

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

<http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks>

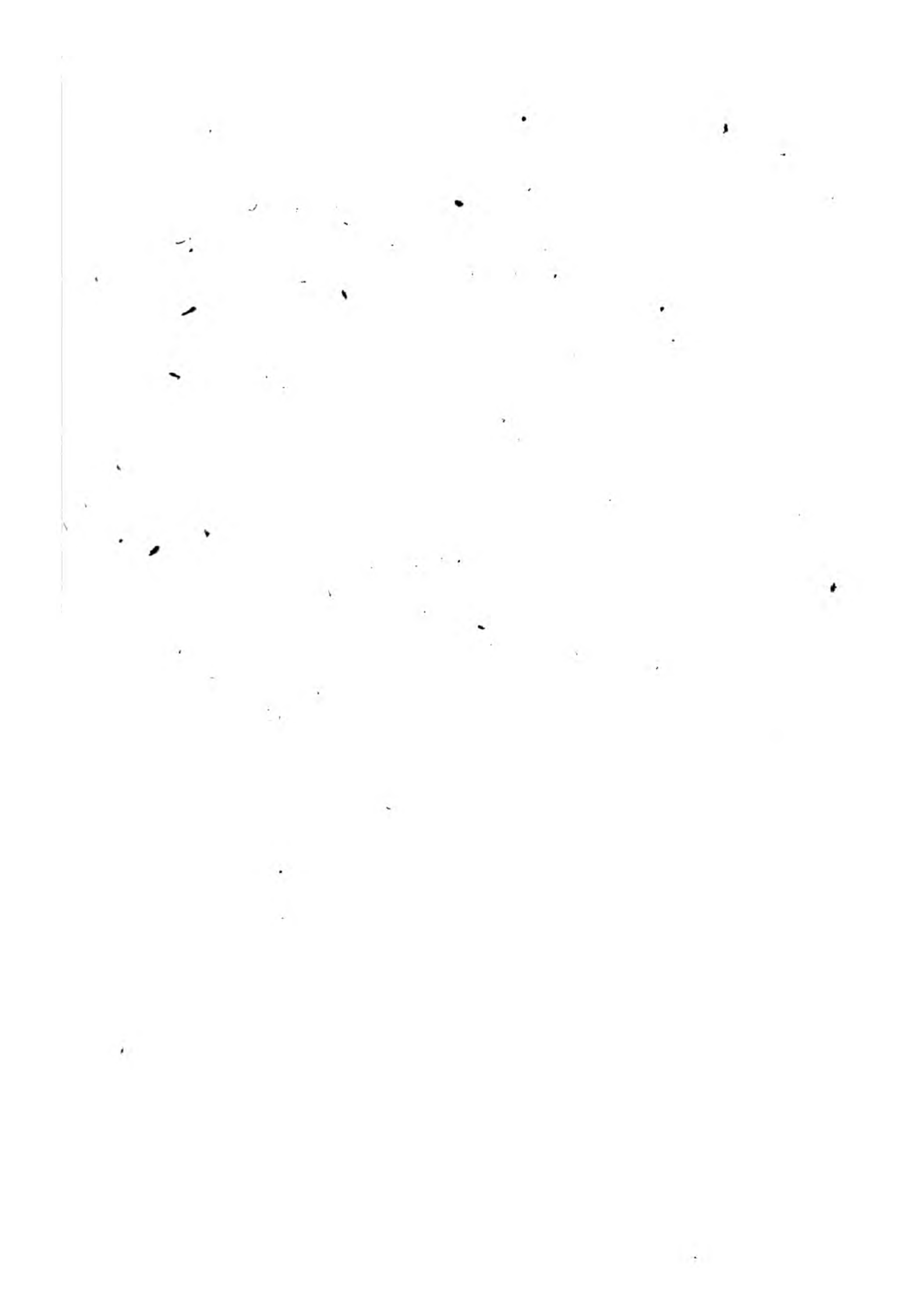

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

3011 d. 101
1-2

1

SYMBOLAE GRAMMATICAE

IN HONOREM

IOANNIS ROZWADOWSKI

VOLUMEN I

CRACOVIAE
1927

Z zasiłku
Wydziału Nauki Ministerstwa W. R. i O. P.

Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego.

Haec collectanea grammatica dum offerimus Ioanni Rozwadowski sexagenario, qui ante hos quadraginta annos disciplinae studium ingressus est, non quidem nobis proponimus, ut, quidquid in scientiae pervestigatione profecerit, singillatim percenseamus. Ne tamen inanibus verbis nostros affectus in illum virum summa admiratione, existimatione, gratia dignum exprimere videamur, paucis eos dumtaxat argumentis confirmemus, quibus simul aliqua ex parte huius libri ratio atque consilium explicetur.

Rozwadowski ne ea quidem studia, quae longissime absunt, aliena a se putat. Etenim non solum versatus est in minutis explicandi sive latini sive vetusti polonici cuiusvis textus, non solum in pronunciationem alicuius dialecti (bulgaricae, alborussicae, zingaricae) inquisivit, verum etiam emensus est latissimum illum comparativae grammaticae indoeuropaeae campum, et una ex parte descendit ad confinia, quamvis extra linguam posita, problemata enuncleanda, quibus pristina Europae historia illustraretur, altera ex parte generales quaestiones glottologicas et psychologicas tractavit. Sed adeo plura sunt, quae fovet. Iam si incitatur studio cognoscendi, quid sit summum doctrinarum propositum, quae ratio inter eas aliaquae cultus atque humanitatis monumenta intercedat, non ideo usum vitae negligit neque dedignatur de via atque ratione grammaticae in scholis elementariis tractandae aut de recte scribendi formulis quibusdam sententiam suam aperire.

Ioannes Rozwadowski natus est die VII mensis Decembris anno 1867. Primum disciplinis philologiae classicae imbutus est

VI

Cracoviae annis 1885—9, quo tempore in Universitate litterarum Jagellonica neque grammaticae graecae sive latinae studia etiam tum florebant, neque omnino grammatica quae dicitur indoeuropaea docebatur. Qui tamen de philologo grammaticus est factus, is procul dubio pristinis sui studiis nonnihil debuit. Et quidem, quanti esset accurate non modo fundata, verum etiam exstructa disciplina, e studiis philologiae cognovit, cuius ope ingenuum quoque pulchri sensum excoluit stilumque suum politioem reddidit. Mox praeclaram illo tempore linguarum studiis academiam Lipsiensem adiit, ut arti grammaticae operam navaret; inde in Poloniam revertit et omni genere doctrinae perfectus, propriam posthac secutus est naturam.

Cum primis lucubrationibus philologicis et grammaticis in vetustum sermonem latinum incubuisset, totum se deinde contulit ad professionem grammaticae in utraque serie suarum «Quaestionum grammaticarum et etymologicarum» (1897—1900), quibus libere versatus est in amplissima copia linguarum indoeuropaeearum, celticis quoque — tum primum in Polonia — non exceptis. Quae tum secuta sunt studia, sive in vetusto accentu lithuanicae linguae posita, sive in accurata descriptione pronunciandae linguae bulgaricae collocata, tamquam praelusiones fuerunt suscepti in familia linguarum baltico-slavicarum laboris, cuius fructus fuit disputatio de mutua earum primitus ratione (1912). Sed antea libro germanice scripto, qui ad semasiologiam spectat (1904). legem de bimembri vocabulorum structura in lucem protulit; quo simul comprobavit sese praecipuo studio et amore ferri ad grammaticam generalem, quam deinde subtilibus disputationibus (germanice vel francogallice editis) «de lege quantitativa in evolutione linguarum praevalenti» (1909), «de disautomatisatione» (1923), «de glottologiae propositis» (1925) tractavit nec non compluribus sermone vernaculo conscriptis dissertationibus illustravit, quae ad vitam atque progressionem linguae pertinent. Has iuxta deliberationes, in quibus plurimus est, proximum tenent locum quaestiones etymologicae, quibus solvendis tum principia et nexus vocabulorum vulgarium indagat, tum singulari amore locorum nomina amplectitur, imprimis autem

vetustissima vocabula, quae olim in Europa fluviis imposita erant, curae ei sunt. Quibus latis, nondum tamen ad finem perductis, disquisitionibus cum grammatica comparativa pariter atque intima familiaritate sibi coniunctis antiquis scriptoribus innitur, viam sibi munit sive potius subsidia parat ad iudicium — quamvis adhuc modo per detractionem — faciendum de pristinis Slavorum et Indoeuropaeorum sedibus. Itaque Rozwadowskii propria sunt: impetus quidam animi, quo fertur ad naturam atque indolem rerum in lingua obiectarum perspiciendam, nec non pervicax cupiditas ope linguae penetrandi recondita spatia temporis ultimae humanitatis in nostra terrarum parte nostraque linguarum familia.

Et utraque haec proprietas cum perraro uni eidemque insit animo. apud illum nusquam non apparet. Atque in lingua tractanda tam generalem quam singularem rationem adhibet, simul grammatici et philologi partes suscipiens; sane imprimis est grammaticus, sed de eorum numero, qui non solum accuratam certamque scientiam philologicam, sed etiam propriam eius suavitatem aestimare didicerint: etenim de ipsis scriptoribus et de vita ipsa exempla petit, non e vocabulariis et libris grammaticis. Dubitari igitur non potest, quin ex hoc egregio concentu manet mirifica illa in viro doctissimo iudicii maturitas aptaque elegantia, qua studiorum eius agitatio exornatur. Iam notum est res illas plerumque esse insociabiles etiam apud summae omnibusque probatae doctrinae viros; apud nostrates perquam insigne exemplum unius generis scientiae produnt duo inter se diversi eidemque summi grammatici: Baudouin de Courtenay et Brückner.

Sed Rozwadowskio ita res sunt comparatae, ut intra hos iam per se latos studiorum fines sese continere non posset. Etenim Cracoviae, in ipsis muneris academici primordiis, vices obire lectitantis grammaticam slavicam et adeo polonicam coactus est; necessario etiam in Academia Litterarum consilii grammatici curationem suscepit. Et hac et illa occupatione deductus est ad studia in lingua polonica posita. Initium fecit ab editione «De morte prologi», quam secuta est editio nec non grammatica

VIII

explicatio Bullae ex a. 1136, tum aliae symbolae, denique anno 1915 donavit nos prima «Phonetica historica linguae polonicae». Rursus imprimis pretiosi Ainorum gentis textus, quos in insula Sachalino conscriptos Bronislaus Piłsudski secum advexerat, manum desiderabant grammatici, a quo ederentur; noster scilicet fuit, qui eam curam libenter suscepit. Etiam hoc amplae lateque patentis doctrinae signum memorabile fuit: nam vernaculam linguam ex una, altera ex parte alienigenam nullisque vinculis cum nostra coniunctam in iudicium vocavit.

Praeter haec omnia otia paulo post, maxime in Commentariis q. i. *Język Polski*, in lucem prodierunt variae symbolae de litteraria specie linguarum, praecipue linguae polonicae, quibus sagacissime de venustate linguae disputavit suaque simul argumenta lepidissimo sermone protulit.

Et haec quidem breviter exposuimus, ut tamquam animam infunderemus ei, quem infra ponimus, accurato indici doctorum laborum Joannis Rozwadowski, non quo eius partes, quas in praesenti conditione doctrinae grammaticae in universum sustinet, describeremus. Attamen facere non possumus, quin ex animi nostri sententia asseveremus auctoritatem eius inter Europae viros doctos parum esse intellectam. Iam si externi quoque viri docti hunc librum accessionibus auxerunt, id quidem haud spernendae, sed tantum singulorum, voluntati tribuendum est. Non est quod miremur. Nempe legentibus eas disputationes, quae non vernacula lingua conscriptae seorsum impressae sunt, hoc solum innotuit eum grammaticae generalis acutissimum esse investigatorem, qui artem suam probe cognoverit, sed perfecta viri cumulataque virtus incognita fuit. At nos, qui in Polonia vivimus, vel ipsi laudem ei praestare possumus. Atqui triginta amplius, qui nunc florent in republica, grammatici seniores iunioresve non ignorant eam studiorum grammaticorum conditionem, quae nunc sit, valde differre ab illa, quae ante hos quadraginta annos exstiterit, eamque maximam partem Rozwadowskio deberi. Id quod notatu dignum est, non de cathedra professoria studiosos docendo vel movendo eam rem effecit, quoniam paucos suos alumnos altioribus studiis initiavit,

sed eo, quod compluria diversaque evulgavit scripta grammatica, eaque semper summo artificio facta, eo, quod tacita quaedam vis ipsi inest, qua homines diversae aetatis, diversi ingenii, diversarum quoque scholarum alliciuntur et arma inter se consociant.

Accurata viri doctrina et virtus eam ei gloriam pepererunt, ut is esset, per quem res ad studia glottologica in Polonia pertinentes maxime gererentur; itaque factum est, ut summam dignitatem in disciplinae apud Polonos studiis adipisceretur praesesque Academiae Litterarum eligeretur. Est sane in ea re, quod ipsi minus probetur, cum in eiusmodi officiis obeundis multum insumatur temporis. Atqui is, cuius nunc quadragenarius docti muneris decursus celebratur, nihil cum istis doctoribus commune habet, qui in medium effusis quae sciebant campo decedunt suaeque studia, utpote iam sterilia, deserunt. Contra vix partem adhuc protulit eorum, quae deliberavit, neque adeo ea omnia foras dedit, quae scripsit: nam in chirographis, quibus ultima manus mox admovebitur, fructus multorum laborum delitescunt, qui modo descriptiones dialectorum (lithuanicae, zingaricae), modo inventa de origine verbi indoeuropaei comprehendunt, denique magnum opus etymologicum de nominibus aquarum in media et orientali Europa continent. Quandoquidem autem aetate indefessus viribusque vegetus est, quid potissimum hoc sollemni die ei gratulemur quidve aliud exoptemus, nisi ut apte continuet doctum laborem, unde in nos, huius operis socios, tot solida praecepta, tot subtiliter cogitata redundant, unde denique voluptatem lectionis semper exquisitae et venustae capimus.

Scribebamus Cracoviae, mense Decembri a. 1927.

Codicillos, per quos viri docti invitati sunt, ut in hunc librum stipem litterariam conferrent, miserunt mense octobri a. 1925: Andreas Gawroński, Casimirus Nitsch, Victor Porzeziński. Iidem simul rationem libri ita instituerunt, ut peculiarium symbolarum farragine excepta solum ea scripta reciperentur, quae ad disciplinae partes ab ipso Rozwadowskio accuratius tractatas pertinerent. Qua re excusabitur, quod nonnullae partes grammaticae sive indoeuropaeae sive slavicae consulto neglectae sunt.

Post mortem Andreae Gawroński, mense Ianuario a. 1927, adscitus est consilio Thaddaeus Lehr-Splawiński.

Quod liber edi potuit, debemus firmo auxilio Ministerii Cultus Rel. et instructionis Publ.

**WYKAZ BIBLIOGRAFICZNY
PRAC NAUKOWYCH
JANA ROZWADOWSKIEGO**

**ULOŻYL
WITOLD TASZYCKI**

Objaśnienia skrótów:

IF. — Indogermanische Forschungen.

JP. — Język Polski.

MPKJ. — Materiały i Prace Komisji Językowej Akademji Umiejętności w Krakowie.

RS. — Rocznik Sławistyczny.

Rozpr. — Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie.

Spr. — Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademji Umiejętności w Krakowie.

1. Stosunki i sądy wzajemne o sobie Mickiewicza i Krasińskiego.
Pamiętnik słuchaczy Uniw. Jagiell. 1887, str. 238—61.
2. De modo ac ratione, qua historici Romani numeros, qui accurate definirı non poterant, expresserint.
Rozpr. XIII (1889) 196—213.
3. Plauti Captivi vv. 85—7.
Wiener Studien XIII (1891) 324—5.
4. O łacińskich słowach odmiennych na *-tare*.
Spr. 1892, str. 45—6.
5. Łacińskie słowa pochodne urobione z pnia imiesłowu biernego na *-to-* (t. z. Iterativa lub Frequentativa i Intensiva).
Rozpr. XXI (1894) 179—224.
6. Der demonstrative Pronominalstamm *ol-*.
IF. III (1894) 264—76.
7. Zu den slavischen Iterativa.
IF. IV (1894) 406—12.
8. Slavisch *pizda* 'cunnus, vulva'.
IF. V (1895) 353—4.
9. Universitas linguarum Litvaniae... 1737 Vilnae. Denuo edidit, indicem verborum adiecit...
Cracoviae 1896, str. II + 81.
10. Das angebliche idg. präsens **si-zd-ō*.
Beiträge zur Kunde d. indogerm. spr. XXI (1896) 147—59.
11. O celtyckich refleksach zaimkowego pnia *ol-* (*ō-*, *al-* etc.).
Spr. 1896, nr. 3, str. 6—7.
12. Quaestiones grammaticae et etymologicae.
Spr. 1896, nr. 8, str. 5.
13. Rec.: Kretschmer Paul: Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen 1896, 8-o, str. IV + 428.
Eos III (1896) 180—8.

14. Quaestiones grammaticae et etymologicae.

I. De *ol-* (*ōl-*, *al-*, *ol-*) radice pronomini demonstrativi vestigiis celticis.

II. Quenam in linguis celticis consonantes indoeuropaeae *-st-* extiterint, quaeritur.

III. De *-ica* suffixo linguarum slavicarum.

IV. Etymologica. 1. hib. *criss* 'cingulum, zona' = cambr. *crys* 'cingulum; camisia': pol. *trzos* = ross. *čéres* 'zona'. 2. slav. *kýla* 'hernia': lat. *cūlus*. 3. got. *wōþjan* 'exclamare, clamare, arcesire' = slav. *vābiti* 'advocare, invitare, allectare'. 4. hib. *tais*, *taes* = cambr. *toes* = slav. *těsto* 'massa (farinacea)'. 5. slav. *runo* 'vellus': gallolat. *rēno*. 6. hib. *elc*, *olc* 'malus': lat. *ulciscor*: graec. *ὀλέκω*. 7. slav. *vitъ* 'dominus, potens'. 8. slav. *roniti*, *ronja*, *-niši* 'effundere, amittere' = causativum germani *rin-(nan)*. 9. lat. *meāre* = slav. *mijati* 'praeterire'; slav. *mьstь* 'ultio': germ. *missa-* alia. 10. slav. *bratъ* 'frater': cambr. *brawd* 'frater'. 11. slav. *rōzga* 'virga, palme, surculus': scr. *rajjū-* 'funis'. 12. palaeois. *rauf* f. 'foramen' = slav. *rūpa* 'id.'.

Rozpr. XXV (1897) 389—427.

15. Der litauische Akzent in der «Universitas linguarum Lituaniae». *IF.* VII (1897) 233—70.

16. Drobná pozorování k mluvě Plautové.

České Museum Filologické IV (1898) 167—70.

17. Wymowa bułgarska.

Spr. 1898, nr. 5, str. 3—4.

18. Notatki bibliograficzne i t. p. (Z listów dra J. Rozwadowskiego do J. Baudouina de Courtenay).

Prace Filologiczne V (1899) 266—76.

19. Quaestionum grammaticarum atque etymolicarum series altera.

Spr. 1899, nr. 7, str. 7—8.

20. Rec.: W. Grzegorzewicz: Przyczynek do gramatyki polskiej.

1. O liczebnikach *piętnaście*, *dziewiętnaście*. 2. O deklinacji tematów spółgłoskowych na *n*. Sprawozdanie dyrektora gimn. św. Jacka w Krakowie. Kraków 1893, str. 3—5.

Prace Filologiczne V (1899) 242—4.

21. Quaestionum grammaticarum atque etymolicarum series altera.

I. De verbis denominativis in *-tāiō* cadentibus.

II. De instrumentalis casus usu praedicativo.

III. De consonantium *vr-* in principio vocabulorum positarum in linguis slaviceis fatis.

- IV. Etymologica. 1. gall. *Druentia* = pol. *Drwęca*. 2. pol. *Bzura* ← *Brzura*: gall. *Brigulos*. 3. slav. *žuriti* 'aegritudine afficere': got. *gaurjan* 'id.'. 4. slav. *lelēti lelēja* 'titubare, fluctuare' = palaeoind. *lélāyati* 'titubare, tremere'. 5. slav. *krinica* 'fons'; *krins*, *krina* 'olla'. 6. armen. *matn* 'digitus'. 7. arm. *photphotim* 'corusco, mico, agitor, volito'. 8. slav. *kropiva*, *kopriva* 'Urtica urens'.
Rozpr. XXVIII (1900) 247—61.
22. Ze studjów nad nazwami rzek słowiańskich.
1. *Świstocz*, *Świślina*. 2. *Brda*. 3. *Warta*. 4. *Mień*, *Mienia*, *Miana*. 5. *Mroga*.
[Księga zbiorowa:] *Almae Matri Jagellonicae...*, Leopoli 1900, str. 107—14.
23. Studja nad nazwami rzek słowiańskich. I. Dorzecze Wisły.
Spr. 1901, nr. 10, str. 2.
24. Etymologica.
1. Pol. *rdzeń*, *rdest*: lat. *rōbur*, *rōbustus*. — Ross. *rjabini-caja noč*. 2. Osc. *vereiiai* 'civitati', *vereias* 'civitatis'.
Eos VIII (1902) 99—102.
25. Przegląd nowszych opracowań naukowych gramatyki łacińskiej.
Eos VIII (1902) 182—90.
26. Język literacki a mowa żywa.
Poradnik Językowy II (1902) 17—22.
Kraj (dod. *Życie i sztuka*) 1902, nr. 18.
27. Quaestionum grammaticarum atque etymologicarum series tertia.
Spr. 1902, nr. 7, str. 4—5.
28. Semazjologja czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów. Jej stan obecny, zasady i zadania. (Wilhelm Wundt: *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. I. Band. Die Sprache. 2. Teil. Leipzig 1900. Str. 420—583: 8. Capitel. Der Bedeutungswandel*).
Eos IX (1903) 17—111.
29. Wortbildung und Wortbedeutung. Eine Untersuchung ihrer Grundgesetze.
Heidelberg 1904, str. VIII + 109.
30. objaśnienia do mapy języka litewskiego w gubernji wileńskiej.
MPKJ. I (1904) 89—93 i mapa.
31. Szkic wymowy (fonetyki) polskiej.
MPKJ. I (1904) 95—114.

32. De morte prologus i zale konającego. Powtórnie wydał...
MPKJ. I (1904) 177 - 206.
33. Uwagi o dyftongach *ię, uę* w południowozachodnim narzeczu białoruskiem.
MPKJ. I (1904) 207 - 20.
34. Język rękopiśmiennej reguły żeńskich klasztorów ordinis Praemonstratensis z r. 1540.
MPKJ. I (1904) 292 - 312.
35. Ze studjów nad nazwami wód słowiańskich. I.
Spr. 1905, nr. 4, str. 4.
36. Słownik narzecza cygańskiego w Zakopanem.
Spr. 1906, nr. 2, str. 4-5.
37. Krytyczne uwagi o praojczyźnie Słowian. (Studja nad nazwami wód słowiańskich, część II).
Spr. 1906, nr. 3, str. 2.
38. Kilka uwag o narzeczu gradowickiem. (Gradowic ad Klaj pod Bochnią).
MPKJ. II (1907) 329 - 39.
39. Parerga.
1. De nomine oppidi *Kobryń*.
 2. De *Candavia* vetere.
 3. De oppidi *Grudziądz* nomine.
 4. De *insulae* vocabuli etymo atque de radice *sel-*.
 5. De polon. *Żutawy* (germ. *Werder*).
- MPKJ. II (1907) 341 - 56.*
40. De Cereris cognomine Πάρμαρον apud Hesychium tradito.
Eos XIII (1907) 127 - 34.
41. Thracograeca. De nominum Haemi Scardique montium et fluminum Ja(n)tri atque Hebri originatione quaestiones.
Stromata in honorem Casimiri Morawski. Cracoviae 1908, str. 195 - 215.
42. Słow. *osoje* itd.
Zbornik Jagića, Berlin 1908, str. 304 - 9.
43. Lit. *skutūlė*: grec. σκυτάλη. Jauniaus atminčiai. (Odbitka z litewskiego miesięcznika «Draugija».)
Kowno 1908, str. 4.
44. *Olza* (i *Śląsk*).
Zaranie Śląskie I (1908) 174 - 8.

45. Z fonetyki proklityk, **zwłaszcza** prepozycyj w językach słowiańskich.
Spr. 1908, nr. 3, str. 3.
46. Paralele semazjologiczne.
Spr. 1908, nr. 6, str. 2.
47. O nazwie *Tatr.*
Spr. 1908, nr. 9, str. 3.
48. Rec.: Lexikon zur altpolnischen Bibel 1455 (Sophienbibel Ausgabe von Malecki) bearbeitet sowie mit einer text-kritischen Einleitung versehen von Dr Adam Babiaczyk. Breslau 1906, 8-o, 353 stron.
RS. I (1908) 176—84.
49. Rec.: Dr Franciszek Króek: Grupy dźwiękowe polskie *tart* i *cir(z)ć*, jako odpowiedniki starobułgarskiej *trał*, oraz ich doniosłość dla odbudowy wokalizmu prasłowiańskiego i praindoeuropejskiego. We Lwowie 1907, 8-o, str. XVI + 222.
RS. I (1908) 211—59.
50. Kilka uwag o *kobiecie*.
MPKJ. IV (1909) 77—9.
51. Bulla z r. 1136 jako najstarszy zabytek języka polskiego.
MPKJ. IV (1909) 433—82.
52. Dodatek. Tekst dokumentu trzebnickiego z r. 1204.
Tamże 482—7.
53. Ein quantitatives Gesetz der Sprachentwicklung.
IF. XXV (1909) 38—50.
54. Rec.: Slavisches etymologisches Wörterbuch von Dr Erich Berneker. Lieferung 1—3. S. 1—240. Heidelberg 1908 (1909).
RS. II (1909) 71—112.
55. Rec.: Кульбаквинъ С.: Къ вопросу о польскомъ *ro*. РФВ. LVII 282—4.
RS. II (1909) 186—9.
56. (wspólnie z J. Łosiem i K. Nitschem). W sprawie Rocznika Sławistycznego. Kraków 1910, str. 12.
57. Współczesny stan językoznawstwa indoeuropejskiego.
Eos XVI (1910) 40—51.
58. Przyczynek do fonetyki (wymowy) bułgarskiej.
RS. IV (1911) 27—79.

XVIII

59. «Praojczyzna indo-europejska». (O dawniejszych siedzibach szczepu indo-europejskiego).
Eos XVII (1911) 169—92.
60. O języku polskim.
Miesięcznik Literacki i Artystyczny I (1911), nr. 1, str. 49—52.
61. O języku, poezji, dziecku i człowieku pierwotnym, gawęda.
Miesięcznik Literacki i Artystyczny I (1911), nr. 3, str. 279—83.
62. Materials for the study of the Ainu language and folklore. Collected and prepared for publication by Bronisław Piłsudski. Edited under the supervision of J. Rozwadowski, Ph. D., professor in the Jagellonian university. Cracow 1912, str. XXVI + 242.
63. O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskich.
RS. V (1912) 1—36.
64. Przyczynki do historycznej fonetyki języka polskiego: I. O zastępstwie grupy *tort*. II. O zastępstwie prasłow. *ę*.
RS. V (1912) 37—56.
65. Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód.
RS. VI (1913) 39—73.
66. O zjawiskach i rozwoju języka.
JP. I (1913) 1—3.
1. Język jako wytwór kultury.
Tamże 4—12.
67. Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów.
Śmietana.
JP. I (1913) 38—40.
68. O zjawiskach i rozwoju języka.
2. Językoznawstwo a język literacki.
JP. I (1913) 66—79.
69. Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów.
Zegar.
JP. I (1913) 106—7.
Harmider.
Tamże 107—8.
Trawić 'szczuć': *trawić, trawa, truc* itd.
Tamże 108—13.

70. Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów.
wierny 'prawdziwy'.
JP. I (1913) 138—9.
ogół — oguły.
 Tamże 139—42.
71. Z dziejów polskich wyrazów i zwrotów.
Pierzeja, przepierzenie itd.
JP. I (1913) 187—9.
Obretka 'uzda, właściwie: kantar'.
 Tamże 189.
72. O zjawiskach i rozwoju języka.
 3. O poezji w języku.
JP. I (1913) 210—14.
73. O zjawiskach i rozwoju języka.
 4. Logika a język.
JP. I (1913) 249—55.
74. Uwagi z zakresu akcentuacji polskiej.
JP. I (1913) 255—9.
75. «Polonizmy, germanizmy» itd.
JP. I (1913) 293—5.
76. Rec.: Dr. L. Sütterlin: *Werden und Wesen der Sprache.*
 Leipzig 1913, 8-o, S. 175.
Die Geisteswissenschaften I (1913/14), str. 525—6.
77. Mapa językowego obszaru litewskiego.
 [Księga zbiorowa:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku,* Warszawa 1914, str. 335—9 i mapa.
78. O nazwach geograficznych Podhala.
Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego 1914, str. 1—7.
79. Nazwy geograficzne.
JP. II (1914) 7—11.
 1. *Tatry.*
 Tamże 11—4.
80. O zjawiskach i rozwoju języka.
 5. Czy język — to stworzenie leniwe i grymaśne, co raz wraz czegoś zapomina, rzuca stare a dobre, za to po mistrzowsku lata i znowu swoje własne twory z tyłu «obkęsywa»?
JP. II (1914) 33—9.

81. Nazwy geograficzne.
Karpaty.
JP. II (1914) 161—2.
Beskiady.
Tamże 162—4.
82. Kilka uwag o szyku przymiotników w polszczyźnie.
JP. II (1914) 175—80.
83. Rec.: Aleksander Brückner: Dzieje języka polskiego. Wydanie drugie, zmienione i powiększone. Lwów 1913, duża 8-ka, str. 190.
JP. II (1914) 87—93.
84. Przyczynki do historycznej fonetyki języków słowiańskich:
 1. Prasłow. *jb.* 2. Rozwój pierwotnego wygłosowego *-os* w słowiańskim i t. z. pierwsza wokalizacja jerów. 3. Obecność *je-* || *o-* w językach słowiańskich.
RS. VII (1914—15) 9—23.
85. Etymologica.
 1. Stind. *sōna-* 'czerwony ((hoch)-rot)'. 2. Awest. *naēza-* 'nazwa jakiejś choroby'. 3. Awest. *naēza-* 'ostrze (Spitze) igły'. 4. Stind. *tántra-* 'Aufzug des Gewebes, Zettel, Weberstuhl'.
Rocznik Orientalistyczny I (1914—15) 94.
86. Stosunki leksykalne między językami słowiańskimi a irańskimi.
Rocznik Orientalistyczny I (1914—15) 95—110.
87. Rec.: J. J. Mikkola: Urslavische Grammatik. Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen. I Teil. Lautlehre, Vokalismus, Betonung. Heidelberg 1913, 8-o, 146.
RS. VII (1914—15) 141—3.
88. Rec.: Język polski i jego historia. Z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich. (Encyklopedia Polska Akademii Umiejętności, t. II, III).
RS. VII (1914—15) 143—57.
89. Stosunek języka polskiego do innych słowiańskich: (język prasłowiański, grupa zachodniosłowiańska, grupa t. zw. lechicka, język polski w epoce przedpiśmiennej).
Encykl. Pol. Ak. Um. II, Kraków 1915, str. 36—72.
90. Historyczna fonetyka czyli glosownia języka polskiego.
Encykl. Pol. Ak. Um. II, Kraków 1915, str. 289—422.
91. Języki bałtyckie.
Encykl. Pol. Ak. Um. III, Kraków 1915, str. 366—86.

92. (wspólnie z Stan. Estreicherem). Język cygański i Cyganie w Polsce.
Encykl. Pol. Ak. Um. III, Kraków 1915, str. 456—61.
93. Uwaga do artykułu M. Rudnickiego: Jedna z ogólnie-antropofonicznych przyczyn metatezy.
MPKJ. VII cz. I (1915) 266—7.
94. Nazwy geograficzne.
Przyczynek do pochodzenia nazwy *Tatr.*
JP. III (1916) 17—8.
95. O zjawiskach i rozwoju języka.
6. O rozwoju fonetycznym.
JP. III (1916) 33—47, 81—9, 119—28.
96. O zwrotach: *brać udział, położyć koniec, być w stanie.*
JP. IV (1916) 64.
97. My a Ruś i Litwa.
Nowe życie II. Kraków [1917], str. 28.
98. Udział Polaków w językoznawstwie.
[Księga zbiorowa:] *Polska w kulturze powszechnej.* Kraków 1918, t. II, str. 130—6.
99. Uwagi o polskich potrzebach naukowych w zakresie językoznawstwa.
Nauka Polska I (1918) 345—54.
100. Rec.: X. Stanisław Kozierowski ze Skórzewa: Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji Gnieźnieńskiej. Poznań 1914, 8-o, str. 440. (Os. odb. z 38 t. Roczników Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu).
Tenże: Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji Poznańskiej. Poznań 1916, 8-o, T. I. A—O, str. XX + 577. T. II. P—Ż. Dodatek A—Ż, str. 765.
RS. VIII (1918) 264—80.
101. O zjawiskach i rozwoju języka.
7. Mowa a myśl.
JP. IV (1919) 2—6.
102. Rozmaitości.
lotnik czy *latacz*?
JP. IV (1919) 31.
Co znaczy *zaistnieć*?
T a m ż e 32.

103. Rec.: Nitsch Kazimierz: Mapa narzeczy polskich z objaśnieniami. Kraków 1919, 8-o, str. 7 z mapą.
JP. IV (1919) 158.
104. Nauka a życie.
Nauka Polska III (1920) 5—14.
105. O język międzynarodowy.
JP. V (1920) 1—9.
106. (wspólnie z K. Nitschem) *Liberum veto* choćby w ortografji.
JP. V (1920) 81—6.
107. O zjawiskach i rozwoju języka.
8. Dźwięk a znaczenie. — Początki mowy.
JP. V (1920) 86—93, 109—17, 129—51.
108. Rozkaźniki typu *piekę, mogą*.
JP. V (1920) 159—60.
109. O zjawiskach i rozwoju języka. Cz. I. (Przedruk z «Języka Polskiego», t. I—V).
Kraków 1921, str. 117.
110. Oboczność grecka $\delta\zeta:\sigma\zeta$ a uczuciowe wzmocnienie nagłosu
Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay. Kraków 1921, str. 258—63.
111. Nazwy *Wisły* i jej dorzecza.
Monografia Wisły, zesz. II.
Warszawa [1921], str. 1—20.
112. Encore une étymologie — ou pseudologie — du nom *slave*.
Zbornik Bečića, Beograd 1921, str. 129—31.
113. Prosta zasada dzielenia grup spółgłoskowych.
JP. VI (1921) 29—30.
114. O zjawiskach i rozwoju języka.
9. O dwuczłonowości wyrazów.
JP. VI (1921) 129—39.
115. Jest Bóg, czy go niema?
Czem żyć prawdą, czy kłamstwem?
Czy być bydlęciem, czy człowiekiem?
Czyn I (1921) 3—4.
116. Szkoła a rzeczywistość.
Czyn I (1921) 137—9, 183—4, 207—8.

117. Rec.: Trzynaste wydanie szkodliwego podręcznika [Małeckiego Gramatyki].
JP. VI (1921) 22—7.
118. Rec.: Die altpolnischen Predigten aus Heiligenkreuz mit Einleitung, Übersetzung und Wortverzeichnis herausgegeben von Paul Diels. Berlin 1921, 69 stron dużej ósemki.
JP. VI (1921) 121—3.
119. Notulae graecae.
1. De vetustissima voce graeca **κυνθος* montium altitudines culminaue significante.
2. De arcadico *λευτον*.
Charisteria Casimiro de Morawski septuagenario oblata ab amicis, collegis, discipulis. Cracoviae MCMXXII. Pars Latina, pag. 6—9.
120. Społeczne znaczenie nauki.
[Księga zbiorowa:] *O naprawę Rzeczypospolitej*, Kraków 1922, str. 77—83.
121. O t. zw. stylistyce.
JP. VII (1922) 51—3.
122. Reymontowe «*bych zadzwonili, pociągnęli*» etc.
JP. VII (1922) 86.
123. Przyczynek do historii nazwy *Tatr*.
JP. VII (1922) 87.
124. *Golub* czy może *Gotąb*?
JP. VII (1922) 89.
125. Naród i ludzkość.
Czyn II (1922) 23—4.
126. O nazwie *Słowian*.
Spr. 1922, nr. 7, str. 4—5.
127. Historyczna fonetyka czyli głosownia [języka polskiego].
Gramatyka polska [zbiorowa], Kraków 1923, str. 57—206.
128. Nauka, religja i sztuka.
Nauka Polska IV (1923) 1—7.
129. Zjawisko dysautomatyzacji i tendencja energii psychicznej.
Kwartalnik Filozoficzny I (1923) 19—37.
130. Znaczenie nauki o języku.
JP. VIII (1923) 8—18.

131. Słowacki i Rodziewiczówna Galicjanami.
JP. VIII (1923) 23.
 132. O starożytnej nazwie Donu *Tanaïs*.
Spr. 1923, nr. 1, str. 2.
 133. Rec.: Stefan Żeromski: *Snobizm i Postęp*. Warszawa 1923.
str. 200.
JP. VIII (1923) 87—8.
 134. Co to jest filozofja i czego jej trzeba?
Kwartnik Filozoficzny II (1924) 90—9.
 135. Nazwa rzeki *Bzury*.
JP. IX (1924) 43—4.
 136. Semantyka a gramatyka. Nauka o znaczeniu w obrębie nauki
o języku.
JP. IX (1924) 97—108, 129—43.
 137. Głosownia języka polskiego. I. Ogólne zasady głosowni.
Kraków 1925, str. 32. (Biblioteczka Tow. Miłośn. Jęz. Pol. nr. 6.)
 138. Les tâches de la linguistique.
Bulletin de la Société de Linguistique de Paris XXV, 3. No 78.
(1925) 105—22.
 139. O nazwie *Wendów*.
Spr. 1925, nr. 2, str. 2.
 140. Przedmowa (str. I—VIII) do książki I. Kopernickiego: *Textes
tsiganes. Contes et poésies*. Kraków 1925 (Prace Kom. orien-
talistycznej Pol. Akad. Um. nr. 7).
 141. Zasadniczy węzeł naszego życia i biegunowość poznania.
Przegląd Współczesny rocz. VI (1927), t. XX, str. 3—10, 192—9,
417—33 (i odb. rozszerzona, Kraków 1927, str. 36).
 142. O nauce języka ojczystego w szkołach i o rzeczach pokrew-
nych.
JP. XI (1926) 1—20.
-

I.
JĘZYKOZNAWSTWO OGÓLNE.
LINGUISTIQUE GÉNÉRALE.

J. Baudouin de Courtenay.

Ilościowość w myśleniu językowym.

§ 1. W swej petersburskiej rozprawie magisterskiej »О древне-польскомъ языкѣ до XIV столѣтія« (Лейпцигъ. 1870), której wartość naukowa nie odpowiada ogromnej ilości zużytego na nią czasu, pracy fizycznej i energii umysłowej, próbowałem m. i. w § 88 objaśnić różnicę typów deklinacyjnych z jednej strony *vóz* — *voz-u*, *ráz* — *raz-u*, *bég* — *beg-u*, *krag* — *kreg-u*, *ród* — *rod-u*..., z drugiej zaś *nos* — *nos-a*, *las* — *las-u*, *vek* — *vek-u*, *pék* — *pék-u*, *pot* — *pot-u*... Przymyślałem tam, że pierwotnie oboczność samogłosek tematowych *ó* || *o*, *á* || *a*, *é* || *e*, *ę* || *ę* była właściwa także tematom rzeczownikowym z końcową spółgłoską bezdźwięczną, ale że następnie wpływ t. zw. »analogji« spowodował wyrównanie tematów, t. j. przeniesienie samogłoski tematowej z form wielozgłoskowych (*casus obliqui*) na formy jednozgłoskowe (N.-A. s.), ale tylko tam, gdzie była to jedyna różnica fonetyczna tematów; jeżeli zaś do różnicy samogłosek dołączała się także różnica fonetyczna końcowych spółgłosek tematu (osnowy) (w *voz-u*, *raz-u*, *beg-u*, *kreg-u*, *rod-u*... spółgłoski dźwięczne, w *vóz*, *ráz*, *bég*, *krag*, *ród*... spółgłoski bezdźwięczne), ta zdwojona różnica była dostatecznie silna, ażeby przeciwdziałać ujednostajnieniu wyglądu fonetycznego i utrzymać odziedziczoną od poprzednich pokoleń różnicę.

Johannes Schmidt, omawiający moją pracę w »Beiträge zur vergleich. sprachforschung« VII. 1871. 125, uznał to objaśnienie za »verfehlt«.

§ 2. Jan Rozwadowski w artykule »Ein quantitatives Gesetz der Sprachentwicklung« (Indogerm. Forschungen. XXV. 1909. 38—50) stanął na tem samym co i ja stanowisku, popierając ten sposób objaśniania przykładami niemieckimi, wziętymi z Wilmannsa »Deutsche Grammatik« I², i podprowadzając go pod pojęcie ogólniejsze »prawa ilościowego«.

Ja osobiście, zapatrzwszy się na bezwzględną ścisłość i zależność funkcjonalną praw świata fizyczno-chemicznego, wahałbym się nazwać

»prawem« to, co uważam tylko za nadzwyczaj udatne i stosujące się do ogółu zjawisk językowych uogólnienie.

Inni badacze po części uznawali ten sposób objaśniania, po części zaś go odrzucali.

§ 3. Ostatniemi czasy łotewska uczona, panna A. A b e l e, moja była słuchaczka na Wyższych Kursach Żeńskich w Petersburgu a następnie docentka Uniwersytetu Petersburskiego, obecnie wykładająca w Uniwersytecie Ryskim i studująca fonetykę eksperymentalną w Pradze, poddała moją wzmiankowaną powyżej hipotezę szczegółowemu rozbirowi i w swej pracy »Příspěvek k otázce o zdloužení krátkých samohlásek v zavřených slabikách v polštině« (Slavia IV. 3. 1925, 433—445) wypowiedziała się za objaśnianiem różnicy między *ród* — *rod-u...* a *pot* — *pot-u...* wpływami fonetycznymi, odrzucając mój sposób objaśniania działaniem »analogji« czyli asymilacji grupowo-morfologicznej.

Nie wdając się w roztrząsanie kwestji, kto z nas ma słuszność, zauważę jedynie, że mojemu objaśnieniu przyświecało pojęcie ilościowości, ujętej później przez Rozwadowskiego w »prawo ilościowe«.

Tej wzmianki o swym sposobie objaśniania różnicy typów deklinacyjnych *ród* — *rod-u...* a *pot* — *pot-u...* i o rozprawie Rozwadowskiego »Ein quantitatives Gesetz...« używam za punkt wyjścia do wypowiedzenia kilku ogólników o ilościowości w myśleniu językowym wogóle.

§ 4. Tak, jak dziś rzeczy stoją, z myślenia językowego można wyprowadzić całą swoistą **wiedzę językową**, wiedzę o wszystkich dziedzinach bytu i niebytu, o wszelkich przejawach świata, zarówno materialnego, jako też indywidualnie psychicznego i socjalnego (społecznego). Wszystkie strony życia przewartościowują się na odpowiedniki psychiczne, na wyobrażenia, skojarzone z wyobrażeniami językowemi.

Jedną ze stron bytu wszechświatowego jest dziedzina całego kompleksu **wyobrażeń ilościowych**, objętego, t. j. rozczłonkowanego i scałkowanego (zintegrowanego) w myśleniu matematycznym.

§ 5. Równoległe z myśleniem ilościowym matematyki porusza się strona ilościowa myślenia językowego.

Przedewszystkiem uderza nas różnica świata hipotetycznego, świata metafizycznego, świata nieskończonościowego, a świata realnego, dającego się ująć w ścisłe formuły matematyczne praw mechanicznych, fizycznych i chemicznych. Rozróżniamy ideał nieskończonego wszechświata a coraz większe zbliżanie się do niego w świecie skończonym. Podobnie rozróżniamy całość i zespół nieskończony wszelkich objawów i procesów, dających się podciągnąć pod pojęcie świata językowego, a wcielanie pojęcia języka czyli mowy ludzkiej w ułamki

faktyczne, sprowadzające się w ostatecznym rezultacie do języków indywidualnych.

Mieścimy w swej głowie przybliżone wyobrażenie np. języka polskiego, ale nigdy i nigdzie nie spotkamy człowieka, obejmującego całość myślenia językowego polskiego.

Podobnie możemy sobie wyobrazić, możemy szczegółowo opisać i wymierzyć kryształ tej lub owej formacji, ale w przyrodzie nie spotkamy nigdzie całego kryształu, ponieważ musi on być przyczepionym do podstawy. Możemy tylko skonstruować model kryształu, podobnie jak wszelkich innych brył czyli ciał solidometrycznych. Całkowity kryształ daje się wytworzyć sztucznie, ale w świecie minerałów nie rodzi się.

§ 6. Ilościowość matematyczna jest różnorodna:

1) ilościowość wymiarowa, ilościowość przestrzenna: bezwymiarowa, jednowymiarowa, dwuwymiarowa, trójwymiarowa, n -wymiarowa (wielowymiarowa);

2) ilościowość czasu, długość trwania pewnego przebiegu;

3) ilościowość liczbowa, mająca zastosowanie zarówno w przestrzeni, jak i w czasie;

4) ilościowość natężenia, stopnia.

Właściwie mówiąc, wszystkie te ilościowości sprowadzają się do liczby, bo zarówno wielkość przestrzenna, wymiarowa i długość trwania, jako też stopień natężenia muszą być obliczone. A nawet na dobrą sprawę i wszelka jakość polega na ilości. Różnice bowiem różnych jakościowo przedmiotów polegają, z jednej strony, na obecności pewnych elementów składowych, z drugiej zaś strony na braku innych elementów. Tak n. p. jakościowe rozróżnianie *masculinum* od *femininum* zależy od obecności cech męskich i braku cech żeńskich w *masculinum*, a na obecności cech żeńskich i braku cech męskich w *femininum*. Zjawienie się zaś trzeciego „rodzaju”, *neutrum*, nosi charakter czysto ilościowy, związane jest bowiem z brakiem wszelkich cech płciowo-rodzajowych.

Wszystkie tylko co wymienione rodzaje ilościowości stwierdzamy w świecie fizycznym. Otóż pewna część badań językoznawczych czyli lingwistycznych należy do dziedziny fizyki. Są to badania z zakresu t. zw. fonetyki eksperymentalnej, która bada nie samą elementy myślenia językowego, ale tylko towarzyszące im a przemijające zjawiska fizyczne, t. j. ruchy organizmu ludzkiego oraz wywoływane przez nie falowania akustyczne, działające na zmysł słuchu. Podobnie t. zw. psychologia eksperymentalna bada nie samą dynamikę świata psychicznego, ale tylko odpowiadające procesom psychicznym zmiany w świecie fizycznym, łącznie ze światem anatomiczno-fizjologicznym organizmu zarówno ludzkiego, jak i zwierzęcego wogóle.

Otóż każdy badacz, interesujący się ilościowością myślenia językowego, powinien doszukiwać się odpowiedników wymienionym powyżej rodzajom ilościowości czysto matematycznej we wszelkich dziedzinach tego myślenia językowego: w dziedzinie wyobrażeń wymawianiowo-słuchowych (psychofonetyka), w dziedzinie wyobrażeń morfologicznych w najobszerniejszym znaczeniu tego wyrazu (morfologia zdania czyli składnia, morfologia wyrazów, fleksja, morfologia morfemów i ich części składowych, morfologia zgłosek czyli sylab, morfologia fonemów), w dziedzinie wyobrażeń znaczeniowych (semantyka); w dziedzinie świata wyobrażeń pisaniowo-wzrokowych w różnicy od świata wyobrażeń wymawianiowo-słuchowych.

§ 7. Jak odbija się ilościowość liczby w myśleniu językowym?

Przedewszystkiem mamy wyobrażenia liczebnikowe, skojarzone z wyobrażeniem liczby matematycznej, pozajęzykowej. Przytem, podobnie jak w samej matematyce mamy określone liczby arytmetyczne (1, 2, 3, 4...) obok ich uogólnień algebraicznych (n , a b $c...$, x y $z...$), w myśleniu językowym mamy obok liczebników i przysłówków liczebnikowych o charakterze arytmetycznym (*jeden dwa trzy cztery...*) także liczebniki i przysłówki liczebnikowe o charakterze mniej lub więcej algebraicznym, t. j. albo poruszające się w pewnych granicach (*kilka, kilkanaście, kilkadziesiąt, kilkaset...*), albo też bez oznaczenia krańców czyli limitów (*mało, wiele, mnóstwo...*).

Między jednostką myślenia matematycznego a jednostką myślenia językowego zachodzi zasadnicza różnica. Jednostka matematyczna jest pojęciem względnem. Każda jednostka matematyczna (1) daje się i mnożyć i dzielić do nieskończoności. Z 1 powstaje w naszej myśli przy dodawaniu i mnożeniu ∞ , przy dzieleniu zaś 0 (zero). To zero matematyki wyższej, otrzymywane przez dzielenie do nieskończoności, różni się pojęciowo od zera matematyki niższej, otrzymywanego przez odejmowanie. To ostatnie jest zerem absolutnem; jest to nic bezwzględne. Jeżeli

$$0 = n - n,$$

to takie

$$0 \times \infty = 0,$$

t. j. *nic*, powtórzone choćby nieskończoną ilość razy, może dać tylko *nic*. Jeżeli zaś

$$0 = \frac{n}{\infty},$$

to, oczywista rzecz,

$$0 \times \infty = n.$$

§ 8. **Jednostka myślenia językowego**, jako odbicie jedynej w świecie jednostki absolutnej, t. j. świadomości czyli jaźni ludzkiej (i zwierzęcej), nie daje się dzielić ani do skończoności ani tem bardziej do nieskończoności.

ności. Wszelkie wyobrażenia myślenia językowego są jednostkami niepodzielnymi, a dopiero ich przemijające wyładowywania w świat zewnętrzny, stając się obiektami badań fizycznych (mechanicznych, akustycznych, termodynamicznych), dają się i dzielić i mnożyć do nieskończoności. Wszelkie elementy myślenia językowego, t. j. zdania, wyrazy jako składniki zdań czyli syntagmy, wyrazy jako kompleksy morfemów, morfemy, fonemy namorfologizowane i nasemantyzowane, kinemy, akusmy..., ujmowane na właściwym im podłożu, nie dają się dzielić. Możliwe są wprowadzenie ich ułamki, ale będą to ułamki swoiste, całkiem odmienne od ułamków myślenia matematycznego.

Najpierwszy i najprostszy ułamek, t. j. **połowa**, całkiem inaczej wygląda w myśleniu językowym, aniżeli w myśleniu matematycznym. Połowy myślenia językowego nigdy nie są sobie równe, ani co do wartości, ani pod żadnym innym względem. Tymczasem połowy myślenia matematycznego ($\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$), chociaż pod innymi względami różnią się między sobą i nie są identyczne, to jednak co do swej wartości są sobie absolutnie równe.

Podobnie **pojęcia wymiarowe** myślenia językowego, zbiegające się z wymiarami, otrzymywanymi za pomocą zmysłów, różnią się zasadniczo od pojęć wymiarowych abstrakcyjnego myślenia matematycznego. Ze zmysłowo-językowego punktu zrodził się bezwymiarowy punkt matematyki. Z dwuwymiarowej linii zmysłowo-językowej powstała abstrakcja matematyczna linii jednowymiarowej i t. d.

§ 9. W myśleniu językowym musimy przyjąć pojęcie **elementu zerowego**. Ale takie zero, zero myślenia językowego różni się zasadniczo zarówno od zera matematyki wyższej, jak i od zera matematyki niższej, chociaż do pewnego stopnia zbliża się do tego ostatniego. Zero myślenia językowego może przypominać pojęcie duszy bez ciała. Zestawionemu z innymi morfematami o wyraźnym składzie wymawianiowo-słuchowym, morfematowi zero może być właściwe namorfologizowanie i nasemantyzowanie. Ze stanowiska wymawianiowo-słuchowego stwierdzamy zero funkcjonalno-kinetyczne czyli zero czucia muskularnego oraz zero akustyczne. Prócz tego myślenie językoznawcze czyli lingwistyczne musi przyjąć zera historyczne, t. j. braki elementów w miejscach, którym u dawniejszych pokoleń były właściwe wyraźne jednostki wymawianiowo-słuchowe.

§ 10. Pod pojęcie ilościowości liczbowej należy podprowadzić wyraźne uprzywilejowanie **dwójki** w myśleniu językowym. Dla matematyki 2 ma pierwszorzędą doniosłość historyczną. Dopóki istniało tylko wyobrażenie 1, nie mogło być mowy o myśleniu ilościowym. Dopiero pojawienie się pojęcia 2 umożliwiło powstanie liczenia i arytmetyki. W myśleniu językowym dwójka jest liczbą wysokiego napięcia, podtrzymywanego przez stale o sobie przypominającą dwoistość, parzystość

i przeciwstawność zarówno w świecie fizycznym, jako też społecznym i indywidualnie psychicznym. To dało początek osobnej liczbie podwójnej, w różnicy od liczby pojedynczej i od liczby mnogiej. Z postępem czasu liczba podwójna została pochłonięta przez mnogą, pozostawiwszy jednak ślady swego dawnego istnienia w postaci form przeżytkowych.

Na linii następstwa historycznego różnych stanów językowych, kontynuowanych w myśleniu językowym polskim, liczba podwójna wprawdzie znikła, ale wymownym świadectwem jej dawnej odrębności i wyrazistości jest powstanie i istnienie osobnej deklinacji liczebnikowej, wzorowanej na formach liczby podwójnej, obok dwu innych gromad deklinacyjnych, gromady rzeczownikowej i gromady przymiotnikowo-zaimkowej.

W związku ideowym z liczbą podwójną pozostaje kojarzenie wyobrażeń substancjalnych czyli rzeczownikowych z wyobrażeniem **rodzaju gramatycznego**, będącego odbiciem w myśleniu językowym rozróżniania płci w świecie biologicznym. Zasługuje na uwagę, że językom, wolnym od zmyru rodzajowości-płciowości, obce jest także rozróżnianie liczby podwójnej od mnogiej.

§ 11. Pojęcie ilościowości liczbowej w myśleniu językowym obejmuje także:

określanie **liczby składników** czyli elementów w złożonych tworach językowych;

badanie **stosunków wzajemnych** między elementami myślenia językowego, określanych zapomocą metody statystycznej;

znaczenie **powtarzania** i wzmacniania wrażeń i wspomnień uzewnętrzniania myślenia językowego podczas obcowania społecznego zapomocą języka czyli mowy ludzkiej;

pojęcie **kumulacji** wrażeń, pojęcie przyzwyczajania się, pojęcie **automatyzacji** czynności językowych.

Nareszcie z pojęciem liczbowości w dziedzinie świata językowego substancjalnego (*nomina, substantiva*) związane jest pojęcie **zbiorowości** (*collectivum*), w różnicy od zwykłej mnogości (*pluralis*). W myśleniu matematycznym pojęciu mnogości odpowiada suma, czy to arytmetyczna, czy też algebraiczna, pojęciu zaś zbiorowości chyba integral.

W świecie zaś czasowników (*verba*), t. j. tam, gdzie myślenie językowe skoncentrowuje się na określaniu tego, co się dzieje, co się odbywa, ilościowość liczbową znajduje wyraz w osobnych wykładnikach **częstotliwości** (*frequentativa*).

§ 12. **Ilościowość przestrzenna i czasowa, ilościowość wymiarowa i kierunkowa** odbija się także w myśleniu językowym. Tylko że świat przestrzenny pozajęzykowy, świat fizyczno-chemiczny, ze światem

anatomiczno-fizjologicznym włącznie, posiada istotnie wymiary we właściwym znaczeniu tego wyrazu, gdy tymczasem świat psychiczny, wzorujący się na świecie fizycznym, posiada wymiary jedynie w znaczeniu przenośnym. W tej dziedzinie badań i rozmyślań operujemy symbolami fizycznymi zjawisk psychicznych.

W zastosowaniu do **kategorji czasu** stwierdzamy w myśleniu językowym nie tylko wzmiankowane powyżej powtarzanie tego, co się rzekomo dzieje i odbywa w świecie wyobrażonym, ale także dłuższe lub krótsze **trwanie**, związane z jedynym wymiarem czasowym, w różnicy od wielowymiarowości przestrzennej. Stąd też obok wykładników językowych częstotliwości istnieją wykładniki trwania czynności, obok *verba frequentativa* także *verba durativa*. Co więcej, myślenie językowe łączy jedno z drugim i wyobraża sobie nie tylko powtarzanie czynności punktualnych (proste *frequentativa*), ale także powtarzanie czynności liniowych (*durativo-frequentativa*).

Myślenie matematyczne przeciwstawia czas skończony, jako wycinek z nieskończonej linii czasowej, czasowi nieskończonemu, bez początku i końca. W myśleniu językowym zawdzięczamy temu powstanie wyobrażenia czasu teraźniejszego wiecznego, pozaczasowego, *tempus aeternum*. Obiektywna teraźniejszość trwająca jest niemożliwa. Teraźniejszość obiektywna równa się bezwymiarowemu punktowi matematycznemu. W rzeczywistości, w myśleniu pozajęzykowym punkt teraźniejszości bezustannie się przesuwa, a przyszłość staje się od razu przeszłością. Egocentryzmowi ludzkiemu i megalomanji ludzkiej zawdzięczamy wyobrażenie teraźniejszości trwającej, a przy usunięciu z pola widzenia wyobrażenia przemijającego czasu realnego otrzymujemy wyobrażenie czasu teraźniejszego wiecznego, bez początku i końca. Tutaj punkt, 0 (zero) czasowe, staje się od razu nieskończonością czasu, ∞ . *Les extrêmes se touchent*.

§ 13. Myśleniu matematycznemu właściwe jest pojęcie **szeregów**, porządku liczebnego, **numerowania**, w związku z wyobrażeniem **kierunków**, zarówno w przestrzeni, jak i w czasie. Przytem pojęcie czasu jest tylko jednokierunkowe, liniowe, w tył i naprzód, w tył w nieskończoność bez początku, naprzód w nieskończoność bez końca, gdy tymczasem od każdego punktu pomyślanego w przestrzeni musimy przyjąć nieskończoną ilość kierunków we wszystkie strony świata przestrzennego.

W myśleniu językowym możemy przyjmować kierunki przestrzenne jedynie w znaczeniu przenośnym, wyrazem, gdy tymczasem kierunkowość czasowa w tył i naprzód, ku przeszłości i ku przyszłości, jest ściśle związana z myśleniem językowym i wogóle z wszelkim życiem psychicznym, zarówno jednostkowym, jak i zbiorowym.

W myśleniu językowym pojęcie szeregowości i numerowości wciela się w **liczebniki porządkowe** i w **przysłówki liczebnikowe porządkowe**. Co innego liczba, co innego numer. Modne dziś w kancelariach polskich zastępowanie »numeru« (Nr., N^o) »liczbą« (L.) jest czyścicielskim ubożeniem języka polskiego.

Z pojęciem kierunkowości wiąże się ściśle pojęcie **początku i końca**: początku i końca w przestrzeni, początku i końca w czasie. W świecie wyobrażeń substancjalnych, rzeczownikowych odbija się to bardzo wyraźnie i bardzo obficie. W świecie zaś czasownikowym, werbalnym, mamy wykładniki morfologiczne, z jednej strony, niedokonania (*imperfecta*), z drugiej zaś rozpoczęcia (*inchoativa*) i dokonania (*perfecta*).

Rozróżniając, zarówno w świecie wyobrażeń pozajęzykowych, jako też w świecie wyobrażeń językowych, materję (*ὕλη*) i formę (*εἶδος*), stwierdzamy **znikomość**, t. j. powstawanie i znikanie **form**, a wieczną **trwałość materji**, bez początku i końca. Tak w świecie zmysłów, w świecie materialnym, fizyczno-chemicznym. Jak stoi ta sprawa w zastosowaniu do pierwiastka psychicznego, *ignoramus et ignorabimus*. Dostępny badaniu zespół zjawisk indywidualnie psychicznych i socjalnych (społecznych) nosi na sobie piętno znikomości, skończoności.

§ 14. Przeprowadzając paralelizm między myśleniem matematycznym ilościowym a między myśleniem językowym, należałoby dążyć do odkrycia w myśleniu językowym odpowiedników pojęciu **funkcji** matematycznej, związku funkcjonalnego i zależności funkcjonalnej, następnie pojęciu **odwrotności** zjawisk, pojęciu **równoważników** czyli **ekwiwalentów** i surogatów w związku z pojęciem **podstawień**, pojęciu **niewspółmierności**, pojęciu **względności** (relatywności).

Z równoważnikami czyli **ekwiwalentami** spotykamy się w myśleniu językowym i w jego ujawnianiu na każdym kroku. Dość wskazać w dziedzinie wyobrażeń wymawianiowo-słuchowych na podstawianie przycisku zamiast długości, co występuje tak wyraźnie przy czytaniu heksametrów i innych wierszy greckich i łacińskich przez Polaków, którym bębnienie rytmiczne wydaje się równoznacznem z rozróżnianiem długości i krótkości zgłosek, a w dziedzinie pisowni na podwajanie liter dla oznaczania długości odpowiadających im jednostek wymawianiowo-słuchowych. W dziedzinie zaś morfologii myślenia językowego rolę wykładników wyobrażeń wzmocnionych, natężonych i podkreślonych (długości trwania, powtarzania, dokonania) gra rozmaitego rodzaju podwajanie i powtarzanie: **geminacja**, **reduplikacja** i t. p.

§ 15. **Niewspółmierność** spotykamy n. p. w zakresie dopiero co wzmiankowanej niemożliwości zrozumienia i odczucia wiersza staro-greckiego i łacińskiego przez indywiduala, w których myśleniu językowym niema

miejsca na psychiczne rozróżnianie fonem długich a krótkich. Obiektywnie, w świecie fizycznym pozajęzykowym zgłoska *bzdurstw* jest znacznie dłuższa od *a*, *to* i t. p., a jednak subiektywnie odczuwa je Polak jako całym równym.

Podobnie stosunki akcentowe myślenia językowego rosyjskiego są niewspółmierne ze stosunkami akcentowymi myślenia językowego polskiego, nie mówiąc już o tych językach, w których do rozróżniania przycisku (*ictus*) i iloczasu (*quantitas*) dołącza się jeszcze rozróżnianie muzycznej intonacji, t. j. przechodzenia od tonów wyższych do niższych i odwrotnie, w budowie całych wyrazów, sylab i fonemów. Polak posiada zmysł do rozróżniania w wierszu jedynie liczby zgłosek i budowy rytmicznej, ale brak mu zupełnie zmysłu do rozróżniania trwania, do rozróżniania różnych stopni wymiarowości czasowej, a tem bardziej do odczuwania i uświadamiania sobie w myśleniu językowym różnych rodzajów intonacji. Polak jest pod tym względem upośledzonym daltonistą.

Toteż w myśleniu językowym polskim, obok zmorfologizowania i zsemantyzowania różnic jakościowych, zostało zmorfologizowaniem jedynie rozróżnianie przycisku, a i to nie w budowie wyrazu, ale tylko w budowie zdania. Przycisk polski jest zsyntaktyzowany. Podobne stosunki spotykamy też w wielu innych językach. Za to mamy też inne języki, w których zmorfologizowano i zsemantyzowano różnicę przycisku nie tylko w budowie zdania jako całości złożonej z syntagmów, ale także w budowie wyrazu jako całości złożonej z morfemów; znowu inne, w których zmorfologizowano i zsemantyzowano rozróżnianie długości i krótkości; a znowu jeszcze inne, w których, obok tylko co wymienionych różnic, zmorfologizowano i zsemantyzowano także rozróżnianie intonacji.

§ 16. W zakresie morfologii i semantyki stwierdzamy n. p. niewspółmierność języków wolnych od urodzajowienia wyobrażeń substancjalnych z językami, obarczonymi tą zgorą płciowo-rodzajową. Dla tego to przekład dokładny z języków jednej kategorii na języki drugiej kategorii jest absolutnie niemożliwy. N. p. fińskie (*suomi*) *opettaja* i estońskie *õpetaja* nie jest ani polskim 'nauczycielem', ani polską 'nauczycielką', ale jest czemś takim, co się nie daje wtłoczyć w myślenie językowe polskie.

Stwierdzamy też niewspółmierność języka pisanio-wzrokowego z językiem wymawiano-wo-słuchowym. Język wym-słuch., jako produkt przyrody w najszerszym znaczeniu tego wyrazu, jako twór powstający zasadniczo poza sferą świadomości i woli ludzkiej, przedstawia powikłany splot elementów wyobrazeniowych, a jego uzewnętrznianie biegnie bez przerwy; jedne układy grup przechodzą bezpośrednio w drugie. Język zaś pis.-wzr., jako wynalazek ludzki, przedstawia szereg oderwanych od siebie wyobrażeń: jedno wyobrażenie następuje po dru-

giem, ale z przerwami, z pauzami. Uzewnętrznianie języka wym.-słuch.-ego momentalnie przemija, uzewnętrznianie zaś języka pis.-wzr.-ego pozostawia stałe ślady w świecie zewnętrznym.

§ 17. W myśleniu matematycznym, w myśleniu nauk ścisłych odróżniamy z jednej strony ilościowość liczby oraz ilościowość rozmiarów i wymiarów w przestrzeni i w czasie, z drugiej zaś strony różne stopnie **naenergizowania, natężenia i napięcia**. W fizyce i chemii obok liczebnie określonej liczby kaloryj staje również liczebnie określany stopień ciepła; obok ciał obojętnych stają ciała namagnetyzowane i naelektryzowane o różnej sile natężenia i napięcia. W fizjologii i biologii mamy różne stopnie natężenia i napięcia siły muskularnej, siły nerwowej, mamy witaminy i inne t. p. przejawy.

W myśleniu językowym konstatujemy najrozmaitsze rodzaje stosunków, przypominających stopniowanie energii w świecie fizyczno-chemicznym i fizjologicznym.

Już samo różnoznaczeniowe stosowanie terminów w rodzaju »miękki« — »twardy«, »słaby« — »mocny«, „*lenis*“ — „*fortis*“ i t. d. w fonetyce, a raczej w psychofonetyce, we fleksji (w deklinacji i konjugacji) dowodzi podświadomego uznawania różnic, opartych na stopniowaniu napięcia, natężenia i siły oddziaływania w grupach i szeregach.

§ 18. Porównywanie różnego stopnia cech przymiotnikowych dało z jednej strony różne stopnie gramatyczne: *gradus positivus*, *comparativus*, *superlativus*, z drugiej zaś strony cieniowanie różnych stopni natężenia zapomocą sufiksów słowotwórczych: zgrubiałość, zdrobniałość, pieszczotliwość (*biały, biały, bieluchny, bieluśki, bieluteńki*...). Pozostaje to w związku ze sposobem ujmowania świata zarówno ze strony intelektualnej, myślowej, jako też ze strony sentymentu, ze strony uczuciowej. Pod tym względem stwierdzamy znaczne różnice w światopoglądzie i nastroju różnych narodów, dokładniej mówiąc, osobników, wchodzących w skład tych narodów.

§ 19. W dziedzinie wyobrażeń wymawianiowo-słuchowych **skoncentrowanie** wyobrażenia pracy fonacyjnej na jednym punkcie potęguje ją i czyni odporną na wahania, zboczenia i zmiany historyczne. Prostota i określoność wiążą się z siłą, złożoność i nieokreśloność powodują osłabienie.

Pojęcia mechaniki w zastosowaniu do świata materji dają się stosować także w świecie zjawisk psychicznych, w świecie wyobrażeń, podczas obcowania społecznego zapomocą mowy ludzkiej wyładowujących się w świat zewnętrzny.

Proszę zwrócić uwagę na różnicę siły głównego elementu fonacyjno-audycyjnego czyli wymawianiowo-słuchowego n. p. przy umiejscowieniu

wargowem fonemów polskich, kojarzonych z grafemami p b m , $p̣$ $ḅ$ $ṃ$, a otrzymamy następującą gradację:

$$p > \overset{b}{p} > \overset{b}{m} > \overset{b}{ṃ};$$

przy umiejscowieniu zaś przedniojęzykowym:

$$t > \overset{d}{t} > \overset{d}{n} > \overset{d}{ṇ}.$$

Siła kluzji czyli zwarcia coraz bardziej słabnie.

§ 20. Stosując pojęcie względnej prostoty i złożoności, względnej określoności i nieokreśloności do faktów z dziedziny morfologii, musimy przyznać, że ustrój języków, w których **wykładniki związków międzywyrazowych**, zarówno grupowych (wyrazy pokrewne, stanowiące rodziny, złożone wspólnością bądź to rdzeni, bądź też sufiksów), jako też szeregowych (w budowie zdania ze syntagmów), wymagają skupienia uwagi podświadomej lub nawet świadomej na jednym tylko miejscu (początek wyrazu, koniec wyrazu), jest nierównie trwalszy i stateczniejszy, aniżeli ustrój, wymagający rozpraszania uwagi na różne miejsca: po temacie, przed tematem i we środku tematu (n. p. *stół* — *stoł-u* — *ze stoł-u* — *na stoł-e...*). Stąd, ze stanowiska trzeźwości myślenia językowego i ze stanowiska ochronnego konserwatyzmu językowego, wyższość czystej aglutynacji n. p. języków uralo-ałtajskich nad fleksją języków arjo-europejskich i semickich.

§ 21. Przechodzę do niezmiernie ważnej strony myślenia językowego: do **morfologizacji** i **semantyzacji** wyobrażeń wymawianiowości i wyobrażeń pisaniowo-wzrokowych.

Przeważający w pewnych kategoriach wyrazów **wykładnik** ich **odrębności** może nabrać takiej siły asymilacyjnej, że się przenosi na inne wyrazy tej samej kategorii, którym przedtem był obcy. Tak n. p. w semantycznie skojarzonej parze przymiotników *biały* *czarny* sufiks *n* drugiego wyrazu, zresztą często spotykany w innych przymiotnikach, przenosi się na przymiotnik kontrastowy i daje *białny*, jak to ma miejsce w niektórych gwarach. Znam dzieci, którym sufiks *k* przymiotnika *niebieski*, również jeden z sufiksów ogólnoprzymiotnikowych, tak zaimponował, że przenoszą go na inne przymiotniki kolorów: *białki*, *żółtki*, *czerwonki*, *czarnki...*, a nawet *małki* zam. *mały*, już poza sferą kolorowości.

§ 22. W gwarach południowo-słowiańskich z dążnością wymawianiowo-słuchową ku zamianie końcowej (wygłosowej) spółgłoski wargowej *-m* (ze słabszą nosowością) na spółgłoskę przedniojęzykową *-n* (z silniejszym rezonansem nosowym) spółgłoska pierwotna i odziedziczona *-m*, w razie jej silnej morfologizacji dzięki przynależności do osnowy w środogłosie,

t. j. przed końcówką samogłoskową, utrzymuje się także przed końcówką 0 (zero), n. p. *dan* (dam), *żenan* (żonom), *domon* (domem)..., ale *dom*, *hrom* (chromy), *sam*...

Specjalnie w gwarach rezjańskich skonstatowałem dążność fonetyczną do niewymawiania spółgłosek wygłosowych, t. j. istnienie wprawdzie tych fonemów w myśleniu językowym, ale tak osłabionych, że przy zwykłym mówieniu, bez szczególnego nacisku, nie wydostają się już na zewnątrz, w otaczający mówiącego ośrodek fizyczny, t. j. wymówienie fonemu staje się fakultatywnym. Jeżeli jednak spółgłoska wygłosowa stanowi końcowy fonem osnowy deklinacyjnej, podczas uzewnętrzniania myślenia językowego daje zawsze znać o sobie. Stąd odmieniające się przez przypadki *pot* («pać», droga) wychodzi zawsze jako *pot*, a nieodmienny liczebnik *pet* (pięć) przy wzmocnieniu procesu wymawiania wychodzi wprawdzie jako *pet*, zwykle zaś słyszy się tylko *pe*.

Cf. mój Опыт фонетики резыанских говоров. Варшава-Петербург. 1875. §§. 89—103, 31—33, 80—88.

Coś podobnego ma miejsce w polskim, rosyjskim i innych językach słowiańskich z samogłoskami wygłosowymi wyrazów *i e o a*, które to samogłoski zachowały się, o ile były silnie namorfologizowane, znikły zaś przy morfologizacji zerowej lub zbliżającej się do zera. N. p. polskie końcówki *-i -e -o...* obok zer wygłosowych w końcówce imperatywu, infinitywu..., *że* obok *już, kto co* ob. *nikt nic* i t. d. i t. d.

Większy lub mniejszy stopień morfologizacji wraz z syntaktyzacją, t. j. morfologizacją na gruncie składniowym, i semantyzacją w myśleniu językowym polskim stał się powodem rozróżniania form *jego* || *go, jemu* || *mu, mojego twojego swojego* || *mego twego swego, moja twoja swoja* || *ma twa swa...* Dzięki różnemu stopniowi namorfologizowania pewne morfemy stają się silniejszymi, oporniejszymi, inne zaś słabszymi i łatwo się ulatniającymi.

Do jakich zaś znacznych i daleko idących zmian prowadzi dewaluacja morfologiczna i semantyczna morfemów, wchodzących niegdyś do składu wyrazów jako ich żywe i samodzielne elementy, możemy obserwować przy przejściu historycznym od stanu języka łacińskiego do stanu języków romańskich (n. p. łac. *di-rec-t-u-m* — franc. *droit*), od stanu języka sanskryckiego poprzez pali i prakryt do stanu języków nowoindyjskich i t. d.

§ 23. W przyrodzie konstatujemy przeciwstawienie pewnych punktów i miejsc z nadzwyczajną energią pod tym lub innym względem a całych ogromów bezwładnych i działających tylko swą masą. W życiu politycznym i społecznym przeciwstawiamy **tłum**, gromadę, masę dwunogich **jednostkom** niepospolicie **silnym**, wybitnym i imponującym, przeciwstawiamy demokrację arystokracji, fikcyjną wszechwładzę ludu dykta-

turze jednostek, wielogłową czerń i gawieź (ὄχλος) monarsze jednogłowemu. Coś podobnego spotykamy także w myśleniu językowym i jego ewolucjach.

Jeżeli w staroindyjskim (w sanskrycie) oboczność wymawianiowo-słuchowa tematu typu deklinacyjnego **vakas* || *vacas-* (-as, -e, -i...) ustąpiła miejsca ujednostajnieniu na korzyść *vacas-* we wszystkich przypadkach, jeżeli w konjugacji sanskryckiej 1. s. **pakā*, 1 pl. **pakā-mas...* zostały wyparte przez *pacā-mi pacā-mas...* pod wpływem większości innych osób z ostatnią spółgłoską osnowy *c*, jeżeli w polskim formy *čel-e šel-e, žen-e šestř-e...* zostały zasymilowane przez większość form z *o* (*čot- šot-, žon- šostr-...*), jeżeli *borę nosę...*, *borą nosą...* zostają wypierane przez *bere nese...*, *berą nesa...*, to mamy tu objaw przewagi większości nad mniejszością. Jeżeli zaś, przeciwnie, w greckim oboczność wymawianiowo-słuchowa tematu typu deklinacyjnego *ἔπος* || **ἔτεσ-* (**ἔτεσ-ος, *ἔτεσ-ι...*) wyrównała się na korzyść osnowy z *π* (**ἔπεσ-ος ⇒ ἔπουσ...*), jeżeli w różnych częściach obszaru językowego słowiańskiego wykładnik końcówkowy 1. s. *-m*, właściwy pierwotnie tylko niewielkiej liczbie czasowników, rozszerza się coraz bardziej na inne typy konjugacyjne, zagarniając nareszcie, jak w słowackim, słoweńskim i serbo-chorwackim, wszystkie czasowniki, jeżeli coś podobnego dokonało się przed wiekami w myśleniu językowym staroindyjskim (sanskryckim), jeżeli na obszarze językowym polskim niemal powszechną jest zamiana dawniejszych 1. pl. na *-i-mi* (*-imy*) późniejszymi na *-e-mi* (*-emy*) (*chodzimy, stojemy, mówimy...*), a w niektórych częściach tego obszaru językowego pojawiają się nawet 1 pl. *mogemy, strzegemy, będziemy...*, to jest to wynikiem przewagi silnie namorfologizowanych jednostek nad gromadą pospolitaków myślenia językowego.

Przy zestawieniu losów typu deklinacyjnego z sufiksem *-es-* || *-os* w historii myślenia językowego, z jednej strony staroindyjskiego, a z drugiej strony starogreckiego, widzimy w staroindyjskim przewagę większości form paradygmatu deklinacyjnego nad jednostkami czołowymi, w greckim zaś rozstrzyga sprawę walor morfologiczny formy naczelnej zarówno na gruncie składniowym (subjekt i obiekt prosty w zdaniu), jako też przy nazywaniu przedmiotu myślanego, bądźto w życiu codziennym, bądź też w spisach słownikowych. W słownikach i dziełach gramatycznych Indusów formę naczelną stanowi osnowa imienia, a więc twór pozaskładniowy, u Greków zaś, jak i wogóle w Europie, gotowy syntagmat nominat. sing.

§ 24. Siłę odporną, ochronną, konserwującą pewne formy »wyjątkowe«, t. j. przeżytkowe w stosunku do typów panujących w danej epoce życia językowego, stanowi częstość ich pojawiania się na powierzchni podświadomości i świadomości. Stąd to swoiste paradyg-

maty deklinacyjne zaimków osobowych, powiązane ze sobą jedynie dzięki asocjacjom (skojarzeniom) semantycznym bez podstawy morfologicznej. Stąd przeżytkowe, »nieregularne« stosunki form deklinacyjnych i konjugacyjnych ciągle o sobie przypominających wyobrażeń substancjalnych, wogóle nominalnych, werbalnych...

Z drugiej strony utrwalenie pewnych typów przez rozszerzenie się ich na wielką ilość wyrazów danej kategorii gramatycznej potęguje ich, tych typów, siłę atrakcyjną, siłę asymilacyjną i sprzyja coraz większym podbojom tych typów kosztem typów słabych, przeżytkowych, nieusprawiedliwionych ze stanowiska panujących w danej chwili typów i układów myślenia językowego.

§ 25. Znaczenie napięcia i natężenia pewnych elementów myślenia językowego występuje nadzwyczaj wyraźnie w dziedzinie **semantyki**, zarówno ze strony **intelektualnej**, myślowej, pozauczuciowej, jako też przede wszystkim ze strony **uczuciowej**. Niektóre **skojarzenia** wyobrażeń pozajęzykowych z wyobrazeniami językowymi należy uważać pod tym względem za szczególnie **silne**, nabrzmiałe, napęczniałe, a nawet w pewnych warunkach współżycia społecznego za wybuchające, eksplodujące.

Przecież niektóre wyrazy swym składem morfologicznym, wymiawianiu-słuchowym, a u ludzi piśmiennych także pisaniowo-wzrokowym, wywierają na osobniki odpowiednio spreparowane wrażenie świętych i nietykalnych, inne prowokujących, inne bluźnierczych, inne nieprzyzwoitych, nienadających się do wymówienia, a na piśmie kropkowanych.

Przy akompaniamencie fanatyzmu wyznaniowego, nacjonalistycznego, partyjnego na głowy słabe przy przeczeniu krwiożerczem w sferze swoistej »miłości bliźniego« działają wprost podżegająco nazwy bezmyślnie uogólniające w rodzaju »goj«, »giaur«, »heretyk«, »kacercz«, »ateusz«, »żyd«, »moskał«, »niemiec«, »lach«, franc. »boche«, »farmazon«, »mason«, »nihilista«, »burżuj«, »socjał«, »bolszewik«, »endek«, »chjenopiast« i t. d.

Osoby przesadne, bez krytyki, bez zdrowego rozsądku wierzą w potęgę błogosławieństwa, a trwogą je przejmuje i przygnębia przekleństwo.

Nie wywołujemy wilka z lasu, nie wymawiamy nazw chorób w rodzaju »cholery«, ażeby ich nie sprowadzać; boć przecie »słowo staje się ciałem i mieszka między nami«.

Zwróćmy też uwagę na różnicę tych samych imion i nazwisk w zastosowaniu do ludzi zwykłych, pospolitych, z jednej strony, a do ludzi wybitnych, których wyobrażenie jest skojarzone ze wspomnieniami historycznymi lub t. p. czy to w dodatkiem, czy też w ujemnem

znaczeniu: »Adam«, »Ewa«, »Kain«, »Cham«, »Napoleon«, »Katon«, »Jezus«, »Cezar«, »Goethe«, »Mickiewicz«, »Kraśiński«, »Sienkiewicz«...

§ 26. Ilościowość myślenia językowego występuje nadzwyczaj jaskrawo dzięki **egocentryzmowi obiektywnemu**, dzięki ludzkiej **megalomanji** z konieczności. Każde indywiduum myślące i czujące musi w sferze podświadomej uważać siebie za centrum świata i do siebie wszystko odnosić. Stąd potęga semantyzacji 1. osoby, stąd takie ułożenie się w myśleniu językowym stosunków świata zarówno społecznego, jak i fizycznego, że **ja** pochłania wszystko poza niem; stąd skupienie w **my** jednego jedynego **ja** z wielością reszty świata społecznego; stąd przewaga **ja** nad **my**, **ja** nad **ty**, **my** nad **wy**, **my** i **wy** nad **oni** i t. d. Decyduje tu **perspektywa** w przestrzeni, w społeczeństwie i w czasie, zarówno perspektywa fizyczna jako też społeczna i historyczna. Rzekomy czas teraźniejszy pochłania przeszłość i przyszłość. Ziemia będzie zawsze nieruchoma, a słońce będzie się koło niej obracało. Wszelkie bóstwa będą zawsze stwarzane na wzór, na obraz i podobieństwo człowieka.

§ 27. Dla braku miejsca nie rozwodzę się nad **odbiciem ilościowości** w myśleniu językowym pisaniowo-wzrokowym czyli w **pisowni** wszystkich bez wyjątku zbiorowisk ludzkich uspołecznionych.

Zestawiając i porównując ilościowość w myśleniu językowym z ilościowością myślenia matematycznego, zaznaczamy ich zasadniczą różnicę. To, co należy do matematyki, daje się ująć w ścisłe **formuły**, czy to metodami matematyki niższej, czy też metodami matematyki wyższej. Jedyną metodą o podłożu matematycznym, stosowaną dotychczas w językoznawstwie, jest **metoda statystyczna**, t. j. określanie empiryczne wzajemnego stosunku procentowego różnorodnych przejawów życia językowego: stosunki % % w fonetyce opisowej i historycznej, w morfologii i t. d. Inne pojęcia matematyczne, w zastosowaniu do myślenia językowego, tylko się przybliżenie zaznacza, ale się ich jeszcze systematycznie nie stosuje, nie oblicza się.

Stosuje się wprawdzie pojęcia matematyczne w dziedzinie fonetyki eksperymentalnej, w której mamy do czynienia z falami fizycznymi, z ilością drgań, z rozmaitemi krzywymi geometrii analitycznej; ale fonetyka eksperymentalna to nie językoznawstwo w ścisłym znaczeniu tego wyrazu. Fonetyka eksperymentalna bada jedynie przemijające objawy fizyczne, towarzyszące wyładowywaniu indywidualnego myślenia językowego w środowisku społecznym.

§ 28. Matematyka niższa ujmuje świat fizyczno-chemiczny, świat przestrzenno-czasowy po ludzku, operując jednostkami, zerami absolutnymi, rzutami (projekcjami) organizmu ludzkiego fizyczno-psychicznego

w świat pozaludzki (n. p. system dziesiętny w związku z liczbą palców u rąk i u nóg) i t. p. Matematyka wyższa wznosi się ponad antropomorfizm i animizację świata ilościowego i chwyta go w oświetleniu pojęć nieskończonościowych, podstawiając jednak zamiast nich obliczenia skończonościowe. Czekamy teraz na posunięcie się o jeden szczebel wyżej, czekamy na matematykę najwyższą.

Mamy już matematykę przeszłości, najzupełniej wystarczającą dla potrzeb życia społecznego. Mamy matematykę teraźniejszości, stosowaną do świata fizycznego, nieskończonego i w przestrzeni i w czasie, jako też w kierunku obu nieskończoności, badanych przybliżenie przez teleskop i mikroskop, a wyrażanych symbolicznie przez ∞ i przez 0 (zero). Teraz kolej na matematykę przyszłości, która ujmie w karby także zjawiska psychiczne i psychiczno-socjalne.

O ile taka matematyka się zjawi, nastanie czas na prawdziwe **prawa** świata psycho-socjalnego wogóle, a przede wszystkim świata językowego w szczególności, prawa, stające godnie obok praw nauk ścisłych, praw, wyrażanych w formułach bezwzględnej zależności jednych wielkości od drugich.

Czy jednak ludzkość doczeka się tych nowych praw? Czy, zanim do nich dojdzie, nie zmarnieje od nadmiaru wzajemnej nienawiści i samobójczego obłądu niszczycielskiego?

Witold Doroszewski.

Czynnik społeczny i indywidualny w rozwoju znaczeniowym wyrazów.

»Semazyologia jest w językoznawstwie indoeuropejskim rodzajem węża morskiego. Mówi się o niej, pisze, wykłada, — a jej tymczasem jak niema tak niema« — te słowa, pisane przez prof. J. Rozwadowskiego w r. 1903 (»Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów«. Lwów, nakł. T-wa Filologicznego, odbitka z IX rocznika »Eos«) nie wiele straciły ze swej aktualności jeszcze dziś. Zagadnienie przyczyny zmian znaczeniowych wyrazów, trochę zresztą »metafizyczne« w samym swoim założeniu, jest do dzisiaj zagadnieniem otwartym. Wśród prac, które ogłoszono w tej dziedzinie od czasu ukazania się imponującego (mimo wszystko!) dzieła Wundta, zasługuje na uwagę próba oparcia objaśnienia zjawisk znaczeniowych na nowym czynniku, którego Wundt nie wysuwał, na czynniku społecznym. Próby tej dokonał Meillet w artykule »Comment les mots changent de sens«, Collection linguistique. VIII: Linguistique historique et linguistique générale. Paris 1921, E. Champion édit.

Jak można wnosić ze słów autora, artykuł jego ma wprost zmierzać do wyjaśnienia tych stron rozwoju znaczeniowego wyrazów, których nie można wyjaśnić, opierając się na pojmowaniu Wundta. Meilletowi zależy, jak to parokrotnie zaznacza, na tem, aby wykryć »les causes efficientes« przemian znaczenia. Za bezsprzecznie główną (choć nie jedyną) przyczynę tych przemian uważa M. czynnik społeczny, starając się wykazać jego dominującą rolę w grze innych sił, mogących wchodzić w rachubę. Czynniki ten pozostaje w bezpośrednim związku z faktem zróżnicowania ludzi, mówiących tym samym językiem, na oddzielne grupy (répartition des hommes de même langue en groupes distincts — op. cit. 243). Dzieje znaczenia wyrazu to są przede wszystkim, według M., dzieje jego zapożyczeń przez jedne grupy społeczne od drugich. Dowody takiego zapożyczania upatruje M. np. w różnicy znaczeń między fr. *arriver* a jego etymologicznym punktem wyjścia: łac. *adri-*

pare 'przybić do brzegu'. »Pour un marin — mówi M. — aborder c'est être au terme du voyage: si de la langue des marins le terme passe à la langue commune, il signifie simplement ce que signifie le français *arriver*« (str. 259).

Wyraz fr. *le foie* pochodzi, jak wiadomo, z łac. *ficatum* z domyslnem *iecur*, czyli oznaczał pierwotnie: '(wątroba) nadziewana figami'. W mowie potocznej wyraz najważniejszy, *iecur* 'wątroba', wyszedł z użycia, nosicielem zaś pojęcia odpowiedniego przedmiotu stał się wyraz *ficatum*, używany przedewszystkiem w języku kucharzy. W tym związku M. robi uwagę, że fakt ten świadczy o tem, »quels changements de sens subissent les mots en passant d'un milieu social dans un autre« (str. 264, podkreślenie moje).

Objaśnienia te są bardzo niepewne. Jest jasną rzeczą, że pobudką do zmian, czyli ową właśnie »cause efficiente«, którą M. zamierzał ustalić, nie może tu być sam fakt przeniesienia wyrazu z jednej grupy społecznej do drugiej. Bo przecie — żeby zacząć od przykładu z *arriver* — właśnie w ustach marynarza wyraz ten oznaczać może 'przybić do brzegu' obok tego zaś wogóle 'przybyć', ponieważ przejście od jednego wyobrażenia do drugiego było najnaturalniejsze dla człowieka, dla którego przybywanie było przedewszystkiem przybijaniem do brzegu: w jego to umyśle musiało powstać to skojarzenie, i w tem samym zupełnie środowisku jednocześnie możliwe były obydwa znaczenia. Wyraz więc *arriver* przedostawał się do języka ogólnego ze znaczeniem, wyrabiającem się lub już wyrobionem w specjalnem środowisku. Zerwanie z tem środowiskiem sprzyjało najwyżej zapomnieniu jednego ze znaczeń, szczegółowszego, ale to samo mogłoby zajść i na tym samym gruncie przy zmianie warunków zewnętrznych. W taki sposób m. i. rozwój znaczeniowy tego samego wyrazu *arriver* rozumie Wundt, mówiąc: »Dies (zmiana znaczenia) war natürlich nur möglich, indem ursprüngliche Küstenbewohner... allmählich zu Binnenbewohnern wurden, die nun jenen von der See mitgebrachten Ausdruck fortan gebrauchten («Die Sprache«, wyd. 4., II 550). W tem zdaniu niepotrzebne jest tylko »nur«, bo przypuszczenie zmiany warunków zewnętrznych nie jest jedynym sposobem wytłumaczenia zjawiska (choć, co prawda, nawet takie wypadki, jak *arriver*, mogą się częściowo pokrywać z przesunięciami znaczeniowemi, właśnie zależnemi od zmian w warunkach zewnętrznych, które M. traktuje zupełnie oddzielnie). Jeżeli jest coś osobliwego w tem, że część nazwy dość rzadkiego dania — wątroby, nadziewanej figami — stała się ogólną nazwą organu (*iecur ficatum* — *ficatum* — *foie*), to w każdym razie punkt wyjścia jest tu zupełnie powszedni; w języku kucharzy, w którym nastąpić musiało to przesunięcie, skojarzenie między *iecur* 'wątroba' a *ficatum* 'nadziewana figami' było zupełnie naturalne; pomijanie w tym związku wyrazu *iecur*

możliwe było tylko tam, gdzie nasuwał się on w świadomości mówiących, jako stała część składowa wyrażenia, odnoszącego się do znanego przedmiotu. Cała więc ta wymiana wyrazów i znaczeń zająć mogła tylko przed przedostaniem się wyrazu *foie* (← *ficatum* z domyslnem *iecur*) do języka ogólnego. Wyraz *foie* musiał być zapożyczony przez ogół mówiących w gotowem już, wyrobionem na specjalnym gruncie, znaczeniu »wątroby« — bo z jakiegoż powodu ludzie zwykli, nieobcyi z praktykami sztuki kulinarnej, mieliby wpaść na skojarzenie między »figami« a »wątrobą«?

W świetle tych paru przykładów główna teza M., jakoby »le principe essentiel« przemiany znaczeń polegał na istnieniu grup społecznych wewnątrz pewnego środowiska językowego, musi się wydać zdecydowanie przesadzoną. M. całkowicie podziela cytowane przez siebie zdanie Meringera, głoszące, że »un mot élargit sa signification quand il passe d'un cercle étroit à un cercle plus étendu; il la rétrécit quand il passe d'un cercle étendu à un cercle plus étroit«. Można wejść w intencje tego zdania, ale sformułowanie trudno uważać za szczęśliwe. W myśl bowiem powyższych słów ten fakt, że wyraz *operacja* w połączeniu: *operacja słoneczna* ma szerszy zakres znaczeniowy (znaczą tu tyleż mniej więcej, co 'oddziaływanie'), niż w połączeniu: *operacja chirurgiczna*, byłby świadectwem, że w danem środowisku językowym grupa społeczna astronomów wzgl. fizyków jest większa liczebnie, niż grupa społeczna chirurgów, co jest oczywistym nonsensem. Jeżeli nawet wyraz taki, jak *operacja*, ma różne znaczenia dla fizyka, wojskowego, chirurga lub handlowca, znaczy to tylko, że w związku z tym lub innym fachem, czyli w związku z różnicami w warunkach zewnętrznych, a percepcja mówiących jest różna. »Czynnik społeczny« przemiany znaczenia nie jest jakimś samoistnym czynnikiem, stwarza on tylko warunki zewnętrzne, sprzyjające upowszechnianiu się tych lub innych skojarzeń. Jednostki, należące do różnych grup społecznych, siłą rzeczy spotykają się z pewnemi wyrazami w różnych związkach, w różnych wypadkach użycia, toteż cecha dominująca znaczenia jakiegoś wyrazu (np. *operacja*) staje się dla nich różna. Czyli że treść psychologiczna głównej tezy M. sprowadza się do twierdzenia, że o przemianach znaczeń rozstrzygają powszechnie zewnętrzne warunki a percepcji. M. powołuje się na Wundta i przypomina, że nawet Wundt nie uważał zasady kojarzenia wyobrażeń za wystarczającą do objaśnienia wszystkich wypadków przemian znaczenia. Uzupełnieniem tej zasady ma być według M. ów wprowadzony przez niego »czynnik społeczny«. Tkwi w tem pewne nieporozumienie. Wundt, stwierdzając, że »niemożliwością jest przypuścić istnienie świadomości, składającej się wyłącznie ze skojarzeń« (Die Sprache II 620), zwracał się do rozpatrywania innego czynnika natury subiektywnej, indywidualnie-psychicznej, jakim jest a percepcja, M., nie wcho-

dząc nawet bliżej w analizę pojęć psychologicznych, myślał rzecz rozstrzygnąć przez wprowadzenie zewnętrznego, prawie mechanicznego, motywu, jakim jest zapożyczanie wyrazu przez jedne grupy społeczne od drugich.

Czynnik społeczny w ścisłym znaczeniu tego wyrazu możnaby wtenczas tylko uznać za jeden z czynnych motywów psychicznych, stwarzających impulsy do zmian, gdyby udało się wykryć jakieś fakty, któreby pozwalały w jednych sferach życia językowego widzieć objawy psychiki indywidualnej, w innych — psychiki zbiorowej. Te pierwsze wchodziłyby w zakres badania psychologii indywidualnej, te ostatnie — psychologii zbiorowej, interpsychologii językowej. Ale tego podziału nie da się przeprowadzić (mimo wysiłków, dokonanych w tym kierunku przez Séchehaye: *Programme et méthodes de la linguistique théorique*. Paris, H. Champion, 1908, rozdział IV—VI). Jednostka ujęzykowiona jest jednocześnie jednostką uspołecznioną. Przebiegi niepomiernie trudniej śledzić, niż wytwory przebiegów, będąc jednak skazanymi bardzo często na kontentowanie się badaniem wytworów, musimy przypisać ich względną powszechność temu, że w psychice pojedynczych ludzi istniały jednakowe warunki, że działanie podobnych czynników złożyło w ich duszach podobne drogi skojarzeń, lub też, z drugiej strony, że takie same układy wyobrażeń i predyspozycji psychicznych powodowały takie samo, niezależnie od siebie u różnych ludzi, ujmowanie fragmentów rzeczywistości zewnętrznej. »Przyczyny efektywne« przesunięć semantycznych, powodowanych tą lub inną podniętą zewnętrzną, kryją się w tej dziedzinie, w której leży *conditio a priori* wszelkich możliwości życia językowego: w dziedzinie psychicznej organizacji człowieka, tej właśnie, której M. poświęca najmniej miejsca, o której mówi jakgdyby tylko dla dokładności, choć nie zawsze dokładnie. »Aussi longtemps — powiada M. — qu'un mot reste associé à un groupe défini de formations, il est tenu par la valeur générale du type, et sa signification garde par suite une certaine fixité« (str. 236). Ta »valeur générale du type« — to nic innego, jak związki apercypcyjno-skojarzeniowe, objawiające swoje działanie w psychice poszczególnych ludzi; gra tych skojarzeń i wymian morfologicznych nie tylko utrzymuje w stanie równowagi elementy znaczenia wyrazu, jak to podkreśla M., ale też i czynnie wpływać może na późniejsze jego losy. — Staropolski wyraz *wiotszeć*, *wietszeć* (pisany przez *-sz-*) tak długo zachowywał łączność znaczeniową z przymiotnikiem *wiotchy* (\Leftarrow *wietchy*), jak długo jego postać fonetyczna mogła uchodzić w poczuciu mówiących za podstawę, od której urobiony został czasownik, to znaczy dopóki utrzymywało się w nim *-ch-*; przytem, rzecz ciekawa, jeżeli nawet w przymiotniku było *-o-* (*wiotchy*), w czasowniku zaś *-e-* (*wietszeć*), to mogło to nie wpływać na osłabienie związku między dwoma wyrazami; bowiem to *-o-*, które

występowało w przymiotniku, powstało w drodze »przegłosu« z *-e-*, fakultatywnie więc mogło ono posiadać i jakość *-e-*, członami więc alternującymi w zestawieniu: *wiotchy* || *wietszeć* były: *-o-* ($\Leftarrow e$) || *-e-*, *-ch-* || *-sz-* (*-χ-* || *-š-*). W pewnym okresie na skutek sporadycznej przemiany fonetycznej *-χ-* zostało zastąpione przez *-k-*. Wówczas związek między przymiotnikiem a czasownikiem: *wiotki* — *wietszeć*, został zerwany, forma *wietszeć* nie mogła już być odczuwana, jako pochodna od *wiotki*. Wyrwanie tej formy z jej pierwotnych związków skojarzeniowych stworzyło grunt podatny do powstania nowych skojarzeń; drogą łatwo nasuwającej się adideacji formę *wietszeć* zbliżono z grupą etymologiczną *wietrz-* || *wiatr-* (na *wietrze*, *wietrzny*, *powietrze*). Zewnętrznym wyrazem tego zbliżenia była zmiana pisowni *-sz-* na *-rz-*. Jednocześnie zaszły i zmiany znaczeniowe. Podczas gdy *wietszeć* znaczyło dawniej 'stawać się wiotchym czyli słabym', *wietrzeć* nabrało znaczenia 'zmieniać się chemicznie pod wpływem powietrza', zapewne poprzez etapy: 'stawać się słabym — psuć się — obracać się w proch — rozwiać się, jak proch na wietrze'. Na te kolejne przeobrażenia postaci zewnętrznej i znaczenia wyrazu wpływały różne czynniki — i fonetyczne i psychiczne —, działanie ich objawiało się w sposób zarówno bierny: przejściowa izolacja wyrazu, jak czynny: wtórne powiązanie wyrazu z nową grupą etymologiczną. Jest to przykład jeden z tysięcy w języku, gdzie niema faktów ani form izolowanych i gdzie widzimy, jak mówi de Saussure »partout et toujours ce même équilibre complexe de termes qui se conditionnent réciproquement« (Cours de ling. génér. publié par Ch. Bally et A. Séchehaye. 2. wyd. Paris, Payot, 1922, str. 169). Tymczasem czynniki czysto językowe uwzględnia M. dla czegoś tylko ze strony ich bezwładu, jakgdyby przypuszczając, że tam, gdzie się kończą związki językowe, tam dopiero zaczyna się właściwa gra czynników, powodujących przemiany znaczeń. Przytem objaśnienia M. są czasem zbyt uproszczone, kiedyindziej znów niepotrzebnie skomplikowane.

Tak np. o przymiotniku łac. *vivus* mówi M., że ze względu na swoją postać fonetyczną był on nieodłączny od czasownika *vivere*, rzeczownika *vita* i t. p., skutkiem czego znaczenie jego pozostaje w ścisłej zależności od tamtych, etymologicznie pokrewnych mu wyrazów. W języku francuskim natomiast przymiotnik *vif*, którego łączność z czasownikiem *vivre* została zerwana skutkiem właściwości wymawiania, łączność zaś z rzeczownikiem *vie* nie daje się przeciętnie odczuwać, był mniej odporny, podatniejszy do zmian, toteż przeważało w nim znaczenie wtórnie nabyte: 'szybki, prędko'. Tyle M. Do tego można oczywiście dodać, że o ile wyobcowanie formy *vif* z jej pierwotnych związków skojarzeniowych było stadjum pierwszym, negatywnem, o tyle w stadjum drugim nowe znaczenie mogło być pozytywnie określone znowuż przez czynniki językowe.

np. przez bliskość brzmień przymiotnika *vif* z przysłówkiem *vite*. (Osobiście np. pamiętam, że w dzieciństwie tak właśnie te wyrazy odczuwałem: wydawało mi się, że *vif* jest jakąś nieprawidłową formą przymiotnika obok przysłówka *vite*, coś w rodzaju, jak *bon* obok *bien*). Takie zbliżenia zawsze są możliwe.

W swoisty sposób objaśnia M. przejście znaczeniowe od ł. *captivus* 'wzięty do niewoli, »jęty«, jeniec' do fr. *chétif* 'wąły, nędzny, zły'. Tę przemianę znaczenia umieszcza Wundt w dziale »czystych skojarzeń uczuciowych« (Die Sprache II 574 nn.), choć jest ona także bliska wypadków, objętych przez Wundta mianem »korelatywnej przemiany znaczeń«. Według M. wyraz ł. *captivus* tak długo zachowywał swe pierwotne znaczenie, jak długo w czasowniku *capere* utrzymywało się znaczenie 'brać'; z chwilą, gdy czasownik *capere* »częściowo zaniknął«, częściowo zastąpiony został w swem głównym znaczeniu przez *prehendere*, forma *captivus* znalazła się »à la merci des actions extérieures« (str. 237) i we włoskim *cattivo*, fr. *chétif* nabrała nowego znaczenia. Pod względem metodycznym nie można wprawdzie objaśnieniu temu nic zarzucić, ale można je chyba uprościć. Niema potrzeby przypuszczać, jako pierwszego warunku zmiany znaczeniowej we fr. *chétif* w stosunku do łac. *captivus*, wyjścia z użycia czasownika łac. *capere*, bo wystarczy zestawienie samych tylko wyrazów: *captivus* — *chétif*, z których drugi tak daleko odbiegł od pierwszego swoim brzmieniem, że stawał się wogóle innym wyrazem, nie wiążącym się więcej z *capere*. Gdyby nawet *capere* nie było wyszło z użycia, rezultat byłby ten sam, bo fonetyczne przekształcenia tego wyrazu doprowadziłyby do zewnętrznej postaci, dosyć różnej od *chétif*.

Omawiając fazy znaczeniowe wyrazów fr. *pas*, *rien*, *personne* i t. p., M. zaznacza: »tous ces procès purement linguistiques aboutissent moins à créer un changement de sens qu'à transformer des mots à sens concret en simples outils grammaticaux«. (240). To ostatnie przeobrażenie jest chyba także »changement de sens«?

O ile się zestawi owe niezawsze ściśle sprecyzowane »procesy czysto językowe« z czynnikiem, który M. uważa za najważniejszy, to uderzy niedokładność nie tylko w objaśnianiu szczegółów, lecz, co ważniejsza, niedokładność samej metody, traktującej w jednej płaszczyźnie fakty, zupełnie niewspółmierne. Czynnikiem bowiem zewnętrznym (zapożyczanie wyrazów przez jedne grupy społeczne od drugich) jest wtórny i przypadkowy, podczas gdy czynniki psychiczno-językowe są stałe i powszechne, są warunkami, bez których działanie innych czynników byłoby wogóle niemożliwe. Pogląd M. na stan naszej wiedzy psychologicznej o faktach semantyki jest dość optymistyczny. Stwierdza on, jako rzecz, nie wymagającą bliższych rozważań, że »les conditions psychiques de la sé-

mantique sont constantes; elles sont les mêmes dans les diverses langues et aux diverses périodes d'une même langue« (str. 267). Zdawałoby się, że rzeczą naukowego badania byłoby wobec tego wykrywać i ustalać ową tożsamość sił w nieskończonej różnorodności jej konkretnych realizacyj; nawet owa stałość podstawowych danych psychicznych może być warunkiem zmienności i przeplatania się czynników, nieprzewidzianego układania się każdorazowo działających sił i, co za tem idzie, różnorodności wytworów. Tymczasem przytoczone wyżej zdanie kończy M. niespodziewaną konkluzją: »si donc on veut expliquer la variation, il faut introduire la considération d'un élément variable lui-même (jakgdyby najbardziej »stałe« układy psychiczne nie zostawiały już miejsca na tę »variation«)... cet élément ne peut être que la structure de la société où est parlée la langue considérée«. Cała budowa rozumowania dosyć dziwna.

»Kompletną teorię« w zakresie zjawisk znaczeniowych da się stworzyć według M., jeżeli się będzie »suivre l'histoire des mots et tirer de l'examen de cette histoire des principes fixes« (str. 234). Zapewne, że jest to rzecz konieczna, ale metoda historyczna nie może chyba być jedynym fundamentem wysuniętej przez M. socjologicznej koncepcji języka, bo historia wyrazów mówi tylko o samych wyrazach, nie przesadzając o ich losach zewnętrznych, migracjach od jednej grupy społecznej do drugiej i t. p. Co się tyczy zaś często przytaczanego argumentu, że praca nad semantyką wtenczas tylko może być płodna, o ile się opiera na znajomości realjów, to jest on niewątpliwie słuszny, ale tylko w tem znaczeniu, że historyczna znajomość realjów daje nam do ręki autorytatywny materiał, na którym można dopiero coś budować. Prawdą jest nietylko to, że »ohne Sachwissenschaft keine Sprachwissenschaft«, ale i to także, że we wszelkiej swojej postaci — socjologicznej, historycznej czy kulturalnej — »die Sachwissenschaft ist noch keine Sprachwissenschaft«.

Jest więc, jak sędzę, widoczną rzeczą, że na drodze rozważań historycznych lub socjologicznych nie da się ominąć ani zmniejszyć znaczenia tej instancji, jaką jest psychologia indywidualna. To jednak, co obserwujemy w języku, to nie są tylko »objawy« sił psychicznych, które dokładniej i na innem polu ma badać psychologia, jako odrębna dyscyplina naukowa: procesy językowe są to procesy swoiste, mówiące same za siebie i same o sobie, więcej nawet, bo rzucające czasem światło na ogólny charakter przeobrażeń, którym ulegają w psychice poszczególnych ludzi zespoły wrażeń zewnętrznych i ich elementy. Przeobrażenia te znajdują wymowny wyraz w faktach t. zw. przemiany znaczeń, tłumaczonej powszechnie różnemi formami działania zasady kojarzenia wyobrażeń. Teza, że myślenie językowe jest myśleniem skojarzeniowem, nie spotyka nigdzie zasadniczej opozycji. Chcąc jednak zrozumieć charakter językowych kojarzeń, należy poddać tę tezę bliższemu rozbirowi. Zamierzam rozpa-

trzyć w pierwszym rzędzie, jako szczególnie charakterystyczne, przemiany znaczeń, zachodzące w wyrazach, które oznaczają różne akty zmysłowego postrzegania: barw, kształtów, woni, dźwięków.

Łatwo można sobie wyobrazić, jak wielką rolę w kształtowaniu się pojęć grać musiały historycznie wrażenia wzrokowe. Wrażenia te pierwotnie, zgodnie z naiwno-realistycznym ujmowaniem świata, lokalizowano w samych przedmiotach zewnętrznego postrzegania. Jak przypuszcza Regnaud (*Origine et philosophie du langage*. Paris, Fischbacher, 1889), człowiek pierwotny nie odróżniał odcieni barw, które rozwinęły się stopniowo, jako odrębne cechy postrzeżenia, z idei gatunkowej lśnienia. Czy przypuszczenie to jest słuszne, czy też ma rację raczej Wundt (*Die Sprache* II 558), który przyjmuje, że pojęcie ogólne »barwy« rozwinęło się z wyobrażenia »pokrywania« (łac. *color* obok *celare*), nie jest to ważne, to jedno pewna, że wyrazy, oznaczające barwy, wykazują w różnych językach uderzającą wieloznaczność.

Przymiotnik p. *biały* oznacza dziś określony kolor, będący, jak uczy fizyka, syntezą wszystkich barw. Jest to barwa jasna, jasność jednak i jej natężenie nie są dzisiaj cechą dominującą tego wyrazu. W starszym języku polskim przymiotniki *biały* i *jasny* może mogły być używane *promiscue*, sądząc np. z wyrażenia J. Kochanowskiego (w »Szachach«): »Jeden z nich w *jasnej*, drugi w *czarnej* zbroi«, gdzie właściwem przeciwstawieniem do *czarny* powinnyby być *biały* (albo do *jasny*—*ciemny*). O przejściu od 'białości' do 'jasności, lśnienia' bardzo łatwo, jak widać np. ze zdania, które skądś cytuje Linde: »szaty jego stały się *lśniące, białe*, iako śnieg«. Wyraz franc. *blanc* 'biały' jest zapożyczeniem z germańskiego, gdzie *blank* znaczyło 'błyszczący'. Sam rdzeń słow. *bhē-l-*, z *praindoeur*. **bhē-*, oznaczał w prajęzyku, jak przyjmują (cf. Miklosich, Vgl. Stammbildungslehre d. Slav. Spr. Wien, 1875, II 94: »*bēlā* *albus*. *aind.* *bhā. splendere*«): 'lśnić, świecić'. Taksamo dobrze jednak rdzeń o pierwotnem znaczeniu 'świecić' może się rozwinąć w znaczenie innego koloru, niż biały: rdzeń **kās-* o pierwotnem znaczeniu 'lśnić' kontynuowany jest w łac. *canus* w znaczeniu 'siwy', łac. *flavus* 'płowy' zestawiają etymologicznie z *fulgeo* 'świecić, błyskać'. W wielu wypadkach znaczenie 'jaśkrawości' staje się dominującym w przymiotnikach, oznaczających kolor 'czerwony'. W starofrancuskim przymiotnik *rouge* występuje w znaczeniu 'błyszczący', ten sam odcień otrzymuje także *brun*, zwłaszcza rzeczownik *brunur*, np. w zdaniu z pieśni o Rolandzie: »*Devers Espagne vei venir tel brunur*« (mowa o błyskach oręża zbliżającej się armji Maurów)¹⁾. Jako synonim do *blanc* występuje w st.-fr. *flori*

¹⁾ Ten i niektóre następne przykłady czerpię według notatek z książki A. Ott: *Etude sur les couleurs en vieux français*. Miejsca i roku wydania nie mogę w tej chwili sprawdzić.

dosłownie 'kwitnący', w jakimś wierszu mowa o morzu: *flori de voiles* 'bielejącem od żagli'. Wyraz fr. *aube* 'świt' znaczeniem swem odbiegł już dość daleko od łac. *alba (hora)*. *Biały* w znaczeniu synonimicznym do *jasny* występuje do dziś w języku polskim w zwrocie: *w biały dzień, wśród białego dnia*. To samo jest w rosyjskim, to samo było w staro- (zapewne, zresztą, jest i w nowo-) francuskim, np. w jakimś porównaniu: »li jours en plaiu miēdi n'est pas si *blans*«.

Niekiedy w znaczeniu wyrazu, oznaczającego pierwotnie 'biały' może się wysunąć na plan pierwszy znaczenie 'bezkolorowości, przejrzystości', stąd łatwo o przejście do wyobrażeń przestrzennych. Tak np. ten sam wyraz, który w języku greckim brzmi *λευκός* i znaczy 'biały', w litewskim *laũkas* ma znaczenie 'pola'. W tem ujęciu 'pole' występuje jako 'prze-strzeń otwarta, nie zaciemniona (ścianami lasów, stanowiących tak częste tło litewskiego krajobrazu)' (por. etymol. st.-i. *rucás* 'światło', gr. *ἀμφιλόκη* 'Zwielicht', łac. *lux*, ie. **leuk* 'świecić'). Podobny moment występuje w wyrazie rosyjskim: *пробѣлъ*, oznaczającym 'lukę, niezapełnioną przestrzeń między jakimś dwoma przedmiotami, przerwę'.

Przymiotnik *vair* w st.-fr. oznaczał 'różnobarwny' a także 'plamisty, szaro-jabłkowaty (o koniu), szaro-niebieski (o oczach)', czasem znów jest to jakiś kolor, który zostaje wprost przeciwstawiony szaremu: »Assés portent avoir et *vair* et *gris*«.

Szczególną mnogość obiektywnych znaczeń wykazuje przymiotnik st.-fr. *pers* (i w innych językach romańskich jego odpowiedniki), który w różnych tekstach oznaczać może wszystkie barwy, poczynając od ciemnego fioletu, kończąc na najjaśniejszych odcieniach niebieskiego lub żółtego (znaczenia tego wyrazu szczegółowo zestawione i omówione zostały w artykule prof. M. Manna, umieszczonym w jednym z numerów »Romanii« p. t. »La couleur perse chez les anciens et chez Dante«). Przymiotnik *sinople*, zazwyczaj używany na oznaczenie barwy 'czerwonej', sporadycznie występuje w st.-fr. w znaczeniu 'zielony'. Podobne przesunięcia zachodziły i w językach starożytnych, żeby wymienić gr. *γλαυκός* 'zielony' obok *γλαύσσω* 'błyszczę, lśnię' i t. p.

Z przykładów polskich wystarczy tu przypomnieć np. wyraz *siny*, który na kresach wschodnich, podobnie jak w języku rosyjskim, oznacza barwę, zwaną w centralnej Polsce 'granatową'. Ten ostatni wyraz powinienby znowu oznaczać kolor 'czerwony', jako pochodzący od nazwy owocu tej właśnie barwy.

Główną przyczynę pomieszania znaczeń w jednej i tej samej sferze wrażeń zmysłowych Wundt upatruje w tem, że dzisiejsze znaki subiektywnych wrażeń były pierwotnie znakami zewnętrznymi przedmiotów i ich właściwości. Określenia barw np. musiały pochodzić pierwotnie od nazw przedmiotów, posiadających odpowiednie cechy. W nowszych cza-

sach w ten sposób powstały niektóre nazwy w optyce i technice farbiarskiej, np. *orange*, *indigoblau*, *violett* i t. p. Historycznie w ten sposób powstały przymiotniki polskie, jak *czerwony* (*czerw*), *zielony* (*ziele*), *niebieski* (*niebo*) i t. p. Tego rodzaju zależnością od przedmiotów zewnętrznych mogłaby się tłumaczyć mnogość nazw, służących do określenia różnych odcieni tej samej barwy, we wczesnych epokach życia niektórych języków. Tak np. język starofrancuski znał sześćdziesiąt nazw na określenie koloru czerwonego, trzydzieści trzy na określenie żółtego i t. p. Wśród tych nazw niektóre wyraźnie pochodzą od nazw przedmiotów (lub stanów), np. dla czerwonego: *sanguin*, *sanglant*, *pourpre*, *flamboiant*, *rose* (wraz z pochodnemi), *vermeil* (wraz z pochodnemi), *granat*, *escarlate*, *carmin*, *embrasé*, dla żółtego: *doré*, *citrin*, *châtain*, *teil* (dziś *tilleul*, *tille*). O ile ta wielorakość nazw jednej i tej samej barwy z łatwością znajduje wyjaśnienie na drodze historycznej, o tyle wieloznaczności jednej i tej samej nazwy nie da się podobnie wytłumaczyć. Usiłuje uczynić to Wundt, jego sformułowanie jednak jest nietylko niewystarczające, ale i niejasne. »Sind... die Licht- und Farbenqualitäten — mówi Wundt — im allgemeinen von den Objekten der Aussenwelt... auf die Empfindungen selbst übertragen worden, so erklärt sich daraus nun auch leicht (-?)... dass in einer Zeit, der eine feinere Unterscheidung noch ferne liegt, meist die Farbensamen vieldeutig sind, womit zusammenhängt, dass sie in verwandten Sprachen nicht immer die gleiche Bedeutung bewahren« (Die Sprache II 559). W ten sposób, t. zn. historyczną zależnością od przedmiotów zewnętrznych, nie da się objaśnić wieloznaczności nazw (zarówno nazw barw, jak w tym wypadku, jak i wszelkich innych wyrazów), ponieważ fakty tu należące nie tworzą obumarłego złoza w życiu językowym, lecz pozostają w ścisłym związku z żywymi, motorycznymi siłami językowego rozwoju.

Przesunięcia znaczeń w rodzaju omówionych wyżej (np. 'biały — jasny — lśniący — kwitnący — szarzejący' i t. p.) tłumaczą się najprościej w ten sposób, że zostawały tu niedostrzegane minimalne różnice w obiektywnych właściwościach przedmiotów: 'lśnienie' i 'białość' (np. śniegu) mogły być w pewnych wypadkach nazywane tym samym wyrazem, ponieważ różnica między wyobrażeniem, kojarzającym się z wyrazem *biały*, a wrażeniem, odbieranym bezpośrednio od lśniącego przedmiotu, była tak nieznaczną, że nie dostawała się ponad próg świadomości. Stąd cechy, obiektywnie nieco różniące się między sobą, otrzymywały w dalszym ciągu ten sam znak językowy, którego funkcje mogły się stopniowo pomnażać, aż wreszcie na czoło wysuwała się jakaś jedna funkcja, już dość odległa, czasem aż do przeciwieństwa, od początkowej funkcji znaczeniowej wyrazu. Cały opisany proces polegałby więc na utożsamieniu psychicznym minimalnie różniących się cech, o właściwym kojarzeniu wy-

obrażeń, ściśle biorąc, nie może tu być mowy. Tymczasem, stosując zwykłą metodę asocjacyjną, należałoby we wszystkich wymienionych (i im podobnych) wypadkach przemiany znaczeń widzieć właśnie skojarzenia między wyobrazeniami to tych to innych barw. W sposób konsekwentny i typowy ¹⁾ rozumuje w cytowanej już książce Regnaud, który, przytaczając wielką ilość faktów z zakresu wrażeń wzrokowych w ich językowym odbiciu, mówi wszędzie o przechodzeniu od jednej »idée« do drugiej w przekonaniu, że rozwiązuje w ten sposób zagadnienie rozwoju znaczeniowego języka.

Niedostrzeganie drobnych różnic było zatem momentem, który pozwalał na pierwsze użycie wyrazu w znaczeniu nieco odmiennem od zwykłego, pozatem, oczywista rzecz, nowe znaczenie nie musiało spowodować koniecznie zaniku pierwszego, wcześniejszego, przeciwnie, znak językowy x mógł stać się nosicielem wyobrażeń znaczeniowych a_1 obok a , potem a_2 , a_3 i t. d. Przytem — rzecz bardzo ważna — podłożem wspólnem, na którym powstawały owe szeregi znaczeń, mógł być jednakowy ton uczuciowy, który umożliwiał powstawanie znaczeń, obiektywnie bardzo nawet różniących się od siebie, rozmaite »przenośnie« (o czym niżej) i t. p. Działa tu i pewien bezwład psychiczno-językowy, i przerywany charakter językowej tradycji, dzięki przekazywaniu wyrazów coraz to nowym generacjom ludzi (na co słuszny nacisk kładzie Meillet), i pewnem jest chyba także, że o przesunięciach musiało decydować nietylko, i nawet nietyle, podobieństwo obiektywne elementów, ile psychiczne warunki postrzegania, ogólniej mówiąc, charakter językowej apercpepcji. Że zmiany znaczeń wyrazów nie są z reguły dokładnem odbiciem stosunków, panujących w świecie zewnętrznym, pozajęzykowym, na to możnaby przytoczyć mnóstwo przykładów, jak chociażby znane etymologie wyrazów *wielbłąd*, *słoń* i szereg innych, analogicznych. »Jaki wielki królik!« — takim okrzykiem, według Charma, powitali Szkoci pierwszego osła, który się ukazał w ich górach. W języku tych ludzi nie było wyrazu, któryby mógł wprost oznaczać nowo ujrzane zwierzę; wobec tego zastosowano nazwę innego zwierzęcia, znanego, ujmując nowy przedmiot w danych zgóry kategorjach wyobrażeń, skąd powstała widoczna w tym przykładzie *in flagranti* różnica między zwykłym znaczeniem wyrazu a jego nowem, doraźnem zastosowaniem. Przytem o użyciu w tym związku dawnej nazwy zdecydować musiały nietyle elementy zewnętrznego podobieństwa, minimalne, ile raczej, jako ogniwo pośrednie, wyobraże-

¹⁾ Z zastrzeżeniem co do zbyt rażącego dzisiaj logizowania. Z powodu przejścia od »idée de briller« do »éclairer-s'éclairer, voir« pisze np. Regnaud: »La transition est toute logique... le conséquent était impliqué dans l'antécédent et s'en est dégagé tout naturellement« (str. 204).

nie zwierzęcia, które się nasunęło na widok osła, kojarząc się w chwili później z szczegółowym wyobrażeniem królika.

Że wspomniane już psychiczne warunki postrzegania w głównej mierze wpływają na przesunięcia znaczeń, o tem poucza nas analiza jeszcze charakterystyczniejszych, niż dotychczas omówione, przemian znaczenia, uwarunkowanych przeplataniem się wrażeń ze sfer różnych zmysłów. Są to właściwie wypadki synestezji, które Wundt (nie używając tego terminu) zalicza do faktów »komplikatywnej przemiany znaczenia«, odróżniając »przemiany znaczeń skutkiem pierwszorzędnych komplikacyj« (primäre Komplikationen) od tychże przemian skutkiem »wtórnych (drugorzędnych) komplikacyj«. Do pierwszych odnosi Wundt wypadki takie, jak używanie terminów *acutus* i *gravis*, gdy mowa o tonach, wyrażenia, jak *Farbenton* i *Klangfarbe* (por. rs. малиновый звонъ), przesunięcia znaczeniowe, jak w zestawieniach: gr. μέλας 'czarny', skr. *málam* 'brud', łac. *malus* 'zły'; niem. *Schmerz* 'ból', ang. *smart* 'ostry', łac. *mordere* 'gryźć'; łac. *tenuis*, *tener* 'delikatny', obok *teneo* pierw. 'rozciągam, naciągam', w związku z tem gr. τόνος, łac. *tonus* 'to, co naciągnięte, struna', później 'ton (struny)' i t. p.

Tu należą także: p. (jak i w innych językach) *ostry* w odniesieniu do wrażeń dotyku, smaku, zapachu i wzroku (*ostre kontury*), *gorzki* obok *gorzeć*, *miękki* (≡ **men-* 'rozcierać') i t. p.

Por. dalej: st.-i. *uš-* 'łsnąć', *ušás* 'światło, jutrzeńka' z łacińskiem *uro* (**usō*) 'palę', st.-i. *cand-*, *ścand-* 'łsnąć, błyszczeć' (*candrás* 'księżyc') z łac. *candere* (gr. *κάνδρω* 'węgiel') 'być jasnym', a to znowu z *incendium*, st.-i. *sphūrjati* 'ukazuje się, błyszczy' z łac. *spargere* 'rozsiawać, rozbryzgiwać' (por. fr. *asperger*), łac. *tepo* 'ogrzewam' ze st.-i. *tápas* 'gorąco' a także 'ból' i t. p.

Większość badaczy w faktach w rodzaju wyżej wymienionych skłonna jest widzieć albo wprost metafory albo w najlepszym razie wyniki niczem nieograniczonej zdolności psychiki ludzkiej do kojarzenia najróżnorodniejszych wyobrażeń. Zupełna swoboda kojarzeń kazała niektórym uczonym, jak np. Bréalowi, całkowicie zwątpić o istnieniu praw rozwoju znaczeniowego wyrazów (*L'histoire des mots*, *Revue des deux mondes*, nr. z d. 1. VII. 1887). Wundt w swej sztucznej klasyfikacji wyodrębnia w oddzielną grupę (»drugorzędnych komplikacyj«) wszystkie wypadki przemiany znaczeń, powstałe, jako »wytwory procesów intelektualnych«, przytaczając w charakterze przykładów łac. *concipere*, *repraesentare*, *recordari*, *definire*, *praesumere*, niem. *begreifen*, *vorstellen*, *wahrnehmen*, *auffassen* i t. p.

Aby zorientować się w mnogości czynników, wchodzących tu w grę, przyjrzyjmy się bliżej niektórym przykładom.

Czasownik *baczyć* w dzisiejszym języku polskim ma znaczenia: ogół-

niejsze 'zwracać na coś uwagę, obserwować coś z uwagą' i szczegółowsze 'obserwować coś wzrokiem, patrzeć, widzieć' (to ostatnie znaczenie dominuje w ukr. *bačyty*). W Psalterzu Puławskim wspomniany wyraz występuje parokrotnie w znaczeniach, dziś nieużywanych, np. »Przeto wysłuchał bog, y *baczyl* glos proszby moyey« 65, 18 — łac. *attendit voci* (podobnie 140, 1). W zdaniu tem *baczył* znaczeniowo stoi pomiędzy: 'wysłuchał' a 'uwzględnił', w każdym razie, jak z kontekstu wynika, zachodzi tu bliższy związek ze znaczeniem aktu postrzeżenia słuchowego, niż wzrokowego. Tamże jednak spotykamy i znaczenie inne, bliższe wzrokowego: »będę *baczycz* skoynczenya gich« — ł. *considerabo novissima eorum*. Deut. 29. Zdanie znowu: »vszyma *vbacz* zlzy moye« — ł. *auribus percipe* 38. 16 — zapewne rozumieć należy, jako 'usłysz mój płacz'. Zasługuje na uwagę użycie wyrazu *baczyć* w zdaniu: »nyegardzy proszbą moyą, *baczy* mye, y wysłuchay mye« (we Fl.: *ne wzgardzay... rozumey mene* (!) y *wisłuszay me*) — ł. *intende* 54. 1¹⁾). Podobnie: »*baczy* modlytwę moyę« (Fl.: *rozumey modlitwe moiey*) — ł. *intende orationi meae*, »*baczy* na prozbę« 141. 8 — ł. *intende ad deprecationem*. Czasem *baczyć* staje się synonimem 'czynności rozsądnej, postępowania, miarkowanego rozważa', znacząc wówczas tyle, co łac. *sapere*, np. w wierszu 93, 8: »Rozumyeycze, głupy wlyudu (ł. *in populo*), a szaleny nyekedy *baczycze*« (*sapite*). — Baudouin de Courtenay wyprowadza czasownik *baczyć* od pierwiastka *ba-* (właściwie od nomen *deverbativum* **ba-k*), przyjmując za znaczenie podstawowe znaczenie 'zjawiania się optycznego, pokazywania się... pokazywania' (Szkice językoznawcze. Warszawa, 1904, str. 435—439). Znaczenia, jakie czasownik ten wykazuje na gruncie polskim, abstrahując od bardzo licznych rozszczepień w innych językach, polegają na tem, że albo oznaczony zostaje 'stan wzgl. akt uwagi wogóle', albo też 'akty uwagi, dokonywane przy pomocy któregoś z poszczególnych zmysłów'. Historycznie, jak można sądzić, wcześniejsze jest znaczenie aktu postrzeżenia zmysłowego, jednak cechą znamioną tych przebiegów jest nietyle stopniowe uabstrakcyjnianie się znaczeń, ile »wymiana funkcj« poszczególnych ośrodków zmysłowych.

Czasownik *czuć* oznacza dzisiaj pewien stan wewnętrzny, niezależny bezpośrednio od działania podmiotów zewnętrznych na narządy zmysłowe, znaczenie to jednak wyrobiło się stopniowo w drodze skrzyżowań rozmaitych czynników. Jeszcze Linde określa: »*czuć* — mieć zmysły czym poruszone, i wiedzieć to do siebie... W ogólności, postrzedz swoje zmysły czymś wzruszone«. Pierwotnie z pierwiastkiem tym kojarzyło się dość

1) por. ł. *intendere* — znaczenie ogólne 'zmierniania, kierowania się ku czemuś', z fr. *entendre* — znaczenie specjalniejsze 'kierowania się przy pomocy zmysłu słuchu, słyszenia'.

wyraźnie znaczenie zmysłowe, np. 'dotykania': *czuty* — to właściwie 'wrażliwy na dotknięcie', z czym zestawić można dzisiejsze niem. *fühlen*, st.-górnoniem. *fuolen*, łączące się etymologicznie z łac. *palma*, gr. *παλάμη* 'dłoń', skąd jasny związek z wrażeniem dotyku. Poza tem *czuć* oznaczać może 'postrzegać przy pomocy zmysłu powonienia', np. u Leopolity (1, Ps. 113, 6): »nozdrza mają, a woni *czuć* nie będą«, u Mickiewicza: »*czuję*, krakał, zapach trupi«, u Słowackiego: »*czuję* jeszcze, jak pachną kochanki warkecze« i t. p., 'zmysłu słuchu': ukr. *čuty* 'słyszeć' (i 'słuchać'); w języku rosyjskim wyraz *чувство* oznacza i 'uczucie' i 'zmysł', forma natomiast *чую* nie ma już związku z postrzeganiem zmysłowym, oznacza ona 'przeczuwam, wyczuwam', a więc stan, którego źródła tkwią, pozornie przynajmniej, w psychice ludzkiej, a nie w świecie zewnętrznym; por. dwuwiersz Puszkina:

Слышу умокнувшей звукъ божественной эллинской рѣчи,

Старца великаго тѣнь чую смущенной душой (z powodu przekładu Homera na język rosyjski).

W staropolskim *czuć* znaczyło *vigilare*, np.: Boze, boze moy, ktobyę za szwyatla *czuyę* — ad te vigilo P. P. 62. 1, alysz gospodyzn strzecz będze myasta, wproznoszcz *czuyę*, gysz strzegę yego — ib. 126 2.

Przemiany znaczeń w tym wypadku, jak i w poprzednim (*baczyć*), polegają, ogółem biorąc, na tych samych krzyżowaniach się dróg od peryferyj do centrum psychicznego i od centrum do peryferyj.

Pierwiastek *kaz-* w językach słowiańskich występuje w rozmaitych znaczeniach. Znaczenie 'dicere' ma w polskim *kazać*, stp. *kažnъ*, ukr. *kazaty*, ros. *сказать*, znaczenie 'indicare' w p. *pokazywać* i innych odpowiednikach słowiańskich. Znaczeniem wspólnym w obu wypadkach pozostaje 'kierowanie na coś czyjejs uwagi (z pomocą gestu lub słów)'. Podobna różnica znaczeń zachodzi między ł. *dicere* a gr. *δείκνυμι*. Meillet (op. cit.) uważa, że i w tym wypadku należy przypuścić, jako konieczny warunek zmiany znaczenia, przejście wyrazów z jednej grupy społecznej do drugiej, uzasadniając to przykładami z greki, starogórnioniemieckiego i łaciny. Znaczeniem pierwotnym gr. *δείκνυμι*, łac. *dicere* miałoby być znaczenie prawnicze (por. *iu-dex*), uogólnione w języku szerszych warstw. »La racine *deik- „montrer, indiquer“ s'employait en indo-européen avec une valeur juridique définie« mówi Meillet w rozpatrzonym na początku artykule (str. 265). Zdanie to zadziwia: »valeur juridique définie« w odniesieniu do epoki praindoeuropejskiej — to brzmi doprawdy prawie naiwnie, choć wyszło z pod pióra tak wybitnego i znanego uczonego, jak Meillet (pod względem metody da się to porównać z twierdzeniem, wypowiedzianem również przez Meilleta w artykule »La catégorie du genre« ... Coll. Ling. VIII 226, jakoby wyraz 'ręka' dlatego w większości języków indoeuropejskich był rodzaju żeńskiego, że ręka spełnia

funkcję bierną, służy do »otrzymywania przedmiotów« (»évidemment parce qu'elle sert à recevoir les objets«), jakgdyby ręka nie służyła taksamo dobrze do funkcji czynnej: chwytania, porywania, zgrabiania, o czym nawet świadczy w językach słow. etymologia lit. *ránkioju* 'zbięram, zagarniam'). Zagadnienie stosunku między »linguistique historique« a »linguistique générale« nie da się rozstrzygnąć przy pomocy tak prostych i jednostronnych sformułowań, jak przytoczone powyżej. Co do warjantów znaczeń pierwiastka *kaz-*, to sędzę, że niema w nich nic szczególnego, nie, coby się zasadniczo różniło od omówionych już wypadków krzyżowania się znaczeń zmysłowych.

W tem krzyżowaniu się niema istotnej różnicy pomiędzy wypadkami, gdy wyraz nabiera znaczenia bardziej »oderwanego«, a temi, gdy na pierwszy plan wysuwa się znaczenie konkretno-zmysłowe, ponieważ obydwa kierunki rozwoju są równie możliwe i zaświadczone w różnych językach. Znaczenie abstrakcyjne nie powstaje skutkiem metafory, »przeniesienia« wyobrażeń, jest ono taksamo naturalne, jak każde inne; taksamo, jak każde inne, rodzi się pod wpływem apercpcji, determinującej, które z zespołu wyobrażeń psychofizycznych wysunie się na czoło i stanie się dominującym w znaczeniu wyrazu.

Wyraz niem. *Angst* wiąże się etymologicznie z łac. *angustiae*. Przykład ten cytuje Wundt, jako ilustrację »Übertragung von Benennung äusserer Eindrücke auf subjektive Gemütszustände« (II 562). O żadnej jednak »Übertragung« niema tu mowy. Wyobraźmy sobie człowieka, znajdującego się w ciasnym, wąskim wąwozie o zwisających stromych ścianach, wobec których łatwo zrodzić się może uczucie »przytłoczenia« i »lęku«. W doświadczeniu zewnętrznem tego człowieka jest 'wąskość (wąwozu)' — *angustiae*, jednocześnie w doświadczeniu wewnętrznem jest 'lęk' — *Angst*. Przytem zarówno owo doświadczenie zewnętrzne, jak wewnętrzne istnieją, jako fakty psychiczne, jako stany ludzkiego »ja«. We wspomnieniu (przedstawieniu odtwórczem) któregoś z tych stanów wysunąć się może jeden z elementów składowych wyobrażenia zbiorowego, jako przypadkowo dominujący: raz będzie nim wspomnienie tego, co istniało w psychice, jako obraz wzrokowy — wówczas wyraz zachowa swe pierwotne znaczenie (*angustiae*) —, kiedyindziej elementem dominującym stanie się wspomnienie tego, co w tejże psychice istniało jako wrażenie lęku, bezpośrednio wywołane obrazem wzrokowym — wówczas wyraz stanie się nosicielem tego właśnie wrażenia, jak niem. *Angst*¹⁾. Czyli, że wówczas,

¹⁾ Biorę tu, oczywiście, wyraz łac. *angustiae*, jako już mający ustalone znaczenie, nie wchodząc w to, jakie były jego losy poprzednie, ani też, tembardziej, dlaczego kompleks dźwiękowy *angustiae* skojarzony został ze znaczeniem wąskości.

gdy w tym wyrazie (*angustiae, Angst*, abstrahując od różnic fonetycznych) zachodzi zmiana znaczenia 'wąskości' na znaczenie 'lęku', to niema tu bezpośredniego skojarzenia wyobrażeń 'wąskości' i 'lęku'. Między temi wyobrażeniami niema żadnego jakościowego podobieństwa, na którego podstawie jedno miałoby wywoływać drugie, i tylko jednoczesność wrażeń, doznanych przez jednostkę, stanowi o możliwości tego rodzaju przesunięć między elementami wyobrażenia zbiorowego.

Wyraz p. *lękać się*, będący dzisiaj znakiem pewnego stanu uczuciowego, etymologicznie oznacza 'schylać się', por. *łęk*. Wyraz st.-i. *bibhēti* oznaczał 'boi się', niemiecki odpowiednik tegoż pierwiastka, *beben* znaczy 'drzeć' (st.-g.-niem. *bibēt* 'drzy'), do tejże grupy etymologicznej należy i sam wyraz polski *boi się, bać się (bojąc się)*. Przemiana znaczeń czy to: *schylać się* \Rightarrow *bać się* 'lękać się', czy też *drzeć* \Rightarrow *bać się* należałaby również według Wundta do wypadków »przeniesienia nazwy wrażeń zewnętrznych na subiektywne stany uczuciowe«. Jest, jak sądzę, jasne, że ta przemiana znaczenia mogła po raz pierwszy zajść tylko w psychice kogoś, kto bodaj raz doświadczył uczucia strachu tak silnego, że aż przyprawiło go to o drżenie. Na określenie tego stanu człowiek ów użył wyrazu α . Niepodobna dociec, jakie elementy dominowały pierwotnie w znaczeniu tego wyrazu. Ale od samego początku wrażenia drżenia, wywołanego przestraszeniem, i samo uczucie przestraszenia musiały się nierozdzielnie z sobą łączyć. Znaczenia, zachowane z jednej strony w niem. *beben*, z drugiej w st.-i. *bibhēti*, są kontynuacjami różnych elementów, danych pierwotnie w wyobrażeniu zbiorowym. Wundt sam to zjawisko właściwie w podobny sposób rozumie, wyrażając przypuszczenie »dass es einmal eine Zeit gab, wo der äussere Eindruck... und der psychische Vorgang... miteinander verbunden, also eigentlich Bestandteile eines und desselben sinnlich-geistigen Ganzen gewesen sind« (II 564). Tembardziej dziwi używanie w związku z temi faktami tak niewygodnych terminów, jak »Übertragung von Benennung äusserer Eindrücke« i t. p. (Nawet dwoistość znaczenia, to znaczy znaczenie fizyczne i psychiczne, wyrazu 'ból' (niem. *Schmerz*) uważa Wundt za skutek takiegoż »przeniesienia« nazwy). Trzeba także dodać zastrzeżenie, że zjawiska, o którym tu Wundt mówi, nie można uważać za właściwość jakiegóż jednej epoki w historycznym rozwoju języka; układ sił psychiki ludzkiej zasadniczo się nie zmienia »z postępem czasu«, a te przyczyny, które wywołują najróżnorodniejsze zaszewienia się znaczeń czy to w sferze tych samych wrażeń zmysłowych, czy różnych, czy też przeplatanie się wyobrażeń stanów fizycznych z psychicznymi, są po dziś dzień żywe i czynne. W istocie, przemiany znaczeń polegają ani na metaforach, ani na kojarzeniu wyobrażeń, pozostających na peryferjach świadomości, lecz tylko na przesunięciach, które zachodzą w samym centrum psychicznym, gdzie zbiegają się wszystkie drogi komuni-

kacji ze światem zewnętrznym naszego »ja«, które jest czemś więcej, niż tylko »pękiem przedstawień« według znanej definicji empiryków (Hume'a). W tem też centrum zachodzą »przesunięcia zwrotne« (zmiany apercepcji), skutkiem których treści, odbierane z zewnątrz, receptywne, ulegają przeobrażeniom, narzędziami zaś aktów postrzegania (uwagi) stają się to te, to inne zmysły. Ciekawe jest w tym związku, że nowsza psychologia kwestjonuje i już nawet w podręcznikach odrzuca dawne »prawa kojarzenia« według podobieństwa, kontrastu i styczności, zatrzymując tylko jeden rodzaj skojarzeń: przez styczność w czasie, to zn. skojarzenia, oparte na jednoczesnem doznaniu wrażeń.

W transpozycji na stosunki w życiu językowem znaczy to, że wyobrażenia znaczeniowe kojarzą się ze sobą nie na podstawie podobieństwa, kontrastu lub styczności elementów w świecie zewnętrznym (w sferze obiektywnych właściwości przedmiotów), lecz dzięki temu, że w pewnych sytuacjach wyobrażenia te stanowią elementy wyobrażenia zbiorowego i, znalazłszy się w niem obok siebie na gruncie jednostkowej psychiki, mogły następnie alternować ze sobą w przedstawieniach odtwórczych (pamięciowych).

Adam Krokiewicz.

O głównych częściach gramatyki i ich stosunku wzajemnym.

Gramatykę, jako taką, dzieli się zazwyczaj na trzy główne części, a mianowicie na część fonetyczną, morfologiczną i syntaktyczną. Każda z tych części stanowi w swem gramatycznym ujęciu pewną całość. Nasuwa się pytanie metodyczne, w jakim stosunku wzajemnym pozostają do siebie fonetyka, morfologia i syntaksa.

Fonetykę określono, jako naukę o głoskach, morfologję, jako naukę o wyrazach, a syntaksę określano i rozumiano rozmaicie. Zrazu określano ją, jako naukę o t. z. zdaniach, następnie jako naukę o znaczeniu, względnie o użyciu klas i form wyrazów, wreszcie jako naukę o połączeniach wyrazów. Z ostatniem określeniem wystąpił J. Ries w książce: *Was ist Syntax*, Marburg 1894. Ta książka posiada i dziś jeszcze aktualne znaczenie ze względu na problem, który porusza i który dotychczas, o ile mi przynajmniej wiadomo, nie został rozwiązany. Poddawszy krytyce pogląd Miklosicha, jakoby syntaksa była nauką o znaczeniu, względnie o użyciu klas i form wyrazów, rozróżnia Ries dwie główne części gramatyki, jako takiej, a mianowicie naukę o głoskach i naukę o wyrazach, tudzież ich połączeniach. Drugą, semantyczno-formalną część gramatyki dzieli dalej na naukę o formie wyrazów i ich klas (II 1 a), tudzież o znaczeniu wyrazów i ich klas (II 1 b), i na naukę o formie połączeń wyrazów (II 2 a), tudzież o znaczeniu połączeń wyrazów (II 2 b). Ponieważ Ries rozróżnia pomiędzy t. z. zdaniowemi i niezdaniowemi połączeniami wyrazów, przeto nauka o formie i znaczeniu połączeń wyrazów dzieli się jeszcze na naukę o formie połączeń zdaniowych (II 2 a α), oraz niezdaniowych (II 2 a β), i na naukę o znaczeniu zdaniowych (II 2 b α), oraz niezdaniowych połączeń wyrazów (II 2 b β)¹⁾.

¹⁾ Podany schemat (cf. K. Brugmann - A. Thumb, *Griechische Grammatik*, München 1913, p. 414 sq.) odpowiada całości wywodów Riesa, jako takich.

Krytyka Riesa spotkała się, w przeciwieństwie do jej rezultatów, z ogólnym uznaniem w kołach językoznawców. Zwrócono uwagę, że jakkolwiek wywodom Riesa nie można odmówić słuszności, to jednak podział, jaki proponuje, nie da się utrzymać, ponieważ rozrywa istotne związki: Niepodobna naprzykład omawiać osobno znaczenia wyrazów i ich klas, osobno zaś znaczenia połączeń wyrazów (cf. e. c. K. Brugmann - A. Thumb, Griechische Grammatik, München 1913, p. 415). Rzecz zastanawia z wielu względów, przede wszystkim z tego powodu, że podział Riesa pozostaje w najściślejszym związku z jego krytyką. Innemi słowy wobec niepraktyczności jej wyniku budzi się przypuszczenie, że i sama krytyka nie opiera się na dość pewnych założeniach. Zadaniem niniejszego artykułu jest oświetlenie całego problemu i wogóle sprawy podziału gramatycznego przy pomocy pogłębienia i ewentualnego sprostowania założeń Riesa. Ażeby uniknąć możliwych nieporozumień, zaznaczam odrazu, że mówiąc o gramatyce, mam na myśli gramatykę konkretnego języka, a więc dajmy na to greckiego języka starożytnego. Przykładami z zakresu starożytnej greczyzny będę też głównie ilustrować teoretyczne wywody.

Zauważyć trzeba przede wszystkim, że Ries posługuje się, jako momentem swego podziału, terminem »zdanie«, nie zdając sobie dokładnie sprawy z chwiejności owego terminu. Określa mianowicie »zdanie«, jako formę językową (Sprachform, cf. p. 29), względnie twór syntaktyczny (syntaktisches Gebilde, ibd.), ale obydwie te określenia rażą brakiem uchwytnej treści¹⁾. Wobec notorycznego faktu, że chociaż wszyscy językoznawcy umiają rozpoznać »zdanie«, to jednak żadnemu językoznawcy nie udało się dotychczas zdefiniować pojęcia »zdanie« w sposób wolny od zarzutów, można, jak się zdaje, stwierdzić, że podział połączeń wyra-

Ries podaje na str. 83 sq. następujący, częściowy tylko schemat: Lehre vom Einzelwort (oder kurz Wortlehre). 1. Von der Form der Worte: | Wortarten (nach formalen Gesichtspunkten). | Flexionslehre. | 2. Von der Bedeutung | der Worte (hier findet im System der vollständigen Grammatik die Synonymik, die Lehre vom Bedeutungswandel und was sich sonst auf dem Gebiete der Wortbedeutung der bloss lexikalischen Darstellung abgewinnen und einer systematischen Bearbeitung unterwerfen lässt, den angemessenen Platz cett.) | der Wortarten, | der Flexionsformen. Lehre vom Wortgefüge (oder Syntax). | 1. Von der Form der Wortgefüge. | 2. Von der Bedeutung der Wortgefüge. | — Cf. J. Różwadowski: Semantyka a gramatyka, Język Polski IX, 1924, p. (97 sq), 129 sq.

²⁾ Cf. p. 28: ... Begriff und Terminus »Satz« gehören aber jetzt, in rein sprachlichem Sinne gefasst, zu dem festen Bestande allgemein gültiger grammatischen Begriffe, wie sehr man im einzelnen über die ihm zu gebende Ausdehnung und seine Definition streiten mag. — Zdaje się, że Ries w drugiej części przytoczonego powiedzenia obala to, co powiedział w pierwszej.

zowych na zdaniowe i niezdaniowe jest iluzoryczny. Taki podział wymagałby bowiem definicji owego właśnie »zdania«. Z podziału Riesa wynika dalej, że każde »zdanie« jest połączeniem wyrazów. Zaprzecza temu okoliczność, że wedle ogólnego sądu językoznawców »zdanie« może tworzyć tylko jeden wyraz, z czego zresztą i sam Ries zdaje sobie sprawę. W takim jednak razie zaciera się granica pomiędzy pierwszą i drugą częścią drugiej głównej części gramatyki. Podobny stosunek zachodzi pomiędzy dwoma głównymi częściami gramatyki Riesa, a mianowicie jej czysto formalną i jej semantyczno-formalną częścią. Wszak niektóre »głoski« mogą być »wyrazami«, względnie niektóre »wyrazy« mogą być »głoskami«, jak na przykład w języku polskim *a*, *i*, w języku łacińskim *a*, *e*, lub w języku greckim *η*, *ο*. Principium podziału Riesa jest najwyraźniej fałszywe, to znaczy jego krytyka jest wadliwa. Nie znaczy to naturalnie, jakoby była zgoła nieuzasadnioną, lub zbędną.

Ries nawiązywa swój podział do poglądu starożytnych. Powoływa się mianowicie na następujące słowa Apolonjusza Dyskolosa (cf. p. 69):... *καὶ ὡς τὰ στοιχεῖα τὰς συλλαβὰς ἀποτελεῖ κατὰ τὰς ἐπιπλοκάς, οὕτω καὶ ἡ σύνταξις τῶν νοητῶν τρόπον τινὰ συλλαβὰς ἀποτελέσει διὰ τῆς ἐπιπλοκῆς τῶν λέξεων. καὶ ἔτι ὅν τρόπον ἐκ τῶν συλλαβῶν ἢ λέξις, οὕτως ἐκ τῆς κκτλληλότῆτος τῶν νοητῶν ὁ αὐτοτελῆς λόγος* (cf. App. Dysc. De constr. I 2, Uhlig). Głoski, jako takie, posiadają w poglądzie Riesa podobnie elementarne, zasadnicze znaczenie, co w przytoczonym ustępie Apolonjusza. Cała ta teoria przypomina naogół nader żywo epikurejską teorię atomów (cf. e. c. Lucr. I 823 sq. Diels). Z głosek powstają wedle Riesa wyrazy w podobny sposób, jak z wyrazów ich połączenia¹⁾: Przeciwnieństwo do nauki o połączeniach głosek, t. z. o wyrazach, stanowi nie nauka o »zdaniach«, lecz nauka o połączeniach wyrazów. Szereg: głoska—wyraz—zdanie, jest fałszywy, podobnie jak fałszywy byłby szereg: mieszkanie—dom—miasto, bo trzecią wartość powinien stanowić termin nie »miasto«, lecz »miejscowość«. Podział gramatyki na naukę o głoskach, naukę o wyrazach

¹⁾ Cf. p. 49:... Zerlegt sich die wissenschaftliche Betrachtung das komplexe Gebilde der Sprache, von formalen Gesichtspunkten ausgehend, in seine Bestandteile, so findet sie: 1) die Laute, als die kleinsten, nicht weiter zerlegbaren, einfachsten Einheiten; 2) zu neuen (verhältnismässig) selbständigen Einheiten verbundene Laute d. h. Wörter; und 3) wiederum zu neuen (relativ) selbständigen Einheiten verknüpfte Wörter d. h. Wortgefüge. Sätze aber findet eine formale Analyse zuvörderst nicht. Vorausgesetzt dass weitere, eingehendere Betrachtung zur Erkenntnis besonderer formaler Eigentümlichkeiten derjenigen Wortgefüge, die wir Sätze nennen, führt — die Möglichkeit des Gegenteils kann doch nicht a priori verneint werden —, so wird dadurch ein sicherer Anhalt zu weiterer Gliederung der grossen Masse von Wortgefügen gewonnen, Kennzeichen, welche die Sätze den übrigen Wortgefügen gegenüberzustellen veranlassen können, nicht aber den Worten. alibi.

i naukę o »zdaniach« zakorzenił się pod wpływem logiki. »Zdanie«, odpowiadające sądowi, przeciwstawiono poprostu »pojęciu«, odpowiadającemu wyrazowi. Ustaliwszy ten troisty podział formalny, zwraca Ries uwagę na to, że w nauce o wyrazach i w nauce o połączeniach wyrazów występuje moment semantyczny (w przeciwieństwie do nauki o głóskach). Ostatecznie jest zatem schemat Riesa dwoisty, jak poprzednio zaznaczyłem. Na niesprawność owego schematu i podziału już wskazałem.

Niesprawność ostatecznego podziału staje się zrozumiałą, skoro zważymy, że przedstawia on niewyrównaną kombinację dwóch niewspółmiernych podziałów, formalnego i semantycznego. Kombinacja tego podziału wymaga zasadniczo albo troistego układu semantycznego, albo dwoistego układu formalnego. Tylko wtedy możnaby mówić o jednolitym podziale formalno-semantycznym. Ries nie zdaje sobie dostatecznie sprawy z tego, że stając raz na stanowisku formalnym, a drugi raz na stanowisku semantycznym, że separując poniekąd dwa wspomniane stanowiska, rozrywa zasadniczą formalno-semantyczną spójnię językową, której w swym ostatecznym podziale zgoła nie przywraca, jako że ów podział przedstawia sztuczną kombinację troistego podziału formalnego i dwoistego podziału semantycznego. Po przeczytaniu książki Riesa odnosi się wrażenie, że autor zapomniał po wprowadzeniu momentu semantycznego o wytycznej linii i o pierwszej części swego podziału formalnego, względnie że go okaleczył o naukę o głóskach. Z drugiej strony wyrównanie podziałów nastręcza niepokonane trudności: Połączenie wyrazów nie może stanowić substratu znaczenia syntaktycznego, ponieważ istnieją przecież jednowyrazowe »zdania«. Podobnie nie może stanowić substratu znaczenia wyrazowego połączenie głósek, ponieważ istnieją jednogłóskowe wyrazy. Niemożliwą rzeczą wydaje się wreszcie określić, na czym polegałoby postulowane znaczenie głóski, jako takiej. Niemniej jednak posiadamy bardzo silne poczucie znaczenia, które stanowi o »zdaniu«, znaczenia, które stanowi o wyrazie, znaczenia, które stanowi o głósce, a także różnic, jakie zachodzą pomiędzy temi znaczeniami. Stajemy wobec wielce zawiłego problemu. Ażeby rzecz rozwikłać, musimy sięgnąć głóbiej, niż dotychczas

Schemat Riesa nadawał głóskom charakter podstawowych, elementarnych wartości. Z nich »powstawały« całości wyrazów, podobnie jak z wyrazów miały »powstawać« zdaniowe i niezdaniowe całości wyższego niejako rzędu. Ten pogląd i to pozornie tak proste i naturalne założenie tłumaczy się przyzwyczajeniem i wpływem pisma. Praktycznie piszemy i czytamy, pisząc i czytając głóski w ich kolejnem następstwie. Z głósek składają się tak wyrazy, jak ich połączenia. Reprezentacja graficzna nie jest jednak ani pierwotną, ani miarodajną dla języka, jako takiego. Jeżeli to sobie należycie uświadomimy, to staje się rzeczą jasną, że ów elemen-

tarny charakter głosek, jako takich, jest iluzoryczny. Źródło błędu tkwi w fałszywym porządku tego szeregu, który za Apolonjuszem Dyskolosem podaje Ries i który przez tyle wieków ludzi uczonych. Bliższym prawdy byłby następujący szereg, wzorowany na szeregu Riesa: połączenia zdaniowe i niezdaniowe — połączenia głosek, czyli wyrazy — głoski. Szereg ten wymaga sprostowania w myśl poprzednich uwag. Okazało się mianowicie, że połączenie wyrazów nie stanowi substratu znaczenia syntaktycznego, podobnie jak połączenie głosek nie stanowi naturalnego substratu znaczenia wyrazowego. Powyższy szereg zyskuje poprawną, jak się zdaje, formę w następującej postaci: powiedzenie — wyraz — głoska. Zaznaczyć należy z naciskiem, że w dziedzinie języka, jako takiego, mamy do czynienia tylko i jedynie z powiedzeniami. Mogą być one jednoczłonowymi, lub wieloczłonowymi: *ὕει. Ζεὺς ὕει. πῶς γὰρ οὐ; μῆτιν αἰεὶ, θεῶ, Πηληιάδεω Ἀχιλλῆος | οὐλομένην κτλ.* Wszystkim im przysługiuwa charakter konkretnych i niezmiennych w tym sensie wartości, że mogą być powtarzanymi niezliczoną ilość razy. Przez wyraz rozumiem sztuczną jedność abstrakcyjną, łączącą w sobie określoną ilość konkretnych powiedzeń. Wyraz możemy na przykład napisać tak: *ἄνθρωπος, -ου κτλ.*, podczas gdy jego konkretne, aby tak powiedzieć, powiedzenia piszemy zazwyczaj: *ἄνθρωπος, ἀνθρώπου* i w ten sposób dalej. Z powiedzeniami spotykamy się w tekście, z wyrazami w słowniku. Jeszcze dalszemi, granicznymi ponie- kąd abstrakcjami są głoski. Jeżeli wyrazy tworzymy w tym celu, by się zorientować w żywym mnóstwie powiedzeń danego języka, to głoski tworzymy w celu zorientowania się w samych wyrazach. Tworząc wyrazy, wprowadzamy w dziedzinę badań językowych t. z. deklinację, konjugację, stopniowanie przymiotników i t. d., tworząc głoski, wprowadzamy w nią t. z. prawa fonetyczne. Szereg Riesa przypomina, aby użyć tego porównania, odwróconą piramidę. Trzeba sobie zdać dokładnie sprawę, że owa piramida jest właśnie odwróconą i trzeba ją, w zasadniczym ujęciu całej sprawy przynajmniej, przywrócić do naturalnego położenia. Syntaksa jest nauką o powiedzeniach, morfologia nauką o wyrazach, a fonetyka nauką o głoskach. Trzeba sobie jasno uprzytomnić, że każda z tych nauk stanowi odrębną dziedzinę i że w każdej z tych dziedzin mamy do czynienia z całością danego języka, bądź żywym, jak w pierwszej, bądź specjalnie spreparowanym, jak w drugiej i trzeciej.

Historja »gramatyki« potwierdza powyższe wywody. Studja gramatyczne wywołała naogół potrzeba sprawnego orjentowania się w mniej lub więcej obcych, nie bezpośrednich, bądź z czasowych, bądź z miejscowych powodów oddalonych powiedzeniach. Tak było w Grecji i tak było w Indjach. »Gramatyka« stanowi z natury rzeczy instrument podboju, względnie opanowania danego języka, ewentualnie danej fazy językowej, tak w swej historycznej, jak opisowej postaci. Fonetyka zrodziła się

z pierwotnej etymologii przede wszystkim, a nauka o wyrazach i ich kanonach z długotrwałych sporów analogistów i anomalistów starożytnych. Dziedzina głosek, jako najbardziej uproszczona i najdalej wysunięta, stanowi najwęższe pole badań językowych. Oporniejszymi są wyrazy, a najmniej uchwytnymi powiedzenia. Zgodnie z wyłożonym stanem rzeczy nauka o głoskach przedstawia się w chwili obecnej najbardziej naukowo. W mniejszym stopniu przysługiwa ten charakter morfologii, syntaksa zaś znajduje się dopiero w swoich początkach. Można wreszcie wskazać na wyraźną w ostatnich czasach tendencję rozrastania się i, by użyć tego wyrażenia, wzajemnego przenikania się fonetyki i morfologii, a poniekąd także syntaksy. Fonetyka ustawicznie rozszerza system znaków graficznych, omawiając zmiany głoskowe i rozwijając swe prawa w dziedzinach morfologii i syntaksy. Podobnie morfologia sięga w sąsiednie dziedziny, podobnie uwzględnia głoski i wyrazy także syntaksa. Wszystko wskazywa, jak się zdaje, na to, że w każdej z trzech dziedzin wspomnianych mamy do czynienia nie z wydzieloną przy pomocy analizy częścią języka, lecz z całością językową, która w pierwszym wypadku występuje w postaci głosek, w drugim w postaci wyrazów, a w trzecim w postaci powiedzeń. Ze względu na ścisły związek języka z t. z. życiem psychicznym każda z tych dziedzin ma ogromny horyzont.

Poznawszy zaś istotny stan rzeczy, możemy przystąpić do omówienia gramatyki, jako takiej. Gramatyka operuje z natury rzeczy rezultatami badań fonetycznych, morfologicznych i syntaktycznych. Trudność jej układu polega na tem, że trzeba rezultaty badań w trzech, przenikających się wzajemnie dziedzinach, zestawić obok siebie. Da się to osiągnąć przy pomocy jakiegoś zewnętrznego, miarodajnego dla danego układu celu. Można tu wyróżnić dwa zasadnicze typy gramatyczne, a mianowicie gramatykę porównawczą i gramatykę filologiczną. Celem gramatyki porównawczej jest przedstawienie i ustalenie stosunku, jaki zachodzi pomiędzy dwoma przynajmniej porównywanymi obiektami językowymi. Gramatyka porównawcza operuje z natury rzeczy wielością i grupami. Może dlatego kładzie główny nacisk na głoski i wyrazy, jako takie. Jej ideałem byłoby ustalenie stosunku, jaki zachodzi pomiędzy wszystkimi gwarami, językami, podgrupami i grupami językowymi. Cel gramatyki filologicznej leży w innej stronie. Jest nim poprostu przygotowanie do umiejętnej lektury tekstu danego języka. Dlatego gramatyka filologiczna winna położyć główny nacisk na powiedzenia, jako takie. Innymi słowy, dziedzina badań syntaktycznych stanowi właściwą dziedzinę pracy filologów. Nie znaczy to naturalnie, jakoby filolodzy mogli ignorować rezultaty fonetycznych i morfologicznych dociekań lingwistów. Gramatyka filologiczna ogranicza się, w przeciwieństwie do gramatyki porównawczej, do jednego języka, względnie jednej fazy językowej. W tym zakresie jednak może filolog ze względu na sprawę gwar,

tudzież zjawisk fonetycznych i morfologicznych, które nie zawsze dadzą się zrozumieć na podstawie materiału jednego języka, wiele skorzystać z metody i wiedzy lingwisty, podobnie jak lingwista może niejednokrotnie uzupełnić swą intuicję syntaktyczną wiedzą filologa. Potem ich drogi się rozchodzą.

Gramatyka jednego języka, na przykład gramatyka starożytnego języka greckiego, nie zadawalnia i nie może zadowolnić filologa w tej postaci, jaką jej nadali lingwiści. W fonetycznej i morfologicznej części musi się mu wydać zbyt tęgą, w syntaktycznej zbyt chudą, w całości mało sprawną pomimo swej bardzo cennej zawartości. Rzecz staje się zrozumiałą, skoro zważymy, że innym jest cel gramatyki lingwistycznej, innym cel gramatyki filologicznej. Winę ponoszą filolodzy, którzy pod wrażeniem wspaniałego rozkwitu lingwistyki dali wmówić w siebie, że rację bytu ma jedynie gramatyka lingwistyczna i że do pisania podręczników gramatycznych są powołani tylko lingwiści. Filologiczna gramatyka starożytnej greczyzny i filologiczna gramatyka starożytnej łaciny stanowią dwa najważniejsze, coraz bardziej natarczywe postulaty filologii klasycznej w chwili obecnej. Ogólnymi uwagami na temat układu filologicznej gramatyki starożytnej greczyzny chciałbym zakończyć wywody.

Pierwszy, wstępny rozdział powinien, jak się zdaje, zawierać treściwe pouczenie o psycho-fizycznej istocie języka i jego głównych reprezentacjach, tudzież o jego kulturalnym znaczeniu. Następnie należałoby omówić w myśl powyższych wywodów stosunek gramatyki do języka i zaznaczyć z naciskiem, że gramatyka nie może zastąpić lektury, do której tylko przygotowuje i doprowadza. Innymi słowy, nie gramatyka stanowi zasadniczo wyższą instancję dla tekstu, lecz tekst dla gramatyki. Ze względu na cel gramatyki można naturalny szereg badania gramatycznego: powiedzenie — wyraz — głoska, odwrócić i zacząć od ustępów fonetycznych, jako najbardziej oddalonych, a zakończyć na ustępach syntaktycznych, jako już wkraczających w dziedzinę właściwej lektury. W rozdziale fonetycznym należy, omawiając sprawę alfabetu, względnie alfabetów, uwydatnić tę okoliczność, że znaki graficzne są symbolami dźwięków, że tak samo znaczone głoski mogą brzmieć różnie w różnych wyrazach, względnie powiedzeniach. Podobieństwo poszczególnych dźwięków można z pożytkiem (i trzeba) ilustrować przykładami t. z. gry wyrazów. Rozdział morfologiczny ogniskuje się z natury rzeczy około deklinacji i konjugacji. Powinien zawierać krótkie omówienie wyrazów, jako takich, ich podział na t. z. odmienne i nieodmienne wyrazy, tudzież związane określenie każdej »odmiennej części mowy«. Wzory fleksyjne wywołują fałszywe wrażenie, jakoby wszystkie formy danego wyrazu były jednako uprawnione. Należy to sprostować na przykładach t. z. defektywów, tudzież »nieodmiennych części mowy«. W rozdziale morfologicznym winien

znaleźć pomieszczenie ustęp o stosunku t. z. tematu do końcówki (końcówek), jakoteż t. z. korzenia do formansu (formansów), opracowany w ten sposób, by stanowił przygotowanie do syntaktycznej syntezy powiedzeń, jako takich. W związku z owym ustępem pozostawać będzie ustęp o t. z. wyrazach złożonych. Reguły winny zataczać szerokie kręgi, wyjątki należy traktować okolicznościowo i przy tej sposobności pogłębić ważną sprawę analogji i anomalji. Naogół powiedziec można, że w fonetycznej i morfologicznej części swojej gramatyki filolog korzysta ze wskazówek lingwisty. Czerpie także z jego materiału, ale oględnie i ostrożnie. Stara się o to, aby jego gramatyka nie była podręcznikiem wyjątków i kurjozów językowych. W postulowanej gramatyce filologicznej część fonetyczna stanowi pewnego rodzaju przygotowanie części morfologicznej, podobnie jak pewnego rodzaju przygotowanie części syntaktycznej stanowi część morfologiczna.

Część syntaktyczna jest najważniejszą częścią gramatyki filologicznej. Dlatego poświęcę jej nieco więcej słów. Zaznaczyć należy przedewszystkiem, że wkraczamy w dziedzinę niezmiennych (v. s.) jednoczłonowych i wieloczłonowych powiedzeń, czyli że ze stanowiska syntaktycznego nie wyróżniamy pomiędzy t. z. odmiennymi i nieodmiennymi częściami mowy. Temu podziałowi odpowiada ze stanowiska syntaktycznego podział jednoczłonowych powiedzeń na — żeby użyć takich terminów — powiedzenia elementarne i syntetyczne. Ma on ważność w ramach wieloczłonowego powiedzenia oczywiście. Przez powiedzenia elementarne rozumiem elementy treści danego powiedzenia wieloczłonowego, przez powiedzenia zaś syntetyczne, względnie kopulatywne, te powiedzenia, które określają stosunek, jaki zachodzi pomiędzy kopulowanymi powiedzeniami elementarnymi. W powiedzeniu *Κῦρος βασιλεύει* mamy naprzykład do czynienia z dwoma jednoczłonowymi powiedzeniami elementarnymi, w powiedzeniu *Κῦρος βασιλεύς ἐστίν* z dwoma powiedzeniami elementarnymi i jednym syntetycznym. Charakter elementarny przysługiwa zasadniczo tym powiedzeniom, które ze stanowiska morfologicznego przedstawiają się w postaci konkretnych form t. z. odmiennych części mowy, a syntetyczny tym, którym to stanowisko nadaje wygląd t. z. nieodmiennych części mowy. W praktyce spotyka się jednak dość często w użyciu syntetycznym formy pewnych »odmiennych części mowy«, a w elementarnem użyciu pewne »nieodmienne części mowy«, by wspomnieć o *εἶμι κτλ.*, *γίνομαι κτλ.* i t. d., lub o *ἐνι. μέτα* i t. d. Analogję do elementarnego i syntetycznego użycia *γίνομαι κτλ.* naprzykład stanowi użycie *χάριν, δίκην κτλ.* (= acc. sing.; = praep.). Zasadniczą konstrukcją dwuczłonowego powiedzenia elementarnego wydaje się konstrukcja t. z. podmiotu i orzeczenia. Na arbitralność tej syntezy w przypadku różnych elementów zwróciła filozofja grecka

dość wcześniej uwagę¹⁾). Zauważyć należy, że w powiedzeniu: Cyrus króluj, lub: Cyrus jest królem, mamy do czynienia z dwoma nie »wyrazami«, lecz właśnie »powiedzeniami«, które się określają i wygraniczają wzajemnie. Ze względu na wzajemność podmiotu i orzeczenia niema, jak się zdaje, powodu, by mówić w przypadku jednoczłonowego powiedzenia o orzeczeniu, lub o podmiocie wobec korelatywności tych terminów. Stosunek podmiotu do orzeczenia polega na pewnego rodzaju stosunku zrównania (cf. Hamiltonowską teorię kwantyfikacji), który albo używa »słówka posiłkowego«, albo się bez niego obywa. Wykładnikami innych stosunków są t. z. prepozycje, konjuncje i wogóle partykuły. Około tych powiedzeń »syntetycznych« ogniskuje się z natury rzeczy syntaksa, podobnie jak około »odmiennych« części mowy ogniskowała się poprzednio morfologia. Jednoczłonowe i dwuczłonowe powiedzenia elementarne mogą dalej narastać o nowe jednoczłonowe, lub wieloczłonowe (konstrukcyjne i niekonstrukcyjne) powiedzenia. W tych połączeniach doznają pewnych modyfikacji zarówno znaczeniowych, jak funkcyjnych. I tak, jeżeli stosunek, stanowiący węzeł nowego połączenia, nie zostanie oznaczony specjalnem powiedzeniem syntetycznem, dawne powiedzenie elementarne może nabrać zabarwienia syntetycznego. W powiedzeniu *Kῦρος ἐνίκησε (τούς) πολεμίους* naprzykład dawne powiedzenie elementarne (*Kῦρος-*) *ἐνίκησε* oznacza stosunek, jaki zachodzi pomiędzy *Kῦρος* i *πολεμίους*. Wszystko, co dotąd powiedziałem, powiedziałem w tym celu, ażeby naszkicować niejako drogę, na której możnaby, jak mi się wydaje, nawiązać owocny kontakt z logiką. Dodać należy, że powiedzenia syntetyczne łączą się ze swej strony w wieloczłonowe powiedzenia, jak naprzykład *μη οὐ, οὐ μᾶλλον ἢ* i t. d. Specjalną grupę tworzą wreszcie jednoczłonowe i wieloczłonowe wykrzykniki. Wieloczłonowe powiedzenia mogą rozluźnić swe człony i przegradzać się niemi wzajemnie we wzajemnem połączeniu i ustosunkowaniu. W ten sposób powstaje barwna i żywa całość plastycznego perjodu greckiego. Opisem tego perjodu (mam tu na myśli głównie szyk i rytm) w prozie i poezji,

¹⁾ Cf. Plut. Adv. Col. 22 sq. 1119 c sq. ... *τραγωδῖαν ἐπάγει τῷ Στίλπωνι* (scil. *Κωλώτης*) *καὶ „τὸν βίον ἀναιρεῖσθαι“ φησὶν „ὑπ’ αὐτοῦ“, λέγοντος „ἕτερον ἐτέρου μὴ κατηγορεῖσθαι“.* „πῶς γὰρ βιωσόμεθα, μὴ λέγοντες ἀνθρώπων ἀγαθὸν μὴδ’ ἀνθρώπων στρατηγὸν ἀλλ’ ἀνθρώπων ἀνθρώπων χωρὶς καὶ ἀγαθὸν ἀγαθὸν καὶ στρατηγὸν στρατηγόν, μὴδ’ ἵππεῖς μυρίους μὴδὲ πόλιν ἐχυράν, ἀλλ’ ἵππεῖς ἵππεῖς καὶ μυρίους μυρίους, καὶ τᾶλλα ὁμοίως;“ ... οὐ μὴν ἀλλὰ τὸ ἐπὶ τοῦ Στίλπωνος τοιοῦτόν ἐστιν. „εἰ περὶ ἵππου τὸ τρέχειν κατηγοροῦμεν, οὐ φησὶ ταῦτόν εἶναι τῷ περὶ οὐ κατηγορεῖται τὸ κατηγορούμενον ἀλλ’ ἕτερον οὐδ’ εἰ περὶ ἀνθρώπου τὸ ἀγαθὸν εἶναι, ἀλλ’ ἕτερον μὲν ἀνθρώπου τοῦ τί ἦν εἶναι τὸν λόγον, ἕτερον δὲ τῷ ἀγαθῷ καὶ πάλιν τὸ ἵππον εἶναι τοῦ τρέχοντος εἶναι διαφέρειν· ἐκτέρου γὰρ ἀπαιτούμενοι τὸν λόγον οὐ τὸν αὐτὸν ἀποδίδομεν ὑπὲρ ἀμφοῖν“. κτλ. Cf. Plat. Soph. 251 b, Aristot. Met. 1024 b, Simpl. In Arist. Phys. p. 120 Diels (p. 26 r), Diog. Laert. II 119. al.

jakoteż szkicem jego stopniowej przemiany na t. z. perjod logiczny (mam tu na myśli głównie sprawę zaniku przypadków i rozwoju użycia prepozycjonalnego¹⁾, mogłaby się zakończyć część syntaktyczna projektowanej gramatyki.

Celem naszkicowanej gramatyki filologicznej było przygotowanie do umiejętnej lektury danego tekstu. Na czym ono polega? Zdaje się, że na tem, ażeby czytelnik, posiadając ogólną teorię powiedzenia, mógł je należycie ocenić w każdym konkretnym wypadku i mógł się w ten sposób rozeznąć w budowie całości coraz wyższego rzędu, jak ustępy, rozdziały, księgi i t. d. Obserwacje te stanowią z natury rzeczy materiał stylistyczny. Na ich podstawie możnaby, jak się zdaje, zbudować w przyszłości teorię stylistyki, któraby stanowiła naukowy fundament dzisiejszej historii literatury. Ta przyszłość jest odległą. Postulatem chwili obecnej jest sprawna teoria składni jednego języka. Brak metodycznych i świadomych swego celu prac syntaktycznych w zakresie poszczególnych dzieł i autorów sprawia, że mimo licznych i wartościowych obserwacji musimy na polu tak greckiej jak łacińskiej naprzykład składni posługiwać się hipotetycznymi uogólnieniami.

¹⁾ Sprawę zaniku przypadków i rozwoju użycia prepozycjonalnego (uproszczenie ilości »powiedzeń«) należy omówić łącznie ze sprawą konjunkcyj i form koniugacyjnych.

J. Marouzeau.

Les tâches de la stylistique.

«La stylistique est parfaitement indécise quant à son objet, chose peu surprenante, vu que, si l'on serre de près les faits, il n'en reste presque rien».

(J. Rozwadowski, Les tâches de la linguistique: Bull. de la Soc. de Ling., nr. 78, p. 111).

Je demande pardon à M. Rozwadowski de démarquer le titre d'un de ses récents articles; je m'excuse encore bien plus de lui emprunter une formule dont je me prépare à prendre le contre-pied exact. Mais il voudra bien considérer, après les explications nécessaires, que, à la formule près, nous nous entendons parfaitement, et que même, en un certain sens, l'article que je lui dédie aujourd'hui n'est qu'une sorte de complément et de développement du sien.

Que la stylistique soit indécise quant à son objet, c'est la constatation qu'ont faite à leurs dépens tous ceux qui ont abordé cette *terra incognita*: disputée par la linguistique et la philologie, plus souvent négligée par l'une et par l'autre, tantôt incorporée aux autres disciplines grammaticales, tantôt accaparée par la critique littéraire, à mi-chemin de l'art et de la science, la stylistique constitue dans le vaste domaine des sciences du langage une sorte de *no man's land* ouvert aux explorations hasardeuses et aux disputes sans issue.

Est-ce à dire que cette terre n'offre rien à l'explorateur qui justifie une recherche méthodique? Tant s'en faut qu'au contraire, lorsqu'on serre de près les faits, je suis effrayé de la richesse déconcertante qui s'offre à nous. Illusion d'optique? Phénomène de grossissement peut-être naturel pour quelqu'un qui a eu longtemps les regards tournés vers l'observation stylistique? En tout cas, loin d'être inconsistants, les faits de style me paraissent empiéter de toutes parts sur le domaine des disciplines voisi-

nes, et ce n'est pas là la moindre difficulté que rencontre quiconque entreprend de les étudier.

La difficulté tient pour une grande part à ce qu'on ne s'entend pas d'ordinaire sur le sens même du mot «style». S'il y a une science du style, à quoi reconnaît-on son objet? Parmi les définitions linguistiques qu'on a tentées du style, la plus originale et la plus scientifique sans contredit est celle que M. Ch. Bally a donnée dans son *Traité de stylistique française* et reprise dans *Le langage et la vie*, 2e éd.: «La stylistique étudie les faits d'expression du langage organisé au point de vue de leur contenu affectif, c'est-à-dire l'expression des faits de la sensibilité par le langage et l'action des faits de langage sur la sensibilité»; ce n'est pas à dire «que le langage affectif existe indépendamment du langage intellectuel et que la stylistique étudie le premier à l'exclusion du second; elle les étudie tous deux dans leurs rapports réciproques et examine dans quelle proportion ils s'allient pour composer tel ou tel type d'expression» (p. 114). Voilà certes une définition rigoureusement circonscrite, et à laquelle on a même reproché quelque étroitesse; or, en s'y tenant très exactement, M. Bally offre à la stylistique des perspectives infinies: «la tâche de la stylistique consiste à rechercher quels sont les types expressifs qui, dans une période donnée, servent à rendre les mouvements de la pensée et du sentiment des sujets parlants, et à étudier les effets produits spontanément chez les sujets entendants par l'emploi de ces types» (p. 108). Qui ne voit qu'une pareille conception ouvre à l'étude méthodique tout le domaine de la langue, et en particulier, comme l'observe M. Bally lui-même, fait la part égale à la phonétique, au vocabulaire, à la syntaxe? Il y a une expressivité des sons, indépendante de la constitution des mots où ils se trouvent; il y a une expressivité des mots, presque indépendante de leur signification littérale; il y a une expressivité syntaxique, indépendante des règles de la grammaire normative. Et les ouvrages de M. Bally, dogmatiques ou pédagogiques, depuis son *Traité de stylistique française avec exercices*, en passant par son récent exposé sur *La pensée et la langue* (Bull. de la Soc. de ling., nr. 72 p. 117 – 137), jusqu'à son *Dictionnaire idéologique* en préparation, donnent une idée de ce que peuvent être les tâches immenses de la stylistique.

On peut varier le point de départ de cette méthodologie stylistique; on ne diminuera pas le champ d'exploration. J'ai cru pouvoir essayer du style une définition qui diffère essentiellement de celle de M. Bally. Sans préjuger de la valeur d'expression et des rapports entre l'affectif et l'intellectuel, je crois apercevoir que le procédé de style se ramène en dernière analyse à un choix. Au moment où le sujet parlant use de la parole, il a à sa disposition un matériel de sons, de formes et de constructions, qu'il utilise au mieux, selon ses besoins d'expression et selon

les influences qu'il subit. Définir son style, c'est observer son attitude vis-à-vis des ressources que lui offre le langage, et apprécier l'usage qu'il en fait.

Il va sans dire que sa faculté de choix a des limites. Elle en a de strictes, et elle en a d'imprécises. Les limites strictes sont imposées par la grammaire normative. L'usage codifié, accepté, permet de définir le point où le choix devient affaire de correction; or il suffit que le sujet parlant ait conscience de l'incorrection, réelle ou supposée, pour que le choix qu'il fait de l'expression pose une question de langue, non de style.

Une autre restriction, qui passe pour non moins rigoureuse, est imposée par le sens: dès l'instant que le choix est inspiré par le souci de ne pas trahir la pensée, le style n'est plus en cause; à vrai dire il n'y a plus choix.

En fait, ces deux restrictions sont moins importantes qu'on ne pourrait croire.

En premier lieu, l'usage est souvent mal défini; sans parler des cas où il y a des usages multiples, variant suivant les lieux, les groupes, les circonstances, toute langue, si codifiée et uniformisée qu'elle soit, possède une sorte de zone d'hésitation, un domaine du facultatif, qui est le lieu commun des changements, des renouvellements, la partie malléable et vivante du langage, où entrent en lutte les formes concurrentes en attendant que l'usage ou la grammaire normative les départage.

En second lieu, la tyrannie du sens est moindre aussi qu'il ne semble. D'abord, le langage n'est jamais une transcription de la pensée si parfaite que l'hésitation ne soit pas permise; il y a incertitude et effort incessant du sujet parlant pour tirer le meilleur parti possible d'un instrument défectueux. Ensuite, la pensée elle-même n'est jamais définitive: tantôt rudimentaire, vague, obscure, proche de l'inconscience, tantôt réfléchie, complexe, nuancée, elle présente en tous cas des contours si mobiles et indistincts que l'image n'en peut être réalisée dans le langage sans hésitations, sans approximations, sans possibilité de choix.

Le domaine du choix est donc pratiquement infini. Quant aux raisons du choix, elles sont de nature si diverse que c'est une tâche fort ardue que de prétendre les analyser. Le choix est parfois conscient et raisonné; ainsi pour l'écrivain qui, préoccupé avant tout de plaire à ses lecteurs, cultive l'esthétique du langage, et fait appel à toutes les ressources de sa culture. Mais le choix est le plus souvent déterminé, sans que le sujet parlant en prenne une conscience claire, par les besoins actuels d'expression, et ici on ne saurait faire une place trop grande aux observations de M. Bally sur le rôle de l'affectivité et sur le langage forme de l'activité sociale. Le choix peut être imposé comme une réaction inconsciente aux influences qui s'exercent sur le sujet parlant: besoin d'agir sur l'interlocuteur, de

tirer parti d'une situation, de lutter contre un obstacle, nécessité toujours pressante pour l'individu de marquer par son langage comme par toutes les manifestations de son activité sa place et son rôle dans la société. On voit ainsi que le domaine «social» de la stylistique est limité, et que les formes du langage parlé sont de son ressort, au même titre que celles de la langue écrite.

Son domaine «linguistique» n'est pas moins étendu. Tous les éléments et procédés d'expression, quels qu'ils soient, se prêtent au choix et sont susceptibles d'avoir une valeur stylistique.

Où ranger ailleurs que dans la stylistique les procédés d'expression phoniques, qui font que le sujet parlant tire des sons qu'il émet, soit indépendamment de leur sens, soit en rapport avec lui, toute la gamme des effets élémentaires: qualité du son en lui-même (cf. dans *Le vers français* de M. Grammont le chapitre sur l'expressivité des phonèmes), variations de timbre, de longueur, de hauteur, mode d'articulation, rythme de l'élocution, variations d'intensité (cf. dans mon article du *Bulletin de la Soc. de ling.* nr. 76, p. 80 et ss. comment en français le simple déplacement d'un accent d'intensité exceptionnel suffit à changer le caractère affectif ou intellectuel de l'énoncé), variations de hauteur (il y aurait toute une science de l'intonation à constituer en observant la valeur expressive du ton, si l'on disposait d'un instrument de mesure adapté à cette recherche)...

Si l'on considère les sons par rapport aux mots et aux phrases qu'ils composent, le champ de la recherche s'élargit. La métrique traditionnelle ne donne qu'une faible idée de ce que peuvent valoir les combinaisons de sons, d'accents, de rythmes; il y a toute une science de la valeur phonique des mots, longs ou courts, lourds ou légers, clairs ou sourds, groupés ou dissociés, symétriques ou heurtés, sans parler des jeux mieux connus de l'allitération, de l'homéotéleute, de la rime; définir l'image du mot et le rôle qu'elle joue dans la physionomie de la phrase serait une des tâches les plus attrayantes de cette stylistique.

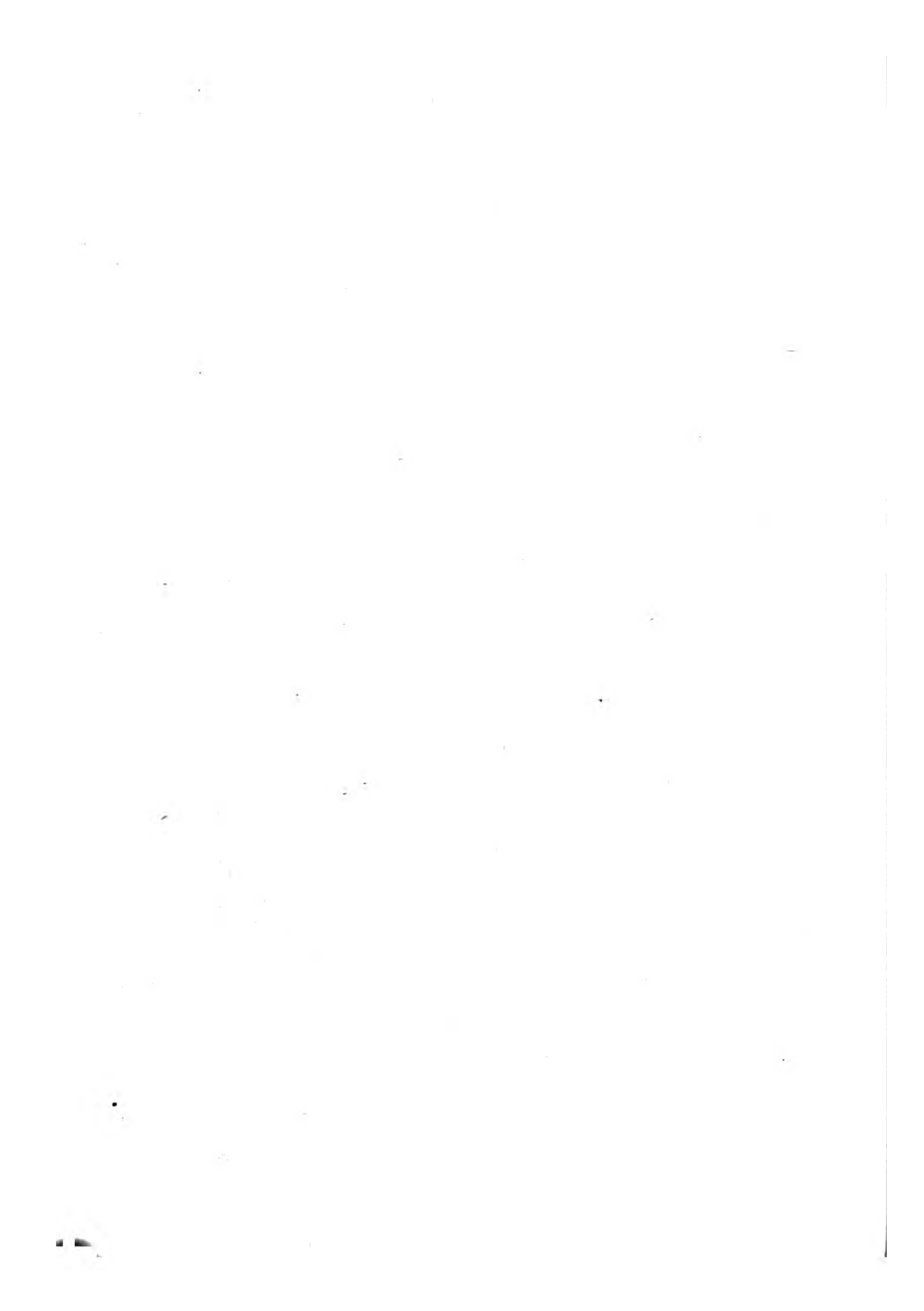
Quant à faire la stylistique du mot considéré comme porteur de sens, l'entreprise est en apparence plus aisée, mais elle demande la révision de bien des idées reçues. Elle conduit à ne considérer qu'en tout dernier lieu ce qu'on appelle le sens, et à faire état d'abord des multiples influences qui déterminent dans une circonstance donnée le choix des mots: suggestions de forme, habitudes de groupement, commodités d'emploi, associations d'idées, rôle du sentiment, recherche de l'esthétique, goût de l'à-peu-près, et toutes ces affectations qu'on a désignées successivement par impressionisme, expressionisme, symbolisme... — je ne parle pas des qualités mieux étudiées du vocabulaire: archaïsme, modernisme, purisme, éclectisme, etc. dont on fait souvent le tout de la stylistique.

Les mots groupés en phrases posent de bien autres problèmes; on s'aperçoit vite que le mot n'a que très rarement une existence autonome, que ce qui est réel et fondamental dans l'énoncé, c'est le groupe de mots, dont il y aurait à faire toute une technique, à peine ébauchée aujourd'hui. La phrase donnée, se posent les questions de construction, depuis les plus communément étudiées, comme celle de la disposition périodique, jusqu'aux plus délicates, comme celle de l'ordre des mots et des répartitions de membres, en passant par le domaine de la syntaxe, qui paraît régie par une sorte de mécanisme, mais qui en réalité met en jeu toutes sortes de facteurs psychologiques et pose les problèmes les plus délicats relativement à l'expression des rapports.

J'ai dit que le domaine du style empiète sur celui de la pensée, en ce sens que, diverses formes de la pensée étant également admissibles, le choix de telle d'entre elles est encore affaire de style: les fameuses figures de pensée comme les figures de mots constitueront naturellement un chapitre, et non des moindres, de la stylistique.

Y a-t-il un seul fait de langue qui échappe à la stylistique envahissante? Le procédé de la composition, qui intéresse la morphologie et le vocabulaire, ne commence à être correctement interprété que depuis qu'on s'est avisé d'y voir un procédé de style. L'ordre des mots, qui est dans une large mesure mécanique et réglé par le fonctionnement organique de la langue, se prête à des combinaisons qui mettent en jeu l'expression, l'esthétique, et qui appartiennent pour une large part à l'art du style.

Je m'arrête, sûr d'avoir donné amplement raison à M. Rozwadowski, lorsqu'il dit que «la stylistique est indécise quant à son objet». Mais le défaut de la stylistique n'est pas de n'être nulle part; c'est plutôt d'être partout. On ne peut pas dire qu'elle se partage avec les autres disciplines: phonétique, morphologie, vocabulaire, syntaxe, le domaine de la linguistique; elle fait corps avec chacune d'elles, elle est un aspect de chacune d'elles. Ainsi s'explique la formule de M. Rozwadowski, sur laquelle j'espère bien que nous finirons par nous entendre: «si l'on serre de près les faits, il n'en reste presque rien». Il n'en reste rien, à condition que l'on veuille bien poser les questions de style à propos de chaque discipline particulière. Autant dire que le domaine de la stylistique est aussi vaste que le domaine de toutes ces disciplines réunies.

Mikołaj Rudnicki.

Język jako zjawisko pamięciowe.

(Prawo identyfikacji wyobrażeń niedostatecznie różnych).

I.

Prawo wyobrażeń reprodukowanych i reprodukujących, ujęte przeze mnie w MPKJ. V. 231 i nss., można także rozważać z punktu widzenia pamięciowego. Prawo to mianowicie orzeka: 1) że wyobrażenie reprodukowane pozostaje w pewnym stałym stosunku do wyobrażenia reprodukującego; 2) że ten stosunek dotyczy ich jedności t. zn. uznania ich zasadniczej tożsamości; 3) że poczucie jedności tych dwu wyobrażeń stoi w stosunku odwrotnie proporcjonalnym do wielkości zmiany, jaka zachodzi pomiędzy wyobrażeniem reprodukowanym a reprodukującym, czyli praktycznie mówiąc: im zmiana, zaszła w wyobrażeniu reprodukowanym, jest większa w porównaniu z reprodukującym (je wyobrażeniem), tem poczucie tożsamości, względnie jedności tych wyobrażeń jest mniejsze, i naodwrot. Sam fakt rozróżniania, względnie lepiej utożsamiania tych dwu wyobrażeń możemy nazwać zjawiskiem pamięciowym. Tym terminem bynajmniej jednak nie chcę przesądzać, że za tym faktem utożsamiania tkwi jakaś »władza« psychiczna. Jeśli jednak utożsamianie tych wyobrażeń zachodzi, t. j. podmiot językowy uznaje ich tożsamość, to znaczy to, iż on pamięciowo rozpoznaje reprodukowane wyobrażenie jako to samo, które właśnie już posiada w swojej duszy (wyobrażenie reprodukujące). Zmiany, zachodzące w wyobrażeniach reprodukowanych w porównaniu z wyobrażeniami reprodukującymi, zmiany fonetyczne, znaczeniowe, morfologiczne itd., świadczą, że zupełnej identyfikacji faktycznej obu wyobrażeń niema i być nie może. Właśnie wciąż wyobrażenie reprodukowane zajmuje miejsce wyobrażenia reprodukującego (t. j. wyobrażenie reprodukowane nowe wypiera wyobrażenie reprodukujące stare), stając się z kolei reprodukującym, aby z kolei ponownie być wypartem przez reprodukowane przez siebie itd. Ta okoliczność warunkuje ciągłość

i nieustanność zmian językowych. Jeśli jednak wyobrażenie reprodukowane jest utożsamiane przez podmiot językowy z wyobrażeniem reprodukującym — mimo zachodzących między nimi różnic, których niewątpliwym dowodem są zmiany językowe — to znaczy to, że uwaga podmiotu językowego, rozpoznając wyobrażenie reprodukowane i utożsamiając je z reprodukującym, pomija, względnie nie zauważa różnic, wzgl. różnicy, jaka zachodzi między jednym a drugim wyobrażeniem. Np. stpol. *plcha* ⇒ nowopol. *pchła*, prasłow. **gordz* ⇒ pols. *gród*, prasłow. **čistz* ⇒ pols. *čyst(y) = czysty*, stgn. *salbôn* ⇒ nowoniem. *salben* itd. przemieniały się z reprodukujących wyobrażeń w reprodukowane, a te znowu w reprodukujące itd. tak nieznacznie stopniami, że każdorazowo zaszła przemiana była niezauważona przez podmiot językowy.

W różnych pracach wykazałem, że prawo wyobrażeń reprodukowanych działa w zakresie: 1) dysymilacji (MPKJ. V. 231); 2) asymilacji (Rozprawy Wydz. filol. Akad. Um. L. 98 i nss., oraz *Bullet. de l'Acad. des Sciences de Cracovie. Classe de philologie. Juin, juillet et octobre 1911. Cracovie 1912, str. 111—124*); 3) metatez (MPKJ. VII. 253—270, oraz SO. I. 85—117), wyrażając ogólnie przypuszczenie (MPKJ. V. 255 i nss.), że musi ono działać w obrębie całego języka.

Wypadki powyższe wciąż biorą pod uwagę wyobrażenia reprodukujące i reprodukowane, stojące do siebie w stosunku następczo-czasowym, t. zn. że jedno jest zawsze *prius* drugie *posterius*. Jeśli jednak warunkiem utożsamiania wyobrażenia reprodukowanego z reprodukującym jest to, że świadomość podmiotu językowego pomija, t. j. nie zauważa zaszłej między nimi różnicy, to *eo ipso* da się pomyśleć możliwość, i może zająć wypadek utożsamiania dwu wyobrażeń, niepozostających z sobą w stosunku następczo-czasowym, t. zn. nie będących w stosunku do siebie wyobrażeniem reprodukowanym i reprodukującym. Utożsamianie takie zachodziłoby zatem nie historycznie, ale przestrzennie, nie wyobrażeń następujących po sobie czasowo, ale istniejących obok siebie przestrzennie, równocześnie. Warunkiem jednak takiego utożsamiania (identyfikowania) musiałaby być ta sama okoliczność, co i przy utożsamianiu wyobrażeń reprodukujących i reprodukowanych, t. zn. tak mała różnica między danymi, współcześnie (przestrzennie) istniejącymi wyobrażeniami, iżby ją świadomość językowa mogła pominąć, nie zauważyć tak, jak jej nie zauważa u wyobrażeń następczo-czasowych (reprodukowanych i reprodukujących). Niewątpliwie jest to jedna z dróg, na których powstają homonimy i synonimy: pierwsze dzięki identyfikacji formalnej (materjalno-głosowej) początkowo różnych głosowo i znaczeniowo rdzeni, drugie na podstawie zbliżeń znaczeniowych, dochodzących aż do zupełnej idencjności, przy zachowaniu dostatecznie silnych różnic formalnych (materjalno-głosowych).

W zakresie morfologii można obserwować działanie omawianego prawa w licznych wypadkach procesów t. zw. wyrównań analogicznych: jeśli np. już stpols. *pać* jest rodzaju żeń., a w prasłow. było rodzaju męskiego, por. stc. *pať* m., stprus. *pintis* m., łac. *pons* m., gr *πόντος* m. etc., to zmiana rodzaju została tu wywołana wpływem rzeczowników żeńskich, kończących się na spółgłoskę miękką, jak *twarz*, *gęś*, *kość* etc. Atrakcja ta była możliwa dlatego, że wyobrażenie asymilujące analogicznie (rzeczowniki żeńskie na spółgłoskę miękką), objawwszy niejako rolę wyobrażenia reprodukującego, doprowadziło do zidentyfikowania ze sobą wyobrażenia asymilowanego (stpols. rzeczownik *pać*), które w danym razie jakgdyby spełniało rolę wyobrażenia reprodukowanego. Różnica rodzaju między rzeczownikiem stpols. *pać* m., właśnie atrahowanym, a grupą rzeczowników żeńskich na spółgłoskę miękką, jak *kość* itd., była zbyt nieznaczna, aby stanąć w poprzek identyfikacji tych wyobrażeń, a co zatem idzie przeszkodzić ich morfologicznemu utożsamieniu. Prof. Rozwadowski, IF. XXV. 38—50, wyczerpująco omówił podobne zjawiska z tego samego punktu widzenia w gruncie rzeczy, jak to zaznaczyłem w MPKJ. V. 240, przypisek 1), co mnie zwalnia od powtarzania. Jeśli jednak tu ten punkt widzenia jeszcze podkreślam, to dlatego, że pozwala on szerzej ująć prawo wyobrażeń reprodukowanych i reprodukujących jako prawo, mające zastosowanie następczo-czasowe oraz przestrzenne, współczesne, równoczesne. Ogólna jego formułacja może być taka: tendencja do zidentyfikowania (utożsamienia) dwu (lub więcej) różnych wyobrażeń jest tem silniejsza, im różnice między temi wyobrażeniami są mniejsze; albo też bardziej teoretycznie: siła tendencji do zidentyfikowania dwu (lub więcej) różnych wyobrażeń stoi w stosunku odwrotnie proporcjonalnym do wielkości różnic, zachodzących między niemi (t. j. wyobrażeniami ulegającymi tendencji identyfikacyjnej). Tak sformułowane prawo niewątpliwie się mieści w jeszcze ogólniejszej formułacji Rozwadowskiego, IF. XXV. 47: »Sprachliche Gebilde müssen sich proportional verändern...«. Uchwycenie jednak tego stosunku jako odwrotnie proporcjonalnego ma swoje zalety, bo akcentuje ciągłą tendencję do zmiany, do oddziaływania jednych tworów językowych na drugie. Chodzi tu mianowicie o równowagę siły między faktami ustalonymi i tkwiącymi w duszy ludzkiej pamięciowo, a siłami, które tę równowagę naruszają i siłę pamięciową burzą, przesuwając je w kierunku innym: właśnie zmaganie się tych dwu sił prawo rzeczzone ujmuje. Jeśli tedy u Rozwadowskiego l. c. po zdaniu wyżej cytowanem następuje dalszy ciąg: »...d. h. ihr relativer Unterschied muß konstant bleiben, wenn sie als dieselben apperzipiert werden sollen«, to zdanie to właśnie stwierdza warunki równowagi, podczas gdy

ujęcie, wyżej podane, podkreśla wyjście z tej równowagi i momenty, które to wyjście umożliwiają.

II.

Pamięć podmiotu językowego obejmuje całość języka rodzimego t. zn. jego głosownię, morfologję, składnię oraz słownictwo. Aczkolwiek zawartość psychiczno-językowa dwu choćby tylko językowych podmiotów tego samego języka a nawet tego samego podmiotu jęz. w różnych czasach jego życia nie jest identyczna, to jednak jej podstawowe, zasadnicze rysy są te same i te właśnie zasadnicze rysy są warunkiem i podstawą regularności zmian językowych, jak na to wskazałem w MPKJ. V. 250 i nss. Z historycznej gramatyki jż. indoeuropejskich wynika jasno, że te zasadnicze rysy zawartości psychiczno-językowej utrzymują się tysiącami lat i one to niejednokrotnie warunkują niezależnie od siebie te same przemiany na terenach od siebie odległych, terytorjalnie i kulturalnie nawet z sobą niezwiązanych, por. wywody autora SO. I. 102, 116. Bogactwo zawartości psychiczno-językowej waha się indywidualnie i materialnie t. zn. ilość materiału fonetycznego, morfologicznego, składniowego oraz słownikarskiego nie jest ta sama. Najuboższym niewątpliwie jest zakres fonetyczny, najbogatszym zaś zakres słownikarski; morfologiczny i składniowy trzymają się sfery pośredniej. Zakres fonetyczny obejmuje: 1) Kilkadziesiąt głosek, jako wyraźne t. j. zindywidualizowane jednostki psychiczne o samodzielnej, psychicznej odrębności. 2) Szereg ich połączeń, które jako całości psychiczne, i n a c z e j się rozwijają, aniżeli głoski w skład nich wchodzące w połączeniach innych, np. słów. grupa *tort, toll, tert, tell* daje inne rezultaty, aniżeli *o, e* lub *r, o, e* lub *l* w połączeniach innych; podobnie słów. grupa *o, e + m, n + Sp.* (spółgłoska) inaczej się rozwija, aniżeli *o, e* oraz *m, n* w innych konfiguracjach; świadczy to niewątpliwie o tem, że te grupy są całościami psychiczno-językowymi i jako takie pojawiają się w pamięci językowej, ulegając w całej swej masie fonetycznej szczególnemu rozwojowi fonetycznemu, właśnie przez tę masę, przez jej całość uwarunkowanemu. 3) Połączenia fonetyczne, które wprawdzie nie ulegają innemu rozwojowi fonetycznemu dzięki swemu składowi głosowemu, nie stanowią zatem całości psychiczno-językowej z tego punktu widzenia, są jednak całością fonetyczną z punktu widzenia stałego następstwa swoich składników fonetycznych t. zn. głosek, a nawet zgłosek; ich zindywidualizowanej odrębności psychicznej dowodzi fakt wpływu atrakcyjnego na inne grupy fonetyczne, do nich podobne, które ulegają zmianie t. j. innemu uporządkowaniu swoich składników właśnie pod ich wpływem; przykłady i szersze omówienie autora p. MPKJ. V. 208 inss., 210 inss., oraz SO. I. 99 inss.

W obrębie powyższych trzech grup z zakresu faktów fonetycznych

da się stwierdzić działanie prawa identyfikacji wyobrażeń (niedostatecznie) różnych. Identyfikacja ta polega na słabej indywidualności psychicznej wyobrażenia identyfikowanego, które skutkiem tego ulega absorpcji przez wyobrażenie najbliższe, jednak odeń silniejsze, a w następstwie tego i »pamięciowo«¹ lepiej utrzymane. Tak np. pols. gen. sg. od rzeczownika *czosnek* = 'čosnek 'l'ail' brzmi w języku literackim jeszcze i dzisiaj *czosnku* = 'čosnku ($n = n$ bezdźwięczne), ale w dialektach już jest prawie powszechnie *czostku* = 'čostku itd. tak, że utworzono nawet analogiczny do przypadków zależnych nomt. sg. *czostek*, podobnie *piosnka* = 'pōsnka \Rightarrow *poŝtka* itd. Przemiana n (bezdźwięcznego n) na t nie została wywołana żadnym konkretnym powodem, tkwiącym w naturze fonetycznej sąsiadujących z n bezdźwięcznym głosek, t. j. ani przez poprzedzające s , ani przez następujące k , ale n uległo identyfikacji z typem psychicznym samodzielnej psychicznie głoski t , ponieważ samo nie posiadało dostatecznego oparcia »pamięciowego«¹ w języku, występując jedynie w luźnych wyrazach i w warunkach kombinatorycznych. Głoski n , t są do siebie bardzo zbliżone, jak wynika z obrazów na podniebieniu sztucznym¹), różnica zaś, polegająca na bezdźwięcznej eksplozji nosowej (przy n), oraz bezdźwięcznej eksplozji ustnej (przy t) była dla podmiotów językowych zbyt mała, aby przeszkodzić identyfikacji wyobrażenia n z wyobrażeniem t . Można tu zatem mówić nawet wprost o »ilościowym prawie rozwoju językowego«, jak to czyni prof. Rozwadowski w IF. XXV w zastosowaniu do analogij morfologicznych. Przemiana $n \Rightarrow t$ w wyrazach wyżej cytowanych posiada wszelkie cechy »spontanicznego« (niezależnego) rozwoju fonetycznego i takim też naprawdę jest. Jednym zatem z czynników »spontanicznego« rozwoju fonetycznego, prawdopodobnie najważniejszym, a może nawet jedynym, jest prawo identyfikacji wyobrażeń (niedostatecznie) różnych, albo »ilościowe prawo rozwoju językowego«. Z działaniem tego prawa można się spotkać na każdym kroku historycznej fonetyki jakiegokolwiek języka: jeśli np. prasł. *ór-* \Rightarrow *ra-* w jj. zachodnio- i wschodnio-słow., a prasł. *ōr-* \Rightarrow *ro-* w tychże samych językach, to identyfikacja rozwoju *ōr-* z *-or-* świadczy o zasadniczej krótkości grupy *tort* w rodzinie języków lechickich i ruskich, co może odpowiada pewnemu okresowi ich bliższego współżycia. Podobnie gr.-joń.-att. $\alpha \Rightarrow \eta$, ale w sąsiedztwie ρ , ι , ϵ , υ utrzymało się, t. zn. że momenty dysymilacyjne identyfikacji przeszkodziły.

Wydaje się, że nie tylko stosunkowo nieliczne wypadki mogą ulegać podobnej absorpcji, względnie wykołajeniu, owszem dadzą się ustalić pro-

¹) Tytus Benni. Metoda palatograficzna w zastosowaniu do spółgłosek polskich. Prace Tow. Nauk. Warszawskiego. I. Wydział językozn. i literatury. Nr. 7. Warszawa, 1917, fig. 1, 2, 3, 4.

cesy bardzo powszechne i obejmujące całe szeregi dźwiękowe. Według wszelkiego prawdopodobieństwa znane zjawisko dialektyczne polskie, a może nawet lechickie, posiada właśnie ten charakter. Mam tu na myśli szeregi przedniojęzykowych polskich spółgłosek szczelinowych i szczelinowo-zwartych (afrykat). Według Nitscha ¹⁾ w wielu dialektach polskich przedniojęzykowe spiranty i afrykаты, występujące w języku literackim jako: *s, z, c, ʒ (dz) || ś, ź, ć, ʒ (dź) || š (sz), ž (ż), č (cz), ʒ (dž)*, dadzą się stwierdzić tylko w dwu szeregach. I tak w dialektach kaszubskich jedynie jako *s, z, c, ʒ* oraz *š, ž, č, ʒ*, w dialektach polskich t. zw. „mazurujących” tylko w szeregach *s, z, c, ʒ* oraz *ś, ź, ć, ʒ*, w dialektach: 1) tczewskim, malborskim, lubawskim, północno-zachodnio-rypińskim, ostródzkim, wschodnio-warmińskim jako *ś, ź, ć, ʒ* z wahaniem jednak ku *š, ž*, ale *ć, ʒ*; 2) południowo-śląskich (koło Jabłonkowa) jako *ś, ź, ć, ʒ* z przewagą ku *ś, ź, ć, ʒ*. — W dialektach kaszubskich szereg *ś, ź, ć, ʒ* utożsamiał się z szeregiem *s, z, c, ʒ*, w dialektach t. zw. mazurujących szereg *š, ž, č, ʒ* utożsamiał się z szeregiem *s, z, c, ʒ*, w dialektach: 1) tczewskim, malborskim, lubawskim, półn. zachodnio-rypińskim, ostródzkim i wschodnio-warmińskim i 2) jabłonkowskim szeregi *ś, ź, ć, ʒ* oraz *š, ž, č, ʒ* utworzyły szereg nowy, kompromisowy w postaci *ś, ź, ć, ʒ*, albo też można przyjąć, że szereg *ś, ź, ć, ʒ* utożsamiał się z szeregiem *š, ž, č, ʒ* przed jego dyspalatalizacją, t. j. faktycznie utożsamienie nastąpiło jeszcze z szeregiem *ś, ź, ć, ʒ*, który się następnie najdłużej w tych dialektach utrzymał. Szereg ten jednak nie posiada cech trwałości: na północy wykazuje tendencję do przejścia w szereg *š, ž, č, ʒ* t. zn. do ogólnopolskiej dyspalatalizacji, na południu w szereg *ś, ź, ć, ʒ*. Te dwie rozbieżne tendencje niewątpliwie stoją w związku z dalszym otoczeniem dialektycznym t. zn. tłumaczą się tą okolicznością, iż sąsiednie dialekty, z którymi gwary tczewska, malborska, lubawska, półn.-zach.-rypińska, ostródzka i wschodnio-warmińska współżyły, posiadały *š, ž, č, ʒ*, a niedaleka kaszubszczyzna nie miała już od dłuższego czasu *ś, ź, ć, ʒ*, podczas gdy dalsze otoczenie gwary jabłonkowskiej tworzyły gwary mazurujące małopolskie lub śląskie, które nie miały szeregu *š, ž, č, ʒ*, ale posiadały szeregi *s, z, c, ʒ* oraz *ś, ź, ć, ʒ*.

Nie ulega żadnej wątpliwości, że rozwój głosowy szeregów *š, ž, č, ʒ* oraz *ś, ź, ć, ʒ* w dialektach tczewskim, malborskim, lubawskim, półn.-zachodnio-rypińskim, ostródzkim i wschodnio-warmińskim z jednej strony, a jabłonkowskim z drugiej jest od siebie niezależny. Również wśród dialektów mazurujących dadzą się stwierdzić niezależne rozwoje szeregu *š, ž, č, ʒ* ku *s, z, c, ʒ*. Stwierdza to Nitsch, l. c. str. 494, dla szeregu

¹⁾ K. Nitsch. Dialekty języka polskiego, w zbiorowej Gramatyce języka polskiego. Pols. Akad. Um., Kraków 1923, str. 447.

wsi wielkopolskich między dolną Notecią i Wartą. Poza obszarem polskim istnieją dialekty mazurujące białoruskie w powiecie sokólskim i białostockim, oraz język połabski. Co do gwar białoruskich, to — zdaniem Nitscha — można je uważać za rezultat wynarodowienia mazurujących Polaków. Jest to możliwe, ale niekonieczne. O ile zaś chodzi o połabszczyznę, to nie jest wyłączone, że jej mazurująca cecha stoi w związku przedhistorycznym z mazurowaniem gwar polskich. Mazurowanie głównego trzonu gwar polskich Nitsch jest skłonny przesunąć w przeszłość bardzo daleką, a nawet uznać je za prasłowiańskie zjawisko dialektyczne. Zdaniem Nitscha, l. c. 492 inss., izofona mazurzenia rozdziela obszar językowy polski na dwa odwieczne odłamy plemiennie pld.-wschód oraz północny zachód; jest ona naogół zgodna z prastarą granicą plemienną między Wielkopolską i Pomorzem z jednej strony, a Mazowszem, Małopolską i Śląskiem ze strony drugiej. W takiej konfiguracji najtrudniej jest zrozumieć niemazurujący obszar śląski, który skutkiem tego Nitsch wyjaśnia przejściowością do niemazurującego terenu czeskiego.

Można tu zauważyć, że punkt widzenia Nitscha jest zbyt wyłącznie językowy: granica plemienna nie musi być koniecznym następstwem zaszłego procesu językowego, ale naodwrot ona właśnie, ta granica, może być przyczyną, która pewien fakt językowy wywołała, a przynajmniej dalej mu się nie pozwoliła posunąć. Wyłącznie językowy punkt widzenia w zjawiskach etnicznych bezwątpienia jest niewystarczający. Przypominam znany fakt, że języki bałkańskie, zupełnie z sobą historycznie niepokrewne (albański, rumuński, jj. południowo-słowiańskie) mają pewne wspólne cechy właśnie językowe, których językowymi danymi wyjaśnić nie można. Podobnie się rzecz może mieć z izofoną mazurowania gwar polskich: może być ona rezultatem, skutkiem różnic (granic) plemiennych, ale nie ich przyczyną. W praktyce znaczyłoby to, że mazurowanie powstało w granicach Mazowsza, Małopolski, względnie Śląska a nie posunęło się na tereny wielkopolskie tylko dlatego, że stanęła temu na przeszkodzie granica plemienna od strony Wielkopolski, Pomorza oraz niemazurującego Śląska. Właśnie układ obszarów niemazurujących wyraźnie wskazuje na to, że one są resztkami dawniej niemazurującego w całości obszaru. Toteż na pograniczach czeskim i ruskim mazurowania brak zwłaszcza tam, gdzie kolonizacja polska jest prastara t. zn. ewentualnie sięga jeszcze czasów przed upowszechnieniem się mazurowania. Znaczy to, że niemazurujący Polacy, osiadłszy wśród niemazurujących Rusinów, nie ulegli rozszerzaniu się mazurowania, upowszechniającego się coraz bardziej na terenach rodzimych polskich. Domieszka obcojęzykowego elementu niemazurującego nie była nawet konieczna dla utrzymania niemazurowania, ale jest oczywiście możliwa. Co zaś do niemazurującej części Śląska, to wystarczy zazna-

czyć, iż zapewne tam fala mazurowania nie zdołała dotrzeć, ponieważ z dawien dawna ta część nie była z Polską politycznie silnie związana, a oparta długą granicą o niemazurujące dialekty czeskie, tem oporniejsza była na falę mazurującą. idącą z Małopolski, Sieradzkiego i północno-zachodniej części Śląska, która, jak zdają się świadczyć resztki mazurujące pod Rawiczem (t. zw. Chazacy), oraz dawniej śląski (dziś brandenburski) Chwalim, także mazurowała. Mazurująca granica polsko-ruska dalej na północ od Lubelszczyzny aż po Suwałki została skolonizowana przez Polaków już w okresie zupełnego upowszechnienia się mazurowania. Niemazurująca okolica nad Niemnem aż po Sejny była zapewne białoruską, a uległa polonizacji już dzięki oddziaływaniu polszczyzny literackiej, bo jeszcze według Nitscha l. c. zachowuje właściwości białoruskie.

Mazurowanie powstało w różnych punktach polskiego terytorjum mazurującego niezależnie od siebie. Wydaje się, że należy przyjąć przynajmniej trzy takie ośrodki początkowe: 1) na Mazowszu; 2) gdzieś w Małopolsce; 3) na północno-zachodnim Śląsku, ponieważ trudno przypuścić, aby pod Rawicz do śląskich Chazaków, oraz do bardzo oddalonego Chwalimia, oddzielonego od mazurującej Małopolski pasem niemazurujących dialektów wielkopolskich, mazurowanie właśnie z Małopolski dotarło. Wypada jeszcze przyjąć zarodkowy ośrodek 4) między dolną Notecią a Wartą pod Wielaniem. Ośrodek ten mógłby być doprowadzić do rozprzestrzenienia się mazurowania w całej także Wielkopolsce, gdyby nie rozwój stosunków oświatowych, które postępy samorodnego oraz napływowego mazurowania zupełnie zahamowały. Że takie postępy są możliwe, dowodzi szerzenie się mazurowania w Wielkopolsce niemazurującej pod Kołem i Kaliszem pod wpływem mazurowania małopolsko-mazowieckiego. Mazurowanie to chwyta \dot{z} , $\dot{s} \leftarrow \dot{r}$! Podobnie i zanik nosowości powstaje samorzutnie w różnych punktach terytorjum językowego polskiego, tak np. pod Złotowem (woj. pomorskie), nad Pilicą na południe od Rawy mazowieckiej (woj. kieleckie i łódzkie), pod Andrychowem (na południe od Wisły, woj. krakowskie), pod Limanową (woj. krakowskie), pod Krasnymstawem (woj. lubelskie) oraz na znacznym obszarze w czworoboku Tarnów—Bochnia—Kraków—Miechów—Kielce—Radom—Sandomierz—Tarnów (woj. kieleckie i krakowskie)¹⁾. Jest to niewątpliwie także proces samorzutny, odbywający się w różnych punktach rozleglejszego terytorjum. Podobną genezę musiał mieć zanik nosowości na terytorjach południowo-słowiańskim, ruskiem i części zachodnio-słowiańskiego (Czechy, Morawa, Słowaczyna). Mazurowanie jest zjawiskiem językowym

¹⁾ por. K. Nitsch. Próba ugrupowania gwar polskich. Kraków 1910, Akad. Umiejętności, str. 31, na mapie linja *d*.

tego samego gatunku, co pomieszczenie szeregu *š, ž, č, ř* i *ś, ź, ć, ź* w *š, ž, č, ř* w gwarach tczewskiej, malborskiej, lubawskiej, ostródzkiej, północno-zachodnio-rypińskiej oraz jabłonkowskiej; tego samego rodzaju, co kaszubskie zlanie szeregu spalatalizowanych *s', z', c', ř'* z szeregiem *s, z, c, ř*. Jeszcze jeden podobny proces odbywa się obecnie, ale tylko przejściowo, na terenach mazurujących: oto starsze pokolenie, które nie przeszło szkoły, ani oświatowych organizacyj w języku literackim, a obecnie słyszy pokolenie młodsze (np. dzieci etc), mówiące już czystym częstokroć językiem literackim z trafnie pomieszczonymi *š, ž, č, ř*, w wielu wypadkach porzuca swoją mazurującą wymowę: *syja, zyće, cas, jezże*, a zastępuje je przez słabo cerebrializowane (szumiące) *s, z, c, ř*, a więc mówi *syja, zyće, cas, jezże*, które nie są ani literackimi *š, ž, č, ř*, ani mazurującymi *s, z, c, ř*, jeno czemś pośrednim, kompromisowem. Niewątpliwie jest to świadoma wyrównawcza praca językowa. Zjawisko to obserwowałem w wielu stronach mazurującego Podlasia, tak np. w Sokołowie podlaskim, woj. lubelskie. Powyższe oświetlenie mazurowania, dziekania malborsko-lubawskiego, dzekania kaszubskiego itd. nie przesądza bynajmniej epoki ich powstania. Jest tylko jedno pewne, że nastąpić one musiały dopiero wtedy, gdy *s, z, c, ř* przed samogłoskami przedniojęzykowymi (*i, e, ě, ɛ*) poczęły się coraz silniej palatalizować, t. zn. kiedy zamiast dwu szeregów przedniojęzykowych: *š, ž, č, ř* i *s, z, c, ř* począł się wytwarzać jeszcze trzeci *ś, ź, ć, ź*. Kaszubskie dzekanie jest zapewne najstarsze, bo sięga czasu, kiedy jeszcze wybitnej palatalizacji w *s', z', c', ř'* przed następującymi *i, ɛ, e, ě* nie było. Wskazywać się zdaje na to fakt, że kaszubskie *š, ž, č, ř* do dziś dnia są jeszcze bardzo palatalne, w razie zatem, gdyby w kaszubszczyźnie już się wyrobiło silniejsze *ś, ź, ć, ź*, toby się należało spodziewać utożsamienia szeregu *s', z', c', ř'* nie z *s, z, c, ř*, ale raczej z szeregiem *š, ž, č, ř* względnie *ś, ź, ć, ź*, jak w dialektach tczewskim, malborskim, lubawskim, ostródzkim, półn-zachodnio-rypińskim oraz wschodnio-warmińskim. Również w dialekcie jabłonkowskim pokrewieństwo *š, ž, č, ř* z szeregiem *ś, ź, ć, ź* także wydaje się większe, skoro następuje ich identyfikacja a w końcu przewaga typu *ś, ź, ć, ź*. Wreszcie co do mazurowania należy zaznaczyć, że identyfikacja szeregu *š, ž, č, ř* z szeregiem *s, z, c, ř* dowodzi, że w chwili jej nastąpienia pokrewieństwo (artykulacyjne) tych dwu szeregów musiało być odczuwane jako większe, w gwarach mazurujących, aniżeli pokrewieństwo któregośkolwiek z tych dwu szeregów z szeregiem świeżo palatalizowanym *s', z', c', ř'* względnie już *ś, ź, ć, ź*. Trudność sprawia okoliczność, że dźwięki *š, ž, č, ř* są w całym szeregu wypadków już prasłowiańskie, np. *žyry, czas* itd., i nie można przypuścić, aby właśnie w dialektach mazurujących tych dźwięków nie było. Skoro zaś były, to i przypuszczenie, że *sj, zj* nie dały w dialektach mazurujących *š, ž*, na niczem

się nie opiera, aczkolwiek możliwości jego nie da się zaprzeczyć. Zastanawia przytem małopolska i mazowiecka wymowa *zyd* \leftarrow *żyd* \leftarrow *żidz* itd. obok góralskiej *zid* \leftarrow *żid* \leftarrow *żidz*; północno-mazowiecka jest pod tym względem dwuznaczna. Wymowa *zyd* zdaje się świadczyć, że mazurujące *zyd* powstało z dawniejszego niemazurującego *żyd*, które ze swej strony znowu zrodziło się drogą dyspalatalizacji *i* w *y* z dawniejszego *żid*. Taby dowodziło, że zastąpienie *š, ž, č, ř* przez *s, z, c, ř* w dialektach mazurujących nastąpiło już po dyspalatalizacji prasłow. *š, ž, č, ř* w *š, ž, č, ř*, że ta dyspalatalizacja musiała nastąpić w obrębie dialektów mazurujących bardzo wczesnie i że one były punktem wyjścia tej dyspalatalizacji dla całego obszaru językowego polskiego, może lechickiego, a nawet zachodnio-słowiańskiego. Tendencja dyspalatalizacyjna jest bardzo wielka do dziś dnia na obszarze polskim, jak to później wykażę. Lehr-Spławiński¹⁾ datuje powstanie mazurowania przed rokiem 1000 po Chr., a nawet odnosi je do doby przedpolskiej. Korzeniami swemi w tej dobie może i tkwi mazurowanie, ale w każdym razie nie w tem znaczeniu, jakoby ono było już wtedy zupełnie zdecydowanie wyrobioną właściwością polszczyzny, jak to ma miejsce dzisiaj.

Przyczyną pomieszania szeregów *s, z, c, ř* || *š, ž, č, ř* || *ś, ź, ć, ř* w dialektach polskich i lechickich jest działanie wyżej omawianego prawa identyfikacji wyobrażeń nied statecznie różnych. Palatogramy *s, z* || *š, ž* || *ś, ź*, por. Benni l. c. rys. 16, 18, 17, 33, oraz *c, ř* || *č, ř* || *ć, ř*, ibidem rys. 5, 6, 7, 8, 32, są tak do siebie zbliżone, że twierdzenie to zupełnie się wyda słusznem, jeśli zważymy, że innych, dalszych różnic pomiędzy *s, š, ś* oraz *z, ž, ź* także *c, č, ć* i *ř, ř, ř* niema. Wydaje się także, że moment semajologicznego (semantycznego) znaczenia głoski²⁾ nie mógł tu odegrać poważniejszej roli, gdyż stosunkowo bardzo nieznaczna liczba wyrazów ulegała identyfikacji skutkiem wymienionych przesunięć. Tak np. *nasz* = *naš* adj. poss. uległo identyfikacji z gen. plur. *nas* w dialektach mazurujących, ale odległość semantyczna tych dwu wyrazów jest znaczna i rzadko chyba możnaby znaczeniowo te wyrazy mieszać. Zważyć przy tem należy, że w gwarach małopolskich obok adj. poss. *nas* = lit. *nasz* = *naš* występuje w tej samej roli formacja nowa, może właśnie mająca zastąpić bądźco bądź dwuznaczne z przeprowadzeniem mazurowania adj. poss., mianowicie *naski*! Rzecz oczywiście wymaga osobnego i dokładnego zbadania ze słownikiem w rękę, na co tu nie pora.

W tym związku powstaje jednak trudne pytanie, dlaczego w dia-

¹⁾ Problem pochodzenia polskiego jęz. literackiego. Odczyt wygłoszony na zebraniu publicznem Tow. Nauk. we Lwowie dnia 25 czerwca 1926 r. Kraków 1926, odbitka z Przeglądu Współczesnego, str. 6.

²⁾ Co do tego por. autora RWFil. l. c. oraz Bulletin l. c.

lektach wielkopolskich to prawo nie doprowadziło do takiegoż lub podobnego utożsamienia powyższych trzech szeregów? Otóż naprzód można odpowiedzieć, że początki w tym kierunku na terenie wielkopolskim są, i to początek samorzutny, oraz wynikły z wpływu sąsiadów mazurujących, por. wyżej. Co zaś do reszty należy zaznaczyć, że obecnie coraz bardziej ustala się przekonanie, iż Wielkopolska była w czasach przed 1000 rokiem po Chr. i parę wieków później ośrodkiem i głównym wytwórcą cywilizacji polskiej, że tam było najwięcej stosunkowo wykształconych ludzi, że więc świadomość językowa była tam zapewne znacznie wyższa, aniżeli gdzieindziej na polskim terenie językowym, a zatem i utrzymanie różnic wymowy w omawianych trzech szeregach spółgłosek przednio-językowych miało silniejsze oparcie w podmiotach językowych, aniżeli gdzieindziej. Później zaś z chwilą pojawienia się duchowieństwa, które tworzyło pisany już język literacki, stosunki świadomości językowej uległy radykalnej zmianie i o podobnym uproszczeniu, jak w Małopolsce, na Kaszubach, Mazowszu lub Śląsku mowy być nie mogło. Porównaj co do tego punktu starannie przechowywany tradycyjnie sanskryt, rozróżniający *s, ś, ś* itd. oraz inne jj. indoeuropejskie, z których żaden tyłu szeregów nie utrzymał. Ważną jest także okoliczność, że w języku literackim spotykamy się z bardzo wielką ilością identyfikacji tych szeregów w wypadkach, gdy związki etymologiczne wyrazu nie są jasne, t. zn. gdy wyraz jest odosobniony, a zatem taki, w którym panująca tendencja fonetyczna może się bez przeszkody ujawnić. Zaznaczyć wypada, że w polszczyźnie literackiej utrzymuje się tendencja ku szeregowi *ś, ź, ć, ż*, ale niewyłącznie, co najlepiej świadczy o zasadniczym chwianiu się rozróżniania tych szeregów skutkiem działania wymienionego wyżej prawa identyfikacji wyobrażeń niedostatecznie różnych. Oczywiście jest rzeczą, że wykołajenia się z tych szeregów zachodzą jeszcze obficie pod wpływem czynników fonetycznych postronnych np. asymilacji. Przykłady:

1. Przejścia *s, z, c, ⇒ ś, ź, ć*: z kąd największe *poszuszeństwo*¹⁾; generał Kraszewski miał komendę nad temi *garsztkami* Polaków²⁾; *szepielak, szepluń, szepioł, szepiołka* 'co donosi, plotkarz'³⁾; *szeplunienie*⁴⁾, por. *seplenie* etc. Brückner wynotował podobnych wahań znaczniejszą ilość ZfslavPhil. I. 266. Bardzo częste przejścia *s ⇒ ś* można stwierdzić w dialektach kaszubskich w okolicznościach sprzyjających np. w związku z oddziaływaniem asymilacyjnym: *šišä:sāsć* 'zischen'; *šūsđu || sūsđu* 'Dürre'; *šāsmjen* 'Platte von Dachrohr', *seszmiēn* (Pobłocki)⁵⁾. *šīžēn*: pol.

1) Glinka. Zwierzyniec jednorożców (z M. Fredry) 7, 39, 208.

2) Kitowicz. Pamiętniki. I. 285.

3) Dudziński. Zbiór wiadomości... 61.

4) Cnapii sv. c. 5) Lorentz. Slovinz. Gr. 131, c.

sqžen; šeršl ← sēršl; šēsēt ← sēsēt; še-štērēma ← se-štērēma; ščīř: pols. ścierwo; vžqčnī ← vžqčnī; ložiš ← franc. logis = ndolnoniem. ložiš¹⁾, także słowiń. lóžžš ← niem. Logis²⁾.

Już w MPKJ. V. 208 inss. zwróciłem uwagę na wyraz stary *gzło*, występujący w polszczyźnie najnowszej w postaci *zgło* || *žgło*³⁾. Wyraz wykazuje wyraźną tendencję do spontanicznego procesu w polszczyźnie literackiej od *s*, *z*, *c* do *š*, *ž*, *č*. W nim właśnie ta tendencja występuje, bo jest on etymologicznie odosobniony, toteż grupa *zgl-* utrzymuje się w etymologicznie sprzężonych wyrazach np *zglōsić*, *zglupić*, *zglōdu* itd., ale w nim dała *žgl!* Porównajmy jeszcze etymologicznie odosobnione: *želw*, *želwica*, *žołwica* 'świeść, siostra męża'⁴⁾; *łažęga*⁵⁾; *žobał*, *žobie*, *žoba* t. j. dziobiąc je⁶⁾. por. czes. *zobák* 'dziób'; *žob* od *žobia*⁷⁾; *kosztur*, por. niżej.

Słowiń. *pārporč* 'paproć' zamiast spodziewanego **pārporc*⁸⁾; kasz. *čērń* ← *cērń* 'cierń' ze współdziałaniem momentów asymilacyjnych⁹⁾, *čěš* ← *cěš*⁹⁾; także góralskie *cyrznie*. Wyraz ten wprawdzie w wyglądzie fonetycznym nie jest zupełnie pewny, gdyż wynotowany z Matlakowskiego (Zdobn. i sprzęty ludu pols. na Podhalu, 1901. str. 118: »...jak kosmyki runa owczego na *cyrzniu*«... Byłoby tu pomieszanie *c* z *č*.

2. *š*, *ž*, *č* ⇒ *š*, *ž*, *č*: etymologicznie winno być *Sląsk*, często jednak sły-
szy się i spotyka w druku formę *Szląsk*, podobnież *prześle* || *przesze*,
jeszcze częściej w obcych *szlachta* || *ślachta*, *szlak* | *ślak*¹⁰⁾; npol. *szkło*,
stpol. *šckło*, obecnie nowopolska forma jest jedyna, jeszcze w dialektach
spotyka się czasem *škuo*, *šklany*; *szerszeń*, zamiast **sierszeń*, który jest
zapewniony nazwiskiem *Sierszeński* (Poznań 1926), por. też *nasierszały*
'najeżony'¹¹⁾; pols. (złodziejskie) *szewrać* (|| *si(e)wrać*) 'mówić', *szewrany*
'zmówiony, wtajemniczony' do ros. *sevrítb* 'rozumieć'¹²⁾; »ojczyznę tam za
poroszą na wschód«, w objaśnieniach dodano *porosza* || *porosa* = *rosa* w po-
ranku na trawie osiadła¹³⁾. Wyraz *porosza* nie jest zupełnie jasny, być
może, że mamy tu do czynienia ze starszą formacją **po-rosie* n. ← **po-rosyje*,
jak *pod-górze* ← **podz-gorsyje* n. etc., które jednak identyfikowało się z miejsc. l. poj. *po rosie*: *rosa* i skutkiem tego nastąpiła jakby

¹⁾ Bronisch. JArch. XVIII. 339. § 28.

²⁾ Lorentz. Slovinz. Gr. 131. c.

³⁾ Konopnicka. Obrazki 174. Italja 159. 161. Burze (A. Negri) 119, 172.

⁴⁾ Dudziński. Zbiór... 74.

⁵⁾ X. Namysłowski. Polityka 270 i passim.

⁶⁾ Muezkowski. Gram. jęz. polsk. § 159. Poznań 1825.

⁷⁾ X. Kopczyński. Dzieło pozgonne. r. 1817. str. 243. tabl. II.

⁸⁾ Lorentz Slovinz Gr. 155. n. ⁹⁾ Bronisch. JArch. XVIII. 330. § 13.

¹⁰⁾ Goszczyński. Pisma. Proroctwa ks. Marka I. 281. Wiadomość o ks. Marku I. 317. ¹¹⁾ Dudziński. Zbiór... 47.

¹²⁾ Ułaszyn. Encyklopedia Pols. Ak. Um. III. 464.

¹³⁾ Słowacki. Pisma. Zawisza Czarny, v. 2297. Lwów.

dysymilacja morfologiczna na *porosza*. Otóż w tym związku ważne jest pojawienie się *sz* = *ś* w miejsce *ś*.

pols. (gwarowe) *dźgać* || *źgać*, por. też *źgać*, *źganych*¹⁾, u Kraszewskiego: *zgał* tak jednych i drugich na przemiany... 'szyderstwy podniecał'²⁾. Przykład ten jednak wygląda na myłkę drukarską, natomiast nie są napewno myłką drukarską następujące przykłady: jakby go *źgnęło* 'kolnęło', co na mnie *źgają*³⁾, również: *źgać*, *zuźgał*⁴⁾, oraz krakowskie *źgac*, przezwisko wśród andrusów. Tu też zapewne należy stałe pols. *źwir*, *źmija* zamiast spodziewanego **źwir*, *źmija* wobec lit. *žvirždė*, *žvirgždai*, stc. *zmii*: *ziemia*, *zemijs* etc. Ciekawe także odosobnione etymologicznie nazwisko *Wydźga* ← **Wydźga*, sformowane jak *wyspa*, *ulga* itd.; *papuczki*, zamiast spodziewanego **papuciki*: *papuc*; *Dziekczyn* ← *Dziegcin*⁵⁾: *Dziekta* ← **Degsta*, podobnie *Włóczyn* ← *Włócin*: **Włota*, *włóc*⁶⁾. Wreszcie *czwierci*⁷⁾, *muszlinu*, *kosztur* || *muślin*, *kostur* (normalne), Bibl. Dzieł Wyb. Tristan i Izolda Bédiera 89. 90. 100.

3. Do powyższych przykładów zaliczyć należy wahania, znane już w literaturze naukowej, mające charakter mazuryzmów lub odwrotnie albo też *dziekania*, zatem takie, jak *cwał* || *czwał*; *cebr*, *dzban* właściwie *czber*, *czban*; *racuszki* || *recuszki*: *hreczana* mąka; *kucnąć* || *kuczki*, *kuczać*; *cupnąć* || *czupnąć*; *cuchnąć* || *czuch* (stare!)⁸⁾, por. też: *y* nią zawsze *czuchnie*⁹⁾; *cacko* ← *czaczko*. Dziekania: *ciemierzycyca*: *čemerč*, *zielazo* || *żelazo*, *ciarcia* || *czarcia* (XVII. w.), *siast* || *szast*, *szastu*, *prastu*, znane *ziebro*, *ziobro* || *źebro*, *siurek* || *szurek*, *szczurek* itd.¹⁰⁾. — Dopiero na tle tych fakultatywnych pomieszkań nabiera właściwego znaczenia ogólnopolski proces fonetyczny, skutkiem którego powstało npolskie *źrebię* itd. wobec stc. *žrėbė*, w stpols. jeszcze por. *žrzebi* 'pole wyłosowane' stc. *žrėbii*¹¹⁾ i dyspalatalizowane *źłób*, *człon* i t. d. Wynika z tych procesów wielka bliskość *ź*, *ż*, których jakgdyby kompromisową postacią było prasłow. *ž*.

III.

Także w zakresie słownictwa działanie prawa identyfikacji wyobrażeń niedostatecznie różnych da się stwierdzić masowo. Dokładniejsze studia na ten temat są konieczne, tu chciałem tylko zwrócić uwagę na stałą,

1) Wierzbński. Wiosna ludów. passim.

2) Kraszewski. Biały książę, II. 170. Kraków 1882.

3) Kraszewski. Królewscy synowie. I. 135, III. 146.

4) Sienkiewicz. Ogniem i mieczem. II. 155.

5) Kozierowski. Wielkopolska I. 199. 6) SO. V. 474.

7) Glinka (z Maks. Fredry). Zwierzyniec jednoroźców 278 i passim.

8) Brückner. Walka o język. 55. nota.

9) Glinka (Maks. Fredro). Zwierzyniec jednoroźców 6. 1.

10) Brückner. Zeitschr. f. sl. Philol. I. 266.

11) Łoś. Gram. pols. I. 96.

acz powolną, eliminację pni rzadkich, których znaczeniowa strona skutkiem szczególnych warunków semantycznych uległa zaciemnieniu i życiowej martwocie. Mam tu na myśli nazwy miejscowości, które, straciwszy aktualne znaczenie życiowe, są szczególnie podatnym materiałem do przekształceń, wywołanych zwłaszcza przez pnie pokrewne, utrzymujące się w bieżącym życiu językowym. Ze zjawisk innych w zakresie słownictwa przypadają tu szczególnie t. zw. etymologie ludowe w najrozmaitszych swoich kształtach, zwłaszcza te, które nie są wynikiem przystosowań wyrazów obcych do swojskich. Te ostatnie także tu należą o tyle, że obcy niezrozumiały wyraz t. zn. niemający wybitnego życiowego znaczenia posiada za mały opór, jest »niedostatecznie różny« zwłaszcza pod względem znaczeniowym, aby się móc oprzeć atrakcji zakorzenionych swojskich wyrazów. Wreszcie i w nazwach miejscowości dadzą się stwierdzić wypadki t. zw. etymologii ludowej.

1. Niejednokrotnie przekształcenie nie wprowadza do ciała nazwy miejscowości nic nowego, porządkuje jeno drogą metatezy jej głoski w ten sposób, że nowopowstałe ciało utożsamia się z jakimś znanym i aktualnym życiowo pniem itp. *Ulejno* \Leftarrow *Ujelino* (r. 1428. *Ugelino*, w 1772 już z *Uleyna*): nazwisko **Ujała*, **Ujeła*¹⁾ według stpols. *lejać*. *Urzasowo* (r. 1304 *Urzasowo*) dziś *Uzarzewo*: **Urzas*²⁾. *Karsko*, *Karspol* \Rightarrow *Kaspral*³⁾, zapewne skutkiem wpływu imienia *Kasper*.

2. Momenty asymilacyjne. *Krucz* \Leftarrow *Krotecz* (r. 1398 *Crocze*, 1433 *Crothecz*): **Kortskz*; skutkiem asymilacji w przypadkach zależnych (gen. sg. **Krotcza* \Leftarrow **Kortczza* etc.) *t* do *č* (= *cz*) powstały formy *Krucza* itd. i do nich nomt. sg. *Krucz*, który się łączy wprost z wyrazem *kruk* (znany ptak). Podobnie *Kruczyn* \Leftarrow **Krótszyn*, wzgl. **Krótczyn* (por. 1417 *Crothczyno*, 1470 *Crothszyno*)⁴⁾.

3. Momenty dysymilacyjne. *Brzostownica*, *Brzeczka* \Leftarrow *Drżastownica* *Drzeczka*⁵⁾ drogą dysymilacji upodobniono do *brzost* i *brzeg* (?). *Ułomie* \Leftarrow *Unomie* (1235 *Unome*, 1250 *Vnome*, ale już w 1566 *Vłomie*, 1598 *Ułomie*)⁶⁾, oczywiście według *łom*. *Rabowice* \Leftarrow *Rawowice* (r. 1366): *Rawa*⁷⁾.

4. Wymiany samogłoskowe. *Ponczyn* || *Punczyn* (r. 1403 *Puncino*); *Ponin* \Leftarrow *Punin*: **Punia*, **Puńka*⁸⁾ przekształcono analogicznie do takich, jak *Poniec*, *Poniatowo* etc. *Pałczyn* \Leftarrow *Pelczyn* (r. 1305): *Pełka*⁹⁾ przekształcono według *pałka*. *Milin* \Leftarrow *Mielino* (r. 1390 nazwisko *Melinska*, ale już 1430 *Myłino*): **Miała*¹⁰⁾, zmieniono według *miły*. *Łakominy* \Leftarrow *Łękominy*

¹⁾ Kozierowski. Poznańskie. 431. i Rozwadowski RS. VIII. 277.

²⁾ Kozierowski. S(lavia) O(ccidentalis) V. 205. ³⁾ Tenże SO. II. 9

⁴⁾ Tenże SO. V. 234. 211. ⁵⁾ Tenże SO. V. 158.

⁶⁾ Tenże Włkp. II. 436. ⁷⁾ Tenże SO. V. 218. ⁸⁾ Tenże SO. V. 212

⁹⁾ Tenże SO. V. 212. ¹⁰⁾ Tenże. tamże.

(1566 *Lekominy, Łąkominy*, 1571 *Lękomin Wielki*): **Łąkoma*¹⁾, według *łakomy*. *Konin* 1) pod Lwówkiem, 2) pod Pniewami \Leftarrow *Kunino* (1260 *Cunin*, 1397 *Cunino*, 1604 *Kunino*): *Kuna*²⁾, według *koń. Roszkowo* \Leftarrow *Raszkowo* (1398): *Raszko*³⁾, por. *Raszewy* etc., według *Rózek, Roch* i zdrobniałego *Roszek?* *Mechowo* \Leftarrow *Michowo* (1396): **Mich*⁴⁾, według *mech. Pławce* \Leftarrow *Pławce* (1363)⁵⁾. *Strumiany*⁶⁾ \Leftarrow *Stromany* (1146) według *strumień*.

5. Wymiany nosówek. *Swiniec* \Leftarrow *Święciec* (r. 1437 *Swianczicz*)⁷⁾. *Wrąbczynek* \Leftarrow *Wronczyn(ek)* (1173 *Vronchin*, 1240 *Wronczino*): *Wronka*⁸⁾, według *wrąbać?*

6. Wymiany spółgłosek. *Trzecianów* \Leftarrow *Przecianowo* (1392): **Przecian*⁹⁾ = *Prze + cian*, por. *Cianowice*, według *trzeci. Witkowice* \Leftarrow *Gidkowice* (1398): *Gidko* (r. 1517 *Gydko*)¹⁰⁾, według częstego *Witek* itd. *Skobielice* \Leftarrow *Skowielice* (1339 *Skowelicze*): *Skowiela* (1218. *Zcoueliz*)¹¹⁾ według *Skobel*. *Kowanowo* \Leftarrow *Chowanowo* (1257)¹²⁾. **Chowan* według *Kowany*. *Kąsinowo* \Leftarrow *Chąsinowo* (1388 *Chansinowo*): **Chąsin, chąsić* 'kraść'¹³⁾, według *-kąsić. Koty* \Leftarrow *Chotno* (1652)¹⁴⁾: **Chot*, według *kot*.

7. Niejednokrotnie spotyka się wypadki wypierania sufiksów starych, nieaktualnych przez sufiksy nowe, żywe, aktualne. Wypieranie to odbywa się także drogą wymian głosowych, gdyż częstokroć jedna głoska odróżnia dwa różne sufiksy, np. *Dobczyn* \Leftarrow *Dobszyn* (1404 *Dobszino*): **Dobsza*¹⁵⁾, według *Dobek*. *Wielonek* \Leftarrow *Wielim* (1434 *Welyme*): **Wielim*¹⁶⁾. *Ciążeń* \Leftarrow *Ciążym* (1260, 1299 *Czanszim*)¹⁷⁾. *Piechanin* \Leftarrow *Piechynino* (1391): **Piechyna*¹⁸⁾. *Pacanowice* \Leftarrow *Pacynowice* (1384 *Peczynowice*): *Pacyna, Pecyna*¹⁹⁾. *Przystanki* \Leftarrow *Przestanowice* (1391): **Przestan*²⁰⁾. Mamy tu także przekształcenie przedrostka *prze-* na *przy-*.

8. Przypadki, zbliżające się coraz bardziej do t. zw. etymologii ludowej, w których niejasne znaczeniowo części nazw zastępuje się świeżo, aktualnie tkwiącymi w pamięci: *Ostrolesie* \Leftarrow *Jastrolesię* (1629)²¹⁾. *Tworzyjanki* \Leftarrow *Floryjanki*. *Lubocześnica* \Leftarrow *Ryboczęstnica* (1380)²²⁾; zastępstwo *rybo-* przez *lubo-* jest, zdaje się, wywołane tą okolicznością, że wogóle nazw miejscowości z *rybo-* prawie niema, podczas gdy *lubo-* wchodzi w wielką ich liczbę. *Żrenica* \Leftarrow *Rżenica* (1365 *Rzenicza*)²³⁾: *reż. Oskobok* \Leftarrow *Oskobłok* (1515 *Woskobłok*)²⁴⁾. *Krynice* \Leftarrow *Skrzynice*²⁵⁾. *Złyszczyny* \Leftarrow

1) Kozirowski. SO. V. 211. 2) Tenże, tamże. 3) Tenże SO. V. 202.
4) Tenże SO. V. 206. 5) Tenże SO. V. 190. 6) Tenże SO. V. 191.
7) Tenże SO. V. 191. 8) Tenże SO. V. 214. 9) Tenże SO. V. 202.
10) Tenże SO. V. 216. 11) Tenże SO. V. 218. 12) Tenże SO. V. 194.
13) Tenże SO. V. 194. 14) Tenże SO. V. 167. 15) Tenże SO. V. 205.
16) Tenże SO. V. 221. 17) Tenże SO. V. 116. 18) ib. 212.
19) ib. 217. 20) ib. 217. 21) ib. 183. 22) ib. 185. 160.
23) ib. 129. 24) ib. 137.

*Sliszczyny*¹⁾. *Bączylas* ← *Bełczylas* (1404 *Belczilas*)²⁾. *Wyrzeka* ← *Wirzchrzeka* (r. 1258 *Virchreka*)³⁾. *Łuszczanow* ← *Uszczonowo* (1305 *Vczonovo*, 1257 *Uszczonowo*)⁴⁾. *Staniszewo* ← *Samni(e)szewo* (1371 *Samnessevo*): **Samniesz*⁵⁾. *Głodowo* ← *Godowo* (1461 *Godowo*, ale już 1520 *Głodowo*)⁶⁾, według *głód*. *Słocin* ← *Sułocin* (1304): **Sułota*⁷⁾, według *słota*. *Gorszewice* ← *Gorzyszewice* (1394): **Gorzysz*⁸⁾, według *gorszy*. *Łuczywno* ← *Łuczylno* (1461 *Lucydno*, *Luczydno*)⁹⁾. *Wiardunki* ← *Jarduniec* (1775), względnie *Jordanowice*¹⁰⁾. *Otrucie* ← *Odrycie* (1415 *Otricze*, 1650 *Otrucie*, oraz (pod Kurnikiem) 1415 *Othrycze*)¹¹⁾. *Garbin* ← *Garmin*¹²⁾, według *garb*. Czasem pojawiają się atrakcje niezdecydowane, co jest dowodem chwiejności pamięciowej pierwiastka atrahowanego, oraz jego związków (formalno-głosowych) z kilku rdzeniami, np. *Złoniszew* (1696 *Złoniszew*): **Złonisz*, później w postaciach: *Złonczewo*, *Zwonczewo*, *Zbąszewo*¹³⁾.

9. Gdy lud ulega wynarodowieniu t. j. zatracą swój rodzimy język, a przyjmuje język obcy, to jego świadomość językowa rodzima ulega coraz to silniejszemu zaciemnieniu i rozkładowi pod wpływem obcojęzykowych elementów. Ten stan musi mieć i takie stadium, w którym rodzime składniki językowe wprost ulegają zaciemnianiu a nawet przekręcaniu, i niezawsze da się wskazać powód takiego przekręcania. W takim stadium językowym znajdują się Słowińcy, ulegający forsownej, policyjno-szkolnej i wojskowo-administracyjnej oraz kościelnej germanizacji, razem z resztkami kaszubskimi i polskimi, pozostałymi w obrębie granic Rzeszy Niemieckiej. Tej okoliczności zasadniczo nie rozumiał Lorentz w swej recenzji moich *Przyczynków do gramatyki i słownika narzecza słowińskiego* MPKJ. VI (1913). 1—245, którą pomieścił RS. VII. 32 inss., por. SO. II. 245 dopisek 6). Zaatakowane przez Lorentza l. c. wyrażenie *nedvap'ka-tə-ł'xóika* z tego punktu widzenia przedstawia się jako zupełnie możliwe, a dowodem tego są powolnie germanizowane nazwy miejscowości przez germanizowanych Lechitów przybałtyckich w dorzeczu Odry i Łaby, względnie Wisły. Np. *Zanzegnewe* w wiekach XIII—XIV (Kreis Stormarn), jest to wieś t. zw. *Rundling*, a więc o kształcie i nazwie słowiańskiej niewątpliwie, i odpowiada małopols., pow. pinczowski, woj. kieleckie, *Sancygniów*, które w XV w. pisano *Sanczygnyew*, w XVI w. *Seczigniów*¹⁴⁾. Dziś owa stara wieś obotrycka nazywa się *Sandesneben*¹⁵⁾, nazwa zupełnie bezsensowna znaczeniowo, a tylko formalnie przekręcona i zapewne długi czas przekręcana przez ludność, która prze-

1) ib. 173. 2) ib. 182. 3) ib. 186. 4) ib. 204. 5) ib. 203.

6) ib. 196. 7) ib. 213. 8) ib. 216. 9) ib. 177. 168.

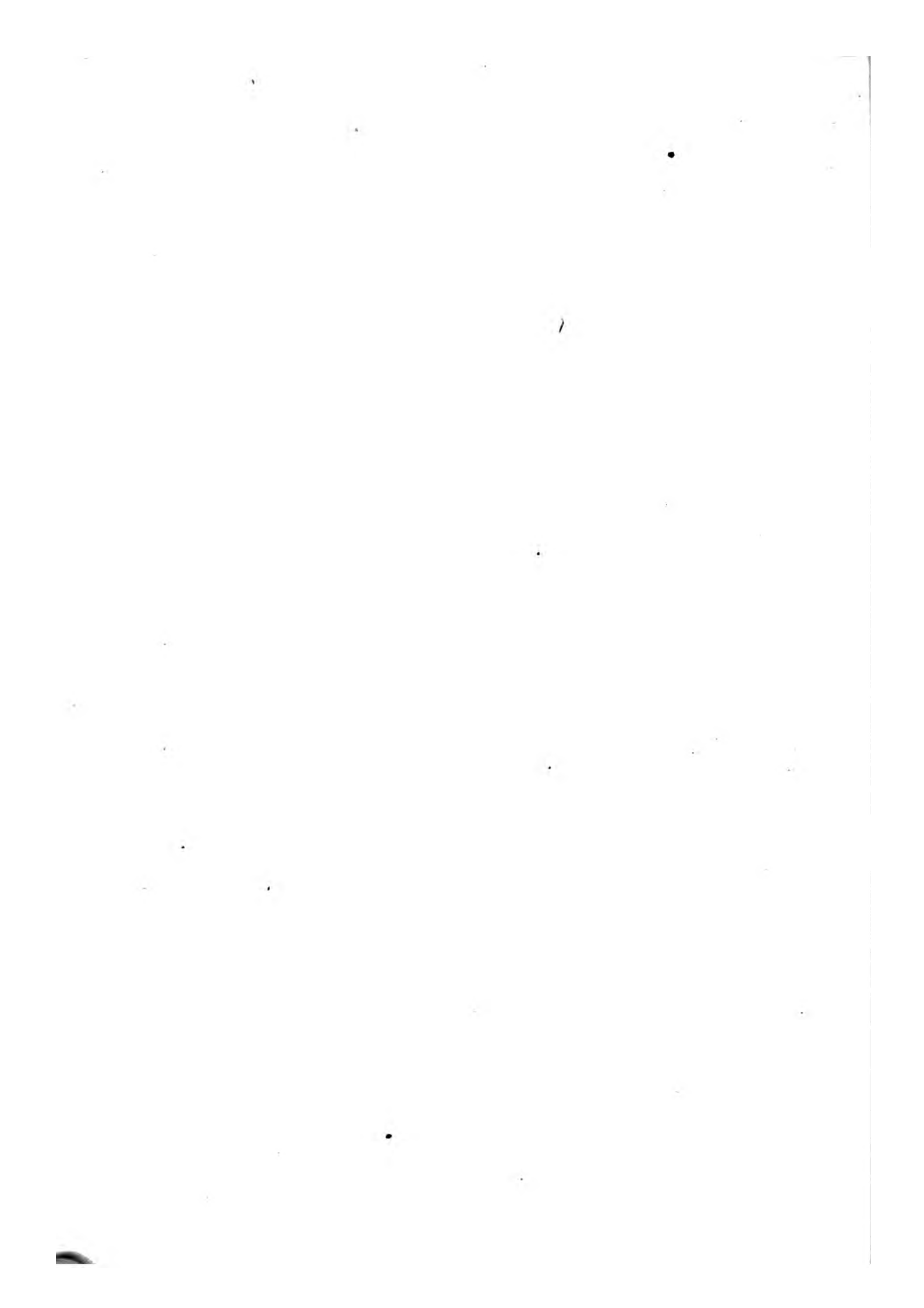
10) ib. 154. 11) ib. 141. 149. 12) ib. 135. 13) ib. 206.

14) Sł. geogr. X. 254.

15) Gloy. Forschungen z. d. Landes- u. Volkskunde. VII. 306.

pajana przemocą elementami językowymi germańskimi, powoli zapomniała nazwy rodzimej, upadabiając ją gwałtem do pamiętanego już materiału niemieckiego. Nazw takich, z punktu widzenia językowego niemieckiego zupełnie bezsensownych, możnaby podać setki i tysiące z terenów ongiś słowiańskich, teraz zgermanizowanych. Jest to dział dotychczas nieopracowany tak z punktu widzenia językowego jak i kulturalnych zasług niemieckich, a jednak nader ciekawy i interesujący, por. dla przykładu *Hotzenplotz* (!) \Leftarrow pols. *Oskobłok* (na Śląsku), *Głupczyce* \Rightarrow *Leobschütz* (na Śląsku), *Wusterhausen* \Leftarrow lucickie **Wustrow(o)*, *Wittstock* \Leftarrow kasz. *Wysoka*, *Stendsitz* \Leftarrow kasz. *Stążęca*, względnie pols. *Stężyca* itd. itd.

Prawo identyfikacji wyobrażeń niedostatecznie różnych niewątpliwie stoi w związku z prawem ograniczoności świadomości (*Enge des Bewußtseins*). Łączy się także, a raczej jest odwrotną stroną drugiego prawa, skutkiem którego za małe różnice między wyobrazeniami są wzmacniane, co w fonetyce nosi nazwę objawów dysymilacyjnych. Związek asymilacyjnych objawów z dysymilacyjnymi już zaznaczałem dawniej np. w *Bulletin* l. c. str. 124. Te zagadnienia jednak należy poruszyć przy innej sposobności.

C. C. Uhlenbeck.

De afwezigheid der datief-conceptie in het Blackfoot.

Al zoude men bij oppervlakkige beschouwing van de in het verbum geincorporeerde pronominale elementen van b. v. het Chinook of de Muskogeeische talen misschien den indruk kunnen krijgen van de aanwezigheid eener met de onze verwante datief-conceptie, bij nader toezien zal men, meen ik, dien indruk verliezen ¹⁾. Maar zelfs indien onze eerste impressie op een der beide genoemde taalgebieden tot zekere hoogte bevestigd werd, in de meeste talen van Noord-Amerika, waar evenals in het Chinook en het Muskogeeisch bij de geincorporeerde pronominale elementen een *casus energeticus* en *casus inertiae* bestaat, daar worden zinnen, in welke b. v. het Latijn een adverbale datief zoude gebruiken, passief getourneerd met den persoon, die in het Latijn in den datief zoude staan, in den *casus inertiae*, als grammatisch subject. Bij een vroegere gelegenheid heb ik getracht te toonen, dat in zeer veel talen van Noord-Amerika het transitieve verbum of, ruimer nog, het geheele *verbum actionis*, een passief karakter draagt ²⁾. Dit geldt zeker van het transitieve verbum der Algonkin-talen, tot welke het Blackfoot behoort. Tusschen vormen als Blackfoot *nitsiksipok*, ik word door hem gebeten, en *nitsiksipoko*, ik word door iemand gebeten, bestaat geen ander onderscheid dan dat in het eerste geval een bepaalde persoon als de bijtende wordt aangeduid, terwijl in het tweede geval de bijtende persoon onbepaald blijft. Dezelfde verhouding is b. v. in het Ojibway waar te nemen tusschen *nin-wābamig*, ik word door hem gezien, en *nin-wābamigo*, ik word door iemand gezien.

¹⁾ Vgl. voor het Chinook F. Boas, *Handbook of American Indian languages Part I*, p. 573. 580 sqq.; voor het Muskogeeisch F. G. Speck, *American Anthropologist, New Series, Vol. IX*, p. 475 sqq., C. Byington, *Grammar of the Choctaw language*, p. 24 sqq., A. S. Gatschet, *A migration legend of the Creek Indians*, p. 204. 208 sq.

²⁾ C. C. Uhlenbeck, *Het passieve karakter van het verbum transitivum of van het verbum actionis in talen van Noord-Amerika (Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Reeks V, Deel II, p. 187 sqq.)*.

Ook hier hebben wij in beide gevallen een passieve constructie, al is in *nin-wābamig* de agens een bepaalde persoon en wordt in *nin-wābamigo* alleen mijn gezien-worden geconstateerd, zonder dat aan een bepaalden persoon, die ziet, gedacht wordt.

In de volgende bladzijden wil ik trachten er een denkbeeld van te geven, hoe onze indirect-objects-zinnen in het Blackfoot, dat in dezen als typisch voor den geheelen Algonkin-taalstam kan gelden, worden uitgedrukt. Waar het eenigszins mogelijk is, zal ik de passieve constructie in de vertaling doen uitkomen. Het zal dan blijken, dat het Blackfoot in plaats van indirect-objects-zinnen een geheel ander type van zinnen bezigt, waarin onze datief door een subjects-casus den *casus inertiae*, wordt vertegenwoordigd. Ik rangschik mijn voorbeelden naar de verschillende verba ¹⁾.

Zeggen.

In de transitieve vormen van dit verbum heeft het feitelijk of virtueel aanwezige pronominale element, dat den persoon aanduidt, tot wien iets gezegd wordt, en een eventueele appositie daarvan buiten den verbaalvorm, de waarde van een *casus inertiae*. De woorden, die tot hem gezegd worden, staan los, in den regel achteraan, buiten het grammatisch verband. Ook waar men intransitieve, niet passief-getourneerde, vormen bezigt, staan de woorden, die gezegd worden, buiten den syntactischen samenhang.

Voorbeelden van intransitieve constructie:

Auānit: *Amóia kāmiztáu*. Zeg telkens: Hier is een dun stukje buffeldrek, obt. 2.

Stámitaniu: *A'kopatutsop*. Toen zeide hij: Wij zullen er over heen trekken, obt. 5.

Stámaniaiks: *A'*. Toen zeiden zij: Ja, obt. 9.

Voorbeelden van transitief-passieve constructie:

Ikamáxsitakisàie, káksikamitotànik. Indien hij het goed vindt, dan zult gij misschien door hem, (tot u) komende, (daarvan) verwittigd worden, obt. 6. In vrijer vertaling: Indien hij het goed vindt, dan zal hij misschien

¹⁾ Ik maak gebruik van de volgende afkortingen:

djbt. = J. P. B. de Josselin de Jong, *Blackfoot texts* (*Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Deel XIV, N° 4*).

nbt. = C. C. Uhlenbeck, *A new series of Blackfoot texts* (*Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Deel XIII, N° 1*).

obt. = C. C. Uhlenbeck, *Original Blackfoot texts* (*Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Deel XII, N° 1*).

In de citaten uit djbt. heb ik de Josselin de Jong's spelling eenigszins gewijzigd om haar meer met de mijne in overeenstemming te brengen. Ook in mijn eigen teksten heb ik in de spelling een enkele maal een kleine verandering gebracht.

tot u komen en het u vertellen. Of wellicht beter: Indien het hem bevalt, dan zal hij het u misschien komen vertellen.

Ilsis'sanistsiu otoxkëman: Mistapsaksist. Toen werd zijn vrouw door hem van op een afstand voor zich uit toegesproken: Ga naarbuiten, obt. 6.

Itanistsiuaië: Tsá kindxkanistaps? Toen werd hij (4 pers.) door hem (3 pers.) aangesproken: Wat zijt gij wel voor een soort van wezen? obt. 6/7.

Itanistsiu omí óm: A'mís ninaiks. Toen werd haar man door haar toegesproken: Noodig de mannen, obt. 12. In den imperatief is de passieve constructie bijzonder moeilijk weer te geven; daarom vertaal ik *A'mís ninaiks* als »Noodig de mannen«, terwijl het veeleer de waarde heeft van: De mannen moeten door u genoodigd worden. Maar vertaalt men op deze wijze, dan gaat het eigenlijk bevels-karakter van den imperatief verloren.

Kanáitapiua anistók, otómitamiks kandipotoiepistaxs. Verwittigt alle menschen (eigenlijk: Alle menschen moeten door ulieden verwittigd worden), dat al hun honden gemuilband moeten worden, obt. 13.

Nitáuanikiàü, naykótakòaxsau. Ik ben door hen toegesproken, dat zij door mij van een dronk water moeten voorzien worden, obt. 15. In vrijer vertaling: Zij zeiden mij, dat ik hun een dronk water moest geven.

Niksista nitánik: Otskúskiua kinná. Door mijn moeder ben ik in kennis gesteld: Blauwgezicht is uw vader, obt. 18.

Anistsis, áxkitsipm. Zeg haar, dat zij binnenkome, obt. 18. Eigenlijk beteekent *anistsis* zooveel als: Zij moet door u verwittigd worden.

Tsáa kanistápapauànixpa? Wat is het, waarover door u wordt gesproken? obt. 18. In het Engelsch zoude men de Indiaansche constructie kunnen weergeven door: »What is being talked about by thee?«

Nitúyi otáuanik maáxsi. Met dezelfde woorden werd hij herhaaldelijk door zijn schoonvader toegesproken, obt. 21.

Ni'sa kitáuanik, kákoxkitòmixpixk. Gij wordt door mijn ouderen broeder verwittigd, dat gij (met hem) moest trouwen, obt. 50.

Kitákanik, káxkitapòxpi. Door haar zult gij verwittigd worden, waarheen gij moet gaan, obt. 51.

Geven.

Het feitelijk of virtueel aanwezige pronominale element, dat den persoon aanduidt, wien iets gegeven wordt, en een eventueele app sitie daarvan buiten den verbaalvorm, heeft inerte casuswaarde. Over de casuswaarde van hetgeen gegeven wordt, is het niet gemakkelijk zich een oordeel te vormen. Te moeilijker is dit daar het Blackfoot bij het nomen of elders geen verschillende casusvormen heeft, die ons een aanwijzing zouden kunnen geven. Toch ligt het voor de hand aan een soort

van secundairen instrumentalis te denken. De persoon, die geeft, is in elk geval de primaire instrumentalis, de *casus energeticus*, evenals bij de transitieve conjugatie van het verbum »zeggen« de persoon, die zegt (in kennis stelt, verwittigt), een *casus energeticus* is. Terwijl wij bij »zeggen« eenige moeilijkheid ondervonden om in de vertaling de passieve constructie te doen uitkomen, kunnen wij »geven«, met eenigen goeden wil, overal door »begiftigen« vervangen, waardoor het grammatisch karakter der Indiaansche vormen duidelijk in het licht treedt.

Kátaiitstsiɣpa kitánnōai, kákoɣkitoɣkoki? Is er een dochter van u, waarmede ik soms door u zoude begiftigd worden? obt. 6. In vrijer vertaling: Is er een dochter van u, die gij mij tot vrouw zoudt willen geven?

Kítóɣkanòɣkot annóm matápiuam. Anáukoɣt kítóɣkot, ki anáukoɣt kimátoɣkòtoɣp. Met de geheele volksmenigte hier wordt gij door mij begiftigd. Met de helft wordt gij door mij begiftigd, maar met de (andere) helft wordt gij niet door mij begiftigd, obt. 11.

Nitákometsimàni, kitákoɣkot. Hoewel het iets is, waar ik veel van houd, zult gij daarmede door mij begiftigd worden (dit zeide een zoon van Pitáunista tot mij, toen hij mij een fossielen ruggewervel van een voorwereldlijk dier ten geschenke gaf).

Itáɣkòtaua omí inákâɣtsiu átsinaiiu. Toen werd zij begiftigd met dat kleine stuk vet, obt. 13.

Omá akékoän itoɣkòtsiuaists Okoésai. Toen werd Buik-vet (de naam van een sprookjesheld) door dat meisje met ze (de krullige pijlen) begiftigd, obt. 30.

Iɣkòstuaie omí áɣkéu. Hij werd begiftigd door haar met water, obt. 33.

O'mistsim kíkápitsikinànoaists matóɣkotok ánnàk kíkiststoauàk. Gaat: met die oude uitgekookte beenderen van ulieden moet ulieder moeder daarginds begiftigd worden, obt. 38. In de vertaling gaat veel van het eigenaardige der Indiaansche uitdrukkingswijze verloren. In het Blackfoot is het begrip »gaan« door het aan den verbaalvorm van »geven« gepraefigeerde *mat-* uitgedrukt. In vrijer vertaling (waarin echter de bedoeling voor óns begrijpelijker is): Gaat en geeft die oude uitgekookte beenderen van u aan uw moeder daarginds.

A'moiàuk matápiua nitáiakokoɣkùɣixpi, ányaie áiakauànistsiu. Telkens wanneer ik door de menschen met deze dingen hier zal worden begiftigd, zal het door hen op deze wijze plegen gedaan te worden, obt. 55.

Ki ányaie kanístoɣkòtoɣpinan. En dit is dan, waarmede gij door ons begiftigd wordt, obt. 55.

Aitotóeniki kitáuayšini, noɣkoɣkókit annáɣk akéuayk. Als gij in uw land aankomt, wil mij dan met die vrouw begiftigen, obt. 55. De constructie is eigenlijk passief: dan moet ik, als gij wilt, met die vrouw worden begiftigd.

Noxkoié, annóyk kímâxtsinixp nokóai, kitaiákoχkot. Mijn zoon, nu dat mijn tent door u gezien is, zult gij daarmee door mij begiftigd worden, obt. 59.

Kényyaiè kanistoχkot nokóai. En op deze wijze is het, dat gij door mij met mijn tent begiftigd wordt, obt. 59.

Noxkoié, nitspitakesini kitoχkot. Mijn zoon, met mijn oude-vrouwenleeftijd wordt gij door mij begiftigd, obt. 62.

Annóyk, kokyéniki áke, kitákitsikim. Nu, als ik door u met een vrouw begiftigd word, dan zult gij door mij beklaagd worden, obt. 63. De hoofdzin heeft ongeveer de waarde van: dan zal ik medelijden met u hebben en u helpen.

Napi, ámaie kitoχkot ákeu. Kameraad, hier is de vrouw, waarmee gij door mij begiftigd wordt, obt. 63.

Omí nínai ápauauaykai itáχkotsiauaie aykúinnimàn. Dan werd die man (4 pers.), terwijl hij (4 pers.) rondwandelde, door hen (3 pers.), begiftigd met de pijp, nbt. 15.

A'moia natoápiú omá nínau áiúsiua nitúyi noxkátanistoχkutsiu omí ús. Eveneens werd zijn schoonzoon door den man, die hem tot schoonzoon had, begiftigd met deze heilige dingen, nbt. 33.

Uitleenen.

De persoon, aan wien iets wordt uitgeleend, staat in den *casus inertiae*. Het zij mij veroorloofd in de vertaling der citaten gebruik te maken van het overigens uitsluitend in feodalen zin gebezigde »beleenen«.

Ki amóí manátsisai ki autoiátsisai, kénni nitsókskaii otákaii otaxkú-mataχkokàists. En hier was ook een pin en een gevorkte stok, en met deze drie dingen werd hij door zijn kameraad beleend, nbt. 91.

O'mi amí otákai otaxkumàtaxkòaxpi'a saámi sotámitstoχkotsiua'aie'a. Met de krijgs-hoofdtooi, waarmee hij door zijn kameraad beleend was, werd (zijn kameraad) toen door hem begiftigd, nbt. 91/92. Dit komt hierop neder: De krijgs-hoofdtooi, die zijn kameraad hem geleend had, gaf hij toen aan hem (terug). Ik ben er evenwel niet volkomen zeker van, dat ik de eenigszins ingewikkelde passage in haar verband met het voorafgaande en volgende goed interpreteer. Het is hier echter alleen te doen om de constructie van »leenen«, die geen moeilijkheid oplevert.

Itauáχkumatàχkuyiú annóma matápi ponokâmitaiks. Toen werden deze menschen door hem met de paarden beleend, nbt. 209.

Een paar zeer duidelijke voorbeelden van de Indiaansche constructie van het verbum »uitleenen« (»beleenen«), die ik evenwel te dezer plaatse niet wil aanhalen, vindt men djbt. 25.

Aan iemand iets afkopen.

Pinápisinaua nitǎxpummokinàna nápiǎykèists. De Dakota's koopen ons brandewijn af, nbt. 211. Dat wil zeggen: De Dakota's koopen brandewijn van ons. John Tatsey interpreteerde aldus: »We are trading whiskey to the Sioux«. Zoo wordt de bedoeling van den verteller zeker het best weergegeven, maar de constructie van den Indiaanschen zin is geheel anders. Ik zie geen kans om in dit geval de passieve wending van het Blackfoot in dragelijk Nederlandsch te doen uitkomen.

Toonen.

De persoon, aan wien iets getoond wordt, staat in den *casus inertiae*. Niet zelden kan men bij de vertaling het verbum »onderrichten« gebruiken. Bijna altijd is het moeilijk de constructie te bewaren.

A'istamátsis kitsízkauau. Uw stam moet er door u in onderricht worden, obt. 55. Dat is: Toon het aan uw stam (hoe zij de »medicine-lodge« moeten maken).

Otsítóxkanauàistamatsòkaie, omístsi Natósi ki otoxkéman otoxkúyixp. Hem werden toen alle dingen door hem (4 pers.) getoond, waarmede hij (dezelfde als de 4 pers. van zoeven) door de Zon en diens vrouw begiftigd was, obt. 56. In het Blackfoot is het subject van den hoofdzin niet »alle dingen«, maar de persoon, wien zij getoond werden. Nader aan de Indiaansche constructie komt de Engelsche vertaling: »He then was shown everything by him«.

Kénnimaie otsókani'a, amí ksískstakli otsítaistamatsokaie, máxkanistainixkixpi'a. En toen was het, terwijl hij sliep, dat hij door den bever werd onderricht, hoe hij moest zingen, nbt. 95.

Nǎxkáistamatsàukit istśnixksists. Amóistsi sotámaistamatsuaie. Ik moet door u, als gij wilt, onderricht worden in de daartoe behoorende liederen. Toen werd bij (4 pers.) door hem (3 pers.) in deze (liederen) onderricht, nbt. 99. In mijn vertaling komt het eigenlijke wezen van den imperatief *nǎxkáistamatsàukit* niet geheel tot zijn recht.

Itáistamàtsiuaiks, máxkanistsipüyixpiaiks. Toen werden zij door hem onderricht, hoe zij moesten staan, nbt. 181. Wij zouden eerder zeggen: Toen toonde hij hun, hoe zij moesten staan.

Támitoxkaistamàtsau opápaukanàii. Toen werd hij evenwel onderricht in zijn droom (omtrent hetgeen hij te doen had), nbt. 204.

Itáuaistamàtsiuaiks apístsi. Toen toonde hij hun de touwen, nbt. 209. In het Blackfoot zijn de personen, aan wie de touwen getoond werden, het grammatisch subject.

Annóxk amóksim einíks ómoxtóxkòtokaspi, isóxtsik aistámatsotsp. De

reden, waarom deze buffels nu in rotsblokken veranderden, was dat wij gewaarschuwd werden voor de toekomst, nbt. 215.

A'iksistapauàistamàtsiu. Hij (3 pers.) was gereed met hem (4 pers.) dienaangaande aanwijzingen te geven, obt. 19. De passieve wending van het Blackfoot is in dit geval wegens het voltooiing aanduidende praefix *-ksist-* al bijzonder moeilijk in het Nederlandsch weer te geven. Niet geheel voldoet: Hij (4 pers.) was door hem (3 pers.) dienaangaande volledig (ten einde toe) onderricht (voorgelicht).

Ik vermeld hier nog een citaat, dat een zinverwant verbum bevat, namelijk het causativum van den verbaalstam *isksini-*, weten¹⁾.

Nátokyoχkitsikaí'a nāχksksinimatsokik nainiχksí'a. In tweemaal zeven liederen moet ik, als gijlieden wilt, door ulieden onderricht worden, nbt. 95. Dat is: Leert mij, als gijlieden wilt, tweemaal zeven liederen.

Tot nog toe zijn hier alleen zulke gevallen ter sprake gekomen, waar de meer archaische talen van ónzen taalstam van een in engeren zin adverbalen datief gebruik zouden maken: ik zeg het hem, ik geef het hem, enz. Maar ook de Indogermaansche constructies met een *dativus commodi* worden in de Algonkin-talen op dezelfde wijze als die van »zeggen«, »geven«, enz., getourneerd. In plaats van wendingen met een *dativus commodi* heeft het datieflooze Blackfoot, evenals zijn verwanten, passieve constructies met den persoon, ten behoeve van wien, ten bate van wien, ter wille van wien, een handeling geschiedt, in den *casus inertiae*. En ook evenals zijn verwanten bezit het Blackfoot een uitgebreide klasse van secundaire verba, die met den naam van »verba accommodativa« bestempeld worden en uitsluitend dienen om aan te duiden, dat een handeling ten behoeve, ten bate, ter wille van iemand plaatsheeft. Deze accommodativa worden op verschillende wijzen gevormd. De meest karakteristieke formaties zijn evenwel die met de suffixen *-mo-*, *-to-* en *-to-mo-*²⁾. Daar ons onderzoek geheel van syntactischen aard is, bekomen wij ons bij de opsomming der voorbeelden niet om morfologische kenmerken.

¹⁾ Bij dit causativum, dat »doen weten«, »onderrichten« beteekent, behoort de relatieve verbaalvorm *itáksksinimatsòtspi*, die als »nieuw woord« voor »school« wordt gebruikt. Eigenlijk is *itáksksinimatsòtspi* zooveel als »waar wij onderricht worden« (vgl. *Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Deel 59, Serie A*, p. 205, waar het woord niet voldoende wordt opgehelderd).

²⁾ Zie C. C. Uhlenbeck, *Some general aspects of Blackfoot morphology* (*Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Deel XIV, N° 5*), p. 37.

Ik geef de voorbeelden niet onder afzonderlijke hoofden, al plaats ik die, waarin hetzelfde verbum voorkomt, natuurlijk bij elkaar. De lezer zelf, trouwens, kan zonder moeite zien, welke vormen tot één verbum behooren.

Okoésaua ostamóí osótamoχkoχsìxkok. Buik-vet was het, voor wien er door zijn zwager aanspraak op werd gemaakt, obt. 31.

Kì amí tsíkixkìni¹⁾ àχkē'a otsítautsipāxtòka, máχksimatāχpi'a. En hij was het, voor wien door dien witkoppigen arend water gebracht werd, opdat het door hem zoude worden gedronken, djbt. 61.

..., *nāχkitstsìskòkòa*..., dat voor mij een »sweat-lodge« gemaakt worde, nbt. 87. In het Blackfoot is de persoon, voor wien de »sweat-lodge« gemaakt wordt, het grammatisch subject.

Sotámitsiskòaua. Toen werd er voor hem een »sweat-lodge« gemaakt, nbt. 87. Als te voren.

A'nnauk Páieua, kaχkìtsìskoaiixk. Daar is Páieua (»Scar-face«), dat door u voor hem een »sweat-lodge« gemaakt worde, obt. 56. Als in de beide voorafgaande gevallen.

Kipúχkit, suyìskàsànoiòkit. Haast u, maak een krullige pijl voor mij, obt. 30. In de Indiaansche passieve zinswending is de persoon, voor wien de »krullige pijl« (»curly arrow«) gemaakt wordt, het grammatisch subject.

Annák nisísàk áuaníu, áχksuyìskàsànoiàs. Mijn jongere broeder daarginds zegt, dat voor hem krullige pijlen gemaakt moeten worden, obt. 30. Als boven.

Nāχkitápsuìskàsànoiòkit. Maak, als gij wilt, een krullige pijl voor mij, nbt. 161. Als te voren.

Nu volgen een aantal plaatsen, waarin het accommodativum »voor iemand iets uitnemen of uitrukken« (»aan iemand iets ontnemen of ontrukken«) voorkomt. In vele daarvan heeft dit verbum, met of zonder toevoeging van het woord *otokáni*, (zijn) hoofd, (zijn) haar, de verbijzonderde beteekenis »scalpeeren«. De persoon, »voor wien« iets uitgenomen of uitgerukt wordt, d. w. z. »wien« iets ontnomen of ontrukkt wordt, is het grammatisch subject, al is dit in de vertaling niet altijd weer te geven.

¹⁾ De witkoppige arend heet in het Blackfoot niet *tsíkixkìni*, maar *ksíkixkìni* (*ksíkixkìni*): zie C. C. Uhlenbeck, *A survey of the non-pronominal and non-formative affixes of the Blackfoot verb* (*Verh. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Deel XX, N° 2*), p. 60. 126. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat de Josselin de Jong goed heeft gehoord en dat de verteller, zooals velen onder de jongere Indianen, *ts* met *ks* heeft verwisseld. Zoo zegt dezelfde verteller omgekeerd voor »slang« *pìkséksina* in plaats van *pìtséksina*.

A'isautomou. Hij werd gescalpeerd, nbt. 15.

Ki amói stsíka matápiua otokáni sáutomoyiuaie. En door deze andere menschen werd hij gescalpeerd, nbt. 17.

Ki sáutomouáiau. En zij werden gescalpeerd, nbt. 68.

Ki itsáutomoyiuaie otokáni. En hij (4 pers.) werd door hem (3 pers.) gescalpeerd, nbt. 89.

Omá akéua ... itsáutomoyiua. Door die vrouw (3 pers.) werd hij (4 pers.) gescalpeerd, nbt. 125.

Ki itsáutomouáie'a. En toen werd hij er van ontdaan (bevrijd), djbt. 6.

Oxsuyísai dtsitsáutomuyiui. Ook werd hij (4 pers.) door hem (3 pers.) toen door uitrukking van zijn staart beroofd, djbt. 11/12.

Ki itsótomoyiuaie ópistanani. En toen werd haar vulva door hem ontbloot, djbt. 18. De vrouw is hier het grammatisch subject. Zij vertegenwoordigt den vierden persoon, terwijl de »cultuur-heros«, die haar aanraakt, den derden persoon representeert.

Oápspsikisai itsáutomoyiuaie. Toen werd hij (4 pers.) door hem (3 pers.) door uitrukking van zijn oogen beroofd, djbt. 22.

Ook in de citaten, die nú komen, is het accommodativum van den wortel voor »nemen« aanwezig, maar zonder het praefix *sau-*, uit, naar buiten, dat in de voorafgaande wordt aangetroffen.

Ki omí otsnaimouai osókàsimi otsitánnitsiniautomòk. En door hun aanvoerder werden hem zijn kleederen in stukken gescheurd, nbt. 45. Wiens kleederen afgerukt en verscheurd worden, is de *casus inertiae*, het grammatisch subject. Zoo ook in de volgende drie plaatsen.

Otoχkanáistotòχsists ixkanáucannitsinotomouaists. Al zijn kleederen werden hem in stukken gescheurd, nbt. 45.

Ostói otátsàpsinai, ixtánnitsinotomou. Het was zijn eigen dwaasheid, dat hem zijn kleederen verscheurd werden, nbt. 45.

Anitsiniòtsit, anitsiniotomòkit. Verscheur ze, verscheur ze mij, nbt. 49.

Nitúkskam nòkós, mátsipummàpi, káχkotomòks. Hij is mijn eenig kind, het is niet-goed, dat ik door u van hem beroofd word, nbt. 76. Ik kies »berooven« om de constructie. Anders zoude ik vertaald hebben: dat gij hem wegneemt.

Ki itótomoyiuaie. En toen werd hij (4 pers.) daarvan door hem beroofd, nbt. 89.

Omá Maistópana Okoésai mátomoyiuaie otátosini. Door Kraaien-pijl (3 pers.) werd Buik-vet (4 pers.) van zijn wondermacht beroofd, nbt. 164.

O'maxkskimiks ináχkòtαχpiu mátaipauotomouaiks. Wat aan groote rotsblokken eenmaal gegeven is, daarvan worden zij nimmer weder beroofd, nbt. 188.

Ki itótomoyiuaie amí maíi. En toen werd hij (4 pers.) door hem (3 pers.) van den mantel beroofd, djbt. 16.

Naáχsinana nitáutomokinan nímoχtastsinaxpinanists. Door de Regeering ¹⁾ werden wij van onze ondersteuningsportie-biljetten verstoken, nbt. 2-5.

Itótomoyiauaiks omíksim ponokâmitaiks. Toen werden zij (4 pers.) door hen (3 pers.) van die paarden beroofd, nbt. 212.

Mátâkitstsíχpa, kaχkótomòki amóksi osákiks. Er zal niemand zijn, dat gij door hem van dit rug-vet beroofd wordt, obt. 42.

De volgende vier zinnen bevatten het accommodativum van een wortel, die »maken« beteekent (zooals men uit dit opstel zien kan, wordt het maken van iets lang niet altijd door dezen wortel uitgedrukt: in talrijke gevallen bestaan er speciale uitdrukkingen).

Otâpistutomòkai nátòkaie suisksánoiòs. Door haar (4 pers.) werden voor hem (3 pers.) twee krullige pijlen gemaakt, nbt. 161.

Ki áisamo'a mátsitapistotomokoaiuaie námai'a ki ápsσι'a. En na een langen tijd werden door hem (4 pers.) voor hen (3 pers.) weder een boog en pijl gemaakt, djbt. 46.

Nâχkâpistotomòkit námai'a ki ápsσι'a. Maak, als gij wilt, een boog en pijl voor mij, djbt. 48.

A', kitâkitapu, kitâkipapistotomo auáami'a. Ja, gij zult gaan, ik zal u even een paar sneeuwschoenen maken, djbt. 64.

Zooals men ziet, is het in het Nederlandsch niet goed mogelijk de Indiaansche constructie met den persoon, voor wien iets gemaakt wordt, als grammatisch subject te behouden. Het spreekt vanzelf, dat ook in de beide laatste citaten de constructie passief is, al komt dit in mijn vertaling niet uit.

De verdere plaatsen, die ik geven zal, bevatten zeer verschillende accommodativa. In de meeste gevallen zal het ondoenlijk blijken de passieve wending met den »gëaccommodeerde« als grammatisch subject in de vertaling te bewaren.

A'io, ámoi kipóχksistâuatomokit. Help mij, voed dezen gedurende een korte poos voor mij op, obt. 25.

Nâχksistâuatomokit. Voed hem, als gij wilt, voor mij op, nbt. 153.

Sotâmaxsitaklinai, einú potomóχs. Toen vond hij (4 pers.) goed, dat de buffels voor hem (3 pers.) werden losgelaten, obt. 11.

Omí ksikunístai áiitòmoau. Dat witte buffel-kalf werd voor hem gevild, obt. 33.

Aié, kaχkstáyinomòki Ha, (daar is niemand om te maken), dat gij niet voor mij gedood zoudt worden, obt. 39. Dezelfde stereotype uitdruk-

¹⁾ Eigenlijk: »onze grootvader«.

king nbt. 153 en nbt. 176. Hij, die haar uitspreekt, is de *casus inertiae*, het grammatisch subject, voor wien (ten behoeve van wien) de toesprokene, die den *casus energeticus* vertegenwoordigt, met den dood bedreigd wordt! Men zoude de constructie ongeveer aldus kunnen weergeven: dat ik door u niet gehad worde als degene, ten bate van wien gij sterven zoudt.

A'kstamasikomoauaie. Dan zal het voor hem gebroken worden, nbt. 2.

Ki itáitsotsistsinatomoau. En dan werden voor hem door de vrouwen juichkreten geslaakt, nbt. 19.

Annáitsinomòkit, kepúyi atsiki ánnaié anístsaitsinomòkit. Naai nu (moccasins) voor mij, naai tien paar moccasins voor mij, nbt. 22.

Náχkitapapikanitsinomòkit. Naai, als gij wilt, een paar »schurftige« moccasins voor mij, nbt. 162.

A'kitsipstsàpixtomoyiuaie. Dan zal hij (3 pers.) diens pijp voor hem (4 pers.) naar binnen reiken, nbt. 22.

Otákatimmoiχkaχkoχtomòkaie. Dan zal voor hem (3 pers.) door hem (4 pers.) gebeden worden, nbt. 22. Het futurum dient hier, evenals in enkele der voorafgaande citaten, om aan te duiden, wat er in bepaalde omstandigheden pleegt (placht) te gebeuren.

A'kéks otsínixkotomòkoaiou. Door de vrouwen (4 pers.) werd voor hen (3 pers.) gezongen, nbt. 22. De constructie is ongeveer: Zij werden door de vrouwen toegezongen.

Ansátoχtomòχsit. Proef nu voor uzelf, nbt. 31. Wij hebben hier een reflexieven vorm van een accommodativum.

Omá ní nau omí otánni minípokàinai omá manikâpiu ánnyaie áuaxkiskomòu. De dochter van een aanvoerder, een kind van overvloed, werd voor dien jongen man naar zijn woning gezonden, nbt. 33. Hier zoude men de Indiaansche constructie bij benadering aldus kunnen navolgen: Die jonge man was het, voor wien de dochter van een aanvoerder, een kind van overvloed, naar zijn woning gezonden werd.

Saãχtsi itauápiomoaiou. Buiten werd dan voor ze een beschutting gebouwd, nbt. 50.

Nitúyi nitsitáapiomòii. Op dezelfde wijze werd dan even voor ze een beschutting gebouwd, nbt. 50.

...*ki apinákuyi nitsitápaiakapiopomòanan*... en den volgenden morgen begonnen wij een beschutting voor hem te maken, nbt. 216.

Kanáitapiua ákstamsksinim, áiaua áχkiskumoau. Dan zal door alle menschen geweten worden, dat die-en-die (een zekere persoon) een vrouw voor zich naar zijn woning gezonden heeft gekregen, nbt. 51. In het Black-foot is hier geen hypotactische constructie gebezigd, hoewel grammatische hypotaxis in deze, evenals in alle andere Algonkin-talen, bijzonder gebruikelijk is en ook op déze plaats aangewend had kunnen worden.

Het futurum (*ákstamsksinim*) geeft hier, als zoo menigmaal, het onder bepaalde omstandigheden regelmatig terugkeerende, gewone gebeuren te kennen.

Omá áitapiskatsimàu áisapox̄tomoàu. De Zonnedanser wordt met een pijp voor zich begiftigd, nbt. 71.

Otoxpóksimiks áxkanđ̄x̄tapauà̄natsistsinomoyiuaiks motokânists. Voor elk van zijn gezellen werd door hem van de scalpen een klein stukje afgesneden, nbt. 83/84.

Kikatáuksipistsimoàua anná pokáu? Wordt dat kind door u gewantrouwd? nbt. 200. Voor »wantrouwen» heeft het Blackfoot een accommodativum.

Mánistàmi ax̄kunótakiòp, áxkitsistsitomoaiiks osókàsoaists. Laat ons een »lodge-pole» krijgen, dat wij de kleederen (van de oude vrouwen) voor ze er in (d. w. z. in het vuur) stooten, nbt. 204.

Ik ben mij bewust, hoe onbeholpen de vertalingen der door mij verzamelde plaatsen dikwijls zijn uitgevallen. Niet zelden heb ik, weliswaar, in de overzetting de oorspronkelijke constructie min of meer kunnen benaderen, maar in talrijke andere gevallen gedoogde het Nederlandsch idioom zelfs een dergelijke gebrekkige navolging niet. Met het Engelsch zoude men in dit opzicht iets verder komen, maar de Indiaansche wendingen volkomen nauwkeurig weer te geven, zoude ook in die lenige wereldtaal der toekomst niet gelukken. Wel zoude men door vertaling in het Engelsch eerder de illusie kunnen opwekken, dat men die wendingen getrouwelijk weergaf. Het zoude echter niet veel meer dan een illusie zijn.

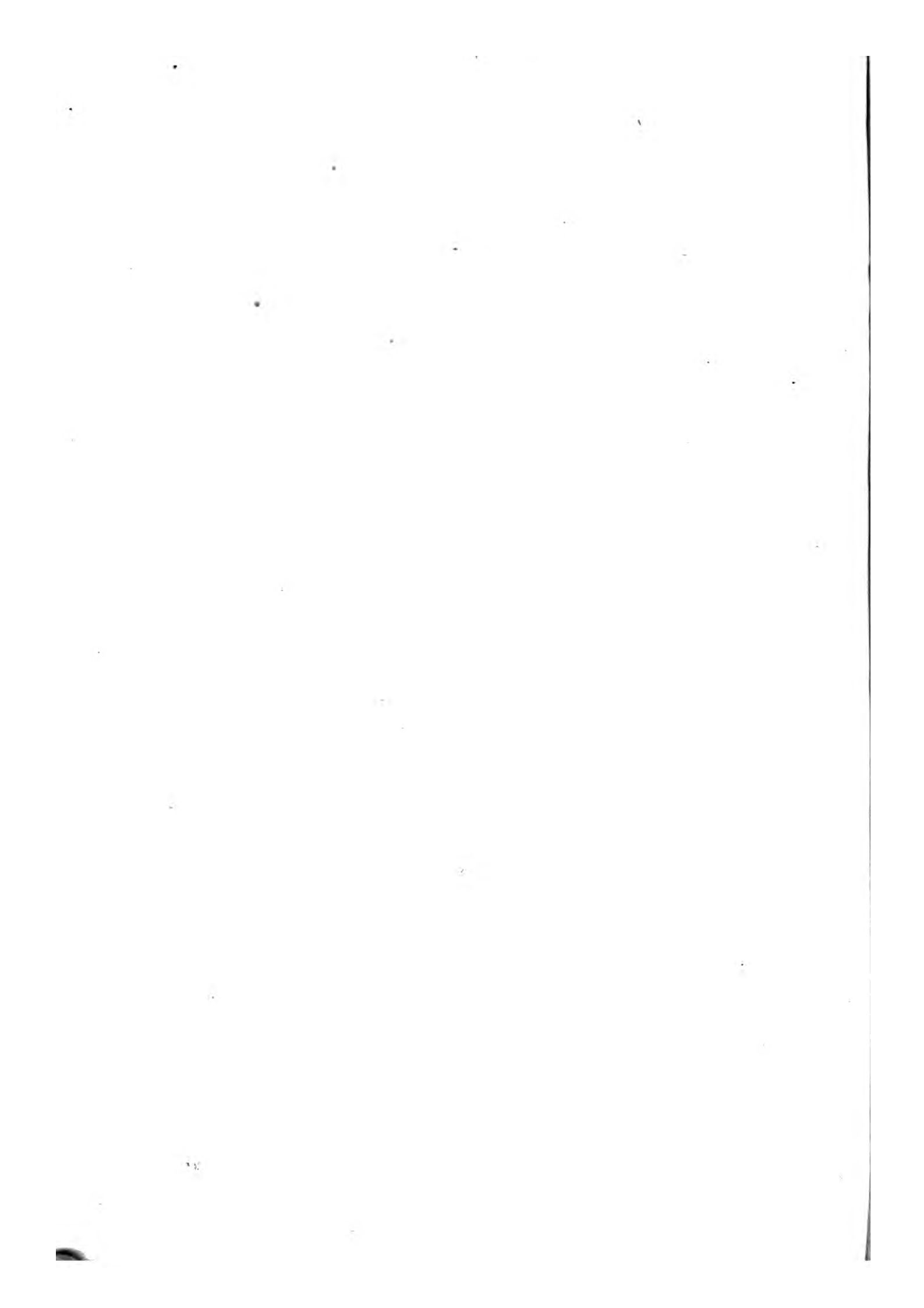
Afgezien van sommige moderne talen, die door het verlies der datief-conceptie tot zekere hoogte op archaische idiomen als Eskimo en Algonkin beginnen te lijken, zijn in de Oude Wereld parallellen voor de datiefloosheid rijkelijk te vinden. Men werpe slechts een vluchtigen blik op de talenwereld van Afrika, die ons eigenlijk eerst door de school van Meinhof en Westermann begint ontsloten te worden. Ook in Eurasië zijn datieflooze talen niet zoo zeldzaam als men misschien zoude vermoeden. Maar indien ik mijn syntactische studie op Algonkin-gebied door parallellen uit archaische talen der Oude Wereld wilde opluisteren, zoude ik de mij in dezen feestbundel toegestane ruimte verre overschrijden. Ook zoude het grootendeels tweede-hands-compilatie wezen, en ik had mij plechtig voorgenomen, Hooggëeerde Professor Rozwadowski, U op Uwen glorieuzen jubeldag niet anders dan resultaten van *eigen* onderzoek aan te bieden.

II.

**JĘZYKOZNAWSTWO INDOEUROPEJSKIE.
LINGUISTIQUE INDOEUROPÉENNE.**

I.

**ZA GADNIENIA W ZWIĄZKU Z CAŁOŚCIĄ.
QUESTIONS CONCERNANT L'ENSEMBLE.**

A. Cuny.

Réflexions sur le type $\chi\rho\eta$ ($\zeta\eta\nu$, etc...) et le type $\eta\chi\omega$.

On s'est demandé parfois si, comme le latin semble l'indiquer, l'indo-européen possédait une catégorie de thèmes en $-y\bar{e}$ -, parallèle à celle des thèmes en $-y\bar{a}$ -, les deux catégories étant indiscernables en indo-iranien; degré e : $-y\bar{a}$ -, degré zéro: $-i$ - dans l'un comme dans l'autre cas. — Un instant, après l'article de M. A. Meillet sur le type de génitif v. irland. *tuaithe* (*Mélanges H. d'Arbois de Jubainville*, 1906), on avait pu croire que le type lituanien *žemė*, etc... parlerait efficacement en faveur de l'antiquité du type latin *speciē-s*, *māteriē-s*, etc... Actuellement, il semble qu'il n'en soit rien et qu'il ait été récemment démontré(?) que le type *žemė*, etc... n'est que l'aboutissant peu ancien d'un type baltique **žemjā*, cf. v. sl. *zemiĵa*. Peut-être, dans l'avenir, les savants qui s'occupent en toute compétence de baltique et de slave, reviendront-ils sur cette décision. En attendant, et quoi qu'il en soit du lituanien, le grec suffit à démontrer qu'il y avait bien, en indo-européen, des thèmes en $-y\bar{e}$ - et même en $-ē$ - à côté des thèmes plus courants en $-y\bar{a}$ - (et en $-ā$ -). En effet, les verbes $\delta\psi\eta\nu$ «avoir soif» et $\pi\epsilon\iota\nu\eta\nu$ «avoir faim» qui sont des «dénommatifs» et auxquels il faut ajouter $\chi\rho\eta\theta\alpha\iota$ «se servir de» (qui est dans le même cas), $\chi\rho\eta\nu$ «rendre des oracles», $\zeta\eta\nu$ «vivre», $\kappa\nu\eta\nu$ «gratter», $\sigma\mu\eta\nu$ «frotter», $\psi\eta\nu$ «râcler» (verbes radicaux), font en η les contractions que les verbes du type $\tau\mu\bar{\alpha}\nu$ font en α , cela même en attique et après ρ , ce qui prouve que, dans leur cas, il s'agit bien de \bar{e} panhellénique (et par conséquent indo-européen), cf. p. ex. $\zeta\eta\nu$, $\psi\eta\nu$..., indicatif présent 2° p. sg. $\zeta\eta\varsigma$, $\psi\eta\varsigma$... contractés de **ζή-εις*, **ψή-εις*..., 3° p. sg. $\zeta\eta$, $\psi\eta$... contractés de **ζή-ει*, **ψή-ει*... et encore 3° p. sg. indic. pr. moyen $\sigma\mu\eta\tau\alpha\iota$ (attique) dont on ne peut rendre compte que par **σμή-εται*¹⁾ (avec $-ē$ panhellénique). — On connaît l'explication que l'ensemble des linguistes donne de $\zeta\eta\nu$, $\psi\eta\nu$, $\sigma\mu\eta\nu$

¹⁾ Au contraire l'ionien $\sigma\mu\bar{\alpha}\tau\alpha\iota$ suppose **σμά-εται* avec α bref, plus régulier que l'att. $\sigma\mu\eta\tau\alpha\iota$ qui est une innovation.

etc... et de leurs formes en η (ε panhellénique). Le thème-racine au degré e, soit dans l'espèce un thème en -ē-, thème-racine commun aux formes qui exigent ce degré d'apophonie (plus quelques autres qui le doivent à l'analogie, ainsi att. σμῆται). ζῆ-, ψῆ-, σμη-, etc... continue en grec un thème-racine indo-européen *g₂^uyē-, *bhsē-, *smē-. *G₂^uyē- serait jyā- en indo-iranien, cf. les dérivés zend jyā-tu-š, -jyā'ti-; il est en rapport régulier d'alternance avec *g₂^uyō- identique au fond à *g₂^uiyō- (qui est à la base de l'aor. 2 βιῶ-ναι). Quant à *bhsē-, c'est en indo-iranien psā-, cf. 3e p. sg. indic. prés. psā'ti; lui aussi est en alternance régulière avec *bhsō- ainsi que le prouve le dérivé grec ψω-μός «morceau» (type κορμός de *κερ-γω, κείρω). Pour *smē- cf. σμῶ-δ-ιξ de σμην d'après Boisacq, (Dictionnaire). Peu importe au fond que dans *g₂^uyē- ~ *g₂^uyō- ~ *g₂^uiā- (soit *g₂^ui- devant consonne et *g₂^ui- devant voyelle) ou encore dans *bhsē- ~ *bhsō- ~ *bhsā- (soit *bhsā- devant consonne et *bhs- devant voyelle) il s'agisse de racines plus simples *g₂^uei- ~ g₂^uoi- ~ *g₂^ui-¹), cf. p. ex. serbe gōj. zend gāya- (soit *g₂^uoy-o-), *bhes-, *bhos-, *bhs-, cf. par exemple skr. bhās-man- n. «cendre» ou φέ-ψ-αλος²) m. «suie» en grec, bien que ce fait montre clairement que K. Brugmann avait tort quand il affirmait que les éléments -ē-, -ō- (aussi -ā-) étaient, dès l'indo-européen commun, incapables d'apophonie lorsqu'ils avaient pour fonction d'«élargir les racines» ou de former des thèmes d'aoristes. L'essentiel ici est que, dans ζῆν, ψῆν, etc..., il s'agit bien nettement de thèmes en -ē-, -yē-, degré zéro ə, respectivement -yə- ou -i-. C'est ce degré zéro que l'on retrouve, p. ex., dans *g₂^ui-wos «vivant», skr. jīvaḥ, lituan. gīvas, v. sl. živā, lat. uīuos, etc..., *g₂^ui- valant ici, on l'a rappelé plus haut, g₂^uiā- devant consonne.

Tout comme ζῆν ou ψῆν, etc..., χρῆν «rendre des oracles» est tiré directement de la racine. Il est cependant thématique comme les précédents et le suivant. De son côté χρῆσθαι «se servir de» est en outre «dénommatif» aussi bien que πεινῆν et δειψῆν. Car il est en rapport étymologique — la chose est évidente — avec χρῆ «il faut». Or celui-ci, on le sait, n'est en réalité qu'un substantif équivalant en somme à ἀνάγκη, l'imparfait χρῆν (à côté duquel existe, il est vrai, une forme pléonastique

1) Βίος «vie» en grec semble pouvoir continuer aussi bien un ancien *g₂^ui o-s (*g₂^ui'o-s) qu'un ancien *g₂^uiā-o-s, ə disparaissant en règle devant voyelle. En d'autres termes, ce mot semble relever aussi bien de la racine simple *g₂^uei-, *g₂^ui- que de la racine «élargie» *g₂^uy-ē- (*g₂^ui-). Mais M. Meillet (*Bulletin*, 26, p. 17) admet qu'il représente *g₂^uiyā-s. C'est admettre (de même que dans βίος, βιοτή), quoiqu'indirectement, l'existence d'un ə labio-vélaire.

2) Ancien *bhe-bhs-^olos-, cf. la 3e p. pl. indic. présent skr. bāpsati, au lieu de *bhāpsati qu'on attendrait pour répondre à un indo-europ. *bhe-bhs-^uti. On pourrait penser également à *bhe-bhs(ə)-^olos, *bhe-bhs(ə)-^uti. Pour le sens, cf. skr. bhāśma n. «cendre».

$\acute{\epsilon}\chi\rho\eta\gamma\nu$. cf. p. ex. $\eta\phi\acute{\iota}\epsilon\iota$), n'étant autre chose lui aussi que le résultat de la contraction de $\chi\rho\eta\eta\nu$. Il s'agit ici en un mot d'un $\chi\rho\eta$ panhellénique dont le degré zéro serait $\chi\rho\alpha$ - (substitut de $*\chi\rho\epsilon$ -) et qui malheureusement n'a, pas plus que $\delta\acute{\iota}\psi\alpha$, $\delta\iota\psi\eta\gamma\nu$, d'étymologie indo-européenne¹). Il est possible, mais il n'y a guère là qu'une lointaine possibilité, que $\chi\rho\eta$ continue un ancien $*ghr(y)\bar{e}$ - et $\chi\rho\alpha$ - un ancien $*ghr(y)\bar{a}$ -; mais il est infiniment plus probable qu'il faut restituer $*ghr\bar{e}$ - et $*ghr\bar{a}$ - (et de même $*dips\bar{e}$ -, $dips\bar{a}$ - pour $\delta\iota\psi\eta\gamma\nu$, $\delta\acute{\iota}\psi\alpha$), les thèmes en $-\bar{e}$ -, si l'on en reconnaît l'existence individuelle devant se rencontrer à la fois sous la forme simple $-\bar{e}$ - et sous la forme complexe $-y\bar{e}$ - tout comme les thèmes en $-\bar{a}$ - sont attestés à la fois sous la forme simple $-\bar{a}$ - et sous la forme complexe $-y\bar{a}$ -, le germanique (p. ex.) distinguant aussi de $-\bar{a}$ - la forme complexe $-w\bar{a}$ - ce que ne fait pas le grec. S'il est acceptable en effet que $\tau\acute{\omicron}\lambda\mu\alpha$, $\mu\acute{\epsilon}\rho\iota\mu\iota\nu\alpha$, $\acute{\epsilon}\rho\epsilon\nu\nu\alpha$, etc... peuvent s'expliquer par $*tolmy\bar{a}$, $*merimuy\bar{a}$; etc..., il est impossible que $\sigma\acute{\alpha}\pi\epsilon\rho\delta\alpha$, p. ex., soit un ancien $*\sigma\alpha\pi\epsilon\rho\delta\gamma\alpha$ (alors on attendrait $*\sigma\acute{\alpha}\pi\epsilon\rho\zeta\alpha$), et il y a d'autres exemples du même genre qui sont plus probants encore et postulent nettement $-\bar{a}$ et non $-y\bar{a}$ (ainsi hom. $\nu\epsilon\phi\epsilon\lambda\eta\gamma\epsilon\rho\acute{\epsilon}\tau\alpha$, $\epsilon\upsilon\rho\upsilon\acute{\omicron}\pi\alpha$, etc...).

Les dénominatifs $\pi\epsilon\iota\nu\eta\gamma\nu$, $\delta\iota\psi\eta\gamma\nu$ et $\chi\rho\eta\sigma\theta\alpha\iota$ ayant à côté d'eux les substantifs $\pi\epsilon\iota\nu\alpha$, $\delta\acute{\iota}\psi\alpha$, $\chi\rho\eta$ ($*\chi\rho\alpha$ -), soit $*peny\bar{a}$ -, $*dips(y)\bar{a}$ -, $*ghr\bar{e}$ - ($*ghr\bar{a}$ -)

¹) H. Möller a proposé de voir dans le couple $\delta\acute{\iota}\psi\alpha$, $\delta\iota\psi\eta\gamma\nu$ (pour la forme et la catégorie sémantique comparer $\pi\epsilon\iota\nu\alpha$, $\pi\epsilon\iota\nu\eta\gamma\nu$) un mot de date indo-européenne conservé par le grec seul. Dans $*dips(y)\bar{e}$ -, $*dips(y)\bar{a}$ - le d serait «préfixe» et la racine $*ips$ - (degré zéro d'un $*yeps$ - non attesté par ailleurs sur le domaine, soit une «base» $*yepes$ -) serait à rapprocher de la racine sémitique $*yabas$ - très largement représentée dans les langues de ce groupe avec le sens général de «être sec». Ainsi donc, en grec, le cas serait le même pour le nom de la «soif» que pour celui de la «faim» en latin (concept apparié au premier): lat. *famēs*, abl. *famē*. Dans ce mot la racine, régulièrement au degré zéro (type *fidēs*), serait $*ghw\bar{e}m$ - (sans forme indo-européenne: degré zéro avec η voyelle, c. à. d. $\bar{e}m$ devant voyelle), $*ghwem$ - au degré e , le tout d'une «base» $*ghewem$ - non autrement attestée en indo-européen, mais bien représentée elle aussi en sémitique: ar. class. *šāma* ← $*šawama$, hébr. *šūm*, etc... «ne pas manger, jeûner». Dans le cas de $*dips(y)\bar{e}$ comme dans celui de $*ghw\bar{e}m$ - (*famē-s*), cf. encore $*peny\bar{e}$ ($\pi\epsilon\iota\nu\eta\gamma\nu$), degré zéro $*peny\bar{a}$ ($\pi\epsilon\iota\nu\alpha$) et $*pen\bar{e}$ - contenu dans $\pi\acute{\epsilon}\nu\eta\gamma$ - (ν . pl. has la note suivante), il s'agit de l' $-\bar{e}$ - des verbes dits «d'état»: lat. *alb-ē-re*, *iac-ē-re*, v. sl. *rūd-ě-ti*, etc..., morphème identique à l' $-\bar{e}$ - des thèmes nominaux. puisque, entre thèmes nominaux et thèmes verbaux, il y a non pas différence de forme (M. H. Hirt a montré que les mêmes thèmes se retrouvent à la fois dans le nom et dans le verbe), mais différence d'emploi. Seules les «désinences» diffèrent à la fois par la forme et par l'emploi (par la constitution phonétique et la valeur syntaxique) suivant qu'il s'agit de noms ou de verbes.

²) Au degré e : $*pen(y)\bar{e}$ - ($\pi\epsilon\iota\nu\eta\gamma\nu$), $*dips\bar{e}$ - ou $*dips(y)\bar{e}$ -, $*ghr\bar{e}$ - ($\chi\rho\eta$). — Un thème $*pen\bar{e}$ - «faim», identique comme formation au lat. *famē-s* (sauf le

que l'on retrouve sous la forme faible à celles de leurs personnes qui demandent le degré zéro du thème, ainsi *πεινά·ομεν, *διψά·ομεν \Rightarrow πεινώμεν, διψώμεν, *πεινα·οντι \Rightarrow lac. πεινᾶντι¹⁾ (v. Boisacq, Dict., p. 756), il serait inutile de supposer que πεινώ, διψώ (cf. φορῶ de φορέω, etc...) s'expliquent par *πεινέω, *διψέω, ces derniers étant issus de gr. comm. *πεινή·ω, *διψή·ω, car ζῶ, ainsi que le prouve l'imparfait ἔζων \Leftarrow *ἔζαον, ne peut provenir que de ζάω et il ne s'agit pas de formes où l'on puisse opposer les contractions en η et celles en α²⁾. Au reste, si l'on supposait *πεινέω, *διψέω, on pourrait voir dans l'ε la continuation de l'ancien degré zéro régulier pour ρ correspondant à ē³⁾. Seules les formes comme χρώμαι, χρώμεθα, etc... ἔζων, etc... exigent qu'on les interprète comme valant *χρά·ομαι, *ἔζαον (contre Boisacq, Dict., p. 1070), ce qui signifie qu'à l'ε, cf. celui de θετός et l'ο = ρ de δοτός, etc..., régulier là où il s'agit du degré zéro d'indo-europ. -ē- (resp. *-ō-) a été substitué (le cas est fréquent en grec, universel en latin, général en osco-ombrien, cf. pourtant o. *Gene-tai*, gr. γενέ·τεира, etc..., ombr. *ite-k*, skr. *iti*, lat. *ita*, indo-europ. *itə) l'α du type στατός (rapprocher par exemple ἐρράγη, βραγγῆναι

dégré de la racine qui dans *pen-ē- n'est pas comme dans fāmē-s le degré zéro) se perpétue sans doute dans l'adjectif πένης, πένητος, cf. le dérivé πενίξ avec suppression des éléments dérivatifs ·η·τ·. Le mot signifie «pauvre, mais le sens premier serait «meurt-de-faim» et non pas «travailleur» ainsi qu'on l'admet généralement à cause de πένομαι, πόνος.

¹⁾ Le διψασι d'Alcée, athématique, v. Meillet-Vendryes, p. 180, ne peut, naturellement, valoir que *διψα·ντι

²⁾ On a pourtant ζήω à côté de l'homérique ζώω (Meillet-Vendryes, p. 231), mais c'est *g₂yē-yō à côté de *g₂yō-yō (analogiques).

³⁾ Comme τιμᾶν avait, avant la contraction, c'est l'enseignement général, une brève à la finale du thème aussi bien que *τιμά·ω \Rightarrow τιμῶ, on ne peut en rendre compte que par *τιμά·ειν. Par là il devient certain que les formes telles que ζήν, ψήν, κνήν, σμήν, πεινήν, διψήν, χρήν, χρήσθαι ne pouvaient être avant la contraction que *ζή·ειν, *ψή·ειν... *πεινή·ειν, ... *χρή·εσθαι. Si l'on partait en effet de *ζά·ειν, *ψά·ειν, ... *πεινά·ειν, ..., il est hors de doute que l'on aboutirait à *ζᾶν, *ψᾶν, ... *πεινᾶν, ... De même *χρά·εσθαι aboutirait à χράσθαι (qui existe dans un autre sens que celui de χρήσθαι), cf. l'ionien σμάται qui suppose *σμά·εται et le type τιμάσθαι. Si d'autre part le grec avait maintenu dans ces formes l'ε régulier qu'il montre encore dans δε·τός, ἐ·τός, θε·τός, sans doute aussi dans l'ionien χρέ·ομαι qui s'oppose ainsi à l'att. χρώ·μαι \Leftarrow *χρά·ομαι, il est tout aussi sûr que *ζέ·ειν, ... *χρέ·εσθαι auraient abouti à *ζείν, ... *χρείσθαι, cf. δειν «lier», de *δέ·ειν, avec le même ε qu'on a dans δι·δε·μεν, δε·τός, δε·σμός (καταδῶ «je lie» de *δέω à côté de διδῆμι, est exactement parallèle à θῶ, subj. aor. 2 de τίθημι, forme intermédiaire *θέω). Pour une raison ou pour une autre l'attique a donc à l'infinitif actif (et même au prés. indic. moyen σμήται) le degré e du thème, soit η, ce qui précisément a sauvé l'individualité des thèmes en -ē- par là restés distincts des thèmes en -ā-. (Même explication pour ζήω [au lieu de *ζάω \Rightarrow ζῶ]).

au lieu de * $\acute{\epsilon}\rho\rho\acute{\epsilon}\gamma\eta\nu$, * $\beta\epsilon\gamma\acute{\eta}\nu\alpha\iota$, d'une racine * $wr\acute{e}g-$, degré zéro * $wr\acute{\rho}g-$ avec ρ palatal ou bien encore $\delta\acute{\alpha}\nu\omicron\varsigma$, $\delta\acute{\alpha}\nu\epsilon\acute{\iota}\zeta\omega$ en face de $\delta\acute{\omega}\rho\omicron\nu$, $\delta\omicron\tau\acute{\omicron}\varsigma$, etc. de la racine * $d\acute{o}-$, degré zéro * $d\acute{\rho}-$ avec ρ labio-vélaire). Et si les dialectes autres que l'ionien et l'attique n'avaient pas suivi dans la flexion l'analogie du type $\gamma\lambda\acute{\omega}\tau\tau\alpha$, $\gamma\lambda\acute{\omega}\tau\tau\eta\varsigma$, (soit $\gamma\lambda\acute{\omega}\sigma\sigma\alpha$, $\gamma\lambda\acute{\omega}\sigma\sigma\alpha\varsigma$, p. ex. dor. $M\acute{\omega}\sigma\alpha$. $M\acute{\omega}\sigma\sigma\varsigma$), on serait tenté de rendre compte directement des génitifs et datifs $\pi\acute{\epsilon}\acute{\iota}\nu\eta\varsigma$, $\delta\acute{\iota}\psi\eta\varsigma$, $\pi\acute{\epsilon}\acute{\iota}\nu\eta$, $\delta\acute{\iota}\psi\eta$ par des types * $pen(y)\acute{e}s$, * $dips\acute{e}s$; * $peny\acute{e}i$, * $dips\acute{e}i$.

Il est certain, en tout cas, que dans la masse des féminins sanscrits du type *nadī* (et aussi du type féminin *matī-*, du moins aux cas obliques du singulier), formes qui correspondent aux féminins du type grec $\gamma\lambda\acute{\omega}\sigma\sigma\alpha$ (att. $\gamma\lambda\acute{\omega}\tau\tau\alpha$), il y avait un certain nombre de thèmes en $-y\acute{e}-$, le degré zéro de ce thème étant, on l'a rappelé, identique au degré zéro des thèmes en $-y\acute{a}-$. Dans ces mots, les génitifs en $-y\acute{a}h$ (p. ex. *nadyāh*, *matyāh*) et les datifs en $-yai$ (p. ex. *nadyai*, *matyai*) peuvent en effet s'interpréter aussi bien comme valant indo-europ. $-y\acute{e}s$, $-y\acute{e}i$ (* $m\acute{n}ty\acute{e}s$, * $m\acute{n}ty\acute{e}i$) que comme valant indo-europ. $-y\acute{a}s$, $-yai$.

* * *

H. Möller avait supposé que l'indo-européen possédait des thèmes en $-\acute{o}-$, à côté des thèmes en $-\acute{a}-$ et en $-\acute{e}-$. En admettant qu'ils aient existé, ces thèmes se sont confondus par voie phonétique avec les thèmes en $-\acute{a}-$ en germanique, lituanien et slave. En indo-iranien ils se confondaient en outre avec les thèmes en $-\acute{e}-$. De là résulte que jusqu'ici on n'en a pas reconnu l'existence individuelle. Et pourtant, comme les thèmes nominaux ont en principe, on l'a rappelé ci-dessus, toutes les formes attestées dans les thèmes verbaux, et comme le gr. $\beta\acute{\iota}\omega\nu\alpha\iota$, à côté de $\zeta\eta\nu$, cf. $\gamma\acute{\nu}\omega\nu\alpha\iota$, à côté de v. h. a. *chnāan*, germ. comm. racine **knē-* (soit en grec $\gamma\eta\eta-$, indo-europ. * $g_1n\acute{e}-$), prouve (voir plus haut) que l'indo-européen connaissait à la fois le thème * $g_2(i)y\acute{o}-$ et le thème * $g_2y\acute{e}-$ (de même * $g_1n\acute{o}-$ et * $g_1n\acute{e}-$, cf. indo-iranien *jyā-* dans zd. *jyātus*, *-jyā'ti-* ← indo-europ. * $g_2y'/\acute{o}-$), l'opinion de H. Möller n'a rien que de vraisemblable en soi. Toutefois il n'est pas aisé d'en démontrer la vérité. Cependant il est probable que les mots grecs qui appartiennent au type $\acute{\eta}\chi\acute{\omega}$, dorien $\acute{\alpha}\chi\acute{\omega}$ (accus. attique $\acute{\eta}\chi\acute{\omega}$: en éolien épigraphique on trouve aussi l'accus. $M\epsilon\gamma\iota\sigma\tau\omega$ à côté de $\Lambda\acute{\alpha}\tau\omega\nu$, v. pl. bas), mots dont, au nominatif, l'i adscrit ou souscrit est des plus flottants¹⁾, ne sont entrés que par accident dans la

¹⁾ Il y a ici répartition suivant les dialectes: le nominatif n'est jamais en $-\omega\iota$ sur les inscriptions attiques, il l'est rarement sur les inscriptions ioniennes, fréquemment à Mélos, toujours sur les vases corinthiens, v. Brugmann-Thumb, *Gr. Gr.*,⁴ pp. 214—215. Hirt, *Handbuch*,¹ pp. 281—282, Meillet-Vendryes, *Traité*, p. 445, Danielsson, *Om de grekiska substantiverna med nominaländelsen -\acute{\omega}, *Upsala Universitets Arsskrift*, 1883.*

troisième déclinaison en adoptant la flexion des thèmes en *-oi-*. M. M. Meillet-Vendryes, *Traité de gr. comp. des langues classiques* (Paris, 1924) n'hésitent pas à écrire: «Presque rien ne dénonce un ancien thème en **-ei-* si ce n'est le vocatif singulier qui est du type *πειθοι*» (la flexion du reste se limite au singulier — remarque des mêmes auteurs). Il est possible que le nominatif en *-ω* (à côté duquel existait sans doute aussi le nominatif en *-ωι*, *-ωϖ*, v. la note) fût à l'origine le simple thème en *-ō-* avec désinence *zéro*. cf. le type en *-ā-*: *κεφαλή*, *ἡμέρα* et les accusatifs lesb. *Ἡρώων*, béot. *Νιουμῶων*, éol. *Λᾶτων*, créet. *Λατων*, etc... Il y avait donc anciennement ici un fait d'hétéroclise, les cas autres que le nominatif, y compris le vocatif *ἦχοι* (et même le second nominatif *Λατωι*), relevant d'un thème en *-oi-* (*-ei-*, *-i-*). Il conviendrait, en un mot, de porter sur le type *ἦχώ* le même jugement que sur le skr. *sákhā*, *pánthāh*, *mánthāh* (en face de: instr. plur. *sákhibhih*, *pathibhih*, *máthibhih*), soit un nominatif indo-europ. **sok₂ō*, d'où indo-iran. **sakā* et (par analogie des cas obliques du pluriel) indo-iran **sakhā*, skr. *sákhā*, zd. *haxā*, instr. plur. **sok₂ā-i-bhis*, d'où indo-iran. **sakhibhis*, skr. *sákhibhih*, etc... régulièrement ¹⁾. En grec on a: nominatif en — *ω*²⁾ — dorien, lesbien, béotien
génitif en — *ως* — dorien, lesbien, éolien (*πειθως*, *Σαπφως*),
béotien, ionien (*Φανικως*)
accusatif en — *ων* — dorien, crétois (*Λατων*), lesbien *Ἡρώων*,
éolien (*Λᾶτων*), béotien *Νιουμῶων*³⁾.

D'après M. H. Hirt «les formes en *-ων* peuvent être anciennes, car on peut les identifier aux formes sanscrites en *-ām*. Enfin ce type de déclinaison mixte (*-ō-* et *-ōi-*) aurait été nombreux en indo-européen si l'on en juge par le gén. skr. en *-āyāh*, p. ex. *kanyāyāh* en face du type en *-ā*, p. ex. *kanyā* (d'après Bartholomae, *IF.*, I, pp. 188 suivv.)».

* * *

¹⁾ V. *Litteris*, II, 36 — 56. Brugmann-Thumb ont donc tout à fait tort quand ils écrivent (*Gr. Gr.* 4, note à la p. 215) qu'il n'est pas sûr qu'il faille rapprocher de ceci le skr. *pánthāh*, *mánthāh*. Ces derniers seraient tout à fait pareils à *μητρώς*, *πατρώς* dont Meillet-Vendryes (p. 455) trouvent le nominatif «surprenant» et difficilement explicable par *-ōys*. *Πατρώς* etc... serait à *ἦχώ* ce que *ναύτης* (*νεανίας*) est à *κεφαλή* (*οὐρία*). — Pour le type en *-ώ*, surtout dorien, v. Meillet-Vendryes, p. 371.

²⁾ Mais *ωι*, rarement en Ionie, fréquemment à Mélos, toujours à Corinthe, v. ci-dessus.

³⁾ En ionien *Λητοῦν* (*Λητουν*, *Κυψοῦν*, *Μητροῦν*, *Ἴουν*, *Βουτοῦν*) est analogue du type de génitif *Λητοῦς* (génitif ionien et attique, procédant de *-ός* qu'on trouve aussi en ionien). Ce génitif est moins ancien que le génitif aussi ionien *Φανικως* (seule donnée sûre du § 87 de la 2-ième édition du *Handbuch* de M. Hirt).

Que les thèmes en $-\bar{o}$ - soient reconnus ou non pour l'indo-européen à côté des thèmes en $-\bar{e}$ - et en $-\bar{a}$ -, on voit qu'il y avait dans la langue une variété à laquelle a tendu de très bonne heure à se substituer l'uniformité des thèmes en $-\bar{a}$ -, $-\bar{e}$ -, $-\bar{y}\bar{a}$ -, $-\bar{y}\bar{e}$ - ou $-\bar{i}$ -. Aucune des langues indo-européennes (à moins qu'on n'admette l'interprétation proposée pour le type $\acute{\eta}\chi\omega$) ne possède plus les trois séries à la fois. Il est simplement possible que dans la masse des thèmes en $-\bar{o}$ - du germanique et du lituanien, se dissimule un certain nombre de thèmes en $-\bar{o}$ - indo-européens. De même pour le slave où \bar{o} et \bar{a} se confondent aussi, mais cette fois au profit de \bar{a} . En revanche les langues du Nord n'ont plus trace des thèmes en $-\bar{e}$ - (à moins qu'on ne revienne un jour à l'ancienne opinion sur le type lituanien *žemė*). En grec, les thèmes en $-\bar{e}$ -, $-\bar{y}\bar{e}$ - sont devenus si rares qu'ils n'ont laissé de traces certaines que dans la dérivation verbale. Le latin est donc seul à opposer nettement le type *speciēs, māteriēs*, etc... au type *aqua, planta*, etc... Et souvent déjà il a en regard du premier type des formes concurrentes en $-\bar{i}$ -, *māceria*, cf. *māteria* à côté de *māteriēs, miseria* en face de *pauperiēs*, etc... De son côté le type en $-\bar{e}$ - est passé en partie au type en $-\bar{i}$ - (métaplasme), ainsi *famēs*, abl. *famē*, gén. *famis* en face de *fidēs, fidēi*, l'accus. *famem*, issu de **famēm*, ayant été regardé, à tort, comme identique à l'accusatif *auem* de thème *aui*-, cf. *nūbēs, nūbis* à côté de *nubēcula* comme *diēs* à côté de *diēcula*, arch. *plēbēs, plēbēi*, cf. *plēbēius*, accus. *plēbem* (d'où un nom. *plēbs*), gr. $\pi\lambda\eta\theta\omicron\varsigma$ n. qui serait **πλήθης* s'il était féminin, soit donc **plēdhēs* f. à côté de **plēdhos*, n (thème en $-\bar{e}$ - et en $-\bar{i}/\bar{s}$ - parallèles l'un à l'autre).

C'est la perte des timbres vocaliques propres à l' \bar{e} palatal et l' \bar{e} labio-vélaire (v. *Revue de phonétique*, 1912, II, 122 suivv.) et leur fusion avec celui de l' \bar{e} vélaire (au profit de ce dernier: auparavant \bar{e} palatal était le degré zéro de \bar{e} , \bar{e} labio-vélaire celui de \bar{o} et \bar{e} vélaire celui de \bar{a}) qui a provoqué la réduction des deux (trois) finales de thèmes $-\bar{a}$ -, $-\bar{e}$ - ($-\bar{o}$ -) à $-\bar{a}$ - seul dans les formations nominales. En grec, où l' ϵ de $\delta\epsilon\text{-}\tau\acute{o}\varsigma$, etc..., l' o de $\delta o\text{-}\tau\acute{o}\varsigma$, etc... est encore distinct, dans un nombre appréciable de cas, de l' α de $\sigma\alpha\text{-}\tau\acute{o}\varsigma$, on devait, a priori, s'attendre à rencontrer des vestiges des thèmes en $-\bar{e}$ -, $-\bar{y}\bar{e}$ - ($-\bar{o}$ -, $-\bar{y}\bar{o}$ -). En latin au contraire, langue où les trois \bar{e} sont toujours \bar{e} , on aurait pu augurer la disparition totale du type *fidēs, speciēs, famēs* (ce type est en effet déjà entamé, on l'a vu) après la disparition totale du type **sok₂^v-ō* (skr. *sakhā*, zd. *harā*, avec *kh* analogique, cf. lat. *socius*), **pont-ō*. cf. skr. *pānthā-h*, lat. *pons, ponti um*.

Une évolution tout à fait pareille à celle qu'on vient de décrire, s'est faite dans le champ des thèmes verbaux en $-\bar{e}$ -, $-\bar{o}$ -, $-\bar{a}$ -. A ce propos il faut noter que le grec et le latin ne s'accordent que sur le nombre des conjugaisons dérivées (elles sont trois dans l'une et l'autre langue) et qu'ils ne s'accordent pas sur leur répartition: les verbes en $-\acute{\iota}\omega$ en effet ne sont pas con-

tractes en grec comme ils le sont en latin (ou, plus exactement, ils n'ont pas de formes athématiques en *-ī-* comme le latin); de son côté le latin n'a rien pour répondre à la conjugaison grecque de *δηλώ, δηλώ-σω, δηλοῦν*. Il y a pourtant sur ce point parallélisme en général dans l'évolution de ces deux grands dialectes. Le latin et le grec possèdent à la fois dans chacune des séries, commune (ou non), de leurs verbes «contractes» des verbes «radicaux» et des «dénommatifs», les premiers fournissant le modèle que suivent les formes dites contractes des seconds. En outre, le grec a des verbes radicaux athématiques, ce qui fait que, chez lui, la question de l'évolution des verbes dits contractes est plus limpide. Ici le latin n'a plus que des débris: *es-t, ēs-t, fer-t, uol-t, uī-s* (cf. le type *audī-s*), *dā-t*, d'un ancien **dā-t* où l'on voyait autrefois mais à tort la contraction d'un thématique **dā-(y)e-t*. Le parallélisme en grec est si accusé qu'en lesbien ἴστυμι, δίδημι, δίδωμι ont entraîné les innovations δίψαισι, φίλημι, δήλωμι au lieu des verbes contractes, l'éolien allant ici beaucoup plus loin que l'attique qui en général se contente de conserver les formes athématiques héritées du grec commun.

Sont parallèles *en grec*, les types:

Athématiques radicaux: ἴστυμι, σιᾶτός	δίδημι, δετός	δίδωμι, δοτός
Thématiques radicaux: *στιάω, cf. σπάω	δέω ⇒ -δῶ, cf. θέω ⇒ θῶ subj.	ἄρῶ ⇒ ἄρῶ, *ἀναλῶ ⇒ ἀναλῶ ¹⁾
Thématiques déno- minatifs: τιμάω ⇒ τιμῶ (opp. τιμά-τός athéma- tique)	φιλέω ⇒ φιλῶ (opp. φιλη-τός, φίρε-τός athém.)	δηλῶ ⇒ δηλῶ (δηλω-τός, δι-ωμο-τός athématiques).

Ce n'est donc pas, bien qu'on l'ait souvent dit, d'adjectifs indo-européens en *-ātos* et *-ōtos* du type v. sl. *bradatŭ*, lituan. *barzdŭtas*²⁾ — il n'y a du reste guère de traces d'adjectifs en *-ētos*: lat. *facētus*, *ac ētum* (devenu substantif?) — qu'il faut faire partir l'analogie qui, en particulier en grec et en latin, a amené la création des conjugaisons dérivées

-ān, -āre; -ēiv, -ēre; -oŭn, inexistante,

mais bien de verbes simples dont la «racine» se terminait en *-ā-, -ē-, -ō-* et qui souvent étaient passés, en tout ou partie, à la flexion thématique.

¹⁾ Ἀναλῶ forme ancienne de ἀν-άλισκω, suppléant *ἀν-άλω-μι, cf. (g) *nōscō* suppléant ce qui serait **gnō-mi*.

²⁾ Si (p. ex.) le v. sl. *bradatŭ* et le lituan. *barzdŭtas* attestent une forme indo-européenne **bhar(z)d-ōtos*, cf. ἀναλω-τός, αἰχμο-αλωτός, etc., on peut retrouver là le thème en *-ō-* soupçonné plus haut, soit **bhar(z)dō*, cf. v. sl. *brady* de **bhar(z)dōs* nom. (de même pour le thème en *-ē-* dans des formes comme lat. *facētus*, *acētum*, etc...).

Sont parallèles en latin, les types:

Athématiques radicaux: <i>stā-re, stā-s, etc.</i> ¹⁾	<i>flē-re, flē-s, etc.</i> ¹⁾	} Zéro
Thématiques radicaux: <i>stō</i> \Leftarrow <i>*stā(y)ō</i> , etc.	<i>fleō</i> \Leftarrow <i>*flē(y)ō</i> , etc.	
Athématiques et thé- mat. dénominatifs:	<i>ardē-re, ardē-s, etc.</i>	d'où absence, en latin, de dénominatifs
<i>plantā-re, plantā-s, etc.</i> <i>plantō</i> \Leftarrow <i>*plantā(y)ō</i>	<i>ardeō</i> \Leftarrow <i>*ardē(y)ō</i> ²⁾ etc.	en <i>-ō-re</i> (gr. <i>-oōv</i>) ³⁾ .

En latin le triple aspect $-\ddot{a}-$, $-\bar{e}-$, $-\bar{o}-$ des thèmes «nominiaux» s'est réduit à $-\ddot{a}-$, $-\bar{e}-$ pour se réduire encore jusqu'au seul aspect *a* en latin vulgaire ou roman commun. De même le triple aspect des thèmes «verbaux» s'est réduit à $-\bar{a}-$ et $-\bar{e}-$ (verbes en $-\bar{a}re$ et $-\bar{e}re$) pour se réduire encore jusqu'au seul aspect *a* dans l'unique conjugaison vivante des langues romanes, les verbes nouveaux se formant tous sur l'ancien modèle en $-\bar{a}re$ (très rarement sur l'ancien modèle en $-\bar{i}re$ qui est hors de cause ici). — En grec la triple variété $-\ddot{\alpha}-$, $-\eta-$, $-\omega-$ ne s'est pas encore réduite à la seule finale de thème $-\ddot{\alpha}-$ (η , $\ddot{\alpha}$) car il subsiste, on l'a vu, des traces indéniables de la variété $-\eta-$ sous la forme $-\eta-$ ou $-(y)\eta$ panh., degré zéro $-\alpha-$ ou $-(y)\alpha-$. Seule la variété $-\omega-$ peut surprendre. Pourtant, comme en grec, à la différence du latin, les 3 timbres $-\ddot{\alpha}-$, $-\eta-$, $-\omega-$ se perpétuent dans les «racines» de verbes athématiques ($\acute{\iota}\sigma\tau\alpha\mu\iota$, $\delta\acute{\iota}\delta\eta\mu\iota$, $\delta\acute{\iota}\delta\omega\mu\iota$) ou thématiques ($\sigma\pi\acute{\alpha}\omega$, $\delta\acute{\epsilon}\omega$, $\acute{\alpha}\rho\acute{\omega}$), mais aussi dans les verbes dérivés toujours thématiques (sauf en lesbien) $\phi\iota\lambda\acute{\epsilon}\omega \Rightarrow \phi\iota\lambda\ddot{\omega}$, $\tau\iota\mu\acute{\alpha}\omega \Rightarrow \tau\iota\mu\ddot{\omega}$, $\delta\eta\lambda\acute{\omega}\omega \Rightarrow \delta\eta\lambda\ddot{\omega}$, cf. $\phi\iota\lambda\eta\sigma\alpha\iota$, dor. $\tau\iota\mu\acute{\alpha}\sigma\alpha\iota$, $\delta\eta\lambda\ddot{\omega}\sigma\alpha\iota$, il y a toutes chances pour que, le parallélisme s'affirmant aussi bien dans l'évolution morphologique que dans l'évolution phonétique, le type $\acute{\eta}\chi\acute{\omega}$ soit bien réellement, au moins au nomi-

¹⁾ L'opinion la plus sûre est que *stās*, *stat*, *stant*, *flēs*, *flet*, *flent*, (*dās*, *dat*, *dant*), etc... contiennent les anciennes formes athématiques *stā-*, *flē-*, (*dā-* et *dā-*) conservées ici telles quelles et adoptées par les «dénommatifs»: *plantā-s*, *planta-t*, *planta-nt*; *ardē-s*, *arde-t*, *arde-nt*, etc... Pour *stō* de **staō*, cf. l'ombr. *stahu*.

²⁾ Cf. *neunt* analogique qui vaudrait **snē-yo-nt* s'il était réellement ancien.

³⁾ *Fore* \Leftarrow **bhu si* (cf. gr. $\phi\acute{\upsilon}-\sigma\iota\varsigma$ pour ce qui est de la forme brève de la racine) confirme l'antiquité de *dā-re* \Leftarrow **dā-si*. Tout au plus attendrait-on **dō-re* si ϱ labio-vélaire était resté distinct de ϱ vélaire ($\acute{\alpha}$) en latin. En revanche, *nō-uī* fait penser à **nō-re* \Leftarrow **gnō-si* comme *potuī* à **potē-re* qui n'est que vulgaire. *Dā* continue **dā* qui répond à $\delta\alpha$ dans $\delta\acute{\alpha}-\varsigma$, cf. *dā-tus*, $\delta\alpha\tau\acute{\omicron}\varsigma$, sabin *cātus*, skr. *śitāh*, opp. *cōs*, $\lambda\acute{\omega}\nu\omicron\varsigma$. Quant à *dās* c'est la transformation ou bien d'un ancien **dās* ou bien d'un ancien **dōs*, mais on dit $\acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\alpha\varsigma$ au lieu de $\acute{\epsilon}\delta\omega\varsigma$ en grec.

natif (attique et dialectal et à l'accusatif dialectal, ἦρων etc... [sans oublier le génitif dialectal en -ως] accusatif valant - \bar{o} -m si on en reconnaît l'ancienneté), la continuation d'un ancien thème en - \bar{o} - de l'indo-européen ¹⁾. Ce qui est sûr en tout cas, c'est que les thèmes en -(y) \bar{e} -, -(y) \bar{e} - existaient encore comme tels en grec commun, aussi bien dans le nom que dans le verbe.

¹⁾ D'après H. Möller, en partie d'après F. de Saussure, \bar{a} , \bar{e} , \bar{o} valaient à l'origine e^j , e^l , e^c , le timbre de la laryngale commandant celui de la voyelle avec laquelle il devait un jour se fondre en une voyelle longue (le pseudo-hittite montre encore la laryngale telle quelle, notée h). Ainsi e^j aboutissait à \bar{a} , e^l à \bar{e} et e^c à \bar{o} . En sémitique, les rares féminins en - $\bar{a}^{(j)}$ qui existaient pourraient s'expliquer soit par - e^j (indo-europ. - \bar{a}), soit par - e^l (indo-europ. - \bar{e}), mais on n'y trouve pas de féminins en - a^c . Peut-être le sémitique les a-t-il perdus de très bonne heure comme a fait la grande majorité des langues indo-européennes.

Jerzy Kuryłowicz.

ə indoeuropéen et *h* hittite.

Pour quiconque est accoutumé à considérer avec Hirt ce qu'on nomme le ə indoeuropéen comme le résultat d'une réduction d'ē voyelle longue, la conclusion du présent article, loin de correspondre à une réalité palpable, apparaîtra comme une absurdité. Mais c'est l'équation fondamentale $a_1 + A = \bar{A}$ ¹⁾ de de Saussure qui en fait le point de départ.

Des deux coefficients sonantiques ϱ et A , le premier, défini par la formule $a_1 + \varrho = \bar{\varrho}$, ne nous intéressera point ici. C'est une équation simple ou x ($= \varrho$) ne recèle qu'une valeur unique. La formule $a_1 + A = \bar{A}$, au contraire, admet deux solutions: $e + \varrho = \bar{e}$, $e + \varrho = \bar{a}$. Rien de plus simple alors, mais aussi rien de plus mécanique, que de supposer deux sortes de ə, c'est-à-dire de poser $\varrho_1 = \bar{e} - e$, $\varrho_2 = \bar{a} - e$ ²⁾.

Ces deux hypothèses, l'une concernant le caractère non-vocalique de ə, l'autre concernant sa double valeur (ϱ_1 , ϱ_2), ne se justifient que par une raison morphologique, grave d'ailleurs, qui est le rapport $er : r = \bar{e} : x$. Mais aucun argument d'ordre purement phonétique n'a été allégué jusqu'à présent.

Dans l'article *Les effets du «ə» en indoiranien* (Prace Filologiczne, vol. XI) nous avons tâché de démontrer 1) que ϱ_2 ³⁾, disparu devant voyelle, a aspiré l'occlusive sourde précédente (cf. aussi de Saussure B. S. L. séance 6. juin 1891, Recueil des p. s., p. 603).

2) qu'à la fin des racines *Set* ϱ forme position avec la consonne précédente, si la première syllabe est au degré plein, de sorte que, ni dans les causatifs ni dans le second membre de composés *tatpuruša*, la voyelle radicale de ces racines ne saurait présenter une longue en

¹⁾ Recueil des publications scientifiques, p. 127.

²⁾ On peut aussi employer ϱ_2 pour désigner ϱ . Un exemple classique des trois coefficients sonantiques est offert par les trois verbes grecs, équivalents au point de vue morphologique, $\tau\acute{\iota}-\theta\eta-\mu\iota$, $\tilde{\iota}-\sigma\tau\bar{\alpha}-\mu\iota$, $\delta\acute{\iota}-\delta\omega-\mu\iota$. (Cf. Cuny, *Revue de Phonétique* II, 1912, p. 123).

³⁾ Nous notons par ϱ la valeur consonantique de ə (cf. $\dot{\imath}$, \ddot{y}).

indien. A cet égard la racine *gen̄* p. e. ne diffère guère de la racine *ieug*. (Cf. aussi Hirt dans I. F. 32, p. 247).

Si nous nous permettons de présenter les résultats sans fournir les matériaux c'est pour aborder ici un autre problème, celui de la multiplicité de *g* (g_1, g_2).

Posons donc de façon toute mécanique $e + g_1 = \bar{e}$; $e + g_2 = \bar{a}$ ¹⁾. Il est difficile de méconnaître un phénomène semblable qui se produit au commencement de mot où certains *e* se trouvent colorés en *a* dès l'époque de la communauté indoeuropéenne. Si l'on admet pour les mots indoeuropéens commençant par *e* et par *a* g_1e et g_2e ²⁾ comme commencements primitifs, cela offre un triple avantage:

1) La multiplicité des voyelles sera remplacée par une multiplicité de consonnes. Avantage apparent au point de vue de la doctrine de l'apophonie qui tâche de réduire au minimum l'indépendance de la voyelle.

2) Au point de vue de la structure deux racines comme *ei* (= g_1ei) et *kei* deviennent équivalentes. Avantage incontestable pour la théorie de la racine: chaque racine commence par une consonne.

3) La sonorisation d'une occlusive finale devant l'initiale vocalique du mot suivant (en indien et dans les préverbes slaves) devient compréhensible si l'on suppose une prononciation à coup de glotte de la voyelle initiale (cf. l'esprit doux du grec et l'allitération germanique. E. Meyer dans Sitzungsberichte der Berl. Ak. hist.-phil. Klasse 1925). Or le coup de glotte n'est qu'une occlusive sonore. Donc avantage au point de vue de la théorie du sandhi: $-t \leftrightarrow 'e- \Rightarrow -d \leftrightarrow 'e-$ ne se distingue point de $-t \leftrightarrow g- \Rightarrow -d \leftrightarrow g-$. A première vue il semble difficile de fournir une preuve de la disparition de consonnes initiales dans les mots qui, dès l'époque des plus anciens textes, n'offrent qu'une initiale vocalique sujette aux accidents du sandhi, comme l'élosion ou la contraction. Il semble même qu'il y ait un argument décisif en défaveur d'une telle hypothèse. Si chaque mot indoeuropéen possédait une initiale consonantique — dirait-on —, ne fut-ce qu'un coup de glotte, une forme comme ind. *uṣṭá-* de **vas* »luire« devrait être considérée comme une innovation puisque dans la langue mère *u-s* et *g-u-s* + *tó-* (avec coup de glotte ou un autre élément consonantique) se présentent comme deux racines différentes. Mais

1) Dans le second cas *e* acquiert, avant la contraction, le timbre *a*.

2) Dans les deux cas, *g* disparaît régulièrement devant voyelle. L'unique trace de g_1 consiste donc dans le fait que *e* n'est pas altéré, tandis qu'il est changé en *a* par un g_2 qu'il précède ou qu'il suit. Ce n'est que dans la position entre voyelle et consonne que les *g* sont absorbés par la voyelle en l'allongeant. De Saussure a posé *A-* au lieu de *Ae-* (Mémoire, p. 276; Recueil, p. 258 ss.), ce qui est incorrect au point de vue phonétique et au point de vue morphologique.

cet argument tombe lorsqu'on regarde de près les racines qui présentent cette espèce de *saṃprasāraṇa* (Wackernagel: Altind. Gr. I, p. 69 ss.). Si, à côté de l'ind. *a-vasran*, *vavákṣa*, *vádati*, on trouve *ucchāti*, *úksati*, *uditá-*, c'est que les racines indoeuropéennes ne sont pas *u-s*, *u-g(s)*, *u-d*, mais ϱ_2 -*u-s*, ϱ_2 -*u-g*, ϱ_2 -*u-d*, (cf. p. e. lat. *aurōra*, *augeo*, gr. *αὐδή*). Le rapport de l'ind. *par-út* (gr. *πέποισι* etc.) à l'ind. **uetos* s'explique par la supposition d'une racine **aut*, **uet*, étant à la base de *évu-avtós*. De telles racines — et c'est à M. Hirt que revient le mérite de l'avoir mis en lumière — peuvent apparaître sous trois aspects: 1) *a₁us*, *a₁ug*, *a₁ud*; 2) *u₂es*, *u₂eg*, *u₂ed*; 3) *us*, *ug*, *ud*¹⁾. D'après nous ils sont successivement des continuations de 1) ϱ_2 *e₁us*, ϱ_2 *e₁ug*, ϱ_2 *e₁ud*; 2) ϱ_2 *e₂es*, ϱ_2 *e₂eg*, ϱ_2 *e₂ed*; 3) ϱ_2 *e₃us*, ϱ_2 *e₃ug*, ϱ_2 *e₃ud*. Si, pour la première et la troisième série, le résultat est celui qu'on attend (chute du phonème faible ϱ devant voyelle), la deuxième, avec son ϱ appuyé sur une consonne suivante, pourrait et devrait, dans le sandhi, révéler la présence de ϱ , ne fût-ce que par l'allongement de la voyelle finale d'un mot précédent (d'après la formule: voyelle + ϱ = voyelle longue). Personne ne s'étonnera si, vu l'extrême ancienneté de phénomène en question, rien de pareil ne se constate dans le sandhi du Rigvéda. L'unique chance qu'on possède c'est de retrouver le ϱ - (initial) dans les composés. Et c'est là ou nous en voulions venir.

1) La flexion de *āp*, *apáh* est parfaitement comparable à celle de *pāt*, *padáh*. L'*e* de la racine *ped* ne peut pas tomber, le groupe *-pd-* étant impossible à prononcer. Mais si, en composition, une voyelle précède, *p-d* peut se repartir sur deux syllabes, et l'on a alors ind. *upa-b-d-a*, grec. *ἐπι-β-δ-αι*. Dans le nom de nombre *quatre* il y a dans la première syllabe une voyelle réduite qui disparaît en composition: avest. *ā-x-tūirīm*. De même dans ** ϱ_2 ep-*, la partie de l'*e* engendrerait le groupe imprononçable ϱ_2 *p-*, qui ne peut exister que dans les conditions de *upabda-*. Ainsi *dvi₂pa-*, *anūpa-*, *abhīpa(tah)*, *pratīpa-*, *nīpa-* (dans le nom propre *nīpātithi* du Rigvéda) continuent **dvi₂pa-*, **anū₂pa-* etc. De la même façon la racine *ok** «œil» est contenue dans **eni₂k₂o-* (*ánīka-*, cf. grec. *ἐνωπή*) et entre, comme l'a remarqué J. Schmidt, dans la composition de *ápāka-*, *abhīka-*, *úpāka-*, *prātīka-*, *nīcá-*, *prācá-*, etc.²⁾ *avāyatī* (part. fém. de *ava* + *i*), Rv. VIII, 91, 1, où *ā* est garanti par le mètre, est régulier: **ava₂i₂ntī*. De même *āsat-* «inexistant» (5 fois dans le Rigvéda) s'explique comme **a₂s₂nt-* (de la racine ϱ_2 *es*). Le duel et le pluriel de l'imparfait de la même racine présentent un *ā-* qui ne s'explique que par *a* + ϱ_1 . L'*i* de la pré-

¹⁾ Une quatrième forme *u₃s*, *u₃g*, *u₃d* v. dans l'article ci-dessus mentionné (§ 19), où il est aussi question du *saṃprasāraṇa*.

²⁾ Pluralbildungen der indogermanischen Neutra, p. 388 ss. — Les formes à nasale, au contraire, contiennent une racine ϱ -*n-k** (cf. grec *ἀλλοδαπός*, lat. *propinquus* etc.).

position *abhi* est deux fois allongé devant le participe *sat*: *abhi satāḥ* (VII, 32, 24) et *abhi sat* (II, 41, 10). Cf. encore *ānaḥ* de *naś* (*aś*). Certes il serait impossible de considérer toutes ces longues comme inorganiques. Mais il n'est non plus possible de les regarder comme contractions de $e + e$.

Comment, en effet, se représenter la voyelle réduite, qui, en composition, aurait allongé un *i* ou *u* précédent? Autant que nous savons, l'*e* dans *p.d-* se rapprochait assez du timbre moyen pour être représenté par *a* dans la plupart des langues indoeuropéennes (*e* du latin *pedis* etc. étant analogique). On ne pourrait pas attendre autre chose que **anyaka* (au lieu de *anika*) ou **anvaka* (au lieu de *anūka*), l'*i* ou l'*u* ne pouvant pas rester syllabiques devant une voyelle de qualité moyenne. Considérer l'*ā* de *āpaḥ* (nom pl.) en face du gén. sing. *apāḥ* etc. comme une longue originaire, serait admettre la même chose pour *pāt* et nombre d'autres noms radicaux (comme *vāk* etc.). Ceci contre Güntert: Ablautsproblem, p. 6. et 134.

Celui qui ne croit pas au caractère consonantique de *ə* n'a pas le droit d'invoquer le parallélisme: $e + ə = \bar{e}$ comme $e + ə = \bar{e}$. Car pour lui cette dernière équation n'est pas une vérité phonétique, mais tout au plus une vérité morphologique ($\bar{e} : ə = er : r$); pour lui *ə* n'est qu'un affaiblissement de \bar{e} , voyelle longue originaire.

De la même manière la racine *vas* «vêtir» ($\leftarrow *eys$, c'est-à-dire $*\mathfrak{z}_1-u-s$, cf. avest. *aoθrəm* etc.) fournit, dans le Rigvéda, un *adhi-vāsā-* (3 fois) et un participe parf. moyen *vā-vasānā-* (2 fois). La racine *vas* «demeurer, passer la nuit» ($\leftarrow *aus$, soit $*\mathfrak{z}_2-u-s$) possède un participe parf. moyen identique. L'adjectif *vasu-* «bon», que le comparatif gotique. *iusiza* «meilleur» permet de compter parmi les cas qui nous occupent, allonge toujours la voyelle finale du premier membre du composé (v. Grassmann: Wörterbuch z. Rigv. index, et Arnold: Vedic metre, p. 125).

2) De quelque manière qu'on explique les deux séries de faits

a) <i>tanākti</i> — <i>tvanākti</i>	b) <i>dāncati</i> — <i>vāncati</i>
<i>tākṣati</i> — <i>tvākṣati</i>	<i>ārṣati</i> — <i>vārṣati</i>
<i>ṣaṣ</i> — avest. <i>xšvaš</i>	<i>ṛdhāti</i> — <i>vārdhati</i>
<i>se-</i> — <i>sue-</i> (Solmsen: Untersuchungen, p. 200—3)	

il est clair qu'il y a avantage à les expliquer d'une seule et même façon. Si nous posons $añc = \mathfrak{z}_2enk^*$ et $vañc = \mathfrak{z}_2uenk^*$, la série b) sera exactement parallèle à la série a), mais nous resterons sous l'obligation de démontrer l'existence du groupe \mathfrak{z}_2u- . Or dans le Rigvéda la racine *vṛdh* allonge, comme second membre de composé, la voyelle précédente dans *ṛtā-vṛdh-* (33 fois), *tugryā-vṛdh-* (3 fois), *parvatā-vṛdh-*, *ghṛtā-vṛdh-*, *annā-vṛdh-*, *āhutī-vṛdh-*, *ṛdū-vṛdh-*. Les deux autres racines fournissent *prā-vṛṣ-*, *prā-vṛṣīna-*, *vāvṛṣānā-* (3 fois); *vāvakrē*. Ni les exemples contraires ni les graphies du Padapāṭha ne sauraient fournir un argument contraire, parce

qu'ils ne présentent que la tendance toute naturelle à restituer au premier terme son aspect normal. La racine *rudh* (*ruh*), identique au fond à *vrdh*, présente de même *anū-rúdh-*, *vī-rúdh-* (12 fois), *upā-rúh-*, *gartā-rúh-*. Si, comme il est possible, le lit. *ritū*¹⁾ est à *verēiū* (← **vertiō*, continuant un **vertō*) ce que l'ind. *rdhāti* est à *vārdhati*, seront expliquées du même coup:

a) l'identité de sens entre les deux racines. Cf. p. e. avest. *vāša-* (= **varta-*) = *raša-*; Rigvéda I, 183, 2: *suṽd rátho vārtate*.

b) la concordance des aires géographiques des deux racines (**ret* et **uert*). Toutes les deux sont attestées en indo-iranien, italo-celtique, germanique et balto-slave. Toutes les deux manquent en arménien et en grec. (*rata-* est sûrement balto-slave, v. Trautmann s. v., quoiqu'il ne soit plus attesté en slave¹⁾). — L'unique trace incertaine de **uert*, qu'on trouve en grec, serait la glose d'Hésychius: *ῥατάναν* (et *βρατάναν*) «cuiller à pot».

c) La fréquence avec laquelle *-vrt* allonge, dans le Rigvéda, la voyelle du premier membre de composé. Cf. *abhī-vartā-* (2 fois), *dakṣiṇā-vrt-*, *ánapā-vrt-* (2 fois), *hrādunī-vrt-*, *viṣū-vrt-* (2 fois), parfait *vāvart-*, *vāvrt-* (11 fois).

Si, d'autre part, on préfère s'en tenir à la doctrine courante, d'après laquelle **uert* serait un élargissement de **uer*, au même titre que **uerg^w* et d'autres racines, on ne pourrait plus démontrer la raison d'être de l'allongement provoqué par **uert*, mais on s'expliquera en revanche l'accord qui règne entre **uert* et **uerg^w*. Car cette dernière racine provoque aussi des allongements: *prāvargá-*, *suprāvargá-*, *ápāvṛkta-*, *vāvṛje*, *āvṛnak* (avec augment allongé; 4 fois).

Si, comme on admet généralement, l'ind. *vṛṇóti* correspond partiellement au lat. *volvo* etc., la tendance de la racine indienne à allonger une voyelle précédente se justifie. Car, comme l'a remarqué avec justesse Persson, il faut partir d'une «base **euel* (ou **aue?*)», cf. Beitrage z. ind. Wf. I, p. 541 s. — Dans le Rigvéda on trouve *ápāvṛti-*, *prāvṛta-* (2 fois), *ápāvṛta-*, *ápāvṛta-*, *ápīvṛta-* (4 fois), *pāvīvṛta-* (6 fois), *abhīvṛta-* (8 fois), *āvāvarit* (plusqueparfait), *āvar* (allongement de l'augment; 19 fois). Le préverbe *āpa* montre 5 fois un *ā* devant l'imperat. *vṛdhi*.

Remarquons enfin que la racine *vaś* «vouloir, désirer» présente toujours au parfait le redoublement *vā-* (15 fois). Or cette racine offre le

¹⁾ Le *th* indoiranien provient de la thématization d'un thème **rotā* m. (*ā = e + 2₂*; **rot₂o ⇒ *rótho*) équivalent, au point de vue morphologique, de *pánthāh* et *sákhā* (les aspirées proviennent des cas obliques). L'ancien genre masculin résulte du latin *rota* (conservation du thème) et de l'anc. irl. *roth* (conservation du genre). C'est de la même façon que l'opposition ind. *bhūrja-* m. et v. sl. *brěza* f. garantit un thème en *-o* féminin.

samprasāraṇa dans *usānti* etc. L'augment long de *āvidhyat* (*vidh* ← *vi* + *dh*) s'explique si l'on admet la parenté de *vi* avec l'*u* de *ubhāu* (v. Walde² s. v. *viginti*). Le parallélisme *tanakti* | *tvanākti* : *arṣati* | *vārṣati* ne peut pas être soutenu si l'on n'admet pas l'existence d'une consonne initiale dans *arṣati*.

On pourrait objecter que dans les cas examinés la sonante *u* étant en jeu, l'allongement de la voyelle peut être dû au *u* suivant. A quoi on peut répondre 1) qu'à l'intérieur du mot on n'observe rien de semblable; 2) que l'allongement en question n'apparaît que pour certaines racines déterminées; 3) que non seulement il y a des racines en *u-* qui ne le présentent pas du tout, 4) mais qu'il y en a d'autres commençant par une autre consonne qui le provoquent. Cf. p. e. chez Whitney: *Indische Gramm.*, p. 274, la liste des racines qui offrent un redoublement allongé (8 racines sur 27 ont un *u-* initial), et p. 214 les racines à augment allongé (4 racines sur 7 ont *u-*). Et on peut illustrer notre thèse par des exemples comme *akṣā-nāh-*, *parī-nāh-* qui s'expliquent si l'on considère avec M. Wackernagel (*Altind. Gramm.*, p. 250) *nah-* comme **negh* et non pas comme **nedh* (opinion courante consignée chez Walde s. v. *necto*). Car alors il ne s'agit que d'un autre aspect de la racine *aiḥ*. Un parfait comme *rāraṇa* (1-ère pers.; **raṇ*) se justifie par l'avest. *armaē-šad-*, *armaē-štā-*, *airime*, les racines *ram* et *ran* étant apparentées. — Pour rendre compte de *abhi nah* (3 fois), il faut penser au samprasāraṇa que présente *asmākam* etc. — L'allongement constant qu'on trouve devant *-magha-*, comme second membre de composé (*śatāmagha-* 4 fois; *śrutāmagha-*; *citramagha-*, 4 fois; *sahāsrāmagha-*; *āsvāmagha-*; *tuvimagha-*, 11 fois) pourrait s'expliquer si *amhatih*, *amhitih*, *amhatī* «don, cadeau» était apparenté à *maghām* «don, cadeau» et à *manhate* «il fait don de...». Mais la palatale de l'arm. *əncay*, *ənjay* semble s'y opposer¹⁾.

Quant à l'allongement constant d'une voyelle brève devant le suffixe *-van-* cf. l. c. § 11. Pour la plupart des cas, il est impossible de montrer la raison d'être de la voyelle longue, c'est-à-dire de prouver que la racine commençait jadis par un *ǵ-*. Mais il serait aussi impossible de prouver le contraire. On peut admettre sans crainte d'erreur qu'une partie de ces cas ne sont qu'analogiques. Le droit de choisir entre la forme purement phonétique et la forme normale au point de vue morphologique était certainement apprécié par les poètes du Rigvéda et ils ne manquaient pas à l'exercer au-delà de son domaine propre.

¹⁾ Fr. Müller (*W. Z. K. M.* 10, 182) avait comparé *amhitih* à l'arménien *aužit*, mais l'arm. *t* continue un *d* indoeuropéen (cf. Hübschmann: *Armenische Grammatik*, p. 448).

Voilà donc une des sources où ce qu'on est convenu d'appeler allongement métrique a pu prendre son origine.

La question du ϱ initial résolue affirmativement, il s'en pose tout de suite une autre. Est-ce que ϱ_1 et ϱ_2 sont à l'origine tous les deux des coups de glotte? En quoi consisterait alors leur attitude différente en face de la voyelle suivante?

Cette question serait insoluble dans l'état actuel de la grammaire comparée si, par suite d'un accident presque invraisemblable, le hittite ne semblait pas avoir conservé le caractère consonantique de ϱ_2 . Il s'agit du son noté h . On n'a qu'à comparer¹⁾:

1) A l'initiale.

- hittite *hantezzi* «le premier»: lat. *ante*, arm. *andrank*, grec. *ἀντι*.
-zzi- suffixe hittite connu, cf. *šarazzi* «supérieur» etc.
- » *henkan* } «la mort»: **ank*, v. Walde s. v. *neco*, Boisacq s. v.
hinkan } *ἀνάγκη*; breton *ankou*, gallois *angeu* «la mort».
hingan }
- » *hūiš(u)* «vivre». Racine indoeuropéenne **a-u-s* (*aus*, *ues*). Sanscrit *vāsati* «demeurer, passer la nuit», grec. *λαύω* «passer la nuit», v. h. a. *wēsan* «être», arm. *goy* «il existe»; pour *-iš* ← **es*, cf. *nebiš* ← **nebhes*.
- » *hark-* «luire» dans *harkiš* «blanc, luisant» (Z. f. Assyriologie 37, p. 184): grec. *ἀργής* «brillant», ind. *árjuna-* etc.

Une comparaison qui s'impose à premier coup d'oeil serait le hittite *hamešhanza* «printemps, été» (Sommer: Hethitisches, p. 20 et références) et l'indien *vasantá-* en face de l'hittite *gimanza* «hiver» et de l'indien *hemantá-*. Seulement il faudrait partir de deux suppositions tout à fait hypothétiques:

- a) *ham-* est graphie pour *hm-* (supposition admissible, vue le caractère de l'écriture cunéiforme).
- b) *hm-* est pour *hw-* par assimilation à l'*n* du suffixe ou à l'*m* de *gimanza*.

Encore le second h resterait-il inexpliqué.

La racine de *vasantá-* est *a-u-s* (ϱ_2 -*u-s*) «luire» (cf. Uhlenbeck s. v.).

2) A l'intérieur et à la fin de racines.

hittite *išhiia* «lier» (*i* prothétique): indoeuropéen **sāi* (*s-ϑ₂-i*), c. f. Walde s. v. *saeta*.

¹⁾ D'une manière générale, les significations admises de mots hittites sont celles indiquées par M. Sommer dans le glossaire du texte «Das hethitische Ritual des Papanikri von Komana» (B.-St. X).

- hittite *šuhh* (et *išhuuwa* avec *i* prothétique) «jeter, lancer, verser, mettre en tas»: indoeur. **s-ʰ-ʔ₂* dans l'ind. *suváti*, *sūté* (*savitár-*) etc., *ʔ₂* étant garanti par l'avestique **hunāmi*¹).
- *pahš* «garder»: lat. *pāscor* ← *pā(s)* + *scor* (*pā* = **peʔ₂*), *pāstor*. Nous admettons que les racines **pā* «paitre, nourrir» et **pō* «garder» n'en font au fond qu'une seule, l'alternance *ā* | *ō* étant par ailleurs régulière (*φημί. φωνή*) et les sens étant étroitement apparentés comme dans slave **xorniti* (p. c. serbocroate *hrániti* «nourrir, garder»).
 - *wah-nu* (et *weh*²) «tourner, tordre»: racine indoeur. *uā-* (← *ueʔ₂*) «courber» (cf. Walde s. v. *vārus*).
 - *pahhur* «feu» = **peʔ₂-ʰʒ*, cf. le gotique *fōn* ← *pā-un* (*-uer* et *-uen* se trouvant en alternance dans le paradigme en question). Cf. le cypriote *παίω* «brûler» ← *πᾶφεισ-ιω* (Boisacq s. v. *παίω*).
 - *mahlaš* «pomme»: gr. *μᾶλον* est intéressant quoique le mot ne soit pas indoeuropéen (A. Götze: Heidelberg Jahrbücher 1925).

A la fin des racines verbales *h* se présente souvent après une nasale ou liquide (cf. Hrozný: Die Sprache der Hethiter, p. 177: die *h* Stämme). Cf. hittite *šanḫ* «petere, quaerere» (Sommer: Heth. II, p. 45—56), indien *sani-* «acquiescere», crétois *ἀναμαι*; hittite *tarḫ* «vaincre, dompter, abattre»³, indien *táratī*, *tírātī* (*ava, nis, ā*), lat. *in-trā-re*.

h étant un suffixe très vivant, il sert à former des verbes dénominaux, p. c. hittite *idāluš* «mauvais», *idālawwahmi* «j'agis mal»; hittite *daššuš* «violent, puissant», *dašuwahhi*⁴ «il viole, endommage». Cf. le suffixe verbal indoeuropéen *-ā-* (lat. grec *-ā-* [+ *-io*], celtique *-ā-*, germ. *-ō-*, slave *-a-* [+ *iō*], lit. *-o-* [+ *iō*]) Cf. J. Friedrich dans Zeitschrift für Assyriologie 35 (N. F. 1), p. 16/17.

3) Les désinences verbales du présent singulier apparaissent en hittite sous une double forme:

¹) Comme l'a démontré M. Meillet (Mélanges Vendryes 1925, p. 275 ss.) le *-nā-* de la 9-ème classe indienne continue dans toutes les formes anciennes un *-nā-* indoeuropéen.

²) Cf. Sommer: Hethitisches (Boghazköi-Studien IV), p. 2—12, Hethitisches II (B. - St. VII), p. 40 (note 1.). Le premier thème est transitif, le second intransitif.

³) Cf. p. e. Sommer: Hethitisches (B. - St. IV), p. 19, 20, 21.

⁴) Ces deux exemples d'après le glossaire de M. Hrozný (dans «Die Sprache der Hethiter»).

- a) *-mi*, *-ši*, *-zi* (= **-mi*, **-si*, **-ti*);
 b) *-hi*¹⁾, *-ti*, *-i*.

En retranchant dans la seconde série les *i* propres au présent, nous obtenons: *-h*, **-th*, *-zéro*. Le droit de restituer un *th* se fonde 1° sur la circonstance qu'en indoeuropéen il y a bien des désinences de 2-ème personne sing. à *th-* (cf. ind. *-thās*, *-tha*), mais qu'il n'y en a pas une à *t-*. 2° sur la circonstance qu'un *t* primitif serait passé à *z* devant un *i* suivant (cf. la 3-ème pers. sing. *-zi* \leftarrow **ti* et la remarque de M. Kretschmer dans Hrozný: Die Sprache der Hethiter, p. 161, note 1.).

Si, dans le singulier du parfait indoeuropéen comportant les désinences *-a*, *-tha*, *-e*, on retranche les *-e* finaux, tout en redonnant aux *a* leur valeur propre, c'est-à-dire ϱ_2e , on obtient *-a*, *-th* (c'est-à-dire **t\varrho_2*, cf. plus haut la remarque concernant l'aspiration des occlusives sourdes), *-zéro*. La seconde série de désinences hittites est donc au fond la même que celle du parfait indoeuropéen; il y a là un parallélisme qu'on ne saurait méconnaître. Seulement en hittite il y eut élargissement par l'*i* du présent, tandis que le parfait indoeuropéen adopte un *-e*. On sait que le parfait indoeuropéen est au fond un présent à désinences particulières (cf. Hirt: Handbuch der gr. Laut- u. Formenl., p. 567; Renou: Valeur du parfait dans les hymnes védiques, p. 7 ss.).

Du même coup, deux questions difficiles de phonétique indienne reçoivent une lumière inattendue: 1° la raison d'être de l'aspirée *-th-*. 2° l'opposition entre la 1-ère pers. (*cakara*) et la 3-ème pers. (*cakāra*): c'est l'opposition entre la syllabe fermée (**q^h.q^hor₂-e*) et la syllabe ouverte (**q^h.q^hor-e*).

Que la seconde série de désinences était originairement affectée au présent, cela résulte du fait que l'ind. *-e* (désinence de la 3-ème pers. sing. parfait moyen), composée de *zéro* + *ai*, se rencontre à l'état de traces aussi au présent²⁾. — Aucun doute, non plus, que la désinence de la 1-ère pers. soit identique à celle que l'on rencontre dans la flexion thématique: **bhero-\varrho_2* \Rightarrow **bherō*. De même l'indoiranien **-ai* de la 1-ère pers. du moyen n'est que **-\varrho_2ai* (\leftarrow ϱ_2 + *ai*) en face du grec *-μαί* (\leftarrow *m* + *ai*). La désinence de la 3-ème pers. de l'impératif moyen *-ām* (que l'on rencontre dans *duham*, *vidām*, *sayām*; Whitney: Altind. Gr., p. 229) est à *-tām* ce qu'est *-ti* à **-i* ou *-te* à *-e*. La désinence *zéro* de la 3-ème pers., élargie par l'*i* du présent (d'où simplement *i*), est conservée encore en grec:

¹⁾ Le *h* de la première personne se retrouve à l'impartait (*-hun*) et au moyen (*-hari*; *-hat*).

²⁾ Cf. Whitney: Altind. Gramm., p. 200 (§ 545). — L'unité fondamentale du présent et du parfait est révélée par les prétéritoprésents **yoīda*, **oīka* (dans l'ind. *iśe* on a en même temps désinence *zéro* et traces du redoublement *i-i*) etc.

$\varphi\acute{e}r\epsilon i \leftarrow \varphi\acute{e}r\epsilon-$ (thème) + i ; l'accent aigu de $\tau\acute{h}\kappa\epsilon i$ etc. montre que ϵi est né d'une contraction. Enfin entre le $-th\bar{a}h$ de la 2-ème pers. sing. de l'imparfait d'une part et $-tha$ de l'autre, il y a sûrement parenté.

4) Il reste à montrer que ϱ_1 , défini par les équations $\varrho_1 e = e$; $e\varrho_1 = \bar{e}$, n'est jamais représenté par h en hittite: $eš$ «être» (indoeur. * es); $eš$ «s'asseoir» (indoeur. * es); ed, ad «manger» (indoeur. * ed); $-a-$, pronom enclitique de la 3-ème pers. (indoeur. * e); $anda(n)$ «là dedans» (grec $\acute{\epsilon}\nu\delta\omicron\nu$); ar «venir, arriver» (causatif $arnumi$ «j'apporte»), indoeur. * $er-$ dans lat. $erro$, sanscrit $\acute{r}\acute{n}\acute{o}ti, \acute{r}\acute{c}\acute{c}\acute{h}\acute{a}ti$ etc.; $apiia$ «là» ($\acute{\epsilon}\pi\acute{i}$); $d\acute{a}$ «poser» (indoeur. * $dh\bar{e}$); it «va!», $itten$ «allez!» (indoeur. * ei ; Hrozný, Glossaire); $aššuš$ «bon» (gr. $\acute{\epsilon}\acute{\upsilon}\varsigma$ J. Friedrich dans I. F. XLI, p. 370 ss.); $l\acute{a}$ «délié», ibidem, p. 374 (indoeur. * $l\bar{e}$ «laisser»); $arraš$ «anus» (indoeur. * ers : v. irl. err , grec $\acute{\omicron}\rho\rho\omicron\varsigma$, v. h. a. ars); $ug(g)a$ (gr. $\acute{\epsilon}\gamma\acute{\omega}$ etc. Hrozný: Die Spr. d. H. p. 97); $veš$ «vêtir» démontre qu'on a raison de poser eu (cf. Walde, Boisacq s. v. $vestis, \acute{\epsilon}\nu\nu\mu\iota$) malgré Persson (Beitr. II, p. 650, note 2).

Remarques: 1. Bien que l'orthographe cunéiforme ne saurait être qualifiée de rigoureuse, bien que la qualité et la quantité de voyelles y soient souvent incertaines et les consonnes sourdes et sonores sujettes à confusion, un fait paraît certain: dans le système phonique que nous présente cette orthographe, tous les sons, à une exception près, paraissent familiers à l'indoeuropéisant; c'est presque le système phonique indoeuropéen lui-même, moins ses aspirées. Il n'y a que h , son fréquent et très stable, qui fasse exception. Aussi l'attention des savants s'est-elle dirigée très tôt de ce côté-là. Mais les efforts de M. Weidner (Studien zur hethitischen Sprachwissenschaft, p. 25 ss.) et ceux de M. Hrozný (Die Sprache der Hethiter, p. 290 avec les renvois) doivent être considérés comme manqués (Sommer: Hethitisches [B. - St. IV], p. 23, Hethitisches II [B. - St. VII], p. 45/6).

2. Le pendant de l'allongement d'une voyelle finale devant un groupe initial ϱ + consonne c'est le cas de la vocalisation de ce ϱ après une finale consonantique: *prothèse* grecque devant r, l, m, n, v . Cf. $\acute{\epsilon}\acute{\iota}\kappa\omicron\sigma\iota, \acute{\epsilon}\acute{\iota}\sigma\eta$ et *vi-* de $\nu\gamma\acute{a}dh-$, $\acute{\epsilon}\acute{\epsilon}\rho\sigma\eta$ et l'allongement devant $\nu\acute{a}r\varsigma-$, $\acute{\alpha}\acute{\epsilon}\mu\mu\alpha$ et $adh\bar{w}\acute{a}s\acute{a}-, \bar{v}\acute{a}vas\acute{a}n\acute{a}-, \acute{\epsilon}\lambda\epsilon\upsilon\theta\epsilon\rho\acute{\omicron}\varsigma$ et les allongements devant $-rudh, -ruh, \acute{\epsilon}\rho\acute{\epsilon}\iota\chi\omega$ et $\acute{a}r\acute{\iota}\varsigma\tau\acute{a}-$ (avec a privatif!), $\acute{\epsilon}\lambda\alpha\phi\rho\acute{\omicron}\varsigma, \acute{\epsilon}\lambda\alpha\chi\acute{\upsilon}\varsigma, \acute{\omicron}\rho\acute{\epsilon}\gamma\omega$ et le $sa\bar{m}pras\bar{a}ra\bar{n}a$ dans $\acute{r}h\acute{a}t$ et $\acute{r}\acute{n}\acute{j}\acute{a}ti$. (Cf. l'article «Origine indoeuropéenne du redoublement attique», Eos XXX, 1927).

Lwów, juillet 1926.

A. Meillet.

Un suffixe indo-européen méconnu.

Dans son *Essai de grammaire sogdienne*, § 148, p. 147, Gauthiot a montré que le sogdien offre des exemples relativement nombreux d'un suffixe *-x* représentant un iranien *-xa-*, indo-iran. *-kha-*. Ce suffixe a des emplois qui concordent avec ceux de indo-iran. *-ka-*. L'exemple le plus frappant est celui du pronom personnel où, d'accord avec le vieux perse *amāxam*, et en opposition avec skr. *asmākam*, av. *ahmākəm* et pers. *mā*, le sogdien bouddhique a *m'γw* (sogd. chrét. *m'x*) de même que l'ossète a *max*.

Ce suffixe figure aussi dans des formes dérivées d'adjectifs dont la plus remarquable est sogd. bouddh. *mz'γγ*, sogd. chrét. *mzyx* 'grand'.

Il y en a un exemple indo-iranien dans skr. *mayūkhaḥ* 'pieu, cheville', pers. *mēx*, sogd. *myyk* 'pieu, pal'; les formes iraniennes peuvent reposer sur **mayuxa-*, avec *u* bref; mais **matxa-* n'est pas exclu. Car la racine est **mei-*, par exemple dans lette *miets* 'pieu', *mtet* 'poser des pieux'; et il y a eu un élargissement *-u-*, a en juger par la vieille forme de présent skr. *minóti* 'il plante dans la terre' (sur des formes irlandaises apparentées, v. Marstrander, *Observations sur les présents indo-européens à nasale infixée en celtique* [Vidensk. skr. II, *Hist.-fil. kl.* 1924], p. 11—13).

L'exemple du skr. *mayūkhaḥ* est isolé. Mais il y a des langues-autres que l'iranien où le suffixe **-kho-* a eu de l'extension.

De lit. *galvà* 'tête' et v. sl. *glavà* (r. *golová*, pol. *głowa*, etc.), on ne saurait guère séparer arm. *glux*, gén. *glxoy* 'tête', qui a sûrement perdu une voyelle entre *g* et *l*, qui peut donc reposer sur un ancien **ghōlūkho-*, en regard de **ghōl-w-* sur lequel reposent les formes baltiques. Le suffixe **-kho-* y apparaît nettement.

Plus clair encore est l'adjectif arm. *xrax* (de **xurax*) et *urax* (avec dissimilation), en regard du composé *t-xur* 'triste'. Pour le type de formation, cf. *t-gēt* 'ignorant', en regard de *gitun* et *gitak* 'qui sait'.

L'arménien a à la fois *cow-a-moyn* et *cow-a-mux* 'plongé dans la mer'; il a *get-a-moyn* 'plongé dans le fleuve'. D'autre part, il a *mux* 'trempé'

et *mrem* 'je plonge'. La racine de *-moyn* est sans doute la même que celle de lette *mauju* 'je plonge', lit. *máudyti* 'baigner'. Et, d'autre part, Buga a dès longtemps rapproché arm. *mux* du gr. *μυχός* 'fond', et du skr. *mukhám* 'bouche'. Ici encore apparaîtrait un suffixe **-kho-* (v. K. Z., XXXII, 20).

C'est le slave qui fournit les types les plus productifs de la série. Il s'y trouve en effet un assez grand nombre de dérivés expressifs en *-xü-* (*-xa*). Si, dans certains des exemples où le *-xü* se trouve après *-i-* ou *-u-*, le *x* peut reposer sur *-s-*, tel n'est pas le cas là où le *-xü-* suit *-a-*, *-e-* ou *-ó-*. Dans mes *Études sur le vocabulaire du vieux slave*, p. 361, le problème a été laissé en suspens. Moins prudent, le regretté Vondrák, *Vergl. Sl. Gramm.*, I², p. 632 et suiv., considère le *-xü* du v. sl. *spěxü* comme analogique de celui de *směxü*. Mais les cas sont trop peu nombreux pour que pareille action soit vraisemblable. D'ailleurs on n'a aucune raison de croire qu'un mot comme *ženixü* 'νυμφίος' ait un ancien suffixe **-so-*: il n'y a nulle part de formation comparable. Pour voir que la formation en *-xü* est de caractère expressif et familier, il suffit de jeter les yeux sur les indications que donne Vondrák, *loc. cit.*, p. 632 et suiv.; cf. Łoś, *Gramatyka polska*, II, § 229, p. 92 et suiv., et Lorentz, *Gesch. d. pomoranschen Sprache*, §§ 109—111, p. 120. Personne sans doute ne croira, avec Vondrák, que le type d'hypocoristiques polonais et tchèques, tels que *Stach* en face de *Stanisław*, serait analogique de *Zach* : *Zacharias*. Du reste, tch. *brach* en face de *brat*, que cite Vondrák lui-même, suffit à écarter cette hypothèse désespérée. Le type pol. *junoch*, tch. *jinoch*, avec le dérivé r. *júnoša*, etc., a manifestement un ancien suffixe *-xü*. Le caractère expressif d'un mot comme *zaviróxa* 'menteur' est évident. Si le mot sl. *ženixü* a ce suffixe expressif et familier, c'est que les noms de relations de ce genre ne sont pas des noms de parenté proprement dits et entrent dans la série des termes familiers.

Le *χ* grec est d'origine ambiguë, et il est impossible de déterminer si, dans les dérivés en *-χο-*, le suffixe original était **-gho-* ou **-kho-*. Sans examiner si une origine **-kho-* ne serait pas plus admissible, Brugmann, *Grundr.*, II², 1, § 394, p. 513, attribue à un ancien suffixe **-gho-* les exemples tels que *νηπίχος*, *στόμαχος*, *ἄστριχος*, *ἄρτάλιχος*, *μείλιχος*, *πύρριχος*, *ἔτσιχος*, etc. Mais, d'une part, l'existence même d'un élément suffixal **-gho-* est indémontrée; de l'autre, les mots pourvus de *-χο-* ont manifestement le caractère de termes expressifs et familiers. Soit par exemple Théocrite, IV, 55

Ὅσσιχον ἔστι τὸ τύμμα, καὶ ἀλίχον ἀνδρα δαμάζει.

•Quel petit mal de rien, et cela met à mal un homme de ma taille• (traduct. Legrand). Il y a tout un type de noms familiers de personnes en *-ιχος*, type particulièrement fréquent dans un dialecte étranger à la littérature, le béotien: béot. *Διωνυσιχος*, etc. Des adverbes comme ion.-att. *πανταχῆ*, *πανταχόθεν*, *πανταχοῖ*, *πανταχόσε*, *πανταχοῦ*, *πανταχῶς* relèvent de ce type expressif.

Les formes adverbiales *μοναχῆ*, *μοναχοῦ* semblent plus anciennement attestées que l'adjectif *μοναχός*. Et même, pour la plupart des adverbes de ce genre, l'adjectif n'est pas attesté; mais des formes adverbiales en supposent l'existence; et le verbe *ἀλλάσσω* est dérivé de l'adjectif que supposent aussi *ἀλλαχῆ*, *ἀλλαχόθεν*, *ἀλλαχοῦ* (l'aoriste du type *ἠλλάγην* est tout secondaire). Le sens sépare ces formations de celle de *δίχως*, *τρίχως*, etc., à côté de *δίχα*, *τρίχα*.

Le baltique, le germanique, le celtique et l'italique ne distinguent pas *kh* de *k*, et l'on n'en peut tirer aucun témoignage sur une distinction des suffixes **-ko-* et **-kho-*.

A en juger par l'indo-iranien, l'arménien et le grec, le suffixe **-kho-* serait une autre forme de **-ko-*, avec une valeur expressive et un caractère familier.

Il y eu un suffixe **-tho-* à côté de **-to-*. Mais l'étude en est rendue presque impossible par l'ambiguïté des traitements. Comme on le voit par *πλατύς*, *πετάνωμι*, *πόρτις*, *ἔστι*, etc., c'est *τ* qui, en grec, répond à indo-iran. *th* comme à indo-iran. *t*; le grec n'enseigne donc rien. En arménien, une distinction de *t* et de *th* n'est clairement attestée qu'après *r*. Le témoignage indo-iranien est donc, le plus souvent, unique.

A l'appui d'un caractère expressif de la forme **-tho-* du suffixe on peut invoquer le fait que, dans le superlatif, le sanskrit a *-iṣṭha-*, avec *-th-*. L'iranien *-iṣta-* ne peut rien enseigner pas plus que gr. *-ιστο-*. Mais l'examen des noms de nombre ordinaux montre que **-tho-* a existé en indo-iranien à côté de *-ta-*; ainsi l'on a skr. *saptáthah*, av. *haptaθō*, tandis que skr. *saptatīh* signifie 'soixante dix'. Mais, d'autre part, skr. *dvitīyah* 'second' a sa contrepartie dans gâth. *daibitīm* 'pour la seconde fois', av. *bitiyō* (c'est à dire *bitiyō*) 'second'. Enfin le skr. *prathamāh* 'premier' s'oppose à av. *fratəmō*, v. perse *fratamā* (nom. plur.).

Il y a des racines où coexistent une forme à sourde simple et une forme à sourde aspirée, et ce sont des racines à valeur nettement expressive.

Il y a une racine **skeid-* dans skr. *chinādmī* 'je fends' (où *ch* ne peut pas reposer sur **skh-*) et arm. *ctem* 'je déchire' (**skh-* donne arm. *sz-*). Et il y a une racine **skheid-* dans véd. *khidāti* 'il déchire' à côté de la forme nominale véd. *niṣkhīdam*, gr. *σχίζω* (avec des formes nominales d'un nom d'action *σχιδ-*, notamment *σχίδω*, *σχίδος*, *σινδόνοσ*, *πήγυα* Hes. (*σχίζα* en est un dérivé, comme *ἄσσα* de *ἀπ-*), arm. *xtir* 'différence'. Il est si malaisé de séparer **skeid-* et **skheid-* que personne sans doute n'oserait attribuer lat. *scindō* et lit. *skēdztu* (substitué à un présent athématique **skēid-*) à l'un plutôt qu'à l'autre groupe.

Il y a une racine **sper-* 'heurter, pousser du pied, disperser' avec un doublet **spher-*: en grec *σπίρω* 'je me débats' et *σπείρω* 'je dissé-

mine', σπορά; 'épars' etc., à côté de σφυρόν 'cheville du pied, talon', σφαίρα 'balle', σφαργεῖσθαι 'déborder, éclater', en sanskrit *sphuráti* 'il pousse du pied', *sphúrah* 'tremblant'; en arménien *spārnám* 'je menace' et *sp'ir* 'épars', *p'arat* 'dispersé'.

Il semble donc que le type, relativement rare des consonnes sourdes aspirées représenterait en indo-européen une variante expressive des sourdes simples. On s'expliquerait ainsi les flottements entre les deux types et le fait que la plupart des langues n'ont pas trace d'une distinction.

Max Niedermann.

De quelques noms indo-européens du millet.

Il ne semble pas qu'aucune des voies où s'est engagée la recherche de l'étymologie du nom germanique du millet ordinaire (*panicum miliaceum* L.): v. h. a. *hirso*, *hirs* m.¹⁾, m. h. a. *hirs* m. fort et *hirse* m. faible, all. mod. *Hirse* f. (à côté duquel certains dialectes ont conservé le masculin *der Hirs*)²⁾, ait conduit au but. A l'appui du rapprochement avec le latin *cirrus* «touffe de cheveux crépus, toupet, touffe de plumes sur la tête de certains oiseaux, huppe, plumet, panache, houppe, frange»³⁾, on pourrait être tenté de citer le fait que, dans quelques régions de l'Allemagne, le millet ordinaire est appelé *Quasthirse*⁴⁾. Mais ce serait là une analogie décevante, car «houppe» (*Quaste*) est une signification dérivée et non le sens primitif de *cirrus*. Au surplus, *cirrus* ne saurait être séparé du grec *κίχυνος* «boucle de cheveux frisés», ce qui implique qu'il procède d'une forme plus ancienne **cicirrus*⁵⁾ par un abrègement haplogique exactement comparable à celui qui a produit le prénestin *conea* «cigogne» (attesté par Plaute, *Truc.* 690) en regard du lat. *ciconia* ou bien

¹⁾ Steinmeyer et Sievers, *Die althochdeutschen Glossen* I, 606 et IV, 279. Le doublet *hirs* paraît dû à l'analogie du v. h. a. *milli* «millet à grappes» (*setaria italica* Beauv.) ← lat. *milium*. Le genre féminin de l'all. mod. *die Hirse* s'explique sans doute par l'influence de *die Gerste*.

²⁾ p. ex. Schweizer. *Idiotikon* II, 1633; Martin et Lienhart, *Wörterb. der elsäss. Mundarten* I, 375.

³⁾ Walde, *Lat. etymol. Wtb.*² p. 163; Muller, *Altital. Wtb.* p. 86.

⁴⁾ Gerth van Wijk, *A dictionary of plantnames* I (The Hague 1911), p. 946.

⁵⁾ *κίχυνος* et *(*ci*)*cirrus* n'ayant guère l'aspect de mots indo-européens, l'on est amené à se demander, s'ils ne seraient pas tous deux des emprunts à quelque original «égéen» dont la finale se fût diversifiée au cours de ses pérégrinations. Pour le gr. *κίχυνος*, l'hypothèse d'un emprunt à un idiome non indo-européen du bassin oriental de la Méditerranée a déjà été envisagée par Walde, *Lat. etymol. Wtb.*² p. 868.

le falisque *pafo* «je boirai», doublet de *pipafo* (comp. *foied. vino. pafo* CIE. no. 8180, Jacobsohn, Altital. Inschr. p. 4, no. 17, mais *foied. vino. pipafo* CIE. no. 8179, Jacobsohn, ibid. p. 4, no. 16)¹⁾. L'hypothèse d'une parenté du v. h. a. *hirso*, *hirsī* et de ses succédanés moyen haut allemand et allemand moderne avec le lat. *Cerēs*, osque *caria* «panis», karanter «vescuntur», gr. *κόπος* «satiété», *κοπένωμι* «je rassasie», lit. *šerti* «nourrir le bétail», *pā-šaras* «fourrage»²⁾ ne convainc pas non plus. La sémantique, en effet, n'y trouve pas son compte. Les mots lituaniens s'appliquent exclusivement à la nourriture du bétail et il en a été de même, sans doute, à l'origine des mots grecs, de sorte que le sens primitif de *hirso*, *hirsī* devrait avoir été «plante fourragère». Or, l'usage de couper le millet avant le développement des épis pour l'utiliser comme plante fourragère appartient notoirement à une époque récente. C'est une raison d'ordre sémantique aussi qui nous engage à repousser une troisième combinaison, celle avec le lat. *cēna* «repas», l'osque *ker ssnais* «cenis» et l'ombrien *šesna* «cenam», *çersnatur* «cenati»³⁾. De fait, le latin *cēna* et ses correspondants des autres parlars italiens, de l'avis de la plupart des linguistes, remontent à un ancêtre **qert-snā* qui se rattache à la racine du skr. *krntāti* «il coupe», lit. *kertū*, lett. *cērtu* «je frappe» (notamment avec

¹⁾ L'explication du prénestin *conea* par un dédoublement haplogique que j'ai proposée dans les *Mélanges Kaegi* (Frauenfeld 1919), p. 80, n. 1 a été combattue par M. Meillet, *Bull. de la Soc. de lingu.* XXII (1921), p. 51 qui, pour l'écartier, renvoie à M. Grammont, *La dissimilation consonantique* p. 147, suivant lequel l'haplogie ou la superposition syllabique ne s'observerait guère que dans la composition et dans la dérivation entre des éléments morphologiques distincts, mais non entre un redoublement assez isolé et une racine difficilement sentie comme telle. Cependant, les faits sont là pour prouver l'inconsistance de cette affirmation. Je cite encore: v. ital. *corbezza* «arboise» \Leftarrow lat. **(cu)curbitea* (Meyer-Lübke, REW. p. 188, no. 2366), ital. *zucca* «conrge», dans les Abruzzes *kottsā*, piém. *kusa*, frioul. *koče* \Leftarrow lat. **(cu)cutia* Meyer-Lübke, REW. p. 188, no. 2369); v. h. a. *kurbiḡ*, all. mod. *Kürbis* «courge» \Leftarrow lat. *(cu)curbita* (Kluge, *Etymol. Wtb. der deutschen Spr.*⁹ p. 269; *Jud. Ztschr. f. roman. Philol.* XXXVIII, 1917, p. 51); all. mod. *Falter* «papillon» \Leftarrow m. h. a. *vivalter* (Kluge, ibid. p. 124); fr. de la Suisse romande *kajon* «tonnelle de jardin» \Leftarrow *kikajon* (Pierrehumbert, *Dict. histor. du parler neuchâtelois et suisse romand* p. 318); gr. *κρίος* «pois chiche» \Leftarrow **(κε)κρίος* (Boissacq, *Dict. étymol. de la langue grecque* p. 519). Le passage par haplogie de *cucurbita*, **cucurbitea*, *vivalter*, **κεκρίος* à **curbita*, **curbitea*, *Falter*, *κρίος*, semble s'être opéré à travers les étapes intermédiaires **curcurbita*, **curcurbitea*, **vilvalter*, **κεκρίος* (comp. p. ex. lat. *cinnus* \Leftarrow gr. *κίννος*), la chute haplogique de l'une de deux syllabes consécutives ayant pour condition leur structure essentiellement identique.

²⁾ Osthoff, *Etymol. Parerga* I, 27 et 60.

³⁾ Schrader, *Reallexikon der indogerman. Altertumskunde*¹ p. 374.

un instrument tranchant), v. russe *čřtu* «je coupe»¹⁾ et qui signifiait, par conséquent, «portion, part découpée». De l'idée de «portion, part», on passe aisément à celle de «repas»²⁾, mais on ne voit pas de quelle façon on pourrait concilier les sens de «portion, part» et de «millet». Enfin, abstraction faite des objections auxquelles prêtent le flanc les étymologies qui viennent d'être passées en revue, toutes tomberont d'elles-mêmes dès qu'on trouvera à leur substituer le rapprochement plus direct et plus précis avec d'autres noms de la céréale en question dans les langues congénères. Démontrer que cette possibilité existe sera l'objet de cet article.

En grec, le millet ordinaire (*panicum miliaceum*) s'appelait *κέγχρος* (encore de nos jours, en grec moderne, *κεγχρό*)³⁾. De même que cette plante joue un rôle important dans la toponomastique des pays de langue allemande⁴⁾, de même, dans la Grèce antique, nombre de localités portaient le nom de *Κεγχρεαί*, dérivé de *κέγχρος*⁵⁾. Or, pour l'une de ces localités, petite bourgade de l'Argolide, située sur la route conduisant d'Argos à Tégée en Arcadie (aujourd'hui Sta Nerá)⁶⁾, Eschyle, Prométhée 676 atteste la forme plus ancienne *Κερχρεία*⁷⁾, qui est avec *Κεγχρεαί* dans le même rapport que *κερχνής*, *κερχνής*, *κέρχνη* «crécerelle» (cerchneis *tinnunculus* L.) avec les doublets postérieurs *κερχρηίς*, *κερχρής*, *κερχρίς*⁸⁾

¹⁾ Walde, Lat. etymol. Wtb.² p. 151; Muller, Altital. Wtb. p. 86 et suiv.; Berneker, Slav. etymol. Wtb. p. 172.

²⁾ Le même transport sémantique est supposé par le gr. *δαίς* «repas», à rapprocher de *δαίωμα* «je partage».

³⁾ Orth, Pauly-Wissowas Realencyclopaedie der class. Altertumswissenschaft VIII, 1951.

⁴⁾ p. ex. en Suisse *Hirslanden*, quartier de la ville de Zurich, *Hirsacker*, hameau de la commune zurichoise de Horgen, *Hirschelen*, hameau de la commune saint-galloise de Rebstein, les bains de *Hirseren* dans la commune bernoise d'Ursenbach, *Hirseln*, hameau de la commune lucernoise de Dierikon, *Hirseneegg*, hameau de la commune lucernoise de Luthern etc. (pour les nombreux lieux-dits suisses et particulièrement lucernois qui doivent leur nom à la culture du millet, voir Brandstetter, Die Hirse im Kanton Luzern [extrait de la revue Der Geschichtsfreund, Mitteilungen des histor. Vereins der fünf Orte, LXXII, Stans 1917], p. 79 et 87); dans le Wurtemberg, *Hirsau* à l'ouest de Stuttgart sur la Nagold, *Hirschlanden* dans la circonscription (Oberamt) de Leonberg.

⁵⁾ Pauly-Wissowas Realencyclopaedie XI, 1, 165 et suiv.

⁶⁾ Pauly-Wissowas Realencyclopaedie XI, 1, 166.

⁷⁾ Cette leçon est garantie non seulement par les meilleurs manuscrits, mais encore par la scolie relative au vers en question du Prométhée: *Κέρχνη κρήνη Ἄργους. τὸ ἀπὸ Κέρχνης κατιόν, ὃ ἐστὶν ὄρος.*

⁸⁾ *κερχνής*, *κερχνής* Aristophane, Av. 304. 589. 1181. 1335. 1454; *Eubule* fr. II, 208 K. (d'après le témoignage d'Athénée 2, 65 e); *κέρχνη* Callimaque fr. 100^c 13 (d'après les scolies d'Aristophane, Av. 304); Hésychius. —

et qui nous autorise à poser pour κέγγρος un prototype *κέρκσος, devenu d'abord *κέρχνος¹⁾, puis κέγγρος. D'autre part, le v. h. a. *hirso* peut procéder de **hirhso* (c'est-à-dire **hirχso*), issu lui-même d'un protoethnique **kerksos*, lequel, comme tant d'autres thèmes en -o-, aurait passé en germanique à la flexion des thèmes en -n-²⁾. L'évolution de **hirhso* (**hirχso*) en *hirso* par ecthlipse de la consonne intérieure du groupe a de nombreuses analogies, p. ex. v. h. a. *runza* «ride» ← **wrunkza* (comp. v. norr. *hrukka* ← **hrunkō*, ags. *wrincl*); v. h. a. *lenzo* «printemps» ← **lengzo* (comp. v. h. a. *langez*, dans les patois modernes du Tirol *langis*); m. h. a. *kirspil* «paroisse», *kirmesse*, *kirwihe* «fête patronale, kermesse» ← *kirchspil*, *kirchmisse*, *kirchwih*; m. h. a. *kelter* «pressoir» ← v. h. a. *kelk(e)tra*; v. norr. *vers* gén. «de l'oeuvre» ← **verks*; v. suéd. *folsens* gén. «du peuple» ← **folk-sens*; bas all. mod. *dinstach* «mardi» ← m. bas all. *dings(e)dach*³⁾.

L'identité originelle des termes germanique et grec désignant le millet ordinaire apparaît donc clairement. Sans doute, ils ne se recouvrent pas exactement l'un l'autre, mais c'est un fait connu que bien des correspondances de vocabulaire parmi les plus évidentes offrent des divergences de détail parfois considérables. Il suffira de rappeler, à cet égard, les noms de deux autres céréales, l'orge et l'avoine: gr. κρι, κριθή, lat. *hordeum*, v. h. a. *gersta* et lat. *avēna*, v. russe *ovīsū*, lit. *āvižos*.

De la même source que les deux précédents semble provenir enfin un troisième nom du millet, à savoir le slave commun *proso*, qui a été étudié en dernier lieu par M. Jokl dans sa contribution aux *Mélanges Jagić* (Zbornik u slavu Vratroslava Jagića, Berlin 1908), p. 481 et suiv.

κεγγρηίς, κεγγρίς Aristote, hist. anim. 2, 509^a 6 (κεγγρηίς A^a, C^a, E^a. Dittmeyer; κεγγρίς P, D^a); 6, 558^b 26 (κεγγρίς); 8, 594^a 2 (κεγγρίς); κεγγρηίς Elien, nat. anim. 2, 43 et 13, 25; Hétychius. Voir Lobeck, Pathol. serm. Gr. prolegg. (Leipzig 1837), p. 476; Sundevall, Die Tierarten des Aristoteles (Stockholm 1863), p. 102; Aubert et Wimmer, Aristoteles' Tierkunde (Leipzig 1868), I, 95; Thompson, A glossary of Greek birds (Oxford 1895), p. 76 et suiv.

¹⁾ A *κέρχνος de *κέρκσος, on comparera p. ex. ἄχνη «balle du blé», pour lequel la comparaison du lat. *acus*, -*eris*, qui a le même sens, conduit à admettre un type original **āksnā*, ou bien encore λύχνος «lampe» ← **λύκσος* en regard de lat. *lūna*, prénestin *losna* ← ital. commun **louksnā*; voir, à ce sujet, Brugmann, Grundriss² II, 1, p. 264, § 183.

²⁾ Sur l'extension du type flexionnel en -n-, qui est un des traits les plus caractéristiques du germanique, comp. p. ex. Kluge, *Urgermanisch*³ p. 203, § 225 et Meillet, *Caractères généraux des langues germaniques* p. 167 et suiv.

³⁾ Pour d'autres exemples, voir Streitberg, *Urgerman. Gramm.* p. 143 et suiv.; Noreen, *Abriss der urgerman. Lautlehre* p. 172 et suiv.; le même, *Altisl. und altnorweg. Gramm.*⁵ p. 187; Wilmanns, *Deutsche Gramm.*² I, 203 et suiv.; Wolff, *Studien über die Dreikonsonanz in den german. Sprachen* (German. Studien herausgeg. von Ebering, 11-ème fasc., Berlin 1921); le même, *Indogerman. Forsch.* XLI, 380 et suiv.

Il paraît superflu de revenir ici sur les tentatives d'explication antérieures que M. Jokl a réfutées par de solides arguments et sur celle également inadmissible de M. Hirt qui lui a échappé (voir Indogerman. Forsch. XXI, 173, où le sl. *proso* et le v. pruss. *prassan* sont considérés comme apparentés au lit. *sóru* «millet», lequel, selon M. Hirt sortirait de **psōrā*). L'hypothèse de M. Jokl lui-même qui veut que *proso*¹⁾ appartienne à la racine *pres* du parfait latin *pres-sī* et qui, dès lors, lui assigne le sens primaire de «grain destiné à être broyé» (Quetschfrucht) se heurte à cette objection décisive que *premere*, en latin, s'applique au pressurage des olives, du raisin, des rayons de miel, mais jamais au broyage des graines céréales. On disait, en effet. *premere olivae bacas, oleum, vina, mella*, mais *pinsere triticum, far, farinam*. On ne peut pas non plus faire état ni de v. sl. *pšēnica* «froment», ni de gr. *μελίνη*, lat. *mīlium*, lit. *malnos* «millet à grappes», que M. Jokl présume avoir signifié respectivement, à l'origine, «grain à concasser» (Stampfrucht) et «grain à moudre» (Mahlfrucht). *pšēnica* est un dérivé de *pšēno* «farine»; c'est donc proprement «la plante qui fournit de la farine»²⁾. Et en ce qui concerne le gr. *μελίνη*, le lat. *mīlium* et le lit. *malnos*, rien n'est moins sûr que leur prétendue parenté avec lat. *molere* et got. *maljan* «moudre». Le skr. *cyāmākaḥ* «panicum frumentaceum» (Macdonell and Keith, Vedic index of names and subjects II, 399) de *cyāmāḥ* «noir», le fr. *millet noir*, *blé noir* «sarrasin» et l'allemand *Mohrenhirse* «sorghum vulgare» nous invitent bien plutôt à les joindre à la famille du skr. *malinaḥ* «malpropre, noir», gr. *μέλας*, lett. *mēļns* «noir»³⁾. L'étymologie de M. Jokl ne satisfait donc pas. Une solution plus plausible consiste, comme il a été indiqué plus haut, à rapprocher le slave commun *proso* du v. h. a. *hirso* et du grec *κέγχρος*. *proso* en effet, est réductible à un type i.-e. **prok,os* n., dont le vocalisme radical, anormal pour un thème neutre en *-os-|-es-*, comme celui de v. sl. *kolo* «roue» (loc. *vũ kolesi*), gr. *ῥίεα* (chez Homère) «char», *σκότος* -ους «ténèbres», lat.

¹⁾ On ne tiendra pas compte ici du v. pruss. *prassan* «millet» suspect d'être emprunté au pol. *proso*; voir Trautmann, Die altpreuss. Sprachdenkmäler p. 408.

²⁾ C'est ce qu'a bien vu p. ex. Preobraženskij, Etimol. slovar' russk. jaz. II, 158 qui définit «такое зерно, которое даёт пшено, т. е. муку».

³⁾ lat. *mīlium* serait à lit. *malnos* assez exactement ce que gr. *πελιός* «livide, bleu tirant sur le noir» est à lat. *pullus* (← **pulnos*) «d'un gris sale, noirâtre». Quant au gr. *μελίνη*, il semble avoir signifié tout d'abord «bouillie de millet» comme *κεγχρίνη* qui a toujours conservé ce sens. C'est ainsi que l'all. *Grütze* «gruau» ne désignait encore en moyen haut allemand que la bouillie de gruau et que, détail particulièrement curieux, l'on dit ou du moins on disait encore au siècle passé dans certaines contrées de l'Allemagne et de l'Autriche *der Brei blüht* «la bouillie fleurit» au sens de «le millet fleurit» (Brandstetter, Die Hirse im Kanton Luzern p. 74; voir ci-dessus p. 111, n. 4).

foedus, *-eris* «traité, alliance», *glomus*, *-eris* «peloton», *pondus*, *-eris* «poids», résulterait du croisement d'un thème neutre en *-os-* | *-es-* à vocalisme radical *e* avec un thème masculin en *-o-* à vocalisme radical *o* (le v. sl. *kolo* p. ex. étant contaminé de **k^welos* n. et de **k^wolos* m.)¹⁾. i-e. *prok^wos*, ancêtre direct de sl. *proso*, supposerait donc l'existence antérieure de deux doublets **prek^wos* ou plutôt **perk^wos* n. (comp. lit. *peršù* «je fais une demande en mariage pour quelqu'un», v. h. a. *fergōn* «prier», ombr. *persklu* «precatione» en face de lit. *prašyti*, v. sl. *prosi* «prier», v. h. a. *frāgēn* «demander», lat. *procus* «prétendant») et *prok^wos* m. Pour franchir la barrière qui sépare le premier de ces doublets. **perk^wos* des ancêtres respectifs de v. h. a. *hirso* et de gr. *κέγγρος*, tels que nous les avons établis précédemment, c'est-à-dire **kerksos* et **kerksnos* qu'il sera permis, maintenant, de noter **k_rerk_rsos* et **k_rerk_rsnos*, il ne reste plus qu'à admettre que le *k_r*, initial de ceux-ci remplace un ancien *p* lequel se serait assimilé au *k_r* intérieur. Cette assimilation à distance d'une occlusive labiale à une occlusive gutturale serait de même nature que celle qui s'observe dans lat. *quinque*, irl. *cóic* «cinq» ← **k^wenk^we* ← i-e. **pepk^we* (ce dernier étant représenté par skr. *pañca*, gr. *πέντε*, lit. *penkì*); lat. *coquō* «je cuis» ← **k^wek^wō* ← i-e. **pek^wō* (lequel est continué par skr. *pacati*, v. sl. *pekō*); lett. *kuksis* «cheval alezan»²⁾, *kulksnis* «bourrelet garnissant la surface intérieure du collier des chevaux»³⁾, *kukurs*, m. h. a. *hoger* «bosse»⁴⁾ à côté de *puksis* (← all. *Fuchs*)⁵⁾, *pulkstis* (qui a le même sens que *kulksnis* et semble emprunté à l'all. *Polster*)⁶⁾, *kuprs*, lit. *kuprà*, v. h. a. *hovar*⁷⁾. A comparer encore l'assimilation d'une sifflante dentale initiale à une sifflante gutturale intérieure dans v. sl. *chuchota* «sécheresse» (Suprasl. 221, 11) à côté de *suchota* qui est la forme ordinaire. Enfin, l'analogie la plus frappante est fournie par le lemme de cette glose d'Hésychius *κέρχνος ἰέραξ* comparé à *περχνός*⁸⁾ nom d'une espèce d'aigle chez Homère Ω 316 et à *πέρχος* «épervier» chez Aristote, hist. anim. 9, 620^a,

1) Vendryes, Recherches sur l'histoire et les effets de l'intensité initiale en latin p. 155 et 346; Meillet, Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave p. 357 et suiv.; Brugmann, Grundriss² II, 1. 521 et suiv.

2) Mühlénbach-Endzelin, Lett.-deutsches Wtb. II, 301.

3) Mühlénbach-Endzelin, ibid. II, 307.

4) Mühlénbach-Endzelin, ibid. II, 303.

5) Ulmann, Lett.-deutsches Wtb. p. 214.

6) Ulmann, ibid. p. 214.

7) Mühlénbach-Endzelin, Lett.-deutsches Wtb. II, 319. Je ne saurais dire pourquoi, dans ce cas, à l'inverse des exemples précédents, l'assimilation a suivi une marche progressive, mais de toute façon, l'identité de lett. *kukurs*, m. h. a. *hoger* et de lett. *kuprs*, lit. *kuprà*, v. h. a. *hovar* paraît hors de conteste.

8) Aristarque accentuait *πέρχνος* selon le témoignage d'Hérodien I, 173, 14 et II, 127, 1 qui, lui, défend l'oxytonaison.

20. Mais, demandera-t-on, pourquoi l'assimilation en question a-t-elle atteint seulement **k_rerk_rsos*, **k_rerk_rsnos* à l'exclusion de **perk_ros* dont la consonne initiale est demeurée inchangée? Pour expliquer cette contradiction apparente, il convient de ne pas perdre de vue que l'assimilation à distance de même que la dissimilation et la métathèse, n'est qu'une tendance qui tantôt aboutit et tantôt n'aboutit pas, à laquelle il n'est donné suite que quand la force de résistance du phonème attaqué se trouve être diminuée par suite d'une circonstance quelconque. Répondre à la question ci-dessus revient donc à déterminer la raison pour laquelle le *p* initial de **perk_rsos*, **perk_rsnos* offrait moins de résistance que celui de **perk_ros*. Or, la stabilité des articulations diminue dans la mesure où la portion subséquente du mot auquel elles appartiennent s'allonge ou se complique. C'est ainsi que, au début du siècle passé déjà, Rasmus Rask a fait cette remarque pleinement confirmée depuis lors par la phonétique expérimentale que la durée des voyelles s'abrège à proportion que le groupe dont elles font partie devient plus long, le sujet parlant accélérant instinctivement le débit lorsque le nombre des sons à prononcer s'accroît¹. Voilà pourquoi, en latin, il y a eu syncope dans *opificīna*, **iuvenior*, **posterīdiē*, devenus respectivement *officīna*, *iūnior*, *postrīdiē*, tandis que dans *opifex*, *iuvenis*, *posterī* la voyelle de la syllabe médiane a été maintenue. On notera aussi, dans cette même langue, le contraste entre *portitor* et *portōrium* (= *portitōrium*²), *dentio* nom. (Mulomed. Chir. p. 231, 4 et 232, 28 éd. Oder) et *dentitōnis* gén. ibid. p. 30, 27), *dentitōne* abl (ibid. p. 179, 8) (= *dentitōnis*, *dentitōne*³), où l'allongement de *-tor*, *-tō* en *-tōrium* et *-tōnis*, *-tōne*, produit par la dérivation ou la flexion, a accaparé l'attention au détriment de la syllabe précédente, laquelle, affaiblie de la sorte, n'a pu, comme dans *portitor*, *dentitō*, échapper à l'élimination haplogique. Enfin, l'adjectif latin dérivé de *corulus*, *corylus* «coudrier» revêt dès sa première apparition chez Virgile, géorg II, 396 la forme métathétique *corulus*. En revanche, le substantif *corulus*, *corylus*, s'il n'a pu se soustraire lui non plus de façon définitive à la tendance à la métathèse, n'y a du moins succombé que beaucoup plus tard, au début de la période romane. *colurus*, *colyrus* est supposé par le fr. *coudre*, l'ital. dial. (Come, Valtelline, Bormio) et le rhétoroman *kóler*⁴, mais on ne

¹) Abbé Rousselot. Principes de phonétique expérimentale II, 998; Abbé Rousselot et Fauste Laclotte, Précis de prononciation française p. 8 et suiv.

²) Stolz-Schmalz Lat. Gramm., 5-ème éd. refondue par M. Leumann et J. B. Hofmann, I, 179. le doute émis par M. Pokrovskij, Journal de Kuhn XXXVIII, 279 et suiv. contre l'explication de *portōrium* donnée ci-haut est dénué de fondement. *portitōrium*, attesté à côté de *portōrium*, a évidemment été refait après coup.

³) Le Musée belge XII, 267 et suiv.

⁴) Meyer-Lübke, REW. p. 180, no. 2271.

le recontre jamais dans aucun texte latin. *colurnus* renferme le suffixe *-ino-* des adjectifs désignant la matière du type de lat. *faḡinus*, *iuncinus*, *laurinus*, gr. ἄνθινος, κέδρινος, φήγγινος. La métathèse, à laquelle il doit sa forme attestée à la date historique, a sans doute eu lieu antérieurement à la syncope de l'*i* de la forme primitive **corulinos*, donc à un moment où cet adjectif comptait une syllabe de plus que le substantif connexe.

Pour en revenir à présent aux ancêtres i.-e. des noms germanique, grec et slave du millet ordinaire, **perk₁sos*, **perk₁snos* et **perk₁os*, il est vrai que pour tous les trois le nombre des syllabes était le même. Mais dans **perk₁os*, le *p* initial et le *k₁* intérieur se tenaient à peu près en équilibre, tandis que, dans **perk₁sos*, **perk₁snos*, cet équilibre était rompu en faveur du *k₁*, lequel, de ce fait, a pu s'assimiler le *p*. L'articulation des groupes *k₁s* et *k₁sn*, en effet, demandait à l'organisme vocal un travail un peu plus complexe, partant un peu plus d'effort que celle du *k₁* seul, ce qui aura suffi à concentrer l'attention sur ces groupes et à la détourner, par contre-coup, du *p*, dont la stabilité se trouvait ainsi compromise.

Le rapport morphologique entre **perk₁os* n. d'une part et **perk₁sos*, **perk₁snos* m. de l'autre est le même que celui de skr. *rocaḥ* (thème *rocas-*), zd *raočō* (thème *raoča-*) «lumière», v. perse *rauča* (thème *rauča-*) «jour» avec skr. *rukṣaḥ* (thème *rukṣa-*), v. norr. *lióss* (germ. prim. **leuḡsas*) «brillant, lumineux» et avec zd *raoxšnō* (thème *raoxšna-*) «brillant», gr. λύχνος (gr. prim. **λύκσνος*) «lampe», irl. *lón*, *luan* (celt. prim. **louksnos*) «lumière, lune». **perk₁sos* et **perk₁snos* sont probablement d'anciens adjectifs, devenus par la suite des substantifs synonymes de **perk₁os* dont ils sont dérivés, comme p. ex. v. h. a. *āhorn* «érable» qui, pour la forme, correspond au lat. *acernus* adj., mais pour le sens au lat. *acer* subst.¹⁾

Quand ceux qui, à notre époque, connaissent encore le millet en entendent prononcer le nom, ce nom évoque dans leur esprit avant tout l'image d'une infinité de grains minuscules tels que les produit chaque plante de cette céréale, et il en a sans doute toujours été ainsi. Aussi bien nous paraît-il fort naturel qu'on se soit servi du nom du millet pour désigner métaphoriquement une agglomération de petites taches rondes ou de globules en appelant en français *fièvre miliaire*, en russe *prosjanica* ou *prosovidnaja syp'*, en slovène *prošnec* ou *prosenica* une fièvre caractérisée par l'éruption d'une quantité de petites vésicules ressemblant à des grains de mil. Dans ces conditions, il n'y aura pas de hardiesse excessive à mettre en relation le nom i.-e. du millet ordinaire, **perk₁os*, **perk₁sos*,

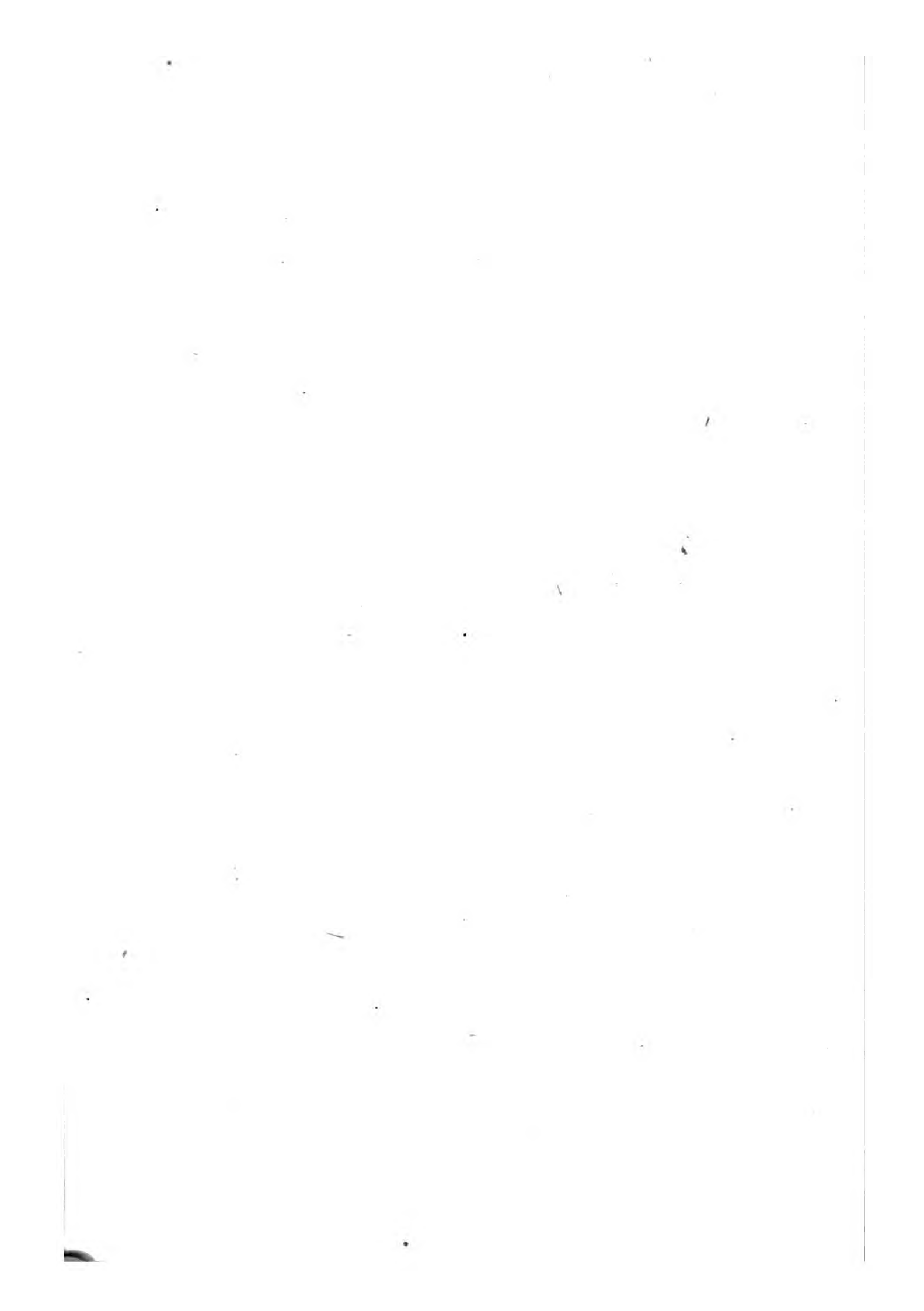
¹⁾ Osthoff, Etymol. Parerga I, 181 et suiv. a dressé une longue liste d'adjectifs signifiant «qui est fait de telle ou telle matière, qui consiste en telle ou telle matière» et qui, pris substantivement, sont devenus des appellations de cette matière elle-même.

**perk₂snos*. avec la famille de skr. *pr̥cniḥ* «moucheté, tacheté, bigarré», gr. *περικνός ποικιλόχρους ἔλαφος* (Hésychius), v. h. a. *forhana* «truite» (poisson aux flancs couverts de taches noires et rouges), irl. *erc* (← celt. prim. **perk₂nos*) «bigarré», en partant, pour rendre compte de ces derniers, du sens fondamental «parsemé de grains de millet». L'on sait, en effet, que pour exprimer les notions des diverses couleurs, les parlars indo-européens anciens recouraient volontiers à des noms concrets, surdéterminés, comme nous le faisons encore couramment en parlant d'un ruban *orange*, de gants *paille*, de champagne *rosé* etc.; comp. p. ex. v. sl. *vrani* «noir», proprement «corbeau» (v. sl. *vrani*, lit. *vařnas* «corbeau»), lit. *žalius* «vert», proprement «qui a la couleur de l'herbe» (lit. *žolė* «herbe»), lat. *cānus* ← **casnos* «gris», proprement «de la couleur du lièvre» (skr. *ṣaṣaḥ* ← **ṣasaḥ* «lièvre») ¹⁾.

Je termine en rappelant ce point de méthode qui a été trop souvent méconnu par les étymologistes et que, pour ma part, je me suis efforcé de mettre en pratique dans ce qui précède: «Les rapprochements étymologiques ont d'autant plus de valeur que les mots considérés ont des sens plus précis et rigoureusement déterminés ²⁾».

¹⁾ Sur ce procédé de dénomination des couleurs, voir le mémoire instructif de M. Richard Findeis, Ueber das Alter und die Entstehung der indogerman. Farbennamen (annexe du rapport du gymnase de Trieste sur l'exercice 1907/1908) et sur le «concrétisme» de l'indo-européen en général, Raoul de la Grasserie, Revue philosophique de la France et de l'étranger LXXV 1908), p. 225 et suiv. et A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes ⁵ p. 342.

²⁾ Meillet, Linguistique historique et linguistique générale p. 31.

Jos. Schrijnen

I et U informatifs en indo-européen.

C'est un phénomène très connu que le *î* et *u* apparaissent en différentes positions, dans les racines indo-européennes, comme un élément mobile. Ici je n'envisage pas l'élément consonantique *î* et *u* qui s'ajoute à des bases monosyllabiques ou dissyllabiques, et que Per Persson considère comme un déterminant radical dans ses «*Studien zur Lehre von der Wurzelweit. und Wurzelvar.*», p. 101 suiv., «*Beiträge zur indogerm. Wortforschung*» II, p. 705 suiv., cf. Noreen, «*Urgerm. Lautlehre*», p. 211 suiv. J'ai uniquement en vue le *î* et *u* après consonne initiale. Le cas se présente surtout après le *s-*, mais aussi après le *t-*, le *d-* etc., et l'on peut à mon avis se ranger en toute confiance du côté de M. Hirt — en appliquant également au *î* ce qu'il dit du *u* — : «*ich glaube... man kann einen Schwund des u ebenso gut nach k-Lauten annehmen, wie er nach Dentalen und Labialen sicher steht, d. h. er trat im Indogermanischen unter bisher unbekanntem Bedingungen nach allen Verschlusslauten und s ein.* IF. XVIII, p. 392.

M. Hirt parle ici bien décidément d'une chute de l'*u*, cf. «*Griech. Laut- und Formenlehre*»², p. 191; et c'est aussi l'opinion de M. M. Sommer, «*Griech. Lautstudien*», p. 110, Solmsen, «*Untersuchungen*», p. 192, 211. Wackernagel, KZ. XXIV. p. 592, ainsi que de Brugmann, si je ne me trompe. En effet, quand il écrit dans son «*Grundriss*» I, 1, p. 259: «*es kann aber nicht mit Sicherheit behauptet werden, dass es sich in solchen Fällen um einen uridg. Lautschwund handelt*», il appuie, ce me semble, sur le mot «*uridg*» plutôt que sur le mot «*Lautschwund*».

D'autres sont plus réservés. M. Thumb, IF. XI Anz., p. 24, dit simplement: «*die Annahme eines beweglichen uridg. u hinter dem Wurzelanlaut, womit wir vorhin operiert haben, dürfte manche Lauterscheinungen aufklären, die im System der idg. k-Laute Schwierigkeiten bereiten*»; cf. Brugmann-Thumb, «*Griech. Grammatik*», p. 52. De même Per Persson, «*Beiträge*» I, p. 123: «*Wie man nun auch diesen Wechsel er-*

klären mag, an der Existenz desselben kann man kaum zweifeln«. Cf. F. Muller, »Lat. woordverklaringen« (Amsterdam 1920), p. 173.

Or, plusieurs inconvénients s'opposant à l'hypothèse d'une chute indo-européenne, je me demande, si les semivoyelles *i* et *u* ne seraient pas des éléments introduits ou développés ultérieurement, des infixes, ou plutôt des informantes. terme dont je me suis déjà servi dans une étude qui avait pour but principal d'expliquer des doublets tels que πτόλις: πόλις: χθές: lat. *heri*; χθών: got. *guma* etc. KZ. XLIV, p. 17 suiv. Je le répète, je ne parle pas d'un *i* et d'un *u* mobiles dans une position quelconque, mais seulement après consonne initiale.

Il n'est guère facile de démontrer de façon convaincante qu'il s'agit ici non pas d'une chute mais d'un accroît ou infixe. Il en est autrement pour ce qui concerne le caractère préfixal de l'*s* mobile. En effet, ce caractère résulte nécessairement de la règle établie par M. Siebs et moi: »quand la racine indo-européenne commence par une sonore, la forme sigmatique parallèle commence par *s* + la sourde correspondante; quand la racine commence par une aspirée sonore, la forme sigmatique parallèle commence par une sourde ou une sourde aspirée«. Car il est évident que p. ex. un *s* + *b*- pouvait devenir *sp*, mais jamais un *b*- ne pourrait se développer d'un *sp*⁻¹). Les recherches faites par Hermann Möller et d'autres ont d'ailleurs confirmé notre opinion. Cependant je crois que la démonstration de la thèse qui nous occupe pourrait se faire également en se bornant à l'*u* seul. Notons d'ailleurs que les exemples d'un *i* mobile sont bien plus rares, je mentionne gr. χάζω 'bâiller': lat. *hiare*, *hisco* ← **gh(i)ə-skō*.

Dans le groupe des cas avec un *u* mobile, il faut encore faire un triage. Il y a d'abord l'alternance *tu*-, *du* -: *t*-, *d*-, p. ex. got. *þwairhs* 'fâché', vha. *dwerah* 'de travers': skr. *tarkuṣ* 'fuseau', lat. *torqueo*; **dui*-, **duis* 'deux, deux fois': **di*-, **dis*, cf. Solmsen, »Untersuchungen«, p. 211 suiv.; Fay, Class. Review XVIII, p. 207 suiv. Ensuite, comme je l'ai déjà dit, il est très probable qu'il faut admettre un *u* mobile indo-européen aussi après gutturale; de sorte qu'on pourrait à bon droit admettre les alternances *ku*-, *qu* -: *k*-, *q*-; *ĝu*-, *qu* -: *ĝ*-, *q*-; voyez surtout Per Persson. »Beiträge« I, p. 123; cf. Joh. Schmidt, KZ. XXXII, p. 405. Je me borne donc aux cas de l'alternance *su* -: *s*- et je fais observer que cette alternance ne se présente jamais quand l'*s* est mobile.

M. Sommer paraît être d'un autre avis. En effet, dans ses »Griechische Lautstudien« je trouve à la page 110 le passage que voici: »Wenn also im Griechischen (= älterem *F*-) auftritt, darf man dies unbe-

1) Voyez Schrijnen-Fischer. »Einführung«, p. 318.

denklich auf die Anlautsnuance $su-$ zurückführen, sobald diese sich ausserhalb des Griechischen nachweisen lässt. Dieselbe Berechtigung besteht dann, wenn bei einer Wurzel im Anlaut $s-$ und $\eta-$ mit einander wechseln. Das deutet mit Sicherheit auf idg. $su-$, das im einen Falle ohne das 'bewegliche s ', im andern in der jetzt namentlich durch Solmsen Untersuchungen 197 ff fest begründeten Doppelform mit idg. Schwund des η erscheint. Es bedarf also in solchem Falle nicht einmal eines direkten Beleges für die vollste Lautgestalt $su-$. Ce passage suppose, ce me semble, une formule $su-$: $\eta-$: $s-$. Or cette formule n'existe pas, et l'on doit soigneusement séparer les cas avec un s mobile des cas avec un η mobile. Dans la première catégorie η est l'élément constant, s l'élément mobile; dans la seconde s est constant et η mobile. Nous aboutissons donc à deux formules distinctes: $su-$: $\eta-$ et $su-$: $s-$. P. ex. $su\eta l$: ηl et, d'autre part, $su\eta l$: sel . Suivent quelques racines pour bien marquer la différence.

Premier groupe.

$su\eta l$: ηl . Gr. $\sigma\acute{\alpha}\lambda\omicron\varsigma \leftarrow *σFαλ\omicron\varsigma$ 'agitation des flots' (voyez cependant Persson, »Beitr.« I, p. 484); lat. *insolens* $\leftarrow *insuolens$ 'gonflé'; puis toute la famille germanique du got. *ufswalleins* 'orgueil': vha. *suellan*, vn. *svella* etc. Je crois qu'il n'y a pas lieu d'écarter $su\eta l$ dans l'acception de 'tourner', j'ajoute donc l'irl. *des-sel* 'tourner à droite' et le cymr. *chwel* 'tourner', où *chw-* représente un ie. $su-$. La forme asigmatique se trouve dans le vn. *vella* 'bouillir, bouillonner', vha. vs. *wallan* etc., voyez mon article dans le Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde XXIII, p. 309 suiv. La signification de 'tourner' se trouve dans le lat. *vol v-ere*, gr. $\acute{\epsilon}\lambda\iota\sigma\omega \leftarrow *Fελ\iota\sigma\omega$. Quant au gr. $\acute{\epsilon}\lambda\iota\chi\eta$ 'saule', il n'y a pas d'inconvénient à le comparer à l'ags. *welig*, v. sax. *wilgia* 'saule' et à le rattacher soit à la racine $su\eta l$ (gr. comm. $*σFελ\iota\chi\alpha\zeta$, voyez Sommer, »Lautst.« p. 112), soit à la racine ηl . En tout cas M. Boisacq a démontré MSL. XVI, p. 261 suiv. avec évidence que la forme $Fελ\iota\chi\acute{\omega}\nu$ du papyrus de Corinna, publié il y a une vingtaine d'années dans le cinquième fascicule des »Berliner Klassikertexte«, exclut formellement toute parenté avec le lat. *salix* et avec des formes telles que le v. irl. *sail* etc. On n'admettra donc pas avec M. Sommer, »Griech. Lautst.« p. 112, que le groupe initial $su-$ ait subi un allègement en $s-$ et η ¹⁾.

$su\eta nk(\acute{g})$: $\eta nk(\acute{g})$. Got. *af-swaggwjan* 'faire balancer' et toute

¹⁾ M. Vürtheim considère le gr. $\acute{\epsilon}\lambda\iota\chi\eta$ comme étant d'origine pélasgique; v. Mededeelingen der kon. akademie v. wetensch., afd. letterkunde Dl. 57, p. 103 suiv. (Amsterdam 1924) — Voyez encore Fick, KZ. XLIV, p. 338 (il y a deux mots: $\acute{\epsilon}\lambda\iota\chi\eta$ et $*Fελ\iota\chi\alpha\zeta$).

la famille germanique qui s'y rapporte: vha. *swinga*, vs. *swingan*, mha. *swenken* etc. — Vha. *wenchen* 'se mouvoir en arrière ou de côté', *wanchōn* 'chanceler', vs. *wenkian*. Fick, »Wörterb.« I, p. 547 rattache le lit. *wingis* 'courbure', *wéngti* 'hésiter'.

sueib(p): *ueib(p)*. Vha. *sweifan* et *sweibōn* 'agiter, faire tourner', néerl. *zweep* 'fouet'. — ~kr. *vépatē* 'il tremble'; lat. *vibrare* 'agiter, brandir'; vha. *weibōn*, vn. *veifa* 'agiter, brandir', néerl. *weifelen* 'hésiter'.

Second groupe.

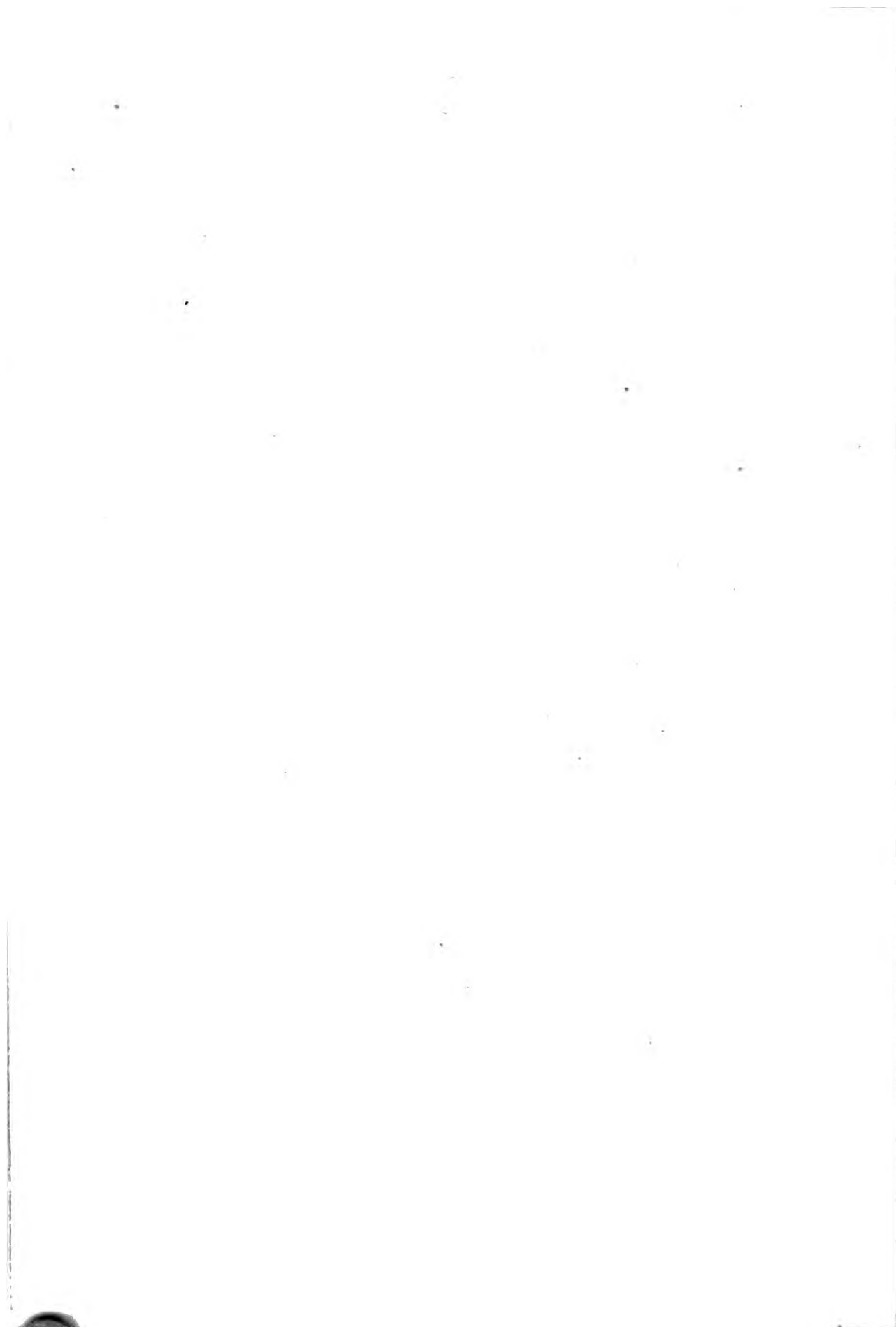
Autre est la correspondance indo-européenne *su-*: *s-* dont s'occupe M. Solmsen, »Untersuchungen«, p. 197 suiv. Citons d'abord gr. $\sigma\acute{\epsilon}\lambda\mu\alpha$ \leftarrow i. e. *suēl-mn* 'charpente, poutrage', hom. $\acute{\epsilon}\theta\text{-}\sigma\sigma\epsilon\lambda\mu\omicron\varsigma$ 'pourvu de bons bancs de rameurs'; vha. *swelli* 'poutre, seuil'. Puis, avec *s-* seul, ags. *selma*, vs. *selmo* 'bois de lit'; lat. *solium* \leftarrow **sol-īo-* 'siège'; lit. *silis* \leftarrow **sl-īo-* 'crèche', cf. Persson, »Beitr.« I, p. 379 suiv. — Surtout la racine du pronom réfléchi indo-européen montre cette alternance, à savoir *sue-* (*suo-*) dans le dor. ion. att. hom. $\acute{\epsilon}$ \leftarrow **σFε*, hom. $\acute{\omicron}$ \leftarrow **σFος*, etc., et *se-* (*so-*) dans hom. $\acute{\epsilon}$, $\acute{\omicron}$ non digammés, lat. *sibi*, *sē*, ombr. *seso* 'sibi', got. *sik* vsl. *sebē*, etc.; puis dans les dérivés skr. *svadhā* 'qualité', gr. $\text{F}\acute{\epsilon}\theta\omicron\varsigma$, lat. *sodalis*: got. *sidus*, vn. *sidr* 'coutume'. — Ensuite nous avons gr. $\text{F}\acute{\omicron}\varsigma$ 'comme', osk. *svai* 'si', got. *swē* 'comme': lat. *sī-c*, *sō-c*, *sī*, volsque *se-pis* 'si quis', vn. *sí*, vsax., vha. *sō* 'ainsi'. — V. slav. *svēnī* 'sans': lat. *sine*, *sēd* 'sans, mais'. puis *sēcors*, *sēluo* etc. — Lat. *sīdus* 'étoile': lit. *svid-ėti* 'briller'. — L'alternance *su-*: *s-* dans gr. $\acute{\epsilon}\acute{\xi}$ \leftarrow **σFεξ*: lat. *sex*, got. *saihs* etc. est incertaine. La forme primaire était peut-être (*ks*) *ueks*, cf. de Saussure, MSJ. VII, p. 75; Franck - van Wijk, »Etym. Woordenb.« s. v. (»de oorspr. anlaut is moeilijk vast te stellen«); Kretschmer, KZ. XXXI, p. 418. — Skr. *svāpnas*, ags. *swefn* 'sommeil': lit. *sāpnas*, lett. *sapnis* 'rêve'. Le lat. *sopor*, *somnus* peut représenter l'une et l'autre forme. D'autres exemples chez Solmsen, II. et Noreen. »Abriss d. Urgerm. Lautl.«, p. 217 suiv.

Il me semble donc que les deux formules indo-européennes *su-*: *u-* et *su-*: *s-* restent nettement séparées, et j'en tire la conséquence que voici. Dans la seconde formule, celle à *u* mobile, il est clair que — originellement — nous ne saurions rencontrer la forme asigmatique, soit: *uel*, parce que le phénomène de l'*u* mobile est conditionné par la présence de l'*s* même. Mais on ne conçoit pas pourquoi, étant admise l'hypothèse de la chute en indo-européen de l'*u* après un *s* initial dans la première formule *suēl* n'aurait pu donner naissance à *sel*. Si nous ne trouvons pas cette forme, c'est qu'il n'y a pas eu de chute de l'*u*; d'où je conclus que dans la seconde formule, celle à *u* mobile, il n'y a pas eu de chute

non plus, mais que l' \dot{u} après s initial y est le résultat d'un accroît, qu'il est un élément informatif.

Il serait oiseux, ce me semble, de vouloir déterminer dans quelles conditions l'insertion des éléments mobiles $\dot{\imath}$ et \dot{u} a eu lieu en indo-européen dans la position susdite. Mais il n'est pas téméraire d'admettre que ces éléments aient eu originairement une valeur sémantique précise, ce qui, d'ailleurs, est également probable pour l' s mobile. J'attire encore l'attention sur le fait qu'un $\dot{\imath}$ mobile après un s initial se trouve aussi dans le suffixe du génitif $-s\dot{\imath}o$: $-so$ et dans le suffixe du futur $-s\dot{\imath}^*o$: $-s^*o$. Notons enfin que l'insertion d'un élément mobile, telle que nous la supposons pour l' $\dot{\imath}$ et l' \dot{u} indo-européens, est très usuelle dans plusieurs langues caucasiques.

Nimègue.

Stanisław Szober.

Postaciowe znaczenie praindoeuropejskich zdwojonych tematów czasownikowych typu stind. *jigami*, greck. $\beta\epsilon\beta\alpha\mu$.

Treść wyłożonych poniżej uwag jest rozwinięciem myśli, które jeszcze podczas studjów uniwersyteckich na wiosnę 1902 r. przedstawiłem nauczycielowi swojemu prof. G. K. Uljanowowi w rozprawce, poświęconej formalnemu i znaczeniowemu rozbiorowi indoeuropejskich reduplikacyj z całkowitem i częściowem zdwojeniem pierwiastka. W kilka miesięcy potem Uljanow ogłosił artykuł: *Кратное значение удвоенных основъ* (Сборн. статей, посвященных... Ф. Θ. Фортунатову. Warszawa 1902, str. 703 nst.) Ponieważ rozprawka moja nie została ogłoszona drukiem i dotychczas przechowuje się w rękopisie w archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, a Uljanow oparł się na niej tylko częściowo, więc powracam do niej obecnie, oczywiście w nowem opracowaniu.

Treści znaczeniowe tak zwanych postaci czyli rodzajów czynności (actiones) są jednymi z najdawniejszych i najistotniejszych właściwości semantycznych indoeuropejskich tematów czasownikowych. Tak charakterystyczne dla późniejszego, samodzielnie już rozwoju systemu konjugacyjnego poszczególnych języków indoeuropejskich znaczenia temporalne tematów czasownikowych zaczęły się w prajęzyku indoeuropejskim rozwijać na pierwotnem podłożu znaczeń postaciowych (ob. K. Brugmann. Gdr.² II, 3, 70 nst., B. Delbrück, Vergl. Synt. II, 9 nst. i przytoczone tam poglądy W. Streitberga). Ślady tego genetycznego stosunku, jaki niegdyś łączył czasy czasownika z jego rodzajami czynności, uwydatniają się do dnia dzisiejszego w beczasowym znaczeniu rozmaitych form «czas w» w poszczególnych językach indoeuropejskich, jak na przykład beczasowe a wyłącznie tylko postaciowe znaczenie form *coniunctivi* i *optativi*, używanie form *indicativi praesentis* w znaczeniu t. zw. czasu ogólnego lub używanie słowiańskich dokonanych form czasu teraźniejszego, które w systemie konjugacji mają znaczenie czasu przyszłego, dla wyrażania wszystkich możliwych stosunków czasowych (ob. S. Szober: Użycie form czasu

przyszłego w opowiadaniu historycznym na oznaczenie czynności minionych. Jęz. Pol. VI, 32 nst. i W. Doroszewski: O znaczeniu dokonanem osnów czasownikowych. *Prace Fil.* X, 281 nst.). Ale znaczenie postaciowe jest -- przynajmniej w historii języków indoeuropejskich -- w temacie czasownika nie tylko wartością pierwotną w stosunku do znaczenia czasowego, lecz zarazem stanowi jego składnik istotny, ściśle związany z naturą semantyczną czasownika. Wymownem tego świadectwem jest fakt nieustannego odnawiania się formalnych sposobów wyrażania znaczeń postaciowych czasownika w tych językach, w których dawne formy postaciowe w ciągu dziejów ginęły. (Ob. F. Mossé. *Le renouvellement de l'aspect en germanique Mélanges linguistiques offerts à M. J. Vendryes...* str. 287 nst. i Ch. Bally: *Valeur aspective de en en français moderne. Ibid.*, str. 1 nst.)

W t m stanie rzeczy rodzaj czynności staje się jednym z ważniejszych zagadnień morfologii czasownika indoeuropejskiego i nie dziw, że mu poświęcono tyle już pracy zarówno w zakresie poszczególnych języków indoeuropejskich, jak całych grup językowych i stanu językowego praindoeuropejskiego. Wyłożone poniżej uwagi mają na celu stwierdzenie istnienia w słowotwórczym systemie werbalnym prajęzyka indoeuropejskiego pewnej odmiany postaci czasownikowej, która dotychczas nie została we właściwy sposób wyróżniona.

Zależnie od sposobu formalnego wyrażania rozróżnia się zwykle trzy odmiany form postaci czasownikowych: postać morfologiczną, leksykalną i semantyczną. (Ob. F. Mossé: *Le renouvellement de l'aspect en germanique. Mélanges-Vendryes*, str. 287 nst.) Z tych trzech odmian tylko postać morfologiczna ma właściwe sobie znamię formalno-gramatyczne: znamieniem tem jest zewnętrzna lub wewnętrzna forma słowotwórcza tematu słownego, występująca albo w odmianie jakiegoś afiksu albo w odmianie jakiejś funkcjonalnej oboczności fonetycznej, np. greck. *ἔλαμβανεν* : *ἔλαβεν*, *ἔλειπεν* : *ἔλιπεν*, stind. *avindat* 'znajdował' : *avidat* 'znalazi', *arohat* 'rósł' : *aruhat* 'urośł', polsk. *писаć* : *написаć*, *сидzieć* : *сягсь*, *мругну́ть* : *мругну́ть*, *плака́ть* : *поплакива́ть*, *нести́* : *нести́*. Znaczenie postaci leksykalnej związane jest z t. zw. zwyczajowem, czyli leksykalnem znaczeniem («usuelle Bedeutung» w terminologii H. Paula) wyrazu i nie ma żadnego wykładnika formalno-gramatycznego, np. polsk. *іść* : *chodzić*, *brać* : *wziąć*, *rzec* : *mówić*... Znaczenie postaci semantycznej nie znajduje również osobnego wykładnika w formach gramatycznych i wynika zawsze tylko z kontekstu, czyli z tego kaznistycznego znaczenia («kasuelle Bedeutung» w terminologii H. Paula), jakie wyraz otrzymuje w swoim przygodnem otoczeniu składniowem, np. niem. *das Wasser trinken* (dokon.), *des Wassers trinken* (niedokon.) (R. Wustmann: *Verba perfektiva, namentlich im Heliand u A.*

Beera w jego: Tři studie o videch slovesného děje v gotštině I, 112—3), niem. *ich trinke* (kursyw.): *ich trinke das Wasser* (terminatyw.): *ich trinke vom Wasser* (kursyw.) (H. Pedersen u A. Beera, tamże), franc. *je tourne la page* (momental.): *l'ouvrier tourne un pied de table* (określ.): *la terre tourne* (nieokreśl.) (F. Brunot: *La pensée et la langue*, str. 438), greck. βέλος βαλεῖν (ingresyw.): ἄνδρα βαλεῖν (efektyw.) (K. Brugmann: *Gdr.*² II, 3, 80).

Z wymienionych trzech odmian rodzajów czynności czasownika tylko postać morfologiczna wchodzi w skład systemu konjugacyjnego, bo tylko ona ma uogólnione i wyabstrahowane w poczuciu językowym formalno-gramatyczne wykładniki słowotwórcze. Jednym z takich formalnych wykładników postaci czynności czasownika może być w językach indoeuropejskich reduplikacja, czyli zdwojenie rdzenia wyrazowego. Nam tutaj chodzić będzie o rozpatrzenie znaczenia postaciowego tego typu zdwojenia, które występuje w takich czasownikach, jak stind. *jigāti*, greck. βίβησι.

Pokrewne formacje o podobnym typie zdwojenia rdzenia słownego spotykamy także w innych językach indoeuropejskich, np. łac. *sisto*, *sūdo* ← *si-zd-ō*, *bibo*, *serit* ← *se-sc-ti*, ale występują one w znacznie mniejszej ilości, dlatego też ograniczę się tutaj do materiału staroindyjskiego i greckiego. Materiał ten wystarczy, aby ze zgodności jego zaświadczeń odnieść restrytuowane na jego podstawie fakty do stanu prajęzyka indoeuropejskiego.

Do klasy formalno-znaczeniowej czasowników, oznaczonych hasłem *jigāti*, βίβησι, zaliczam te twory czasownikowe, których cechą zewnętrzną jest zdwojenie z samogłoską *i* w zgłosce zreduplikowanej. Zgłoski rdzenne, jak to uwidoczni przedstawiony przez K. Brugmanna obraz rzeczy (*Gdr.*² II, 3 §§ 58—64, §§ 83—89, §§ 120—1), mogą w tych czasownikach przybierać trojaki postać formalną:

1) tworzą temat, składający się z jednozgłoskowej t. zw. lekkiej lub ciężkiej bazy rdzennej która w najstarszych należących tutaj formacjach ulegała ilościowym wymianom samogłoskowym, np. stind. *bibharti* : *bibhymas* 'nieść, trzymać', *piparti* : *pipymas* 'napełniać', *iyati* : med. *īte* 'pobudzać, podnosić', greck. τίθημι : τίθειν, πίπλημι : πίπλημεν, τίτρωμι : τίτρωμι

2) tworzą temat, składający się z rdzenia w połączeniu z tematyczną samogłoską *-o-*, przyczem w formacjach, mających znaczenie prezensu, rdzeń występuje zawsze w niższym stopniu wokalizacji, np. stind. *jighrati* 'wacha', *jighnate* 'zabija', *tiṣṭhati* 'stoi', greck. γίγνομαι, τίπτω ← *τίττω, μίμνω, ἴσχω ← *σίσχω.

3) tworzą temat, składający się z dwuzgłoskowej bazy rdzennej, zakończonej długą samogłoską lub wyższodługą dwugłoską, przyczem pierwsza zgłoska bazy rdzennej występuje tu w stopniu redukcji, np. stind. *jigāti* 'idzie, stąpa', greck. βίβημι, δίδωμι ← *δίδωμαι.

Do tejże klasy formalno-znaczeniowej, która obejmuje wymienione tu typy czasowników, należą także słowa w rodzaju greck. διδῶστω, γυγνώστω, διδρῶστω. βιβρώστω, są to jednakże formacje późniejsze, powstałe na gruncie języka greckiego i języków italskich. Rozwinęły się one z jednej strony, jak wskazuje greck. διδρῶστω obok ἔδρῶν, stind. *drāti*, z dawnych formacji typu *jigāti*, βίβησι na wzór tworów z przyrostkiem *-*sko-*, a z drugiej strony, jak wskazują greck. γυγνώστω obok γνώστω, powstały z dawnych formacji niereduplikowanych i dopiero wtórnie otrzymały zdwojenie z samogłoską *i* przez skojarzenie znaczeniowe z odziedziczoną klasą czasowników o tym typie zdwojenia. Trzecim źródłem rozwinięcia się tego rodzaju nowotworów była kontaminacja dwóch równoległych a tradycyjnie przechowywanych typów formalnych; w ten sposób, na przykład, powstała formacja βιβῶστω jako wytwór pomieszania formy βῶστω (por. stind. *gacchati*) z formą βίβησι, og. greck. βίβησι.

Jak widać, formy typu διδρῶστω, γυγνώστω, βιβρώστω, jakkolwiek są późniejszymi wytworami poszczególnych języków, to jednak pozostają w ścisłym związku z wymienionymi wyżej formacjami praindoeuropejskimi, gdyż są albo ich późniejszymi przekształceniami, albo urobionymi na ich wzór nowotworami, musimy je przeto n równi z tamtymi wciągnąć w zakres naszych rozważań.

Jest jeszcze jedna indoeuropejska formacja zdwojonych tematów czasownikowych z samogłoską *i* w reduplikacji. Są to formacje tak zwanych verba desiderativa z tematami, rozwiniętymi przyrostkiem *-so-*, np. *didrḱṣate* 'chce widzieć', *ditsati* 'chce dać'. Formacja ta jednak nie należy do rozpatrywanej tu klasy i, jeżeli pozostaje, to w bardzo dalekim z nią związku, dlatego też w grę tutaj wchodzić nie może.

Przy różnych, jak widzieliśmy, możliwościach w ukształtowaniu zgłoski rdzennej charakterystyczną wspólną cechą formalną rozpatrywanych tu form jest postać właściwej im reduplikacji. Znamieniem tej reduplikacji jest samogłoska *i*. Jest to najpospolitsza i niewątpliwie najstarsza postać formalna tej klasy czasowników, ale na gruncie poszczególnych języków, już w najodleglejszych epokach ich historii, zamiast pierwotnej samogłoski *i* zaczęła się zjawiać w reduplikacji tych form samogłoska, odpowiadająca praindoeur. **ē*, np. stind. *babhasti* 'żuje', *dadhāti* 'kładzie', *saścati* 'idzie w ślad', *jāgati* 'budzi', greck. δῆδέχεται. To **ē* zamiast **i* jest wynikiem późniejszego oddziaływania form perfektu (K. Brugmann: *Gdr.*² II, 3, 110). W związku z temi samymi wpływami asymilującymi formy perfektu, pozostają także takie formacje, jak stind. *juhōti* 'leje, składa ofiarę' (por. perf. *juhāva*).

W takim stanie rzeczy do rozpatrywanego tutaj materiału będziemy mogli wciągnąć nie tylko te formacje, w których zachowała się starodawna właściwa im samogłoska *i* zgłoski zdwojenia, lecz także takie czasowniki,

w których w reduplikacji na miejsce dawnego *i* zjawiała się samogłoska **ē* lub stind. *u*.

W. Wundt (*Völkerpsychologie. Die Sprache*³ I, 642 nst.), podając teorię psychologiczną reduplikacji, na pierwszym miejscu swego schematu klasyfikacyjnego wymienia zdwojenie jako wykładnik formalny powtarzających się zjawisk i czynności. W tym wypadku reduplikacja ma być językowym (gramatycznym) odpowiednikiem obiektywnych momentów, wciskających się do świadomości za pośrednictwem zmysłów ze świata zewnętrznego, np. łac. *tintinnāre*, *murmurāre*, *gingrīre*, *ululāre*, *cucūlus*, greck. *τονθορούζω*, *μαρμαίρω*, *καρκαίρω*, *μορμούρω*, *γογγύζω*, *κέρκος*, *κόκκυξ*, *κύκλος*, stśłow. *glagolati*, *klakolǫ*, polsk. *paplać*, *beben*, *kukułka*, lit. *bambėti*, *gegužė*, stind. *kakhati* 'śmieje się', *kurkura-* 'pies', *kurkuṭa-* 'kogut', *cakra-* 'koło', *cakati* 'drży'.

Jest rzeczą jasną, że tym obiektywnie powtarzającym się momentom zjawisk zewnętrznych towarzyszą w aktach ich postrzegania odpowiednie, powtarzające się również wrażenia. Tak, na przykład, obiektywnemu łańcuchowi wstrząśnięć ciała, składających się na zjawisko drżenia, towarzyszą w tej samej liczbie i kolejności powtarzające się wrażenia tych wstrząsów; tak samo szeregowi ruchów, składających się na czynność łechtania, towarzyszą odpowiadające im w dziedzinie subiektywnej wrażenia. Toteż w pewnych wypadkach, jak, na przykład, w wyrazach oznaczających wymienione tylko co zjawiska i czynności, greck. *καρκαίρω*, *γογγαίρω*, stg niem. *bibet*, stind. *bibheti* 'boi się', pierwotnie 'drży', łac. *tūllāre*, trudno orzec, czy podstawą pozajęzykową reduplikacji jest powtarzanie się obiektywnych składników zewnętrznego zjawiska czy też towarzyszących mu subiektywnych wrażeń. W każdym razie nie ulega wątpliwości, że drugim pozajęzykowym czynnikiem, sprzyjającym tworzeniu się gramatycznej reduplikacji, był obok czynnika obiektywnego także czynnik subiektywny, mianowicie powtarzanie się jednorodnych wrażeń i doznań. Te doznania i wrażenia mogą mieć swe źródło nie tylko w przyczynach zewnętrznych, lecz także wewnętrznych, z różnorodnej postawy i różnych ustosunkowań składników samej świadomości płynących. Wtedy, oczywiście, czynnik subiektywny staje się jedyną przyczyną reduplikacji, ale wówczas reduplikacja przestaje być gramatycznym wykładnikiem wielokrotności i zaczyna wyrażać towarzyszące czynnościom i zjawiskom nateżenie emocjonalne. Czasowniki z reduplikacją, która w ten sposób powstała, należą do kategorii tak zwanych *verba intensiva*, np. stind. *nenekti* 'myje się' (por. greck. *νίζω*), *dardarti* od rdzenia *dar-* 'rozszczepiać', greck. *παμφαίνω*, *παιφάσσω*, *λιλαίωμαι* ← **λι-λασ-ίζο-μαι*.

Znaczenie intensywne pozostaje w ścisłym związku ze znaczeniem iteratywnym, przyczem związek ten jest zobopólny, to znaczy, rozwija się w dwóch wzajemnie uzupełniających się kierunkach, od znaczenia itera-

tywnego do intensywnego i odwrotnie, od znaczenia intensywnego do iteratywnego. Wielokrotność bowiem jakiegoś wrażenia — wszystko jedno, czy jest ona wynikiem zewnętrznych przyczyn obiektywnych czy też przyczyn wewnętrznych, subiektywnych — przez sam fakt psychicznego sumowania musi w ostatecznym rezultacie doprowadzać do większego napięcia tego wrażenia; iterativum przekształca się w ten sposób w intensivum. Odwrotnie, jeżeli przy odbieraniu jakiegoś wrażenia ulegamy w większym lub mniejszym stopniu podnieceniu uczuciowemu, to ten stan napięcia emocjonalnego pociąga za sobą wielokrotne odtwarzanie doznanych wrażeń. W takich warunkach intensivum przeistacza się w iterativum. Tak więc intensiva i iterativa pozostają z sobą w ścisłym związku psychologicznym, a językowym tego powinowactwa wykładnikiem jest wspólna tym obu kategorjom forma słowotwórcza: reduplikacja, właściwa im w językach indoeuropejskich od najdawniejszych czasów (ob. B. Delbrück: Vergl. Syntax II, 16, K. Brugmann: Gdr.² II, 3, 21).

Z tych dwóch podstawowych znaczeń form reduplikowanych rozwinęły się, jak stara się dowieść Wundt (op. cit.), inne właściwe im znaczenia, między innymi w zakresie wyobrażeń rzeczownikowych znaczenie kolektywne, a w zakresie wyobrażeń czasownikowych znaczenie postaci duratywnej i dokonanej. Ponieważ, jak słusznie zaznacza Brugmann, «verschiedene Arten von Reduplikation haben sich mit verschiedener Bedeutung in uridg. Zeit festgesetzt» (Gdr.² II, 3, 21), zachodzi pytanie, jakie znaczenie wiązało się z typem zdwojenia, występującym w czasownikach stind. *jigāti*, greck. βίβησι.

Delbrück (Vergl. Syntax II, 16 nst.) widzi w tym typie zdwojenia wykładnik wielokrotności: czasowniki z takim zdwojeniem rdzenia miały znaczenie iteratywne. Ponieważ jednak, jak wiadomo, czasowniki iteratywne miały także inną, bardziej rozpowszechnioną formację, bez reduplikacji, jak np. stind. *patáyati* 'lata': *patati* 'leci', greck. ποτέομαι: πέτομαι, stśłow. *voditi*: *vesti*, polsk. *wodzić*: *wieść*, więc nasunęło się pytanie, jaka między temi dwoma typami iteratywów zachodzi różnica znaczeniowa. Delbrück różnicę tę widzi w tem, że formacja typu *jigāti*, βίβησι ma być wykładnikiem normalnej postaci wielokrotnej, którą określa, jako «eine Aktion, wenn ausgesagt wird, dass die Handlung des Präsens aus wiederholten gleichen Akten besteht» (op. cit. II, 15), natomiast w formacjach typu *patáyati*, ποτέομαι upatruje to znaczenie postaciowe, które określa jako «iterativ-ziellose Bedeutung» (op. cit. II, 109).

Do tych poglądów Delbrücka nawiązał swoje wywody w wymienionym wyżej artykule Uljanow. Trafnie zwraca on uwagę na to, że rozróżnienie, podane przez Delbrücka, nie wnika w istotę rzeczy, i podaje własne ujęcie cech rozróżniających. Według Uljanowa, istota różnicy znaczeniowej, zachodzącej między zajmującymi nas tutaj dwoma rodzajami

wielokrotności, polega na tem, że formacje typu *patáyati*, ποτέομαι wyrażają wielokrotność powtarzania się czynności trwałej (duratywnej), a formacje typu *jigāti*, βίβησι wyrażają taki przebieg czasowy czynności, który się składa z szeregu następujących po sobie w prawidłowym porządku momentów. „Кратное значение этихъ основъ (typu *jigāti*, βίβησι) состоитъ... въ томъ, что ими время признака обозначается, какъ составное, т. е. какъ распадающееся на отдѣльные, правильно послѣдовательные моменты. Это кратное значение существенно отличается отъ кратнаго значенія основъ типа *patáyati*, πορέω и т. д., которыя обозначаютъ сложное время признака, т. е. слагающееся изъ ряда длительныхъ временъ признака“ (op. cit. 708).

Analiza zgromadzonego materiału rzeczowego doprowadza jednak Uljanowa w końcu wywodów do wniosku, że nie wszystkie czasowniki typu *jigāti*, βίβησι zawierają w sobie tę odmianę przebiegu czasowego czynności, którą on określił jako „составное время признака“. Czasowniki takie, jak stind. *tiṣṭhati*, *dadāti*, *dadhāti*, greck. ἴστημι, δίδωμι, τίθημι, w genezie swoich zdwojeń miały nieco inny, niż tamte, przebieg czasowy czynności. Ten przebieg czasowy określa Uljanow, jako „сложно-составное время признака“ (op. cit. 713). Termin „сложное время признака“, jak się to okazuje z przytoczonych wyżej definicji, ma oznaczać wielokrotność powtarzających się czynności; czasowniki typu stind. *patáyati*, greck. ποτέομαι stśłow. *voditi* mają „сложное время признака“, bo wyrażają wielokrotność powtarzających się czynności (w tym wypadku duratywnych). Termin „составное время признака“ ma natomiast oznaczać wielokrotność następujących po sobie w prawidłowym porządku poszczególnych momentów rozwijającej się czynności; czasowniki typu *jigāti*, βίβησι mają zawierać w sobie „составное время признака“, bo wprawdzie nie wyrażają wielokrotnych czynności, lecz podkreślają wielokrotność momentów, następujących po sobie w toku rozwijania się tych czynności. Przy takim pojmowaniu tylko co określonych terminów termin „сложно составное время признака“ ma oznaczać wielokrotność czynności, ale wielokrotność ta jest tutaj prawidłowa i bezpośrednia, a same powtarzające się czynności mają przebieg momentalny; w tych okolicznościach żadna z nich nie jest zjawiskiem samoistnem, lecz tylko poszczególnym aktem, składającym się na jeden z następujących po sobie momentów rozwijającej się jednej czynności złożonej. Taki przebieg czynności nazwałem niegdyś we wspomnianej wyżej rozprawce *sumaryczną wielokrotnością*. Termin ten, zdaje mi się, jaśniej i bardziej bezpośrednio uwydatnia charakter właściwego jej przebiegu czasowego; jest to czynność, która powstaje przez zsumowanie szeregu następujących po sobie w prawidłowym porządku jednorodnych czynności momentalnych. Wykładnikiem formalnym tego rodzaju czynności w językach

bałtycko-słowiańskich, jak to wykazał w swoim dziele „Значение глагольных основъ въ литовско-славянск. яз.“ (II, 250) Uljanow, stał się przedrostek **po-*. Formacje te do dnia dzisiejszego wykazują w poszczególnych językach słowiańskich żywotność właściwej im funkcji postaciowej i dlatego w znaczeniu formalnym takich czasowników, jak np. polsk. *pogwizdywać*, *poskakiwać*, *podrygiwać*, *potrzasać*, *poprawiać*, *podawać*, *połykać*, *pożerać*, *popijać* i t. p., uwydatnia się wyrażenie istota rozpatrywanego przebiegu czasowego czynności. Podobny przebieg czasowy musiały posiadać w przeważającej ilości wypadków użycia starogreck. czasowniki ἵστημι, δίδωμι, τίθημι; przebieg ten był im niewątpliwie właściwy, gdy wyrażane przez nie czynności ogarniały nie jeden, lecz wielość przedmiotów, co się uwidoczniło w takich wyrażeniach jak np. polsk. *stawiać pasjans*, *kłaść karty*, *dawać karty*, *dawać* (= *podawać*) *snopki*, *stawiać brodło*. Znaczenie realne właściwe tematowi staroind. *tiṣṭha-* ‘stać’ rozwinęło się z formalnego znaczenia takiegoż sumaryczno-wielokrotnego przebiegu czynności, bo jak tłumaczy Delbrück (op. cit. II, 21) *tiṣṭhati* oznaczało pierwotnie ‘er tritt wiederholt hin (gleichsam die Stellung ausprobierend)’, a stąd rozwinęło się znaczenie ‘er stellt sich fest, steht fest’.

Podobną sumaryczną wielokrotność upatrywać należy, zgodnie z Uljanowem, w stind. *rarate* ‘daje’, *jiharti* ‘bierze’, ‘niesie’ (sumaryczna wielokrotność do rdzenia *har-* ← **gher-* ‘chwytać’, por. greck. χείρ), greck. γίγνομαι, łac. *gigno*, greck. τίκτω ← **τίκω*, πίπτω. Mnie się wydaje, że od tego rodzaju przebiegu czasowego czynności niema istotnej potrzeby odróżniać tego przebiegu, który Uljanow oznaczył terminem „составное время признака“, bo czasowniki do tej kategorii wciągnięte mają również sumaryczno-wielokrotną postać czynności, tylko, że jedna z nich ma charakter, że się tak wyrażę, materialny, składający się z sumy poszczególnych aktów, a druga — charakter czysto temporalny, składający się z sumy następujących po sobie momentów czasu. Oto przytoczony przez Uljanowa za Delbrückiem (op. cit. II, 16–25, 65–81) i za Whitneyem (Die Wurzeln, Verbalformen und primären Stämme der Sanskrit-Sprache)

a. materiał staroindyjski:

1. *jigā-* : *agāt*, rdzeń *gā-* ‘iść’, pierwotn. ‘stąpić’, ‘krok postawić’
2. *cike-* : *acet*, rdzeń *ci-* ‘postrzec’, ‘uczuc’
3. *dadā-* : *dāti*, *adāt*, rdzeń *dā-* ‘dać’
4. *dadhā-* : *dhāti*, *adhāt*, rdzeń *dhā-* ‘położyć’
5. *pipar-* : *pūrdhi*, rdzeń *pr-* ‘napełnić’, ‘napchać’
6. *bibhar-* : *bharti*, rdzeń *bhar-* ‘nieść’
7. *piba-* : *pāti*, *apāt*, rdzeń *pā-* ‘pić’
8. *bibhe-* : *bhema*, rdzeń *bhī-* ‘bać się’
9. *siṣak-* : *sacāna*, rdzeń *sac-* ‘iść za kim’

10. *tiṣṭhati*- : *asthāt*, rdzeń *sthā*- 'stać'
11. *jahā*- : *ahāt*, rdzeń *hā*- 'pozostawić'
12. *iyar*- : *arti*, *ārta*, *arāṇa*-, rdzeń *ṛ*- 'ić'
13. *jighrā*- : *ghrāti*, rdzeń *ghrā*- 'wachać'
14. *piprk*- : *parcas*-, *ṛcāṇa*-, rdzeń *ṛc*- 'mieszać'
15. *mimā*- : *māti*, rdzeń *mā*- 'mierzyć'
16. *yuyo*- : *yavanta*-, rdzeń *yu*- 'dzielić'
17. *riri*-, *rarā*- : *rāsva*, rdzeń *rā*- 'dać'
18. *vivak*- : *vacmi*, *ucyāsam*, rdzeń *vac*- 'mówić'
19. *vivaś*- : *vaṣṭi*, rdzeń *vaś*- 'pragnąć', 'pożądać'
20. *suṣu*- : *sotu*, *sutam*, rdzeń *su*- 'cisnąć'
21. *jighn*- : *hanti*, *ahan*, rdzeń *han*- 'bić'
22. *juhū*- : *hūmahe*, *ahūmahi*, rdzeń *hū*- 'wołać'
23. *jakṣ*- : *aghas*, *akṣan*, rdzeń *ghas*- 'żreć'
24. *mamad*- : *matsva*, *mandus*, rdzeń *mad*- 'tryskać', 'ciec', 'cieszyć się'
25. *maman*- : *amata*, rdzeń *man*- 'myśleć'
26. *vavṛt*- : *vartti*, *avṛtran*, rdzeń *vṛt*- 'kręcić'
27. *jihar*- : *harmi*, rdzeń *hr*- 'ciągnąć', 'nieść'
28. *nini*- : *netha*, *anītām*, rdzeń *nī*- 'prowadzić'
29. *sasas*- : *sasti*, rdzeń *sas*- 'spać'
30. *dīdhī*- : *dhīmahi*, rdzeń *dhī*- 'myśleć'
31. *ninij*- : *nijāna*, rdzeń *nij*- 'myć'

b. materiał grecki:

1. βίβημι : ἔβη	5. ἴημι ← * <i>si-sē-mi</i> : ἐφ-έτην
2. ἴστημι : ἔστα	6. -πίπλημι : πλήτο
3. δίδωμι : ἔδομεν	7. ἐγ-κικρᾶ : stind. <i>śrāti</i> 'gotuje'
4. τίθημι : ἔθεμεν	
8. ἐσ-πιφράναι (<i>bibharti</i>) : ἐσ-φρήναι· εἰσάξει, ἐνεργεῖν Hes. i φέρτε (<i>bharti</i>)	
9. πίπλω : πῖθι 'poić'	12. βιβρώσκω : ἐβρων
10. διδράσκω : ἐδρᾶν	13. πίπτω : ἔπεσον
11. γιγνώσκω : ἐγνων	14. τίκτω ← * <i>τίκω</i> : ἔτεκον

Blizsze rezejrzenie się w zestawionym powyżej materiale wskazuje, że między tem, co Uljanow określił, jako „составное время признака“, a tem, co w analizie swojej uwydatnił, jako „сложно-составное время признака“, zachodzi różnica niewielka i mało istotna: polega tylko na tem, że poszczególne akty, składające się na całość czynności sumaryczno-wielokrotnej, w pierwszym wypadku są pozbawione samoistnej samodzielności, a w wypadku drugim posiadają charakter samoistnych momentalnych czynności. Tak, na przykład, poszczególne akty, składające się na

sumaryczną wielokrotność czynności, wyrażonej w stind. *dadāmi*, greck. *δίδωμι* 'daję = podaję', są samodzielnymi momentalnymi czynnościami; natomiast pojedyncze akty czynności, wyrażonych w stind. *vavartti* 'kręci się', greck. *γυγνώσσω* nie posiadają własnej samoistności. Nie jest to jednak różnica istotna. Formalnie obie kategorie nie różnią się między sobą wcale, a dzieląca je granica znaczeniowa jest bardzo chwiejna i zaciera się zarówno w przypuszczalnej przedhistorycznej ich wartości semantycznej, jak i w historycznym formalno-znaczeniowym ustosunkowaniu do rdzeni i tematów niezdwójonych.

Tak, na przykład, jak to już dawno wykazał Delbrück (op. cit. II, 16—17), czasownik stind. *jigāmi*, gr. *βιβάζω* oznaczał pierwotnie 'kroczyć, stąpać', właściwa mu przeto niegdyś sumaryczna wielokrotność składała się z aktów, które były ujmowane, jako samoistne czynności (stawianie kroków); z czasem, gdy znaczenie realne tego czasownika 'kroczyć' przeistoczyło się w 'iść', to w takim przedstawieniu czynności jej poszczególne akty zatraciły swoją pierwotną samodzielność: czynność przestała już być materialną sumą poszczególnych aktów, lecz tylko temporalną sumą następujących po sobie momentów. Podobny rozwój semantyczny, a w związku z nim i przeistoczenia formalno-znaczeniowe dokonały się najniezawodniej w czasownikach stind. *bibhemi*, *siṣakti*, *vivakti*, *jighnate*, *juhoti*, *jakṣati*, *mamatti*, jeżeli przyjmiemy, że czasowniki te miały pierwotnie następujące znaczenia: *bibhemi* 'drży' (por. stgniem. *bibēm*, ngniem. *bebe*), *siṣakti* 'idzie w ślad krok za krokiem' (Uljanow op. cit. 710), *vivakti* 'wydaje krzyki' (Uljanow op. cit. 709), *jighnate* 'razi, zadaje razy', *juhoti* 'wydaje krzyki', *jakṣati* 'zuje' (por. *babhasti*, *bapsati*), *mamatti* 'tryska'.

Pierwotne znaczenia realne tych czasowników wskazują, że właściwa im sumaryczna wielokrotność miała niegdyś charakter materialny, bo powstawała ze zsumowania powtarzających się w następstwie bezpośrednio samoistnych czynności momentalnych; z czasem jednak, ze zmianą znaczenia realnego czasowników, ta pierwotnie materialna sumaryczność przeistoczyła się w sumaryczność czysto temporalną, gdyż samodzielne niegdyś akty czynności, rozwijającej się przez ich następcze składanie, stały się tylko następującymi po sobie momentami jednolicie rozwijającej się czynności.

Bywają wypadki odwrotne; zdarza się mianowicie, że czynność ujmowana pierwotnie, jako sumaryczna wielokrotność momentów czasowych, przeistacza się w czynność ujmowaną jako sumaryczna wielokrotność momentalnych czynności. Tak np. w stind. czasowniku *vavartti* 'kręci' właściwa mu w zasadzie sumaryczność temporalna mogła się w pewnych wypadkach użycia przeistaczać w sumaryczność materialną, gdy mianowicie na plan pierwszy świadomości wysuwały się poszczególne obroty,

składające się na czynność kręcenia. Tak samo w czasowniku *suṣu-* właściwa mu sumaryczna wielokrotność w pewnych okolicznościach użycia mogła się przekształcać z temporalnej w materialną, gdy, mianowicie, czynność ciśnienia przedstawiała się świadomości nie jako czynność ciągła, lecz jako suma przerywanych, następujących po sobie w bezpośredniej kolejności aktów ściskania. Podobny rozwój postaciowo-znaczeniowy daje się przypuścić w czasownikach *dīdhī-* 'patrzeć, postrzegać, rozważać, myśleć' i *ciketi* 'postrzega, myśli'; i tu także czynności, wyrażane przez te czasowniki, mogły być przedstawiane, jako przebiegi ciągłe, rozkładające się na sumę momentów czasowych, albo jako przebiegi prawidłowo przerywane, składające się z sumy następujących po sobie oddzielnych aktów czynnościowych. Podobne przeistoczenia można przypuścić w greckich czasownikach γυνώσκω, πιπίσκω.

Czasowniki, w których postać sumaryczno-wielokrotna ma charakter tylko temporalny, zbliżają się znaczeniowo do czasowników o zwykłej postaci duratywnej; różnica polega tylko na tem, że postać duratywna ujmuje czas trwania czynności, jako nieprzerwanie ciągły, a postać sumaryczno-wielokrotna, jako sumę następujących po sobie momentów. Tą bliskością znaczeniową tłumaczy się z jednej strony oboczność form zdwojonych, wyrażających postać sumaryczno-wielokrotną, i niezdwojonych, będących wyrazem postaci duratywnej, np. stind *bibharti* : *bharati*, *vavartti* : *varati*, greck. γυνώσκω : γνώσκω, βιβίσκω : βίσκω, a z drugiej fakt częstego mieszania obu odcieni znaczeniowych w jednej i tej samej postaci. Tak, na przykład, czasownik polski *daje*, który z formy swojej ma postać duratywną, w pewnych wypadkach swojego użycia może być ujmowany, jako czasownik z temporalną postacią sumaryczno-wielokrotną, a niekiedy nawet ta sumaryczna wielokrotność może w nim przybierać charakter materialny sumy następujących po sobie przerywanych aktów czynnościowych. Bywa to zwłaszcza wtedy, gdy czasownik wiąże się z kilku podmiotami lub przedmiotami, np. *daje karty* = *podaje*.

Jak widzimy, różnica znaczeniowa między postacią sumaryczno-wielokrotną temporalną a materialną jest tak nieznaczna, że w klasyfikacji, uwzględniającej żywe tętno zwyczaju językowego, niema potrzeby tych dwóch odmian sumarycznej wielokrotności uwydatniać, tembardziej, że od najdawniejszych czasów miały one wspólną formację gramatyczną, i bardzo często trudno określić, która z nich jest pierwotnem znaczeniem tej formacji.

To zacieranie się różnic między obu odmianami postaci sumaryczno-wielokrotnej uwydatnia się także w formalno-znaczeniowym ustosunkowaniu wyrażających tę postać rdzeni i tematów zdwojonych do rdzeni i tematów niezdwojonych. Czasowniki, mające w formach praesentis omawiany typ zdwojenia, występowały w aoryście bez reduplikacji, np. stind.

jigāti : *agāt*, greck. βίβημι : ἐβην. Aoryst z natury swojego postaciowego znaczenia, co tu tak wyraziście uwydatnia się w niezdwójonej w przeciwieństwie do czasu teraźniejszego formie rdzenia, nie mógł wyrażać właściwej formom praesentis sumarycznej wielokrotności, bo, jak sama jego nazwa wskazuje (ἀόριστος = nieograniczony, nieokreślony), nie określał bliżej przebiegu czasowego czynności, lecz albo przedstawiał ją ogólnikowo jako całość bez wyszczególnienia oddzielnych momentów jej przebiegu, albo wskazywał na początkowy lub końcowy jej moment (ἐβασίλευσεν 'rozpoczął panowanie' lub 'skończył panować').

W tym stanie rzeczy należałoby przypuszczać, że formy aorystu czasowników z postacią sumaryczno-wielokrotną materialną wyrażają zawsze pojedynczą czynność momentalną, jedną z tych, których suma składa się na właściwą czasowi teraźniejszemu wielokrotność. Przeciwnie, czasowniki z postacią sumaryczno-wielokrotną temporalną powinny mieć w aoryście to samo znaczenie realne, co w formie czasu teraźniejszego, to jest, oznaczać tę samą czynność ciągłą, tylko przedstawioną nie w przebiegu poszczególnych jej momentów, lecz w jednej ogólnikowo ujętej całości. Tak niewątpliwie bywało, ale niezawsze, bo czasowniki, na przykład, stind. *adāma*, greck. ἔδομεν mogły mieć znaczenie nie tylko 'podaliśmy', lecz także 'daliśmy'; tak samo stind. *avrtat* może oznaczać nie tylko 'obróciłem', lecz także 'skręciłem'. Słowem formy aorystyczne mogą tu wyrażać nie tylko czynności momentalne, lecz także rezultatywną postać czynności ciągłych. Odpowiednikiem pierwszego znaczenia będzie w formie praesentis postać sumarycznie wielokrotna materialna, a w korelacji z drugim znaczeniem aorystu będzie w formie praesentis postać sumaryczno-wielokrotna temporalna. I w tem ustosunkowaniu mieszają się obie odmiany sumarycznej wielokrotności.

Tak więc formacje typu *jigāmi*, βίβημι uznać należy za wykładnik ogólnie pojętej sumarycznej wielokrotności. Była to formacja w języku indoeuropejskim wyosobniona w systemie słowotwórczym czasownika zupełnie wyraźnie, gdyż wyróżniała się nie tylko określoną funkcją formalno-znaczeniową, lecz także charakterystycznymi znamionami zewnętrznymi. Jak zwykle, tak i tutaj te znamiona zewnętrzne otrzymały właściwą sobie funkcję morfologiczną dzięki temu, że pozostawały w stałej korelacji formalnej i funkcjonalnej do innych formacyj: zdwojenia z samogłoską *i* charakteryzowały formy praesentis w przeciwieństwie do innych form czasownika bez zdwojenia.

Warszawa, w lutym 1927.

J. Vendryes.

A propos de trois mots iraniens signifiant „sec“.

Pour exprimer l'idée de la sécheresse, le vocabulaire de l'Avesta possède trois adjectifs, qui sont très voisins de forme sans pourtant se laisser ramener à un prototype commun. Ce sont les mots *hiku-*, *hišku-* (fém. *hiškvī*) et *huška-* (Bartholomae, *Altiran. Wtb.*, col. 1812, 1816 et 1839); tous trois signifient «sec, desséché».

Le premier et le dernier s'expliquent aisément du premier coup.

En iranien même, l'adjectif *hiku-* n'est pas isolé. Il a près de lui un substantif neutre *haēcah-* «sécheresse» et un verbe causatif, qui, accompagné du préverbe *us*, signifie «dessécher, faire sécher»: *yat...us vātō ʒam haēcayāt* «que le vent dessèche la terre». Tel n'est pas cependant le sens propre de la racine de ce mot. Avec infixe nasal, elle a fourni au zend le verbe *hinčaiti* qui veut dire «il coule, il s'écoule»; et c'est le seul sens que la racine présente en sanskrit dans les verbes *siñcāti*, *sécate* «il verse, il arrose» et dans d'autres langues encore (v. h. a. *sīgan* «dégoutter», v. sl. *sīcati* «uriner», etc.). Mais la comparaison du balto-slave, toujours instructive quand il s'agit d'iranien, montre que le passage sémantique de «couler» à «sécher» n'est pas si étrange qu'il paraît d'abord. Il existe en effet en vieux slave un verbe *seknati* qui a les deux sens, et en lituanien un verbe *senkti*, *sėkti*, apparenté au précédent, et qui veut dire «baisser» en parlant du niveau de l'eau. Ils reviendront plus loin en discussion. Pour le sens, ils se rapportent à un mode de dessèchement fort naturel, celui qui se produit par l'écoulement des eaux. Ainsi s'explique qu'une racine **seik^w-* «couler, s'écouler» ait pris le sens de «dessécher» en iranien. L'adjectif *hiku-* «sec» en est tiré.

Mais il y a un autre mode de dessèchement, plus naturel encore et qui s'applique également au sol; c'est le dessèchement par évaporation. C'est lui qu'exprime l'adjectif *huška-* «sec», issu de **sus-k^wo-*. Le sanskrit en a l'équivalent sous la forme *cuṣkāḥ* «sec», qui est un peu altérée, mais dont l'altération est d'un type connu. Les deux sifflantes indo-euro-

péennes étant devenues cérébrales, la première a été dissimilée en palatale (cf. Meillet, *Indog. Fschg.*, XVIII, 420 et J. Wackernagel, *Altind. Gr.*, I, 225). Cette altération s'étend à toute la famille du mot et notamment aux deux verbes *śúśyati* «il sèche» et *śośáyati* (causatif) «il fait sécher». La racine peut en être posée sous la forme **seus-*. On la retrouve en latin dans l'adjectif *sūdus* «sec, clair» (en parlant du temps), qui remonte à **sus-do-*.

Si *hiku-* et *huška-* sont clairs, le troisième adjectif, *hišku-*, fait difficulté. Bartholomae en a proposé jadis une explication, suivant laquelle *hišku-* serait issu de la contamination des deux premiers (*K. Z.*, XXIX, 525); on aurait modifié *hiku-* en *hišku-* d'après *huška-*. L'hypothèse est ingénieuse. Mais la comparaison des autres langues empêche de s'y tenir. On retrouve en effet le vocalisme *i* de *hišku-* dans l'adjectif grec *ισχυός* «sec» (v. ci-dessous), et le celtique confirme le témoignage du grec. L'irlandais *seisc*, auj. *seasc*, le gallois *hysb*, fém. *hesb*, remontent à **sisk^wo-*. En irlandais moyen, cet adjectif a la forme d'un thème en **-i-*: ce qui peut tenir à l'emploi en composition dans un mot comme *samaisc* (de *sam-seisc*, Pedersen, *Vgl. Gr.*, II, 4), mais plutôt encore à l'emploi exclusivement féminin. Le sens s'en est en effet spécialisé pour désigner une femelle «sèche, dépourvue de lait»: *bó seisc*, *ói seisc* sont en irlandais moyen l'équivalent de *buch hesp*, *davat hesp* en moyen-gallois.

Les mots celtiques en question remontent à un thème en **-o-*, **sisk^wo-*, différent par conséquent du thème en **-u-* de l'aveistique *hišku-*. Mais on a la preuve que ce thème en **-u-* a existé aussi en celtique. L'irlandais la fournit dans une certaine mesure: la forme *seisc* s'y explique plus aisément si l'on y voit la confusion du thème en **-o-* correspondant au gallois *hysb* et d'un ancien thème en **-u-*, passé naturellement à la flexion des thèmes en **-i-*, surtout au féminin (Thurneysen, *Hdb.*, I, 219). Le témoignage décisif vient toutefois du breton armoricain. On sait qu'en brittonique l'ancienne labio-vélaire est ramenée comme en grec à l'état de simple gutturale devant *-u-* (cf. Zupitza, *K. Z.*, XXXVII, 403). Or, l'adjectif signifiant «sec» a en breton la double forme *hesp* et *hesk*. Le *k* de cette dernière ne peut s'expliquer que par la délabialisation de l'ancien *k^w* (Pedersen, *Vgl. Gr.*, I, 71).

Il n'est donc pas douteux que l'adjectif aveistique *hišku-* ne remonte à l'indo-européen. On pourrait être tenté de l'y expliquer comme un ancien doublet de *huška-* en supposant que la substitution d'un thème en **-u-* au thème en **-o-* **susk^wo-* aurait entraîné par dissimilation le passage de **susk^wu-* à **sisk^wu-* (pour des faits de ce genre, cf. Meillet, *M. S. L.*, IX, 136 et Brugmann, *I. F.*, XXXVIII, 118). Mais l'hypothèse d'un suffixe **-k^wu-* substitué au suffixe **-k^wo-* ne repose sur aucune base sérieuse. Il vaut mieux expliquer pour lui-même le prototype indo-européen de l'aves-

tique *hišku-* en le considérant comme un adjectif à redoublement de la racine **sek*^w-, qui a fourni au balto-slave les verbes v. sl. *seknati*, lit. *sekti* dont il a été question plus haut. Cette racine est par ailleurs bien attestée en sanskrit (J. Schmidt, *Krit. der Son.*, 64 et Bartholomae, *I. F.*, VII, 90). Elle désignait l'écoulement, comme la racine **seik*^w, laquelle avait un doublet **seig-*, d'après le témoignage du germanique et du latin (Walde, *Etym. Wtb.*, s. v. *siat*).

L'hypothèse d'un redoublement dans la formation de l'avestique *hišku-* est justifiée par le sens. Les formations nominales à redoublement ont en effet d'ordinaire un caractère expressif. Or, l'idée de la sécheresse est de celles qui exposent les mots qui les désignent aux accidents du langage expressif. Cela se vérifie par une série de faits dignes de remarque.

Brugmann (*Grdr.*, 2e éd., II, 1, 130) propose d'interpréter gr. *ισχνός* comme une déformation de **iskw*-ς; c'est une vue fort juste. Mais il n'est pas besoin d'imaginer, comme il le fait (*ibid.*, p. 475) un intermédiaire **isk-svo*-. Dans l'article qu'il a donné au présent volume de *Mélanges*, M. Meillet a montré par de frappants exemples le caractère expressif des sourdes aspirées. Le χ de *ισχνός* trouve ainsi une explication des plus simples.

Les procédés d'expressivité qu'employait l'indo-européen ne sont connus qu'imparfaitement, — pour des raisons qu'il serait trop long de développer ici. Parmi les mieux connus, il en est deux qui intéressent les mots désignant la sécheresse.

L'un est l'emploi du vocalisme *a*. Dans l'article qu'il a donné aux *Mélanges* V. Thomsen, F. de Saussure a mis en lumière le rôle du vocalisme *a*, généralement combiné avec une sonante pour former diphtongue, dans la création d'adjectifs désignant des particularités physiques ou morales. Il est donc naturel d'expliquer par une raison de sémantique le vocalisme d'un adjectif dérivé de la racine **seus-* et qui se présente sous la forme **sauso-* en grec (*αῦος*, att. *αῦος*), en balto-slave (lit. *saūsas*, v. sl. *suxū*) et en germanique (v. angl. *séar*, etc.).

Un autre procédé d'expressivité, plus fréquent encore, est la gémination des consonnes. Il n'a pas encore fait l'objet de l'étude d'ensemble qu'il mérite. Mais on sait que le latin et le celtique en présentent de nombreux exemples. C'est par lui qu'il faut certainement expliquer l'adjectif latin *siccus*, dont la place est ainsi marquée dans la série qui fait l'objet de cet article.

A l'opposé du celtique, le latin n'a pas conservé de correspondant de l'adjectif avestique *hišku-*. Mais il offre dans *siccus* un proche parent de *hiku-*. On peut admettre que d'un ancien **sik*^w-*u-* conservé dans *hiku-*, le latin a tiré une forme expressive **sikko-* dans *siccus*. Le fait est con-

firmé par le celtique. A côté des adjectifs irl. *secc*, gall. *sych*, bret. *sec'h seac'h*, qui sont empruntés au latin (J. Loth, *Mots latins*, p. 209), il existe en irlandais un substantif *sioc*, gén. *séaca* «gelée», dont le caractère indigène n'est pas contestable (Pedersen, *Vgl. Gr.*, I, 230). Or ce mot remonte à **sikku-*; il ne diffère de l'adjectif avestique *hiku-* que par la gémination¹⁾.

On entrevoit ainsi l'origine et l'histoire d'une série d'adjectifs indo-européens se rapportant à l'idée de la sécheresse. Il n'est pas inutile de souligner en terminant que les lumières viennent en majeure partie à la fois de l'indo-iranien et de l'italo-celtique.

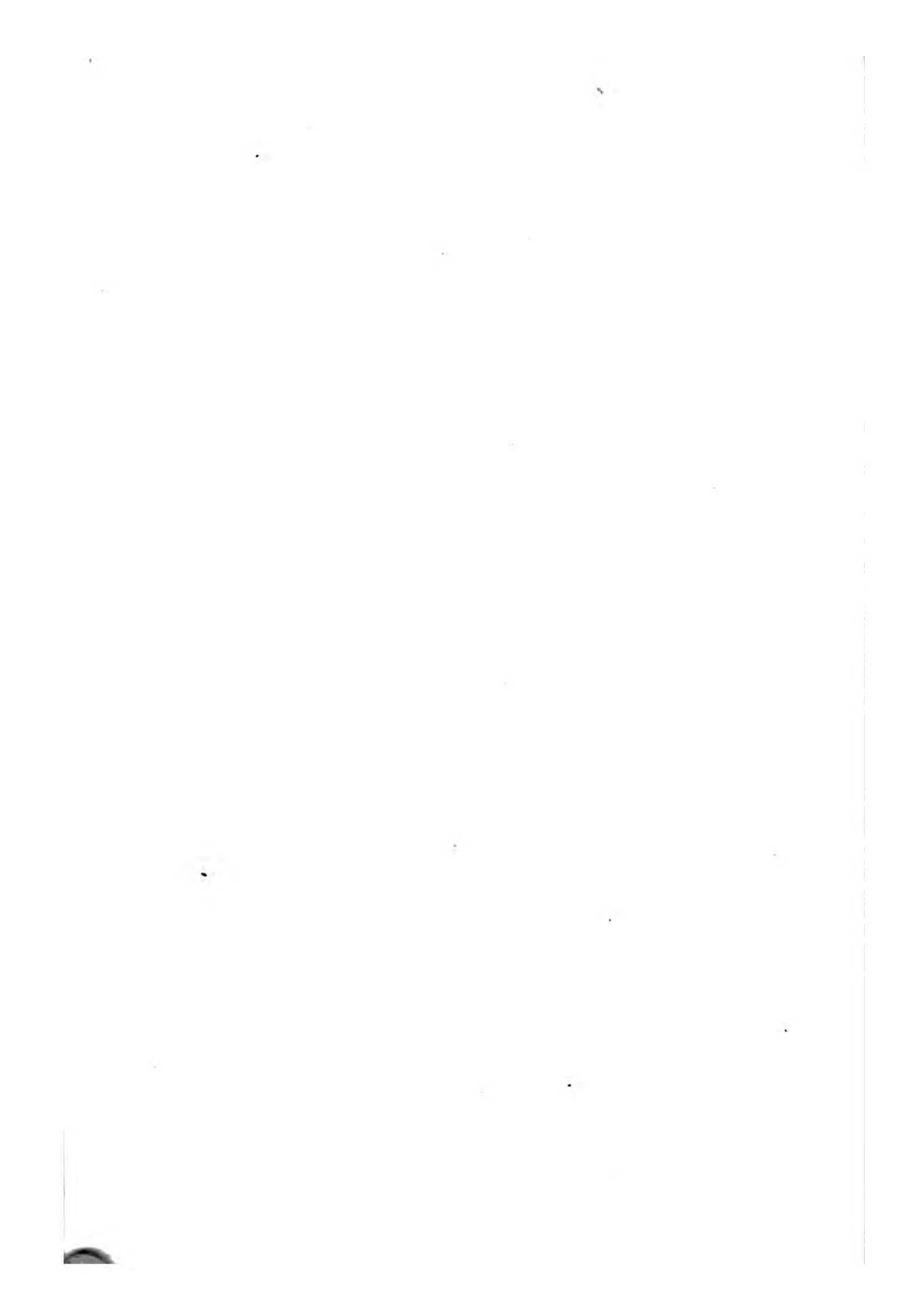
¹⁾ Hésychius nous a conservé un mot syracusain συχός qu'il traduit par ξηρός. Ce syracusain a tout l'air d'être d'origine occidentale (ligure ou italique). Il combine le vocalisme *au* de αῖος *saïsas* et le consonantisme de *siccus*, *hiku-*. — Quant au mot grec αὐχμός «sécheresse» d'où «crasse, saleté», le rapport n'en est pas clair avec les séries précédentes (v. sur ce mot Charpentier, *K. Z.*, XLVII, 179).

II.

**JĘZYKOZNAWSTWO INDOEUROPEJSKIE.
LINGUISTIQUE INDOEUROPÉENNE.**

2.

**JĘZYK GRECKI.
LANGUE GRECQUE.**

A. J. Carnoy.

Psychologie de l'article grec.

Si l'on consulte les principales grammaires grecques, on s'aperçoit aisément que leurs auteurs ont éprouvé quelque peine à faire la synthèse des divers emplois de l'article : ὁ, ἡ, τό.

Ils s'entendent, naturellement, à reconnaître que ce petit mot fut d'abord un démonstratif. Ils sont d'accord aussi pour admettre que l'effacement de sa valeur pronominale le rendit propre à devenir un simple indice de détermination.

MM. Meillet et Vendryes¹⁾ nous disent que »to- a pris peu à peu le rôle d'un outil accessoire, étroitement lié au nom suivant et servant à marquer que ce nom est *déterminé*«.

Kühner (2) écrit que »der eigentliche Artikel ist als eine grammatische Form anzusehen, welche gewohnheitsmässig angewandt wird, um einen Substantivbegriff zu *individualisieren* d. h. ihn aus seiner Allgemeinheit herauszuheben und aus einem allgemeinen zu einem besonderen, aus einem unbestimmten zu einem *bestimmten* zu machen. Das Substantiv ohne Artikel bezeichnet entweder irgend ein unbestimmtes Einzelwesen oder giebt den abstrakten Begriff ganz allgemein an«.

Koch³⁾ indique simplement que »ὁ, ἡ, τό sert soit à mettre en relief un objet isolé (*sens individuel de l'article*), soit à désigner *toute une espèce*, toute une catégorie, toute une classe (*sens générique de l'article*)«.

Personne évidemment ne niera que l'article »détermine« ou »individualise« en une certaine mesure et en certaines occasions, mais le fait seul qu'il y a un »sens générique« de ὁ, ἡ, τό montre que l'individualisation n'est pas l'essence de l'article. Ce qui importe c'est de faire apparaître clairement quel est le »sentiment linguistique« qui a présidé à l'emploi de ὁ à la fois dans ὁ δ'ἄνθρωπος οὐκ ἐβούλετο ζῆναι »l'individu (en ques-

¹⁾ Gram. comp. du grec et du latin § 827.

²⁾ Griech. Gramm. § 461.

³⁾ Trad. Rouff. § 72. 2.

tion, déjà cité) ne voulait pas aller...» et dans *ὁ ἄνθρωπος θνητός ἐστίν* »l'homme (en général, comme tel) est mortel«.

Il faudrait aussi spécifier davantage ce qu'il faut entendre par »détermination« à propos de l'article et pourquoi, par exemple, *θάλαττα* »la mer«, *βασιλεύς* »le grand roi«, *ἥλιος* »le soleil«, etc. qui sont essentiellement »déterminés« ne prennent pas l'article et pourquoi, d'autre part, *ὁ τυχών* »le premier venu« qui est, au contraire, certainement indéterminé l'a toujours. Il nous a donc paru utile de faire un effort pour opérer la synthèse de ces faits à la lumière de la psychologie du langage et de la grammaire historique.

Comme il est de toute évidence que l'usage de *ὁ, ἡ, τό* comme article dérive de l'emploi de ce petit mot comme pronom, il est clair que la syntaxe de l'article grec doit s'interpréter en prenant comme point de départ les fonctions pronominales de cet ancien démonstratif.

Or, celles-ci se résument aux suivantes:

Comme *pronom-substantif*, *ὁ* rappelle une personne ou une chose déjà mentionnée ou il sert à indiquer un *contraste* entre deux entités.

ὁ, ἡ, τό annoncent parfois un relatif ou une conjonction (*καλόν τοι σὺν ἐμοὶ τὸν κίρδην ὅς κ' ἐμὲ κίρδη*. Il. 9. 615. — *τὸ δὲ νήπιος οὐκ ἐνόησεν ὡς οἶ...* Od. 9. 442. 1)).

Comme *pronom-attribut*, *ὁ* est également un moyen de *contraste* (*ὡς τοῦ μὲν κεκόνιτο κάρη ἄπαν. ἡ δὲ μήτηρ...* Il. 22. 405 1) — *οἱ ἄριστοι, οἱ πλείονες — τῇ δεκάτῃ*).

Parfois, *ὁ* donne un ton *méprisant* (*τὸν λωβητῆρα* Il. 5. 275 — *ὁ λυσσώδης*. Il. 13. 53). — Il arrive, au contraire, qu'il accompagne des *titres de respect* comme *ὁ γέρον, ὁ ἄναξ, ὁ ἥρωσ* ou qu'il serve à insister sur l'*individualité* de certains concepts: *ἡ νῆσος, τὰ μῆλα, ὁ ξείνος*.

Il est facile de voir que l'usage attributif est sorti du pronom-substantif par simple *opposition*. Monro signale à ce sujet des phrases constituant évidemment une transition:

*τὸν ρ' Ὀδυσσεὺς ἐτάριοι γολωσάμενος βάλε δουρὶ
κόρσην ἢ δ' ἐτέριοι διὰ κροτάφοιο πέρησεν
αἰχμὴ χαλκείῃ. Il. 4. 501 2).*
*τοῦ γάρ τε ξείνος μιμνήσκειται ἤματα πάντα
ἄνδρὸς ξεινοδόκου. Od. 15. 54 2).*

On peut y joindre:

*οὐδ' οὐδὲς Καπανῆρος ἐλήθετο συνθεσιῶν
τάων ἃς ἐπέτελλε... Il. 5. 319 3)*

1) Exemples donnés par Monro (Homeric Grammar, p. 225) dont l'étude de la syntaxe de l'article homérique est remarquable de clarté.

2) Monro, o. c. 226. 3) ib. p. 229.

dans laquelle la position de τῶν après συνθεσιῶν indique bien une certaine indépendance pronominale qui n'existe plus dans la tournure classique: τῶν συνθεσιῶν ἄς... Les Grecs de l'époque épique avaient devant de telles phrases un peu la sensation que nous aurions en entendant dire: »les conventions, c'est-à-dire celles précisément que...«

L'article accompagnant un antécédent de relatif est donc bien pronominal et anaphorique de nature. Il en est, du reste, de même de l'article qui, comme c'est souvent le cas chez Homère, fait fonction de relatif, usage sur lequel il n'y a pas lieu de nous arrêter ici puisqu'il a disparu de la langue classique.

En revanche, il ne faut pas perdre de vue la circonstance que ὁ, ἡ, τό, chez Homère, se placent de préférence au début des phrases, car cette tendance se maintient dans la suite, particulièrement en ce qui concerne les pronoms ὁ μὲν et ὁ δέ.

Celui qui veut faire, si l'on peut dire, la »philosophie« de ces emplois de ὁ, ἡ, τό chez Homère est frappé tout d'abord par le caractère fortement démonstratif de ce petit mot que l'on représente au contraire souvent comme un démonstratif »atténué«. Partout et toujours ὁ est placé pour attirer l'attention et faire ressortir un concept. Toutefois, c'est un démonstratif qui n'a pas de valeur »localisante« comme ὅδε, οὗτος, ἐκεῖνος. Ces derniers montrent, comme au doigt, les personnes et les choses qui sont dans le champ visuel du sujet parlant: ici près, là en face, là bas plus loin. Ils s'emploient naturellement, aussi, »analogiquement« pour des rapports entre idées et cela parce que nous situons nos concepts moraux et abstraits dans notre imagination sur une espèce de schéma semblable au tableau que les sens nous présentent.

Toutefois, même avec leur valeur figurée, ils »situent« des idées *par rapport* à d'autres. ὁ, au contraire, montre sans plus.

Il attire l'attention sur l'être qui importe dans l'occurrence tout *en faisant appel à l'interlocuteur* pour lui faire comprendre qu'il sait ou doit savoir de qui ou de quoi il s'agit. On pourrait donc le gloser par: »celui que vous savez, que vous pouvez penser, que vous devinez, que vous voyez«. Tant par son insistance précisante que par l'absence de détermination locale, ὁ était donc prédestiné à être le pronom qui *présente* une entité à l'esprit.

Comme cette »présentation« en appelle à autrui, elle revêt aisément un caractère subjectif, ce qui explique l'article de respect devant ἀνξ, γέρον, ἡρω. Il rappelle un peu le français: »ces Messieurs, ces Dames«. Mais le sentiment du présentateur peut être défavorable, ironique comme dans fr. »o cette brute! ce monstre!« et dès lors rien ne s'expli-

que mieux que l'article dysphémistique de: ὁ λυσσώδης »le fou furieux!« τὸν δούστηνον »o, le misérable!«.

C'est dire que ὁ rendait aux Grecs des services analogues aux présentatifs français: *voici! voilà!* Comment dès lors s'étonner de la tendance à le placer au début des phrases?

C'est également de ce côté qu'il faut aller chercher la raison profonde de l'aversion des Grecs de l'époque classique contre l'adjonction de l'article aux noms prédicatifs. Certes, il est vrai, comme les grammairiens aiment à le proclamer, qu'en pareil cas il s'agit d'une qualité, d'une manière d'être attribuée à quelqu'un plutôt que d'un concept individualisé.

Ainsi dans la sentence: πολλῶν ὁ λιμὸς γίγνεται διδάσκαλος, il s'agit bien de constater que la faim est revêtue de la qualité, de la vertu du »maître«. Cependant en bien d'autres langues, on se servirait ici de l'article: »la faim est l'école où pas mal d'hommes se sont instruits«. Il s'agit bien, en effet, d'une école déterminée parmi les écoles.

Ceci est encore plus vrai à propos des superlatifs relatifs qui sont, par excellence, des expressions individualisantes. Dans nos langues modernes ils sont toujours munis de l'article. En grec, ils ne l'étaient jamais parce que prédicats:

Κάλλιστόν ἐστι κτήμα παιδεία βροτοῖς. Gnom. en face du français: »l'éducation est pour les hommes *le bien le plus précieux*«.

On voit donc que l'absence de ὁ en pareille occurrence est logiquement injustifiable. L'explication ne peut donc s'en trouver que dans la nature *déictique, présentative, introductrice* du mot dont les Grecs ont fait leur article. Il orientait l'esprit vers l'être dont il est question — le plus souvent le sujet — celui en qui le phénomène est aperçu. Il se prêtait donc mal à introduire le prédicat. Il s'est, du reste, produit ici un cas de »différenciation«, dont les langues nous donnent beaucoup d'exemples. Comme par suite de la nature première de ὁ, celui-ci était généralement employé du sujet tandis que le prédicat, en fait, était dépourvu de l'article, les sujets parlants s'habituerent à cet état de chose et par une sorte de »normalisation« attachèrent à ce contraste une valeur significative.

L'emploi de ὁ se prêtait, du reste, admirablement à renforcer des contrastes.

Dès l'époque homérique nous le voyons fréquemment usité avec δέ
ὡς τοῦ μὲν κεκόνιτο κάρη ἄπαν. ἢ δέ νυ μήτηρ... Il. 22. 405.

On attire donc successivement l'attention sur deux personnes différentes, ce qui est une façon de les opposer l'une à l'autre. Cette antithèse est confirmée par δέ.

Parfois le contraste se produit entre deux attitudes différentes d'une même personne. Ainsi dans Hérodote (5. 120): τὰ μὲν πρότερον οἱ Κᾶρες ἐβουλεύοντο μετήκαν, οἱ δὲ αὐτίς πολεμεῖν ἐξ ἀρχῆς ἀρτέοντο¹⁾. On pourrait gloser: »mais ces mêmes gens pourtant...«.

La valeur »contrastante« de ὁ n'est, en somme, qu'une accentuation de sa signification première.

En présentant un être à l'esprit, il le fait toujours aux dépens des autres entités auxquelles on pourrait songer: »celui que voici, celui qu'on sait... et non pas les autres ou l'autre«.

Ne sent-on pas que de là dérive le rôle *distinctif* de ce qu'on appelle improprement l'»article défini«?

L'article attique ne »définit« rien, il détache simplement un membre de quelque série et le plante là en le *distinguant* des autres. C'est là, en effet, le rôle de l'article dans la plupart de ses emplois classiques:

Σιμωνίδης ὁ ποιητῆς ἀφικετό ποτε πρὸς Ἱέρωνα τὸν τύραννον. Xen. Hier. I. 1. (glose: parmi les poètes, celui qui est Simonide, parmi les tyrans, celui qui est Hiéron).

Ξενοφῶν ὁ Ἀθηναῖος: »L'Athénien Xénophon«.

Il s'agit ici d'un individu détaché de l'espèce, mais ce qu'on appelle l'»article générique« est un distinctif du même ordre.

Ainsi: ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε σοφίας. Pl. Prot. 322.A ne doit pas se comprendre comme on le dit souvent de l'»homme comme tel« ou »l'homme comme espèce«, mais de l'homme en tant que »distingué« des dieux, des bêtes ou autres êtres qu'on pourrait lui comparer.

Il en est de même dans:

πόλεμον ἔχων διατελεῖ ὁ τύραννος. Xen. Hier. 2. 18, ce qui signifie le tyran »distingué« des autres formes de gouvernants.

Il est donc tout à fait normal de trouver l'article dans une phrase telle que:

δεῖ τὸν στρατιώτην φοβεῖσθαι μᾶλλον τὸν ἄρχοντα ἢ τοὺς πολεμίους Xen. An. 2. 6. 10. dans laquelle ὁ στρατιώτης, ὁ ἄρχων, ὁ πολέμιος constituent des concepts associés entre eux formant série mais »distingués« les uns des autres.

Si donc on ne trouve pas l'article dans: μέχρι οὗ διὰ καῦμα οὗ δύνανται οἰκεῖν ἄνθρωποι, ce n'est pas comme on le dit souvent parce que ἄνθρωποι n'est pas déterminé, mais parce qu'il n'est comparé à aucun autre concept apparenté: il n'y a pas d'hommes qui puissent habiter là, voilà tout. Si on disait οἱ ἄνθρωποι, cela ferait sentir que c'est un pays pour les bêtes mais pas pour les hommes!

De là aussi le contraste entre:

¹⁾ Monro, o. c. 225.

τεθραμμένης ἐν γάλακτι. Pl. Tim. 81. C (»nourrie dans du lait«)
 et τὸ γάλα ἡδὺ ἐστίν. (»le lait« par opposition au fromage, au vinaigre, etc.).

Platon écrit, de même:

διάγειν ἐν φιλοσοφίᾳ. Pl. Theaet. 174. A (»dans une occupation ap-
 pelée: philosophie«)

alors que l'on dirait certainement:

ἡ φιλοσοφία μεγίστη τέχνη ἐστίν

parce qu'ici la philosophie est »distinguée« des autres disciplines.

En français, on userait de l'article dans l'un et l'autre cas.

L'article »distinctif« est celui que l'on place devant les adjectifs
 et les participes.

Déjà, chez Homère, cet usage s'annonce. On trouve des expressions
 telles que τὸν ἄγοντα. Il. 1. 70.

ὁ νικηθεὶς. Il. 3. 663.

αἰεὶ τοι τὰ κάκ' ἐστὶ φίλα φρεσὶ μαντεύεσθαι. Il. 1. 106.

τῷ δέ κε νικήσαντι φίλη κεκλήσῃ ἄκοιτις. Il. 3. 138.

Evidemment il faut comprendre: »celui qui conduit«, »celui qui a vain-
 cu«, »en fait de choses *celles* qui sont mauvaises«, etc., mais ces tour-
 nures sont bien proches de l'usage classique par lequel mille adjectifs,
 participes, adverbes, etc. sont substantifiés par l'adjonction d'un article.

En réalité, la valeur distinctive de l'article est plus sensible que ja-
 mais, dans ces formations qui peuvent régulièrement être glosées par
 »celui qui...«, »celui précisément qui...«, etc.

Ainsi οἱ ἄνδρειοι ce sont » parmi les hommes ceux qui sont braves«,
 οἱ ἄριστοι »ceux qui parmi les citoyens sont les mieux nés«. ἡ μουσική
 (τέχνη) »celui des arts qui est propre aux Muses« = »la musique«. τὸ
 ἄδικον, τὸ δίκαιον sont l'équivalent des abstraits: ἀδικία, δικαιοσύνη, etc.

C'est le lieu de parler des participes tels que ὁ βουλόμενος, ὁ μὴ
 ἐπιστάμενος, ὁ ἡγησόμενος, etc. qui, comme nous l'avons dit au début de cet
 article, sont en parfaite opposition avec le caractère »défini« de l'article.

Ce qu'il faut comprendre ici c'est: »celui, quel qu'il soit, qui veut«,
 »celui, quel qu'il soit, qui ne sait pas«, etc. Il y a donc désignation, dis-
 tinction. On prend un homme parmi les autres en tant que répondant
 à une description, un desideratum, etc. C'est celui là qu'il faut, bien
 que son »identité« soit imprécise et changeante. Le caractère idiomatique
 de ces expressions est tel que l'article y est maintenu même si le terme
 est employé prélicativement:

ὁ ἡγησόμενος οὐδείς ἔσται. Xen. An. II. 4. 5.

Il s'agit d'une sorte de mot composé.

Il n'y a donc pas proprement d'article générique. Quant à l'article individuel, il remonte au sens *anaphorique* de δ , η , $\tau\acute{o}$, c'est-à-dire à l'usage de ce pronom pour rappeler une personne et une chose dont il a déjà été question: »celle que vous savez«.

Les pronoms relatifs sont aussi anaphoriques, mais dans ce rôle ils se différencient nettement de δ parce qu'ils ne rappellent que le nom qui les précède immédiatement ou au moins de très près. Le pronom δ , au contraire, reporte l'attention sur une entité qui est dans l'esprit de celui qui parle, lequel ici comme toujours quand il se sert de δ en appelle à l'interlocuteur: »celui-là tout juste que vous savez«.

Quand Xénophon dans l'Anabase (I. 2. 9) écrit:

ἐνταῦθα Ξέρξης ὅτε ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἤττηθείς τῇ μάχῃ ἀπεχώρει, λέγεται οἰκοδομησαὶ ταῦτα τὰ βασιλεια, il parle, il est vrai, d'une bataille dont il n'a pas encore été question dans son ouvrage, mais qui est présente à l'esprit de tout le monde.

Quand, dans An. IV. 5. 9, il s'exprime comme suit:

ἀμφὶ κνέφας πρὸς κώμην ἀφικνεῖται καὶ ὑδροφορούσας ἐκ τῆς κώμης γυναικας καταλαμβάνει, il place devant κώμης un article anaphorique (»ce même village«) qu'il avait eu soin de ne pas ajouter devant κώμην puisqu'alors le village apparaissait pour la première fois et n'était pas généralement connu.

Lorsque dans An. IV. 1. 20 il fait dire à quelqu'un: βλέψον εἰς τὰ ὄρη, il se sert d'une troisième sorte d'article anaphorique, car il ne s'agit ni de célèbres montagnes, ni de hauteurs dont il a déjà été question, mais de celles auxquelles l'interlocuteur peut penser parce qu'il les voit et qu'on les lui montre, non pas il est vrai aussi directement que si l'on se servait de ταῦτα τὰ ὄρη, mais de façon générale en lui faisant comprendre qu'il s'agit de celles qu'il peut voir.

C'est à ce genre d'article évidemment que se rattache l'article *possessif* que le grec comme le français possède (franç. »il s'est cassé la jambe, il a mal à la tête«). Il s'agit de l'objet désigné par le fait que c'est celui auquel on doit penser, celui qui intervient naturellement en rapport avec telle personne, parce que c'est le *sien*:

Κυρος καταπηδήσας ἀπὸ τοῦ ἄρματος τὸν θώρακα ἐνέδου καὶ ἀναβὰς ἐπὶ τὸν ἵππον τὰ παλτά εἰς τὰς χεῖρας ἔλαβε Xen. An. 1. 8. 3.

L'article ici *rappelle* donc à Cyrus tout ce qui est mentionné. Cet article est, du reste, au-si *distinctif*, car il oppose tous ces objets, qui sont ceux de Cyrus, à tous autres semblables.

L'article de la chose connue et propre à l'occasion, c'est aussi celui que l'on trouve dans l'idiotisme: τὰ δύο μέρη pour »les deux tiers«. Il est entendu, il est conforme aux habitudes du parler grec que les

parties indiquées sont celles qui restent après qu'on en a enlevé une. τὰ δύο μέρη ce sont donc, encore une fois: »ces parties que l'on sait«.

L'article avec les *noms de pays* est naturellement du même ordre. Il est nettement anaphorique. Ἡ Ἑλλάς, c'est le pays bien connu qu'on appelle: Hellade, cette Hellade que l'on sait et donc l'Hellade dans le sens français de l'article.

En revanche, nous ne disons pas »l'Aristide, le Platon, le Xénophon«, mais c'est précisément parce que notre article est plus »individualisant« que celui des Grecs et qu'il y aurait donc là une sorte de surcharge que notre sentiment linguistique rejette. Pour un Grec, il en était autrement. Les individus bien connus ou déjà cités se trouvaient dans le même cas que respectivement τῆ μάχῃ et τῆς κόρυθς dans les exemples cités plus haut.

L'italien dans: *la Patti, la Materna, il Tasso* etc., est plus proche du grec, il insiste sur des personnalités »bien connues«.

S'il est intéressant d'interpréter de la sorte les exemples d'emploi de ὁ, ἡ, τό, il n'importe pas moins de donner la psychologie de l'*omission* de ce petit mot. C'est ici surtout que les explications des grammairiens sont insuffisantes.

Naturellement, il ne peut s'agir que des cas où il y a »détermination«, bien que l'article manque. Ici encore, le principe essentiel à avoir en vue c'est que ὁ *insiste* et *distingue*. Partout, donc, où la désignation est suffisante sans lui, son absence est normale.

Elle l'est, avant tout, devant les noms de *peuples* et de *fleuves*.

Elle le serait aussi devant ceux des *personnes*, mais ici il y avait plus souvent lieu d'attirer l'attention, parce que ces noms constituent perpétuellement des sujets de phrases (article d'*orientation*) et parce que les noms de personnes prêtent à plus de flottement que ceux des peuples. (Il y a plusieurs Artaxerxès, plusieurs Cyrus, plusieurs Simonides, etc.). Il y a donc lieu d'*insister* sur l'identité de la personne ou sur sa célébrité. Ici encore, nous avons donc affaire à une »normalisation« qui s'est produite du côté de la plus grande fréquence. Comment expliquerait-on autrement, du reste, cette chinoiserie que les noms de villes et d'îles ont l'article et pas ceux de fleuves et de peuples?

L'absence de ὁ, ἡ, τό se comprend sans peine devant ἥλιος, θάλαττα, χρόνος, γῆ qui sont plus que suffisamment désignés par eux mêmes.

Les circonstances contribuent dans les divers cas à marquer suffisamment l'identité de ἄστυ, πόλις, ἀγορά, ἀκρόπολις, νῆσος, βασιλεύς (τῶν Περσῶν), πατήρ, ἀδελφός, etc.

Cela est très vrai, mais il y a ici encore une autre considération à ne pas perdre de vue. C'est la *tradition*. L'usage de l'article est une nouveauté relative en grec. Chez Homère, avons-nous vu, *ὁ* est un démonstratif et sa place devant tous les mots que nous venons d'énumérer ne se comprendrait que par un besoin déictique spécial.

Or, il s'agit précisément de termes d'emploi constant dans la langue qui avaient donc d'autant plus de chances d'échapper aux innovations que celles-ci étaient moins nécessaires puisque la désignation pour chaque sujet parlant était suffisante.

Cette cristallisation traditionnelle est la seule explication que l'on puisse invoquer pour les expressions telles que:

δεξιὸν ἔλαβον καὶ ἔδωκα. X. An. 1. 6. 6.

εἰς χεῖρας ἰένει. Thuc. 8. 50.

εἶχον ὑπὲρ δεξιῶν χωρίον χαλεπώτατον. Xen. An. 4. 8. 2.

ἔξω βελῶν ἀπεχώρει. Xen. An. 3. 4. 15.

ἐπὶ δεῖπνον ἐλθεῖν. Xen. Comm. 1. 3. 6.

τὰ διὰ στόματο, ἡδέα. ib 1. 4. 5.

Dans tous ces exemples et dans maints d'autres semblables on a affaire à des locutions fixées par l'usage bien avant que l'article ne devint un accompagnant normal des substantifs déterminés. Que l'on compare en anglais: «I am going to town, He comes from school» etc.

A fortiori, en est-il ainsi des substantifs jouant un rôle plus ou moins *adverbial*, tels que certains accusatifs de relation tels que *εὖρος, μήκος, ὄψος* précédant des indications de nombre.

Mais que penser des noms abstraits qui souvent (mais pas toujours) apparaissent sans article?

πάντα ἔμοιγε δοκεῖ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἀγαθὰ ἀσκητὰ εἶναι, οὐχ ἥκιστα δὲ σωφροσύνη. Xen. Com. 1. 2. 23.

ἀρχὴ φιλίας μὲν ἔπαινος, ἔχθρας δὲ φόγος. Isoc. I. 33.

Il est de mise d'expliquer ces exemples par le caractère impersonnel et indéfini de pareils sujets. C'est là une erreur. C'est, au contraire, parce que *σωφροσύνη, ἀρχή*, etc. n'ont pas besoin d'être désignés davantage que l'article est inutile. On se trouve donc un peu ici dans le même cas qu'à propos de *θάλαττα*. Qu'on n'oublie pas que les Grecs personnifiaient volontiers les entités de ce genre.

Tant que *ὁ* fut déictique, emphatique il ne fut donc pas à sa place devant ces abstractions et cet état de chose s'est prolongé jusqu'à l'époque attique, par tradition. Toutefois à ce moment l'article s'introduisit de plus en plus en pareille situation.

On en vint à dire *ἡ σωφροσύνη* sur le modèle de *ἡ μουσική, ἡ ῥητορικὴ* qui sont des espèces dans un genre défini (celui des *τέχναι*), car *σωφροσύνη* peut être conçu comme un membre de la série des vertus.

Il ne reste plus qu'à signaler l'omission de l'article quand le substantif est suivi d'un génitif muni de ce dernier:

ἐπὶ τελευτῇ τοῦ βίου. Xen. Com. 1. 5. 2.

ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ἀνθρώπων. Thuc. 8. 33.

Nous avons affaire ici à un cas de *dissimilation* comme il s'en produit souvent dans les langues, même en fait de syntaxe.

Dans l'image de la phrase, les deux articles de ἐν τῇ τελευτῇ τοῦ βίου se sont recouverts et l'impulsion qui en est résultée n'a donc fait articuler qu'un seul article (*haplogie*). Il faut comprendre, du reste, que par anticipation le sujet parlant se trouve déjà sous l'influence de τοῦ quand il commence sa phrase et «sent» une détermination dans τελευτῇ, même sans l'exprimer.

Le cas de: περὶ τὰς ἐκυτῶν ψυχὰς καὶ σώματα (Xen. An. 3. 2. 20) est analogue mais en sens inverse. Ici, c'est par prolongation de l'impression de désignation que le τὰ de σώματα a pu s'omettre.

Puissent ces quelques remarques avoir contribué à mieux faire comprendre le rôle psychologique de l'article grec! Notre conclusion est donc que les emplois et les omissions de ὁ, ἡ, τό dans la langue classique peuvent tous s'expliquer en partant de la signification dominante de cet élément comme pronom dans la langue ancienne. Cette signification nous a apparu être celle d'un mot *déictique*, de nature emphatique, en appelant à l'auditeur pour lui *rappeler* qu'il sait de quel être il est question ou pour lui *suggérer* qu'il doit le comprendre. ὁ, ἡ, τό est donc un mot *distinctif*, détachant un concept du groupe de notions semblables qui n'ont pas les mêmes raisons d'être présentes à ce moment dans la conscience. C'est aussi un élément *anaphorique* de valeur très générale provoquant un sentiment de *familiarité* intellectuelle¹⁾ à propos d'êtres qui sont sur le seuil de la conscience au moment où on les place en pleine lumière par l'adjonction de cet article.

Le rôle déterminant, définissant, individualisant que l'on indique généralement comme le propre de l'article n'est donc que secondaire et consécutif à son rôle *présentatif*.

Université de Louvain, 1926.

¹⁾ Il ne peut, en effet, s'agir de la familiarité sentimentale.

Ioannes Sajdak.

Anonymi Oxoniensis lexicon in orationes Gregorii Nazianzeni.

Gratissima dum recolo memoria horas solito dulciores, ubi viginti abhinc annis tiro grammaticae adeo novellus Tuam quidem, Antistes, disciplinam amplexus ad auditas istas voces, modo fictionem vocabulorum atque significationem divinitus fundentes, modo iam proposituras quamvis remota Graecae genera linguae, iuveniliter adhuc stupescebam, talia tamque dulcia reminiscens facere minus queo, quin vigilantius circumspiciam, quidnam potissimum ex hac, quam equidem colo, studiorum officina quamvis mediocri, gratulabundus Antistiti sexagenario sim oblaturus, quo libentiori superveniat munusculum non tam ingenii acie — quod hic medius fidius minus praestiterim — verum dumtaxat ipsius argumenti specie isti studiorum provinciae vicinum. Iam tanta mihi meditabundo succurrunt *Λέξεις ἐκ τοῦ Θεολόγου*, vocabularium antiquissimum Gregorii Nazianzeni orationum. Ita hoc verborum corpusculum editum illustratumque isti volumini memoriam perennem tam admirandi Viri consecratur ap- pingendum statueram videlicet ratus nequaquam ingratum fore tale munusculum venerando tantae Academiae moderatori, quae scilicet universa Theologi monumenta, totius orbis viris doctis iam pridem exoptata, critico apparatu armatissima in publicum promenda decreverit.

Sanequam perplexa fontium dumeta, unde Gregorii Nazianzeni scholia manare dixerim, tardius quidem aperta iam interlucent. Atque depromptis illis studiis doctrinae elegantia insignibus, quibus Albertus Jahn¹⁾, Aeneas

¹⁾ Eliae metropolitae Cretae commentarii in S. Gregorii Nazianzeni orationes XIX e cod. ms. Basileensi excerpit et annotationem cum in Eliae commentarios tum in S. Gregorii orationes XIX adiecit... Accedunt Basillii aliorumque scholia in S. Gregorii orationes e codicibus Monacensibus excerpta, Bernae Helvetiorum 1858. Libellus prodiit separatim et in P. G. Mignei, vol. 36 col. 737—932 repetitus est.

Piccolomini¹⁾, Victorius Puntoni²⁾, Eduardus Norden³⁾ incubuerant, post meam, quam tantulus protuleram, Historiae criticae scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni partem primam⁴⁾ factum est, ut Thaddaeus Sinko⁵⁾ plurima illuc vergentia ratione acutissima investigata et fundamentis certissimis stabilita proposuerit. Nunc non nihil e scholiis Basilii Minimi ineditis in lucem protulit R. Cantarella⁶⁾. Atque dum temporis tractu scholia non iam universa verum potius aliquot saltem orationum scholia omnia nullo fere neglecto tali documento promantur⁷⁾, quod fieri esse necesse iure meritoque contendit Thaddaeus Sinko⁸⁾, non multum aberit, quin tanta quaestio, ubi haud spernenda

¹⁾ Scolii alle orazioni di Gregorio Nazianzeno. Estratti inediti dai codici greci della biblioteca Mediceo-Laurenziana. Annali delle Università Toscane, vol. XVI, 1 (Pisae 1879), p. I—XLII et 229—275. Proferuntur excerpta scholiorum in Gregorii orationes anonymorum, quae in margine cod. Laur. VII. 8 saec. XI exstant.

²⁾ Scolii alle orazioni di Gregorio Nazianzeno. Studi di filologia greca pubblicati da E. Piccolomini vol. I (Torino 1886) p. 133—180 et p. 207—246. Sunt ibidem excerpta e scholiis Basilii Minimi et Georgii Moceni, quae in codd. Laur. IV, 13 saec. X nec non in Vatic. Gr. 436 saec. X et Vatic. Gr. 437 saec. X leguntur.

³⁾ Scholia in Gregorii Nazianzeni orationes inedita. Hermes vol. 27 (1892) p. 612—642. Idem, Unedirte Scholien zu den Reden Gregors von Nazianz. Zeitschrift f. wissenschaftl. Theologie vol. 36 (1893) p. 441—447. Protulit illic vir doctus fragmenta scholiorum, quae leguntur in codd. Monacc. Gr. 34 saec. XVI, 204 saec. XIII, 499 saec. XIII, Oxon. Coll. B. Mariae Magd. 5 saec. XI, Laur. VII, 8 saec. XI, Laur. IV, 13 saec. X.

⁴⁾ Historia critica scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni. Pars I: De codicibus scholiastarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni. Accedit appendix de pseudogregorianis et Gregorii encomiis (= Meletemata Patristica I), Cracoviae 1914.

⁵⁾ De traditione orationum Gregorii Nazianzeni. Pars I (= Meletemata Patristica II), Cracoviae 1917. Idem, De traditione orationum Gregorii Nazianzeni. Pars II: De traditione indirecta (= Meletemata Patristica III), Cracoviae 1923. Idem, De expositione Pseudo Nonniana historiarum, quae in orationibus Gregorii Nazianzeni commemorantur. Charisteria Casimiro de Morawski septuagenario oblata ab amicis, collegis, discipulis, Cracoviae 1922, p. 124—148.

⁶⁾ Basilio Minimo. Scolii inediti con introduzione e note. Byzantinische Zeitschr. vol. 25 (1925) p. 292—309 et vol. 26 (1926) p. 1—34. In lucem dantur et illustrantur specimina quaedam notabiliora et praecipue lexicographica, mythographica, rhetorica, exegetica scholiorum Basilii Minimi et Georgii Moceni, quae in cod. Laurent. S. Marci 688 N saec. X leguntur. Cf. Sajdak, Historia critica... I, p. 42.

⁷⁾ Quod coeptum equidem spondeo me perpetraturum, quippe qui ab hinc plurimos annos tantae rei intentior omnem istam materiam copiamque scholiorum e codicum vetustate protinus eruendam curaverim.

⁸⁾ De traditione orationum Gregorii Nazianzeni II, p. 12.

litterarum cultusque Byzantinae quae dicitur aetatis momenta versentur, aliquatenus munita stabiliri queat. Sed etiam tum aequae atque impraesentiarum utique pedetentim ad calcem gradus erit figendus, quo cautius tutiusque talia recepta poni videantur.

Quot qualiaque grammatici, rhetores, lexicographi posteriores e Gregorii Nazianzeni operibus hausissent, iam quadam tenus monstrare nisus sum¹⁾. Nunc iam gestit animus denuo²⁾ in lucem proferre et adnotationibus ornare corpusculum illud vocabulorum ad orationes Gregorii Nazianzeni pertinentium, ubi non modo cerni queat, quanto Gregorii operum revolvendorum studio Byzantinae illius aetatis grammatici auferantur, verum potius gravissima illa ratio et via lexicographorum talia verborum promptuaria pangentium cognosci possit.

Lexicon, de quo agitur, servatur in solo — ut opinor — codice Oxoniensi Bodleiano Barocciano Gr. n. 50, membranaceo, in 4° min. saec. XI, si pauca excipias, una eademque manu nullisque fere litterarum compendiis nitidissime exarato³⁾, qui orthographica rhetorica grammatica etymologica mythologica carmina varia sententias apophthegmata tractatus de animalibus et alia id genus continet⁴⁾.

Λέξεις ἐκ τοῦ Θεολόγου, quae leguntur in codice fol. 274—283, dispositae sunt ordine alphabetico⁵⁾, non ita diligenter observato, cum alias

¹⁾ De Gregorio Nazianzeno posteriorum rhetorum grammaticorum lexicographorum fonte. Pars I, Eos vol. XVI (1910) p. 94 sqq. Pars II, Eos vol. XVIII (1912) p. 1 sqq. Cf. Nazianzenica I, Eos vol. XV (1909) p. 123 sqq. Nazianzenica II, Eos vol. XVI (1910) p. 87 sqq. De codicibus Graecis in Monte Casino (Seorsum impressum e t. L. Diss. philol. Cl. Acad. litt. Cracov.), Cracoviae 1912, p. 50 sqq.

²⁾ Quod vocabulorum corpusculum iam pridem ediderat I. A. Cramer in Anecdotis Graecis e codd. mss. Bibliothecarum Oxoniensium, vol. II (Oxonii 1835) p. 475—487, nescio quo tristi transcurso, unde errores numerosiores aliave id genus per incuriam admissa gliscere videntur.

³⁾ H. A. Coxe, Catalogi codicum mss. Bibliothecae Bodleianae Pars I recensionem codicum Graecorum continens, Oxonii 1853, p. 70 sqq.

⁴⁾ Plurima ex codice hoc edidit I. A. Cramer in Anecdotis Graecis e codd. mss. Bibliothecarum Oxoniensium, vol. II et IV (Oxonii 1835 et 1837).

⁵⁾ Scriba codicis vel eius primus possessor consulte quidem in codicem opuscula congerebat secundum litterarum ordinem composita. Ex, gr: Λέξεις ῥωμαϊκῆ κατὰ στοιχεῖον. Inc. Αἰοῦτορ βοηθός... (fol. 109^v—110^v); Georgii Choerobosci orthographia in compendium redacta (edita ex eodem codice ab I. A. Cramer, An. Gr. Oxon. vol. II p. 167 sqq.); Regulae LXXVI de orthographia (Cramer l. l. II p. 319 sqq.); Ὅσαι λέξεις πρὸς διάφορον σημειώμενοι διάφορον δέχονται τόνον καὶ γραφήν. Inc. Ἄγνος, τὸ φυτὸν ἄγνός, ὁ καθάρης... (fol. 208—209); Ἐπιμερισμοὶ κατὰ στοιχεῖον γραμμικά (Cramer l. l. II p. 331 sqq.). Ἐκλογὴ διὰφόρων λέξεων συνηλεγμένων ἐκ τε τῆς Γραφῆς καὶ τῶν θύραθεν πραγματειῶν (Cramer l. l. II p. 427 sqq.); Λέξεις κατὰ στοιχεῖον τῶν ὁδῶν (Cramer l. l. II p. 470 sqq.); Γνώμη ἕτερα καὶ ἀπορθε-

tum imprimis intra singulas ordinis litteras In calce codicis est indigesta moles lemmatum, quae ex orationibus Gregorii Nazianzeni sumpta et illustrata¹⁾ plane nil redolent lexicī naturam atque ordinem²⁾. Quae quidem longiore vocabulorum tractu ita nitebantur, ut secundum litterarum ordinem digesta corpusculi tractum dirimerent neque lexicographo scrupulum evellerent haesitanti, quo loco quave ratione ponenda essent. Ita lexicī coartator aversatus ardua facillima via incedit: lemmata pluribus vocabulis nitentia extremae corpusculi parti appinxit, cum singula vocabula κατὰ στοιχείον posuisset

His praemissis tempus est iam et ipsum corpusculum promere atque illustrare, ut deinde et ipsius lexicī textum amplexus aequae atque materiam copiamque rerum, quam ipse congesseram ad illustrandum corpusculum, nonnulla ad Anonymi Oxoniensis lexicī fontes atque vim spectantia epologo adiungam.

Explicatio siglorum

quae in adnotationibus adhibentur.

Ox = Codex Oxoniensis Bodl. Barocc Gr 50.

Cram = I. A. Cramer, An Gr. Oxon II (Oxonii 1835) p. 475— 487.

Picc. = Aen. Piccolomini. Cf. supra p. 154 adn. 1.

Punt. = Vict. Puntoni. Cf. supra p. 154 adn. 2.

Cant. = R. Cantarella. Cf. supra p. 154 adn. 6.

Nord. = Edu. Norden. Cf. supra p. 154 adn. 3.

Jahn = Alb. Jahn. Cf. supra p. 153 adn. 1.

Numeri 35—38 indicant Patrologiae Graecae (Migne) vol. XXXV—XXXVIII.

Orationes Gregorii Nazianzeni numeris 1—26 insignitae continentur in Patrol. Graecae (Migne) vol. XXXV. Orationes vero 27—45 leguntur in volumine XXXVI eiusdem collectionis. Numeri uncis () inclusi columnas voluminis orationem, de qua agitur, continentis significant.

Lexica.

Harp. = Harpocraton et Moeris, rec. I. Bekker, Berolini 1833.

Moer. = Moeris. Cf. Harp.

Phryn. = Phrynichi Eclogae nominum et verborum Atticorum, ed Chr. A. Lobeck, Lipsiae 1820.

Hes. = Hesychii Alexandrini Lexicon, cur. Maur. Schmidt, Ienae 1867.

γμματα κατ' ἐκλογήν καὶ κατὰ στοιχείον διαφόρων σοφῶν. Inc. Ἄριστον καὶ πρῶτον μάθημά ἐστιν ἐν ἀνθρώποις πράττειν τὰ χρηστὰ ἀπομαθεῖν δὲ τὰ κακὰ... (fol. 342^v—348)

¹⁾ Omissis tribus ultimis, quae mera lemmata sunt.

²⁾ Quam ob rem iam Catalogi codicum Barocorianorum auctor (H. O. Coxe) ea ut »notulas quasdam ad S. Patris cuiusdam textum de duabus Christi naturis« signavit. Cat. I. p. 74 n. 33.

- Phot = Photii Patriarchae Lexicon, rec. S. A. Naber, Leidae 1864.
 Etym. M. = Etymologicum Magnum seu Magnum Grammaticae penu... opera Frid. Sylburgii, Lipsiae 1816.
 Gud. = Etymologicum Graecae linguae Gudianum... ed. Frid. Gul Sturzius, Lipsiae 1818.
 Suid. = Suidae Lexicon post Th. Gaisfordum rec. God. Bernhardt, Halis et Brunsvigiae 1843—1853.
 Zon. = Johannis Zonarae Lexicon, ed. I. A. H. Tittmann, Lipsiae 1808
 Eust. = Index in Eustathii Commentarios in Homeri Iliadem et Odysseam, studio Mathaei Devarii, Lipsiae 1828.
 Thom. M. = Thomae Magistri sive Theoduli Monachi ecloga vocum Atticarum, rec. Fred. Ritschl, Halis Sax. 1832.
 Antiatt. = Ἀνταττικιστής. Cf. Imm. Bekker, Anecdota Graeca I (Berolini 1814).
 Rhett. = Λέξεις Ῥητορικαί. Cf. Imm. Bekker, An. Gr. I.

Auctores lexicorum, quae eadem vel simillima atque vocabularium, quod edimus, continent disiunctioribus litteris impressi sunt.

Λέξεις ἐκ τοῦ Θεολόγου.

- Ἀνθοσμίαν: Ἡδύν.
 Ἀβρούς: Τρυφερούς.
 Ἀκριφνεστάτω: Καθαρωτάτω.
 Ἀπρόσιτος: Ἀθεώρητος.
 Ἀνεκτόν: Ἀκατάσχετον ἡμῖν δὲ (οὐ γὰρ ἀνεκτόν καταλείπουσι τὸν λόγον διακονεῖν τοῖς ἐλάττωσιν).
 Αὔραις: Πνοαῖς.
 Ἄλης: Πλάνης.
 Ἀγχιστρόφοις: Εὐθέως στρεφομένοις.
 Ἀνηκέστων: Ἀνιάτων.

10

ο καταλιποῦσι Ox cf. P. G. 35, 1094 adn 79. καταλείπουσι Migne (M) ἐλάττωσιν Ox. ἐλάττωσιν M. 7 ἀρχαῖς Cram.

1 or. 14, 17 (880 B). Moer. Hes. Eust. Thom. M. Rhet. 2 or. 14, 17 (880 B) Cf. or. 14, 27 (893 B). Hes. Etym. M. Suid. Eust. 3 or. 21, 2 (1084 C). Cf. or. 40, 37 (412 C). Hes. Etym. M. Gud. Zon. Eust. 4 or. 21, 9 (1092 A): τὴν μὲν ἀρετὴν ἀπρόσιτος... τὴν εὐτυχίαν δὲ... εὐπρόσιτος... Or. 8, 9 (800 A). Cf. or. 40, 5 (364 B). Schol. cod. Casin. Cf. Sajdak. Codd. Gr. in M. Cas. p. 51. Hes. Etym. M. Suid. Etym. Gud. Zon. 5 or. 21, 11 (1093 C): Ἡμῖν δὲ... ἐλάττωσιν... Etym. M. Suid. Eust. 7 or. 2, 9 (420 A); 21, 14 (1098 C); 26, 16 (1249 A); 27, 5 (17 B); 28, 24 (60 A); 29, 9 (85 A). Cf. or. 4, 13 (344 B); 4, 54 (577 B). Etym. Gud. 8 or. 21, 16 (1100 A). Punt. 35: τῆς ἄλης τῆς πλάνης. Hes. Suid. Etym. M. Eust. 9 or. 21, 19 (1104 A); 26, 1 (1228 B), ad quae Elias (P. Gr. 36, 884 B). Hes. Phot. Etym. M. Suid. Zon. 10 or. 21, 20 (1104 C). Hes. Suid. Etym. M. Zon. Etym. Gud. Eust.

Αἰσχιστόις: Αἰσχροτάτοις.

Ἄφηνιάζοντι: Χωρίζοντι.

Ἄπνοια: Ἄνοιας καὶ νόθειας διαφέρει ἢ ἀπνοια μανία τις οὔσα καὶ ὑπερηφάνεια μισεῖται ἢ δὲ ἄνοια καὶ νόθεια στέργησις οὔσα φρονήσεως ἐλεεῖται μᾶλλον ἢ μισεῖται.

Ἄμῆσαι: Θερίσαι.

Ἄλλοκότου: Ἐναντίας, ξένης.

Ἄγχινοίας: Συνέσεως.

Ἄντιβρόπα: Ἄντιστάθμα.

Ἄντιθέου: Ἐχθροῦ, ἰσοθέου.

Ἄσμένως: Χαίρουσι.

Ἄθρόως: Ταχέως.

Ἄναρρήσεως: Ἄνακηρύξεως.

Ἄλιτήριον: Ἄμαρτωλόν.

Ἄφοσιῦσθαι: Σπουδῇ ποιεῖν τὰ πρὸς τοὺς νόμους.

Ἄρυσμένη: Ἄντλοῦσα.

Ἄοιδίμων: Ἄει ὕμνητῶν.

Ἄγεννές: Ἄνελεύθερον.

4 ὑπεριφανία Ox. ὑπερηφανία Cram. νόθεις Cram. 7 ἄλλοκότου Ox Cram. 17 ὕμνητων Ox Cram.

1 or. 21, 22 (1105 C); 4, 77 (604 A); 4, 118 (657 B); 27, 6 (20 A). Cf. or. 4, 77 (601 C); 2, 14 (424 A). Etym. Gud. Hes. Zon. 2 or. 2, 110 (508 C). Hes. Etym. M. Etym. Gud. Zon. Eust. 3 or. 10, 3 (829 B): ἀπονοίας εἴτε ἀνοίας. Or. 4, 61 (584 B); 26, 18 (1252 A). Cf. or. 2, 32 (440 B); 4, 26 (553 A); 4, 45 (569 B); 4, 46 (569 B); 4, 48 (573 A); 21, 29 (1116 C); 25, 13 (1216 C); 29, 11 (88 C). Picc. 37. Etym. M. et Gud. Suid. Zon. 6 or. 16, 17 (957 B). Cf. Punt 96 (ad or. 42, 4). Hes. Zon. Eust. 7 or. 2, 44 (452 B); 5, 24 (693 A). Cf. or. 25, 12 (1213 C). Etym. Gud. 8 or. 21, 24 (1109 C) Hes. Phot. Suid. Zon. Eust. Rhet. 9 or. 21, 26 (1112 B). Cf. Hes. Suid. 10 or. 21, 26 (1112 C): τοῦ ἀντιθέτου ποιμένος... ubi nonnulli codd. ἀντιθέου. Or. 30, 5 (108 C): ἀντιθέου. Cf. or. 2, 36 (444 B); 5, 39 (716 B) et schol. Anon. Oxon. 36, 1256** B. Hes. Zon. Eust. 11 or. 21, 27 (1113 B): ἀσμένως προσπίπτει... In editionibus nonnullis ἀσμένως προσπίπτει. Zon. Hes. Suid. Etym. M. 12 or. 21, 32 (1120 B); 28, 2 (28 B); 31, 25 (161 A); 31, 27 (164 B). Suid. 13 or. 21, 32 (1121 A); 4, 99 (633 C); 25, 3 (1201 A). Cf. 21, 26 (1112 C). Hes. Zon. 14 or. 21, 33 (1121 A); 4, 79 (605 B). Hes. Etym. Gud. Etym. M. Suid. Zon. Eust. 15 or. 21, 34 (1124 B): ὅσον ἀφοσιῦσθαι τὸν κειρὸν. Cf. or. 43, 1 (496 A); 43, 25; 43, 52 (561 A); 24, 18. Picc. 149. Zon. 359: Ἄφοσιῦσθαι πληροφροεῖσθαι. Τοῦ Θεολόγου ὅσον ἀφοσιῦσθαι τὸν κειρὸν. Hes. Etym. M. Suid. 16 or. 21, 35 (1124 C). Hes. Etym. M. Zon. Eust. 17 or. 21, 36 (1125 C). Cf. or. 5, 17 (685 C). Hes. Zon. Etym. M. Gud. Eust. Rhet. 18 or. 24, 8 (1177 A); 4, 41 (584 B); 5, 3 (668 A); 14, 27 (893 C); 40, 25 (393 C).

- Ἄγαλμα: Πᾶν ἐφ' ᾧ τις ἀγάλλεται, καὶ εἰκὼν.
 Ἀνάθημα: Οἰκεῖον κόσμημα.
 Ἀρίστης: Μεγίστης.
 Ἀπῆν: Οὐκ ἦν.
 Αἰδέσιμον: Τιμιώτατον. 6
 Ἀλῶναι: Συνδεθῆναι, ληφθῆναι, αἰχμαλωτισθῆναι, πληγῆναι.
 Ἀπαγε: Παῦσαι.
 Ἀριστος: Μέγιστος, ἐξοχώτατος.
 Ἀκαδήμεια καὶ τὸ Λύκειον: Ἐμφω γυμνάσια ἦν, καὶ Πλάτωνος
 μὲν ἢ Ἀκαδήμεια, Ἀριστοτέλους δὲ τὸ Λύκειον ὑπῆρχε διατριβή. 10
 Ἐν τούτοις οἱ περίπατοι τοῖς γυμνασίοις ὑπῆρχον.
 Ἀπέριττον: Τὴν ἀκτιμοσύνην.
 Ἀλιτήριον: Ἄμαρτωλόν, ἀδικὸν θηρατὴν, θανάτου ἔνοχον.
 Ἀσχετον: Ἄμετρον, ἀφόρητον, ἀβάστακτον.
 Ἀνατύψεις: Διανόσεις. 15
 Ἄωρον: Ἄκαιρον.
 Ἀμυήτοις: Ἀπείροις, ἀμετόχοις.
 Ἀμμασιν: Ἐπὶ τοῦ γενναίου σχοινίου.
 Αἴσχιον: Τὸ ἀπλοῦν αἴσχρόν· τὸ συγκριτικὸν αἴσχιον.
 Αἴτναιον πῦρ: Σικελία νῆσος μεγίστη, διακειμένη περὶ Ἰταλίαν ἐν 20
 ταύτῃ ἐστὶ πόλις, Κατάνη λεγομένη ὑπεράνω δὲ ὄρος, ἐξ οὗ

1 ἐφ' ᾧ Ox Gram. 7 παῦσε Ox Gram. 9 Ἀκαδημεία Ox Gram.
 11 ὑπῆρχον| ὑπῆρχεν Ox Gram. 12 ἀκτιμοσύνης Ox.

1 or. 24, 6 (1176 B); 24, 9 (1180 A). Hes. Etym. M. Gud. Suid. Zon. Eust. 2 or. 24, 9 (1180 A). Hes. 3 or. 24, 14 (1185 C). Cf. or. 24, 15 (1188 A). Etym. M. Zon. Eust. 4 or. 24, 15 (1188 A); 4, 88 (617 C). Moer. Thom. M. 5 or. 42, 24 (488 A). Cf. or. 1, 3 (397 A); 1, 7 (400 C); 4, 89 (620 A); 7, 2 (757 B); 43, 16 (517 A); 43, 23 (525 C); 43, 28 (536 A). Hes. Zon. 6 or. 24, 19 (1192 C); 4, 68 (589 A); 5, 14 (681 A); 31, 13 (148 B). Ad hunc locum Elias (P. G. 36, 830 A). Hes. Suid. Etym. M. 7 or. 25, 3 (1201 A). 30, 14 (121 D). Hes. Suid. Zon. 8 or. 43, 12 (509 C); 4, 74 (600 A); 4, 120 (660 A); 25, 3 (1201 A). Cant. 135. 9 or. 25, 6 (1205 A). Ita incipit Picc. 153. Harp. Hes. Etym. M. Suid. Rhet. 12 or. 25, 6 (1205 A); 5, 41 (717 B); 31, 3 (136 C). 13 or. 21, 33 (1121 A); 4, 48 (572 C); 18, 32 (1028 A); 25, 10 (1212 A). Hes. Etym. Gud. Rhet. 14 or. 27, 2 (13 B); Cf. 28, 28 (65 C); 30, 15 (124 B); 32, 5 (180 B). Hes. Etym. M. et Gud. Suid. Zon. 15 or. 20, 9 (1076 B). Suid. Zon. 16 or. 27, 4 (16 C). Cf. or. 26, 11 (1241 C). Hes. Suid. Etym. M. et Gud. Zon. Eust. 17 or. 2, 8 (416 B); 27, 5 (17 C). Suid. 18 or. 29, 6 (80 C). Picc. 211. Hes. 19 or. 4, 81 (608 C). Anon. schol. Oxon. 36, 1225 D. Etym. M. Thom. M. 20 or. 4, 85 (613 A). Bas. Min. 36, 1112 C; Nonni hist. 46 in or. 4 (36, 1009 C). Etym. M. et Gud. Eust.

ἀναδίδεται πῦρ πολὺ τε καὶ διηνεκές· καλεῖται δὲ τὸ ὄρος Αἴτνη·
καλοῦνται δὲ καὶ τοῦ Ἡφαίστου κρατῆρες· τοῦτο δὲ τὸ πῦρ
ἔστιν ὅτε τοσοῦτον ὑπερβλύζειν. ὥστε ποταμιδὸν φέρεσθαι, καὶ
ρεῖν ὡς ὕδωρ μετὰ τῆς ἀναδιδομένης πυρώδους ὕλης· ἔστι δὲ καὶ
θεῖόν τι τὸ πῦρ τοῦτο· λέγεται γὰρ ὅτι ποτὲ πατὴρ τις μεθ' υἱοῦ
εὐρέθη ἐν τῷ ὄρει τούτῳ· καὶ ἄφνω ἔρευσεν ποταμιδὸν τὸ πῦρ·
καὶ ἄπορον αὐτοῖς γέγονε τὸ παρελθεῖν· ὁ δὲ παῖς ἔλαβεν τὸν
πατέρα καὶ ἐβάσταξεν· καὶ ἐρυθριάσεν τὸ πῦρ τὴν πράξιν τοῦ υἱοῦ
ἀνεκόπη τῆς ἐπιβροῆς, καὶ παρήλθεν ὁ παῖς καὶ ὁ πατὴρ ἀβλαβής.

Ἄϊδος κυνέην: Περικεφαλέαν ἄδου, σκότος βαθύτατον.

Ἄγος: Ἐπὶ τοῦ κακοῦ, ἀγιστεία δὲ καὶ ἀγιστεύειν ἐπὶ τοῦ καθαροῦ.

Ἄφόρητον: Ἀβάστακτον.

Ἄμπωτιδες: Ἄμπωτις ἐναντία ἐστὶν τῇ ῥαχίᾳ· ταῦτα δὲ ἐστὶ πάθη
θαλάσσης στενῆς· ἄμπωτις μὲν ἐστὶν, οἶονεὶ ἀναρρόφησις καὶ ἀνά-
πωσις ὑποστελλομένου τοῦ ὕδατος εἰς μυχοὺς τινὰς τῆς ὑπο-
κειμένης γῆς, καὶ μετ' ὀλίγον ἐκφυσῶντος πάλιν τὸ μὲν οὖν
ὑποσταλῆναι τὸ ὕδωρ ἔσω εἰς τὰ κυκλώματα τῆς γῆς λέγεται
ἄμπωτις· τὸ δὲ ἐκρεῦσκει ῥαχία· τοῦτο δὲ πολλάκις γίνεται τῆς
ἡμέρας· μάλιστα ἐὰν πνεῖ ἄνεμος· πάσχει δὲ τὸ πάθος τοῦτο
ὁ Εὐριπος ὁ περὶ τὴν Ἑλλάδα.

Ἄσκοῦμαι: Τὸ πράγμα, τουτέστιν τὸ μελετῶ· καὶ ἐπὶ ἐνεργείας τοῦτο,
καὶ πάλιν ἀσκῶ τὸν ἄνθρωπον.

Ἄττα: Εἰ μὲν δασύνεται, ἄτινα, εἰ δὲ φιλοῦται, τινά.

Ἄμωσγέπως: Καὶ ἀμηγέπη τρόπῳ τινὶ καὶ ὅπως δήποτε δηλοῖ τὸ
ὄ' ἀμόθεν γέ ποθεν σημαίνει ἀπὸ τινος μέρους, οἶον ὄθεν
δήποθεν.

1 ἀναδίδωται Ox 2 Ἡφαίστου|Ἡφέστου Ox 11 ἄγος Ox Cram.
15 μοιχοῦς Ox, ἀνάποσις Ox Gram. 24 μηγέπη Cram. 25 τὸ Δαμόθε.
γε πόθεν Cram.

10 or. 4, 94 (628 B). Cf. Nonni hist. 54 in or. 4 (36, 1013 C). Etym. M, et Gud. Suid. 11 or. 14, 27 (893 C). Anon. schol. Oxon. (36, 1253 D) ad τῆρος ἐξάγιστος [or. 5, 18 (688 A)] Lemmata ἀγιστεία, ἀγιστεύει desunt apud Gregorium. Cramer induxit perperam in ordinem alphabeticum post ἄγος lemma ἀγιστεία, quod ad scholion pertinet. De ἀγιστεία cf. Etym. M. et Gud. Suid. Zon. 12 or. 27, 2 (13 B). Hes. Suid. Zon. 13 or. 5, 20 (688 C); 42, 22 (484 C). Anon. schol. Oxon. ad or. 5, 20 (36, 1256 A). Ad or. 42, 22 Punt. 121. Aliud schol. Punt. 122. Cf. Nonni hist. 12 in or. 5 (36, 1041 C). Hes. Etym. M. et Gud. Suid. Zon. Rhet. 21 Hes. Suid. Zon. 23 or. 4, 105 (641 A): Εἰ μὲν γὰρ τούτου, τίς ἢ ἀποκλήρωσις, τὸ μὲν σμερδαλέον, καὶ τὸ κοναβίζειν, καὶ τὸ μῶν, καὶ τὸ δήπουθεν, καὶ τὸ ἀμωσγέπως εἶναι τῆς διαλέκτου μόνης... Quas voces poeticas optime Elias exposuit. Idem. scholion Picc. 14. Harp. Hes. Etym. M. Suid. Zon. Eust. Thom. M. 24 or. 4, 105 (641 A). Idem scholion profert Picc. 14. Cf. Bas. Min. 36, 1121 A. Moer. Hes. Harp. Etym. M. et Gud. Zon. Eust. Thom. M.

Βαθεῖς: Ὑψηλός.

Βορβορου πρὸς πόλιν ἄγειν: Διὰ πετρῶν τῷ βοθίῳ κεκαλυμμένων πρὸς ὄρμον ἤγγουν πρὸς λιμένα ἐπείγεσθαι.

Βωμολόχος: Ὁ εὐτελής καὶ ὁ πανοῦργος καὶ ὁ κακοῦργος καὶ οἱ ἀρπάζοντες ὄρνιθές τι τῶν ἐντόμων. ὅσον κόρακες, ἰκτίνοι καὶ τὰ ὅμοια εἴρηται δὲ παρὰ τὸ λοχᾶν καὶ ἐνεδρεύειν παρὰ τὸν βωμόν.

Γῆ ἐπαγγελίας: Ἡ εἰς Χριστὸν πίστις.

Καλῶ τὸ κακὸν οὐκ ἴόμενοι, καλοῦ δὲ τὸ φαῦλον ἀντιλαμβάνοντες.

Γλωσσαλγίαν: Ἀργολογίαν.

Δράματα: Ποιήματα.

10

Δείσαντες: Φοβηθέντες.

Δυσπρόσιτον: Δυσχαρές.

Διαβρήδην: Σαφῶς, φανερώς.

Δεδίττη: Ἐκφοβείς.

Δεῖ: Πρέπει.

16

Δέδασται: Μεμέρισται.

Δέδοικα: Φοβοῦμαι.

2 κκαλλυμένων Ox. 3 ὄρμον Cram., ἐπίγεσθαι Ox Cram. 9 ἀπολόγιζ Cram. Fortasse scripturam cod. falso perlegit. 14 ἐκφοβεῖ Ox Cram.

1 or. 21, 24 (1109 C). Eust. Etym. M. 2 or. 4, 119 (657 C): καὶ τίς ἢ σύνεσις διὰ βορβόρου πρὸς πόλιν ἄγειν, ἢ διὰ προβόλων τε καὶ ὑφάλων εἰς ὄρμον ἐπείγεσθαι; Hes. Etym. M. et Gud. Zon. 4 or. 5, 18 (688 A): βωμολόχοις. Anon. schol. Oxon. (36, 1253 C). Picc. 23. Cf. Tim. Lex. Plat. s. v. βωμολογία. Moer. Hes. Etym. M. et Gud. Suid. Zon. Thom. M. Rhet. 7 or. 8, 4 (793 B): διὰ τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας. Schol. 35, 793 adn. 40. Cf. or. 24, 13 (1184 C). 8 or. 8, 13 (804 B): οὐ καλῶ τὸ κακὸν ἴόμενοι, καλοῦ δὲ τὸ φαῦλον ἀντιλαμβάνοντες... Quo modo sententia haec post γῆ in vocabulario locata sit, dicere non possum. 9 or. 20, 1 (1065 A). Cant. 60. Suid. Etym. Gud. Zon. 10 or. 21, 14 (1096 C). Cf. or. 25, 13 (1216 C). Schol. cod. Monac. 499 (36, 915 C). Norden (ad or. 43, 13: δρίμτσι) n. 19 (p. 625). Hes. Etym. M. Suid. Zon. 11 or. 5, 15 (681 C). Anon. schol. Oxon. (36, 1253 A). Hes. Zon. Eust. 12 or. 21, 26 (1112 B). Suid. Zon. 13 or. 21, 33 (1121 C) Hes. Etym. M. Etym. Gud. Suid. Zon. 14 or. 15, 6 (921 B). Punt. 11. Thom. M. Moer. Hes. Favor. Suid. 15 or. 21, 33 (1121 B); 4, 87 (616 A); 27, 2 (13 A); 27, 3 (16 A); 4, 83 (609 A); 43, 13 (512 C) et ad hunc locum schol. Cant. 137. Hes. Etym. M. et Gud. Suid. Eust. 16 or. 31, 16 (152 A). Zon. Etym. Gud. Suid. 17 or. 43, 14 (513 B); 2, 56 (465 C); 2, 63 (473 B); 2, 87 (492 A); 26, 1 (1229 A); 26, 3 1229 D — 1232 C) quater repetitum. Cf. or. 2, 37 (445 A); Bas. Min. schol. 36, 1201 A. Etym. Gud. Zon. Etym. M. Suid. Eust.

Δορκαλίσι: Δορκαλῖς ὄργανόν ἐστιν κολαστικόν τι ἢ μάστιγες αἱ ἀπὸ ἱμάντων δορκάδος, ὡς ὑστριχίδες αἱ μάστιγες αἱ ἀπὸ τριχῶν ὑός· ἔστι δὲ καὶ ὑστριχῖς θηρίον τρίχας ἔχον ὑός. ἄς ἐν τῷ διώκεσθαι ἐξακοντίζει κατὰ τῶν διωκόντων.

Διῶρυξ: Ἔστιν αὐτός ὁ πορθμός· διωρυχὴ δὲ αὐτὸ τὸ διορύσσειν, ἵνα διῶρυξ, ἦτοι πορθμός γένηται· καὶ ταύτην ἔχει τὴν διαφορὰν ἢ διωρυχὴ πρὸς τὴν διώρυχα. ἦν ἢ ἐλευθέρωσις πρὸς τὴν ἐλευθερίαν· κάκει γὰρ ἢ ἐλευθέρωσις ὁδός· ἐστι πρὸς τὴν ἐλευθερίαν.

Τὰ δηλούμενα τῶν δηλουμένων: Τὰ μὲν μιᾶ προσηγορία καὶ τῇ αὐτῇ λέξει διάφορά ἐστι τῷ σημασιμένῳ οἶον, τέλος, φιλοτιμία· στοιχείον πῆ μὲν σημαίνει τὰ γράμματα, πῆ δὲ τὰς ποιότητας, ἐξ ὧν τὰ σώματα. Καὶ οἶον ἢ κύων προσηγορία ὁμώνυμος οὔσα φωνῇ κατὰ διαφόρων σημασιμένων. Τὰ δὲ διαφόροις ὀνόμασι καὶ κλίσεσι ταῦτα ἐστίν· οἶον, κρεῖττον, βέλτιον, ἄμεινον· Καὶ πάλιν· ἐστίασις, εὐωχία καὶ τὰ τοιαῦτα ταῦτα ἐστίν ἐν διαφόροις ὀνόμασιν.

Ἐρανίζοντες: Συλλέγοντες.

Εἰδῶμεν: Γινώμεν.

Ἐπαφιεμένην: Ἐπιπεμπομένην.

Εὐπρόσιτος: Εὐπρόσδεκτος.

Ἐφάς: Ἄνατολῆς.

Ἐκποδών: Ἄφανής, φυγῶν ἐκ μέσου.

Ἐξονεῖται: Ἄγοράζει.

Εἴ τῳ: Εἴ τινι.

ὁ διῶρυξ Cram. πόρθμος Cram. διωρυχὴ Cram. 6 διῶρυξ Cram.
 πόρθμος Cram. 7 διωρυχὴ Cram. 8 κκαεῖ Cram. 9 μίξ Cram.
 10 διαφορὰ Cram. 12 προσηγορία Cram. 21 ἐως Cram. 22 ἐκποδῶν
 Cram. ἐκποδῶν scribendum esse docuit A. Jahn P. G. 36, 892 adn. 9.

1 or. 5, 40 (717 A). Bas. Min. schol. (36, 1156 A). Etiam vocem μάστιγι voce δορκαλίσι Basil. exponit. Schol. Oxon. apud Montacutium (36, 1155 adn. 78). Anon. schol. Oxon. (36, 1256** C). Suid. Idem Zon. 5 or. 4, 92 (624 B): διῶρυξι. Cf. 5, 10 (676 C). Eadem fere dicit Anon. schol. Oxon. ad or. 4, 92 (36, 1229 A). Cf. Anon. schol. Oxon. ad or. 5, 10 (36, 1252 A) Hes. Etym. M. Suid. Thom. M. Phryn. 9 or. 4, 103 (637 C): καὶ τὰ δηλούμενα ἢ μιᾶ προσηγορίᾳ διάφορα, ἢ διαφόροις ταυτά... Oxon. (36, 1233 CD). 17 or. 14, 13 (873 B). Cf. or. 43, 35 (544 C). Phot. 18 or. 27, 5 (17 C). Zon. Hes. 19 or. 14, 35 (905 A). Cf. or. 4, 88 (616 B); 4, 115 (653 A); 4, 118 (657 B). 20 or. 21, 9 (1092 A) Cf. supra p. 157 v. 4 ἀπρόσιτος et Picc. 78. Etym. Gud. Hes. 21 or. 5, 5 (669 C); 21, 21 (1105 A); 21, 34 (1124 A); 24, 12 (1184 B). Hes. Zon. 22 or. 21, 19 (1101 C). Etym. M. Suid. Thom. M. 23 or. 21, 21 (1105 B); 4, 72 (596 A). 24 or. 21, 21 (1105 B); 21, 24 (1109 A).

Εἰκων: Ὑποχωρῶν.

Εἶξαι: Κύψαι.

Ἐφθῆ: Προέλαβεν.

Ἐκοντί: Θελήσει, ἐκουσίως ἐθέλοντί.

Ἐναργής: Φανερά: ἔναργής τε καὶ γνώριμος? 5

Ἐρινύος: Δαίμονος τιμωρητικοῦ.

Ἐφ' ὄτῳ: Ἐφ' ᾧ τινι.

Ἐρεσχελεῖται: Διαπαίζεταί.

Ἐφεπε κλονέων: Ἐδίωκε ταράσσων.

Ἐτνους: Ὀσπρίου. 10

Ἐκποδῶν: Ἀφανές.

Ἐμπαλιν: Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἢ εἰς τοῦπίσω.

Εἶμι: Πορεύσομαι.

Ἐστιάσεις: Εὐφροσύνας.

Εἰκόες: Ἀκόλουθον. 15

Εἴλετο: Ἠθέλησε.

Ἐστίασιν: Εὐωχίαν.

4 ἐκοντῆ Cram. 6 τιμωριστικοῦ Cram. 7 ᾧτινι Cram. 10 ὄσπρέου
Ox Cram. 11 ἐκποδῶν Cram. cf. supra p. 162 adn. crit. 13 πορεύομαι
Ox Cram.

1 Cf. or. 2, 103 (504 B): εἶξαι καὶ ὑποχωρῆσαι. Cf. Etym. M. et Gud. Eust. Zon. 2 or. 2, 103 (504 B). 3 or. 4, 52 (576 B). Zon. 4 or. 18, 8 (993 B): ἐκοντί. Cf. ibid. adn. 7. Picc. 75. Thom. M. 5 or. 18, 13 (1001 B). Cf. 24, 12 (1184 A). Hes. Suid. Zon. Rhet. 6 or. 18, 31 (1024 D), ubi schol. (adn. 46): Δαίμονος τιμωρητικοῦ. Cant. 55. Harp. Hes. Etym. M. et Gud. Eust. 7 or. 43, 1 (496 A). Cf. or. 5, 13 (680 B); 21, 2 (1084 C). Schol. cod. Monac. 499 ad or. 43, 1 (36, 914 B). Punt. 138. Hes. Phot. Etym. Gud. Suid. Thom. M. 8 or. 43, 16 (516 B) bis Punt. 150. Cf. schol. cod. Monac. 216 (36, 910 C) et Punt. 149. Zon. Moer. Phot. Etym. M. Suid. Thom. M. Rhet. 9 or. 43, 17 (520 A). Zon. 937: Ἐφεπε ἐδίωκε. Τοῦ Θεολόγου ἔφεπε κλονέων. 10 or. 43, 35 (544 C). Nicetas Serr. exponit: «ἔτνος est concisum legumen, scilicet faba» (36, 544 adn. 14). Cf. schol. cod. Monac. 216 (36, 911 D); schol. cod. Monac. 499 (36, 914 D); schol. cod. Monac. 204 (36, 914 adn. 8), et D. Ruhnken ad Tim. Lex. V. Plat. p. 124 s. v. ἔτνος. Punt. 167, 168 et 146. Picc. 242. Cant. 175 α et β. Phot. Phryn. in Bekkeri An. Gr. 70, 21. Suid. Etym. M. et Gud. Zon. Schol. Aristoph. Ran. 62 et Acharn. 244. 11 or. 21, 26 (1112 B): τὸ... κρῆτος ἐκποδῶν ποιησάμενοι... Cf. supra p. 162, 22. 12 or. 21, 29 (1116 C): ἐμπαλιν ἀπὸ τῆς πόλεως... Cf. or. 30, 11 (116 C); 26, 5 (1233 D). Nicetae Serr. schol. (35, 1115 adn. 89). Suid. Zon. 703: Ἐμπ.: ἐναντίον. Zon. 712: Ἐμπ.: εἰς τοῦπίσω. 13 or. 21, 29 (1116 C). Hes. Zon. Etym. Gud. Cf. Etym. M. Eust. 14 or. 21, 29 (1117 A). Hes. Cf. infra p. 163, 17. 15 or. 21, 30 (1117 B); 5, 17 (685 B); 21, 5 (1088 A); 21, 29 (1117 A); 24, 18 (1192 A); 25, 4 (1201 C). Hes. Zon. Etym. Gud. Rhet. 16 or. 21, 36 (1125 C). 17 or. 24, 1 (1172 B). Cf. supra p. 163, 14.

- Ἐμπύρευμα: Λείψανον.
 Εὐηθείας: Μωρίας, ἀνοίας.
 Ἐρειδουμένους: Ἐπιστηρίζομένους.
 Ἐπίδοσις: Σημαίνει τῷ ἀγίῳ αὐξήσις σημαίνει καὶ τὴν χάριν, ἦτοι
 φιλοτιμίαν καὶ δωρεάν. 5
 Ἐν μεταιχμίῳ: Μεταξὺ πολεμούντων.
 Εὐθύνοντας: Ὀρμώντας.
 Ἐρεσχελία: Φλυαρία.
 Ἐφόδοις: Ὀρμαῖς.
 Ἐσμός: Πλῆθος. 10
 Ἐρείδοι: Στηρίζοι.
 Ἐφίεται: Ἐπιθυμεῖ.
 Εἰ δέ τῳ: Εἰ δέ τινι.
 Ἐγκισσάν: Συλλαμβάνειν.
 Ἐμπύρευμα: Τὸ τοῦ πυρὸς ἐν τῇ σποδιᾷ λείψανον, ὃ ζώπυρον. 15
 Σαφέστερον εἰπεῖν, ἐμπύρευμά ἐστιν οἱ κατὰ τὴν σποδιᾷν ἐναπο-
 μένοντες τῷ πυρὶ σπινθῆρες.
 Ἐκατοντάχειρες: Δύο γεγόνασι τινες, ὁ Κότος καὶ ὁ Βριάρεως ἔχοντες
 ἑκατὸν χεῖρας καὶ ἐπολέμησαν μετὰ τῶν θεῶν πρὸς τοὺς γίγαντας.

4 ἐπίδοσις Cram. 11 εἰδοὶ Cram. 15 σποδιᾷ Cram. ζώπυρον
 σαφέστερον Cram. 16 σποδιᾷν Cram.

1 or. 24, 2 (1172 B). Basilii Min. schol. in cod. Monac. 34 (36, 903 B).
 Idem fere Anon. schol. cod. Monac. 204 (36, 905 B); schol. cod. Monac.
 216 (36, 909 B); Picc. 140; Etym. M. Zon. Hes. Suid. 2 or. 2, 35 (444 A);
 4, 77 (604 A). Cf. or. 4, 39 (565 A). Suid. Zon. Phot. Hes. 3 or. 24,
 14 (1185 C). 4 or. 4, 25 (552 C); 15, 4 (916 B); 24, 18 (1192 B).
 Schol. cod. Monac. 499 (36, 913 C). Hes. Suid. Zon. Favor. Rhet. 6 or.
 15, 8 (925 A). Schol. cod. Monac. 499 (36, 913 C). Idem schol. Georgii
 apud Punt. p. 147. Picc. 43. Hes. Etym. M. 7 Cf. or. 24, 19 (1193 B).
 Phot. Zon. Etym. M. Gud. Suid. 8 or. 27, 3 (16 A). De scriptura vocis
 ἐρεσχελίη, ἀρεσχελίη, ἀρεσχελίη videas adnot. Alberti Jahn in 36, 781 adn. 6.
 Suid. Hes. Zon. Etym. Gud. Cf. supra p. 163, 8. 9 Phot. Suid.
 Hes. Zon. 10 or. 28, 8 (36 B); 31, 29 (165 A): ὁ τῶν μαρτυριῶν
 ἐσμός, quod Elias exponit (36, 839 A): τὸ τῶν μαρτυριῶν πλῆθος. Suid.
 Zon. Etym. M. Gud. Eust. 11 or. 28, 9 (37 B): μηδὲ εἰδοὶ τὸν νοῦν.
 12 or. 28, 13 (44 A); 24, 9 (1177 C). Cf. Eliae schol. in P. G. 36,
 778 B et Picc. 145. Phot. Suid. Hes. Zon. Etym. Gud. Thom. M.
 Eust. 13 or. 31, 10 (144 C). Hes. Cf. supra p. 163, 7. 14 or. 26,
 4 (1233 A). Hes. Zon. 15 or. 4, 42 (568 A). Cf. or. 24, 2 (1172 B).
 Picc. 2 ad or. 4, 42. Cf. supra p. 164, 1. 18 or. 5, 19 (688 B).
 Cf. or. 18, 16. Nonni hist. 11 in or. 5 (36, 1041 C). Picc. 72. Cant. 49
 (ad or. 18, 16).

Ἐρυγᾶς: Τὸ μὲν ὄνομα ἢ ἐρυγή· τὸ δὲ ῥῆμα ἐρυγγάνω ἀντὶ τοῦ ἐρεύγομαι.

Ζῆλος: Ἄγαθοῦ τινος ἐπιθυμία φθόνου χωρὶς ἐγγινομένη τῇ ψυχῇ ἢ ἐπιθυμία τινὸς καλοῦ ἐγγινομένη τῇ ψυχῇ ἄνευ τοῦ φθονῆσαι τῷ κεκτημένῳ.

Ζῶον ἐν πυρὶ σκαῖρον: Σαλαμάνδρα.

Ἡγάσθη: Ἐθαύμασεν.

Ἡλω: Ἐθηράθη.

[Ἡγάσθαι: Ἐθαύμασεν].

Ἡλίθιος: Παρὰ τοῖς πολιτικοῖς ὁ ἀνόητος. Ἡλεὸς δὲ παρὰ τοῖς ποιηταῖς ὁ μάταιος ἔθεν ἡλίθιον ὄνομα

Ἡ ἐπὶ ῥητοῖς κρίσις: Ὁμολογουμένοις.

Ἡν νύκτες χαρίζονται: Νυκτερινὰ σωματίων συνουσία.

Θέμις: Δίκαιον.

Θρασέως: Τολμηρῶς.

Θήγοντες: Ἀκονῶντες.

9 uncis inclusi, nam incuria scribae ἡγάσθη iterum repetitum puto.
12 ὁμολογημένοις Cram. 16 ἀκονῶντες Cram.

1 or. 5, 41 (717 B). Anon. schol. Oxon. (P. G. 36, 1255*** A): Ἐρυγᾶς. Τὸ ὄνομα ἐρυγή· τὸ δὲ ῥῆμα ἐρυγγάνω ἀντὶ τοῦ ἐρεύγομαι. Hes. Suid. Eust. Thom. M. 3 or. 24, 3 (1172 C); 25, 3 (1201 C bis); 25, 1 (1200 A); 25, 13 (1216 C); 3, 5 (521 B); 4, 10 (540 C); 43, 20 (521 B); 32, 14 (189 C); 42, 27 (492 B); Cf. or. 4, 84 (612 A); 44, 8 (616 B); 18, 18 (1005 C); 22, 4 (1136 B). Ad or. 25, 3 cf. adnotat. Eliae (P. G. 36, 873 C). Idem ad or. 22, 4 (36, 878 A) Anon. schol. Oxon. ad or. 4, 84 (36, 1228 A). Picc. 83 (ad or. 18, 18). Picc. 152 (ad or. 25, 3). Punt. p. 145 (ad or. 43, 20). Idem 192 (ad or. 44, 8). Ed. Norden, Zeitschr. f. wissenschaft. Theol. 36 (1893), II p. 447 ex cod. Oxon. M. Magd. 5 (ad or. 42, 7) Legas plura in Etym. M. et Gud. Suid. Zon. Eust. Antiatt. 6 or. 43, 21 (524 C) ubi (adn. 2) schol.: Ἡ σαλαμάνδρα. Cf. Plin. N. H. X, 66. 7 or. 15, 11 (932 B); 18, 9 (996 B). Hes. Phot. Suid. Zon. 8 or. 24, 9 (1180 A bis): Γούτης ὁ μέγας ἦλω Κυπριανός. Suid. I, 2, 844: Ἡλω, γενικῆ. Γούτης ὁ μέγας ἦλω Κυπριανός. Hes. Moer. Thom. M. Antiatt. 10 or. 29, 9 (85 B): τὸ σοφὸν ἡλίθιον. Or. 5, 28 (700 B): τοὺς ἡλιθίους. Ad hunc locum schol. Picc. 28. Ad or. 29, 9 adnotat. Eliae (36, 809 A). Moer. Zon. Thom. M. Hes. Phot. Suid. Etym. M. et Gud. Rhet. 12 or. 21, 23 (1108 B). 13 or. 25, 3 (1201 B), ubi schol. (adn. 89): Νυκτερινὰ σωματίων συνουσία. 14 or. 20, 12 (1080 C); 2, 9 (417 A); 11, 3 (836 A), ubi Nicetas Serr. adnotat (P. G. 36, 976 B): Ἐμοὶ γὰρ οὐ δίκαιον... Hes. Eadem fere Suid. et Etym. Gud. Etym. M. Zon. Eust. 15 or. 2, 83 (489 A) = 27, 2 (13 C). Suid. Zon. Etym. Gud. 16 or. 21, 19 (1104 A). Cf. or. 21, 26 (1112 C). Phot. Suid. Zon. Etym. M. et Gud. Eust.

Ἴσασι: Ἐπίστανται, γινώσκουσι.

Ἰστουργικῆς ψηφίδος: Ἀντί ὕφαντικῆς ψηφίδος, οἶμαι, λέγει τῆς λεγομένης Μουσωνέως, ἧ ἄς καὶ ἐν τοῖς ἐσθήμασι τέχνη ἐπεκαλλώπισεν.

Ἰερομηνίας: Τὰς νομενίας καὶ τὰς ἐορτὰς οὕτως οἱ Ἕλληνες ἐκάλουν.

Κεντριζέτω: Κινείτω ἄλλὰ σέ γε κεντριζέτω καὶ τοῦτο πρὸς τὸ φιλάνθρωπον.

Κόθορνος: Ὑπόδημα ἀμφοτέροις ἀρμόζον τοῖς ποσίν.

Κολοφῶνα: Κολοφῶνα τὸ ἀκρότατον καὶ τὸ κεφάλαιον [λέγειν] ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἱστορίας: Κολοφῶνιοι στασιάσαντες ἦλθον εἰς Σμύρναν καὶ συνώκησαν τοῖς Σμυρναίοις: εἶτα τῶν Σμυρναίων ἐξεληθόντων εἰς πόλεμον κλείσαντες οἱ Κολοφῶνιοι τὰς πύλας τῆς Σμύρνης. οὐ προσεδέξαντο αὐτούς. Μετὰ ταῦτα ἔδοξεν τοῖς Σμυρναίοις λαβεῖν τὰ σκεύη αὐτῶν καὶ ἀπαναχωρῆσαι τῆς πόλεως τῆς ἰδίας. Ἐμειναν οὖν οἱ Κολοφῶνιοι ἔχοντες τὴν Σμύρναν. Ἐπειδὴ οὖν οἱ Κολοφῶνιοι δύο πόλεις εἶχον, τὴν τε Κολοφῶνα καὶ τὴν Σμύρναν, καὶ ἐν τῇ περὶ τίνος βουλευέσθαι, ὅπου ἂν προσέθεντο, τοῦτο ἐκράτει, ὡς δύο ψήφους τιθέντων αὐτῶν. Διὰ τοῦτο Κολοφῶνα λέγουσι τὸ ἀκρότατον καὶ κεφάλαιον.

Κίδαρεις: Ἡ ἐπωμία, τουτέστιν τὸ βράκος τὸ ἐπὶ τῶν ὤμων τὸ δὲ

2 ἱστουργικῆ Ox ἱστουργικῆς Gram. 3 μουσώσεως Gram. Μουσωνέως ex schol. Oxon. (P. G. 36, 1248 C) sumpsi. 4 ἐπέκαλλώπισεν Gram. 7 «ἀλλὰς γε κεντριζέτω» καὶ... Gram. 9 ἀρμόζων Gram. 10 [λέγειν] uncis inclusi. 21 βράκος Gram.

1 or. 33, 1 (216 A). Cf. or. 4. 78 (604 C). Hes. Idem Suid. Moer. Etym. M. Thom. M. 2 or. 5, 7 (672 B). Anon. schol. Oxon. (36, 1248 C). 5 or. 5. 35 (709 A). Cf. ibid. adnot. Anon. schol. Oxon. (36, 1256 D) Harp. Hes. Phot. Etym. M. Suid. Zon. 7 or. 14, 36 (905 B): ἀλλὰ σέ γε κεντριζέτω καὶ τοῦτο πρὸς τὸ φιλάνθρωπον. Cf. or. 32. 21 (197 C), et Eliam (P. G. 36, 857 B). Antiatt. 9 or. 21, 22 (1108 A). Schol. cod. Monac. 499 (36, 915 C). Idem Cant. 68 α et Punt. 39. Cant. 68 β. Xenoph. Hell. 2, 3, 47. Hes. Phot. Suid. Etym. M. et Gud. Zon. 10 or. 2, 9 (417 A). Idem schol. Picc. 1. Iul. Gabr. Eugubinus in editione sua (Antverpiae 1573) protulit schol., quod reperit in vetustissimo codice: Κολοφῶνα λέγουσι τὸ ἀκρότατον καὶ τὸ κεφάλαιον ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἱστορίας... Proverbia: κολοφῶνα ἐπιτιθέναι (colophonem addere, fastigium imponere) originem Strabo illustrat. Cf. Forcellini s. v. P. G. 35, 418 adn. 4. Etym. M. et Gud. Suid. Zon. 21 or. 10, 4 (829 D): περιβάλλεις τὸν ποδῆρη καὶ περιτίθης τὴν κίδαρην. Scholion confusum est cum scholio ad lemma ποδῆρης pertinente. Picc. 38: Ποδῆρης ἐστὶ τὸ μέχρι τῶν σφυρῶν καθιέμενον ἱμάτιον, κίδαρεις δὲ ἐστὶν ἡ ἐπωμία, τοῦτ' ἐστὶν τὸ βράκος τὸ ἐπὶ τῶν ὤμων. Τὸ δὲ σφυρὸν μέσον ἐστὶ, τοῦ ἀστραγάλου ὀπίσω, ὑπὸ τὴν κνήμην. Cf. Hes. Etym. M. et Gud. Phot. Suid. Zon. Eust.

σφυρὸν μέσον ἐστὶν τοῦ ἀστραγάλου ὀπίσω ὑπὸ τὴν κνήμην.

Ποδήρης τὸ μέχρι τῶν σφυρῶν καθειμένον ἱμάτιον.

Κήδεσθαι: Φροντίζειν.

Κόνις: Γῆ, σποδός.

Κρότους πανδήμους: Κτύπους δημοσίους.

Κρηπίδα: Ὑποβάθρα θεμέλιος καὶ εἶδος ὑποδήματος.

Κομιδῆ: Πάνυ ἢ παντελῶς.

Κεφάλαιον: Ἐντὶ τοῦ συνεκτικόν ἢ νόμου καὶ προφητῶν ἐστὶ κεφάλαιον.

Κορωνίδα: Τέλος.

Κότινος: Ὄνομα βοτάνης, ἣ ἐστεφανῶντο οἱ Ὀλυμπικοί, τὰ μῆλα δὲ οἱ Πύθιοι.

Κεκμήκασιν: Κεκοπιάκασιν.

Κατάσχωμεν: Φυλάξωμεν.

Κάμνει: Κοπιᾶ.

Κοσμιότητα: Εὐταξίαν.

1 σφυρὸν Cram. κνήμην] σκηνήν Cram. 2 καθειμένον Cram. 8 ἦ et Greg. verba non intellexit Cram. 15 κοπιᾶ Cram.

3 or. 43 56 (568 A). Cf. or. 5, 33 (705 C); 17, 8 (976 A); 37, 4 (285 C) Hes. Zon. Etym. M. et Gud. 4 or. 24, 18 (1192 A); 25, 10 (1212 bis). Hes. Suid. Etym. Gud. Zon. Eust. 5 or. 21, 29 (1117 A). Cf. or. 24, 3 (1173 A). 6 or. 21, 33 (1121 B); 25, 4 (1201 C); 5, 17 (685 A). Basil. Min. ad or. 25, 4 (36, 1165 A). Picc. 124 (ad or. 21, 33). Schol. Punt. (ad or. 21, 33) 44. Aliud schol. Punt. 45. Phot. Zon. Suid. Etym. M. et Gud. Eust. 7 or. 21, 33 (1121 C); 4, 90 (621 B). Cf. Eliae schol. (P. G. 36, 811 A) et adn. ibid. Jahnii. De scriptura κομιδῆ et κομιδῆ vel κομιδῆ, quarum prima probatur, vide A. Jahn 36, 823 et 811 adn. 2. Hes. Zon. Suid. Etym. Gud. et Eust. Rhet. 8 or. 24, 2 (1172 C): ἦ νόμου καὶ προφητῶν ἐστὶ μυστήριον, εἴτ' οὖν κεφάλαιον; Cf. 35, 1172 adn. 58, ubi laudantur codd., qui μυστήριον εἴτ' οὖν omittunt. Cf. or. 21, 26 (1112 C); 24, 9 (1177 C); 31, 13 (148 B); 15, 6 (921 C); 34, 13 (253 A); 5, 8 (672 C); 26, 13 (1245 B). Elias (36, 888 C). Anon. schol. Oxon. ad or. 5, 8 (36 1248 C). Cf. Cant. 198 β. Hes. Phot. Suid. Zon. Eust. Antiatt. Rhet. 10 or. 24, 16 (1189 A). Cf. or. 15, 3 (913 C) cum lectione cod. Coisl., ubi schol. Georgii Cant. 39. Idem schol. Punt. 2 et schol. cod. Coisl. 242 Cf. Hes. Suid. Etym. M. et Gud. Favorin. Zon. 11 or. 24, 19 (1193 A). Cf. Sajdak, Hist. crit. I p. 29. Schol. cod. Monac. 499 (36, 913 C D). Basil. Min. adnotat. (36, 1164 adn. 14). Eadem schol. Piccolomini l. 1 p. XVII. Aliud est schol. Picc. 150. Latissimum est schol. Cant. 70. Moer. Hes. Suid. Etym. M. et Gud. Thom. M. Zon. 13 or. 15, 8 (925 B). Cf. Etym. Gud. s. v. κέκμηκα. 14 or. 20, 12 (1080 C). 15 or. 28, 13 (44 A). Cf. or. 26, 2 (1229 B); 18, 28 (1017 D); 22, 2 (1133 A); 18, 19 (1008 B). Elias ad or. 28, 13 (36, 778 A). Cf. schol. Picc. 85, 97 et imprimis 127. Hes. Etym. M. et Gud. Suid. Eust. 16 or. 27, 5 (17 C). Suid.

Κόρβης: Κόρβην λέγει τὴν κεφαλὴν, ἣν εἰώθασιν πατάσσειν οἱ μῖμοι παίζοντες.

Καλλιέρημα: Τὸ τοὺς θύοντας, ἴτοι τοὺς θυομένους. αἰσίων καὶ δεξιῶν ἐπιτυχεῖν τῶν ἀπὸ τοῦ ἥπατος σημείων.

Κοναβίζειν: Τὸ ἴχον ἀποτελεῖν καὶ βοᾶν σὺν ταραχῇ καὶ θορύβῳ. 6

Κακία ἐστὶν ἄρχοντι τὸ μὴ αἰεὶ προβαίνειν ἐν τῷ καλῷ.

Ἔτοιμοι πρὸς τὴν τοῦ κακοῦ μετουσίαν οἱ πλείστοι καὶ ἐπιτήδαιοι.

Λητίζεται: Διαρπάζεται, αἰχμαλωτίζεται.

Λήμης: Τὸ συνιστάμενον ἐν τῷ ὀφθαλμῷ λευκὸν ὑγρόν.

Λόχημην: Ἵλην, σύνδενδρον τόπον. 10

Λυσιτελέστερον: Ὀφελιμώτερον, σύμφερον.

Μαγγανεύμασιν: Τέχναις.

Μιγάδες: Τὸ ἐκ πολλῶν καὶ ξένων ἄθροισμα.

Μάζης: Ἄρτου φυράματος.

Μωσῆς καὶ Ἀαρών: Ὅτι καὶ Μωσῆς ἱερεὺς. 15

1 μῖμοι Cram. 3 καλιέρημα Cram. 5 θορύβῳ ita pungit Cram. et sententias duas sequentes litteris minutis scriptas profert. 7 ἐπιτήδαιοι Cram. 11 ὀφελιμώτερον Cram. σύμφερον Cram.

1 or. 4, 78 (605 A); 18, 25 (1016 A); 43, 64 (581 C). Schol. ad or. 4, 78 (35, 605 adn. 1): Κόρβην δὲ λέγει τὴν κεφαλὴν, ἣν εἰώθασιν πατάσσειν οἱ μῖμοι παίζοντες. Picc. 93 (ad or. 18, 25) et Cant 54 = Norden 24 (p. 631). Ad or 43, 64 schol. Cant. 196. De mimis apud Christianos videas Norden l. l. p. 625 sqq. Hes. Etym. M. et Gud. Eust. Thom. M. 3 or. 5, 9 (676 A); 18, 11 (997 B). Anon. schol. Oxon. ad or. 5, 9 (P. G. 36, 1249 A). Schol. ad or. 18, 11 (P. G. 35, 997 adn. 22). Schol. Picc. 77 profert eadem. Etym. Gud. et Suid. 5 or. 4, 105 (641 A). Basil. Min. (36, 1121 A). Hes. Etym. M. et Gud. Eust. 6 Sententia ex Gregorio Naz. sumpta neepe ex or. 2, 15 (424 C): ἄρχοντος δὲ ἡ προσετώτος τὸ μὴ ὡς ἄριστον εἶναι, καὶ αἰεὶ τῷ καλῷ προβαίνοντα... et or. 43, 37 (548 B): ἄρχοντος δὲ καὶ προστάτου κακίαν, καὶ μάλιστα τὴν τοιαύτην ἀρχὴν, τὸ μὴ πολὺ τῶν πολλῶν προσέχειν, μηδὲ αἰεὶ κρείττω φαίνεσθαι... 7 or. 2, 12 (+21 A): ἔτοιμοι δὲ πρὸς... 8 or. 21, 21 (1105 A); 18, 7 (993 A). Schol. Picc. 74 Suid. 9 or. 18, 5 (992 A); 22, 7 (1140 A). Schol. ad or. 18, 5 (adn. 96). Elias ad or. 22, 7 (36, 878 B C). Hes. Phot. Cf. Etym. M. et Gud. Suid. Zon. 10 or. 43, 6 (501 A). Schol. Punt. 140. Basil. Min. Schol. Punt. 141. Hes. Suid. Etym. M. et Gud. Zon. 11 or. 2, 36 (1125 C); 2, 3 (409 B); 2, 4 (409 C); 2, 32 (441 A); 2, 48 (455 B); 25, 4 (1204 A). Hes. Cf. Suid. Phot. Etym. Gud. Thom. M. 12 or. 14, 17 (880 A). Cf. Cant. 25. Etym. Gud. 13 or. 21, 19 (1104 A); 43, 66 (584 D); 21, 10 (1092 D); 2, 29 (437 B); 32, 33 (212 C). Punt. 29 et 30. Cant. 64 α et β et 191. Hes. Phot. Suid. Zon. 14 or. 21, 16 (1100 A); 21, 28 (1116 A). Cf. or. 14, 23 (888 C). Cant. 29. Norden 25 (p. 631). Schol. Aristoph. Pac. 1. Suid. Phot. Etym. M. G. Moer. Hes. Zon. Eust. 15 or. 11, 2 (833 A). Cf. or. 21, 3 (1085 A); 42, 5 (464 C). Nic. Serr. P. G. 36, 972 D.

Μεγαλοπρεπές: Μεγαλοφανές

Μῶν: Ἄρα

Μαιμάσσει: Σφύζει, προθυμείται, κυματοῦται, πηδᾶ, καχλάζει.

Μάλα: Πάνυ, λίαν.

Μετάρσιος: Μετέωρος, ὑψηλός.

6

Νύσσα: Καμπτήρ, παρὰ τὸ κάμπτω σκοπιᾶ.

Νεωκόρος: Ὁ τὸν ναὸν κοσμῶν.

Ὅμαλόν: Ὅμοιον.

Οἶ: ἑαυτῷ.

Οἴχεται: Πορεύεται, ἢ πεπόρευται, ἀπεξένωται.

10

Ὅψις δημοσία: Ἄρχοντες κοσμικοὶ κρίνοντες τὰ τῆς ἐκκλησίας μυστήρια.

Ὅμιλος: Ἄθροισμα, ὄχλος.

Ὅ τυφῶν: Ὁ μέγας ἄνεμος λέγει δὲ Γεώργιον.

Οἴχονται: Πορεύονται, ἀπέρχονται.

15

Ὅλυμπία: Χωρίον ἐστὶν τῆς Ἡλιακῆς μοίρας. ἐν ᾧ ἡ Ὀλυμπιάς ἐγένετο.

Οὔκουιν: Οὐδαμῶς.

Οἶόν τε: Δυνατόν.

2 ἄρα Cr. 7 κοσμόν Cr. 16 Χῶρα Cr. Ἡλιακῆς Cr.

1 or. 21, 33 (1124 A); 4, 61 (584 B); 5, 39 (716 B); 22, 9 (1141 B). Anon. schol. Oxon. P. G. 26, 1220 B. Hes. Suid. Phot. Etym. M. 2 or. 4, 105 (641 A). Bas. Min. 36, 1121 A. Picc. 14. Moer. Hes. Phot. Suid. Zon. Etym. M. G. 3 or. 17, 1 (965 A) et schol. adn. 65. Cant. 48. Hes. Phot. Suid. Etym. M. G. Zon. 4 or. 18, 30 (1024 B). Zon. Suid. Eust. 5 or. 27, 9 (24 A). Suid. Phot. Zon. 6 or. 43, 22 (25 B); 45, 10 (636 B). Hes. Suid. Etym. G. Zon. 7 or. 24, 12 (1184 B). Picc. 146. Punt 48. Hes. Suid. Etym. M. G. 8 or. 17, 4 (969 D). Elias 36, 895 B. 9 or. 5, 18 (688 A): δὲ οἱ codd. δὲ οἱ cod. Sav. 10 or. 35, 2 (257 C); 5, 25 (696 A); 28, 8 (33 D); 17, 2 (968 A): οἴχεται; περιέκοπται; Lexicographus coniunxit scholion ad περιέκοπται pertinens, ut ex schol. Picc. 63 elucet: Περιέκοπται πορεύεται ἢ πεπόρευται ἢ ἀπεξένωται. Cf. Phot. Zon. Rhet. 11 or. 21, 23 (1108 B). 13 or. 21, 29 (1117 A). 14 or. 21, 27 (1113 A) et idem schol. adn. 71. Cf. or. 25, 8 (1209 A) et Bas. Min. ad hunc locum (36, 1172 B). Punt. 41. Arist. Meteorol. II, 6. Hes. Suid. Etym. M. Gud. Zon. Eust. 15 or. 15, 9 (928 B). Cf. or. 17, 2 (968 A). 16 or. 25, 2 (1200 C); 26, 11 (1241 C). Bas. Min. (36, 1164 B et ibid. adn. 14). Picc. 151. Zon. Etym. Gud. 17 or. 21, 19 (1101 C); 15, 2 (913 A); 43, 11 (509 A). Schol. Cant. 132. Phot. Suid. Etym. Gud. Zon. 18 or. 21, 30 (1117 C); 21, 33 (1121 C); 4, 63 (585 B); 4, 99 (633 B); 4, 113 (652 A); 4, 115 (653 B); 27, 8 (21 B); 28, 1 (25 C); 28, 3 (29 B); passim. Hes. Phot.

Ὀνειρώξεως: Ἡ διὰ τῶν ὀνείρων φαντασία· ὀνειροπολεῖν δὲ ἐγγρηγο-
ρότος ἐστὶν ἐνύπνιον ὡς κυρίως· καὶ τὸ φαντάζεσθαι τὸ φαίνεσθαι.
Ὀφλισκάνειν: Χρεωστεῖν.

Περιοῦσιος: Ἴδιος.

Προῖεμεν: Περιπατοῦμεν. 5

Πρόη: Προπέμφη· ἵκαν πάντα πρόη τὰ ὄντα'.

Παραιτουμένου: Φεύγοντος.

Πτόρθος: Κλάδος.

Προσιτά: Δυνατά· ὅτι μηδὲ προσιτά ῥαδίως τοῖς πλείοσιν'.

Πτώκας: Λαγούς. 10

Πωλοδαμνεῖν: Πώλους δαμάζειν.

Ποταμὸς δι' ἄλμης ῥέων: Ἀλφειός.

Ζῆον ἐν πυρὶ σκαῖρον: Σαλαμάνδρα.

Πίδον ᾧ κει: Διογένης ὁ Κυνικός.

Προμηθεύμενος: Προνοούμενος. 15

Πομπαιον: Προπέμπων ἀπὸ τῶν γηγῆνων ἐπὶ τὰ οὐράνια.

Πικρὸς ἀγωνοθέτης: Ὁ διάβολος.

Πελαγίζων ὄρια: Ἀντὶ τοῦ κατὰ καιρὸν καὶ καθ' ὄραν.

Προμηθείας: Προνοίας.

Πότερον: Ἄρα. 20

6 i subscr. addidi. 9 μὴ δὲ Cr. τοι πλείωσιν Cr.

1 or. 4, 112 (649 A). Suid. 3 or. 2, 101 (501 B). Zon. Phot. Suid. Antiatt. 4 or. 14, 15 (876 B); Cf or. 2, 53 (464 A); 43, 72 (593 C). Suid. Etym. Gud. Zon. Eust. 5 or. 14, 22 (885 C). ubi editores lectionem προίεμεν probaverunt, προίεμεν reiecerunt. Cf. P. G. 35, 886 adn. 83. Eust. 6 or. 14, 22 (885 C): ἵκαν πάντα πρόη τὰ ὄντα. 7 Phot. Etym. M. Zon. Thom. M. 8 or. 18, 6 (992 A); 44, 10 (620 A). Hes. Suid. Phot. Zon. Eust. 9 or. 18 9 (996 B): ὅτι μηδὲ προσιτά ῥαδίως τοῖς πλείωσι. Cf. or. 43, 48 (557 C) Hes. Suid. Schol. Picc. 78. 10 or. 43, 12 (509 B). Suid. 11 or. 43, 12 (509 B). Schol. Cant. 134. Hes. Suid. Etym. G. 12 or. 43, 21 (524 C). ubi (adn. 1) editor adnotavit: »Alpheus«. Cf. Nonni hist. 20 in or. 4 (36, 995 A) et Cosmam Hierosol. Schol. Cant. 153 α et β. Punt. 159. 13 or. 43, 21 (524 C). Lexicographus utraque scholia (ποταμός et ζῆον) ex or. 43, 21 coniuncta habuit et incaute simul locavit in lexico. Cf. supra p. 165 v. 6. 14 or. 43, 60 (576 A) et adnot. 88 ibid. Cf. or. 4, 72 (596 A) et Nonni hist. 26 (36, 1000 B). Punt. 179. 15 or. 21, 36 (1125 C). Hes. Phot. Suid. 16 or. 21, 36 (1128 A). Zon. 17 or. 24, 15 (1188 B). 18 or. 34, 1 (241 A) et schol. ad hunc locum 36, 21 adn. 53. Suid. Antiatt. 19 or. 11, 3 (836 A); 2, 92 (496 A) = 20, 2 (1068 A). Hes. Phot. Suid. Zon. Etym. G. 20 or. 11, 3 (833 C); 4, 105 (640 C); 27, 8 (21 A); 31, 17 (152 B); 31, 30 (168 C). Nic. Serr. (36, 976 A). Suid. Hes. Zon.

Πατρίδες ἀνιστάμεναι: Αἰχμαλωτιζόμεναι.

Πεττεύειν: Τὸ κυβεύειν καὶ ταβλίζειν.

Πυρφόρους: Ἱερέας τοὺς τὸ ἐπιβώμιον πῦρ ἀνάπτοντας.

Ποτνιώμενος: Ἐλέους ἐπιδεόμενος.

Πότνια δὲ ἡ σεμνή, τὸ ὄνομα.

Παρανάλωσας: Ἀντὶ ἀνάλωσας, εὐρυθμίας γὰρ ἕνεκα πρόσκειται.

Ἄλλαχοῦ δὲ παρανάλωμά ἐστιν τὸ ἐπισυμβαίνειν ἕκ τινος τύχης οἶον. τι πάρεργον καὶ τὸ παρεμπόρευμα. Παραδείγματος δὲ χάριν ὑποκείσθω τοιαῦτα τῇ θεωρίᾳ. Στρατηγὸς ἐν τάχει τοὺς πολεμίους κόπτων καὶ κτείνων, συνανειλεν τῶν ὁμοφύλων καὶ συμπολεμούντων ἀγνοήσας· γέγονεν οὖν αὐτῷ ἀνάλωμα οἱ διὰ τὴν ἀγνοίαν ἀναλωθέντες τῶν ὁμοφύλων. Προῆλθεν τις εἰς τὴν ἀγορὰν τόδε τι ποιήσων, ἔλαιον τυχῶν ἢ ἱμάτιον ὠνησόμενος. Μεταξὺ ἄλλο παρεμπεσῶν ὠνήσατο, καὶ γέγονεν αὐτῷ ἔργον μὲν τὸ πρῶτον, πάρεργον δὲ τὸ δεύτερον. Πάλιν τὴν ἐμπορίαν· ἐμπορος οἶνον ἔχων ἢ ἔλαιον, μεταξὺ σίτον εὐρών μετ' εὐκαιρίας εὔωνον, καὶ τοῦτον ὠνήσατο. Καλοῦσι τοίνυν ἐμπορίαν μὲν τὴν συνήθη καὶ πρώτην, παρεμπόρευμα δὲ τὸ δεύτερον ἐξ εὐκαιρίας. Καὶ εἴ τι μὲν παρεμπόρευμα, τοῦτο καὶ πάρεργον· οὐκ εἴ τι δὲ πάρεργον, τοῦτο ἤδη καὶ παρεμπόρευμα· ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ πάρεργον καλεῖται παρεμπόρευμα, ὃ δευτέρῳ λόγῳ κατασυμβεβηκὸς ἐξ εὐκαιρίας εἰς ἐμπορίαν τις ἔλαβεν.

Περὶ ὠπῆ: Ἔστι τόπος ὑψηλός· εἴρηται δὲ ἀπὸ τοῦ περισσῶς ὄραν ἐκείθεν. Ὡψ γὰρ ποιητικῶς ὀφθαλμός· καλῶ γοῦν ἅπαντας, φησὶν, ἕκ τινος ὑψηλοῦ καὶ μεσαιτάτου πολὺ τὸ ἀφορᾶν τοὺς καλουμένους ἔμοι παρέχοντος.

Ῥύψωμεν: Σμίξωμεν.

7 ἕκ τινός Gr. 11 αὐτῷ] αὐτὸ Gr. 13 ἔλαιον] ἔλεον Gr. τυχῶν Gr.
15 ἔλαιον] ἔλεον Gr. σίτον Gr. 18 εἴ τι] ἐστὶ Gr. οὐκ εἴ τι] οὐκέτι Gr.
21 κατασυμβεβηκῶς Gr. 24 ἕκ τινός Gr. 25 παρέχοντα Gr. 26 ῥάψωμεν Gr.

1 or. 22, 2 (1133 A). Schol. ad or. 22, 2 (35. 1133 adn. 79) et Picc. 126. Hes. Moer. Phot. Suid. Eust. 2 or. 4, 107 (644 A). 3 or. 5, 15 (681 C), ubi Anon. schol. Oxon. (36, 1253 A). Πυρφόρους φησὶ τοὺς ἱερέας τοὺς τὸ ἐπιβώμιον παρανάπτοντας... Cf. Bas. Min. 36 1137 A. Hes. Suid. Phot. 4 et 5 or. 5, 27 (697 B). Schol. Picc. 27: Ποτνιασθαί ἐστιν τὸ ἐλαεινολογεῖσθαι καὶ μετὰ δακρύων τι λέγειν καὶ ὀδυρμῶν. Πότνια δὲ ἡ σεμνή· ἄλλο γὰρ σημαίνει τὸ ῥῆμα καὶ ἄλλο τὸ ὄνομα. Lemma πότνια apud Gregorium non legitur, sumptum est a lexicographo e scholio ad ποτνιώμενος pertinente. Phot. Suid. Etym. M. et Gud. Phot. Zon. Rhet. 6 or. 5, 41 (717 B) et Anon. schol. Oxon. (36, 1256** sq.), quod idem est atque lexicographi. Suid. Zon. 22 or. 4, 1 (532 A) et Anon. schol. Oxon. (36, 1208 A). Cf. or. 5, 13 (680 A); 41, 12 (445 B). Picc. 22. Hes. Suid. Phot. Zon. Eust. 26 or. 14, 37 (908 A). Schol. Cant. 33. Hes. Moer, Phot. Suid. Zon.

Ῥάβδος: Τί διαφέρει ράβδου βακτηρία; Διαφέρει, ὅτι ἡ μὲν παιδεύει, ἡ δὲ ὑπερείδει.

Ῥᾶον: Εὐχερές.

Σφαδάζουσα: Πανουργέουσα.

Σητῶν: Σκολήκων.

Στροβοῦντα: Ταρασσόμενα.

Σκοτόμαινα: Βαθεῖα νύξ ἢ σκοτώσα σελήγη.

Στωμύλος: Φλύαρος, ἀπατεῶν, πιθανολόγος, κόλαξ.

Σχεδία: Τὰ συντεθειμένα καὶ συνδεδεμένα ξύλα, ἃ μὴ φέρεται καλῶς οὕτω καὶ ταχέως, ἤνικα ἂν τοῖς ὕδασι ἐπιπλέη, ὡς τὰ πλοῖα.

Σκῆψις: Πρόφασις.

Σκίμποδος: Κραββάτου.

Σχέτλιον: Χαλεπόν.

Σαίνειν: Κολακεύειν.

Στηλιτεύσαντες: Δημοσιεύσαντες.

Σκαιοτέρων: Χειρόνων καὶ ἀριστερῶν.

Σταθμὸν ἔσχατον: Ἐντὶ τοῦ τόπον ἔρημον.

8 ἀπαταιῶν Gr. πιθανολόγος Gr. 9 σχέδια Gr. συντεθειμένα Gr.
10 πλοῖα Gr.

1 or. 4, 18 (548 A); 18, 22 (1012 A); 21, 18 (1101 B); 21, 9 (1092 B); 21, 10 (1093 A). Schol. ad or. 18, 22 (adn. 79). Hes. Etym. M. Eust. Zon. 3 or. 43, 23 (528 A); 2, 11 (420 B); 2, 43 (452 A); 4, 32 (557 C); 11, 3 (836 A); 26, 3 (1233 B). Punt. 163. Picc. 194. Nonni hist. in or. 43. Hes. Phot. Etym. M. Zon. Thom. M. 4 or. 28, 13 (44 A) et schol. cod. Coisl. 1: Πανουργέουσα. Cf. 36, 43 adn. 65; Elias (36, 778 B); Bas. Min. cod. Monac. 34 (36, 903 A); Picc. 177; Cant. 78. Cf. Hes. Etym. M. et Gud. Suid. Eust. Phot. Moer. Zon. 5 or. 14, 16 (877 B). Zon. Suid. 6 or. 21, 19 (1104 A). Phot. Zon. 7 or. 22, 7 (1140 A); 21, 12 (1096 A); 26, 3 (1229 D). Hes. Suid. Etym. M. Gud. Zon. Eust. 8 or. 43, 64 (581 B); 21, 16 (1100 A); 33, 7 (224 D). Elias (36, 881 A); Picc. 246; Punt. 36. 181 et 37, ubi ὁ μετὰ γέλωτος pro ὁ μὲν τὰ γέλωτος legendum est. Hes. Phot. Suid. Etym. M. Gud. Zon. 9 or. 10, 1 (828 A). Cf. or. 21, 9 (1089 C). Ad σχέδια in or. 4, 71 (593 A) legas schol. Anon Oxon. (36, 1224 A). Etym. Gud. Hes. Suid. Eust. 11 or. 43, 58 (572 B); 16, 9 (945 A). Hes. Phot. Suid. Zon. 12 or. 43, 77 (600 A); 43, 80 (601 B). Hes. Moer. Phot. Suid. Zon. Thom. M. Etym. M. Gud. Eust. 13 or. 43, 44 (553 C), ubi schol. cod. Paris. 510: Χαλεπόν. Hes. Suid. Etym. M. Gud. Zon. Eust. 14 or. 25, 2 (1200 B). Hes. Phot. Etym. M. G. Zon. 15 or. 21, 26 (1112 D); 31, 30 (168 B); Cf. or. 2, 80 (488 A); 4, 81 (608 B); 4, 92 (624 B); 5, 37 (713 A); 5, 39 (716 A). 5, 42 (720 A); 25, 13 (1217 A). Bas. Min. ad or. 5, 42 (36, 1157 A): στηλιτεύουσα καὶ δημοσιεύουσα. Hes. Suid. Etym. G. Zon. Eust. 16 or. 24, 8 (1177 A). Hes. Phot. Etym. M. G. Zon. 17 or. 20, 1 (1065 A). Cf. or. 2, 14 (424 B). Etym. G.

Σχέσις: Ἡ πρὸς τὸδε διάθεσις καὶ συνήθεια σχέσις καὶ ἡ ἐκ τόπου εἰς τόπον, καὶ ἐν τόπῳ.

Σύνθημά ἐστι τὸ διδόμενον παρὰ τοῦ στρατηγοῦ τοῖς στρατιώταις παράγγελμα· σύνθημα τὸ σημεῖον καὶ σύμβολον τοῦ στρατοῦ, ὃ καλοῦσι βάνδον· τὰ καλούμενα παρὰ Ῥωμαίοις σίγνα καὶ βάντα. 5
Σύνθημα κυρίως τὸ σημεῖον τὸ παρὰ τοῦ στρατηγοῦ τοῖς στρατιώταις διδόμενον, ὡς ἂν ἀλλήλους κατὰ τὴν μάχην μὴ ἀγνοῶσιν. Λοιπὸν δὲ καὶ καταχρηστικῶς σύνθημά ἐστιν, ὃ τις συνθέμενος καὶ ὑποσχόμενος λέγει ἢ πράττει. Παρὰ γὰρ τὸ συνθέσθαι σύνθημα εἴρηται. 10

Σμερδαλέον: Σημαίνει τὸ καταπληκτικόν.

Κοναβίζειν: Τὸ ἦχον ἀποτελεῖν καὶ βοᾶν σὺν ταραχῇ καὶ θορύβῳ.

Ταλαντεύηται: Σταθμίζεται.

Τελετής: Ἑορτής.

Τέμενος: Τόπος ἀφιερωμένος ἢ ναός. 15

Τριχθα: Οὐρανίων, ἐπιγείων, καταχθονίων.

Ταλαντεύουσιν: Σταθμίζουσιν.

Τὴν ἐναγχος: Τὴν τοῦ Ἀπολιναρίου.

Ταινία: Διάδημα κεφαλῆς ἐξ ὑφάσματος ἀντὶ στεφάνου τῷ μετώπῳ προστιθεμένη. Ταύτῃ τῇ ταινίᾳ καὶ γυναῖκες στεφανοῦνται καὶ 20 μάλιστα αἱ Ῥωμαῖαι καὶ πολλοὶ πολλάκις παρὰ τοῖς γραφεῦσιν ποιηταί. Ταινιῶ, ταινιοῖς.

9 ἢ λέγειν πράττει Cr.

1 or. 28, 26 (64 A); 29, 16 (96 A); 31, 7 (140 C); 32, 8 (181 C). Anon. schol. cod. Monac. 204 (36, 906 A). Picc. 218. Hes. Phot. Suid. Zon. 3 or. 4, 80 (605 C); 5, 7 (672 B); 9, 4 (824 B); 4, 66 (588 A) et Bas. Min. schol. (36, 1105 A). Anon. schol. Oxon. 36, 1225 C et 36, 1221 C, et 36, 1248 C. Picc. 36. Cf. Punt. 95. Hes. Phot. Suid. Zon. Thom. M. 11 or. 4, 105 (640 C) et Bas. Min. 36, 1121 A. Picc. 14: Τὸ μὲν σμερδαλέον σημαίνει τὸ καταπληκτικόν· τὸ δὲ κοναβίζειν, τὸ ἦχον ἀποτελεῖν καὶ βοᾶν σὺν ταραχῇ καὶ θορύβῳ· τὸ δὲ μῶν. ἄρα... Incuria lexicographi κοναβίζειν repetitum est. Cf. supra p. 168 v. 5. Hes. Suid. Etym. M. Zon. Etym. G. East. 13 or. 21, 17 (1100 C): ταλαντεύεται et ταλαντεύηται codd. Cf. adn. 6. Or. 32, 14 (189 B); 5, 1 (665 A). Elias (36, 854 B); schol. cod. Monac. 204 (36, 908 B); Anon. Oxon. (36, 1245 A); Cantar. 169. Phot. Suid. Zon. Etym. M. 14 or. 21, 29 (1116 C); 5, 25 (693 C); 25, 14 (1217 B); 43, 16 (517 A); 16, 6 (941 D). Picc. 24. Suid. Etym. M. G. Zon. East. 15 or. 5, 18 (688 A); 24, 9 (1180 A). Hes. Etym. G. East. 16 or. 31, 16 (152 A). Suid. Zon. 17 or. 40, 42 (417 D). Cf. or. 19, 13 (1057 C); 42, 16 (476 C) et Punt. 111 et 22. 18 or. 22, 13 (1145 A): λέγω δὲ τὴν ἐναγχος ἡμῖν ἐπαναστάσαν ζυγομαχίαν... Etym. M. 19 or. 4, 114 (652 B). Anon. schol. Oxon. 36, 1237 C. Hes. Moer. Phot. Etym. G. East. Rhet.

Τέναγος: Φυσική ασφάλεια.

Τενάγεσιν: Τέναγός ἐστι ἰλὺς ἐπιπολάζοντος ὕδατος οὐ πολλοῦ, ἐπι-
φυομένης βοτάνης τῷ ὕδατι. Ἔλος δὲ ἰλὺς ὕδατος ἐπικεχυμένου
πολλοῦ καὶ βαθείας ὕλης ἢ παπύρου ἢ καλάμου, ἐκφυομένης αἰ
τοῦ πηλοῦ καὶ ὑπερανεστηκυίας τῷ ὕδατι. 5

Τέχνης: Ἐπιτήδευσις διαφέρει. Τέχνη μὲν ἐστὶν σύστημα ἐγκαταλήψεων
καθολικῶν ἐμπειρίας γεγυμνασμένων πρὸς τι τέλος εὐχρηστον τῶν
ἐν τῷ βίῳ· ἢ δὲ ἐπιτήδευσις ἐπιπλεῖον ἐστὶν τῆς τέχνης. Ἐπιτηδεύει
γὰρ καὶ τὰ μετὰ τέχνην καὶ τὰ χωρὶς τέχνης γινόμενα οἶον, τὸ
εὐχεσθαι, τὸ νηστεύειν, τὸ σωφρονεῖν, τὸ ἀπλῶς καὶ ἀφελῶς ζῆν. 10
Καθολικωτέρα τοίνυν ἢ ἐπιτήδευσις τῆς τέχνης. Καὶ εἴ τι μὲν
τέχνη καὶ ἐπιτήδευσις, οὐκ ἐτι δὲ ἐπιτήδευσις τοῦτο ἦδη καὶ τέχνη·
ἰδοῦ γὰρ τὸ εὐχεσθαι ἐπιτήδευσις ὑπάρχον ἀτεχνόν ἐστιν.

Ἐποδοχέα: Μάγειρον ὀπτίων(?).

Ἐπόγυον: Ἐγγύς. 15

Ἐπερημερίας: Ἐντὶ μετὰ μίαν ἡμέραν τῆς μνείας.

Ἐεται: Βρέχεται.

Ἐπερόριον: Ἐπὲρ τοὺς ὄρους τῆς πατρίδος.

Ἐφέσεσιν: Ἐλλείψεσιν, ἐλαττώσεσιν.

Ἐπήνη: Γένειον, πώγων, ἢ τοῦ ἄνω χεῖλους τρίχους. 20

Ἐπερδεξίων: Ἐψηλοτέρων.

Ἐφάλων: Ἐφανῆ βράχη.

1 ἀσφάλια Cr. 7 εὐχριστον cod. 10 ζῆν] ζειν Cr. 11 καθολι-
κώτερα Cr. 14 ὀπτίων Cr. Fortasse σιτίων. 19 ἐλλήψεσιν Cr. 21 ὑπερλε-
ξίων Cr.

1 cf. or. 5, 10 (676 B). Etym. M. G. Rhet. 2 or. 5, 10 (676 B)
et Anon. Oxon. 36, 1249 C. 6 or. 4, 106 (641 B): οὗτε τέχνη τις ἢ ἐπι-
τήδευσις... Cf. or. 4, 57 (581 A); 8, 10 (800 C); 26, 9 (1240 C); 28, 25
(61 A). Anon. Oxon. 36, 1220 A et 1236 B C. Etym. M. G. Zon. Eust.
Thom. M. 14 or. 21, 16 (1100 A). 15 or. 8, 20 (812 C); 43, 54
(565 A). Cf. schol. 35, 811 adn. 63. Hes. Moer. Phot. Suid. Etym. M. G.
Zon. Eust. Thom. M. 16 or. 24, 1 (1172 A); 18, 26 (1016 C) et schol.
Picc. 94. Suid. Phot. Etym. M. 17 or. 18, 14 (1001 C); 24, 13 (1184 C).
Cf. or. 15, 6 (921 B); 34, 1 (241 A). Cf. schol. Cant. 173. 18 or. 34, 2
(241 A). Hes. Phot. Suid. Zon. 19 or. 45, 12 (640 B). ὑφαιρέσει. Non-
nulli codd. addunt καὶ ὑφέσει. Cf. or. 14, 31 (900 B); 37, 3 (285); 18, 23
(1012 B). Hes. Phot. Etym. G. 20 or. 25, 5 (1204 C); 18, 23 (1012 B).
Cf. schol. Picc. 88. Hes. Phot. Suid. Etym. M. G. Zon. Eust. 21 or. 5,
10 (676 C). Bas. Min. schol. 36, 1133 C. Anon. Oxon. 36, 1249 D. Phot.
Etym. M. 22 or. 4, 119 (657 C); 43, 17 (517 B). Elias 36, 894 B. Anon.
schol. cod. Monac. 204 (36, 906 A); cod. Monac. 216 (36, 910 C). Punt. 151.
Cant. 145. Phot. Suid. Etym. M.

Φυράματος: Πηλοῦ· 'μέχρι τοῦ ἡμετέρου φυράματος'.

Φιλοτίμοις: Δαψιλοῖς.

Φοινικοῖς: Πυβροῖς.

Φεῦ: Ὀδυρμός φωνῆς, ὄλον οἴμμοι.

Φολίσιν: Ἐντὶ τοῦ ἡ λεβηρίς· ἔστι δὲ τὸ δέσμα τοῦ ὄφρα, ἦτοι αἱ 5
λεπίδες τοῦ δέματος.

Χρυσέας κίονας: Ἡ προκαταβαλλομένη παντὶ πράγματι λαμπρὰ
ὑπόθεσις αἱ χρύσειαι κίονες κατὰ Πίνδαρον λέγονται.

Ψάουσις: Ἐγγίζουσι, κολουῦνται.

Ψηφολόγοι: Εἰσὶν οἱ ψηφοπαῖκται. Ψηφολογικοὶ γοῦν λόγοι οἱ πλα- 10
νῶντες καὶ ἀπατῶντες, ὥσπερ οἱ ψηφολόγοι τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆ τάχει
τῆς μεταθέσεως τῶν ψήφων ἀπατῶντες συναρπάζουσιν. Ψηφολόγοι
οἱ λόγον καὶ φροντίδα ποιούμενοι τῆς διὰ τῶν ψήφων ἀπάτης.

Ἐνωσις: Ἐγοραστόν, χρημάτων πεπραμένον.

Ἐνόμιζε: Ἐνομίζε.

Ἐκ πυξίδος τοῦ Πνεύματος: Τῆς ἑαυτοῦ καρδίας πυξίον ὄσης
τοῦ Πνεύματος δηλονότι¹⁾.

3 πυροῖς Cr. 4 ὀδυρμός Cr. 5 λεβηρίς Cr. 6 αἱ λεπίδες] ἐλεπί-
δες Cr. 13 ποιούμενοι Cr. 15 ἐνομίζε Cr.

1 or. 14, 15 (876 B C). Cf. or. 10, 2 (829 A); 1, 3 (397 B). Nic. Serr.
36, 953 B. Hes. Suid. Etym. M. Eust. Thom. M. 2 or. 21, 17 (1100 C);
32, 35 (209 D), et schol. adn. 83. Hes. Rhet. 3 or. 18, 31 (1024 C);
39, 20 (357 D). Cf. schol. anon. cod Monac. 204 (36, 906 A). Etym. M. G.
4 or. 25, 10 (1212 B bis); 4, 25 (552 C); 4, 83 (609 B). Hes. Phot. Suid.
Zon. 5 or 4, 66 (588 B); 4, 95 (629 A). Idem profert Anon. Oxon. (36,
1221 D). Cf. Picc. 12. Hes. Phot. Suid. Etym. M. Zon. 7 or. 43, 20 (521 B).
Idem schol. Picc. 241 et schol. cod. Coisl. 242 fol. 103^v et Punt. 153. Cf.
Punt. 156. Pind. Ol. 6 in. Phryn. 9 or. 24, 9 (1180 A). Etym. G. Eust.
10 or. 5, 40 (717 A). Idem fere schol. Anon. Oxon. 36, 1256** B. Suid.
14 or. 24, 13 (1184 C.; 21, 16 (1100 A); 40, 13 (376 A); 40, 27 (397 B);
4, 83 (609 B). Cf. schol. Bas. Min. 36, 1112 B. Suid. Hes. Moer. Zon.
15 or. 21, 35 (1125 A). Phot. Etym. G. Zon. 16 or. 43, 68 (588 B).

¹⁾ Vergenti litterae ω succedunt scholia, quae non iam ad singula voca-
bula verum continua enuntiata illustranda, nullo quidem servato litterarum
ordine, pertinent. Quae quidem ipsum lexicon non attingentia, cum et ab
auctore Catalogi (H. A. Coxe, Cat. l. p. 74 num. 33) inscribantur «Notulae
quaedam ad S. Patris cuiusdam textum de duabus Christi naturis», iam alias
tractanda curabo.

Ita cum iam proponatur lexicon illustratum, contendimus quidem lexicī scholia plerumque concinere cum vetustissimis scholiis orationum Gregorii Nazianzeni, quae iam in cod. Paris. Gr. 510 saec. IX leguntur¹⁾, simillimaque esse illa scholia iis, quae Montacutius publicanda curaverat²⁾ aequae atque iis, quae vigent in cod. Paris. Coisliniano 516 saec. X³⁾. Praeterea libet notare lexicographum nonnulla⁴⁾ hausisse ex iis scholiis, quae ediderat Aen. Piccolomini ex cod. Laur. VII, 8 saec. XI. Quod quo planius demonstratur, unde luculentiora promantur exempla, quam ex eo loco, ubi lexicographus istud *σμερδαλέον* ita posuit, ut vicinum apud Gregorium illud *κοναβίζειν* nequaquam semoverit, verum rationem *κατὰ στοιχείον* respuens iuxta *σμερδαλέον* posuerit sepositis dumtaxat atque in partes distinctis vocabulis: *ἄττα, ἀμωσγέπως, μῶν, κοναβίζειν* (quod bis ponitur) neque prorsus intellecto vocabulo *δήπουθεν* (= utique, profecto)⁵⁾.

Tali ratione editum atque illustratum lexicon vocum Gregorianarum aliquatenus certo confert ad indicandos fontes, unde vocabulariorum auctores Byzantinorum hausisse videntur; confert etiam luculentius graviusque ad cernendam viam atque rationem, ubi *λέξεις* singulorum auctorum a scholiastis explanatae ad eiusmodi lexica accitae vigeant.

Ita lexicon Oxoniense quasi medii cuiusdam corpusculi vice fungitur, unde breviora lemmata Gregoriana a scholasticis exposita Hesychium⁶⁾, Photium, Suidam⁷⁾, Etymologicum Magnum et Gudianum, Ioannem Zonaram alios penetrasse videntur. Etsi hic atque illic communis quidem fons erit respiciendus, tamen plerumque illa dumtaxat, quam supra protuleram, ratione grandia Byzantinorum lexica orta putaverim.

¹⁾ Ex. gr. *Σχέτλιον*. Th. Sinko, Meletem. Patrist. II, 89 sq.

²⁾ R. Montagu edidit (Etonae 1610) oratt. 4, 5, 33, 35 cum scholiis ex codicibus, qui erant olim in bibl. Henrici Savilii nunc in Bibl. Bodl. Oxoniensi. Cf. I. L. Heiberg, Philol. N. F. 9 (1896) p. 738. Scholia repetita sunt in P. G. 36, 1205—1256***.

³⁾ Ex. gr. *Σφραδάζουσα*, 36, 43 adn. 65.

⁴⁾ Nimis violentum est dicere, quod contendit Piccolomini, *Λέξεις τοῦ Θεολόγου* compilatas esse e scholiis, quae ipse in lucem prompserat. L. I. p. XXII adn. 1.

⁵⁾ Cf. P. G. 35, 640 adnot. 34.

⁶⁾ Nonnulla posthac Hesychii opus penetraverunt, cum lexicon vetustius retractaretur atque cumaretur Christianorum auctorum serie. Cf. R. Reitzenstein, Die Uebersetzung des Lexikons des Hesychios. Rh. Mus. 43 (1888) 443 sqq.

⁷⁾ Quod ad Suidam attinet, iam quidem Thomas Gaisford locis aliquot, qui aguntur in sua editione lexicī Suidae, notavisse videtur a Suida scholia adhiberi, quae publici iuris fecerat Montacutius. Etiam G. Bernhardt in praefatione, quam editioni Suidae adiunxerat, memorare gestit fontem, unde Suidas hauserit, scholia esse orationum Gregorii Nazianzeni.

Tum etiam vocabularium tale, quo solae cernantur Gregorii Nazianzeni orationes, documenta videtur praeferre, unde cognoscitur Byzantina, quae dicitur, aetate non tantum diligentius revolvi Theologi orationes, verum etiam lexica secundum litterarum ordinem componi profutura legentibus, quorum textus adnotationibus caruerit; quibus lexicis formae difficiliore vocabulaque ardua explanabantur. Qua ratione fiebat, ut Gregorii opera perquam popularia reddi possent.

Denique si critica ratione textus Theologi armetur, haud sciam, an futurus ille orationum Gregorii Nazianzeni editor nonnulla illinc sit allaturus¹⁾.

Quod grammaticum attinet, qui scholia in formam lexicis alphabetico ordine coartavit, nequaquam ille erui ratione certiore potest. Iam lexicographus ille ex eorum grege oriundus incedit, qui aequae atque Basilii Minimi operam dederant non modo ad dictorum mentem absconditam in lucem proferendam, sed etiam ad notanda, quaecumque admiratione digna erant²⁾. Qui utique impensiores curam lexicis conficiendo nequaquam navavit, cum non observato alphabetico ordine voces a littera α sumentes initium primum ex oratione 21 deinde ex oratione 24 etc. promendas curasset ita, ut modo singulas glossas secundum litterarum ordinem non distingueret, sed potius indiscretas iuxta poneret³⁾, modo vero easdem glossas binis locis figeret⁴⁾. Iam si lemma pluribus vocibus constabat, lexicographo illi gravior difficultas exoriri videbatur nescienti, ubinam potissimum secundum litterarum ordinem lemma tale poneret. Ita factum est, ut lexicographus allatis paucis exemplaribus, ubi litterarum ordinem retinere conatus esset⁵⁾, reliqua lemmata pluribus vocibus circumscripta nequaquam observato alphabetico ordine extremae lexicis parti appingeret⁶⁾. Denique quamvis deficiente distinguendi ratione ad argutias prolapsus est, quippe qui perfecto lexicis opere lemma postremum neque explanatum neque in litterarum ordinem redactum illud Gregorii or. 5, 39 (716), quod ad monachorum praefectum aliumve virum referretur inter primores ponendum, qui lexicon locandum pangendumve curaverat, hac ratione terminasset: Τοῦτό τοι ἀντὶ ποδῶς ξεινήριον⁷⁾, ὃ λῶστε καὶ συνετώτατε.

1) Dignissimus profecto, qui editoris munus suscipiat, est Thaddaeus Sinko, quippe qui promptis tot operibus ad Gregorii orationes spectantibus (quorum partem supra p. 154 adn. 5 memoravi) tantae editioni viam rationemque divinitus munierit.

2) P. G. 36, 1157 B.

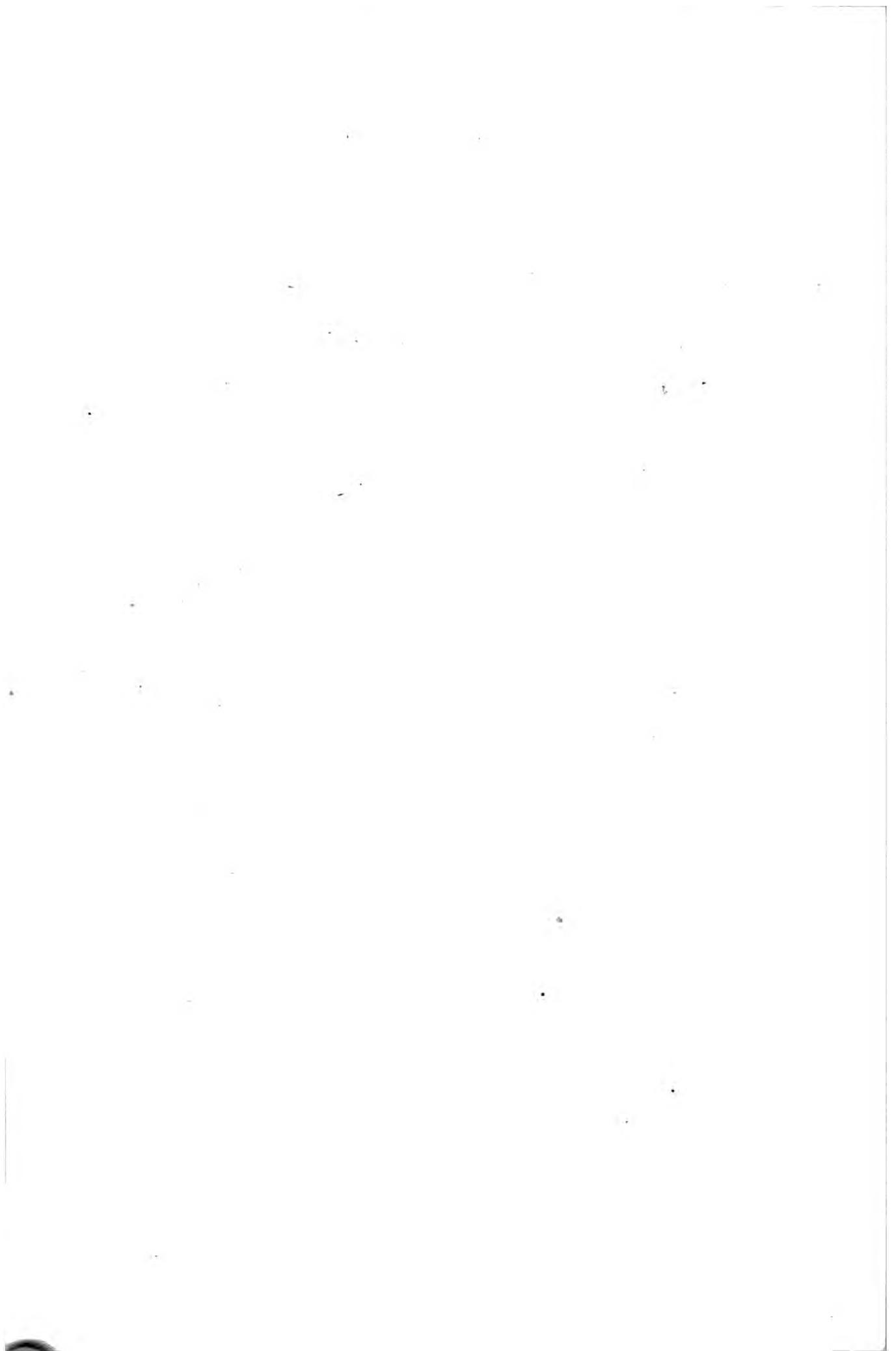
3) Ex. gr. ἀμωσγέπως et δῆπουθεν, ποταμός et ζῶον.

4) Ex. gr. ἐκποδῶν, ἐστίασις, ἐμπύρευμα, ζῶον, κονχβίζειν.

5) Ex. gr. κκλία et ἔτοιμοι et κκλῶ.

6) Cf. supra p. 175 adn. 1.

7) Hom. Od. XXII, 290.

Antoni Śmieszek.

Nowa próba objaśnienia greckiego nagłosowego ζ- z pra-indoeur. *ǵ- (*ǵ-).

Fakt, że nagłosowe pra-idr. *ǵ- (*ǵ-) pojawia się na gruncie greckim w postaci dwojakiej: w jednych wypadkach jako spiritus asper (‘- = h-), a w drugich jako ζ-, fakt ten znany był gramatyce porównawczej już od samego początku jej istnienia. Znał go już przecie ojciec i twórca tej nauki, Franciszek Bopp, w pierwszej połowie ubiegłego wieku. Ale należy, to znaczy dostatecznie przekonywająco, nikt jeszcze, aż po dzień dzisiejszy, dwoistości tej nie objaśnił. Wszystkie bowiem jej objaśnienia, które dotychczas proponowano¹⁾, są, zdaniem mojem (i nietylko mojem!), mniej lub więcej nieprawdopodobne. Wobec tego jest rzeczą dozwoloną, a nawet wskazaną, poszukiwać nowych objaśnień. Jedno z nich ośmielam się poddać niniejszem pod rozwagę czytelników, przyczem zaznaczam zgóry, iż hipotezę swoją opieram wyłącznie tylko na takich etymologicznych równaniach, które uważam za bezwzględnie pewne. Wszystkie przykłady wątpliwe z tych czy innych względów (oraz, oczywiście, także i te, w których nagłosowe ζ- pochodzi z dawniejszego *ǵj- lub *ǵj-), pozostawiam świadomie na boku i nie biorę ich wcale w rachubę.

Za bezwzględnie pewne przykłady, w których pra-indoeuropejskiemu *ǵ- (*ǵ-) odpowiada w greckim nagłosie ζ-, uważam tylko następujące wyrazy, oraz, rozumie się, ich pochodne (które, dla krótkości, pomijam): ζυγόν ‘jarzmo’ i ζεύγνομαι ‘zaprzęgać, łączyć’; ζωστήρ ‘pas’ i ζώννομαι ‘przepasywać’; ζειζ. (zwykle w plur.) ‘orkisz’, czy jakiś inny gatunek zboża; ζέω ‘wrzeć’; ζύμη ‘kwas, rozczyn (ciasta)’; ζωμός ‘zupa (mięsna)’;

¹⁾ Prw. G. Schulze, Über das Verhältnis des Z zu den entsprechenden Lauten der verwandten Sprachen, Göttingen 1867; L. Havet, MSL, 6 (1889) 324 i nast.; H. Pedersen, KZ 36 (1900) 103 i nast.; F. Sommer, Griech. Lautstudien, Strassburg 1905, str. 136—159; H. Pedersen, IF 22 (1907/8) 355 i nast.

ζωρός; 'mocny, silny' (przymiotnik używany specjalnie na oznaczenie wina niemieszanego z wodą).

Bez względu na zaś pewne przykłady na pra-idr. **ɫ*- (**y*-) ⇒ gr. *σ*- (spiritus asper) są, zdaniem moim, tylko następujące: ἅγιος 'święty', ἄγνός 'czcigodny, czysty', ἄζομαι 'czcić'; ἔημι 'rzucić, posyłać'; ὥρα 'pora, czas'; ἕπαρ 'wątroba'; homer. εἰνατέρες 'żony braci męża' (z pra-gr. *ἐνατέρες); ὁσμήνη 'walka, bój'; zaimek względny ὅς, ἣ, ὅ i należące do tegoż tematu: ὅσ(σ)ος, ὅς, ἕως, ἥνικα etc.

Kto porówna te dwie grupy wyrazów z punktu widzenia semazjologicznego, tego na pewno uderzy znaczna pod tym względem różnica, zachodząca pomiędzy grupą pierwszą a drugą. Wyrazy bowiem grupy pierwszej, wszystkie co do jednego, oznaczają pojęcia (przedmioty, przymioty i czynności) wchodzące wyłącznie tylko w jeden ciasny zakres życia domowego, gospodarskiego, po części nawet, że tak powiem, kuchennego. Natomiast wyrazy grupy drugiej nie mają tego charakteru specjalnego i nie mieszczą się w jednym tylko zakresie, lecz są znaczeniowo daleko bardziej urozmaicone i wielostronne. Jedne z nich wchodzą, jak widzimy, w zakres przyrody (ἕπαρ i ὥρα), drugie w zakres życia religijnego (ἅγνός, ἅγιος, ἄζομαι); jeden określa pewien stopień powinowactwa, czyli pewien stosunek w organizacji rodowej (εἰνατέρες), inny oznacza bardzo ważne zajęcie rycerskie (ὁσμήνη), jeszcze inne (ὅς, ἕως etc) służą na wyrażenie pewnych syntaktycznych stosunków języka.

Ta wyraźna różnica znaczeniowa, dająca się zauważyć między grupą pierwszą a drugą, pozostaje, zdaniem moim, w pewnym przyczynowym związku z występującą w tych grupach różnicą fonetyczną w traktowaniu nagłosu. Obie zaś te różnice znajdują, jak sądzę, swoje wytłumaczenie w tem, że wyrazy grupy pierwszej pochodzą z języka innej sfery, niż wyrazy grupy drugiej; pochodzą mianowicie z języka klasy społecznie niższej i etnicznie Grekom obcej, z języka sług i niewolników, którzy oczywiście, w najdawniejszych czasach Grecji, rekrutowali się przeważnie, jeśli nie wyłącznie, z ludności tubylczej, przed-greckiej i przed-indo-europejskiej, pokonanej i podbitej przez przybywające z północy plemiona późniejszych Jończyków i Achajów. (Dorowie pojawili się, jak wiadomo dopiero znacznie później).

Ta przed-grecka i przed-indo-europejska ludność Grecji należała, jak dziś wiemy, do tej samej rodziny językowej, co ludność starożytnej Azji Mniejszej (wskazują na to, między innymi, znane nazwy geograficzne na -ινθος || -ανθα oraz na -ισσος, -ασσος, -ησσος, -ωσσος); plemiona zaś mniejszo-azjatyckie, czyli, jak je krócej nazwać można, azjaniczne pozostały, z drugiej strony, według wszelkiego prawdopodobieństwa, w bliższym genealogicznym związku z plemionami starożytnego i dzisiejszego Kaukazu, zwłaszcza, oczywiście, Kaukazu południowego.

Otóż dzisiejsze języki południowo-kaukaskie (gruziński, mingrelski, swanijski, lazyjski) posiadają setki wyrazów zaczynających się od afrykat (\widehat{ts} , $\widehat{tś}$, $\widehat{tš}$, $\widehat{tš}$, \widehat{dz} , $\widehat{dž}$), ale niema w nich prawie że wcale rodzimych (nie zapożyczonych!) wyrazów, zaczynających się od \widehat{j} - (y -, j -). Trudno przypuścić, żeby ten ostatni dźwięk nigdy w językach południowo-kaukaskich nie był istniał w nagłosie wyrazów. Przeciwnie, jest rzeczą wysoce prawdopodobną, że istniał on w nich niegdyś w czasach przedhistorycznych i że dopiero później, w dalszym tych języków rozwoju, w tej czy innej jego epoce, dźwięk ten zmienił się w nagłosie wyrazów w tę czy inną afrykatę przednio-językową. Stąd taka obfitość tych afrykat właśnie na początku wyrazów, przy zupełnym niemal braku nagłosowego \widehat{j} - (y -, j -). Uderzy to napewno każdego, kto choćby pobieżnie przerzuci gruzińsko-rosyjsko-francuski słownik Czubinowa, lub jakikolwiek inny słownik południowo-kaukaski (których, co prawda, niema wiele).

Jeżeli więc, jak zdają się na to wskazywać pewne wyraźne poszlaki (znalazłem ich spory szereg, ale nie będę ich tu przedstawiał, gdyż musiałbym zboczyć daleko od swego obecnego tematu), — jeżeli więc dawne przedhistoryczne \widehat{j} - (y -, j -) przeszło w językach południowo-kaukaskich w nagłosie wyrazów w afrykatę \widehat{dz} wzgl. $\widehat{dž}$ (przejście tego rodzaju znane jest, jak wiadomo, w różnych językach, np. w romańskich i w nowoperskim) i jeżeli przed-greckie języki Grecji i Egei należały w co niema powodu wątpić, do grupy azjaniczno-kaukaskiej (zwłaszcza, powtarzam, południowo-kaukaskiej), to możemy przypuścić, iż to samo przejście nagłosowego \widehat{j} - (y -) w \widehat{dz} i $\widehat{dž}$ - było również właściwe i tymże językom przed-greckim. W takim zaś razie ludność mówiąca temi językami, podbita przez Greków i zamieniona przez nich w niewolników, mogła była, zapożyczając od swych panów wyrazy indoeuropejskie, zaczynające się od \widehat{j} - (y -), zastępować ten ostatni dźwięk przez ζ-, przyczem dla takiej hipotezy obojętną jest rzeczą, czy to ζ brzmiało jak \widehat{dz} (pierwotnie może nawet $\widehat{dž}$), czy jak zd (wzgl. $žd$), czy też wreszcie jak z (wzgl. $ž$); przejście bowiem dz ($dž$) w zd ($žd$), lub jego uproszczenie w z ($ž$) nie przedstawia żadnej trudności¹⁾; proszę sobie przypomnieć np. znane zjawiska fonetyki słowiańskiej.

Rozumie się samo przez się, iż podbici przez Greków azjaniczno-kaukaski tubylcy Egei, stawszy się niewolnikami swych indoeur. zwycięzców, zapożyczali od nich najpierw i przedewszystkiem takie wyrazy, które wchodziły w zakres narzuconych im zajęć niewolniczych i służebnych, a więc przedewszystkiem wyrazy używane w życiu domowym, gospodarskim, kuchennem: **yugóm* 'jarzmo', **yewyá* 'gatunek zboża', **yúmā*

¹⁾ Zwrócił mi na to uwagę prof. Rozwadowski na Zjeździe językoznawców polskich w Poznaniu (20 i 21 kwietnia br.).

'kwas, zaczyn (ciasta)', *yōmós* 'zupa', **yésejn* 'wrzeć, gotować się', **yōrós* '(wino) mocne, niemieszane z wodą', **yōstér* 'pas' etc. i, stosownie do właściwości swej wymowy, zmienili je w ζυγόν, ζείά, ζύμη, ζωμός, ζέειν, ζωρός, ζωστήρ etc. Te wyrazy, w tej ich wymowie zmienionej, przejęli następnie od swych przed-greckich obcojęzycznych niewolników także i sami ich greccy panowie. Wymowa, że się tak wyrażę, «chłopska» weszła w usus «pański» i literacki. Zjawiska tego rodzaju znane są, jak wiadomo, w rozwoju różnych języków.

Natomiast takie wyrazy indoeur., zaczynające się od **y-* (**ǵ-*), których w Grecji prymitywnej nie używał prosty lud podbity, lecz tylko wyższe sfery narodu zdobywców, — takie wyrazy poszły w swym rozwoju fonetycznym inną drogą: nagłosowe **y-* (**ǵ-*) przybrało w nich, dzięki wymowie wyłącznie «pańskiej», postać spirantu laryngalnego *h-*, czyli tak zwanego spiritus asper. Stąd: ἄγιος, ἄγνος, ἄζομαι, ἦμι, ἦπαρ, ὄρα¹⁾, ὕμνη, ὄς, ὠς, ἔως etc.²⁾.

W ten sposób nagłosowa dwoistość grecka ζ- || *h-* (‘-) byłaby wynikiem różnic socjalnych, powstałych w Grecji prymitywnej dzięki znanym warunkom jej rozwoju, — dzięki najazdowi indoeur. Greków i dokonaniem przez nich podbojowi tubylczej ludności azjaniczno-kaukaskiej.

¹⁾ Gr. ὄρα odpowiada wprawdzie, co się tyczy etymologii, pra-germańskiemu **jēr-a-* (ntr.) i awest. *yār-* (ntr.) 'rok', ale nie ma tego specjalnego znaczenia, lecz określa każdy 'okres czasu', a więc zarówno 'porę roku' jak i 'porę dnia lub nocy', czyli 'godzinę', a nadto także 'czas' wogóle i 'czas odpowiedni (καιρός)' w szczególności. Dzięki temu rozszerzeniu, uogólnieniu i po części nawet abstrakcyjności znaczenia, gr. ὄρα nie weszło do grupy pierwszej (na określenie 'czasu' miała bowiem ludność przed-grecka swoją własną nazwę χρόνος), lecz pozostało w grupie drugiej, jako jeden z wyrazów wybitnie «pańskich» i literackich. W znaczeniu 'rok' przyjęły się w greckim, jak wiadomo, dwa inne wyrazy: *ἔτος* i *ἐνιαυτός*.

²⁾ Języki przed-greckie miały prawdopodobnie swoje własne sposoby wyrażania relatywności, odmienne od sposobów indoeuropejskich, i dlatego nie potrzebowały zapożyczać tych ostatnich. Zresztą, wskaźniki kategorii gramatycznych i stosunków składniowych należą wogóle do wyrazów najrzadziej zapożyczanych.

St. Witkowski.

Homerus quomodo commoditati versus pangendi consulat.

I.

Si observamus, quomodo saeculo praeterlapso et saeculo vicesimo licentiae Homeri metricae a viris doctis explicatae sint, tres aetates distingui possunt. Primum omnia, quae parum legitima videntur, metri necessitate excusari credita sunt. Cum deinde altera saeculi undevicesimi parte viri docti Germaniae, quos Neogrammaticos appellare solemus, linguam severis legibus phoneticis regi docuissent, ea explicandi ratio, quae res parum legitimas metri necessitate excusabat, contemptui haberi coepta est. Quod exemplo vocis Homericæ εἰν-άλιος (= ἐν-άλιος) illustrasse satis erit. Priore saeculi XIX. parte εἰ huius vocis productione rhythmica explicabatur, ut etiam a nobis hodie explicatur. Qui explicandi modus viris, qui in linguarum comparatione versantur, nimis mechanicus visus est. Quare praeunte Curtio (Gdz.⁵ 481) Osthoff (MU. IV 382), Brugmann (Ber. sächs. G. W. 1883, p. 188 et Zum heut. Stande der Sprachwiss. 63), G. Meyer (Gr. Gr.² 122), ut εἰ productam explicarent, ad formam praepositionis ἐνί recurrerant et εἰν- aut productione suppletoria ex *ἐνj aut epenthese ortum esse statuebant. Similiter in multis aliis rebus, quae a norma recedere videbantur, legum phoneticarum ope explicandis viri docti multum desudarunt, dummodo causas metricas de medio tollerent. Cum tamen minime eis contingeret, ut hac via omnes difficultates probabiliter explicarent, cognitum est nos nullo modo rhythmica illa explicatione indigere posse¹⁾. Quod imprimis Guil. Schulze insigni libro «Quaestiones

¹⁾ Grammatici, ut Brugmann, qui in Homero nihil nisi sermonem respiciunt, metrum neglegunt, acc. sg. εὐρέα e. g. meris causis grammaticis (analogia) explicabant. Meister tamen (p. 18) docuit, accusativum εὐρέα tantummodo de mari (in formula εὐρέα πόντον, κόλπον) usurpari, contra semper εὐρύν οὐρανόν, στρατόν dici, porro nunquam αἰπέα, ἡδέα simm. occurrere, εὐρέα igitur causae

epicae» (1892) ostendit, nisi quod productionem rhythmicam, quae antea late vagari credebatur, certis terminis circumscripsit. Quam viam alii viri docti ingressi, ut Danielsson, Solmsen, Wackernagel, C. Witte nominentur, licentiarum Homericarum alias legibus phoneticis, alias causis rhythmicis explicandas esse omnibus persuaserunt¹⁾.

Post, quos viros Carolus Meister excellenti libro: Die homerische Kunstsprache (Lipsiae 1921) rem denuo tractavit totum fere sermonis Homericum ambitum in disquisitionem vocans. Qui liber hoc gravissimo praecepto incipit: «Wer es unternimmt, das Wesen und Werden des homerischen Kunstdialektes zu untersuchen, muss in allem das Metrum berücksichtigen, das ihn gestaltet hat». Ego, antequam Meisteri librum cognovissem, alio consilio Odysseam et Iliadis partem perlegi et eandem opinionem mihi formavi. Quare, cum postea opinionem meam Meisteri libro tam luculenter confirmari vidissem, gaudio affectus sum. Exempla, quae infra proferam, a me ante Meisteri librum lectum congesta sunt. Cum Homeri carmina perlegerem, oboriebatur mihi quaestio, cur in Homero magis quam in ceteris poetis metrum tantam vim habuisset. Quam quaestionem in Meisteri libro proponi non vidi. Id enim, quod Meister initio libri dicit: «Der Hexameter war dem ältesten Epos nicht als fertiges Mass gegeben, sondern ist erst in diesem und durch dieses zu dem geworden, was er ist», rem non explicat. In perlegendo Homero non solum quaestionem illam solvisse mihi visus sum, sed etiam novam collegi materiam, quae res a Meistero leviter perstrictas confirmat et uberius exemplis illustrat. Meister docuit inter alia Homerum id agere, ut una cum fine versuum sententias concluderet et, ubi hoc ei parum succederet, versus vocabulis et totis enuntiatis enuntiatorumve partibus expleret, quae in contextu minime necessaria, immo vero, saepe parum apta essent. Hanc rem latius serpere vidi quam Meisteri exempla illustrarent.

Antequam rem exponam, moneo me et Iliadem et Odysseam ab Homero profectas esse credere. In utroque carmine videntur mea opinione esse aliquot partes, quae ab Homero abiudicandae sunt, sed haec res summam disquisitionis meae non immutat, cum ambitus partium spuriarum cum ambitu Homericarum minime comparari possit.

Quod ad textum Homericum pertinet, cum Meistero (p. 43) credo textum illum minus immutatum ad nos esse propagatum quam multi

metricae originem debere. Ut hoc exemplum docet, liber Meisteri etiam explanationes grammaticorum immutat. Aliae Meisteri observationes ad textum Homericum conformandum pondus habent, e. c. p. 29, ubi poetam nonnunquam sententiam mutilam dedisse docemur.

¹⁾ Schulze in causis metricis admittendis nimis abstinens fuit. Qui post eum de licentiis sermonis Homericum tractaverunt, suo iure in eis statuendis ulterius progressi sunt.

hodie opinentur. Imprimis grammatici aetatis imperatorum magna pietate Homeri textum conservare et posteris tradere sunt conati.

Libri Meisteriani meritum in eo est praeter alia positum, quod poetam plures licentias omnis generis admisisse docuit quam adhuc credebatur. Iam si quaeritur, cur viri docti aetatis superioris minorem licentiarum numerum in Homeri carminibus agnoverint quam nos agnoscamus, respondendum erit huius rei eandem fuisse causam, quae multos criticos omnes carminum illorum partes minus bonas minusque illustres ab Homero abiudicare coegisset. Nimirum ut illi in poeta tanti ingenii nihil secundarium admittebant, omnia primaria esse volebant. sic et hi cum in metro, tum in sermone poetam omnes difficultates facillime expedivisse putabant neque quidquam scripsisse, quod ullo modo reprehendi posset. Ex exemplis a Meistero et a nobis congestis patebit Homerum summae rerum consulentem in singulis haud raro sibi indulsisse. Quod in carminibus tanti ambitus fere necessarium fuit, praesertim si uni eidemque poetae, ut nos facimus, utrumque carmen tribuetur. Poeta, quem in tot tantisque rebus novatorem existere necesse fuit, nullo modo singula argumenti, sermonis, metri eadem cura perpolire potuit, qua postea Callimachus poetaeve novi Romanorum epyllia sua perpoliebant. Etenim Homero, etiamsi poetae, qui parva carmina scribebant, in multis rebus ei praeierunt, tot tantaque expedienda restabant, ut nullo modo omnibus illis pariter animum intendere potuerit. Quae res nequaquam mutatur, si Homero praeter auctores parvorum carminum epicorum etiam auctores poematum maioris ambitus antecessisse statuerimus. Poeta, cui utriusque magni poematis argumenta et compositionem valde artificiosam, personarum naturam et mores, quin etiam personas ipsas, non solum secundarias, ut sunt in Iliade vulneratorum et occisorum milia, sed nonnunquam etiam primarias, animo effingere necesse fuit, qui, ut multi opinantur, deorum Olympiorum rempublicam primus in poesin introduxit et inferorum regnum oculis nostris subici voluit, qui sui temporis vitam et totam naturam in innumeris comparationibus depinxit, in sermone et stilo poetico, in metro multa imperfecta invenit, — poeta ille tanta officiorum mole obrutus fuit, ut nullo modo singulos versus summa cura diligentiaque pangere posset. Poeta ille commoditati versus pangendi omnibus modis consulere omniaque grato animo arripere debuit, quae ei ingens negotium facilius reddere possent. Itaque et a superioribus poetis inventa recipiebat et, quae ipse invenerat, aliis locis repetebat. Quod epitheta vel locutiones nonnullas nonnunquam etiam talibus locis repetebat, quibus minus aptae essent, minime mirabimur. Id genus exempla a Meistero sunt congesta, alia a nobis proferentur. Tales repetitiones eo minus religioni habere debuit, quod repetitiones audientibus gratae erant, utpote quae eis animum audiendo fessum momentum temporis reficere et relaxare permetterent.

Meister in libro suo optime exposuit peculiare causas metricas, quae ad conformandum sermonem Homericum conferebant, ut rationem caesurarum et diaereseos, rationem spondeorum et dactylorum. Harum causarum, cum ad meum propositum parum faciant, in eis, quae infra agentur, rationem non habeo.

II.

De productione rhythmica.

Prima difficultas, quae se poetae offerebat, in eo posita erat, quod nonnullae voces metro dactylico refragabantur. Huc imprimis adnumerantur voces, quae tres pluresve syllabas breves sese excipientes continebant, ut notissima illa cum α primitus brevi: ἀθάνατος, ἀκάματος, similia¹⁾ Huc pertinent porro permultae voces, in quibus ϵ vel \omicron breves producuntur, et quidem non solum voces ut μαχειόμενος²⁾ (pro μαχεόμενος), Ἀρκείσιος Ἀρκεισιάδης (iuxta Ἀρκείλαος³⁾), sed etiam λείουσι (a λέων), πείκω iuxta πέκω⁴⁾), cetera. (Similiter in Hesiodi Theog. 100 Μουσάων θεράπων κλεία προτέρων ἀνθρώπων productio rhythmica statuenda videtur. Apud Homerum ter in exitu versus κλέα ἀνδρῶν occurrit. Hesiodum suo Marte hic novavisse docent aliae apud eum productiones rhythmicae, ut φατειός Theog. 310. Scut. 144. 161. Σπειώ Theog. 245. Cf. W. Aly ad Theog. 100). — Ut ϵ in $\epsilon\iota$, sic \omicron in $\omicron\upsilon$ producitur (e. g. Οὔλυμπος), nisi brevis relinquitur (δῆες), quod item in ϵ nonnunquam fieri observamus (ἐπεὶ simm.). Cur ϵ , \omicron iam producantur, iam breves restent, nondum, quantum scio, est explicatum. — Ad harum vocum breves vocales producendas variae causae metricae poetam impellere potuerunt. Necessitas metrica eum coegit, ut μαχειόμενος sive μαχεούμενος scriberet; eadem causa ductus

σ 316: ἤμεναι ἐν μεγάρω, ἦ εἶρια πείκετε χερσίν

πέκετε produxit. Secutus eum est Hesiodus Op. 775:

ἤμην οἷς πείκειν ἦδ' εὐφρονα...

ubi πέκεμεν propter ἦδ' scribere non potuit, si vero καί pro ἦδ' scripsisset, hiatus gravem intulisset. Alias in sermone graeco πείκω non occurrit.

¹⁾ Alterius modi, quo poeta concursum brevium evitat, exemplum praebent formae ut παραι-φόμενος, παραι-φαις, in quibus poeta ad pristinam formam dativi παραι confugit. Tertius modus, quem eodem consilio adhibet, illustratur formis ut παρφάσθαι.

²⁾ Hic etiam Brugmann (Gr. Gr.³ 306) rhythmicam productionem agnoscit. Aliis locis Homerus vocem in μαχεούμενος produxit.

³⁾ Ut Ἀρκείσιος reponamus, quod Fick et G. Schulze (p. 115 n. 5) volunt, nulla re cogimur.

⁴⁾ Metrica productio secundum L. Meyerum (Vgl. Gr. I² 822) et G. Schulzium (p. 223). Etiam apud Hesiodum Op. 775 legitur: ἤμην οἷς πείκειν; ubi non est, cur πείκειν cum Schulzio in πέκεμεν corrigamus.

Ἀρκείσιος legitur bis:

π 118: μῦνον Λαέρτην Ἀρκείσιος υἷον ἔτιχτε
et ξ 182: νῶνυμον ἐξ Ἰθάκης Ἀρκείσιου ἀντιθέοιο;

Ἀρκείσιος metro dactylico optime se accommodat; si poeta e nihilominus produxit, hoc eo est factum, quod festinans conformationem sermonis adhibuit, quae prima eius calamo se obtulerat, quae igitur naturalis et simplex erat, conformatio autem illa sine productione adhiberi non potuit. Accedebat, quod in nomine proprio licentia facilius excusabatur. Similiter in Odyssea ter Ἀρκεισιάδης scripsit.

Forma λείουσι ter invenitur:

E 782: εἰλόμενοι, λείουσι ἐοικότες ὠμοφάγοισιν;

tres ultimae voces, quae poetae in formulam abierunt, H 256 (σὺν ῥ' ἔπεσον...) et O 592 (Τρῶες δὲ...) recurrunt. Hoc ultimo loco λείουσι necessarium fuit (praeterea poeta δέ produxit), primo et secundo vix evitari potuit. (H 256 particula ῥ' insuper est inserta; qua particula sententia carere potuit, sed poeta sine ea aoristum usurpare non potuisset).

Ubi poeta dativum vocis λέων non in hac comparationis formula in altera versus parte posita adhibuit, ubi igitur severis metri vinculis minus tenebatur, λείουσι posuit. Fit hoc semel:

X 262: ὧς οὐκ ἔστι λείουσι καὶ ἀνδράσιν θρῆκα πιστά.

(Aliam ob causam τιταίνω in Hesiodi Theog. 209 ι productam exhibet:

τοὺς δὲ πατῆρ Τιτῆνας ἐπίκλησιν καλέεσκεν.
φάσκε δὲ τιταίνοντας ..

Hic igitur poeta etymologizans licentia rhythmica usus est).

Cum productione rhythmica arte cohaeret distractio epica (*metrische Zerdehnung*), quae et ipsa poetae operam versus pangendi multo faciliorem reddebat. Ad hanc distractionem accedit fortasse Homericum impf. ἦην = ἦν, quo non nisi metro cogente in exitu et introitu versus usurpatur, nunquam in medio versu ponitur (Meister p. 34)¹⁾. Certo huc adnumerandum est Hesiodi ἕεις 'unus' = εἷς (Theog. 145).

¹⁾ Si ἦην metrico, non grammatico modo (quem Meister sequitur) explicare licet, tum fortasse conferenda est cum eo forma Οἰκλήης ο 244 (sic Allen), si libris est fides, aliae enim veterum editiones Οἰκλείης scribebant. Utraque scriptura ex vetusta -ΚΛΕΗΣ est profecta. Ad distractas formas accedere videtur praeterea ἀάσχετος E 892. Ω 708; G. Schulzii explicatio, quam dubitanter profert: «= *ἦ-sḡ-sgh-etos, non continendus», nullo modo probari potest; exspectaremus tum formas ut ἀ-σχήσω «continebo», quae frustra desiderantur.

Similia atque in vocalibus observari possunt in consonis. Ut iuxta ὄνομα occurrit productione rhythmica ortum οὄνομα, sic Ὀδυσσεύς apparet iuxta Ὀδυσσεύς et Ἀχιλλεύς iuxta Ἀχιλλεύς.

III.

De formis et vocibus gemellis.

Producti-nes rhythmicas admisit poeta iam metri necessitate obstrictus, iam commoditati scribendi consulens (λέουσι enim e. g. nullo loco in metro dactylico usurpari potuisse quis contendet?). Scribendi operam faciliorem reddebat praeterea poetae epico altera via quam omnes omnium temporum poetae ingrediuntur: gemellarum formarum et vocum abundantia. Haec via multo latius potuit quam illa, de qua supra egimus. Pertinet ea quidem ad omnes sermonis et grammaticae partes: phoneticam, flexionem, syntaxin et lexicon.

Poetae primum praesto erant formae Aeolicae praeter Ionias: e. g. πίσυρες et τέσσαρες. ἀπο-πέμψει et ἀπ-πέμψει.

Quod ad phonologiam et flexionem pertinet, poeta e. g. σός et σώς (si libris est fides), κεκληγότας et κεκληγώτας, ἔμηναι et ἔμμεναι dixit, prout metrum postulabat.

Multo maiores erant partes formationis vocabulorum, id quod Meisteri liber luculenter docuit. Praeter πότνια occurrit igitur πότνα, ἐγγείη iuxta ἔγχος, ἀλεινώ iuxta ἀλέομαι, κέονται iuxta κείμαι, ἀμαρτή ('una') iuxta ἄμα, e. g.

χ 81: ... ὁ δ' ἀμαρτῆ διος Ὀδυσσεύς | ἴδον ἀποπροίει (una cum Eurymacho, de quo ante fuit sermo),

ἔσθω iuxta ἐσθίω, νέμω iuxta νωμάω. Duo ultima verba, formatione et significatione distincta, a poeta eadem vi usurpantur, e. g.

θ 470: οἱ δ' ἴδῃ μοίρας τε νέμον κερώντο τε οἶνον

υ 252—4: σπλάγχνα δ' ἄρ' ὀπτήσαντες ἐνώμων, ἐν δέ τε οἶνον

κρητήρσιν κερώντο· κύπελλα δὲ νεῖμε συβώτης.

σῖτον δὲ σφ' ἐπένειμε Φιλοίτιος ὄρχαμος ἀνδρῶν,

porro pluralis Κρήται (= Κρήτη) iuxta Κρήτη, Φεαί iuxta Φεαί, alia.

E syntaxeos area haud pauca exempla afferri possunt¹⁾. Iuxta formas dualis iam tum obsolescentis poetae praesto erant formae plures. Potuit igitur dicere:

χ 125: ἄλκιμα δοῦρε δύω, κεκορυθμένα χαλκῶ,

si hoc metro commodius erat.

¹⁾ Meister p. 34 pauca tantummodo protulit.

Imperfectum pro aoristo apparet

χ 279: Κτήσιππος δ' Εὐμαιον ὑπὲρ σάκος ἔγχεϊ μακρῶ
ὤμον ἐπέγραψεν τὸ δ' ὑπέρπτατο, πίπτε δ' ἔραζε.

Post quae verba poeta ad alias res transit. Hoc imperfectum grammatica ratione nemo explicare potest. Explicatur eo, quod poeta formulam, quae aliis locis plane apta erat, huc transtulit parum curans eam hoc loco minime aptam esse. Docet hoc in explicando sermone Homericō rationes grammaticas non sufficere, sed praeter eas non solum rē metricam, sed etiam modum, quo poeta carmina pangat, esse respicienda. Translata est vero haec formula ex locis ut

Μ 156: οἱ δ' ἄρα χερμαδίοισιν....

βάλλον....

.... νιφάδες δ' ὡς πίπτον ἔραζε (sc. τὰ χερμάδια).

ἄς τ' ἄνεμος ζαῆς....

.... κατέχευε....

vel Σ 552: δράγματα δ' ἄλλα μετ' ὄγμον ἐπήτριμα πίπτον ἔραζε.

Promiscue adhibet poeta in descriptionibus vestes induendi impf. et aor., e. g.

ο 61 sq.:χιτῶνα....

δὺνεν καὶ μέγα φᾶρος ἐπὶ στιβαροῖς βάλετ' ὤμοις,

quo loco nulla fuit causa, cur istas actiones variis temporibus adhibitis distingueret. (Aptius distinguuntur actiones e. g.

τ 202: τῇ τρισκαιδεκάτῃ δ' ἄνεμος πέσει, τοὶ δ' ἀνάγοντο).

Simili modo ponitur nonnunquam plusquamperfectum pro aoristo, ut

φ 354: ἦ μὲν θαμβήσασα πάλιν οἰκόνδε βεβήκει·

(sc. Penelopa post Telemachi verba)

παιδὸς γὰρ μῦθον πεπνυμένον ἔνθετο θυμῷ,

ubi ἔβη aut ἔβαινε expectatur. (Cauer recte: nicht «war gegangen», sondern «ging<rasch>», nisi quod falso «rasch» addidit).

Per se patet porro e copia vocabulorum poetam, prout metro commodius esset, synonyma eligere potuisse. Videmus igitur ὄκνος iuxta δέος, φάεα iuxta ὄμματα, εἴβω iuxta λείβω, alia multa.

Haud raro poeta parum rectum formae usum fecit, e. g.

π 332: ἵνα μὴ δείσασ' ἐνὶ θυμῷ

ἰφθίμη βασιλεία τέρεν κατὰ δάκρυον εἴβωι,

ubi δάκρυα dicere debuit.

Versus pangendi commoditati consulens nonnunquam vocibus insolitam significationem tribuit, ut voci ἐναίρομαι, quod necandi sensum habet et nonnisi τ 263 vi deformandi, turpandi, corrumpendi adhibetur (sunt verba Ulixis):

ὦ γύναι αἰδοίη Λαερτιάδεω Ὀδυσῆος,
μηκέτι νῦν χροῖα καλὸν ἐναίρειο μηδέ τι θυμὸν
τῆκε πόσιν γόωσα.

Cf. β 376: ὡς ἂν μὴ κλαίουσα κατὰ χροῖα καλὸν ἰάπτῃ.

Parum apte adduntur haud raro epitheta, cuius rei iam Meister (p. 28) exempla attulit. Sic ἄσπετον in χ 269, ubi sermo est de procis occisis:

οἱ μὲν ἔπειθ' ἄμα πάντες ὀδᾶξ ἔλον ἄσπετον οὐδας,

quo loco non de immensa terra, sed de aedium solo sermo fit. Similiter parum apte

ν 395: καὶ τιν' ὀίω
αἶματί τ' ἐγκεφάλῳ τε παλαξέμεν ἄσπετον οὐδας
ἀνδρῶν μνηστήρων.

ὀδᾶξ ἔλον ἄσπετον οὐδας de heroibus in proelio humi prostratis (ut T 61 vel Ω 738) recte dicitur. In exemplis supra laudatis haec formula parum feliciter adhibetur. Qui usus eo explicatur, quod translatio formularum tritarum scribendi onus minuebat.

Antinous subulcum ρ 375 his verbis increpat (ἔπεσιν νείκεσσε):

ὦ ἀρίγνωτε συβῶτα, τίη δὲ σὺ τόνδε πόλινδε
ἤγαγες; (de U. mendico).

Hoc epitheton Cauer explicat.: «o du leicht zu erkennender, daran erkennt man dich recht», quod tamen nimis artificiosum videtur. Alii subulcum ironice laudari credunt. Fortasse tamen nihil est nisi translatio epitheti ceteris locis apte, hoc minus feliciter usurpati, ut in exemplis supra allatis fieri vidimus.

IV.

De pleonasmis.

Iam Meister congessit nonnulla exempla, ubi poeta singulas voces vel sententiae membra nullo alio inseruit consilio, nisi ut versum expleret¹⁾. Qui usus latius patere videtur. Et quidem inseruntur hoc consilio *adverbia* saepius quam hodie creditur, quamvis ne reliquarum quidem

¹⁾ Ex. gr. πέρ (p. 21. 33), ἄν — κεν (p. 34), alia p. 28. 29.

orationis partium simili causa insertarum exempla desint. Plerisque locis, quibus adverbium aut particulae cumulantur, viri docti multum desudarunt, ut inter eas discrimen statuerent. Cuius rei Ameisi et Hentzii commentarius luculentissimum praebet exemplum. At explicationes illae saepe tam sunt artificiosae, ut iam id dubitationem moveat, sintne verae. Nostra quidem opinione gloriae magni poetae minime officit, si eum voculas illas ea, de qua agimus, causa ductum inseruisse statuerimus.

Substantivis saepius adiectiva vel participia adiunguntur, quae nullam novam notionem eis addunt. Sic κ 530 legimus:

ψυχὰι ἐλεύσονται νεκῶν κατατεθνηῶτων

λ 386: Αὐτὰρ ἐπεὶ ψυχὰς μὲν ἀπεσκέδασ' ἄλλυδις ἄλλη
ἀγνή Περσεφόνηια γυναικῶν θηλυτέρων,
ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχῇ Ἀγαμέμνονος Ἀτρεΐδου

(ubi praeterea et μὲν et δέ abundant).

Aliis locis substantivo substantivum additur, quo versus carere potuit. Ita

τ 343: οὐδ' ἔτι μοι ποδάνιπτρα ποδῶν ἐπιήρανα θυμῷ
γίγνεται....

δ 302: οἱ μὲν ἄρ' ἐν προδόμῳ δόμου αὐτόθι κοιμήσαντο.

Similiter γ 422 (= υ 235. φ 199. χ 268. 285) βοῶν ἐπιβουκόλος ἀνὴρ (semper in fine versus, e. g.

υ 235: τὸν δ' αὖτε προσέειπε β. ἐ. ἀνὴρ;

semel ante diaeresin bucolicam,

χ 292: Ἡ βᾶ βοῶν ἐλίκων ἐπιβουκόλος· αὐτὰρ Ὀδυσσεύς).

Cum βοῶν ἐπιβουκόλος comparandum: (Μελάνθιος) αἰπόλος αἰγῶν, in nominativo septies in Odyssea (e. g. ρ 247), bis (φ 175. 265) in accusativo (M. αἰπόλον αἰγῶν), semper in exitu hexametri.

Quae res eo explicatur, quod voces βουκόλος et αἰπόλος longo sermonis usu vim suam debilitaverunt et fere in significationem ποιμῆν abierunt, ita ut, ubi accuratiore designatione generis pecoris ab eis custoditi opus esset, nomen pecoris in genetivo addi non superfluum videretur.

Περιτεύει in voce ἐπιβουκόλος praepositio ἐπί (Eustathius 1889, 58 ὁ ἐπὶ βοῦσι τεταγμένος ἤγγουν ὁ ἐπὶ τῶν βοῶν ὡς ἐπιστατῶν αὐταῖς), sicut ὑπό in voce ὑποδμῶς

δ 386: Πρωτεύς....
...., Ποσειδάωνος ὑποδμῶς

(in fine versus), ubi ὑποδμῶς non est ancilla alteri ancillae subiecta, sed

ubi ὑπό exprimit: ὁ ὑπό τινι (sc. suo ero) δμῶς, ut nihil differat a simplici δμῶς, servus, minister (Herodianus παρέλκει ἢ ὑπό, Apollonius Lex. 160, 26... ἔνιοι δὲ ὡς περισσὸν οὐσης ἀκούουσι τῆς προθέσεως).

Pronomen μὲν inseritur

π 79: ἀλλ' ἦτοι τὸν ξείνον, ἐπεὶ τεὸν ἔκετο δῶμα,
ἔσσω μὲν χλαϊνάν τε χιτῶνά τε εἴματα καλά.

Anacolutha igitur saepius metrica causa oriuntur¹⁾.

Duo numeralia cumulantur

χ 130: ἦν ὁδὸς ἐς λαύρην.
τὴν δ' Ὀδυσσεὺς φράζεσθαι ἀνώγει δῖον ὑφορβὸν
ἔσταότ' ἄγχι αὐτῆς: μία δ' οἷη γίγνετο ἐφορμή

(unicus locus aggrediendi). Vis numeralis 'unus' hic debilitata apparet, id quod etiam in linguis nostrae aetatis fieri videmus, cf. Polon. *jeden jedyny człowiek* 'unus unicus homo'. De qua re infra agetur.

Verba composita iuxta simplicia nullo significationis discrimine usurpantur. Sic ἐπι-πεῖθμαι et πεῖθμαι e. g.

τ 14: . . . Τηλέμαχος δὲ φίλῳ ἐπεπεῖθετο πατρί

υ 45: . . . καὶ μὲν τίς τε χερσίονι πεῖθεθ' ἑταίρω

vel πεῖθμαι μύθῳ et ἐπιπεῖθμαι μύθῳ (e. g. Ω 571 καὶ ἐπεῖθετο μύθῳ, Δ 412 ἐμῷ δ' ἐπιπεῖθεο μύθῳ).

ἐπι-ανδάνω et ἀνδάνω:

σ 50: . . . τοῖσιν δ' ἐπιήνδανε μῦθος,

at M 80 et N 748:

. . . ἄδε δ' Ἔκτορι μῦθος ἀπήμων.

Occurrunt apud Homerum ἀφ-ίημι et προ-ίημι. ξ 26 utrumque prae-verbium coniungitur, ubi alterutrum sufficiebat:

ᾤχοντ'
οἱ τρεῖς τὸν δὲ τέταρτον ἀποπροέηκε πόλινδε
σὺν ἀγέμεν μνηστῆρσιν

In locutionibus: βοῶν βουκόλος, αἰγῶν αἰπόλος designationem pastoris esse debilitatam supra vidimus. Imminutio illa multo saepius occurrit in voculis, quae in enuntiato mera grammatica vi funguntur, ut sunt coniunctiones²⁾. Ad earum vim quam hodie dicunt expressivam augendam aliae coniunctiones adnectuntur. Ut hodie in sermone Gallico pro debili

¹⁾ Ut simili causa ὕστερον πρότερον et figuram ἀπὸ κοινοῦ oriri Meisteri liber docuit.

²⁾ Cf. A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris 1921, p. 159 sqq.: Le renouvellement des conjonctions.

facta coniunctione *et* ponitur: *et puis, et après, et de plus* vel pro *ou: ou bien* (Meillet p. 164), sic pro simplici τότε in *Odyssea* λ 99 και τότε apparet:

.... ὁ δ' ἐπεὶ πίνεα κελαινόν.
καὶ τότε δὴ μ' ἐπέεσσι προσηύδα μάντις ἀμύμων.

Hic tamen non de vi adverbii τότε debilitata cogitabimus, sed potius genus quoddam anacoluthi statuemus.

Id quod in coniunctionibus fit, etiam in *adverbiis*, et quidem saepe, accidere iam Homerus docet. Augentur apud eum imprimis adverbia temporis, usu cottidiano trita, raro adverbia loci. Huc pertinent: πάλιν αὖτις, δεύτερον αὖτις, ἄψ αὖτις, apud Hesiodum αὖτις πάλιν, ἄψορρον ἐξαυτίς, ἔπειτα μετόπισθεν. En exempla HomERICA:

ξ 356: τοὶ μὲν πάλιν αὖτις ἔβαινον
νηὸς ἐπι γλαφυρῆς

τ 65: ἦ δ' Ὀδυσσῆ' ἐνένιπε Μελανθῶ δεύτερον αὖτις.

φ 139 (= φ 166 = σ 157 = ψ 164):

ἄψ δ' αὖτις κατ' ἄρ' ἔζετ' (initium versus).

ψ 195: καὶ τότε ἔπειτα ἀπέκοψα κόμηγν ταυφυλλοῦ ἐλαίης.

Abundat ἄψορρον

Μ 74: ἄγγελον ἀπονέεσθαι | ἄψορρον προτὶ ἄστου....

Hesiodica exempla:

Theog. 772: ἐξελθεῖν δ' οὐκ αὖτις ἐᾷ πάλιν, ἀλλὰ δοκεύων

Theog. 659: . . . ὑπὸ ζόφου ἠερβέντος

ἄψορρον δ' ἐξαυτίς ἀμειλίχτων ὑπὸ δεσμῶν
ἠλύθομεν....

Theog. 210: ἔργον, τοῖο δ' ἔπειτα τίσιν μετόπισθεν ἔσεσθαι.

Adverbia loci apud Homerum:

ρ 524: ἔνθεν δὴ νῦν δεῦρο τόδ' ἔκετο πῆματα πάσχω
προπροκυλινδόμενος....,

ubi τόδ' noto usu pro adverbio loci ponitur; idem versus redit ρ 444, nisi quod pro ἔκετο ἔκω invenimus.

Abundanter quadamtenus positum est ὑπερθεν

χ 173: σφῶι δ' ἀποστρέψαντε πόδας καὶ χεῖρας ὑπερθεν
ἐς θάλαμον βαλέειν....,

ubi Cauer explicat: «wegdrehen, d. i. auf den Rücken binden, so dass Hände und Füße paarweise zusammengeschnürt werden» (χεῖρας ὑπερθεν «oben die Hände»).

Adverbio ὡς (ita) sententia carere potest

τ 85: ἦ, Ὀδυσσεὺς ἔλθῃ· ἔτι γὰρ καὶ ἐλπίδος αἶσα.
εἰ δ' ὁ μὲν ὡς ἀπόλωλε καὶ οὐκέτι νόστιμός ἐστιν,
ἀλλ' ἤδη παῖς τοῖς....,

ubi neque ante neque post quidquam est dictum, quod modum pereundi illustret. Cauér doctiuscule explicat: «so, durch eine Handbewegung verdeutlicht».

Simile est exemplum π 143, ubi Eumaeus Ulixi de Laërte haec narrat:

οὐ πῶ μὲν φασιν φαγέμεν καὶ πιέμεν αὐτῶς
οὐδ' ἐπὶ ἔργα ἰδεῖν....

Quo loco αὐτῶς explendo versui inseruit, vix enim recte Cauér explicat: «noch nicht so (wie sonst), noch nicht wieder», cum αὐτῶς hanc vim apud Homerum non ostendat.

Augetur dativus αὐτῶ praepositionis vice fungens addita voce σύν

ν 118: πρῶτον Ὀδυσσῆα γλαφυρῆς ἐκ νηὸς ἄειραν
αὐτῶ σύν τε λίνῳ καὶ ῥήγεί σιγαλόεντι.

Ceteris locis αὐτῶ solum ponitur, ut

ϑ 186: ἦ ῥα καὶ αὐτῶ φάρει ἀναίξας λάβε δίσκον

Θ 24: αὐτῆ κεν γαίῃ ἐρύσαιμι' αὐτῆ τε θαλάσση

ξ 77: παρέθηκ' Ὀδυσσῆι

θέρμι' αὐτοῖς ὄβελοῖσιν.

Suffixum -δε praepositionis εἰς partes gerens obsolevit ideoque praepositione εἰς addita facile augeri potest. Quod fit

κ 351: ποταμῶν, οἳ τ' εἰς ἄλαδε προρέουσι.

Versus explendi causa vel totum enuntiatum additur σ 81 (sunt verba Antinoi):

νῦν μὲν μήτ' εἴης, βούγαιε, μήτε γένοιο,
εἰ δὲ τοῦτόν γε τρομέεις καὶ δεΐδιας αἰνῶς,
ἄνδρα γέροντα, δῦη ἀρημένον, ἦ μιν ἰκάνει¹⁾.

Eiusdem libri v. 55 ostendit versum 81 enuntiato illo relativo carere potuisse:

ὦ φίλοι, οὐ πως ἔστι νεωτέρῳ ἀνδρὶ μάχεσθαι
ἄνδρα γέροντα, δῦη ἀρημένον. ἀλλά με γαστήρ

Huc pertinent denique sententiae, ubi eadem res et affirmative et negative exprimitur, ut

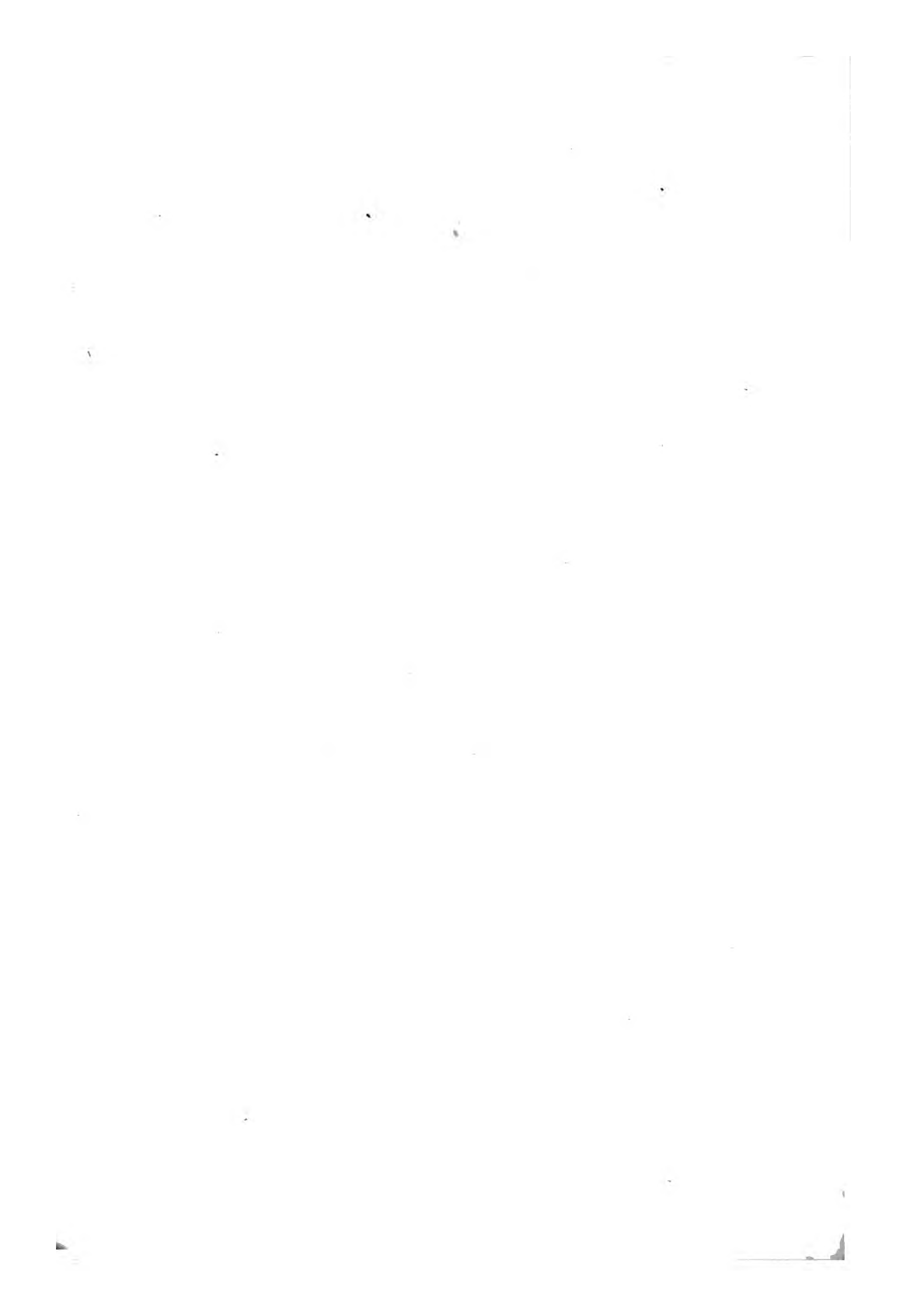
N 344: ὁ τότε γηθήσειεν ἰδὼν πόνον οὐδ' ἀκάρχοιτο.

¹⁾ Alia exempla contulit Meister p. 28 sq.

Quatenus Homerus licentias illas, de quibus egimus, ipse admiserit, quatenus a poetis epicis, qui ante eum fuerunt, receperit, haud facile dixeris. Modi, quibus poeta commoditati versus pangendi consuluit, in memoriam revocant modos, quos aetate hellenistica et Romana Polybius aliique scriptores adhibebant, ut hiatum evitarent.

Nisi me calculi mei fallunt, multo maior pars exemplorum licentiarum a Meistero congestorum ad Odysseam pertinet. Etiam mihi utrumque carmen perlegenti licentiae in Odyssea frequentiores esse videbantur. Quod si verum est, opinionem et multorum virorum doctorum et meam confirmat, Odysseam a poeta proveciore aetate esse conscriptam. Poeta aevo iam grandior festinabat, ut alterum poema ad finem perduceret, et hanc ob causam licentias sermonis et metri admittere minus religioni habuit.

Leopoli.

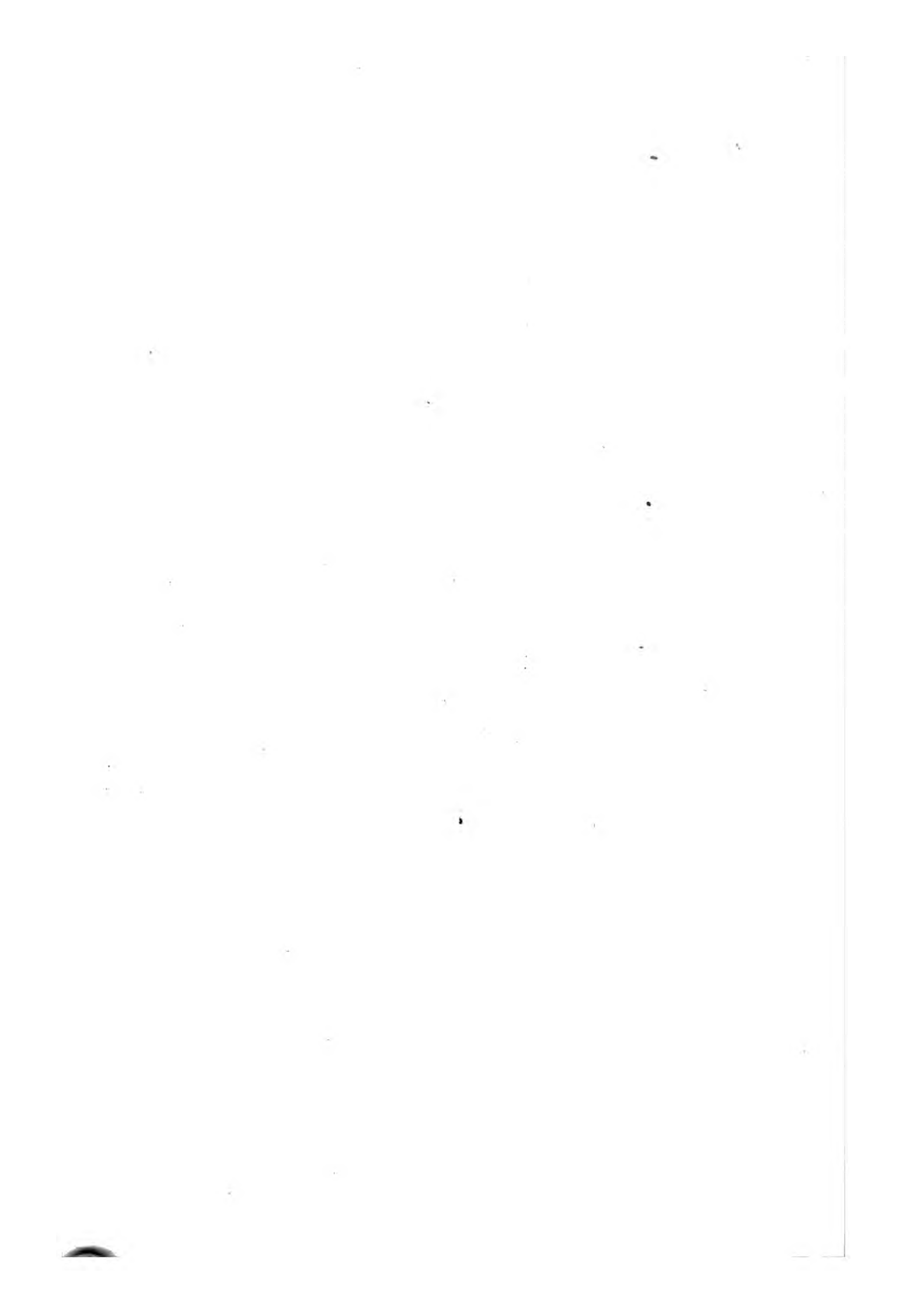

II.

**JĘZYKOZNAWSTWO INDOEUROPEJSKIE.
LINGUISTIQUE INDOEUROPÉENNE.**

3.

**ŁACINA.
LE LATIN.**

M. Budimir.

Lat. *mpl* ← *ml*.

Quae in hac quaestione afferuntur vocabula (*ampla amplus exemplum plumbum simpludiarea simpulum templum*) illa non sine artificio quodam explicantur, ut etymis *templi* ad hunc diem prolatis edocemur. Ipsius autem labialis, de qua agitur, originem aliunde deducendam esse novis etymis ordine alphabetico expositis probare conabimur.

Ampla amplus, quo etiam *exemplum* (← **exampelom*) procul dubio referendum est, eiusdem radicis sunt atque *apere aptus apiscor apud apex apiculum amentum copula coepi apra* «ἀμπελόφυλλα» ὡς Τιτίνιος ἀμπελος ἄμπρον ἀμπρεύω ἄπε λα (cf. βδέλλα κύπελλον θύελλα) *apate* (cf. Ἐκάτη ἡλακάτη et *captio capto*). *Amplius* : *aptus* = *anxare* : *axamenta* = ἄγγελος : *prodigium*. Cum latinis *ampla amplus exemplum* in unguem quadrat vernaculum ἀμπελος, quod propter Tuscum Liberum, qui *Fuflunu* appellatur, aliaque similia consona nomina nunc a grammaticis quibusdam «Alarodiorum» linguae attribuitur (K. Oštir, Архив за арбанаску старину II 367). Deinde si de alternandis vocalibus *ā* | *ō* (ἄρκος ὄρκος — *ancus uncus*) et transmutanda basi in exeunte radice (τρέπω στρέφω στρόβιλος-στοιβή στίφος *stipes*) sententiam sequeris, huc sunt referenda etiam haec corradicalia: ἀμφί et sine infixio nasali lat *op* «circum iuxta» *ambo* baltoslav. *abeja abaja* ὀπάων (cf. *geminus* ~ ὕγγεμος — *par* ← **tuvis* ~ lithuan. *tveriu*, quod verbum omnes notiones quae in familia *ap* | *b* | *bh* — «compescere comprehendere vinculo» occurrunt, adhuc exhibet), *ops opus omnis* ἄφενος vet. ind. *ámhah* ἄμπνιος. ἄφνω ἄφαρ ἄβρός (cf. germ. *bald* et slav. *chytrū* «aptus celer»). Comparatis nominibus *στράγγη* πηγῆ (~ πήγνυμι πάχνη) *στοιβή* et *iugis* (sc. aqua putei fontis fluvii, quibus contrarium est torrens), suspicari licet ab eadem radice deducenda esse nomina: *amnis* ← **ampnis* (sc. aqua, qua de causa «eam» amnem antiqui enuntiabant ut Petronia amnis cf. Fest 296 Lindsay), quod nomen adiectivum Latinae originis esse (v. Muller, Altit. Wb. 36) testificatur non solum compositum tautologicum *sollemnīs*, sed etiam *peremnis* (hoc item de aqua fonteque et augurio fluviali dicitur atque

scripturae *sollennis perennis* falsae esse videntur); accedunt praeter nomina fluviorum per totam Europam Asiamque Minorem dispersa, quae collegerunt Walde (EW² 35) et Oštir (Архив I 107), etiam boruss *apus* lith. *ùpè* (propter initialem respicias velim etiam palaeoslav. *vapa* «λίμνη») vet. ind. *apām nāpāt ambu* hibern. *abann* serb. *ùbao* gen. sg. *ùbla* «puteus» et nomen fluvii *Ūb* (≡ **amba*) fontisque *Ubavac*. Neque est praetereunda hoc loco similis notio, quae apparet inter corradicalia serb. *ùba* «fere vix contracte» et germ. dial. *amper* «id.», quod etiam «acerbus immaturus» significat: ista enim vocabula aequae ac ἄσπερος ἄπειρος ἄσπινθος ἄσπινθος *asper* (cf. *vespa*, Grammont, Ἀντίδωρον Wackernagel 73) *Apfel Ampfer* vet. ind. *amblāh* Oxalis acetosella *abluka* a contrahendo (sc. ore ob fructuum acerbiteratem) originem ducunt. Comprobatur haec coniectura mali silvestris appellatione serbica *divlakiñu* (h. e. aspera) «Pirus malus L - Pirus communis L». Eandem radicem praefixis *s* et *gh* adornatam *sap | b | bh — ghap | b | bh* testificantur vocabula *sapa* «coagulum» *sapio* «comprehendo» *nesapus nesapius* ⇒ *νήπιος* (aliter Rozwadowski Glotta IV 344) *sibus* (≡ **sēbos*) — *habeo* umbr. *habia haburent* osc. *hafiest hipid* umbr. *hahtu*.

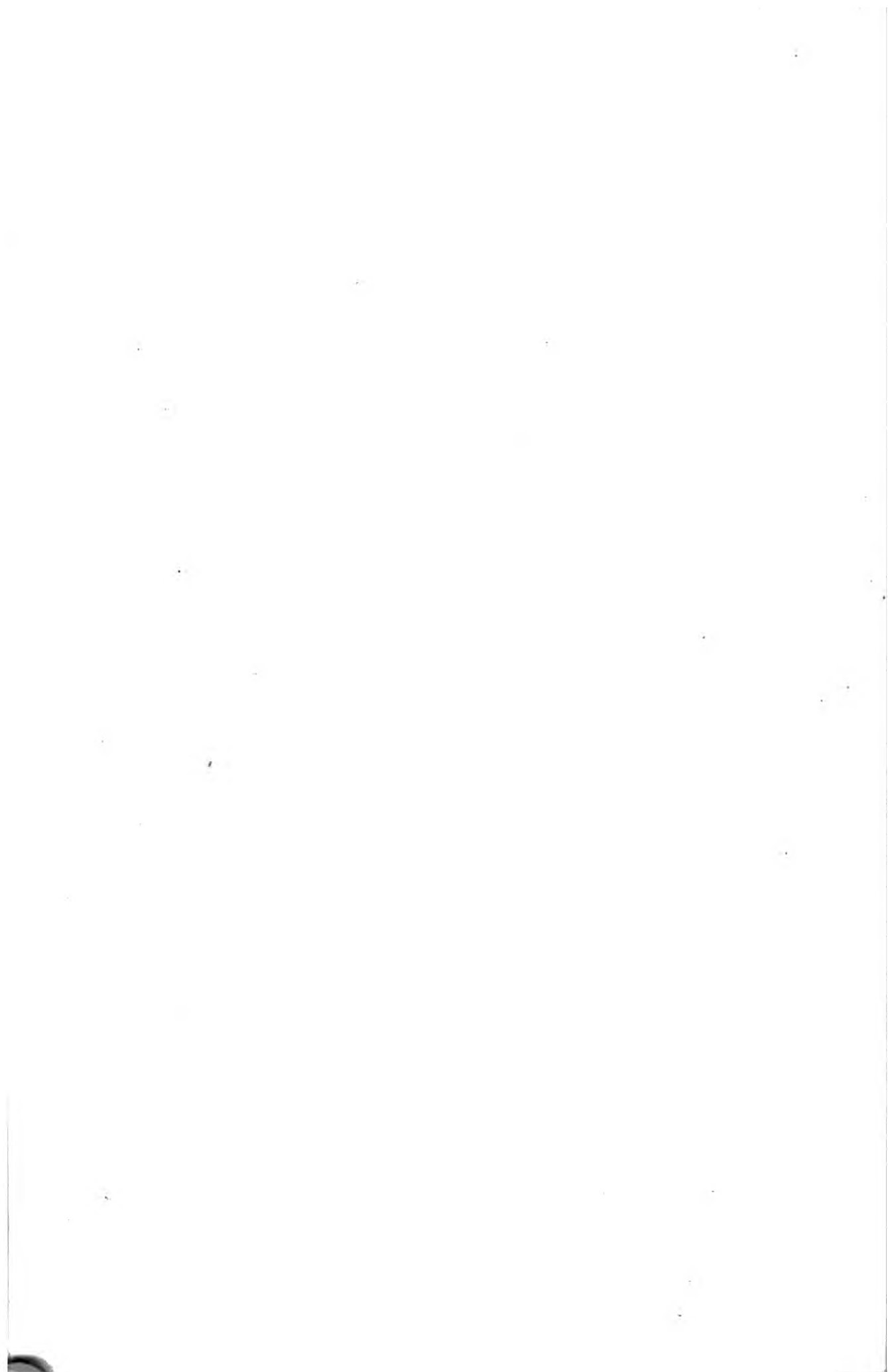
Si *plumbi* aliena origo certa est, ad quaestionem nostram hoc vocabulum nihil efficit, quia soni initialis vera natura (*b* an *m*?) in obscuro manet. Attamen constat plumbum non solum in Hispania sed etiam in Britannia (antiquitus) atque Europa Media (in Bohemia Carinthia Illyrico Moesia) reperiri (cf. etymologica s. *Blei* et russ. *svinecū*). Haec respiciens *plumbum* eiusdem suffixi ac *palumbes columba* ope formatum esse conicio a radice quae apparet in *pallidus pullus* etc. *Plumbum*: *palumba* = *livor*: *saliva*. Qui autem varietate formarum μόλιβος βόλιμος μόλιβδος βόλυβδος περιβολιβῶσαι μολυβουργός μολίβδος μολυβρός μολβίς (Solmsen, Beitr. I 60 formas μόλιβος βόλιμος antiquiores esse iis, quae in -δο exeunt, luculente exposuit) perturbantur, considerent velim alias labialium dissimilationes, velut in vocabulis μάρναιμι βάρναιμι — μύρμος βύρμαξ βόρμαξ ἄρμικας μύρμηξ, ex quibus colligi licet formas βόλιμος μόλιβος ad *μόλιμος (~ μέλας μολύνω cf. φαίδιμος) redire. Favebat sane initiali β contactus cum glandibus liventis plumbi (βάλανος βολίζω βολίς: forma βόλιβος ≡ μόλιβος propria est dialecti Rhodiorum, qui iaculatores noti glandibus plumbeis utebantur).

Simpludiarea funera quatenus sint, paucis verbis absolvi non potest. Proponuntur enim iam a grammaticis Romanis explicationes ambiguae nec non contrariae, quae servatae sunt a S. Pomp. Festo (p. 452 Lindsay): «Simpludiarea funera sunt, quibus adhibentur dumtaxat ludi corbitoresque. Quidam ea dixerunt esse, quibus neutrum genus interesset ludorum; nam indictiva sunt, quibus adhibentur non ludi modo, sed etiam desultores, quae sunt amplissima». Sequitur haec funera diversa esse ab indictivis atque apparatu vili minimoque instructa esse, unde collegit Scalliger aequae ac veteres glossographi ista funera ab simplo ludorum no-

men cepisse, quod per haplologiam formam praesentem nancisceretur. Certe ignorabant, quae species ludorum ludiorumve «corbitores» essent, quo factum est, ut tales artifices a nonnullis in neutrum genus ludiorum referrentur. At comparatis vocabulis *holitor* et *sincinium* simile est veri corbitorem (~ *corbis corbita corbula*, cf. κύμβη κύμβalon) fuisse artificem solitarium τύμπανον quoddam percutientem (*simpludiarea* ← *sm* + *plaudo* ~ *apluda displudo*) atque in pauperum funeribus, quae sane indictiva non erant et ludionibus propriis praeficisque ac tibicinibus carebant, unicum ludum praestantem.

Simpulum, quod primo abiudicaverant Latinis Brinkmann (Afl L XV 139 sq.) Buecheler (Iuv. sat. II 6, 343; cf. Prud. peristeph. II 514) alii, deinde nonnulli editores velut Helm (Apul. apol. 18) C. F. W. Mueller (Cic. de legg. III 36) vindicabant, tollendum esse postremo censuit Lindsay (Fest. 455). Attamen si vasculi, quo vinum in sacris libabatur, istam appellationem denuo receperis, explicanda erit etiam talis formae condicio corradicalibus *sumpuium*, quod praeter Varronem tuentur acta fratrum Arvalium, atque umbr. *seples* «simpulis» (*suep* | *sump-*, propter initialem in *seples* cf. umbr. *sonitu* «sonato»), quae vix seiungi possunt a verbis *supo dissipo insipo obsipo* transmutationem *u* | *i* apte illustrantibus. Quae si vera sunt, comparisonem habeant «*simpulum* : *simpuium* = *Paculus* : *Pacuvius*».

templum «locum per augures lituo pressum» («templum est locus ita effatus aut ita saeptus, ut ex una parte pateat, angulosque adfixos habeat ad terram» Fest. 146 Lindsay; cf. osc. *pestlum* ~ parcere-temperare); *extempulo* (Plaut. Cist. 572, cf. ital. con pressa), *templa* «tigna transversa quibus tegulae fixae premuntur» (cf. tectum pressionibus tollere) *contemplo* (cf. *cogo cogito*) a radice *tep* | *b* | *bh* «premo (⇒ devincio-moveo)» derivanda esse conicio, quo pertinere videntur etiam τόπος τοπειον (cf. *pagus πάγη*), Τέμπεα «convales depressae», ταπεινός ~ *temperare* (**tm̥pes-* cf. «premo superiorem se extollebat» — «pressi et flebiles modi») *tempora* «loca depressa», *tempus* «καιρός χρόνος» (cf. *temporis momento* — *moveo* ~ vet. ind. *m̥vati* «premit trudit») ἀστεμφής σταφυλή στέμφυλα στέμφω στέφω στόβος atque alia praesertim in linguis germanicis et balto-slavicis ab eadem radice orta (bsl. **temp̥iō* «tendo» illustratur dicto «et premere et laxas dare habenas») Infixum *r* (cf. *frango* ~ bsl. **baga dai̥s dai̥m̥on*) et serb. *brúđiti* = *búđiti*: sive perseverat *r* praepositionis *per* — *brúđiti* secundum *probrúđiti* — sive ante capitur insequens suffixum mediopassivum *r*) exhibent *trepidus trepido torpeo straff* στέρφος στρέφω τρέπω τραπέω τέρω (cf. ἀρέσκω ~ ἀραρίσκω) *sterben derb* polon *trop* «vestigium» russ. *tropa* «id.» ~ *stopá* «id.» serb. *tröp tröpina* «fraces» *třpati* «stipo *trijebiti* «retare expurgare» *trabs* τράφηξ τρόπηξ ~ serb. *stòbòr* «aula (← columna)» *Stab Stappel* *templa*.

A. Ernout.

Adolère, abolère.

L'italique a conservé dans son vocabulaire religieux un thème *olē- signifiant «allumer, enflammer, faire brûler sur l'autel», que l'ombrien possède sous la forme d'un verbe simple, attesté deux fois à l'impératif dans les Tables Eugubines, III 12 erak pir persklu uretu „*ea ignem cum precatone adoletō*“, IV 30 esuku | esunu uřetu „*cum hoc sacrificium adoletō*“, et le latin dans des formes à préverbe: *adoleō, adolescō, adolēfaciō*. L' *o* du latin est ambigu, et pourrait représenter un ancien *a* passé à *o* en syllabe intérieure devant *l* vélaire; aussi a-t-on souvent rapproché *adoleō* du substantif neutre pluriel *altaria, -ium*; c'est sans doute à cette parenté que pense Festus lorsqu'il définit le mot *altaria* par: *altaria sunt in quibus igne adoletur*, P. F. 5, 14¹⁾, bien que par ailleurs, avec cet éclectisme indifférent que professent les anciens en matière d'étymologie, il fasse dériver *altaria* „*ab altitudine*“ P. F. 27, 1. Si cette parenté est réelle, étant donné que la forme ombrienne indique que l'on a affaire à un ancien *o* dans *adoleō*, il faut voir dans le verbe un causatif en *-eyō-* à vocalisme radical *o* (cf. *terra, torreō; mens, moneō* etc.) d'une racine **al-*, ou **alō-* «être en flammes, brûler». En dehors de l'italique, les rapprochements que l'on a pu faire demeurent assez vagues: les formes les moins lointaines appartiennent au germanique: v. isl. *ylr* «vapeur chaude, chaleur», suédois *ala* «brûler, flamber». Nous aurions affaire à un mot de l'indo-européen occidental.

L'antiquité du verbe latin ne fait pas de doute. Si dans les textes il n'est attesté directement qu'à partir de Valérius d'Antium, c'est à dire dans le courant du premier siècle avant J. C., il semble bien qu'Ennius l'ait employé dans son Evhémère²⁾; et sa présence dans les Acta Fratrum

¹⁾ Même rapprochement de *altaria* et de *adolere* dans Lucrèce 4. 1237 *adolentque altaria donis*, et Virgile Aen. 7. 71 *castis adolet dum altaria taedis*.

²⁾ Lactance, Inst. I 11, 63, résumant un passage de l'Evhémère ou Historia sacra d'Ennius, écrit cette phrase: *eamque hostiam, quam ibi sacrauit,*

Arualium le reporte sans doute à une époque bien plus lointaine encore. On y trouve en effet les formules: *arbor(um)... ferr(o) <f>endendar(um) adolendar(um) commolendar(um) causa*, a. 224, 5; *arborum adolefactorum* (scil. *fulmine tactarum*) et *coinquendarum... causa*, a. 224, 16; et surtout il y est mentionné une déesse *Adolenda* «*adolendo praefecta*»¹⁾, associée à *Coinquenda*, *Commolenda* (-landa), *Deferunda* (a. 183 p. II 5, 13; a. 224, 12; cf. aussi a. 218, 4), qui, par la forme même de son nom se situe parmi les indigitamenta les plus vénérables par leur vieillesse.

La persistance du verbe dans le vocabulaire religieux a eu pour effet d'en maintenir le sens intact durant un assez long temps, bien que la langue commune en eût depuis longtemps oublié l'emploi. Après Ennius, cité plus haut, Valérius d'Antium est dans la tradition lorsqu'il écrit, Ann. fr. 61, *eo omnes hostiae vituli viginti et septem coniecti et ita omnia adulta sunt*, dont le Thesaurus rapproche à juste titre, C. I. L. IX 1420 *bosque et ovis... mactentur eaeque hostiae eo loco adoleantur*. A l'époque impériale, poètes et prosateurs connaissent encore le mot avec sa valeur technique et dans son sens rituel: cf. Virgile, Buc. 8, 65, *uerbenasque adole pinguis et mascula tura*, Aen. 3, 547 *Iunoni Argivae iussos adolemus honores*; emplois qui se retrouvent dans Ov. Met. 8, 739; et en prose, dans Cassius cité par Diomède, G. L. K. I 373, 20, et Priscien, ibid. II 489, 4; Pline, Nat. Hist. 28, 27; Tacite, Ann. 6, 28 (*de phoenice*). Festus est également conscient de la signification propre du verbe lorsqu'il écrit, 190, 24, *Lacaedemonii... equum uentis immolant, ibidemque adolent ut eorum flatu cinis eius per finis quam latissime differatur*. La langue de l'Eglise recueille le verbe à son tour, et l'applique à l'encens et aux parfums que l'on brûle en l'honneur du Seigneur comme aux chairs et à la graisse que l'on consume sur les autels, cf. Arnobe 7, 25 *a. tura*; Vulg. Exod. 30, 1 et 7 *a. thymiama, incensum* (cf. Sidoine Epist. 8, 14, 4), Lev. 4, 26 *a. adipem*. Que le sujet soit un nom de personne, ou un nom d'objet (*ignis, flamma, rogas*) le sens demeure le même. Ovide dit indifféremment, Met. 8, 739 *pater huius erat, qui numina diuum | sperneret et nullos aris adoleret odores* (*honores* var.) et Epist. 15, 333 *adolebunt cinnama flammae*, Fast. 1, 275—6 *ara mihi posita est paruo coniuncta sacello: | haec adolet flammis cum strue farra suis*; de même Pétrone écrira, Sat. 115, *Licham rogas adolebat*. On voit même quelquefois dans la langue impériale le verbe, passant de la langue sacrée dans la langue profane, s'appliquer à des combustions qui n'ont pas de caractère religieux: Moret. 27 *flamma*

totam adoleuit. Sans doute Lactance ne s'astreint pas à reproduire exactement le texte d'Ennius, mais il est difficile de voir dans cet emploi de *adolere*, à l'époque où écrivait Lactance, autre chose qu'une citation textuelle.

¹⁾ proprement «celle qui brûle»; le participe en *-ndus* a ici la même valeur active et présente que *uoluendus, secundus, oriundus*.

gelidos adolere liquores; Ovide Met. 1, 492 *utque leues stipulae demptis adolentur aristis, | ut facibus saepes ardent*; Colum. 12, 31 (*corpus bestiolae*) *igne adoleatur*; Gell. 17, 10, 7 *petiuit ut Aeneida... adolent*; Tert. Nat. 2, 17 *uellet Iuno Punicam urbem... ignibus adolēri*, etc. Aucun doute n'est possible sur la signification première du verbe; c'est l'idée de «faire flamber, réduire par la flamme» qu'il exprime.

Comme beaucoup de verbes latins, *adolère* est susceptible de se construire de deux manières: de même que Plaute écrit indifféremment *aspersisti aquam*, Bacch. 247 et Truc. 336, et *guttulā | pectus ardens mi aspersisti*, Epid. 554, c'est à dire avec un complément «de l'objet interne» *a. aquam*, analogue à *uūere uītam*, ou avec un complément marquant le but *a. pectus*, comme *adīre aliquem*, et un instrumental indiquant avec quoi ce but est visé ou atteint, *guttulā*, de même on trouve pour *adolère*, des constructions comme *ārīs adolère odōrēs* «faire brûler les parfums sur les autels», et *altāria adolère dōnīs* «faire brûler les autels avec les dons qu'on y place». Mais dans cette seconde construction, le sens du verbe est moins clair: si *adolère hostiam* ne comporte pas d'ambiguïté, il n'en est pas de même pour *adolère āras*, *altāria hostiūs*, *uictimīs*: pour le sujet qui sacrifie, ou pour l'écrivain qui décrit, il n'est pas évident que l'autel «flambe»¹⁾; et l'on peut être enclin à interpréter le verbe autrement. D'autre part il s'agit, comme on l'a vu, d'un vieux verbe, maintenu seulement par le rituel. La langue parlée l'ignore entièrement; la langue écrite n'en use que rarement, et lui substitue de synonymes plus vivants: *fūmāre* (Lucrèce 6, 752; Virg. Buc. 1, 43; Ov. Epist. 1, 25, Fast. 2, 193; Sil. Ital. 12, 332 *a. fumant*), *ardēre* (Vg. G. 3, 490); *incendere* (Vg. Aen. 8, 285); *ūrere* (Tib. 3, 12, 17); *lūcēre* (Manil. 1, 20); *accendere* (Pline Nat. Hist. 15, 135); *flāgrāre* (Sil. 1, 969; 8, 385) etc.

Verbe isolé, auquel ne correspond aucun dérivé substantif ou adjectif, il est tentant de lui trouver une famille et de le faire entrer dans un groupe auquel il s'incorporera. L'étymologie populaire n'aura pas de peine à trouver: il y a un verbe bien usité, *alō* «nourrir, faire croître», auquel correspond un intransitif inchoatif *adolēscō* «grandir», et auquel a déjà été rattaché le nom de l'autel, *altāre*: *adolescit u Graeco ἀλδήσκω, id est aderesco, uenit. Unde fiunt „adultus, adulescens“: „altare“ eo quod in illo ignis excrescit; et „exoletus“, qui excessit „olescendi“, id est crescendi, modum; et „inoleuit“, id est creuit, dit l'abrégé de Festus, 5, 10. D'autre part la langue a le sentiment qu'à coté d'un intransitif en *-ēscō* peut exister un transitif causatif en *-eō*: *torreō, torrēscō*. *Adoleō* tendra donc*

¹⁾ Ce serait du reste une question de rechercher si l'usage de brûler tout ou partie des victimes offertes était encore vivant sous l'Empire, et si l'on ne se contentait pas d'immoler les animaux, puis d'exposer leurs chairs, avant de les rôtir pour le repas sacrificiel.

naturellement à être interprété comme le causatif-transitif de *adolēscō*, et des constructions comme *adolēre altāria dōnīs* seront expliquées comme «accroître les autels des dons qu'on y place». Il est impossible de dire si c'est à ce sens que pense déjà Lucrèce lorsqu'il écrit, IV 1237:

et multo sanguine maesti
conspargunt aras *adolentque* altaria donis.

Mais pour un Latin de l'époque impériale qui lisait ces vers, il n'y avait pas de différence entre l'expression employée par Lucrèce, et celle qu'on rencontre dans Virgile, par exemple Aen. XI 50:

et nunc ille quidem spe multum captus inani
fors et uota facit *cumulatque* altaria donis.

Et lorsque dans la même Énéide, VII 71, il rencontrait le vers

Praeterea, castis *adolet* dum altaria taedis

il l'entendait comme un synonyme de *cumulāre*, ou de *colere*. Aussi voit-on Tacite qui pourtant utilise encore, comme on l'a vu, *adolēre* dans son sens propre¹⁾, écrire par un zeugma étrange, Hist. 2, 3: *sanguinem arae obfundere uetitum: precibus et igne puro altaria adolentur*: et même simplement, Ann. 14, 30: *nam cruore captiuo aras et hominum fibris consulere deos fas habebant*, où rien ne rappelle plus le sens de «brûler». Cet emploi va se perpétuant dans la latinité impériale; Saint Augustin écrit, Ciu. D. 10, 3, [*deum*] *suauissimo adolemus* (= colimus, adoramus) *incenso*; et la version latine du De Bello Judaïco de Josèphe dit *adolēre bellum* (Heges. 5, 3, 1 *Titus bellum adolebat*) comme *adolescere bellum* (id. 2, 10. 4; 5, 19). — Nonius et Servius vont codifiant ce nouveau sens; ainsi Nonius 57, 18: *adolere est uerbum proprie sacra reddentium, quod significat uotis uel supplicationibus numen auctius facere, ut est in isdem: macte esto* (cf. Servius Aen. 4, 57)²⁾. *Et intellegi debet ab eo quod est adoleuit, id est creuit, et adultum, quod est auctum, et aucta aetate aut aliqua causa maius solito factum ducere proprietatem. Vergilius Aeneidos lib. I (704)... idem in VII (71) et in Bucolicis (VIII 65):*

uerbenasque adole pinguis et mascula tura;

quod est: adde, cumula; et Georg. lib. IV (379). Toutefois, dans un autre passage, 247, 33 il donnera indifféremment le sens ancien et le sens

¹⁾ [*hunc phoenicem*] *subire patrium corpus inque Solis aram perferre atque adolere*, Ann. 6, 28.

²⁾ L'étude du groupe *mactāre, macte estō* fournirait un second exemple aussi curieux d'un développement de sens d'une expression vieillie et maintenue dans la langue religieuse, qui a également son point de départ dans une étymologie populaire. Mais *non omnia possumus omnes*.

nouveau et avec une inconséquence singulière il interprétera d'une tout autre façon le passage des Bucoliques VIII 65 qu'il a précédemment cité: *adolere est urere. Vergilius in Bucolicis (VIII 65):*

uerbenasque adole pinguis et mascula tura.

Adolere, augere, honorare, propitiare: et est uerbum sacratum, ut macte, magis aucte. Vergilius Aeneidos lib. I (703) et lib. VII (71)... ab olescere, crescere: unde adolescentem dicimus. De même Servius, ad Aen. I 704: *adolere proprie est augere. In sacris autem κατ' εὐφημισμὸν adolere per bonum omen dicitur; nam in aris non adolentur aliqua sed cremantur* (même enseignement dans le Scholiaste de Stace, Theb. 1, 514); et ad Bucol. 8, 65: *adole, incende. Sed κατ' εὐφημισμὸν dicitur, nam 'adole' est 'auge' ¹⁾*. C'est exactement le contraire de la vérité historique qui est enseigné et codifié. Il est notable au contraire que les gloses interprètent correctement le participe passé: ainsi C. G. L. II 564, 19: *adoletum, uictimatum bustum*; II 382, 23 *δλόκαυστο<ν>*, *adolitum*; V 437, 20 *adoleta quae in aris sunt combusta*. Cet enseignement répond à l'usage; doctrine et pratique se trouvent d'accord; St. Jérôme écrit, Epist. 21, 2: *ut... per singulas aetates adoleret (Christus)*, qu'il n'est pas besoin de corriger en *adolesceret*, comme l'imagine le Thesaurus; Cassian. Inst. 4, 24 tit.: *de ligno arido quod quasi adolendum rigare non destitit*; et au sens figuré Chalc. Comm. 23: *genitalium membrorum... conceptum... germen adolentium*; 220 *animae partes... omnia membra... regunt nutriendo adolendo mouendo*; Prosp. resp. ad cap. Gall. 2, 6: *arbitrium... hominis gratia dei non abolet, sed adolet*; Carm. ingr. 357 *inque graues adolet plantaria fructus (dei gratia)*. Je ne parle pas d'un développement de sens accessoire, dû au fait que *adolēre* s'est souvent employé des parfums que l'on brûle en l'honneur des dieux, et qui a abouti à rapprocher *adolēre* de *olēre*; d'où dans Pseudo-Apulée, herb. 42, 7 *codas tres, quae adolent suauiter*; la glose *adolet, incendit uel ualde olet*, et dans le Codex B de Plaute, Cas. 236 la variante fautive *adolent* pour *olent*.

Mais si les Latins avaient le sentiment qu'à un inchoatif-intransitif en *-escō* pouvait correspondre un causatif-transitif en *-eō*, ils savaient aussi qu'à un composé dont le préverbe est *ad-* s'oppose un composé en *ab-*: d'où les couples antithétiques: *abeō, adeō*; *abdūcō, addūcō*; *abiciō, adiciō*; *abripīō, arripīō*, etc. Or il est frappant de constater que *aboleō* apparaît dans la littérature latine juste au moment où le sens ancien de *adoleō* «faire flamber» s'oblitére au profit du nouveau sens construit par l'imagination populaire qui fait de *adolēre* un équivalent de *augēre*.

¹⁾ Cf. ad Georg. 4, 379: „*adolescunt*“ ... pro „*incenduntur*“ κατ' εὐφημισμὸν *ponitur*.

Si étrange que cela puisse paraître, *abolēre* est inconnu des auteurs de la période républicaine: il n'est attesté qu'à partir de Virgile (4 ex.), et Tite Live (6 exemples); rarement employé par les auteurs du premier siècle de l'Empire (Sénèque en a 8 ex., Pline l'Ancien 10 exemples), il ne devient plus fréquent qu'à partir de Suétone et Pline le Jeune. Le composé *abolēfaciō* est seulement dans Tertullien et Saint Ambroise. Les dérivés *abolitiō*, *abolitor*, *abolitus* sont tout aussi tardifs. Sans doute l'absence du mot dans la littérature de l'époque républicaine ne prouve pas péremptoirement qu'il n'ait pas existé dès cette époque. Il est tout de même étrange que Cicéron, qui aurait eu mainte occasion de l'écrire, qui connaît et emploie *dēleō*¹⁾, n'ait aucun exemple de *aboleō*, ni non plus Caton, ni Varron, ni Salluste. On peut donc se demander si *abolēre* «détruire, anéantir» n'a pas été construit, à date relativement récente, sur *adolēre* interprété «faire croître, augmenter». Il est à noter que Virgile qui est le seul à avoir employé *adolescō* inchoatif de *adolēre*, Georg. 4, 379:

Panchaeis *adolescunt* ignibus arae

est aussi le premier à avoir fait usage de *abolescō*, Aen. 7, 231:

non erimus regno indecores, nec uestra feretur
fama leuis, tantique *abolescet* gratia facti

où Servius note justement: *abolescet, abolebitur. Et usus est inchoatiua forma, cum opus non esset.* — Ainsi l'on découvre des stades de développement propres au latin, dont il est inutile et erroné de chercher l'explication au dehors de lui et avant lui: *adolēre* «faire flamber», méconnu et mécompris par la langue commune, a été rapproché indûment de *adolēscere* dont il est devenu le causatif; et il a entraîné alors la création par contraste de *abolēre, abolēscere*: le terme final de cette évolution apparaît dans la phrase de Prosper citée plus haut: *arbitrium... hominis gratia dei non abolet, sed adolet.*

¹⁾ Cf. ad Fam. 7, 18, 2 *sed miror quid in illa chartula fuerit quod delere malueris... non enim puto te meas epistulas delere ut reponas tuas...*, tandis que Tacite écrit Hist. 2. 48 *libellos epistulasque abolet*; Pline Epist. 7, 19, 6 *libros quamquam ex necessitate et metu temporum abolitos... seruauit.* Cf. encore Suétone, Aug. 85; Tib. 61; Cal. 34; etc.

Jan Otrębski.

Lacińskie grupy *-oui-* *-oue-* *-ouo-* przed spółgłoską.

Należy się tu liczyć z dwu ewentualnościami: 1. druga samogłoska tych grup znajdowała się w zgłosce otwartej; 2. druga samogłoska tych grup miała miejsce w zgłosce zamkniętej.

W razie pierwszej ewentualności, o której tu najspierw będzie mowa, nasze grupy mają dwojaką kontynuację: \bar{o} i \bar{u} , jak to wynika z następujących przykładów:

a) *fōtus mōtus uōtus* \leftarrow **fouitos *mouitos *uouitos* od *foueō moueō uoueō*;

nōnus \leftarrow **nouenos*, *nōnāgintā* \leftarrow **nouenā-* z **neuŋno-* | \bar{a} -; por. goc. *niun*, st.-ind. *nōva* '9';

nōlō \leftarrow **no-uelō* \leftarrow **ne-uelō*; por. st.-c.-słow. *velq velēti* 'βούλεσθαι, θέλειν...';

tōtus \leftarrow **touetos*, w związku ze st.-ind. *tavas-* 'mocny'.

b) *cūria* \leftarrow **co-uirīā*, por. wolsk. *co-vehriu*;

prūdēns \leftarrow **prouidēns*;

nūdus \leftarrow **nog*edhos*, por. st.-isl. *nøkkveðr*, tudzież goc. *naqaps* \leftarrow **nog*odhos*.

Ta dwoistość nie jest jeszcze wyjaśniona ostatecznie. Pierwszą prawdziwą próbę w tym kierunku dał Solmsen w *Studien zur lat. Lautgeschichte*, Strassburg 1894, 82 i nast. Według mniemania tego uczonego czynnikiem, który wywołał rozszczępienie się grup *-oui-*..., była synkopa: nie doznawszy synkopy, *-oui-*... przekształcały się poprzez *-oo-* w *-ō-*, natomiast po przejściu synkopy *-oui-*... poprzez stadium pośrednie *-ou-* dawały jako rezultat *-ū-*. Zasadnicza myśl Solmsena co do udziału synkopy w rozwoju grup *-oui-*... utrzymała się, jako słuszna, aż do dnia dzisiejszego. Ale sam bieg rozwoju naszych grup jest ciągle jeszcze zagadkowy, szczególnie, jeśli chodzi o grupę *-oui-*; por. jeszcze Stolz IF XIII 111 i nast.; Ernout, *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin*, Paryż 1909, 46 i nast.; Solmsen IF XXXI 480²; Juret, *Dominance et résistance dans la phonétique latine*, Heidelberg 1913, 210 i nast.; Sommer, *Hdb.*

d. lat. L.-u. Formenlehre², Heidelberg 1914, 158 i nast., Kritische Erläuterungen z. lat. L.-u. Formenlehre, Heidelberg 1914, 46 i nast.

Na podstawie przytoczonych wyżej i innych powszechnie znanych faktów wysnułem dwie następujące reguły:

1) z grup *-oui-*..., o ile druga samogłoska doznała synkopy, powstało *-ō-*;

2) z grup *-oui-*..., o ile druga samogłoska synkopie nie ulegała, rozwijało się *-ū-*.

Tak więc, wychodząc z tego samego założenia, że na losy grup *-oui-*... [przed spółgłoską!] decydujący wpływ miała synkopa, doszedłem do wyników w sam raz przeciwnych, aniżeli Solmsen i późniejsi badacze.

W wyrazach typu **mouitos* przez zanik *i* grupa *-ou-* znalazła się w bezpośrednim sąsiedztwie spółgłoski *t* i, tracąc *u*, wzdłużała poprzedzającą samogłoskę, skąd *-ō-* w *mōtus*. — W przypuszczeniu tem niema nic nieprawdopodobnego. Synkopa *i* w particip. p. p. zaszła też w *doctus tostus* (← **docitos *torsitos*); sąsiedztwo *u* z pewnością temu nie przeszkadzało, jak widać z *iūnior* ← **iuuēnior*... Co do zaniku *u*, to, jak wiadomo, *u* wogóle miało tendencję w tym kierunku, por. takie fakty, jak **u[lāna...*, *deorsum* ← **dēuorsom*..., o czym najlepiej informuje Sommer, Hdb². 227; 157 i nast., tudzież op. cit. 59 i nast. Wzdłużenie *o* w związku z zanikiem *u* ma analogię we wzdłużeniu samogłosek krótkich wskutek zaniku *z* (por. *nīdus* ← **nīzdos*, st.-g.-niem. *nest*...), jakkolwiek między *u* a *z* nie było dokładnej odpowiedniości: *u* to *u* consonans; następnie zaś, wzdłużenie *o* ma analogię w losach dyftongu *au* w okresie późniejszym, cesarskim: oto akcentowane *au* wzdłużało *a* (por. Terentianus Maurus w Gramm. Lat. VI 340₄₈₁ i nast. K.: *au* tamen capere uidetur saepe productum sonum, *auspices* cum dico et *aurum*, siue Graecus αὔριον), aby potem stracić drugi element składowy: Φαστος CIA III 10, *Cladius* CIL II 4638...; por. Lindsay, Die lat. Sprache, Lipsk 1897, 47; Sommer, Krit. Erläut. 22 i nast. — W powyższem ujęciu procesu *-oui-* ⇒ *-ō-*, które przedstawiłem prof. Rozwadowskiemu jeszcze w r. 1917, zastosowałem, podobnie jak Thurneysen IF XXXIX (1921) 200², stare przed-solmsenowskie przypuszczenie, według którego *u*, o ile przed spółgłoską znalazło się wtórnie, wskutek synkopy, w łacinie ginęło (por. odnośną literaturę w Solmsena op. cit. 120).

Tam, gdzie druga samogłoska grup *-oui-*... przez synkopę nie zanikała, przekształcała się w zgłosce nieakcentowanej w *u*, przed którym *u* z konieczności musiało ginąć: *-oui-* ⇒ *-ouu-* ⇒ *-ou-* ⇒ *-ū-*. — Przedewszystkiem przypomnę, że dla kształtowania się samogłosek krótkich w zgłoskach nieakcentowanych ważne znaczenie miało sąsiedztwo otaczających spółgłosek: tem się tłumaczy fakt, że w starszym okresie łaciny samogłoskom *u a e o i* odpowiada przed następującymi wargowemi

dźwięk typu *ū*, bliższy *u*, aniżeli *i*, por. *optumo* CIL I² 9, *facilumed* ib. 581₄₇...; *Hecoba* Quintil. Institutionis orat. I 4, 16... , co do czego Sommer, Hdb². 104 i nast., gdzie dalsza literatura. A przed następującem *l* (wel.) z samogłosek krótkich powstawało wprost *u*: *famulus* wobec *familia*, *Siculus* wobec *Sicilia*...; to samo przed *u*: *dē-puuiō* \Leftarrow **dēpauiō* *abluō* \Leftarrow **louō*, *uidua* = st.-ind. *vidhāvā*, st.-c.-słow. *vidova*...; *trī-duuom* \Leftarrow **trī-diuom*, jak wynikać się zdaje ze st.-ind. *-divam*; por. o tem Brugmann, Grundr. d. vergl. Gramm. I² 230 i nast. § 250. Niewątpliwe jest również oddziaływanie na losy samogłosek tego *u*, które te samogłoski poprzedzało. Stąd pochodzi przejście **sue-* \Rightarrow *so-*, **que-* \Rightarrow *co-* w wyrazach, jak *soror* \Leftarrow **suesōr*..., *coquō* \Leftarrow **quequō*... We wszystkich tych wypadkach *u* oddziaływała na otaczające samogłoski w sposób jednakowy: zmienia je na tylne. Czyż nie jest więc rzeczą naturalną, że *i*, które w głóskach nieakcentowanych wogóle było dźwiękiem chwiejnym (między *i* i *u*), w pozycji po *u* przekształcało się wprost w *u*? A przed tem wtórnie powstał *u* poprzedzające *u* bez wątpienia ginęło: był to proces analogiczny do tego, według którego zanikało *u* przed *o* (*deorsum*...); por. też *urgeō* \Leftarrow **uurgeō* (?); *boum* (gen. pl.) \Leftarrow *bouum* \Leftarrow *bouom*, co do czego Sommer, Hdb². 162. Dyftong, powstały po zaniku *u*, mianowicie *ou*, w wyniku swego rozwoju przekształcił się w *ū*; stąd: *prūdēns* (\Leftarrow **proudēns* \Leftarrow **prouudēns* \Leftarrow **prouidēns*).

Wykniętymi tu drogami toczył się nietylko rozwój grup typu *-oui-*, t. j. grup o początkowej samogłosce *-o-*, lecz także grup im pokrewnych, takich, które przed skupieniami *-ui-*... miały inną samogłoskę aniżeli *-o-*.

Grupę o początkowem *u* reprezentuje forma stopnia wyższego od *iuuenis*: *iūnior* *iuuenior*; niepodobna rozstrzygnąć, którą z dwu możliwych dróg potoczył się rozwój postaci *iuuenior*, raczej **iuuēniōs*: w jednym (**iuu[e]nior*) i w drugim wypadku (**iuuunior*) rezultat musiał być ten sam, t. j. *iūnior*. — Co się tyczy postaci *ūdus* w stosunku do niejasnego etymologicznie *ūuidus*, to doznała prawdopodobnie synkopy: **ūūdōs* (\Rightarrow *ūdus*) tak się ma do *ūuidus*, jak *caldus* .. do *calidus*...

Jako przykład na grupę, rozpoczynającą się od *ī*, może służyć *ūita* \Leftarrow **g^huotā* (por. lit. *gyvatā*); najpierw powstało tu przez synkopę zapewne **ūiūta*, a później *ūita*.

Wątpliwości budzi bieg rozwojowy wyrazów, które przed *u* posiadały niegdys dyftong *ži*. Są to:

dītis gen. sg... od *dīues*, *dītior* = *dīuitior*, *dītiae* = *dīuitiae*, przy-czem formy krótsze ma już Plautus (*dī[ui]tīs* Capt. 170, Trin. 682; *dī[ui]tias* Rud. 542...), Terencjusz...; *nītor* prawdopodobnie z **gneiūitōr* od pnia tego samego, co w *conīueō* -- tak sądzi się pospolicie wzorem Froehdego BB XVI 196, jakkolwiek dłuższa postać nigdzie się nie zachowała; por. Sommer, Hdb². 610, Thurneysen IF XXXIX 200; *ob-lītus* = *līuitus* (Caesellius według Cassiod. w Gram. Lat. VII 206 K. podaje, że *liuitus*

'latet in antiquis [nominibus et] monumentis'), *oblīscor* (por. *oblī[ui]scendi* Pl. Mil. 1359). Na *ei* przed *u* tych wyrazów wskazują odnośne etymologie: 1. *dīues* ma mieć ten sam pień, co *deus* = **deiuos* i pochodzić od *dīua* 'δῶρα θεῶν' por. Vaniček, Etymolog. Wtb. d. lat. Sprache, Lipsk 1881, 124; Walde, Lat. etymolog. Wtb.² 236 i nast.; Schulze KZ 45, 190; Muller, Altital. Wtb., Getynga 1926, 143. 2. *nītor* z **gneiūitor* zestawia się z goc. *hneiwan* 'κλίειν' *ana-hneiwan* 'κόφαι'; tu i tam pień **kneig^h-*; o *ei* w tym pniu świadczyć się zdaje *ī* w p. p. p. **nictos* por. *nictāre*; to skupienie etymologiczne nie jest jednak dokładnie zanalizowane. 3. *ob-līuīscor* spokrewnione jest zapewne, jak to twierdził już Pott, **Etymolog. Forsch. auf dem Gebiet d. idg. Sprachen I²*, Lemgo 1859..., 655, z *linō* i pochodzi z **ob-lēiūiscōr*; interpretacja strony semazjologicznej tego wyrazu jest jednak chwiejna, por. Walde op. cit. 533; Sommer, Hbd.² 602; Muller op. cit. 303.

Wśród uczonych niemal upowszechnił się pogląd, iż w wyrazach tych *u* zanikło dlatego, że się znajdowało między jednakowymi samogłoskami (uzasadnił to po raz pierwszy Solmsen, *Studien z. lat. Lautgesch.* 109 i nast.). Wysuwa się tu przecież poważny szkopuł. Formy t. zw. ściągnięte, czyli krótsze znajdują się w literackich pomnikach rzymskich już od najdawniejszych czasów, to znaczy od czasów, kiedy jeszcze nie mogło być nawet mowy o *ī* z *ei*: zanik *u* nie mógł się tu więc odbyć w pozycji między dwoma *i*. Tymczasem w okresie wcześniejszym wogóle nie było momentu, kiedy *i* zgłoski następującej miałyby w dyftongu *ei*, ew. jego kontynuacji dźwięk z niem dokładnie korespondujący, a tem samem nie było też odpowiednich warunków dla procesu, sformułowanego i uzasadnionego przez Solmsena, — chyba na papierze.

Traktowanie grupy *-āui-* ilustrują przykłady:

auceps ← **aui-cap-s*, *auspex* ← **aui-spec-s...*; por. *auis*;

audus audeō ← *avidus *auideō*;

raucus od *rauiō rauis*;

gaudeō ← **gāuideō*, por. partic. *gāuisus*; w niejasnym dotychczas stosunku pokrewieństwa z gr. dor. γᾶθουμαι, joń. γηθέω.

Zgodnie z rozumowaniem, zastosowaniem wyżej, należałoby przypuścić, że wszędzie, gdzie na miejscu *-āui-* występuje *-au-*, połączenie to powstało nie przez synkopę *i*, lecz skutek zmiany *u]i* ⇒ *u]u*. Nie można jednak poprzestać na tym wniosku, bo — w teoretycznym ujęciu — synkopowana grupa *-āui-* także mogła dojść do *-au-*. Od *u* (*u* consonans) do *u* droga była bardzo łatwa (por. *ceu* ← **ce-ue*; *neu* ← **nē-ue*; *seu* ← **sei-ue*), i w pozycji po *a* takie przejście (*u* ⇒ *u*) było może łatwiejsze, aniżeli po innych samogłoskach. Przeciwieństwo *-ou-* ⇒ *-ō-*, ale *-au-* ⇒ *-au-* wypadnie zestawić z przeciwieństwem, jakie widać w traktowaniu dyftongu *ou* i *au*: *ou* uległo monoftongizacji najpóźniej pod koniec w. III przed Chr., i to na całym obszarze Lacjum (*ou* ⇒ *ū* lub *ō*), podczas gdy *au* tylko w Italji

doznało wczesnej monoftongizacji, poza Italją zaś dotrwało do języków romańskich. — Nie należy jednak zapominać, że istnieje wyraz, który przecież ma *a* z *āu*. To *mālō*: postać *mālō* poszła z całą pewnością z *māuolō* (z **mag^u/-uolō*), jak to widać z form *māuīs māuolt māuoltis*. Nie jest tu przecież fakt zwykły: *māuolō* doznawało, jak się zdaje, fakultatywnie synkopy, skąd **māūlō* ⇒ *mālō*; podobnie *nōlō*: powstało z **noulō* przez synkopę, jaka zaszła w **nouolō*, zrekonstruowanem przez Skutscha **Berl. phil. Wochschr.* 1895, 1332. 1333 uw.***

U w a g a. Postać *nōlō*, jeśli chodzi o jej stosunek do form dłuższych, to *crux interpretum*, por. Sommer, *Hdb.*² 117, 535; *Krit. Erläut.* 151 i nast. Obecnie sprawa staje się łatwiejsza, należy tylko wziąć jeszcze pod uwagę ewentualny udział synkopy w kształtowaniu odnośnych form. W jednym czasie istniały zapewne postaci **noulō* (która straciła *-o-* przez synkopę) i **nouolt* (w której dla synkopy nie było miejsca, jako że drugie *-o-* znajdowało się pod ochroną dwu zamykających zgłoskę spółgłosek). Z biegiem czasu **noulō* przekształciło się w *nōlō*, a w **nouolt* restytuowano *nē-* (por. *neuolt* Pl. Ep. 42, Most. 110, Trin. 364), nie restytuowano zaś od razu *nōn*, bo to wówczas nie było jeszcze zwykłym przeczeniem, odpowiadającym *ne-*.

Co do traktowania *-āu* ⇒ *-ā-*, to w **māūlō* sprzyjała mu, być może, pomyslna konfiguracja dźwięków, mianowicie bezpośrednie sąsiedztwo welarnego *l*.

Losy skupienia dźwięków *-aiyi-* ilustrują przedewszystkiem postaci *aetās aeternus*. — Doszły do nas odmianki, reprezentujące stan dawniejszy: *aeuitas* XII tab. I 3, Varro Men. 544 oraz *aeuitermus* Varro LL VI 11. Czy są to zarazem odmianki, które dały początek tamtym dwu? Takie jest naturalne tłumaczenie, datujące się od Varrona l. c. (...*Aeuiternum*, quod factum est *Aeternum*; ed. Spengel), a trwające z przerwami (por. np. v. Planta, *Grammatik d. osk.-umbr. Dialekte* I, Strassburg 1892, 204. 228) do dnia dzisiejszego: zmodernizowane przez Solmsena op. cit. 110, tłumaczenie to podaje dwójkę *aeuitas : aetās* (ew. **aiuiternos : aeternus*) jako klasyczny przykład na zanikanie *u* między jednakowemi samogłoskami (*i*). Ale rękojmi co do takiej wykładni stosunku naszych odmianek do siebie niema żadnej: *aeuitas aeuitermus* są wprawdzie bardzo bliskie postaci macierzystych **aiyo-tāt- *aiyo-terno-s*, lecz niekoniecznie temi, z których *aetās aeternus* się rozwinęły; tak też np. Planta l. c. Dłuższe formy to te, w których kontynuacja tematycznego *-o-* (**aiyo-*) utrzymała się (jak w *bonitās, dignitās...*), zaś krótsze to te, na których dalsze kształtowanie miała wpływ synkopa (jak w *facultās* ⇐ **fac(i)-tāt-...*): **aiyo-t-* ⇒ **aiyt-* ⇒ *aet-*; por. też Planta l. c. Że dłuższe formy utrzymywały się czas jakiś obok krótszych, to rzecz dość zrozumiała: wchodził tu w rachubę wzgląd na przejrzystość etymologiczną. Zresztą sprawa pierwszeń-

stwa, która w praktyce rozstrzygnąć się nie da, teoretycznie nie ma znaczenia: macierzystymi postaciami w stosunku do *aetās aeternus* mogą być historycznie stwierdzone *aeuitas aeuiternus*, bo — o ile są dość starożytne — i one do krótszego brzmienia miały otwartą tę drogę, którą tutaj wytknięto dla owych prapostaci **aiuot-*.

Jak wspomniano na początku tej pracy, osobnego omówienia wymagają te grupy *-oui-* *-oue-* *-ouo-*, których druga samogłoska miała miejsce w zgłosce zamkniętej. — Poniższe przykłady rozbić wypadnie na dwie grupy, stosownie do tego, czy zgłoska zamknięta, zawierająca drugą samogłoskę grup *-oui-*..., jest zgłoską wygłosową, czy wewnętrzną w wyrazie.

Łac. *tūs tūris* jest bez wątpienia pożyczką z języka greckiego, tem bardziej, że sama rzecz, którą ten wyraz oznacza, kadzidło, też przeszła do Rzymian od Greków¹⁾. Jest to fakt powszechnie uznany, por. Schrader, *Reallexikon d. idg. Altertumskunde*² II 4 (Berlin i Lipsk 1926) 640; nie ustalono tylko drogi rozwojowej, jaką musiało przebyć gr. *θύος*, aby się stać łac. *tūs tūris* (tak już za czasów Plauta, por. *Poenulus* 451). Ponieważ o normalnem ściągnięciu połączenia *-uo-* (może raczej *-uuo-*, por. Sommer, *Krit. Erläut.* 18) trudno tu mówić (przymiotniki jak *contiguos innocuos perpetuos*... żadnego ściągnięcia nie wykazują), zaproponowano wyjście dwojakie. W postaci **tuos*, odpowiadającej hom. *θύος*, samogłoska *-o-* uległa najpierw zmianie w *u*, a następnie zaszło ściągnięcie: *-uo-* ⇒ *uu-* ⇒ *ū-*, por. Stolz, *Lat. Grammatik*⁴ 83; także O. Hoffmann, *Heinichens Lat.-deutsches Schulwörterbuch*⁹, Lipsk i Berlin 1917, 885 s. v. *tūs*. Inne jest przypuszczenie Sommera, *Krit. Erläut.* 18: w łac. **tuuos* samogłoska *-o-* uległa synkopie, a połączenie *-uu-*, ściągnąwszy się, wyłoniło *-ū-*. Ani jedno, ani drugie tłumaczenie nie może uchodzić za całkowicie udowodnione. Przypuszczenie Stolza opiera się na hipotezie, której nie uzasadniono jeszcze w sposób ostateczny, że *-o-* także po *-u-* (tj. *u* i *u* przeszło w *-u-* w tym samym czasie, co i pozatem, por. Niedermann, *Hist. Lautlehre des Lateinischen*², Heidelberg 1911, 27 i nast. (§ 18) 38 i nast. (§ 30). Sommer znów każe nam wierzyć, że w dwuzgłoskowym wyrazie **tuuos*, którego pierwsza zgłoska nie była ani natura, ani positione longa, *-o-* mogło zaniknąć w sposób zwykły — i to wbrew własnemu ujęciu w *Hdb*² 150 i nast. Ale jedno z tych tłumaczeń — albo Stolza, albo Sommera — musi być słuszne, bo jakieś trzecie nie wchodzi, jak się zdaje, w rachubę. — W odmianie swojej *tūs* (por. *tūris*...) odstrychnęło się od swego wzoru greckiego (por. hom. gen. sg. *θύος*...) i upodobniło do takich łacińskich, jak *iūs pās rūs*: punktem styczonym między nimi musiała być chyba forma nom.-acc. sg.

¹⁾ Pożyczka to stara: według relacji Liwjusza X 23 już w r. 296 przed Chr. w celu odwrócenia prodigiów *publice uinum ac tus praebitum*.

Forma nom.-acc. sg. wyrazów *iūs pūs rūs* wymaga tu kilku słów nietylko ze względu na *tūs*, lecz także sama przez się, jako że jest wciągana w rozważania na omawiany tu temat. Zachodzi przedewszystkiem pytanie, ile jest słuszności w twierdzeniu, że wyrazy te miały niegdys brzmienie dwuzgłoskowe **iouxos* itd.?

Chyba powszechnie jest twierdzenie, że postacią macierzystą łac. *iūs* jest **iouxos*. Bezpośrednio nieprzekazane, **iouxos* ustalono na podstawie dwu faktów napisowych: *-odiouestod* z napisu na Forum CIL I² 1 i *iouesat* z napisu Duenos CIL I² 4. Decydującym był fakt pierwszy: wzorem Skutscha i Hülsena wyodrębniono tu *iouestod* = 'iūsto', który to przymiotnik tak się ma do rzeczownika na *-os/es-* (**iouxos*), jak np. *scelestus* do *scelus*. Nie stąpamy tu jednak po gruncie pewnym. Przymiotnik **iouxestos* znajduje się w napisie, który w całości jest zniszczony i zupełnie niezrozumiały: odczytano w nim zaledwie jeden wyraz, «de quo nemo adhuc dubitationem mouit»: *kalatorem*; por. CIL I², p. 368. Co zaś do postaci czasownikowej *iouesat*, która znaczyła rzekomo 'iūrat', to ta zasługuje na jeszcze mniejsze zaufanie. Goldmann, który poświęcił napisowi Duenos osobną pracę (*Die Duenos-Inschrift*, Heidelberg 1926), obstaje przy tem, że znany już poprzednio znak między *u* a *e* był znakiem dla *ī*, i czyta krytyczny ustęp jako *io ueisat deiuos* 'io, uisat (uideat) deus' = 'niech patrzy bóg'. — Etymologowie nie znaleźli dotąd w innych językach indoeuropejskich zupełnie dokładnego odpowiednika dla rzekomego łac. **iouxos*: w grupie indoirańskiej łac. *iūs* odpowiadają postaci: st.-ind. *yōś* i aw. *yaoš* (por. *yaoždadaiti* 'oczyszcza'), które należą — podobnie jak *iūs* — do starej terminologii religijnej (Vendryes MSL XX 267); są to jednak postaci jednozgłoskowe. Może taką też było od początku łac. *iūs*, skoro podstawy, na których się opiera dwuzgłoskowe **iouxos*, są tak kruche? W tym wypadku dawniejszą formą łac. *iūs* może być *iou* z: lex Acilia repetundarum, 123/122 przed Chr., CIL I² 583; zdaje się ją wspierać st-irl. *huisse* 'sprawiedliwy' ≙ **iustiūs* (Pedersen, Vergl. Gramm. d. kelt. Sprachen I, Getynga 1909, 64). Niema więc pewności, ani czy łac. *iūstus* pochodzi z **iouxestos*, ani — tem bardziej — czy *iūs* kontynuuje dwuzgłoskowe **iouxos*.

Łac. *pūs* ma, jak się zdaje, dość dokładny odpowiednik w greckim πῦς (o tem samym znaczeniu), tudzież w greckim πῦς 'młodziwo'. Postać macierzysta **pūyos*¹⁾, a jej dzieje były zasadniczo chyba takie same, jak zapożyczonego **thuos* = θύος.

Łac. *rūs* jest prawdopodobnie kontynuacją tego samego wyrazu, co

¹⁾ Nie wyłączam jednak możliwości, że *pūs* ma od początku *ū* (długie): stosunek między **pūs* a **puyo-s* (w gr. πῦς-υ/-ς) byłby podobny do tego, jaki reprezentują dwójki typu gr. ῥύς: gen. ῥύος (?)

awest *ravō* 'rozległa przestrzeń, w której się można poruszać swobodnie' (por. też *ravas-čarāt-* 'to, co się porusza na swobodzie'), t. j. ide. wyrazu **reuos*; por. Darmesteter MSL III 55 i nast.

Na postawione wyżej pytanie odpowiedzieć więc należy twierdząco: przynajmniej *rūs*, a zapewne także *pūs* są dwuzgłoskowcami i doznały takiego samego traktowania, jak *tūs*. Niestety, i te przykłady nie dają możliwości rozstrzygnąć pytania co do losów grupy *-ouo-* (ew. *-uuo-*). Jako jedyna ucieczka pozostają jeszcze grupy *-oui-* *-oue-* — i rzeczywiście, pewnej pomocy nam nie odmawiają. Mianowicie ograniczają liczbę możliwych kierunków rozwojowych grupy *-ouo-*: niema ani jednego jako tako pewnego przykładu, żeby wyrazy typu *ouis auis lēuis nouem...* doznały synkopy w zgłosce drugiej, wygłosowej. Skoro zaś przez synkopę nie przechodziły ani te wyrazy, ani takie, jak *nouos cauos...*, to prawdopodobnie nie doznały jej też postaci typu *rūs*. — Pozostaje z tem wszystkim hipoteza Niedermanna co do wczesnego przejścia *-uo-* w zgłosce wygłosowej w *-uu-*: **rouos* ⇒ **rouus* ⇒ **rouis* ⇒ *rūs*; trzeba by jednak zbadać warunki, w jakich to przejście zachodziło. Albo też **rouos* przekształciło się najpierw w **roos* (nastąpił zanik *u* przed *o*) **rouis* ⇒ *rūs*? Por. jednak Juret MSL XX 204 i nast. — Non liquet.

Obecnie o grupach *-oui-* *-oue-*, których *i* i *e* były w wewnętrznych zgłoskach zamkniętych. Na traktowanie *-oui-* brak mi pewnego przykładu. Co zaś do *-oue-*, to grupa ta pozostawała w tej pozycji, jak się zdaje, bez zmiany: *Nouember nouerca...*; także *couentionid* CIL I² 581₂₂. Jako odpowiednik tej ostatniej postaci występuje z czasem *cōntiō* (z pierwszym *o* krótkim, jak świadczy Diomedes, Gramm. Lat. I 433₁₈ K.). Sądzę, że w zmianie *couentiō* na *cōntiō* nie należy się dopatrywać jakiegoś regularnego procesu, któryby miał analogję w tendencjach fonetycznych, o jakich mowa w tym artykule. W *couentiō* wprowadzono w pewnym momencie analogicznie *con-* (por. *conuocō* itd.), a powstałe w ten sposób *conuentiō* (por. Paul. Fest. 100 L; Tab. cens. Varro LL 6, 87; Comm. cons. Varro LL 6, 88) doznało haplologii w casus obliqui: *conuentiōnis...* ⇒ *contionis...* Oczywiście mowa tu o losach *couentiō*, używanego sensu strictiore, nie zaś o tem, którego używano sensu laxiore lub nawet translate: bo tylko tamto było w użyciu częstem, potocznem. Taki rozwój *couentiō* był możliwy tem bardziej, że wobec obfitości czasowników, z którymi ten wyraz się łączył (por. pod *contio* w Thesaurus linguae latinae IV 730 i nast.), poczucie związku z czasownikami *uenire conuenire* musiało być słabe, a wskutek tego ewentualnej haplologii nie hamowało. — Jako przykład na traktowanie grupy *-oue-* przytacza się stale *nuntius* i pochodnik *nuntiāre...* W starszej łacinie wyraz ten ma jako odpowiednik późniejszego *u* samogłoskę *o* (*nontiata* w epistola praetoris ad Tiburtes, saeculi ut uidetur sexti exeuntis, CIL I² 586₆), a może nawet *ou* (*nountios*

Marii Victorini Art. Gramm. I 4, Gramm. Lat. VI 12₁₈ K.); zaś grupę -oue- powstała się na podstawie następującego ustępu z Festi fragm. 162 L.: *Negumate* in carmine Cn. Marci uatis significat, negate, cum ait: «quamuis mouentium duonum negumate», gdzie mouentium według konjektury Büchelera ma być *nouentium* = *nuntium*. Na wyrazie tym niewiele można jednak budować, ponieważ jego etymologia jest nieznana, por. Walde s. v. Dalszym wyrazem o grupie -oue- ma być *nundinae* rzekomo z **nouen-dinae* (**nouen* = *nouem*; *dinae* o pniu tym samym, co w st.-c.-słow. *dnъ*), przez stadium pośrednie **noun-d-* (*noundinum* SC. de Bacch., CIL I² 581₂₃). Rekonstrukcja ta wydaje się prawdopodobna, niewiadomo tylko, jak ją interpretować morfologicznie i znaczeniowo: czy to był rzeczownik, czy przymiotnik typu bahuvrīhi; jak doszło do znaczenia '(jarmark, odbywający się co) dziewiąty dzień', czy '(...co) dziewięć dni'? Jeżeli wyrazy *nuntius* i *nundinae* zawierały rzeczywiście grupę -oue-, to w obu tych wyrazach zmiana tej grupy odbywała się w sposób jednakowy, ponieważ tu i tam sąsiedztwo było to samo: *n... nt/d-*. Być może, że podobnie jak w *duenos e* uległo asymilacji do następującego *o* (skąd *duonos* ⇒ *bonus*), tak samo w naszych połączeniach *e* upodobniło się do *o* poprzedzającego (co np. w *nouerca*, t. j. przed *r* zająć nie mogło, por. *erus ferus...*), a w powstałym w ten sposób połączeniu -ouo- drugie *o* przeszło w *u*, skąd -ouu- -ou- -ū-. Wspomniano wyżej, że grupa -oue- w wyrazie **nouentios* przechodziła w swym rozwoju ku *ū* przez stadium pośrednie *ō*; to samo dotyczy grupy -oue- w **nouendinae*: w lex incerta reperta Bantiae z roku między 133 a 118 zawarta jest właśnie postać *nondin(um)* CIL I² 582₃₁. Prawdopodobnie nie chodzi tu jednak o zwykłe przejście *o* w *u*: jest to raczej wahanie między *o* a *u*, z którym Sommer zupełnie słusznie zestawiał wahanie we *frundēs* || *frondēs*, *funtēs* || *fontēs* Charis., Gramm. Lat. I 130₂₉ K; Vel. Long., Gramm. Lat. VII 49₁₈ K. Podobny fakt fonetyczny także w języku polskim, por. Rozwadowski, Gram. jęz. pol., Kraków, Akad., 1923, 174. W każdym razie losów grupy -oue- w **nouentios* i **nouendinae* nie można kłaść na równi z rozwojem grup -oui-...: **mouitos* i *prouidens*, — nie tylko ze względów teoretycznych, jako że pozycja samogłoski *e* w **nouentios*... była inna, aniżeli *i* w **mouitos*..., lecz także ze względu na stan faktyczny: rozwój grupy -oue- w **nouentios*... odbywał się w naszych oczach, w okresie historycznym, por. Sommer, Hbd.² 159. — Kolejne podobne do **nouentios* przechodziło też *rūrsus* (Pl. Amph. 294; *rūrsus* Pl. Persa 71, Pseud. 871, o czym p. Hofmann IF XLIV 73²): **reūrsom* ⇒ **rouorsom*, skąd już dalej **rouorsom* ⇒ **roursom* ⇒ *rūrsom*.

Łacina posiada tylko bardzo nieliczne przykłady, na których podstawie można sądzić o traktowaniu takiej grupy -āui ..., której druga samogłoska należała do wygłosowej zgłoski zamkniętej. Tutaj należy przede wszystkim końcówka perfektywna -aut z -āuit: *triumphaut* na

tabula triumphorum Barberiniana, r. 718, 722, 726 CIL I² p. 77; *exmuccaut* CIL IV 1391, *pedicaud* ib. 2048 (Pompeii), którą to końcówkę *-aut* należy prawdopodobnie restytuować także w tekście Plauta: **adnumeraut* = *ad numeravit* As. 501 itd. O jednozgłoskowości zakończenia *-avit* por. przede wszystkim Lachmann, In T. Lucreti Cari de rerum natura libros commentarius³ w uwadze do V 396 (str. 290). — Kończówka *-aut* znalazła odbicie, jak wiadomo, w romańskim (włoskie *-ò*), por. Gröbera Grundriss d. rom. Philologie I², Strassburg 1904—1906, 479; 687 i nast. — Występująca w późniejszej, po-plautowskiej łacinie końcówka perfektywna *-āt* (Lucret. I 70 *inrītāt*, VI 587 *disturbāt*...; por. Lachmann l. c.) nie jest fonetyczną kontynuacją końcówki *-aut*: w formie 3. sg. na wzór oboczności *laudāuistī: laudāstī* wprowadzono dwójkę *laudāuit: *laudāt* tylko o tyle w związku z końcówką *-aut*, że będąc sama jednozgłoskową, końcówka ta przygotowała teren dla jednozgłoskowego «ściągniętego» *-āt*: w porównaniu z *-aut* postać *-āt* (któremu w praesens odpowiadało wówczas *-āt*; krótkość jest tu normą już od Luciliusa) wydawać się musiała bardziej regularną i bardziej pasującą we wzorze «ściągniętym».

Dalej wymienić tu trzeba *Mārs*, która to postać — z całą pewnością rozwinęła się z *Mauors*¹⁾, por. *Mauortis* Enn. ann. 108 V¹, *Mauortem* Paul. Fest 131 L. W toku swego rozwoju postać *Mauort-* odbyła stadium przejściowe *Maurt-*; nie ulega to żadnej wątpliwości (por. *Maurte* CIL I² 49 'Marti'), jakkolwiek niewiadomo dokładnie, kiedy i jaką drogą to *Maurt-* powstało: zapewne *Mauort-* ⇒ **Mauurt-* ⇒ *Maurt-*? Rzecz zastanawiająca, że postać *Maurt-* straciła z czasem *u*: *Mārs*. Prawdopodobnie odegrało tu swoją rolę nietylko to, że połączenie *-au-* tkwiło w zgłosce zamkniętej (*Maurte* = *-ī*), a w nom. sg. nawet przed dwu spółgłoskami **Maurus*; sądzę, że nie bez znaczenia był tu także fakt, iż *Mauors* to nazwa boga: używana w wezwaniach itd., postać *Maurt-* podpadła częściowo pod tę tendencję, którym ulegały tytuły...

Łacińskie *audiō* zawierało grupę *ayi-*, jak to wynika z etymologii tego wyrazu: **ayizd-* = gr. **ἀΐσθάνομαι αἰσθάνομαι*. Podstawowa zmiana, jaka się w tym wyrazie dokonała, to ta, że *i*, należące do wewnętrznej zgłoski zamkniętej, przekształciło się pod wpływem poprzedzającego *u* w *u*: **ayizd-* ⇒ **ayuzd-*, skąd następnie **auzd-* = *audiō*. Łac. *oboediō*, oparte na morfemie **ayizd-*, miało o tyle inną historję, że zgłoska z *a* nie dźwigała na sobie akcentu. W szczegółach możliwe tu były dwie drogi rozwojowe: 1. w **ob-ayizdiō* *a* uległo synkopie, *u* stało się samogłoską, skąd dyftong *ui* ⇒ *oe*; 2. nieakcentowane *a* przekształciło się przed *u* w *u* (jak w *dēpunio*), a powstałe stąd połączenie *-uyi-* rozwinęło się dalej w *-oe-*?; por. Solmsen, Stud. 150 i nast. Zwrócę tu tylko jeszcze

¹⁾ Nie wszyscy są tego zdania, por. np. Niedermann, Gnomon I 83.

uwagę, że proces $ui \Rightarrow oe$, polegający na wzajemnej asymilacji obu elementów, jest wynikiem tej samej tendencji, mocą której *filiolus alveolus* zachowały połączenia *io eo*, nie zmieniawszy ich dalej w *iu eu*. Jest to jednocześnie odpowiedź na niedość ostrożne wnioskowanie Solmsena, Studien 121.

Wypadałoby tu poświęcić kilka wierszy t. zw. ściągniętym formom perfektywnym, w których zamiast grup $\bar{a}ui-$ $\bar{a}ue-$ bywa $\bar{a}-$, zamiast $\bar{e}ui-$ $\bar{e}ue-$ — $\bar{e}-$ i zamiast $\bar{i}ui-$ — $\bar{i}-$: *probāuistī probāstī*, *complēuistī complēstī*, *fīniūistī fīnistī*. Nie byłoby nic łatwiejszego, jak przypuścić, że kontrakcja uprawniona była pierwotnie tylko tam, gdzie za grupami $\bar{a}ui-$.. następowała jedna spółgłoska: *optārō* Pl. As. 720, *conplērunt* Lucr. VI 197... reprezentują wtedy stan najdawniejszy; podobnie *nōrit* Pl. Pers. 132, Poen 874, gdzie $\bar{o}-$ powstało z $\bar{o}ui-$. Sądzę jednak, że perfektywnych form ściągniętych nie należy tu wciągać w rozważania, i to aż do czasu, gdy będzie wyjaśnione ostatecznie pochodzenie perfectum na $\bar{u}i$. W nauce panuje obecnie niepodzielnie tendencja, aby tłumaczyć pochodzenie form ściągniętych niezależnie i w oderwaniu od kwestji genezy perfectum na $\bar{u}i$, a to na podstawie ustalonych dla łaciny procesów fonetycznych (por. Solmsen, Studien 176), jakgdyby z pomników łacińskich rzeczywiście widać było, że sprawa pochodzenia form ściągniętych jest wewnętrzną sprawą łaciny historycznej. Tymczasem bezwzględne pierwszeństwo form nieściągniętych przed ściągniętymi wcale nie jest pewne: przecież obie postaci form wkraczają w okres historyczny jednocześnie; tak u Plauta .., w napisach (por. *conioura(se)* CIL I² 581₁₃, r. 186 przed Chr.). Stąd też nie może uchodzić za pewnik twierdzenie, że formy ściągnięte powstały tylko na drodze fonetycznej (i analogicznej): tu i ówdzie forma «ściągnięta» poprzedziła, być może, formę nieściągniętą. Trzeba poczekać na wyniki badania porównawczego.

Wreszcie złożenia z $\bar{u}orsum$ $\bar{u}orsus$, w których pierwszym członem jest indeclinabile, zakończone na samogłoskę długą: *aliōrsum*, *hōrsum*, *prōrsum* $\bar{u}s$, *quōrsum* $\bar{u}s$... (o stosunku do siebie form na $\bar{u}m$ i na $\bar{u}s$ w tradycji literackiej por. Hofmann l. c.). Dzieje tych form nie są dość jasne: w jaki sposób takie np. $\bar{u}orsom$ przybrało postać *quōrsum*? Główna trudność wynika z nieznamości zachowania się grupy $\bar{u}o-$ w zgłoskach niepierwszych. Może jednak $\bar{u}orsom$ wcale nie przechodziło normalnej drogi rozwojowej (np. $\bar{u}o(u)rsom \Rightarrow quōrsom$, jak *Maurte* \Rightarrow *Mārtī*...), lecz — ze względu na obfitość złożeni z $\bar{u}orsum$ $\bar{u}orsus$ i częstość ich występowania — uległo poprostu haplologicznemu skróceniu, jak *sī uīs* \Rightarrow *sīs*? Jakkolwiek jest, na rozwój formacji typu $\bar{u}orsom$ nie pozostały bez wpływu same przysłówki na \bar{o} : *aliō prō quōquō*..., nie mające rozszerzenia; na tę możliwość wskazują także rekonstrukcje: *aliō uorsum* Pl. Aul. 287; *quōquō uorsum* Cato, De agri

cult. XXII 4. XLVI 1 itd. (por. Solmsen, op. cit. 63 i nast.): skoro przysłówki *aliō*... tak silnie tkwiły w pamięci, że możliwą była rekompozycja, to tem prawdopodobniejszy jest wpływ tych przysłówek na utrwalenie się *ō* w złożeniach.

Jeżeli fakty, omówione w tej pracy, ujęto w sposób należyty, to gramatyce języka łacińskiego ubywa przez to samo jedno ważne uogólnienie. Mianowicie to, którego autorem jest Solmsen, Studien 109 i nast., a według którego *u* zanikało w łacinie między jednakowemi samogłoskami. Uogólnienie Solmsena, któremu przeczą takie niewątpliwe fakty, jak *auārus seuērus*..., opierałoby się odtąd tylko na następujących przykładach:

sīs Pl. Amph. 585..., Afranius, Fratriae 179 R. \Leftarrow *sī uīs*, por. Cicero, Orator 45, 154.

lābrum Verg. Ge. II 6, Aen. VIII 22 obok *lauābrum* Lucr. VI 799 (por. uwagę Lachmanna op. cit. 393 i nast.), Marius Victorinus w Gramm. Lat. VI 9₂₀ K.

lātrīna Pl. Curc. 580 obok *lauātrīna* Varro LL IX 68, Pompon. 53 R. (według konjektury Lachmanna, in Lucr. 393).

Przykłady te nie są równoważnościowe. Mianowicie *sī uīs*, jako formułka grzecznościowa, w żywej mowie słabiej akcentowana, nie może służyć do ilustracji normalnego procesu fonetycznego, o jakim tu mowa: *sī uīs* (ew. **sei ueis*) \Rightarrow *sīs* ma równie małą wartość dowodową, jak *sī uoltis* \Rightarrow *sultis* Pl. Asin. 1, Capt. 456. 667. 919..., gdzie *u* zanikło w tych samych prawie warunkach, co np. w *seorsum*, a gdzie zaszło później ściągnięcie podobne jest do tego, jakie mamy w *sī audes* \Rightarrow *sodes* Cic. Orator 45, 154. — Pozostają dwójki *lauābrum* || *lābrum* i *lauātrīna* || *lātrīna*. Niema żadnej racji wątpić, że postać dłuższa i krótsza tych wyrazów pozostają w ścisłym związku ze sobą; z drugiej znow strony taki stosunek tych postaci do siebie, jak się to niemal powszechnie przypuszcza, t. zn., że postaci krótsze rozwinęły się z dłuższych, nie wydaje się być koniecznym i jedynie tylko możliwym. Trudno tu w tej materji rozmawać ściśle, z faktami w rękę; trzeba poprzestać na niedającym się dokładnie uzasadnić przypuszczeniu. Postać *lauātrīna*, utworzona na podstawie tej samej osnowy, co supinum *lauā-tum* Pl. Aul. 579, tudzież rzeczownik *lauā-tiō* Pl. Most. 161, poza *lātrīna* nie ma obok siebie żadnej innej korespondującej z nią odmianki. Inaczej natomiast ma się sprawa z *lauābrum*: jako odmianka istnieje tu nietylko *lābrum*, lecz także *po-lūbrum* 'λαβρυς' (wyraz to stary, por. Nonius Marcellus 873 L., gdzie cytaty z Liv. Andr. i Fab. Pict.), któremu też należy wyznaczyć rodzaj pokrewieństwa z *lauābrum* i *lābrum*. Sądzę, że wyświetlenie stosunku postaci *po-lūbrum* do *lauābrum* *lābrum* dopomoże do wyjaśnienia odpowiedniości *lauābrum* || *lābrum*, *lauātrīna* || *lātrīna*. Najbardziej powierzchowna obserwacja nasuwa

wniosek, że skoro *-lūbrum* oraz *lauābrum* *lābrum* zawierają ten sam przyrostek *-bro-m*, to chyba zbudowane być powinny na podstawie tej samej osnowy. Oczywiście w *po-lūbrum* w żaden sposób nie może się mieścić osnowa czasownikowa *lauā-*, właściwa *lauā-brum*, bo *-lauā-* nigdy nie doszłoby fonetycznie do *-lū-*..., dlatego też myśl o jakimkolwiek zrównaniu *-lūbrum* z *lauābrum* należy całkowicie zarzucić. Natomiast zgółta inaczej przedstawia się związek *po-lūbrum* z *lābrum*: jakiś pomost między nimi się znajdzie. Stosunek *-lūbrum* do *lābrum* zdaje się być równoległym do stosunku imiesłowów *-lūtus* (*dīlūtus* *ēlūtus*...): *lautus* (o pochodzeniu tych form, czego tutaj nie poruszam, por. m. inn. Jacobsohn KZ 42, 150 i nast. 161). Skoro tak, to zgłoska pienna *lā* postaci *lābrum* odpowiada zgłosce piennej *lau-* w *lautus* (podobnie Thurneysen IF XXXIX 200²); odpowiedniość ta, jakkolwiek niedość jeszcze jasna (por. niżej), wydaje mi się być bardzo prawdopodobną. Związawszy w ten sposób postać *lābrum* z *-lūbrum* i sprowadziwszy je obie do jednej wspólnej prapostaci, odłączam tem samem *lābrum* od *lauābrum*. Przypuszczam nawet, że dłuższe *lauābrum* dorobiono do krótszego *lābrum* czy **laubrom* dopiero wtórnie, przyczem rolę pośrednika odegrało tu *lauātrīna*: wobec tego, że *lābrum* i *lauātrīna* napewno się ze sobą kojarzyły (por. Sommer, Krit. Erläuter. 49), *lābrum* otrzymało pod wpływem *lauātrīna* odmiankę *lauābrum*. Z przypuszczenia tego konsekwentnie wynika, że i *lātrīna* niekoniecznie być musi regularną fonetyczną kontynuacją *lauātrīna*: w tym samym czasie, gdy do *lābrum* czy **laubrom* dorabiano *lauābrum*, do *lauātrīna* pod wpływem *lābrum* wytworzono *lātrīna*. Chodzi tylko o to, czy był gdzie wzór, wedle którego można było analogicznie wzdłużać *lā-* ew. *lau-* ku *lauā-* (*lābrum* \Rightarrow *lauābrum*) i — odwrotnie — skrócić *lauā-* \Rightarrow *lā-* (*lauātrīna* \Rightarrow *lātrīna*)? Zdaje się, że tak, w perfectum. Tu obok zwykłej formy *lāuī* istniała też — nietylko w późniejszej łacinie (por. Neue-Wagener, Formenlehre d. lat. Sprache III³, Lipsk 1897, 387) — lecz także w archaicznej, być może, forma *lauāuī*: wprowadza ją celem naprawienia wiersza w niektórych wierszach Plauta (por. szczególnie Rud. 537: *iure optumo m(e enim) exlauauisse arbitror*, zamiast *iure optumo me † lauisse † arbitror*, Lindsay; ib. 1307: *sed quid tibi est? — hac proxima nocte in mari elouauī*, zamiast *sed quid tibi est? — hac proxima nocte in mari (mi) et aliī*. Lindsay) Havet *ALL XV 353 i nast.; por. Jacobsohn KZ 42, 152 i nast. W żywym poczuciu Rzymian jako zgłoskę pienną postaci *lāuī* odczuwano przypuszczalnie *lā-*: *lā-uī* miałoby tu analogję w *mō-uī*, w którym *mō-* utożsamiano z *mō-* participium *mō-tus*. Analogja między *lā-uī* a *mō-uī* jest jednak niezupełna, bo w formach od *lāuī* nie bywa ściągnięcia, które właściwe jest formom od *mōuī*: *commōrat* Ter. Phormio 101... (por. Sommer, Hdb. ² 564). Lecz brak form typu **lāsse* \leftarrow *lāuisse* ma usprawiedliwienie, zdaje się, w tem, że jako pewien rodzaj form ściągniętych

od *lauō lauī* służyły formy od *-luō -luī* (?). Wzorem dla *lābrum : lauābrum*, *lauātrīna : lātrīna* mogła być przeto dwójka perfektywna *lā-uī : lauā-uī*. — Jakkolwiek jest, w zgodzie z Thurneysenem l. c. twierdząc, że nie jest dobrze opierać rzekomy proces zanikania *u* między jednakowymi samogłoskami na jednym jedynym przykładzie, jaki stanowią dwójki *lauābrum : lābrum*, *lauātrīna : lātrīna*; w dodatku, na przykładzie wysoce niepewnym: osnowę czasownika *lauō* o bardzo zróżniczkowanej odmianie znamy w następujących odmiankach: *lau-* (*lauō...*), *lau-* (*lautus*), *lō-* (*lōtus*), *lū-* (*-lūbrum*), *lu-* (*-luō*), *lauā-* (*lauāre*), *lauī-* (*lauī*).

M. M. Pokrowsky.

Etymologica.

1. *Pecūlium. Pecūlātus.*

A propos du premier de ces mots M. Ernout (Elém. dial. du vocab. latin, p. 212) écrit: «*pecūlium* fait difficulté. Il est arbitraire de supposer, comme le fait M. Walde, un adjectif **pecūlis* d'où dériverait *pecūlium*. Le mot semble formé comme *hērēdiūm* de *hērēs*; il faut donc supposer **pecūd-ium*: **pecūdium* \Rightarrow *pecūlium*; *ū* serait dû à l'influence de *pecūnia*, où *ū* était ancien; quant au changement de *d* en *l* devant palatale, il serait d'origine dialectale».

Quant à moi, l'hypothèse de cet excellent latiniste est beaucoup plus compliquée et hardie que celle qu'il repousse. Ainsi le remplacement d'un **pecūdium* par **pecūdiūm* causé par l'influence de *pecūnia* me paraît assez problématique. Mais **pecūdium* lui-même n'a été construit par M. Ernout que ad hoc: en considérant *pecūlium* comme un mot dialectal il dérive son *l* du *d* originaire. Pourtant une supposition pareille pourquoi est-elle nécessaire? Est ce que le suffixe *-li-* (*-lo-*) n'a pas été propre à tous les dialectes italiques?

Au contraire beaucoup de faits parlent en faveur de l'hypothèse généralement reçue qui dérive *pecūlium* de **pecū-li-* (*-lo-*): 1) la signification 'propriété' ne nous est connue que pour *pecu* (*pecūnia*), goth. *faihu-*; 2) *pecūlium* à côté de *pecūnia* (de *pecu-*) trouve son analogie dans *tribūlis*: *tribūnus* (de *tribu-*); 3) *pecūlium* à côté de **pecū-li-s* est à comparer à *edūlium*: *edūlis*; 4) *pecūlium* est sans doute apparenté avec *pecūlātus* (à côté de *depecūlārī*, *pecūlārī*): si **pecūlis* (*-lo-s*) provenu de *pecu-* avait signifié 'propre', la signification originaire de *pecūlārī* aurait pu être 's'approprier' — à comparer la glose de Festus: *propriassit proprium fecerit*.

2. *Nūtrix. Nūtrire.*

Je me permets encore deux petites objections à mon illustre confrère.

Je suis de son avis que *nūtrīx* est dérivé directement du thème **snou-* (voir mon article «Beiträge zur lat. Etymologie u. Stammbildungslehre», K. Z. 35, p. 227 et les très ingénieuses «Remarques sur l'étymologie latine» de M. Ernout dans la Revue des études latines, 3-me année, fasc. II, Avril-Juin 1925, p. 120); mais je doute que le verbe *nūtrīre* ne «soit bâti sur le diminutif de tendresse *nūtrīcula*», qui n'aurait donné rien que **nūtrīculārī*. M. Ernout souligne d'ailleurs que la langue ancienne se servait de *alēre* au lieu de *nūtrīre*. Mais en général nous connaissons l'ancienne époque de la langue latine bien moins que nous ne l'aurions voulu. Par exemple, au lieu de *fastus*, qui nous est connu depuis Catulle, nous trouvons dans la langue ancienne de même que chez Cicéron son synonyme plus expressif *fastīdium*. Mais est ce qu'on a le droit d'en conclure que *fastus* soit un mot relativement récent?

Ensuite M. Ernout affirme que *nūtriō* «appartient d'abord à la langue poétique qui l'a peut-être créé pour éviter la lourdeur de *nutricare*, *nutricari*».

Il est vrai que *nutrire* se rencontre pour la première fois dans la poésie, chez Catulle (61, 25), mais il est connu aussi dans la prose de la même époque — chez Cicéron (Or., 42) dans le dérivé *nutrimentum*. C'est à dire les deux écrivains l'ont déjà trouvé dans la langue parlée, où ce mot continua d'exister jusqu'aux langues romanes. Quant à la langue poétique de tous les peuples, elle est non seulement créatrice des événements originaux qui ne sont propres qu'à elle même, mais aussi conservatrice de plusieurs particularités de la langue parlée ou vulgaire. Je n'ai pas donc raison de renoncer à ma supposition que *nūtrīre* a été formé du thème **noutrī-*, quand celui-ci n'était pas encore développé par le suffixe *-k-*.

3. Les substantifs latins en *-itia* (*-itiēs*), *-itium*.

La même méthode est appliquée par M. Ernout à l'étymologie du suffixe latin *-itia* (*-itiē-*), *-itio-m*. Voici ce qu'il écrit à ce propos (ibid., p. 155): «existe-t-il vraiment un suffixe *-itia* ou *-itiēs* dans *tristitia*, *mollitiēs*, *segnitiēs*, substantifs abstraits dérivés de thèmes en *-i-* d'adjectifs *tristis*, *mollis*, *segnis*? En réalité il existe un suffixe *yā*, *yē*, qui s'est d'abord ajouté à des thèmes de participes présents tels que *sapient-*, *patient-* pour former les dérivés abstraits *sapient-ia*, *patient-ia*, que l'étymologie populaire, se fondant sur la coupe syllabique, a analysé *sapient-ia*, *patient-ia* pour en extraire un suffixe *-tiā*, d'où *tristitia*».

Mais d'abord on ne peut nullement démontrer que le type *sapientia* soit plus ancien que celui de *tristitia*. Ensuite un suffixe *-tia* extrait de *sapient-ia* à côté de *sapient-* est d'après moi une construction très incertaine.

Enfin dans mon article cité ci-dessus (p. 243)¹⁾ j'ai comparé (et après moi Brugmann, Grundr. II, 1, p. 194) les formations latines en *-i-t-ia* (à côté de celles en *-tā*) aux formations slaves en *-o-t-ĭā* : *-o-tā* (serb. *gluhota* : *gluhoća* 'surdité'), en y supposant la composition des suffixes apparentés, de même que dans les mots latins en *-tū-dō*, dans les substantifs slaves en *-stvo* et *-stviĭe* (de **-stv-io-m* : v. sl. *некрѣне* : *некрѣство* : *некрѣсткѣне* 'ἀπιστία'), en *-ost-ynja* (v. sl. *благость* : *благыни* : *благостыни* 'bonté'), en *-ot-ynja* (serb. *bosòtinja* 'Barfüssigkeit', *samòtinja* 'Einsamkeit' — voir Vondrák, Vergl. slav. Gramm. I², p. 551), en *-bā* et *-b-ĭnā* (v. sl. *татѣба* : *татѣбина* 'vol').

4. Врѣмѣ.

On dérive ce mot ordinairement de la racine *vert-* 'tourner' en le rapprochant du v. hind. *vartman-* 'Bahn'. M. Meillet (Étud. s. l'étymol. . . slave, p. 423) trouve que «le sens tout particulier de **врѣмѣ** empêche de voir dans cette étymologie plus qu'une simple hypothèse, non démontrable».

Pour ma part je ne partage pas ce doute.

En effet qu'est ce que c'est que le temps? C'est un mouvement circulaire et régulier des périodes qui alternent²⁾ et retournent dans un ordre précis, et c'est sans doute une idée populaire que Lucrèce reproduit dans les vers suivants (5, 1181):

praeterea caeli rationes ordine certo
et varia annorum cernebant tempora *verti*,

d'autant plus que la langue latine connaissait depuis longtemps les expressions *annus*, *mensis*, *vertens* 'an, mois courant' (hunc mensem *vertentem* servibit; infra finem anni *vertentis*) aussi que *anniversarius*.

Mais les langues slaves se servent elles-mêmes encore une fois de la racine *vert-* pour exprimer le temps. Tel est le mot v. slav. **врѣста**, russ. *верста* (de l'indoeur. **vrttā*, fém. au **vrttos*, lat. *versus*) 'âge' (cf. le russe *сверстник* 'homme du même âge'); le mot a aussi la signification

¹⁾ En citant cet article Vondrák (p. 589) dit que j'explique le suffixe slave *-ošta* (acc. pl. v. sl. *радощта* 'laetitia' etc.) comme composé de **-ost-ĭā*, ce qui est d'ailleurs phonétiquement tout à fait possible. Pourtant ce n'était pas mon avis, car je comparais ces formations immédiatement aux formations serbes du type *gluhoća* (et aux latines du type *duritia*), en y trouvant un suffixe composé *-o-t-ĭā* (cf. l'anc. tchèque *Radota* chez Vondrák, p. 581). Mais si nous préférons même la première explication (*-ostia*), elle peut aussi servir d'argument en faveur de mon hypothèse sur l'origine du latin *-it-ia*.

²⁾ Cf. v. slav. **чрѣда**, russ. *чередa* (черед, очередь) 'tour, alternation' et pruss. *kerdan* (acc.) 'temps', all. *Woche* qui est apparenté avec *Wechsel*, lat. *vices*.

'rang' (cf. le russe *верста* 'ranger'), ce qui convient bien à l'idée de temps qui avance par files (cf. le russ. *вдругорядь* 'une autre fois' de *ряд* 'rangée'). Le mot s'emploie en outre par rapport à l'espace de même que le v. hind. *wartman-* 'Bahn': le russe *верста* vaut à peu près 1 kilomètre; l'idée de rang et de retour s'y fait sentir également.

Notons enfin la locution russe *оборот* (de **ob-vorto-s*) *лесной рубки* 'очередь лесосековъ', 'le tour de couper le bois'.

Les mêmes images sont propres aussi à la langue grecque: *ἡλίου τροπαί*, *ἔτεος περιτελλομένοιο* et *περιπλομένων ἐνιαυτῶν* (présent et aoriste de la racine **qelo-* 'tourner', cf. slav. *kolo*, *koleso* 'roue'¹⁾), *περὶ δ'ἔτραπον ὥραι* (Od. 10, 469; Hes. Th. 58), *περιτροπέων ἐνιαυτός*; (Il. 2, 295). Le français *tour* 'moment assigné à qqn.' appartient bien sûr au même domaine aussi que l'ital. *torno* dans la locution *in quel torno* 'in jener Zeit'.

¹⁾ A comparer aussi *περιέρχασθαι*, *περιέναι* par rapport au mouvement du temps — Her. II 4 (*καί σφι ὁ κύκλος τῶν ὥρῶν ἐς τῷτὸ περιῶν παρῆγινεται*), II 93 (*ἐπεὶ δὲ περιελθόντος τοῦ χρόνου πάλιν ἐπέλθη τὸ ὕδωρ*), II 155, II 121 a, IV 72 (*ἐνιαυτοῦ δὲ περιφερομένου*); Xenoph. Hell. III 2, 25; Cyrop. VIII 6, 19.

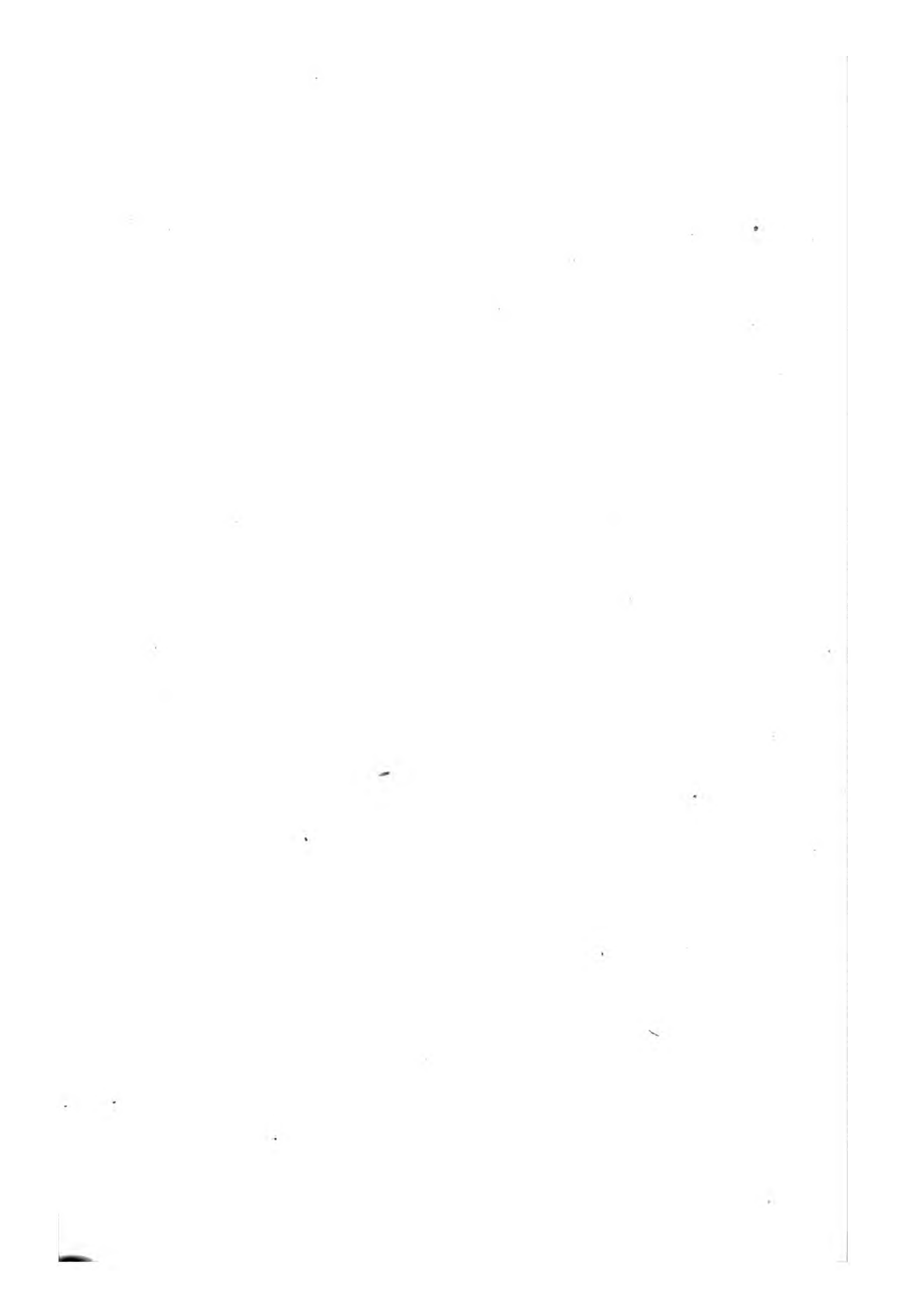
Moscou.

II.

JĘZYKOZNAWSTWO INDOEUROPEJSKIE.
LINGUISTIQUE INDOEUROPÉENNE.

4.

JĘZYKI CELTYCKIE.
LANGUES CELTIQUES.

Georges Dottin.

Le breton *emez-an* „dit-il“.

L'expression qui en breton correspond au latin *inquit* n'est pas formée, comme le français *dit-il*, le gallois moyen *med ef*, d'un verbe suivi d'un pronom sujet. La forme *emez-* se joint aux pronoms personnels suffixés sous une forme enclitique: *emez-oun* «dit-je», *emez-out* «dit-tu», *emez-an* «dit-il», *emez-i* «dit-elle», *emez-om* «dites-nous. *emez-oc'h* «dites-vous», *emez-o* «dirent-ils». Ces pronoms enclitiques ne s'emploient en breton qu'après les 1e et 2e personnes du pluriel de l'impératif, quelques conjonctions et les prépositions. Si le sujet de l'incise est un nom de personne, l'initiale de ce nom subit dans le Trégor la mutation consonantique par affaiblissement: *eme Ber* «dit Pierre», *eme Vac'harit* «dit Marguerite».

Les expressions analogues dans les autres langues celtiques présentent, elles aussi, de curieuses particularités.

En irlandais ancien, *ol sé, ar sé* «dit-il», *ol siat, ar siat* «dirent-ils», ne sont pas formés d'un verbe *ol, ar* et du pronom absolu sujet, car la forme de ce pronom est en irlandais ancien *é, iat* et ce n'est qu'en irlandais moderne qu'il est devenu *sé, siat*. D'autre part, *ol* et *ar* sont en apparence identiques aux particules *ol* et *ar* à la fois prépositions et conjonctions.

En gallois moyen, à côté de *med ef* «dit-il», il existe l'expression *heb ef* qui a le même sens. Devant un nom propre ou parfois devant un pronom, *heb* est suivi de *y, yr*: *heb y Goewin* «dit Gauvain», *heb yr Arthur* «dit Arthur», *heb yr ef* «dit-il». Or *heb* est en apparence identique à la préposition *heb*.

Ces incises se distinguent donc nettement de celles des autres langues. Le latin *inquit*, s'il est, par son aspect archaïque, différent des formes ordinaires de la conjugaison, n'en diffère en rien par son emploi, et le grec $\epsilon\varphi\gamma$ n'est qu'une forme détachée de $\varphi\eta\mu\acute{\iota}$ et qui peut s'employer aussi bien pour signifier «il dit», que «dit-il».

La comparaison entre les langues celtiques et avec les langues indo-européennes ne fournit guère d'éclaircissements. Le gallois moyen

heb, vieux gallois *hep*, peut s'expliquer par le latin *in-seque* et le grec ἔννεπε, mais aussi par la préposition irlandaise *sech* apparentée au latin *sequor*, grec ἔπομαι. Le rapport de *med*, cornique *meth*, breton *-mez-* avec l'irlandais *midiur*, le grec μέδομαι et le latin *medeor* présente des difficultés de sémantique. Quant à l'étymologie de l'irlandais *ol*, *ar*, considéré comme verbe, aucune hypothèse vraisemblable n'a été émise.

L'étude des dialectes celtiques actuellement connus n'ajoute pas grand chose à l'examen des formes anciennes. Remarquons toutefois que l'irlandais moyen présente, à côté de *ol*, *ar*, deux autres formes: *for*, qui se confond avec la préposition *for* «sur», et *bar*, qui semble en être une variante dialectale, car on a de même *for* et *bar* «votre». En irlandais moderne on dit, avec l'article, *ar san*: *ar san buachaill* «dit le garçon», *ar san inghean* «dit la fille», où l'*s* ne peut appartenir à l'article sujet, mais pourrait appartenir à l'article joint à certaines prépositions, comme *for* «sur». Mais *arsa ars* s'emploie aussi parfois devant les pronoms absolus, et, en gaélique d'Ecosse, on dit, — aussi bien que *arsa*, *ars*, — *osa*, *os* pour *ol*.

Les formes bretonnes que j'ai relevées sur le manuscrit de l'*Atlas linguistique* de M. Pierre Le Roux (car la carte *emez* n'est pas encore parue) dérivent de *mez-*, *emez-* et n'offrent d'autres particularités que le changement dialectal de *z* en *h*, lequel parfois se transforme en spirante gutturale et parfois disparaît.

Dans les deux groupes de langues celtiques, sous l'influence de l'anglais en Irlande, du français en Bretagne, les verbes signifiant «parler» ou «dire» tendent à se substituer à l'ancien indice de citation. En irlandais, c'est *adeir sé* et même *dubhairt sé*. En Cornouailles bretonne, sur 21 formes, 7 seulement dérivent de *mez*, et, en Vannetais, les dérivés de *mez* ne sont que 2 sur 18; les autres sont empruntées au verbe *lavarout*, *larout*, *larein* «parler, dire».

Les dialectes modernes n'éclairent donc point l'origine de l'indice de citation dans les langues celtiques et il faut s'en tenir aux formes anciennes, qui le font apparaître comme une sorte de préposition. Que ce ne soit là qu'une fausse apparence, aucun grammairien ne l'a pensé. Dans la *Grammatica celtica*, Ebel déjà s'exprimait ainsi au sujet de *ol*: «forsitan non verbum sit habendum, sed particula (tum; cf. praep. *ol*)». Il a été suivi, avec plus ou moins d'assurance, par les grammairiens postérieurs. Whitley Stokes (*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, XXXVII, 260) écrit que *ol* semble être proprement un adverbe, et Strachan (*Zeitschrift für Celtische Philologie*, IV, 71) le range parmi les adverbes. M. Vendryes, dans sa *Grammaire du vieil-irlandais* (p. 231) écrit que *ol* est toujours proclitique et doit être considéré comme un simple adverbe. M. R. Thurneysen, dans son *Handbuch des Alt-irischen*

(p. 509), tout en séparant *ol* «inquit» de la conjonction *ol*, admet que, dans tous les cas, on sentait le rapport qui unit les deux mots. Quant à M. H. Pedersen, dans sa *Grammatik der keltischen Sprachen* (II, 141) il émet une hypothèse compliquée: un ancien verbe irlandais **sech* «inquit», identique au gallois *heb*, qui a le même sens, aurait été confondu avec la préposition *sech* «au delà de, excepté» identique au gallois *heb* «en dépassant, sans»; comme plus tard la préposition *sech* aurait été remplacée de plus en plus par la préposition *ol*, de même le groupe *sech-s-é* «dit-il» aurait été remplacé par *ol-s-é*. On en peut retenir un nouvel argument en faveur de l'identification des expressions signifiant «inquit» avec des prépositions composées.

Dans le domaine des langues brittoniques, dès 1890 M. Ernault faisait remarquer que le pronom sujet français était dans le breton *emez-an* traité comme un régime et en rapprochait *panevet-an* «sans lui» (*Revue celtique*, XI, 476). Ce n'est pas non plus sans raison que M. François Vallée dans *La langue bretonne en 40 leçons* (6e éd. p. 132) rapprochait *eme*, traité comme un pronom régime composé avec une préposition, de *hervezoun*, *hervezout* etc. «selon moi, selon toi, etc.» Dans *An introduction to early Welsh* (p. 91), Strachan n'hésite pas écrire que le gallois *heb* est d'origine adverbiale.

L'expression de la citation directe par un adverbe ou par une préposition n'a *a priori* rien d'in vraisemblable. Pour rapporter l'idée, sinon les propres paroles, de quelqu'un, on emploie en français les prépositions *selon*, *suivant*, *d'après*, et pour citer expressément on se sert de l'adverbe latin *sic*. Si le breton *hervez* et le gallois *yn ol* «selon» ne peuvent guère s'employer en ce dernier sens, l'irlandais *do rétr* «d'après» peut introduire une citation directe, par exemple, Keating, *Trí bior-ghaoithe an bháis*, p. 31, l. 10.

La démonstration de l'origine adverbiale ou prépositionnelle des diverses expressions de «inquit» en celtique n'en présente pas moins quelque difficulté. Les formes irlandaises et galloises ne fournissent pas d'autre argument que leur similitude apparente ou réelle avec des prépositions et le rapport que les sujets parlants ont, à tort ou à raison, établi entre les deux catégories. Mais l'expression bretonne ne présente à l'explication guère d'ambiguïté; il s'agit évidemment d'une ancienne préposition, et l'origine prépositionnelle de l'irlandais *ol*, *ar* et du gallois *heb* en devient un peu plus vraisemblable.

Le sens de ces prépositions s'accommode sans trop de peine à l'expression de l'incise. Bien que l'on trouve déjà en vieil irlandais (MI. 38 c 12, 44 c 20) *ar* à côté de *ol*, il semble bien que *ar* n'est qu'une variante de *ol*; on trouve la forme intermédiaire *or* dans le manuscrit Egerton 1782 (Windisch, *Irische Texte*, I, p. 85), dans le manuscrit *Harleian* 5280 (*ibid.* p. 110), dans le manuscrit Egerton 93 (*ibid.* p. 306). Or *ol* dans

ol-chena (*ar-chena*) qui signifie «praeterea» et surtout dans *ol-shuide*, *ol-shodain* semble signifier, comme le remarque Thurneysen, «à la suite de», «suivant» et être apparenté au gallois *yn ol* «suivant». Quant au gallois *heb*, qui correspond phonétiquement à l'irlandais *sech* qui a le même sens, il a pu comporter les mêmes nuances de signification que les prépositions grecques *παρά* «chez» et *κατά* «selon». Mais *heb*, aussi loin que l'on remonte en gallois, n'a pas, dans le sens de «inquit», gardé l'aspect d'une préposition, puisque l'on dit *heb ef* «dit-il», avec un pronom sujet, tandis que *heb-daw* «sans lui» offre un pronom suffixe. Il a subi, comme *med ef* comparé au breton *e-mez-an*, l'influence analogique de la conjugaison. Le cornique *meth* a, comme le gallois, l'apparence d'un verbe suivi du pronom absolu: *meth-e* «dit-il», comme *pan wrug-e* «quand il a fait».

Quel était le sens de la préposition que nous trouvons dans le breton *e-mez-an* «dit-il»?

Remarquons d'abord que *mez* est toujours précédé de *e*; cet *e* est à comparer à *yn*, qui en cornique précède d'ordinaire *meth*. Ce ne peut être, comme Ebel le suppose, la particule verbale *ez*, *e* qui est en cornique *ydh*, *y*. C'est sans doute la préposition *en*, *e* «dans», cornique *yn*. On ne peut pas penser à la particule *en*, cornique *yn*, qui se met devant les adjectifs pour les transformer en adverbes, car elle est suivie de l'adoucissement consonantique. Quant à *mez* lui-même, on ne peut guère le rattacher qu'à la racine *med* qui a donné en irlandais *midiur* «je juge», en gallois *meddu* «posséder, être capable», ou à la racine *med* qui a donné en irlandais *med-ón* milieu, en gallois *meun*, et dont il reste une trace dans le moyen breton *em metou* «en moi». Ce dernier rapprochement permettrait de songer à une évolution de sens analogue à celle qu'a subie la même racine dans la préposition grecque *μετά*, gotique *mip*; *mez* aurait signifié «après, d'après» ou «avec».

Les autres prépositions pronominales que le breton emploie pour exprimer diverses relations ne laissent pas de présenter, d'ailleurs, des difficultés si l'on peut se rendre compte de l'évolution que leur signification a subie. En étudiant *davedoun* «pour moi», *nemedoun* «excepté moi», *evelvoud* «comme moi», *estregedoun* «d'autres que moi», *egedoun* «que moi» (après un comparatif), *panevedoun* «si ce n'était moi, sans moi», on se convainc rapidement que la formation de ces prépositions est infiniment variée, plus variée peut-être encore qu'elle n'est dans les autres langues. L'expression du complément du comparatif au moyen d'une préposition pronominale est particulièrement intéressante et prouve que le breton et le cornique ont développé l'usage de ces formations bien au delà du domaine qu'elles occupent en gallois et en irlandais.

Quelques hypothèses que soient les conclusions de cette note, il ne m'a pas paru inutile d'attirer l'attention des linguistes sur une ex-

pression bretonne qui ne semble pas avoir d'analogie dans les langues indo-européennes autres que les langues celtiques. Peut-être provient-elle des langues inconnues que parlaient les indigènes des Iles de l'Occident, à l'arrivée des Celtes. L'étude de l'indo-européen est assez avancée pour que l'on puisse tenter de rechercher dans les langues celtiques les éléments, sans doute nombreux, qui en sont le *substratum* et qui en constituent l'originalité.

Rennes le 31 Mai 1926.

Norbert Jokl.

Kelten und Albaner.

(Eine Untersuchung ihrer Isoglossen).

Die Vorgeschichte des Alb., vielfach noch so dunkel, vermag durch systematische Untersuchung der partiellen Übereinstimmungen, die diese Sprache mit anderen verknüpfen, einigermaßen aufgehellt zu werden. Über die prinzipielle und methodologische Notwendigkeit derartiger Untersuchungen kann wohl kein Zweifel bestehen. «Das einzige Mittel, die gegenseitigen historischen Beziehungen der Einzelsprachen festzustellen, bieten ihre partiellen Übereinstimmungen» lehrt Kretschmer Einl. i. d. Gesch. d. gr. Spr. S. 98; und Kluge zeigt in seinem bekannten Werke «Urgermanisch»⁸ S. 1—47 die Anwendung dieses Leitsatzes auf die Geschichte des Germanischen. Für das Alb. sind Untersuchungen dieser Art großenteils noch vorzunehmen. Habe ich Kretschmer-Festschrift S. 78 ff.¹⁾, eine Bemerkung Kretschmers (Einl. S. 101 Anm. 3) zum

¹⁾ Ich benütze die Gelegenheit, um ein Versehen richtig zu stellen, das mir in der genannten Abhandlung S. 94 unterlief und auf das mich zuerst Herr Prof. Pedersen gütigst aufmerksam machte. Die dort vertretene Annahme einer Entlehnung von türk. *arpa* Gerste u. s. w. aus einer iran. Mundart und die Verknüpfung eines so erschlossenen iran. Getreidenamens mit gr. $\alpha\lambda\phi\tau$, alb. *el̥p*, *el̥bi* Gerste findet sich schon in ganz ähnlicher Weise bei Vasmer Stud. z. alb. Wortf. 1921, S. 16 f. Meine Beweisführung hätte also zum Teil kürzer, zum Teil, durch Berücksichtigung der bei Vasmer nach Ramstedt mitgeteilten mongolischen Daten, ausführlicher sein können. Jedenfalls gebührt, wie ich hiemit ausdrücklich feststelle, die Priorität dieser Deutung Vasmer. (Daran ändert auch der Umstand nichts, daß ich selbst mir die Zusammenstellung im Juni 1914 notierte). Dennoch wird man, wie ich hoffen möchte, die a. a. O. von mir gegebenen Feststellungen wohl nicht für überflüssig halten, da sie insbesondere den formantischen Teil der Gleichung, für das Alb. die Auslautgestalt, ins Auge fassen und durch den Hinweis auf den türk. Auslaut als Quelle einen Dialekt, der die Vertretung idg. $\eta : a$ kennt, wahrscheinlich zu machen suchen. Auch Vasmer ist geneigt, einen ar. Dialekt als Quelle vorzuziehen.

Ausgangspunkte nehmend, die gr.-alb. partiellen Übereinstimmungen zu erörtern versucht, so sollen hier Gemeinsamkeiten des Kelt. und Alb. nachgewiesen werden. Ich gebe zunächst einleitend einen kritischen Überblick jener Übereinstimmungen, die der sprachwissenschaftlichen Litteratur entnommen werden können, um mich dann – und dies sei der Hauptteil der vorliegenden Untersuchung – der Darstellung bisher nicht beachteter Gemeinsamkeiten zuzuwenden. Daß solche Gemeinsamkeiten auch auf alter Entlehnung beruhen können, braucht wohl kaum hervorgehoben zu werden. Besteht doch zwischen «urverwandten» Wörtern und «Lehnwörtern» kein prinzipieller, sondern nur ein durch die jeweiligen Lautgesetze und sonstigen sprachlichen Vorgänge bestimmter zeitlicher Unterschied (Kretschmer a. a. O. S. 23), weshalb denn auch die Bestimmung einer festen Grenzlinie zwischen beiden Kategorien nicht immer möglich ist (vgl. Dottin *La langue gauloise* S. 127). Freilich muß aber eine solche Abgrenzung nach Tunlichkeit versucht werden.

Alb. *veře* Weißpappel ist, wie Meyer-Lübke *Littbl. f. germ. u. rom. Philol.* 12. 241 und Lidén *IF.* 18, 185 erkannt haben die genaue Entsprechung eines kelt. *verno-* (gall. *Verno-dubrum* Erlenwasser, ON., jetzt *Verdouble*, frz. *verne* Erle, ir. *fern* ds.). Da das Alb. neben *veře* Weißpappel (**ver-n-*) auch *veřī* Erle, ferner *vrike* Pappel besitzt, und dies, wie ich Kretschmer-Festschr. S. 86 f. gezeigt zu haben glaube, auf **ver-ε-k-*, **ver-ŋ-k-* zurückgeht, somit *ŋ* in sonantischer Funktion aufweist, so ist die Sippe im Alb. jedenfalls alt und wohl kaum erst aus dem Gall. der Balkanhalbinsel, wo von 279 bis 196–193 vor. Chr. ein Keltenreich mit Tylos als Mittelpunkt bestand (D'Arbois de Jubainville *Les Celtes dep. les temps les plus anc.* S. 5, 202), entlehnt. Für das Alter der Wortfamilie im Alb. spricht auch die Tatsache, daß wir es nicht mit einer vereinzelt Form, sondern mit einer Sippe zu tun haben, deren Glieder bei engster Zusammengehörigkeit nach Stamm und Bedeutung alte morphologische Unterschiede zeigen.

Die Übereinstimmung alb.-tosk. *den-te*, *δεν-te*, *δεν-te*, geg. *de'nt* Kleinvieh, Schafe (Grdf. **domtā*, **domtos* oder **demtā*, **demtos*) — kelt. **damatos* (cymr. *dafad*, acorn. *dauat*, bret. *dauat* Schafe) habe ich *Lingu.-kult. Unters.* 252 ff. erörtert; dort habe ich auch auf einen weiteren Vertreter der Sippe im Alb.: *dem* Rind, junger Stier, der an ai. *damyah* «zu zähmen, junger, noch zu zähmender Stier», ein Seitenstück hat, hingewiesen. Einer der Gründe, der für *veře* u. s. w. Entlehnung in relativ junger Zeit ausschließt, spricht also auch für das Alter dieser Bezeichnungen, die sich gleichfalls einer innerhalb des Alb. noch nachweisbaren Sippe einfügen. Bemerkenswert ist, daß die soeben besprochenen zwei Übereinstimmungen Waldbäume und Haustiere betreffen, somit auch kulturgeschichtlich nicht ohne Bedeutung sind.

Die Gleichung alb.-tosk. *ǵu, ǵuri*, siz. gr. *ǵlu ǵluri*, geg. *ǵu, ǵuni* Knie (alb. Grdf. **glun-*) — air. *glún* Knie (kelt. Grdf. **glūnos* n., -es- St.) ist schon von G. Meyer E. W. 142 festgestellt worden. Jüngst hat H. Petersson (Griech. u. lt. Wortstud. 1922, S. 8 f.) noch gr. γύγλυμος Gelenk, var. γίγλυμος. epid. γύγλυμος angeschlossen. Das griech. Wort hatte Prellwitz E. W.² 94 als Reduplikationsbildung mit ahd. *cluwi* Zange, gr. γλουτός Hinterbacke, Gesäß, eig. Rundung verknüpft. Nach Petersson entstand die Bedeutung des kelt. Reflexes (Grdf. nach Petersson **glū-no-*) sowie die des alb. (**glu-no*) aus «Knochengelenk. Kniegelenk», wofür Parallelen wie russ. *koleno* Knie, slov. *kolénac* Fingergelenk, lit. *kelys* Knie, *kelysté* Gliederung, Knotenfügung angeführt werden. Die kelt. Wortsippe in Verbindung mit ihren Sachentsprechungen aus dem Germ., Slav., Assyr., jedoch ohne Heranziehung des Alb., erörtert J. Loth, Rev. celt. 40, 1923, 143 ff.: Ir. *glún*, kymr., bret *glin*, das nicht nur «Knie», sondern auch «Geschlecht, Generation» bedeutet, geht nach Loth, bezw. nach einer bei Loth wiedergegebenen Mitteilung von J. Vendryes, auf idg. **gnū-nes* (: lt. *genu*, gr. γόνο u. s. w.) zurück, schließt sich also nach der Ansicht dieser Gelehrten der bekannten idg. Kniebezeichnung an und weist dieselbe Doppelheit von Bedeutungen auf wie anord. *kné* Knie, Geschlecht, Knoten des Halms, Verwandtschaftsglied, aksl. *kolěno* Knie, Stamm, Geschlecht; **gnū-nes* sei zu **glū-nes* dissimiliert worden. Doch ist diese auf den ersten Blick so bestechende Zusammenstellung, der man auch das alb. Wort einzufügen versucht sein könnte, nicht ohne Schwierigkeiten. J. Pokorny teilt mir freundlichst mit, dass Dissimilationen von *l* zu *n* oder *r* nicht urkelt. sind, sondern erst den kelt. Einzelsprachen angehören. Auf diese Schwierigkeit hat übrigens schon Loth selbst durch seine Bemerkung über erhaltenen *gn-* vor folgendem *-n-* in ir. *itar-gninim* (Glosse) sapio hingewiesen (a. a. O. S. 149). Auch formantische Bedenken ergeben sich, wenn man die Ermittlungen Meillets über die Nomina auf *-nes* (MSL. 15, 254 ff.) (ir. *glún* aus **glū-nes-*) anwendet. Meillet zeigt hier (vgl. auch Brugmann Grdr.² II/1 525 f.), daß *-nes* eine Verkettung von *n-es* darstellt, daß sich somit die Nomina auf *-n-es* an solche auf *-n(o)-*, *-n(ā)-* anschließen. Demnach ist für urkelt. **glūnes* zunächst und unmittelbar ein Nomen auf *-no-* als Seitenstück zu suchen. Ein solches ist aber das von Loth und Vendryes übergangene alb. *ǵlu, ǵluri*, geg. *ǵu, ǵuni* (uralb. *glun-*). Sucht man nun mit Loth und Vendryes in der kelt. Bezeichnung, der, wie gezeigt, die alb. anzufügen ist, das altidg. Wort für Knie (lt. *genu* u. s. w.), so ergibt sich die Schlußfolgerung, daß *no-*Suff. in zwei idg. Einzelgebieten, u. zw. jedesmal selbständig — die kelt. und die alb. Form unterscheiden sich durch den inlautenden Vokal — in recht alter Zeit an verschiedene Ablautformen der idg. Knienamens, eines *u*-Stammes,

antrat: vorkelt. **gnū-n-* — voralb. **gnū-n-*. Doch ist *no-* als Sekundärformans, an *u*-Stämme zur Bildung von Substantiva antretend, äußerst selten, wenn überhaupt jemals, nachgewiesen (Brugmann Grdr.² II/1, S. 279, § 191a). Vielmehr verzeichnet Brugmann a. a. O. nur Adjektiva und Adjektivsubstantiva (d. i. substantivierte Adjektiva). Einem voralb. **gnū-no-*, **glū-no-* könnte darnach nur etwa die Bedeutung «zum Knie gehörig» zugeschrieben werden, eine Bedeutung, die man etwa in der auch im Alb. tatsächlich vorhandenen «Nachkomme, Geschlecht» (s. u.) suchen könnte. Die Bedeutung «Knie» wäre dann sekundär. Gegen eine solche Annahme spricht aber der bezeugte Wortbestand: alle alb. Sippenangehörigen weisen auf «Knie» als Grundbedeutung (*gwiāzi* auf den Knien, *perǵuñ* mache knien, bringe zur Unterwerfung). Und daß die Bedeutung «Nachkommenschaft, Geschlecht» nicht notwendig eine adjektivische Ableitung des Grundnomens voraussetzt, zeigt das slav. Substantiv *kolěno* mit einer Doppelbedeutung 1) Knie, 2) Geschlecht. Aus allen diesen Gründen wird man daher besser tun, die altidg. Bezeichnung für Knie bei der Erklärung der kelt.-alb. Sippe bei Seite zu lassen. In der Tat ist Peterssons in ganz andere Richtung weisende Deutung vonseiten der Laute, der Wortbildung und Bedeutung im wesentlichen einwandfrei. Allerdings setzt Petersson für das Kelt. eine Grdf. **glū-no-* (statt **glū-nes-*) an. Indes spricht dies gemäß den eben erwähnten Darlegungen Brugmanns und Meillets über die Natur der Stämme auf *-n-es* (aind. *sahasra- bharnas-* tausend Gaben enthaltend: gr. *φερνή* Mitgebrachtes, Mitgift) nicht gegen seine Erklärung. Zur Bedeutungsentwicklung kann noch bemerkt werden, daß gr. *γλουτός* Hinterbacke, Gesäß, das nach Prellwitz E. W.², S. 94, 96 — und ihm folgt Petersson — mit *γύγγλωμος* sippenverwandt ist, bei Hesych mit *σφαίρωμα τῆς κοτύλης* glossiert wird, somit «Rundung der Höhlung, des Gelenkes» bedeutet. An außergriech. Bezügen seien genannt: ai. *glāuh* Ballen, Kugel, geballte Masse u. s. w. (s. Walde E. W.², S. 347). Eine Grundbedeutung «Rundung, Drehung» erklärt sowohl die Bedeutungsentwicklung zu «Gelenk» (gr. *γύγγλωμος*) als die zu »Knie« (air. *glún*, alb. *glū*, *ǵu*) wie z. B. span. *corva* Kniekehle (: lt. *curvus* krumm Meyer-Lübke E. W. 2423), span. *rodilla* Knie, it. *rotella*, ptg. *rodella* Kniescheibe gegenüber engad. *rudé* Kreis (: lt. *rotella* Rädchen ebd. 7389) dartun. Urkelt. **glū-n-os*, alb. **glū-n-*, aind. *glāuh*, gr. *γύγγλωμος* vereinigen sich am besten unter einer schweren Basis, etwa **glēu-*. — Was nun die intern alb. Bedeutungsverzweigung unserer Sippe betrifft, so ist die Tatsache bisher nicht beachtet, daß auch alb. *ǵu*, *ǵunt*, ganz so wie die zugehörige kelt. Sippe die Bedeutungen «Knie, Geschlecht, Generation, Nachkommenschaft» vereinigt. Zwar fehlen diese zuletzt erwähnten Bedeutungen bei Hahn und Meyer, doch bezeugen sie die Wörterbücher von Baškimi (S. 127) und Kristoforiđi (S. 83). Für ihr

Alter läßt sich ein Beleg aus dem 17. Jhdt. erbringen: *nipij Nembrotit, ghiunit sè Chamit* = nipote di Nembrot, descendente di Cham (Bogdan, Cun. proph. I, 3, 10). Somit teilt die alb. Bezeichnung für Knie mit der kelt. das etymologische Merkmal der gemeinsamen Sippenzugehörigkeit, das morphologische der Weiterbildung mit *n*-Suffix (dessen Verkettung mit *-es* im Kelt. vorliegt), das semasiologische der Bedeutungsentwicklung zu «Geschlecht, Nachkommenschaft». Die zuletzt angeführte Übereinstimmung beruht freilich auf alter, in der idg. Welt verbreiteter Sitte (Kniesetzung als Adoptionsbrauch), wie dies die neueren Ermittlungen von Loth (Rev. celt. 40, 1923, 146 ff.), Benveniste BSL. 27 (1926), 52 und Meillet ebd. 55 dartun. Andererseits lehrt der Unterschied im inlautenden Vokal (*ū* im Kelt., *u* im Alb.), daß die Entwicklung in beiden Sprachen selbständig und parallel verlief. Von einem alten *ū* findet sich in Alb., soweit ich sehe, keine Spur. Zwar heißt es bei Naim Be Frašeri, Pa-fajsa S. 78: *pergünur* unterworfen, und ebenso bei Kristoforiđi (Lex. S. 311) *pergün* ταιπειω neben gleichbedeutendem *pergün*. Meyer und Hahn verzeichnen nur *pergün* mache knieen, bringe zur Unterwerfung. Aber gerade dieses Nebeneinander von inlautendem *u* und *ü* zeigt, dass es sich hier nicht etwa um alb. *ü* aus idg. *ū*, sondern um Umlaut des alb. *u* zu *ü* vor folgendem *i* handelt, ganz so wie dies bei *grüne* zum Weizen gehörig: *grun, grur* Weizen (Meyer E. W. 133), pl. *grünera* Saaten, *mbruj* knete neben *mbrüñ* ds. (: *brum* Sauerteig, Brotteig ebd. S. 49) der Fall ist. Trotz alledem ist es aber bemerkenswert, daß das Kelt. und das Alb. die Bezeichnung für Knie aus dem gleichen Wortmaterial, wenn auch durchaus selbständig bilden. Der Grad der Verwandtschaft der kelt. und alb. Bezeichnungen ist also in diesem Falle ähnlich zu beurteilen wie der zwischen slav. *kolěno* Knie und lit. *kelėnas* ds. Auch hier liegt ja bei Übereinstimmung im Suffix Bildung aus gleichen lexikalischen Mitteln bei gleichzeitigem Ablautverhältnis vor. Im Ganzen haben wir also in kelt. **glū-nes-*, alb. **glu-n-* eine Isoglosse kennen gelernt, die nach Lautstand und Bildungsart in recht alte Zeit zurückreicht, deren Ausgangspunkt jedoch nicht für beide Sprachen identisch ist.

Alb. *krande* Strohalm, Splitter, Spänchen (dessen Auslaut *-e* und dessen Bedeutungen hier nach Baškimi 206, Jungg 61, Kristoforiđi 175 gegeben werden) hat Meyer E. W. 204 unter dem Stichworte *krande* mit air. *grend*, gäl. *greann* Backenbart, Schnurbart, struppiges Haar, ahd. *grana* Schnurbart, mhd. *gran* Spitze des Haars, Barthaar, Gräte, nhd. *Granne* Ährenstachel, Schweinsborste verglichen. Zum Auslaut des alb. Wortes ist zu bemerken, daß alle Quellen nur *-e* bezeugen. Meyer hat hier seiner Gewohnheit gemäß (s. Helbig Jb. d. Rum. Inst. Lpz., 10, 47 f., Verf. IF. 36, 110, Lingu.-kult. Unters. 207, 219 Anm.) mit Unrecht *-ε* eingesetzt. Überzeugend ist

jedoch seine Deutung. Auch das von ihm hier angereihte, Kristoforiðis geg. Bibelübersetzung (Acta Apost. 28, 3) entnommene *krande* Reisig hat -e. Es stimmt in der Bedeutung vollkommen zu ir. *grinne* fascis, fasciculum, das auf **grendio*- Reisbund, Bündel (Stokes, Urkelt. Sprachschatz bei Fick 2⁴, 118) zurückgeht. — Den stammhaften Bestandteil des alb. Wortes setzt Meyer Alb. St. 3, 8 als *grand-* an. Dies stünde dann zum kelt. Wort in Abtönungsverhältnis. Doch ist ein solcher Ansatz nicht ganz sicher, da auch -*end*, -*ent* im Geg. -*and* ergibt: geg. *arǵand*, -*di*, tosk. *erǵent* Silber aus lt. *argentum*, geg. *tand(ε)* Reisigdach aus lt. *tenta* (Meyer-Lübke in Gröbers Grdr.² I, S. 1044). Auch das von Kristoforið Lex. 177 aus dem tosk. Permet angeführte *krende* Zweig bringt keine Entscheidung. Tosk. *krende* entstand aus *krande* in der Nachbarschaft des im Alb. palatalen *r*. Maßgebend wäre nur die Lautung solcher geg. Mundarten, die, wie die von Tirana, die Fortsetzer von *ā* und *ē* noch unterscheiden. Doch ist, wie mir Herr Stud. Kadri Kërçiku mitteilt, gerade dieses Wort in Tirana nicht üblich. — In morphologischer Hinsicht ist zu bemerken, dass alb. *krande* der kelt. Grdf. **grendio*- sehr nahe steht. Denn alb. -*e* ist, wie Pedersen Rom. Jahresb. 9/1, 209 gezeigt hat, Fortsetzer von idg. -*iē*. Das seit Meyer hinzugekommene alb. Sprachmaterial vermag seine Deutung aufs beste zu bestätigen: ndwestgeg. *krannǰ* il primo germoglio appena spunta (Baškimi 206, ähnlich Kristoforið Lex. 175: *kranǰ*); *krannuǰi* Schössling (Baškimi ebd.); aus Texten läßt sich für diesen Nomen auch die Bedeutung «Gestrüpp» belegen (z. B. Perparimi 1914, S. 101). Ferner notierte ich nordostgeg. *grǵǰ*, *grǵǰi* Stachelhalm nach einer frdl. Mitteilung des Herrn Ant. Paluza, der das Wort für Landrovica bei Prizren bezeugt. Dazu das Adj. *ngraǰte* stachelig, borstig (Këndime për Shkolla fillore, Kl. e 4, Vlorë 1922, S. 131, Baškimi 295). Dasselbe Wörterbuch verzeichnet (S. 131) *graǰ(ε)* *graǰ(ε)* adj. indecl. ispido. Bezüglich der Verschiedenheit der Schreibung des Anlauts (*kr-* neben *gr-*) sei auf Weigand Alb. Gr. S. 6 f., § 7 verwiesen, wo Parallelen angeführt werden und die phonetische Begründung dieser Erscheinung gegeben wird. Historisch stimmt also der Anlaut des alb. Wortes mit dem des kelt. und germ. überein. Ndwestgeg. *krannǰ*, ndostgeg. *grǵǰ* enthalten das Deminutivsuffix. -*ǰ*, für dessen einst reichlichere Verwendung auch im Geg. ich IF. 43, 58 Beispiele beigebracht habe: *makǰ* das Junge des Hasen, Kleeart mit gelben, wohlriechenden Blüten, Alp, Alpdruck, Mahr, *burgǰ* Heimchen, *djal(ε)ǰ* Knäblein, *lukǰ* Magen, *pelimǰ* Wermuth neben *pelim* u. s. w. *krannǰ*. *grǵǰ* daher aus *krand-ǰ*. Bestätigt wird diese Analyse übrigens auch durch das oben erwähnte *krannuǰi*, *krand-uti* Schößling, Gestrüpp und durch das bisher nicht gebuchte *krandǰ* Strauch (geschrieben *krandǰ* Këndime për Shkollë të para, Libri i 3, Shtampa e 2., S. 130), das Suffix. -*ǰ* enthält. Die Erläuterung dieser Bil-

ung folgt besser w. u. bei *beršē*. So zeigt eine möglichst vollständige Vorführung des Materials, daß das Alb. eine Bezeichnung aus dem Bereiche der Flora mit dem Kelt., aber auch mit dem Germ. teilt.

An die Seite des Kelt. und des Germ. stellt sich das Alb. auch mit dem soeben erwähnten *makθ* das Junge des Hasen, Klee mit gelben wohlriechenden Blüten, Alp, Alpdruck, Mahr, *emakθ* Alp, das ich IF. 43, 57 ff. mit got. *magus* Knabe, anorg. *mogr* Sohn, junger Mann, as. *magu* Knabe, air. *mug*, älter *magu*- Sklave verglichen habe. Doch schließt die Isoglossenlinie, wie das a. a. O. S. 58 angeführte avest. *majava*- unverheiratet zeigt, in diesem Falle auch das Iran. ein.

Alb. *ḍī* Ziege vergleicht Meyer E. W. 85 mit ai. *ajá* Bock, lit. *ožỹs* Geißbock, freilich nicht ohne eine andere Anknüpfung: ahd. *ziga*, nhd. *Ziege* (**dighā*) zur Wahl zu stellen. Pedersen (KZ. 36, 320) entscheidet sich für die zuerst erwähnte Vergleichung Meyers. Will man an ihr festhalten, so ergibt sich eine weitere kelt.-alb. Übereinstimmung, da ja nach allgemein angenommener Lehre zu ai. *ajá*- lit. *ožỹs*, lett. *āzis* auch ir. *ag* Bock (**agos*-) gehört (Stokes bei Fick 2⁴, 6, Trautmann Balt.-sl. Wb. 22, Mühlenbach-Endzelin Lett.-d. Wb. I, 246). Morphologisch ergeben sich keinerlei Schwierigkeiten, da *-ī* im Alb. ein heimisches Suffix ist, das insbesondere in Bezeichnungen für Lebewesen produktiv ist: *nerī* Mensch, Mann, *kaī* Ähre, *zī* schwarz (vgl. Verf. Stud. z. alb. Etym. u. Wortf. 101 f.). Doch wäre bei der großen Verbreitung des Wortes, das mit russ.-ksl. *azno* Haut, Leder auch im Slav. eine Spur hinterlassen hat, eine solche kelt.-alb. Isoglosse an sich nicht allzu charakteristisch; sie ist im übrigen jetzt umso zweifelhafter, als die von G. Meyer E. W. 85 zur Wahl gestellte andere Anknüpfung: ahd. *ziga*, *δίζα* Ziege (Hesych) seither durch zwei scharfsinnige Feststellungen an Wahrscheinlichkeit gewonnen hat: Fick ist (KZ. 42, 148) geneigt, in der Hesychglosse *δίζα* für das Ethnikon *Λάκωνες*; *Κούκωνες* zu lesen, somit die Glosse dem Thrak. zuzuweisen und diese Konjektur durch den Parallelismus der Personennamen *Εβρουτελμης* (*ἔβρος* = Bock nach Hesych) und *Διζατελμης* zu stützen. Das von Fick noch nicht erklärte Namenselement *-τελμης* deutet Vasmer Izsled. v obl. drevne-greč. fonet. 1914 — die Stelle wird mir erst jetzt durch den Auszug Z. f. sl. Phil. 3, 269 zugänglich — als Sohn, mit Hinweis auf alb.-geg. *djelm* pl. Knaben. Man wird daher gut tun, die oben erwähnte Möglichkeit einer Isoglosse alb. *ḍī*: ir. *ag* nicht weiter in Rechnung zu stellen.

Wir wenden uns nunmehr den in der sprachwissenschaftlichen Literatur bisher nicht beachteten alb.-kelt. Übereinstimmungen zu. Für Eibe kennt ein Teil der alb. Mundarten (u. zw. der mittelalb.) das Lehnwort *tis* (vgl. E. Reimer Belgr. Nachrichten 1918, Nr. 57 v. 27. Februar), das dem gleichbedeutenden slav. (aksl., blg.) *tisz* entstammt, während das Nordalb. *tis* entsprechend dem serbokroat. Sprachgebrauch für Lärche

verwendet (vgl. Perparimi, 1914, S. 10. Diese Textstelle ergänzt das Wörterbuch von Baškimi, S. 457, wo nur eine beiläufige Beschreibung des Baumes, aber keine botanisch eindeutige Übersetzung gegeben wird). Hingegen gebraucht das Nordgeg. für Eibe *beršę, beršęni* m. (Perparimi a. a. O., Baškimi 40, Busetti Vocab. it.-alb. 1048). Das Wort ist morphologisch als *ber-š-ę* (**ber-š-ę*) zu analysieren und m. E. eine genaue Entsprechung des gall. *eburo-*, ir. *ibar* Eibe. Der kelt. Baumname wurde bisher (Schrader Reallex. d. idg. Altertumsk. 2, 421, Weigand-Hirt Deutsches Wb. 5, 1, 401) nur mit d. *Eberesche*, frühhd. *Ebrisch*, mundartl. (schles.) *Abresch*, spätmhd. *eberboum* verglichen. Die Eibe spielt auch in der Namengebung des kelt. Gebietes eine nicht unwesentliche Rolle. Die Ortsnamen *Yèvre-le-Château* und *Yèvre-la-Ville* (Dép. Loire), wofür bei Longnon Atl. hist. 179 *Evera* belegt ist, *Yèvre* (Doubs), *Yèvres* (Aube) spiegeln gewiß ein gall. *eburos* Eibe wider (Gröhler Über Urspr. u. Bed. d. frz. Ortsnamen S. 127, Kaspers Etym. Unters. über die mit *ācum* ... geb. ndfrz. Ortsn. S. 250). Hingegen kann in der folgenden Gruppe kelt. Völkerschafts- u. Ortsnamen: *Eburones* Völkerschaft zwischen Mosel und Rhein; *Ebuovices* (jetzt *Évreux*); *Ebuobriga* (jetzt *Avrolles*, Dép. Yonne); *Eburodunum* 1) im Lande der Helvetier, jetzt *Yverdon* in der Schweiz, 2) jetzt *Embrun*, Dép. Hautes-Alpes, 3) im S. O. der Germania magna; *Eburomagres* (jetzt *Bram*, Dép. Aude; *Eburācum* (jetzt *York* in England) auch der kelt. Personennamen *Ebuos* gesucht werden (s. D'Arbois de Jubainville Les Celtes S. 51 f., Gröhler a. a. O., Skok Die mit Suff. *-ācum* geb. südfz. Ortsn. S. 177, Dottin La langue gaul. S. 86, Much in Hoops Reallex. d. germ. Altertumsk. 1, 497). Diese Gruppe bleibt daher für die Zwecke unserer Untersuchung besser außer Betracht¹⁾ — Lautgestalt und Wortbildung des alb. Baumnamens bedürfen einer näheren Erläuterung. Das anlautende *e*, das wir nach Ausweis der kelt. und d. Entsprechung anzusetzen haben, schwand, wie auch sonst Vokal in unbetontem Anlaut, regelrecht. Der lautliche Vorgang ergreift sowohl die heimischen als die lt., ja zum Teil sogar noch die ital. Elemente: *tete* acht: gr. *ὀκτώ*; *sū* Auge: lit. *akis* (Pedersen KZ. 36, 320 s. auch o.); *gušt* August aus vgl. *agustus* (= kl.-lt. *augustus*); *mik* Freund aus lt. *amīcus*; *kīše* Kirche aus lt. *ecclesia* (Meyer-Lübke Gröbers Grdr. 1, 1047, 1048); *rmate* Flotte aus ital. *armata*, cal.-alb. *ῥεδε* Erbe aus ital. *erede*

¹⁾ Noch mehr gilt dies für *Ebora* (Ἐβόρα, Ἐβόρα) in Lusitanien (Geb. d. Celtici) (Strabo 3, 140, Ptol. 2, 4, 11), *Ebura Cerealis* in Hisp. Baet. (Plin. 3, 3), *Eburum* in Kampanien, Ortsn., deren Bildung und Bedeutung nicht näher bekannt sind (vgl. jetzt Trombetti Arh. za arb. star. 3, 13) u die man daher mit kelt. *eburos* Eibe nicht vereinigen darf. Mit Recht hat daher D'Arbois de Jubainville in seiner Aufzählung der kelt. Elemente Spaniens (Rev. celt. 14, 357 ff., 15, 1 ff.) diese hispan. ON unberücksichtigt gelassen.

(Helbig Jb. d. Rum. Inst. Lpz. 10, 46, 49) erstreckt sich sohin über einen sehr langen Zeitraum. Jedenfalls zeigt *gušt*, daß in den lt. und ebenso in den heimischen Elementen der Abfall des unbetonten anlautenden Vokals vor tönendem Verschußlaut zeitlich dem Schwund der intervokalischen Media voranging. Derselbe chronologische Schluß ergibt sich übrigens indirekt auch aus dem Beispiel alb. *sü*: lit. *akùs*, da ja hierin noch die Wirkung der ursprünglichen (nicht mechanisch geregelten) Betonung zu sehen ist. Der Übergang von der freien zur mechanisch geregelten Betonung war aber zur Zeit der Aufnahme der lt. Lehnwörter bereits größtenteils vollzogen (vgl. Meyer-Lübke Mitt. d. Rum. Inst. Wien 1, 20 f., Verf. IF 44, 43 u. Anm. 1). Der Schwund des unbetonten anlautenden Vokals vor Verschußlaut ist also in den heimischen (vorrömischen) Elementen älter als die mechanische Akzentregelung, älter als die röm. Zeit und damit älter als der Schwund der intervokalischen tönenden Verschußlaute, der erst in das Ende der röm. Zeit fiel (Verf. IF 44, 38). In der nach Ausweis des kelt. *eburo-* für alb. *ber-š-ε* anzusetzenden Grundform (*e)buro-* + Suffixen, über deren Gestalt sofort zu sprechen sein wird, war somit *e-* seit alters unbetont. Denn wie immer das kelt. Appellativum auch betont gewesen sein mochte, die Vorstufe von alb. *beršę*, d. i. *ebur-isi-inio-* trug den Akzent auf *-inio-*, hatte also unbetontes *e-*. Die nähere Erörterung der Wortbildung vermag dies zu zeigen. Alb. *ber-š-ε* mit *š* aus idg. *-isjo-* enthält jenes alb. Suffix, das ich Lingu.-kulturh. Unters. S. 23 f. nachgewiesen zu haben glaube. Die dort beigebrachten Beispiele zeigen uns alb. *-š* aus *-isjo-* in deminutivischer Verwendung, die aus der Bezeichnung der Artzugehörigkeit erwuchs: *voglš* ziemlich klein: *vogelę* klein, *braš* kleine Melone im Zustande des Wachstums: *braje* Geschwulst, *vaše* Mädchen neben *varze* ds. Daß bei der Bezeichnung der Eibe deminutive Verwendung des Suffixes vorliegt, ist sachlich unwahrscheinlich. Ist doch die Eibe ein Baum von sehr beträchtlicher Stammstärke und Höhe. Nach Willkomm Forstl. Flora², S. 272 ist eine Höhe von 10—15 m die gewöhnliche. Derselbe Autor gibt die Höhe einer Eibe bei Tharand mit 42 Fuß (also etwa 13·5 m), den Umfang mit 12 Fuß (etwa = 3·6 m) an. Wohl aber verstehen wir die Bildung unseres alb. Baumnamens, wenn wir uns vergegenwärtigen, dass *-š*, dessen Grundbedeutung die Artzugehörigkeit ist, auch zur Bildung von Kollektiva verwendet wird: *düş* m. Zweiheit: *dü* zwei, *treš* m. Dreiheit: *tre* drei¹⁾ (Baškimi Fjal. 464, Pekmezi Gramm. 126) u. s. w., daneben *düşe* f., *treše* Zeitraum von drei

¹⁾ Diese Zahlkollektiva wurden dann weiter auch als Multiplizitätsadjektiva verwendet: alb. *tetš* achtfach (Baškimi 455). Auch sonst berühren sich Zahlkollektiva und Multiplizitätsadjektiva: aind. *dvaya-m* Paar *dvayá-h* doppelt; *traya-m* Dreiheit — *trayá-h* dreifach (Brugmann Grdr.² II/2, S. 69, 76).

Tagen, Terzine (so Pekmezi a. a. O., während Baškimi als fem. *treš(ε)* überliefert). Einem *düş, treš* Zweiheit, Dreiheit reiht sich morphologisch *krandš* Strauch, Gesträuch (s. den o. S. 240 gegebenen Beleg): *krande* Splitter, Reis an. Die Verwendung eines Kollektivums zur Bezeichnung der Eibe ist sachlich durchaus verständlich. Der Baum teilt sich mit vorrückendem Alter in mehrere Einzelstämme (Willkomm a. a. O. S. 272). Daß Kollektiva mit einem von Haus aus die artliche Zugehörigkeit ausdrückenden Suffix gebildet werden, vermögen wir auch in anderen Sprachen und bei anderen Suffixen nachzuweisen: ahd. *rōrahi* Röhricht: *rōr* Rohr, *steinahi* saxetum: *stein* Stein, *chindahi* Kinderschar: *kind*, *aganahi* Spreuhaufe: *agana* Spreu, die eine Erweiterung des Typus got. *stainahs* steinig darstellen und germ. *-áxa* (idg. *-óko-*) enthalten (Brugmann Grdr.², II/1 494). Es ist nun eine interessante, aber bisher nicht beachtete Tatsache, daß diese kollektive Verwendung des alb. *š*, das aus idg. *-isio-* hervorging, eine Parallele im Kelt. hat: kelt. *τριμαρχισία* nach Pausanias «eine Gruppe von drei Reitern»: *μάρχα* Pferd (vgl. Dottin La Langue gaul. S. 25, 303 Anm. 2). Das Wort gehört zu den frühesten Zeugnissen des kelt. Wortschatzes. So stellt die Verwendung von *-isio-* zur Bildung von Kollektiva eine weitere kelt.-alb. Isoglosse dar. Im alb. Eibenamen wurde dann der Kollektivbegriff doppelt ausgedrückt, indem auch Suff. *-inio-* antrat. Wir begegnen diesem Suff. auch sonst in alb. Baumnamen: geg. *duli, dulej, deli, di*, tosk. *deteñe, ðeteñe, deline* Wacholder (Grdf. **dhūlinio-*, vgl. Verf. Lingu.-kulturh Unters. S. 191 f. und ganz ähnlich unabhängig hievon Vasmer Stud. z. alb. Wortf. 10). A. a. O. führte ich auch alb. und außeralb. Beispiele für die Verwendung dieses Suff. in Kollektiva (Typus: alb. Plur. *lumij*, tosk. *lumënte* Flüsse, *kerminte* Würmer: *krimp*, lit. *kadagynė* Wacholdergesträuch, lt. *sterquilinium*) und Belege für die alb. Lautentwicklung an. In allen diesen alb. Kollektivbildungen auf *-inio* trägt *-in* den Akzent. Das anlautende *e-* der Grdf. **ebur-isio-inio-* war also unbetont. Als Zwischenstufe zwischen **ebur-isio-inio-* und ndgeg. *ber-š-ε* haben wir **ber-(ε)š-én* anzusetzen. Das *ε* der alb. ersten Silbe, ein Schmalzungenlaut, wurde in der Nachbarschaft des im Alb. palatalen *r* zum Flachzungenlaut *e* assimiliert. (Vgl. Weigand Alb. Gr. S. 8, § 9, Jahresb. d. Rum. Inst. Lpz. 17, 184). — Wie ist nun die alb.-kelt. Gemeinsamkeit zu verstehen? An sich wäre es denkbar, daß der alb. Baumname aus dem Kelt. entlehnt ist. Die oben hervorgehobene Schwierigkeit, zwischen urverwandten und entlehnten Wörtern zu unterscheiden, zeigt sich bei dieser Bezeichnung besonders. In geographischer Hinsicht läßt sich gegen die Annahme einer Entlehnung des alb. Wortes aus dem Kelt. keinerlei Einwendung erheben. Pedersen (Kelt. Gr. 1, 20) weist darauf hin, daß man gemäß der ehemaligen weiten Verbreitung der Kelten kelt. Lehnwörter in sehr entfernten Gegenden finden kann.

Namentlich auf der Balkanhalbinsel, wo, wie o. (S. 236) erwähnt, im 3. Jhdt. vor Chr. (von 279 bis etwa 196) ein Keltenreich mit Tylos im Haemus als Mittelpunkt bestand, wäre die Existenz eines kelt. Lehnwortes nicht erstaunlich. Neuestens hat H. Sköld (IF. 42, 188) rum *mare gross* als kelt. Lehnwort (ir. *mór, már*, gall. in *Iantamarus*) gedeutet, und Treimer (Mitt. d. Rum. Inst. Wien 1, 316) denkt sich das Verhältnis zwischen russ. *braga* Maische, ein leichtes Bier aus Malz und Mehl, auch mit Hopfen im Haushalt selbst gebraut, das ja zweifellos dem Kelt. entstammt, und der entsprechenden kelt. Sippe (ir. *braich* Malz, kymr. *brag* ds.) so, daß ein von den Balkankelten hinterlassenes und im Rum. (*bragă*) noch er altes Wort den Ausgangspunkt bildete. Auch kulturgeschichtlich wäre die Entlehnung des alb. *berşë* aus dem Kelt. verständlich. An Entlehnungsmotiven fehlt es keineswegs. Die Eibe genoß bei den Kelten besondere Verehrung (D'Arbois de Jubainville a. a. O. S. 51, 57, Hoops in seinem R.-L. 1, 519). Sie galt als Totenbaum, an den sich abergläubische Vorstellungen knüpften; und Zauberbaum, der wohlthätigen Zauber für den Verständigen, böses Schicksal für den Unverständigen birgt, ist die Eibe nach E. Reimer (Belgrader Nachr. 1918, Nr. 57 vom 27. Februar) auch in Albanien. Dazu kommt noch die technische Bedeutung des Eibenholzes, das wegen seiner Festigkeit schon seit uralter Zeit mit Vorliebe zur Herstellung von Waffen und Geräten verwendet wurde (Hoops a. a. O. 1, 518, Ed. Hahn in Eberts Reallex. d. Vorgesch. 3, 37 f.). So ist der Name unseres Baumes in doppelter Hinsicht ein Kulturwort. Baumnamen wandern auch sonst von Sprache zu Sprache. Erinnerung sei an slav. *buky, bukъ* Buche, das dem germ. **bōkō* (Berneker E. W. 1, 99 f.), an frz. *hêtre* Buche, das dem germ. (fränk.) *hestr* (Meyer-Lübke E. W. Nr. 4121), endlich an den zweiten alb. Namen für die Eibe selbst: *tis*, der zweifellos dem slav. *tis* entlehnt ist. Sprachlich läßt sich die Annahme, alb. *berşë* hänge mit kelt. *eburo-* in der Weise zusammen, dass das alb. Wort in vorröm., also für das Alb. vorgeschichtlicher Zeit, aus dem Kelt. der nördlichen Balkanhalbinsel entlehnt sei, zwar nicht strikt beweisen, aber auch nicht widerlegen. Die morphologische Selbständigkeit des alb. Wortes gegenüber dem kelt., die ja nur in Suffigierung besteht, ließe sich im Hinblick auf das vergleichsweise hohe Alter einer solchen Entlehnung immerhin verstehen, da eben das Wort, auch wenn es alter Eindringling ist, nach Art der heimischen Bezeichnungen behandelt werden konnte. Doch läßt sich auch für die Entlehnung des Wortes ein Beweisgrund aus dem Bereiche der Pflanzengeographie nicht erbringen. Die Ostgrenze der Eibe verläuft etwas weiter östlich als die der Buche. Der Baum ist durch ganz Europa und darüber hinaus verbreitet. Er findet sich vom mittleren Norwegen und Schottland bis nach Griechenland und Südspanien, von Portugal bis in den Kaukasus. Außer-

halb Europas haben ihn Forschungsreisende auf dem cilicischen Taurus und in Persien (Kotschy) sowie in Armenien (Szovicz) festgestellt. Des näheren verläuft die Ostgrenze seines Bezirkes von den Ålandsinseln in südöstlicher Richtung, schneidet die Küste Estlands, geht in nordsüdlicher Richtung durch Livland nach dem ehemaligen Gouvernement Grodno und zieht sich von da nach der Bukowina, nach der Krim und dem Kaukasus. Über den Verlauf der Ostgrenze in Polen vgl. Encyklopedja polska, Akad. Um. 1912, 1, 349 ff. u. Czekanowski Wstęp do historii Słowian 1927 S. 86. Darf man nun etwa annehmen, ein Anlass der Entlehnung des alb. Wortes aus dem Kelt. sei auch — neben den dargelegten kulturgeschichtlichen Möglichkeiten — das Vorrücken der Vorfahren der Albaner aus nordöstlichen, jenseits der Eibengrenze gelegenen Sitzen in die dem Eibenbezirke angehörenden Balkanländer gewesen? Irgend ein sicherer Anhalt für eine solche Auffassung ergibt sich, soweit ich sehe, nicht. Es ist daher auch sehr wohl möglich, daß die Isoglosse: kelt. *eburo-* Eibe, Eberesche, d. *eber-boum* Eberesche, alb. *ber-š-ę* Eibe in alte Zeit zurückreicht. Eine solche Annahme hätte wortgeographisch und sachs-geschichtlich nichts Befremdendes an sich, da wir oben unter *krande* eine ebenso verlaufende Isoglosse kennen gelernt haben und zwei weitere sogleich kennen lernen werden. Zudem stellt ja auch die Gleichung alb. *veře* Weißpappel, *veři* Erle — kelt. *verno-* Erle eine alte kelt.-alb. Übereinstimmung auf dem Gebiete der Baumnamen (s. o.) dar. — Zu erwägen wäre noch, ob die Vorfahren der Kelten, Germanen und Albaner den Namen der Eibe und Eberesche nicht auch einer gemeinsamen Quelle entnommen haben könnten. Die Bejahung oder Verneinung einer solchen Frage hängt im wesentlichen davon ab, ob der Name im Idg. versippt ist oder nicht, ferner davon, ob seine Bildungsart echt idg. Gepräge aufweist. Dies scheint mir der Fall zu sein. Es ist eine insbesondere seit Osthoffs Etymolog. Parerga wohl kaum bezweifelte Tatsache, daß die idg. Baumnamen auch von Farbenbezeichnungen, die ursprünglich dem Holze des Baumes galten, ihren Ausgangspunkt genommen haben. Die lt. Benennung der Eiche: *robur*, für deren Erklärung auf Rozwadowski Eos 8, 99 verwiesen sei, ist das bekannteste Beispiel. Erwägt man nun, daß das Eibenholz im Alter rotbraunen Kern hat (Hooops R.-L. 1, 518), daß die Eberesche beispielsweise im Slav. (čech. *jeřáb*, *jeřabina*, pol. *jarzab*, *jarzebina*, kluss. *ořabyna*, russ. *rjabina*) nach der Farbe ihrer dunkelroten Beeren benannt ist (Berneker E. W. 1, 275), so wird man auch in unserer Benennung für Eibe und Eberesche (**ebhuro-*) einen Farbennamen zu suchen haben. Dafür spricht auch die Wortbildung: in den idg. Farbennamen ist Suff. *-ro-* besonders beliebt: aind. *rudhirá-h-*, gr. *ἐρυθρός*; rot, aind. *śvitrá-h* weiß, aind. *gāurá-h* gelblich, rötlich, gr. *χλωρός* grünlich, gelblich, lt. *niger* schwarz, ir. *odar* dunkelgrau, cymr. *blawr* grau,

ir. *ūr* grün, anord. *hárr*, ags. *hár* grau, aks. *sěrz* glaucus, *postrz* bunt, *modrz* blau u. s. w. (Brugmann Grdr.², II/1, S. 353, 662). Stellen wir nun unsere Bezeichnung der Eibe, bezw. der Eberesche zu der soeben erwähnten, in den slav. Benennungen für Eberesche (čech. *jeřáb*, russ. *rjabina* u. s. w.) auftretenden Sippe **ěřěbh-*, **ōrōbh-* dunkelbraun, dunkelfarbig, so verstehen wir die Tatsache, warum die Bezeichnungen der beiden Bäume Eibe und Eberesche aus dem gleichen Wortmaterial gebildet sind: gemäß den obigen Darlegungen bezieht sich die Namengebung bei der Eibe von Haus aus auf das Kernholz, bei der Eberesche auf die Beeren. (Über ganz ähnliche Bedeutungsübergänge in anderen Namen der Eibe unterrichtet Hoops Reallex. d. germ. Altertums. 1, 518). — Die Ablautsstufe der Benennung ist **erbh-*, die Grdf. des Baumnamens etwa **e(r)bh-u-ro-*, in der das erste *r* dissimilatorisch schwand. Die Suffixverkettung *-u-ro-*, *-u-r-* finden wir auch sonst in Weiterbildungen von Farbennamen: gr. *ἀργυρο-* Silber neben *ἀργήεις*, *αργός* weiß, glänzend, lit. *žib-u-rỹs* Lichtspan: *žibù*, *žibėli* (Leskien Abl. d. Wurzelsilben im Lit 289 f., ders. Bild. d. Nom. 449, Brugmann Grdr.², II/1. 357 f.). Der dissimilatorische Schwund des ersten *r* in der angesetzten Grdf. **e(r)bh-u-ro* kann in dieselbe Zeit versetzt werden wie die entsprechende Erscheinung in gr. *δάκρυ*, lt. *dacruma*, *lacruma*, abret. *dacr-*, ir. *dér*, got. *tagr*, ahd. *zāhar* Träne aus **drakr-* nach Ausweis von arm. *artasuk*^c pl. Tränen, sing. *artausr* aus **drakur*, ahd. *trahan* (s. zuletzt J. Schrijnen KZ. 46, 380, R. Thurneysen KZ. 48, 66 f.), aind. *tisr-ah* fem. drei, ir. *teoir*, kymr. *teir* fem. drei (Grdf. **tisr-*, **tisor-*, bezw. **t(r)isr-*, **t(r)isor-*, Bugge BB 14, 75 f., Brugmann Grdr.², I, 426, II/2, 12). Damit haben wir für diese dem Kelt und Germ., vielleicht auch dem Alb. gemeinsame Bezeichnung: Eibe, Eberesche den etymologischen Anschluß an den slav. Namen für Eberesche erreicht. Im Slav. (slovak. *jarabý* rostbraun) ist auch der Farbename als solcher noch lebendig, ebenso auch im Germ.: ahd. *erpf* dunkel, anord. *jarpr* braun, ags. *eorp*, *earp* dunkelfarbig (**erbhnó-* s. Falk-Torp bei Fick⁴, 3, 332), das zu griech. *ὀρφνός* dunkel im Abtönungsverhältnis steht (Boisacq Dict. étym. 119). Ein Folgesatz der hier gegebenen Erklärung des Eiben- und Eberschennamens ist die Feststellung, daß die Vorfahren der Kelten und Deutschen, vielleicht auch der Albaner eine Neuerung, die Dissimilation des ersten *r* in **erbhuro-* gemeinsam vollzogen haben, bezw. daß eine solche von irgend einem dieser Völker vollzogene Neuerung frühe von den anderen übernommen wurde.

Ein bei Meyer fehlendes Wort ist *frak*, *fraki* m. trockenes und kaltes Wetter. Das Wort ist südgeg. Von Wörterbüchern bezeugt es nur das des Elbasaners Kristoforiđi S. 466 (mit der Bedeutungangabe: *ḡatesine, kōhe ki bāhete prej erese ftohete* Trockenheit, Wetter, das durch kalte Luft entsteht) als geg.; auch in südgeg. (elbasanischen) Texten läßt es sich

belegen, so in einer Anekdotensammlung des Elbasaners Lef Nosi (Kopështi letrar 1, Heft 2, S. 11, Sp. 2) : *kur qšt frak e dhahet balta* wenn trockenes Wetter ist und die Erde trocknet, ferner in dem Lesebuche Këndime për Shkolla fillore, Kl. e 4., Vlorë 1922, S. 144). Vermöge seiner Bildung und Bedeutung reiht sich das Wort innerhalb des Alb. an tosk. *ftoh*, geg. *ftof* mache kalt, lösche aus, tosk. *ftohete*, geg. *ftofte* kalt, das als **ve-tëp-sk* zur Sippe von aind *tap-*, lt., slav. *tep-* warm sein gestellt wird (Meyer E. W. 113, Pedersen KZ 36, 325, Verf. Lingu.-kulturh. Unters. 335) und im ersten Bestandteil *ve-* (: ai. *ava* ab, herab, lt. *au-* fort, lett., apr. *au-* weg, auch als Privativpartikel gebraucht, z. B. lett. *aumanis* unsinnig, rasend, slav. *u-* weg) enthält. Die Grundbedeutung von *ftoh*, *ftof* ist also «entwärme», die von *ftohete*, *ftofte* «nichtwarm», «unwarm». Ganz so stellt sich *frak* trockenes und kaltes Wetter als **ve-rak-jo-* zu ir. *diorain* (**-rakni-*) das Triefen, Regnen. Das ir. Wort vergleichen Falk und Torp bei Fick⁴ 3, S. 335 f., zweifelnd Walde-Pokorny Vgl. Wb. 2, 365 mit got. *rign*, ahd. *regan*, nhd. *Regen*, anord. *regn*, ags. *reg(e)n*, lit. *rōkia*, *rōkti* in Form eines starken Nebels regnen, *rokė* Staubregen. Die von Walde E. W.² 653 s. *rigare* erwogene Verwandtschaft der Basen *req-*, *reġ-* (von denen die letztere im Alb. durch *ŗjeŗ* fließe, quelle, rinne, tropfe vertreten ist), wird durch das neu zutage getretene alb. *frak* mit den internen Mitteln einer Satemsprache bestätigt. Suff. *-jo-* reiht *frak*, **ve-rak-jo-* an die idg. Adjektivabstrakta (Neutra auf *-jo-m*, Feminina auf *-iā*) wie aind. *vidya-m* das Finden, *vidyā* das Wissen, gr. *σφάγιον* das Opfer, *μύζα* die Raserei, lt. *studium* das Streben, *dividia* das Zerwürfnis, got. *kuni* Geschlecht, *brakja* der Kampf (: *brikan* brechen, kämpfen). Mit dieser letzteren Bildung und Fällen wie lett. *atmaņa* Besinnung u. s. w. teilt alb. *frak* (**ve-rak-jo-*, **ve-rok-jo-*) auch die *o-* Stufe der Stammsilbe. Der Ausgangspunkt dieser Adjektivabstrakta sind Verbaladjektiva (Brugmann Grdr.² II/4 S. 183 ff.). So ergibt die etymologische und grammatische Analyse für *frak* die Bedeutung «Nicht-Regen», «Regenlosigkeit», die mit der tatsächlich bezeugten (trockenes u. kaltes Wetter) vollkommen übereinstimmt. Das mask. Geschlecht des alb. Wortes ist demnach entweder eine Fortsetzung des idg. Neutrums, das im Alb. nur in Resten, bei Wörtern einer bestimmten Bedeutungskategorie, im Wesentlichen bei Stoffnamen, erhalten geblieben ist (Pedersen KZ 34, 289, Verf. IF. 36, 153 f.) oder es ist durch den alb. Vorgang des Geschlechtswechsels der vom Nominativ-Akkusativ aus erwuchs (Verf. a. a. O. S. 99 ff.), an die Stelle eines früheren Femininums getreten. — Im ganzen haben wir also eine kelt.-alb. Wortübereinstimmung, die sich auf das Klima bezieht, vor uns; an der Gemeinsamkeit nehmen auch das Germ. und Lit. teil. Es ist klar, das eine Isoglosse aus diesem Sachgebiete sich zu den Übereinstimmungen in den Benennungen der Pflanzenwelt (Strohalm,

Reisig, Granne) und insbesondere der Waldbäume wie Erle und Eibe sehr wohl fügt.

In einen anderen Vorstellungskreis führt uns eine Übereinstimmung, deren Feststellung dank dem Zuwachs an Quellenmaterial jetzt möglich geworden ist: nordgeg. *špreh* ich spreche aus, *te šprehunt* die Aussprache, der Vortrag (elocutio). Die Wortgruppe fehlt in sämtlichen größeren u. älteren Wörterbüchern (d. i. bei Meyer, Kristoforiđi, Jungg und Baškimi); wird jedoch jetzt in dem lt.-alb. Wörterbuche (von A. Aldegheri): Fjaluer latin-shqyp, Shkoder 1925, S. 105 unter *eloquor* verzeichnet; *te šprehunt* elocutio läßt sich überdies aus Texten belegen, z. B. aus Just. Rrota Letratyra shqype, Shkoder 1925, S. 9. Ich vergleiche alb. *špreh* eloquor, *te šprehunt* elocutio mit cymr. *ffraeth* (Grdf. **s(p)rakto-s*) eloquens, disertus, *ffrec* tem. garrulitas (Grdf. **s(p)reg-nā*), deren weitere Versippung im Kelt. Stokes Urkelt. Sprachschatz (bei Fick⁴ 2, S. 317) nachweist. Aus demselben Werke ergeben sich die weiteren Bezüge; zunächst steht asächs. *sprekan*, ags. *sprecan*, ahd. *sprehhan*, nhd. *sprechen*, während aind. *sphūrjati* bricht hervor, prasselt, dröhnt, gr. *σφαραγέουσαι* prassle, zische, strotze, lit. *spragēti* prasseln, platzen, lett. *spurgt* schwirren in der Bedeutung etwas weiter abliegen (s. auch Falk-Torp bei Fick⁴ 3, S. 515). Morphologisch reiht sich alb. *špreh* den übrigen alb. Verben auf alb. *-h* aus idg. *-sk-* an: tosk. *ngroh*, geg. *ngroh* und *ngrof* (Kristoforiđi Lex. 267, Bašk. 296) wärme, tosk. *ňoh*, geg. *ňof*, kenne, tosk. *šoh*, geg. *šof* sehe, tosk. *ftoh*, geg. *ftof* mache kalt, geg. *mih*, *mif*, grabe, grabe das Land um, hacke, geg. *škreh* schmelze, zersetze (Meyer E. W. 314, vgl. Pedersen KZ. 36, 325, Verf. Stud. 56 f., 64). Als Grdf. ist somit **spreg-sk-* anzusetzen. Da *špreh* dem Norden des geg. Gebietes angehört, ist auch das inlautende *e* nicht befremdlich: nordgeg. *det(ε)* zehn gegenüber tosk. *žjetε*, südgeg. *đit*. Zur Chronologie des Wandels *sk̂* zu *h*, der jedenfalls älter ist als der von *e* zu *i* vor Doppelkonsonanz (G. Meyer Kurzgef. alb. Gramm. S. 4, § 7) verweise ich auf meine Ausführungen über alb. *š-kreh* (Stud. z. alb. Etym. S. 64) (Grdf. **kret-sk*). — Von einer späteren Entlehnung des alb. *špreh*, etwa aus dem Balkankelt., kann keine Rede sein, da die alb. Verbalbildungen auf *-h* durchaus altertümliches Gepräge aufweisen und im übrigen der Schwund des *p* in der kelt. Anlautgruppe *spr-* (somit der Zusammenfall von *spr-* mit *sr-*) wohl schon urkelt. ist (Brugmann Grdr.² I, S. 516 Anm. 2, Pedersen Kelt. Gr. 1, 81). Noch weniger kommt eine Entlehnung aus dem Balkangerm. in Betracht, da Lautstand und Wortbildung auch einer solchen Annahme entgegenstehen. So geht das Alb mit dem Kelt. und Germ. von Alters her gerade in der Benennung des Sprechens, der wichtigsten Bezeichnung des geistigen Verkehrs, zusammen. Die Isoglossenlinie verläuft ebenso wie in einer Reihe der oben erörterten Bezeichnungen aus dem Pflanzenreiche und ähnlich wie bei einer ursprünglichen Verwandtschafts-

bezeichnung (alb. *makθ* eig. «Junges, Kind»), ähnlich auch wie bei der Benennung des Regens.

Zusammenfassend läßt sich sagen: Die alb.-kelt Übereinstimmungen beziehen sich auf Benennungen aus dem Gebiete des Pflanzenreiches, der Haustiere, des Klimas, des sozialen Verkehrs, der Verwandtschafts- und Körperteilnamen. Neben diesen lexikalischen Überstimmungen konnte auch eine morphologische, die die Bildung der Kollektiva betrifft, festgestellt werden. Ein nicht unbeträchtlicher Teil der kelt.-alb. Isoglossen erstreckt sich auch auf das Germ.

Wien.

Holger Pedersen.

Middelirsk *bad fiadnaisi*.

Forbindelsen *bad fiadnaisi* forekommer flere gange i LL i teksten *Táin bó Cualnge*.

Jeg skal først nævne det sted, som man i Windisch's udgave vil finde i linje 2927: *et ragabsat do láim adenam, 7 bad fiadnaisi dfergus ranaidmthea sain*. Windisch oversætter: «Und sie nahmen es in die Hand, ihn (den Kampf) zu kämpfen, und es sollte in Fergus' Gegenwart sein, dass dies festgemacht würde».

Der er tale om, at Calatin Dána med sine 27 sønner og sin efterkommer i andet led Glass mac Delga ved løfte om store belønninger har ladet sig overtale til at påtage sig kampen med Cuchulinn. Efter Windisch's oversættelse har man krævet, at overenskomsten herom skulde avsluttes i Fergus's nærværelse. Men man spørger forgæves, hvem der skal have krævet dette. Hvilken av parterne kunde føle det som en betryggelse, at Fergus medvirkede? Og efter det følgende medvirker Fergus åbenbart ikke, og dog betragtes overenskomsten som gyldig. De nærmest følgende ord er: *et rafemmid tiachtain taris* o. s. v.; Windisch oversætter: «Und er vermochte nicht, dafür einzutreten, denn was sie behaupteten war, dass es nach ihrer Meinung Kampf eines einzigen Mannes wäre, Calatin Dána mit seinen siebenundzwanzig Söhnen und seinem Enkel Glass mac Delga, denn sie sagten, dass sein Sohn ein Glied von seinen Gliedern und dass er ein Theil von seinen Theilen wäre, und das Calatin Dána die Vielheit seines eigenen Körpers haben müsste». Efter denne oversættelse skulde meningen altså, om jeg ellers forstår Windisch ret, være den, at Fergus nægtede at give sin sanksjon til overenskomsten, fordi de ræsonnerede således som refereret, hvilket han da åbenbart må have anset for ganske utilladeligt (men dog ikke har søgt at skride ind imod, således som han gjorde det mod et tidligere uærligt anslag, Windisch 2774 ff.). Imidlertid er oversættelsen ganske sikkert urigtig. *tiachtain taris* kan ikke betyde 'dafür eintreten'; betydnngen må bestemmes efter sådanne oldirske steder

som Wb. 3 c 37 *holuid adam tarréir* «since Adam transgressed (God's will». Oversættelsen bliver da: «Fergus kunde ikke modsætte sig det», fordi han ikke kunde gendrive deres ræsonnemang. Han gik derfor fortvivlet til sit telt, overbevist om, at Cuchulinn's sidste time forestod (Windisch 2934 ff.).

Men også efter denne oversættelse er det klart, at Fergus ikke medvirkede ved overenskomstens afslutning, og at ingen kunde ønske, at han skulde gøre det. Man venter naturligvis følgende sammenhæng: Calatin Dána med sine 27 sønner og en efterkommer i andet led påtog sig at kæmpe med Cuchulinn; overenskomsten blev sluttet, medens Fergus var tilstede; men han kunde ikke skride ind derimod, fordi han ikke kunde gendrive deres sofisme. Spørgsmålet bliver da: kan denne mening bringes ud av ordene *bad fiadnaisi dfergus ranaidmthea sain*? Hvis vi foreløbig ser bort fra *bad fiadnaisi*, er det klart, at der ikke ligger nogen hindring i *ranaidmthea*; thi dette behøver ikke, som Windisch antager, at være imperfektum konjunktiv passiv i singularis med *sain* som subjekt; det kan ligeså godt være pluralis av præteritum passiv med Calatin og hans sønner o. s. v. som subjekt, idet *sain* spiller et adverbiums rolle: 'de blev forpligtede dertil'. Og i den første sætning behøver *bad* ikke at være en form av verbet 'at være'; thi der behøves slet ikke noget verbum. Vi har altså frie hænder til at opfatte *bad fiadnaisi* som en adverbial talemåde: «i Fergus's nærværelse blev de forpligtede hertil».

Og den opfattelse av *bad fiadnaisi*, som vi således er nået til, passer også i en række andre steder. Et eksempel forekommer i fortsættelsen av den samme fortælling, som vi hidtil har beskæftiget os med. Fergus, som er gået til sit telt, taler her med sine folk om Cuchulinn's forestående død og udtaler ønsket om, at nogen vil gå til skuepladsen for kampen for at bringe ham en beretning om, hvorledes Cuchulinn blev dræbt. Ordene er (Windisch 2942): *et ni fuil digsed da fiss damsa bad fiadnaisi don choml(und) 7 don chomroc 7 dab(er)ad afiss dam mar damairbfitheo c(u)c(hulinn) nátibrind mo b(en)nactain 7 meirred*. Windisch oversætter: «Und es giebt Niemanden, der zur Kunde für mich hinginge, der Zeuge wäre des Kampfes und des Zusammenstosses, und mir Kunde davon brächte, wie Cuchulinn getötet worden wäre, dem ich nicht meinen Segen und meine Waffenrüstung geben würde». I Realiteten er denne Oversættelse rigtig nok; men at opfatte *bad* som et verbum i en relativsætning er unaturligt, og det er betænkeligt at opfatte *fiadnaisi* ligefrem som 'vidne'. Det er klart, at *bad fiadnaisi* atter her er en enhed og betyder sådan noget som 'til skuepladsen for' (jeg vælger foreløbig en grov oversættelse uden at prøve på at finde den helt nøjagtige betydning). Fergus lover sin velsignelse og sin rustning til hvemsomhelst der vil gå som efter-

retningsmand til skuepladsen for kampen og bringe ham efterretning om, hvorledes Cuchulinn bliver dræbt.

Et tredje eksempel forekommer Windisch 2839 og 2841. Irlands mænd udstyrer narren Tamun med kong Ailills klædning og befaler ham *techt far innáth bad fiadnaisi dóib*, ifølge Windisch: «er solle an die Furt gehen, vor ihren Augen sollte es sein». Tamun adlød og *tanic bar innáth bad fiadnaisi dóib*. Irlands mænd begynder nu at håne narren, men sagen får en brat afslutning ved, at Cuchulinn dræber narren i den tro, at det var kong Ailill. Windisch har altså her igen opfattet *bad* som en verbalform, hvad der i linje 2839 kunde synes nogenlunde rimeligt; men i 2841 er denne opfattelse umulig; skulde her stå en verbalform, kunde det ikke på nogen måde være *bad*. Windisch drager herav den konklusion, at *bad fiadnaisi dóib* i linje 2841 skal udslettes som en avskriver-gentagelse. Men det kan ikke udslettes, uden at der kommer til at mangle noget. Og den rigtige konklusion er den, at *bad* ikke er noget verbum, men at *bad fiadnaisi* simpelthen betyder 'i deres påsyn'.

Denne opfattelse bekræftes av Windisch 6025: *is andsain tæiss fer(gus) aldím go fæn dar cendaib na sluag gorothesc a trí cindu dinatri tulchaib. go faillet sin riase bad fiadnaisi*. Dette betyder ifølge Windisch: «Da wendete Fergus seine Hand schräg über die Köpfe der Schaaren weg, und hieb da von den drei Hügeln ihre drei Köpfe ab, so dass sie sich in dem Moor befinden, der vor Augen war». Men «war» er ikke rigtigt; mosen er ligeså vel til på fortællerens tid som de tre avkappede høje. Skulde der her stå et verbum, måtte det stå i præsens indikativ. Altså er *bad* intet verbum.

I alle de hidtil drøftede steder er *bad fiadnaisi* ganske klart. Derefter må vi da bedømme Windisch 6130: *is andsain raraidsetar fir her(enn). cia bud fiadnaisi do na tarbaib. is sed ra raidset uile gombad é bricriu*. Windisch gengiver meningen rigtigt således: «Da beredeten sich die Männer von Irland, wer (geeignet) wäre Zeuge des Kampfes der Stiere zu sein. Was sie alle sagten, war, das dies Bricriu wäre». Men dette kan ikke gælde for en oversættelse. Det er muligt, at der er faldet nogle ord ud (sml. læsemåden i et yngre håndskrift: *cia bhú coir do bheith a bh-fiaghnuis gleice*); men det er måske heller ikke helt umuligt, at der intet mangler («de rådslog om, hvem foran tyrene»). Under alle omstændigheder er *bud fiadnaisi* den samme talemåde som i de foregående eksempler.

Hvad er da nu *bad* i alle disse eksempler, siden det ikke er et verbum? Det første, der herom er at sige, er, at skrivemåden i LL må stå til troende. Forvirringen i skrivningen av proklitiske ord i LL gælder ikke præposisjoner med styrelse, men kun de langt mere betydningstomme præverbier. Der kan altså slet ikke være tale om, at *bad fiadnaisi* skulde være identisk med det *ifiadnaisi*, som de yngre kilder sætter i stedet

(hvad vi lige har set et eksempel på). Herimod taler ikke blot det lenerede *f*- i *bad fiadnaisii* modsætning til det eklipserede *f* i *ifiadnaisi*, men også den forskellige syntaktiske konstruksjon; efter *ifiadnaisi* følger genitiv (Windisch 1036 o. s. v.), men efter *bad fiadnaisi* følger *do*. Der kan i virkeligheden ikke være nogen tvivl om, at *bad* er den regelmæssige proklitiske form av det ord, som vi kender bedre i formen *fiad* som en lenerende præposisjon. Den tilsyneladende gentagelse, der da foreligger i *bad fiadnaisi*, er den samme som i dansk *ansigt til ansigt med* og fransk *vis-à-vis*. Og en fornyet gennemgang av de anførte eksempler vil vise, at *bad fiadnaisi* i betydning er forskjelligt fra *ifiadnaisi*. *bad fiadnaisi* betyder netop 'ansigt til ansigt med' (2927, 6130) eller 'vis-à-vis' (2942, 2839, 2841, 6025).

København.

Alf Sommerfelt.

L'origine indo-européenne du prétérit celtique en *t*.

On trouve en vieil-irlandais ainsi que dans quelques exemples archaïques du brittonique des prétérits caractérisés par un *t*. En vieil-irlandais, ce sont les thèmes verbaux finissant en *g*, *r*, *l* et *m* qui prennent cette caractéristique; le plus souvent le présent de ces verbes appartient à la catégorie des verbes thématiques (la classe B I de M. Thurneysen, *Handb.*, p. 331).

Voici une liste de ces verbes. — On ne citera, en général, qu'une seule forme du présent et une seule du prétérit de chaque verbe; les exemples de toutes les formes essentielles se trouvent, on le sait, dans la grammaire de M. Pedersen.

ag- 'conduire, pousser'; prés. sg. 3 rel. *aiges* (Wi. Táin 3327); prété. sg. 3 *ro-da-acht* (LL. 201 a 37); le prétérit est conservé aussi en brittonique: gall. *aeth*, corn. *yth*, bret. *aez*, voir Pedersen, *Vgl. Gramm.* II, p. 452, Loth, *Remarques Morris Jones*, p. 112.

al- 'nourrir'; prés. sg. 3 *no-t-ail* (Wb. 5 b 28); prété. sg. 3 *ro-mm-alt-sa* (Ml. 45 c 3).

anag- 'défendre'; prés. sg. 3 *aingid* (Wb. 1 d 15); prété. sg. 3 rel. *anacht* (Thes. II, 303, 2).

(*ess-*)*ball-* 'mourir'; prés. sg. 3 *at-bail* (Wb. 4 d 15); prété. sg. 3 *át-ru-balt* (Ml. 144 d 3).

ber- 'porter'; prés. sg. 3 *berid* (Wb. 6 a 13); prété. sg. 3 *birt* (Thes. II, 242, 17). Le prétérit en *t* s'est conservé en brittonique: gall. *cymert(h)*, *cymyrth*, corn. *kemert(h)* 'il prit', c'est-à-dire **kom-ber-* et gall. *differth*, *diffyrth* 'il protegea', c'est-à-dire **di-ud-ber-*, cf. Pedersen, *Vgl. Gramm.* II, p. 372.

cel- 'cacher'; prés. sg. 3 *ní ceil som* (Wb. 4 d 16); prété. sg. 3 *ní-chelt* (Thes. II, 291, 11).

dar- 'saillir'; imparf. sg. 3 *no-daired* (LL. 69a 31): prétérit. sg. 3 *co ro-dart* (LL. 168 a 25).

(*di-*)*em-* 'défendre'; prés. sg. 3 *du-n-em side* (Ml. 112 a 5): prétérit. sg. 3 *do-r-et* (Ml. 16 c 8).

(*ar-*)*gair-* 'crier, appeler'; prés. sg. 3 *ar-gair* (Ml. 27 c 21): prétérit. sg. 3 *ar-gart* (Ml. 55 c 1); le prétérit de ce verbe *gair-* se trouve en v.-bret. *ar-uuo-art* gl. fascinauit, cf. Loth, Vocabulaire, p. 48.

gel- 'dévorer, paître'; sg. 3 *gelid* (Sg. 143 b 1): prétérit. sg. 3 *ro-gelt* (Thes. I, 5, 41).

(*fo-*)*ger-* 'chauffer'; prés. sg. 3 *fo-geir* (Thes. II, 246, 1): prétérit. sg. 3 *fo-sn-gert* (LU. 63 a 36).

(*to-for-*)*mag-* 'accroître, augmenter'; prés. sg. 3 *do-for-maig* (Ml. 55 c 20): prétérit. sg. 3 *do-r-or-macht* (SM. V, 18, 1). Se retrouve en gallois: *maeth* 'il nourrit, éleva'.

mair-n- 'trahir'; prés. sg. 3 *no-da-mairn* (SM. II 284, 21): prétérit. sg. 3 *ro-d-mert* (LU. 84 a 8).

mel- 'moudre'; prés. sg. 1 *melim* (Sg. 57 a 2): prétérit. sg. 3 *con-melt som* (Wi. Táin p. 635⁸).

org- 'tuer'; prés. sg. 3 *orcaid* (Ml. 19 d 6): prétérit. sg. 3 *ro-hort* (LU. 99 a 17).

(*ess-*)*reg-* 'se lever'; prés. sg. *a-d-reig* (Wb 13 a 12): prétérit. sg. 3 *a-t-racht* (Wi. Ir. Texte, p. 73, 3). Se retrouve en gallois *datwyreith* 'se leva' (Gw. Evans, *Book of Taliesin*, p. 27, 17).

(*com-di-*)*saig-* 'prier, demander'; pres. sg. 3 *con-di-eig* (Wb. 23 d 5): prétérit. sg. 1 (parf.) *con-ait-echt* (Ml. 132 d 5).

(*to-od-*)*sem-* 'créer'; prés. sg. 3 *do-fui-ssim* (Ml. 111 a 13): prétérit. sg. 3 (parf.) *do-ró-sat* (Sg. 31 b 2).

(*com-*)*ser-n-*; impér. sg. 3 *co-srad* gl. studeat (Ml. 124 a 5): prétérit. sg. 3 *consert coibnis* 'it sowed harmony' (*Rev. celt.* XX, p. 431, 433).

En bretonique on trouve quelques formes qui n'ont pas d'équivalentes en irlandais: prétérit. sg. 3 *amwyth* 'défendit', *dydwyth* 'apporta', à côté de *amuc* et de *dyduc*, cf. Pedersen, *Vgl. Gramm.* II, p. 373. De plus, prétérit. sg. 3 *cant* 'il chanta' et *gwant* 'il perça'. Il est possible que ces formes dernières sont, à l'origine, des prétérits passifs employés comme des formes actives, cf. Thurneysen, *KZ.* XXXVII, p. 111 et suiv.

Depuis l'article de M. Thurneysen, publié dans la *Zeitschrift* de Kuhn (vol. XXXVII, p. 111 et suiv.), on soutient généralement que ce prétérit en *t* tire son origine de la troisième personne du singulier de l'aoriste athématique indo-européen. La désinence *t* de cette forme, qui s'est maintenue en vertu des règles de l'évolution des finales celtiques, aurait été sentie comme caractéristique du prétérit et aurait été étendue à toutes les personnes et aux deux nombres.

Cette explication suppose, à la période de la réduction de finales celtiques, c'est-à-dire à une époque relativement très tardive, l'existence de toute une catégorie d'aoristes radicaux en celtique. Le fait serait surprenant quand on se souvient de l'histoire des formes athématiques dans les autres langues indo-européennes. Mais avant de discuter ce côté du problème, examinons les formes celtiques connues et voyons en quelle mesure elles peuvent représenter des formes anciennes.

Il faut écarter d'abord l'irlandais *anag-* qui n'a pas d'étymologie sûre, cf. Pedersen, *Vgl. Gramm.* II, p. 558. Il en est de même de *mair-n-* qui, bien qu'il soit d'aspect ancien, est isolé, cf. Marstrander, *Observations*, p. 36, et de *mag-*.

Il existe certaines autres formes qui ne peuvent guère être anciennes, car elles appartiennent à d'anciens verbes thématiques. C'est d'abord le verbe *ag-*, cf. lat. *agō*, gr. *ἄγω*, v. norr. *aka*, skr. *ájati*, arm. *acem*. Nous ne sommes pas justifiés de poser un ancien verbe athématique de cette racine. Il en est de même de *al-*, cf. lat. *alō*, got. *alan*, etc. Pour le verbe *cel-* non plus, on ne pourra poser qu'une forme thématique indo-européenne, cf. lat. *occulere*, v. h. a. et v. angl. *helan* (cf. Marstrander, *Observations*, p. 45). Du verbe *em-* on ne connaît également que des formes thématiques, cf. lat. *emō*, lit. *imù*, v. sl. *imō*.

On sait que bien des verbes thématiques représentent d'anciens verbes athématiques et l'on ne peut pas, cela va de soi, nier toute possibilité de l'existence de verbes athématiques de ces racines à une époque de l'indo-européen commun, mais il est tout à fait invraisemblable que les verbes énumérés aient été athématiques au moment tardif où le prétérit en *t* se serait constitué en celtique.

D'autres formes verbales sont tirées de racines duratives de l'indo-européen et ne peuvent donc pas avoir connu des aoristes athématiques. Cela est le cas de *ber-*, on le sait, et de *saig-*. Ce dernier verbe appartient à une racine **sāg-* qui indique «la recherche attentive et pénétrante grâce à laquelle on peut faire des plans de conduite». Les présents qu'on en connaît, gr. *ἡγέουαι*, lat. *sāgiō*, got. *sokja* représentent probablement un ancien présent athématique (cf. Meillet, *BSL.*, XXIII, p. 83—5). Il en est probablement de même du verbe tiré de la racine indo-européenne **g^hher-* (*fo-ger-*, ci-dessus), cf. arm. *jeṛnum* 'je m'échauffe', v. slav. *goritŭ*, *gorëti* 'brûler', voir Meillet, *Rev. celt.* XXXV, p. 166 et suiv. et *MSL.* XIX, p. 183 et suiv.

Les prétérīts *melt* et *gelt* ne semblent guère anciens. Quant à *mel-*, qui appartient à une racine indo-européenne **melə-*, l'ancien présent a dû être un présent athématique en **melə-*, **molə-*, **m^ol-*, cf. Meillet, *MSL.*, XIX, p. 186. Dans ce cas l'aoriste le plus vraisemblable serait du type **mlā-*, **m^ol-*, c'est-à-dire irlandais **mlā-*, **mal-*. D'après M. Marstrander,

Observations, p. 30, le présent irlandais *gelid* est refait sur le subjonctif et sur le prétérit; l'ancienne forme serait **glenaid*, cf. véd. (A.V. S.) *gṛṇāti*. Cela semble indiquer une ancienne racine **gelə-* avec un aoriste parallèle à celui de **melə*.

Les formes du verbe *gair-* sont trop incertaines pour qu'on puisse en tirer des conclusions, cf. lat. *garrīō*, etc. Il en est de même en ce qui concerne les formes brittoniques *amwyth*, *dydwyth*; leur histoire est trop incertaine; cf. en dernier lieu, Vendryes, *Rev. celt.* XLIII, p. 211 et suiv.

Il reste quelques formes qui peuvent représenter d'anciens aoristes athématiques (ou présents déterminatifs, cf. Meillet, *Introduction* ⁵, p. 166).

C'est d'abord *ort*, cf. armén. *harkanem*, aor. *hari*, *ehar*, voir Lidén, *Armenische Studien*, p. 85. Mais le passage du présent au type thématique a dû s'opérer à une date très ancienne comme on le voit de l'impératif gaulois *orge* 'occide' (Corp. gl. lat. V, 376, 29).

Le prétérit de *reg-* peut de même être un ancien aoriste (présent déterminatif), cf. les présents skr. *ṛñjāti*, *ṛjyati*, lit. *rąžaus*, *rąžytis* 'étendre' (voir Trautmann, *Balt.-slav. Wörterb.*, p. 244, s. u. **renžīō*), lat. *regō*, gr. *ῥέγω*, got. *ufrakjan*. Le présent thématique de l'irlandais est une forme refaite. — Il en est de même du verbe *sem-*, cf. lit. *semiù* et Lidén, *Stud. zur ai. und vergl. Sprachgesch.*, p. 37. Le présent thématique doit être une forme nouvelle.

On rattache le verbe *at-baill* à la racine du grec *βάλλω*, cf. l'aoriste homérique *βλήτο*, pl. 3 *βάλων*. Dans ce cas le degré zéro (**g^{uo}l-*) aurait pénétré dans toutes les formes du prétérit irlandais. — Le verbe *dar-* est de même comparé au grec *θρόσκω*, *θόρρυμι*, *ἔθορον*, passé secondairement au type thématique (voir Meillet-Vendryes, *Grammaire comparée des langues classiques*, p. 226); les anciennes formes ont dû être **ἔθρων*: *ἔθορον*. Dans ce cas la forme irlandaise pourrait être expliquée de la même façon que *-balt*.

Le prétérit *sert* peut être ancien; pour ce verbe cf. lat. *sternō*, gr. *στόρνυμι*, skr. *stṛṇóti*, *stṛṇāti*, etc. On sait qu'il est nécessaire, dans le cas de cette racine, de poser deux formes de la racine indo-européenne, **ster-* et **sterə-*, cf. véd. *ástar*, *star*, *stártave* 'pour étendre' (B.), gr. *στέρνω* et *astarīh* (A. V.), *stáritave* (A. V. B.). Pour le présent, voir Marstrander *op. cit.*, p. 33.

On voit que la formation du prétérit en *t* est, dans la plupart des cas, non pas une survivance, mais une formation celtique nouvelle et productive. Il est peu probable, d'*a priori* que les langues celtiques eussent possédé toute une catégorie d'aoristes (ou de présents déterminatifs) athématiques à l'époque où le prétérit en *t* s'est formé. Cela rend l'hypothèse d'une extension du *t* secondaire de la troisième personne du singulier très peu probable, extension assez étrange déjà du point de vue général.

Car l'extension du *t* n'aurait pu se faire qu'au moment de la réduction des finales et le prétérit se serait constitué indépendamment en irlandais et en brittonique. La formation serait partie d'un petit groupe de formes archaïques pour s'introduire dans un nombre important de verbes, et dans des verbes très employés comme *ber-*, par exemple. Bien qu'il subsiste quelques traces d'anciens aoristes en irlandais, par exemple *do-cer* (< **k₁era-t*, cf. skr. *ग्रहति, अजरित*, Thurneysen, *loc. cit.*, p. 119) et *luid* (< **ludhe-t*, cf. gr. ἴλυθε, voir Sarauw, *Irske studier*, p. 97), ce groupe n'a pu être qu'assez restreint à l'époque de la réduction des finales; le nombre des formes athématiques en particulier a dû être petit. Il est significatif que dans les verbes énumérés ci-dessus, dont les prétérits pourraient, du point de vue formel, représenter d'anciens aoristes, les présents sont, dans la plupart des cas, passés à la flexion thématique, évolution qui s'est accomplie, selon toute vraisemblance, avant la réduction complète des finales. On sait qu'il ne subsiste, en irlandais, des traces sûres de la flexion athématique que dans le verbe 'être'; les impératives comme sg. 2 *at-raé* sont des subjonctifs, cf. Pedersen, *Vgl. Gramm.* II, p. 335. Il est donc invraisemblable qu'un groupe de survivances ait pu servir de modèle à toute une classe de verbes. Il est bien connu que les formations nouvelles partent des types ordinaires et non pas des survivances.

Il s'ensuit que l'explication du prétérit celtique en *t* doit être cherchée ailleurs, cf. aussi Vendryes, *Rev. celt.*, XLII, p. 389. Dans un article, *BSL.* XXVI, p. 6, M. Meillet propose de rattacher ce prétérit aux formations verbales indo-européennes qui contiennent le suffixe *-*te/o-*. Ce suffixe fournit des présents d'aspect déterminé, cf. Brugmann, *Grundriss* ², II, 3, p. 362 et suiv., et explique sans doute le parfait itaque en -*tt-* (osque *préfatted*, voir Meillet, *loc. cit.*). Des faits irlandais fournissent un appui précieux à l'hypothèse indiquée par M. Meillet. Du point de vue du sens, l'explication du prétérit en *t* au moyen d'un présent déterminatif ne fait aucune difficulté.

On trouve en irlandais deux verbes, *éigid* et *iachtaid* qui, évidemment, sont apparentés l'un à l'autre, cf. Pedersen, *Vgl. Gramm.* II, p. 509.

Le sens de *éigid* est 'crier; crier continuellement; se plaindre' et le verbe s'emploie souvent pour indiquer des cris plaintifs, cf. *MI.* 113b 7 où *ut morientium gemitus audirem* est glosé à *neigmea ón* 'leurs cris'. De même *PH.* 7431: *co n-éigit na haingil co sérb in uair dogníther in drúis* 'que les anges crient amèrement quand l'adultère se commet'. D'autres nuances de cris continuels sont sensibles dans les exemples suivants: *Wi.*, *Táin* 1728—30, *Ar co festa-su dam-sa, cia airm i faigbind in Coinculaind airdirc-so, imman-egat fir hErend in cur sa bar in t-šlu-agud sa* 'est-ce-que tu saurais pour moi où je pourrais trouver ce fameux Cuchulinn autour de qui maintenant, sur cette expédition guerrière, les

hommes d'Erin erient tant'. TBDD. (ed. Stokes, Paris 1902), p. 21: *Tri choecait fear doib. intan badar oc faelad i crich Connacht occa munud, condad acca muicid Maine Milscothaig iat 7 nin-accá riam anisin. Luid for teichead. O rochualatar som lotar ina deagaid. Eigthi in muccid, co tanic tuath in da Maine fae* 'ils avaient trois fois cinquante hommes quand ils étaient loup-garous en les (les trois fois cinquante hommes) instruisant, et le porcher de Maine Milscothaig, qui n'avait jamais vu cela, les vit. Il s'enfuit. Quand ils l'entendirent, ils le poursuivirent. Le porcher crie jusqu'à ce que le peuple des deux Maine vint à lui'.

éigid est souvent composé avec *sír-* 'long, qui dure longtemps'. Wi. Táin 2580—3, *Is and-sin ro gab a chirchathbarr catha 7 comlaind 7 comraic imma chend asigaired gair cet n-óclach do sáreigim cecha cúli 7 cecha cerna de* 'alors il prit son casque à crête, (son casque) de bataille, de combat et de rencontre guerrière duquel il criait le cri de centaines de jeunes guerriers au long résonnement de chaque réduit et de chaque coin'. Cf. aussi *sír-eigheamh* 'act of long complaining', Atkinson, TSD.

Donlevy emploie *éigid* avec le sens de 'crier à Dieu' (*ar Dhia*); cf. aussi C. M. O. (ZfcPh. V, 314): *aicim thú is éighim ort*.

Composé avec *ar-*, le sens du verbe est 'se plaindre'. Ml. 31a 20 *mala uitii, de quo queritur* est glosé *arégi*, cf. de plus les exemples cités par M. Pedersen, *loc. cit.*

Souvent *éigid* est combiné avec *iachtaid* dans la même phrase pour rendre les nuances diverses des cris: Wi. Táin, 643 et suiv., *Issed is lugu condric o neoch bis i cocrích, éigim no iachtad no urfocra* 'le moins qui arrive à celui qui se trouve dans une région frontière est cris ou clameurs ou avertissement'; cf. l'opposition caractéristique, F. M., 1668: *síreighemh 7 iachtad na nanfann*; de plus, PH. 8305: *co ngol-gaire n-aduathmair, co scretaiib 7 égmib luardaib, co n-iachtad ndíchumaing* 'avec des pleurs et des cris terribles, avec des hurlements et des cris... avec des clameurs intolérables', et l'Énéide (ed. Calder) 528—9 où l'on est en présence d'une dérivation en *-(e)ach* qui indique l'action continue: *dochualaid in gairguba 7 golgairi 7 iachtach 7 eigmeach 7 mairgneach in tshloigh mormuirnigh na namat ag sladbrat 7 ic indradh na cathrach* 'j'entendis les cris douloureux et larmoyants, les clameurs et les cris continus et les plaintes de l'armée tumultueuse qui pillait et saccageait la ville'. Cf. le même dérivé Ccath. 5623—4: *Deithvir on, ocus sloig na cruinni domanda uili ic eighmigh inn aenfecht ar in aenmuig[sin]* 'cela n'était pas étonnant, car toutes les armées du globe terrestre criaient à la fois dans cette même plaine'.

Des exemples semblent indiquer qu'on a pu obtenir l'aspect déterminé de ce verbe au moyen du préverbe *com-* (cf. l'auteur, *Dē en itulo-celtique*, p. 68): PH. 2601 et suiv., *Is ann-sin ro-fhóidestar Pildit cursúr .i. gilla*

*turusa for cend Ísu, co tísad di-a acallaim. Dochóid in cursúr i fhail i ra-ba Ísu, 7 ro-adair hé, 7 ro-slécht do, 7 atbert: — «A thigerna, ol se, gluais co tech in brethemnais, uair ata Piláit ocu-t iarraid». O'tchonn-catar na hIúdaide in anoir do-rut in techtaire do-n t-shlanéicid, ro-chomé-gitar 7 atrubatar... 'Pilate envoya un cursor .. un garçon de course, à Jésus afin que celui-ci vint converser avec lui. Le cursor alla à l'endroit où se trouvait Jésus et il l'adora et s'inclina devant lui et dit: «Seigneur, dit-il, viens à la maison du jugement, car Pilate te demande». Quand les Juifs virent l'honneur que le messenger montra au Sauveur, ils crièrent et dirent...»; cf. de plus *ib.* 2617, 2747, 2795, 2835, 2879.*

De l'autre côté *iachtaid* semble indiquer des cris subits, hauts ou intenses, des hurlements. Ainsi *MI. 63 d 9 ingemescentes* est glosé *aniach-taite*; cf. de même avec *com- Wb 4 a 22* où *omnis creatura congemescit* est glosé *échta*. Dans l'*Aided Cheltchair Maic Uthechair* (ed. Meyer, *TL.S. XIV, 28*) on trouve: *Ocus in la a cinn bliadna iarsin batar buachailli a taib cairn Congoncnis, co cualadar iachtad na cuilén isin cairn* 'et le jour à la fin de l'année suivante, des vachers étaient à côte du *carn* de C. et entendirent les petits chiens crier dans le *carn*'; cf. de plus *Immacallam in dá thúarad* (ed. Stokes, Paris 1905), p. 32 (136): *iachtad cech mairb* 'le cri de chaque mort' et l'exemple caractéristique de *MR. 260, 6: cruaid-iachtad an curadh* 'le cri dur du champion'. (L'édition a *churaid*, mais le manuscrit écrit *qr*, indication que je dois à l'obligeance de M. Marstrander).

Il est difficile, quelquefois, de distinguer les nuances de sens des deux verbes. Ainsi dans une interpolation du *Fled Bricrend* (cf. Thurneysen, *Die irische Helden- und Königssage*, p. 462) où il est question d'un géant qui donne aux serviteurs de Loegaire, de Conall Cernach et de Cúchulinn des coups 'de la cheville jusqu'à l'oreille' avec un gros bâton, on trouve *éigid* dans le premier cas: *Windisch, Ir. Texte 272, 9, Egis in gilla (Cnetaig ocus iachtais in t-araid lasodain* 'alors le cocher gémit et cria' Eg.) et *iachtaid* dans les deux autres cas; *ib.* 273, 4, *Iachtais in gilla (corro iacht Eg.)* et 273, 15: *Iachtais Láeg (Garthis Laeg Eg.)*.

Ces verbes ne semblent pas courants dans les parlars de l'irlandais moderne. Du moins ne les a-t-on pas notés en Donegal. A Torr les mots ordinaires sont *skart'uw* 'crier, appeler', *skart' f.*, 'cri, appel': *Di scairtim, scairt*; *b'ε:kfaɣ* 'action de crier, de hurler'; Meyer *béccim*; *uaL (uəL)* 'hurlement': *Wi. úall*; *kɣ:nuw (ky:nuw)* 'crier, lamenter' (p. ex. *ta Na p'æ:st'i ə kɣ:nuw* 'les enfants pleurent'; *vi: kɣ:nuw əNsə-rilík* 'il y avait du *keening* au cimetière'): Meyer *cóinim (cóiniur)*; *gól?* (? indique une espèce de coup de glotte) 'crier, pleurer' (p. ex. *ta N'L'anuw ə gól?* 'le bébé pleure': *Wi. gol*; *gyrím (gUrin)*, prés. sg. 1 *gyrəm (gUfəm)* 'appeler': *Wi. gairm, gairim*. Finck non plus n'a noté les deux verbes à l'île

d'Aran et M. Marstrander les a cherchés à Blasket sans les trouver en usage.

Il va de soi que l'opposition *éigid* : *iachtaid* ne peut pas être fortuite. Il doit se cacher un principe derrière ces formes, bien que leur étymologie ne soit pas sûre. Cette opposition montre que le celtique a connu des dérivés formés avec le suffixe **-te/o-* pour indiquer l'aspect déterminé à côté de verbes ordinaires ayant l'aspect indéterminé. La nuance de sens qui existe entre *éigid* et *iachtaid* s'explique naturellement par l'existence, à date ancienne, d'une telle différence liée au suffixe **-te/o-*. Au point de vue de la forme, *iachtaid* est un verbe en *-ā-*. Cela ne saurait être une objection, car tout ancien verbe thématique dont le thème verbal irlandais finissait en *-cht-* a dû passer, nécessairement, à la classe des verbes en *-ā-*. On sait que le groupe *-cht-* n'était pas palatalisable (cf. Thurneysen, *Handb.*, p. 99, § 162, Pedersen, *Vgl. Gramm.* I, p. 349 § 242, 2).

On objectera peut-être que cette opposition *éigid* : *iachtaid* constitue un point de départ bien étroit pour une explication du prétérit celtique en *-t-* comme un ancien présent déterminatif. Cependant, c'est avec des faits isolés de ce genre, avec les restes d'anciens systèmes, restes qui n'ont pas été remaniés et ajustés aux systèmes nouveaux, qu'on bâtit la grammaire comparée non pas seulement de l'indo-européen commun, mais aussi des périodes préhistoriques des divers groupes de langues indo-européennes. Du moment que l'ancien système a subi une interprétation nouvelle et s'est constitué comme prétérit, on ne pourra s'attendre à trouver que des restes misérables de l'ancien état de choses.

D'autres traces d'anciens verbes déterminatifs existent, quoique moins claires que dans le cas *éigid* : *iachtaid*. Il est bien probable que l'opposition des verbes irlandais *tachtad* 'étrangler': gall. *tagu*, corn. et bret. *taga* en est une. On pourra de même citer *scar-* : *scart-* où l'alternance se retrouve en dehors du celtique (voir Pedersen, *Vgl. Gramm.* II, p. 616) et de plus irl. *techtaid* 'il possède': v. norr. *piggja*, étymologie peu sûre, cependant, pour ne nommer que ces exemples.

Il existe encore un fait qui rend probable l'explication soutenue ci-dessus. On sait que les désinences de la première et de la seconde personne du singulier du prétérit en *-t-* sont celles du présent. On croit généralement que cet état de choses s'explique par l'influence du prétérit sigmatique où, pourtant, la présence de désinences du présent est assez étrange. Il est bien plus vraisemblable de supposer que le point de départ du développement de ces faits a été le prétérit en *-t-*, qui était, du point de vue de la forme, un présent. On ne sait pourquoi le prétérit en *s* aurait été influencé par le présent tandis que l'existence de désinences du présent dans une formation dont le sens était celui d'un « passé défini »,

fournirait un point de départ naturel de l'analogie. Cela est d'autant plus compréhensible que la conservation de formes indo-européennes à la première et à la seconde personne du prétérit en *s* aurait conduit à des formes celtiques très aberrantes.

Il est possible qu'il existe encore une trace de l'ancien état des désinences. On sait que les désinences du pluriel du prétérit en *t* sont généralement celles du prétérit sans suffixe. Mais dans les gloses de Milan on trouve des exemples de la troisième personne du pluriel en *-tat*, par exemple: *as-in-ru-bartat*, *ad-r-obartat*, *con-aitechtat* etc. (cf. Pedersen, *Vgl. Gramm.*, II p. 370, Thurneysen, *Handb.*, p. 392). Cependant, ces formes peuvent être de caractère graphique ou dues à une influence tardive du prétérit en *s*.

Le prétérit celtique en *t* continue donc une formation indo-européenne qui a gagné en importance et s'est étendue à une époque de la préhistoire du celtique. Cela n'a rien d'étonnant. Les langues indo-européennes ont sûrement connu, pendant la période considérable de leur histoire qui va de l'indo-européen commun jusqu'au moment où elles ont été fixées par écrit, bien des développements qui ont disparu avant la période littéraire des différentes langues.

L'explication soutenue ci-dessus a le double avantage de ne pas compter avec l'existence de tout un groupe d'anciens aoristes athématiques à l'époque de la réduction des finales en celtique, aoristes qui auraient même été productifs, ce qui serait tout à fait incompréhensible du point de vue général, et d'expliquer la présence de désinences du présent dans le prétérit en *t*.

Oslo, novembre 1926.

II.

**JĘZYKOZNAWSTWO INDOEUROPEJSKIE.
LINGUISTIQUE INDOEUROPÉENNE.**

5.

**JĘZYK CYGAŃSKI.
LANGUE TZIGANE.**

E. Klich.

Fonetyka cygańszczyzny rabczańskiej.

Sądzę, że wobec osobiwej, pewne nieporozumienia rodzić mogącej transkrypcji tekstów cygańskich Kopernickiego¹⁾, którą zresztą wyjaśnił prof. Rozwadowski w swojej przedmowie do owych tekstów, nie będzie niepożyteczna także niniejsza moja praca, która dzięki pomyślnym okolicznościom teraz już może się ukazać, a nie za lat np. pięć — bo taki terminby jej zapewne wypadł w PKOPAU. Pozwoli ona ocenić jeszcze lepiej wartość fonetyczną obfitych tekstów Kopernickiego: potwierdza ogółem ujęcie fonetyki dialektu przez tego zbieracza. Nadto, dając fonetykę dialektu rabczańskich Cyganów, daję eo ipso fonetykę reprezentanta dialektów podkarpackich zachodnich, od Krynicy i Borzęcina (pod Tarnowem) do Stonawy (Śląsk Cieszyński) i Rybnika (Śląsk «Górny»): niezna- cznie tylko one się między sobą różnią, cechami nieistotnymi.

Obraz fonetyki cygańszczyzny rabczańskiej oparty jest na zbiorze wyrazów i zdań, które wydobyłem drogą wypytywania od kilku osobni- ków cygańskich obojga płci, siedzących stale na Słonem pod Rabką, w lecie r. 1904. Kilka później jeszcze przelotnych zetknięć z tymiż Cyga- nami potwierdziło mi trafność pierwotnego ujęcia fonetyki dialektu. Zna- czenia wyrazów cygańskich nie dodaję ze względu na szczupłość wyzna- czonego miejsca: romaniści się i bez tego zorientują w materjale, który kiedyś cały, w postaci słowniczka, będzie wydrukowany w PKOPAU.

Literatura:

- F. Miklosich. Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's. IX—XII. Denkschriften der kais. Akademie der Wissen- schaften, Philos.-hist. Cl. XXX, XXXI. Wien 1880, 1881.
R. v. Sowa. Die Mundart der slovakischen Zigeuner. Göttingen 1887.

¹⁾ Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademji Umiejętności. Nr. 7. Izidor Kopernicki. Teksty cygańskie. Zeszyt pierwszy. W Krakowie 1925.

R. v. Sowa. Wörterbuch des Dialekts der deutschen Zigeuner. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. XI. Band, No. 1. Leipzig 1898.
J. Ješina. Romáňi čib čili jazyk cikánský. V Praze 1882.

Skróty:

gr. cyg.	=	grecko-cygański
ślc. cyg.	=	słowacko-cygański
cz. cyg.	=	czesko-cygański
nm. cyg.	=	niemiecko-cygański
węg. cyg.	=	węgiersko-cygański
rum. cyg.	=	rumuńsko-cygański
ros. cyg.	=	rosyjsko-cygański
gśl. cyg.	=	«górnosląsko»-cygański
kryn. cyg.	=	krynicko-cygański

Iloczas. Samogłosek długich, psychicznie samoistnych w naszym dialekcie, zdaje się, niema. Na setki wyrazów zanotowałem wszystkiego piętnaście z długą samogłoską, z czego dwa przedstawiają wypadki przedłużenia rytmicznego w śpiewie: *andr-o paňi*, *and-ro paňi lámpáši*, *cinav teske łotó gát*, inne dwa wypadki wzdlężenia z kontrakcji: *žāndr-ó-všš*, *žāndr-e k'angeri*, a z pozostałych niektóre przynajmniej — wypadki wzdlężenia emfatycznego, pod akcentem zawsze np. *dāt*, *dāi*, *tūf*, *kampāt te p'agerāt kášt* etc.

Samogłoski w naszym dialekcie są następujące: *u*, *o*, *a*, *e*, *i*. Co do samogłoski *y*, to — prócz dwu wypadków zanotowanych: *kyrmo*¹⁾, *te ptyvínšt* — występuje ono tylko jako odmianka samogłoski *i* po spółgłoskach przedniojęzykowych: *t*, *d*, *s*, *z*, *c*, *ž*, *ł* i dźwiękowych: *š*, *ž*. W tej pozycji *i* (wysokie przednie)²⁾ wykazuje tendencję do artykulacji więcej otwartej, co oznaczałem przez *ĩ* a nawet do cofnięcia artykulacji, czego rezultatem wysokie środkowe *y*; takich wypadków zapisałem dziewięć: *šyłało* (ob. *šil*), *pomožynet*, *syžaršt* (bis), *cyrli*, *cyrax*, *hožyna* (bis) *xudypš'n* (ob. *xudipšn*); raz zanotowałem *y* z artykulacją zwięzającą się ku *i*: *papirošy*. W reszcie wypadków notowałem *i* lub *ĩ* w stosunku mniej więcej jak 2 : 1. Po *r* i po wszystkich innych spółgłoskach notowałem tylko *i*, ale: *rĩkono*, *me mišlinaf*. Zresztą o *y* będzie jeszcze mowa niżej.

Samogłoski nieakcentowane. Wskutek dość dużej energii akcentu artykulacją samogłosek bezprzyciskowych, mianowicie stojących

¹⁾ Połączeniu *yr* odpowiada w innych dialektach *r*: *křmo*.

²⁾ Określenia artykulacji na podstawie Rozwadowskiego Szkicu wymowy polskiej w MPKJ. I. 95 ss.

po akcencie, ulega pewnej alteracji; ale nie wszystkie zostały dotknięte tą tendencją do zmiany: ogarnęła ona tylko samogłoski *a*, *o*, *e*, a przejawia się w podniesieniu artykulacji, jej zwężeniu. Trzeba dodać, że, co zresztą zrozumiałe, dzieje się to przede wszystkim w zgłosce, stojącej bezpośrednio po akcencie, wszystko jedno otwartej czy zamkniętej.

Artykulacja samogłoski *a* w zgłosce stojącej bezpośrednio po akcencie po spółgłosce palatalnej ulega tendencji do podniesienia i przesunięcia ku przodowi. Jeżeli *a* (identyczne, zdaje się, z normalnym polskim) oznaczmy jako niskie-środkowe (podniesione i cofnięte trochę), to w pozycji, o której mowa, mamy może samogłoskę średnią-obniżoną-środkową, zbliżającą się w efekcie akustycznym do *e*, jak też dwa razy zapisałem: *mules*, *murdaliles*, a raz nawet *é* (t. zn. zwężone): *gellés*. Dźwięk ten znacząco konwencjonalnie przez *á*. Trzeba jeszcze zauważyć, że dźwięk ten występuje prawie wyłącznie w kategorii 3 sg. prf., ale może to tylko przypadek: w moich notatkach kategoria to najczęstsza, więc dźwięk odrębny najsilniej się w świadomości z nią właśnie skojarzył. Przykłady: *polisteržás*, *coržás*, *dénásćás* etc.; inne kategorie: *mul'am*, *kovaća*, *malà*, *k-o matlà*; tyle ich tylko zanotowałem. Trzeba dodać, że równie częste, a nawet częstsze są wypadki z niezmiennym *a*.

Wypadków z *á* po spółgłosce niepalatalnej zbyt mam mało (5), żeby coś o tem powiedzieć: *pijetás fe sovelás*, *p'urdá'tás*, *kertáz*, *k'erá*. Również z powodu małej liczby wypadków nie mogę bliżej określić warunków występowania w omawianej pozycji *a* cofniętego i podniesionego, zbliżającego się w efekcie akustycznym do *o* (jak też zresztą 3 razy zapisałem); najwygodniej będzie oznaczyć ten dźwięk przez *á*: *žavá*, *p'navá*, *poćinavá*, *mursá*, *ómas*, *man lažof*, *du lito* (ob. *trin lita*), *duk'ano*. NB. Raz zanotowałem takie *á* pod akcentem: *lácés*.

Artykulacja samogłoski *e* (dającej się mniej więcej zrównać z normalnym polskim *e*) po akcencie ulega tendencji do podniesienia czy zwężenia, co się zwykle oznacza przez *é*, jak też kilka razy zapisałem; *e* w takim położeniu zbliża się tedy do *y*, jak też kilka razy słyszałem. Co do poziomej artykulacji samogłoski w tej pozycji, to być może, że naogół jest ona odrobinę cofnięta. Ale wobec wypadków z artykulacją może raczej posuniętą do przodowi trzeba będzie uznać niewyraźne poziome (zresztą nie tylko poziome) zlokalizowanie samogłoski i oznaczyć ją konwencjonalnym znakiem *e*, z kropką dla zaznaczenia zwężenia, więc *é*. Dodam jeszcze, że napięcie języka przy *é* jest może naogół odrobinę większe, niż przy *e* lub *y*, a więc możemy ten dźwięk określić: podniesione-średnie — mniej więcej środkowe — może napięte. I jeszcze jedna właściwość tego dźwięku: konstatowałem kilkanaście razy, przeważnie w zgłosce otwartej wygłosowej, niejednorodną artykulację, zaczynającą się przy *é*, a kończącą przy *i*, co zaznaczałem przez *é'*; szczególnie w tych

wypadkach występowała pewna napiętość artykulacji. Przeciwnie niż to było przy samogłosce *a*, tendencja do zwężania *e* występuje prawie wyłącznie po spółgłosce niepalatalnej; mam tylko trzy wypadki po spółgłosce palatalnej, mianowicie niezupełnie niewątpliwe *te p̄īj̄ət* i dwa wypadki, gdzie po palatalnej występuje nie *ə*, ale poprostu *e* wąskie, chylące się ku *i*: *tač'és* (NB. w nawiasie zanotowałem *i*) i *tač'és*. Parę przykładów: *žukət*, *te kerət*, *te bolət*, *kamət*, *igən*, *adaživəs*, *xudypə'n*, *dui bałə*, *p'uvakerə*, *rapkatə*, *tukə*, *k'erə*, *rapkatə*, *č'akə* etc., *te jašaryt* (ob. *pez jašarət*), *č'avorys*, *živys*, *kijařacaty*, *kařacaty*, *tely te sovət*.

Wyżej opisana odmianka samogłoski *e* występuje w zgłosce poakcentowej także wtedy, gdy ta zgłoska należy do innego wyrazu, który pod względem akcentowym łączy się z poprzedzającym w jedną całość: *hin ə gažez gráj*, *afka sar tēmə*, *andr- ó vəš*, *andał ó k'ər*, *i xát-ən*, *láv təs* etc. Kilka razy notowałem *ə* w zgłosce drugiej po akcencie: *obdi klás pəž andre kereka*, *li gənžaz təz andr-e p̄ījaži*, *lilás təs*.

Dźwięk wyżej scharakteryzowany notowałem w miejsce *e* także pod akcentem, zbyt mało jednak mam wypadków (do tego niektóre niezupełnie pewne), żeby móc określić warunki jego występowania: *pánž var dəš*, *bałə vas*, *pa-tə'ste* (← *pał tə'ste*), *tə'star* (bis), *mre də'vłəs*, *mə'n* (bis), *andr-o cakuno* (sic) *k'ə'ra*, *bałwał p'urdə'təs*, *peňžas tə'ske*. Wypadki mniej pewne: 1) *te čum'idə't-pəs*, 2) *so tumen addi kə'rən* (ob. *kerən*), 3) *bež jepaš hožyna kə'ró*, 4) *mulaz ada bə'rš*. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z posunięciem akcentu na wygłosową zgłoskę wskutek następującej enklityki (o czym niżej przy akcencie), z zatrzymaniem *ə*, właściwego zgłosce poakcentowej. W wypadku drugim widzimy oxytonon z następującą formą werbalną dwuzgłoskową, mogącą być bardzo dobrze enklityką, mimo że zapisując postawiłem na niej akcent. Akcent może również niewłaściwie postawiony na *kə'ró* w wypadku trzecim. W przykładzie czwartym w grupie pron. dem. + subst. możliwe jest takie ustosunkowanie akcentu, ale możliwe także przeciwne, jak świadczy *oká bə'rš*. Jak widzimy, w większej części wypadków *ə* z *e* pod akcentem, w sąsiedztwie *e* stoi spółgłoska *l*. Czyżby to jej wpływ, jak w dialekcie Cyganów słowackich? cf. Sowa M. sl. Z. 20.

Samogłoska *o* w pozycji poakcentowej wykazuje tendencję do zwężenia, zbliżając się w ten sposób do *u*, jakie też parę razy zapisałem; określić ten dźwięk samogłoskowy można jako podniesiony-średni-tylny-okrągły. Parę przykładów: *miró maró*, *šeró*, *xanikakeró*, *kořó*, *pindró*, *bałə*, *vesetó*, *dumó*, *č'indó*, *tač'ó*, *vilinžóm*, *taržimól*, *andr-o forós*, *o Iackós*, *xolóf* etc.; przykłady *u*: *haš šuku*, *taržimul*, *teł o hežus*, *Iackus* (6 razy). W zgłosce poakcentowej, należącej do drugiego wyrazu, notowałem *ó* tylko parę razy: *é mól*, *andr-ó forós*, *žał ó róm*, *sastó sóm*, *bo hin-ó* (*barvałó*); ostatni przykład tutaj właściwie nie należy, bo choć tę formę trzeba może

sprowadzić do dwóch elementów: *hin* 3 sg. + *o* rodzajn., to jednak dziś stanowi ona jednolitą całość; zresztą w tych połączeniach wyłącznie występuje *o*. Jak przy *e* poakcentowem, tak i tu konstatowałem niejednolitą artykulację, ale o wiele rzadziej, zaledwie parę razy: *andr-o šerō*, *mardō*, więc *o* zwięzające się w *u*, — i jeszcze inną odmiankę *o*: *šyłaŋo*, *šuko*.

Uwaga do samogłosek poakcentowych *a*, *e*, *o*: Już przy *a* zaznaczyłem, że zwięzanie jest tylko objawem tendencji, która jeszcze całkowicie nie zwyciężyła; to samo się odnosi także do *á*, *ó*, gdzie w znakomitej większości wypadków notowałem *e*, *o*.

Akcent spoczywa przeważnie na zgłosce drugiej od końca. Ta zasada paroksytonowania wychodzi poza ramy jednego wyrazu i ma walor także w połączeniach wyrazów: 1) dwa wyrazy jednozgłoskowe tworzą akcentową jednostkę z akcentem na drugim licząc od końca¹⁾, chyba że wejdzie w drogę jakiś czynnik przeciwdziałający tej zasadzie. Takie wypadki dadzą się ująć w pewne kategorie: a) rodzajnik + rzeczownik: *gelaz órom*, *tajs-andr-ógaf*, *diklās éjak*, *savi édaj*, *ta t'-é'c'ai* etc.; odstępstwa: (*žalas perdał ép'urc.*) *andr-e p'urc has xef* i (*sovel andr-éčik...*) *uščilās avri andał e čik* tłumaczą się może odmiennem logicznym ustosunkowaniem części; w pierwszym przykładzie zresztą enklityka *has* mogła spowodować przesunięcie akcentu z rodzajnika na rzeczownik; b) pron. poss. + rzeczownik: *káj-in trí_daj*; odstępstwa: *káj tu sál mro dát*, *mro dát_hin kovačis*, *tro p'rat-in nasfaŋo* tłumaczyłbym jak wyżej: pierwsze logicznymi stosunkami, dwa drugie ściągnięciem akcentu na rzeczownik przez enklityczne *hin*; c) partykuła *te* + 3 sg. vb. (= infinitivus): *té_xaŋ*, *té_žal*; d) spójnik *te* + pron pers: *áfka sar té_mā*; e) negacja *ma* + 2 sg. imp.: *mā_řof*, *mā_ža*, *mā_p'ir*; w połączeniu z formami dwu- i więcej zgłoskowymi imper. tego niema: *ma dára*; w połączeniach neg. *na* + jednozgłoskowa forma vb. sbst. jest wahanie: *káj ná_has č'akš'*, *ale me ná_som čaŋo* obok: *me na sóm bokaŋo*, *tu na sál rom*; f) prepozycja + nomen: *žaf tu ké_ma*, przykład zresztą jedyny, bo wypadek (*ma č'ungar*) *pré-žak* niepewny, gdy może to być pierwotne **pre é žak*; g) prepozycja + rodzajnik: *andr-ó forós*, *tél_o hežus*, *páš_e píjaži*, *žándr-e k'angeri*, *obdiklās_páž_ándr-e kereka*; odstępstwa: *andr-ó xudypán* i *andr-ó xudypán*, o czym jeszcze niżej; h) wypadki z 3 sg. vb sbst. *hin* na drugim lub na pierwszym miejscu: *káj_in (trí_daj)*, *žóč'n (p'uri)*, *mañ-in (dož lovš')*, (*mro*) *dát_hin (kovačis)*, (*tro*) *p'rat-in (nasfaŋo)*, *hin_la (pre-staži šukar gaŋunda)*, *hin_man (grubo má'n)*, (*krufko*) *hin_o (caklós)*, (*kaskeri*) *hin_e (braži)*, *hin_š (gažes graž)* etc.; i) różne inne wypadki: *tú_saŋ (dilínó)*, *káj_tu (mulaŋ)*, *té_n-o (rikono baščila'as)*, *táv_tšs (paŋaŋ)*, (*o kyrmo*) *xudel*

¹⁾ Może być, że bliższe zbadanie kwestji wydobyłoby na jaw jakąś zasadę rytmiczną.

le matlen i 'xál-ən, (*ma dara*) pó_tut (*na marava*), *iof_pes* (*utořinřas*), *niř_na* (*dić'o*), *dén_man* (*marò*), *ká_na* (*řavava*), (*somas*) *moře dės_var*, *pániř_var* (*dš's*); NB. *trivał* połączenie już ustalone.

2) W połączeniach: dwu- lub więcejzłóskowy wyraz + jednozłóskowa enklityka (zaimek, rodzajnik, partykuła lub 3 sg. vb sbst.) następuje w pierwszym członie przesunięcie akcentu na złóskę ostatnią, tak że cała grupa przedstawia pod względem akcentowym jedną całość z akcentem na drugiej złósce od końca: *te ćunídš't_pšs*, *te pšep'irét_pšs*, *o řomá_pen maren*, *kamlé_pen te maršł*, *i ć'ingerdė_pen šebi*, *muřináv_řes te řařarył*, *tradráz_la andał ó_k'eř*, *kampét-en te maršł*, *řomane ćave nané_ten řuva*, *ćivřaz andré_ma le barenca*, *kaná_man nane to_vřr*, *nané_man casos*, *aiá_hin mri romni*, *ięk'é_hin ándr-o šero šebos*, *andré_iek forós*, *igén_o řoma*, *ta-řmár_na sovřa* etc. Wypadek *kasker-in_e 'xolřf* pozornie tylko tu należy: sprowadza się on do pierwotnego *kaskeri_hin_e 'xolřf*, a więc zaliczyć go trzeba do kategorii 1); w wypadku *řa romná_te sovřł* mamy akcent na ostatniej z innych powodów: jest to pierwotne *romnáha* z zupełną zaturą *h* interwokalicznego, za czym poszła kontrakcja obu *a*. Do teřże kategorii możnaby jeszcze zaliczyć wypadki: *me adá_řsom*, *amé_sam kovaća*, *tumén_san matš*, *tumén_san ćořš*, gdzie jako enklityki występują formy praes. vb. sbst. Dziwniejsze są wypadki: *oká_berš*, *savo řiró_graiř šukar*, gdzie niby w roli enklityk występują rzeczowniki. Wypadki: *baróřaiř umřanatar*, *mro řfetódel* tutaj nie należą: są to połączenia już zuniwerbizowane, tak przynajmniej co do *baróřaiř*, bo co do drugiego wypadku to jednak cf. *mřóđšł*. NB. *del*, *dšł* jest to skrócenie *devel*. Taki akcent w połączeniach pod 2) nie jest regułą, ale tylko objawem tendencji, która jeszcze nie zwyciężyła, jak to wykazują wypadki np. *keren o guló*, *'xudeł le matlen*, *rakřom man gaře'a* etc.

3) Z istotnemi chyba oksytonami mamy do czynienia w wypadkach: *oiá_kaxni*, *aiá_hin miri řiraři*, *so tumen adá_ř kš'řn* (ob. *keršn*), *miri romni hin igén gořaver*, *igén daraniřilóm*, *řon hinš-igén nasfałš*, *ta-řmár 'xaló*, *miňřar k'eré řavava*, *tumén marena ćokanoha*, *amén vakeras ćaćipšn*, *amén sámás pał o paři*, *tumén kámen te sovřł*, *a řavres hin e musí p'aři*. Jakże te wypadki objařnić? Mamy tu moře do czynienia ze ścieraniem się dwóch systemów akcentuacyjnych, nowej paroksytonezy z ginącą tradycją starej oksytonezy. Wypadki: *tu řaveha berřeskš' andr-ó xudřpšn*, *řeskro ćavo hin andr-ó xudřpš'n*, *savo ó_dat to t-ó ćavo* nie wiem, pod jakąby podciągnąć kategorię, w kařdym razie nie pod 3).

4) W wyrazach ponaddwuzłóskowych notowałem parę razy akcent na trzeciej od końca: *sóvnaka*, *ráklřia*, (*kaxnen ř'e*) *pářiřen*, (*ta křnřa*) *sávoró*, (*má_řa ke 'xaniř po*) *péře'a*, *bářenca*. Mamy tu zdaje się do czynienia z emfatycznym przesunięciem akcentu na pierwszą, nagłósovą złóskę wyrazu. Podobne przesunięcie obserwować można w połączeniach

wyrazów: *mé_tke lácés počinavã*, *mé_tke so p'enavã* ob. *me túke* etc. Co do adv. *afka*, które zapisałem dwukrotnie i tylko w tej postaci, nie mogę powiedzieć, czy jest ona w naszym dialekcie jedyna — w krynickim odpowiada jej postać *avoka* —, myślę jednak, że chyba nie, że akcent na trzeciej od końca jest tu tak samo fakultatywny jak w powyższych przykładach. Że akcent w naszym dialekcie jest niezwykle energiczny, wypadki *afka*, *mé_tke* jawnie pokazują. Czy postaci krótsze 3 sg. fut. *javla*, *sovla*, *t'ovla*, 3 pl. fut. *gilavna*, *tavna*, 3 sg. impf. *javlas*, *dandértas*, *božintás* ob. dłuższych *sovétás*, *javéna* etc. zawdzięczają swoje powstanie przesunięciu akcentu, nie umiem odpowiedzieć; takie krótsze postaci 3 sg. pl. fut. impf. znane są także dialektowi Cyganów słowackich cf. Sowa M.sl. Z. 85, znane mu także takie jak nasze: *barot*, *laból*, *labólas*, *labonas*, *teržot*, *te nanžot*, *maćola* etc. z: **barovel*, **labovel*, **labovelas*, **labovenas*, **teržovel*, *te *nanžovel*, **maćovela* etc., przy których powstaniu może również grał rolę akcent.

Gdybym się nie obawiał sprawy zbyt skomplikować, przypuściłbym dla tej mojej kategorii 4) współdziałanie wpływu inicjalnego akcentu podhalskiego dialektu, przejętego zresztą od południowych sąsiadów, Słowaków; możnaby też myśleć o bezpośrednich wpływach słowackich, przy niewielkiej odległości od terytorjum słowackiego, a wiadomej ruchliwości Cyganów.

Dodatkowo jeszcze parę uwag o akcencie. Sufiksy przypadkowe zlewają się z tematem w jedną całość, akcentowaną na zgłosce drugiej od końca np. *beršéskã'*, *aménje*, *ta dumukã'a*, *te bařénca*, *bok'atar*, *kiařacãte*, *jevéndã* etc. Sufiks genitiwu w dłuższej swej postaci *-kero* wzgl. *-gero* traktowany jest odmiennie, a mianowicie zachowuje on do pewnego stopnia swoją indywidualność, co się też odbija na akcentuacji: każdy z dwu członów połączenia ma swój akcent, tak, że każdy człon robi wrażenie samodzielnego wyrazu; toteż nieraz mi się zdarzało pisać je oddzielnie: *be stážakéró*, *bež bážengéró*, *žehin žek hozyna pał dítos kéro*, *perdať xanika kéro*, *sobota kéro*, *bez bajã kéro*. Niema tego, gdzie *-kero*, *-gero* występuje w funkcji wyraźnej przymiotnikowej: *p'uvakéró*, *pindrengére*. W wypadkach: *bez bajã kéro*, *p'úrédér tá'star*, *andať ó vřš déndšcãs*, *kéci kãmes*, *gélús ó raž*, *gélús pre spacir te p'irãł*, *utoptňžãs pãs*, *oda máć'ó has pšijimno k'erã'* mamy do czynienia jakby z rozkładaniem akcentu na dwie sylaby, i zapisując byłem w niepewności, którą opatrzyć akcentem, a w rezultacie opatrzyłem obydwie; co do ostatnich dwu wypadków nasuwa się analogia z gr. np. $\sigma\omega\mu\acute{\alpha}\tau\iota$. Samogłoski przedakcentowe zmianom żadnym nie ulegają, prócz kilku niezupełnie niewątpliwych wypadków skrócenia samogłoski przedakcentowej: *savo tšró graž šukar*, *řikonó*, *m'ře'a*, (ob. *m'ře'a*, *myře'a*); ostatni wypadek jest zarazem przykładem zmiany jakościowej samogłoski *e* w pozycji przedakcentowej, cf. 1 sg. *merav*.

Spółgłoski. Zacznę od najtrudniejszego punktu fonetyki cygań-

szczyzny rabczańskiej (a i nie rabczańskiej tylko), mianowicie od artykulacji tylnojęzykowego spirantu *x*, przydechowego dźwięku *h* i spółgłosek aspirowanych *pʰ*, *tʰ*, *kʰ*, *čʰ*. Dźwięki te wykazują w swojej artykulacji pewne momenty wspólne, dlatego trzeba je traktować razem. Tej spółgłosce dialektów cygańskich, którą oznaczają romanisci¹⁾ np. Miklosich, Sowa przez *x*, odpowiada w naszym dialekcie bezdźwięczny tylnojęzykowy spirant, szorstki, jakby charczący, dla ucha niezbyt przyjemny; ten jego charczący charakter spowodowany może jest, czego jednak nie twierdzą stanowczo, równoczesnym drganiem języzka (uvula), co zresztą nie jest konieczne do wywołania tego efektu akustycznego, bo wystarczy mocne cofnięcie języka przy pewnym jego ukształtowaniu, wedle Jespersena, cf. jego γ ζ ⁴¹ w Phon.² 49/50 i indziej. Dla oznaczenia tego dźwięku nie można się zadowolić znakiem *x*, modyfikuję go dodaniem zwyczajnego znaku przydechu *ʰ*, który ma tu wyrażać ów charczący charakter spirantu. Najwięcej przykładów tego dźwięku mam dla nagłosu: *me ʰxaf*, *dui ʰxanika*, *je-ʰxerož*, *ʰxolamən*, *e ʰxolof*, *ʰxudəl*, *te ʰxinəl* (tak, *ʰx*, nie *ʰxʰ*, cf. gśl. *te ʰxyneŋ*) etc. W innych pozycjach nie konstatowałem tak wybitnie charczącego charakteru naszego spirantu, więc go znaczyłem przez *x*: *čirxen*, *muxli*, *buxlō*, *baxtalō*, *baxt*, *poxtan*, *daros*, *cyrax* etc.; jednakowoż i tu nasze *x* różni się od np. polskiego *ch*, i tu jest ono jednak nieco chrapliwe, wskutek czego zdarzały mi się napisania: *baʰxtalō*, *te jeʰxinəl*. Z drugiej strony w nagłosie nie zawsze ów moment charczący dość wybitnie się zaznaczał, stąd te *xudəl-es*, *andr-ō xudipən*.

Dźwiękowi oznaczanemu przez romanistów np. Miklosicha, Sowę przez *h* odpowiada w naszym dialekcie dźwięk przydechowy, który oznaczamy również przez *h*. Ścisłejsze określenie jego istoty jest dość trudne. Za bezdźwięcznością przemawia jego zachowanie się w połączeniach międzywyrazowych: i tak spółgłoska wygłosowa bezdźwięczna przed *h* następującego wyrazu pozostaje bezdźwięczną: *jeŋ ras haz maćʰō*, *o iackus hino podobno*, *sa tes hin love*, *oŋovos hin pʰaro*, a dźwięczna traci dźwięczność: *iof hin*, *dat hin*. Po *i* i po sonornych zdarza się znikanie nagłosowego *h*: *kai-in tri-dai*, *ioi-n pʰuri*, *man in dož lovəi*, *tro pʰrat-in nasfalō*. W pozycji interwokalicznej artykulacja *h* ulega osłabieniu z tendencją do zaniku — takie zredukowane *h* oznaczałem przez małe ^h — tak, obok rzadkich wypadków z *h*: *jehin*, *javaha*, *devleha*, *čokanoha* etc. częstsze daleko wypadki ze zredukowanym ^h: *po^hara*, *kuša^ha*, *bašćila^has*, *p^hene^ha*, *staža^ha*, *so^ha*, *tu^ha*, *pe^ha*, *ruve^ha* etc.; zniknięcie całkowite mamy w wypadkach: *ta rom^ha te sovəl*, *kaskerin^he ʰxolof*; po zniknięciu *h* dwie identyczne samogłoski zlewają się w jedną. Po zredukowanym a raczej

¹⁾ Romanista, t. zn. językoznawca zajmujący się dialektami cygańskimi, od adj. *romano* 'cygański'.

zanikłem *h* między dwoma różnymi samogłoskami zostaje ślad w postaci głoski przejściowej, którą oznaczyłem przez małe *t*: *m̃rēta*, *m̃uterēta*, *o dromēta*. Owe wypadki znikania nagłosowego *h* po sonornych, owo redukowanie i ewentualne znikanie interwokalicznego *h* świadczą ze swej strony za tem, że to element bezdźwięczny. Z drugiej strony jednak zapisania takie jak: *šov haz*, *šov hin*, *šov hino*, oraz narzucające mi się nieraz przy zapisywaniu wątpliwości co do tej strony istoty owego dźwięku, przemawiałyby może za tem, że jest to spirant krtaniowy wahający się pomiędzy położeniem ε 2 a położeniem ε 1 (cf. Broch § 53, Jespersen Phon. § 89). Ale to jest jedna strona istoty tego dźwięku — przejdziemy do drugiej. Wielekroć mi się przy zapisywaniu zdarzało, że nie mogłem sobie zdać sprawy, czy mam do czynienia ze spirantem tylnojęzykowym czy z przydechem krtaniowym, co się też nieraz na transkrypcji odbiło: *ó_kaž igón zaš šuku* (ob. *ada berš haš šuko*), *xarangožinēt* ob. *trin haranga*, *xusto čik*, *jepaš xožyna*, *žek xožyna*, *kaxni*, *kaxnen* — wypadki świadczące zarazem o bezdźwięczności *h*; *x* zapisane w wypadkach *xarangožinēt* i *kaxni* mniej uderza, bo nie znałem przedtem tych wyrazów i później dopiero dowiedziałem się, że pierwsze to węg. *harangozni*, a drugie się znajduje w dial. gr. cyg jako *kaghni*, *kahni*, *kaini* p. Mikl. MW. X 415, w dial. cz. cyg. *káhni* p. Ješina RČ. 64., w dial. nm. cyg., tak samo zresztą z *x*: *kachni* Sowa WdZ. 38, 107; w tych innych natomiast wypadkach oczekiwałem przecież *h*. We wszystkich wyżej przywiedzionych wypadkach zanotowałem *x* bez owego charczącego elementu, o którym wyżej mówiłem, jednakowoż *h* wogóle w naszym dialekcie nie jest pozbawione tego momentu — takie przynajmniej było moje wrażenie —, stąd zapisanie takie jak: *xordžinēt*, o którego pochodzeniu z węg. *hordani* później dopiero się dowiedziałem, i stąd może także wypadki odwrotne zapisania *h* za *x*: *hał*, *ta-žmár haló*, *amen ha^ha*. Przypuścić obecność równoczesną artykulacji tylnojęzykowej właściwej wyżej opisanemu dźwiękowi *x*, trudno, raczej może trzeba przyjąć, że pewna szorstkość dźwięku *h* polega na jakiejś specyficznej artykulacji strun głosowych, której efekt akustyczny zbliża nasz dźwięk do *x*.

Przechodzimy do spółgłosek przydechowych aspirowanych. Jest ich w naszym dialekcie cztery: *p^h*, *t^h*, *k^h*, *č^h*, a występują przeważnie w nagłosie (obejmując wypadki, gdzie wyraz z nagłosem aspirowanym jest złożony z prepozycją), nigdy w wygłosie. Co do natury przydechu trzeba zaznaczyć, że jest on w efekcie akustycznym dość szorstki, a szczególnie się to odnosi do *k^h*, gdzie nieraz wydawało się, że ma się do czynienia nietyle z przydechem krtaniowym, ile raczej z następującym po *k* spirantem tylnojęzykowym *x*; zgodne to z tem, co wyżej o stosunku *x* do *h*. Z drugiej strony jednak zachodzi tu i owdzie niezgodność wykonania z zamiarem, aspiracja się nie pojawia; ale to bardzo rzad-

kie wypadki, najłatwiej się tłumaczące w śródgłosie przed spółgłoską. Przykłady na p': p'abaj, p'aglas, p'aro, p'en, (o é'inde) p'enen, p'uf, tel é_p'u (NB. raz zanotowałem pfuf, zdaje się z f dwuwargowem), ándr-e p'úrc, (bałwał) p'urdá'lás, nap'ureder, (raz zanotowałem px: pxúréder tó'star), te p'irót, tro p'ráł-in nasfało (ob. p'rał bez aspiracji i z dość dziwnym długim r) etc. Przykłady na t': t'alig (bez bajákéro), t'arżimót, t'ovla, t'ulò, t'uf, t'ud (del), mat'li, t'e; bez aspiracji: tarżimót(!), k-o matlá, te matlen (w tym wyrazie aspiracja etymologicznie nieuzasadniona), marò te cirlì, afka sar té_má, savo ó_dat, to t-ó_é'avo; co do tej cj. t'e/te, nie wiem, czy tu mamy do czynienia z pierwotnym t' czy t; gdyby to pierwsze, to w tak często używanym pozbawionym treści wyrazie łatwo mogła jedna artykulacja wypaść, zwłaszcza w szybszym tempie (inne dialekty wykazują uproszczenie w innym kierunku, tak «gśl.» i kryn. mają he ob. t'e). Nie dziwiłby też zanik aspiracji przed spółgłoską w matlá, matlen. Przykłady na k': o k'amorò, ó_k'as, k'er, dik'af, man pšedik'af, dik'lom iak, man dik'lom řwe'a ob. diklās é_ïak, obdiklās_pž ándr-e kereka, obdiklòm man pa-tš'ste, iof_pž obdiklā[s], bok'ato ob. bokató, bok'atar ob. bokatar, du-ïak'a, bare iak'a etc., ale ta duk'ał é_ïak, duk'ał man o šerò, ale varisavi duk, iek'é_hin, ale ta dúmo iek, ieg dumò, iek séra etc., p'iravas k'alir leskro k'er ob. katir_tž o love, k'aca (= kot); w ostatnich trzech wypadkach aspiracja etymologicznie nieuzasadniona, ale ona wogóle ma skłonność do szerzenia się poza swój pierwotny zakres; czy aspiracja w wyrazach: k'angeri, k'urmìn jest pierwotna, czy wtórna, nie wiem; w dwu wyrazach, które mają aspirowane k w innych dialektach, aspiracji nie stwierdziłem: les muka'a nanjes, te kake'a. Przykłady na é' (któremu w innych dialektach odpowiada é', ê): é'avo, é'ai, é'on, é'or, ma é'ungar, é'uri, iov man é'inžaz, é'ingerde_pen šebi, me tut é'ivava, bié'ažom, maé'ò, ué'ardò, é'ilaf (cf. gr. cyg. kiláv Mikl. MW. IX. 203, cz. cyg. thilava Ješ. RČ. 73, ob. čilav ib. 93, nm. cyg. kjavi Sowa WDZ. 109), ó_é'il (cf. cz. cyg. čil ob. til Ješ. RČ. 58, 73, sl. cyg. thil Sowa 29, gr. cyg. khil Mikl. MW. IX. 190, nm. cyg. khil Sowa WDZ. 47, 110, rus. cyg. ksil Ješ. RČ. Rusk. 25, Mikl. MW. IX. 189), niž na dié'o (cf. gr. cyg. dikjo Mikl. MW. X. 472, rum. cyg. dihhjól, dičol pordat Mikl. MW. X. 473, węg. cyg. dittho, diłol, ditonas, dičhol Mikl. MW. X. 474); wahania notowałem w wypadkach: é'indò, o é'inde ob. é'sindò¹⁾ é'ip ob. é'sip, é'ip, é'irikto ob. o é'irikto, iof é'oržat ob. é'oržaz, é'oržom, é'oržat etc., iac'on devleha ob. iacila pez leske, tač'ò, tač'ò, tač'i, tač'es, tač'es ob. oła raniija hin tače, tačes, tačes, tačes, tačes. NB. Nie wchodzi w to, o ile w jakim wypadku aspiracja jest etymologicznie uzasadniona. Co do é's wzgl. é's w wypadkach é'sip, é'sindò ob. é'ip, é'ip, é'indò, o é'inde: co do pierwszego wypadku: odrobinę przetrzymana artykulacja é da

¹⁾ O znaku é' i o jego wartości fonetycznej będzie mowa niżej.

snadno *ćś*; co do drugiego: od *ć'* przed *i* poprzez *ćx'* snadno można dojść da *ćś* (wzgl. *ćś*). Wtórą aspirację przy *ć* można tłumaczyć owem pośredniem stadjum *ćś*.

Przechodzimy do spółgłosek nieaspirowanych, najpierw do najbliższych powyżej traktowanym, więc do *ć*, *ź*, artykulacyjnie identycznych z polskimi. Naszemu *ć* odpowiada w innych dialektach *č* i *č'* (także w połączeniu *šč*), a występuje ono i w rodzimych wyrazach i w zapożyczonych: *ćacipán*, *ćank*, *ćik*, *te ćumidól*, *pańć*, *wićin*, *ći-ći*, *nić*, *boćanis*, *nebośćiko*, *pez ućeśinźa*, *kovaćis*, *řaći*, *paćaf*, *maćilàs*, *naćci*, *źangruśća*, *źanguśća*, *dénáśćàs*, *reśćas* etc.; naszemu *ź* odpowiada w innych dialektach *ž* i *d'* ($\leftarrow dj$), cyg. kryn. obocznie także *đ*: *cińdom/cińgom*, także *d* w połączeniu *di*, a występuje w wyrazach swojskich i zapożyczonych: *źanaf*, *té-źał*, *źukól*, *ćorřom*, *terřol*, *goźavár*, *źivàs*, *staźi*, *faźinde avri*, *pšefaźinźas* ob. *zafadłinel o pańi*, *boźinól*, *sunźinól* (ostatnie dwa wypadki zapożyczone chyba wprost z polskiego wraz z pol. *ź*) etc. NB. Średniojęzykowe te dwie afrykaty *ć* *ź* właściwe są wszystkim dialektom podkarpackim zachodnim, o których mowa we wstępie. Obok *ć*, *ź*, *ć'* znana jest także wymowa *č*, *ž*, *č'*: *č* możnaby zestawić najprędzej z rosyjskiem ч, wymawianem więcej palatalnie niż polskie cz, *č'* jest *č'* z aspiracją, *ž* to *ž* z dźwięcznością; notowałem następujące wypadki: *č'ai* (bis), *o č'ajia*, *č'avoró*, *łać'i*, *č'indó*, *łaćés*, *č'anga*, *ćacipán*, *źivàs*, *braźi*, *gaźó*, *gaźe*, *gaźez*, *te gaźiia*, *ślugaźia*. Dwa razy notowałem poprostu *č* bez zmiękczenia: *łaćes*, *karčma*. NB. *č*, *č'*, *ž* innych dialektów jest oczywiście starsze, niż nasze, które zluzowały pierwotne *č*, *č'*, *ž*, bardzo być może pod wpływem polskich dialektów mazurujących, nie posiadających, jak wiadomo, dźwięcznych spirantów i afrykat; pomiędzy *č*, *č'*, *ž* a między *ć*, *ć'*, *ź* musiało być oczywiście stadjum przejściowe, właśnie to nasze *č*, *č'*, *ž*, które jest w cygańszczyźnie rabczańskiej znane, ale znajduje się stanowczo w stanie zaniku. (Takie *č*, *ž* notowałem także w cygańszczyźnie krynickiej, ale w śladach jeszcze więcej znikomych: *č* trzy razy, *ž* raz obok regularnego *ć* wzgl. *č'* i *ź* wzgl. *d'*; w cygańszczyźnie «górnosławskiej» dwa razy tylko notowałem *č*: *č'artkos*, *křćma*).

Palatalną afekcję notowałem także parę razy przy spółgłosce *š*, ale o tem później. Najpierw się załatwimy ze średniojęzykowymi *ś*, *ź*, które się spotykają tylko w wyrazach obcych, *ś* także w swojskich zależnie, rozwinięte z *s*, *š* przed spółgłoskami palatalnymi *l*, *ć*, także w połączeniach międzywyrazowych: *muśinav*, *neśinel*, *mślinaf*, *źangruśća*, *naślilaz*, *naćci*, *źajźas ć'it*, *želunó*, *xarangoźinól*, *mán-in doź lovó*; wypadek *xarangoźinól* jest pouczający: grupy *si*, *zi*, poznane i przejęte oczywiście w środowisku polskim, stają się do tego stopnia swojskie, że się je może podstawiać za *si*, *zi* w wyrazach przejętych z innych języków.

O sposobie artykulacji alweolarnych spirantów *š*, *ž* nic bliższego niestety nie mogę powiedzieć; *š* występuje w wyrazach rodzimych i obcych:

šai (ob. dwukrotnego *sai*), *šet*, *šeró*, *šil*, *šy lato*^a, *šun*, *te bešót*, *deš*, *manuš*, *muršá*, *brišint*, *ianguštó*, *šebos*, *pez igón učešínžá*, *kurvašis*, *pařivošy*^t, *pšijimno*, *pšedik'et pes*, *liška* etc.; *ž* notowałem tylko w wyrazach obcych: *žamba*, *somas može deš var*, *hangližis*, *pomožynet* i w połączeniach międzywyrazowych z *š* np. *dež grineró* etc. Wypadki występowania *ž* w miejscu oczekiwanego *z*: *dítóz bež iepaš hozyna kyró*, *bež báienđeró* ob. *bez baiákéró* (u tegosamego osobnika), *obdıklás pž andr-e kereka* wraz z wypadkiem przeciwnym, dwukrotnem *sai* za *šai*, tłumaczą się może wpływem mazurującego środowiska, który w cygańszczyźnie od Tarnowa i «g.-śląskiej» doprowadził do fakultatywnego mazurowania wogóle wzgl. zmieszania spirantów *s*, *š* więc *des* ob. *deš* i naodwrot *me somaš*, *amen xaš*, *papuš*, *gažes-i graš* etc. (Przy sposobności zaznaczę zlanie się spirantów *š*, *s* w jeden na Śląsku Cieszyńskim: *šet*; *šeléskero*, *šéro*, *šof*, *štare gurumien*, *šuka*, *šutle p'aba*). Przed palatalnem *é* spirant dźwiękowy *š* wykazuje afekcję palatalną, co oznaczałem przez *š'*: *baščila'as*, *bešćaz*, *dénášćas*, *ušćilás*, *nebošćiko* obok: *bešćaz... bešćom-e*, *iangušća*, *iangušća*; *š'* w wypadku *rešćas* nie ma uzasadnienia etymologicznego, słyszeć je mogłem może pod wpływem złudzenia, że to od **rešaf*.

Przedniojęzykowe afrykaty występują w wyrazach rodzimych i obcych: *manca*, *te bařenca*, *cikno*, *cinav*, *cyrax*, *cirał*, *keci*, *aici*, *cyrli/cirli*, *cimbi*, *koivnca*, *cipa*, *caktós*, *cało*, *lancós*, *k'aca*, *Iackus* etc., *zar*, *hozyna*, zapożyczone ze słowackiego (NB. *suižinót*, *božinót* to zapożyczenia bezpośrednio z polszczyzny); *casos*, *te citinet* to pożyczki polskie i jawnie gwarowe. Co do spirantów przedniojęzykowych *s*, *z* zauważyć można, że *z* występuje tylko w wyrazach zapożyczonych, starszych i nowszych: *zorałó*, *zafše*, *zařat*, *zagelás*, *ozbililás*, *bez baiákéró* etc.

Co do zwartych przedniojęzykowych *t*, *d* trzeba zauważyć, że w niektórych wypadkach przed *i* nie uległy palatalizacji: *prařin*, *tiro/tiró*, *k'atir/katir*, *te citinet*, *dik'af/dik'af*, *pšedik'et pes*, *niž na dić'o*, *dil'ino/dil'ino*, *dítós*, *dindatós*, *dīnom/upré pész dīnáz*, *xudipón/xudypō'n*, *xordinót* etc.; o artykulacji samogłoski *i* w tych grupach, patrz wyżej str. 330.

Przeciwnie niż *t*, *d* pozostaje przedniojęzykowa *r* przed samogłoską *i* w zasadzie niezmieniona, zdarzają się jednak wypadki afekcji palatalnej. I tak zanotowałem: *amaři*, *avři* (trzy razy); w wygłosie notowałem *r'* w wyrazie *k'er* (bis) ob. *k'er* (bis). Nagłosowe przede wszystkim, ale także śródgłosowe *r* jest dłuższe niż polskie *t*. zn. liczba drgnień końca języka jest większa, co oznaczam przez *r̄*; trzeba dodać, że występuje ono także w wyrazach zapożyczonych: *řai*, *ó řai*, *na řakena*, *ki-e řakli*, *o řakloro*, *o řařai*, *řat* (noc), *kiřacate*, *la hin řat* (krew), *te řodót*, *o řoma*, *e řomni*, *má řof*, *man dik'lom řuwe'a*, *řado*, *me tu-řadó dik'af*, *řapkatá*, *řapkatar*, *o řoji* etc.; śródgłos: *te bařenca*, *e peře'a* (ob. *per*), *čarón*, *čořó*, *kořo*, *keřado*, *pořado*, *o kyřme* etc. Wykonanie nie zawsze zgodne z zamiarem i nie

brak przykładów *r* bez wzdłużenia: *ada rai*, *ieg ras*, *ráklia*, *raklom man*, *aia rańi*, *ieg rańi*, *rat* (noc), *órom*, *dui roma*, *ła romná* etc.; śródgłos: *le bare^a*, *o kyrmo* (bis) etc.; liczba wypadków z *r̄* jest jednak o wiele większa niż z *r*; niektóre wyrazy zanotowałem tylko z *r*: *rańi*, *reściaz*, *rup*.

Wyraz *p^rat* zapisałem także raz jako *p^{r̄}at*, a raz jako *p^rat* (*r = r̄* bezdźwięczne, cf. ros. cyg. *pšat*). Pron. indef. 'sam' notowałem raz z *r*: *korkoró*, raz bez *r*: *kokoró*.

Lateralne *l*, *l̄*. Miejsca artykulacji rabczańskiego *l* dokładnie oznaczyć nie umiem, ale tyle mogę powiedzieć, że pod względem akustycznym jest ono ciemniejsze niż polskie, jego ton własny jest niższy, dystans pomiędzy *l* a *l̄* jest większy niż między polskimi *l* a *l̄*. Dodam jeszcze, że *l̄* możliwe jest także przed samogłoską przedniego umiejscowienia *e*: *le*, *les*, *ka^{le}*, *mule* etc., a raz nawet zanotowałem je przed *i*, a raczej z pewnością przed *ĩ*, jakkolwiek odcienia niezaznaczyłem: *upreder iak^a cimbli* 'rzęsy'.

l jest alweolarne i da się zidentyfikować z polskim. Przed *i* występuje odmianka spalatalizowana, miększa może niż polskie *l* przed *i*: *lilas*, *linaje*, *gili*, *cyrti*, *talig*, *vilinžom*, *dilinó*, *našlilaz* etc., także w słowiańskich zapożyczonych: *liška*, *o gruli*, *mšlinaf*, *hanglžis* etc. Odmianka ta występuje jako kontynuant pierwotnej grupy *lj* także przed innymi samogłoskami i tu szczególnie robi wrażenie silniej palatalne niż polskie *l* przed *i*, co jest zrozumiałe: *gelläs*, *xalom*, *mulóm*, *kamläs*, *uščiläs* etc., jednakże notowałem w tej pozycji także i prawie równie często *l*: *čungarlóm*, *xalom*, *dikläs*, *lilas*, *mules*, *indralilä* etc.; *l̄* zapisałem jeszcze w wypadkach: *xolamón*, *malä*.

Tylkojęzykowe zwarte *k*, *g* przed samogłoską *i* zachowują się jednako: występują w tej pozycji spalatalizowane odmianki, dające się zrównać z polskimi *k*, *g* przed *i*: *kidenas*, *kinta*, *kia mande*, *kižaracaty*, *gili*, *te ginäl*, *bofiña* etc. Natomiast przed samogłoską *e* nie zachowują się jednakowo: *g* wykazuje tendencję, acz niezbyt silną, do palatalizacji: *mange* (13 razy) *amenge*, *tenge*, *manges*, *manget*, *geläz*, *geratš*, *čingerdépen* — wszystkiego 20 wypadków na 41 bez palatalizacji: *mange*, *gelläs*, *igón*, *te p^ragerät* etc. Co do *k* przed *e*, to raz tylko notowałem odmiankę palatalną: *ke* 'xanik' (co zresztą może z *Ki-e* 'xanik?') wobec stałego *k* w: *kéma*, *keci*, *keřado*, *kereha*, *te kerät*, *tuke*, *le kake^a* etc. Trzeba też jeszcze zaznaczyć, że po *k* możliwe jest *y*: *kyrmo*.

Wargowe *m*, *p*, *b*, *v*, *f*. Przed samogłoską *i* występują odmianki palatalne *m̄*, *p̄*, *b̄*, *v̄*, *f̄*, jednakowoż, zdaje się, z następującem *i* nie jest skojarzona palatalność spółgłoski tak koniecznie, jak to ma miejsce w języku polskim, przynajmniej w jego dialektach południowych: zdarzało mi się tu notować niepalatalną wargową: *mira*, *miri* (bis), *mirikte*, *dumi pirani* (bis), *pirano*, *pižeta*, *varisavi*. Połączeń wargowych spółgłosek z sa-

mogłoską *y* niema, jeżeli pominiemy wtórne *y* z *e* p. str. 335, możliwe tylko *Bī*: *mīšlīnaf* (ze słc. *myslīm* lub pol. *myślę*), a *i* to ulega tendencji do przejścia w *B'ī*: *vījīnen* (ze słc. *vyjem* lub pol. *wyję*). — *v* jest spirantem dźwięcznym wargowo-zębowym, notowałem jednak także artykulację dwuwargową: *počinawā*, *iewende*, a w jednym wypadku zupełnie pewne *u* niezgłoskotwórcze: *p'uyunā*. Bezdźwięczne *f*, *f'* występują tylko w zapożyczeniach: *forōs*, *fažinde avri*, *traf'īnžas*, *krufko* ('kruchy', cf. dial. *krufki*, *krufcutki*). W swojskich: *nasfałō*, *nasfałō'*, *nasfałipān* — *f* kontynuuje pierwotne *v*; grupa *sf'* także w zapożyczeniach: *sf'iri*, *pr-o sfetōs*, *mro sfetō-del*.

Przedniojęzykowo-nosowe *n* da się zrównać z polskim. Czy postaci: *ma*, *ame* w wypadkach: *iaf tu kēma*, *č'ivlāz andrēma*, *amēsam kovačā*, obok zwykłych *man*, *amen*, polegają na fonetycznym zaniku wygłosowego *n*, nie umiem powiedzieć. Jeden raz zapisana 3 sg. *iehi* obok zwyczajnego *iehin* przedstawia postać pierwotną (względnie) bez wtórnego *n*. Przed spółgłoskami tylnojęzykowymi *k*, *g* występuje odmianka tylnojęzykowa, którą oznaczam przez *n*; da się ona zrównać z pol. *v*: *mange*, *amenge*, *iangar*, *šinga*, *č'ungar*, *xarangožināł*, *hangližis*, *ungrtko*, *čank*, *palenku* etc., obok sporadycznych wypadków z *n*: *haranga*, *mange* (4 razy), *lengē*, *lengero*. W jednym wypadku słyszałem coś jakby palatalne *v*: *beūk*. Palatalne *n* dające się zrównać z polskim notowałem w wyrazach rodzimych i zapożyczonych przed samogłoskami: *o pañi*, *rañi*, *burñik*, *pez unināł*, *nīkō*, *nīc*, *bočanīs*, *ñernō*, *kaxnen t'e pāpīnen*, *ñešinēł*, *romña*, *boğīna*, *grīnerō* (z b. słabą palatalizacją), *dīnom* etc. Przed palatalnymi afrykatami *ž*, *č* ulega *n* asymilacji: *vīlīnžōm*, *p'eñžas*, *te nanžōł*, *žinžarde*, *daranžilōm* (z b. słabą palatalizacją), *traf'īnžas*, *pānžvar dāš*, *minžar*, *pañc*, *miñc* etc.; *n* w *suñžināł* oczywiście przejęte wraz z wyrazem; kilkakroć notowałem zwarcie niepełne językowe przy równoczesnem otwarciu jamy nosowej, co oznaczam konwencjonalnie przez *ī*: *iaīžas*, *ligeīžas* (bis); to samo raz w wygłosie: *č'irxeī*. NB. Zwracam tu uwagę przy sposobności na przejmowanie różnych przyzwyczajęń fonetycznych od środowiska.

Pozostaje jeszcze do omówienia *i* w funkcji niezgłoskotwórczej. Spirantu *j* w naszym dialekcie niema, jedynie tylko w nagłosie przed *i* możnaby się wahać między *j* a *ī*, tak szczególnie w wyrazie *īiłō*, *o īiłō/jiłō* (bis), raz jeden zapisałem *ō-īif*. W nagłosie jest *ī* pospolite: zjawia się ono przed pierwotnym samogłoskowym nagłosem: *iač'on*, *iačila*, *īambro*, *īamunis*, *anena*, *īanžas č'īl*, *īandro*, *īangar*, *īangtał*, *īanguštō*, *īangrušća*, *īasel*, *pez iašarāł*, *īavel*, *īaver*, *īehin*, *īudut*, *ō-īif*, *īiłō/jiłō*. Drugorzędnie także zjawia się *ī* interwokalicznie w wypadkach jak: *o rakliīa*, *ōla rañiīa*, *i rešćas łe gažīīa*, *duīen gažīīenca* (ob. *trin piraña... ōla čēna andr-o kana, k-o matlā*, *łe matlān* — pośrednie ogniwo przedstawia *sługažīīa*). Wypadki: *ki-ē rāklī*, *kīīačāčaty* (ob. *kīa mande*, a nawet *kačāčaty*) przeprowadzają

nas do zjawisk fonetyki międzywyrazowej, o których tylko słów parę dla szczupłości materiału.

I. Zbieg dwu samogłosek (NB. wszystkie zmiany fakultatywne), tj. -I + I-:

1) -I = I-; rezultatem kontrakcja (\bar{I} , I) lub brak zmiany: a) -a + a-: *ḡāndr-ó vāšš, ḡa manc-andr-ó vāšš, me somas taiš-andr-e k'angeri* obok: *ḡava akana ḡaphatš, ḡellā avri, ḡon ḡavena taiša adaḡ* etc.; ważnym momentem będzie tu zapewne tempo. b) -e + e-, prp. *andre, pre, ke*, cj. *t'e* + art. f. e: *andr-e 'xañi, andr-é'car, pre bešaḡi, k'e 'xañik, savi é'daḡ, ta t'é'caḡ* etc. (NB. nie jest rzeczą bezwzględnie pewną, czy w każdym wypadku ma się do czynienia z grupą prp. + art. + sbst., a nie z grupą prp. + sbst.) c) -o + o-: *savo ó'dat*.

2) I > < I: a) -i, -u + I-, bez zmiany: *savi é'daḡ, ḡāndlom avri ó'mui, keci andr-o musa* etc. b) -I + i-, u-: a) $i \Rightarrow \dot{i}$: *ta ḡmār na sovla, po-ḡimar ḡava, ḡon hinó-ḡgēn nasfatš* obok: *ḡinaḡe ḡgēn hin keḡado, é'avoro indralilā*. β) bez zmiany: *pro ungriko sera, o uštardó, ta ušćilās avri, sovava upre peḡe'a*. c) -e + o-: *andr-ó vāšš, andr-o kana, pr-o ḡinaḡ, pr-o pañi, pr-o ḡindre, p-o progós, al-oda éuno haz manḡe, savo ó'dat to t-ó'é'avo, p'aglas pesk-o šeró* etc. obok: *sika manḡe o mardó* etc. d) -e + a-, bez zmiany: *me ada-ḡavava, faḡinde avri* etc.; wypadek: *k-andr-o pañi ḡigeḡḡās* wątpliwy. e) -o + a- bez zmiany: *po andre bešetās, hino adaḡ* etc. f) -a + o-: *te n-o rikono bašćila'as, na bešav-odoḡ but* etc., ale obok: *ḡestar avri ḡa'a o goḡa*. g) -a + e-: *ki-te ḡakli ob. hin ḡa e pori*.

II. Zbieg: spółgłoska + jakakolwiek głoska. 1) Asymilacje pod względem dźwięczności: zasadę możnaby tak sformułować, że w spojeniach międzywyrazowych możliwe są połączenia: 1) element dźwięczny + element dźwięczny; 2) element bezdźwięczny + element bezdźwięczny; 3) element bezdźwięczny + element dźwięczny. (NB. Terminem «element dźwięczny» obejmuję spółgłoski dźwięczne zwarte, szczelinowe, zwarto-szczelinowe, sonorne i samogłoski). O warunkach, w których występuje połączenie pod 3), nie umiem powiedzieć nic pewnego, przytoczę tylko parę przykładów: a) pierwotnie bezdźwięczna przed dźwięczną: *pr-o forós bikenen, déš'var, smokos ḡela* etc.; b) bezdźwięczna z dźwięcznej przed dźwięczną: *dik'af varisavo ḡudut*; c) pierwotnie bezdźwięczna przed sonorną: *ḡon has ḡapKate, me tut ḡadó dik'af, pšefaḡinḡas man o kana, nič na kinta, saḡas ḡevende* etc.; d) bezdźwięczna z dźwięcznej przed sonorną: *ó'gaf labó', me na ḡanaḡ mirikle te keról, mro nebošćiko dat ḡado piḡetas* (tu zdaje się była pauza, która nieraz jest powodem bezdźwięczności poprzedzającego elementu); e) pierwotnie bezdźwięczna przed samogłoską: *kinḡas o ḡakloro, ḡabonas o k'era, vašada ḡancós, but umašanat* etc. f) b zdźwięczna z pierwotnej dźwięcznej przed samogłoską: *man pšedik'af andr-o dindatós, na ḡanaḡ añi te pišinet* etc. W wypadkach od a — f możliwe

także na pierwszym miejscu dźwięczne: *ieg gažó, upré pész dínáz o č'avoró, ada živžz me 'xalóm, dož lovž', me kerav o mirikle, avri geláz o k'amoró, čirła haz roma meg barvaleder* etc. O zachowaniu się *h* patrz wyżej str. 336, 337.

2) Asymilacje spółgłoskowe jakościowe notowałem bardzo rzadko, może wskutek tego, że nie zwracałem na te zjawiska dość bacznej uwagi: *žaižas č'il, žon žavena, mán-in dož lovž', ó-kaž igžn haš šuku, ada berš haš šuko*.

Dwa ostatnie wypadki przedstawiają pierwsze stadjum w procesie asymilacji całkowitej. Stadjum drugie, krańcowe uproszczenia wzgl. skrócenia spółgłoski. mamy w wypadkach: *i 'xá-tžn, kampé-ten te maržł, te 'xudž-tes, obdžklóm man pa-tž'ste, kaž bešćo-me pr-e bešadži, be-stadžakeró, řado tu-dik'af, me tu-řadó dik'af, že-'xerož¹⁾*.

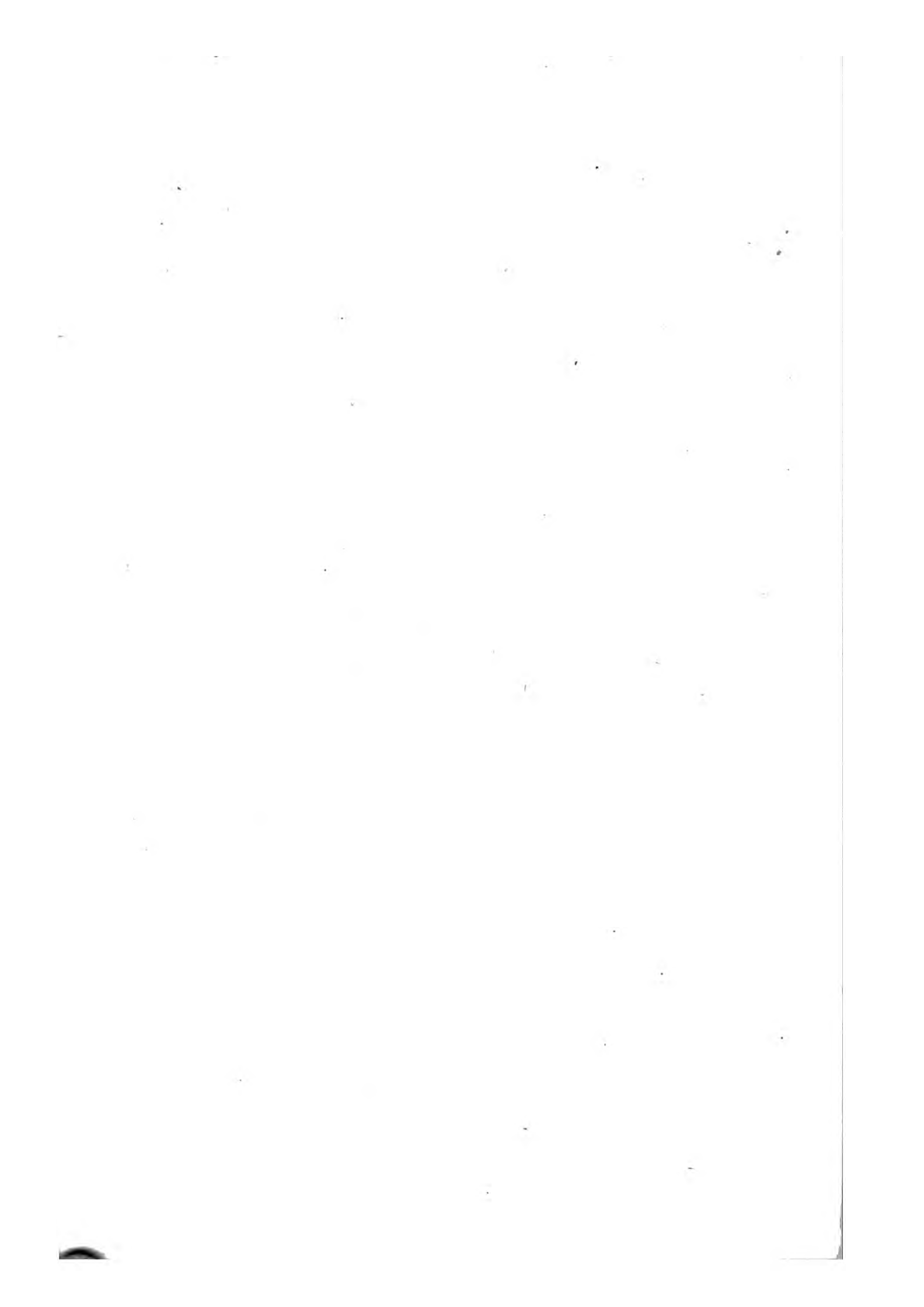
Grupa spółgłoskowa w wygłosie absolutnym upraszcza się przez odpadnięcie końcowej spółgłoski. Ta nowa postać może się też dostać w środek zdania: *pražta pro baró kaš, baró kaž baró, ó-kaž igžn haš šuku, gelás pro baro kaž avri* (ob. *kāšt, pał ó-kašt, kampžł te p'ageržł kāšt*), *ma č'ungar pr-é-žak* (cf. *ta p'erdo muž č'ungarda*), *dož lovž', tras'* (tutaj spółgłoska wygłosowa jest tylko osłabiona) etc.

¹⁾ Właściwie lepiejby może było pisać *'xal-žn, kampéł-en* etc., jak też robił Kopernicki w swoich Tekstach cygańskich.

III.

NAUKI POGRANICZNE I POKREWNE.

DOMAINES LIMITROPHES.

C. Autran.

De *Sem* et de ses „frères“.

Que doit-on, que peut-on, aujourd'hui, entendre par *Sem* — ou, plus exactement, *Šem* — l'aîné des fils de Noé? En d'autres termes: quel peut bien avoir été l'arrière-fonds de réalité historique dissimulé sous le nom de ce patriarche et sous l'arabesque mythique qui l'enjolive? Question obscure, question délicate et dont la solution intéresserait fort l'un des plus passionnants problèmes de l'antiquité orientale — et occidentale.

Essayons de résumer ici l'état actuel de nos connaissances, les aperçus que les données contemporaines permettent de suggérer.

I.

Que *Sem*, ancêtre d'*Elam*, d'*Assur*, d'*Arpakšad*, de *Lud*, d'*Aram* ait, dans le principe, une toute autre *signification* que nos *Sémite*, *sémitique* se passe de démonstration.

Sem ne recouvre certainement ni une *race*, ni une *famille de langues*. Ce sont là deux notions, anthropologique et linguistique, tout à fait modernes. Au surplus, nous savons que les Sémites actuels renferment des spécimens humains fort différents: arménoïdes brachycéphales; dolichocéphales d'Arabie; méditerranéens; éléments mâtinés, en des proportions très variables, de négroïdes, etc. Ceci n'implique nulle unité.

Sémite, *sémitique* sont, en fait, des termes commodes, consacrés aujourd'hui par un long usage, dont la valeur et la portée sont *unique-ment*, *exclusivement linguistiques*. Ces mots désignent proprement *les seuls groupes humains faisant ou ayant fait usage, comme langue courante et nationale, de l'un des dialectes dérivés d'un archétype reconstitué par leur comparaison mutuelle; archétype dénommé, pour cette raison: le sémitique commun*. De cette langue le représentant moderne le mieux conservé dans son ensemble reste l'arabe dit *littéral*. D'autres formes anciennes

bien connues sont l'*himyarite*, le *sabéen*, l'*hébreu*, le *phénicien*, l'*araméen*, le *syriaque*, le *mandaïte*, le *samaritain*, le *nabatéen*, l'*assyro-babylonien*. En dehors du sémitique commun et de ses dialectes, *Sémite*, *sémitique* ne répondent exactement à rien.

Ce qui achèverait de prouver, si c'était nécessaire, que *Sem* répondait dans l'esprit des auteurs ou rédacteurs bibliques à des notions tout autres que raciales ou morphologiques c'est, d'une part, la mention¹⁾ d'*Elam* parmi les « fils » de *Sem*. C'est, de l'autre, celle de *Japhet*²⁾ comme « frère » de *Sem*. *Elam*, assyr. babyl. *Elamtu* est bien sémitique et signifie: « haut-pays ». C'est ainsi que, de leur côté, les textes sumériens le dénomment également: *Nim* = *haut*, *élevé*. Mais l'*Elam* — en susien *Hatamti*³⁾ — possédait une langue propre n'ayant rien de sémitique. Parmi les « fils » de *Japhet* figurent des peuples de langue indo-européenne; iranienne ou iranoïde ou hellénique: *Madaï*, *Gimirri*, *Ioniens* (c'est-à-d. p.-ê.: *Grecs*).

Force nous est donc de rechercher sous le nom de *Sem* d'autres concepts.

II.

Les témoignages bibliques, seuls anciens, qui concernent *Sem* sont fort peu nombreux.

Ils se réduisent exclusivement à *Genèse* V, 32; VI, 10; VII, 13; IX, 18. 23. 26. 27; X, 1. 21. 22. 31; XI, 10; I *Chron.* I, 4. 17. 24.

Le premier de ces passages dit seulement que Noé, âgé de 500 ans, engendra *Sem*, *Ham* et *Japhet*, ce que VI, 10 répète bonnement. Selon VII, 13, *Sem*, *Ham* et *Japhet* et leurs femmes sont entrés dans l'arche avec leurs parents. IX, 18 ils en sortent et il nous est dit, à cette occasion, que *Ham* était le « père » de *Canaan*. Les trois fils de Noé auraient, ajoute-t-on, peuplé toute la terre. Gen. IX, 23 se place l'épisode de la nudité de Noé. Le sens, historique ou mythique, de cet apologue, nous échappe. Gen. IX, 26—27 le dieu de *Sem* est exalté. *Canaan*, fils de *Ham*, est subordonné à ses frères. C'est là, semble-t-il, un indice probable de la défaite, ou du moins de l'abaissement, de l'effacement qui eut pour épilogue la dispersion des Cananéens mentionnée Gen. X, 18. Cette dispersion semble s'être produite au profit du groupe dont les fils de *'Eber*, donc ceux d'Israël, faisaient partie. Mais il ne s'ensuit pas, ainsi qu'on⁴⁾ l'a suggéré, que *Sem* égalât, de ce chef, purement et simplement *Yahweh*. Les Israélites font partie de la vaste collectivité que con-

1) *Gen.* X, 22.

2) X, 21.

3) Scheil, *Text. élam.-sém.* IV, 3.

4) M. Ed. Meyer, *Die Isr. u. Nachbarst.* 1906, pp. 219 et seq.

stituent les »*fil*s« de *Sem*. Ils ne sont pas cette collectivité elle-même. La partie n'est jamais assimilable au tout.

Genèse X, 1 et seq.: nouvelle énumération des trois fils de Noé, suivie, sans plus, de celle de leurs descendants.

Ces descendants sont, en fait, des *peuples*, ainsi qu'il appert clairement des noms des »*fil*s de *Japhet*«: *G-m-r* = *Gimirri* (= *Sakas* des inscriptions de Behistoun); *Madaï*, qui = *les Mèdes*; *Iavan*, qui = *Ioniens*, au sens littéral, et p.-ê., par une extension des plus naturelles: les *Hellènes*; *Tubal* les = *Tibaréniens*, *Mešek*, les *Mosches*, tout proches, occupant les mêmes cantons caucaso-pontiques.

Des peuples issus de *Japhet* il est spécifié, notamment, qu'ils ont peuplé les îles (X, 5). Ceci semble impliquer, à peu près à coup sûr, une expansion surtout maritime et méditerranéenne. Les chroniques mythiques grecques et pré-grecques; de lointaines traditions évoquant les vagabondages de *Persée*, d'*Io*, des *Danaoi*, des *Amazones*, des *Céphènes*, les colonisations *colches*, les anciennes corrélations d'aristocraties entre les *Minyens* et le *Pont*, entre la *Crète* et la *Colchide* fournissent des indications convergeant, somme toute, avec celles de la Bible touchant les »*fil*s de *Japhet*«. Il semble que nous ayons ici deux versions: l'une paléo-israélite, les autres paléo-grecques, d'un même ensemble historico-mythique. Ces recoupements biblico-préclassiques sont du plus haut intérêt pour l'histoire, encore si obscure, du plus ancien monde méditerranéen. Il est bon de les noter avec soin, lors qu'on les constate.

Les »*fil*s de *Ham*« sont, également, des peuples. Parmi ces peuples il en est d'encore indéterminés; tel ce *Kūš* qui fonda et organisa les premières cités royales de Babylonie et d'Assyrie. *Misraïm*, nom non-égyptien de l'*Egypte*, transféré peut-être même d'une région pontique, ou mieux, cappadocienne, à la vallée du Nil, a donné naissance aux *Lūdim*, aux ancêtres des *Philistins*, aux *Kaptorim* de Crète. Ce sont là, sans doute possible, des *Asiano-égéens*. Quant à Canaan, troisième fils de *Ham*, il est donné comme »*frère*« de *Het*, comme »*père*« des *Arvadiens*, des *Hamathiens*, que les noms de leurs cités, et, pour ceux de Hamath, leurs monuments, dénoncent également comme ayant fait partie de la collectivité composite dénommée, pour l'instant, *asianique*.

Ces peuples paraissent avoir frappé l'auteur du passage avant tout par leur remarquable activité conquérante — donc militaire. Par leurs capacités aussi comme *constructeurs de cités fortes*; car ce sont eux les »*fondateurs de villes*«, tant de Mésopotamie que de Canaan. Ce type d'activité se rapproche singulièrement de celui des peuples non-sémitiques d'Asie antérieure: *Sumériens*, *Asiano-Hétéens* édificateurs des principales *ἄστυα* d'Asie antérieure et de l'Egée archaïque. Ceci conduirait, par suite, à admettre que la collectivité »*hamitique*« comprenait, contrai-

rement à une opinion fort courante¹⁾, *essentiellement des peuples plus ou moins directement solidaires du vaste ensemble asiano-égéen*²⁾.

Du *Hamites* de Canaan seuls il est remarqué qu'après un certain temps «ils se dispersèrent». Ici encore, relevons une concordance remarquable avec les données générales de la chronique «héroïque» préhellénique. Celle-ci ne cesse, en effet, de mentionner avec quelque insistance l'instabilité des groupes symbolisés par *Phénix*, *Thasos*, *Ktilix*, *Kadmos*, *Europe*, les *Pélopides*, les seigneurs *achéens*³⁾; tous clans épars de la côte des Syrtes à celle de Tyr et Sidon, ou de Carie-Lycie-Cilicie-Lydie, ou d'Égypte; abordant tous, après mille et une péripéties, en quelque «calanque» grecque, en quête d'une nouvelle patrie. Comme les Cariens, les Trémiles-Lyciens, leurs frères ou leurs cousins⁴⁾, les Philistins ont certainement participé à cet ébranlement général de l'Égée préhellénique. Car ils ont, eux, délaissé la Crète pour la côte palestinienne. Genèse X. 14 nous le dit. Canaan n'est-il point, à l'occasion⁵⁾ dénommé: «terre de *Het*», donc de leurs proches parents?

Pour les «*filis de Sem*», dont Genèse X, 21 et seq. nous retrace et la généalogie et la diffusion, ils sont, eux aussi, en partie inidentifiables. L'on y reconnaît, pourtant, avec certitude les *Elamites*, les *Assyriens*, les *Araméens*, les *Hébreux*. Il semble à peu près certain qu'il y figure également des *Lydiens* (*Lúd*; X, 22). Ceci ne saurait, semble-t-il, guère surprendre que ceux auxquels échappe l'intime et fatale interpénétration des mondes araméen et lydien. Ethnographiquement, il ne nous est dit des fils de *Sem* qu'une chose: ils habitaient sous la tente. Mais c'est aussi le cas pour des fils de Japhet. Le détail n'a donc rien d'utilement caractéristique.

III.

Indépendamment de toute considération de *race* ou de *langue*, *Sem*, *Ham*, *Japhet* désignent donc, sans le moindre doute, trois *ensembles de peuples* considérés par le ou les auteurs bibliques comme distincts. Cette distinction paraît, en gros, avoir porté notamment sur leur *diffusion*.

¹⁾ Voir encore, récemment, E. Naville, *Le pays de Pount et les Chamites*, Rev. Arch. 1925, 112—121.

²⁾ Une démonstration intégrale de cette conclusion est, cela va sans dire, incompatible avec les brèves dimensions assignées à la présente notice. Nous espérons avoir l'occasion de la fournir ailleurs. Orig. mésopot. des *Φοίνικες* dans Hérod. et Strabon

³⁾ *Achivi*: *Αχαιοί*, identifié par nous («*Phéniciens*», Paris, 1920, p. 72) avec *hāhivvi* = «*l'Achéen*» de la Bible.

⁴⁾ Hérodote I, 171—173.

⁵⁾ *Jos. I, 4*, voir *Biblia hebraica*, éd. Kittel, *ad loc.* Manque dans les LXX et dans le passage parallèle de *Deut. XI, 24*.

De ces trois ensembles, le premier, dit *japhétique*, peut être qualifié, en somme, d'*irano-caucaso-pontique et méditerranéen*. Son domaine s'étend, à vol d'oiseau, des régions médo-caspiennes à l'Egée.

Le deuxième, dit *hamitique*, paraît avoir témoigné quelque prédilection aux terres à blé, richement inondées par de grands fleuves. Il a élu domicile d'abord en *Babylo-Assyrie*, ensuite dans la *vallée du Nil*, d'où, fatalement, certains de ses représentants ont gagné l'Egée, pour aboutir sur la côte asio-phénicienne. Une troisième masse a jeté son dévolu sur *Canaan*, de *Hamat* à *Gaza*. Mais cette dernière a eu des malheurs et a dû se disperser.

Le troisième, enfin, dénommé «*fils de Sem*» a essaimé sur toute une vaste région, qui paraît s'être étendue de la côte du Hadramaut (*Ἀδραμουττιον* :: *Ατραμουττιον* :: *Ḥšrmwt*) et des abords de l'Océan Indien aux zones montagneuses périphériques de l'Elam et de l'Assyrie.

Pareille évocation de la répartition, de la dispersion des «*fils de Noé*» et de leur descendance n'offre, en soi, rien d'in vraisemblable ni de foncièrement imaginaire. Elle a, même, pour pendant tout naturel dans la chronique mythique asiano-méditerranéenne et pré-grecque de nombreuses et frappantes contreparties. Nous citerons, entre autres, l'histoire des «*fils de Phénix*», des «*enfants d'Io*», des «*enfants d'Inachos*» dont mythographes, conteurs, tragiques, voire historiens, nous ont, en maintes circonstances, permis d'entrevoir la lointaine histoire. Comme les «*fils de Pelasgos*», ou ceux de «*Lycaon*», comme ceux de «*Phoroneus*», ou de «*Kaldene*», «*mère*» des Solymes d'Isaurie-Pisidie-Lycie, leurs tribus se sont éparpillées sur de larges espaces, sans perdre pour cela tout de suite le sentiment de leur ancienne cohésion. Au cours de leurs déplacements, elles ont recouvert, ou absorbé les populations d'autres groupes. En d'autres cas, elles ont été résorbées par elles ou se sont juxtaposées à celles-ci. Tout dépend des circonstances générales et locales.

Un passage, justement célèbre, de l'*Odyssée*¹⁾ nous montre Pélasges, Cydones, Etéocrétois, Achéens, Doriens, voisinant et se mêlant en Crète. Tel autre, moins remarqué jusqu'ici, d'Euripide, que des traditions eschyléennes éclairent et complètent²⁾, illustre l'unité persistante des «*enfants d'Io*», malgré leur dissémination sur les trois côtes de Libye-Egypte, de Phénicie, et d'Hellade. Ces clans, si fragmentés, ne sauraient guère être plus homogènes, ni plus «*purs*» que ces Lyciens, épars de la Crète, à l'Attique, à la Troade et à la Lycie; que les Cariens, éponymes de l'*ἄστου*

¹⁾ XIX, 176 seq.

²⁾ *Phéniciennes* 1 et seq.; 243 et seq.; 300 et seq.; cf avec Eschyle, *Prom. ench.* 561—819; 839—876; *Suppl.* 1—175; 234—406.

de Mégare, dont les contingents se battent sous Iliou, qui ont colonisé Cos, Delos, Imbros, la Libye, occupé la Crète et voisiné en Carie propre avec les Cauniens. Le Timée de Platon¹⁾ nous a conservé le souvenir de «quelque parenté» datant de l'époque de Phoroneus, le «père de Kar», entre les habitans de Saïs d'Égypte et les ancêtres des Attiques de Solon. En Grèce même, nous voyons aujourd'hui, grâce à la linguistique, et des vestiges asianiques reliant ces territoires au monde «troyen» et des corrélations dialectales interhelléniques vérifiant, avec quelle étonnante précision, celles dénoncées dès longtemps, par la chronique «héroïque» et par le mythe²⁾. Nous constatons par ex., un fait étrange, que ces «chroniques» laissent clairement entrevoir: l'élément *ionien*, peu représenté à date historique dans le Péloponnèse, y formait, apparemment, en Cynurie et en Arcadie, l'une des couches les plus archaïques, la plus archaïque peut-être, de la population hellénique.

Ces sortes de superpositions, de mélanges, de «fractures» de tribus ou de groupes de tribus, dispersés parfois sur des territoires fort distants les uns des autres, ne sont pas moins courants en Asie Mineure propre qu'en Canaan ou dans l'Égée ou dans la zone arabe. Sous le Sémitisme de Babylonie du nord s'accuse encore le Sumérien résorbé. Aux racines de l'Assyrie sémitique, des indices, de plus en plus nets dénoncent un substrat «hétéro-» mitannien longtemps insoupçonné. Les Hatti sont coupés en au moins trois gros tronçons: Cappadoce, Cilicie, Canaan. Les Lycaoniens se répartissent en îlots successifs: Lycaonie propre, Lycaonie arcadienne, Lycaonie oenotro d'Italie préromaine. Il y a eu deux Lycies: celle de Troade et celle de Libye propre, sans compter la Lycie attique de Pandion³⁾ et la pré-Lycie trémile de Crète⁴⁾; deux Cilicies. l'Hypoplakia et la Cilicie cilicienne.

L'on est donc fondé à dire que la distribution des «fils de Noé» et de leurs descendants se concilie entièrement avec ce que nous pouvons entrevoir de l'état ethnique, politique, religieux, de l'Asie autérienne et de la péri-Égée entre 2500 et 1500 env. av. J.-C. *Sem*, comme *Ham*, comme *Japhet* sont, par suite, d'anciens «héros» ou, si l'on préfère, des *dieux éponymes* tout à fait comparables à leurs contre-parties égéo-helléniques: *Deucalton*, *Inachos*, *Io*, *Kar*, *Phoroneus*, *Lycos*, *Lycaon*, *Pelagos* ou autres.

¹⁾ 21 E et seq.

²⁾ Ex. l'arcado-chypriote; autre exemple l'*empire achéen* de Pamphylie, dénoncé, dès 1919, par M. A. Meilest et que les documents «kaneši», en cours de publication par M. Forrer, confirment lumineusement.

³⁾ Hérodote I, 173.

⁴⁾ *Ibid.*

IV.

Les noms de ces «fils de Noé» ne nous valent nul éclaircissement linguistique. L'on a¹⁾, non sans vraisemblance, suggéré de voir en *Šem* la contre partie hébraïque de *Šumu*, considéré comme = *šumu* = nom, c'est-à-dire: nom [sacré du dieu] (substitué, par crainte révérentielle, au nom propre du dieu lui-même). C'est possible; bien qu'en matière de noms propres très anciens, l'éventualité d'une «*Verkleidung*» doive toujours être considérée comme très probable.

Pour *Ham*, il nous reste mystérieux²⁾. Si, à basse époque, ce nom sert, parfois, à désigner *Miṣraïm* = l'*Égypte*, l'on ne saurait en conclure que l'ensemble des habitants de ce pays a fait partie de l'archaïque collectivité *hamite*. La seule inférence légitime, c'est que la vallée du Nil, comme celle de l'Euphrate, comme Canaan, a compris des éléments du dit groupe. Mais il se trouve que, en tant que *Miṣraïm* est *hamitique*, c'est au monde asiano-égéen des *Lydiens* et des *Philistins* que l'auteur de Genèse X, 13 nous réfère³⁾. *Miṣraïm* n'est, d'ailleurs, pas nécessairement sémitique, et certainement pas égyptien. Ce nom paraît identique à celui du *mātu Muṣri* des Annales de Tiglatpileser⁴⁾. Là il désigne une région *cappadocienne*. Il s'ensuit que *Miṣraïm* serait, dès lors, une désignation «cappadocogène» de l'Égypte. Le rapport, direct avec les *Lūdtm* et les *Pelištīm*, et médiat avec les *Hatti* de Canaan s'expliquerait, par suite, tout naturellement. Nous savons, au reste, que la tradition préhelléno-égéenne de la Grèce voyait en «*Agyptos*» un foyer important d'où irradiaient des éléments *danaens* et *proto-ioniens*⁵⁾, et non de *francs Égyptiens*. Une région aussi féconde, où les famines étaient l'exception, exerçait fatalement une permanente séduction sur les *Ha-Nebou* de tous les temps. Des textes homériques⁶⁾, les annales des Touthmès, des Ramsès, des Mineptah, nous le prouvent. Les textes des Pyramides pourraient, même, en suggérer la probabilité. Si l'on retirait de l'Égypte actuelle les éléments syriens, israélites, grecs, arméniens, la statistique de son activité commerciale serait considérablement réduite.

¹⁾ F. Hommel, *Aufs. u. Abh.* p. 182; *Altisr. Überl.*... p. 87, 116, n. 1; Ed. Meyer, *Isr. u. Nachbarst.* p. 219 et seq.; E. Schrader, *KAT*² p. 483.

²⁾ Nombreux noms en *Cam-* initial dans le monde celtique; mais est-ce autre chose qu'une pure et simple coïncidence?

³⁾ V. p. 287.

⁴⁾ *Ann. Col V*, 67—73 = *Keil. Bibl. I*, 34.

⁵⁾ V. p. 287.

⁶⁾ *Odys. XIV*, 245 et seq. 263 et seq.; *XVII*, 432 et seq.; *IV*, 229 et seq.

Pour *Japhet*, son nom, sous le rapport linguistique, ne nous est pas plus clair. Il présente, du moins, un avantage insigne. Il se retrouve dans la tradition pré-grecque. C'est, même, précisément dans le groupe géographique spécifié par Genèse X, 2 qu'il s'y classe. Son « épouse » est *Asia*; c'est donc un oriental; ses « enfants » sont, notamment, *Atlas* et *Prométhée*. Ceci nous oriente vers les régions caucaso-pontiques. Il figure à la base de vieilles généalogies de *Locride*¹⁾, vieux pays lélége, dont les éponymes se rattachaient à une *Cambysé*²⁾ qui nous reporte, à son tour, vers des régions et des noms irano-pontiques: *Cambysène*, *Cambyse*. Son nom n'est pas plus grec qu'il n'est sémitique. Pour la finale, Ἰαπετός paraît solidaire du même groupe que le vieux nom de Κάπετος désignant un ancien prétendant d'Hippodamie et aussi un roi d'Albe la longue, aux temps étrusquants³⁾ du Latium. Ἰαπετός nous apparaît en *Cilicie*, pays dont les relations intimes avec l'Arménie sont trop naturelles pour n'avoir point été immémoriales. Il y figure dans le *panthéon d'Adana*⁴⁾, en compagnie d'*Ostasos*, de *Sandès*, de *Kronos*, *Rhée*, *Olymbros*. Le nom de ces personnages comme l'histoire de leur culte les rattachent au monde ancien de l'Asie non-sémitique et pré-grecque. L'on sait de reste les échos que la légende de *Persée* a laissés en ce même pays: *Tarse*, etc. Il est donc à peu près certain que *Japhet* fait partie de ce vocabulaire, en partie religieux, commun aux Grecs et aux Hébreux de Canaan et qui, cependant, n'est ni grec ni hébreu: citons le nom des *hauts-lieux*, des *courtisanes* ou *concubines*, des *prêtres* (βωμός, πάλληξ, κόης prêtre des *Cabires*), celui de l'*or*, du *chiton* etc. Par suite, il fait partie d'un ensemble déjà bien défini.

Les *Ciliciens* sont, de plus, en rapports certains avec la paléo-Grèce. Nous avons, plus haut, parlé d'*Adania*, la Molottie. *Kelenderis* est le nom, cilicien, du port de Trégène. Eux-mêmes sont d'anciens Ἰππυαίοι⁵⁾. C'est *Aiantes* et *Teukroi* que se dénomment les rois-prêtres de leur vieille ville d'*Olbé*. La Pamphylie, non éloignée, qui comprend de nombreux éléments ethniques du même fonds, a fait, même, partie de cet empire *achéen* du 2e millén. av. J.-C. Empire dont M. Ferrer nous confirme aujourd'hui les intimes connexions avec le monde *Kaneši* de la région pontique. — *Deucalion*, qui ne se sépare point de cet ensemble mythique, est de même

¹⁾ O. Gruppe, *Gr. Myth.* p. 823, n. 3

²⁾ Aristote, dans *Schol. Pind. Ol.* IX, 86.

³⁾ P. ces temps, v. W. Schulze, *Zur Gesch. latein. Eigenn.* Berlin 1904 (*Abh. Göttingen*). Les *Kleinasiat.-etrusk. Namengl.* de G. Herbig (München 1914) illustrent les corrélations avec l'Asie Mineure côtière.

⁴⁾ Et. de Byz. s. v. Ἀδανία. *Adania* est l'ancien nom [cilicien] de la Molottie (Hésych.).

⁵⁾ Hérod. VII, 91; *C. Den. Périég.* 847; Hésych. s. v.

structure morphologique que *Pygmalion* (un «fils» de *Kilix*), que *Nephalion*, fils de Minos, que *Zobalion*, n. m. en *Pisidie*.

Nous pouvons, dès lors, sinon déterminer, du moins entrevoir par quel intermédiaire *Japhet* a pu passer d'Asie en Grèce préhellénique comme en Canaan *hatti*. Les marchands, les soldats, les marins qui parcouraient l'Asie, du Pont à la Phénicie; les navigateurs immémorés que la légende a groupés sous le nom d'*Argonautes* ont été le lien vivant qui a fait communiquer le nord-est avec le sud-ouest de l'Asie antérieure, la Colchide de Jason et de Médée, le pays des Mosches et des Tibaréniens avec celui des Minyens et des Crétois.

Ceci d'autant que la légende de *Noé*¹⁾ nous reporte, géographiquement, vers ces régions alarodiennes où le regretté J. de Morgan m'a souvent dit et a écrit²⁾ avoir constaté les vestiges d'importants *districts de survivance* postérieurs aux cataclysmes de la fin du quaternaire. Littérairement, elle fait partie d'un stock traditionnel et sacerdotal dont les plus anciens monuments connus ou probables se trouvent en Sumer et en Elam. Le nom du *vin*, dont ladite légende attribue l'invention au même patriarche (*Gen.* IX, 20-21), nous achemine, *linguistiquement*, vers l'Arménie. Recouplement indépendant du mythe, et, à ce titre, d'un très grand prix.

* * *

Tel est, croyons-nous, l'essentiel de ce que peuvent nous dire les noms de *Sem* et de ses «frères». «Héros» ou dieux lointains, perdus dans la nuit profonde, ils ont eu leurs partisans; partisans recrutés au hasard de l'histoire. Ceux-ci ont, un temps, propagé leur culte. Puis, leur culte mort, leur nom a survécu, à travers l'espace et le temps. D'un très ancien district de survivance en haute Asie Mineure, ils ont suivi les voies immémoriales menant vers les trois mers qui baignent l'antique presqu'île. Tous les pays où ils ont essaimé ont, de tous temps, largement communiqué. Nous avons relevé les coïncidences les plus remarquables que mythes grecs et mythe sémitisé, histoire mythique et histoire ressuscitée permettent de constater. Qu'était-ce, au juste, que *Sem*; nous l'ignorons. A moins de trouvaille miraculeuse, nous ne le saurons jamais. Mais

1) *Noé* est d'un type isolé en hébreu. L'on (ZDMG XXIV, 207 et seq.) a songé à le rattacher au vieux babyl. *Nuhija*. Ce n'est que possible et n'explique, d'ailleurs, rien.

2) V. notamment sa Note présentée à la séance du 5. III. 1923 à la séance de la Société Géologique de France, *in fine*; cf. aussi du même, sa note sur les Stations préhistoriques de l'Alagheuz, *Rev. de l'Ecole d'Anthrop.* 1909, t. VI, p. 189—203.

3) ZDMG XXIV, 207 et seq.

savons-nous ce que furent *Gandharva-*, *Bhrygu-*, les *Telchines*, les *Cabires*? Qu'y a-t-il à la base de cette »fraternité« *Sem-Ham-Japhet*? L'on sait de reste la part des aristocraties sacerdotales dans les »fraternités« de cette nature. Strabon¹⁾ nous en montre une, insigne, entre trois groupes certainement fort cosmopolites: les *Mystens*, les *Cariens*, les *Lydiens*. Cette parenté *fédérale* se consacrait, à dates fixées, autour du temple du *Zeus Kartos*²⁾. Le fédéralisme politico-religieux est l'une des plus curieuses, des plus fécondes institutions de l'Asie Mineure ancienne. Il permet tous les mélanges, justifie toutes les associations. N'eût-il existé nulle part ailleurs, il semble que, en pareille Cosmopolis, l'on ne pouvait guère ne pas l'inventer. C'est, en tous cas, l'une des solutions nouvelles et possibles de l'immémoriale légende. Nous la donnons pour ce qu'elle vaut.

1) XIV, C. 659.

2) Cet épithète est favorable à une prééminence de l'aristocratie religieuse arienne.

K. Oštir.

Préslave *lvz* «lion».

Le mot préslave *lvz* «lion», continué par v. sl. *lvz*, russe *l'vz*, petit russe *lev*, bulgare *lev lv*, serbocroate *l'v*, slovène *l'v*, tchèque *lev*, polonais *lew*, sorabe (supérieur et inférieur) *law* (v. Berneker Slav. etym. Wb. s. v.), serait, d'après M. Berneker (l. c.), un mot d'emprunt et refléterait un **liwa-* gotique. Il y a cependant des circonstances qui parlent contre une telle hypothèse: a) Certains termes de civilisation slaves, considérés généralement comme empruntés au germanique, s'expliquent comme des survivances thraco-illyriennes (v. IT¹) 78 ss. où la question est traitée plus en détail). b) Un **liwa-* gotique n'est pas attesté; on ne possède qu'un **lawjan-* germanique d'Ouest (v. plus bas), de sorte que **liwa-* ne survivrait que dans l'emprunt slave. c) **lvz* serait baryton s'il était emprunté au germanique. Or le mot slave est oxyton: russe *lvá*, petit r. *lvá*; c'est aussi l'accent final qui seul permet d'expliquer l'intonation rude de la voyelle radicale dans **lv'z* > s.-cr. *l'v*, slovène *l'v*, en vertu de la loi de métatonie balto-slave: l'accent se transporte d'une syllabe douce à la syllabe précédente laquelle change d'intonation *v' < v* (*v* présentant, comme toute brève balto-slave, l'intonation douce). Pour les détails v. Oštir Baltoslovanska metatoniija (= Razprave II znanstv. društva za humanist. vede) 55 ss.

On a vu qu'un **liwa-* gotique n'avait aucun appui dans les autres langues germaniques. On a d'une part le v.-h.-a. *leo* et les formes cor-

¹) Abréviations: A = K. Oštir Alarodica (Razprave znanst. dr. za hum. vede I, Ljubljana). BA = K. Oštir Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft I. DAN = K. Oštir Danuvius-Asamus-Naissus (Arh. arb. II). IP = K. Oštir Illyro-Pelasgica (Arh. arb. II). IT = K. Oštir Illyro-Thrakisches (Arh. arb. I). M = K. Oštir Voriđg. Metallnamen in Alteuropa (l. c. IV). PE = K. Oštir K predslovanski etnologiji Zakarpatja (Etnolog I). SA = K. Oštir Sumerski izvor abacističnih številčnih imen (Čas XVI). VZ (f) = K. Oštir Voriđg. (= alarod.) Zahlwörter auf dem Balkan (Fortsetzung) (Arh. arb. II—III).

respondantes des autres langues germaniques (cf. Schade Altdeutsch. Wb. s. v.), empruntées toutes au latin et au roman (*leo* — *leonem*), d'autre part le germ. d'ouest **lawjan-*, trop éloigné de **liwa-* par son vocalisme et par son thème. La forme **lawjan-*, d'où **lawwjan-* par gémation german. occidentale, est reflétée et par le v.-h.-a. **lauw[j]o* > *louwo* «lion», et par le v.-h.-a. *lewo*, bâti sur un génitif **lewin*, continuation phonétique d'un **lacin* > **lawjin* (le passage *jī* > *ī* étant protogermanique, v. Brugmann Grundr. I 284). Est régulier aussi le dérivé féminin en *-īn*: *lewīn* < **lawīn* < **lawjīn-* (d'autre côté il existe un *louwīn*, bâti sur *louwo*), de sorte qu'à côté du gén. **lewin* était encore **lewīn* qui a pu contribuer à la naissance de *lewo*. L'influence mutuelle du masc. *louwo* et du fém. *lewin* a engendré les formes *lewo* et *louwīn*. Un autre avis concernant *lewo*, *louwo* chëz Braune Althochdeutsche Gramm. 3-4 95. Pour les autres formes germ.-occid. v. Schade Altdeutsch. Wb. s. v. *lëo*.

Kluge (Etym. Wb. deutsch. Spr.⁹ s. v.) pose en outre un germ. **laiw-* à cause du v.-h.-a. *lëwo*, m.-h.-a. *lëwe* (si *ë* provient de *ai*); le lituanien *lëvas* en serait le correspondant. Mais on n'est pas à même de constater si l' *ë* de la forme allemande continue un **ai*. Quant au mot lituanien est emprunté soit au blanc russe, soit au polonais (lit. *lëvas* > *liavas*). De même le lette *lauwa* continue le m.-h.-a. *louwe*, n.-h.-a. *lau*.

Quant à la forme hypothétique **liwa-*, on l'explique généralement comme un emprunt au latin (*leo*). Mais le *w* y fait obstacle. Plus de difficultés encore à rattacher le germ.-occid. **lawjan-*, **law[j]īn-* au mot latin.

Avant de s'occuper du rapport mutuel du slave *lvъz* et du german.-occid. **lawjan-*, il fait encore analyser la forme grecque *λέων*, source du terme latin. Le mot grec continue probablement un **λεῖῑj-ων. εῑῑ* > *ειῑ* comme dans **εῑρεῑj-ǰǰ* > **εῑρεῑῑῑa*. **λεῖῑῑων* survit peut-être dans l'homérique *λεῖ(ῑ)ουσι. εῑ(ῑ)* donne ultérieurement *ε*: homérique *λέων*, cf. hom. *ώκέα* < *ώκέια* etc Krüger Griech. Spr.⁵ II 7. Quant à l' att. *ειῑ* > *ε* dans *λέων* cf. indoœur. **neῑῑ-* (> slave *njiva*) > homérique *νεῑατος* > att. *νεῑατος*, lit. *pēva* > *ποῑ(ῑ)ǰ* > att. *πόα*. Dans les cas comme l'homérique *πλεῑώ*: attique *πλέω* on pourrait aussi partir d'un indoœur. **pleῑjō* (cf. lit. *pláuju*), mais on préfère **pleῑō* (cf. ind. *plavāṃī*) et explique l'homér. *πλεῑώ* par allongement métrique.

La forme **λεῑῑjων* (> **λεῑῑῑων* > **λεῑῑων* > *λέων*) est appuyée, à notre avis, par *λίς* «lion» < **λί(ῑ)ις* < **λιῑις*. La flexion consonantique de *λίς* (*λί-*: *λί[j]*; cf. *κῑς*, *κῑός*) est secondaire. Si l'on tient à l'étymologie courante (hébr. *laiš*), *aiῑ* > *ī* n'est pas clair. Or si notre hypothèse est exacte, **λιῑις* est, abstraction faite de *ι* || *ε*, identique à **λεῑῑις*, dont *ι* est passé à *ῑ* devant le suffixe secondaire *-ων* (**λεῑῑj-ων* < **λεῑῑι-ων*).

Il résulte de ce qui précède qu'on s'est servi en Europe des thèmes suivants par désigner le lion: **law-* dans le germ. d'ouest **lawjan-* (> **law-*

wjan- > v.-h.-a. *louwo*), **lew-* dans le grec **λεῖFjων* > **λειFων* (> *λειουσι*, *λέων* > *leo*), **liw-* dans le slave *lvz* et dans le grec **λίFις* > *λίς*.

Comme les formes grecques **λιFι-* et **λεFι-* ont pu naître de **λιFι-* et **λεFι-*, on obtient comme forme protogrecque **λε/ιFι-*. De même le germ.-occ. **lawjan-* peut continuer un protogermanique **lawj-an-* < **lawi-an-* < **lawi-*. Le slave **liw-* > *lvz* reflète probablement aussi un **liw* préslave où l' *i* du **lawi-* prégermanique et du **lewi* / **liwi-* préhellénique serait disparu. Le chute du ' (**liw-* > **liw-* > **lvz*) est vraisemblablement aussi préslave (cf. plus bas à propos de l'égyptien *lw* «lion» et du pré-assyrien **law-u* > *lū* id.).

De ce qui précède on peut dégager les formes paléoeuropéennes suivantes: **lawi-* > germ. **lawi¹-an-* > **lawjan-* > germ.-occ. **lawjan-* > v.-h.-a. *louwo*; **lewi-* > grec **λέFι-ων* > **λεῖFjων* > *λείουσι* > *λέων*; **liwi-* > grec **λίFι-* > **λι[F]ις* > *λίς*; **liw-* > **liw¹-* > slave *lvz*.

Comme dans les temps historiques le lion ne se rencontrait plus que dans le Nord de la Péninsule Balcanique et peut-être aussi dans la Russie méridionale (v. Schrader Reallex.² s. v. *Löwe*), il en suit avec une grande vraisemblance que les dénominations slave et germanique du lion: *lvz*, **lawjan-* ont été empruntées au Sud de l'Europe. La date de l'emprunte est vague. Ou bien ces formes sont empruntées du protogrec **λίFις* (> *λίς*) et **λέFι-ων* (> **λείFων* [> germ. dial. **laiw-* > v.-h.-a. *lêwo*?] > *λείουσι* > *λέων*), le changement *e* > *a* étant dû au thraco-illyrien jouant ici le rôle d'intermédiaire; cf. lat. *persica* > thr.-ill. **parsk-ū* ∞ **ersk-ū* > slave *porsky* ∞ *bersky*, Ἐννέα ὁδοί > Ἀνάδραμος, **ἐλαιFων* > got. *alēw* (*ai* > *ē* comme thr.-ill. Ἐπται- ∞ Ἐπτη- etc. IT 80) etc. l. c. 99 ss. Ou bien les noms du lion slavo-germaniques sont empruntés au thraco-illyrien du Balcan septentrional et de la Russie méridionale; dans ce cas il resterait indécis si les Germains occidentaux et les Slaves ont emprunté eux-mêmes ces formes ou s'ils les ont trouvées chez les populations indigènes avec lesquelles ils s'étaient mêlés.

En faveur du premier point de vue parlerait le germ.-occ. **lawjan-* < grec **λεῖFjων* à côté de le germ.-occ. **laiw-* (> v.-h.-a. *lêwo*?) < grec **λειFων*, si *ai* ∞ *a* n'est pas dû à l'intervention du thraco-illyrien, cf. thr.-ill. μόναιπος ∞ μόναπος etc. IT 80. Il est vrai que le slave *lvz* ne concorde pas, quant à la place du ton, avec le grec **λίFις* > *λίς*, mais d'une part l'accentuation finale slave pourrait avoir été conditionnée par l'accentuation finale thraco-illyrienne (IT 132), d'autre part il a pu exister aussi un protogrec **λε/ιFι-* (on n'est pas à même de décider s'il est continué par *λείς*, *λίς*).

Mais le Balcan, l'Europe centrale et le Sud-ouest de la Russie n'étaient pas indoeuropéens avant l'invasion des Thraces (en thrace [tocharo-hittite], dialecte indoeuropéen central, les deux isophones *k* > *k*

et $k^u > k^r$ se sont rencontrées, d'où la coïncidence des trois séries gutturales), et les invasions suivantes (baltoslave, germanique, iranienne, albanaise et grecque). Tout ce domaine appartenait au paléoeuropéen que nous désignons par «pélasgien» pour le Sud du Balcan, et par «illyrien» pour le Nord du Balcan, la Russie méridionale et l'Europe central jusqu'à la Mer Baltique. Il nous semble donc probable que les dénominations du lion grecques et slavo-germ. d'ouest ont appartenu déjà au paléoeuropéen. Comme on a remarqué plus haut, les prédécesseurs paléoeuropéens des Slaves et des Germains occidentaux n'ont pu connaître le lion que par ouï-dire parce que dans les temps historiques le lion ne se rencontrait plus que sur la Péninsule Balcanique et tout au plus dans la Russie méridionale.

Voici les faits phonétiques qui plaident en faveur du caractère non-indoeuropéen du grec $*le/iwī-$ ($> λε(ί)ων, λῆς$), du slave $*liw^{(r)}$ - ($> lъv-ъ$), et du germ.-occ. $*lawi-$ ($> *lawjan- > louwo$; un germ.-occ. $*laiw-$ $> v.-h.-a$ $lêwo$ étant douteux). Cf. aussi plus haut l'argument matériel que le lion a été inconnu aux Indoeuropéens.

a) $λλ-$ (initial) chez Homère (O_{592} δὲ λλείουσι) semble continuer la latérale sourde $λ$, la latérale sourde préhellénique $λ$ coïncidant avec l'indoeur. $sl > gr. *hλ > λλ$; on sait qu'à cause du $λλ$ M. Schulze a dérivé $λέων$ de la racine indoeuropéenne $*slēi$ «déchirer» Quaest. ep. 70 ss. Pour la latérale en alarod. cf. l'alternance t/l dans le groupe linguistique de l'Asie Mineure: *Tugdammu* ∞ $Λύγδαμυς$ (Ipsen Streitberg Festschrift 230, VZ 311), hittite *tabarnaš:labarnaš* l. c. $λ$ latéral est aussi exprimé par ll : lydien *qitollad* etc. Ipsen l. c. Elamite ($t/l, j$ cf. Hüsing Einheim. Quellen z. Gesch. Elams I 91. Les différentes $λ$ latérales sont surtout fréquentes dans le groupe du Caucase Trubeckoj BSLP XXIII 196 ss. De même le basque $d (< t?) \infty l$ dans *edur: elur* etc. Uhlenbeck Beitr. vgl. lautl. bask. dialekte 67 pourrait remonter à une $λ$ latérale. On ne saurait décider si l'étrusque $h:l$ dans *HeSaria: LeSaria* suppose aussi une $λ$ sourde latérale quoique le passage $d > l$ dans les dialectes italiques ($δάκρυ > lacrima$) suggère une substitution du d indoeuropéen par $λ$ latérale dans la bouche étrusque. Cette latérale a été rendue par l en latin, a peu près comme le latin c dans *crūma* remplaçant un g grec ($γνώμα$) suppose une forte étrusque g ($grūma$). Du reste l'alternance $t/d \infty l$ pourrait aussi continuer l'échange consonantique alarod. *interdentale* ∞ *liquide* BA § 372, IP 22; c'est au moins plus probable pour des cas comme préhellénique $Δώραξ \infty lōrīca$, v.-eur. $*tēud \infty *lēud$ ($>$ slave $t(j)ud-jъ: ljud-ъ$) etc. IT 109. En tout cas il est assez certain que le paléoeuropéen a possédé de $λ$ latérales sourdes qui ont été identifiées en grec au hl provenant de l'indoeur. sl et qui ont été rendues en lydien par ll . On ne peut pas décider si la liquide née de l'interdentale douce

a été d'abord latérale, ou si *ll* n'est devenue latérale que par l'étape *forte-sourde*. En slave et en germanique la latérale de *lvz*, **lawjan-* a été remplacée par l'indoeur. *l* quoiqu'en face du préslave *srebro*, prégotique *silubr*, mais prélituanien *sidābras* (ou *r/l* ∞ *d* continuent très probablement une liquide latérale Ipsen l. c.), ou s'attendrait aussi bien à une dentale.

b) N'est pas non plus indoeuropéenne l'alternance $a \infty e \infty i$ (∞ *ai*) dans ouest-germ. **lawjan-*, grec **λέψων* (> **λειψων* > **λείων* > *λέων*): grec **λίψις* (> *λίς*), slave *lvz* (: **laiw-* > v.-h.-a. *léwo*?). Cf. les parallèles illyro-pélasgiens pour l'alternance alarod. $\varphi \infty \acute{\varphi} \infty \bar{\varphi}$ > $\tilde{a} \infty \tilde{e} \infty (a^*)\tilde{i}$: illyro-thr. Ἑπτα-: Ἐπτη-: Ἐπται-, -*dava*: -*deva*, Δε-βελτός: *Di-baltum*, -*γαισης*: -*gisa* etc. IT 80; préhellénique *Καλυδνός*: *Κελυδνός*, *Κάστωρ*: *κέστερ*: *νεανίας* etc. Fick Vorgriech. ONN s. v., *σεκούα*: *σικύα*, *τέτανος*: *τίτανος*. Cette alternance est surtout fréquente dans le groupe linguistique d'Asie Mineure-étrusque (le plus proche parent de l'illyro-pélasgien), cf. $a \infty e$ dans le lycien *atli*: *etli*, dans l'étrusque *clan*: *clenar*; lycien-étrusque *e:i* (< \tilde{e} ?) Herbig Kleinasiat.-etrusk. Namengl. 29 et étrusque *patruni*: *petruni*: *pitrunia*, (*asar*?): *aiser*:-: *eis*: *esar*:-: *iser*. Cf. en outre pour les autres langues alarod. BA § 371₆ et IP 22.

c) N'est pas indoeuropéenne non plus la chute alarod. du second *i* dans le préhellénique **λεψιψι* (> *λεψιψων*, *λίς*) et dans le germ.-occid. **lawi* (> **lawj-an-* > v.-h.-a. *louwo*), préslave **liw*^[1] (> slave *lvz*), cf. le préhellénique *σέριφος*: *σέρφος*, illyro-thr. *Βουρι*:-: *Βουρ*- etc. IT 90, lat. *persia* > illyro-thr. **erskū* > slave *bersky* IT 100, grec Ἀχιλλεύς > étr. *axle* etc.

d) Or le paléoeuropéen (donc aussi l'illyro-pélasgien) appartient, d'après nous, avec le chamitique de l'Afrique du Nord (mais le sémitique n'est pas chamitique!), avec le sumérien de la Mésopotamie, et avec les autres langues de l'Asie Mineure BA § 360, au groupe alarod. L'illyro-pélasgien **lq^rw(i)* «lion» (par *q^r* nous entendons la qualité vocalique provenant d'un *q* délabialisé: $a:e:(a^*)\tilde{i}$) doit donc revenir dans la vallée du Nil et en Mésopotamie, ce qui est le cas. Ainsi en égyptien le lion s'appelle *lw*, cf. Erman-Grapow Ägypt. Handwb. 93: *rw* «lion» (mot ancien. La valeur *l* du *r* dans *rw* résulte: α) De l'emploi de l'hiéroglyphe «lion» dans l'«écriture syllabique» néoégyptienne avec la valeur *l r* Sethe Verb. I 145. — β) Du coptique *λαβοι*, *λαβαι* «ours, lionne» qui dérive probablement d'un **lā-bój* < égyptien **lw-ḥ(-w)*, écrit *rw-bw*, *l̥bj* Spiegelberg Kopt. Handwb. 49: pour **b* dans **lw-b-w* cf. plus bas. Le coptique *λαβοι* est pour **lābój* avec *ā* > *a* comme dans **dāqō* > *tako* etc Sethe Verb. I 29; *j* dans *λαβοι* < *l̥bj* provient d'un plus ancien dans **lw-b(-w)*, écrit *rw-bw*. Cf. *gb* > *gβοι* etc. l. c. 49. Pour la chute du premier *w* dans **lw-b(-w)* > *rwbw* > *l̥bj* > *λαβοι* cf., abstraction faite de l'emploi de l'hiéroglyphe *lw* (lion, pour désigner le son *l*, encore

le v. égyptien $rw\dot{d} > rd$ etc. Sethe Verb. I 103 f.; de cette sorte l'égyptien $*lq^*w (= lw)$ donne en composition $*lq^*w-a^*b\dot{o}$ $*lq^*a^*b\dot{o}$ et, avec réduction des voyelles atones, $*l\dot{a}[a]b\dot{o} > *l\dot{a}b\dot{o}j > \lambda\alpha\beta\omicron i$. Est difficile la seconde partie de l'égyptien $rw-bw, l'bj > \lambda\alpha\beta\omicron i$ parce qu'en égyptien $*lw-b-w$ évoluerait à $*-b\dot{u}^{\dot{a}}-w > *-b\dot{u}j\dot{a}-w$ ou $*-b\dot{o}^{\dot{a}}-w > *-b\dot{o}j\dot{a}-w$ en vertu de la règle coptique que la voyelle tonique est longue en syllabe ouverte, brève en syllabe fermée Sethe Verb I 16; mais $*-b\dot{u}j\dot{a}w$ ne pourrait donner que $*-\beta\omicron i$, tandis qu'un développement $*-b\dot{o}^{\dot{a}}-w > *-b\dot{o}j\dot{a}-w > *-\beta\omicron i$ n'est pas probable à cause de la gémation $\dot{a} > \dot{a}j$. Il ne reste que la supposition qu'en égyptien il y a eu à côté de $*l\dot{a}[w]-b\dot{o} > *l\dot{a}b\dot{o}j$ (écrit $l'bj$), d'où régulièrement le coptique $\lambda\alpha\beta\omicron i > \lambda\alpha\beta\alpha i^1$, aussi un thème élargi par le formatif masculin w $*lw-b\dot{u}^{\dot{a}}-w$, dont l'orthographe aurait été defective: $*lw-b^{\dot{a}}-w > rw-bw$; il faut aussi envisager la possibilité de $\dot{a} > \dot{O}$ déjà pour l'ancien égyptien Sethe Verb. 42 ss. D'après ces déductions l'égyptien lw «lion», écrit rw , aurait donné dans le composé $*lw-b'$ d'une part $*rw-b'-w > rw-bw > rw'bw$, d'autre part $*lw-b' > *l\dot{a}[w]-b\dot{o} > *l\dot{a}b\dot{o}j$ (écrit $l'bj$) $> *l\dot{a}\beta\omicron i$ $\lambda\alpha\beta\omicron i > \lambda\alpha\beta\alpha i$.

Est identique à l'égyptien lw «lion» (le vocalisme n'est pas connu; le coptique a dans $\lambda\alpha\beta\omicron i$ provient de \dot{a} et \dot{a} est la voyelle réduite pour toutes les qualités vocaliques) le sumérien $*law$ qui n'est pas attesté, mais qui est très probablement à la base de l'assyrien $*law u > l\bar{u}$, u étant la désinence sémitique du nominatif; $awu > au > \bar{u}$ cf. égypt. mw «eau»: *sum. > sémit. > ass. $*maw-u > m\bar{u}$. Le sens «lion» qui n'est pas attesté sous $l\bar{u}$ chez Muss-Arnolt Assyren-engl.-deutsch. Handwb., se laisse déduire avec assez de vraisemblance des équivalents assyriens du sumérien $pirig$ «lion»: $l\bar{u}$, $n\bar{e}\bar{s}u$, $\bar{u}mu$, et de la traduction assyrienne du sumérien $\dot{u}g$ «lion»: $l\bar{u}$, $labbu$, $n\bar{e}\bar{s}u$ Delitzsch Sumer. Gloss 41, 74; $\bar{u}mu$, $labbu$, $n\bar{e}\bar{s}u$ étant des noms du lion en assyrien, $l\bar{u}$ «lion» l'est probablement aussi. Pour l'assyrien $l\bar{u}$ «lion» cf. encore Hommel Namen d. Säuge-thiere 439 s. où est encore cité le génitif $li-i^2$; à la page 440, on trouve la supposition d'un rapport de $l\bar{u}$ avec l'européen $*le/iw$.

¹⁾ Dans le cas où ce n'est pas le reflet d'une différence dialectale, on peut comparer $*s\dot{o} > \sigma\omicron i$ à côté de $*\dot{a}w\dot{o} > \omicron v\dot{c}ai$ Sethe Verb. I 23, exemples qui illustrent en même temps le passage $\dot{a} > j$, comme on le rencontre dans $*l'b' > l'bj > \lambda\alpha\beta\omicron i$.

²⁾ Si Hommel Namen d. Säuge-thiere 432 traduit de façon correcte $\dot{S}AL lammasi$ Asarh. 5, 17 par: «MATERIAL zu Löwencolossen», et si l'assyrien $lamassu$ est apparenté au sumér. $lamma$ «déesse protectrice» (Delitzsch Sumer. Gloss. 168 rattache par voie d'hypothèse le sumér. $lamma$ à l'assyrien $lamassu$), le sumér. $*law (> \text{assyrien } *law-u > l\bar{u})$ «lion» serait encore conservé dans le sumér. $lamma$ «déesse protectrice». Malheureusement l'assyrien $lamassu$ ne signifie d'après Muss-Arnolt Assyren-engl.-deutsch. Handwb. s. v. que «Dieu-Taureau comme déesse protectrice» ce qui en sumér. est exprimé par

Etant limité à la Mésopotamie **law-u > lū* «lion?» n'a pu pénétrer dans le vocabulaire sémitique que par l'intermédiaire des prédécesseurs sumériens des Sémites; sum. **law* «lion» est identique à l'égyptien *lw*. Au contraire, l'assyrien *nēšu* (<**lēšu*) provient du sémitique commun Brockelmann Grundr. I 231, hébr. *laišš*, araméen *laiṭ-ā*, arabe *latpu*ⁿ.

alad «šēdu». Pour le sumér. *lamma* une acception plus ancienne «Dieu Lion comme déité protectrice» ne se laisse guère démontrer. Si l'assy. *lamassu lamaššu* <**lammaš-t-u* est emprunté au sumér. (*lamma*), il faut partir d'un plus ancien sumér. *lammar* (cf. *lamma-ra* Delitzsch l. c.); l'assy. **lammar-t-u* a donné **lammaštu* avec *rt > št* Brockelmann Grundr. I 166 et avec *št > ss* comme dans *uštēbila > usšībila*. Mais même dans le cas où le sum. *lammar* aurait signifié originairement «Dieu Lion» (en face de *alad* «Dieu-Taureau»), et *alad* aurait été rendu par assyr. *šēdu*, *lammar* «Dieu-Lion comme déité protectrice» étant devenu en assyr. **lammar-t-u > *lammaštu > lamassu* «Dieu Taureau comme déité protectrice» par l'intermédiaire de *lammar* «déité protectrice» — il serait difficile de trouver le chemin qui mène du sumér. **law* «lion» au sumér. *lammar* «Dieu-Lion comme déité protectrice». Ceci non pas à cause du passage *w > m* (cf. p. e. **sumér. > assyr. *law-u > lū* «boeuf, taureau» en face du sumér. *ši-lam* «vache», et plus bas l'alternance *alard. b ∞ b̄ ∞ m* dans le nom du lion), mais plutôt à cause d'une loi phonétique sumérienne d'après laquelle toutes les voyelles inaccentuées ont été réduites ou éliminées, excepté celles en composition. Le sumér. *lammar* est donc composé de **la + mar*. A cause de *al-ad* «Dieu-Taureau comme déité protectrice» *la* appartient plutôt au sumér. *uru ∞ al* «protéger» qu'au sumér. *al* dans *al-am* «image» de sorte qu'il faudrait poser sumér. **ála + ad* «protection + taureau» > *alad* «Dieu-Taureau comme déité protectrice», et **alá + mar* «protection + lion» > *lammar* > *lamma* «Dieu-Lion comme déité protectrice» > «déité protectrice». Pour **mar* «lion» cf. plus bas, avec *m ∞ p*, le sumér. *pir-ig* id. — mais *lammar* «Dieu-Taureau» peut aussi être composé de *al* «protection» + *amar* «jeune taureau sauvage». Pour *ad* «taureau» cf. sumér. *gud* «taureau» > *gu* id.; quant à *gud*: **[g]ud > ad* dans **ál ud > *ál-əd > alad* (cf. z) sumér. *g > O* dans *gur > ur* etc. Delitzsch Grundr. sumer. Gram. 18, β) l'assimilation analogique, à la voyelle accentuée *a**, de la voyelle réduite née de *a** en syllabe inaccentuée ou sous accent secondaire; du reste en composition la voyelle réduite conserve souvent, sous influence du simple, le timbre vocalique originaire: sumér. *pir-ig* «lion»: *ug* id, *á-zag* «une espèce de maladie»: *siḡ, a-zu* «mage» > *u-zu, i-bila* «fils»: *bur* id., *i-zi* «muraille»: *zà* «pierre», *i-šib* «prêtre qui accomplit la cérémonie de libation»: *šúb* «bénir, rendre hommage à qu.», *u-gur* «épée»: *gir-gal* id.; **ú-kāš > ukuš* «concombre»: préassy. *giššū* id., *u-dug* «arme»: (*d ∞ r*) *rig* id., *u-zug* «temple»: *zag* id., **d-il/ru «1» > *dils > dili ∞ *iru > *srú > ru «1», din-gir* «dieu»: *dun* «seigneur», **d-a/ešu- «1» > deš, áš ∞ *ešú > ušu, *dú b)-uš sa > dušsu, tem-en* «pierre de fondement»: *unu* «habitation» (**tem-* avec *m ∞ b* appartient à *dúb* «tablette d'argile», *imi* id.), *t-uk-ul* «ami»: *aka* «aimer», *ur* «homme», *lag-tan* «vase d'argile»: *u-dun* «poêle» (**sumér. > assyr. tinūru < *tanāru*), *li-biš* «coeur»: *peš* id., *mur-ub* «milieu»: *lb* id., *murub* «grand beau-père»: *ab* «père», *ni-gin* «se tourner»: *ge* id., **d/suk-an > *dākán > dakan ∞ *súkán > sulcu sug* «palais de dieux».

Or le sémitique **laip-u* dérive d'un protosémitique **lawīp-u* avec *awī > ai* Brockelmann Grundr. I 57, et le **law* du protosém. **lawīp-u* (> **la[w]īpu* > **laipu*) ne peut guère être séparé de l'égyptien *lw* «lion» = sumér. **law* > ass. **law-u* > *lū* «lion?» malgré Hommel Namen d. Säugethiere 288 qui rattache l'arabe *laipu* «lion» à l'arabe *laupu* «force». Le sémitique **lai-p-u* «lion» est donc aussi d'origine présémitique. Il n'est pas seulement clair si **law* «lion» dans **lawīp- > *laip-u* provient de l'égyptien *lw* ou du sumér. **law* ou bien, ce qui est plus probable, continue un **law-* alarod., employé quelque part entre la vallée du Nil et la Mésopotamie dans la proximité de la patrie des Protosémites ou sur le territoire occupé par les Protosémites pendant la dernière étape de leur unité linguistique; de cette façon **laip-u* serait hérité de la population présémitique de ce territoire.

p dans présém. **lawī-p-u* > **laip-u* «lion» n'est probablement qu'une substitution sémitique pour un *t'* aspiré présémitique de sorte que la forme originaire serait **lawī-t'*. Pour l'alarod. *t'*, dont la valeur est collective ou féminin-neutre (catégorie des choses) cf. les féminins étrusques en *-Sa*, p. e. *lautni-Sa* Trombetti Arh. za arb. star., jez. i etn. III 70. L'alarod. *t'* alterne avec alarod. *t(t)* (alternance d'aspirée et de non-aspirée), qui a la même valeur: étr. *lautnita*, groupe linguistique d'Asie Mineure-étrusque: *-tt-* «démunitifs féminins» etc. Trombetti l. c., élam. *-t*, p. e. *kin-ti* «prospérité?» etc. Hüsing Einheim. Quellen z. Gesch. Elams I 91, Bork Reallex. Vorgesch. III 74, égypt. *-t* «féminin», libyen-berbère *t* «féminin», préfixe et suffixe, p. e. *T-illi-baris t-linti-t*, ibère-basque *il-t-recescen begi-t-* etc. BA § 516, IT 95.

Est identique à l'alarod. *t(t) ∞ t'* le lydien *-d*, grâce à l'alternance alarod. *t(t):t' ∞ d* (< $\Theta:\Theta' \infty \theta$) IP 22; p. e. *aka-d* «propriété». On trouve *d* aussi en caucasique (cf. BA § 516), mais ici le passage *t > d* peut être proprement caucasique.

D'après ce qui précède le présém. **lawī-p* (> **laip-u*) est probablement un élargissement alarod. en *t'* de **lawī*; pour *t'* (sém. *p*) ∞t cf. encore présém. **paur-u* ∞ préindo-eur. **taur-o-* VZ 302, 307. Abstraction faite de la différence de quantité, la forme originaire **lawī* est identique au prégerm. **lawi-* > germ. **lawj-an-* et, si l'on tient compte de l'alarod. *a ∞ e/i* (< $\rho \infty \acute{\rho}/\hat{\rho}$), aussi au préhellénique **λέῖFι-*: **λιῖFι-* dans **λέῖFjων* > **λεῖῖF)ων* > *λέων* et dans **λιῖFις* > *λις*. Pour l'alternance alarod. *ī* cf. VZ 266.

Le nom originaire du lion était **lō^uwī-*, la voyelle *ī* s'étant conservé dans l'euro-péen **lō^uwi* (> germ. **lawj-an-*, grec **λέῖFj-ων*, **λιῖFις*) et dans le présém. **lawī-t-* > **laip-u*, tandis qu'elle a disparue dans l'eur. **liw-* > slave *lv^u* et dans l'égypt. *lw* = sumér. **law* > assyr. **law-u* > *lū*. La troisième consonne radicale ' de la forme alarod. **lō^uw(ī)* a dû se perdre dans les langues indoeuropéennes où le coup de glotte est inconnu, au moins en préin-

doeuropéen, donc **lawi-* > germ. **lawi-an-* > **lawjan-*. **lewi-* > grec **λέφιων* > **λέφιων* > **λέφιων* > **λείφων* > **λείων* > *λέων*, **liwi-* > grec **λίφις* > **λίφης* > **λίς* > *λίς*. Après consonne *l* est disparu dès l'alarod., d'où **law* > égypt. *lw* = sumér. **law* > assyr. **law u* > *lū* et **liw* > **liw* dans le slave *lvz*; de même devant consonne, d'où **lawi-t-* > **lawīt-* > sémit. **lawīp-u* > **laiṣu*.

La troisième consonne radicale de l'alarod. **lq^ow(i)* < **lq^obī* est conservée dans le présém. **lq^obo^o* «lion» dont le *b* en face du *b* (> *w*) alarod. repose sur l'alternance alarod. *b* ∞ *b* BA § 224, IP 22. Pour le présém. **lq^ob(o^o)*¹⁾ «lion», qu'il soit emprunté à un dialecte alarod. ou qu'il soit alarod.-présém., cf. sém. **lab'-u* dans l'assyr. *labbu* «lion» avec *b* > *bb* Brockelmann Grundr. I 127; et, avec la désinence sémitique du féminin, arabe *lab'-at-uⁿ* «lionne».

Parallèlement en hébr. **lab'-u* > **lābē* > **lēba* Brockelmann Grundr. I 216, a donné au pluriel *l'ḇā'im* «lions», et la forme élargie par *-āt-* féminin **lab'-āt-u* «lionne» est devenue *liḇ'ōp-* avec *ā* > *i* en syllabe fermée. Le sém. **lab'-(at)u* «lion, lionne» a été tiré en sémitique même du plus long **labī'-(at)u* présémitique, qui est conservé dans l'hébr. *lābī* «lion»: à côté de cela avec la désinence féminine *-at-* le sém. **labī'-at-u* > hébr. **l'ḇī'ā* > *l'ḇī'ā* «lionne». Car en alarod. **lab'-s* était devenu **lab-*, cf. plus haut **law-* > **law-* dans l'égypt. *lw*. Ou bien la forme présém. a été **labī'ū-(at)u*, conservé encore dans le nom de la tribu arabe *al-Labū'u* et dans le nom arabe de la lionne *labū'-at-uⁿ*.

Le passage du sémitique **labī'ū* (conservé dans l'hébr. *lābī* et dans l'arabe *al-Labū'u*) à **lab'-* (conservé dans l'assyr. *labbu* et dans l'hébr. **lab'-u* > **lābē* > **lēbē* > **lēba*), s'est effectué probablement sous l'influence de l'alternance sémitique **qatl*: **qati/ūl*, employée entre autres pour distinguer le thème du singulier de celui du pluriel; arabe sing. *baḥr* «mer», plur. *biḥār*, *buḥūr*; cf. encore le pluriel *ḥamīr* «ânes» Brockelmann Grundr. I 427. Les lexicographes arabes ont d'après Hommel Namen d. Säugethiere 289 à côté de *labū'atuⁿ* aussi *lḇū'atuⁿ* etc., dont l' *i* n'est sûrement pas identique à l' *i* alarod. dans le grec **λίφης* > *λίς* et dans le slave *lvz*. Il n'est plutôt, malgré le préassyr. **rib'-u* > *ribbu* «lion?» (cf. plus bas), qu'une innovation sémitique, comme l'est aussi le pluriel analogique *lū'ūp* de l'arabe *laiṣuⁿ* < sém. **laiṣu* < alarod. **lawīt-*.

A côté de la voyelle *i* dans le présém. **lawī-t-* > **lawīt-* > sém. **laiṣ-u* «lion», dans le présém. **labī-* > hébr. *lābī* id. (pour *b* ∞ *b* cf. plus bas), dans le préhellénique **λε/ιφί-* (> **λέφιων* > **λείων* > *λέων* et **λίφης* > *λίς*), et dans le prégermanique **lawi-an-* (> germ.-occid. **lawijan-* > v.-h.-a.

¹⁾ *q^o* est pour alarod. *q:q:q̄* > *ā:ē:(a^o)ī* IP 22, et *o^o* pour alarod. *q^o∞ o:ó:ō* > *q^o∞ ō:ū:a^ou* IP 22.

louwo id.) — on rencontre donc aussi la voyelle \bar{u} (pour l'alternance alarod. $\bar{u} \infty \bar{i} < \acute{o} \infty \hat{o}$ cf. IP 22 et plus bas). La voyelle \bar{u} du présém. **labū*' > arabe *al-Labū'u labū'-at-u'* apparaît aussi dans le copt. $\lambda\beta\omicron\iota \lambda\beta\alpha\iota$ «ours, lionne». Or puisqu'en copt. les syllabes anciennement fermées ne peuvent présenter que des voyelles brèves, un ancien * $\lambda\alpha\beta\omicron\iota$ ($\omicron = \bar{u}$) ne peut donner régulièrement que $\lambda\beta\omicron\iota$; cf. *voufε:vofpe* etc. Sethe Verb. I 16.

Gesenius Hebr.-aram. Handwb.¹⁶ 377 considère égypt. *rw-bw*, copt. $\lambda\beta\omicron\iota$ comme un emprunt, tandis que Spiegelberg Kopt. Handwb. 49 y voit des formes indigènes. Que le copt. $\lambda\beta\omicron\iota$ est emprunté, ceci résulterait surtout de l'identité complète du protocopt. **labū*' avec l'arabe **labū*'- dans *al-Labū'u*. Le copt. $\lambda\beta\omicron\iota$ peut provenir de **labū*' par l'intermédiaire de **labūj* (à propos de ' > j cf. Sethe Verb. I 48) > **labūj* (pour $\bar{u}j > \acute{u}j$ cf. l. c. 16), quoique α au lieu de $\epsilon = \vartheta$ en syllabe atone comme p. e. dans *μάγδωλον migdōl* > *μεῖστολ* est surprenant dans ce mot d'emprunt sûrement ancien. La forme égyptienne tardive *l'bj* avec ' comme seconde consonne radicale qui a causé le passage du ϑ dans le copt. **l'bj* à α dans $\lambda\beta\omicron\iota$ Sethe Verb. I 29, est défavorable à l'hypothèse d'une emprunte. On pourrait parer à ce contre-argument en supposant que c'est plutôt le sém. **lab'u* (> assyr. *labbu*, hébr. **ləḏa'*, arabe *lab'-at-u'*) qui a été emprunté, mais on ne passe de **lab'* à $\lambda\beta\omicron\iota$ que par un **la'bu*j avec métathèse égyptienne $b' > b$ (cf. Sethe Verb. I 50 ss., p. e. *hb' > h'b* etc.) et, avec l'assimilation analogique à l'égypt. $m'j >$ copt. $\mu\omicron\iota$ «lion» ce qui, bien que possible, n'est guère démontrable. Nous supposons donc que l'égypt. *rw-bw l'bj* > copt. $\lambda\beta\omicron\iota$ continue un protoégypt. * $[w]-b' < *lw-b'$ ou * $lw-b'-w$ avec le suffixe masculin *w*. Le premier terme du composé *lw->l-* (écrit *rw-*, *l-*) est l'égypt. *rw* (à lire *lw*) «lion», tandis que le * b' du second terme dans * $rw-b'-w > rw-bw$ et * $l-b' > l'bj > \lambda\beta\omicron\iota$ est le correspondant égypt. du présém. **lab'-u* «lion», **labī/ū-u* id. (cf. assyr. *labbu*, hébr. *lābī* et arabe *al-Labū'u*). On a ici le passage alarod-égypt. $l > j >'$ dont il sera question plus bas.

Quant à la chute du ' dans l'égypt. * $lw-b' w > rwbw$ cf. Sethe Verb. I 42, pour la disparition du *w* dans l'égypt. * $lw-b' > l'b' > l'bj > \lambda\beta\omicron\iota$ l. c. 103, pour ' > j dans * $l'b' > l'bj > \lambda\beta\omicron\iota$ l. c. 49, p. e. égypt. $\mathcal{f} >$ copt. $\sigma\omicron\iota$. Quant à l'*u* de l'égypt. * $law-a'bu' > *l[w]-[a']bu' > *l'bu'j > \lambda\beta\omicron\iota$ cf. arabe *al-Labū-u* et *labū'-at-u'*. L'égyptien * $a'bu'$ dans * $l'a'-bu' > \lambda\beta\omicron\iota$ est au présém. **labū*' (> arabe *labū'-at-u'*) ce qui est p. e. le copt. *avan* (< égypt. *juen* «couleur») à l'arabe *laun*, ou le copt. *oσι* (< égypt. *jsr* «tamarisque») à l'arabe *apl* (assyr. *ašlu*, hébr. *ḥšēl* id. (alternance $j/\ell \infty l$); nous laissons indécis dans quelle mesure on a à faire à l'élément sémitique en égyptien ou à l'élément alarod. (> égypt.) en sémitique. De l'égypt.-copt. même cf. $l >'$ dans égypt. *dng* (à lire *dlg*): *d'g*, *bnj* (à lire

blgj): *b'gj*, *hsmn* (à lire *hsm̄l*; hébr. *hašmal*): **hsm'* > copt. *hoσem* etc. Sethe Verb. I 135. Le passage phonétique *l(>') > copt. O* s'est effectué par l'intermédiaire de *l > j*, cf. égypt. *dgj*: assyr. *dagālu*, et égypt. *jb*: arabe *lubbū* etc.; l'égypt. *j* s'est transformé en copt. (peut-être déjà en égypt.) en *'*, vraisemblablement en syllabe atone. Cf. égypt. **jūm-* en face de **mū* dans l'égypt. **mjw > mjw*, et dans le copt. **ə-mūjəw > αμου* Sethe Verb. I 71, et copt. *O < égypt. j* à côté de l'égypt. *qjs:q's* etc. l. c. 50, 54 ss. De cette façon on peut établir pour **labū' > copt. *-βoi* dans **λε'βoi > λαβοι*, le développement suivant: **labū'* s'est transformé d'abord en **jabū'*, dans la syllabe atone de **jabū'* *j* s'est réduit à *'*, d'où **əbū'* qui a passé à **əbūj* par l'intermédiaire de **əbūj* (pour *' > j* cf. Sethe Verb. I 48; peut-être **jabū'* est-il passé d'abord par voie d'assimilation à **jabūj* et *j* atone n'est devenu *'* qu'après); **əbūj* a subi l'influence de **l[w]* «lion» (cf. *rw = lw* id.), d'où égypt. **lə-būj*, écrit *l'bj*. **lə-būj* a donné régulièrement copt. **λε'βoi > λαβοι, λαβου*.

De ce qui précède résulte que le nom alarod. du lion a été **lōb(i) ∞ *lō'bi/ū'*, conservé dans le prégerm. d'ouest **lawi-an- > *lawjan-*, dans le préhellénique **λε^Fι^F > λέ^Fjων* et **λι^F-ι-ς*, dans le prés slave *lvz*, dans le **lō'b^F* de l'égypt. *lw = sumér. *law > assyr. *law-u* — à côté de l'élargissement alarod. en *t'* dans **lawi-t' > sémit. *laip-u* et en outre dans le sémit. **labī/ū' > *lab'u* et dans l'égypt. **labū' > *jabū' > -'bj*.

Quant aux alternances alarod. *b ∞ b̄* et *ū ∞ i* il faut tenir compte des remarques suivantes:

α) *b ∞ b̄*. Égypt. *bšj* «s'enfler»: copt. *ουσι, šb'* «étoile»: copt. *σιου*, égypt. *bsš-t* «corne»: *wsš-t* Sethe Verb. I 117, 121, qui pose égypt. *b > copt. w* et égypt. *w > b*. En sumérien — de même en assyr. sous l'influence sumérienne — *w* disparaît et l'alternance alarod. *b ∞ b̄* se traduit par *b ∞ [w] > b ∞ O*, p. e. *bar* «être clair, luire»: *ara, bur* «profondeur»: *arali* «enfer» etc. De même on a *b ∞ [w]* probablement dans *pab:pa* etc. Delitzsch Grundz. sumér. Gram. 18, s'il ne faut pas supposer plutôt avec Delitzsch l. c. un affaiblissement de la consonne finale allant jusqu'à la disparition complète. Est semblable à *b ∞ [b̄]* l'alternance sumér. *p ∞ [f]* dans *peš* «trois»: *eš* l. c. Pour l'alarod. *b ∞ b̄* et *p ∞ f* cf. BA § 224, IP 22, IT 102, où il est cité des exemples tirés des autres langues alarod.

β) L'alternance *ū ∞ i* (le slave *lvz* provient plutôt de **liw'-as* que de **liwu'*; *ū/ú* cf. VZ 266) apparaît dans l'échange égypt.-copt. des voyelles de la série *ū/ō* avec celles des séries *ā/i-*, *ē/ē-* Sethe Verb. I 28, sumér. *du ∞ di* etc. Delitzsch Grundz. sumér. Gram. 13. Pour plus de détails sur l'alarod. *ō ∞ ō > ū ∞ i* cf. BA § 371₆, IP 22, IT 81, A 299, VZ 270, où l'on trouvera aussi des exemples tirés des autres langues alarod.

L'hypothèse de l'origine présémitique du sém. **labī/ū'-u* «lion» (*> *lab'-u* id.) est encore appuyée par l'alternance alarod. *l ∞ r* dans le

préassyr. *labbu* «lion» ∞ *ribbu* «serpent à tête de lion» Muss-Arnolt Assyrl.-engl.-deutsch. Handwb. 466, qui cependant y voit la racine sémit. *rhb*. Pour $l \infty r$ en sumér. cf. *sumér. > assyr. *pīlu:pīru* «éléphant» et sumér. *al* «protéger: *uru, i-bila* «fils»: *bur, gál. *gil* > *il* «élever»: *gúr, gal* «grand»: *gur, d-ili* «1»: *ru* «*1», *g'al* «courir»: *gur, g'ul* «mauvais»: *g'ara, sil* «rue»: *e-sír, še-ir* «seigneur»: *šilig* «souverain» etc. Quant à l'égypt.-copt. cf. égypt. *r* (= *r* et *l*) et copt. *ḡωλεπ: ḡωρεπ* etc. Sethe Verb. I 145. Pour l'échange $l \infty r$ dans les autres dialectes alarod. cf. BA § 372, A 308, IT 85 etc., et l'illyro-lig. *Fulfinium: Furfinium, Alpes: Rip(h)aei*, préalbanais *Ἀλβανοί: arben-*, illyr. *Colapis: Carpis, Clambetae: Crambeis*, préhellénique *κασωρις: κασαλ-βάς* etc. — L'assyr. *ribbu* provient d'un plus ancien **rib'-u* abrégé du présém. **ribū-* (comme **lab'-u* de **labū-*); voyelle *i* comme dans le préhellénique **λi^hι-ς* > *λις*, dans le préslave *lvъ* et peut-être dans le dace **ribor* «ours» (> *ribor-asta* «*ἄρκειον*»), qui appartient probablement ici, si l'*r* initiale est en échange avec *l*. Cependant l'assyr. *ribbu* peut aussi bien remplacer **rabbu*, cf. **našār* > *našīr* (*ā* > *i* à cause de *u* > *ü* et *r* Brockelmann Grundr. 203, 186). de sorte qu'on obtient un présém. **rabū-* > **rab'* à côté de **labū-* > **lab'*.

Comme en alarod. le degré doux de *r* est BA § 372, IP 22, IT 88, VZ 273 ss. (cf. égypt. *qrś* «os»: *q'ś* > *qś* etc. Sethe Verb. I 140, et sumér. $r \infty ' > r \infty O$, disparaissant en sumérien, dans *gar-aš* «décision»: *ka-dš, tur* «entrer»: *tu* etc. Delitzsch Grundz. sumer. Gram. 18), la forme égyptienne ci-dessus traitée **b'* > **bj* «lion» dans *l'bj* > *λαβου* a pu être tirée aussi bien de **abū* < **abu* que de **jabū* < **labū*. Il est donc permis de poser aussi **l(w)-b'* au lieu de **l(w)-jb'* dans l'égypt. *ru-'b^l-w* *l'bj* > *λαβου*. Comme en outre les voyelles atones se réduisent ou disparaissent en sumér. et peut-être déjà en alarod. on a à côté de l'égypt. **abū* «lion» le sumér. **pir* ∞ **bal* «lion» avec <, ∞ *r/l*; la forme sumér. originaire est **apīr/l* de l'alarod. **abīl* (*l* désigne l'alternance $l \infty r$, mentionnée plus haut). Pour le sumér. **pir* «lion» cf. le sumér. *pir-ig* «lion», provenant de **pīr* «lion» + *ug* «lion» par l'intermédiaire de **pīr-ug* > **pīr-ag* > **pir-gg* (cf. plus haut p. 301). Le simple **pīr* est peut-être conservé dans l'assyr. *ūmu* «lion» = *pīru, nēšu* Muss-Arnolt Assyrl.-engl.-deutsch. Handwb. 54. Dans les syllabes à accent secondaire du composé sumér. **áz + pīl* «cage + lion» (pour *az-* cf. *az-gú* < «fermeture + cou» [= sumér. *gú*], et *az-lal* «cage à chiens» > «cage + chien»), le terme **pīl* qui ne portait pas l'accent principal, a été réduit à **bīl*, d'où **áz-bīl* (ou y a-t-il passage de *zp* > *zb*?), et **áz-bīl* a subi l'assimilation à **ázbəl* > **ázbəl* > *az-bal* «cage à lions», cf. ici encore plus haut p. 301. Si à côté de *az-gú* il n'existe pas un **az-ga*, cela est dû au fait que **áz-gu* a pu être conservé ou restitué d'après *gú*, tandis que pour *az-bal* le contact avec *pir-ig* avait été perdu. Pour le passage *p* > *b* dans

le sumér. *pir-ig* et dans le sumér. *az-bal* (il est probable que *b* soit la douce apparaissant, sous l'accent secondaire, au lieu de la forte, cf. *Πλαμος: Πανα-βλημις* etc. en Asie Mineure IT 78, 94), cf. sumér. *par* «brillant»: *bar* etc. Delitzsch Grundz. sumer. Gram. 16; quant au sumér. $l \infty r$ cf. plus haut p. 306. Le protosumér. **ap̄ir/l* «lion» ($> * [a]p̄ir > pir-ig$ et **b̄il* dans *az-bal*) ainsi restitué est identique sous bénéfice des alternances $b \infty B > b \infty p$ et $l/r \infty j/$, au présém. **lab̄i/u'* ($> *lab̄-$), **rab̄(i/u)* et à l'égypt. **abū*, **abūj* (avec alarod.-égypt. $l \infty i \infty j$, cf. pour l'alarod. BA § 372, IP 22, IT 90 et pour l'égyptien plus haut p. 304), dans le cas où **abū*, $>$ égypt. **būj* serait contenu dans **l(w)-'bj-(w) > rw-'b[j]-w* (pour l'égypt. $j > O$ et l'orthographe défective de [j] cf. Sethe Verb. I 67 s.) et dans *l-'bj > λαβου*. La forme commune originaire est **lab/Bi/ū*, d'où, à cause de $B > p$ et de $l > l/r \infty j/$, d'une part sumér. **ap̄ir > *p̄ir* dans *pir-ig*, et sumér. **ap̄il > *p̄il > *b̄il* dans *az-bal*, d'autre part égypt. **abūj* dans *l-'bj > λαβου*, et présém. **l/rab̄i/ū* ($> *l/rab̄$) dans l'hébr. *lāb̄i*, arabe *al-Labū'u*, assyr. *labbu*, *ribbu*. Pour l'alarod. $b \infty B > b \infty bb > b \infty p$ cf. BA § 224, IP 22, IT 91 etc. Comme en sumérien (donc aussi en assyrien) *j* disparaît, est possible aussi alarod. **ap̄ir > *jap̄ir > sumér. * [j]ap̄ir > *p̄ir > pir-ig*.

A **lab̄a* «lion» appartient aussi **lab̄a* id. avec alternance alarod. *labiale* ∞ *labionasale* l. c. 103, BA § 224 et A 309; la consonne labionasale *m* provient de *p* ou de *b* par suite de l'abaissement du voile du palais au degré doux. A côté de cela le passage de *p/b > m* peut s'effectuer aussi par voie d'assimilation à une nasale précédante ou suivante. Labiale/labionasale en sumér.: *áb* «taureaux sauvage»: *am*, *ab* «habitation»: *am* «appartement», *ab* «mer»: alarod. **ti-hām* $>$ sémit. **ti-hām-at-u* IP 30. *ab-gal* «maitre» (: *gal* «grand»); *gaš-am* id. (: *giš* «grand»; *ab/m* signifie «père», cf. aussi **gb/m* dans **múr-əb/m > murub: murum* «grand beau-père»), *gub* «être debout»: **á-gub/m > agam* «étang» $<$ «eau stagnante» (: *a* «eau») ?, sumér. **t/dib/m-(g)ar* ($t/d < \Delta \infty \delta' > \check{z}$ [comme dans *ti: z/š* «vie»] $>$ sumér. *šab-gal* «marchand»: *šám* «prix d'achat»; sumér. *gar* «faire»?) $>$ **tib-gr-* $>$ *tibira*, *ibira* «marchand»: **d̄im-gár > *damgar > assyr. *damkar-u* id., *dúb* «table»: ($\Theta \infty i > j$) [j] *imi* «(table d') argile» DAN 362, égypt. *jbj* «soif»: sumér. [j] *imma*, *bil* «brûler»: *mcl*, *gab-tiunu* ($b \infty b$; ou [b]?) **gaw-* $>$ *gú-ti* «parties génitales de la femme»: *gême* «femme» BA § 737, *tab* «compagnon»: *tam* «s'associer à qn», *tem-en* (: *unu* «habitation») «pierre de fondement»: *dúb* «argile > table», *te* «tuyau d'argile»?, sumér. **lam-ub* (forme à redoublement) $>$ **lam-[j]ub >* *lammubi* «pou», sumér. **lib-um* (forme à redoublement) $>$ **li[b]-[j]um >* *lium* «table», appartenant à *dúb* id. avec l'alternance alarod. $l_i \infty \Theta \rightarrow l/j \infty t$ IP 22, M₂₈, BA § 372 (*lium* peut du reste continuer **lim-um* avec $m > w > O$ comme *dumu* $>$ **duwu >* *dû* ou *múd* «sang» $>$ *-ud* id.), *bar* «soleil»: **me[r] >* *me-me*.*

peš «nombreux»: meš «multitude», bu «resplendir»: mû «flamboyer», sumér. *ti-bal «bois» dans ug^c ti-bal «ver de bois» à côté de za-bal-um «une espèce de bois»: ma *bois (dans nur-ma «figuier [:égypt. *uh^c-t > nh-t vouhe «sycomore»] > mà «bateau» (ici appartient aussi b g^calub «huluppu»?), g^car-ub «un insecte» (cf. aussi lamm-ubi «pou»): *kis-um > kisim «un animal inférieur», kir-im id., bi «parler»: me «parole», égypt. bnd-t «poitrine»: mndt < mnd, b g^cs-w «poignard»: m^cg^cs-w, Χνοῦβις: Χνοῦμις-Ηnm-w, j^ckb «être en deuil»: ωκεμ, sdb «mâcher» σατβε: σαδμ, nb «chacun» νιβεν: νμ etc. Sethe Verb. I 121, 127; il ne faut pas cependant oublier la possibilité des développements intérieurs de l'égyptien.

D'après ces déductions il faut compter avec un alarod. *la^cmūa «lion» à côté de *la^cb/būa id., traité ci-dessus; *la^cmūa a donné, à cause de a > l∞r, *l/ra^cmūr, dont la survivance dans le sumér. lamma, mentionné ci-dessus p. 300₂, et dans le sumér. > assyr. *lamar-t-u (< *lāmūr > *lāmār > *lamar) n'est pas vraisemblable. Pour suite des alternances l/r∞i, > j^c, *l/ra^cmūr devient en alarod. *j^c/a^cmū, qui survit dans l'égypt. *j^c/a^cmū-ējə > *a^cmū-ējə > *^[l]mūəj (écrit m^cj «lion») > *mūəj Sethe Verb. I 48 > μου «lion» à côté de *a^cmū-ējə-t > *^[l]mə-ējət (écrit m^cj-t) > *məjət > μη «lionne». La même forme alarod. *j^c/a^cmū est continué par le présém. *j^c/a^cm-u (ū n'a disparu qu'en sémit. par analogie comme plus haut dans al-Labū-u > *lab^c-u > labbu) dans l'assyr. ūmu «lion» qu'on rapproche ordinairement de l'hébr. 'ājōm «terrible». ūmu «lion» étant restreint à l'assyr., il peut aussi bien avoir été emprunté au sumér. En ce cas l'alarod. *j^c/a^cmū a dû passer d'abord au sumér. [j^c]^c/a^cmū > *ūm par la chute régulière de la voyelle atone et le passage de la voyelle tonique à ū (peut-être à cause du m ou ū > y, comme on trouve aussi swm [à lire *sūm?] à côté de sim); cf. du reste aussi le sumér. dab: dib: dūb. j^c a dû se perdre dès le sumér., j, ^c initiaux disparaissant du reste aussi en assyrien Brockelmann Grundr. I 127, 140. Mais si l'assyr. ūmu est d'origine alarod. > présémit., il faut comparer pour l'assyr. *j^c/im^c-u > ūmu (j^c > O) plus haut, pour i > u à cause de l'm cf. assyr. šemu > šumu etc. Brockelmann Grundr. I 201, pour *um > *umm > ūm cf. assyr. *hit^c-u > hittu > hitu l. c. 127. En tout cas on peut rattacher le préassyr. *j^c/a/im^c-u > ūmu (quoiqu'on ne saurait bien supposer que am > um ne s'est effectué qu'en assyrien) avec l'égypt. *j^c/a/imū-ējə > μου (le timbre de la voyelle disparue en syllabe initiale ne se laisse pas déterminer). Avec la disparition en égyptien de la syllabe initiale j^c/a/i dans *j^c/m^cj > m^cj > μου il faut comparer l'égypt. *jmj > *mj > copt. μοι Sethe Verb. I 30, 71 qui suppose la disparition copt. de la voyelle. j^c dans *j^c/m^cj > m^cj peut du reste avoir disparu dès le préégyptien par l'intermédiaire de , > ' , comme plus haut p. 303 dans alarod. *la^cw' > *la^cw > égypt. lw > rw, ceci à cause de la disparition alarod. de l'explosive glottale de-

vant et après consonne. On peut aussi compter avec la possibilité de que *l/r* dans l'assyrl. **l/ra-b-u* > *labbu ribbu* etc. est le préfixe *ri* traité IT 126 et que l'alarod. **la^ab/ba^a.i* est à décomposer en **la* + *b/ba^a.i*; dans ce cas l'égypt. *m^a-j* (< **ḥ₁*) et peut-être aussi le sumér. *pir-ig. -bal*, devraient être posés sans préfixe.

-ων dans le grec **λέ^afj-ων* > **λεί^afων* > **λείων* *λέων* de même que **e/ən-iz* dans *λέαινα* et -αν- dans le germ. **lawj-an-*, ne sont sûrement que des éléments formatifs indoeuropéens. En grec on a peut-être bâti *λέων* sur *δράκων, δράκαινα* «serpent-dragon» — cf. assyr. *labbu* «lion» ∞ *ribbu* «serpent-dragon à tête de lion» p. 306 et le rapport intime du lion avec le serpent dans les représentations égyptiennes (PW Realenc. XII 1977), de même *χίμαιρα* «πρόσθε λέων ὀπίθε δὲ δράκων». En germanique le modèle a été peut-être **beran-* > v.-h.-a. *bero* «ours»; pour la coexistence des deux animaux cf. Grimm Deutsch. Wb. s. v. *Löwe*. Le suffixe formatif indoeuropéen -en- est du reste bien représenté dans la nomenclature grecque-germanique des animaux, *κύων, τρυγών* etc., v.-h.-a. *hano* etc.

Est intéressant l'élargissement en -τ- qu'on rencontre outre dans *λέον-τ-* à côté de *λέαινα* et dans *δράκον-τ* à côté de *δράκαινα*, encore dans *δεράπων, δεράπον-τ-* «domestique» à côté de *δεράπη, δεράπεινα*. Si cet élargissement n'est pas égal à celui qui se trouve dans *ὀνόματ-* en face de *nōmen*, il a été propre au prototype paléoeuropéen dont est sorti *λείων* et le v.-h.-a. *louwo*; cette forme originaire peut avoir été **la/ewi^a-ant*, cf. les -νδ-, -νδ- préhelléniques (< *nθ* ∞ *nθ* IP 22) dans *βόλιυθος* «taurus indomitus», *αἰγυθος* «parus», *μηλολόνη* «scarabaeus quaedam», *βρένθος* «avis aquatilis», *κύμνιδις* «accipiter», *κάλανδρος* «alauda cristata», *σκολοπένδρα* «oniscus» etc. Quant à l'alternance *aspirée* ∞ *non-aspirée* (à cause de *βόλιυθος:λέοντ-*) cf. BA § 372, M 44 ss.

Comme le suffixe -nt- alterne sous certaines conditions (qu'on ne saurait déterminer avec précision) avec -n(n) IP 31, IT 130, on peut poser, à côté de **la/ewi^a-ant*, aussi un paléoeur. **la/ewi^a-ant*, le suffixe -ant ayant été transformé en indoeur. -ōnt- ou -oen- dans *λέων: λέαινα* et dans le germ. **lawja/in-* > **lawjan-*: **law[j]in-* > v.-h.-a. *louwo: lewīn*. Le caractère préhellénique de l'élargissement dans *λέοντ-* est appuyé par la probabilité de que les deux autres mots en -ν(τ)- *δράκοντ-* et *δεράποντ-* (à côté de *δεράψ*) sont aussi d'origine préhellénique. Cf. pour *δεράπ-* < **dherəB-* prélituanien *dárbas* (> **dharəB-*) «travail» et, avec alarod. *Δ* ∞ *Δ* > préslave **ārbǝ* «exlave» (*ār* < *arə* ∞ *rə*) préslave **robǝ* id. IT 116, PE 21. *δράκοντ-* «serpent-dragon» appartient peut-être (avec alarod. *ā/ā* VZ 226) au préalbanais *troke* (< **trak-*) «terre» BA § 309 (comme le slave *zmiĵa* appartient à *zemiĵa* ou comme l'illyr. **i-llur* «serpent» appartient au basque *lur* «terre» BA § 102) avec le passage phonétique *dr-* > *tr* comme dans

δράστην κόφινον > alb. *traste*, et avec le passage préalb. des occlusives *b, d, g* aux douces sourdes *Jo kl* Reallex. Vorgesch. s. v. Albaner 93. Pour *-t* dans λέο-ν-τ- cf. aussi étrusque *Nepe: Nepe-te, Πήγασος > paks-te, zilaχ: zila[χ]-S* etc. Cortsen Etrusk. Standes- u. Beamtentitel 109; est plus proche encore du préhellénique λέον-τ- ∞ λέων (si *-τ* n'est pas tombé tardivement en grec même) λέαινα, l'étrusque Ἄρροντος *aranS* ∞ Ἄρρωνος, Ἄρρων. Ce dernier pourrait cependant continuer *Ἄρρωντ, et Ἄρρων-ος serait alors bâti sur la forme récente.

Les déductions précédentes permettent d'établir pour l'alarod. **la^aba^al* «lion» et pour les formes alternantes qui en dérivent (**la^aba^al* ∞ *la^aba[~]l*), le schéma suivant:

I)

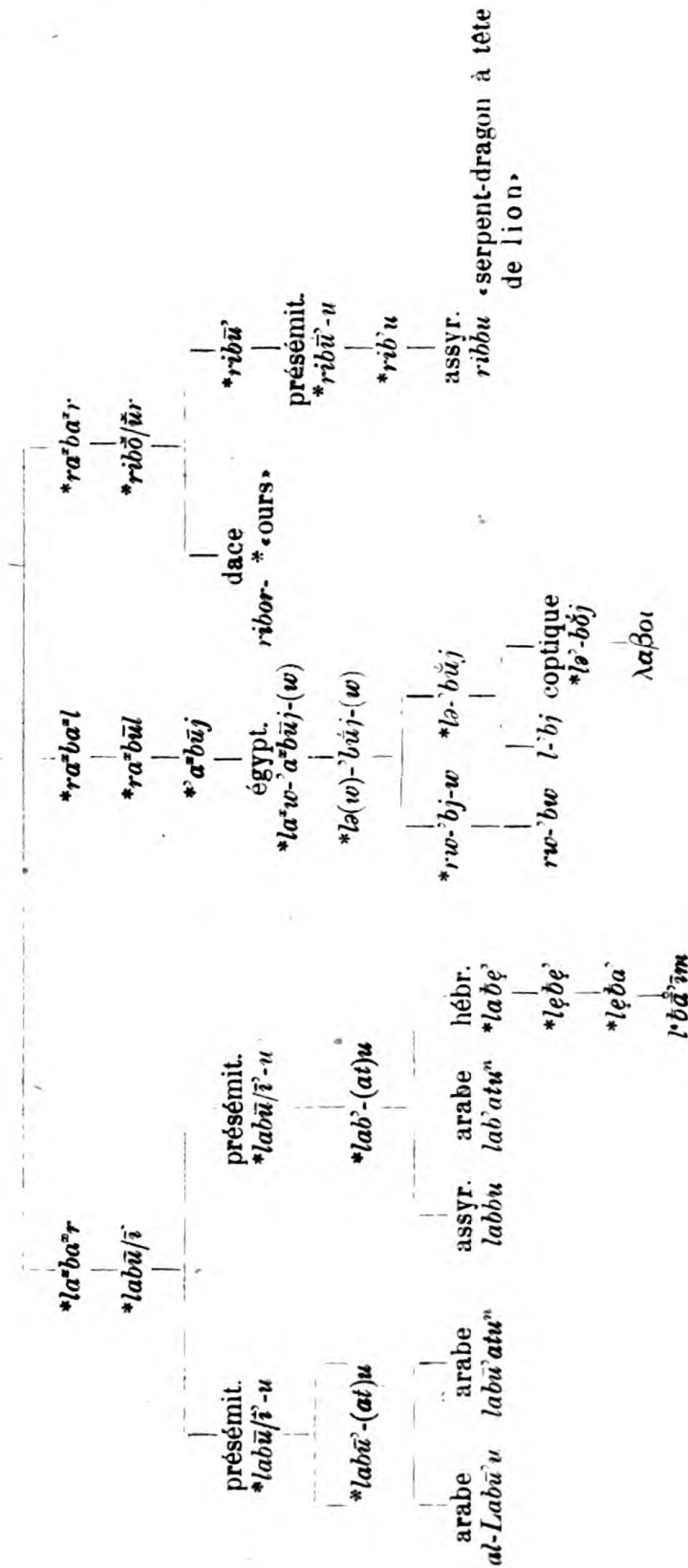
v. p. 311.

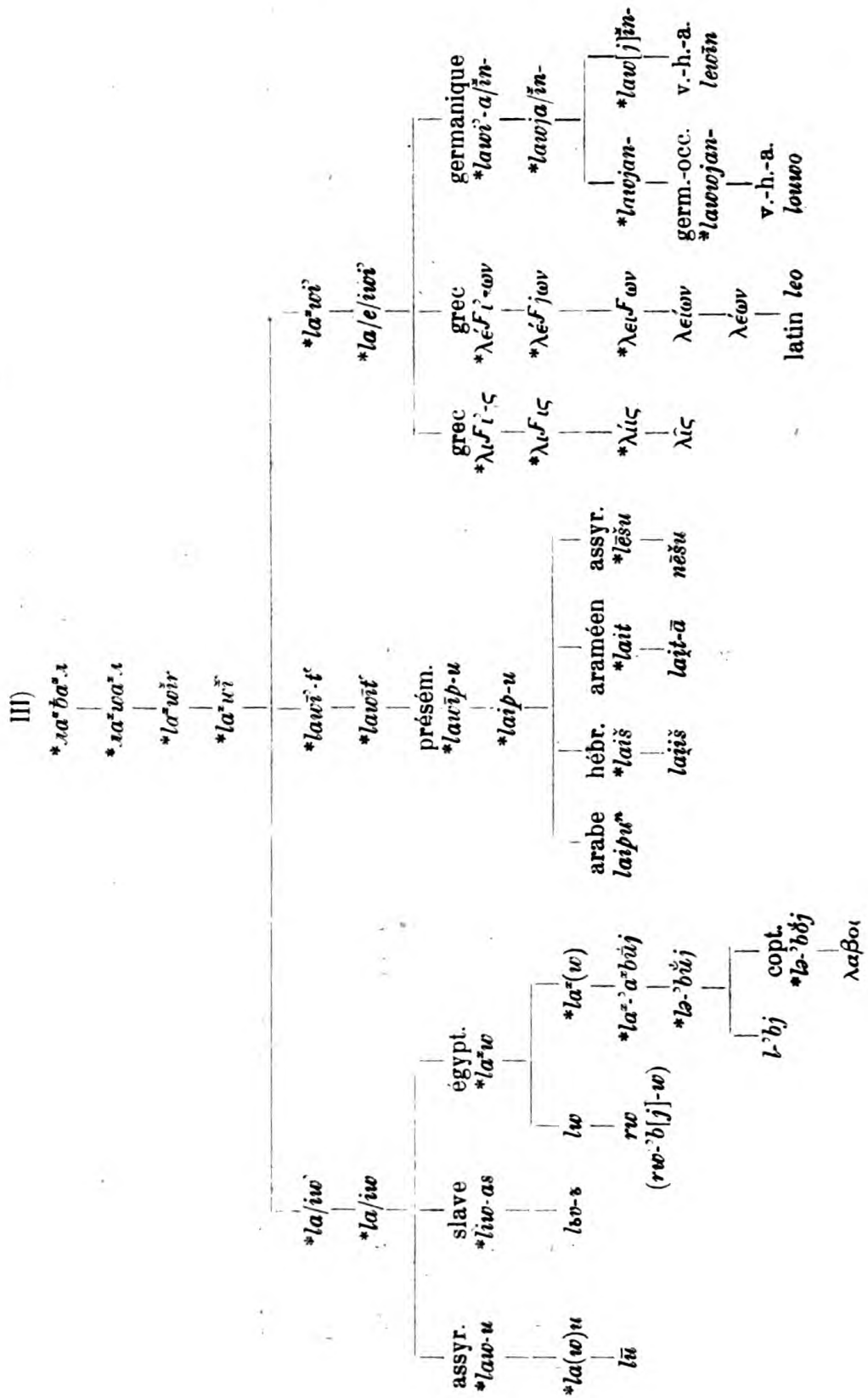
II)

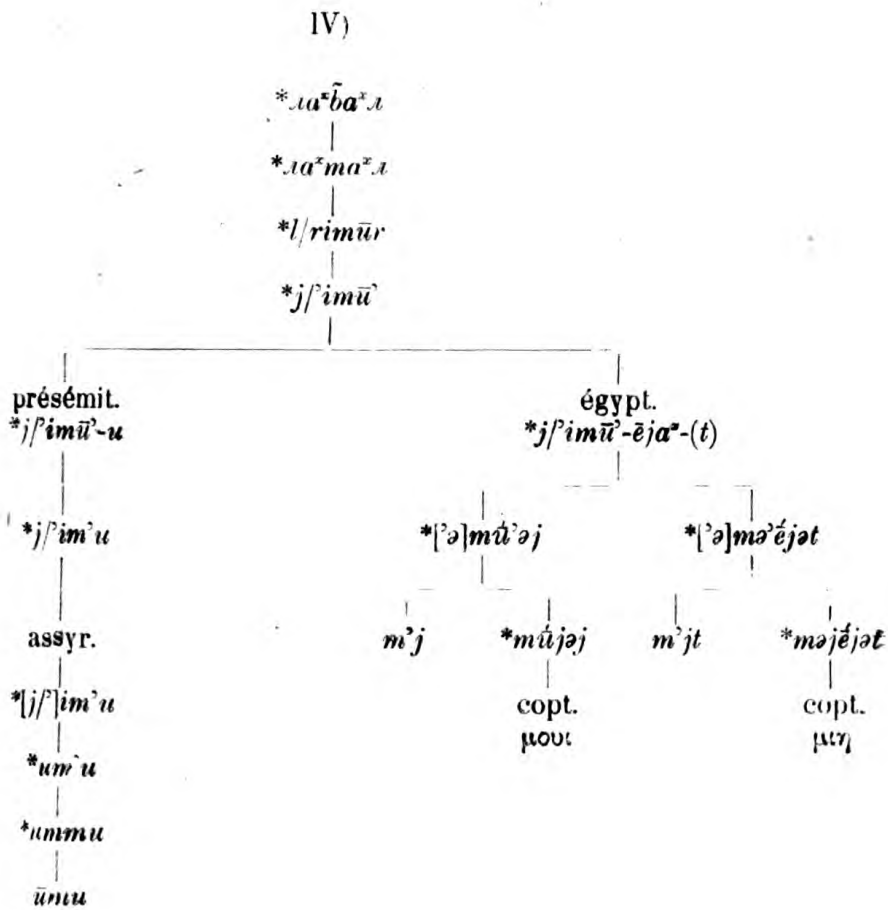
la^aba^al*la^apa^al***l/ra^apīr***l/ra^apīl***j/^oa^apīr***j/^oa^apīl*sumér.
**[j/]^oapīr*sumér.
[j/]^oapīl*pīr***pīl***pīr-ig***bīl***bal*

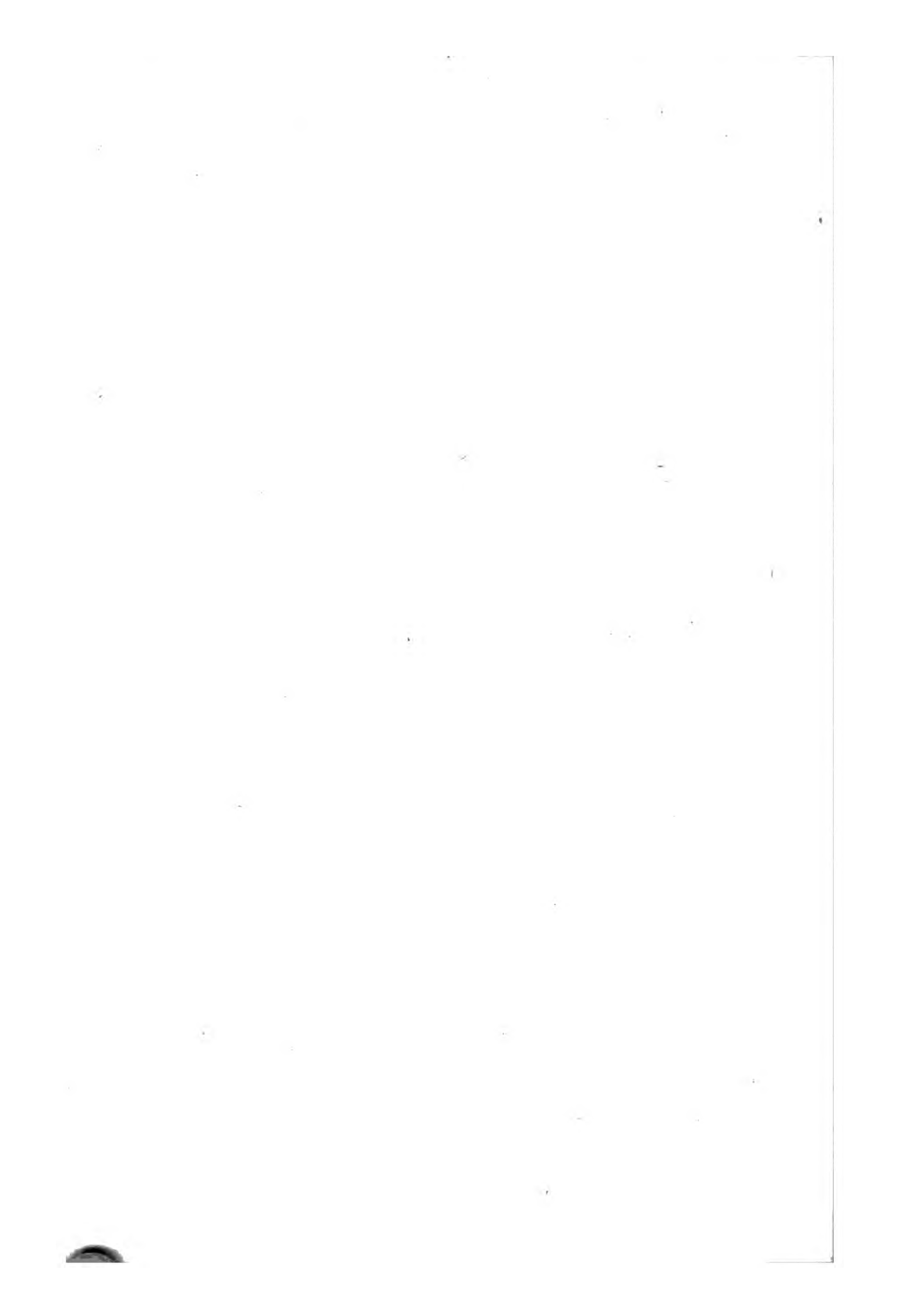
I)

*ra^aba^a

А. И. Соболевскій.

СЪ ДВУХЪ КОНЦОВЪ СКИѦСКАГО МІРА.

1. Еще Шафарикъ («Слав. Др.» II, § 30) обратилъ вниманіе на названіе деревни въ Сербіи *Сакулл*, которое онъ сопоставилъ съ названіемъ народа въ болгарской этнографической статьѣ XIV в. *Сакулате*. Недавно В. Кънчовъ въ книгѣ «Орѣхрография на Македонія», изданной въ Пловдивѣ въ 1911 г., подъ редакцію А. Иширкова, даетъ намъ названіе села *Сакулево*, на рѣчкѣ *Сакулева* или *Сакулевска*, близъ Битоля, въ Македоніи (стр. 195).

Оба мѣстныхъ названія находятся въ связи съ названіями СкиѦовъ у Геродота *Σάκαι* и *Σκολότοι*. Последнее восходитъ къ праиранскому **Sakalatā*, которое, въ позднѣйшей формѣ, дошло до насъ въ приведенномъ у Шафарика болгарскомъ *Сакулати*. Это народное имя въ Болгаріи XVI в. должно было означать главнымъ образомъ жившихъ тогда въ Трансильваніи *Секлеровъ* (мадьярск. *Szekler*) или *Секеловъ*, которые въ документахъ XV—XVI вв. Сербовъ и Румынъ носятъ названіе *Секулъ* или *Секуловъ*, но ранѣе оно принадлежало, очевидно, предкамъ Секлеровъ, СкиѦамъ Геродота и другихъ писателей классической древности.

Названіе села въ глубинѣ нынѣшней Македоніи *Секулево*, конечно, не можетъ быть случайностью. Оно намъ говоритъ, что здѣсь когда-то жили остатки скиѦскаго племени, почему-то уцѣлѣвшіе отъ ороманенія и ославяненія, которымъ на Балканскомъ полуостровѣ подверглось все это племя, автохтоны большей части полуострова.

На автохтонность СкиѦовъ на Дунаѣ и къ югу отъ Дуная, помимо свидѣтельствъ Геродота и др. о Гетахъ, Дакахъ, Агаѣнрахъ-Акацирахъ, указываютъ намъ названія рѣкъ значительной части Балканскаго полуострова, которыя въ цѣломъ или въ составныхъ своихъ частяхъ тѣ же, что названія рѣкъ и озеръ въ южной и средней полосахъ Россіи, гдѣ также въ древности жили СкиѦы.

Возьмемъ названіе большого притока Дуная *Моравы*.

Его вторая часть *-ава* (о которой не разъ говорили славянскіе ученые) — обычное окончаніе въ названіяхъ рѣкъ къ западу отъ Днѣпра, бассейновъ Днѣпра, Днѣстра, обоихъ Буговъ, Дуная, Вислы, въ родѣ *Олава, Орава, Водава, Унава, Чечава*. Первое изъ только что приведенныхъ названій носятъ двѣ рѣчки: *Олава*, притокъ Сулы, басс. Днѣпра, и *Олава*, притокъ Одера: сравни названіе *Ола*, рѣчка въ Минской губ., басс. Днѣпра.

Отъ названія *Моравы* нельзя отдѣлять названіе рѣчки *Морави* въ Волынской губ., басс. Днѣпра. Сверхъ того, какъ извѣстно, существуютъ *Моравы* въ Моравіи и *Моравы* въ польскихъ Карпатахъ.

Названіе *Сава* можетъ восходить къ **Ос-ава* и быть родственно съ названіями: *Оса*, Смоленская губ., басс. Днѣпра, и *Оса*, притокъ Вислы: *Освица*, Минская губ.; *Хвоса* (изъ **Хв-оса* или изъ **Хв-воса*), Волынская губ.; *Фоса* (изъ *Хвоса*), басс. южнаго Буга: съ *хз-* или *хв-* сравни пра-иранское *hu* 'хорошо'.

Названія *Драва* и *Дринѣ* мы связываемъ съ *О-дра*, Черниговская губ., *Оора*, нѣмецк. *Oder*, *Оора*, въ Хорватіи, *Ооровъ* (изъ **О-озры*, род. п. **О-озръве*), Калужская губ., *Суходровка*, басс. Зап. Двины, *Ведрянка*, Орловская губ., *Веора*, Смоленская губ., *Кодра*, Кіевская губ., *Щедрица*, Псковская губ., *Ооранѣ*, Орловская губ., *Мгоринѣ* (изъ **Мооринѣ?*), басс. Днѣпра. (Сравни др.-инд. *dhārā* 'рѣчка, потокъ'¹⁾).

Названіе *Вар-даръ* состоитъ изъ двухъ частей, *вар-* и *-дар-*. Сравни древнее названіе Кубани *Ὀβρα:-δάρης*, по объясненію В. Θ. Миллера 'дождевая рѣчка', гдѣ вторая часть родственна съ др.-инд. *dhany-* 'рѣчка', съ русскимъ *Донъ*, съ осетинскимъ *-дон-* въ *Ар-донъ* и т. п. Первая часть близка къ *вер-*, *вере-*, *воро-* въ названіяхъ рѣкъ: *Вересна*, Кіевская губ., *Września*, притокъ Вислы, *Верепень*, Черниговская губ., *Воронега*, Петербургская губ., *Верхудо*, озеро, Тверская губ., и др.-инд. *vār-* 'вода', др.-бактр. *sār-* 'дождь'.

Съ южно-славянскимъ названіемъ притока Савы *Бо-сна* можно сопоставить названія рѣкъ: *Бозна*, Волынская губ., *Доб-босна*, Могилевская губ., *Черв-босна*, Смоленская губ., басс. Днѣпра²⁾; съ названіемъ *Неретва* — названія *Неретва*, притокъ Зап. Буга, *Гу-ретвина*, притокъ Днѣстра, *Горедва*, притокъ верхней Оки: съ названіемъ *Панега* (Къянчовъ, стр. 153: притокъ (Струмы) — названія средне- и сѣвернорусскихъ рѣкъ и озеръ: *Пи-нега* (въ XV—XVII вв. также *Пънега*,

¹⁾ Еще данныя см. въ нашихъ «Русско-скинскихъ этюдахъ» (Извѣстія Отдѣленія русск. яз. и словесн. Ак. Наукъ, т. XXVII, стр. 259, 265, 283).

²⁾ О названіяхъ рѣкъ на *-сна* — тамъ же, стр. 262, 275.

Пенега), Архангельская губ., *Синега* (XV в.), тамъ же, *Сенега*, *Сенегъ*, нынѣ *Сенежское* озеро, близъ Москвы, *Авнѣга*, Вологодская губ., *Ольго*, озеро, и *Ольга*, рѣка. Архангельская губ., и др. Здѣсь *-сна* можетъ восходить къ *-сьна*, что, въ свою очередь, можетъ восходить къ пра-иранскому **asina-*: сравни греч. *ὄζος* и родственныя (а также древнія) *Ἄξε-σίνης*, *Χέ-σινος*, названія, вѣроятно, Оки. Объ *-нлг-* или *-нег-* можно сказать лишь то, что это слово едва ли не родственное съ др.-инд. *nahka-* 'змѣя', лат. *necto nēxi*.

2. Другой конецъ скинскаго міра — Алтайскія горы. Судя по разсказамъ Геродота и Страбона, вся огромная средне-азиатская степь, вся Монголія и предгорья Алтая были когда-то заняты Скинами, изъ которыхъ особенно многочисленно и сильно было племя Массагетовъ. Хотя много разноязычныхъ народовъ: Арийцевъ, Турковъ, Монголовъ, побывало въ этихъ мѣстахъ, тѣмъ не менѣе въ рядѣ названій рѣкъ этой части Азии можно еще узнавать ихъ скинское происхожденіе. Они близки къ названіямъ рѣкъ средней и южной Россіи, а иногда и русскаго сѣвера въ Европѣ, изрѣдка даже очень близки.

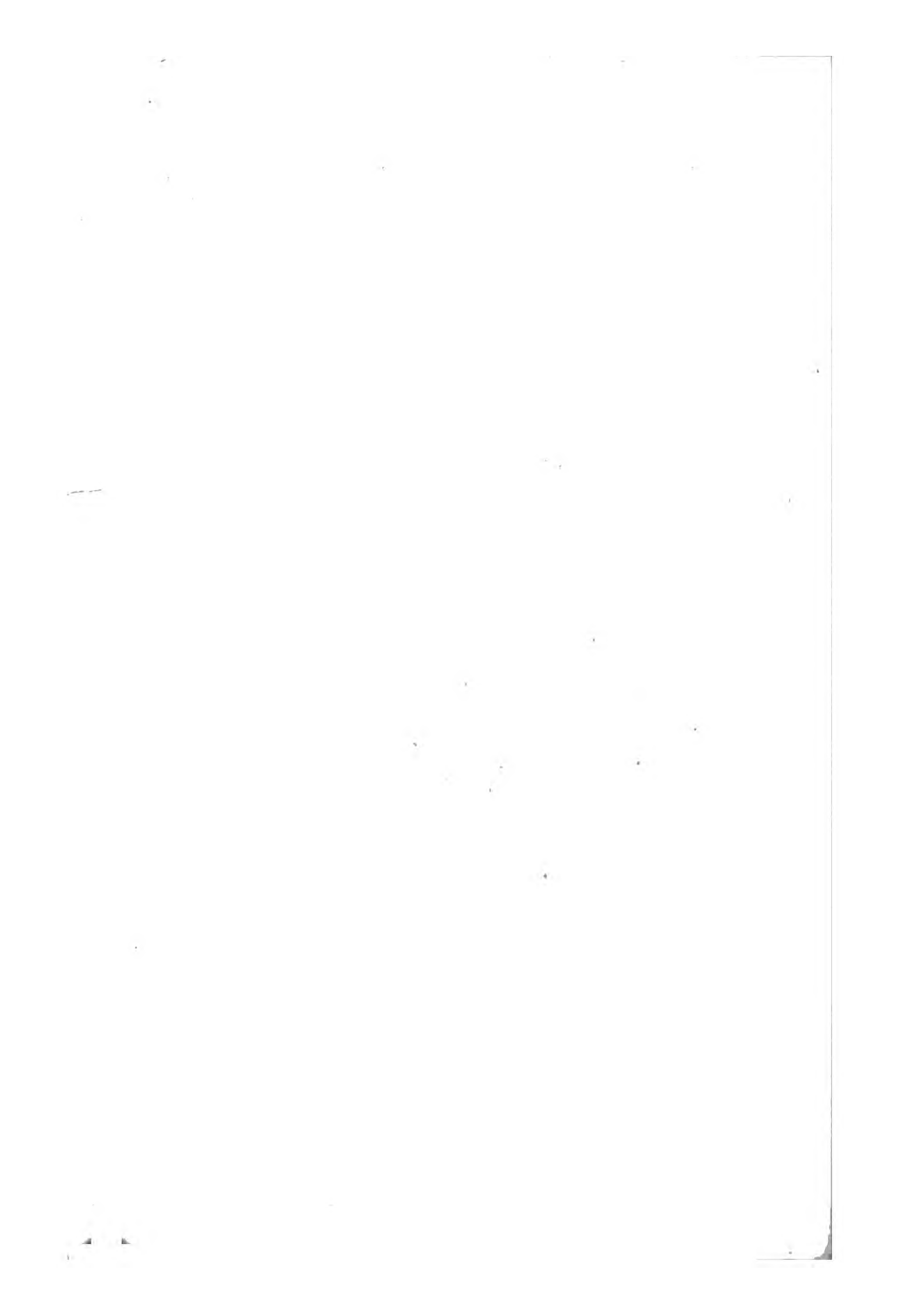
Алтайская рѣка *Теректа* или *Терехта*. Вторая ея часть, въ видѣ *Ректа*, *Рехта*, — въ Приднѣпровьѣ названіе почти двадцати рѣчекъ. Сверхъ того: *Лекта*, Орловская губ., *Варахта* или *Варахлянка*, Киевская губ. Въ связи съ этими названіями стоитъ названіе двухъ рѣчекъ *Не-рехта*, во Владимирской и въ Костромской губ. Сѣверныя губерніи Россіи имѣютъ значительное число названій рѣкъ на *-хта*: *Охта*, *Ухта* (и *Ухтома*), *Сенахта*, *Лахта*, *Шижелхта* и т. п.: здѣсь *-хта* изъ **-кхта*.

Названіе *Терсъ* принадлежитъ тремъ притокамъ Томи въ Алтаѣ. Близкое къ нему названіе *Терса* носятъ три рѣчки Екатеринославской губ., басс. Днѣпра, и одна, притокъ Дона: названіе *Тересица* принадлежитъ рѣчкѣ въ Минской губ. Сравни названія др.-русск. *Ръсь*, *Ръша*, современное *Ко-рса*, басс. Днѣпра.

Названіе *Кондома* носятъ: притокъ Томи въ Алтаѣ и притокъ Унжи, басс. средней Волги. Окончаніе *-ома* восходить, повидому, къ окончанію именъ превосходной степени. Рядомъ: *Конва* 1) притокъ Оби въ Тоболскомъ округѣ и 2) притокъ Иртыша; *Ю-конва* — притокъ первой Конды. Сравни лат. *candeo*, *candidus*.

**RÉSUMÉ FRANÇAIS (OU LATIN)
DES TRAVAUX ÉCRITS EN LANGUES
AUTRES QUE LE FRANÇAIS, L'ALLE-
MAND ET LE LATIN**

I. LINGUISTIQUE GÉNÉRALE.

1. J. Baudouin de Courtenay. *La notion de quantité dans le langage* (Ilościowość w myśleniu językowem) pp. 3—18.

La notion de «quantité», formulée par M. Rozwadowski dans son article «Ein quantitative Gesetz in der Sprachentwicklung» (I. F. XXV, 1909, 38—50), fut appliquée par l'auteur du présent article à l'analyse de certains phénomènes linguistiques dans le livre «() древне-польскомъ языкѣ до XIV столѣтя» (1870) (§§ 1—3).

Ce qu'il y a de quantitatif dans le langage est en quelque sorte parallèle aux notions de quantité dans les mathématiques (§§ 4—5).

Les notions de quantité mathématique peuvent se rapporter: 1) à la mesure, 2) au temps, 3) à la quantité proprement dite, 4) à l'intensité. Il faut tâcher de trouver dans tous les domaines du langage des correspondants aux notions de quantité mathématique (§ 6).

La notion de quantité proprement dite est représentée dans le langage par les adjectifs numéraux. De même qu'il existe une différence essentielle entre l'unité linguistique et l'unité mathématique, de même les notions linguistiques de mesure diffèrent essentiellement des celles des mathématiques (§§ 7—8).

De même l'élément de zéro linguistique diffère essentiellement du zéro mathématique (§ 9).

Le chiffre 2, étant d'une grande importance historique pour les mathématiques, est aussi un nombre privilégié dans le langage, ce qui s'exprime par l'existence des formes du duel et se reflète en quelque sorte dans la représentation du genre, associée aux représentations de substance (§ 10).

La notion de quantité proprement dite embrasse toute une série de phénomènes linguistiques. En ce qui concerne les verbes, elle trouve son expression dans les formations itératives (§ 11).

La catégorie du temps exprime non seulement la répétition d'une action, mais aussi sa plus courte ou sa plus longue durée. Aussi le langage

connaît-il, à côté de différentes espèces de formations itératives, les formations duratives (§ 12).

Les notions mathématiques de rangs, de numération, associées aux représentations de direction, se reflètent aussi dans le langage, en trouvant leur expression dans les adjectifs numéraux ordinaux et dans les adverbes numéraux ordinaux. La notion de direction s'associe à celle du commencement et de la fin. Imperfecta, inchoativa, perfecta. Nous constatons la disparition des formes et la durée éternelle de la matière (§ 13).

Il faut découvrir dans le langage les correspondants des notions de la fonction mathématique, de l'inversion des phénomènes, des équivalents, des substitutions, de l'incommensurabilité et de la relativité. Quant aux équivalents, ils se rencontrent à chaque pas dans le langage. De même ne pouvons nous point nous passer de la notion de l'incommensurabilité: à comparer — pour ne citer qu'un exemple — les langues qui distinguent le genre grammatical et celles qui ne connaissent point cette distinction (§§ 14—16).

Outre la notion de quantité, les sciences exactes connaissent encore celle de degré, d'intensité. Les rapports existant entre de nombreux phénomènes linguistiques nous rappellent la graduation de l'énergie dans le monde physico-chimique et physiologique (§§ 17—18).

Les notions de la mécanique se laissent appliquer aussi aux phénomènes psychiques et linguistiques (§§ 19—20).

La «morphologisation» et la «sémantisation» des représentations auditives (l'articulation) et optiques (l'écriture) augmentent leur force assimilatrice en les préservant des changements, de l'affaiblissement et de la disparition. De même inversement (§§ 21—22).

A l'exemple de la vie politique et sociale, où entrent en jeu les oppositions des foules aux individus forts, nous constatons dans le langage la suprématie de la majorité sur la minorité d'une part et la suprématie des unités empreintes d'une «morphologisation» intense sur des masses de phénomènes «neutres» et communs d'autre part (§§ 23—24).

Le domaine de la sémantique nous offre des exemples frappants de l'importance toute particulière qu'acquièrent certains éléments linguistiques grâce à leur intensité intellectuelle ou, et surtout, émotionnelle. Certaines représentations s'associant aux mots leur empruntent une force exceptionnelle, explosive. Certains mots deviennent sacrés et vénérés, d'autres paraissent provocateurs et indécents. Les personnes superstitieuses croient au pouvoir de la bénédiction et de la malédiction. Certains noms deviennent fortement «sémantisés» grâce aux souvenirs historiques (§ 25).

Parmi les phénomènes linguistiques ayant rapport à la notion de la quantité un rôle puissant est joué par l'égotisme et la mégalomanie humaine, mégalomanie résultant du reste de la nécessité. La première per-

sonne, le «moi», engloutit tout ce qui est en dehors de lui — de là le pluriel *nous*. De là aussi la suprématie de *moi* sur *toi*, de *nous* sur *vous*, de *nous* et *vous* sur *eux* etc. Le temps soi-disant présent engloutit le passé et le futur (§ 26).

Quant aux mathématiques, leurs notions se laissent exprimer par d'exactes formules. La seule méthode, basée sur les mathématiques, qui ait trouvé son application aux phénomènes du langage, est la méthode statistique. Cependant l'application des notions mathématiques à la phonétique expérimentale reste encore au-delà des limites de la linguistique. La linguistique proprement dite ne commence qu'avec la psychophonétique.

Il y a les mathématiques inférieures qui envisagent le monde, l'espace et le temps comme l'homme peut les envisager, c'est à dire, en opérant avec des unités, des zéros absolus, qui ne sont autre chose que des projections de la pensée humaine dans le monde extérieur. Il y a aussi les mathématiques supérieures qui s'élèvent au-dessus de l'anthropomorphisme et de l'animisation du monde quantitatif. Nous attendons l'avènement des mathématiques encore plus élevées. Les mathématiques du passé suffisent complètement aux besoins de la vie sociale. Les mathématiques du temps actuel se laissent appliquer au monde physique, infini dans le temps et dans l'espace. C'est aux mathématiques de l'avenir qu'il reste maintenant à systématiser les phénomènes psychiques et sociaux. Si ces mathématiques apparaissent, viendra alors le temps d'établir de vraies lois régissant le monde psychique et social en général et celui des phénomènes linguistiques en particulier. Ces lois, elles seront bien dignes de prendre place à côté des lois des sciences exactes, exprimées par des formules fixant avec une précision absolue les rapports quantitatifs entre les phénomènes physiques (§§ 27—28).

2. W. Doroszewski. *Le facteur social et individuel dans l'évolution sémantique des mots* (Czynnik społeczny i indywidualny w rozwoju znaczeniowym wyrazów) pp. 19—35.

L'auteur prend pour point de départ l'article de M. A. Meillet, intitulé «Comment les mots changent de sens» (Collection Linguistique VIII, Paris, E. Champion, 1921), en tâchant de prouver que le facteur social seul ne peut suffire à expliquer l'évolution sémantique des mots. Ainsi, par exemple, le changement de sens qui s'est opéré dans le mot français *arriver* par rapport au mot latin *adripare* ne résulte pas d'un emprunt, fait par la langue commune à celle des marins: c'est justement pour un marin que l'association entre la notion de 'toucher terre' (*adripare*) et celle d' 'être au terme du voyage' (*arriver*) s'est présentée tout naturellement et c'est dans la langue des marins que ce changement de sens a dû s'opérer

avant que le mot ne fût passé dans la langue commune. Ainsi donc, cet exemple, de même que quelques autres, cités par M. Meillet, ne peut confirmer la thèse de l'illustre savant, d'après laquelle la répartition des hommes de même langue en groupes distincts serait la cause efficiente des changements de sens des mots. L'emprunt d'un mot par un groupe social à un autre est un fait mécanique, et ce n'est pas par un principe mécanique que l'on peut compléter l'oeuvre de Wundt. Les changements de sens résultent non seulement de la transition des mots d'un milieu social à un autre, mais ils s'opèrent évidemment aussi dans les mêmes milieux et y revêtent leur caractère commun grâce à la constance des conditions psychiques des individus. C'est donc la psychique individuelle qui est la condition *a priori* de toute évolution sémantique et ce sont les lois régissant la vie psychique des individus qui se posent en dernier lieu comme objet d'étude à quiconque veut se faire une image exacte et véritable de la vie intérieure du langage.

Les linguistes qui se sont prononcés jusqu'à présent sur les phénomènes sémantiques, si rebelles à toute systématisation, ont souvent eu recours aux «lois» des associations des idées. L'auteur examine une série de mots qui ont subi au cours de leur histoire des changements de sens, en s'arrêtant particulièrement sur les mots ayant rapport aux perceptions sensuelles. Ces mots ont souvent une étonnante multiplicité de sens. Ainsi le sens du radical indo-européen **leuk-* — qui était primitivement celui de 'briller' — s'est notablement différencié dans les mots: sanskrit *rucās* 'lumière', gr. *λευκός* 'blanc', lit. *laũkas* 'champ' etc. L'adjectif vieux-français *vair* avait le sens de 'multicolore', 'tacheté', 'gris-pommelé', 'gris-bleu' etc. L'adjectif vieux-fr. *pers* pouvait signifier toute une gamme de couleurs, à partir du violet foncé jusqu'aux nuances les plus claires du jaune ou du bleu. Ces transitions ne se sont pas opérées grâce à «l'association des idées» (ni, à plus forte raison, grâce à l'emprunt): elles résultent de la non-distinction des minimes différences existant entre les objets de perception sensuelle: ainsi, par ex., l'adjectif *vair*, employé une fois dans le sens de 'gris-pommelé', pouvait bien être ensuite appliqué à un objet 'gris-bleu' sans que la différence entre ces deux nuances parvienne à la conscience des sujets parlants.

De nombreux changements de sens reflètent l'entre-croisement des perceptions sensuelles.

Une sensation provenant du contact avec le monde extérieur n'est jamais isolée, elle est toujours accompagnée par d'autres sensations, moins prononcées, restant parfois dans le subconscient, mais ajoutant toujours quelque chose de spécifique à la sensation principale. De même le sens réel de chaque mot est constitué par une représentation dominante, se détachant sur un fond effacé et un peu vague de représentations moins

distinctes. Le tout forme une représentation collective. Lorsque cette représentation collective émerge dans notre mémoire, elle peut subir des changements: le rapport entre les éléments qui la constituent peut changer et une représentation qui était cachée au fond ou qui même, jusqu'à présent, restait dans le subconscient peut devenir dominante. C'est alors que le mot change de sens. Ce n'est donc ni la métaphore ni l'association de ressemblance ou de contraste, mais uniquement l'association s'établissant entre les représentations grâce à leur contiguïté dans le temps qui régit l'évolution sémantique des mots.

3. A. Krokiewicz. *Des parties principales de la grammaire et de leurs rapports réciproques* (O głównych częściach gramatyki i ich stosunku wzajemnym) pp. 37—46.

L'auteur démontre que ce ne sont que propositions qui renferment une réalité linguistique, laquelle les divise en propositions simples et propositions composées. Les «mots» sont l'abstraction de ces propositions, de même que les «sons» sont à leur tour les abstractions de ces mots. La syntaxe est la science des propositions, la morphologie celle des mots, et la phonétique celle de sons. Chacune de ces sciences constitue un domaine particulier et dans chacun de ces domaines nous avons affaire à la totalité d'une langue donnée, soit vivante comme dans le premier domaine, soit développée d'une façon spéciale comme dans le deuxième et le troisième. La grammaire opère au moyen des recherches phonétiques, morphologiques et syntaxiques. La difficulté de son système consiste à combiner et mettre sur un même plan les résultats provenant de ces trois points de vue différents. L'auteur distingue deux types de grammaire, la grammaire comparée et la grammaire philologique; il présente un aperçu sommaire de la grammaire philologique grecque.

5. Mikołaj Rudnicki. *La langue comme phénomène de la mémoire. La loi d'identification des notions qui ne sont pas suffisamment distinctes.* (Język jako zjawisko pamięciowe. Prawo identyfikacji wyobrażeń niedostatecznie różnych) pp. 53—69.

Les différences entre certaines notions qu'exprime la langue (p. ex. entre la notion reproduite et celle qui en est la base) sont souvent si insignifiantes que le sujet parlant ne les aperçoit pas. C'est cette circonstance qui rend possible l'évolution phonétique de la langue. Grâce à cette évolution phonétique il arrive des rapprochements entre les mots qui n'ont étymologiquement rien de commun; ces rapprochements peuvent être si forts que les différences (phonétiques, de flexion, de sens etc.) deviendront imperceptibles. Il se passe alors inévitablement une identification des symboles c'est à dire des mots et de leurs phonèmes. L'auteur en trouve des exemples dans le vocabulaire, surtout dans les noms de lieu, qui se pré-

tent tout particulièrement à ce genre de changements; il les trouve aussi dans le domaine d'identification des prépalatales dans les dialectes polonais; des cas particuliers se présentent aussi dans la langue littéraire. Ici appartiennent, entre autres, ce qu'on appelle les «déraillements phonétiques», p. ex. $n \Rightarrow t$ (n sourd), ainsi: pol. *piosnka* «chanson» = *posnka* \Rightarrow *postka* etc.

6. C. C. Uhlenbeck. *L'absence de la notion de datif en pied-noir* (De afwezigheid der datief-conceptie in het Blackfoot) pp. 71—82.

De premier abord on peut penser que certains éléments pronominaux incorporés dans les formes verbales, par exemple, du chinook ou des langues muskhogéennes aient la valeur d'un datif, mais peut-être, même là, ce n'est qu'une illusion. En tout cas, dans la plupart des langues de l'Amérique du Nord, où, comme en chinook et en muskhogéen, on peut distinguer un «cas d'énergie» et un «cas d'inertie», le concept de «datif» manque totalement. Aucun élément pronominal n'a la valeur d'un datif, et les phrases, dans lesquelles, en latin p. ex., on ferait usage de ce cas, ont la construction passive, avec la personne (qui serait l'objet indirect en français) au «cas d'inertie», comme sujet grammatical. L'emploi de cette construction dans la langue des Pieds-Noirs, qui, sous ce rapport, est typique pour la famille algonquine, à laquelle elle appartient, est étudié en détail et illustré par un grand nombre de phrases, groupées selon la signification des verbes, qu'elles contiennent et qui exigent cette tournure, tellement étrange pour ceux qui ne connaissent d'autres langues que celles de la famille indo-européenne. Ensuite on discute les verbes «dire», «donner», «prêter», «acheter», «montrer». Dans tous ces verbes il y a le «cas d'inertie», remplaçant notre datif adverbial. Mais aussi le «*dativus commodi*» est rendu en pied-noir de la même façon, la personne, pour laquelle l'action est faite, étant le sujet grammatical. On a même en pied-noir, comme en ojibway, en cree, etc., une classe de verbes, qui sont appelés «accommodatifs» et dans lesquels le «cas d'inertie» prend la place de notre «*dativus commodi*».

L'auteur n'a pas donné de parallèles africains et eurasiens, quoiqu'il ne fût pas trop difficile d'en trouver des nombreux, spécialement dans les langues des peuples «primitifs».

II. LINGUISTIQUE INDOEUROPÉENNE.

12. S. Szober. *L'aspect des thèmes verbaux indoeuropéens redoublés du type skr. jigāmi, gr. βίβζμ.* (Postaciowe znaczenie pra-indoeuropejskich zdwojonych tematów czasowników typu stind. *jigāmi*, gr. *βίβζμ.*) pp. 125—136.

Les verbes du type sanskrit *jigāmi*, gr. *βίβζμ.* formaient dans la langue-mère une catégorie distincte au point de vue de leur aspect: c'étaient des

verbes itératifs. La différence de sens entre ces verbes et ceux appartenant aux itératifs du type sanskrit *patayati*, gr. *πατέομαι* consistait en ce que ceux-ci exprimaient une répétition d'actions duratives, répétition qui n'était nécessairement ni ininterrompue, ni régulière, tandis que les verbes du type *jigāmi*, βίβζμι exprimaient une itération que l'auteur nomme itération sommaire. Sous ce terme on comprend une répétition immédiate et régulière d'actions homogènes et momentanées; chacune de ces actions, prise à part, n'est pas une action finie et ce n'est que leur ensemble qui constitue l'«action sommaire».

Les mêmes faits furent interprétés d'une façon plus ou moins analogue par Uljanov qui leur consacra un article, publié dans le Recueil des Travaux dédiés à F. F. Fortunatov. Cependant Uljanov a eu tort de voir deux types différents d'itération sommaire là, où il ne s'agit en effet que de deux variantes d'une même itération, que l'auteur appelle itération matérielle et itération temporelle. L'une exprimait une répétition immédiate et régulière d'actions momentanées, par ex. skr. *dadāmi*, gr. *δίδωμι*, l'autre mettait en relief les actes isolés dont la succession régulière, formait une action continue, par ex. skr. *jigāmi*, gr. βίβζμι 'aller'. Cette distinction n'a cependant qu'une valeur secondaire; l'action sommairement itérative est-elle considérée comme résultant des actes isolés qui la constituent, ou bien considère-t-on chacun de ces actes non comme un acte fini, mais seulement comme faisant partie de l'action, prise dans son ensemble, l'essentiel — dans les deux cas — reste le même. Quant à la forme, les deux catégories ne diffèrent point, et quant au sens, la différence n'est certes pas prononcée aujourd'hui, de même qu'elle ne le fut pas à l'époque préhistorique. Ainsi, par ex., le sens primitif du verbe sanskrit *jigāmi*, gr. βίβζμι était celui de 'marcher, faire des pas'; ce verbe exprimait une «itération sommaire» en ce sens qu'il signifiait une action qui se présentait à l'esprit des sujets parlants comme une série d'actes isolés, ceux de 'faire des pas'; ensuite, lorsque le sens réel de 'faire des pas' se transforma en celui d' 'aller', la représentation d'une quantité d'actes isolés s'effaça pour faire place à celle d'une action plus ou moins continue, subdivisée en moments temporels. Cette évolution sémantique, accompagnée de transformations de forme, s'effectua, sans aucun doute, dans les verbes sanskrits *bibheti*, *siṣakti*, *vivakti*, *jakṣati*..., en admettant que leur sens primitif fût celui de 'il tremble', 'il suit pas à pas', 'il pousse des cris', 'il met en mouvement les gencives en mâchant'.

Inversement, il arrive parfois qu'une action, représentée comme une «itération sommaire» de moments temporels, se transforme en une action, représentée comme une «itération sommaire» d'actions momentanées. Ainsi, par ex., le verbe sanskrit *vavartti* 'il tourne' pouvait être compris comme exprimant une action, subdivisée non plus en moments

temporels — en quoi consistait son sens propre — mais en actes isolés. Cette nuance percevait lorsque la représentation des tours dont se compose l'action de 'tourner', venait à dominer sur la représentation de l'ensemble de l'action.

La différence sémantique entre les deux variantes de l'aspect sommaire itératif trouve en quelque sorte son expression morphologique dans la différence existant entre les radicaux et les thèmes redoublés d'une part et les radicaux et les thèmes non-redoublés d'autre part. Les verbes, redoublés au présent, n'avaient pas de redoublement à l'aoriste, ex. s. *jigāti*: *agāt*, gr. βίβημι: ἔβην. Si l'on prend en considération le sens essentiel de l'aoriste, on est porté à supposer que l'aoriste des verbes à l'aspect sommairement itératif matériel exprimait toujours une action momentanée isolée. Au contraire, l'aoriste des verbes à l'aspect sommairement itératif temporel devait avoir le même sens réel que le présent, c'est à dire, qu'il exprimait, comme le présent, une action continue, représentée cependant non comme une série d'actes isolés qui se suivent, mais comme une action, prise dans son ensemble, finie et passée.

Néanmoins, parfois il pouvait bien y avoir confusion, car un verbe sanskrit comme *avṛtat* pouvait signifier non seulement 'j'ai fait un tour', mais aussi 'j'ai tourné'. A ce premier sens de l'aoriste correspondait au présent l'aspect sommairement itératif matériel, au second — l'aspect sommairement itératif temporel. Ainsi donc, sous ce rapport encore, la confusion est manifeste.

Il faut, par conséquent, considérer les formations du type *jigāmi*, βίβημι comme une expression morphologique d'une seule catégorie sémantique d'itération sommaire. Cette formation avait dans le système morphologique du verbe indoeuropéen des traits bien marqués et prononcés, se distinguant non seulement par sa valeur sémantique, mais aussi par un genre spécial de redoublement du thème.

16. A. Śmieszek. *Un nouvel essai d'expliquer le ζ- grec de l' i.-e. *i- (*y-)* (Nowa próba objaśnienia greckiego nagłosowego ζ z pra-indoeur. *i- (*y-)) pp. 179—182.

L'auteur passe en revue tous les exemples absolument certains, illustrant le double passage del *i- indo-européen en grec, pour conclure que les mots où l'on observe ce phénomène, peuvent être répartis en deux groupes, différents en ce qui concerne leur signification. Dans les mots qui expriment des objets et des idées en rapport avec la vie domestique, avec le ménage, voire même avec la cuisine, l'ancien *i apparaît comme ζ. Dans l'autre groupe, où l'ancien *i indo-eur. s'est transformé en ε, il faut ranger des mots dont le sens est plus varié: ces mots sont en rapport avec la vie religieuse et guerrière, concernent l'organisation familiale, ou

servent à exprimer certaines conditions syntactiques du langage. Les mots faisant partie du premier groupe appartiennent à la langue des serviteurs et des esclaves qui, dans les temps les plus reculés, se recrutaient parmi la population indigène subjuguée, antérieure à l'époque indo-européenne. Cette population pré-indo-européenne de la Grèce faisait partie des mêmes groupes linguistiques que la population de l'Asie Mineure antique. Quant à cette dernière population, elle parlait des langues qui selon toute vraisemblance étaient en rapports généalogiques étroits avec les langues du Caucase ancien et moderne. Or, les langues du Sud caucasien connaissent des centaines de mots qui commencent par des mi-occlusives dans le genre de *c é ċ ě, ȝ*, mais on n'y trouve presque pas de mots d'origine autochtone, commençant par un *ǰ*. Certains indices nous apprennent cependant qu'un *ǰ*-pareil a été primitivement connu de ces langues et que, le temps aidant, il s'est transformé en telle ou telle autre mi-occlusive. Comme les langues de la Mer Égée faisaient également partie du groupe des langues azyro-caucasiennes, il nous est permis de supposer que la même transformation de l'**ǰ* en **ζ* était également propre à ces langues antérieures au grec. S'il en était ainsi, la population parlant ces langues ayant été réduite par les Grecs à l'état d'esclaves, pouvait emprunter à ces maîtres des mots indo-européens commençant par un *ǰ*, pour remplacer ce son par un *ζ* (= *ȝ* ou *zd*). Il s'agissait en premier lieu de mots en rapport avec les occupations serviles, imposées à ces populations. Avec le temps, ces mots firent leur apparition dans la langue littéraire, toutefois sous une forme altérée par la prononciation « paysanne ». En revanche, les mots indoeuropéens dont ne se servait pas le bas peuple subjugué et que n'employaient que les classes plus élevées (les Grecs), suivirent une autre voie de développement phonétique. En effet, l'*ǰ*- s'est transformé en fricative laryngale (· = *h*-) dans la prononciation des « seigneurs ». Ainsi, l'existence en grec *ζ* || · (= *h*-) serait un produit des différences sociales dans la Grèce primitive.

20. J. Otrębski. *De sociatis sonis latinis -ouī- -oue- ouo- ante consonantem* (Łacińskie grupy -ouī- -oue- -ouo- przed spółgłoską) pp. 209—222.

I. Si altera uocalis eorum sonorum sociatorum in syllaba aperta erat, duae uocales uicariae existunt *ō* et *ū*. In qua re interpretanda aliam uiam ingressus sum ac Solmsenius quique eum secuti sunt.

1) Ex sociatis sonis -ouī-... altera uocali sublata (syncope) uocem *-ō-*: **moūitos* ⇒ *mōtus*,

2) altera autem uocali non sublata uocem *-ū-*: **proūidēns* ⇒ *prūdēns* existere apparet.

Sonos sociatos -ou- (qui postrema uocali sublata fiunt) in -ō- mutari propter demptionem *u* ante consonantem et productionem *q* manifestum

est, sonus enim y in lingua latina facile euanescit, cf. $*\underline{y}lānā \Rightarrow lāna$, $*dēyorsom \Rightarrow deorsum...$ Quod autem productionem uocis o attinet, analogiam eius rei inuenimus in productione uocalis, quae fit cum proximum z ante consonantem euanescit: $*nizdos \Rightarrow nīdus...$; aliqua ex parte etiam analogiam praebere potest illud, quod Caesarum temporibus fiebat: $au \Rightarrow \underline{a}[u]$ (cf. Ter. Maur., Gramm. Lat. VI. 380₄₈₁ K; CIL III 10, CIL II 4638...).

Quaerentibus, quomodo $-oyi-$ in $-ū-$ mutatum sit, ubi syncope deerat, respondere possumus id fieri potuisse ita: $-oyi- \Rightarrow -oyu- \Rightarrow -ou- \Rightarrow -ū-$. Quod autem $-yi-$ in $-yu-$ mutatur, his argumentis comprobari potest: 1) contagione quadam consonantis cum breui uocali praecedente in syllabis interioribus: pro i , e... inuenimus enim $ū$, cf. *optumo*, *facilumed*, *Hecoba*; ante l et y saepe ipsum u occurrit: *famulus* (: *familia*), *dēpuntō* ex $*dēpayūō$, *abluō* \Leftarrow $-louō$; 2) notis mutationibus, quae in uocabulis *soror* ex $*suesōr$, *bonus* ex *duenos*, *coquō* ex $*quequō$ perspici possunt. — In sonis sociatis $-oyu-$ ex $-oyi-$ illud y euanescere manifestum fit: *urgeō* \Leftarrow $*yurgeō$, *boum* ex $*boyum$.

De propinquis sonis sociatis $-uyi-$, $-īyi-$, $ēyi-$, $-āyi-$, $-aiyi-$.

Ex sociatis sonis $-uyi-$, si mutabantur, $-ū-$ existeret necesse erat, iam ea re omissa, utrum mutatio per syncopen fieret, necne: $*uyidos \Rightarrow *uy[i]dus$ (cf. *calidus* \Rightarrow *caldus*), aut: $*uyidos \Rightarrow *uyudus \Rightarrow *uudus \Rightarrow \underline{u}dus$. — Dubitari nequit, quin sociati soni $-īyo-$ sublata uocali o in $ī$ mutati sint: *uita* (\Leftarrow $*g^m \underline{y}[o]ta$).

In sociatis sonis $-ēyi-$ y inter easdem uocales (i) nullo modo auferri potuisse puto, ut communis est omnium opinio, eo enim tempore, quo illud y euanescebat, i proximae syllabae neque in antecedente diphthongo $ēi$ neque in eius sono continuato sonum habere potuit, qui eo sono plane responderet. In uocabulis enim, ut *di[ui]tiis* apud Plautum et apud Terentium, ut *nitor*, *oblītus* uocalis i alterius syllabae eorundem sonorum sociatorum per syncopen sublata esse uidetur: $*oblīy[i]tos \Rightarrow oblītus$.

Exempla, quibus mutatio sonorum sociatorum $-āyi-$ in $-au-$ comprobatur, haec efferenda sunt: *auceps*, *audus*, *audeō*, *raucus*, *gaudeō*. Quae tamen mutatio, quomodo facta sit, non tam facile perspici potest. Conicere possumus eam siue per explicationem sonorum: $-āyīi- \Rightarrow -āyu- \Rightarrow -au-$ (cf. $-oyi- \Rightarrow -oyu- \Rightarrow -ou-$) siue syncope adhibita: $-āyi + cons.- \Rightarrow -āy[i] + cons.- \Rightarrow -au + cons.-$ factam esse. (Quod mutationem y in uocalem attinet, cf. *ceu* \Leftarrow $*ce-ye$, *neu* \Leftarrow $*ne-ye$, *seu* \Leftarrow $*sei-ye$). Mutatio $\underline{ā}y \Rightarrow au$ cum ea re coniuncta est, quod diphthongus au per longum tempus in monophthongum non mutabatur, dum mutationi $-oy- \Rightarrow -ō-$ mutatio diphthongi $ou \Rightarrow \underline{u}$ respondet.

Sociatos sonos $-āyo-$ syncope adhibita inuenimus in *mālō* \Leftarrow $*māy[o]lō$; simili modo $-oyo-$ syncope adhibita in *nōlō* \Leftarrow $*noy[o]lō$ exemplo esse potest. — Quo loco admonendum esse uidetur in *non uult* illud *non* pro priore *ne*: *ne-uolt* exortum esse dicendique modum: *ne-uolt* in restitutione negationis

ne in **noyolt* (\Leftarrow **neyolt*) positum esse, in qua specie aliter ac in **noy[o]lō* nullam syncopen fieri potuisse.

Sociati soni *-aiyi-* forsitan in uocabulis: *aetas aeternus* \Leftarrow *aeuitas*, *aeuiter-nus* discerni possunt, quod tamen ex omni parte certum esse non puto, *aetas* enim et *aeuitas* etiam liberae continuationes uetustioris formae **aiyo-tāt-* esse possunt, quae, syncope admissa, speciem **aeu[o]tās*, syncope autem non admissa *aeuitas* tulit.

II. Si altera uocalis eorum sonorum sociatorum in syllaba erat, quae consonante terminabatur, haec occurrunt:

Sonos sociatos *-oyo-* in *-ū-* mutari in formis: *tūs* et *rūs* uerisimile et probabile uidetur; fortasse etiam in *pūs*; *iūs* tamen quin continuatio sit formae *ious* (monosyll.), dubitari nequit. Modus quo soni sociati *-oyo-* in eis uocabulis explicabantur, enodate definiri non potest: *-oyo-* \Rightarrow *-oyu-*? Syncopen in ea re participem fuisse mihi quidem dubium uidetur, praesertim cum *auis*, *ouis*, *nouos*, *cauos* uocales *i* et *o* non perderent.

Seorsum ea exempla illustranda uidentur, quorum altera uocalis sonorum sociatorum de quibus sermo est, in syllaba ultima non erat. Soni igitur sociati *-oye-* non mutabantur in uocabulis: *nouember*, *nouerca*, *couentionid*, uocabulum autem *contio* ex *conuentionid*, ubi *con* per analogiam pro *co-* inductum est, imminutum esse uidetur.

Uocabuli *nuntius* (*nuntiare*) etymologia non satis clara occurrit; neque certus uidetur interpretandi modus morphologicus qui dicitur, quique ad significationem uocabuli *nundinae* spectat. Fieri potest, ut soni sociati *-oye-* in eis uocabulis per assimilationem quae dicitur primum in *-oyo-* mutati sint, ex quo denique *ō* (cf. *nondin(um)* CIL I² 582₃) et *u* exstiterit.

Haud parui momenti illud *-oye-* post *n* et ante *n* + *cons.* positum esse fuisse uidetur. Fieri tamen potest, ut hic syncope accipiatur ut in **reyorsos*; **royorsos* \Rightarrow *rūrsus*.

Quod sonos sociatos *-āyi-* attinet, admonendum est eos in *au* syllaba ultima 3. sing. perf. *-āuit* mutatos esse: *triumphaut*, *exmuccaut*, *pedicaud* cf. etiam *adnumeraut* Pl. As. 501...; dubitari non potest, quin illud *-āuit* primum in **ayut*, deinde in *-aut* mutatum sit. Animaduertendum tamen est pro *-āuit* etiam *-āt* fieri, quod (Lucret.) non ex illo procedendi modo phoneticus qui dicitur effici, sed analogia niti puto: *laudāuistī*: *laudāstī*; *laudāuit*: *laudāt* (pro **laudaut*).

Uocabulum **ayizdiō* (cf. *αἰσιδίωναι*) mutabatur ita, ut fieri assolet: **ayizdiō* \Rightarrow *a(y)udiō*; species uocabuli, quod cum eo uocabulo aliqua ex parte iungitur, aliter exstitisse uidetur, siue per syncopen, siue per debilitationem uocis initialis *a*: **ob-ayizdiō* \Rightarrow **ob[a]yizdiō* \Rightarrow *oboediō*; in qua re mutatio *ui* \Rightarrow *oe* exitus esse uidetur eiusdem procedendi modi, quo factum est, ut soni sociati *io*, *eo* in *filiolus*, *aluelus* non mutarentur.

De origine formarum contractarum quae dicuntur in perfecto in hac

dissertatione sermo non est, cuncta enim interpretandi tentamina tum demum suscipi poterunt, cum notum erit, unde perfectum, quod in *-uī* terminatur, exortum sit.

In aduerbiis, quae in *-uorsum* terminantur: *aliōrsum*, *hōrsum*, *prōrsum* *-us*, *quōrsum* *-us* \Leftarrow *aliō-uorsum*, rectus procedendi modus phoneticus qui dicitur, non quaerendus uidetur: propter magnam copiam aduerbiorum cum *-uorsum* compositorum hic correptionem adhibitam esse puto; ad uocem *ō* confirmandam formas non compositas: *aliō*... haud parui momenti fuisse pro certo habendum est.

Quae cum ita sint, illud *u* ea solum de causa non interisse puto quod inter uocales eiusdem generis esset. Exempla, quae hic Solmsenio auctore afferuntur, non satis firma argumenta habenda uidentur: *sī uīs* (**sei uets*) in *sīs* mutatum est, quod saepe usitatur ad urbanitatem praestandam, *lauābrum* exortum esse puto uocabuli *lābrum* distractione ad *lauātrīna* et inuerse *lātrīna* correpta species esse uidetur, quae iuxta pristinum uocabulum *lauātrīna* et per analogiam *lauābrum* || *lābrum* formata est. Quas formas fortasse quasi exemplar habuisse putandum est in illis Plauti: *lauī* | *lauāuī* (Rud. 537. 1037). Non satis tamen clarum est, unde *lābrum* pro **laubrum* (cf. *lautus*), quod exspectari possit, exortum sit, cui in compositis *-lūbrum* respondet (*po-lūbrum*, cf. *dī-lūtus*).

24. H. Pedersen. *Moyen-irlandais bad fiadnaisi* (Middelirsk *bad fiadnaisi*) pp. 251—254.

La phrase *bad fiadnaisi* se trouve à plusieurs reprises dans le texte de Táin bó Cualnge. Je renvoie à l'édition de Windisch l. 2927, 2942, 2839, 2841, 6025, 6130. Dans tous ces passages Windisch a interprété *bad* comme une forme verbale. Mais un examen attentif du contexte prouve, à n'en pas douter, que cette interprétation est impossible. Il s'agit d'une phrase faite ayant la signification de 'vis-à-vis, en présence de', et *bad* n'est évidemment autre chose qu'une forme de *fiad* offrant le traitement régulier des mots proclitiques.

26. E. Klich. *La phonétique du dialecte tzigane des environs de Rabka* (Fonetyka cygańszczyzny rabczańskie) p. 267—282.

La transcription des textes tziganes de Kopernicki (que d'ailleurs le prof. Rozwadowski a expliquée dans sa préface aux textes de K.) prêtant à une légère confusion, ce travail-ci ne sera pas sans quelque utilité. Il confirme en général la manière dont K. a saisi la phonétique du parler tzigane. Plus encore: en décrivant la phonétique du dialecte tzigane de Rabka, il décrit en même temps la phonétique du parler représentatif des dialectes tziganes sur le versant nord des Carpathes occidentaux, dialectes très peu différents les uns des autres.

Voici les lignes générales de la phonétique tzigane de Rabka :

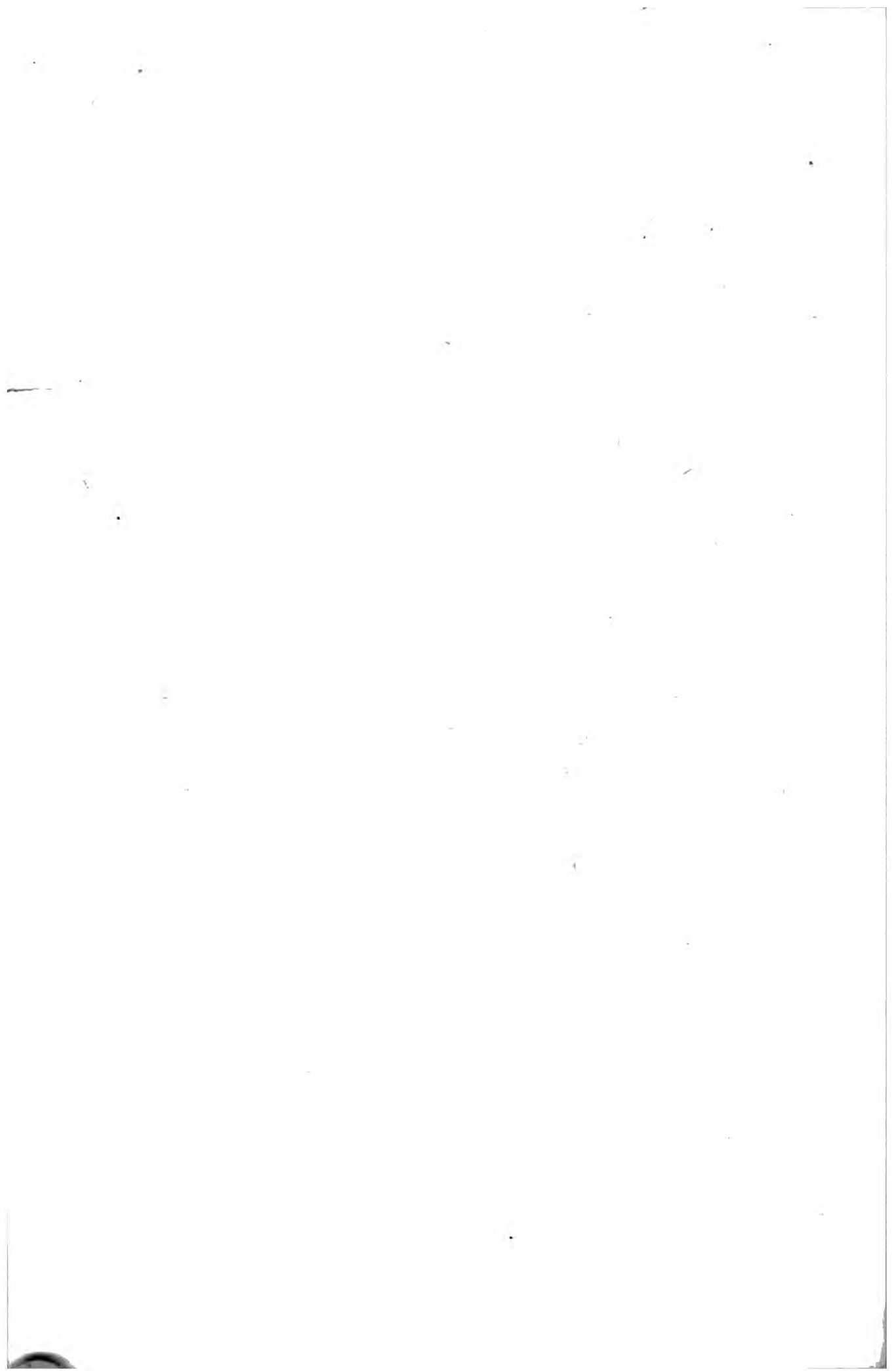
Le dialecte ne possède pas de voyelles longues autonomes au point de vue psychologique. Les voyelles sont: *u, o, a, e, i*; ce dernier, précédé de consonnes dentales, articulées du bout de la langue, *t, d, s, z, c, ʒ, ł*, de chuintantes *š, ž*, accuse une tendance à l'articulation plus ouverte. L'accent est assez énergique et, de ce fait, l'articulation des voyelles *a, e, o* qui suivent immédiatement l'accent subit un rétrécissement et passe en avant. L'accent tombe ordinairement sur l'avant-dernière, mais il y a aussi des oxytons qui sont, peut-être, des traces de l'ancienne oxytonèse. L'accent sur la troisième depuis la fin est, sans doute, provoqué par l'emphase.

Le consonantisme est caractérisé par une aspiration nette et énergique. Les aspirées *p', t', k', č'*, semblent être quelquefois des *p, t, k, č + χ* à l'articulation rude, laryngale, propre aussi à la spirante vélaire qui apparaît autonome. On peut quelquefois observer cette rude articulation, quand on prononce *h* laryngale. Une autre particularité du consonantisme c'est les spirantes palatales *š, ž*, empruntées au polonais et dues à l'assimilation; c'est aussi les palatales affriquées *č, ʒ* développées d'anciennes *t, d'*, *č, ʒ*. Comme une variété bien palatale apparaît aussi *l* alvéolaire (à côté de *l* articulé du bout de la langue) et les vélares *k, g*. *ú* médial perd son occlusion devant *č, ʒ* et à la finale du mot. La prothèse de *ž* est un phénomène très fréquent. Le sandhi externe est celui du polonais, du sud et tend vers la sonorisation. L'assimilation dans les groupes de consonnes et la simplification arrivent tout à fait fréquemment.

29. A. Sobolevskij. *De deux bouts opposés du monde scythique* (СЪ ДВУХЪ КОНЦОВЪ СКИФСКОГО МІРА) pp. 315—317.

1. Le nom des Scythes, *Σάσαι* et *Σκολότοι* chez Hérodote, s'est conservé dans les noms des villages: *Sakul'a* en Serbie, *Sakulevo* en Macédoine, et dans l'appellation des Magyars de Transylvanie *Szekler*. La preuve que les Scythes avaient été autochtones sur les bords du Danube et au sud de ce fleuve se trouve dans les noms des rivières et des lacs de la Russie méridionale et centrale ou dans les parties de ces noms. L'auteur analyse entre autres les noms: *Mor-ava, Ol-ava, Or-ava, Sava* ← **Os-ava, Dr-ava, Var-dar* || *Οὐαρ-δάνης* «Kouban» || *Don, Bosna* || *Do-bosna* || *Čerebesna, Neretva* || *Gu-retvina, Panega* || *Pinega* || *Sinega* || *Oněga*.

2. Des concordances étymologiques existent entre les noms des rivières de la Russie méridionale et d'Altai: la rivière alt. *Terehta* et les différents noms russes: *Lekta, Ne-rehta, Oxta*; alt. *Tersь* et les affluents du Dnieper et du Don, *Teresica, Ko-rsa*, v. rus. *Rzьsь*.

SPIS PRAC ZAWARTYCH W TOMIE I.

I. Językoznawstwo ogólne. — Linguistique générale.

	Strona
1. J. Baudouin de Courtenay: Ilościowość w myśleniu językowym Résumé français: La notion de quantité dans le langage . . . p.	3 321
2. W. Doroszewski: Czynniki społeczny i indywidualny w rozwoju znaczeniowym wyrazów	19
Résumé français: Le facteur social et individuel dans l'évolution sémantique des mots p.	323
3. A. Krokiewicz: O głównych częściach gramatyki i ich stosunku wzajemnym	37
Résumé français: Des parties principales de la grammaire et de leurs rapports réciproques p.	325
4. J. Marouzeau: Les tâches de la stylistique	47
5. M. Rudnicki: Język jako zjawisko pamięciowe (Prawo identyfi- kacji wyobrażeń niedostatecznie różnych)	53
Résumé français: La langue comme phénomène de la mémoire (La loi d'identification des notions qui ne sont pas suffisamment distinctes) p.	325
6. C. C. Uhlenbeck: De afwezigheid der datief-conceptie in het Blackfoot	71
Résumé français: L'absence de la notion de datif en pied-noir. . p.	326

II. Językoznawstwo indoeuropejskie. — Linguistique indoeuropéenne.

1. Zagadnienia w związku z całością. — Questions concernant l'ensemble.

7. A. Cuny: Réflexions sur le type $\chi\rho\acute{\eta}$ ($\zeta\eta\nu$, etc....) et le type $\eta\chi\acute{\omega}$.	85
8. J. Kuryłowicz: σ indo-européen et h hittite	95
9. A. Meillet: Un suffixe indo-européen méconnu	105
10. M. Niedermann: De quelques noms indo-européens du millet .	109
11. J. Schrijnen: \ddot{i} et \ddot{u} informatifs en indo-européen	119
12. S. Szober: Postaciowe znaczenie praindoeuropejskich zdwojonych tematów czasownikowych typu stind. <i>jigāmi</i> , greek. $\beta\acute{\iota}\beta\alpha\mu$. .	125
Résumé français: L'aspect des thèmes verbaux indoeuropéens du type skr. <i>jigāmi</i> , gr. $\beta\acute{\iota}\beta\alpha\mu$ p.	326
13. J. Vendryes: A propos de trois mots iraniens signifiant «sec» .	137

2. Język grecki. — Langue grecque.

	Strona
14. A. J. Carnoy: Psychologie de l'article grec	143
15. I. Sajdak: Anonymi Oxoniensis lexicon in orationes Gregorii Nazianzeni	153
16. A. Śmieszek: Nowa próba objaśnienia greckiego nagłosowego ζ z pra-indoeur. *i- (*y-) Résumé français: Un nouvel essai d'expliquer le ζ- grec de l'i.-e. *i- (*y-)	179 p. 328
17. S. Witkowski: Homerus quomodō commoditati versus pangendi consulat	183

3. Łacina. — Le latin.

18. M. Budimir: Lat. <i>mpl</i> ← <i>ml</i>	199
19. A. Ernout: <i>Adolēre, abolēre</i>	203
20. J. Otrębski: Łacińskie grupy <i>-oui-</i> <i>-oue-</i> <i>-ouo-</i> przed spółgłoską Résumé latin: De sociatis sonis latinis <i>-oui-</i> <i>-oue-</i> <i>-ouo-</i> ante consonantem	209 p. 329
21. M. M. Pokrowsky: Etymologica	223

4. Języki celtyckie. — Langues celtiques.

22. G. Dottin: Le breton <i>emez-an</i> «dit-il»	229
23. N. Jokl: Kelten und Albaner (Eine Untersuchung ihrer Isoglossen)	235
24. H. Pedersen: Middelirsk <i>bad fiadnaisi</i>	251
Résumé français: Moyen irlandais <i>bad fiadnaisi</i>	p. 332
25. A. Sommerfelt: L'origine indo-européenne du prétérit celtique en <i>t</i> .	255

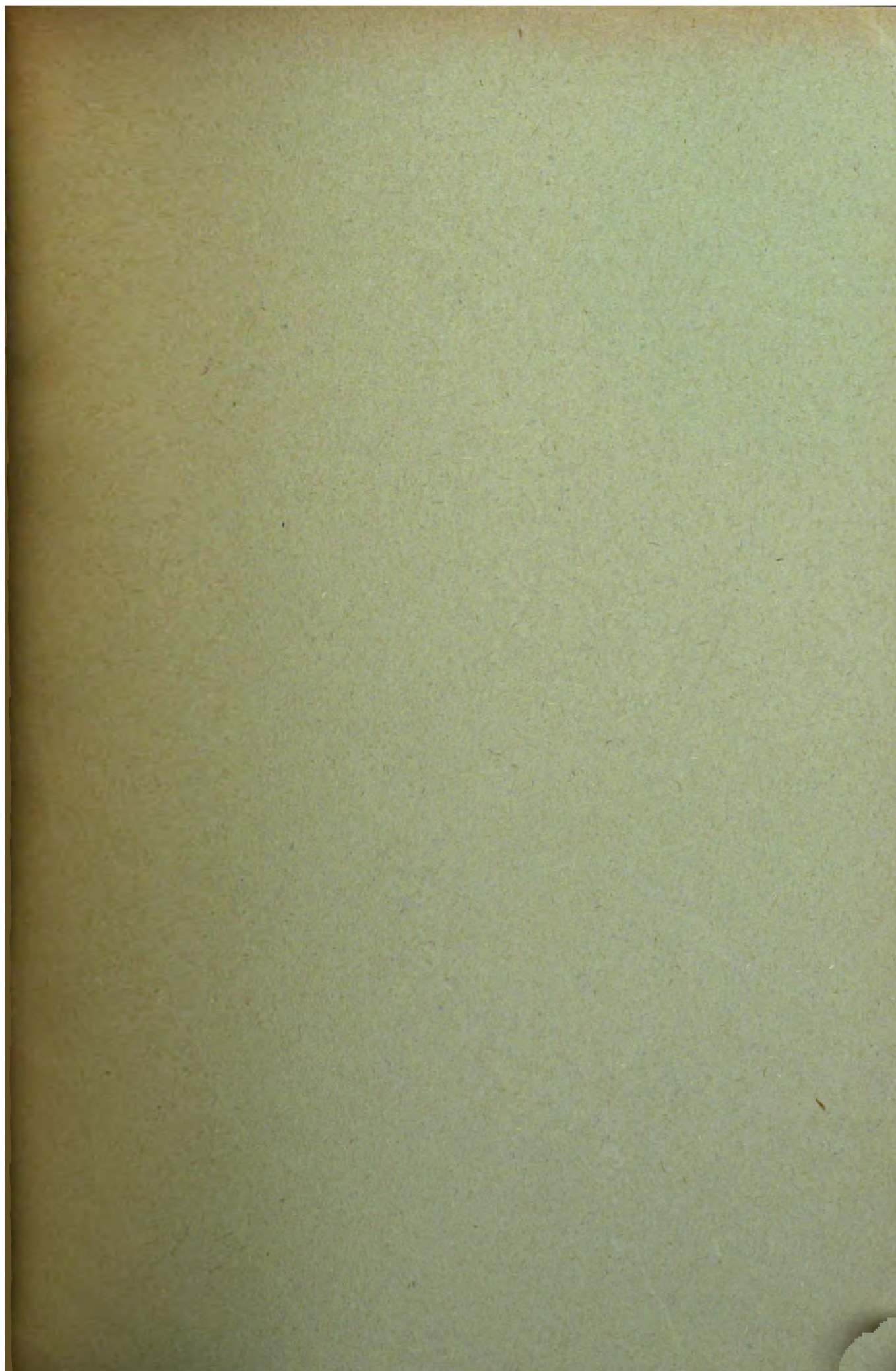
5. Język cygański. — Langue tzigane.

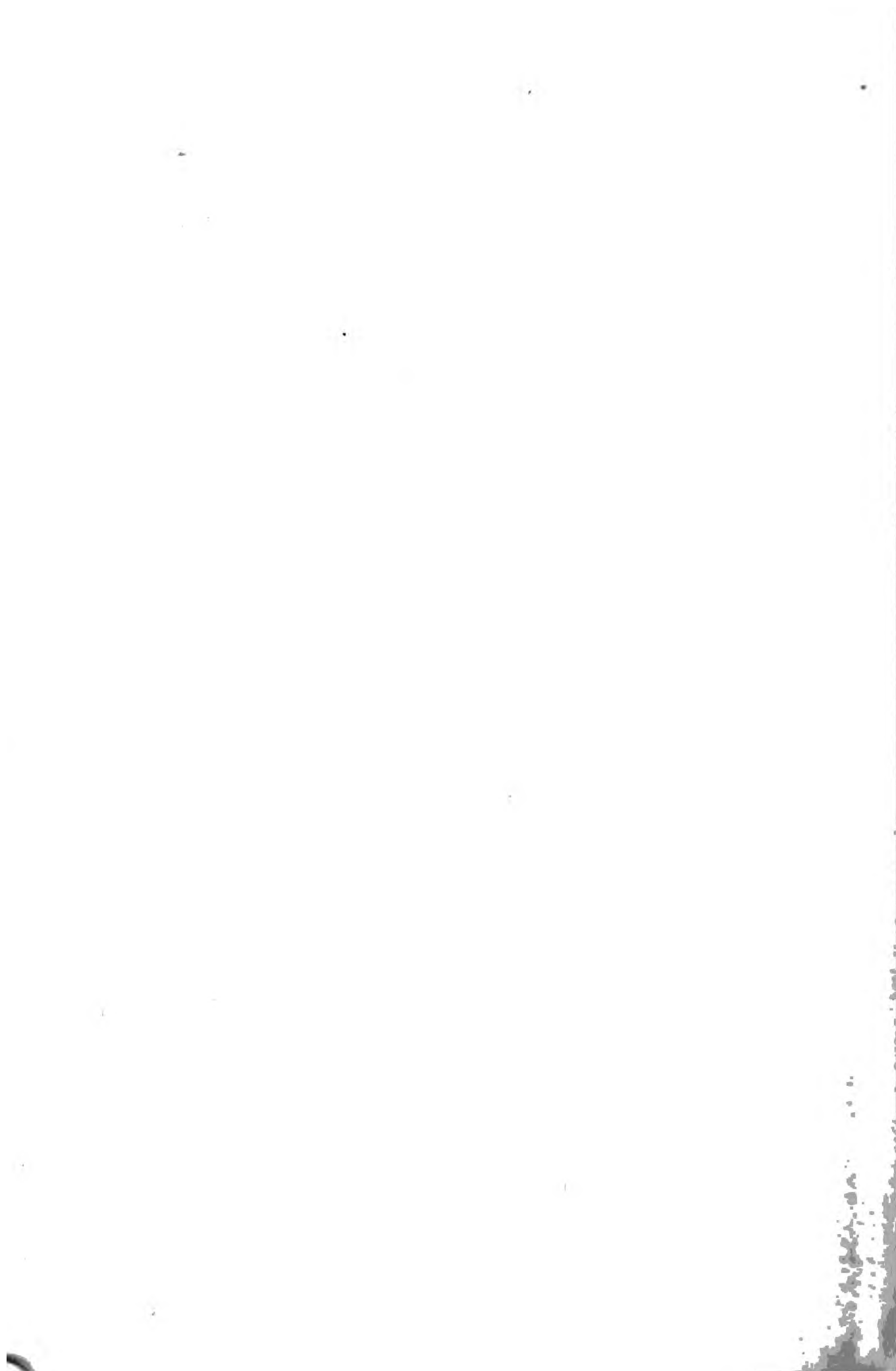
26. E. Klich: Fonetyka cygańszczyzny rabczańskiej	267
Résumé français: La phonétique du dialecte tzigane des environs de Rabka	p. 332

III. Nauki pograniczne i pokrewne. — Domaines limitrophes

27. C. Autran: De <i>Sem</i> et de ses «frères»	285
28. K. Oštir: Prěslave <i>lvz</i> «lion»	295
29. A. I. Sobolevskij: Съ двухъ концовъ скиѣскаго міра	315
Résumé français: De deux bouts opposés du monde scythique	335

SYMBOLAE GRAMMATICAE

IN HONOREM

IOANNIS ROZWADOWSKI

VOLUMEN II

CRACOVIAE
APUD BIBLIOPOLAS GEBETHNER & WOLFF
1928

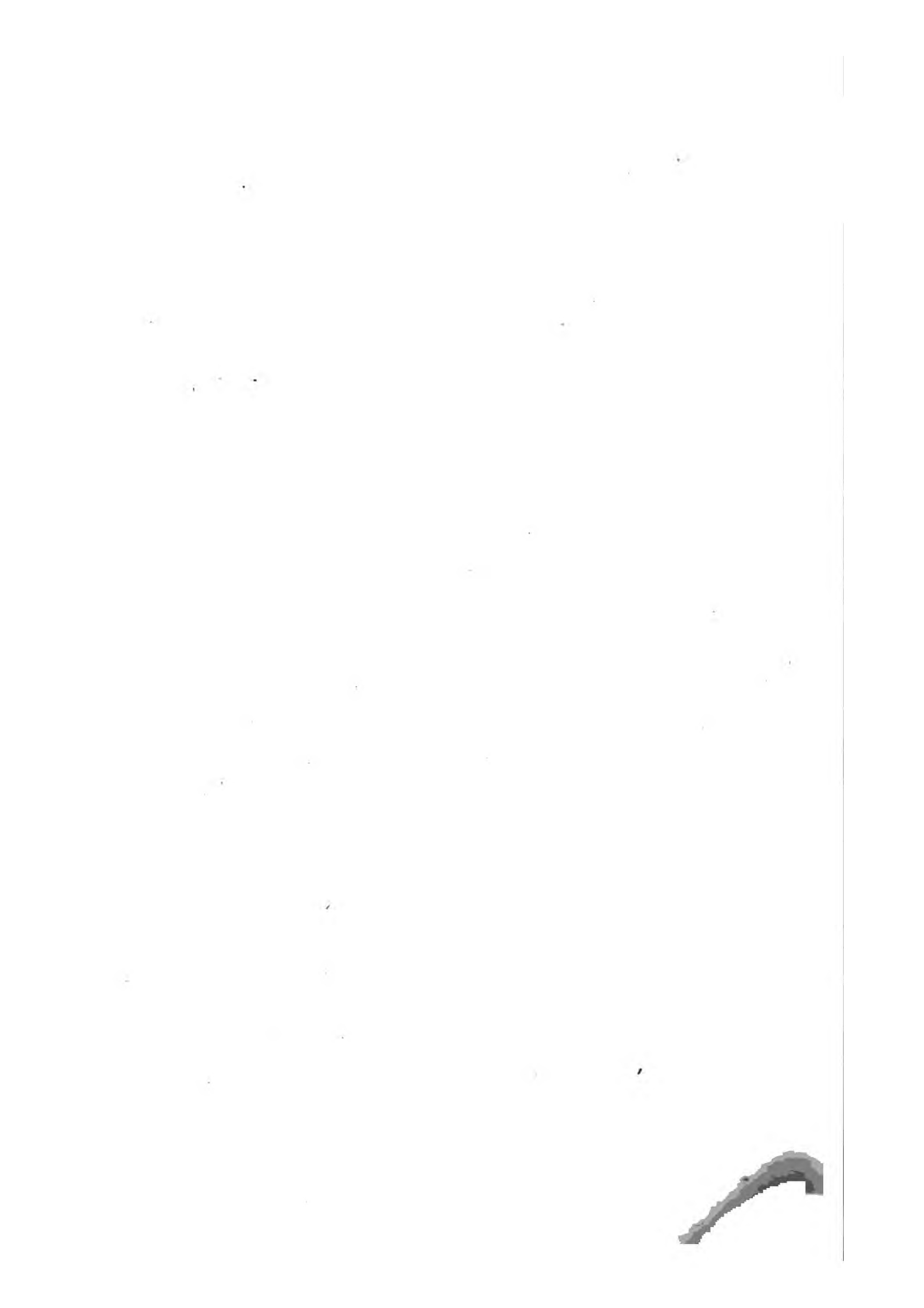
3011 d. $\frac{101}{2}$

SYMBOLAE GRAMMATICAE

IN HONOREM

IOANNIS ROZWADOWSKI

SYMBOLAE GRAMMATICAE

IN HONOREM

IOANNIS ROZWADOWSKI

VOLUMEN II

CRACOVIAE
APUD BIBLIOPOLAS GEBETHNER & WOLFF
1928

Z zasiłku
Wydziału Nauki Ministerstwa W. R. i O. P.

Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem Józefa Filipowskiego.

IV.
JĘZYKOZNAWSTWO BAŁTYCKO-
SŁOWIAŃSKIE.
LINGUISTIQUE BALTO-SLAVE.

A.
JĘZYKI BAŁTYCKIE.
LANGUES BALTIQUES.

D. W. Bubrich.

Czy istniały wspólne słowiańsko-bałtyckie zmiany w dziedzinie akcentuacji?

I.

Między prajęzykiem słowiańskim a bałtyckim zauważyć można różnice akcentuacyjne, pochodzące z epoki poprzedzającej najdawniejsze przesunięcia akcentowe (którymi zajmowali się de Saussure i Fortunatow).

Przedewszystkiem należy wskazać na to, że język prabałtycki w epoce poprzedzającej najdawniejsze przesunięcia akcentowe przeżył proces zmiany intonacji akutowej zgłosek długich (»gestossene Länge«) w pewnych określonych warunkach na intonację cyrkumfleksową (»geschleifte Länge«), a równoległej zmiany nie można znaleźć na gruncie słowiańskim. Wspomniany proces da się ująć w następujące prawo: w czasie, zanim jeszcze końcowe *-m* zmieniło się w *-n*, wszystkie końcowe spółgłoski z wyjątkiem *-s* i *-m* zanikły, przyczem ostatnia zgłoska, jeśli była akutowana, otrzymała intonację cyrkumfleksową. Za przykład zaniku *-r* może służyć *sesũ* i t. p., *duktẽ* i t. p., zaniku *-n*: *akmũ* i t. p., *žolẽ* i t. p. Co do *žolẽ* należy podnieść, że formy takie są śladem istniejących niegdyś tematów na *-(i)jēn*, tak samo, jak na gruncie słow. są ślady tych tematów w postaci form gen. sing. *zemjē* || *zemjē* i t. p., a śladem tematów na *-ān* formy gen. sing. *ženj* i t. p. Zanik *-t* mamy w formach jak *měnũ*, 3 sg. praes. praes. *sāko*, 3 sing. praeter. *kīrto*, 3 sing. praeter. *věžē*, 3 permiss. *te-vežē* i t. p. Dowodem, że powstała tu nowa intonacja cyrkumfleksowa, jest zachowanie długości zgłoski końcowej, nie mówiąc już o jakości akcentu¹⁾.

¹⁾ Przytoczone tu bałtyckie prawo można przyjąć bez żadnych wahań, ponieważ nie ma ani jednego przeciwnego mu przykładu. Przyjęcie tego prawa

Następnie można tu przytoczyć fakt, że w epoce poprzedzającej najstarsze przesunięcia akcentowe język prabałtycki i prasłowiański w rozmaity sposób wykazywały odziedziczone z doby praindoeuropejskiej możliwości co do wyrównań analogicznych w zakresie niektórych zjawisk u imion o temacie na $-ā$ i na $-(i)ǫē$.

Co do imion o temacie na $-(i)ǫē$ trzeba najpierw zauważyć, że — reprezentowane w niektórych tylko językach indoeuropejskich — są one produktem rozwoju późniejszego, po-praindoeuropejskiego. W języku praindoeuropejskim były fakta, na których podstawie można objaśnić zjawiska takie, jak $u\bar{l}k^{u}is$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫēs$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫai$ i t. d. wraz z możliwością dalszych przekształceń, oraz zjawiska typu $u\bar{l}k^{u}(i)ǫē$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫēs$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫēi$ w innych językach indoeuropejskich. Zjawiska te ($u\bar{l}k^{u}ē(i)$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫēs$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫai$ i t. p.) zgadzają się zupełnie ze zjawiskami typu $limē(n)$, $lim(n)nes$, $lim(n)nai$ i t. p. Objasnienie zjawisk jak $u\bar{l}k^{u}is$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫēs$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫai$ polega na uogólnieniu tematu o typie $u\bar{l}k^{u}(i)ǫ-$ przed $i \Rightarrow \bar{i}$. Zjawiska typu $u\bar{l}k^{u}(i)ǫē$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫēs$, $u\bar{l}k^{u}(i)ǫēi$ objaśniają się kontaminacją tematu o typie $u\bar{l}k^{u}ē(i)$ w postaci obocznej $u\bar{l}k^{u}ē$, z tematem typu $u\bar{l}k^{u}(i)ǫ-$. Z tego rodzaju wypadkami kontaminacji jeszcze nieraz trzeba się liczyć. Ze zjawisk starych por. np. $d(u)ǫō(u)$, $d(u)ǫōus$ i t. d. zamiast $dō(u)$, $dōus$ obok $d(u)ǫes$ (jak $medhōus$ obok $medh(u)ǫes$) i t. d., z nowszych, zaś por. np. prasłow. $to(p)-n-ǫti$, $to(p)n$ zamiast $top-ǫ-ti$, $to(p)-n$.

Przyjąwszy przytoczone objaśnienie pochodzenia tematów na $-(i)ǫē$, można się zorientować w kwestji pierwotnej akcentuacji form acc. sing. tematów na $-ā$ i na $-(i)ǫē$. U tematów na $-ā$ zakończenia $-ām$ i t. d. miały intonację akutową. U tematów na $-(i)ǫē$ rzecz miała się inaczej. Końcówki $-(i)ǫēm$ i t. d. były kontynuantami końcówek $-ēm$ i t. d., zbudowanych na tych zasadach, co $d(i)ǫēm$, $g^{o}m$ i t. d. Skoro dla $d(i)ǫēm$, $g^{o}m$ przyjmuje się intonację cyrkumfleksową, należy ją też przyjąć jako pierwotną dla końcówek $-ēm$, a potem i dla $-(i)ǫēm$ i t. d. Pierwotne stosunki uległy wyrównaniu na gruncie bałtyckim i słowiańskim, ale w rozmaitych kierunkach: w bałtyckim na wzór zakończeń

usuwa wszelką potrzebę zmuszonych dociekań nad praindoeuropejską zmianą intonacji akutowej na cyrkumfleksową w wypadkach zaniku końcowej głoski niegłoskotwórczej. Jeśli bowiem usunie się na bok zjawiska bałtyckie, to nie będzie wcale dość prawdopodobnych przykładów, na których możnaby oprzeć hipotezę o praindoeuropejskim pochodzeniu tej zmiany intonacyjnej. Co do praindoeurop. wypadków jak $g^{o}m$ $dǫēm$, w których musi się widzieć zmianę intonacji akutowej na cyrkumfleksową, to są to zjawiska zupełnie innej kategorii, choćby dlatego, że chodzi tu o zanik nie końcowej ale wewnętrznej głoski. Co do praindoeurop. zmiany intonacji akutowej na cyrkumfleksową por. dodatek II do mojej pracy p. t. «Северно-кашубская система ударения» str. 186 i nn.

-*ām* i t. d. końcówki *-(i)īēm* i t. d. otrzymały intonację akutową, a na gruncie słowiańskim zakończenia *-ām* i t. d. zmieniły intonację na cyrkumfleksową na wzór końcówek *-(i)īēm* i t. d. I oto mamy: acc. sing. *rañką* (z prawidłowym skróceniem ostatniej zgłoski według prawa Leskiena, ale z nieprawidłowym akcentem zapożyczonym przez analogję z acc. sing. tematów na *-ō* w związku ze zmieszaniem $a \Leftarrow \bar{a}m$ i $a \Leftarrow \bar{o}m$): ale *rōkq*; acc. pl. *rankàs* ale *rōky*; acc.(-nom.) du. *ranki* ale ale *rōčē*. W związku z tem na gruncie bałtyckim wzmożone użycie intonacji akutowej w końcówkach acc. plur. doprowadziło do tego, że intonacja ta ustaliła się wogóle we wszelkich formacjach acc. plur. masc.-fem.

Aby uniknąć nieporozumienia, trzeba zaznaczyć, że można nie zgadzać się z przedstawionem tu oświetleniem różnic akcentuacyjnych bałtyckich i słowiańskich, nie można jednak nie uznać za fakt, że są takie różnice, które pochodzą z doby poprzedzającej najdawniejsze przesunięcia akcentowe.

II.

W samej istocie słowiańskich i bałtyckich najdawniejszych przesunięć akcentowych można dostrzec niemało różnic.

W dodatku I do mojej pracy p. t. «Северно-кашубская система ударения» starałem się oświetlić te różnice z punktu widzenia słowiańskiego. Myśl moja streszcza się w tem, że przesunięcia akcentu, przeprowadzone na gruncie słowiańskim i mające odpowiednik w bałtyckim, poprzedzone były przez przesunięcia akcentowe, jakie nie mają żadnej analogji na gruncie bałtyckim. — Teraz spojrzę na te różnice ze strony bałtyckiej. I znów moja myśl streści się w tem, że przesunięcia akcentu bałtyckie, które mają analogję na gruncie słowiańskim, były poprzedzone przez takie przesunięcia, dla których niema żadnych odpowiedników po stronie słowiańskiej.

Najdawniejsze przesunięcia akcentowe bałtyckie sprowadzam do dwu praw, które nie stanowią żadnej nowości w nauce, ale sformułowane są całkiem ściśle i dlatego mogą być podstawą dla pewnych wniosków.

Pierwsze prawo: jeśli końcowa zgłoska wyrazu była akutowana, a poprzedzała ją jedna zgłoska także akutowana, albo grupa zgłosek z jakąbądź intonacją, akcent zaś wyrazowy padał na zgłoskę końcową, to przesunął się ten akcent ze zgłoski końcowej na pierwszą. Np. acc. plur. *dārbus eřžilus* obok *darbū eřžilū*.

Drugie prawo: jeśli zgłoska końcowa w wyrazie była akutowana, a poprzedzała ją zgłoska cyrkumfleksowana lub krótka, albo grupa zgłosek, z których ostatnia była cyrkumfleksowana lub krótka, a jeśli przytem

akcent padał na tę zgłoskę cyrkumfleksowaną lub krótką, przedostatnią w wyrazie, -- nastąpiło przesunięcie akcentu ze zgłoski przedostatniej na końcową. Np. acc. plur. *ratūs dalykūs* obok gen. plur. *rātū dalykū*.

Pierwsze z tych praw działało wcześniej, jak widać z tego, że jeśli akcent przesunął się ze zgłoski przedostatniej cyrkumfleksowanej lub krótkiej na końcową akutowaną, w żadnym wypadku nie cofał się on już z końcowej akutowanej na początkową. Np. acc. plur. *dalykūs* obok gen. plur. *dalykū*.

Aby wykazać działanie obu tych praw, przejdę po krótko litewską deklinację rzeczowników we wszystkich formach i konjugację w formach praes., praeter. i infin. Dla zaoszczędzenia miejsca wywody swe przeprowadzę w ten sposób, jakbym przypuszczał, że każdy czytelnik ma w ręku ku pomocy gramatykę O. Wiedemanna.

Deklinacja rzeczowników. — W odmianie rzeczowników spotyka się wogóle cztery typy wymian akcentowych w zależności od pierwotnych właściwości intonacyjnych zgłosek tematu oraz od pierwotnego miejsca akcentu. U rzeczowników o temacie na *a* ($\Leftarrow \delta$) spotyka się jednak w sing. tylko dwa typy ruchomego akcentu, bez wątpienia dlatego, że u tych rzeczowników w sing. te dwa typy wyparły całkowicie dwa inne, a mianowicie typ *rātūs* i t. d. wyparł typ **takās* i t. d., a typ *tiltās* i t. d. wyparł typ *darbās* i t. d. Podstawą dla wyparcia jednych typów przez drugie było zidentyfikowanie miejsca akcentu w niektórych formach, spowodowane najdawniejszymi przesunięciami akcentowymi. Warto zaznaczyć, że w jednej formie zachowało się zjawisko pierwotnie właściwe typowi **takās* i t. d., a mianowicie w voc. sing., w formie, która wogóle posiada pewną odrębność akcentuacyjną: na wzór *takè* na podstawie utożsamienia typów akcentu ruchomego powstało też *ratè*. Ograniczenie ilości typów akcentuacji u rzeczowników na *-a* ($\Leftarrow \delta$) pociągnęło za sobą ciekawe następstwo: w szeregu form sing. przestał całkiem istnieć akcent na końcówkach. Na wzór tematów na *-a* ($\Leftarrow \delta$) właściwość tę przyjęły także inne kategorie rzeczowników w formach sing. o takich samych końcówkach jak u tematów na *-a* ($\Leftarrow \delta$), a mianowicie w dat. sing i acc. sing.

Odmiana rzeczowników na *-a* ($\Leftarrow \delta$). Singularis. O loc. sing. por. niżej, ponieważ formy loc. trzeba omówić w związku z formami innych rzeczowników. Co do form innych przypadków, to trzeba podnieść, że instr. sing. daje nam obraz działania wskazanych wyżej praw: *takū* obok g. pl. *takū* (zachowanie starego akcentu), *ratū dalykū* obok gen. plur. *rātū dalykū* (działanie drugiego prawa), *darbu ežilū* obok gen. pl. *darbū ežilū* (działanie prawa pierwszego), *tiltu āpjūku* obok gen. plur. *tiltu, āpjūkū* (zachowanie starego miejsca akcentu), a w innych przypadkach zachowało się stare miejsce akcentu, o ile

nie zostało ono zmienione wskutek ograniczenia ilości typów akcentuacyjnych w liczbie pojedynczej. — Plur.-du. O loc. plur. z jednej strony, a o dat. pl. i dat. instr. du. z drugiej strony por. niżej, ponieważ formy te muszą być omówione w związku z formami innych rzeczowników. Co do innych form można powiedzieć, że w acc. pl. i w nom.-acc. du. widać działanie ustalonych wyżej praw: *takùs* i *takù* obok gen. plur. *takù* (zachowanie starego akcentu), *ratùs* i *ratù*, *dalykùs* i *dalykù* obok g. plur. *rātū dalykū* (działanie prawa drugiego), *dárbus* i *dárbu*, *eřžilus* i *eřžilu* obok gen. pl. *darbū eřžilū* (działanie prawa pierwszego), *tiltus* i *tiltu*, *āpjūkus āpjūku* obok gen. plur. *tiltū āpjūkū* (zachowania starego miejsca akcentu), gdy w innych przypadkach zachowało się pierwotne miejsce akcentu.

Odmiana rzeczowników na *-y* || *-ja*. — Należące tu zjawiska różnią się od stosunków panujących u rzeczowników na *-a* ($\Leftarrow \delta$) tylko w nom., voc. i acc. sing. Formy te zachowały stare miejsce akcentu, prócz acc. sing., co do którego por. wyżej.

Odmiana rzeczowników na *-o* ($\Leftarrow \bar{a}$). O log. sing. i plur. z jednej strony i o dat. i instr. plur. i du. z drugiej por. niżej, ponieważ formy te trzeba omawiać w związku z formami innych rzeczowników. Nom. i voc. sing. zmieszały się na korzyść nom. sing., ale w wypadkach typu *galvā pabaigā* przeważył voc. sing. Widocznie nie co innego, jak wyłuszczone zgodność nom. sing. w wypadkach typu *mergā* oraz *rankā ganyklā* i *galvā pabaigā* doprowadziła do zgodności także w nom. plur. typów *meřgos* (zjawisko nowe) i *raņkos ganŷklos* (zjawisko stare) oraz *gālvos pābaigos* (jawisko nowe), co było równoznaczne z zanikiem akcentu na końcówkach w nom. plur. Tak samo zanikł akcent na końcówkach w dat. i acc. sing., por. wyżej. W nom. sing. (z wyjątkiem wypadków typu *galvā pabaigā*) instr. sing., acc. plur. i nom. acc. du. widoczne jest działanie znanych dwu praw: *mergā mergā mergās mergi* obok gen. plur. *mergū* (zachowanie starego miejsca akcentu), *rankā rankā rankās ranki*, *ganyklā ganyklā ganyklās ganykli* obok gen. plur. *raņkū ganŷklū* (działanie prawa drugiego), — *gālva gālvās gālvi*, *pābaiga pābaigas pābaigi* obok gen. plur. *galvū pabaigū* (działanie prawa pierwszego), *lēpa lēpa lēpas lēpi*, *rāgana rāgana rāganas rāgani* obok gen. plur. *lēpū rāganū* (zachowanie starego miejsca akcentu), a w innych przypadkach zachowało się pierwotne miejsce akcentu.

Odmiana rzeczowników na *-é*. — Tylko w nom.-voc. sing. stosunki nie są paralelne z panującymi u rzeczowników na *-o* ($\Leftarrow \bar{a}$). W formie tej zachowało się mianowicie stare miejsce akcentu.

Odmiana rzeczowników na *-i*. O loc. sing. i plur. z jednej strony, a instr. sing. plur. i du. oraz o dat. plur. i du. z drugiej por. niżej, ponieważ formy te musi się omówić w związku z formami innych

rzeczowników. W nom. plur. znikł akcent na końcówce na wzór rzeczowników na *-o* ($\Leftarrow a$). Tak samo znikł akcent na końcówkach w dat. i acc. sing., por. wyżej. W acc. plur. i nom. acc.-du. panują stosunki wywołane działaniem znanych nam dwu praw: *avis avi avi* obok gen. plur. *aviū* (zachowanie starego akcentu), *širdis širdi* obok gen. plur. *širdziū* (działanie prawa pierwszego), *nósis nósi* obok gen. plur. *nósiū* (zachowanie starego akcentu), we wszystkich zaś innych formach, których osobno nie wymieniamy, zachowało się pierwotne miejsce akcentu.

Odmiana rzeczowników na *-ū*. Stosunki tu paralelne z panującymi u rzeczowników o temacie na *-i*.

W odmianie rzeczowników o temacie spółgłoskowym, która zachowała się w nom.-voc. sing., gen. sing., po części w dat. sing. (*šūn* \Leftarrow *šūni*), nom. plur. oraz gen. plur. (*akmenū šunū dukterū debesū* itd.), a w innych przypadkach nie różni się od odmiany tematów na *-i*, — zanikło akcentowanie końcówek. Co do dat. sing., por. wyżej, a w nom. plur. oddziaływała analogja do rzeczowników o temacie na *-o* ($\Leftarrow \bar{a}$). W innych przypadkach widać zachowanie pierwotnego miejsca.

Co do loc. sing. i plur. wszystkich rzeczowników należy zauważyć, że element *-e* w sing. przedstawia widocznie jakąś aglutynatę o intonacji akutowej ze skróceniem długości według prawa Leskiena. Zgłoska z intonacją akutową ściągnęła na siebie akcent z końcówki w wypadkach, w których zgłoska końcowa była cyrkumflektowana lub krótka, np. w wypadkach typu: *takei + ē* \Rightarrow *takejē...* (*takè*), *darbei + ē...* \Rightarrow *darbejē...* (*darbè*), *erželei + ē* \Leftarrow *eržilejē...* (*eržilè*). Na zgłosce tej przeto drogą analogji ustalil się akcent u wszystkich rzeczowników, u których akcent pierwotnie padał na końcówkę. W loc. pl. *-se* stoi zamiast dawniejszego (poświadczanego w zabytkach) *-su*.

Co do form zawierających w końcówce *m* należy zaznaczyć, że druga zgłoska w tych końcówkach miała w jednych wypadkach intonację akutową, a w innych była krótka. Zgłoska akutowana była w instr. plur. (*-mis* \Leftarrow *-mīs* ze skróceniem długości według prawa Leskiena = prasłow. *-mi*) i w dat. instr. du. (*-m* \Leftarrow *-ma* \Leftarrow *-mā* ze skróceniem według prawa Leskiena = prasłow. *-ma*). Zgłoska ta była krótką w dat. plur. (*-ms* \Leftarrow *-mūs* = prasłow. *-mš*), a także i w instr. sing. (*-mi* = prasłow. *-mš*). W związku z instr. sing. trzeba zaznaczyć, że akcentuacja tej formy wcześniej lub później uległa działaniu analogji do instr. plur. Co do akcentuacji reszty form zawierających *m* w końcówkach, jeśli akcent pierwotnie padał na końcówkę, jasne są następujące fakta. Niegdyś na drodze fonetycznej zaszła w dat. plur. zmiana: *-āmus* \Rightarrow *-āms*, *-ōmus* \Rightarrow *-ōms*, *-īmus* \Rightarrow *-īms* itd., w instr. plur. *-amīs*, *-imīs* itd., ale *ōmis*, w dat.-instr. du. *-amā* \Rightarrow *-am̃*, *-imā* \Rightarrow *-im̃*, ale *-ōma* \Rightarrow *óm*. Później zaszło drogą analogji

wyrównanie tam wszędzie, gdzie było cokolwiek do wyrównania. W instr. plur. powstało *omīs* na wzór *-amīs*, *-imīs* itd. Co się zaś tyczy dat.-instr. du., to tam niezgodność nie mogła się wyrównać tak prosto jak w instr. plur., ponieważ chodziło tam nie tylko o oddziaływanie jednych przykładów dat.-instr. du. na drugie, ale i o asocjację z dat.-plur., to znów z instr. plur. Ostatecznie w dat.-instr. du., o ile występował w funkcji dat. du., rozwinęło się na wzór *-óma* ⇒ *-óm* także *-āma* ⇒ *-ām*, *-īma* ⇒ *īm* itd., pod wpływem dat. plur. *-ómus* ⇒ *-óms*. *-āmus* ⇒ *-āms*, *-īmus* ⇒ *-īms*, o ile zaś występował w funkcji instr. plur., powstało na wzór *-amā* ⇒ *-aĩ*, *-imā* ⇒ *-iĩ*, także *-omā* ⇒ *-oĩ* (pod wpływem instr. plur. *-amīs*, *-imīs*; co do *-omīs* — por. wyżej).

Konjugacja. Formy praes., praeter. i infin. Formy praes., praeter. i infin. mają zwykle różne tematy i dlatego żyją odrębnym życiem w zakresie akcentuacji. Niekiedy ustosunkowanie zjawisk w tych formach pozwala się domyślać pierwotnej akcentuacji ich części: np. *móku* obok *mokēti* może być uważane za formę z pierwotnym akcentem na końcówce i z późniejszym przesunięciem go na zgłoskę początkową w myśl prawa pierwszego.

W praes. i praeter. z pierwotnych czterech typów akcentuacji zachowały się tylko dwa: dwa typy na podstawie zgodności akcentu w części form wyparły dwa inne typy. Akcentuacja końcówek w praes. i praeter. przedstawia się, jak następuje. Intonację akutową miało zakończenie 1 sing. (Nb. *-aũ* dial. *-áu* i *-iaũ* dial. *-iáu* przedstawiają w ten czy inny sposób postaci nowsze, które zastąpiły dawniejsze bardziej proste zakończenie złożone ze zgłoski akutowanej), a ostatnia zgłoska końcówki 1 i 2 plur. i du. skrócona według prawa Leskiena. Zakończenie 2 sing. jest całkiem niejasne. Jest to, zdaje się, *-i* przejęte z form typu *es*, z pochodzenia krótkie. Użycie tej końcówki na tych samych akcentuacyjnych zasadach co zakończenia 1 sing. mogło rozwinąć się w formach na *-ai*, dial. *-ái* i *-ei* dial. *-éi*, które zastąpiły formy o bardziej prostych końcówkach zawierających zgłoskę akutowaną. Intonacja cyrkumfleksowa zachodziła w 3 os., por. wyżej rozdz. I.

Akcentuacja infinit. przedstawia się w następujący sposób. Intonację akutową miało tylko *-te* skrócone według prawa Leskiena. Miejsce akcentu w praes., praeter. i infin. — jeśli się weźmie pod uwagę wszystko, cośmy dotąd powiedzieli, a zwłaszcza to, co dotyczy ograniczenia ilości typów akcentuacyjnych — da się w całej pełni określić na podstawie wskazanych wyżej dwu praw.

Na większą uwagę zasługuje przerzucanie akcentu na prefiksy. Musiało ono zachodzić w wyrazach z akcentem na końcówkach, a jeśli końcówka była dwuzgłoskowa z akcentem na zgłosce przedostatniej; dodanie prefiksu, t. j. jednej ponadto zgłoski, niechybnie stwarzało wa-

runki dla działania pierwszego z opisanych praw. Wskutek tego miejsce akcentu regulowało się na nowych zasadach.

III.

Sądzę, że z tego, cośmy powiedzieli, można wysnuć pewne całkiem określone wnioski.

Żyje jeszcze myśl, jakoby najstarsze przesunięcia akcentowe w pewnej części były wspólnym dorobkiem prajęzyka słowiańskiego i bałtyckiego.

Przeciw tej myśli podnieść należy dwie kwestje. Po pierwsze: Czy jest rzeczą możliwą, żeby języki prasłowiański i prabałtycki, które przed najdawniejszymi przesunięciami akcentowymi żyły już życiem odrębnym w dziedzinie przebudowy intonacji zgłosek, mogły w epoce najdawniejszych przesunąć żyć znów życiem wspólnem?

Po drugie: Czy jest rzeczą możliwą, żeby język prabałtycki, który przeżył przesunięcie akcentu według prawa pierwszego zupełnie oddzielnie od języka prasłowiańskiego, przeżywał późniejsze przesunięcie według prawa drugiego wspólnie z językiem prasłowiańskim?

Odpowiedź na oba te pytania może być tylko negatywna. Nie było żadnych wspólnych procesów słowiańsko-bałtyckich w dziedzinie najdawniejszych przesunąć akcentowych. A jeśli między tem czy owem prawem akcentowem słowiańskim a bałtyckim istnieje pewna analogja, to fakt ten w świetle powyższych rozważań niema wielkiego znaczenia. Między prajęzykiem słowiańskim a bałtyckim można znaleźć i inne jeszcze analogje, które powstały w epoce, kiedy o wspólnych przeżyciach bez żadnych wątpliwości mowy już być nie mogło.

J. Endzelin.

Przyczynki do historii języków bałtyckich.

1. O zaniku rodzaju nijakiego.

O zaniku rodzaju nijakiego w językach litewskim i łotewskim powiedział Meillet niedawno, co następuje: »Il est probable que l'élimination du neutre a été entraînée par la tendance à distinguer le cas sujet et le complément direct dans tous les cas; le neutre, où cette distinction n'existait pas, a disparu devant le masculin, non parce que la notion de genre était contraire à la mentalité des sujets parlants, mais parce que la flexion casuelle avait gardé toute sa valeur et tendait à s'étendre, non à se restreindre. Ici encore, c'est le système linguistique dont l'influence a été décisive« (Linguistique historique et ling. générale 210). Niestety, muszę wyznać, że nie wiem, co począć z tem objaśnieniem. Przedewszystkiem zupełnie się ono nie zgadza z rzeczywistą ilością form. Nie myślę tu oczywiście o tem, że w części litewskich dialektów jednako dziś brzmią nom. i acc. sg. barytonowych pni na *-ā-* (np. *vārna* 'wrona'), w łotewskim zaś nom. i acc. pl. pni na *-ā-*, *-ē-*, *-i-* i *-u-*, a dialektycznie także nom. i acc. *jūs* 'wy, was', bo Meillet mógłby odpowiedzieć, że głosowe zlanie się tych form nastąpiło dopiero po zniknięciu »tendencji« do stanowczego rozróżniania subjektu i obiektu. Ale już w czasie zanikania postaci nijakich istniały przecie — nie mówiąc nawet o zaimkowym nom. i acc. sing. (lit.) *tai* 'to' — zupełnie równobrzmiące formy na nom. i acc. dualis! Trzeba więc wyjaśnić, dlaczego zgodność nom. i acc. raziała tylko w neutrum. A gdybyśmy nawet pominęli w tej sprawie dualis, to nasunęłoby się pytanie, czy np. w tak bliskiej starej pruszczyźnie, no i w słowiańszczyźnie, znaczenie fleksji przypadkowej mniej dobrze się zachowało (niż w litewskim i łotewskim), skoro się tam formy nijakie utrzymały.

Ponieważ zaś odpowiedź na to pytanie musiałaby wypaść przecząco, to zanik neutrum właśnie w tych językach musiałoby się »objaśnić« chyba jakąś mistyczną »tendencją«; to zaś byłoby tylko znów jakimś opisem, ale bynajmniej nie objaśnieniem faktów. Tak więc należy się obejrzeć za szczególną przyczyną litewsko-łotewskiego zaniku neutrum.

Nieminen w swojej pracy doktorskiej (*Der urindogermanische Ausgang* 2¹⁾) skłania się do przyjęcia, że na gruncie litewsko-łotewskim przeniesiono na nom. i acc. nijakich rzeczowników na *-o-* końcowe *-a* (\Leftarrow *-od*) zaimków i przymiotników; gdy zaś, po skróceniu się końcowych akutowych długości, nastąpiło zmieszanie się nom. sg. z nom. pl., przywrócono znów rozróżnianie liczb przez przeniesienie rzeczowników nijakich do odmiany męskiej. Przypuszczenie bardzo trudne do utrzymania¹⁾. Po pierwsze, rzeczownikowa deklinacja pni na *-o-* różni się w litewskim jeszcze dziś od zaimkowej w dat. i loc. sg., w nom. i dat. pl., w dat. i instr. du.; dlaczegoż więc wyrównanie miałyby się dokonać właśnie tylko w nom. i acc. sg. nijakich pni na *-o-*? Po drugie, głosowe zlanie się nom. sg. i nom. pl. tych pni nastąpiłoby tylko w tych dialektach litewskich, w których jeszcze dziś prabałtyckie *a* w zgłoskach końcowych nie ulega ani zupełnemu zanikowi, ani osłabieniu; a nawet w nich stałoby się to tylko w niektórych razach, bo nawet tam pozostałoby rozróżnienie akcentowe w paroksytonach z przedostatnią krótką albo cyrkumfleksową, np. nom. sg. **būta* (st.-pr. *butan*) 'Haus': nom. pl. **butà* (według zasady de Saussure'a). Natomiast w pozostałych dialektach litewskich i we wszystkich łotewskich nom. sg. pozostałby różnym od nom. pl., miałyby się np. łot. nom. sg. **mež* (st.-pr. *median*) 'Wald' obok nom. pl. **meža*.

Dawniejszą hipotezę (p. literaturę u Niemina l. c. 2 n. i u Mühlentbacha RKr. XIII 52 nn.), że dla objaśnienia omiawianego zjawiska trzeba wychodzić dla nom. pl. nijakich pni na *-o-* z końcówki *-āi* albo *-ai*, po rozważaniach swoich i Niemina (l. c.) uważam za usuniętą.

Ja sam przedstawiam sobie przebieg bałtyckiego zaniku rodzaju nijakiego jak następuje. Jeżeli można sądzić według form jak st.-pr. *warto* 'Tür', *malnijkiku* 'Kindlein' i innych, to nom. pl. nijakich pni na *-o-* kończył się w bałtyckim na (akutowe) *-ā*, tak jak nom. sg. pni na *-ā-*. To głosowe zlanie się końcówek nom. pl. nijakich pni na *-o-* i nom. sg. pni na *-ā-* nie raziło na gruncie słowiańskim, gdzie liczba podmiotu kończącego się na *-ā* widoczna była z orzeczenia werbalnego. Mogło ono jednak razić na gruncie bałtyckim, gdzie w konjugacji

¹⁾ Nie popierają go też fińskie zapożyczenia, jak *heinä* 'Hea': lit. *šiēnas* (słowiańskie *šeno* wskazywałoby na pierwotne neutrum), bo ten sam wygłos wykazują pozornie także stare masculina, np. fiń. *tarha* 'Garten': lit. *daržas*; o tym wygłosie p. Thomsen Beröringer 112.

przeprowadzono jedną formę na 3. osobę wszystkich liczb. Skoro więc tutaj w przeciwieństwie do dwuznacznej formy na *-ā-* miano do rozporządzenia wyraźnie pluralną formę na *-ai* (z *-oi*), to miała ona pierwszeństwo i można ją było uogólnić. Takie zaś podwójne formy mogły w pewnych razach istnieć. Po pierwsze, na podstawie dwójek w rodzaju np. serb. *tiko* i *tik* 'Bast' można przyjąć podobne wahania i dla bałtyckiego. Powtóre — czemu przypisuję tu szczególne znaczenie — ma się prawo przypuszczenia (p. moją Lett. Gramm. 231), że niegdyś także w bałtyckiem deminutywy rzeczowników żeńskich i męskich były, lub przynajmniej mogły być, rodzaju nijakiego. Przy deminutywach nazw istot żyjących nieraz wchodził oczywiście w grę także ich naturalny rodzaj, wskutek czego można w dawniejszym okresie przyjąć np. nom. pl. **brālitiāi* obok **brālitiā* 'Brüderchen', podczas gdy w tejże epoce np. obok **ežerā* jeszcze nie było (jako nowotworu) dzisiejszego (lit.) *ežerai* (chyba, że lit. *ēžeras* można zestawić ze słow. dial. *jezerz*). Ponieważ w bałtyckiem deminutywy są bardzo lubione, mógł wskutek wahanja np. między **brālitiā* a *brālitiāi* pojawić się obok *butā* także nowotwór *butai*; a że ta druga forma była jako pluralis wyraźniejsza niż **butā*, mogła się w końcu stać jedyną. Do nom. pl. *butai* musiano oczywiście w dalszym ciągu dorobić acc. pl. *butūs*, nom. sg. *butas* i nom. i acc. du. *butū*. Po usunięciu zaś w ten sposób nijakich pni na *-o-* inne pnie nijakie, słabsze ilościowo, nie były już zdolne do życia.

Jeżeli ta moja hipoteza jest słuszna, to nijakie pnie na *-o-* mogły w litewsko-łotewskiem zasadniczo przejść tylko do męskich pni na *-o-*, bo z żeńskimi na *-ā-* zgadzały się ich końcówki tylko w acc. sg. i gen. pl., poza tem zaś nom. pl. pni nijakich na *-o-* miał tę samą końcówkę co nom. sg. pni na *-ā-*, wskutek czego co najwyżej niektóre nijakie nominatywy pl. o znaczeniu zbiorowem mogły się być stać żeńskimi nominatywami sg., na co jednak brak pewnych przykładów. Z tego powodu uważam, że nie da się utrzymać mniemanie, bronione jeszcze przez Bendera, A. J. Ph. XLII 330 nn. (tu cytowane za Indogerm. Jahrb. IX 258) i przez Agrella, Bulletin de la société royale des lettres de Lund 1925—26, str. 23, jakoby w litewsko-łotewskiem nijakie pnie na *-o-* przeszły częściowo do żeńskich na *-ā-*. Bo okolicznościowo i w słowiańskiem trafiają się żeńskie na *-ā-* obok męskich na *-o-* (np. ros. бѣрѣка obok бѣрѣкъ 'Elsebeerbaum', bułg. бѣра 'Sumpf' obok małorus. bar 'feuchter Ort zwischen zwei Hügeln' i i.); por. też lit. *maĩnas* 'Tausch' obok łot. *maina* i słow. *mèna*, albo łot. *pūlka* 'Schar' obok *pūlks* (i obok lit. *putkas* ze słow. *pslks*). Jeżeli więc w łotewskiem obok *alvs* (lit. *alvas*, pol. *otów*, ros. *olovo*) 'Zinn' spotykamy także żeńskie *ālva* 't. s.', to ostatnia forma bynajmniej nie musi polegać na zaniku rodzaju nijakiego, jak to przyjmuje Agrell l. c. 24.

Jakżeby się to zresztą mogło stać? przecie od słowa oznaczającego 'cynę' w zwykłym użyciu liczba mnoga jest zupełnie nieprawdopodobna. Jeżeli zaś Agrell l. c. wychodzi z prabałt. nijakiego nom. sg. **alva*, którego końcówka miałyby się mieszać z końcówką nom. sg. żeńskich pni na *-ā-*, to przedewszystkiem w łotewskim prabałt. *-a* nigdy się nie zlało z prabałt. *-ā* (pierwsze z nich zginęło, drugie obróciło się na *-a!*), powtóre zaś według mego zdania Agrell swojego przypuszczenia o prabałt. nijakim nom. sg. na *-a* podanemi przez siebie argumentami nawet nie uprawdopodobnił, a tem mniej udowodnił. Równie niczego nie dowodzi w tej sprawie reszta wymienionych przez Agrella litewsko-łotewskich femininów, wywodzonych przez niego z dawnych neutrów. Tak np. prabałt. pień na *-o-* *smakra-* (por. lit. *smākras* obok *smakrà* 'Kinn') miałyby być nijakim tylko dlatego, że nijakim jest stind. *šmāšru* 'Bart', jak gdyby tego samego rodzaju musiały być wszystkie pochodne od jednego pierwiastka (mimo różnych stopni wymiany albo różnych przyrostków); por. np. męskie stind. *akša-h* 'Achse' z żeńskim lit. *ašis!* Albo nawet lit. *līdzas* ma być starem neutrum tylko z powodu równoznacznego słow. *gnēzdo!* A przecież łac. *nīdus* 't. s.' i stind. *nīda-h* (obok czego też *nīda-m*) 'Lager' wykazują formę męską a głosowo są nawet litewskiemu *līdzas* bliższe niż forma słowiańska.

Sądzę więc, że nijakie pnie na *-o-* przy litewsko-łotewskim zaniku rodzaju nijakiego stały się w zasadzie męskimi i że wahanie między męskimi pniami na *-o-* a żeńskimi na *-ā-* w tych językach (jako też sporadycznie w słowiańskich) bynajmniej nie polega na tym zaniku. Dla oddzielnych wypadków tego zjawiska zaproponowałem wyjaśnienie w swojej Lett. Gramm. 193 n. Jeżeli to zjawisko jest w łotewskim pozornie częstsze niż w litewskim, polega to prawdopodobnie na fakcie, że w łotewskim ilość końcówek przypadkowych, równo-brzmiących w tematach na *-o-* i na *-ā-*, jest większa niż w litewskim.

2. W sprawie bałt. *i z e* przed właściwymi spółgłoskami.

W Lett. Gramm. 33 wykazałem, że dotychczas przytaczane łotewskie przykłady na *i z e* między spółgłoskami nie mają siły dowodowej. Sądzę, że to samo odnosi się też do litewskiego. Opinię moją podjął też Buga KSn. 218 nn., ale zdaje mi się, że idzie on za daleko, nie chcąc uznać bałtyckiego *i z e* przed spółgłoskami także po *r, l, n, m*. A przecież mamy na nie tak pewne przykłady jak lit. *brīsti* (praes. *brēdū*), łot. *brist* 'waten' i lit. *krīsti*, łot. *krist* 'fallen' wobec lit. *krečiū*, łot. *krešu* 'mache fallen, schüttle'. Buga sądzi mianowicie l. c., że w litewskim *i z e* (w pierwiastkach mających *e* przed szcze-

linowemi) powstało z *e* tylko przed inchoatywnym sufiksem *-n-* pnie terażniejszych, a stamtąd zostało uogólnione, a więc np., jeśli go dobrze rozumiem, *brindù* (z *brendù* = łot. *briedu*), *bridaũ*, *bristi* z *brindù*, **bredaũ*, **brèsti*. Nie można jednak tak łatwo rozdzielać bałt. *brid-* od słow. *brød-* (w cerk.-słow. *непрѣрѣдомъ* 'nicht zu durchwaten' i i.); jakżeby trzeba rozumieć to słow. *brød-*, gdyby w słowiańsko-bałtyckiem nie powstawało *i* z *e* także po *r*, *l*, *n*, *m*? Nie jesteśmy przecie uprawnieni do przyjmowania w przedśłowiańskim **brindō* zam. **brendō*! A gdyby lit. dial. *brindù* istotnie czysto fonetyczną drogą powstało z **brendō*, to czy w takim razie lit. *brendù* (łot. *briedu*), *señka* (łot. *-sieik*) 'senkt sich', *tenkù* (łot. *teku*) 'werde zuteil', *pasigendù* 'vermisse', *gendù* 'gerate in Unordnung' i i. należy pojmować jako późniejsze nowotwory czy jeszcze jako inaczej? Gdyby hipoteza Bugi była słuszna, to należałoby oczekiwać przykładów typu (lit.) *brindù* także w łotewskim, bo przecie przyjmowany przez niego proces głosowy mógłby pochodzić tylko z indoeuropejskiego prajęzyka; tymczasem jako taki przykład mógłby on z łotewskiego przytoczyć jedynie *krist* 'fallen', przykład w łotewskim tak odosobniony, że nie wydaje mi się, by mógł służyć za dowód. Uważam więc hipotezę Bugi za nieprawdopodobną i zupełnie zbyteczną.

Jak w łotewskim istotne przykłady na *i* z *e* między spółgłoskami (n. p. *vizināt* 'fahrend spazieren führen': *vezums* 'Fuder') występują głównie w słowach na *-ināt* i łatwo mogą być objaśnione przez analogję (np. do *virināt* 'öfters auf- und zumachen': *veŗu* 'tue auf und zu' i i.), tak też uważam litewskie *i* z *e* między spółgłoskami jako powstałe analogicznie w pniu terażniejszym słów inchoatywnych o infiksie *-n-*. Wiadomo, że te pnie terażniejsze mają w bałtyckiem zasadniczą samogłoskę pierwiastka na stopniu zanikowym. Tak więc np. na wzór lit. *dribti* (praes. *drimbù*) 'dickflüssig herabtropfen': *drebiũ* 'werfe mit Dickflüssigem' utworzono *iš-tiško* 'spritzte plötzlich auseinander' (praes. *tīškù* u Bugi l. c. 219): *teškiũ* 'werfe Dickflüssiges'; *kvipti* 'anfangen zu riechen' (praes. *kvimpù*; to według Osten-Sackena IF XL 149 z **qumpō*, ale skąd *qump-* obok *qep-*?): *kvepiũ* 'dufte' (por. głosowo także *pa-slīpti* 'unbemerkt verschwinden': *slepiũ* 'verberge'); *nu-šišēs* 'grindig' (praes. *šīšta* 'beginnt grindig zu werden'): *šeš-* (*šāšas* 'Grind'); *šikti* 'scheissen' (praes. *šikù*; możnaby też przypuścić starsze praesens **šinkù* 'werde schmutzig, besudle mich'): łot. *sekškēt* 'besudeln', stind. *šákr̥t* 'Kot' (lit. *šáikioti* w Kvédarnie może być od tego wykolejeniem jak *bráidzioti* 'umherwaten' i i.). Analogicznie trzebaby też rozumieć *kibti* (praes. *kimbù*) 'hangen bleiben': *kebēklis* 'Haken', *kabēti* 'hangen'; *at-vīpti* (praes. *-vimpù*) 'herabhängen (von Lippen gesagt)': *vepalis* albo (w Tverecu) *vēpiza* 'Maulaffe', *vēplinti* 'mit offenem Munde umhergehen'. Natomiast *kib-* mogłoby też być kontaminacją z *keb-* i *kip-*, występującem

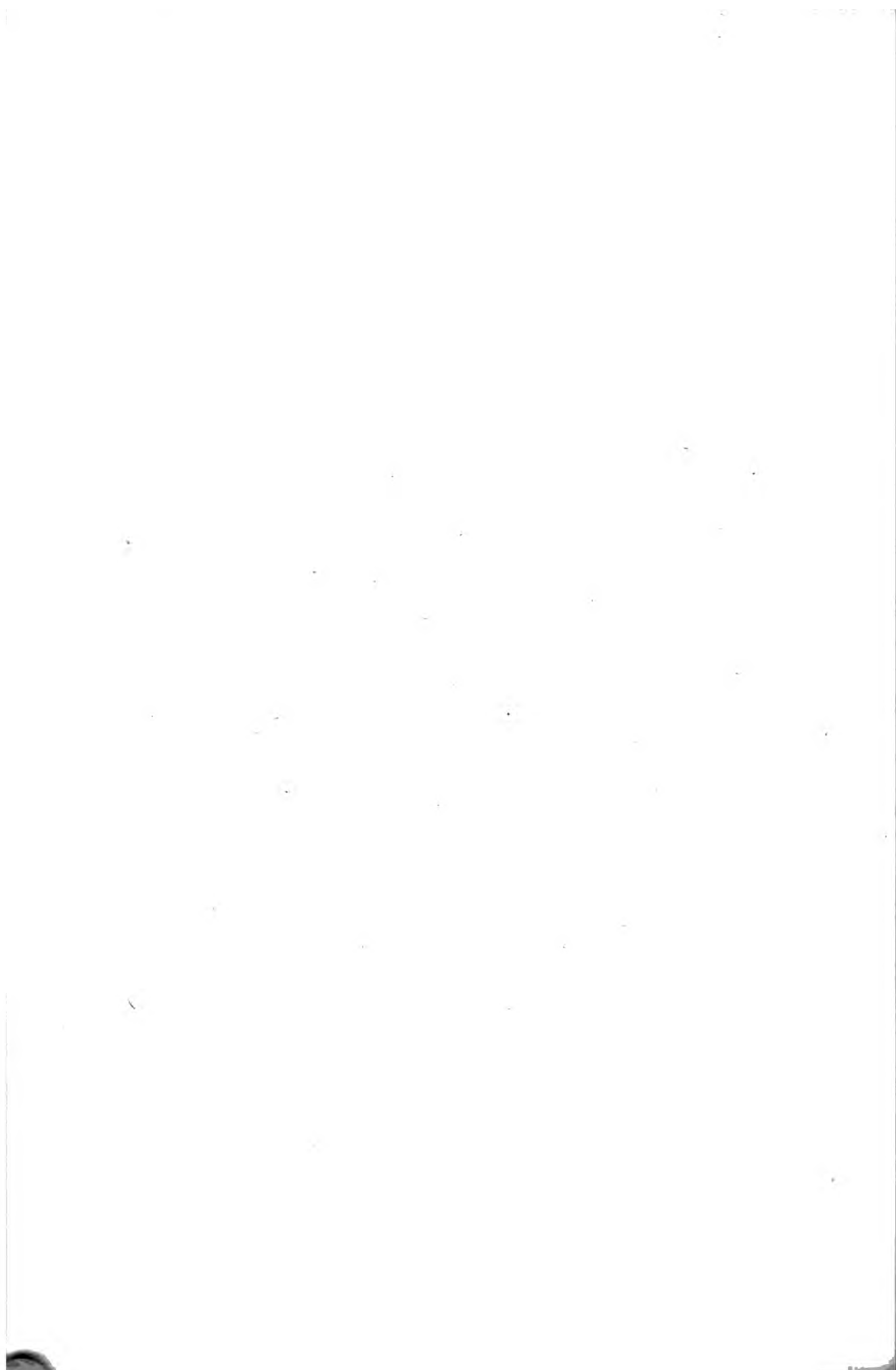
w lot. *cipt* (w Dondangen) 'sich anhäkeln, stecken bleiben' (np. *neva jag cipt, bet druoši iet* 'man muss nicht stecken bleiben, sondern sicher gehen') i należącym do lot. *kaipties* 'sich anhalten', małorus. *cipl'atyśa* 'sich klammern an' i i.; że i w lit. *kibiti* jest stosunkowo starsze, za tem przemawia też lot. *kibināt* 'zupfen', polegające prawdopodobnie na lit. *kibinti*. Jeszcze pewniej można przyjąć stare (nie powstałe z *e*) *i* dla lit. *atvīpti*, a to ze względu na lit. *vaipjytis* 'mit etwas geöffnetem Munde das Gesicht mehrfach verziehen', lot. *atviept lūpu* 'die Lippe aufwerfen' i (p. Persson Beiträge 153) stind. *vēpatē* 'ist in schwingender Bewegung'. Buga l. c. 219 także dla lit. *bīzdas* 'Arsch' i *bīzdžius* 'wer viel Bauchwind still abgeben lässt' szuka źródła *i* w nosowem praesens *subīzdū* ('?'), ale tu serb. *bāzdjeti* 'stinken' wskazuje na stare (osłabione z *ei*) *i*, por. też (p. Persson Beitr. 154) śr.-d.-niem. i śr.-g.-niem. *vīst* 'Fist' i i.; tak więc upada i przypuszczenie Osten-Sackena IF XL 149¹, jakoby *i* w lit. *bīzdas* było »nową samogłoską wstawną«. Tem mniejsza zachodzi potrzeba wywodzenia z *e* — z powodu lit. *tvaskēti* 'blitzen' — *i* w równoznacznem *tviskēti*: Buga l. c. 219 wskazuje na lit. *tvīškia*, inf. *tvīšksti* 'zaświecać, błyszczeć', a Persson Beitr. 153 na stind. *tviš-* 'Strahl, Licht', *tvēšah* 'funkelnd' i awest. *Swisra-* 'leuchtend'. W ten sposób niema — o ile na razie widzę — także w litewskim ani jednego pewnego przykładu na *i*, czysto głosową drogą powstałe z *e* między właściwymi spółgłoskami. Także w st.-pruskim niema na to żadnych dowodów. To samo można wreszcie twierdzić i o słowiańskim, bo i przypuszczalne słowiańskie przykłady dadzą się inaczej objaśnić.

3. Łotewska zmiana intonacji w paradygmacie.

W paradygmacie o akutowej zgłosce rdzennej i o pierwotnie częściowo akcentowanych końcówkach powinny w dzisiejszem łotewskim występować wymiana między intonacją przeciągłą («Dehnton» ~) przy pierwotnem akcentowaniu rdzenia, a intonacją przerwaną («Stosston» ^) przy pierwotnem akcentowaniu końcówki. Powinno się np. deklinować: nom. sg. *šķiēdra* (= lit. *skiedrā* 'Span'), gen. sg. *šķiēdras* (= lit. *skiedrōs*), dat. sg. **šķiēdrai* (= lit. *skiedrai*), acc. sg. **šķiēdru* (= lit. *skiedrā*) i t. d.; że jednak takie zmienianie się dwu intonacyj w jednym paradygmacie nie mogło się długo utrzymać, przeto w paradygmacie *šķiēdra* mamy dziś uogólnioną intonację przerwaną (dat. sg. *šķiēdrai*, acc. sg. *šķiēdru* i t. d.). We fleksji imiennej znam tylko jedną jedyną skostniałą resztkę dawniejszej wymiany: *viēns* 'ein' (← **veinā-s*) obok dawniejszego nom. i acc. sg. n. *viēn* (← **véina*) 'allein, nur' w Mesoten i pod Treiland Mat. 134, 168, 209 i nar. p. nr. 25, 30, 99, 130,

134 i i. Więcej mam przykładów z konjugacji: związek między różnymi czasami i trybami jednego słowa nie jest tak ścisły jak między różnymi przypadkami jednej formy nominalnej. Już w Lett. Gramm. 26¹ przytoczyłem z Dondangen (później znane to też z innych miejsc w zachodniej Kurlandji) łot. *duôd* 'gibt' (por. lit. *duodãs* 'gebend' KZ. LI 11 i ros. дадутъ 'sie werden geben') obok *duôt* 'geben' (por. serb. *dãti* 'geben'), a także z Lisohn (potem znane też z Saussen, Praulen i Kreuzburga) *neînt* 'nehmen' obok *neîmu*² 'ich nahm'; podobnie w Zalmuiza (w Letgalji) *jeînt* 'nehmen' obok *jeîme*² '(er) nahm'. Wprawdzie w wymienionych ostatnich 4 miejscowościach długość -opadająca (>fallend< ') mogłaby w zasadzie powstać także z długości przeciągłej, że jednak w tem praeteritum jest ona stara, a nie powstała z długości przeciągłej istniejącej w dial. *neînt* lub *jeînt* 'nehmen', za tem przemawia *neîmu* '(ich) nahm' (obok *neînt* 'nehmen') w Ronneburgu i Jürgensburgu; por. jeszcze lit. dial. *jẽmẽ* '(er) nahm'. Prawdopodobnie jednak mamy wymianę między intonacją przerwana a przeciągłą w następujących wypadkach: *dzeřt* 'trinken': *dzêru*² '(ich) drank' w Neu-Salis, *vîlt* 'täuschen': *vîle*² '(er) täuschte' w Saussen i Kreuzburgu, *mêdz* 'hat die Gewohnheit': *mêdzu*² '(ich) hatte die Gewohnheit' w Rujen. Z tych przykładów widać, że infinitivus był częściowy akcentowany na rdzeniu, częściowo na końcówce (co się zgadza ze słowiańskimi stosunkami akcentowemi). Dawna akcentuacja końcówki łot. *dzêru*² i *mêdzu*² zgadza się ze st.-prus. *weddēdin* 'führte sie' i z lit. akcentuacją prefiksu preterytalnych pni na -ē- o zgłosce rdzennej nie mającej intonacji przerwanej (np. *âtvedẽ* 'führte her' z **atvedẽ*). Z drugiej strony *vîle*², jeżeli — co prawdopodobne — pochodzi z **vîle*, pokazuje, że pierwotnie nie wszystkie preterytalne pnie na -ē- miały akcent na końcówkach i że litewskie stosunki akcentowe tych pni polegają na uogólnieniu.

Ryga.

Ernst Fraenkel.

Zur baltischen Morphologie.

1. Zu den litauischen Zahlwörtern.

Schon der Verfasser der *Universitas linguarum Lituaniae*, dessen Werk Sie, hochverehrter Herr Jubilar, der Wissenschaft zugänglich gemacht haben, und der, wie Sie in Ihrem bedeutsamen Aufsätze IF. 7, 233 ff. nachgewiesen haben, besonders in akzentueller Hinsicht unsere Kenntnisse des Litauischen ergänzt, unterscheidet auf S. 22 in der Deklination des Zahlworts der Zwei *nog dweju, dwiems, dwejuose, dwejose*, d. h. er lehrt, daß der Loc., da er dem Kardinale abgeht, von dem kollektiv-distributiven Zahlworte aus gebildet wird ¹⁾. Auch sonst gewahren wir, daß sich *dvejù* und *dù* im Loc., z. T. auch im Instr. ergänzen ²⁾. Für die Dreizahl belegt Bezzenberger Beitr. z. Gesch. d. lit. Spr. 187, bereits aus Bretkuns Gebetbuch von 1589 *treiosu personasu; trijòsy asàbosity* bietet der žemaitische Katechism. von 1838 (MSL. 13, 118). Auch Jablonski a. O. weist im Paradigma von *trjys* die Lokative *trijuosè, trijosè* nach. Daneben haben wir in adverbiiellem Sinne 'zu zweien' u. s. w. z. T. sehr alte Formationen. Zunächst ist das die uralte Form des Loc. du. fortsetzende *dviejau(s)* zu nennen, das innerhalb des Lit. an *pusiaũ*, lett. *pušu* seines Gleichen findet ³⁾. Das *ie* von *dviejau(s)* im Gegensatze zu ai *dvájos*, abg. *dúvoju* wird

¹⁾ Vgl. auch Brugmann Numeral 41 ff. 57.

²⁾ Schleicher Gr. 296 ff. Jablonski² 43.

³⁾ Zubatý IF. 8, 214 ff., Brugmann Numer. 58, Meillet MSL. 20, 126, Specht Lit. Mundart. II 102, Endzelin Lett. Gr. 333, 460. *pusiaũ* heißt eigentlich 'innerhalb der beiden Hälften', wie abg. *meždu* 'zwischen' urspr. 'innerhalb der beiden Grenzen' (cf. *mežda* 'Mitte, Grenze') bedeutet. Über die Akzentverschiedenheit von *pusiaũ* und von *pusidunaktis* s. Specht Lit. Mundart. II 202.

wohl am besten, wie es Specht Lit. Mundart. II 188 vorschlägt, als übernommen aus dem Nom. Akk. du. neutr. idg. **dyoi* (cf. lit. *divi*), lett. *divi* ← **dvie*) zu deuten sein¹⁾. Das neben *dviejau(s)* in adverbialer Funktion heute meist gebräuchliche *dviese* ist, wie *triēse* des Dialekts R. 3, S. 80, durch *keturiesè*, *penkiesè* (žem. *kieturijsu* bei Valančius) in seinem Suffixe beeinflusst worden. Diese aber beruhen auf der alten Endung des Loc. pl. masc. der -ō- St., idg. **-oisu*. Nur folgt der Auslautsvokal in der Regel der heute üblichen Gestalt der Endung des Loc. pl. Freilich belegt Jablonski auch altertümlichere *trisu*, *keturiesu*, *aštuoniesu*. Wie eine Reihe von Forschern²⁾ gezeigt haben, sind die lit. Loc. pl. auf *-se* durch Zusammenschmelzen der alten Acc. pl. mit der Postposition **en* zu stande gekommen. Die wirklichen, zu den aind. und slav. Formen stimmenden Loc. pl. auf *-su* wie *dienosu* finden sich noch zahlreich in alten Texten³⁾ und sind auch heute dialektisch nicht ausgestorben. Durch Kreuzung der beiden Bildungen erklären sich einerseits alit. *prisakimusu*, *daiktosu* bei Bretkun, wo statt der Postposition der Endvokal der wirklichen Loc. pl. an die urspr. Acc. pl. angehängt worden ist⁴⁾, andererseits die oben genannten *keturiesè* u. s. w. (wonach *dviese*, *triese* neben *trisë* = ai. *trišú*, abg. *trichŭ*), wo umgekehrt der auslautende Vokal des Loc. pl. analogisch verändert worden ist. Für den Sg.⁵⁾ erinnere ich an apreuß. *schisman* (Enchir. 77, 15), eine Kompromißbildung zwischen Loc. **schismin* (cf. ai. *tásmin*) und »Richtungskasus« (Akk. + Postpos.) **schiman* (cf. lit. *šimè*, *tamè*).

Genau mit *keturiesè* und Genossen vergleicht sich auch *toliese*, das mit *tolīē* ⇒ *tolì* synonym ist und dialektisch verschiedentlich begegnet⁶⁾. Wie *ankstiē*, *artiē*, *tolīē* noch die alte Form des Loc. sg. enthalten⁷⁾, die, abgesehen von einigen adverbialen Ausdrücken wie *auksctie* 'oben' Mažv. 274, *namīē*, *oriē* 'draußen, auswärts' R. 4, S. 51. 62 (daher auch von Tumas [Pseudonym Vaižgantas] 1, 53 angewandt, der aus dem Sprengel Svėdasai, d. h. aus östlichem Sprachgebiet stammt, in

¹⁾ Über seine Intonation s. Specht a. O.

²⁾ Mahlow AEO 124 ff., J. Schmidt KZ. 27, 307, Zubatý IF. 6, 282 ff., Jaunis Переб. грамм. 82 ff., Endzelin Слав.-балт. эт. 169 ff., Gramm. 293. 300. 303. 306. 308 ff., Specht II 100 ff. 367.

³⁾ Bezenberger Beitr. 146.

⁴⁾ Weiteres bei Endzelin Gr. 321. 330.

⁵⁾ Vgl. Specht II 102.

⁶⁾ Auch in der heutigen belletristischen Literatur habe ich *toliese* oft gelesen; vgl. etwa Lazdynų Pelėdos raštai (Kaunas 1921 ff.) 1, 204; 3. 14 u. ö.

⁷⁾ Über *ankstiē*, *tolīē*, *artiē*, die aus den volleren Formen durch metatonische Umgestaltung wegen der adverbialen Funktion hervorgegangen sind, s. zuletzt Būga Tauta ir žodis 1, 433, dessen Deutung mir plausibler erscheint als die anderer Forscher.

anderen Mundarten die gewöhnliche Gestalt *orē*), meist durch die Neubildung auf *-ē* ersetzt wird¹⁾, so dürfen wir uns nicht wundern, in *toliese*, vom Schlußvokal abgesehen, eine uralte Form des Loc. pl. der gleichen Stammklasse bis auf den heutigen Tag bewahrt zu finden.

Das von Schleicher Gr. 153 und von Kurschat § 1035 zitierte *drieje* 'zu zweien' ist wohl nach *driejau(s)* u. s. w. für **dveje* eingetreten, das Loc. sg. eines sich mit abg. *dūvoje* deckenden Neutr. ist (vgl. russ. в двоём, poln. *iść we dwoje*, ferner lit. *dveja tiek*²⁾ wie *añtra tiek*). Aus Baranowskis Briefen an Weber zitiert Specht II 187¹ noch *ant. dweja* mit demselben analogischen *ie* wie *drieje*.

R. 4, S. 58 lesen wir *waziōwī dwejos zmōgūts sū paczū sōwo*, ebenso in Buividžiai (Gauthiot Parler de Buividze 49) *būt dvižjos, trižjos*. Hier steht wohl *o* für *uo*, d. h. wir haben es mit Ersatz von *dr(i)ejuos(ē)*, *triejuos(ē)* zu tun; vgl. dieselbe Erscheinung im Loc.-Direct. pl. *krūmos* R. 4, S. 57 *sodēlos(e)* ibd. S. 63, *czēsos* S. 67 und Specht II 106. Da *driejau* und *driejaus*, entsprechend dem uralten Schwanken der Endung des Loc. (Gen.) du.³⁾, neben einander liegen, so erwachsen im Žemait. auch zu den synonymen *dr(i)ejuos(e)*, *trijuos(e)* abgekürzte *driejuo*, *trijuo*: vgl. Žemaitės raštai (Kaunas 1924 ff.) 1, 23 *arkliai dvejūo trijuo sukibę vos galėjo nutūrėti*, 259 *dvejūo spėriau uždarbę imtumim*.

2. Zur Umschreibung der Steigerungsgrade im Baltischen.

Bekannt ist lit. *jūo—jūo* 'je—desto', vgl. poln. *im—tem*, russ. *чѣм—тѣм*, lat. *quo—eo* vor Komparativen⁴⁾. Das eine von beiden *jūo* ist Instr. des im Lit. in selbständigem Gebrauche ausgestorbenen Relativs idg. **jós*, wie dies auch von poln. *im* in *im—tem* gilt. *jūo* und *im* haben sich vermöge ihrer isolierten Bedeutung erhalten. Freilich kommt im Lit. neben *jūo*, entsprechend der allgemeinen Tendenz der Verdrängung der relativischen Formen durch interrogativische in dieser Sprache⁵⁾, auch *kuō* vor. Statt des demonstr. *jūo* findet sich natürlich

¹⁾ Zur Erklärung von *kraštē* etc. s. jetzt Specht II 102. In östlichen Mundarten sind z. T. noch heute, auch im lebendigen Paradigma, Loc. sg. von *-ō*-St. auf *-ie* neben der Neubildung erhalten (Gauthiot Buiv. 34 ff., Specht II 92).

²⁾ Bezzenberger Beit. 187 (aus Bretkun), Kursch. § 1037, Juškievič Слов. s. v. *dvėjis*.

³⁾ Brugmann Grndrß. II² 2, 195 ff. 206 ff.

⁴⁾ Über die Intonation von *jūo* s. Endzelin Слав.-балт. эт. 143 ff. Lett. Gr. 353. *juō*, aus dem *jūo* durch Metatonie entstanden ist, führt Jaunis Перев. грамм. 122 an.

⁵⁾ E. Hermann Lit. Konj. 68. 80. 84 ff. 88.

auch *tuō*. In *to talaus, to gierraus* der Wolfenbüttler Postille (Gaigalat MLLG. 5, 245) haben sich offenbar *juo—juo* und synonymes *juo—tuo* gekreuzt¹⁾. Auch im Lett. ist *juo—juo* ganz gewöhnlich²⁾.

Es ist leicht verständlich, daß diese adv. Instr. mensurae auch vor solchen Ausdrücken erscheinen, die, obschon formal keine Komparative, doch diesen dem Sinne nach nahestehen, so vor den Adv. auf *-jn*³⁾; vgl. Sprichw. BF. 54 *jā miestui artyn, jā purvai gilesni, jā szunys piktesni*; Scheu-Kursch. Žem. Tierf. 26, 24 *bieg jā toljn, jā greityn*. Wichtiger ist, daß der komparat. Sinn der Verbindung *juo* + Adj. oder Adv. so sehr als bezeichnend für den Gebrauch der instrumentalen Partikel empfunden wird, daß statt der Komparat. auch Positive in lit. und lett. Dialekten gesetzt werden können:

Will. EE. 68, 1 (= 2. Cor. 12, 9) *todelei esch nariu yū mylei* (um so lieber) *girtiesi silpnibesu mana*, Wilkischken Volksl. 42, 2 *jū ilgai būsiu, jū daugiaū dīrbsiu*, Daukantas Sprichw. Tauta ir žodis 2, 324, Nr. 141 *jou plik. jou trak* (toll, =wahnsinnig, unbeständig), lett. Endz. Leseb. 101 (Ober-Bartau) *eš juo jaūna, eš juo gudra* u. s. w.

In lett. Dialekten findet sich geradezu *juo(vēl)* mit Positiv zur Umschreibung des Komparat.⁴⁾. Hiermit ist zu vergleichen, daß *juo* auch lit. und lett. öfters geradezu 'um so mehr' heißen kann:

Will. EE. 171, 13 *anis iū giešes* (verlangten um so heftiger) *schaugdami didžeis balsais*, Scheu-Kursch 76. 12 *mes jū priēsti gāunam*, Daukant. Tauta ir žodis 1, 94 *astoje patijs nōmo jou i kampą kamaros linkon* (mehr im Winkel zum Zimmer hin) *buo double iszkasta*, lett. *juo lācis skrien, juo putas krit* 'je mehr der Bär läuft, desto mehr fällt der Schaum'.

Besonders in žemait. Mundarten begegnen uns *juo, juojaū(s), juoba, juočiu* in der Bedeutung 'mehr, in höherem Maße'⁵⁾:

vaikai juojaūs myli mōtiną, neko tėvą; šventasis laikė juoba Dievo, nekaip žmonių isakymus; kad sàve viėną neišganysi, tai penkių-šešiū nė jūba (erst recht nicht, um so weniger) *neišganysi; jūčiu pradėja pūkti ant mūnės, kaip jāmui pasakiaū teisjė.*

juoba ist auch in die heutige Schriftsprache eingedrungen. So verwendet es z. B. auch Tumas (Vaižgantas) in seinen Schriften; vgl. 1, 53 *kieno sielos seklis, juoba kieno juodos*.

Da *juo* lit. und lett. regelmäßig vor Kompar. steht, so ist es verständlich, daß man bei ihm einen besonderen komparat. Ausdruck, bezw. die Anfügung eines speziellen komparat. Suffixes an Adj. oder

1) E. Hermann a. O. 84.

2) Endzelin Gr. 352 ff. 442.

3) Eine lett. Parallele bei Bezenberger Sprache der preuß. Lett. 105.

4) Endzelin a. O., Bezenberger Spr. d. preuß. Lett. 104. 129 ff.

5) Schleicher Gramm. 331, Jaunis Певев грамм. 122, Jablonski² 163, Juškevič Слов. s. v., E. Hermann Lit. Stud. 344 ff.

Adv. nicht mehr für nötig befand; man vermied also sog. »Übercharakterisierungen« im Sinne Horns Sprachkörp. und Sprachfunkt.² 117 ff. 137 ff.

Hiermit vergleicht sich noch, daß *visū*, das sehr oft zu Superlat. oder superlat. Ausdrücken als partitiver Genet. hinzugefügt wird, in žemait. Mundarten in Verbindung mit den bestimmten Formen von Positiven zum Ersatze von Superlat. dient:¹⁾

BF. 71 *ar vīse dīdysis ar vīse māžases*, Daukant. Tauta ir žodis 1, 99 *nu wissōpirmojo ir wissōweczojo* (ältestes) *savo trōbesio nōmō wadinamo*, Žt., S. 345 *nū wisubagōtoji, tō pāteis miēsta kōūkmona*.

Wie sehr im Žemait. *visū* mit Positiv zur bloßen Superlativumschreibung herabgesunken ist, lehrt eine Stelle wie Daukantas Tauta ir žodis 1, 99 *tarp tū wissū mediū wisodideloujō buo oužoutas*, wo nochmals partitive, *visas* enthaltende Ausdrücke zu einer derartigen Verbindung hinzugesetzt sind; vgl. auch lett. *vislabais* 'der Beste' (Endzelin Gr. 354). Ich erinnere noch an russ. самый новый u. s. w. neben самый новѣйшій, лучший u. s. w.²⁾ Dieser Sprachgebrauch wird von einer Reihe von lit. Dialekten nachgeahmt, die genau so *pāts* mit den bestimmten Formen des Positivs, seltener des Komparativs zur Bezeichnung des höchsten Grades verbinden³⁾:

R. 5, S. 5 *pōti grōžuji jāuczu*, R. 3, S. 100 *pāti dīdžo-i paūkszti*, Žr., S. 307 *pās pātys māžoje wyrēsniōje* 'bei dem untersten Vorgesetzten', vor Kompar. z. B. R. 4 Ged., S. 460 *pāts wyrēsāsai brōlīs*.

Auch das Lett. kennt *pats labais* neben *pats labākais*⁴⁾.

Da im Slav. gern deminuerendes *po* nicht nur vor Positive, sondern auch vor Komparative tritt (vgl. russ. покорѣе, mbulg. *polēpša* neben *pobogatū* u. s. w.⁵⁾), so gibt das Bulg. seit dem 14. Jahrhundert die alte Komparativbildung auf und ersetzt diese durch *po* mit dem Positiv (*pogolēm* 'größer', *povisok* 'höher' u. s. w.⁶⁾). Auch der Superl. wird im Bulg. durch *naŕ-* mit Positiv, nicht mit Komparat. ausgedrückt (*naŕvisok*, *naŕmalkijat* u. s. w.).

Anhangsweise sei noch über die Ausdrücke für 'möglichst' im Lit. gesprochen. Zunächst ist *kās* vor Superlat. zu nennen⁷⁾; vgl. Märchen aus Kakschen Schl. Leseb. 242 = Wolt. Chrest. 233, 3 *jē czonai ūsitaise*

¹⁾ Kurschat § 952, Jablonski² 28, Jaunis Перев. грамм. 122, Specht II 478. Verf. Tauta ir žodis 4, 178 ff.

²⁾ Buslajev Истоп. грамм. I⁵ 158.

³⁾ Jablonski² 28, Ganthiot Buiv. 59, Niedermann KZ. 51, 32 ff.

⁴⁾ Endzelin Gr. 354.

⁵⁾ Vondrák II 73. 383, Buslajev I⁵ 158.

⁶⁾ Weigand Bulg. Gr. 20.

⁷⁾ Schleicher Gr. 331, unrichtig Kurschat § 1615.

kàs gražià 'sie richteten sich hier so schön wie möglich ein', *kàs greičiaus* 'möglichst schnell'. Die Entstehung dieses Sprachgebrauchs ist leicht aus einer Grundbedeutung 'was am schönsten, schnellsten ist, sich verhält' abzuleiten. *kàs* ist dann erstarrt und kann vor jeden Kasus des Superlat. gesetzt werden. Genaue Parallelen liefern griech. ἔτι vor Superl.¹⁾ sowie russ. что ни in Sätzen wie я возьму коня что ни лучшева u. s. w. (Buslajev II⁵ 213). Ich erinnere auch an *kur kas* vor Komparat., z. B. Tumas (Vaižgantas) 1, 41 *paslėpta pajėga visados matyti kur kas didesnė, neg iš tikrųjų kad gra* 'verborgene Kraft ist immer bedeutend (eig. 'wo etwas') größer dem Anscheine nach, als sie es in Wirklichkeit ist', 64 *patys korikai kur kas biauresnių darbų* (noch viel schimmere Taten) *nekariami pridaro, 52 ardyti, kas pastatyta, išblaškyti—gra kur kas lengviau*²⁾.

Auch die Form *kā* (ostlit. *kū*) wird so vor Superlat. gesetzt:

Jurksch. M. 113 *kā greičià?*, R. 5, S. 2. 9. 22 *kugraiczdusei, kugraiczouš, kulabjò*, R. 4, S. 34 *kugražidusius namūs, S. 53 kugeridusiu walgymū* u. s. w.³⁾.

Sogar in Verbindung mit der aus dem Slav. entlehnten Vorsilbe *na(i)*⁴⁾ lesen wir⁵⁾:

R. 4, S. 53 *kunaigeridusiu, S. 69 kunoigraiczdusiai, S. 46 kunojprasczouš, Volksl. aus Biržai BF. 3, 4 kū nogražidusiu, kū nopatogidusiu.*

Hier handelt es sich wohl um einen adverbial erstarrten Akk. des Inhalts oder Maßes, wie solcher nicht nur bei Kompar.⁶⁾, sondern mitunter auch bei Superlat. möglich ist⁷⁾. Man könnte freilich auch denken, daß *kā* Nominat. und Ersatz von *kàs* ist; zeigt es doch vielfach (besonders ostlit. *ku*) unter dem Einflusse von poln. *co* Neigung, zu erstarren und für sämtliche Kasus, Numeri und Genera des Relativs verwendet zu werden⁸⁾.

Von sonstigen Ausdrücken für 'möglichst' erwähne ich, abgesehen

1) Kühner-Gerth II 1, 27 ff.; vgl. auch Havers IF. 43, 241.

2) Für 'einstweilen' gebraucht die heutige lit. Schriftsprache *kol kas* 'so lange etwas ist'; z. B. Krėvės raštai 7, 48 *kol kas mūsų kalnai, klonys, mūsų girios, šlaitai ir raistai—mūsų vienintelės knygos, kurios mums pasakoja, kaip tėvai seniau mūsų čia gyvenę.*

3) Vgl. auch Gauthiot Baiv. 59.

4) L.-Br. 310, Brückner Fremdw. 164.

5) Specht II 77. 111.

6) Vgl. *niēka kytrėsnis* Jurksch. M. 12 u. s. w. wie griech. οὐδὲν ἧττων, πολὺ κρείττων, got. *filu mais* etc.

7) Vgl. griech. πολλόν, μέγ', ἕξοχ' ἀριστος u. s. w. (Kühner-Gerth II 1, 27).

8) S. einstweilen Jablonski Liet. kalb. sint. 69 ff., W. Schulze KZ. 45, 191 ff., Trautmann Apreuß. Sprachdenkm. 267, Brugmann Zu L.-Br. 305 ff., Specht II 127. 246.

von dem schon seit alter Zeit¹⁾ diese Bedeutung annehmenden *kaip*, das sich mit griech. $\acute{\omega}\varsigma$, $\delta\sigma\omicron\nu$, lat. *quam*, ai. *yāvac(chreṣṭhá-)* AV. 7, 31, 1, poln. *jak(najlepszy)* u. s. w. vergleicht, sowie von *kuř*²⁾, noch den Genet. *kō* und den Instr. *kuō*.

kō findet sich in den Mundarten R. 2 und Žt.: daher R. 2, S. 134 *konadidžaus*, Žt., S. 362 *konaigariāūs*. Bis auf die slavische Partikel und den Umstand, daß das Lit. auch hier den alten Relativstamm **jo-* durch das Interrog. ersetzt hat, decken sich derartige Verbindungen genau mit ai. *yāchreṣṭhá-* RV. 3, 53, 21, vielleicht auch mit griech. $\acute{\omega}\varsigma$ vor Superlat., falls dies auf einem alten Ablat. des Relativs beruht³⁾. Der Sinn dieser Abl. ist eigentlich 'von wo aus gerechnet', daher 'in wie weit'.

Endlich der besonders weit im lit. Sprachgebiete verbreitete Instr. *kuō* vor Superl. (*kuogreičiausiai* u. s. w.)⁴⁾ erinnert lebhaft an poln. *czempredzej* 'möglichst schnell' (Soerensen 105, Łoś 330). Hier wie dort handelt es sich um Instr. des Maßes, der auch bei Superlat.⁵⁾ auftritt. Noch altertümlicher als *kuō* vor Superlat. ist *juo* vor diesen, das noch den alten Relativstamm aufweist; vgl. Krėvė raštai 7, 108 (Poësie) *žirgus juo eikliausius*.

¹⁾ Vgl. bereits Will. E. 7, 16; 9, 26 u. s. w.

²⁾ *kuř* kommt so vor Superl. und vor Komparat. vor; vgl. Daukša Post. 329, 30 *kur tolāusei bėgt nāg ių* (eig. 'wo es am weitesten ist'), R. 2, S. 157 *wėš pasiėmėna kōr darāšnė arklis*, Krėvė 7, 149 *atsikėlėš ima kur didesnes šakas*.

³⁾ Wackernagel Ai. Gr. II 1, 324, Brugmann Grndrß. II² 2, 700¹ ff., Gr. Gr.⁴ 455, Delbrück Grndrß. III 557, Osthoff MU. 6, 76.

⁴⁾ Žemaitisch mit den entsprechenden Umwandlungen; daher einerseits Kvédarna-Švėkšna Wolt. 319. 39 (Dialektgruppe Žr.) *kū grėtšjaūsė*, andererseits Cornelübers. Wolt. 185, 30 (Dialekt Žt.) *kou ajtriausė* u. s. w.

⁵⁾ Vgl. griech. πολλῶ πλείστοι, ὅσῳ μάλιστα u. s. w. (Kühner-Gerth II, 1, 441; II 2, 497).

Wiktor Porzeziński.

Przyczynki do dziejów języka litewskiego.

1. Dawne *a*, *ę* w pewnych końcówkach gramatycznych.

W gwarach środkowoliteńskich, a więc też w języku literackim doby współczesnej, dawne *a*, *ę* oraz *a*, *e* w połączeniach *an*, *en*, *am*, *em* przed spółgłoską (w t. zw. półdyftongach) nie różnią się zasadniczo co do zabarwienia od samogłosek *a* i *e* w innym położeniu fonetycznym, o ile pozostają te same warunki iloczynowe i akcentowe. Natomiast gwary wschodnioliteńskie od tego stanu rzeczy częściowo znacznie odbiegają. Otóż w zachodniej połaci obszaru wschodnioliteńskiego pozostają *a* i *e* naogół bez zmiany, zależnej od obecności elementu nosowego, natomiast w części środkowej (wschodni skrawek dawnego powiatu szawelskiego oraz zachodnia część dawnego powiatu poniewieskiego) mamy samogłoski *o* i *é*, t. j. *e* pochylone, dalej na wschód istnieją wyraźne *u* i *i*. Pewne różnice gwarowe co do losu dawnych *a* i *e*, jako *a* i *ę*, też w składzie półdyftongów, o czym pisałem przed laty w języku rosyjskim w *Izvěstija Otdělenija russkago jazyka* t. III, z. 4, dla celu, do którego obecnie zmierzam, nie mają istotnego znaczenia.

Te fakty, nowością bynajmniej nie będące, przypominam jako punkt wyjścia do rozważań następujących.

Otóż, chociaż już oddawna zwrócono uwagę na stosunki powyżej przytoczone i chociaż już od dość dawna wyciągnięto zupełnie słuszny wniosek, iż wschodniołit. (gwarowe) *u* i *i* zam. środkowolit. *a* i *e* wskazują z całą pewnością na dawne *a* i *ę*, jednak dotąd jeszcze się napotyka w literaturze językoznawczej wywody, które z tem się nie liczą. Sądzę, iż to wynika częściowo z zapomnienia, częściowo zaś z małej znajomości faktów gwarowych. Zresztą dialekty wschodnioliteńskie nie

są w tym względzie odosobnione: *u* i *i* zam. *a* i *e* mamy też na obszarze żmudzkiem, ściślej, na terytorjum narzecza żmudzkiego.

I jeszcze powołam się na jeden fakt powszechnie znany, mianowicie przypomnę, iż w dobie pralitewskiej równolegle ze skróceniem samogłosek długich z intonacją spadającą uległy skróceniu nosówki z tą intonacją z wyjątkiem wyrazów jednozgłoskowych pod pełnym akcentem. O tym szczególnie zazwyczaj zapominają i stąd wynika np. nieporozumienie Kurszajtisa i inn. (w najnowszych czasach Leskiena w jego podręczniku), którzy piszą biernik l. mn. r. ż. *jās* (obok enklit. *jās*) zamiast jedynie uzasadnionego etymologicznie *jās*. To się tłumaczy współczesną wymową dawnych nosówek w większości gwar środkowolit., a jednak na tym obszarze dotąd istnieją gwary dawny element nosowy (w różnej postaci) zachowujące, o ile to nie jest ostatnia zgłoska otwarta bez akcentu: por. np. gwarę zbioru dajń braci Juszkiewiczów, gwarę środkowolit. pow. szawelskiego, znaną z bajki, ogłoszonej przez Szlupasa w Mitt. der Litauischen Liter. Gesellschaft. Jednak pomimo tej kontroli mamy jeszcze jeden zupełnie przekonujący argument: *á* może być z reguły tylko dawnem *a* z zanikiem w gwarach współczesnych nosowości, lecz z zachowaniem długiego iloczasu, gdyż dawne *a* jest albo *a* (ew. *à*), albo *ā*; w rzadkich wypadkach (z powodu przeniesienia akcentu) mamy nieakcentowane *ā*, np. *vislāb*. Na tem samem nieporozumieniu polega u autorów powyżej wymienionych *gerāsias* zam. *gerāsias*, lub *didēsias* Kurszajtisa zam. *didēsias*. W tych przykładach złożenie chroniło od skrócenia regularnego w końcu wyrazu.

Inną znowu niekonsekwencję napotykaemy w zakresie nosówek, o ile widzimy np. u Leskiena *-a*, *-e* w zakończeniu narz. l. p. r. ż. (*stīrna*, *kārre*, albo w deklinacji zaimkowej *tā*). Wiedząc, że formy deklinacji złożonej (np. *gerāja*, nie *gerāja*), zarówno jak wschodniolit. i żmudzkie *u*, ew. *i*, wskazują na obecność pierwiastka nosowego, nie uwzględnił jednak, że tu skrót był pralitewski i gwary litewskie nosówek nie odziedziczyły, tylko pozostał ich ślad w zabarwieniu samogłosek i w formie nieenklitycznej *tā* ob. enklitycznej (oczywista, co do pochodzenia) *tā*, nie *tā*, jak u Leskiena.

Wobec tego niekonsekwencją znowu jest pominięcie znaku nosowości w innych kategorjach, które kiedyś posiadały dawne nosówki z intonacją spadającą. Ks. Jaunis w swej gramatyce jest w tem zasadniczem nieporozumieniu co do szczegółów więcej konsekwentny i końcówkę miejsc. l. p. r. m. *-e* pisze *-e*; również pisze *kadā*, *tadā*, jako też *-jē* w miejsc. l. p., *-sē* w miejsc. l. mn. i *jamē*, *tamē*.

A więc w kilku kategorjach środkowolit. *-a*, *-e* nie są prastaremi *-a*, *-e*, tylko pochodzą z pralit. skrócenia dawnych nosówek z intonacją spadającą. Przykłady tego rodzaju dają się łatwo podzielić na dwie

grupy: 1° mamy końcówki, co do których nie istnieje wątpliwość, że z dawnych nosówek pochodzą, ze względu na formy złożone, o czym p. wyżej; do tej grupy zaliczam zakończenie narz. l. p. r. ż. i biern. l. mn. r. ż. (p. wyżej); również należą tu spójniki *kadà, tadà*, por. złożone *kadàngi, tadàngi* (wschodniolit. *kadu, tadu*); 2° należy uwzględnić miejsc. l. p. r. m. na środkowolit. *-e*, miejsc. *tamè* i miejsc. l. mn. na *-se*, wreszcie *-je* w zakończeniu miejsc. l. p.

Sprawa genezy zakończenia narz. l. p. r. ż. na środkowolit. *-a, -e* z dawnych nosówek nie wzbudza większych wątpliwości i już niejednokrotnie objaśniano je z praindoeurop. *-ām, ēm* (p. Brugmann, Grundr. II, 2 §§ 189, 191). Dla biern. l. m. r. ż. też jest rzeczą jasną, iż mamy do czynienia z końcówką zawierającą *n*, l. c. §§ 236, 237, jednak szczegóły są do omówienia; odkładam ten punkt do części drugiej niniejszej rozprawy.

Natomiast dotąd nie jest całkowicie ustalony pogląd na genezę pewnych kategorii form miejscownika.

Otóż miejsc. l. p. na środkowolit. *-je*, który zazwyczaj się kończy na *-j* z zanikiem samogłoski wygłosu, po długiej zaś często nawet z zanikiem *j* (z *rañkoje* powstaje *rañkoj* i dalej wprost *rañko*), według opinii niektórych językoznawców należy zestawić z staroind. miejsc. l. p. r. ż. na *-yām (sēnāyām)*; Brugmann (l. c. § 177, str. 181) *-e* w tej końcówce identyfikuje z słow. *-e* w *kamen-e* i t. d. Tak samo Leskien, pisząc *-e* w tej końcówce jako *e*, tem samem uważa je za dawne *-e*. Że tu jednak było nie *-e*, tylko *ę* z intonacją spadającą, świadczy chyba sam akcent w typie *mergà (mergojè)*; form żmujdzkich na *-ji* nie potrafię przytoczyć, gdyż cały obszar żmujdzki mający *u* i *i* z *ą* i *ę* należy do strefy północnej, bardzo mało zachowawczej pod względem samogłosek w wygłosie; gwary wschodniolit., mające *-i* z *-ę* z dawną intonacją spadającą, znam bezpośrednio też tylko ze strefy północnej. Z starych tekstów wschodniolit. również nie mogę przytoczyć przykładów, popierających tezę, iż środkowolit. *-e* w *-je* jest dawnem *-ę*. Poza-tem pewne wskazówki można wyciągnąć z innych form miejsc. l. poj., do których teraz przechodzę.

Otóż, jako odpowiednik staroind. *tásmin*, słow. *tomĭ* (z niefonetycznym zanikiem *s* pod wpływem innych form, gdzie przed *m* końcówki *s* nie było; inaczej Specht, Lit. Mundarten II, str. 105) powinniśmy uważać starolit. formy *tamimpi, jamimpi* i t. p. (por. Bezenberger, Beitr. z. Gesch. d. lit. Spr. 167, 169), z zanikiem *s*, jak w słow.; cząstka *pi* obroniła końcówkę od dalszych zmian. Jednak zwykłą formą jest środkowolit. *tamè*, wschodniolit. i żmujdzka *tamì* (por. chociażby Kurschat, Gr. § 918, ks. Jaunis w szkicu gwary żmujdzkiej (w jęz. ros.) w Pamiatnaja kniżka Kovenskoj gub., 1893), co wskazuje

na pralit. *tamė* z intonacją spadającą. O ile się nie mylę, jest to zmiana niefonet. starego *tami* na *tamė* pod wpływem form miejsc. na *-je*, które tak się rozszerzyły kosztem innych typów. Również w r. m. forma miejsc. na środkowolit. *-e* (wschodniolit. i żmujdzkie *-i*, por. Kurschat, Gr. § 528, Jaunis l. c. str. 35 nstp. nadbitki), t. j. w danym wypadku pralit. *-e*, zawdzięcza tę swoją końcówkę wpływowi form na *-je*. Stara końcówka *-ė* zachowała się, jak wiadomo, w złożeniu np. *Dėwėp*, lub w *namė*, co z *namėjė*, *namėj*. W deklinacji złożonej przymiotników mamy dotąd w żmujdzkiem np. *senamėje* lub u Daukszy (wschodniolit.) *naujamėimė* (Postylla, p. 436, cytuję według Jaunisa); znak *ė* oznacza *e* bardzo szerokie.

Przechodząc do miejsc. l. mn., zaznaczę, że samogłoska w wygłosie końcówki nie jest w języku lit. jednolita; mamy *-sa*, *-su* i środkowolit. *-se* (wschodniolit. i żmujdzkie *-si*; por. Kurschat, Gr. § 534, Jaunis l. c. str. 36). Mojem zdaniem, w tej końcówce *-sė* mamy znowu wpływ zakończenia miejsc. l. poj. *-je*.

2. Czy istniało pralit. *ā* nosowe?

Forma biern. l. mn. r. m. kończy się w tematach na praindoeur. *o/e*, jak wiadomo, na *-us* z dawnego *-ūs*, por. w deklinacji złożonej *gerūsius* oraz w jednozgłoskowym *tūs* zasadniczo pod akcentem pełnym, obok *tūs*, co mogło powstać fonetycznie tylko w położeniu enklitycznym. Otóż jest znowu rzeczą jasną, iż ta końcówka litewska pochodzi z *-ōns*. Jestem zdania, iż słuszność mają uczeni, którzy nie wierzą w praindoeurop. *-ōns* (por. Brugmann, Grundriss², II, 2, str. 224), tylko, uznając za praindoeurop. końcówkę *-ons*, usprawiedliwiają pralit. *ō* jako wzdłużenie fonetyczne. Na dobrej drodze był Streitberg (por. IF. 3, 148 nastpn.), lecz sprawy nie wyświetlił zupełnie. W mojem przekonaniu dobre ujęcie dał Fortunatow, który już oddawna w swoich wykładach dowodził, że końcówka biern. l. mn. *-ns* zawierała ongiś *n* długie, co objaśnia staroind. końcówki *-ān*, *-īn*, *-ān*, zarówno jak pralit. *-ōns* (łac. *-ōs* nie jest wyraźne, bo może być objaśnione z *-ons*).

A więc w okresie, kiedy w językach bałtyckich dawne samogłoski długie w dyftongach i półdyftongach zostały skrócone, nastąpiło wzdłużenie samogłosek krótkich przed *-ns* w formie biern. l. mn.; w tym też okresie praindoeurop. *-ās* w odpowiedniej formie r. ż. zmieniono na *-āns* pod wpływem reszty form biern. l. mn. Dalej mamy tu nosówki z intonacją spadającą i ze skróceniem fonetycznym z wyjątkiem wyrazów jednozgłoskowych pod samodzielny akcentem. Istnieje więc całkowita równoległość między *-us* w tematach na *e/o*, a *-as*, *-es*, *-is*, *-us*

w tematach na *ā, ē, i, u*. Różnica polega tylko na tem, że odbiegając od innych nosówek *ū* nosowe nawet tam, gdzie skróceniu nie uległo, swego elementu nosowego nie zachowało.

Wynik rozważań powyższych stosuje się też do formy narz. l. p. r. m. tematów na *o/e*. Lit. *vilki, gerūju, tū, tūmi* mają praindoeurop. *-ō*, chociaż stosunki intonacyjne (intonacja spadająca), zarówno jak analogja odpowiedniej formy rodzaju żeńskiego (por. wyżej), mogłyby przemawiać za praindoeurop. zakończeniem na spółgłoskę nosową, jednak temu się przeciwstawia fakt, że w starych dyftongach i półdyftongach z długą częścią zgłoskotwórczą zaszło skrócenie tej części długiej.

3. Wschodniolitewskie *l*.

Już oddawna zwrócono uwagę na cechę charakterystyczną obszaru wschodniolit., nadającą mu piętno odmienne od innych narzeczy: mam na myśli wschodniolit. *l* przed dawnem *e* wszelkiego rodzaju. Nim przejdę do szczegółów, które, mojem zdaniem, wymagają wyjaśnienia, zaznaczę, że pisownia litewska, wyrzucając «polską» literę *l*, powinna wprowadzić albo jakiś znaczek dodatkowy, albo przywrócić wspomnianą literę, o ile chodzi o ścisłe oddanie dźwięków wschodniolit., co też w tym rozdziale czynię.

Oto 1° zadajemy pytanie co do chronologii tego wschodniolit. *l*. Dla mnie jest rzeczą zupełnie jasną, że to *l* powstało w okresie, poprzedzającym okres zmiany dawnych *a* i *e* przed *n* na dźwięki pochylone z ich dalszem przejściem na *u* i *i* (w Poniewieskiem, o czem por. część 1., mamy *o* i *é*). Gdyby było inaczej, nie mielibyśmy dialekt. *paniati* = środkowolit. *panēle*, bo przecie przed dawnem *i* pozostaje *l*.

2° Godną zaznaczenia jest właściwość gwar wschodniolit., nie należących do obszaru z zachowaniem *a* i *e* przed nosowemi, że półdyftong *en* w znacznej części tych gwar w położeniu po *l* występuje jako *on*, ew. *un* (*lonta, lunta* = środkowolit. *lentā*). Inne gwary (mniejszość), np. gwara wileńska Szyrwida, mają i w tem położeniu *in* (*lynta, lyngwas* = *longwas, lungwas*, środkowolit. *teŋgwas*). W związku tym *l* dawne otwarte nie dochodzi w tych gwarach po *l* do *a* (*tedas, teduotas* u Szyrwida), por. *a* w gwarach 1. grupy (*tādas*). Forma biern. l. p. *paniali* w gwarach wschodniolit. tej grupy to oczywiście nie jakiś wyjątek, tylko wpływ innych form biern. na *-i* z dawnego *-ę* nie w położeniu po *l*. O tych faktach dialektycznych pisałem kiedyś w języku rosyjskim w *Izvēstija Otd. russk. jaz. t. I*.

Skoro przypomniałem młodzieńczą swoją pracę, korzystam ze spo-

sobności, by zaznaczyć, że po dłuższej rozwadze już się nie piszę na teorię Fortunatowa, który dla języka pralit. określał samogłoski dawne *a* i *e* w nosówkach i w półdyftongach jako *o* i *e'*; z tego gwary środkowolit. mają znowu *a* i *e*, obszar zaś wschodniolit. częściowo też *a* i *e*, częściowo *o* i *e'* się zachowały, a dalej na wschód przeszły na *u* i *i*. Nie mamy żadnych wskazówek istotnych do tej hipotezy, raczej zmiana dawnych *a* i *e* we wspomnianem położeniu fonetycznym jest faktem dialektycznym, powstałym możliwie jeszcze na tle pralitewskim¹⁾.

Na zakończenie uwag dotyczących wschodniolit. *t* dodam, że istnienie *t* przed *e* w pewnych wyrazach nie jest wyjątkiem, tylko się napotyka w przyswojeniach: por. np. *lelija* i t. p.

4. Refleksy gwarowe grup *tj*, *dj*.

Mylnie zazwyczaj objaśniają żmujdzkie i kłajpedzkie *t*, *d* na miejscu środkowolit. *cz*, *dź* z dawnych grup *tj*, *dj*. Por. np. u Brugmanna w Grundriss 2I, str. 290: »der Dialekt von Memel hat noch *ti*, *di*, d. h. erweichte *t*, *d*«: podobnież ks. Jaunis w swej litewskiej gramatyce, wydanej w 1908—1916 w oryginale litewskim i przekładzie rosyjskim nakładem Akademji Nauk w Petersburgu, mówi na str. 45, ew. 60, że w pewnej części terytorjum żmujdzkiego *t*, *d* miękkie odpowiadają dawnym *tj*, *dj*. Leskien w swoim podręczniku nie wypowiada się wyraźnie (por. §§ 41, 47), Specht, Lit. Mundarten, t. II, str. 471 mówi, że *tj*, *dj* zamieniają się na *t*, *d* miękkie.

Że ten sposób objaśnienia dialektycznych *t*, *d* zam. *cz*, *dź* nie jest wystarczający, daje dowody przekonujące materiał dialektyczny przez ks. Jaunisa zebrany, a ogłoszony w cytowanej powyżej pracy w języku rosyjskim i w formie skróconej powtórzony w gramatyce; nawet z tego, co podał Schleicher w Handb. na str. 68, jasno wynika, że żmujdzkie i kłajpedzkie *t*, *d* miękkie istnieją tylko w tych formach, w których nastąpiło połączenie *t* i *d* w zakończeniu pnia ew. tematu z *ī* na początku przyrostka. A więc np. *jautio*, *jautiu* i t. d. zarówno jak *matiaū*, *vediaū* i t. d. są to twory analogiczne do takich form, w których dawne *ī* przed miękką samogłoską zanikło lub nie istniało, t. j. np. *jautis*,

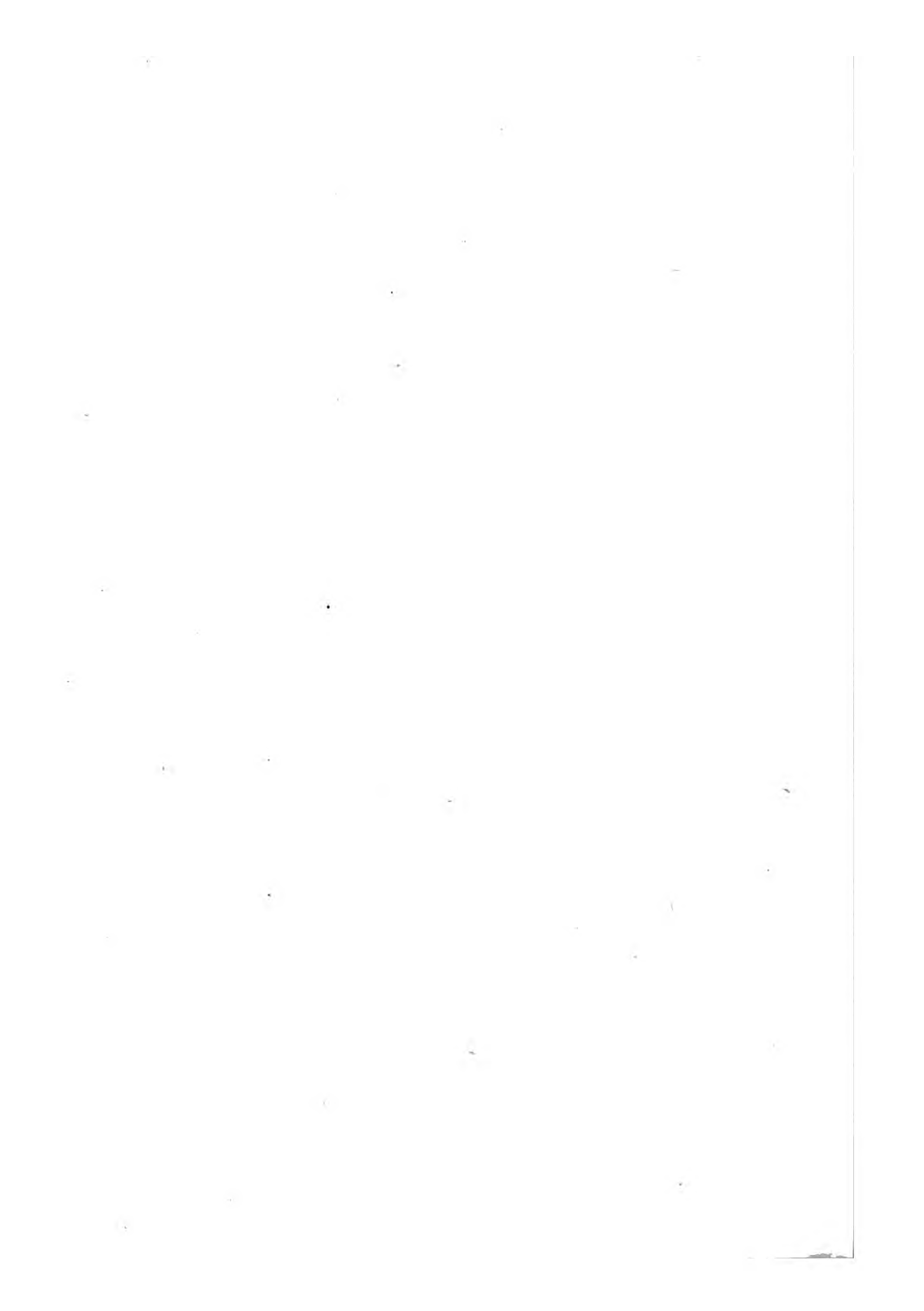
¹⁾ Wschodniolit. (w różnych gwarach, należących do obszaru z *o*, *e'* lub *u*, i z *a*, *ę*) *riañku* (z nowym akcentem) = środkowolit. *renkù* jest wytworem analogicznym do *piañku* — *pirkaū* (lub *pirkō*); również bezokol. typy *gyviānti* = środkowolit. *gyvėnti* mają swoje uzasadnienie w innych formach, gdzie połączenie *en* półdyftongu nie stanowiło (np. *gyvianū* i t. d.). Na ten fakt zwrócił moją uwagę Fortunatow.

jauti, *jauti(y)je* i t. d., *matei*, *vedei* i t. d. Gdzie takiej analogji nie było, mamy regularne *cz* i *dź*, por. np. *czilbu* lub *ažaūgtis* i t. p.

Natomiast żmujdzkie dialektyczne (w parafji wejwerżańskiej i sąsiedztwie) *ć*, *dź* są rzeczywiście wytworem fonetycznym, albowiem odpowiadają regularnie środkowolit. i wschodniożmujdzkim *cz*, *dź* niezależnie od fonetycznego położenia (z wyjątkiem wyrazów przyswojonych). Por. np. *saldziōji*, *meciaū*, ale też *ciāulēti* ('kichać') *dziāuti* i t. p.

Jest rzeczą ciekawą, że *ć* i *dź* napotykaemy też na obszarze wschodnioliteńskim, mianowicie u t. zw. Dzuków (południowa część narzecza wschodnioliteńskiego nad Niemnem zarówno na lewym, jak na prawym brzegu i dalej nieco w głąb kraju) istnieją nietylko *ć*, *dź*, jako odpowiedniki zwykłych *cz* i *dź*, ale też zam. *t* i *d* w położeniu przed *i* samem przez się i w składzie t. zw. samogłoski złożonej *ē*, por. *cēsā*, *Dzēvas*, *cikras* i t. d.

Gdybym hołdował modnym w chwili obecnej teorjom o wpływie podkładu obcego na język, przyswojony czy to dzięki przemocy, czy to wskutek wpływów kulturalnych, niezawodnie uległbym pokusie i powołał się na wspólne podłoże prastare dla późniejszej polszczyzny, białoruszczyzny i litewszczyzny, gdzie napotykaemy *ć*, *dź* z *t* i *d* miękkich. Otóż mój pogląd na stosunek pomiędzy polskiem a białoruskiem *ć*, *dź*, już uzasadniłem w t. X Prac Filol. (por. mój przyczynek: «Rzekome pierwiastki lechickie w językach wschodniosłowiańskich»). Co zaś się tyczy lit. *ć*, *dź*, nie dopatruję się tu ani wpływu domniemanego podłoża etnicznego, ani też nie uważam go za przyswojenie z białoruskiego. Mojem zdaniem jest to bardzo naturalny wynik zmiękczenia *t*, *d*, który spontanicznie powstaje zupełnie niezależnie w różnych środowiskach językowych. Np. współczesna wymowa rosyjska, zwłaszcza na końcu wyrazów, już nie posiada czystych *t* i *d* miękkich, tylko połączenie *t* i *d* miękkich z następnym szmerem z kategorii «ich-Laute» Sieversa.

Tore Torbiörnsson.

Bałtycko-słowiańskie zagadnienia akcentowe.

I. Akcent liczebników porządkowych.

1. Chociaż litewskie i słowiańskie liczebniki porządkowe już niejednokrotnie były omawiane w literaturze akcentologicznej, jednak mojem zdaniem żaden z uczonych nie podał objaśnienia należytego. Zaczynam od krótkiego przeglądu objaśnień dotychczasowych.

Hirt Akz. 287 twierdzi oczywiście słusznie: «miejsce akcentu waha się w różnych językach między pierwszą zgłoską a ostatnią», np. stind. *čaturthás*: gr. *τέταρτος*. Z lit. i słow. przytacza m. inn.: lit. *ketviřtas*, *septiřtas*; ros. *četvėrtij*, *desjėtjij*; serb. *čėtvėrti*, *dėseti*. Jednak nie mówi o stosunku tych lit. i słow. form do ogólnej zasady akcentu nagłosowego lub wygłosowego.

Według Brugmanna Grundr.² II, 2, str. 56 nast. «są ze sobą w zgodzie co do akcentu stind. *sapfúthas* i lit. *septiřtas*, lit. *deviřtas* i ros. *devjėtjij* (indoeurop. **neũntos*), lit. *deřiřtas* i ros. *desjėtjij* (indoeurop. **dekũntos*)». Zdanie Brugmanna podzielił ostatnio Meillet, który mówi: «j. pruski ma *dessĩmts* 'dziesiąty' zgodnie z lit. *deřiřtas* 'dziesiąty' i ros. *desjėtjij*, serb. *dėseti* i t. d.», *Revue des études slaves*, V 178.

Belić (Akcenatske studije I 150 nast.) też zestawia formy słowiańskie: ros. *pjėtjij*, *čėtvėrtjij*, *devjėtjij*, *desjėtjij* i t. d. z odpowiednikami litewskimi: *peņktas*, *ketviřtas*, *deviřtas*, *deřiřtas*, biorąc za punkt wyjścia ich akcent na zgłosce przedostatniej. Jednak nie porównywa, jak to czynią Brugmann i Meillet, ros. *desjėtjij*, serb. *dėseti* i t. d. bezpośrednio z lit. *deřiřtas* i t. d. Według Belića lit. *peņktas*, *ketviřtas*, *deviřtas*, *deřiřtas* odpowiadają słow. **pėtz*, **čėtvėrtz*, **devėtz*, **desėtz* w formie imiennej (niezłożonej), skąd już w okresie prasłow. powstały z cofnięciem akcentu **čėtvėrtz*, *dėvėtz*, *dėsetz*. Do prasłow. form imiennych (niezłożonych) **pėto*, *čėtvėrto*, *dėvėto*, *dėseto* (które wymarły lub się zachowały tylko w nielicznych resztkach) utworzono według Belića odpowiedniki deklinacji zaimkowej

(złożonej) z nowym akutem: *pėtoje*, *čėtvėrtoje* i t. d. (czak. *pėtō*, *čėtřto*; ros. *pjatoje*, *čėtvėrtoje* i t. d.), przyczem w formach wielozgłoskowych przycisk w formie złożonej posunął się naprzód, a więc: **pėto*: *pėtoje* = adj. **živo*: **živoje*; *čėtvėrto*: *čėtvėrtoje* = adj. **ōkrąglo*: **okrągloje*. Z Belicem jest w zgodzie van Wijk, jednak z tą różnicą, że nie rozstrzyga, czy wyrazy trzyzgłoskowe (jak ros. *devjatyj*, czak. *devėti*, pol. *dziewiąty* i t. p.) pierwotnie posiadały akcent na nagłosie, czy też na -ę-¹⁾. «Teraz nam jest wszystko jedno, czy w najstarszej epoce języka prasłowiańskiego wyrazy *devėtąjb*, *desėtąjb* miały przycisk na pierwszej zgłosce, czy na drugiej: jeżeli na pierwszej, w takim razie był on posunięty naprzód w formie złożonej - jeżeli na drugiej, trzeba przypuścić, że on się cofnął w liczebnikach głównych (r. *dėvat*, *dėsat*, s. *dėvėt*, *dėset* i t. d.) podobnie jak w r. *prorub*, s. *ōzim*, r. *zā gorod*, s. *ōd zlata*, słowiń. *od grāda*» (Rocznik slawistyczny, VII 162).

Wszystkie objaśnienia dotychczasowe (Brugmann, Meillet, Belic i, jak mniemać należy, van Wijk) mają to wspólne, iż uważają za pierwotną siedzibę akcentu w liczebnikach porządkowych zgłoskę przedostatnią, jak dotąd wykazują formy litewskie *peñktas*, *ketvėrtas*, *dešimtąs* i t. p. Otóż powyżej wymienieni uczeni uwzględniają tylko akcent litewski nom. sg. m., ale stąd nie wolno wyciągać wniosków co do akcentu pierwotnego, albowiem w tym przypadku tematy r. męskiego na *a* mają w języku litewskim stale ostatnią zgłoskę nieakcentowaną.

2. Z punktu widzenia języka litewskiego liczebniki porządkowe należą do oksytonów, por. dane dotyczące ich odmiany u Kurschata (Grammatik 264 nast.), Wiedemanna (Handbuch 101 nast.) i Leskięna (Lesebuch 174). Z pośród dwuzgłoskowych odmienia się *pirmas* (złoż. *pirmąsis*: żeń. *pirmą*) zupełnie tak samo, jak *minkštąs* (złoż. *minkštąsis*; żeńsk. *minkštą*), a więc według II a. Reszta dwuzgłoskowych liczebników porządkowych: *añtras*, *trėcias*, *peñktas*, *šėštąs*, *sėkmas*, *āšmas*, *šimtąs*²⁾ (złoż. *šimtąsis*) odmieniają się jak przym. *gėras* (złoż.

¹⁾ Jeśli dokładnie zrozumiałem, pozostawia van Wijk bez odpowiedzi rozstrzygającej pytanie, czy forma złożona *devėtoje* i t. p. ma jako podstawę formę niezłożoną **devėto*, czy też **dėvėto* (z prasłow. cofnięciem akcentu). Że pierwotny akcent (bałt.-słow. lub indoeurop.) był na zgłosce przedostatniej (*devėto*), w to nie wątpi i utożsamia co do miejsca akcentu słow. *devėto* z lit. *deviñtas*.

²⁾ Według Kurschata (Gramm. 266) liczebników porządkowych powinno się używać tylko w formie złożonej, jednak sam Kurschat używa wielokrotnie formy niezłożonej, n. p. *nuō šėštōs adžynos ikė devintōs adžynos* 'od szóstej godziny do dziewiątej' (Mat. 27:45); *nuō vieno dangaus krąšto ikė añtro* 'od jednego końca nieba do drugiego' (Mat. 24:31) i t. p. We współczesnym języku lite-

geràsis; żeń. *gerà*), a więc według I a. W ten sam sposób (według I a z pierwszą zgłoską nieakcentowaną) odmieniają się liczebniki porządkowe o trzech zgłoskach: *ketvirtas*, *septiūtas*, *aštuūtas*, *deviūtas* i *dešimtas*. Dochodzi jeszcze *kelīntas* do *kelī*.

Dwuzgłoskowe liczebniki porządkowe mają zatem w języku litewskim regularną zmianę miejsca akcentu jak pierwotne oksytone. Odbiegają liczebniki porządkowe o trzech zgłoskach, które mają stosunki akcentowe nieco odmienne od odpowiednich rzeczowników, do oksytonów należących. W tej grupie akcent się waha pomiędzy pierwszą a ostatnią zgłoską; wykazałem to w moich Lit. Akzentversch. 47 nast. Liczebniki porządkowe o trzech zgłoskach mają natomiast wahanie pomiędzy dwoma ostatnimi zgłoskami, ale inne, niż w grupie pierwotnych paroxytonów, gdzie akcent coprawda też jest albo na przedostatniej, albo na ostatniej, jednak rozkład akcentu w poszczególnych przypadkach jest całkiem odmienny, por.:

Paroxytonon. (Rzeczown.)	Oxytona.		(Rzeczown.)
	(Liczebniki porządk.)		
<i>gyvatà</i>	<i>šeštà</i>	<i>ketvirtà</i>	<i>apeigà</i>
<i>gyvatos</i>	<i>šeštōs</i>	<i>ketvirtōs</i>	<i>apeigōs</i>
<i>gyvatai</i>	<i>šeštai</i>	<i>ketvirtai</i>	<i>āpeigai</i>
<i>gyvatą</i>	<i>šeštą</i>	<i>ketvirtą</i>	<i>āpeigą</i>
<i>gyvatà</i>	<i>šeštà</i>	<i>ketvirtà</i>	<i>āpeiga</i>
<i>gyvatoje</i>	<i>šeštojė</i>	<i>ketvirtojė</i>	<i>apeigojė</i>

rackim forma niezłożona też jest często w użyciu. Materiał przeze mnie zebrany jednak nie jest wystarczający, by określić, kiedy się używa formy złożonej, a kiedy formy niezłożonej (por. też Trautmann, Altpr. Sprachdenkm. 247). Dają tylko kilka przykładów: *añtras tōmas* 'część druga' (na karcie tytułowej); *vaidinimas turėjo prasidėti lygiai aštuoniomis*, — *taip beūt skėlbia afišos*, — *o jau dešimtą ir dūr neprasidėjo* 'przedstawienie musiało się zacząć punkt ósma — tak przynajmniej oznajmiają afisze — teraz już idzie dziesiąta, a przedstawienie jeszcze się nie zaczęło' Penkaitis, Raštai II 219. *būvo tai devintą keliōnės dieną* 'było to dziewiątego dnia podróży' (Sienkiewicz, Dykumose ir giriose I 167, z polskiego); *būvo penktą valandą pōpiet* 'była godzina piąta po południu' (ib. 169). Tego stosowania formy niezłożonej liczebników porządkowych w języku litewskim nie zawdzięczamy tylko literaturze i kazaniom nielitewskim, jak sądzi Kurschat. Jest to raczej archaizm pochodzący z czasów, kiedy się jeszcze nie był wytworzył rodzajnik przy przymiotniku. Pierwotny i rdzennie litewski jest wobec tego liczebnik porządkowy w formie niezłożonej w litewskim Katechizmie z r. 1547: *pirmas*, *antras* i t. d. Por. prus. *pirmas*. *anters* i t. d. w I. i II. Katech. z r. 1545 (Trautmann, Denkm. 5, 11). Jednak w *Enchir. stas pirmois*, *stas antars* i t. d. (ib. 23 nast.), co się objaśnia wpływem języka niemieckiego.

Ta alternacja akcentowa w zakresie liczebników trzyzgłoskowych powstała przypuszczalnie pod wpływem typu dwuzgłoskowego. W pewnych wypadkach może współdziałał też wpływ akcentu liczebnika głównego, por. *septyni*, żeń. *septýnios* i t. p., gdzie akcent waha się pomiędzy dwoma ostatnimi zgłoskami. O różnicy akcentowej, istniejącej w *septyni*: *septýnios* i *keturi*: *kēturi* por. de Saussure, Idg. Anz. VI 159.

A więc utożsamiam pod względem akcentu lit. *šeštàs(is)* i *ketvir-tàs(is)* ze staroind. *ṣaṣṭhás* i *čaturthás* i widzę w nich pierwotne praindoeuropejskie oksytone. I dla reszty litewskich liczebników¹⁾ porządkowych akcent praindoeuropejski na ostatniej zgłosce jest prawdopodobny, ba nawet pewny. Ponieważ jednak w języku litewskim wszystkie dwuzgłoskowe i wiele wielozgłoskowych tematów przymiotnikowych nie pochodnych na *a* stale się odmieniają jak oksytone (niezależnie od tego, czy to są pierwotne oksytone, jak *bāsas* = szwedz. *bar*, czy też barytona, jak *saūsas* = gr. *αῖος*), nie jest więc oczywiście wyłączone, iż pewne liczebniki pierwotnie mogły należeć do barytonów, chociaż to wydaje mi się mało prawdopodobne¹⁾.

3. W językach słowiańskich mamy następującą akcentuację liczebników porządkowych:

ros.	m.-rus.	bułg.	serb. (štok.)	słoweń.
1. <i>пéрвыū</i>	<i>pérvyj</i>	<i>pérvi</i>	<i>přvī</i>	<i>přvi</i>
2. <i>вторóуū</i> ²⁾	<i>vtóryj</i>	<i>vtóri</i>	<i>drūgī</i>	<i>drūgi</i>
3. <i>трéциū</i>	<i>trétij</i>	<i>tréti</i>	<i>trèčī</i>	<i>tréjti</i>
4. <i>чвeтвeртыū</i>	<i>čtvértij</i>	<i>čtvěrti</i>	<i>čètvr̄ti</i> ³⁾	<i>čétr̄ti</i>
5. <i>пáмыū</i>	<i>pjátyj</i>	<i>péti</i>	<i>pēti</i>	<i>péti</i>

¹⁾ Nie należy jednak utożsamiać akcentowo lit. *septiñtas* i staroind. *saptáthas* (które zresztą mogło powstać ze starszego **saptathás* pod wpływem *saptá*), objaśniając litewskie wahanie się akcentu pomiędzy ostatnią i przedostatnią zgłoską jako pozostałość pierwotnego akcentu w zgłosce przedostatniej (por. niżej o akcencie stopnia wyższego), albowiem 1° pierwotne **septimtos* musiało w litewskim przerzucić akcent na zgłoskę, poprzedzającą zgłoskę przedostatnią (por. moje Lit. Akzentversch. 17, 42 nast.); 2° *m* przed *t* powinno było pozostać (a więc **sèptimtas*, por. *dešiñtas* z praindoeurop. **dekmtós*). Lit. *septiñtas* i *aštuñtas* — to raczej litewskie nowotwory na wzór *deviñtas* (praindoeurop. **nevptós*). Stare formy są *sēkmas* (por. prus. *septmas*) i *āšmas* (por. czak. *òsmī*, forma złożona do prasłow. *osmò*).

²⁾ Zamiast fonetycznego *вторóуū*, por. *κοτόρυū* = staroind. *katarás* (t. j. ros. r. nij. w formie niezłożonej **kotorò*: złoż. *kotóroje* w ten sam sposób jak przym. *vysokò*: *vysókoje*). Między staroind. *katarás* i gr. *πότερος* istnieje ta sama różnica co do akcentu, jak między staroind. *ṣaṣṭhás*, *čaturthás* i gr. *έκτος*, *τέταρτος*, albo między ros. (*pol*)*torá* i got. *anpar*.

³⁾ Por. odsyłacz 4 na następnej stronie.

6. шестóŭ ¹⁾	šestyj	šesti	šestī	šěsti
7. седьмóŭ ²⁾	sěmyj	sědmi	sědmī	sědmi
8. восьмóŭ ³⁾	ósmyj	ósmi	ósmī	ósmi
9. девятый	devjátyj	devěti	děvėtī ⁴⁾	devěti
10. десятый	desjátyj	desěti	děsėtī ⁴⁾	desěti

Z powyższego wynika, że wszystkie liczebniki porządkowe miały w formie złożonej w prasłowiańszczyźnie akcent na zgłosce poprzedzającej przedostatnią (r. nij. *pětoje*, *devětoje* i t. p.). Tego należało się spodziewać, albowiem muszą mieć fonetycznie ten akcent, jak przymiotniki złożone, por. moją pracę w Zeitschr. für slav. Phil. I 275. Akcent proparoksytonowy liczebników porządkowych w formie złożonej powstał na tle tychże liczebników w formie niezłożonej, a więc np. **pětò*, **devětò* (niezłoż.): **pětòje*, **devětòje* (złoż.), skąd później wobec prasłowiańskiego przesunięcia akcentu rozwinęły się **pětoje*, **devětoje*. Same w sobie wzięte **pětoje*, **devětoje* i t. p. można objaśniać zarówno z niezłoż. **pětò*, **devětò* (później **děvėtò*), jak też z **pětò*, **devětò*. Sądzę, że ostatnie jest prawdopodobniejsze ze względu na odpowiednie formy litewskie (p. wyżej).

Pozatem daje słow. bezpośrednie poparcie hipotezie pierwotnego akcentu liczebników porządkowych na zgłosce ostatniej. Mianowicie w językach słowiańskich pozostały pewne pojedyncze resztki tego akcentu, jak ros. *spervá* 'wprzód', *poltorá* (z *polz vtorá*) 'półtora'. W języku ludowym istnieją jeszcze *poltretjá* (= 2^{1/2}), *polčtetvertá* (3^{1/2}) i t. p.⁵⁾. Te formy są dowodem, iż niezłożone liczebniki porządkowe miały akcent na zgłosce ostatniej. Zresztą to samo wynika z rus. *pitorá* (obok *pívtora* = 1^{1/2}) i *pívtretjá* (obok *pívtretja* = 2^{1/2}). Inne formy brzmią: *pívjjata* albo *pívjjáta* i t. d. W *pívjjata* i t. p. liczebnik porządkowy jest jako enklityka po **polz* 'pół'. Natomiast przypomina *pívjjáta*: **pjátá* ponieważ ros. *oboróna*: *boroná*. Jeśli *pívjjáta* objaśniamy w ten sposób, to sądzę, że prawdopodobnie tu nie zachodzi rozwój fonetyczny.

¹⁾ Białorus. *šóstyj*.

²⁾ Dial. *sěmyj*, Belić, Akc. stud. I 130; białorusk. *sěmyj*.

³⁾ Dialekt. *ósmyj*, Belić l. c. Rosyjskie formy *шестóŭ*, *седьмóŭ*, *восьмóŭ* należy objaśniać w ten sam sposób, jak przym. *шосóŭ*, *жусóŭ* i t. p.

⁴⁾ Z cofniętym akcentem sztokawskim, por. czak. *četrtī*, *devětī*, *desětī*. Zresztą nie wchodzę tu w serbskie różnice intonacyjne. Wystarczy podkreślić, że wszystkie akcenty serbskie wskazują na prasłow. akcent na zgłosce poprzedzającej przedostatnią, a więc prasłow. (r. nij.) *pětoje*, *devětoje* i t. d.

⁵⁾ Zamiast form ostatnio wymienionych w języku warstw wykształconych są w użyciu teraz tylko *dva s polovínoj* (= 2^{1/2}), *tri s polovínoj* (= 3^{1/2}) i t. d., por. Košutić, Ruska gramatika II 133.

W językach zachodniosłowiańskich stare różnice akcentowe są przeważnie zadokumentowane przez różnice iloczynowe (ew. w czasach późniejszych, zwłaszcza w polszczyźnie, przez różnice jakościowe samogłosek), por. czes. *pátý, devátý, desátý*; pol. *piąty, dziewiąty, dziesiąty*. Czes. *á* i pol. *'a* oddają prasłow. *ę* długie, pierwotnie bezpośrednio przed akcentem, później zaś (jeszcze w prasłow.) samo *ę* było akcentowane. Obok tego *'a* istnieje w polskim *'ę* w formach, które odpowiadają rus. *півп'ята*, a więc *półpięta* (= $4\frac{1}{2}$): *piąty, półdziewięta* (= $8\frac{1}{2}$): *dziewiąty, półdziesiąta* (= $9\frac{1}{2}$): *dziesiąty*, por. van Wijk, Roczn. sl. VII 162; Rozwadowski w Gramatyce języka polskiego 103, 140 (drugie wydanie «Języka polskiego» z Encyklopedji polskiej). Jak należy objaśniać to *'ę*, pozostawiam bez rozstrzygnięcia. Można przypuszczać dwie możliwości: 1) *półpięta* należy rozpatrywać z tego samego punktu widzenia, co rus. *півп'ята*, a więc *ę* uległoby skróceniu w otwartej zgłosce poakcentowej, por. Lorentz, Arch. f. slav. Phil. XIX 158 nast.; Kul'bakin, K istorii i dialektologii pol'skago jazyka 140 nast (Sbornik 73, N. 4), albo 2) *półpięta* jest odpowiednikiem rus. *півп'ята* i ma skrócenie *ę* w akcentowanej zgłosce przedostatniej.

Wynikiem poprzednich rozważań jest, że liczebniki porządkowe w formie niezłożonej zarówno w słow. jak też w lit. wskazują na praindoeurop. formy z akcentem na zgłosce ostatniej.

II. Akcent stopnia wyższego w litewskim.

Formy stopnia wyższego niezłożone mają w języku litewskim akcentowanie swoiste, które wygląda jak kontaminacja systemu z akcentem na przedostatniej z systemem akcentowanym na zgłosce ostatniej. Najwyraźniej to występuje w rodzaju żeńskim, w którym naogół zachowały przymiotniki pierwotne stosunki lepiej niż w rodzaju męskim, gdzie w dat. i lok. sg. występują formy zaimkowe; ponadto wykazują tu nom. i gen. sg. tak, jak w deklinacji rzeczownikowej, stale akcent nie na zgłosce wygłosowej¹⁾:

¹⁾ Por. Jaunius-Būga, Grammatika litovskago jazyka, str. 110. Būga akcentuje *gerėsnė*. podaje jednak jako formę uboczną dial. *gerėsnė*. Ten akcent zaakceptowałem, idąc za przykładem Niedermanna, Wörterb. der lit. Schriftsprache (por. *atpuolėsnis*, str. 54).

	Paroxytona		Oxytona
	Stopień wyższy		
Sg. Nom.	<i>žėmė</i>	<i>gerėsnė</i>	<i>žolė̃</i>
Gen.	<i>žėmės</i>	<i>gerėsnės</i>	<i>žolė̃s</i>
Dat.	<i>žėmei</i>	<i>gerėsnei</i>	<i>žolėi</i>
Akk.	<i>žėmę</i>	<i>gerėsnę</i>	<i>žolę</i>
Instr.	<i>žemė</i>	<i>geresnė</i>	<i>žolė</i>
Lok.	<i>žėmėje</i>	<i>gerėsnėje</i>	<i>žolėje</i>
Pl. Nom.	<i>žėmės</i>	<i>gerėsnės</i>	<i>žolės</i>
Gen.	<i>žėmių</i>	<i>geresnių</i>	<i>žolių</i>
Dat.	<i>žėmėms</i>	<i>geresnėms</i>	<i>žolėms</i>
Akk.	<i>žemės</i>	<i>geresnės</i>	<i>žolės</i>
Instr.	<i>žėmėmis</i>	<i>geresnėmis</i>	<i>žolėmis</i>
Lok.	<i>žėmėse</i>	<i>geresnėse</i>	<i>žolėse</i>

Ta dwoistość nie może, rzecz prosta, być pierwotna. Musimy przypuścić, że zasadniczo cały system deklinacyjny należał albo do barytonów, albo do oksytonów. Zachodzi tylko pytanie, który z tych dwu typów jest pierwotny. Pierwotny akcent na zgłosce ostatniej wydaje mi się mniej prawdopodobny. Chociaż się zdarza, iż poszczególne formy, jak naogół przypadki typu Γ¹⁾ (np. dat. *meṛgai*, acc. *meṛga*) lub nom. i gen. sg. tematów na *a* z akcentem na zgłosce ostatniej (np. rzecz. *vīlka*, *vīlko* i przym. *bāsas*, *bāso*) dostają dla pewnych powodów akcent na zgłosce nieostatniej, por. moje Lit. Akzentverschieb., str. 14 nast., 22 nast., to jednak niema przykładów, by cała liczba pojedyncza tematu żeńskiego na *a* z grupy oksytonów przeszła do barytonów. Natomiast bardzo pospolitem zjawiskiem jest przejście od barytonezy do oksytonezy przymiotników, ba nawet dzieje się to regularnie w zakresie tematów dwuzgłoskowych. Wobec tego sądzę, że formy stopnia wyższego ongiś należały do paroksytonów i że akcent pierwotny jest zachowany w liczbie pojedynczej, gdy w liczbie mnogiej (i w całej deklinacji złożonej) rozwinął się akcent na zgłosce ostatniej. Dlaczego liczba pojedyncza nie uległa kierunkowi ogólnemu, to pytanie pozostaje bez odpowiedzi. To samo mamy zresztą w wielu innych wypadkach: rzadko możemy wskazać powody, dla których jedna forma uległa przekształceniu analogicznemu, inna znowu temu się oparła.

W zakresie odmiany męskiej stopnia wyższego jedna forma, jak mi się wydaje, wskazuje na pierwotny akcent nie na zgłosce ostatniej, mianowicie nom. sg. *gerėsnis*. Pierwotna forma z akcentem na zgłosce

¹⁾ Niem. «Γ- Kasus», por. Lit. Akzentversch., str. 15.

ostatniej byłaby *geresnŷs*¹⁾. W formie złożonej mamy *geresnŷs(is)*, a więc akcent na zgłosce ostatniej, jak naogół w całej deklinacji złożonej.

III. Akcent litewskich tematów paroksytonowych na *ja*.

Litewskie tematy na *ē* typu *melāgē* pozornie nie są w zgodzie z ustalonym przeze mnie prawem akcentowym (Lit. Akzentversch. 42 nast.). Objaśnienia tego na pierwszy rzut oka nieco zastanawiającego akcentowania udziela akcent odpowiednich tematów na *ja* typu *melāgis*: wobec tego przede wszystkim powinniśmy się niemi pokrótce zająć. L. c. sformułowałem dotyczące prawo cofnięcia akcentu w sposób następujący: akcent przenosi się ze zgłoski śródgłosowej, pod względem akcentu otwartej, na krótką zgłoskę bezpośrednio poprzedzającą. Pomiedzy przykładami pierwotnie paroksytonowymi m. inn. na str. 47 przytoczyłem *balañdis* (acc. pl. *balañdžiūs*), nie uważając za potrzebne podanie bliższych wyjaśnień, dlaczego jest *balañdis*, nie **bālandis*. Otóż przyczyna tej akcentuacji wydawała mi się jako sama przez się zrozumiała.

Tymczasem zaszczyliła moją pracę pani E. Hauzenberga (Filologū biedribas raksti V 177 nast.) obszerną oceną ujemną²⁾, jednak należycie nie przemyślaną. Pomiedzy przykładami podanymi l. c. na str. 179, które według zdania szanownej recenzentki niby przemawiają przeciw prawu przeze mnie sformułowanemu, znajdują się liczne tematy rodzaju męskiego na *ja*: *balañdis*, *beañsis*, *bediēvis*, *benāgis*, *drabūžis*, *keleivis*, *kareivis*, *dvilŷpis*, *kulikis*, *melāgis*, *trinŷčiai*, *trikañpis*, *ragañšis*. P. Hauzenberga mogłaby dodać jeszcze wiele innych przykładów z Kurschata lub innych źródeł (jak *ateivis*, *didgaļvis*, *asiūklis*, *atbuleikis*, *sidōklis* i w. in.). W tych wszystkich przykładach powinniśmy się spodziewać, według zdania p. H., zgodnie z moim prawem **bālandis* i t. d. Gdybym przewidywał podobny zarzut, odparłbym go napewno już w Lit. Akzentversch., poświęcając temu kilka wyrazów. P. H. uwzględniła tylko formę nom. i nie zastanowiła się nad deklinacją wspomnianych wyrazów:

Sg. Nom.	<i>balañdis</i>	Pl.	<i>balañdžiai</i>
Gen.	<i>balañdžio</i>		<i>balañdžių</i>
Dat.	<i>balañdžiui</i>		<i>balañdžiams</i>

¹⁾ Według Jauniusa (Gram., przekład rosyjski, str. 108) *gerēsnis* pochodzi ze starszego *geresnŷs*. Tego zdania nie podzielam.

²⁾ Na przeszło 4 stronach recenzji niema (o ile mogłem spostrzec) żadnego wyrazu uznania.

Akk.	<i>balañdĭ</i>	<i>balandžiūs</i>
Instr.	<i>balandžiù</i>	<i>balañdžiais</i>
Lok.	<i>balañdyje</i>	<i>balañdžiuose</i>

Ponieważ większość form miała zgłoskę w śródgłosie (w pierwotnym temacie **ba-land-ja-*) pod względem akcentowym zamkniętą, przeto już z tego wzoru wynika, dlaczego została uogólniona akcentuacja paroksytonowa: oto wymiana akcentu typu **bàlandis*: *balañdžio* w litewskim naogół nie jest znana. Jeszcze wyraźniej to występuje, jeśli się zastanowimy, że lok. *balañdyje* jest nowotworem (starsza forma była **balañdjai*) i że acc. *balañdĭ*, przynajmniej zgodnie z powszechnie przyjętą opinią (por. Lit. Akzentversch. str. 51, przyp.), zastąpił w drodze analogji **balañdją*. Pozostaje tylko nom. *balañdis* z otwartym (pod względem akcentowym) śródgłosem. Dodać należy, iż nie jest jeszcze ustalone, czy w okresie cofnięcia akcentu *io* uległo już było kontrakcji w *i*. Jeśli nie, żadna forma nie posiadała *-añ-* w zgłosce otwartej.

Jeśli p. H. nie była w stanie ocenić tego faktu, względnie nieskomplikowanego, nie dziwię się wcale, że nie posiada należycie wyrobionego sądu w zakresie innych, częściowo bardzo trudnych zagadnień.

IV. Akcent litewskich tematów paroksytonowych na (*j*)*ē*.

W zakresie tematów na *ē*, jak *melāgē*, *paklōdē*, *palaikē*, *aviētē*, *gerŷbē*, *kanāpēs*, *nabāgē* i t. p., zamiast których p. H. spodziewa się zgodnie z mojem prawem akcentowem **mēlagē* i t. p., powód paroksytonezy jest ten sam, co w grupie tematów na *ja*, chociaż tu nie przedstawia się tak wyraźnie. I w tych przykładach zgłoska środkowa pierwotnie była pod względem akcentowym zamkniętą. Wyrazy powyżej przytoczone były w litewskim — przynajmniej po większej części — pierwotnymi tematami na *jē*. z zanikiem późniejszym *j* przed samogłoskami palatalnymi. Obok męs. *melāgis* (z **melagja-*) 'kłamca' mamy żeń. *melāgē* (z **melagjē-*) 'kłamczyni'. O *melāgē* i t. p. (zamiast fonetycznego **melàgē*) por. Lit. Akzentversch. 41. Jest w danym razie obojętne, czy to *jē* powstało z starszego *iā* (ew. *iā*), jak przypuszczają niektórzy badacze. Dla mnie jest ważne, iż **melagjē* i t. p. stanowi bezpośrednio źródło lit. *melāgē* i że wyrazy tego typu posiadały we wszystkich formach akcentowo zamkniętą zgłoskę środkową. Jeśli wliczymy wszystkie tego rodzaju przykłady, liczba wyjątków staje się znikoma i w większej części wypadków należy szukać objaśnienia w kierunku przeze mnie l. c. str. 49 nast. wskazanym, przynajmniej tam, gdzie mamy przyrostek żywy, jak np. *pamuštīnē* 'długie futro

żeńskie, suknem pokryte' na wzór przykładów jak *marginė* 'spódnica w czerwone paski'.

Jeśli chodzi o takie stare zjawisko, jakim jest cofnięcie akcentu, niema nic dziwnego, iż nie wszystkie wyrazy języka współczesnego posiadają formę fonetyczną. Potężnym czynnikiem w historii języka jest wpływ jednych członów usystematyzowanej grupy na inne, i ten czynnik w wielu wypadkach wpłynął na przekształcenie akcentuacji litewskiej.

Upsala, w lecie 1926.

IV.

**JĘZYKOZNAWSTWO BAŁTYCKO-
SŁOWIAŃSKIE.**

LINGUISTIQUE BALTO-SLAVE.

B.

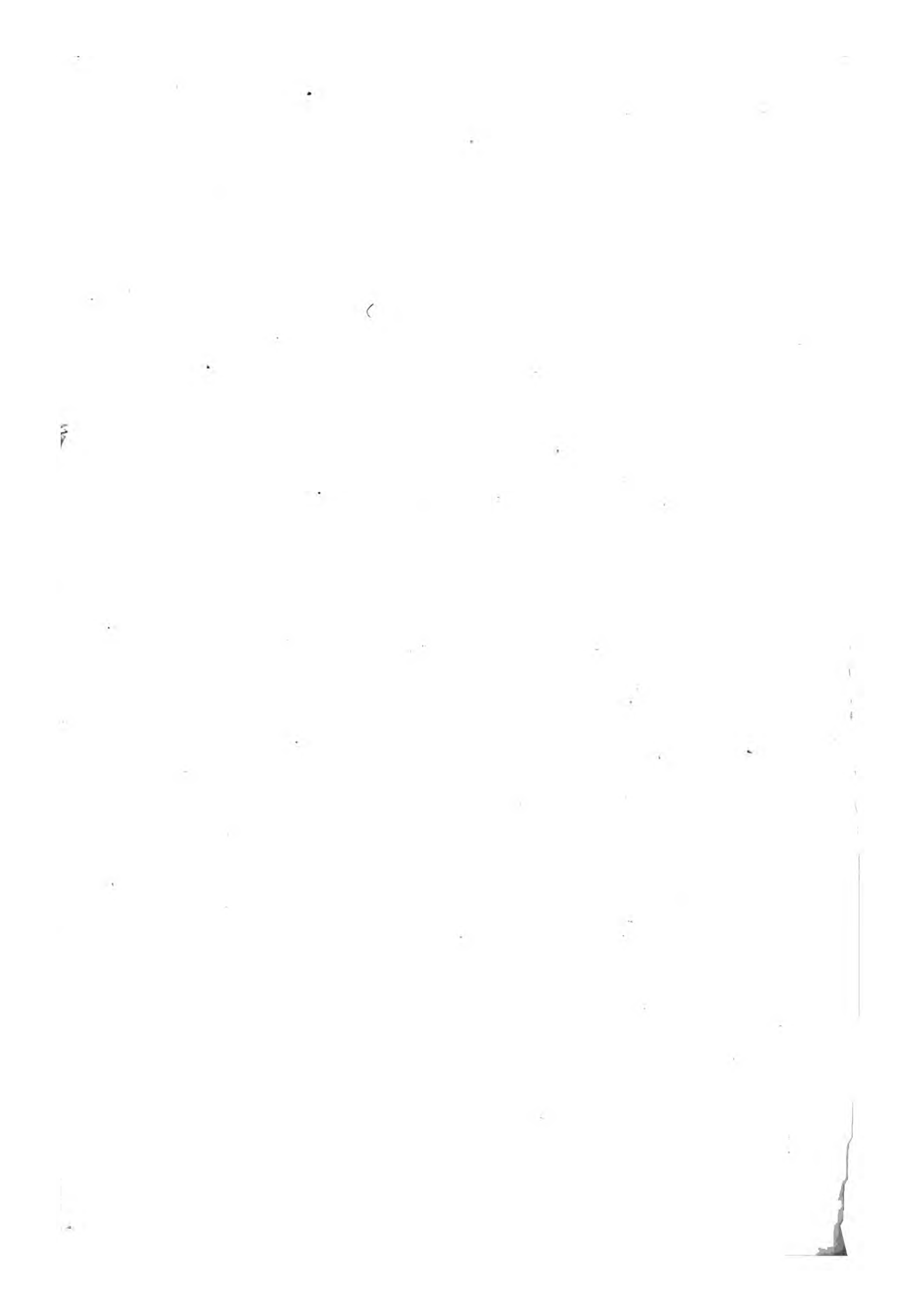
JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE.

LANGUES SLAVES.

I.

DZIAŁ OGÓLNY.

PARTIE GÉNÉRALE.

А. Белић.

О СИНТАКСИЧКОМ ИНДИКАТИВУ И „РЕЛАТИВУ“.

Увек се при одређивању синтаксичких функција полази од облика, морфолошког знака извесног глаголског значења. Сетимо се на пр. латинског коњунктива, који је по пореклу стари оптатив. Шта се све њиме не обележава? Њиме се, стварно, само у малој мери обележава стари прави коњунктив, него и оптатив и кондиционал, и *oratio obliqua*, и различне темпоралне реченице; па и сам футур саграђен је у латинском од коњунктива! Изгледа, према томе, да има некакве унутрашње супротности међу самим обликом и значењима која он може имати. Зато би било боље покушати да се сва употреба различних глаголских облика сведе на општије синтаксичке категорије: тада би се јасније видело шта различне облике спаја да могу вршити исту функцију и шта чини да исти облик може вршити различне функције. По себи се разуме да за одвајање или разликовање синтаксичких категорија мора бити довољно разлога и да се те категорије могу утврдити само тамо где оне дају свој јасни отисак различним облицима; према томе, оне се за сваки језик или за сваку групу сродних језика морају нарочито одређивати према унутрашњим и спољашним особинама њихових глаголских облика. Показаћу то, у извесном правцу, на особинама различних временских глаголских облика српскохрватског језика.

I.

Г. Љуб. Стојановић (Јужнословенски филолог III 7—10) изнео је интересантну особину српскохрватског перфекта: да се у неким случајевима у перфекту уз партицип II мора изоставити помоћни глагол „јесам“ или „сам“. На пр. „Кад се пробуди, а он опко-

- рачно некакву кладу па седи на њој“ (op. cit 8). — „Кад тамо, а то некакве зверке наишле, те мекније све појеле“ (ib. 9). — „Кумови лакомци љуто огладњели, па ће рећи свом другу“ (ibid.).

Могло би се навести још много других сличних примера, и г. Стојановић их наводи још доста. Сви су они исте природе и у свима њима овај крњи перфекат има право перфекатско значење. Само би се за последњи пример могло помислити да у њему партицип (огладњели) има придевско значење; али да је тако, морао би овде бити сасвим друкчији ред речи, и реченица би морала бити друкчије састављена.

Јасно је, дакле, да имамо два перфекта: а) потпуни: „опкорачио је“, „наишли су“, „појели су“, „огладњели су“ и сл. и б) крњи: „опкорачио“, „наишли“, „појели“, „огладњели“.

Питање је, откуда та разлика. На то питање г. Стојановић не одговара, већ примећује да у оваквим конструкцијама партицип има више адјективно него ли темпорално значење (op. cit. 10).

Иако се „крњи“ перфекат нешто разликује од „потпунога“ перфекта, не може се за њ никако рећи да је изгубио своје временско значење: „он опкорачио“, „зверке наишле и појеле“ и т. д. претстављају стварно личне глаголске облике који значе извршену радњу у прошлости, а не какве скраћене партиципске реченице. Да видимо ипак у чему је разлика међу њима и облицима са глаг. јесам.

Кад речемо: „дошао је старац“, ми утврђујемо у садашњости везу субјекта са извршеном радњом у прошлости; то значи да је глаг. јесам сачувао до извесне мере своје презентатско значење, да се њиме обележава веза у садашњости извршене радње у прошлости са субјектом (старац). Ово је право значење нашег „потпуног“ перфекта; њиме се обележава радња у прошлости према моменту саопштавања о њој који је у садашњости. То је прави, индикативни перфекат; нека врста перфекта-презента.

Међутим, у свима случајевима употребе „крњег“ перфекта имамо нешто сасвим друго. Они на пр. одговарају реченици: „Дошао старац, сео и почео причати“. Овде се, као и у свима њима, само констатује да се радња извршила у прошлости, али се о њој не јавља у садашњости; она се износи према другим радњама у прошлости, без икакве везе са садашњошћу. Према томе, овде је глагол „јесам“ непотребан, јер је веза са садашњошћу непотребна. Јасно је да је „крњи“ перфекат, у ствари, „историски“ или „релативни“ перфекат; међутим само је „потпуни“ перфекат прави или индикативни.

Ја сам узео овде пример у којем се ове две синтаксичке кате-

горије: „индикатив“ (или, можна „ефектив“) и извесна супротност индикативу, можда, „релатив“ (у којем се радње у прошлости одређују према другим радњама или моментима прошлости, а не према садашњости) обележавају различним морфолошким знацима; сада ћу узети други пример: када се, напротив, различни облици употребљавају у истој функцији.

II.

Познато је да се у причању у српскохрватском језику за догађаје у прошлости може употребити:

презент перфективних глагола поред презента имперфективних глагола;

аорист свих глагола;

„крњи“ перфекат (или каткада и „потпуни“);

императив у нарочитој употреби;

футур обично перфективних, али такође и имперфективних глагола.

Пошто је императив до ове употребе дошао преко свога модалног значења и пошто он има овде и нарочити облик којим се одваја од обичног императива, то да не бих ствар компликовао, говорићу сада овде само о употреби различних времена, презента, прошлих времена и футура — за исту функцију.

Реченица „Слуге се вратише и казаше цару“ може се рећи још на два начина, са презентом перфективних глагола: „Слуге се врате и кажу цару“ или са футуром: „Онда ће се слуге вратити и казаће цару“. Или: „Кад ово чу ови чоек (аор.), зађе (аор. или през. перф.) од извора до извора и почне (през. перф. глаг.) их бројити редом по гори, али се помете (през. перф. глаг. или аор.), и никако им броја ни краја није могао наћи (перфекат)“ (Јужн. фил. II 195).

За добро језичко осећање сва су ова времена на своме месту, и сва се она и у књижевном и у разговорном народном језику подједнако употребљавају.

Јасно је да су сви поменути начини употребљени не за „апсолутну“ прошлост, одмерену према садашњости, него за „релативну“ прошлост, према другим моментима прошлости; не за т. зв. „индикатив“ (или „ефектив“), него за „релатив“.

Када се перфективни презент употреби за такву („релативну“) прошлост, он има значење свога вида — обележавање једног извршеног момента глаголске радње, а од целе ситуације у прошлости добија обележавање прошлости; када се аорист тако употреби, онда се њима обележава не моменат свршетка глаголске радње у непо-

средњој прошлости пред моментом саопштавања, како је код „индикативног“ аориста, него се обележава само моменат свршетка глаголске радње која је била у прошлости; када се овако употреби футур перфективних глагола, онда он не значи да ће се радња десити у будућности, него да се радња извршила иза, после друге радње у прошлости. Сва та времена, дакле, губе у овој „историској“ или „релативној“ прошлости своја „индикативна“ значења и добијају друга, релативна, која се одмеравају према прошлости уопште или према другим радњама у прошлости.

Према овоме види се јасно да сва времена која сам поменуо, пренесена из индикатива у „историску“ прошлост или у „релатив“, или пренесена из категорије која означаје „ефективну“ радњу одмерену према садашњости у категорију која значи ону прошлост која не стоји ни у каквом директном односу према садашњости и према њој се не одмерава, дакле, која значи прошлост ма према коме моменту саопштавања — губе своје право временско значење и остају само са својим значењем вида и обележавањем код на пр. перфективног презента, аориста и футура момента у прошлости када се радња извршила. Према томе се види да српскохрватски језик има нешто сасвим супротно морфолошком слагању времена у другим језицима: временска ситуација „релатива“ нивелише различна времена која се у њој употребљавају и даје им свима свој временски карактер. Тако је дошло да се таква прошлост може исказати и презентом, претериталним временима и футуром. С друге стране, времена се јављају у свом пуном значењу, и ту се једно не може заменити другим, у синтаксичком индикативу, у којем се сва времена одмеравају према једном тренутку садашњости, моменту када се говори. Отуда је јасно да се у индикативу може као презент употребити једино радња која траје, дакле, презент имперфективних глагола, и то је индикативни презент нашег језика. Значи, дакле, да можемо у српскохрватском језику имати подједнако „индикативни“ презент и „историски“ или „релативни“ презент, „индикативни“ аорист и „историски“ или „релативни“ аорист, „индикативни“ перфекат и „историски“ или „релативни“ перфекат (исп. гл. I), „индикативни“ футур или „историски“ или „релативни“ и т. д.

III.

Овако исто бива и са глаголским радњама које се одмеравају према будућности: за глаголску радњу која претходи каквој радњи у будућности може бити употребљен:

а) презент перфективних или имперфективних глагола;

- б) (будем са) партиц. претерита;
- в) аорист;
- г) футур.

На пр.: „Ако узмогнем, доћи ћу“. Или: „Ако будем могао, доћи ћу“. „Могли, не могли, доћи ћемо“. „Ако се избавих ја мук ових, ту ћу т' жељу ја однети“ (Хекторовић, L. Zima, *Njekoje većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, Zagreb, 1887, стр. 258). „Ако ћу је напит по старјештву, напићу је старом Југ-Богдану“.

У општим цртама и овде се презент, претерит и футур употребљавају за исту ствар: да се њима, уз главну радњу у футуру, обележи да се радња једна вршила или свршила пре главне радње у футуру. Исто онако као тамо претерит овде футур нивелише и презент, и аорист, и футур и своди њихово значење на свршену радњу, било да се она износи као тренутак завршетка глаголске радње који је главној радњи у футуру претходио, било уопште као свршена радња. Јасно је да прво обележава нарочито презент перфективни, футур егзактни перфективних глагола и аорист, а друго — обично врћи перфекат или егзактни футур од несвршених глагола.

Као и код главне радње у претериту, и овде ситуација изнесена у будућности или главна радња у футуру нивелише посебно значење глагола који се према њима управљају, дајући им опште значење будућности, а ти глаголи задржавају од свога ранијег значења оно што је у њима било значење вида или што је имало ниансу глаголског вида: извршени моменат глаголске радње или уопште прошлост глаголске радње која се овде схвата као свршеност.

Пошто се главна радња налази у футуру, а футур припада правоме, синтаксичком индикативу (јер се одмерава према тренутку у садашњости), јасно је да свако значење свршености глаголске радње у будућности мора показивати претходну свршеност према апсолутној будућности у којој се налази главна радња. Према томе свршеност глаголске радње или извршени моменат глаголске радње јесте општа црта која везује сва поменута времена, која се налазе у извесном односу према главној радњи у футуру, у једну целину. А од главне радње та црта добија ниансу будућности, тако да се на тај начин и ствара синтаксичко значење егзактног футура: свршеност глаголске радње у будућности, исто онако као што смо имали према главној радњи у прошлости — свршетак вршења или извршења глаголске радње у прошлости. Према томе, у оба случаја употреба глаголских времена у синтаксичком релативу даје им ова релативна значења, са обележавањем оног општег временског значења које има главна радња или временска ситуација од којих зависе глаголи са поменутим временима.

IV.

Ово није тешко разумети. Време глаголске радње апсолутно или непосредно означено са тачке гледишта онога ко говори јесте — време стварно, реално одмерено како је текло. То је прави синтаксички индикатив или индикатив у ужем значењу, јер морфолошки индикатив, т. ј. индикатив у оним језицима где се по облику индикатив разликује од модалних облика и других, обично је знатно шири. Све друго, т. ј. све оно што није овакво, наводи се у извесном односу према другој радњи у прошлости или будућности, и, према томе, наводи се у синтаксичком „релативу“.

Али појам синтаксичког релатива много је шири него што би и према овоме изгледало. Сви модални изрази, почевши од императива и завршујући каквом правом коњунктивном или оптативном реченицом, улазе у његову област. Код императива „читај“: „прочитај“, „узимај“: „узми“ и т. д. може се употребити и један и други вид зато што није никаквим временом ограничен. Заповест има да се изврши одмах чим је изречена, у непосредној будућности, управо онако како заповест гласи; а у будућности се може замислити једна радња као тренутна или као трајна. Према томе, заповешћу којом се одређује непосредност извршења глаголске радње замењено је време, а глаголски вид показује само у каквом ће се облику заповест вршити: у трајном или у тренутном, т. ј. као један свршени тренутак глаголске радње. То исто вреди и за модалне реченице. У реченицама:

„Желим да читам, да прочитам“ или

„Желео сам да читам, да прочитам“ или

„Желећу да читам, да прочитам“ — „читам“, „прочитам“ остаје уз жељу у садашњости, прошлости и будућности неизмењено, јер тај презент, налазећи се уз главну радњу и претстављајући релативно време, време у релативу, добија време од главне радње, а он значи само глаголски вид: трајни или свршени. Наравно значењем глагола („желети“ у овом случају) показује се модалност израза, а његовим временом и време целог израза. Зато је овде могао бити, у потпуној сагласности са употребом времена у синтаксичком релативу уопште, употребљен презент у свима случајевима. Тако се исто презент употребљава и у релативу за прошлост или будућност. Он се овде своди на значење свога вида.

V.

Из овога излази да глаголи у синтаксичком релативу немају свога временског значења, него да то значење, без обзира каква

морфолошки знак имају, добијају од главне радње према којој се употребљавају или према временској ситуацији у којој се находе.

Ово последње („временска ситуација“) показује да не мора главна радња бити увек у потпуности обележена. Релатив се може употребити и онда када се не жели обележити нарочито време у којем се нека радња збива, него када се показује да она вреди за сва времена. У том случају презент, претерит и футур значе исто, јер се свако од тих времена употребљава према замисленој прилици и значи само оно што тако време, било према своме глаголском виду, било према нианси вида која се садржи у времену пренесеном у синтаксички релатив, — може значити.

Такве реченице значе или да се њихова радња може десити у свако време или да оне вреде за сва времена. Оне су нарочито типичне онда када је прирок именски и када би требало да се у њима јави какав облик глагола „јесам“. Пошто глагол „јесам“ у именском прироку, по моме мишљењу, значи лице и време, пошто су се његови модални облици у нашем језику изгубили, то када је субјекат одређен (т. ј. када је он какав предмет који се именује), тога глагола и нема, јер би он у таквом случају имао да обележи само време, а ово су реченице у којима се време не одређује. Овамо иду све реченице оваквога типа: „omnia rara praeclara“, „vingt têtes vingt avis“, „heute rot morgen todt“, „сто људи сто ћуди“ и т. д. Овим реченицама ништа не недостаје: у њима времена нема, па зато нема ни глагола којим се оно обележава.

Ово су, по моме мишљењу, најпростији случајеви ове врсте. Много је сложенија ствар када је прирок какав лични глаголеки облик. Јер тај лични глаголеки облик има, у исто време, и морфолошки знак за обележавање глаголског времена. Међутим он се употребљава у овом случају у реченици у којој се не жели да обележи време глаголске радње, него се сматра да је глаголска радња примњива и за садашњост, и прошлост, и будућност.

У реченици „Два лоша избише Милоша“ — „избише“ нема значења аориста, него поузданости да ће се глаголска радња извршити, ако је Милош сам, а према себи има двојицу, макар они и лоши били. Довољно је, дакле, да се „избише“ не употребљава овде у синтаксичком индикативу, па да и не значи аорист него поузданост извршења глаголске радње, било да се она приписује прошлости, било садашњости или будућности. Зато би се у оваквој реченици овакав аорист могао заменити и презентом или футуром: „Два лоша избијају Милоша“, „Два ће лоша избити Милоша“ и сл. У свима овим случајевима губи се време, јер се оно не обележава према једном моменту садашњости, и глаголска се радња своди на

облежаване могућности вршења или извршења глаголске радње. Одавде излази да „независни“ релатив (исп. независни коњунктив или оптатив у другим језицима и слично), када се обележава личним глаголским обликом, добија лаку ниансу модалног значења. Она долази отуда што се радња приписује свима временима, па се према томе она може увек вршити. Чим се „Два ће лоша избити Милоша“ може односити на прошлост, онда ова будућност у прошлости значи само поузданост извршења глаголске радње, а не неку стварну будућност.

У пословици „Зрела крушка сама пада“ можемо имперфективни глагол заменити перфективним „Зрела крушка сама падне“, па ипак смисао да се не измени; али овај презент нема презенатско значење, јер није употребљен у синтаксичком индикативу, већ значи само оно што претставља глаголска основа с обзиром на глаголски вид. У првом случају имали бисмо једну безвременску реченицу: „Свака зрела крушка сама пада“, где ово „пада“ значи особину, која је стална; у другом случају могли бисмо конструисати: „Чим је крушка зрела, она падне“, дакле, „падне“ је употребљено у правом релативу (= „мора пасти“).

Са овом употребом врло је слична употреба глагола када се њима казује каква стална особина (на пр. „ја певам“ у смислу: ја умам да певам, „ја добро чујем“: имам способност да добро чујем и т. д.). Тада презент нема више значење синтаксичког индикатива, већ опште значење релатива.

VI.

Као што се из свега изнесеног види, за српскохрватски глагол, био он употребљен у временским облицима, било у модалним реченицама, било у реченицама без обележавања одређеног временског значења, опртавају се две велике синтаксичке категорије: синтаксички индикатив, у којем времена имају своја права индикативна значења и одређују се према једном тренутку садашњости, и синтаксички релатив, када се глаголска времена употребљавају према другим временима, а не према једном моменту садашњости или када се она употребљавају у таквој временској ситуацији која претставља садашњост, прошлост или будућност или када вреди за сва времена.

У синтаксичком индикативу глаголски је вид потчињен глаголском времену; а у синтаксичком релативу глаголско се време губи и потчињује глаголском виду. Ако је у синтаксичком релативу употребљен облик за прошлост или будућност, онда се добија оно зна-

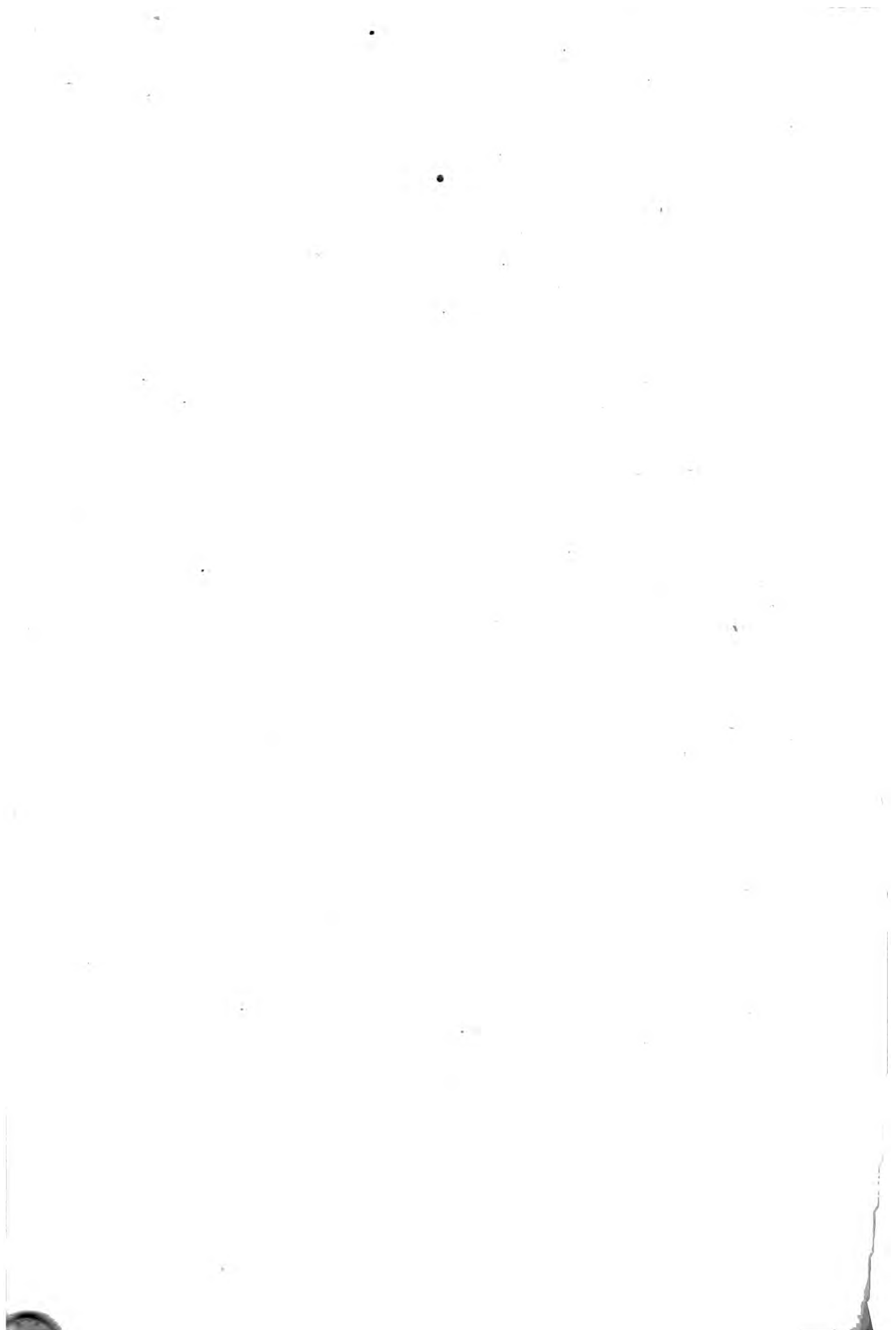
чење вида које та времена могу дати када се место обележавања апсолутног времена стави релативно време (прошлост — свршеност глаголске радње, в. горе; будућност — вршење или извршење неке радње иза друге радње) које је тако блиско обележавању глаголског вида.

Ја сам узео српскохрватски језик да покажем значај ових двеју категорија нарочито зато што наш језик пружа велико богатство разноликих облика који нам помажу да ухватимо њихове најкрупније линије. Али, наравно, све ово вреди и за друге, и словенске и несловенске језике, само, наравно, сретства којима се оне одређују нису у свима њима једнака. Ја се надам да ћу ускоро имати прилике да о свему томе опширније проговорим.

Сем тога, ја сам овде дао само најопширније схеме, без појединости, ограничења и свега осталог што је врло значајно за ова погледања. Али ћу о томе, надам се, говорити другом приликом, када ћу се постарати да дам потпуну систему наших облика из које ће се видети: како се и у најразличнијим реченицама (упитним, декларативним, каузалним и т. д.), а нарочито зависним, ове две синтаксичке категорије распоређују.

Ја се нисам хтео освртати у овој студији на новије радове у овом правцу (Вакернагла, Мусића и др.), али ћу то учинити када будем исцрпно говорио о употреби времена у нашем и у другим словенским језицима у вези са овим општим синтаксичким категоријама.

Београд, фебруара 1927 г.

R. Ekblom.

Le développement de *dl*, *tl* en slave.

On sait que les groupes *dl*, *tl* du slave commun se maintiennent dans les langues slaves de l'ouest, tandis qu'on trouve à la place un *l* dans les langues slaves de l'est et du sud. Cette différence dans le développement phonétique a souvent été discutée dans la littérature slavistique.

Le slave commun a subi, évidemment depuis sa période la plus reculée, une transformation radicale, en tant que, dans beaucoup de cas, la première de deux consonnes contiguës a été éliminée. On a vu dans ce fait — de même que dans la chute des consonnes finales — une tendance mystérieuse, inhérente à la langue, à créer des syllabes ouvertes. Ce but aurait été atteint au moyen de l'élimination de la première consonne d'un groupe, et cette élimination serait due au fait que la limite syllabique se serait maintenue entre les deux consonnes. Dans les cas où un groupe de consonnes a persisté, il faudrait supposer un déplacement rétrograde de cette limite.

Le problème n'est cependant pas aussi simple, et on ne gagne rien par une pareille explication mécanique. Il est évident que certains déplacements de la limite syllabique ont eu lieu. On ne peut cependant pas comprendre que les consonnes aient été condamnées à disparaître pour cette raison qu'elles se trouvaient devant la limite syllabique. Pour s'expliquer le phénomène dont il s'agit ici il faut se rendre compte des facteurs phonétiques et physiologiques qui ont déterminé le développement.

Si, dans une langue, la première de deux consonnes voisines s'est assimilée à la deuxième ou si elle a disparu, il faut toujours tenir compte de ce qu'il a existé entre elles une liaison intime, une union étroite¹⁾.

¹⁾ Ou une fusion plus ou moins complète pour employer la terminologie de M. Roudet (cf. *Elém. de phon. gén.*, p. 175 sqq.) — Les phonéticiens s'occupent souvent de la nature de l'union entre les voyelles et les consonnes

Cette intimité a pu se développer quelquefois à un tel point que la détente de la première et la tension (l'attaque) de la dernière se sont confondues pour faire disparaître toute trace de la limite originaire. Le résultat en devient facilement une homogénéité complète dans l'articulation. Mais on peut aussi compter avec une autre ressource aussi naturelle et peut-être plus ordinaire¹⁾: les parties voisines d'un groupe consonantique intimement combiné une fois en train de se confondre, l'attaque de la première consonne peut se relâcher à un degré tel que cette consonne finit par disparaître. Dans le premier cas il se produit en général un prolongement de la deuxième consonne; dans le second un prolongement de la voyelle précédant le groupe originaire est plus naturel. Dans l'un et l'autre cas il faut cependant partir d'une union étroite entre les consonnes. Nous avons affaire ici à un phénomène linguistique universel. A coup sûr, le slave commun ne faisait pas d'exception à cet égard. Toutefois, il faut remarquer que, dans cette langue, tout prolongement compensateur a disparu de bonne heure à cause des lois qui y déterminaient la quantité des sons. Il s'ensuit que, dans la plupart des cas, il est impossible de décider laquelle des deux voies indiquées ci-dessus a été suivie (cf. à cet égard p. 61 dans ce qui suit).

Donc, ce n'est guère que dans les cas où une union étroite a existé entre les consonnes qu'une assimilation suivie ou non suivie d'une élimination a pu se produire. Dans les langues caractérisées de préférence par une union lâche entre les consonnes, une tendance à l'assimilation consonantique ne se présente pas: chaque consonne y est nettement délimitée, et un élément vocalique plus ou moins distinct rappelant un *ə* se présente entre les deux consonnes contiguës²⁾.

Quant aux langues slaves modernes, elles sont peu propres à éclaircir le cours de l'évolution phonétique envisagée ici, d'un côté à cause de leur caractère conservateur, de l'autre à cause de leur répugnance pour le prolongement compensateur; et les langues non-slaves avec leur structure divergente ne peuvent guère servir de guide sûr, si l'on veut examiner ce phénomène dans les langues slaves. Du reste, il va de soi qu'il est difficile de fournir, dans une langue quelconque, des exemples éclaircissant

suivantes et font une distinction entre une union étroite (fester Anschluss) et une union lâche (loser Anschluss). Par contre, on a très peu étudié la différence d'union entre les consonnes; il me semble qu'elle n'est pas moins importante.

¹⁾ Dans les groupes dont le premier membre est une fricative, cet expédient doit être le seul applicable.

²⁾ J'indique, dans ce qui suit, par *·* le son transitoire rappelant un *ə* qui s'installe entre deux consonnes unies lâchement; la limite syllabique est indiquée par |; l'union étroite n'est pas marquée.

le développement qui nous intéresse: le stade actuel remonte à des faits caractéristiques d'époques passées dont on ne peut jamais juger avec certitude. Toutefois, si l'on compare le français *acte* avec l'anglais *actor* et le suédois *akta*, on trouve que les deux derniers mots présentent une union étroite entre les consonnes contiguës, tandis qu'on peut dire que la combinaison correspondante du français *acte* est caractérisée par une union lâche¹⁾. D'un autre côté, l'union entre l'*a* et le *c* du mot français est aussi de nature lâche, tandis que dans *actor*, *akta* une union étroite se manifeste dans la position correspondante²⁾. Ce dernier fait neutralise à un certain degré les impressions que produit la nature différente de l'union consonantique³⁾, et, chose plus importante, il renforce la vitalité de la première consonne. On pourrait dire qu'une union étroite entre une voyelle et la première consonne d'un groupe suivant soutient cette consonne autant qu'une union lâche entre les deux membres d'un groupe l'affaiblit⁴⁾. Toutefois, il est incontestable que le *c* et le *t* du mot *acte* sont unis moins intimement que les consonnes correspondantes dans *actor*, *akta*. Comme exemple d'une étape plus avancée de l'intimité de l'union prenons l'espagnol *acto*. L'union entre le *c* et le *t* y est étroite, tandis qu'on peut considérer l'union entre l'*a* et le *c* comme lâche. La combinaison *ct* forme une occlusion non interrompue: l'explosion du *c* et l'implosion du *t* ne laissent pas de traces⁵⁾. Le pas à faire pour arriver à *tt* (cf l'italien *atto*), éventuellement avec une abréviation donnant comme résultat **ato*, ne devait pas être grand.

Lorsqu'on veut se faire une idée nette sur ce qu'il en est du slave à cet égard, une comparaison générale avec l'espagnol actuel serait d'un certain intérêt, mais elle offre des difficultés. En espagnol se manifeste une forte tendance à éliminer les consonnes intervocaliques, tendance qui n'a rien de correspondant en slave. La seule consonne qui puisse y offrir un parallèle, c'est *s*. Car le *s* intervocalique reste en espagnol assez intact, tandis qu'un *s* devant une consonne tend, à un haut degré, à s'affaiblir et même à disparaître⁶⁾. Mais ici une nouvelle difficulté se présente:

¹⁾ Cf. à cet égard Vietor, *Elem. der Phon.*, p. 303 sqq., Jespersen, *Lehrb. der Phon.*, p. 167 et *Elem. der Phon.*, p. 129 sq.; cf. aussi Roudet, *op. cit.*, p. 175 sq.

²⁾ Voir Jespersen, *Lehrb. der Phon.*; p. 202 sqq. et Roudet, *op. cit.*, p. 174 sq.

³⁾ Néanmoins il n'est pas nécessaire d'être phonéticien pour trouver la différence entre le français *acte* et le suédois *akta* frappante.

⁴⁾ Cf. aussi Jespersen, qui fait remarquer (*op. cit.*, p. 205) la tendance qu'entraîne une union lâche précédente à rendre muette la première consonne d'un groupe.

⁵⁾ Cf. Navarro Tomás, *Manual de pronunc. esp.*, p. 133.

⁶⁾ C'est surtout le cas dans certains patois espagnols et dans certains dialectes hispano-américains. Cf. à cet égard Navarro Tomás, *op. cit.*, p. 84.

en slave, le *s* en position antéconsonantique a gardé une vigueur tout à fait spéciale¹⁾ et, par conséquent, s'y distingue, en fait de constance, de la plupart des autres consonnes. La seule chose qu'on puisse dire, c'est que, en espagnol moderne, le développement de *s* dans les différentes positions donne une bonne idée du développement de certaines consonnes en slave commun, avec cette réserve pourtant que *s* n'appartient pas à ces consonnes. Dans l'ensemble, l'ancien français ressemblait beaucoup, au point de vue de l'union des sons, à l'espagnol actuel, et il a dû présenter aussi de grandes analogies avec le slave commun à cet égard. Car la forte réduction du premier élément des groupes consonantiques indique sans aucun doute que l'union étroite caractérisait aussi l'ancien français²⁾. Les langues montrent, à différentes périodes, des manières différentes de combiner les sons. Le slave commun, l'ancien français et l'espagnol moderne occupent à cet égard une place à part, tandis que par exemple le français actuel et, comme nous le verrons, les langues slaves de l'ouest et, dans une large mesure, celles du sud occupent une position contraire. Nous avons ici des faits qui nous donnent un point de départ plus sûr que celui que peuvent nous offrir les hypothèses fondées sur la limitation syllabique incertaine.

Pour en revenir aux groupes consonantiques qui nous intéressent de préférence, *dl*, *tl*, il faut remarquer qu'ils admettent les deux types d'union étudiés ici. La combinaison de *d* et *l* dans le français *Madeleine* doit être regardée comme une union lâche, dans l'anglais *maudlin*, le suédois *medla*, par contre, comme une union étroite. Dans les deux derniers exemples le *d* se produit, en règle générale, par une explosion latérale suivie immédiatement de la formation du *l*. Dans *Madeleine* l'explosion doit être en majeure partie apicale et, ce qui est plus important, la formation du *l* ne commence pas aussi immédiatement après le *d* que dans les deux exemples cités de l'anglais et du suédois. Si l'on devait essayer de deviner quelle langue garderait intact le plus longtemps le groupe consonantique *dl*, le choix tomberait certainement sur le français³⁾.

Quoi qu'il en soit, la perte de *d*, *t* des groupes *dl*, *tl* dans une langue quelconque doit être provoquée par le fait qu'une union intime a existé entre les consonnes. L'union intime entre une occlusive dentale et une constrictive latérale peut impliquer que l'occlusion de la première, en tant

¹⁾ Cf. Meillet, Le slave commun, p. 109 sq.

²⁾ A côté d'une union lâche entre le premier membre du groupe et la voyelle précédente (cf. à ce sujet aussi Jespersen, *Lehrb. der Phon.*, p. 205).

³⁾ Les exemples suédois et anglais avec leurs voyelles toniques longues ne présentent pas d'union étroite devant *d* comme contreponds. Il en est autrement pour *akta*, *actor* (p. 59), car la voyelle tonique y est brève.

qu'elle se réfère à la pointe de la langue, se maintient sans interruption aussi pendant la formation du *l*, et que l'explosion se produit exclusivement par la voie latérale avec un passage immédiat à *l*¹⁾. L'assimilation a dû se produire de la manière suivante: l'explosion latérale s'est affaiblie graduellement pour être remplacée par un rétrécissement, ce qui veut dire que le groupe originaire a été remplacé par une constrictive latérale continue: *dl, tl* sont devenus *ll* ou plutôt un *l* prolongé²⁾.

On peut penser que, dans les langues slaves de l'est et du sud, *l* a remplacé les *dl, tl* originaires en vertu d'un pareil développement phonétique dans les dialectes du slave commun d'où descendent ces langues. En d'autres termes ces langues ont pu passer dans leur période la plus reculée par l'étape où l'anglais et le suédois se trouvent actuellement. Le fait que le slave de l'est et du sud présentent un *l* bref — *veli, meli* pour **vedli, *metli* du slave commun, serait en harmonie avec la nature générale de la quantité du consonantisme slave.

Toutefois, dans ce qui précède (p. 58) j'ai fait ressortir qu'un autre expédient dans ce cas est aussi possible. Cet expédient impliquerait que la tension (l'implosion) de *d, t* s'est affaiblie de plus en plus et que la tension de même que l'occlusion a été remplacée par un rétrécissement graduellement relâché: les *d, t* originaires auraient passé aux fricatives *ð, θ* pour disparaître. En effet, la différence entre les deux modes de développement, *l, l' > l* et *ðl, θl > l*, n'est pas grande. Du reste, lequel des deux expédients a été choisi ici, cela n'a pas grande importance. Ce qu'il y a d'important, c'est que l'élimination de la première consonne des groupes qui nous intéressent n'est que le développement ultérieur d'une assimilation³⁾ et que l'assimilation à son tour a été provoquée par une union étroite.

Il est évident que, dans les dialectes du slave commun d'où descend le slave de l'ouest, les combinaisons *dl, tl* ont été unies d'une autre manière que dans les dialectes qui ont précédé le slave de l'est et du sud. Dans le premier cas, on avait évidemment une union moins intime entre l'occlusive et le *l*, une union lâche, ce qui impliquait qu'un son transitoire plus ou moins net rappelant un *ə* se présentait entre les deux consonnes. Cette supposition, motivée en soi, est appuyée par certains phénomènes dans les langues slaves modernes.

¹⁾ Pour une certaine modification du contact de la pointe de la langue cf. p. 66 sq. dans ce qui suit.

²⁾ M. Roudet signale (op. cit., p. 163) que les *dl, tl* intimement unis doivent être considérés comme des mi-occlusives (*l, l'*). Pour les mi-occlusives d'une manière générale il est tout naturel qu'elles perdent l'élément occlusif initial.

³⁾ Cf. Roudet, op. cit., p. 301.

Comme je l'ai indiqué ailleurs ¹⁾, les langues slaves de l'ouest et, dans une large mesure, les langues slaves du sud présentent une union lâche entre les consonnes contiguës, tandis que le slave de l'est occupe une position contraire. Cette différence se constate dans une masse de combinaisons dont le premier membre est une occlusive. Que l'on compare *nitka* et la forme du pluriel *okna* en russe avec *bitka* et *okna* dans les langues slaves de l'ouest et du sud: pour les deux derniers mots la transcription *bitka*, *okna* serait à sa place. Les phonéticiens s'occupent très peu de ces questions. Dans les monographies sur la prononciation de langues particulières, la nature de l'union de consonnes n'est discutée que très rarement. Cela n'étonne guère du reste, puisque, dans une même langue, au moins dans chaque groupement spécial, on ne retrouve qu'une seule modalité d'union. Il est rare qu'on rencontre dans une seule et même langue, en ce qui concerne l'union des sons, des différences surprenantes invitant à des comparaisons et à des recherches. Si par exemple dans les expressions polonaises *nigdy*, *jakby*, *czapka*, *ziębnać* ²⁾ les combinaisons *gd*, etc. sont prononcées *g'd*, etc., les mêmes combinaisons se prononcent de la même manière dans un mot polonais quelconque. On est accoutumé à l'idée que l'union caractéristique des sons dans la langue maternelle est l'union normale ³⁾. Toutefois, en ce qui concerne les langues européennes occidentales la différence à cet égard entre les langues germaniques d'un côté et le français de l'autre a été, il faut l'avouer, quelquefois discutée. Je renvoie à certains phonéticiens tels que Vietor et MM. Jespersen et Roudet ⁴⁾. Quant aux langues slaves, j'ai fait moi-même des recherches, et, pour en revenir aux combinaisons qui nous intéressent ici, *dl*, *tl*, j'ai trouvé qu'elles sont caractérisées, en polonais de même qu'en tchèque, par ce que j'ai appelé une union lâche, qu'elles soient originaires ou provoquées par la chute d'une demi-voyelle ou par la transposition de combinaisons dans lesquelles entre une liquide. En russe, par contre, les groupes *dl*, *tl* — toujours de nature secondaire — sont unis étroitement, avec l'explosion latérale suivie immédiatement du *l*. En polonais et en tchèque, une union de ce type doit être rare. Cette différence n'étonne

¹⁾ Cf. mon étude *Zur Entwickl. der Liquidaverbind. im Slavischen I* (Skrifter utg. av K. Hum. Vetensk.-Samf. i Uppsala XXIV), p. 27 sqq.

²⁾ Si les groupes ont été séparés originellement par une demi-voyelle ou non, cela n'a naturellement pas d'importance pour la langue actuelle.

³⁾ Toutefois l'exposé de M. Frinta (*Novočeská výslovn.*, p. 92 sq.) est intéressant. Il y établit la différence entre la prononciation négligée *dyby* (= *gdyby*) où *g* a évidemment disparu par suite d'une union étroite plus ou moins dialectale et la prononciation normale de la langue littéraire: *g'dyby*, *p'ták*, *b'díti*, *akt*, etc.

⁴⁾ Cf., dans ce qui précède, p. 59, note 1re.

pas, vu la nature différente de l'union des consonnes qui caractérise en général, d'après ce que nous venons de démontrer, les deux groupes linguistiques auxquels appartiennent ces langues¹⁾. Par contre, il peut paraître étrange que, dans les langues slaves du sud, les mêmes groupes présentent une union qui peut être regardée comme identique à celle qui caractérise *dl, tl* en russe. Car en général les langues slaves du sud tendent, comme nous l'avons déjà fait remarquer, à l'union lâche. Le polonais dont j'ai eu l'occasion d'étudier la prononciation — il s'agit de personnes de régions diverses du territoire polonais — prononcent presque exclusivement *mod'lié sie*, etc. La prononciation du tchèque *modliti se* fait sur moi à peu près la même impression: *mod'liti se*. En revanche, dans le russe *medlit'* et le bulgare *medlen* la combinaison *dl* ne choque pas mon oreille suédoise²⁾. L'union étroite y règne. Pour contrôler mes expériences j'ai fait prononcer à des Polonais et à des Tchèques des mots suédois du type *medla* qui leur étaient présentés par écrit, et mon opinion indiquée ci-dessus a été complètement confirmée.

Mon opinion que le polonais et le tchèque présentent de préférence l'union lâche entre consonnes est fondée, en premier lieu, sur l'impression produite par les combinaisons entre les occlusives et par certaines combinaisons dont le premier membre est une occlusive. Ce sont, à mon avis, des combinaisons de cette nature qui donnent, au premier chef, à ces langues leur type spécial. D'un autre côté, l'union entre *z, s* et une consonne suivante est étroite dans toutes les langues slaves. Sont étroitement unis aussi les groupes avec *l* — bien entendu, à l'exception de *dl, tl* en slave occidental. De plus, il semble que les combinaisons de consonnes + *r* soient toujours étroitement unies³⁾. On ne peut pas compter sur une concordance complète; le russe *tonkij*, par exemple, semble présenter une union moins étroite que celle qui caractérise les mots polonais et tchèque correspondants; on remarquera la prononciation différente du *n*. Chaque cas est en une certaine mesure un cas d'espèce, et il faut s'abstenir de

¹⁾ Dans tel ou tel dialecte, peuvent naturellement apparaître différentes combinaisons, mais les deux langues considérées ici présentent incontestablement dans leur type littéraire et dans la grande masse de patois une union lâche (cf. à ce sujet p. 62, note 3, et p. 66).

²⁾ Je me borne ici, en ce qui concerne le russe et le polonais, à considérer les cas avec *l* mou. Le *l* dur a dans ces langues, surtout dans le polonais moderne, suivi une évolution qui rend impossible de le comprendre dans un examen comparatif.

³⁾ Le fait que, malgré l'union intime, la tendance à l'assimilation ou à la chute de la consonne ne se manifeste pas ici n'a rien d'étonnant: *z* et *s* ont leur caractère particulier (cf. ci-dessus, p. 60), et dans les autres cas considérés ici nous avons affaire à des sons de nature plus ou moins vocalique (cf. à ce sujet Meillet, op. cit., p. 110, 116).

généraliser. Toutefois, les groupes consistant en deux occlusives et les groupes dont le premier membre est une occlusive sont très nombreux, et, par conséquent, ils retiennent, en premier, l'attention, quand on veut se rendre compte de la nature de l'union consonantique d'une langue ¹⁾.

Mon opinion sur ces questions ne se base pas seulement sur des recherches faites pour cette étude. J'ai indiqué, dans des travaux publiés il y a longtemps, la tendance qui se fait sentir dans les langues slaves du sud à donner à l'occlusive des groupes *dl*, *tl* une explosion latérale rattachée intimement au *l* suivant ²⁾. Pour ce qui est du polonais et du tchèque, je n'ai pas eu jusqu'ici l'occasion de les examiner à ce point de vue. D'un autre côté, cela soit dit en passant, j'ai souligné la grande différence qui existe entre la prononciation de *dl*, *tl* en lituanien et en russe. Un Lituanien qui connaît cette dernière langue rend le russe *medlit* par *medlit* ou, peut-être plutôt, par *med'lit*, c'est-à-dire qu'il se sert d'une prononciation à peu près identique à celle qui est naturelle pour un Polonais ou un Tchèque ou peut-être plutôt pour un Français qui connaît le russe ³⁾.

Pour ce qui est du français, il faut remarquer que chaque consonne des groupes *dl*, *tl* se produit à peu près comme si elle se trouvait en position isolée, c'est-à-dire que le *l* est précédé en général d'une explosion apicale normale. En polonais et en tchèque, c'est peut-être moins souvent le cas. Il semble que l'explosion y soit plus souvent de nature latérale ou peut-être plutôt apico-latérale ⁴⁾. Néanmoins, après l'explosion de l'occlusive suit, en règle générale, un son transitoire rappelant un *ə* qu'on ne retrouve pas en russe ou dans les langues germaniques. Donc, cela étant, il faut regarder l'union des consonnes en polonais et en tchèque comme lâche: l'articulation du *l* ne commence pas immédiatement après l'explosion. Une différence analogue se constate par exemple dans l'union du groupe *kn*. Le mot *okna* sonne tout autrement en russe qu'en polonais

¹⁾ Etant donné ce que nous avons dit plus haut (p. 60), le slave commun dans sa période antérieure a dû dans l'ensemble être plus proche des langues slaves de l'est: sans une union intime prédominante la chute de consonnes n'aurait guère pu se faire.

²⁾ Cf. Beitr. zur Phon. der serb. Spr. (Le monde orient. XII), p. 71, et Zur bulg. Aussprache (Stud. i modern språk. VI), p. 165. — J'y emploie l'expression «normale laterale Explosion» par où j'entends une formation normale pour l'oreille allemande et suédoise.

³⁾ Cf. mon travail Manuel phon. de la langue lit. (Arch. d'études orient. XIX), p. 18. — Le letton par contre paraît être caractérisé en général par une union étroite entre les consonnes.

⁴⁾ Cf. Benni, etc., Gram. jęz. polsk., p. 34; cf. aussi Frinta, op. cit., p. 93 sq.

et en tchèque. Dans les deux dernières langues la prononciation *ok'na* est la normale. Pour mon oreille la différence est frappante. Néanmoins, ces dernières langues présentent en général une explosion nasale. Toutefois, le contact du *n* ne commence guère qu'après l'explosion. En général, le français présente dans les cas analogues une explosion buccale normale. Ce sont probablement des particularités de ce genre qui ont amené M. Frinta¹⁾ à penser que le tchèque, au point de vue de l'union consonantique, occupe une place intermédiaire entre le français et l'allemand. En ce qui concerne l'union entre deux occlusives, il me semble cependant que le tchèque se comporte comme le français.

J'ai fait ressortir que l'union consonantique différente des langues slaves remonte à une répartition dialectale du slave commun. On pourrait naturellement penser que les différents types de combinaison ont pu naître plus tard, après la répartition définitive des langues slaves. Mais le fait que par exemple le polonais et le tchèque, l'un aussi bien que l'autre, présentent la même union lâche me semble prouver qu'elle date d'une période antérieure, ce qui veut dire qu'elle a dû partir de phénomènes dialectaux en slave commun²⁾

Par l'hypothèse exposée ci-dessus s'explique, à mon avis, d'une manière satisfaisante le fait que *d, t* dans les langues slaves de l'est et du sud sont tombés devant *l*. Mais elle nous fournit aussi une explication du fait que les mêmes consonnes ont persisté devant *l* dans les langues slaves de l'ouest: dans ces dernières langues, grâce à l'union lâche avec le *l* suivant, *d, t* prirent une position rappelant la position intervocalique, et, en slave, les consonnes intervocaliques ne tendent pas à disparaître.

Il est en général très difficile de décider exactement où est la limite phonétique entre les syllabes³⁾. Pour ce qui est du russe *medlit*, il me

¹⁾ Op. cit., p. 92.

²⁾ Du reste certains graphies en polabe semblent indiquer que cette langue également était caractérisée par une union lâche entre les consonnes (cf. mon travail *Zur Entwickl. der Liquidaverbind. im Slavischen I*, p. 28).

³⁾ Cf. à ce sujet Jespersen (*Lehrb. der Phon.*, p. 205 sq.) d'après lequel une limite syllabique nettement marquée ne se rencontre jamais. C'est également l'opinion de Rousselot (cf. Roudet, op. cit., p. 190). A cela s'ajoute que la formation des mots joue souvent un rôle qui contrarie la délimitation naturelle, rôle auquel on a cependant attribué souvent trop d'importance (cf. Roudet, op. cit., p. 191). En outre le minimum de perceptibilité peut se trouver à l'intérieur d'une consonne. C'est ainsi que Gebauer (cf. *Mluv. jaz. česk.*, 2me éd., p. 52) fait remarquer que dans *nesti* la limite syllabique passe à l'intérieur du *s*. — Fixer la limite syllabique pour les périodes passées est naturellement encore plus difficile, à moins que, comme dans les langues romanes, on ne puisse du développement des voyelles tirer des conclusions concernant un stade antérieur.

semble que la limite se trouve entre l'*e* et le *d*, donc: *me|dlit*¹⁾. Quant aux langues slaves de l'ouest je suis plus indécis. Il me paraît incontestable qu'il y a un minimum de perceptibilité entre le *d* et le *l* dans *modlic sie*, *modliti se*, etc., c'est-à-dire: *mod|lic sie*, *mod|liti se*. Il semble cependant qu'un pareil minimum moins marqué se trouve aussi devant *d*; donc: *mo|d'lic sie*, etc. — je désigne par | la limitation d'une syllabe accessoire qui se rattache plus intimement à la syllabe précédente qu'à la suivante²⁾. S'il en est ainsi dans les langues modernes, il me semble qu'il y a lieu de présumer qu'il en a été à peu près de même dans les dialectes correspondants du slave commun, c'est-à-dire qu'on pourra supposer qu'il a existé en slave commun une variante occidentale **ved|li* et une variante méridionale et orientale **ve|dli* (> *veli*), comparable à *me|dlit* du russe actuel. Par conséquent, si je recours à la limitation syllabique, j'arrive à un résultat qui s'harmonise d'une manière frappante avec celui que j'ai obtenu ci-dessus en partant exclusivement des particularités de l'union consonantique.

Pour le slave méridional il faut noter que *d* a persisté devant *l* dans certains patois slovènes. Les feuilles de Freising offrent des exemples aussi bien avec *dl* qu'avec *l* pour *dl* du slave commun: *vzedli modliti ze* à côté de *crilatcem*. Peut-être que nous avons affaire ici à des formes transitoires entre le slave du sud et le slave de l'ouest. D'un autre côté, le polonais présente des exemples sporadiques de la transition *dl* > *l*³⁾.

Quelquefois, dans les patois russes du nord-ouest, surtout dans la région de Pskov, de même que sur le territoire léchite on trouve *gl*, *kl* pour *dl*, *tl* originaires, et certains patois slovènes remplacent quelquefois ces groupes par *rl*. On a considéré *gl*, *kl* du dialecte de Pskov comme étant dus à l'influence du slave occidental, et les faits ethnographiques ne contredisent pas cette supposition⁴⁾. Toutefois, on se demande si, en effet, *gl*, *kl*, de même que *rl*, sont plus apparentés aux variantes du slave occidental qu'aux variantes du slave oriental et méridional. J'ai fait ressortir dans ce qui précède que le contact du *d* dans le groupe *dl* à union étroite a pu se conserver sans interruption pendant l'articulation du *l*. Il faut cependant remarquer que *d* exige en général un contact un peu

¹⁾ Cela doit bien être l'opinion générale (cf. à ce sujet entre autres Broch, Slav. Phon., 264 sq.).

²⁾ C'est mon avis. Mais il est possible que la limite principale se trouve plus souvent devant *d*: *mo|d'lic sie*. Même dans ce cas, il n'en reste pas moins qu'une limite syllabique se trouve entre *d* et *l* en polonais et en tchèque mais pas en russe.

³⁾ Cf. entre autres Łoś, Gram. polska I, p. 184.

⁴⁾ Cf. Šachmatov, Očerok drevn. per. ist. russk. jaz., p. 101 sq.

plus énergique que celui qui caractérise *l*. Par conséquent, il faut que la pression soit un peu affaiblie dans le passage à ce dernier son. Cette opération peut se faire un peu trop tôt, et, en même temps, le dos de la langue peut se hausser d'une manière exagérée dans son mouvement en arrière; le résultat devient facilement un *g*, respectivement un *k*, au lieu de *d, t* originaires. Si le relâchement du contact se produit exclusivement par un rétrécissement de la pointe de la langue, des vibrations plus ou moins nerveuses produisant un *r* peuvent remplacer le contact originaire. A considérer ces faits, on peut se demander s'il n'est pas aussi probable que *gl, kl* proviennent de *dl, tl* que de *d'l, t'l*¹⁾.

On met souvent le développement des groupes *gv, kv* devant une voyelle prépalatale en rapport avec l'évolution de *dl, tl*. Les groupes *gv, kv* du slave commun ont persisté, on le sait, en slave occidental, tandis qu'ils ont passé à *(d)zv, cv* dans les langues slaves de l'est et du sud. Il est évident que nous avons affaire ici à une différence dialectale qui s'est manifestée déjà en slave commun. A mon avis, nous avons affaire ici aux deux types d'union caractéristiques des autres combinaisons consonantiques dont le premier membre est une occlusive: *(d)zv, cv* en slave oriental et méridional remontent à *gv, kv* unis étroitement; *gv, kv* en slave occidental proviennent de *g'v, k'v*. Selon moi, c'est la seule voie par laquelle s'explique l'influence différente qu'a exercée la voyelle prépalatale qui suivait ces groupes. Aussi semble-t-il qu'on puisse conclure que ceux qui se sont occupés de cette question aient en général supposé qu'il ait existé, dans les dialectes ayant précédé le slave oriental et méridional, un lien plus intime entre les éléments de ces groupes²⁾, alors même qu'ils

¹⁾ Il peut être à propos de faire remarquer à ce sujet qu'un expédient de plus s'offre pour l'assimilation de *d* dans la direction de *l*, encore que le russe ne semble pas en fournir d'exemple. Par suite du contact relativement étroit qu'exigent *d, t* il se peut que, pendant le développement de ces consonnes vers *l*, les côtés de la langue se retirent fortement, de manière qu'un *l* dur (*l̥*) se produit. C'est bien de cette manière qu'on peut le mieux s'expliquer la formation des mots français du type *épaule, moule: spat(u)la > spatla > épauale*, etc. Une combinaison *ll* n'a rien d'impossible au point de vue phonétique et physiologique, cf. le russe *byl-li*, le polonais *melli*, etc. Le français *rôle* < *rot(u)lu* doit sans doute être considéré comme étant apparu à une autre époque ou provenant d'un autre dialecte. — Pour le développement *tl > kl*, le latin offre des exemples correspondants, cf. *vet(u)lus > veclus*. Comme cas analogues au développement normal *dl, tl > (l)l*, on peut citer le latin *sella* < **sedla* et le français mentionné plus haut *rôle* < *rot(u)lu*.

²⁾ Šachmatov (op. cit., p. 104 sq.) suppose, il est vrai, que, dans le slave commun de l'est et du sud, *v* a passé à *ŷ*. Ceci à mon avis n'est guère vraisemblable en soi. Du reste cela comporterait la série de développement *v > ŷ > v* qui, étant donné le caractère conservateur du slave, est très impro-

n'auraient pas entrevu la portée extraordinaire de l'union consonantique. Ce qui est d'un très grand intérêt ici c'est que les langues modernes, au moins les langues slaves de l'est et de l'ouest, présentent, à ce que j'ai pu constater, encore de nos jours la même différence en ce qui concerne l'union consonantique que celle qui caractérisait à mon avis le slave commun. Car, pour mon oreille *gv*, *kv* dans les mots russes *gviť* (= *govorit*), *kvinta* sont plus intimement unis que dans des mots analogues en polonais. Pour le polonais, les notations *g'wiazda*, *k'wiat* me semblent correspondre à la prononciation. Il en est de même pour le tchèque. La prononciation ordinaire de *květ* doit être *k'vět* ou — évidemment sous l'influence de l'élément *j* qui s'est dégagé entre le *v* et l'*ě* — presque *k'vět*. En ce qui concerne la prononciation du mot *hvězda*, j'hésite de même entre les notations *h'vězda* et *h'vězda*.

On voit qu'il y a un parallélisme surprenant dans le développement de *gv*, *kv* d'un côté et dans celui de *dl*, *tl* de l'autre. Ce parallélisme vient appuyer ma théorie sur l'évolution de *dl*, *tl*. Car le développement des deux catégories de groupes s'explique évidemment de la même manière, et pour ce qui est du développement de *gv*, *kv* on ne peut guère admettre d'autre explication que celle que je viens d'exposer.

On pourrait objecter qu'on devait s'attendre, dans les langues où l'union étroite se fait sentir, à un changement ou à une élimination du premier élément de tous les groupes, si c'est une occlusive. En effet, on trouve des traces d'une pareille tendance générale. Prenons comme exemples les mots du type *dvinut'* en russe, où *g* est tombé de bonne heure, ainsi que des mots tels que *gdě*, *togda*, *noxti* avec la prononciation *gdě*, *to(γ)da*, *noxti*. Mais dans la plupart des cas, il faut l'avouer, le groupe reste intact. Et, en effet, cela n'étonne guère. Car il faut remarquer que dans ces cas nous avons affaire presque exclusivement à des groupes consonantiques de création tardive: ils doivent le plus souvent leur origine à la chute d'un *z* ou d'un *z* faibles. Il faut toujours tenir compte de la nature conservatrice des langues slaves: un changement phonétique manifeste ne s'effectue pas du jour au lendemain.

Comme je l'ai indiqué au commencement de cette étude, on a présumé que le slave commun tendait à créer des syllabes ouvertes et que ce but a été atteint, de préférence, par la chute de la première consonne des groupes intervocaliques. La chute de la consonne tiendrait au fait

bable. A l'avis de Budde (cf. *Lekc. po ist. russk. jaz.*, 2me éd., p. 181 sq.) *v* aurait passé à *u*. Cela me semble encore moins probable: on ne peut pas comprendre comment un son labialisé aurait pu favoriser la mouillure de la consonne précédente.

que la limite syllabique se trouvait après cette consonne. Dernièrement le Comte de Troubetzkoy a soutenu cette opinion, en étudiant, dans un article clair et séduisant, le développement de *dl, tl*¹⁾. Evidemment, il s'appuie de préférence sur Leskien²⁾. Selon le Comte de Troubetzkoy *veli, meli* du slave oriental et méridional descendent des variantes du slave commun **ved|li, *met|li* où la limite syllabique se trouverait entre les consonnes, et *d, t* seraient tombés pour favoriser la création de syllabes ouvertes. D'un autre côté *vedli, metli* du slave occidental seraient sortis des variantes **ve|dli, *me|tli* où la limite syllabique se trouverait devant le *d* et le *t*. Par conséquent, les variantes du slave commun auraient été, en fait de syllabation, diamétralement contraires à celles que j'ai proposées.

De plus, il résulterait de l'opinion du Comte de Troubetzkoy que les deux membres des groupes *dl, tl* auraient été unis, dans les dialectes du slave commun d'une manière tout à fait contraire à celle qui caractérise, d'après ce que je crois avoir démontré, les mêmes groupes dans les langues modernes qui correspondent à ces dialectes. Sur le territoire où l'on retrouve actuellement *|dl* (cf. le russe *me|dlit*), on aurait eu à l'époque du slave commun *d|l* (par exemple **ved|li*), et le moderne *d|l*³⁾ (*ve|d|li, mo|d|liti se* en tchèque, et *wie|d|li, mo|d|lic się* en polonais) proviendrait du slave commun *|dl* (**ve|dli*, etc.). Il me semble qu'il faut donner la préférence à une hypothèse d'après laquelle *|dl* en slave oriental et méridional correspond à *|dl* en slave commun, et *d|l* en slave occidental provient de *d|l* en slave commun. Du reste, le développement de *gv, kv* devant les voyelles prépalatales vient, comme je l'ai déjà indiqué, à l'appui de mon opinion.

Enfin ni Leskien ni le Comte de Troubetzkoy n'ont fourni d'explication du processus par lequel les consonnes auraient disparu devant la limite syllabique, mais persisté après cette limite. A coup sûr, ces auteurs se sont mépris: ce qu'ils regardent comme une tendance n'est guère autre chose que la conséquence de certaines dispositions physiologiques et phonétiques. M. Meillet envisage la question d'une manière tout à fait différente. Il suppose qu'en slave commun les occlusives tombèrent en général devant une autre consonne à cause de la faible implosion qui les caractérisait, et il ajoute: «de là résulte que les syllabes ouvertes sont les

¹⁾ Cf. Die Behandl. der Lautverbind. *tl, dl* in den slav. Spr. (Zeitschr. für slav. Phil. II), p. 117 sqq.

²⁾ Voir Altbulg. Gr., p. 52 sqq., spécialement p. 59. — Pour Leskien il est sans doute question, en premier lieu, d'une hypothèse d'utilité pratique. Comme telle sa théorie est naturellement tout à fait utilisable.

³⁾ Eventuellement *d|l*, cf. ce qui précède, p. 66, note 2.

plus fréquentes». La brève indication de M. Meillet me semble bien se concilier avec l'opinion que j'ai émise ici.

C'est un fait que l'ancien français se comporte à peu près comme le slave commun pour le développement des groupes consonantiques ¹⁾. Toutefois, à personne n'est venue l'idée d'interpréter l'élimination de la première consonne d'un groupe comme due à une tendance inhérente à la langue à créer des syllabes ouvertes. C'est le destin des langues de changer périodiquement par l'élimination alternative de consonnes et de voyelles. Pour le slave, de même que pour le français, cette alternance est frappante. Le slave commun et le plus ancien français sont caractérisés par la réduction des groupes consonantiques. La période transitoire entre le slave commun et les différentes langues slaves, de même que le français dans son développement postérieur présente une élimination considérable des voyelles. Le développement de *z*, *z* en slave offre, comme je l'ai indiqué ailleurs, une ressemblance frappante avec l'évolution de l'*e* muet en français ²⁾.

Sur d'autres points aussi, mon opinion diffère de celle du Comte de Troubetzkoy. Ainsi il ne me semble pas probable que *d*, *t* des groupes originaires *dl*, *tl* n'aient disparu qu'après la genèse des groupes *dl*, *tl* secondaires amenés par la transposition des liquides. Pour moi, il est clair que, au moins à l'époque de la rédaction des plus anciens textes du vieux slave, un 'élément vocalique assez net rappelant un *o* se trouvait, dans ce dernier cas, entre l'occlusive dentale et le *l* suivant. D'un autre côté, *d*, *t* dans les combinaisons originaires *dl*, *tl* ont disparu sans aucun doute avant cette époque. Sinon, des exemples du type **vedli*, **metli*, **modliti se* se seraient sans doute présentés une fois ou l'autre dans la plus ancienne littérature du vieux slave. Mais la différence entre nos opinions sur ce point se rattache à la manière différente d'envisager le développement des groupes *târt*, *tâlt*, etc. du slave commun. Je renvoie pour cette question à mon travail mentionné dans ce qui précède.

¹⁾ La différence la plus manifeste consiste en ceci que, dans l'ancien français, *r*, *l* peuvent être sans restriction suivis de consonnes.

²⁾ Également en ce qui concerne l'élimination des consonnes finales, une question qui ne nous intéresse pas ici, on peut dire que le slave commun et l'ancien français vont de pair. L'amuïssement s'est bien en général produit de manière que les occlusives par une formation de plus en plus lâche sont devenues des fricatives et que, de même que les fricatives originaires, elles ont continué à évoluer jusqu'à disparaître. Mais au sujet des occlusives on peut aussi penser que l'explosion orale originaire a fait place à une explosion nasale de plus en plus faible, après quoi l'implosion, par trop peu significative, a cessé.

Zoltán Gombocz.

Slavo-turcica.

1. Staroruskie *bračinz*.

W «Materjalach» Sreznewskiego znajdujemy wyraz staroruski *bračina* (od XII w. często; także *bračinz*; *brenčina* raz jeden z XII w.) 'šelkovaja tkan, rod parči, sericum'. Wyraz znany także ze staroserbskiego: *bračín* 'ńeko tkanie, jamačno svila' (często w XV—XVI w.) Rječnik. Wymieniony tu słownik odsyła do łac. *barracanus*, *barchanus*, węg. *bársony*. Berneker, Et. Wb. I, 80, zestawia wyraz rusko-cerk.-słow., nie o wiele prawdopodobniej, z rus. gwar. *bráki* 'spodnie' (u Dala ze znakiem zapytania), a jako ostatnie źródło podaje łac. *brāca* 'Hose, Pluderhose', wł. *braca* pl. *brache* 'Hose, Windel'.

Pragnąłbym dla wyrazu rus.-cerk.-słowiańskiego przedstawić inną etymologję, zdaniem mojem bardziej przekonywującą, przynajmniej pod względem znaczenia. Mam na myśli wyraz czuwaski *puržân* 'jedwab, aksamit'. W rękopiśmiennym wokabularzu rosyjsko-czuwaskim i czuwasko-rosyjskim A. Ahlqvista znajdujemy formy *póršín*, *póršun*, *póršum* (por. Wichmann, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne = MSFOu. XXI, 49), Золотницкій, Корневой чувашско-русскій словарь 50 podaje поръзен. Munkácsi, Nyelvtudományi Közlemények = NyK. XXI, 18, 20 *póržân*, Ашмаринъ, Материалы для изслѣдованія чувашскаго языка р. X *poržân*, *puržân*, Никольскій, Русско-чувашскій словарь 623 *puržân*. Staranniej transkrybuja: Gy. Mészáros, Csuvas népköltési gyűjtemény II, 75 *pūržân* i H. Paasonen w swoim wzorowym słowniku, Csuvas szójegyzék 108 *puřžân* (*ž* = szczelinowa bezdźwięczna lenis; *â* = samogłoska zredukowana welarna; słabej palatalizacji *n* Paasonen nie zaznacza).

Staroczuwaską postać wyrazu *puržân* można łatwo zrekonstruować. Wiedząc, że czuwaskie *p-* odpowiada pierwotnemu protobułgarskiemu wzgl. pratureckiemu *b-* (por. czuw. *pus* 'głowa', *par* 'jeden', *put-* 'zapadać' || ka-

zańskie *baš, bar, bat* itd.), czuwaskie *u* (*o*) w pierwszej zgłosce pierwotnemu *a* (por. czuw. *suxal* 'broda', *šyrat-* 'rodzić' || kaz. *sakal, jarat* itd.), a czuwaskie *rž* pierwotnemu *rč* (por. czuw. *pârža* 'groch', *porža* 'pchła' || kaz. *burčak, bōrčā* itd.), możemy jako postać staroczuwaską wzgl. protobułgarską przyjąć z dużym prawdopodobieństwem *barčyn*. Utwierdzają nas w tym języki ugro-fińskie. Wyraz czuwaski dostał się mianowicie w rozmaitych czasach do trzech języków ugro-fińskich. W czeremiskim odzwierciedla się forma nowoczuwaska: czer. (Birsk) *poršân*, czer. (Perm) *pořsen*, czer. (Urżum) *porsân*, górsko-czer. *parsân* 'jedwab' ← czuw. *puržân*, zob. Räsänen, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFOu. XLVIII, 180. Natomiast odpowiednie formy wotjackie (*burčîn, burčîn, burčîn*) wskazują na starszą formę czuwaską z początkową spółgłoską dźwięczną: *barsin* albo *burčîn*, zob. Wichmann, Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen, MSFOu. XXI, 49.

Na jeszcze starszą formę wyrazu czuwaskiego, wzgl. protobułgarskiego, wskazuje węg. *bársony* 'aksamit, jedwab'. Węg. *bársony* (i podobne *bársonyos*, nomen possessoris) poświadczony jest pierwszy raz w dokumentach z pierwszej połowy w. XIII: 1221: «... quadam terra nomine *Barsun*» (czytaj: *bāršun*); 1221: «in predio *Barsunus*» (czyt.: *bāršunuš*), zob. Wenzel, Codex diplomaticus Arpadianus I, 172, 180, Kranz, Monum. Ecel. Strigoniensis I, 231, Szamota-Zolnai, Oklevélszótár 53. Kézai w swojej Kronice z r. 1285 objaśnia nazwę miejscową w drodze etymologii ludowej: «Mons vero *Barsunus* propter lectisternia sic relicta que fuere purpurea de terricolis extitit nominatus», M. Florianus, Fontes Domestici I/2, 85. Wiadomo nam z historycznej głośowni języka węgierskiego, że długie *á* w pierwszej zgłosce polega na wydłużeniu wtórnym oraz, że st.-węg. *u* ⇒ nowowęg. *o* w drugiej zgłosce należy wyprowadzać z prawęg. *i* (np. *Somogy* ← *Sumogy* ← *Sumigy*; *Bodrog* ← *Budrug* ← *Budric*; *haragos* ← *horogus* ← *horogis* itd.); wobec tego także i tutaj jako formę prawęgierską przyjąć należy *baršin* (a zatem: *baršin* ⇒ *bāršun* ⇒ *bāršoń*). Jeżeli ponadto weźmiemy pod uwagę, że grupa spółgłoskowa *-rš-* w starotureckich pożyczkach języka węgierskiego odpowiada pratureckiemu *-rč-* (por. węg. *borsó, bors, koporsó* || tur. *burčak, burč, koburčak* itd., Gombocz, MSFOu. XXV, 182), to jako źródło wyrazu węgierskiego przypuścić możemy jedynie turecko-bułgarskie *barčyn*.

Czuw. *puržân* ← *barčyn* 'jedwab' nie jest zaświadczone dla innych języków tureckich i prawdopodobnie mamy tu pożyczkę irańską, jak już i Zołotnickij, Korn. 50 zauważył; z tem wszystkim żadnej z przytoczonych form irańskich (n. p. پريشام; پريشام; پريشام Vull. I, 232; *vakhē waršüm, šighni waršum*, afg. *wrēšam* 'jedwab', zob. Munkácsi,

Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben 151) nie można uważać za bezpośrednie źródło wyrazu czuwaskiego. Wiemy zresztą z relacyj geografów arabskich, że kupcy arabscy i perscy już bardzo wcześniej docierali ze swym towarem do Bułgarów, wzgl. do Bulghar, stolicy nadwołżańskiego państwa bułgarskiego.

Powracając teraz do słow. *bračinz*, nie uważam za nieprawdopodobne, żeby wyraz rusko-cerkiewno-słow. pochodził z tegoż źródła, co węg. *bársony*. Pożyczka protobułgarska w cerkiewnej słowiańszczyźnie nie byłaby znowu niczem nadzwyczajnym; dość wskazać na takie wypadki jak stesł. Cod. Supr. *doxstor* 'προσεφάλαιον' ← protobulg. *žoydor*, por. czuw. *śōDar*, mong. *žoydar* 'Bettzeug, Kopfkissen; ein Bündel Kameelhaar zur Ausstopfung eines Kissens' Mikkola, JSF'Ou. XXX, 33:11; stesł. *chorqgy* 'chorągiew' || mong. *horongo* Melioranskij, Lzw. VII, 2: 295; stesł. *tikrɛ* || czuw. *təGər* (por. węg. *tükör* 'zwierciadło'). Oczywiście zdaję sobie doskonale sprawę, że proponowane zestawienie csl. *bračinz* ← protobulg. **barčyn* nie jest fonetycznie bez zarzutu. Jednakże sam Berneker (EtWb. I, 475) zwrócił uwagę na podobny wypadek: r. *klobukɛ*, *klabukɛ* ← tur. *kalbuk*, dodając: «Die Entlehnung dürfte in eine Zeit fallen, als die Lautwandlungen, die zur gemeinslavischen Liquidametathese führten, schon abgeschlossen waren, die Lautfolge *tolt* aber noch nicht geduldet wurde».

2. Słow. *chɛmel'ɔ* 'chmiel'.

Wiktor Hehn w zasłużonym swoim dziele «Kulturpflanzen und Haustiere» wystąpił jak wiadomo z teorią, że najbardziej rozpowszechniona nazwa chmielu, niem. *Hopfen*, fr. *houblon*, śr.-łac. *humulus*, jest pochodzenia niemieckiego i że użycie chmielu w piwowarstwie rozeszło się z okolic nadreńskich do pozostałych krajów europejskich i do Azji. Nowsi uczeni zgadzają się przeważnie, że: 1. słodzenie piwa rozpowszechniło się w Europie środkowej od północy wzgl. północo-wschodu, a zatem w przeciwnym kierunku; 2. nazwa chmielu (śr.-ł. *humulus*, sł. *chmel'ɔ*, skand. *humall*) została przejęta z któregoś z języków ugrofińskich albo tureckich w okresie stosunkowo dość późnym, w czasach wędrówek ludów. W szczegółach jednak zachodzą znaczne różnice w poglądach uczonych, a zwłaszcza w źródłach, na które się powołują. E. Kuhn wyraża się (KZ. XXXV, 313–4) temi słowy: «Nach den überzeugenden Ausführungen R. Roberts in den Historischen Studien aus dem pharmakologischen Institut der Universität Dorpat V, 152 kann es . . . für einen Unbefangenen keinem Zweifel mehr unterliegen, dass die Verwendung des Hopfens zum Biere von finnischen (namentlich ostfinnischen resp. ostfinnischen und tatarischen) Stämmen ausgegangen

ist, und sich erst seit der Völkerwanderung mit dem Namen aslav. *chmelī* (für **chzmelī*); mlat. *humulus* aus wogulisch *qumliχ* usw. nach Westen verbreitet hat». Walde, LEtWb.² 372, przyłącza się całkowicie do wywodów Kuhna: «mlat. *humulus* 'Hopfen': wie ab. *chmelē* ds. aus dem Ostfinnischen und Tatarischen stammend, vgl. wogulisch *qumliχ* usw.» Tak samo E. Berneker SLEtWb. I, 411, który dodaje: «Beachte noch čuvaš. *χumla*, tat. *χomlak*, magy. *komló*. Aus gleicher Quelle spätanord. *humli*, dän. schwed. *humle* 'Hopfen' und auch wohl neogr. *χούμελη*, *χουμέλη* itd.» (por. jeszcze Schrader: Sprachvergl. u. Urgeschichte³ II, 251). W przeciwieństwie do Fr. L. K. Weiganda (DWb.⁵ I, 887), który idąc za W. Hehnem uważa całe to gniazdo za czysto germańskie, przyjmuje Fr. Kluge EtWb.⁷ dla wszystkich należących doń wyrazów pochodzenie fińskie (!): «Das Nord. hat *humoll*... nach mlat. *humlo*, *humulus*, welche Sippe zusammen mit slav. *chmelī*, magyar. *komló*, ngr. *χουμέλι* wohl finnischen Ursprungs ist (finn. *humala*)».

Już ten krótki przegląd pozwala twierdzić, że poglądy badaczy na ostatnie źródło wszystkich tych wyrazów różnią się między sobą znacznie i że w wywodach ich nie brak rozmaitych luk i błędów, pochodzących z nieuwzględnienia wyników badań etymologicznych ugrofińskich i tureckich. Nie będzie tedy od rzeczy raz oświetlić tę bardzo sporną kwestję ze stanowiska językoznawstwa ugrofińskiego i tureckiego.

Przedewszystkiem należy stwierdzić, że powoływanie się na języki ugrofińskie polega na omyłce. W żadnym z nich nie można dowieść istnienia pierwotnego nazwy chmielu, któraby się dała nawiązać do gniazda st.-b. *chmelī* itd. Fińskie *humala* (wot. *umala*, egt. weps. *humal*, liw. *umal*, *umāl*, zob. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria 324 nn.), na które się powołuje Kluge op. cit., nie jest wyrazem czysto fińskim, lecz pożyczką albo ze st.-nord. *humli*, *humall*, albo ze sł. *chmelī* (zob. Thomsen, Einfl. 136, Mikkola, Berühr. MSFOu. VIII, 174, Setälä Bibliographisches Verzeichnis der in der Literatur behandelten älterer germanischen Bestandteile in den ostseefinnischen Sprachen 25). Lapońskie (Friis) *hombel* pochodzi ze st.-norw. *humli* (zob. Quigstad, Nordische Lehnwörter im Lappischen 194). Nazwy chmielu w innych językach ugrofińskich, przypominające brzmieniem wyraz słowiański, to wszystko nowsze lub dawniejsze pożyczki z tureckiego: mordw. Ersä *koml'ä*, *kombl'ä*, Moksza *komul'a*, *komol'a*, *koml'a* ← czuw. *χumla* (zob. Paasonen, Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen, JSFOu. XV, 2: 5, 37); czer. *umla*, *uməla* ← czuw. *χumla*, *χəmla* (zob. Räsänen, MSFOu. XLVIII, 235); wog. *komlāχ*, *χomlāχ*, *kunlχ* (w słowniku Ahlqvista *qoumlīχ*), ostj. *χomtāχ*, *χomDāχ* ← tat., por. kaz. *kolmak*, baszk. *komalak* itd. (zob. Gombocz, NyK. XXVIII, 125, 159, Paasonen, FUF. II, 121, A. Kanisto, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen 106); węg. *komló*

← st.-węg. *kumlou*, **kumlay* ← prawęg. **kumlay* ← protobułg. **kumlay* (zob. Gombocz, Die bulgarisch-türk. Lehnwörter in der ungarischen Sprache MSFOu. XXX, 97). Pierwotne nazwy chmielu spotykamy tylko w językach permskich, ale brzmią one zupełnie inaczej (wotj. *tug*, zyrj. *tag*, zob. Munkácsi, Vojták szótár 372, Wiedemann, Syrj. Wb. 336) i w rachubę tu oczywiście wchodzić nie mogą.

Tym sposobem pozostawałyby tylko języki tureckie jako możliwe źródło wyrazów europejskich. Podobna nazwa chmielu spotyka się tam często: kaz. (Bálint) *kolmak*, čag. (Paweł de Courteille) *kolmak*, baszk. (Katarinskij) *kumalak*, kipczackie (Houtsma) *komlak*, kirg. (Radloff) *kumdan*, tel. (Verbickij) *kumdak*, kumand. (Verbickij) *kumunak*, sog. (Radloff) *kumnak*, küär. (Radloff) *kumnag*, Izor. (Radl.) *kubanak*, czuw. (Paasonen) *χumla*, *χâmla*. Jako formę praturecką przyjąć trzeba *kumlak*; obok tego w pierwszych stuleciach naszej ery st.-bułg. **kumlay* (stąd prawęg. **kumlay* ⇒ nowowęg. *komló*); po przejściu początkowej podniebiennej w szczelinową i po zaniku końcowej szczelinowej st.-czuw. *χomla* (stąd mordw. *kom'la* itd., czer. *umla*).

Czy wyraz turecki, albo ściślej czuwaski, pozostaje w jakim związku z gniazdem słow. *chmel'ī* itd., nie rozstrzygamy; bezpośrednio pożyczki z tureckiego przypuścić jednak nie można. Nawet jeżeli przyjąć — rzecz nieprawdopodobna — że specjalnie czuwaska forma *χumla* istniała już w dobie wspólności językowej słowiańskiej, to trudności fonetyczne (słow. *chmel'ī* ← czuw. *χumla*!) są zbyt oczywiste, ażeby można mieć na myśli związek bezpośredni.

3. Słow. *konopa*.

Jak nazwę chmielu, tak i gniazdo słow. *konopa*, gr. *κάνναβις*, st.-g.-niem. *hanaf* itd. wywodzi się dość powszechnie z języków ugrofińskich. Jednakże im dokładniej rozpatrzyć uzasadnienie tej opinii i fakty językowe, na których się opiera, tem mniej się cała ta rzecz wydaje prawdopodobną.

Należące tu wyrazy indoeuropejskie, szeroko rozgałęzione, sprowadzają się w ostatniej instancji, według Schradera, Sprachvergl. u. Urgesch.³ II, 190, Reallex. 331, i Hehna, Kulturpfl. u. Haustiere 110, do złożenia fińskiego (recte: ugro-fińskiego): **kana-pis* 'Hanfnessel' (por. czer. *kyńe* 'konopie'; zyrj.-wotj. *piš*, *puš* 'pokrzywa'), które zapożyczyli rzekomo Scytowie i Trakowie (Herod. *κάνναβις*). Tylko, że wyraz permski (zyrj. Wiedemann *pis*, perm. Genetz, JSFOu. XV, 1: 27 *pis*, wotj. Munkácsi *piš*, *puš*, a więc wszędzie samogłoski welarne!) znaczy według wszystkich źródeł 'konopie', a nie 'pokrzywa'. Schrader (a może Hehn?) dał się prawdopodobnie wprowadzić w błąd zasłużonemu ale

dawno przestarzałemu dziełu Ahlqvista (De vestfinska språkens kulturord, Helsingfors, 1871), gdzie spotykamy uwagę: «i votjakiskan och syrjäniskan heter hampan *puš* eller *piš*, hvihket ord. egentligen är någslans nämr». Pokrzywa nazywa się po wotjacku *pušner*, po zyrj. *pečer*; wygląda na to, że Ahlqvist, nie wiem z jakiej racji, uważał oba wyrazy za identyczne. Znaczenie domniemanego wyrazu złożonego ugrofińskiego byłoby zatem nie 'hakf-nessel' tylko 'hanf-hanf'!

Z drugiej strony nie można zrywać związku między czer. *kińe*, *kəńe* a mordw. Ersä *kańż*, mordw. Mokša *kańt'f* 'konopie'. Niema jednakże żadnych zgoda dowodów, ażeby oba te wyrazy należały do pierwotnego zrębu słownika języków ugro-fińskich. Najprawdopodobniejszym wydaje mi się wciąż jeszcze pogląd Thomsena: «mord. *kańż*... (čer. *kińe*?) stammer snarest umiddelbart eller dog ad andre Veje erd de för naevnte Ord fra samme (skythiske) Kilde som dels gr. *κάνναβις* dels. slav.-lit. og. germ. Form.» (Beröringer 178). Przeciw przypuszczeniu Schradera przemawia jeszcze i ten wzgląd, że języki ugro-fińskie nie mają żadnej wspólnej nazwy konopi. Lap. *hampa* i fin. *hamppu* pochodzą ze skandynawskiego, węg. *kender* z tureckiego. Ostj. *pōlen*, *pūdān* i wog. *ponāl* nie zdają się być pożyczkami.

Także tur. *kāndir* (według Schradera, l. c. 193 Anm. **kān-dir*) trudno tu w grę wciągać. Nie wiadomo, żeby istniał w tureckim czy to sufiks odimienny *-dir*, czy też samodzielny wyraz *dir* z odpowiednim jakimś znaczeniem.

Stjepan Ivšić.

Uz I. lice sing. staroslovenskog optativa na *-emь*,

Poznato je, da je oblik za 1. l. sing. optativa u staroslovenskom jeziku potvrđen samo jednim primjerom *otъpaděmь* (: ašte vьzdaхь vьzda-jъštīmь mi zъlo, *otъpaděmь* ubo otъ vragъ moixъ tъštъ) Ps. Sin. 7, 5 za grč. ἀποπέσοιμι (: εἰ ἀνταπέδωκα τοῖς ἀνταδιδούσι μοι. ~ ἄρα ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν μου κενός). Zato i Vondrák tumačeći taj oblik popraćuje svoje tumačenje riječima: »falls nicht ein Fehler vorliegt« i »falls die... Form... richtig ist«¹⁾.

Da *otъpaděmь* Ps. Sin. nije nikaka pogreška, dokazuje i korespondentan oblik u hrvatskom glagolskom tekstu spomenutoga psalma, koji mogu navesti iz sedam meni pristupnih rukopisnih tekstova 14. i 15. vijeka, i to: *otpademь*²⁾ (: ašte vzdamь vzdajuštīmь mně zlo, ~ ot vragъ moixъ taštъ) Lob. (iz god. 1359), *ot'pademь* (: ašte v'zdamь v'zdajuštīmь m'ně z'lo, ~ ubo ot' vragъ moixъ t'štъ) Par. (iz konca 14. vijeka)³⁾, *otpaděmь* u brevijaru Jugoslav. Akademije pod sign. III. c. 12 (iz konca 14. vijeka), *otpaděmь* u Pašm. brevijaru Jugoslav. Akademije pod sign. III. b. 10 (iz konca 14. vijeka), *otpademь* iz dva novljanska brevijara (iz konca 15. vijeka) i *otpaděmь* iz t. zv. Kukuljevićeva brevijara Jugoslav. Akademije pod sign. III. b. 6 (iz god 1470)⁴⁾. Taj oblik ulazi i u najstarije štampane glagolske brevijare iz god. 1493 i 1561, gdje se čita: ašte vzd(a)хь vzd(a)juštīmь mně zlo, *otpad(ě)mь* ubo ot vragъ

¹⁾ V. Altkirchenslavische Grammatik² 1912, str. 489 i 493.

²⁾ Hrvatski glagolski rukopisi imaju često *e* za staroslovensko *ě*.

³⁾ V. Vajs, Psalt. palaeoslov. croatico-glagoliticum. Pragae 1916, str. 6. U gornjim je citatima, i drugdje, glagolsko *ѡ* transkribirano sa *št* bez obzira na zbiljski hrvatski čakavski izgovor.

⁴⁾ Oblik *otpaděmь* iz Pašm. i Kuk. spominje i Valjavec u članku »Ostatak optativa u staroj slovenštini« (v. »Rad« 81, 1886, str. 218/9) i *otpademь* iz novljanskih brevijara u članku »O prijevodu psalama u nekijem rukopisima hrvatsko-srpsko i bugarsko-slovenskijem« (v. »Rad« 98, 1889, str. 27/8).

moixъ таштъ. U potonjim se izdanjima iz god. 1648, 1688 i 1791, u kojima se javlja utjecaj ruskoga crkvenoga jezika, taj oblik zamjenjuje opisanim *da otpadu*. Što se arhaistički oblik *otpaděmъ* održao u hrvatskim glagolskim tekstovima, tomu se ne treba čuditi, jer su ti tekstovi kraj velike konservativnosti prepisivača bibličkih tekstova sačuvali i drugdje mnogo starine¹⁾.

Ćirilovski tekstovi nijesu tako vjerni iskonskomu tekstu. Oblik *otpaděmъ* čuva se doduše u najstarijim tekstovima psalama, i to: u Pogodinovu psaltiru iz 12. vijeka i Bolonjskom, pisanu između god. 1230—1245²⁾. No već u psaltiru Mladena Brankovića (u Jagića pod oznakom Buc.) iz god. 1346 zamjenjuje se oblik *otpaděmъ* opisanim *da otpadu*³⁾. Taki opisani oblik dolazi i u Hvalovu bolonjskom rukopisu iz početka 15. vijeka⁴⁾.

U nekim se priručnicima uz staroslovenski oblik za 1. l. sg. optativa *otpaděmъ* spominje i oblik *bōdēmъ* iz Tolst. ps. (11/12. vijek) i *bōdēmъ* iz Bolonj. ps., ali se iz tih priručnika ne razbira, gdje upravo dolazi taj oblik; to se ne razbira ni u Vondrāka ni u Łoša. Vondrāk uz taj primjer meće: Ps. Tolst. 184 (prema Sobol'evskom Лекц.⁴⁾ str. 346) i Ps. Bon. 161. 2 (po Ščepkinu Бол. псалт. str. 227) dodajući ovo: »In der Jagićschen Ausgabe sind leider die Seiten der Hs. nicht angegeben, so dass man diese Stelle nicht finden kann«⁵⁾. Po Sobol'evskom i Ščepkinu citira i Łoš⁶⁾.

Optativ 1. l. sg. *bōdēmъ* istakao je prvi Šlakov iz Tolst. ps., i to iz tumačenja uz 101. psalam: ne mrъzъko⁷⁾ ti *bōdēmъ*, reče, sъgnivъ přestuplenijemъ, nъ uml̄srđi sę na mę — s varijantom *bōdēmъ* iz Pog. ps., koju je već prije, ali bez objašnjenja, zabilježio Lamanski⁸⁾. Kad to znamo, onda je lako za ostalo, jer treba samo da otvorimo 478.

1) Za tako tvrđenje ispor. na pr. ono. što J. Vajs piše za hrvatski glagolski tekst knjige »Rut« u djelu »Kritické studie staroslovauského textu biblického II: Kniha Rut.« V Praze 1926. Předmluva.

2) V. Jagić, Psalterium Bononiense 1907, str. 27. Tolst. ps. nema toga oblika, jer je u tome dijelu krnj (v. Jagić, o. c. str. 742).

3) V. Jagić, o. c. str. 27. Annot. ad psalm. U solijskom psaltiru iz god. 1337 nema toga psalma (v. Jagić, o. c. str. 839).

4) Tekst psalama iz toga rukopisa, o kome se govori u »Starinama« 1, 1869, 101—8; 3, 1871. 1 146 i 4, 1872, 86—109, poznajem po Daničićevu prijepisu, koji se čuva u arhivu Jugoslav. Akademije.

5) V. Altkirchenslavische Grammatik² 1912, str. 489.

6) V. Gramatyka starosłowiańska 1922, str. 111.

7) Griješkom mjesto *mrъzъkъ*.

8) V. Извѣстія С. Петербургскаго Слав. Благотвор. Общ. 1885, str. 457 bilj. Tu je Šlakovljevu bilješku upotrebio i Brandt u djelu »Поправки и дополненія къ русскому переводу сравнительной морфологии слав. языковъ Франца Миклошича«², 1891, str. 797.

stranu u Jagića, gdje se uz 101, 3^a ps. čita ovaj komentar: Ne mръzokъ ti *boděmъ*, sьtъ, sьgnivъ prěstoplenijemъ, nъ umldi se na me. Iz napomena uz komentar vidimo, da u Ps. Pog. i Sof. dolazi *boděmъ*, a u Buc. *budemъ*. Po varijantama uz taj psalam iz Tolst. ps., koje se bilježe na str. 767, u Tolst. ps. se čita: ne mръzъko ti *boděmъ*... (sa -mъ kao u Bon.). Iz Jagićeva djela »Supplementum Psalterii Bononiensis« 1917, str. 202^a vidimo, da prijevod: *ne mръzъkъ ti boděmъ*... stoji prema grčkom originalu: $\mu\eta\beta\delta\epsilon\lambda\acute{\upsilon}\xi\eta\varsigma\mu\epsilon, \varphi\eta\sigma\acute{\iota}. \sigma\epsilon\sigma\eta\pi\acute{o}\tau\alpha\tau\eta\kappa\alpha\rho\alpha\beta\acute{\alpha}\beta\epsilon\iota, \acute{\iota}\lambda\lambda\acute{\alpha}\sigma\pi\lambda\alpha\gamma\chi\nu\acute{\iota}\sigma\theta\eta\tau\iota\epsilon\acute{\iota}\varsigma\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}.$

Ako i mislim, da se o tome, da je u staroslov. jeziku živio oblik na -ěmь za 1. l. sg. optativa, ne može nikako sumnjati, opet je teško odlučiti, da li je i koliko je taki oblik, koji ne odgovara prajezičnomu, bio običan i u praslavenskom jeziku. Kad ne bismo znali, da je i u grčkom jeziku oblik na -οιμι za 1. l. sg. optativa mlad oblik, koji se razvio pod utjecajem bestematskih glagola (na pr. φέροιμι: φέροις kao τίθημι: τίθης), i da je u pragrčkom jeziku taj oblik glasio na *-oa ← ie. *-oiμη, kako posvjedočava arkadski oblik ἐξελεύνοια¹⁾, onda bismo mogli na pr. oblik *berěmь postavljati i za praslavenski jezik i porediti s grčkim φέροιμι izvodeći ih iz prajezičnoga dijalektičkoga *bheroimi. No tako bi izvođenje bilo pogrešno, jer oblika na *-oiimi nije bilo u ie. prajeziku. Kao što se u grčkom jeziku u mlađem periodu njegova zasebnog života razvio oblik na -οιμι pod utjecajem bestematskih glagola, tako se razvio i oblik na -ěmь, na pr. 1. l. sg. *paděmъ*: 1. l. pl. *paděmъ* kao 1. l. sg. *damъ*: 1. l. pl. *damъ*. Prema tome između našega oblika na -ěmь i grčkoga na -οιμι nema nikake genetičke sveze; njih veže samo razvojni paralelizam. Ipak, zbog relativno vrlo velike starine grčkoga novotvornog oblika na -οιμι za 1. l. sg. optativa, ne bi bilo neopravdano dopuštati, da je i naš oblik na -ěmь vrlo star i da se razvio odavno u praslavenskom jeziku. No kako bi god taj oblik mogao biti vrlo stara novotvorina, mogao bi biti i mlađega postanja, jer su uvjeti za analogijsku tvorbu ostajali isti²⁾.

Kraj spomenutih potvrda za oblik *otъpaděmъ* u hrvatskim glagolskim tekstovima od god. 1359 do god. 1561 ne bi bilo nikako čudo, ako bi se koji primjer za oblik na -ěmь našao i u kojem drugom hrvatskom glagolskom spomeniku. I doista u t. zv. Ivančićevu zborniku, rukopisu iz početka 15. vijeka, nalazimo tri oblika, za koje se može

¹⁾ U tome je obliku -oi- došlo iz oblika za druga lica (v. Brugmann, Grdr.³ II, 3, 558 i Brugmann-Thumb, Griech. Gram.⁴ 397).

²⁾ Iz onoga će se, što će dalje reći, vidjeti, da se u srpskohrvatskom jeziku još u vrlo kasno vrijeme načinio oblik 1. l. sg. *budijem*.

misliti da potvrđuju starinski oblik za 1. l. sg. optativa *možem*¹⁾. U tome zborniku čitamo: Kako ubo *mogu*²⁾ (sc. ja) v'zvēstiti visinu žitiē ego svetago, ku vsihъ smr't'nihъ ēzici ed'va dostoino navistili bi? *Možem* že nine podobno hvaliti: se drugi Iliē i Samoilъ, se drugi Ivanъ Hr'stitelъ (v. »Starine» 23, str. 93); pomozī, da vrata crikvena proiti *mozimъ* i da *vzmoгу* (sc. ja) viditi drēvo (v. »Starine» 23, str. 63); onъ slēpacъ v'zapi velikimъ glasomъ: o Marie Magdalēne (!), za svetinju tvoju viditi *mozimъ* crikavъ tvoju (v. »Starine» 23, str. 63)³⁾. Što u dva posljednja citata dolazi ikavski oblik *mozimъ*, to je otud, što je Ivančićev zbornik sastavljen od dijelova, koji su postali na različnu mjestu i u različno vrijeme, te su neki dijelovi po svome postanju mnogo stariji od postanja sadašnjega zbornika.

Ovaj se hrvatski glagolski primjer za 1. l. sg. optativa ne spominje, a nije se dosad niti mogao spominjati, jer oblici *možem* i *mozimъ* u navedenim citatima nijesu bili prepoznati. Za oblik *možem* u prvom citatu nagađao je doduše već Valjavec da bi mogao biti prije 1. l. sg. nego 1. l. pl. optativa⁴⁾, no Milčetić ga je tumačio kao 1. l. plurala imperativa⁵⁾, a prema Milčetiću tumači taj oblik i Maretić u zagrebačkom Ak. Rječniku VI, 884^a kao 1. l. plurala imperativa u potencijalnom značenju. Ikavskog oblika *mozimъ* ne spominje nikako ni Valjavec ni Maretić, a Milčetić ga tumači kao 1. l. sg. indikativa prezenta kazujući svoje čuđenje zbog takoga oblika, komu nema ni jedne potvrde u Daničićevoj »Istoriji oblika«⁶⁾. Da je *možem* u prvom citatu 1. l. singulara, može se izvoditi već iz prednjega 1. l. sg. *mogu* (: Kako ubo *mogu*...), a da je doista tako, to se može sasvim pouzdano tvrditi prema kontekstu. Navedeni je ulomak uzet iz apokrifne poslanice sv. Avgustina Ćirilu, i to su riječi sv. Avgustina, koji govori u 1. l. singulara, kako se vidi i iz primjera: *uml'ču* i *vzglasolju* na početku poslanice⁷⁾. Za ikavski oblik *mozimъ* ne može ni po Milčetiću biti sumnje da je 1. l. singulara. Prema tome *možem* u prvom i *mozimъ* u drugom primjeru znači 'mogao bih' u potenci-

¹⁾ O tom rukopisu govori pitanje Milčetić u »Starinama« 23, 1890, str. 39—127. Milčetić ga meće na kraj 14. vijeka, a Jagić na početak 15. vijeka (v. Глаголическое письмо: Энциклопедія слав. филологія. Выпускъ 3, 1911, str. 158).

²⁾ Govori sv. Avgustin o sv. Jeronimu.

³⁾ Citiram samo po »Starinama« jer je sâm rukopis, svojina glavotočkoga manastira na otoku Krku, danas negdje zametnut.

⁴⁾ V. »Rad« 98, 1889, str. 29.

⁵⁾ V. »Starine« 23, 1890, str. 66.

⁶⁾ V. »Starine« 23, str. 63.

⁷⁾ V. »Starine« 23, str. 93.

jalnóm, a *mozimь* u trećem primjeru 'mogao bih' u potencijalnom ili željnom značenju¹⁾.

Za oblik *mozěmь* u prvom i za oblik *mozimь* u trećem primjeru, gdje ti oblici stoje u nezavisnim rečenicama, mislim da reflektiraju nekadašnje 1. l. sg. optativa *mozěmь*, jer se taj oblik kraj veoma česte upotrebe optativnih oblika glagola *moći* mogao dulje održati²⁾. Za oblik *mozimь* u primjeru: pomози, da vrata crikvena proiti *mozimь* i da *vzmoгу* (sc. ja) viditi drěvo — moglo bi se, premda je vrlo mala prilika, dopustiti da je mlađa novotvorina, postala tako, što je na oblik *mozi*, koji se mogao u zavisnoj rečenici upotrebiti i za 1. l. sg.³⁾, prionulo -m. Prema onom, što je naprijed spomenuto⁴⁾, moglo se reći na pr.: pomози nam, da projti *mozimo*; — pomози mi, da projti *mozi* (sc. ja). Oblik *mozi* za 1. l. sg. u takom je primjeru premalo jasan, i zato ne bi bilo nemoguće, da se prema primjerima kao *bim*: *bimo* razvije

¹⁾ Za slavenski se imperativ kao *beri berěte* uzima obiđno da je svoje značenje dobio iz nekadašnjega preskriptivnoga značenja optativa (v. Vondrák, Vergl. slav. Gram. II, 281). Potencijalno značenje nekadašnjega optativa, koje uzimam u gornjem glagolskom primjeru *mozěmь*, moglo bi po zagrebačkom ARj. VI. 884^a biti sačuvano i u kajkavskom *mozibiti* (u starije vrijeme) i *mozbit* (danas) 'fortasse'. Danas se govori i *mosti* (≡ *moz-ti*). Maretić na istome mjestu veli i ovo: »Češće imaju oblici *mozi mozite* potencijalno značenje u zavisnijem rečenicama«. Među potvrdama se spominju i ove: Poda njim oblast, da *mozite* božji sinove biti (Lekc. Bernardina Splječanina iz god. 1495); — vsi vićnici jesu se dogovorili, da tako bude obdržano naprida, da vsaki... *mozi* saditi (Stat. vrb.). No oblike *mozi mozite* u ovim zavisnim rečenicama valja rasuđivati kao i druge imperativne oblike u zavisnim rečenicama u čakavskom dijalektu, u kojem se i danas govori na pr.: rekal je, da *hōdi* (sc. ti); — rekal je, da *hōmo* (imper. mjesto *hodimo*); — rekal je, da *hōte* (imper. mjesto *hodite*). Tu je osobinu čakavskog dijalekta istakao već Geitler spominjući i primjere kao: otac mi piše, da vam *reci* (sc. ja) (v. »Rad« 58, 1881, 191—3). Spomenuti primjer iz Lekc. Bernardina Splječanina stoji prema riječima: ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέχνη θεοῦ γενέσθαι (Ivan 1. 12), koje u hrvatskom glagolskom tekstu, u slozi sa staroslov. tekstom, glase: *dastь imь oblastь čedomь božimь biti* (v. Berčić, Ulomci Sv. P. IV, 92). Otud se vidi, da je tekst u Bernardina udešen po čakavskom govoru. Mnogo potvrda za upotrebu imperativa u zavisnim rečenicama ima u Brozovu članku »Prilozi za sintaksu hrvatskoga jezika« (v. »Rad« 76, 1885, str. 18—23). Imperativ se može tako upotrebiti i u kajkavskom govoru; ispor. na pr.: Prosim, da *priglejte* praydeno (Krap. zap. iz god. 1574. u JArch. 32, 349).

²⁾ Čestu upotrebu spomenutih oblika posvjedočava i naše *nemoj* ≡ *ne mozi* (v. zagrebački ARj. VI, 884 i VII, 914—6 i Vondrák, Vergl. slav. Gram. II, 297).

³⁾ Ispor. već navedeni primjer: otac mi piše, da vam *reci* (sc. ja) u bilješki 1.

⁴⁾ V. bilješku 1.

i 1. l. sg. *mozim* prema 1. l. pl. *mozimo*¹⁾. Kako su potvrde za upotrebu imperativa kao *mozi* za 1. lice u nezavisnim rečenicama tako rijetke, da se može reći, da ih i nema, to se za spomenuto hrvatsko glagolsko 1. l. *možem* i *mozim* u nezavisnim rečenicama može tvrditi da reflektira stariji oblik *možem* za 1. l. sg. optativa. Što u spomenutom primjeru pored optativnog oblika *mozim* dolazi 1. l. *vzmoğu*, može se razumjeti tako, što su optativni oblici prema *vzmoğu* bili rjeđi nego oblici prema *mogo*, pa su se i slabije držali.

I izvan hrvatskih glagolskih spomenika ima dva primjera, za koje bi se moglo misliti da odgovaraju starom obliku *bodēm* za 1. l. sg. optativa. To je oblik *budijem* u dva dubrovačka djela, i to u Lekcionaru N. Ranjine iz god. 1508 i u »Jeđupci« (1. izd. god. 1599) pjesnika A. Čubranovića. U Ranjine²⁾ čitamo: pogrđeni budite, koji progone mene, a ne *budijem* ja pogrđen (Jerem. 17, 18) prema latinskom: confundantur qui me persequuntur et non confundar ego (: κατασχυνθήτωσαν οί διώκοντές με, και μη κατασχυνθείην ἐγώ), a u Čubranovića³⁾: Ja ti velju, ako obslužiš kako t' rekoh tvoja sužna, — ne *budijem* viku ružna⁴⁾ — veće nigda ne potužiš (stih. 205—8).

Rešetar u svojoj studiji o jeziku hrvatskih primorskih lekcionara 15. vijeka misli, da naš oblik *budijem* odgovara staroslovenskomu *bodēm* i da nam Čubranović svojim stihom *ne budijem viku ružna* dokazuje, da je taj oblik zbilja živio u Dubrovniku još u 16. vijeku⁵⁾. Ja mislim, da oblik *budijem* ni u Ranjine ni u Čubranovića nije refleks nekadašnjega *bodēm*. Prije nego kažem, zašto tako mislim, treba da istaknem, da prijevod primjera, u kojem dolazi *budijem* u Ranjine nije kontinuirana crkvenoslovenskoga teksta, koji je, sudeći prema grčkom originalu i hrvatskom glagolskom tekstu: da postidet se progoneštei me bes-pravđi i *da ne postiju se* azь (: και μη κατασχυνθείην ἐγώ)⁶⁾, bio različit od teksta u Ranjine. Prema tome naš oblik *budijem* nije prenesen staroslovenski oblik, pa ga zato treba i rasuđivati prema gramatici srpskohrvatskoga jezika⁷⁾.

¹⁾ Isporedi, kako se u čakavskom dijalektu govori: *bim biš bi* prema *dam daš da*.

²⁾ U izdanju Rešetara »Zadarski i Ranjinin Lekcionar« (= Djela Jugoslav. Akademije knj. XIII) 1894, str. 170.

³⁾ V. »Stari pisci hrvatski« knj. VIII, str. 148/9.

⁴⁾ = ne bila ja nikad ružna!

⁵⁾ V. »Rad« 136, 1898, str. 165/6.

⁶⁾ V. Berčić, Ulomei Sv. P. III, 43.

⁷⁾ Oblik *budijem* iz Čubranovićeve »Jeđupke« bilježi bez tumačenja i ARj. I, 366^b. Broz misli (dakako neopravdano), da bi *budijem* moglo doći i štamparskom pogreškom (v. »Rad« 76, 1885, 8).

Tumačenju, da Ranjinino i Čubranovićevo *budijem* reflektira nekadašnje *bōdēmь*, protivi se po mome mišljenju ovo:

1. Iz metra se vidi, da se *-ije-* u Čubranovićevu *budijem* mora čitati dvosložno. No u Čubranovića, kao ni u drugih Dubrovčana, nema ni jedne potvrde, da bi se *ě* u primjerima kao *bōdēmь* reflektiralo dvosložnim *ije*, i zato se može opravdano sumnjati, da *-ijem* u *budijem* odgovara nekadašnjemu *-ēmь*¹⁾.

2. Kad bi *budijem* u Čubranovića odgovaralo nekadašnjemu *bōdēmь*, onda bi za *-ě-* u *bōdēmь* valjalo kazati da je imalo razvučenu intonaciju, no za to je po mome mišljenju malo prilike. Ako je 1. l. sg. *bōdēmь* moglo postati samo analogijom prema 1. l. pl. *bōdēmъ* (kao *damъ*: *damъ*), onda je i *-ě-* u *bōdēmь* moralo imati intonaciju kao *-ě-* u *bōdēmъ bōdēte*, a tu je *-ě-* po svoj prilici već u praslavenskom jeziku imalo otisnutu intonaciju, jer ja držim, da je opravdano mišljenje, da se intonacija optativno-imperativnog vokala u oblicima kao *pleti pletēte* promijenila prema intonaciji vokala *i* u imperativima kao *prosi prosite*, po čemu imamo na pr. u srpskohrv. jeziku *plēti* (≡ *plefi*) *plētite* (≡ *plefite*) kao *prōsi* (≡ *prosi*) *prōsite* (≡ *prosite*)²⁾. Mogućnost takoga utjecaja pokazuju i staroslov. imperativi *prizovite* (mj. *-ēte*, *daždī* (mj. *daždь*) i dr.

Spomenuti su imperativi kao *prosi prosite* mogli utjecati na imperative kao *pleti — pletite* ne samo zbog formalnog dodirivanja između oblika *pleti* i *prosi*, nego i zbog unutrašnje sveze mnogih glagola jedne i druge vrste. Treba samo da postavimo uporedo i nekad veoma obične i srodne oblike kao: *vedi vedēte — vodi vodite*, *nesi nesēte — nosi nosite*, *vezi vezēte — vozi vozite*, *toči točēte — toči točite*, *mъri mъrēte — mori morite*, *meți mețēte — moți moțite* i dr., pa će nestati sumnje o mogućnosti spomenutog utjecaja.

Kad dakle dubrovačko *budijem* ne postaje od nekadašnjega *bōdēmь*, treba da kažem, kako je postalo. ARj. I, 366^b ima iz F. Glavinića (iz 17. vijeka) ovaj primjer: Ta dan ima se poštovati na slavu božiju i njegovih svetih, ki nam *budiju* pomoćnici! Da je tu 3. l. pl. *budiju* (= neka budu) analogijska tvorba, o tome ne može nitko sumnjati, jer oblika, kojemu bi odgovarao naš, nema, niti ga je moglo biti, u starom jeziku. Kao što 3. l. pl. *budiju* stoji prema 3. l. pl. na *-iju* (na pr. *umiju*), tako i spomenuto 1. l. sg. *budijem* stoji prema 1. l. sg. na *-ijem* (na pr. *umijem*)³⁾.

¹⁾ Naš se primjer *budijem* ne može metnuti uz one, u kojima po mišljenju Rešetarovu *ije* stoji prema *ě* (v. o tome u Rešetara u »Radu« 134, 1898, 135—8 i u JArch. 25, 1903, 254—261).

²⁾ Tako misli i Vondrák (v. Vergl. slav. Gram. I², 235/6).

³⁾ Da je *budijem* mlada analogijska tvorba, dokazuje i oblik *ovašćinijam* (: *ovašćinite se oni, koji progone mene, a ne ovašćinijam se ja*) u Lekc. Ber-

Sve, što sam naprijed rekao, može se ukratko skupiti u ovom: Poznati staroslov. oblik *otrpaděmъ* Ps. sin. za 1. lice sg. optativa potvrđuju pored oblika *bōděmъ* iz nekih ćirilovskih komentara uz 101. ps. i hrvatski glagolski rukopisni i štampani tekstovi psalama od god. 1359 do god. 1561 svojim oblikom *otpaděmъ* ili *otpademъ* i Ivančičev zbornik, hrvatski glagolski rukopis iz početka 15. vijeka, svojim oblikom *mozěmъ* i *mozimъ* za 1. l. sg. prema nekadašnjim *mozěmъ*. Oblik *budijem*, što ga nalazimo u dva Dubrovčanina iz 16. vijeka, nije refleks nekadašnjega *bōděmъ*, nego je mlada analogijska tvorba. Zbog relativno velike starine grčkog optativnog oblika na *-οιμι*, s kojim slavenski oblik na *-ěmъ* stoji samo u razvojnom paralelizmu, moglo bi se i postanje slavenskog oblika na *-ěmъ* metati u vrlo davni praslavenski period, no zbog mladih analogijskih tvorbi, što ih nalazimo u srpskohrv. jeziku, na pr. u obliku *budijem*, mogao se slav. oblik na *-ěmъ* razviti i dosta kasno.

nardina Splječanina prema *budijem* *pogrđen* u Ranjine. U Bernardinovu Lekt. dolazi i jednako načinjeno 1. l. sg. *strašijam* (strašite se oni, a ne *strašijam* se ja). Kako su upravo postali ti oblici, ne mogu reći. Nije ih ni Rešetar protumačio (v. »Rad« 136, 1898, str. 165/6). U Ranjininu Lekt. (u izdanju Rešetarovu str. 161) čitamo i ovo: I zaupi k gospodinu i reče: gospodine bože moj, da ne *vidjem* (pisano *neujdjem*) ni prid kojom udovicom, kada je trudih, ožalostio jesi i ubivše sina nje? (3. Car. 17, 20). Oblika *vidjem* ne spominje Rešetar u svojoj studiji. Kako bi se po Ranjininoj grafici *neujdjem* moglo čitati i *ne vidijem*, ne bi bilo nemoguće, da i u ovom primjeru imamo oblik načinjen kao što je *budijem*. Spomenuti citat stoji prema latinskom tekstu: Domine Deus meus, etiamne *viduam*, apud quam ego utcumque sustentor, afflixisti, ut interficeres filium eius? Po tome je jasno, da je Ranjinin tekst nastao po naopakom čitanju latinskog teksta »etiam *ne videam*« (mjesto: etiamne *viduam*). No Ranjinino *neujdjem* moglo bi biti i griješkom mjesto *neujdjm* (= ne vidim), premda su u Ranjine oblici na *-im* za 1. l. sg. rijetki (v. »Rad« 136, 161). U Bernardina nema Ranjinine pogreške; nema je ni u hrvatskom glagolskom tekstu (v. Berčić, Ulomci Sv. P. I, 91).

U Zagrebu god. 1926.

Tadeusz Lehr-Splawiński.

Najstarsze prasłowiańskie prawo cofania akcentu.

Oddawna już w badaniach akcentologicznych bałto-słowiańskich zwracano uwagę na sporą ilość wyrazów litewskich i słowiańskich, które różnią się tem od swoich odpowiedników etymologicznych greckich, sanskryckich, czy germańskich, że akcent pada w nich o jedną zgłoskę bliżej początku wyrazu niż w tamtych językach. Zauważono przytem, że zgłoska akcentowana ma w tych wypadkach z reguły pierwotną intonację akutową. Na podstawie tych obserwacji najpierw H. Hirt¹⁾ wypowiedział przypuszczenie, że chodzi tu o regularne cofanie akcentu z miejsca odziedziczonego z doby praindoeuropejskiej na pierwotną zgłoskę przedakcentową akutowaną, przyczem zjawisko to uznał za wspólną zmianę akcentuacyjną bałto-słowiańską. Do podobnego wniosku, choć na podstawie innego materiału, doszedł też nieco później H. Pedersen²⁾, z tem jednak zastrzeżeniem, że według niego takie cofanie akcentu zachodziło tylko, jeżeli także pierwotna zgłoska akcentowana miała intonację akutową. W najbardziej stanowczy sposób i bez ograniczeń co do intonacji pierwotnej zgłoski akcentowanej sformułował rzecz J. J. Mikkola³⁾, stawiając zasadę cofania akcentu na pierwotną przedakcentową akutowaną jako równorzędną obok t. zw. prawa de Saussure'a, nie przesadzając jednak kwestji, czy chodzi tu o zjawisko wspólne bałto-słowiańskie, czy raczej tylko o pewien paralelizm między faktami słowiańskimi i litewskimi. Dla poparcia swojej tezy przytoczył on następujących dziesięć przykładów słowiańskich: sch. *dim dīma*: sti. *dhūmās* gr. *θουμός*, r. *šityj*: sti. *syūtās*, sch. *pūn*: sti. *pūrnās*, sch. *grīva*: sti. *grīvā*, sch. *pjān*: sti. *pyānās*, sch. *dūg*: sti. *dīrghās*, sch. *cŕn*: sti. *kŕŕnās*,

¹⁾ Der indogermanische Akzent (Strassburg 1895) 91 i nn., a także IF. X (1899) 53.

²⁾ KZ. XXXVIII (1905) 333 i nn.

³⁾ Urslavische Grammatik (Heidelberg 1913) 122—3.

r. *járyj*: gr. ζωρός, sch. *bīti*: sti. *bhūtis*, sch. *nīti*: sti. *nītis*. Wprawdzie nie wszystkie z tych przykładów mają jednakową wartość dla oceny zjawiska, o jakie chodzi, mimo to jest ich jednak dość dużo, aby na ich podstawie uznać opisane cofanie akcentu za wielce prawdopodobne. Ponieważ nadto dokładniejsze poszukiwania wykazały, że ilość takich przykładów można znacznie powiększyć¹⁾, przeto już w dawniejszych moich pracach akcentologicznych liczyłem się stale z tą zasadą cofania akcentu i uwzględniałem ją w ogólnym obrazie rozwoju akcentuacji prasłowiańskiej. Nie wdając się jednak w specjalne roztrząsanie całego zagadnienia, ograniczałem się do cytowania wywodów Hirta i Mikkoli i popełniałem przy tem dwa błędy, formułując zgodnie z Mikkolą zbyt szeroko warunki, od jakich to cofanie akcentu zależało, oraz uważając je — za Hirtem — za dziedzictwo z epoki wspólności językowej bałto-słowiańskiej²⁾. Dopiero później w pracy «O jakości intonacji prasłowiańskich»³⁾ ująłem rzecz ściślej, przyjmując zależność cofania akcentu na przedakcentową akutową od cyrkumfleksowej intonacji zgłoski pierwotnie akcentowanej (długiej lub krótkiej). Nadto zaś, łącząc to zjawisko z temi samemi czynnikami fonetycznymi, które wywołały przesunięcia akcentowe określone prawem do Saussure'a, przestałem widzieć w niem wspólną innowację pra-balto-słowiańską, uznając obie te zmiany akcentuacyjne za należące już do okresu odrębnego rozwoju języka prasłowiańskiego⁴⁾. Ponieważ we wspomnianej rozprawie nie było miejsca na bardziej szczegółowe przedstawienie tego problemu, pragnę obecnie wypowiedziane tam przypuszczenia co do cofania akcentu bliżej uzasadnić, zbijając równocześnie zarzuty, z jakimi spotkało się w nauce stanowisko Mikkoli, a po części i moje własne⁵⁾.

Rozpocząć trzeba od rozpatrzenia zarzutów, jakie przeciw Mikkoli skierował jeszcze w 1916 r. A. Meillet w artykule: «Sur l'accentuation

¹⁾ Por. niżej str. 89.

²⁾ Por. RS. VIII 243 nn., O prasłow. metat. 48. — Podobnie uważają cofanie akcentu na przedakcentową akutową za dowiedzione: Rozwadowski (Enc. pol. Ak. Um. I 310, Gramatyka pol. Akad. Um. 80), K. H. Meyer por. Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für W. Streitberg. Heidelberg 1924, str. 654) i K. Oštir (za Pedersenem — Baltoslovanska metatonija. Razprave znanstv. društva za humanistične vede v Ljubljani II, 1925, str. 58). Negatywne stanowisko zajął — prócz Meilleta i van Wijka — T. Torbiörnsson (Die litauischen Akzentverschiebungen und der litauische Verbalakzent. Heidelberg 1924, str. 14). Ponieważ jednak ci autorowie nie uzasadniają bliżej swego stanowiska, ani nie przytaczają żadnych nowych argumentów, przeto w dalszym ciągu nie będziemy ich wymieniali.

³⁾ RS. IX (1923) 254 nn.

⁴⁾ Por. l. c. 276—8.

⁵⁾ Por. N. van Wijk: Die balt. und slav. Akzent- und Intonationssysteme (Amsterdam 1923) str. 57 nn.

des noms en indoeuropéen»¹). Argumentacja uczonego francuskiego ma dwojaki charakter. Najpierw zwraca się on zasadniczo przeciw możliwości przyjmowanego przez Mikkolę cofania akcentu, uznając je *a priori* za nieprawdopodobne, ponieważ nie da się ono wyjaśnić za pomocą tych czynników fonetycznych, jakie de Saussure uważał za przyczynę określonego przez siebie przesuwania akcentu, a mianowicie bezpośredniego sąsiedztwa wierzchołków intonacyjnych zgłoski pierwotnie akcentowanej i sąsiedniej. Na bezzasadność tego zarzutu zwrócił już uwagę N. van Wijk²). Tutaj warto jednak z naciskiem jeszcze podkreślić, że po ostatnich studjach Ekbloma³) nad intonacjami słowiańskimi i litewskimi objaśnienie de Saussure'a nie wystarcza nawet dla stosunków litewskich, a dla prasłowiańskich było ono zawsze bez wartości, trudno bowiem wątpić o tem, że intonacja akutowa miała w prasłow. zawsze charakter rosnący, a cyrkumfleksowa opadający, nie mogło być zatem mowy o zetknięciu wierzchołków tonicznych w sąsiedztwie zgłoski cyrkumfleksowanej z akutowaną⁴). Zasadniczy argument Meilleta jest zatem stanowczo nie do utrzymania. Dalsza zaś jego argumentacja zmierza do podważenia wartości dowodowej przykładów zestawionych przez Mikkolę, które autor zgóry określa jako «inopérants». W zasadzie wydają się słusznymi dwa pierwsze zarzuty Meilleta: co do przytaczania na dowód cofnięcia akcentu form przymiotnikowych litewskich jak *pilnas, ilgas, part. siūtas*⁵), skoro w *wszystkie* przymiotniki litewskie są w sing. barytonowane, — oraz co do używania w tym samym celu form słow. złożonej deklinacji przymiotnikowej, ponieważ w tych formach zaszły liczne przesunięcia akcentowe, nie mające bezpośredniego związku z pierwotnym miejscem akcentu. Jednakowoż pierwszy z tych zarzutów trafia w próżnię, ponieważ Mikkola obok każdego z przytoczonych przykładów litewskich postawił też odpowiednie formy słowiańskie (sch. *düg, pün* itp.), których akcent bynajmniej nie jest znormalizowany. Drugi zarzut także nie ma praktycznej wartości, skoro wszystkie przytoczone przez Mikkolę formy złożone przymiotników czy imiesłowów mają odpowiedniki niezłożone również z akcentem napiennym, por. sch. *düg düga dügo, pün pūna pūno, šīt šīta šīto, r. adv. járo.*

¹) MSL. XIX 65 nn.

²) l. c. str. 58.

³) Zur physiologie der akzentuation langer silben im slavo-baltischen. Uppsala 1922, str. 21—5. — Quantität und intonation im zentralen hochlitauischen (Uppsala 1925) 106 nn.

⁴) Por. RS. IX 255.

⁵) Przytoczonego w tym związku przez Meilleta zestawienia lit. *gyvas* ze sti. *živás* niema wśród przykładów Mikkoli.

W związku z zestawieniem Mikkoli sch. infin. *bīti* ze sti. *bhūtīs* podnosi Meillet, że w sti. formacje na *-ti* są częścią oksytonowane, a częścią barytonowane (*vřstih* || *vřstih*), że przeto niemożna używać ich za argument na korzyść cofania akcentu z sufiksu *-ti*. Ale to lekceważenie znaczenia akcentuacji słow. infinitiwu jest przesadne: w każdym razie wielce uderzającym jest fakt, że wszystkie bez wyjątku słowa ze zgłoską akutowaną przed sufiksem *-ti* są barytonowane (sch. *bīti pīti šīti krīti dāti mīti čūti pīsati kupōvati*, r. *piř šif dař čut pīsāt kupovāt*), podczas gdy słowa z odnośną zgłoską krótką lub długą cyrkumfleksionowaną mają akcent na końcowym *-ti* (sch. *nēsti bōsti trēsti klēti*, r. *nesti bosti trjasti*). Bez względu na to, czy objaśnimy ten stan przeczuciem akcentu w myśl prawa de Saussure'a¹⁾ czy też cofaniem go z sufiksu na przedakcentową akutową²⁾ musimy przyjąć za punkt wyjścia dla rozwoju prasłowiańskiego pierwotne ujednostajnienie miejsca akcentu w infinitiwie: w pierwszym wypadku na zgłosce piennej, z której, jeżeli była krótką lub długą cyrkumfleksionowaną, przerzucał się akcent na akutowe *-ti*, — w drugim wypadku na sufiksie *-ti*, z którego cofał się na zgłoskę pienną, jeśli była akutowaną. Skoro zaś, jak wskazuje Meillet³⁾, formacja ta miała w praindoeuropejszczyźnie akcent ruchomy padający w jednych przypadkach na sufiks, a w innych na zgłoskę pienną, wyrównanie w jednym lub w drugim kierunku jest *a priori* równie prawdopodobne i niema żadnego poważnego momentu, któryby przeważał szalę prawdopodobieństwa na korzyść pierwotnego ustalenia w prasłow. akcentu napiennego w formach infin. Wprost przeciwnie: zdaje się, że można znaleźć argument przemawiający za możliwością akcentuacji sufiksальной przynajmniej w znacznej ilości słowiańskich infinitiwów. Pośrednio przemawia za tem mianowicie fakt, że w języku łotewskim formy infin. mają bardzo często na zgłosce przed sufiksem akcent ostry $\hat{}$ («stosston»), który dowodzi cofnięcia akcentu ze zgłoski następnej na pierwotną przedakcentową akutowaną, np. *bāt* 'być', *glābt* 'ratować', *zināt* 'wiedzieć', *rādīt* 'wskazać', *runāt* 'mówić' itp.⁴⁾ Formy łotewskie zastępują tu w zupełności brak odpowiedniego świadectwa ze strony języka litewskiego, w którym formacja infin. nie przedstawia się jasno co do swego pochodzenia i akcentuacji⁵⁾. Wynika z tego, że form infin. jak sch. *pīti* i t. p. nie można

¹⁾ Przyjmując, że infin. jest starą formą loc. sg. tematu na *-i*. Por. ostatnio Meillet: *Le slave commun* 202.

²⁾ Przyjmując wówczas, że infin. jest starą formą dat. sing. tematu na *-i*. Por. Hujer: *Slov. dekl. jmen.* 143—4, Lehr-Splawiński: *O prasłow. metatonji* 13—4, Endzelin: *Lettische Grammatik* 710.

³⁾ *MSL.* XIX 78.

⁴⁾ Endzelin: *Lett. Gram.* 25. 708 nn.

⁵⁾ Endzelin: *Lett. Gram.* 26. 708 nn.

wprawdzie przytaczać jako niezbite dowody, że w prasłow. akcent cofał się na zgłoskę przedakcentową akutowaną, ale w łączności z innymi faktami, które świadczą o takim cofaniu, nie należy ich pomijać i lekceważyć.

Faktów zaś świadczących na korzyść omawianej zasady cofania akcentu w prasłowiańskim jest znacznie więcej, i to takich, które nie dadzą się usunąć na bok prostym przyjęciem praindoeuropejskich oboczności akcentowych, jak to czyni Meillet odnośnie do zestawienia sch. *aim dīma* ze sti. *dhūmah* gr. *θυμός*, porównując je z obocznością sti. *gharmāh* || *stómah*, gr. *κορμός* || *ερμός*, — albo van Wijk¹⁾ przytaczając sti. *ážras* || gr. *ἀγρός*, swn. *zahar* || goc. *tagr*. Najpierw można tu przytoczyć szereg zestawień takiego samego typu jak zebrane przez Mikkolę²⁾, a więc np. sch. *in ina ino* — gr. *οἶνός*, r. *byt býta* 'bytność' *býto* 'skarb' — sti. *bhūtá-*, sch. *lābul* — gr. *ἀλφούς*; swn. *albiz*, sch. *rāmo* (*rāme* r. *rāmja*) — sti. *irmá-*, sch. *djēvēr* mr. *diver* — sti. *dēvár* gr. *δαίρη*, r. *kať káta* sch. *kāo kāla* — gr. *πηλός*, sch. *pīr pīra* ('nekakvo žito' Iv.) — gr. *πυρός* 'weizen, getreide', sch. *zēt zēta* r. *žal žalta* — sti. *žnātí-*, r. *znátel'* słoweń. *znátelj* — sti. *žnātár-*, r. *žátel'* — sti. *hantár-*, r. *dátel'* — sti. *dātár* gr. *δωτήρη*, słoweń. *stálo* czes. *stádo* — sti. *sthātrám*, sch. *līko* r. *lýko* — łot. *lūks*, r. *sīto* sch. *sīto* — łot. *siēts*, r. *žir žiru* — sti. *žirá-*, sch. *žīla* — łot. *dzīsla*, sch. *čīst čīsta čīsto* — łot. *škīsts*, sch. *rōgat* — łot. *raguōts*, sch. *bōgat* — łot. *bagāts* i t. p. Jak widać, przykładów tych jest zbyt wiele, aby można je lekceważąco pomijać lub stawiać na równi z dywergencjami akcentowymi jak sti. *ážras* gr. *ἀγρός* lub t. p. — Nadto zaś niebrak w językach słowiańskich zwartych kategorii gramatycznych, których stosunki akcentuacyjne dadzą się wyjaśnić jedynie przy uznaniu zasady cofania akcentu na pierwotną zgłoskę przedakcentową akutowaną. Można zatem na poparcie tej zasady przeprowadzić dowód na podstawie porównania faktów w obrębie jednolitego materiału językowego prasłow. bez uciekania się do zestawień z faktami pozasłowiańskimi — wbrew kategorycznemu twierdzeniu Meilleta, że dowód taki jest niemożliwy («ne saurait être fournie»³⁾).

Szczególnie charakterystycznego materiału dostarcza w tym względzie akcentuacja imion utworzonych przy pomocy sufiksu *-lo* (*-slo*)⁴⁾ || *-la*. Wśród należących tu rzeczowników wszyst-

¹⁾ Akzent- und Inton. 60.

²⁾ Materiał zaczerpnięty głównie z Trautmanna *Baltisch-Slavisches Wörterbuch* (Göttingen 1923). W zestawieniach uwzględniano w zasadzie tylko formy całkowicie identyczne pod względem budowy morfologicznej.

³⁾ MSL. XIX 68.

⁴⁾ Co do ścisłego związku sufiksów *-lo* i *-slo* por. Meillet: *Études sur l'étymol. et le vocab. du v.-sl.* II 414.

kie zawierające w zgłosce piennej samogłoskę krótką lub długą cyrkumfleksowaną mają akcent sufiksalny: masc. r. *stol stolá* sch. *stô stôla*, r. *žezl žezlá*, r. *úgol* (scs. *ogľz*) *uglá*¹⁾, r. *úzel uzlá* (scs. *ozľz*)¹⁾, sch. czak. *děl dělù*¹⁾, neutr. r. *žezló*, r. *grebló*, r. *seló* sch. *sèlo*, r. *stebłó* sch. *stàbło*, r. *vesló* sch. *vèslo*, r. *tesló*, r. *tepló*, sch. *lèglo*, sch. *o-mèlo*, sch. *po-rèklo* r. *čisló* sch. *číslo*, r. *čeresló*, sch. *po-vrijèslo*, sch. *prélo*, mrus. *jaslá* (**dęslo*), femin. r. *teslá*, mrus. *oslá*, r. *metlá* sch. *mètla*²⁾, sch. *jéla*³⁾ 'jodla' itp. Wszystkie zaś rzeczowniki z długą akutowaną samogłoską pienną mają akcent napienny: masc. r. *kal kála* sch. *kào kála*, r. *tyl týla*, neutr. r. *dělo* sch. *djèlo*, r. *sálo* sch. *sàlo* 'sadło', r. *máslo* sch. *màslo*, sch. *jělo* 'jadło', r. *prjáslo* (czes. *přáslo*), r. *vjáslo* (czes. *obáslo*), femin. r. *žíla* sch. *žíla*. Takie samo rozgraniczenie akcentowe zachodzi też w niezłożonych formach przymiotników, choć tam widoczne już są pewne przesunięcia, wywołane częściowo wpływem form złożonych, a częściowo wzajemnym oddziaływaniem ustalonych typów akcentuacyjnych przymiotnikowych. Stan dawny widać u przymiotników jak: sch. *čio cijèla* *cijèlo*, *o-krúgla* *o-krúglo*, r. *goló tepló* — *kisao* (**kysľz*) *kisla* *kislo*, *zrèlo* *zrèla* *zrèlo*, *nüo müla* *mülo* r. *mílo*, *nagl nágla* *náglo*, adv. *smèlo*. Drugorzędne zmiany widoczne są w formach: sch. *gnjio gnjila* *gnjilo*, *nágao* *nágla* *náglo*, *töpal töpla* *töplo*, r. *cěl cělá* *célo*. Takie same wreszcie stosunki panują też w najbardziej produktywnej kategorii tworów z sufiksem *-lo* || *-la*, w formach part. praeter. act. II. Jeżeli weźmiemy pod uwagę partycypja tworzone bezpośrednio na podstawie pni werbalnych (t. j. w pierwszym rzędzie od słów kl. I Leskiena), to zobaczymy, że stan jest zupełnie jasny, mamy bowiem z jednej strony: sch. czak. *peklä* *peklö*, (*z*)*neslä* (*z*)*neslö*, *plelä* *plelö*, (*po*)*moğlä* (*po*)*moğlö*, *trëslä* *trëslö*, r. *peklá* *pekló*, *neslá* *nesló*, *plelá* *pleló*, *moğlá* *moğló*, *trjaslá* *trjasló* i t. d. — z drugiej zaś sch. czak. *kräla* *krälo*, *grizla* *grizlo*, *päla* *pälo*, *kläla* *klälo*, (*na*)*düla* (*na*)*dülo*, r. *krála* *králo*, *grjzla* *grjzlo*, *pála* *pálo*, *klála* *klálo* i t. p. Jednakowoż i w tej kategorii istnieją odstępstwa, które przypominają częściowo odstępstwa u przymiotników, ale mają znaczenie głębsze. Należą tu formy: sch. posaw. *pïo* *píla* *pílo*, *bïo* *bíla* *bílo*, *dô* (*däo*) *dála* *dálo*, *bräo* *brála* *brálo*, *sa-víla* *sä-vílo* (← *-vilo*) i t. p.⁴⁾, r. *bylá* *bjlo*, *píla* *víla* *bralá* *dalá* *zvalá* *spalá* i t. d. W formach

¹⁾ W sch. sztok. akcentuacja drugorzędna: *ügao ügla*, *üzao üzla*, *dïo dijela*.

²⁾ W ros. i sch. *-t-* wprowadzone drugorzędnie wskutek poczucia związku z **metq mesti, metati*.

³⁾ Niejasnego pochodzenia długość w sch.

⁴⁾ Por. St. Ivšić: Današnji posavski govor. Rad 197, str. 96 nn. W języku liter. sch. akcent jest jednaki w femin. i neutr.: *bíla bílo*, *dála dálo* i t. d.

femin. widzimy więc akcent sufiksalny, w formach neutr. akcent napienny, ale z cyrkumfleksową intonacją zgłoski piennej, która ze względu na pochodzenie swej samogłoski (z pierwotnej długiej pra-i.-e.) powinna mieć intonację akutową. Pomijając na razie tę grupę form, do której wyjaśnienia wrócimy, mamy wszelkie prawo twierdzić, że twory imienne z sufiksem *-lo* (*slo*) || *-la* miały pierwotnie w prasłow. stały akcent sufiksalny (oksytoneza), który zachował się na miejscu pierwotnym, jeśli zgłoska poprzedzająca (t. j. pienna) zawierała samogłoskę krótką lub długą cyrkumfleksowaną, a cofał się na zgłoskę pierwotnie przedakcentowaną (t. j. pienną), jeśli była w niej samogłoska długa akutowana. Do przyjęcia pierwotnej oksytonezy w tych tworach zmusza fakt, że skoro wszystkie rzeczowniki męskie i nijakie ze zgłoską pienną krótką lub cyrkumfleksowaną są oksytonowane (r. *stolá uzlá*, sch. *veslo čislo*), to akcent ich musi być na miejscu pierwotnym, bo krótkie lub cyrkumfleksowane samogłoski w ich końcówkach nie mogły się przyczynić do późniejszego przesunięcia akcentu (które możnaby przypuszczać n. p. u femininów w myśl prawa do Saussure'a). Przypuszczalna pierwotna oksytoneza tworów z sufiksem *-lo* || *-la* znajduje zresztą pełne potwierdzenie w materiale pozasłowiańskim: przykłady jak np. gr. *καλός τυφλός πηλός στρεβλός παχυλός σιγαλός άπατηλός μυηλός νοσηλός*, sti. *bahuláh madhuláh kapiláh tamráh timiráh čiráh* i t. p. dowodzą dość wyraźnie, że oksytonezę takich tworów uważać można za odziedziczoną z doby praindoeuropejskiej. Na tem tle stały akcent napienny (barytoneza) u imion z sufiksem *-lo* || *-la* przy akutowej intonacji zgłoski piennej uważać można za oczywisty dowód cofania akcentu w tych warunkach.

Pozostaje jednak do wyjaśnienia grupa form part. praet. act. II typu sch. posaw. *bïo bila bïlo*. Zajmował się nimi już dawniej N. van Wijk w artykule p. t. «L'accentuation de l'aoriste slave»¹⁾, gdzie zestawił następujące formy ze zmiennym akcentem (t. j. z oksytonezą w formach femin.): sch. *bïla* r. *bylá*, sch. *prolïla* r. *lilá*, sch. *pïla* r. *pilá*, sch. *vïla* r. *vilá*, sch. (czak) *užilä* r. *žilá*, sch. *brála* r. *bralá*, sch. *dála* r. *dalá*, sch. *prála* r. *pralá*, sch. *spála* r. *spalá*, sch. *zvála* r. *zvalá*, r. *rvalá*, pomijając słowa niezgodne co do akcentu w sch. i r. (jak sch. *přïla* r. *plylá* i t. p.). Oksytonezę wszystkich tych form femin. uważa van Wijk za niepierwotną, sądząc, że powstała ona z dawniejszego akcentu napiennego przesuniętego w myśl prawa de Saussure'a ze zgłoski piennej cyrkumfleksowanej na następną (końcówkę) akutowaną. Na poparcie tego przypuszczenia służy mu barytoneza w formach neutr. (r. *býlo* por. pasaw. *bïlo*), a nadto cyrkumfleksowa intonacja samogłos-

¹⁾ RÉTSL. III (1923) 37—9.

sek piennych widoczna w formach 2—3 os. sing. aor. tych samych czasowników: sch. *bî li pî vî brâ dâ prâ zvâ* i t. d.¹⁾. Przeciw temu ujęciu wysunąć można dwa poważne zarzuty: najpierw, jak widzieliśmy wyżej, wszystkie dane wskazują na to, że twory imienne z sufiksem *-lo* || *-la* miały pierwotnie w prasłowiańskim akcent sufiksalny, a niema żadnej podstawy do mniemania, że formy part. praet. act. II słów wymienionych stanowiły w tym względzie wyjątek. Powtórę zaś intonacja cyrkumfleksowa zgłosek piennych widoczna w tych formach (posaw. *bîlo dâlo brâlo* i t. d.) nie może być pierwotna, skoro zawierają one pierwotne samogłoski długie, nie powstałe z kontrakcji, jakie normalnie według zgodnej opinii uczonych przedstawiają się w prasł. jako akutowane²⁾. Należałoby wpierw wyjaśnić przyczynę zmiany ich intonacji, aby można na niej w dalszym ciągu się opierać. Formy 2—3 os. sing. aor. do wyjaśnienia tego nie wystarczają, bo ich cyrkumfleks nie jest pierwotny i warunki, w jakich powstał, nie dadzą się powiązać ze stosunkami w formach part. praet. act. II³⁾. — Nie mogąc tym zarzutom przeciwstawić dość ważkich kontrargumentów, trzeba się zgodzić, że wymienione formy part. praet. act. II. pierwotnie były oksytonowane na równi z innymi tworami imiennymi urobionymi przy pomocy pojedynczego sufiksu *-lo* || *-la* i szukać wyjaśnienia ich akcentuacji na podstawie cofania akcentu w pewnych warunkach, w związku z czem pozostaje też może zmiana intonacji zgłoski piennej. Że taki punkt wyjścia jest słuszny, za tem zdaje się przemawiać fakt, że identyczne stosunki akcentowo-intonacyjne można też stwierdzić u niektórych przymiotników, i to takich, które bez żadnej wątpliwości uważać trzeba za pierwotne oksytone: sch. *živ živa živo* r. *živ živá živo*, sch. *nâg nâga nâgo* r. *nag nagá nâgo*, por. sti. *živâh* łot. *dzivs*, łot. *nuôgs*. Mamy tu również do czynienia z pierwotną zgłoską przedakcentową akutowaną (**i* **o*), która w masc. i neutr. ściągnęła na siebie akcent, a we wszystkich formach (masc. neutr. fem.) zmieniła intonację na cyrkumfleksową. Możliwy wpływ u tych przymiotników przypuszczając wpływ typu r. *môlod molodá mólodo* sch. *mlâd mlâda mlâdo*, ale to samo przez się nie wystarcza, by typ ten nie miał siły atrakcyjnej dla pierwotnych barytonów, jak sch. *slâb slâba slâbo*, *fîh fîha fîho*, *prâv prâva prâvo*, *zdrâv zdrâva zdrâvo* i t. p., widocznie więc pierwotna oksytoneza form *živz* i *nagz* odegrała tu pewną rolę.

¹⁾ l. c. 42.

²⁾ Por. N. Van Wijk: Die balt. u. slav. Akzent. u. Inton. 72, A. Meillet: Le slave commun 141 nn.

³⁾ Por. moją pracę: Ze studjów nad akcentem słowiańskim (PKJ. Nr. 1. Kraków 1917, str. 16 nn.). Problemowi temu poświęcę wkrótce ponownie uwagę na innem miejscu.

Wszystko to razem wzięte przemawia za tem, że typ *bïo bila bïlo* kontynuuje pierwotny prasłow. **był̃ byłá byló*. Jeżeli tak, to z kolei nasuwa się pytanie, jak wytłumaczyć różnicę między tym typem a liczniejszą kategorią form z akcentem cofniętym we wszystkich trzech rodzajach: *kräo kräla krälo*, *krïo krïla krïlo* (**krył̃ kryla*) i intonacją akutową zgłoski piennej. Na to *a priori* odpowiedzieć można, że typ bardziej jednolity, zgodny nadto co do miejsca akcentu i intonacji z innymi formami wchodzącymi w skład tego samego paradygmatu konjugacyjnego (n. p. inf. *krästi krïti*), z większym prawdopodobieństwem uważać można za drugorzędny, polegający na wyrównaniu, niż typ z rozmaitem miejscem akcentu i intonacją różną od innych form morfologicznie zbliżonych *bïti: bila bïlo* i t. p.). Możliwy tedy nielicznie reprezentowany typ *bïo bila bïlo* uważać za szczątek przedstawiający rezultat dawniejszego rozwoju akcentuacyjnego, a typ *kräo kräla krälo* za produkt późniejszego wyrównania. Takiemu ujęciu na pozór staje na zawadzie różnica intonacyjna w zgłoskach piennych tych dwu typów: trudność ta jednak, jak zobaczymy, da się usunąć po wyjaśnieniu kwestji miejsca akcentu. Jeżeli staniemy na stanowisku, że prasłow. akcentuacja typu *bïo bila bïlo bïli* rozwinęła się z pierwotnej **był̃ byłá byló byli*, nietrudno odpowiedzieć na pytanie, od czego zależało z jednej strony cofnięcie akcentu na zgłoskę poprzedzającą w formach *był̃ bylo byli*, z drugiej zachowanie go na miejscu pierwotnym w formie *byłá*. W formach tych zachodzi charakterystyczna różnica intonacyjna w zgłoskach pierwotnie akcentowanych: zgłoski, z których się akcent cofnął, były pierwotnie cyrkumfleksowane (*byli*) lub krótkie (*bylo był̃*), a zgłoska, która akcent zachowała, była pierwotną akutowaną. Nasuwa się tedy myśl, że akcent cofał się ze zgłosek pierwotnie krótkich lub cyrkumfleksowanych, a utrzymywał się na akutowanych. Typ *kräo kräla krälo* przedstawiałby zatem rezultat wyrównania międzyrodzajowego co do miejsca akcentu.

Za pierwotrem zachowywaniem akcentu na zgłosce akutowanej, mimo, że przedakcentowa była też akutowana, przemawia także silnie fakt, że istnieje spora ilość rzeczowników żeńskich oksytonowanych ze zgłoską pienną (przedakcentową), którą ze względu na pochodzenie (z pierwotnej długiej niekontrahowanej) trzeba uważać za pierwotnie akutowaną. Należą tu n. p. r. *travá* sch. *tráva*, r. *χvalá* sch. *hvdla*, r. *krasá*, *kilá*, *skalá*, *dyrá*, *žará* i t. p.; szczególnie charakterystyczne są tu rzeczowniki r. *golová* sch. *gláva* i r. *nudá*¹⁾, które mają na grun-

¹⁾ Dal podaje tylko formę *núda*, ale Preobrażeński (Этимолог. словарь русс. яз. 616) twierdzi, że słyszał jedynie *nudá*; dla małorus. Hrinčenko podaje obie akcentuacje: *nudá* || *núda*.

cie bałtyckim poświadczoną oksytonezę przy zgłosce przedakcentowej akutowanej: lit. *galvā* (acc. *gálvą*) lot. *galva*, lit. *naudā* (acc. *náudą*) lot. *naūda*. Natomiast wśród rzeczowników masc. i neutr. tworów oksytynowanych z pierwotną zgłoską przedakcentową akutowaną niema zupełnie¹⁾. To jaskrawe przeciwstawienie męskich i nijakich żeńskim jest bardzo wymowne i potwierdza dobitnie sformułowane wyżej przypuszczenie co do cofania akcentu ze zgłosek krótkich i cyrkumfleksowanych na przedakcentową akutowaną przy równoczesnym zachowywaniu pierwotnego akcentu na zgłoskach akutowanych. W związku z tem wyjaśniają się łatwo stosunki panujące wśród rzeczowników żeńskich: w nom. sing. utrzymywał się akcent padający pierwotnie na akutowane *-a* (*travā xvalā*), ale cofał się w dalszych przypadkach, które (z wyjątkiem, zdaje się, instr. sing.) miały końcówki o intonacji cirkumfleksowej. Na podstawie wytworzonej tym sposobem wymiany akcentowej przychodziło potem do wyrównań w jednym lub drugim kierunku: paradygmat **grivā* || **grīvy* zmienił się w *grīva* || *grīvy*, gdy przeciwnie paradygmat **travā* || **trāvvy* rozwinął się w *travā* || *travvy*. Co decydowało o kierunku wyrównania, tego ustalić nie można, jak to często bywa przy wyrównaniach analogicznych. — U masc. i neutr. tematów na *-o* zarówno w nom. sing. jak i w dalszych przypadkach nie było końcówek akutowanych (z wyjątkiem nom. acc. plur. neutr.), tylko krótkie albo cyrkumfleksowane: cofanie akcentu zachodziło więc w całej odmianie, toteż akcent cofnięty stał się tu regułą: sch. *ðim ðīma pīr pīra līko*, r. *dýma lýko* i t. p. U przymiotników i partycepyjów stosunki — tak wyraźne jeszcze u rzeczowników — uległy łatwo zrozumiałym przesunięciom, wywołanym wzajemnym oddziaływaniem ściśle kojarzących się z sobą form rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego: na podstawie akcentuacji form masc. i neutr. ustalił się cofnięty akcent napienny w tworach jak sch. *pūn pūna pūno*, *dūg dūga dūgo*, *čīst čīsta čīsto*, *krāo krāla krālo* i t. p., w innych wypadkach zwyciężyła przy wyrównaniu akcentuacja femin., n. p. sch. sztuk. *pīla pīlo*

¹⁾ Nie bierzemy tu oczywiście pod uwagę tworów ze złożonemi, czy t. zw. ciężkimi sufiksami (*-arš -avz -akz -ačb -ikz -ykez*), których akcentuacja stanowi zagadnienie oddzielne. — Z tworów o temacie dwuzgłoskowym i ze zgłoską pienną pierwotnie, na pozór, długą oksytonezę stałą w sch. i r. mają tylko dwa: r. *byk byká* sch. *bīk bīka*, r. *plašč plaščá* sch. *plāšt plāšta*. Pierwszy z nich jest zdaje się nowotworem utworzonym na podstawie czasownika iter. **bykati* (por. stczes. *býkati*) w miejsce starszej formacji **bākez* (sch. *bāk* 'stier'); drugi jest niejasny co do pochodzenia: pozostaje w związku albo z wyrazem *plaxta* (por. Łoś: Gr. pol. II 12), albo z *plaskz* 'płaski' (Brückner Słow. etymol. 420), a wówczas może mieć *a* drugorzędne zamiast *o*, por. pol. *płaski* ob. *płoski* czes. *plaský* || *ploský*, mr. *płaskyj* || *płoskyj* i t. p.; w każdym razie w obu wyrazach długa samogłoska pienna (*y*, *a*) wydaje się niepierwotną.

pili, dala dalo dali, r. čist čistá čistó, dan daná danó. Stan dawny co do miejsca akcentu zachował się w akcentuacji r. *polón polná polno, dológ dolgá dólgo, byl bylá bylo byli*, sch. posaw. *bila bilo bili* i t. p.

Zachowania akcentu na pierwotnej zgłosce akutowanej przy przedakcentowej także pierwotnie akutowanej dowodzą też wyraźnie formy infinitiwu słów iteratywnych typu r. *sypát vidát -běgát kidát*, sch. *-kí-dati -glédati*, czes. *sýpati vidati bíhati hlídati* jakie w przeciwieństwie do typu ros. *sýpať* sch. *sípati*, r. *běgať* sch. *bjěgati* czes. *běhati*, miały akcent sufiksalny (na akutowanem *-a-*), gdy ostatnie napienny (przed akutowanem *-a-*). Akcent utrzymał się w nich na zgłosce pierwotnie akcentowanej dzięki jej akutowej intonacji i nie uległ w dalszym ciągu żadnemu przesunięciu analogicznemu, nie było bowiem form, któreby mogły w tym względzie na te infinitiwy oddziać¹⁾.

Rozpatrzywszy w ten sposób problem miejsca akcentu, przejdźmy teraz do oświetlenia kwestji stosunków intonacyjnych w typie *bia bila bilo*. W zestawieniu z *kräo kräla krälo* typ ten przedstawia mniejszą jednolitość intonacyjną, bo wprawdzie intonacja zgłoski piennej w formie femin. sprowadza się niewątpliwie do cyrkumfleksowej, jaką widzimy w neutr., ale różni się od akutowej intonacji masc. *A priori* zatem większe jest prawdopodobieństwo, że typ *bia bila bilo* bliżej stoi stanu dawnego, niż *kräo kräla krälo*, którego jednolitość intonacyjna może być wynikiem konsekwentnego wyrównania międzyrodzajowego. Ażeby rozstrzygnąć, który z tych typów istotnie bliższy jest stanu pierwotnego, trzeba się uciec do takich kategorii wyrazowych, które przedstawiając zasadniczo takie same pierwotne stosunki intonacyjne nie dają pola do tak daleko idących wyrównań analogicznych. Materiału takiego dostarczają rzeczowniki męskie, żeńskie i nijakie, jakie rozpatrywaliśmy już, gdy chodziło o miejsce akcentu. Jeśli porównamy rzeczowniki żeńskie, które zgodnie z tem, co wyżej powiedzieliśmy, zachowały akcent na pierwotnej zgłosce akcentowanej akutowej, jak r. *travá* sch. *tráva* czes. *tráva* pol. dial. *tráva*, r. *zvalá* sch. *hvála* czes. *chvála* pol. dial. *zváta*, r. *krasá* pol. dial. *krása*, z męskimi i nijakimi, które akcent cofnęły: r. *dym dýma* sch. *đim đima*, sch. *pír pira rãmo liko* i t. p., to wniosek nasuwa się sam przez się. U femininów przy zachowanym akcencie zgłoska pierwotnie akutowana przedakcentowa wykazuje we wszystkich językach długość, która dowodzi istnienia u niej intonacji nowoakutowej, powstałej bez wątpienia z dawniejszej cyrkumfleksowej; u masc. i neutr. zgłoska pienna, na którą akcent się cofnął, ma wyraźnie intonację akutową. Wynika z tego, że w wypad-

¹⁾ por. N. van Wijk KZ. XLIX 84—91, T. Lehr-Splawiński RS. IX 118—121.

kach zachowania akcentu na pierwotnej zgłosce akcentowanej akutowej zmieniła się pierwotna intonacja akutowa zgłoski przedakcentowej najpierw na cyrkumfleksową, a później - zgodnie z ogólnym rozwojem głosek cyrkumfleksowanych przedakcentowych¹⁾ — na nowoakutową. Natomiast w wypadkach cofnięcia akcentu z pierwotnej akcentowanej krótkiej lub cyrkumfleksowanej na poprzedzającą, pierwotnie akutową, intonacja tej zgłoski nie uległa żadnej zmianie. Z przykładami typu sch. *tráva* i t. d. zgadzają się zupełnie formy infin. słów jak sch. *kidati -glédati*, r. *vidál bégál sypál*, czes. *hlidati bihati vidati sypati*, w których długość zgłoski przedakcentowej widoczna w sch. i czesk. wskazuje także na intonację nowoakutową, powstałą z dawniejszej cyrkumfleksowej, jaka zastąpiła pierwotną akutową. W tem oświetleniu trzeba przyjąć, że participia i przymiotniki typu *krào kràla kràlo čist čista čisto* mają w formach femin. nie tylko miejsce akcentu ale i akutową intonację zgłoski piennej zapożyczoną drogą analogji z form masc. i neutr. W typie *bïo (bíl dōbio) bíla bílo, žïv žïva žïvo* mamy natomiast zachowane właściwe miejsce akcentu, a ujednostajnioną tylko intonację. Przy tem jednak wobec tej rozbieżności trudno przypuszczać, żeby wprowadzenie intonacji cyrkumfleksowej do masc. i neutr. było wynikiem wpływu form femin.; raczej oddziaływała tu analogja do typu przymiotnikowego *mlád mláda mládo*, z którym wspólne było miejsce akcentu we wszystkich trzech rodzajach, a u femin. także jednaka intonacja. Wpływ form femin. *bíla žïva* oddziaływał swoją drogą w dalszym ciągu, ale dopiero znacznie później, już po rozbiciu wspólności językowej prasłow., jak widać z akcentuacji panującej w sch. języku literackim: *bïo bíla bílo, žïv žïva žïvo*. Oczywiście u rzeczowników jak *ďim ďima, rāmo tiko* nie było podstawy do takiego wyrównania, toteż intonacja akutowa zachowała się u nich bez zmiany. Przeciwnie u femin., które poza nom. sing. miały w dalszych przypadkach z końcówkami cyrkumfleksowanymi warunki dla cofania akcentu i zachowania w związku z tem akutowej intonacji zgłoski piennej, częste jest dostosowanie intonacyjno-akcentowe formy nominatiwu do form przypadków zależnych, czego wynikiem jest typ sch. *grīva grīvē* i t. d. W typie *tráva trávē* mamy do czynienia z wyrównaniem odwrotnem: nominativus, zachowujący prawidłowo akcent na akutowanej końcówce i zmieniający w związku z tem intonację samogłoski piennej, narzucił swój akcent i intonację przypadkom zależnym. — Bardzo charakterystycznej ilustracji dla opisanych zjawisk dostarczają stosunki intonacyjno-akcentowe panujące w formach zaimka *sam̃ sama samo*. Zaimek ten pierwotnie oksytonowany przy zgłosce piennej pierwotnie akuto-

¹⁾ Por. T. Lehr-Spławiński: O prasłow. metatonji 38—9.

wej (← p-i-e. długiej, por. av. *hāmá-*, sti. *samá-*, gr. *ὄμός*) ma dziś zgodną akcentuację w r. *sam samá samó* i sch. *sām sáma sámó*; że jednak forma neutr. r. *samó* sch. *sámó* polega na (jeszcze prasłow. oczywiście) wyrównaniu według femin., widać z tego, że izolowane od tego wpływu adverbium ma również zgodnie akcentuację r. *sámó* i sch. *sámó*, dowodzącą pierwotnego cofnięcia akcentu i zachowania akutowej intonacji zgłoski piennej.

Ostatecznie tedy zasadę cofania akcentu na pierwotną zgłoskę przedakcentową akutowaną należy sformułować w następujący sposób: Odziedziczony z doby prasłowiańskiej akcent cofnął się ze zgłoski krótkiej lub długiej cyrkumfleksowanej na poprzedzającą, jeżeli miała intonację akutową, zachował zaś miejsce pierwotne bez względu na intonację zgłoski przedakcentowej, jeśli akcentowana była długą akutowaną; w tym wypadku jednak akutowa intonacja zgłoski przedakcentowej zmieniła się na cyrkumfleksową i była w dalszym rozwoju traktowana tak, jak pierwotna cyrkumfleksowa.

Na tle oboczności akcentowo-intonacyjnych wytworzonych wskutek tych przemian w obrębie rozmaitych szeregów morfologicznych, jak widzieliśmy, wcześniej już na gruncie prasłowiańskim zachodziły różne wyrównania analogiczne. Prócz omówionych poprzednio możnaby tą drogą objaśnić jeszcze n. p. powstanie cyrkumfleksowej intonacji w nom. sing. sch. *měso* (r. *mjásó* czes. *maso*), w którym — w zestawieniu ze sti. *māmsá* — należałoby oczekiwać akcentu cofniętego na zgłoskę akutową (**měso* jak *liko*): w nom. plur. jednakowoż wskutek akcentu na zgłosce końcowej akutowanej (por. r. *mjasá*), który zachowywał swe miejsce, zgłoska przedakcentowa otrzymała intonację cyrkumfleksową. Tym sposobem między tym rzeczownikiem a typem r. *déveo derevá* wytworzyła się zgodność co do miejsca akcentu w sing. i plur., a w plur. także co do intonacji: w tych warunkach oczywiście wyrównanie intonacyjne także w sing. jest rzeczą łatwo zrozumiałą. U większości rzeczowników z takimi samymi warunkami intonacyjno-akcentowymi zaszło wyrównanie przeciwne: nom. plur. przejął akcent i intonację właściwą formom sing. i plur., które nie miały akutowanych końcówek (*šito* pl. *šita*, *liko* pl. *lika* i t. p.). Sprzeczny kierunek tych wyrównań należał — jak zwykle przy działaniu analogji — od specjalnych, nieraz chwilowych warunków sytuacyjnych, które w psychice mówiących dawały przewagę u jednych rzeczowników tym, a u drugich innym formom; naogół jednak zwyciężyła akcentuacja właściwa większości form deklinacyjnych.

W podobny sposób możnaby też wyjaśnić pochodzenie cyrkumfleksowej intonacji zgłoski piennej u większości rzeczowników o temacie

na *-ī* i *-ū* jak sch. *māst māsti*, *dūž dūži*, *sīn sīna*, *stān stāna* i t. p., u których samogłoska pienna, będąc pierwotną długą, powinna mieć intonację akutową. Meillet¹⁾ stwierdził, że intonacja cyrkumfleksowa zastąpiła w zgłosce piennej intonację akutową u tych tworów o temacie na *-ī -ū*, które miały pierwotnie akcent ruchomy, padający w kilku przypadkach na końcówkę. Fakt ten wyjaśnia się dokładniej, jeżeli się zważy, że w odmianie tych rzeczowników conajmniej dwa przypadki, loc. i instr. sing.²⁾, a prawdopodobnie u tematów na *-ī* także dativus sing.³⁾ miały w prasłow. niegdyś końcówki akutowane. W tych przypadkach zatem akcent się nie cofał na poprzedzającą zgłoskę akutowaną, która normalnie otrzymywała wtedy intonację cyrkumfleksową. Przez analogję do tych przypadków intonacja cyrkumfleksowa uogólniła się w całej odmianie. Sprzyjała temu uogólnieniu walnie okoliczność, że równocześnie istniał też u tych samych tematów na *-ī -ū* typ rzeczowników z pierwotną cyrkumfleksową intonacją zgłoski piennej akcentowanej, w którym w instr. loc. (a może i dat.) sing. akcent przesuwał się zgodnie z prawem de Saussure'a na zgłoskę poakcentowaną. Panował więc w tym typie zupełnie taki sam stan co do miejsca akcentu, a w przypadkach oksytonowanych także co do intonacji zgłoski piennej, jak w typie *mastī* i t. p., za czem poszło wyrównanie intonacji także w przypadkach barytonowych.

Rozpatrzywszy i uporządkowawszy fakta, które dowodzą cofania akcentu na zgłoskę przedakcentową akutowaną z pierwotnej akcentowanej krótkiej lub długiej cyrkumfleksowej, należy na koniec rozważyć stosunek tego procesu do innych prasłow. zmian intonacyjno-akcentowych, oraz wyjaśnić podłoże fonetyczne tych wszystkich zjawisk. — Co do pierwszego z tych zagadnień, to już w rozprawie p. t. «O jakości intonacyj prasłowiańskich»⁴⁾ wskazałem na to, że opisana tu zasada cofania akcentu pozostaje w ścisłym związku fonetycznym z przesuwaniami akcentu określonem przez prawo de Saussure'a. Obie te zmiany akcentuacyjne dadzą się bowiem sprowadzić do jednej ogólniejszej, streszczającej się w tem, że zgłoska akutowana, będąc sama akcentowaną, zachowuje akcent bez względu na intonację zgłosek otaczających, a sąsiadując ze zgłoską pierwotnie akcentowaną krótką lub długą cyrkumfleksowaną, ściąga z niej akcent na siebie (bez względu na to, czy zgłoska akcentowana była poprzedzającą czy następującą). Przyczyną tego

¹⁾ PΦB. XLVIII 193—200 (r. 1903, tom poświęcony czci F. F. Fortunatowa).

²⁾ Por. Hujer: Slov. dekl. jmen. §§ 158, 142, 143.

³⁾ Por. Hujer l. c. § 127.

⁴⁾ RS. IX 254 nn

faktu musiała być przewaga, jaką miały widocznie zgłoski długie akutowane nad cyrkumfleksowanymi i krótkimi. Przewaga ta leżała w wysokości tonu (i zapewne też w sile wydechu), którą zgłoski akutowane górowały nad innymi. Stan taki nie był oczywiście odziedziczony z doby przedślowiańskiej — w takim razie bowiem nie byłoby podstawy do zmian odziedziczonego miejsca akcentu —, ale był wytworzona wcześniej na gruncie prasłowiańskim innowacją, która stała się podstawą najdawniejszych zmian miejsca akcentu w języku prasłowiańskim. — Wytworzenie się wybitnej różnicy toniczno-ekspiracyjnej między zgłoskami akutowanymi a innymi wywoływało zmiany miejsca akcentu oczywiście tylko w wypadkach, w których stykały się z sobą dwie zgłoski o różnych intonacjach, przy zetknięciu zaś dwu zgłosek o jednakowej intonacji pola do takich przesunięć nie było. Szczególniej jeśli pierwsza z nich nosiła akcent wyrazowy, stan pierwotny, zarówno co do miejsca akcentu jak i co do jakości samych intonacyj, żadnej zmianie nie ulegał: zgłoska poprzedzająca (choćby niepoczątkowa) ma z natury rzeczy pewną przewagę artykulacyjną (wynikająca z większego zasobu powietrza zużywanego przy wymawianiu) zarówno co do siły wydechu, jak i idącej z nią w parze wysokości tonu nad zgłoską następną, a to wystarczało zupełnie do dostatecznego uwydatnienia jej jako akcentowanej w wyrazie. Inaczej natomiast miała się rzecz, jeżeli z dwu zgłosek jednakowo intonowanych druga nosiła akcent wyrazowy. Wówczas jeśli obie były krótkie lub cyrkumfleksowane, intonacja drugiej z nich, akcentowanej, zmieniała się na akutową, jak o tem pisałem już w moich dawniejszych pracach¹⁾; jeśli obie zgłoski były akutowane, pierwsza z nich, przedakcentowa, jak wskazałszy wyżej, zmieniała się na cyrkumfleksowaną. Przyczyna obu tych zmian intonacyjnych była jedna, a mianowicie dążność do ułatwienia przewagi zgłoski drugiej, akcentowanej, nad pierwszą; ułatwienie to w pierwszym wypadku znalazło wyraz we wzmocnieniu wysokości tonu i siły wydechu zgłoski cyrkumfleksowanej w tym stopniu, że dorównała w tym względzie akutowanym i jakościowo się z nimi zidentyfikowała. W drugim przypadku przy początkowej znacznej wysokości i sile wydechu zgłoski akutowanej uwydatnienie jej przewagi nad poprzedzającą, również akutową, nie mogło się przejawiać w dość wydatnem jej podniesieniu — znalazło przeto wyraz wtórny w obniżeniu wysokości i siły wydechowej zgłoski przedakcentowej, którą z akutowanej zesła co do wysokości i siły wydechu na poziom cyrkumflek-

¹⁾ RS. 240 nn., O prasłow. metat. 31 nn., O jakości intonacji prasłow. RS. IX 278 nn. Por. też van Wijk RS. IX 88 nn., Die Balt. u. slav. Akzent. u. Inton. 93.

towanej. Obniżenie to przejawiało się z natury rzeczy głównie w ciągu wymowy drugiej części tej zgłoski, wskutek czego zmieniła ona też kierunek rozwoju tonicznego pierwotnie rosnący na opadający, upodabniając się przez to zupełnie do pierwotnych cyrkumfleksowanych.

Opisane tu przypuszczalne podstawy fonetyczne zmian intonacyjno-akcentowych, o jakie nam chodzi, pozwalają zarazem wyraźnie zupełnie określić ich wzajemny stosunek chronologiczny. Cofanie akcentu ze zgłosek krótkich i długich cyrkumfleksowanych na przedakcentowe długie akutowane musiało być bezwzględnie współczesne z przesuwaniem akcentu określonem przez prawo de Saussure'a; zmiana zaś akutowej intonacji zgłoski przedakcentowej w położeniu przed akutową akcentowaną na intonację cyrkumfleksową nie mogła być od tamtych przesunięć akcentowych o wiele późniejsza, podstawy bowiem fonetyczne są dla obu tych procesów niemal wspólne. Nie ulega zatem wątpliwości, że żadno z tych zjawisk nie może sięgać swemi początkami doby przedśłowiańskiej. Jeżeli tedy na gruncie litewskim obserwuje się pewne zjawiska wskazujące na dążność do cofania akcentu na zgłoski pierwotnie przedakcentowe akutowane (lit. *výras* — sti. *vīrah*, *gývas* — sti. *žīvāh*, *jūstas* — gr. *ξωστός* itp.), to mamy tu do czynienia — tak samo jak przy prawie de Saussure'a — tylko z pewnym paralelizmem tendencji fonetycznych, bardzo zresztą charakterystycznym dla bliskiego pokrewieństwa obu grup językowych, ale nie ze wspólnym dziedzictwem. Cofanie akcentu na przedakcentową zgłoskę akutowaną z akcentowanej krótkiej lub cyrkumfleksowej jest najstarszym, ale dopiero prasłowiańskim objawem cofania akcentu ku początkowi wyrazu.

We Lwowie, w czerwcu 1927 r.

J. Melich.

O kilku nazwach rzek na Węgrzech i w Siedmiogrodzie

Z pomiędzy wielu pięknych prac Jana Rozwadowskiego szczególnie przykuła moją uwagę rozprawa «Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy» (RS VI, niemieckie résumé 58—73). Na podstawie nazw topograficznych dowodzi on jasno, że «w pierwszym tysiącu lat przed Chr. niema na Słowian w przykarpackich krajach poprostu miejsca» (str. 57). W duchu tej jego rozprawy chcę tu poddać krytyce twierdzenie, jakoby słowiańska część topografji Siedmiogrodu i obszarów leżących za Cisą pochodziła z V albo VI wieku po Chr.

W pięknym dziele Konst. Jirečka «Geschichte der Serben» czytamy m. i. co następuje:

«In der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts hatten die Slawen im Rücken der Gepiden wahrscheinlich schon Siebenbürgen besetzt, in dessen topographischer Nomenklatur sie so viele Spuren hinterlassen haben. Von dort, ebenso wie durch Moldau, begannen sie zur unteren Donau vorzudringen, die sie zur Zeit der Ostgoten nach Italien wohl schon erreicht hatten (I, 69) Dagegen ist in Dazien selbst das slawische Element durch den Abzug nach Süden und Westen derart verringert worden, dass seine Reste allmählich zwischen den Rumänen verschwanden» (I, 101, 103).

Zapytujemy więc: Czy słowiańska część topografji Siedmiogrodu i obszaru za Cisą jest istotnie tak stara, iżby początek jej można było oznaczyć na II połowę V wieku?

Gdyby słowiańskie nazwy topograficzne dały się wykazać czyto w ówczesnych napisach tego kraju, czy też w ówczesnych do niego się odnoszących dziełach, pytanie to musiałoby się bez namysłu potwierdzić. Nie mamy jednak takich dowodów nietylko z V i VI wieku, ale nawet z VII i VIII, bo nazw, jak *Bersobio* (= dzis. rzeka *Borzava*, st.-węg. *Borzava*, *Borza*), *Δίεργα* (p. Miller, Itin. Rom. = dzis. rzeka *Cserna*), *Ula* fluvius (p. Ennodius, palus *Hiulca*, Holder, Altceit. Sprachschatz;

dziś s.-ch. *Vuka*, st.-węg. *Volkov* \Rightarrow *Valkóvize*) żaden zawodowiec dziś za słowiańskie nie uważa (p. W. Tomaschek, *Die alten Thraker*: SB Wien 128: 1–130; P. Kretschmer, *Einleitung* 231). Także K. Jireček przeczy ich słowiańskości (p. *Geschichte der Serben* I 69 Anm.).

Oddawna też zarzucono teorię Miklosicha (*Altslovenische Formenlehre in Paradigmen*, Wien 1874) o Słowianach Dacji, ew. o języku dako-słowiańskim. Okazało się mianowicie, że ci Bułgarzy siedmiogrodzcy, których Miklosich uważał za pozostałość ludności słowiańskiej z czasów przedwęgierskich, albo przywędrowała z Bułgarji w w. XIII albo została w Siedmiogrodzie osiedlona jako jeńcy wojenni. Dzisiejsi potomkowie tych Bułgarów są ewangelikami i języka bułgarskiego zupełnie zapomnieli. Mówią oni po rumuńsku, ale rumuńscy sąsiedzi zwą ich *Schei* (por. st.-rum. *Schiau* 'Bułgar'). Nazywanie ich *Bulgarami* znane jest też z węgierskich zabytków i z węgierskich zwyczajów (por. węgierską nazwą *Bolgárszeg* = rum. *Schei*, część miasta Kronstadt; p. Lj. Miletič, *Sedmogradskite Bŭlgari*, i recenzję Jirečka: *JArch.* XX 116, też Sterie Stinghe, *Die Schkejer oder Trokaren in Kronstadt*: Weigand's Jahresbericht 1902: 55).

Że w Siedmiogrodzie, a częściowo i na obszarach za Cisą znajdują się dzisiaj także nazwy pochodzenia słowiańskiego, z tego jeszcze nie wynika, że były tam one już w w. V i VI. Mamy tam przecież dziś także nazwy niemieckie (por. np. *Hermannstadt*, *Kronstadt*, *Strassburg* i t. d.), ba, mamy je tam już w w. XII, ewent. XIII (por. np.: villa *Perg* z 1. połowy XIII w., p. Mag. Rogerii Carmen ed. M. Flor, IV 80. — villa *Perl* z 1. poł. XIII w., p. *Regestrum Varadinense*. — ad rivulum, qui dicitur materna lingua *Aschonsifin*... de centum cumulis quae villa vulgariter dicitur *Hundertbucheln*, z r. 1374, p. Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen* II 433 i t. d.), a przecie jest niezbitym faktem, że na tym obszarze nazw topograficznych niemieckiego pochodzenia przed XI w. nie było.

Tak i przy nazwach topograficznych słowiańskiego pochodzenia trzeba zawsze zbadać, od kiedy są one zanotowane, a to dlatego, że w Siedmiogrodzie i na obszarze za Cisą osadnictwo słowiańskie następowało niejednokrotnie za czasów panowania węgierskiego.

Co więcej, wyrazami słowiańskiego pochodzenia nazywali także zamieszkałe przez siebie miejsca Rumuni, i to nieraz nawet takimi wyrazami, które zresztą do dziś nie dały się wykazać w ich języku jako appellativa (por. np. rum. nazwę miejscową *Ohabă*, *Ohabîță*, z czego węg. *Ohába*, *Ohábica*, p. Lipszky, *Rep., Moldovan-Togan*, *Dict.* \Leftarrow słow. *ochaba*, *vz ochabą*, p. Iuon Bogdan, *Convorbiri Literare* XL 295–9 i rum. *ohabnic* mniej więcej 'unantastbar, fest'; **ohabă* mniej więcej 'unantastbares Eigentum' Tiktin, *Rum.-d. Wörterbuch*).

Zdaje mi się, że będę tu mógł przytoczyć ważne dowody językoznawcze, iż nazwy topograficzne słowiańskiego pochodzenia na wymienionych obszarach w w. V—VIII są bodajże niemożliwe. Dowody zaś te znalazłem — jak sądzę — w nazwach większych rzek wymienionego obszaru. Istnieją tam mianowicie rzeki, które już przed panowaniem węgierskim, a więc przed końcem IX i początkiem X wieku nazywano temi samemi nazwami co dzisiaj.

Temi rzekami są:

1. Węg. *Temes* (st.-węg. *Timis*, z czego zgrecyzowane ó *Τιμήσις* t. j. *Timisis* u Konstantego Porfirogenety), niem. *Temesch*, rum. *Timiș*, st.-serb., serb. *Tämiš*. Przed panowaniem węgierskim pisano w źródłach *Τίβισις* (Herodot), *Τίβισκος* (i *Τίβισκον*, colonia, Ptol.), *Tibissus* (napisy, p. Miller, Itin. Rom.), ó *Τιφήσις* (Priskos Rhetor), *Tibisia* (Jordanes), *Tibisia* (i *Tibis*, colonia, Anon. Ravennatis). Są to według mego zdania zgrecyzowane, ew. zlatynizowane postacie niegreckiej i niełacińskiej, ale w tym kraju domowej i ludowej formy *Tibis* ~ **Tibhis* ~ **Tifis*. Międzysamogłoskowe *-b-* (~ *-bh-*) zmieniło się na *-m-* dopiero później, w w. VIII—IX; z tego powodu nie można przyjąć objaśnienia Kretschmera (Einleitung 237) o zmianie *-b* ⇒ *-m*. Zmiana ta nastąpiła, według mego zdania, w w. VIII—IX w awarsko-, lub bułgarsko-tureckim.

2. Węg. *Maros* (st.-węg. *Maris* ⇒ *Moris*, z tego zgrecyzowane ó *Μορήσις* tj. *Morisis* Konst. Porfirog.), siedmiogrodzko-saskie *Mieresch* (z dawniejszego *Mërisch* ⇐ *Mörisch*, p. też Zs. f. deutsches Alttertum LV 49—50), niem. *Marosch*, rum. *Murăș* (pisane też *Mureș*) i *Moreș*, serb. *Möriš*. Przed panowaniem węgierskim pisano tę nazwę w źródłach jak następuje: *Μάρις ποταμός* (Herodot), *Μάρισις* (Strabo), *Marisus* (p. Miller, Itin. Rom.), *Marisia* (Jord., Anon. Rav.). Sądzę, że z wyjątkiem formy Herodotowej są to zgrecyzowane lub zlatynizowane formy niegreckiej i niełacińskiej, ale w tym kraju domowej i ludowej postaci *Maris* (o Jordanesowej formie *Marisia* częściowo podobnie von Grienberger: Zs. f. deutsch. Alttert. LV 47—50).

3. Węg. *Körös* (dial. *Keres*, st.-węg. *Kiris*, *Kürüs* ⇐ *Kris*, z czego zgrecyzowane ó *Κρίσις* u Konst. Porf.), siedmiogr.-sas. i niem. *Kreisch* (w XVII w.), *Körösch* (Lipszky, Rep.), ?? *Kries* (według von Grienbergera, Zs. f. d. Alt. LV 47—8), ? *Krisch* (według Pauly-Wissowa, Realenz. sub voce *Grisia*), rum. *Criș*, słowac. *Kereš*, *Kerež*. Nazwy źródeł przedwęgierskich: *Grisia*, *Grissia* (Jordanes), *Gresia* (Anon. Rav.). Uważam te formy za zlatynizowanie miejscowego ludowego *Gris* (podobne latoryzowane formy u Jord. i Anon. Rav.: *Marisia*, *Tibisia* j. w.; inaczej sądzi o nazwie *Grisia* von Grienberger: Zs. f. d. Alt. LV 47—8). Ponieważ przedwęgierska nazwa zaczyna się od *gr-*, przeto rum. *Criș* nie można tłumaczyć tak, jak to próbował robić Pușcariu (p. Zur Rekonstruktion

des Urrumänischen: Beihefte zur Zs. f. rom. Phil., 26. Heft, 71). Mojem zdaniem *g* przeszło w *k* w awarsko-bułgarsko-tureckiem. Na początku tureckiego słowa ze zwartych mogły stać pierwotnie tylko *b-*, *k-*, *t-*. Słowo obce, zaczynające się od *g-* lub *gr-*, przeszło w tych językach przez substitucję głosową w zaczynające się od *k-* lub *kr-*. Że zaś początkowe *kr-* nie-było bułgarsko-tureckiemu obce, dowodzi imię bułgarskiego władcy *Krum* († 814).

4. Węg. *Szamos* (st.-węg. *Szomus*, *Szomis*), siedmiogr.-sas. *Samosch* (dawniej też *Tümesch Timesch*, *Temisch*), rum. *Someş*. Przed węgierskim panowaniem nazwa ta występuje jeden jedyny raz, ale niewątpliwie. W dorzeczu tej rzeki znaleziono mianowicie następujący rzymski napis:

b(ene)fi(carius)
 co(n)s(ularis) miles leg(ionis)
 XIII. g. Goridi(ane)
 aedil(is) col(oniae) Nap(ocae)
 agens sub sig(nis)
Samum cum reg(ione)
 Ans... v(otum) l(ibens) m(erito) [p(osuit)].

Por. CI L. III 7633 (= 827). Alsó-Kosály. Domaszewski robi następującą uwagę: «*Samum* cum regione Ans. Beneficiarius consularis curam egisse videtur manus tumultuariae vocatae ad signa in Vico, cui nomen erat *Samum*, et regione Ans... gentis Dacicae, ut videtur»; Carolus Torma zauważa: «*Samus* hic memoratus videtur fuisse regio, quam percurrit fluvius adhuc appellatus *Szamos*».

Z wymienionych rzek *Samosz*, *Körös* i *Marosz* wpadają do Cisy, *Temesz* do Dunaju, ale ujście jego jest bliskie ujścia Cisy.

5. Węg. *Tisza* (st.-węg. *Tisze*, *Tesza*, *Tice*, *Tica*, z czego zgrecyzowane ἡ Τίτσα u Konst. Porf., zlatynizowane *Thyscia*, *Tisia*, *Ticia*, *Titia* w łacińskich dokumentach z Węgier), niem. *Teiss* (dawniej *Teisse*, p. Troester, Das Alt und Neu Teutsche Dacia 3, 47, i Linde, Słownik j. pol. s. v. *Tysza*), rum. *Tisă*, słowac. *Tisa* (wsch.-słowac. *Cisa*), czes. *Tisa* (według Šafaříka lepiej byłoby pisać *Tysa*), pol. *Tysza* (tak! Linde s. v. *Tysza* i *Cis*, por. jednak st.- pol. *Cyssa* u Długosza i wsch.-słowackie *Cisa*), mrus. *Tysa*, serb. *Tisa*, bułg. *Tisa*. Źródła przedwęgierskie piszą: a) masc. na -s: Παρθισσος (Plinius; por. Παρτίσων, miejscowość nad Cisą, Ptolemaios: *Parthiscus* Amm. Marc.); ὁ Τίτσος (Teoph. Sim.; Theophanes); ὁ Τίτας (Priskos Rhetor; według Müllenhoffa, Deutsche Altert. II 378 recte: ὁ Τίτας, tj. ὁ Τίσας; tę emendację przyjmuje też W. Tomasek. Arch.-ep. Mittheil. aus Oesterr.-Ung. XVII 200; Sitz. Ber. Wien CXXXI: I 95). b) fem. na -a: *Tisia* (Jord., Anon. Rav., p. Holder, Alte. Sprachsch.: *Tiza* (tj. *Tisa*, p. Einhardi Annal. a. 796 Pertz, MG. SS. I (183), ἡ Τίσα

w napisie z Omurtag z pierwszej trzeciej części IX wieku, p. Uspenskiy *Izv. russk. arch. instituta w Konstantynopolu* VII 234, i Tomaschek, *Chano-bulgarische Inschrift Onegavon: Arch.-ep. Mittheil. aus Oesterr.-Ung.* XVII 200; *Tisa, Tissa* (okazy z w. VIII i IX p. K. Jireček, *Sitz. Ber. Wien XXXVI: XI* 94; Niederle, *Slov. star.* II 158). Z przytoczonych warjantów uważam formę *Tisia* (Jord., Anon. Rav.) za latynizowaną z miejscowej ludowej *Tisa* (podobnemi latynizowanemi są m. i. także łac. *Varsovia, Szavia, Tyrnavia* z pol. *Warszawa*, czes. *Sázava*, słowac. *Trnava* i t. p.).

Przy przytoczonych rzekach nie zajmuje nas teraz pytanie, z jakiego języka czy języków pochodzą ich nazwy i co etymologicznie oznaczają. Że nie są one greckie, łacińskie ani słowiańskie, a także nie germańskie, to wydaje mi się zupełnie niewątpliwem. To samo myślę o nazwie *Grisia*, o której inaczej sądzi von Grienberger, *Zs. f. d. Alt.* LV 48, a za nim Pušcariu, *Beihefte zur Zs. f. rom. Phil.* XXVI, Heft 71. — Tu idzie nam o to, jaką drogą głosową doszły one do dzisiejszych języków: zagadnienie to, dotąd mniej rozpatrywane, jest jednak środkami naszej nauki łatwiejsze do zadowalniającego rozstrzygnięcia.

By się zbliżyć do tej sprawy, wydobądźmy z tych nazw to, co w nich najbardziej uderza.

W węgierszczyźnie IX i X wieku brzmią one jak następuje:

Szamus (tj. *Samuš*, dziś *Szamos*, tj. *Samoš*); *Kris* (tj. *Kriš*, później *Kiris*, *Kürüs* tj. *Kiriš*, *Kürüş*, dziś *Keres*, *Kerezs*, *Körös*, *Körözs* tj. *Kereš*, *Kerež*, *Köröš*, *Köröž*); *Maris* (tj. *Mariš*, później *Morus*, *Moris* tj. *Moruš*, *Moriš*, dziś *Maros* tj. *Maroš*); *Timis* (tj. *Timiš*, potem *Tümüs* tj. *Tümüş*, dziś *Temes*, *Tömös* tj. *Temeš*, *Tömöš*); *Tisza* (tj. *Tisa*, potem *Tica*, *Tisze*, *Tice* tj. *Tica*, *Tise*, *Tice*, dziś *Tisza* tj. *Tisa*).

Przed zajęciem kraju przez Węgrów, a więc przed końcem IX i początkiem X w., miejscowe ludowe nazwy tych rzek brzmiały w świetle ówczesnych źródeł jak następuje:

a) *Samus*: b) *Gris*, *Maris*, *Tibhis*, *Tibis* (*s* = niem. *ss*); c) Πάθισσος, Τισσος, ὁ Τίγας, recte ὁ Τίγας, później ἡ Τίσα (tj. *Tisa*), *Tiza* tj. *Tisa*).

Przy porównaniu nazw z przed zajęcia przez Węgrów z węgierskimi nazwami IX i X w. musi uderzyć, że te nazwy węgierskie brzmiały prawie taksamo jak w miejscowym ludowym języku, ew. językach, przed przyjściem Węgrów. Stwierdzając to, kładę główny nacisk na spółgłoskowe zakończenie, na *-s* przedwęgierskich nazw ludowych. Na *-s* kończyła się też nazwa Cisy, boć w starszych czasach przedwęgierskich brzmiała ona Πάθισσος, ὁ Τισσός, ὁ Τίγας, recte ὁ Τίγας, a dopiero w późniejszych przedwęgierskich bez *-s*: ἡ Τίσα, *Tiza*.

Ludowe formy na *-s*, a przy Cisie młodsza forma ludowa bez *-s* przeszły do węgierszczyzny IX i X w., rzec można bez zmian: je-

dyną zmianą jest zastąpienie -s przez węgierskie -š (w węgierskim zawsze pisane przez -s). W ówczesnym języku węgierskim było mianowicie mnóstwo nazw strumieni i rzek, węgierskiego pochodzenia, kończących się na -us i -is, -üs (tj. -uš, -iš, üš; dziś. -os, -es, -ös, tj. -oš, -eš, -oš). Obce nazwy na -us, -is, a więc *Samus*, *Kris*, *Maris*, *Timis*, przy przejściu ich otrzymały przez substytucję głosową zakończenie -uš, -iš, z których się potem rozwinęło -oš, -eš || -oš.

Okoliczność, że wszystkie badane tu nazwy rzek kończyły się niegdyś na -s, uprawnia do przyjęcia, że te pierwotne nazwy należały do takiego języka indoeuropejskiego, który -s zachował (też w nominatiwie). Ponieważ zaś według danych historycznych już za czasów Herodota, a także później aż do panowania rzymskiego mieszkały za Cisą i w Siedmiogrodzie ludy dackie (por. u Herodota nazwę ludu *οἱ Ἀγαθύρσοι: ἐκ δὲ Ἀγαθύρσων Μάρις ποταμὸς ῥέων* = dziś. *Maros*), ponieważ końcowe indeur. -s utrzymało się w tracko-frygijskim, a więc i w trackim, jak w greckim i łacińskim (p. Kretschmer, *Einleitung* 217—243; sądzę, że tu można wciągnąć także wyraz *μέδος*, podany przez Priskosa Rhetora), to nie jest daleką myśl, że te nazwy rzeczne były pierwotnie nazwami dackimi (tak też próbował je tłumaczyć Tomaszek, *Die alten Thraker: Sitz. Ber. W. CXXX i CXXXI*). W tym wypadku *Samus* i *Πάθισσος* zdają się pniami na -o-, a *Maris*, *Kris* i *Timis* pniami na -i-.

Język dacki był w Siedmiogrodzie i za Cisą panującym do II w. po Chr. Po zdobyciu Dacji przez Rzymian nie wymarł on tam od razu. Jak długo żył, nie da się napewno ustalić. Zdaje się, że na Bałkanie język tracki, którego dacki był dialektem, utrzymał się aż do przybycia Słowian, a więc do VI w. Według mego zdania język dacki trzymał się w Dacji dłużej, a dowodem tego zdają mi się być węgierskie nazwy rzek *Abrud* i *Ompoly* (w dorzeczu rzeki Marosz).

Dacja była prowincją rzymską do r. 251, wzgl. 270—5 po Chr. W tym czasie językiem urzędowym i wymiennym, a po części i ludowym, była tu łacina, język, który zachował końcowe indeur. -s: mógł on więc utrzymać także obce końcowe -s.

Po r. 251 po Chr. legjony rzymskie nie mogły już Dacji utrzymać: musiały ustąpić przed Westgotami. Opuściły one Dację w latach 270—5 na rozkaz cesarza Aureljana, który także łacińską ludność Dacji przesiedlił do Mezji. Panami Dacji zostali Westgoci, po nich Hunowie. Po śmierci Attyli Gepidowie w walkach przeciw jego synom zdobyli dla siebie cały Siedmiogród i kraj na wschód od Cisy. W r. 566 ich potężne państwo upadło pod naporem zjednoczonych Langobardów i Awarów: ale z upadkiem państwa język i lud Gepidów nie od razu zginął w tych krajach. Według «*Conversio Bagoariorum et Quaranta-*

norum» jeszcze w IX w. istniały tam wsie gepidzkie (por. Conv. Bag. et Quar.: «De Gepidis autem quidam adhuc ibi resident», p. A magyar honfoglalás kútfői 306).

Po Awarach panami tych obszarów są w pierwszej trzeciej części IX w. tureccy Bułgarzy, po nich na końcu IX i początku X w. Węgrzy.

Z pośród wymienionych ludów Westgoci i Gepidowie mówili takimi językami germańskimi, które zachowały indeur. -s, mogły więc zachować i obce -s. Języki Awarów i Bułgarów IX w. były tureckie. I te języki znają końcowe -s, mogły więc zachować obce -s. Jedne i drugie więc mogły przechować nazwy *Samus*. *Gris* ⇒ **Kris*, *Maris*, *Tibis* ⇒ **Timis* do w. IX, kiedy to zastali je przybywający Węgrzy i przejęli z substytucją s ⇒ š.

Także węgierska nazwa Cisy da się z dość wielką pewnością objaśnić. Widzieliśmy wyżej, że Langobardowie w związku z Awarami zniszczyli w r. 566 państwo Gepidów, wiemy też, że się później osiedlili na nizinie węgierskiej między Dunajem a Cisą, podobno od nich nazwanej *Feld*. Stąd zwyciężyli Erulów nad górną Cisą i podbili resztki pozostałych w górnych Węgrzech Swebów (Much). Ponieważ Langobardowie należeli do zachodnich Germanów, przeto nad Cisą mieszkały nietylko wschodnio-germańskie ludy. Z temi historycznymi zdarzeniami wiąże fakt, że nazwa Cisy w dawniejszej epoce przedwęgierskiej brzmi Πάρτισσος, ó *Tίσσός*, w nowszej zaś ἡ *Τήσα*, *Tissa*, *Tiza*. Sądzę, że fakt ten można objaśnić zapomocą języków germańskich. Co prawda, także przy tracko-frygijskich nazwach geograficznych spotyka się z tem, że formy na -os kończą się później na -a (por. Kretschmer, Einleitung 221, 229: Δωδὸπαρος Βρίπαρος, *Dardapara*, Βοσπάρα: *Tarpodizos*, *Τυρόδιξα*); tego zjawiska tracko-frygijskiego nie umiem objaśnić, ale stosunku *Tίσσός* — *Τήσα* porównać z niem nie mogę. Nie pozwala na to nazwa Cisy zachowana u Priskosa Rhetora, a więc w V wieku: zwie on ją mianowicie ó *Τίγας*, co według Müllenhoffa jest błędem pisarskim zamiast ó *Τίγας* = ó *Τίγας*. Według mnie ó *Τίγας* jest germańską, i to wschodnio-germańską przeróbką obcego *Tίσσος*, czyli że właściwą germańską formą było **Tisaz*. Końcową samogłoskę tej formy należy zestawić z temi słowami germańskimi i z temi tradycyjnymi klasycznymi imionami, jakoteż z temi germańskimi zapożyczeniami w językach fińskich, które zachowały końcowe s (por. *alcis* 'Elch', p. Hoops, Reallexicon: *Albis* właściwie 'rzeka' ⇒ 'Elbe'; fiń. *renyas* 'Ring', *kuningas* 'König', p. Schulz, Abriss d. deutsch. Gramm. 31, Naumann, Althd. Gr. 51). Germańskie **Tisaz* było wyrazem obcym, którego rdzenna samogłoska mogła być krótką lub długą. Jeżeli była krótką, to nazwa rzeki brzmiała w zach. germańskim **Tisa* albo, z przegłosem a, **Tësa* (por. st.-g.-n. *wisa* 'Wiese' obok st.-g.-n. *fësa* 'Hülse', *zëssa* 'Meeresbrau-

sen', p. Braune, Alth. Gramm.³⁻⁴ § 31), jeśli zaś była długa, to zach.-germańska forma brzmiała z początku **Tīsa*. W obu razach była rodzaju męskiego. Tak co się tyczy rodzaju męskiego jak i co do wygłosu *-a* por. przykłady z gloss Malbergskich (VI wiek), gdzie między innymi spotyka się *chunna* 'Hund' (← **hundaz*) (por. Naumann, Althd. Gr.² 53).

A teraz sądzę, że mogę z prawdopodobieństwem oznaczyć zach.-germańską formę jako **Tīsa*, wnoszę zaś to z następujących faktów:

a) Węgierską nazwą było na przełomie IX i X wieku *Tisza* (tj. *Tisa*) i *Tica*, a więc z krótkim *i*, co było możliwe tylko wtedy, jeśli Węgrzy przejęli ją z języka, gdzie to *i* było krótkie.

b) Przed Węgrami panami obszarów nad Cisą byli Bułgarzy, a przed nimi Awarzy; oba te ludy w wiekach VI—IX mówiły po turecku, wiemy zaś, że języki tureckie nie miały pierwotnie długich samogłosek. «Die meisten der langen Vokale sind erst auf türkischem Gebiete in der Folge durch mechanische Verschmelzung von Vokalen oder Vokalen und Konsonanten entstanden. Viel seltener sind später eingetretene Dehnungen ursprünglich kurzer Vokale» (p. Radloff, Phonetik, § 98). Jeżeli się do tych języków dostał obcy wyraz z długą samogłoską, to tracił długość. Z zach.-germ. **Tīsa* zrobiło się w awarskim i bułgarskim *Tisa*. Wiadomo, że forma *ή Τήσα* zachowała się w napisie chano-bułgarskim, co jest dowodem, że Bułgarzy zwali rzekę *Tisa*, koniecznie z krótkim *i*. Gdyby więc w zach.-germańskim nazwa brzmiała **Tēsa*, to ani w awarskim ani w bułgarskim nie powstałaby z tego *Tisa*.

Wszystko to przemawia za tem, że u zachodnich Germanów rzeka ta zwała się **Tīsa*¹⁾.

Zdaje mi się więc, że można z prawdopodobieństwem twierdzić, że częściowo już przedrzymskie nazwy *Samus*, *Gris* ⇒ **Kris*, *Maris*, *Tibis* ⇒ **Timis* mogły się w IX w. stać st.-węgierskimi *Szamus*, *Kris* ⇒ *Kiris*, *Maris*, *Timis* tylko przez pośrednictwo takich języków indoeuropejskich, które zachowały końcowe *-s*. Jeśli między pośredniczącymi były też języki nieindoeuropejskie, to oczywiście również takie, co w swoim zapasie wyrazowym znały *-s*. Co się tyczy nazwy Πάρισσοϛ, ó Τίσοϛ... *Tisa*, to widzieliśmy drogę: zach.-germ. **Tīsa* ⇒ tur. **Tisa* ⇒ st.-węg. *Tisza* ⇒ *Tica*.

¹⁾ W podobny sposób można, jak sądzę, objaśnić wygłos nazw: *Drawa* i *Sawa*, por. gr. Σάβος, Σάος, Δράβος, łac. *Saus*, *Draus*, później ó Σάβη ποταμός (Konst. Porf.), *Sava* (Conv. Bag. et Quar.), *Sova* (w dokumentach styryjskich: Zahn, Urkdbuch), *Drava*, *Drova* (Oesterley, Hist. geogr. Wbuch), st.-węg. *Szova*, *Szoa*, *Drova*, *Droa*, *Szava*, *Drava* (dziś *Száva*, *Dráva*), s.-chorw. *Sáva*, *Dráva*, słoweń. *Sáva*, *Dráva*.

Skoro rzeki te są głównymi rzekami Siedmiogrodu i obszaru za Cisą, to i ich nazwy są bardzo ważne z punktu widzenia historii mieszkających tam dziś ludów, t. j. — prócz Węgrów i Seklerów — Rumunów, Niemców, Serbów, Bułgarów, Słowaków i częściowo Czechów (w komitacie Krassó-Szörény). Że ci Niemcy, co się nie nazywają Sasami, że Bułgarzy, Słowacy i Czesi przybyli i osiedli tu dopiero w w. XVIII i XIX, to powszechnie wiadomo. Wiadomo też, że Niemcy zwani Sasami przyszli do Siedmiogrodu w w. XII. Otóż te wszystkie ludy oznaczają wymienione rzeki nazwami wziętymi z węgierskiego (p. wyżej). Jak się jednak ma rzecz z Rumunami i Serbami?

Znakomity Puścariu zauważył, że ani jedna nazwa rzeczna, znana w Dacji z czasów rzymskich, nie wykazuje dziś postaci odpowiadającej rumuńskim zasadom głosowym (p. Beihefte zur Zs. f. rom. Phil. XXVI, 26. Heft, str. 75¹⁾). Rumuni zwą omawiane tu rzeki *Someș, Criș, Mureș, Moreș, Timiș*, a więc nazwami wziętymi ze st.-węgierskiego. Też rum. *Tisă* pochodzi ze st.-węg. *Tisza*. Gdyby więc Rumuni mieszkali w Siedmiogrodzie i na obszarach za Cisą, tj. nad temi rzekami, już w czasach tworzenia się języka rumuńskiego z łaciny pospolitej (z romańskiego), czyli przed wiekami VIII i IX po Chr., to końcowe -s przedrzymskich i rzymskich nazw *Samus, Gris, Maris, Tibis, Πάρισσος, Τίσσος* byłoby w rumuńskim zanikło, a także nastąpiłyby w nich inne, śródwyrazowe zmiany rumuńskie. Mianowicie w wyrazach odziedziczonych z łaciny zanikło na gruncie rumuńskim każde końcowe -s (por. np. *trēs* ⇒ rum. *trei*; *tēmpus* ⇒ rum. *țimp*; *Iovis* (dies), *Martis* (dies) ⇒ rum. *joii, marți*; *civitatēs, hominēs* ⇒ rum. *cetăți, oameni*; *cantus, laudatis, vendes, credis* ⇒ rum. *cântii, laudați, vinzi, crezi* i t. p.).

Serbów dziś w Siedmiogrodzie niema, nie spotyka się też naogół i innych Słowian; o ile tu mieszkają, są to wszystko nowsi osadnicy, z w. XIX, ewent. XVIII. Także rumuńscy Bułgarzy, zwani przez Rumunów *Schei*, w porównaniu z Węgrami przyszli do Siedmiogrodu dość późno. Prof. Miletich sądzi, że stało się to w XIII wieku (p. wyżej).

Poza Siedmiogrodem można na obszarze za Cisą spotkać także Serbów. Mieszkają oni na obszarze, ograniczonym przez Marosz, Cisę i Dunaj. Są to osadnicy nowsi, przebywający od XVII w. Po serbsku mówią też ci katolicycy Jugosłowianie, co mieszkają w komitacie Krassó-Szörény i od wsi Krašova zwą się *Krašovani*; i oni też przyszli z półwyspu Bałkańskiego, prawdopodobnie w XV w. (por. Miletich, Ueber die Sprache u. die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn: JArch. XXV 161—181). Serbscy osadnicy musieli jednak występo-

¹⁾ Puścariu dodaje w nawiasie: «wyjąwszy może *Criș*». Ale i rum. *Criș* wzięto ze st.-węgierskiego, por. wyżej st.-węg. *Kris* ⇒ *Kiris*.

wać na tym obszarze już dawniej, w w. XIII i XIV. M. i. wnoszą to też z nazw, które Serbowie oznaczają Marosz, Cisę i Temesz: po serbsku zwą się one: *Mòriš*, *Tisa* i *Tàmiš*. Że to nazwy zapożyczone ze st.-węg. *Moris*, *Tisza*, *Timis*, nie ulega najmniejszej wątpliwości. Z punktu widzenia językowego najważniejsza z tych nazw jest *Tàmiš*, pochodząca z dawniejszego serbskiego **T̃mišb*, co znów jest zapożyczeniem ze st.-węg. *Timis*. Że zaś pierwsze okazy serbskiego *a* z *z*, *b* pochodzą z połowy w. XIII, przeto Serbowie musieli **T̃mišb* zapożyczyć przed połową XIII w. A skoro też *Tàmiš* pochodzi z *Timis*, to wszystkie te trzy serbskie nazwy są nieodpartymi dowodami, że Węgrzy mieszkali nad temi rzekami przed Serbami.

Z tego, co poprzedza, możemy jednak jeszcze dalsze wyciągnąć wnioski. Twierdzimy, że gdyby Węgrzy na przełomie IX i X w. zastali nad rzekami: *Tisa*, *Samus*, **Gris*, *Maris*, *Tibis* osiadłych Słowian, byliby od nich na pewno przejęli nazwy tych rzek. A jakżeby te nazwy musiały brzmieć po słowiańsku? Końcowe i.-eur. -s w słowiańskim zginęło, a to samo stało się i z obcem -s: z greckich i rzymskich nazw rzek **Ἄλμος* — *Almus*, **Ἀσαμος*, *Τιμάχος* — *Timachus*, *Mathis* (p. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens I* 10), osiedli na Bałkanie Słowianie zrobili: *Lomz* (bułg.), *O'smz* (bułg.), *Timokz* (bułg.), *Timok* (serb.), *Mat* (serb., p. *Matb* Dan. Rječ., Rječ. Akad. Zagrzeb.). Gdyby Słowianie mieszkali nad omawianymi w tym artykule rzekami, przerobiliby ich nazwy na **Tisz* (albo **Tsz*, **Tichz*, **Tchz*), **Samz* (lub **Somz*), **Grz*, **Marz* (albo **Morz*), **Tibz* (albo **Tbz*). Tego wszystkiego niema ani śladu. Takich nazw nie przechowały ani języki słowiańskie, ani węgierski, ani rumuński jako zapożyczenie ze słowiańskiego. A zatem Węgrzy nie zastali tu wcale Słowian, osiadłych od dziesiątek lub setek lat. Także przeważna część dopływów wymienionych rzek nie nosi nazw słowiańskich: przeważnie mają one nazwy węgierskie. Jeżeli się tu i ówdzie znajdzie nazwa słowiańska, to najczęściej trzeba ją wyprowadzać od tych słowiańskich kolonistów, co tu przybyli za panowania węgierskiego.

Z tego wszystkiego wynika, że słowiańska część topografii Siedmiogrodu i obszaru leżącego za Cisą nie może pochodzić z V lub VI w. po Chr. Przed zajęciem kraju przez Węgrów nie mogli tu mieszkać Słowianie, jak się tego do dziś uczy. Na takie przypuszczenie nie pozwalają nam te nazwy rzeczne, co do dziś zachowały swoje -s. Dla poważniejszej liczby słowiańskiej ludności na omawianych tu obszarach przed zajęciem ich przez Węgrów niema miejsca.

J. J. Mikkola.

Południowa granica Słowian u Jordanesa.

Jordanes, *Getica* V 35 (wydanie Mommsena, str. 63), opisuje obszar zamieszkały przez Słowian słowami: *Sclaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur*. Co do «*civitas Novietunensis*» są prawie wszyscy zgodni: jest to *Noviodunum*, dziś Isackza nad Dunajem w północnej Dobrudży. Gdzie jednak szukać *lacus Mursianus*, co do tego różnią się mniemania. Mommsen w swym wydaniu Jordanesa przesuwając to jezioro do Panonji: «*Palus intellegitur infra Mursam proxime a Cibalis; apud antiquos dicta Hiulca*». Także Niederle, *Slov. starožitnosti* II 293, skłania się do utożsamienia *lacus Mursianus* z jeziorem *Neusiedlerskiem*, jak już przed nim Westberg, *Wanderung der Langobarden* 13. Przeciw temu wystąpił J. Kułakowski, *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1905, marzec, 123—136. Według niego Jordanes miał na myśli pd.-zachodni kąt Scytji. Skoro *Noviodunum* jest dzisiejszą *Isackzą*, to i *lacus Mursianus* nie może leżeć stamtąd daleko: „Противъ Новіодуна на лѣвомъ берегу Дуная расположена цѣлая система озеръ и болотъ, три изъ нихъ носятъ слѣдующія имена: Ялтухъ и къ западу отъ него Кагуль и Кагурларъ“ (str. 135).

Kułakowski był na dobrej drodze, pomylił się tylko w tem, że spornego jeziora szukał na północ od Dunaju, gdy tymczasem leży ono od niego na południe. By je znaleźć, musimy najpierw porównać przytoczone miejsce Jordanesa z drugim miejscem, gdzie występuje to samo imię: «*Scythia si quidem Germaniaet erre confines eo tenus, ubi Ister oritur amnis vel stagnus dilatatur Morsianus, tendens usque ad flumina Tyram, Danastrum et Vagosolam...*» Skoro *Noviodunum* i *lacus Mursianus* oznaczają dwa punkty geograficzne niedaleko od siebie leżące, to właśnie ta sama dwoma punktami podana linja tutaj oznaczona jest przez słowo «*ubi Ister oritur amnis*» i *stagnus Morsianus*, tj. *stagnum Morsianum*. Tego dowodzą następujące fakty. Przez *Danu-*

vius rozumie Jordanes całą rzekę od źródeł do delty: «qui dicitur Danubius ab ostea sua usque ad fontem» (Getica 62), ale *Ister* oznacza u niego tylko dolny bieg Dunaju od *Noviodunum*-Isakczy do ujścia. Tak też należy rozumieć wyrażenie: «qui lingua Bessorum *Hister* vocatur». Bessowie, których Jordanes znał, mieszkali właśnie w Dobrudży. Tu ich widział Owidjusz i tu, w miejscowości Ulmetum (Czatal-Orman) wspomina bessyjskich kolonistów napis z r. 140 po Chr. (Weiss, Dobrudża im Altertum 26). Pomijając narazie inne przykłady na podobne użycie nazwy *Ister*, wyciągam dalszy dowód z jednego greckiego dzieła co do swej redakcji nie o wiele starszego niż Jordanesowe Getica. W *Ἐποτόπωσις γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ* czytamy o Istrze i Dunaju: *Ὅτι πρὸ πολλοῦ δὲ τῶν τοῦ Ῥήνου πηγῶν τὰς ἀρχὰς ἔχων ὁ Ἴστρος, ὅν μὲχρι Νουιοδοῦνου πόλεως Δάνουβιν καλοῦσιν...* (C. Müller, Geogr. gr. minores II 496). Co prawda, między bezimiennym autorem *Ἐποτόπωσις* a Jordanesem zachodzi w definicji ta różnica, że dla tamtego *Ister* — to Dunaj w całej swej długości aż do ujścia, a *Danuvius* — to tylko jego największa część od źródeł do *Noviodunum*, gdy ten znów cały bieg oznacza nazwą *Danuvius*, a tylko dolny bieg nazwą *Ister*. W ten sposób wyjaśnia się zupełnie tak sporne miejsce: «ubi *Ister* oritur amnis».

Z całego sposobu wyrażenia się wynika, jak się powiedziało, że *lacus* (stagnum) *Mursianus*, *Morsianus* leży niedaleko od *Noviodunum*. Trudno tu myśleć o jeziorach na pn. od Dunaju, bo w takim razie powstałaby granica zupełnie nieokreślona. Natomiast linja, pociągnięta od *Noviodunum* wzdłuż rzeki Talicy do laguny *Razim*, jest jasna. Jest to też granica strategiczna. Ten trójkąt, ograniczony dolnym biegiem Dunaju, ściślej mówiąc południowym jego ramieniem (ramieniem św. Jerzego), Morzem Czarnym, laguną *Razim* i *Babadagh*, wreszcie rzeką Talicą (*Taitā*) był właśnie «wyspą» *Peuke*, jak to słusznie sądził C. Škorpil (zbiorowe dzieło: *La Dobroudja* 143 nn.).

Nazwa *Mursianus*, *Morsianus* występuje w rękopisach — jak to widać z przypisku do wydania Mommsena — w różnych postaciach: *Musianus*, a nawet *Morsiamon*. Związek z *Mursą* *Mursią* w Panonji należy stanowczo odrzucić; bez usilnego zaciągania tekstu Jordanesa jest on niemożliwy. Zupełnie nieuzasadnione są również wszelkie zestawienia z *lacus Pelso*, *Pelsois*, jako pokrewnymi ze słow. *pleso*, bo słow. *pleso*, oznaczające głębokie miejsce w rzece między dwoma zakrętami albo spadami, a więc wodę stosunkowo nieruchomą — stąd też górskie jezioro —, nie pochodzi od **pelso*, ale ma od początku grupę *le* i jest w związku z *ploskz*, *plaskz*. Pierwotnym znaczeniem jest więc 'równy stan wody w przeciwieństwie do szybkiego prądu'. Już raczej, gdyby słuszna była pisownia *Musianus*, a więc bez *r*, możnaby myśleć o Mezji:

Moesia, *Μοσία*; w takim razie *Musianus* byłoby tworem takim, jak *Asianus* do *Asia*. Ale Jordanes, piszący wprawdzie *Mysi* obok *Moesia*, jako formę przymiotnikową ma *Moesiacus*. Ale porównanie między sobą warjantów każe przyznać słusność Mommsenowi w jego rozstrzygnięciu na korzyść formy z *r*. Pierwsza zgłoska *Mur-*, *Mor-* da się też zestawić z *Halmyris*, grecko-lacińską nazwą laguny *Razim*, mianowicie — jej częścią — *myr-*, bo *Halmyris* (ἁλμυρίς) jest ludową grecką przeróbką nazwy starej, może getyjskiej. Jest oczywiście rzeczą pociągającą widzieć w tem *mur-*, *mor-* indoeur. wyraz na *morze* (łac. *mare* i t. d.). Również ludową etymologią zabarwiona jest forma występująca w Itinerarium Antonini, mianowicie *Salmorude*, której początek uległ jeszcze wpływowi nazw *Salsovia* i *Ad Salices*. Nagłosu *mors-* (w *Morsianus*) możnaby szukać w bułgarskiej formie *Razim*, gdyby ona pochodziła z **mrzim*; ale byłoby może zbyt śmiało uznać za poprawną pisownię *Morsiamon* (cod. Ambrosianus) i z niej wywodzić formę bułgarską. Niestety w tej literaturze, którą rozporządzam, nie znajduję nic do historii nazwy *Razim* (i *Razelm*).

Trójkąt między dolnym Dunajem (począwszy od Isakeczy), Talicą, jeziorem Babadagh, *Razimem* i Morzem Czarnem, jako najbardziej ku południu wysunięty etap Słowian, nie po raz pierwszy występuje jako wysunięta naprzód placówka ludów napierających z północy. Jordanes nie mógł nie wiedzieć, że wypadki Słowian poprzez Dunaj także gdzieś indziej nieraz już występowały od czasu panowania cesarza Anastazego. Tutaj ma on na myśli tylko południową granicę nieprzerwanego i mniej więcej pewnego osadnictwa słowiańskiego¹⁾. Przed Słowianami już inne ludy przekraczały Dunaj właśnie tutaj, co zwłaszcza łatwe było w zimie, bo Dunaj często tu zamarza. Tu osiedliła się na pewien czas część Hunów pod wodzą Ernaka, ukochanego syna Attyli, tak bowiem należy rozumieć miejsce Jordanesa: «Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in extrema minoris Scythiae sedes delegit». Co prawda, Zlatarski, *История на първото българско царство* I 40, twierdzi, że *Scythia minor* to tutaj nie dzisiejsza Dobrudża, ale kraj między ujściem Dunaju a Dniestrem, a to dlatego, że według tegoż Jordanesa *Scythia minor* zajęta już była przez Skirów, Sadagarów i inne ludy. Ale *Scythia minor* za czasów Jordanesa nie rozciągała się poza Dunaj, a dolny Dunaj był nadto północną granicą diecezji kościelnej o tejże nazwie. Gdyby zaś *Scythia minor* miała tu to znaczenie, jakie ma pierwotnie u Strabona, to najdalszy jej kąt leżałby nie między Dunajem

¹⁾ Oddzielne słowiańskie osady istniały w Dobrudży także na południe od wymienionej granicy, tak np. według Procopiusa, *De aedificiis* 293, w pierwszej połowie VI w. w miejscowości Ulmetum, gdzie już pierwsi siedzieli Bessowie.

a Dniestrem, ale między Dnieprem a zatoką Karkinicką, czyli na wschód od Dniepru, dla Skirów zaś, Sadagarów i części Alanów, jak wypada z własnego przedstawienia Jordanesa, było jeszcze dość miejsca w pozostałych częściach Scytji mniejszej i dolnej Mezji. W pn.-wschodnim kącie Dobrudży był też przez pewien czas obóz Hunobułgarów i ich słowiańskiej piechoty, jak to wykazał Škorpil, i tu właśnie była «wyspa» Peuce. Językowo nic tu nie dziwi, bo łaciński epitet *insula* polega na greckim, a *νησος*, jak wiadomo, używa się też o półwyspie.

Przytoczę jeszcze jedno miejsce Jordanesa, aby pokazać, że przez *Ister* oznacza on dolny bieg Dunaju. W *Getica* 33 opisuje on zimowe siedziby Gepidów jak następuje: «In... Scythia prima ab occidente gens residet Gepidarum, quae magnis opinatisque ambitur fluminibus. Nam Tisia per aquilonem eius chorumque discurrit; ab africo vero magnus ipse *Danubius*, ab eos *Flutausis* secat, qui rapidus ac verticosus in *Istri* fluente furens divolvitur». *Flutausis* jest widoczną nazwą celtycką, spokrewnioną z *Vltava*. Jak ta nazwa w ustach czeskich Niemców zmieniła się na *Moldau*, tak i ta zmieniła się, zdaje się, w ustach Gepidów na *Moldau*, skąd znów rum. *Moldovă*. U Jordanesa *Flutausis* zdaje się oznaczać nie tylko *Moldawę*, prawy dopływ Seretu, ale też i główną rzekę aż do jej ujścia do *Istru* powyżej Gałacu. Dawna literatura dostarcza wielu przykładów, że dopływy, nawet takie, które dla nas są nieznanne, występują jako samodzielne rzeki. Tak np. *Vagus*, opisywany przez Jordanesa zaraz po *Vistuli*, to widocznie zachodni *Bug*, którego imię w ówczesnej postaci brzmiało jeszcze może jako **boagz* albo **buagz* (z **baugo-*); *Bug* południowy zwał się pierwiej, jak wiadomo, *Bog* (*Bagos*).

Helsinki, grudzień 1926.

Л. Милетичъ.

ПОКАЗАТЕЛНИТЪ МЪСТОИМЕНИЯ ВЪ ПОСТ- ПОЗИТИВНА СЛУЖБА.

I.

За реда на думитъ въ изречението нѣма точно установени правила, защото той е въ зависимостъ отъ реда на съответнитъ представи споредъ както всѣка отъ тѣхъ се нарежда въ схемата на дадено психологично изречение. Затова въпросътъ е по-вече стилистиченъ въ свръзка съ индивидуалната психика. Относително реда напр. на прилагателнитъ думи (*adjectiva*) поради тѣхната атрибутивна функция правилно е тѣ да заематъ въ изречението препозитивно мѣсто, но при все това въ общия *usus* се указва голѣмо колебание, особено въ литературнитъ езици, гдето и въ това отношение психичниятъ факторъ указва по-силно влияние. Върху този въпросъ касателно полския езикъ обърна внимание професоръ Я. Розвадовски въ статията „O szyku przymiotników w polszczyźnie“ (печат. въ „Język Polski“, II, 1914, 175—180). Докато въ по-старата полщина до XV вѣкъ още правилно преобладава предпоставяне (препозиция) на прилагателното, напр. *pod Janowym rachołkiem; wzdawał mi zła słowa; na. pośledni rok* и пр. — днесъ се указва, че то много по-често се поставя следъ съществителното име (*substantivum*), макаръ че споредъ автора въобще този навикъ още не владѣе като правило нито се вижда особено общо стремление въ тази посока. Колебанието, за което се говори въ статията на проф. Розвадовски, съществува и въ други славянски и неславянски езици, особено литературнитъ. Относително мѣстото, което заема прилагателното име въ качество на атрибутъ, нѣма съмнение, че историческо предимство се пада на препозитивната му употреба. Покрай тази се е развивалъ въ отдѣлни случаи и обра-

тенъ редъ въ връзка съ известенъ, макаръ и слабъ оттенъкъ въ значението, както е напр. въ фразитѣ *młody rap* и *rap młody*. Независимо отъ подобно функционално различие, азъ мисля, че въ стила на единични лица може да се развие и склонностъ къмъ постпозитивенъ редъ, който представлява удобство въ психологично отношение, а именно защото известна бавностъ на мисълта често се налага при избора на по-подходящъ атрибутъ между синонимни изрази. Но този психологиченъ факторъ не играе роля, когато се касае за установени по значение атрибутивни изрази, каквито сж показателнитѣ (демонстративнитѣ) мѣстоимения. За тѣхъ, следователно, трѣбва да приемемъ препозитивния редъ като правило въ по-голѣма мѣрка, отколкото за прилагателнитѣ имена; това фактически се доказва отъ синтаксиса отъ най-старо време до сега. Въпрѣки това виждаме и въ реда на показателнитѣ мѣстоимения не само колебание, но въ известно отношение дори правилно установена постпозиция, както е случилъ напр. въ българския езикъ, въ който се е развилъ постпозитивенъ членъ (*article*) въ следствие на таково обратно положение на показателнитѣ мѣстоимения. Знае се, че по функция членътъ въобщо се отличава съ това, че чисто показателното значение на мѣстоимението, преобрънало се въ членъ, придобива новъ оттенъкъ на една относителностъ, съ която се сочи предметъ, вече споменатъ, опредѣленъ. въ следствие на което конкретното показателно значение ослабва. Въ българския езикъ още въ старобългарско време речената функционална промѣна на мѣстоимението формално е изразена чрезъ задпоставено положение на мѣстоимението, което въ сжщностъ заедно съ съществителното име образува едно съединение (*compositum*). По този начинъ членътъ формално се е изолиралъ спрямо чисто показателното мѣстоимение, което продължава да запазва предпоставено мѣсто. Фразата **тъ уловѣкъ** е синтактиченъ комплексъ, чийто първъ компонентъ е показателно мѣстоимение; изолацията на мѣстоим. **тъ** е постигната съ задпоставянето му въ композита **уловѣкъ + тъ**. Този типъ композитумъ не е нѣщо съвсемъ ново въ българския езикъ, а очевидно се е образувалъ както се е образувалъ по-стариятъ общославянски подобенъ композитумъ, — съ членно значение на втория си компонентъ — състоящъ пакъ отъ показателно мѣстоимение, именно **тъй** нареченето сложно прилагателно напр. старобълг. **добрѣи**. Тукъ първиятъ компонентъ е прилагателно име, което, свързано съ мѣстоим. **и**, има синтактична функция на атрибутъ при дадено съществително име. Относителността въ значението на показателното мѣстоимение тукъ се е изразила по сжщия начинъ, както и при **уловѣкъ + тъ** чрезъ суфигуваното положение на **и**, което постепенно води и къмъ чисто формално значение (*formans*); сжщо така е постигната и изолация,

станала още по-пълна, когато съ време и съ чисто показателна функция въ предпоставено положение е излѣзло отъ употрѣба. Отиващи по-назадъ въ историята на формата *добрыи*, намираме, сравняващи я съ литовската форма напр. *geras-is*, че и общославянската сложна прилагателна форма не е нова, оригинална и че началото и се отнася къмъ предполагаганата задружна епоха на балтитѣ и славянитѣ. Не бива при туй да не се спомене и сложната прилагателна форма отъ сжщия типъ въ нѣмския езикъ напр. *guter, gute, gutes*, чието значение и развитие е напълно идентично съ съответнитѣ славянски и литовски форми. Относително първоначалния генезисъ на тѣзи форми може да се приеме, че тенденцията да се поставя показателно мѣстоимение следъ сжществителното е по-стара и че засѣга дори праезичното индоевропейско време. Така проф. А. Meillet, който не е убеденъ въ сжщ-ствуването на нѣкогашно балто-славянско единство (*unité balto-slave*), е наклоненъ да съзира въ подобieto на литовската и славянската сложна прилагателна форма резултатъ на самостоятно паралелно развитие по дадена по-стара тенденция, типични начала на която намира въ езика на Авестата, та заключава, че въ случая балтийскитѣ и славяскитѣ езици, найконсервативни между индоевропейскитѣ, не сж внесли забележителна новост¹⁾. Въ всеки случай е фактъ, че въ общославянския периодъ тенденцията да се поставя показателно мѣстоимение на второ мѣсто въ свръзка съ казаната специална функция, която води до развитие на постпозитивенъ членъ, е била вече толкова затвърдена, че тя не е могла да се ограничи само при прилагателнитѣ, та е понятно че въ последствие сж можели да се образуватъ типични образци на постпозитивенъ членъ и при сжществителнитѣ имена. И така фактически е станало въ бъл-

¹⁾ „Et surtout l'emploi du thème *yo sur lequel reposent ces adjectifs, qui sont de véritables juxtaposés, se retrouve dans l'Avesta, à la place de mots près: *tāiš šyaodanāiš yāiš vahīštāiš* = „par ces actions excellentes“ — représente un type zend normal; le fait essentiel est l'accord en cas de *yo avec le substantif et l'adjectif; cet accord a lieu en iranien comme en baltique et en slave... Les faits invoqués établissent donc seulement, que le baltique et le slave ont eu des développements parallèles; ce parallélisme a eu pour conséquence naturelle la création de quelques formes identiques, mais ces innovations semblables n'attestent pas une période de développement commun... On conclura que le baltique et le slave ont eu des points de départ exactement identiques, qu'ils se sont développés dans les mêmes conditions et sous les mêmes influences; peut-être même y a-t-il eu une période de communauté plus ou moins longue, mais où le slave et le baltique, qui sont les langues indoeuropéennes les plus conservatrices, n'ont pas introduit d'innovations notables“ (v. Les dialectes indoeuropéens, Paris, 1922, p. 43—44, 45, 48).

гарския и въ руския езикъ. за което, мисля, дадохъ достаточнo доказателства въ студията си „Членътъ въ българския и въ руския езикъ“ (печ. въ Мин. Сборникъ, XVIII, 1901 г.). Предъ видъ на общославянското начало на тенденцията къмъ постпозиция на показателнитѣ мѣстоимения, вѣроятно е, че въ българския и въ руския езикъ още въ битността имъ на диалекти на праславянския езикъ тя повече се е засилила, безъ да е била чужда и на другитѣ праславянски диалекти, ако и въ по-слаба мѣрка. Отъ тази гледна точка става очевидно, че падатъ всички мнения касателно произхода на постпозитивния членъ въ българския езикъ, които подържатъ, че той се е развилъ подъ чуждо, неславянско етнично влияние. Това заключение се налага и отъ факта, че има пълна идентичностъ между членната форма въ българския и въ руския езикъ. Българскиятъ членъ исторически може да се следи отъ старобългарскитѣ писмени паметници насамъ. Старобългарската членна форма представлява напълно развитъ се композитумъ съ правилно запазено склонение и на двата си компонента, срав. напр. *бѣаше бо мѣжъть простъ и грѣбъ; надъ же оубо работъ кланѣаше са; мѣлосрѣдовавъ же господь раба того поустини; ишедъ же работъ обрѣте единого отъ клеврѣтъ сконхъ; надъ же клеврѣтотъ молѣаше и; слышавъ же ц(ѣса)рьтъ, разгнѣви са и посѣла кою своимъ и погуби оубинцѣаты; и ишедъше рабѣти събраша вса; и бѣсть праведникоу гробъ нещерага; възвѣша ветри и нападо на храмни жтѣ; и оиърѣша са храмни жтон; тогда вѣсташа дѣвѣти; приде господь рабѣтъхъ.* Така се срѣщатъ въ Супрасълския кодексъ, въ Асемановото, Зографското евангелие и пр. и други подобни примѣри. Сжщо тѣй се намиратъ и членни форми, образувани съ членъ съ: *родось, народось* (Зогр. ев.), *родъсь, иноплеменикъсь* (Остром. ев.), *образось, позорось* (Асем. ев.), *годось, градось, домъсь, мирось, уловѣкъсь, праздникось, храмось* (вж. цит. съч. „Членътъ въ бѣлг. и руския езикъ“, с. 14).

Български членъ днесъ по диалектитѣ има въ четири вида, образувалъ се отъ показателнитѣ мѣстоимения *тъ, съ, (о)въ, (о)нъ*, срав. напр. *волѣтъ (волот), волѣс, волов, волон; жената, женаса, женава, женана* и пр. Типоветѣ на първитѣ два члена намираме още въ старобългарскитѣ паметници, а нѣма съмнение, че по старобългарскитѣ наречия сж съществували и членни форми съ другитѣ две мѣстоимения. Съ течение на времето постепенно се разрушава склонението въ българския езикъ и, разбира се, паралелно съ това изчезва и сложното склонение на членнитѣ форми, отъ които уцеляватъ само общитѣ (генерални) падежи напр. *робѣтъ, робитѣ, жената, женитѣ* и пр. Досущъ това става и съ старото сложно склонение на прилагател-

нитѣ, и то въ по-голѣма мѣрка въ следствие на фонетични причини и на аналогия съ членната форма на сжществителнитѣ имена: добра-та вмѣсто добра; добро-то вм. добро; добри-тъ, добрийтъ вм. добрин и пр.

Членътъ въ руския езикъ е, както се вижда още на първъ погледъ, съвършено сходенъ съ българския и то до тамъ, че и тукъ се образували по аналогия и прилагателни членни форми отъ типа на българската форма добрийтъ, добрийтъ. Отъ многото примѣри за руския членъ (вж. ц. съч. Членътъ въ бълг. и рус. ез.) тукъ давамъ само нѣколко: умотъ у него, крѣпокъ; дѣволотъ по срѣдѣ ихъ; не знаю, кто за языкотъ меня держалъ; а царетъ чаетъ; лукавоетъ ихъ водить; святоетъ бы написалъ; зудить его слово; онъ лазилъ на небо; приклони тво ухото ко мнѣ; иной за сердцего ухватилъ; что вам старината помѣшала; плотъта у него вся смрадна; уже сатаната надо мною возитя. Членътъ и въ руския езикъ има пълно сложно склонение, което постепенно се атрофирва главно поради това, че падежната форма на първия компонентъ, който запазва падежното си окончание, достаточно е означавала падежната функция така щото самиятъ членъ (мѣстоименieto) постепенно се преобрѣща въ несклоняемъ формансъ съ една обща, установена форма то за тритѣ рода и за всички падежи въ единствено и множествено число. Въ писменитѣ паметници отъ XVI и XVII в. по-често се срѣщатъ падежни форми на члена, нпр.: уматого у нихъ ни крохи нѣтъ; и человѣкатого подведутъ; мнѣ царя-тото бѣднава жалъ; притащитъ съ небатого; мы не отнимаемъ царстватого; не отступай старяго-того благочестя; Давыдова-тото покаяннѣ; батькутому своему говорить; по кирпичю-тому стучаетъ; нищему-тому ничего не далъ; съ работѣмъ; измѣнитя умомѣмъ при духовникѣтомъ; сядеть дѣволотъ на пирутомъ; а работытоя было; нужитоя терпѣли; лишо саблитой при бедрѣ не написано; а гдѣ пуши гордоститой; тапачъ еретики изъ церквитой; женѣтой пьяной воздасть Богъ; дай ко главуту страдальческую; посмотри тво въ пазухуту; сердиты были и жыдитѣ; ноги-тѣ у него что стулчики; стало у меня костите щемить и жилите тянуть; у еретиковтѣхъ; намъ вѣдъ татартѣхъ много; на собактѣхъ плюнетъ; вора-мтѣмъ горько; сказывай людямтѣмъ; ты сдружился з бѣсамитѣми; съ сестрамитѣми не сообщайся; что ты меня о попахтѣхъ спрашиваешь?; въ иконахтѣхъ Богородица в рукахтѣхъ мяла и пр. и пр.

Днесъ още сжществува членъ въ народнитѣ руски говори, и то съ сравнително още запазени нѣколко падежни форми, и то най-много

въ северно-великорускитѣ говори. Доста примѣри сѣ записани отъ Новгородската губернія, отъ които се вижда, че общиятъ членъ то вече преобладава, но покрай него все още съществуватъ и форми като: мужикот, вѣкот, горшокот, жигалката, кобылуту, цѣнута, бабыте, упаките, домашніете, стариките. Докато въ единствено число преобладава генерална форма то, въ множествено число формата те още служи и като генерална. Нека приведа единъ откъслекъ отъ живата народна речъ въ Новгородската губернія, записана отъ Барсовъ Е. В. въ 1868 год., за да се види по-добре състоянието на атрофирацето се склонение на члена (вж. ц. с. Членътъ и пр. стр. 41): ...Приказали господа, щобы отдати замужь. Нехотѣлось дѣдушкѣ-то... на 15 году отдали, а семья-та была не мала; три деверя, четвертой свекоръ, а бабъ-те не было; одинъ-то овдовѣлъ, а тутъ холостые были два-те; а свекровь-то безъ ноги; руки и ноги отнялись у свекрови-те. Она была такая молодинькая, и мужу-то было 22 года. Она была легкая, на дѣло ловкая, и любили ее старики-те. А тетюшка и даетъ мнѣ яйцо: Ирменька, зглянитко ты глазком-то; ну вотъ я и увидѣла, какъ мнѣ яйцо-то даютъ. Ну вотъ убѣждали къ своимъ-те къ дядьямъ-те; а ужъ была по сему году какъ пожар-отъ былъ; ужъ пожар-отъ близко; ой вся деревня-та горить; у меня ребенок-отъ плачетъ; по томъ хлѣб-отъ былъ дорогой. Маленькая-та прала; ну вотъ эти ямы и жгемъ, человекъ-то пяти у ямы-те; а уголье-то носишь, замараешься; вымоешься, такъ глаза-те черные будутъ; руки-те устанутъ; день-отъ дологъ, трава-та была не коска, спину-то всю разворочала и плеча-та. Вѣдь святая-та земля не клиномъ пришла, вѣдь мѣсто-то хорошее и пр.

Въ Пермската губернія, на крайния североизтокъ, състоянието на членната форма, споредъ записани въ 1860 год. образци отъ говоримата проза, се представя въ следния откъслекъ, който давамъ за примѣръ: Жилъ неподалеку отъ нихъ какотъ купецъ... Мать, услышавши этотъ разговоръ и кричитъ купцу-ту. Вотъ каковы матери-те! Ну-ко, сказалъ онъ ей, выпей съ горя-та лучше. Пойдемъ выскопаемъ вонъ моего-та мужа... Що у меня, видишь, голова-та стрижена; а жених-отъ часто ходилъ. Вотъ, говоритъ, сужена-та, о которой говорили мнѣ; любятъ-жо хлѣб-отъ ись! Озеръ-то въ степѣ множество; мужик-отъ онъ естовой; а заѣзжай въ воду-ту; рыба-та въ степѣ-то больно хороша и пр.

Отъ изследванията на рускитѣ диалектолози се вижда, че членътъ като жива форма е още доста много разпространенъ по Русия, а именно по губерниитѣ: Новгородска, Пермска, Костромска, Олонска, Тверска, Ярославска, Архангелска, Вологодска, Владимирска, Вятска.

Казанска, Симбирска, Нижегородска, Рязанска, Тулска, а въ Сибирь въ Тоболската и Якутската губерния (вж. ц. съч. 45 и пр.).

Казаното до тукъ смѣтахъ за необходимъ предговоръ, за да мога съ по-голѣмо основание да поставя единъ другъ въпросъ: Щомъ началата на члена въ руския и българския езикъ, произлѣзли отъ постпозитивна употрѣба на показателнитѣ мѣстоимения, ни водятъ къмъ праславянския периодъ, нѣма ли следи отъ сжщата постпозитивна служба на мѣстоименията и въ другитѣ славянски езици?

II.

Този въпросъ, който често съмъ си задавалъ, ме подбуждаше преди всичко да търся опорна точка въ синтаксиса на показателнитѣ мѣстоимения на географично най-малко отдалечения отъ праславянската родина и въ нѣкои отношения твърде консервативния западнославянски езикъ — полския. Въ хода на моитѣ наблюдения преди всичко върху говоримия полски езикъ действително се указаха твърде чести случаи, когато употрѣбата на задпоставено показателно мѣстоимение *ten, ta, to* и пр. ми правѣше впечатление на членъ и то въ неговитѣ първи начала, когато показателното мѣстоимение заедно съ сжществителното още се чувствуватъ само като синтактична група, недоразвила се още въ сжщинско морфологично цѣло, композитумъ, но и неразличаваща се твърде отъ последния. Това се доказва и отъ факта, че покрай редовната флексия на мѣстоимението въ тази група често се явява и обща форма *to* за тритѣ рода и за всички падежи, както е и въ руския езикъ (позната само частично и въ българския: кой-то, коя-то, кое-то, кому-то, кого-то, що-то, какъв-то, каква-то, какви-то и пр. и пр.). Съ казаното се съгласява и обстоятелството, че и въ полския езикъ постпозитивно се срѣща мѣстоимението обикновено, когато се говори за предметъ, който преди това е вече споменатъ или е общо известно, така че показателното мѣстоимение и тукъ има, ако и въ много слаба мѣрка, относително-показателно значение, което тъкмо отличава члена отъ чисто-показателнитѣ мѣстоимения. Тѣзи случаи за които говоря и които ги слушахъ отъ интеллигентни поляци въ обикновенъ разговоръ и въ публични лекции, дадохъ поводъ да направя справка въ това отношение и въ писмената съвременна проза, като взехъ на посоки нѣкои научни и белетристични съчинения на именити писатели. Тази моя малка анкета подкрепи първитѣ ми наблюдения и оставаше да се справямъ по сжщия въпросъ и въ

старопольската писменостъ, което само отъ частъ успѣхъ да извърша, както ще се каже по-долу. Но и въ това състояние на изследването ми намирамъ, че въпросътъ заслужва да се изнесе публично, като мисля, че той не е още откъмъ тая страна засегнатъ въ езикословната литература.

Въ говоримия езикъ на полската интелигенция, както се каза вече, чувахъ често да се употрѣбя постпозитивно показателно мѣстоимение като напр. *miasto-to, rzeka-ta, wieś-ta, zabytki-te; Mazowsze-to to ziemia Mazurska*, и пр. пр. — и то тъкмо съ казаното относително-показателно значение. Сѣщиятъ синтаксисъ на мѣстоименията намѣрихъ въ честа употрѣба у мнозина прозаици писатели, отъ които тукъ ще приведа само нѣкои примѣри. Въ съчинението на проф. Jan St. Bystronъ, „Historja w pieśni ludu polskiego“: *Kilkanaście pieśni... pieśni te nie są źródłem historycznym (5); pieśń tę zapisał Kolberg (30); pieśń to podobna do poprzedniej (30); tekst ten jest ważny (34); tekst to bardzo rozśpiewany (39); że pieśni te są znane (44); że wiersz ten utworzony jest (61); nawiązuje pieśń o bitwie na Kopańskim moście... pieśń tę zapisał (61); do wypadków tych (61); jeden z tekstów wspomina o Kamińskim; tekst ten zanotował B. Ślaski (87); W. Kętrzyński zapisał dłuższą pieśń historyczną... Gawędzi nam pieśń ta o dobrych czasach (92); dziwnym trafem w pieśniach tych zachowały się... (103); lud w zdarzeniach tych nie brał udziału (9); tymczasem przypuszczenia te nie odpowiadają prawdzie (19); następuje zakończenie... zakończenie to wydaje się być pierwotnym (26); dla warstw tych (37); cała ta pieśń była już zapisana (46); w bardzo ciekawym tym tekście możemy wyróżnić (56); o krakowiaku tym pisze zasłużony zbieracz (59); tradycję tę podtrzymują... (59); cały ten tekst (69); dłuższy ten utwór zawiera... (97); lamentsy te mogły być reakcją (18) и пр. Общата форма то се среща често: *pieśń to (22, 23, 24, 27 и пр.); fakt to (28), tekst to (25, 39) и пр.**

Въ друго съчинение на проф. Bystronъ: „Uwagi nad dziesięciu pieśniami ludowymi żydów polskich“ намираме пакъ подобни примѣри: *na pytanie to odpowiedź trudna (1); ciekawego tego zagadnienia (2); związek pieśni tej z polską jest widoczny (3); jak sobie podróż tę wyobraża (3); gdzie pieśń ta powstała (4); pieśń ta pozostaje w związku ze znaną pieśnią (5); teksty te niejednokrotnie zapisano (6); pieśń to powszechnie w Polsce znana (6); pieśni te rozszerzyły się (7); znanej szeroko ballady... w balladzie tej jest (8); pieśń to jest tak prosta (10); że pieśń ta powstała (11), pieśń ta należy do.. (14).*

Въ това съчинение единъ пакъ се срѣща на постпозитивно мѣсто показ. мѣстоим. ów: *śpiewają też tekst ów jako koledę* (6).

И проф. Н. Уłaszyn често си служи съ постпозитивно мѣстоименіе; той по-често употребява и мѣстоим. ów. Така въ съчиненіето му „*Słowotwórstwo*“, печ. въ „*Gram. polska*“, стр. 207: *rozklada się na części składowe... Rozkład ów dzieje się; morfema ta ma realną egzystencję... Ale morfemy owe; ...że morfemy te różnią się* (208); *iż z dwu członów... człon ten nazywa dany przedmiot* (212) *z tworów tych* (214); *sufiks ten nie jest rodzimym* (214); *we wszystkich tych tworów* (225); *wyrazy te oznaczały* (235); *odcienie te uwidaczniają się* (236); *sufiks ten* (237); *typ ten pozbawiony jest produktywności; niektóre formy typu tego* (238); *czasowniki te oznaczają* (238, 239); *stosunek ten* (238); *stosunek ów dziś się poczuwa* (240) Отъ студията „*Jakub Ciszyński, poeta łужиcki*“ отъ проф. Уłaszyn отбелѣзвамъ следнитѣ примѣри: *towarzystwo to* (5, 6); *gmach ów stanął na miejscu* (6); *rys ten* (10).

Сжщото се повтаря въ стила и на други учени, както между по-старитѣ така и между по-младитѣ.

Прегледахъ нѣколко разказа отъ Sienkiewicz-а и констатирахъ, че този виденъ писателъ много рѣдко прибѣгва къмъ постпозиция на показателното мѣстоименіе и то само въ характеристични за значеніето случаи на повторения, когато се говори за споменати предмети, сравн. напр. *po tę przespaliśmy* (15); *ludzie U-Doe różnią się zastrzonymi przednimi zębami. Zęby te są osadzone..* (16, вж. *Pieszono przez Czarny Łąd. Listy z Afryki. II*). *Opowiedział mi spotkanie... Opowiadanie to powtarzam* (3); *zajechałem do Maripozy... Miasto to liczyło* (3); *potem wszystko to wywędrowało* (4); *Dziwny starce, dziwna raso ludzka... Ale rasa ta wymiera z wolna* (15); *skąd ci się wziął ten język? Język to nie dzisiejszy* (16, вж. *Wspomnienie z Maripozy*); *zyskaliśmy w tej chwili opinię... Opinia ta podnosiła naszą powagę* (14); *ukazała się czarna ogromna głowa... głowa ta zanikła pod wodą* (23, вж. *Listy z Afryki I*).

Изобщо въ стила на Sienkiewicz-а се избѣгва въпросната постпозиция; очевидно е, че това се дължи на съзнателно по-изисканъ литературенъ езикъ. Това избѣло може да се каже за Wł. Reymont, у когото постпозицията на показ. мѣстоименія съвършено я нѣма. Въ повестъта му „*Z ziemi Chełmskiej*“ напразно търсихъ поне единъ примѣръ; сжщо така нѣма нито единъ примѣръ въ разказа „*Pewnego dnia*“ и др. У Reymont-а вжду последователно е прокарана препозиция, което е рѣдкостъ у други полски писатели. Така напр. у писателя Aleksander Świętochowski „*Hymn niemych. Woły*“, все пакъ

тукъ-тамъ се срѣщатъ задпоставени мѣстоименія: skorupa ta obrosła tu (3); w krainie tej nie było ciepła; każdy niósł w ręku swoje serce... Z niektórych serc tych (4); odznaczenie to wywołało śmiechy (12); cały ów krajobraz (15); walce tej woły przyprawywały się (17).

Паралелно съ показателнитѣ мѣстоименія се срѣщатъ поставени на второ мѣсто и други прилагателни мѣстоименія както и изобщо прилагателни имена. Тѣ не съставляватъ предметъ на мѣстата студия, защото у тѣхъ не се измѣнява заедно съ синтактичния имъ редъ и тѣхната функция нито пъкъ постпозицията води къмъ сложна морфологична цѣлостъ, както е случай при показателнитѣ мѣстоименія, отъ които се развива и членъ. Цитуванитѣ по-горе примѣри споредъ мене представляватъ традиционно съществуване отъ прастаро време на онѣзи праславянски типични синтактични групи, отъ които въ руския и въ българския езици се доразвили същински членни форми. Въ днешния полски езикъ — народенъ и литературенъ — по традиция стариятъ навикъ съ задпоставено показ. мѣстоименіе живѣе и неосетно съ него се свързва и изтъкнатата по-горе тънка функционална разлика. Последната съзнателно не се схваща, и затова намираме, покрай посоченитѣ примѣри съ постпозиция, въ същитѣ и въ подобни тѣмъ примѣри и препозиция на мѣстоимението; съществува колебание, въ което далечъ преобладава препозицията. Очевидно е, че тенденцията е, споредъ найдобритѣ стилисти-поети, изключително да се прокара последната като правило.

Съ огледъ къмъ старинския произходъ на постпозитивната служба на показателнитѣ мѣстоименія очакваме тя да се поддържа непрекъснато въ полския езикъ презъ миналитѣ столѣтия въ писмеността и даже тя да се срѣща по-често. И въ действителностъ така е, само че сравнително малкото стари писмени източници, които съ тази цѣль можахъ да прегледамъ, не сж достаточни, понеже не за всички може да се знае, доколко у тѣхъ не е отразено чуждо литературно-езиково влияние или доколко точно предаватъ народния езикъ относително синтактичната тънкостъ, която се изразява въ реда на частитѣ на изречението. Обикновено минава за чистонароденъ езикътъ на тѣй нареченитѣ „goty“ — протоколирани клетвени показания на хора отъ народа по сѣдебни дѣла —, и затова азъ прегледахъ нѣкои такива показания отъ края на XIV вѣкъ отъ Познань. Указватъ се обаче показанията толкова кратки и толкова шаблонни по стилъ, че не сж твърде годни за този родъ синтактични изследвания. Дори може да се усѣмни човѣкъ, че писарьтъ, който е писалъ протоколитѣ, да ли се е водилъ точно по езика на свидетелитѣ предъ

видъ на колебанията, които и тогава сж сжществували между пре позиция и постпозиция на мѣстоименията.

Преглеждахъ „Wybór zapisek sądowych grodzkich i ziemskich wielkopolskich z XV wieku“ (вж. Fr. Piekosiński, Studya, rozprawy i materiały z dziedziny historyi polskiej i prawa polskiego. T. VI, zes. 1, Kraków 1902). Правихъ си извадки отъ познански goty отъ 1400 год. съ огледъ и къмъ други езикови особености. Относително нашия въпросъ тѣзи „записки“ се указватъ твърде еднообразни, съ установена препозиция на мѣстоименията изобщо, нпр.: Tako mi pomoci bug y swanti †, iaco Mikosz wrocil Thome ten conn czalo (23); ...iaco to swatezǒ, iaco Thomina szostra wnosla w tǒ dziedzinǒ sto grziwen (30); na ti dziedzini (52); ...iaco ten conn stal za dzeszancz krziwen (46); ...o tǒ rzecz (27); ...yszesmi bili na tem sandze ...k temu bidlu (145) и пр. Таково установено мѣсто предъ сжществителното иматъ и другитѣ мѣстоимения: za iego conn; na yego rokoymie y vesla na yego dom; s yego domu; wsdawal swey zene; dal plat swym synowczom и пр.

Напротивъ въ Софинната библия (издание на Małeckі) употребата на мѣстоименията върви колебливо, а повече постпозитивно: tedy siǒ w tich dnyoch stalo; ti a mǒsze twoy (191); w nyemsz ten stari prorok bil; to usliszaw prorok ten, rzekl (195); tu gdesz yest Achias prorok ten, gen mowyl mnye (196); synowe yego; tego dnya, a ta slowa (194); w domu yego pan bog twoy (195); podle slow ust mich (201); slugǒ swego (202) и пр.

Още по-вече преобладава постпозиция на мѣстоименията въ Пулавския псалтиръ (вж. изданието на проф. St. Słoński, Psalterz Puławski, 1916), срав.: smok ten; lyud twoy ten; gospodzyn ten czy yest bogiem; od pokoyenya tego; na drodze tej; psalmy ty; ze wszex tych; we wszex tych; pręt i lyaska ta yesta nye vczyeszyla. И другитѣ мѣстоимения заематъ обикновено второ мѣсто: bog twoy, sluga twoy, gnyewa twego, duszę moję, chleba mego. dobitka swego, w czas swoy и пр.

И въ Флориянския псалтиръ се срѣщатъ почти сжщитѣ примѣри: smok ten, gospodzyn ten; na obludzanye gemu, w glowǒ iego; od oblicza twego, w obroczeniu neprzyczela mego, modlitwǒ moję, iǒzik nasz и пр. (вж. изданието на Nehring).

За сега спирамъ съ тия примѣри отъ старополскитѣ паметници, които ще трѣбва по-щателно да се изучатъ по нашия въпросъ.

Въ втория главенъ западнославянски езикъ, чешкия, примѣритѣ съ задпоставено показателно мѣстоимение сж много по-рѣдки, отколкото въ полския. Показателното мѣстоимение ten, ta, to въ чешкия

езикъ обикновено е засилено съ общата показателна частица *to*, така че и въ постпозитивно положение показателното значение се акцентуира: *vývoj to, organizace tato, podmínky tyto, vojsko to, v situaci té* и пр. Забележително е, че въ сърбо-хърватския езикъ постпозицията на показателнитѣ мѣстоимения съвсемъ я нѣма; съ това той рѣзко се отличава отъ българския езикъ.

София, VII. 1927.

Witold Taszycki.

Stanowisko języka łużyckiego.

§ 1. Zagadnieniem stanowiska języka łużyckiego i jego stosunku do innych języków zachodniosłowiańskich nikt się dotychczas systematycznie nie zajmował. Wypowiadane bez uzasadnienia lub z bardzo powierzchownem uzasadnieniem zdania,

1) że język łużycki należy do grupy czeskiej, dzielącej się «in ost-
tzechisch (tzechisch im engeren Sinne und slowakisch) und westtzechisch
(sorbisch), die beide, wie bekannt, wieder in dialecte und mundarten zer-
fallen» (A. Schleicher: Laut- und Formenlehre der polabischen Sprache,
Petersburg 1871, str. 17),

2) что группу ляхскую (поляковъ съ кашубами и полабанъ)
можно соединить въ одно болѣе общее цѣлое съ лужичанами, и та-
кимъ образомъ выдѣлѣтъ изъ всего славянскаго языкового міра осо-
бую группу славянъ сѣверо-западныхъ въ тѣсномъ смыслѣ (J. Bau-
doin de Courtenay w artykule Славянскіе языки w Энциклопеди-
ческій словарь, t. XXX, 1900, 331),

3) że język łużycki stanowi osobną grupę dla siebie (S. Ramułt:
Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego, Kraków 1893, str. XLIII);
tak samo F. Lorentz, zaznaczający przytem, że łużyckie «vielleicht mit
dem tzechisch-Slovakischen in näheren Beziehungen steht» (Das gegen-
seitige Verhältnis der sogen. lechischen Sprachen, JArch. XXIV, 1902, 72),

oraz inne tego rodzaju poglądy nie przedstawiają prawie żadnej
wartości. Dużo prawdziwego światła na tę kwestję rzucił dopiero
prof. K. Nitsch w rozprawie p. t.: Stosunki pokrewieństwa języ-
ków lechickich (MPKJ. III, 1907), w której między innymi do-
wodzi, że «wobec silnych związków języka łużyckiego z polskim
niepodobna go łączyć za Schleicherem (Polabische Spr. 17) z czesko-
słowackim w jedną grupę zwaną przezeń czeską. Są to dwa odrębne,
równorzędne języki, z których pierwszy jest ogniwnem między grupą
lechicką a czeską, jak terytorjum kaszubskie pośredniczyło między

połabskiem a polskim» (l. c. str. 54—5), wiele do zrozumienia stanowiska łużycczyzny przyczynił się prof. J. Rozwadowski w artykule: Stosunek języka polskiego do innych słowiańskich (Enc. pol. II, 1925). Dzielać zachód Słowiańszczyzny zasadniczo na trzy językowe całości: lechicką, łużycką i czesko-słowacką, powiada jednak prof. Rozwadowski, że «grupa łużycka wydaje się na ogół mniej wyrazista niż tamte dwie i nieco bliższą lechickiej niż czeskiej» (str. 68). Ponieważ zarówno prof. Nitsch, jak i prof. Rozwadowski zagadnieniem stanowiska języka łużyckiego zajmowali się raczej ubocznie, w związku z roztrząsaniem innych kwestyj, nie od rzeczy więc będzie przyglądać się łużycczyźnie dla niej samej. Sprawa domaga się opracowania tembardziej, że nie tak dawną próbę jej wyjaśnienia, jaką uczynił A. A. Szachmatow, trzeba uznać za chybioną. Poglądy swoje w tej mierze wyłuszczył Szachmatow w artykule: *Замѣтки по исторіи звуковъ лужицкихъ языковъ*, Изв. XXI, 2 (1916) 237—76, będącym równocześnie recenzją znakomitego studjum L. W. Szczerby z zakresu dialektologii łużyckiej p. t.: *Восточнолужицкое нарѣчье. Т. I, Петроградъ 1915*. Przyjmując istnienie prajęzyka łużyckiego, równorzędnego innym członkom zachodniosłowiańskiej grupy językowej, usiłuje Szachmatow wskazać cechy specyficznie łużyckie. Cech tych naliczył aż 29. W omawianie ich wdawać się nie będę, ponieważ trafną ich ocenę podał już K. H. Meyer w swoim zadaniom językoznawstwa słowiańskiego poświęconym przyczynku w Księdze pamiątkowej ku czci Streitberga (Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für Wilhelm Streitberg, Heidelberg 1924). Wykazał tam Meyer kruchość podstaw tezy Szachmatowa, która w tej przynajmniej formie, w jaką ją ujął Szachmatow, ostać się nie może.

Ze względu na przejrzystość artykułu rozpatrzę w dalszym ciągu najpierw te właściwości języka łużyckiego, które dzieli z obszarem lechickim, następnie właściwości wspólne z grupą czesko-słowacką, wreszcie osobliwe cechy łużyckie, jakich nie znają dwie inne rodziny zachodniosłowiańskie. W ten tylko sposób będziemy mogli dojść do bliższego zdania sobie sprawy z roztrząsanego tu zagadnienia.

I.

§ 2. Na pierwszy plan w zestawieniu wspólności lechicko-łużyckich wysunąć trzeba dla starożytności zjawiska zmianę prasłow. połączeń *telt, toll, tert, tort* ⇒ *tlet, tlot, tret, trot*. Zachowanie się wymienionych grup na gruncie łużyckim wykazuje ten sam stopień rozwoju, co w języku polskim. Jedynie przy grupie *tort* łużyckie nie dostarcza oboczności *tart*, której ślady widzimy w języku polskim, z którą w pewnych określonych warunkach spotykamy się w dialektach pomorskich (Rozwa-

dowski: Przyczynki do fonetyki języka polskiego, RS. V, 37 i nast.), która upowszechniła się w języku połabskim. Nie znajdziemy również (poza wypadkami identycznymi z polskimi) na podłożu łużyckim utożsamienia grupy *telt* z *tolt*, przeprowadzonego najzupełniej w połabszczyźnie, znanego dobrze narzeczom pomorskim.

telt ⇒ *tlet* (|| w określonych ściśle razach *tlot*): dł. (*w*)*lac*¹), gł. *wlec* 'wlec'; dł. gł. *mloko*, Meg.²) *mleko* 'mleko'; dł. gł. *žtob* 'žłób'.

tolt ⇒ *tlot*: dł. *bloto*, gł. *blóto* 'bloto'; dł. *glos*, gł. *htós* 'głos'; dł. gł. *mlody* 'młody'.

tert ⇒ *tret*: dł. *brjemje*, gł. *brëmjo*³) 'brzemie'; dł. (*w*)*rjod*, gł. *brjód* 'wrzód'; dł. *drjowo*, Meg. *drjewno*, gł. *drjewo* 'drzewo'; dł. *brjaza*¹), Meg. *brjeza*, gł. *bréza*³) 'brzoza'.

tort ⇒ *trot*: dł. gł. *broda* 'broda'; dł. *brozda*, gł. *brózda* 'brózda'; dł. *droga*, gł. *dróha* 'droga, stpol. i dial. dróga'.

Identyczność dążności i początkowego rozwoju uderzająca. Toż samo da się powiedzieć o nagłosowych grupach *ort*, *olt*, łączących łużycką z językami północnosłowiańskimi wogóle w przeciwieństwie do języków południowosłowiańskich. Akutowane *ort*, *olt* przeszło w *rat*, *lat*: dł. gł. *radto* 'radło'; dł. *lacny*, gł. *lačny* 'łaczny'; cyrkumfektowane w *rot*, *lot*: dł. gł. *rola* 'rola'; dł. *tokś*, gł. *tohc* 'łokieć'.

§ 3. Zachowanie się prasłow. grup *třt*, *třt* na gruncie łużyckim w szczegółach jest różne od ich lechickiej kontynuacji, wspólna jednak podstawa rozwoju w obu razach aż nadto dobrze widoczna.

třt w dł. ⇒ *tärt* ⇒ *tart* (|| dial. *tert*): *marscaś* 'marszczyć', *parskaś* 'parskać'. Że rozwój połączenia *třt* przeszedł zaznaczoną tutaj drogę, dowodem tego fakt, iż po *k*, *g* ukazało się przed *-ar-* zmiękczenie, w innym wypadku najzupełniej niezrozumiałe: *kjarmiš* ⇐ **kärmiş* ⇐ **kärmiş* ⇐ **krmiti* 'karmić', *gjarb* ⇐ **gärb* ⇐ **gärb* ⇐ **grbъ* 'garb', ale *chart*⁴), 'chart'. *Gerdy* (t. j. *đerdy*) 'hardy': *geńce* (t. j. *đerce*) 'garnki, garńce'; *skeržba* (t. j. *skeržba*) 'skarga' mówiono jeszcze w 2. poł. XVI w. na zachodzie Dolnych Łużyc (dialekt lubniowski), ale w 2. poł. w. XVIII pojawiają się już formy oboczne z *-ar-*: *gjerdy* || *gjardy* 'hardy'; *gjerb* ||

¹) Przejście *e* ⇒ *a* w dł. drugorzędne, podobnie *e* ⇒ *o* w cytowanym dalej wyrazie dł. gr. *mloko*, dł. *drjowo* i pod

²) H. Megisera słowniczek dolnołużycki z r. 1603, ogłoszony przez M. Hórnikę p. t.: *Delnjoserbske słowa ze słownika H. Megisera*, Čas. Mać. Serb. XXI (1878). Słowniczek ten jest jedynym pomnikiem wymarłego już naczeczga gubińskiego.

³) *ě* drugorzędne.

⁴) Przy różnicy między kontynuacją *křt*, *gřt* a *chřt* por. różnicę, którą widzimy w traktowaniu prasł. połączeń *ke*, *ge*, *he* ⇒ dł. *ke*, *je*, ale *che*: *ky*, *gy*, *chy* ⇒ *ki*, *gi*, ale *chy*.

gjarb 'garb'; *kjercma* || *kjarcma* 'karczma'. Rozwój *tjt* w *tert* spotkamy jeszcze i dzisiaj w narzeczach granicznych (między Dolnemi a Górnemi Łużycami.

tjt w gł. ⇒ *tort*: *moršćec*, *porskać*, *kormić*, *korčma*, *horb*, *khort* 'chart'.

Jeżeli w grupie *tjt* -*j*- znalazło się przed spółgłoskami przedniojęzykowymi twardymi, przeszło ono w łużyckim tak, jak w lechickim, w -*j*-, tworząc w ten sposób w wyrazach do jednego rdzenia należących oboczność głosową *tjt* || *tjt*, która w następstwie dała dolnołużycką oboczność *tert* (prawdopodobnie ⇐ *tirt*) || *tart* (⇐ *tärt*), górnołużycką *tert* (prawdopodobnie ⇐ *tirt*) || *tort*: dł. *smjers* 'śmierć' || *humarty* 'umarły', *wjersės* 'wiercić' || *zawartnuš* 'obrócić' — gł. *smierć* || *morwy* ⇐ *mortwy* 'martwy', *sorna* 'sarna' || *sernjo* 'sarnię'. Brak palatalności przed -*ar*- w dyspalatalizowanym *tjt* w języku łużyckim i polskim przeciwstawia je językowi połabskiemu i narzeczom pomorskim, które -*j*- przed przedniojęzykowymi twardymi rozwinęły w -'ar-' (z czego w połab. -'or-', por. kasz. *cwardě*, połab. *torda* 'twardy').

Przed spółgłoskami innych rzędów *tjt* (prawdopodobnie poprzez *tirt*) ⇒ *tert*, przyczem uderzy nas szczególna zgodność w połączeniach *tj* + wargowe, *tj* + gardłowe między narzeczami pomorsko-polskimi a górnołużyckimi, na którą zwrócił uwagę prof. Rozwadowski w cytowanym już artykule (Enc. pol. II, 61—2). W wypadku wspomnianym i tam i tu utrzymała się palatalność wzgl. jej ślady, podczas gdy gdzieindziej wcześniej zanikła: *mjeřwić* 'mierzwic'; *wjeřba* 'wierzba': *pjeřchnyc*, *pjeřchać* 'pierzchnąć, pierzchać' itp. Pozatem: *pjeřšćen* 'pierścien', *čern* 'cierń', *seršć* 'sierść'. Dolnołużyccyzna we wszystkich tych wypadkach ma *tert*: *mierwiš*, *wjerba*, *šerń*, *seršć*.

W dziejach połączeń *tjt*, *tjt* zarówno w lechickim, jak i w łużyckim, widzimy mimo wyników trochę odmiennych działanie jednej i tej samej dążności, która wypłynęła z wspólnej predyspozycji do zmian ilościowo identycznych, jakościowo podobnych.

§ 4. Końcowe słowa rozdziału poprzedniego dadzą się równie dobrze zastosować do połączeń *tjt*, *tjt*. Odpowiednikiem prasłow. *tjt* jest w gł. *tott*: *kholm* 'chółm, pagórek'; *wot-motwić* 'odpowiedzieć', por. pol. *mówić* ⇐ *motwić*; *stolp* 'słup', ale *slónco* 'słońce'; *kolbasa* 'kielbasa'. Za prasłow. -*j*- przed przedniojęzykowymi twardymi mamy w gł. -*ol*-, stąd oboczność: *polny* 'pełny' || *pjelnić* 'pełnić', dalej jest -*ol*- kontynuatorem -*j*- w wypadkach takich, jak: *dolhi* 'długi', *tolc* 'tłuc'; *čolm* 'czółno', *žolty* 'żółty'. Po wargowych a przed przedniojęzykową miękką lub każdą spółgłoską innych rzędów *tjt* (prawdopodobnie poprzez *tilt*) dało *telt*: *mjelčec* 'milczec', *wjelk* 'wilk'. Por. przy tem pomorskie resztki: *Döufjē* (*Jězoro*, *bruždä*), *stò-upsjē*, jezioro *Dolgen* 1385 w pow. człu-

chowskim (Rozwadowski, Enc. pol. II, 382), oraz polskie imię *Dulgota* w bulli z r. 1136.

Polską rozmaitość odpowiedników *tl̥t*, *tl̥t* oddaje dokładnie narzecze dolnołużyckie; tutaj *-l̥-* po tylnojęzykowej (\Rightarrow *-ät-*) \Rightarrow *-at-*: *kjatbas* 'kielbasa', po przedniojęzykowej \Rightarrow *-lu-*: *stun̥co* || (późn). *styn̥co* 'słońce', *sl̥up*; dyspalatalizowane *-l̥-* (\Rightarrow *-ät-*) \Rightarrow *-at-*: *watma* (\Leftarrow **wätna*) 'wełna'; *-l̥-* po przedniojęzykowych \Rightarrow *-lu-*: *dl̥ug*, *dl̥ujki* 'długi', *tl̥usty*; *-l̥-* po szypiących \Rightarrow *-ot-*: *coln̥* 'czółno', *žott̥y* 'żółty'; *-l̥-* po wargowych a nie przedniojęzykowymi twardymi (\Rightarrow *-il-*) \Rightarrow *-'et-*: *mjelcaš* 'mилець', *wjelk* 'wilk'. Jakubica¹⁾ i Megiser mają jeszcze *milcaš*, *wilk*, obok czego u Meg. *wjelcyca* 'wilecyca'. W narzeczach dziś jeszcze spotkamy postać *wilk* i pod.

Górnołużycczyzna — jak z tego widać — zatrzymała się na starym punkcie rozwoju, nie odskakującym znowu tak bardzo od stanu, jaki niegdyś, w w. X—XI, także w języku polskim panował. Dolnołużycczyzna równoległe do niego i zgodnie z nim poszła dalej, dzięki czemu dziś jeszcze w tym tu zakresie prawie że się pokrywa z językiem polskim.

§ 5. Przypatrzmy się teraz, jak się odnoszą dialekty łużyckie do najcharakterystyczniejszej cechy lechickiej: rozszczepienia pełnogłosek przednich i zgłoskotwórczych *ǰ*, *ǫ* w zależności od następujących spółgłosek. Zjawisko to nie jest obce językowi łużyckiemu, który jednak dla przyczyn niżej wyłuszczonych ograniczył je tylko do *e*, *ǰ*, *ǫ*. Wymienione głoski w bezpośrednim położeniu przed spółgłoskami przedniojęzykowymi twardymi ulegają pod ich wpływem dyspalatalizacji, skutkiem czego przechodzą w *o*, *ǰ*, *ǫ*.

O dyspalatalizacji *ǰ*, *ǫ* przed przedniojęzykowymi twardymi mówiłem już w rozdziałach poświęconych tym sonantom.

Przejście *e* \Rightarrow *o* w tych samych warunkach znane jest i dialektom i zabytkom, objęło cały język łużycki zarówno poziomo, jak i pionowo: dł. *gusor*, gł. *husor* 'gęsior'; dł. *kacor*, gł. *kačor* 'kaczor'; dł. *colo*, gł. *čolo* 'czoło'; dł. gł. *klon* 'kłon'; dł. *lod*, gł. *lód*, 'lód'; dł. *(p)cota*, gł. *pčota* 'pszczoła'; dł. *sotša*, gł. *sotra* 'siostra'; dł. gł. *žona* 'kobieta, żona'; dł. gł. *žorawa* 'żóraw'. Można dyskutować o mniejszej lub większej swobodzie w przeprowadzeniu zjawiska na podłożu łużyckim w porównaniu z jego odpowiednikiem na gruncie polsko-pomorskim, niepodobna przecież inaczej niż tam jego istoty pojmować. Faktem jest bowiem, że w języku łużyckim spotkamy się z wielką liczbą pozornych uchyleń

¹⁾ Przekład Nowego Testamentu w dł. nie istniejącym już dzisiaj dialekcie żorowskim z r. 1548. Ewangelję św. Marka z tego zabytku ogłosił A. Leskien w artykule: Das sorbische Neue Testament von 1548, JArch. I (1876) 161 i nast.

od zasady ogólnej, z wielką liczbą wykolejeń, mających swoje źródło w wewnętrznej i zewnętrznej analogji. Wiemy jednak o tem dobrze, że wykolejenia podobne trafiają się również w językach lechickich. Stąd pochodzi występowanie niekiedy przegłosu $e \Rightarrow o$ przed spółgłoskami wargowemi i tylnojęzykowemi, co więcej, objęcie przegłosem, wiele coprawda rzadziej, łużyckiego (i pol.-pom.) $e \Leftarrow o$, e : dł. *sułżog*, gł. *sułżoh* 'knot' \Leftarrow -*žegž*, dł. *wóžog* 'ozóg', por. jeszcze pol. *pożoga*: dł. gł. *macocha* 'macocha': dł. *cop*, gł. *čop* 'czop'; gł. *susod*, ale dł. *sused* 'sąsiad', por. pol. *piosnka*: dł. *kózoł*, gł. *kozol* 'koziół'; dł. *wósoł*, gł. *wosol* 'osioł' etc. Jasnym jest, że między dialektami poszczególnymi znajdują się pewne różnice, że wahania zauważymy nawet w obrębie jednego narzecza: a) dł. *grjobto*, gł. *hrjebto* 'pogrzebacz'; dł. *śota*, gł. *četa* 'ciotka'; b) dł. *zeleny* || *zelony* 'zielony'; dł. gł. *popjet* || *popjot* 'popiół'. Jeżeli odstępstw od normy w literackim języku łużyckim jest więcej, niż w języku polskim, to stoi to w związku z bardzo późnym wytworzeniem łużyckiego języka literackiego (wzgl. łuż. języków literackich), z rozleglejszym współżyciem w nim form dialektycznych. Gdybyśmy tak wzięli pod uwagę polskie narzecza ludowe, nie mniejsze wahania i w nich dałyby się naocznie wykazać. Ogółem więc biorąc, typ *žona* || *ženíc(š)* przeszedł na Łużycach także koleje, jak na gruncie polskim i pomorskim.

Cały ten proces jak w języku polskim, tak i w łużyckim, nie ma nic wspólnego z miejscem akcentu (Muka¹), Meyer²), ani też z intonacją (Szczerba³). Stoi on w związku tylko z pozycją w wyrazie, uzależniony zaś jest od warunków wyżej wymienionych⁴).

Teraz słów parę jeszcze poświęcić trzeba będzie samogłoskom *ř*, *ę*, ulegającym w językach lechickich rozszczepieniu w zależności od następującej spółgłoski. Narzecza czystołużyckie z wyjątkiem mużakowskiego, o ile o *ě* idzie, wykazują tylko niezależne ich warjanty. Poszło to stąd, że *ę* już przed rozpoczęciem okresu, w którym spółgłoski przedniojęzykowe twarde dyspalatalizowały poprzedzające pełnogłoski szeregu przedniego, odnosowiło się i przeszło w głoskę, której kontynuatorem jest dł. *ě*, gł. *'a* (\Leftarrow *'ä*). Mamy tu przyczynę historyczną. Przyczyna nierozszczepienia prasłow. *ě* jest charakteru artykulacyjnego,

¹) Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialekte und des Obersorbischen, Leipzig, 1891, str. 51 i nast.

²) Der oberwendische (obersorbische) Katechismus des Warichius (1597), Leipzig 1923, str. 36.

³) l. c. 171 i nast.

⁴) Odmienne zdanie Szachmatowa l. c. 266 nie znajduje w niczem potwierdzenia.

prałużycka bowiem kontynuacja prasłow. *ě* była pełnogłoską znacznie wyższą i przedniejszą od pokrewnego jej *e*, miała coś z właściwości *i*, i dlatego oparła się wpływom dyspalatalizującym. Do podobnego twierdzenia upoważnia nas dzisiejsza głosowa wartość lużyckiego odpowiednika prasłow. *ě*, będącego tutaj (o ile drugorzędnie nie złało się z *e*) pełnogłoską wysoką obniżoną, przednią wewnętrzną, napiętą, zatem bardzo zbliżoną do *i*, czego odbicie mamy w grafice lużyckiej w najdawniejszych już zabytkach, a nawet w dzisiejszym języku, por. n. p. dl. *gnie* 'gniew', *žiše* 'dziecię', *Nimc* 'Niemiec'.

Rozszczepienie prasłow. *ę* w warunkach lechickich znalazło wymarłe oddawna narzecze żarowskie, por. *pjutŷ* 'piąty', *custo* 'często', *miuso* 'mięso' (Muka, Gram. 86—7), przejście *ě* \Rightarrow 'a' znał zarówno dialekt żarowski, jak i gubiński, por. żar. gub. *caŷy*, *gŷazdo*, *šaŷo* 'ciało' itp. Muka, Gram. 63—4). Że jednak oba te dialekty rozwijały się pod silnym wpływem polskim, o ile wogóle nie były mieszanymi narzeczeniami polsko-lużyckimi, jak przypuszcza prof. Nitsch (l. c. 9), trudno więc z faktów powyższych wyciągać jakieś dalsze wnioski dla dziejów wokalizmu lużyckiego. Jest rzeczą zasługującą na uwagę, że przejście *ě* \Rightarrow 'a' znajdziemy dziś jeszcze w dialekcie mużakowskim (Szczerba, l. c. 156 i nast.), co może nie bez słuszności tłumaczy Szczerba wschodniem pochodzeniem jego nosicieli (l. c. 192).

§ 6. Rozwój prasłow. półgłosek *z*, *ʒ* dzieli terytorjum lużyckie na dwie części, podobnie zresztą jak i obszar lechicki, pominawszy już nawet połabską dyspalatalizację jeru miękkiego i wokalizację jerów słabych. Jery słabe w luż. i pom.-pol. zanikły. Kontynuacją prasłow. *ʒ* na całym obszarze lużyckim i lechickim jest *e* (w połab. \Rightarrow *a*): prasłow. **dʒnʒ* \Rightarrow pol. *dzień*, połab. *dan*, dl. *žēn*, gl. *džēn*; prasłow. **vʒsʒ* \Rightarrow pol. *wieś*, połab. *vas*, dl. *wjas* (\Leftarrow *wjes*), gl. *wjes*; różnica dotyczy prasłow. *z*, co do wokalizacji którego dolnołużyccyzna idzie w parze z językiem polskim, rozwijając *z* \Rightarrow *e*: prasłow. **bʒzʒ* \Rightarrow pol. *bez*, dl. *bez*, górnołużyccyzna natomiast zgodnie z połabcyzną, jak to wykazał prof. Lehr-Splawiński: Mowa dawnych Połabian w stosunku do grupy językowej pomorsko-polskiej, Sl. Occ. I (1921) 140—1. Przegłasza więc głużyccyzna *z* \Rightarrow *o*: prasłow. **bʒzʒ* \Rightarrow połab. *bās*, gl. *bóz*. Spotykana od czasu do czasu dl. kontynuacja *z* jużto wyłącznie przez *o*: dl. *son*, gl. *son* || *šón* 'sen', jużto przez *e* || *o*: dl. *wes* || *woš*, gl. *woš* 'wesz' polega na wpływie głużyckim. W wypadkach zaś takich, jak dl. *baz* (obok zresztą *bez*) mamy do czynienia z późnym, analogicznym przejściem *e* (\Leftarrow *z*) \Rightarrow *a* pod wpływem regularnego dłużyckiego przejścia *e* (\Leftarrow *e*, *ʒ*) \Rightarrow *a* w pewnych ściśle określonych warunkach, Muka Gr. 60; stosunek dl. *pjas*: *psa* wywołał stosunek *baz*: **bza* || **bzu* (dziś *baza* || *bazu*) zam. *bez*: **bza* || **bzu*, przyczem

silne poczucie niepalatalności spółgłoski *b* przeszkodziło jej ewentualnemu analogicznemu spalatalizowaniu.

Właściwość, którą teraz poruszę, łączyła niegdyś ściśle całe Łużyce z dialektami zachodniopolskimi, łączy je jeszcze dzisiaj z dialektami pomorskimi. Jest nią zanik obu jerów w sufiksach *-aks* *-aks*, *-acs* i w wypadkach podobnych: dł. *kótk*, gł. *kołk* 'kołek'; dł. gł. *zbytk* 'reszta'; dł. *młóženč*, gł. *młodženc* 'młodzieniec'; dł. *kopś*, gł. *kopć* 'kopiec'. Fakt to dobrze znany Kaszubom, por. *kwjãtk*, *dõymk*, i t. d., spotykany w dawniejszej dobie języka polskiego, por. choćby tylko z bulli z r. 1136: *Datk*, *Domk*, *Krostawc* i i. Język polski zwolna usunął tę właściwość, drobne tylko jej ślady zauważymy gdzieniegdzie na północy Polski, kontynuuje ją stale kaszubszczyzna i łużycczyzna.

§ 7. W sposób niezwykle zdecydowany wiąże język łużycki z językami lechickimi, a przynajmniej wschodniolechickimi, wybitna palatalizacja spółgłosek przed wszystkimi pełnogłoskami przednimi, której jednakowy charakter jasno wystąpi, jeżeli zestawimy sobie odpowiednie rozdziałki z przytaczanej już pracy prof. Rozwadowskiego: Stosunek języka polskiego do innych słowiańskich, Enc. pol. II, 63—4. Chciałem tu tylko silniej podkreślić późność pewnych różniących dziś łużycczyznę, polszczyznę i pomorszczyznę szczegółów. Idzie mi w pierwszym rzędzie o łużycki zanik palatalności w spirantach *ś*, *ź*. Zanik ten nastąpił dopiero po ukończeniu procesu, rozszczepiającego prasłow. *e* na *e* i *o*, w innym bowiem razie nie można sobie wyobrazić przejścia prasłow. **sestra* (\Rightarrow łuż. **s'estra* \Rightarrow **s'ostra*) \Rightarrow dł. *soša*, gł. *sotra* 'siostra'; prasłow. **veselz* (\Rightarrow łuż. **v'es'el* \Rightarrow **v'es'ol*) \Rightarrow gł. *wjesoly*, dł. *wjasoly* \Leftarrow *wjesoly* 'wesoly'. W dyspalatalizacji tej narzeczka łużyckie nie są odosobnione, gdyż w rozleglejszym stopniu przeprowadziła ją pomorszczyzna, rozszerzając ją także na afrykaty *ć*, *ź*. Późnem również jest dolnołużyckie usunięcie elementu zwartego z afrykat *ć*, *ź*, o ile nie następują one po spółgłoskach syczących, szypiących i afrykatakach: gł. *ćěto*, dł. *šěto*, 'ciało', gł. *brodźić*, dł. *brožis* 'brodzić', ale gł. dł. *došć* 'dość', gł. *pušćće*, dł. *pušćčo* 'puścić'. Późnem wreszcie jest dolnołużycki rozwój grup *pr*, *tr*, *kr* + *i*, *e*, *ě* \Rightarrow *pś*, *tś*, *kś* wobec (gł. pol. i pom. *př*, *tř*, *kř* \Rightarrow) gł. *pś*, *tś*, *kś*, pol. *př*, *tř*, *kř*, pom. *př*, *tř*, *kř*: dł. *pšěšiw*, gł. *přěšiw* (*pš-*) 'przeciw'; dł. *tšeska*, gł. *třeska* (*tš-*) 'trzaska': dł. *kšidlo*, gł. *křidlo* (*kš-*) 'skrzydło'. Przejęte w w. XII—XIII do języka niemieckiego nazwy miejscowe dolnołużyckie wskazują wyraźnie na to, że wówczas przejść tych jeszcze nie było: *Cottbus-Chóšebuz* \Leftarrow *Chotěbōdjo*- i i., por. Muka Gram. 198; *Krišchow-Kšišow* i i., por. Muka Gram. 229.

Poza omówionemi ostatnio połączeniami *r* nie afektowało się silniej następstwem pełnogłosek palatalnych, nie zatraciło charakteru

wibracyjnego, nie rozwinęło nawet po sobie elementu spirantycznego, i w tem tkwi dzisiejsza różnica między zachowaniem się spalatalizowanego *r* w języku polsko-pomorskim a łużyckim. Podczas kiedy w polszczyźnie $r \leftarrow rj, re\dots \Rightarrow r^z (r^f) \Rightarrow \check{z} (\check{s})$, w pomorszczyźnie $r \Rightarrow r^z (r^f)$, łużyckie *r* pozostało na dawnym stopniu rozwoju, podobnie zresztą jak połabskie.

Wyodrębnia dziś — ale nie przeciwstawia — narzecza głużyckie od sąsiadów z zachodu i północy (a nawet południa) utrzymanie palatalności $\check{s}, \check{z}, \check{c}$, idzie tu bowiem tylko o zachowanie stanu pierwotnego, który gdzieindziej bez żadnych przeskoków naprzód się posunął.

§ 8. O bliskim związku języka łużyckiego z językami lechickimi świadczy oprócz wymienionych już starych cech wspólnych cały szereg późnych, drobnych zgodności, jakie bez większego trudu wyszukać można. Wobec tego jednak, że nie posiadają one dla omawianej tu kwestji tego znaczenia, co tamte, nie będę się nad nimi rozwodził. Zaznaczę tylko ogólnie, że fakt ich pojawienia się w każdym razie wielce jest znamienny.

§ 9. Wyciągając wnioski z zestawień dotychczas przeprowadzonych, a biorąc pod uwagę, że wszystkie wybitne nowotwory lechickie w porównaniu z stanem prasłowiańskim pojawiają się także na podłożu łużyckim, trzeba stwierdzić silną bardzo językową łączność lechicko-łużycką. Przypomnijmy sobie, abstrahując od wspólności ogólnie zachodniosłowiańskich, te najdonioślejsze zgodności lechicko-łużyckie, a więc: 1) przedewszystkiem swoistą metatezę grup *tort* i podobnych; 2) ten sam kierunek rozwojowy połączeń *tjt* i pod.; 3) dyspalatalizujący wpływ spółgłosek przedniojęzykowych twardych na poprzedzające je bezpośrednio pełnogłoski przednie i palatalne sonanse \check{r}, \check{l} ; 4) niezwykle silne, zwłaszcza w polsko-pomorskim i łużyckim, oddziaływanie pełnogłosek przednich na poprzedzające spółgłoski. Jeżeli teraz uwzględnimy polsko-łużycki zanik iloczasu, łużycko-pomorsko-zachodniopolski zanik obu po sobie następujących jerów w końcu wyrazu, dojdziemy z łatwością do stwierdzenia, że w porównaniu z dwoma głównymi częściami lechickiego poziemia: polsko-pomorską i połabską, język łużycki stoi bliżej wschodniej lechiczyzny. Wszystko to nie wystarcza jeszcze, oczywiście, dla oznaczenia stanowiska języka łużyckiego. Trzeba nadto zobaczyć, jak się odnosi język łużycki do grupy czesko-słowackiej i jakie własne, niezależne od nikogo, wytworzył cechy.

II.

§ 10. Z cech wspólnych językowi łużyckiemu i czeskiemu wymieniana bywa zwykle «zatrata pełnogłosek nosowych, akcent na zgłosce pierwszej, a częściowo (bo bez obszaru słowackiego) także prze-

miana *z* w *z*» (Nitsch l. c. 54). Zastanówmy się nad tem, czy wspólności te też samą posiadają wagę, co przed chwilą rozpatrzone wspólności lechicko-łużyckie. Zacznijmy od pełnogłosek nosowych. Denazalizacji ich nie można stawiać na jednym poziomie ze zgodnościami lechicko-łużyckimi. Kiedy tam bowiem mieliśmy do czynienia z innowacjami specyficznie łużycko-lechickimi, niespotykanymi pozatem na gruncie języków słowiańskich, to w denazalizacji nosówek w języku łużyckim i czeskim mamy objaw ogólnosłowiańskiej tendencji, która nie zdołała objąć terytorjum lechickiego. Gdyby bodaj można było wykazać, że kontynuacja pierwotnych nosówek na gruncie łużyckim i czeskim wyróżnia oba te języki pod tym właśnie względem z pośród innych języków słowiańskich, w których także odnosowanie nastąpiło, toby można ostatecznie budować na tej podstawie jakieś dalej sięgające wnioski. Ale tak nie jest. Terytorjum łużyckie pod tym względem rozpada się na dwie części, z których tylko górnołużyccyzna idzie w parze z czeszczyzną. W gł. $\epsilon \Rightarrow 'a$: *mjaso* 'mięso', *kózlakto* 'koźlątko', w dł. $\epsilon \Rightarrow \dot{\epsilon}$: *měso*, *kózlakto*, w obu dialektach $a \Rightarrow u$: *ruka* 'ręka', *dub* 'dąb'. Nie bez znaczenia dla poruszanej tu kwestji będzie jeszcze i to, że taką samą kontynuację dawnych nosówek, jak w języku czeskim i górnołużyckim, mają języki ruskie, choć jedno z drugim nie stoi w bezpośrednim związku. Gdy się to weźmie pod uwagę, nie można dopatrywać się w łużyckiej i czeskiej zatracie nosowości świadectwa jakiejś bliższej wspólności.

§ 11. Podobnie ma się rzecz z akcentem na zgłosce pierwszej. Także akcent inicjalny w czeskim i łużyckim nie dowodzi wspólnoty czesko-łużyckiej. Wykazał bowiem prof. T. Lehr-Splawiński (O ustalaniu akcentu w językach zachodnio-słowiańskich, Spraw. Tow. Nauk. Lwów 1923. str. 9), że polszczyzna, łużyccyzna i czeszczyzna «przeszły przez jednaki proces rozwojowy systemu akcentuacyjnego, który od stanu odziedziczonego z epoki prasłow. poprzez system taki, jaki zachowany do dziś w północno-kaszubskich gwarach, drogą stopniowych wyrównań, jakie obserwować można w kaszubszczyźnie środkowej, doprowadził do systemu akcentu inicjalnego zachowanego w kaszubszczyźnie południowej, w czeskim, słowackim, łużyckim i nielicznych odosobnionych gwarach polskich (Podhale). Ostatnie stadium tego procesu, akcent paroksytoniczny, rozwinął się w polskim, w kilku gwarach czeskich i słowackich, a tendencje zmierzające ku jego wytworzeniu widoczne są też w łużyckim». Podobnie w artykule: De la stabilisation de l'accent dans les langues slaves de l'ouest, RdÉS. III, 1923, str. 191. Jedną tylko właściwość w zakresie akcentu zbliża dialekty górnołużyckie do czeskich, mianowicie zachowanie prasłow. dłu-

gości w samogłoskach długich, mających intonację akutową¹⁾. Znaczenie tej łączności osłabia jednak fakt szczupłego jej zasięgu, a w dalszym ciągu zgodna z polszczyzną i pomorszczyzną kontynuacja długich przez samogłoski ścieśnione.

§ 12. Pozostała nam jeszcze przemiana *z* w *z*. I tej zgodności czesko-łużyckiej nie można porównywać co do jej siły dowodowej z najwybitniejszymi zgodnościami łużycko-lechickimi. Przejście *z* w *z* bowiem zna także pomorszczyzna. Łączy więc to zjawisko język łużycki w równej mierze z północną częścią grupy czesko-słowackiej (język słowacki przejścia *z* w *z* nie zna), jak i z środkową częścią grupy lechickiej²⁾.

§ 13. Omówione wspólności łużycko-czeskie — jakkolwiekbyśmy na nie patrzyli — nie pozwalają na dopuszczenie bliższego pokrewieństwa między temi dwoma językami. Nie świadczą o niem także górnołużyckie i czeskie właściwości: przejście *g* ⇒ *h*; *ky*, *gy*, *chy* ⇒ *hi*, *hi*, *khi*; przegłos *'a* ⇒ *e*. Pojawiły się bowiem stosunkowo bardzo późno i co ważniejsze w różnych tu i tam okresach czasu. Możliwy nawet mówić w tych wypadkach o wpływie czeskim na język górnołużycki, ponieważ szerzenie się zaznaczonych zmian na Górnych Łużycach zaczyna się dopiero wtedy, kiedy na gruncie czeskim stały się już mniej więcej powszechnymi.

III.

§ 14. Przechodzimy nareszcie do oceny cech specyficznie łużyckich. Obserwując łużycczyznę dzisiejszą, musimy przyznać, iż wyodrębnia się z pośród języków słowiańskich wyraźnie i staje na równi z innymi, nawet najbliższymi. Kiedy się jednak cofniemy w przeszłość, w dawniejsze okresy języka łużyckiego, zauważymy, że cechy wyróżniające łużycczyznę redukują się znacznie, dochodząc do liczby po prostu znikomej.

Do osobliwych cech ogólnie łużyckich należy właściwie tylko szczególna wymowa prasłow. *ě*, którą to wymowę określiłem jako wysoką obniżoną, przednią wewnętrzną, napiętą. Moglibyśmy tu zaliczyć jeszcze niechęć do rozwinięcia elementu frykatywnego przy *ř* i utrzymanie tego dźwięku w dawnym stanie: dl. gł. *morjo* 'morze', dl. *rjac*, gł. *rjec* 'rzec', gdyby nie ta okoliczność, że podobnie pod tym wzglę-

¹⁾ M. Rytarowska: Ze studjów nad samogłoskami ścieśnionymi w języku górnołużyckim. Cz. I. Spraw. Tow. Nauk., Lwów 1924, str. 60—1.

²⁾ Por. przy tem także J. Łęgowskiego i T. Lehra-Spławińskiego: Szczątki języka dawnych słowiańskich mieszkańców wyspy Rugji, Sl. Occ. II (1922) 134.

dem zachowywał się język połabski. Jasnym jest, że to nie wystarcza, by nadać łużycczyźnie zdecydowane w odrębności swojej oblicze¹⁾.

§ 15. Kiedy teraz obejmiemy okiem całość poruszonego zagadnienia, stwierdzić nam przyjdzie, że dzisiejsza grupa językowa łużycka jest grupą, że się tak wyrażę, niezwykle silnie lechizującą. W dobie powolnego rozpadania się języka prasłowiańskiego na poszczególne języki czy grupy językowe łączył się język łużycki z językami lechickimi bardzo ściśle pomimo wszystkie różnice, jakie zachodzą.

Związek ten poważnie naruszyła denazalizacja nosówek na gruncie łużyckim. Dla poprzedzającego ją okresu czasu wprost niemożliwością wydaje się nakreślenie linii dzielącej terytorjum łużyckie od poziomu lechickiego. Stało się to możliwe dopiero z chwilą przeprowadzenia denazalizacji. Głównie dzięki temu zjawisku zdołał prof. E. Muka ustalić granicę etnograficznego obszaru łużyckiego od strony lechickiej (Die Grenzen des sorbischen Sprachgebiets in alter Zeit, JArch. XXVI, 1904, 543 i nast.). Po odnosowieniu samogłosek nosowych coraz się znacznie oddala łużycczyzna od języków lechickich, co w ostateczności doprowadziło do całkowitego ich rozszczepienia.

Pod wpływem stwierdzenia ścisłej łączności języka łużyckiego z lechickimi dotychczasowa trójdzielność języków zachodniosłowiańskich ustąpić musi miejsca dwójdzielności. Na dwie bowiem części: lechicko-łużycką i czesko-słowacką rozpada się zachód Słowiańszczyzny, jeżeli o dawne czasy idzie. Dla czasów nowszych podział języków zachodniosłowiańskich inaczej będzie się przedstawiał, a to dlatego, że grupa lechicko-łużycka wywiodła z siebie powoli języki: połabski, (pomorsko-)polski oraz (górnno- i dolno-)łużycki, grupa zaś czesko-słowacka języki: czeski i słowacki.

¹⁾ Nadmienić wypada, że od czasów bardzo dawnych datuje się podział łużycczyzny na górną i dolną, jak nam o tem mówi: różny rozwój prasł. *ǫ*, odmienny na północy i południu łużyce rozwój prasłow. mocnych jerów twar-dych, a także częściowo odmienny rozwój prasłow. połączeń *třt*, *třt*, *třt*, *třt*.

František Trávníček.

Prothese či hiát?

1. Je obecně známo, že se v slovanštině vyskytují neetymogické souhlásky *j-* (*ĭ-*), *v-*, *h-*, jejichž vznik musíme z části posunouti až do praslovanštiny; na př. praslov. *j-agoda*, *j-elenv*, *j-vmq*, *j-etra*, *v-ęzati*, *v-ъ*, *v-ydra*. Původ těchto souhlásek může býti dvojitý. Buď vznikly před samohláskami v absolutním začátku, po pauze (|—| *agoda* ⇒ *ĭ-agoda*, *j-agoda*); pak by je lze nazývat prothetické souhlásky. Anebo se vyvinuly v souvislé řeči, když se začáteční samohláska setkala s koncovou samohláskou slova předcházejícího (*i estv* ⇒ *i ĭestv*, *i jestv*, *u ydry* ⇒ *u ŷdry*, *u vydry*). V tomto případě by šlo o souhlásky od původu hiátové.

V obou případech by bylo třeba předpokládati, že se původní poměry analogií porušily. Vzniklo-li na př. *v-ydra* prothesí, pak mívalo *v-* jen v absolutním začátku a v případech *u vydry*, *ot vydry* atpod. vzniklo *v-* nikoli foneticky, nýbrž analogií podle |—| *v-ydra*, tedy zobecněním podoby popausové. V absolutním začátku se prothetické souhlásky vyvinuly ryze mechanicky, přechodem mluvidel z klidu do činnosti. Týmž způsobem vzniklo na př. v češtině (dialekticky) prothetické *h* (*hucho*, *huzda*, *humím...*), a tak se vyvinul v některých slov. jazycích tak zvaný ráz (pol. *krtaniowa wybuchowa bezdźwięczna spółgłoska* nebo *wstępne zwarcie krtani*, franc. *coup de glotte*, něm. *Kehlkopfverschlusslaut*, *fester Einsatz*); na př. čes. *'oko*, *'adam...* Také tyto dvě zcela nepochybné prothetické hlásky, ráz a *h*, neboli pevné a aspirované nasazení (*fester* — *aspirierter Einsatz*), rozšířily se analogií i do jiných posic; na př. čes. *do 'oka*, *k 'oku...*, dial. *ne-humím*, *on humí* atpod.

Nebo vzniklo-li *j* na př. slova *jagoda* jako hiátová souhláska, třeba se domnívati, že se z případů jako *i jagoda* rozšířilo i do případů typu *ot jagody* a |—| *jagoda*.

2. Je otázka, zda praslov. *j-(ĭ-)* a *v-* (*h-* je pozdější) jsou od původu souhlásky prothetické či hiátové. V této otázce se jazykozpytci

dosud neshodli: jedni se domnívají, že i *j-* i *v-* jsou svým původem souhlásky prothetické, druzí je pokládají za souhlásky od původu hiátové. Z přívrženců prvního mínění třeba uvést zejména Brücknera (KZ. XLV, 308 sl., JArch. XI, 131 sl.), z přívrženců mínění druhého pak zejména Vondráka (Vergl. Gr. I², 211 sl.), Meilleta (Le slave commun 71 sl.) a Zubatého (Naše řeč VII, 229).

Ač jde o otázku pro slovanskou mluvnici velmi důležitou, nebyla jí dosud věnována dostatečná pozornost. Ale i z těch faktů, jež byly při řešení této otázky uvedeny, je zřejmé, že pravdu mají Vondrák, Meillet a Zubatý, nikoli Brückner. Obtíže při řešení této otázky působí ta okolnost, že v historickém vývoji jsou souhlásky *j-* a *v-* jevem začátku slov, že zobecněly ve všech pozicích, jak jsem připomněl sub 1. Přece však jsou některá fakta v slov. jazycích, jež ukazují, že *j-*, *v-* vznikaly v hiátu. Tak Vondrák (l. c. 207) připomíná to, že se v církv. slov. vyskytá sice *abie*, *ašte*, *azs*, avšak *i jašte*, *da jašte*, *i jabie*, *i jazs*. A s právem z toho vyvozuje, že to jsou zbytky původního střídání podoby s *a-* a *ja-* podle postavení ve větné souvislosti. Dále ukazuje (l. c. 210) na církv.-slov. *paokz*, srb. *pauk* proti čes. *pa-v-ouk* (z *pa-v-úk*). Dodal bych k tomu, že v češtině samé vedle *pa-v-úk* byla a je také podoba *pa-úk*, *pa-uk* (staročes., dial.: v hanáckém nářečí *pa-uk* ⇒ *paok* ⇒ *počk* ⇒ *pók*, *póčina*, jako za př. *mouka* ⇒ *móka*), a že je třeba předpokládati i podobu *pa-j-okz*; srovn. pol. *paiak*, kašub. *paiołk*, *paik* vedle *paiołk* (Lorentz, Gesch. d. pomoran. Sprache 1925, str. 33). Také toto slovo svědčí o tom, že se v praslovanštině hiát odstraňoval souhláskami *j* a *v*. Zubatý ukazuje na slov. trojici *aie*, *aiece* || *jaje*, *jajce* || *vai*, *vaiice* (církv.-slov. *aice*, pol. *jaje*, rus. *яйцо* atd., čes. *vajce*, *vejce*). Vykládá si tuto různou podobu tak, že se za jistých podmínek (na př. na začátku věty) vyskytalo *aie*, za jiných *j-aje* (na př. *damь ti jaje*), za třetích *v-aje* (na př. *damь jemu vaje*), a že si slovanské jazyky ono střídání vyrovnaly tak, že se ujal všudy, ve všech pozicích buď *aie* nebo *jaje* nebo *vai*. To je výklad beze vší pochyby správný, protože při předpokladu, že *j-* a *v-* vznikaly v absolutním začátku, je střídání *aie* s *jaje* a s *vaje* úplně nejasné. Že by bylo *vaiice* vzniklo dissimilací z *jajce* (Brückner l. c. 132), je sice snad možné, ale více než nepravděpodobné.

3. Proti Brücknerovi svědčí velmi zřetelně dále to, že ve většině slov. jazyků má bývalé *a-* souhlásku *j-* (*javiti*, *jagoda*, *jagne...*), ale spojka *a*, dále složeniny *ani*, *ale*, *ano*, *avšak(o)* jsou bez *j-*. Domníváme-li se s Brücknerem, že *j-* v *jagoda* atd. je od původu prothetické, nedovedeme pochopiti, proč *a* atd. zůstalo v původní podobě. Naopak je tato okolnost zcela jasná, předpokládáme-li, že se *j-* vyvinulo v hiátě: spojka *a*, *ani* atd. stávaly zpravidla na začátku věty, nedostávaly *j-*, a proto se dochovaly v podobě původní, kdežto u jiných slov zobec-

něla podoba *ja-*, vzniklá původně ve spojení s předcházející samohláskou (i *jagoda* atpod.).

Je velmi poučné, že se ve mnohých nářečích českého jazyka vedle tázací a kondicionální spojky *jestli(že)*, *jesli (ješli...)* vyskytá velmi hojně *esli*, *ešli* atd., ač sloveso má pravidlem *j-* (*jest*, *je*) a ač i jiná slova s praslov. *e-* mají veskrze *je-* (*jelen*, *jeden*, *jedle*, staročes. *jedu*, *jedyž* = když...). Není to zvláštnost česká. V kašub. se vyskytá rovněž vedle *ješla...* také *ešle* (Lorentz l. c. 79, 231). Snad podoba s *e-* vznikla z *je-* až v samostatném vývoji jednotlivých slov. jazyků. Ale není tuším vyloučena možnost, že je *e-* spojky *estli* původu praslovanského. Spojka tato — původně arciť plná věta tázací a pak kondicionální — pro postavení na začátku věty zachovávala podobu bez *j-* jako *a*. Podoba s *j-* (*jestli...*) mohla se ujmouti analogií podle slovesa *jesti*, jež se nestalo spojkou, a jež stávalo i uvnitř věty po samohláskách a tedy hláskoslovně dostávalo *j-*. V starších dobách naše nynější spojka *jestli* byla ještě skutečným slovesem, plnou větou, a proto je tento vliv docela dobře možný.

4. Pro výklad, že praslov. souhlásky *j-*, *v-* jsou od původu hiátové, nikoli prothetické, svědčí dále ta okolnost, že se ve většině dnešních slov. jazyků vyslovují začáteční samohlásky, pokud časem nedostaly hiátové nebo prothetické souhlásky, s nasazením volným, vokálickým (leiser Einsatz); srovn. Broch, Slav. Phonetik § 160. Výslovnost s nasazením pevným (fester Einsatz) neboli s rázem (*'oko...*) a s nasazením aspirovaným (aspirierter Einsatz, čes. dial. *hucho...*) nebo s *u*, *v-* (*uoko*, *voko...*) je zcela nepochybně pozdní, vznikla až v samostatném vývoji jednotlivých slov. jazyků. Tak na př. čes. *'oko...*, *h-ucho...*, *v-oko...* vzniklo někdy až na sklonku století XIII. Tomu nasvědčuje zřetelně ta okolnost, že se původní dvouslabičná spojení dvou samohlásek měnila hojně v jednoslabičná, v diftongy (*do-u-fati* ⇒ *doŭfati*, *pa-uk* ⇒ dial. *paŭk...*, *pa-u-za* ⇒ *paŭza* ⇒ hanác. *póza*, slovens. instr. sing. *ruko-u* z *rokojŭ* ⇒ *rukou*, *a-i*, *ba-i* ⇒ dial. *aŭ*, *baŭ*, *moto-uz* ⇒ *motouz*, staročes. a dial. *neŭškodí*, *čistě* krásně atpod.), nebo že v nich nastávala elise a stahování (*a-on* ⇒ *an*, *na-ohěň* ⇒ *naheň*, *do-onoho* ⇒ *donoho*, *ne-užil* ⇒ *nůžil...*). Srovn. Gebauer, Historická mluvnice I, § 479 a násled.

Pozorujeme tedy, jak v čes. jazyce časem nastává změna ve výslovnosti začátečních samohlásek, že totiž vokálické nasazení ustupuje nasazení jinému. A vidíme-li, že ve většině ostatních slov. jazyků je vokálické nasazení dodnes pravidlem, vyplývá z toho, že v dobách starých, i v praslovanštině, bylo vokálické nasazení veskrze. To však vylučuje nasazení jiné, aspirované, pevné, labialisací (při *o-*) atpod., tedy všechno to, co souhrnně nazýváme prothesí. Brücknerovo mínění, že

j-, *v-* v praslov. slovech *jagoda*, *vydra* atd. vzniklo prothesí, odporuje tak zřejmě jazykovým faktům. Již z toho je třeba usuzovati, že praslov. *j-* a *v-* jsou od původu hlásky hiátové, jež arcíť časem zobecněly, pronikly do všech posic a tedy i na začátek po pause. Nesmí nás proto mýlití, že se tyto hlásky vyskytují v absolutním začátku; to je stav nepůvodní, nefonetický.

5. Své mínění, že ony praslov. hlásky jsou prothetické, snaží se Brückner podepřítí nepřímou také tím, že prý je odstraňování hiátu v historické slovanštině úplně neznámo: «wir können, auf historischem Boden eines Jahrhunderts, nirgends bei Slaven irgendwelche Hiatuswirkungen innerhalb der Phrase beobachten; es ist somit reine Willkür, sie von dieser (urslav.) Zeit anzunehmen» (l. c. 131).

Toto ostré odsouzení mínění o hiátu v historickém vývoji slovanštiny je však omyl. Lze jej snadno vyložití tou okolností, že slovanšské historické mluvnice dosud málo přihlížely k otázce prothese a hiátu, ač bychom za těchto okolností čekali, že srovnávací historik slovanský bude ve svých úsudcích zdržlivější, opatrnější.

Upozorňuji proto na vývoj v češtině. Za praslov. *i-* mají dnešní čes. nářečí dílem *i-*, dílem *ji-* (*ji-*); na př. *ít*, *ich*, *im*, *imat*... — *jít*, *jich*... A takový stav je i za pračes. *i-* vzniklé z praslov. *je-*; na př. *iný*, *istý*, *ikra*... — *jiný*, *jistý*... Jde tedy podle Brücknera zase o prothesi, o vývoj *j-* před samohláskou v absolutním začátku; musili bychom arcíť zase předpokládati, že se *ji-* analogií rozšířilo i do jiných posic (*a jich*..., *on jim dal*...). Tento výklad však naráží na fakt, že i v těch nářečích, kde je veskrze *jít*, *jich*, *jiný* atd., spojka *i* a její složenina *inu* a adverbium *inhd* (*ihned*, novočes. *hned*) zůstávají pravidlem bez *j*. To je při Brücknerově předpokladu úplně nejasné. Domníváme-li se však, že *j-* v slovech *jíti*, *jich*, *jiný*... je od původu hláska hiátová, vzniklá v souvislé řeči po samohláске slova předcházejícího (*i jich*, *to je jiný*...), je *i*, *inu*, *inhd* úplně jasné: tato slova stávala zpravidla v absolutním začátku, nedostávala *j-*, a tedy zůstala v původní praslov. podobě. O *i*, *inu* je tuším nepochybné, že stávaly na začátku věty; *inhd* zajisté, jako dnes, bývalo nejen na začátku věty, nýbrž i uprostřed, a to i po samohláskách, ale při vyrovnání bývalého střídání *jinhd*: *inhd* zvítězila podoba s *i-*. Je charakteristické, že se vedle *i* ve mnohých nářečích čes. vyskytá nejen *baĭ*, *aĭ*, jak jsem připomněl výše sub 4, nýbrž také *baji*, *aji*. Tedy po samohláске se před *i-* hiátové *j* vyvinulo.

Český jazyk však ještě zřetelněji dosvědčuje, že je *j-* slov *jíti*, *jich*, *jiný*... svým původem hláska hiátová, nikoli prothetická. Místy v nářečí hanáckém, moravsko-slovenském a lašském se dodneška zachovalo střídání *i-* s *ji-* podle zákonů větné fonetiky: hanác. |—| *iskra*,

ich... nebo *jiskra, jich* || *dala jim, malá jistota...* || *tak im, vem ich* (= vezmi...); mslovens. *ít, izba, ich, ináč...* || *dojit, přijímat, doza- jista...* || *odinád, odímat...*; laš. (moravsko-laš.): *it, iny, izba...* || *do jine, do jizby...* || *on im, v izbě...*

V oněch příkladech z hanáčtiny je už viděti, jak podoba *ji-*, vzniklá původně jen ve větne souvislosti po samohláskách, proniká i do polohy začátkové, popausové. Tento stav, tedy *|—| jizba* || *do jizby* || *v izbě*, je v některých nářečích pravidlem. V jiných nářečích pozorujeme, že se sice *i-* střídá s *ji-*, ale tak, že *i-* může stávat i po samohlásce, nejen po souhlásce (*do izby* || *v izbě*), *ji-* pak i po souhlásce (*v jizbě*). To je stav už silně porušený analogií. A konečně nalézáme takový stav, že se někde vyskytá veskrze *i-* (*|—| izba* || *do izby* || *v izbě*) nebo veskrze *ji-* (*|—| jizba* || *do jizby* || *v jizbě*).

Jsou tedy v dnešním čes. jazyce dosvědčeny všechny fáze vývoje, od původního střídání *i-* s *ji-* podle zákonů větne fonetiky až po úplné vyrovnání, zobecnění jednak *i-*, jednak *ji-*. Ale i v nářečích, kde se ujal veskrze *ji-*, máme ve slovech *i, inu, inhed-ihned* svědectví o hiátovém původu souhlásky *j*¹⁾.

Před *i-* se vyskytuje *j-* (*ĭ-*) i mimo češtinu; tak hojně v ruštině: v čakavštině (*jigo, jin, jih* = *имъ, ичъ...* Belić, *Замѣтки по чакавскимъ говорамъ* ПЗВ. XIV 2, 193; *jistina, jigra...* Tentor JArch. XXX, 159; *ĭima* = *ĭmatъ, ĭgra...* Meyer tamt. XL, 254); v kašubštině (*ĭic, ĭida...* Lorentz l. c. 79); někdy v pols. nářečích (*ĭχ...* Nitsch MPKJ. IV, 253). Z fakt samých je těžko usuzovati, je-li toto *j-*, *ĭ-* od původu prothetické či hiátové, protože nejsou tak podrobná, jak by bylo třeba. Ale to, co uvádí Meyer, nasvědčuje tomu, že v dialektě jím popisovaném je *ĭ-* skutečně hiátové. Zejména o tom svědčí ta okolnost, že spojka *i* nemá nikdy *ĭ-*. To platí také o jiných jazycích. A srovn. ještě níže sub 7.

Ať je tomu tak či onak, není správné mínění Brücknerovo, že se nikde v historické slovanštině neprojevuje zákon o hiátu; čeština ukazuje zřejmě, že ano. Tím arciť není řečeno, že se v slov. jazycích nevyskytují hlásky původně prothetické. Čeština sama má prothetické *v-* a *h-*. Polská nářečí mají *o-*, *uo-* (*uoko...*), *uu-* (*uuxo...*), *yu-*, *χu-* (*γulica, χuzda...*), srovn. Nitsch MPKJ. IV, 152; atpod. Ale to je stav pozdější, vzniklý až v samostatném vývoji jednotlivých slov. jazyků, a nelze jej bez patrných důvodů přenášeti do praslovanštiny.

¹⁾ Z části jsem podrobně vyložil a doložil tento vývoj v práci: Příspěvky k českému hláskosloví (Spisy filosof. fakulty Masarykovy univ. v Brně, č. 16, 1926), § 61 a násl.

6. Je zvláštní, že předopatrové (palatální) samohlásky *e*, *ē*, *ę* v praslovanštině dostaly *j*- (ojedinele *r*-), kdežto *i*- nikoli, jak svědčí většina slov. jazyků, majících do dneška *i*-. Meillet (l. c. 73) si vykládá tuto okolnost tím, že také *i*- mívalo hiátové *j*-, ale že toto *j*- časem zaniklo. Ale tu se ptáme, proč nezanišlo při *je*-, *jē*-, *je*-. Domnívám se, že praslov. *i*- ve spojení dvou samohlásek *j* nedostávalo, protože *ji*- splývalo v *i*-. Při tom jest třeba mít na mysli, že v praslovanštině nebylo *j*, nýbrž *ǰ*, a tu lze snadno pochopiti fyziologické splnutí *ǰ*- s *i*-, protože jde o dvě hlásky skoro úplně stejné. Je pravda, že se v historické slovanštině *ǰi*- vyskytuje, ale to nijak nebrání předpokladu, že v praslovanštině *ǰi*- splývalo v *i*-; různé doby mají různé zákony fonetické. Příčinou toho, že se v historické slovanštině původní stav změnil, je také ta okolnost, že se časem vyvinulo třené *j*. Alespoň v čes. jazyce se nejčastěji vyslovuje *jiný*, *jít*, *jiskra*, a jen zřídka *ijný* atd. Skupení *ji* lze mnohem snáze vysloviti než *ǰi*, ač i v češtině samé pozorujeme, jak *ji* vzniklé časem z *jé* (*zajíc*, *kraic*...) ve mnohých nářečích splývá v *i* (*zaić* nebo *zaić*, *kraic* nebo *kraic*).

Že v praslovanštině nebylo *j*, nýbrž *ǰ*, o tom mimo jiné svědčí kontrakce: *dobraja* ⇒ *dobrā* (čes. *dobrá*, pol. *dobra*, štok. *dōbrā*), *dobroje* ⇒ *dobrē* atpod. Kontrakce se provedla až po zániku intervokálního *ǰ*, tedy ne přímo z *dobraja*, nýbrž až z *dobra-a* atd. Tu snáze pochopíme, že zaniklo *ǰ* než *j*.

I kdybychom nechtěli uznati, že v praslovanštině nebylo *ǰ* nebo jen *ǰ*, nýbrž se domnívali, že bylo vedle *ǰ* také *j*, nebo vůbec jen *j*, nemohli bychom popřiti to, že v praslovanštině splývalo *ji* (nebo *ǰi*) v *i*. Na to ukazují zcela zřetelně praslov. imperativy *uměji*, *dělaji*, *kupuji*, *umějite* atd. Všechny slov. jazyky mají zde diftongy *-eǰ* (*-eǰ*, *-aǰ*, *-uǰ*, *-oǰ*; čes. *uměj* (psáno *uměj*), *dělaj*, *kupuj*, *umějte*, *stoj* (staročes.): pol. *umiej* (fonetic. = *-eǰ*), *czytaj*...; štok. *uměj* (ekavské *uměj*), *znaj*, *kupuj*...; slovins. *uměj*, *dělaj*... atpod. Vykládati tyto imperativy s Gebauerem (Hist. Ml. III 2², 38) odsutím, t. j. změnou psychologickou, jako na př. v participiu staročes. *nesúci* ⇒ *nesúc* (novočes. jen *nesouc*), tuším nelze. Nejspíše by to bylo možné v češtině, protože se imperativní *i* (a také *ě*) odsouvá hojně i jinde: *nes*, *plet*, staročes. *modl se* (ale *tři*, *pošli*...) atpod. Ale je charakteristické, že imperativy na *-eǰ*, *-aǰ*, *-uǰ*, *-oǰ* jsou již v nejstarších památkách jen v této podobě, kdežto u ostatních sloves je *-i* ještě doloženo, a to nikoli ojedinele (*nesi*, *drži*, *prosi*, plur. *držim*, *-me*, *-my*...), a že se někdy drží pro snazší výslovnost do dneška (*jdí* nebo *di*, *táhni*, *tiskni*...). Již z tohoto fakta samého vyplývá, že imperativy na *aǰ* atd. vznikly jinak a v jiné, starší době než imperativy typu *nes*. Podobně v polštině vidíme, že imperativy *umiej* atd. jsou od nejstarší doby historické, kdežto imperativy

nieš, plec, pisz atd. v starší době ještě měly *-i* hojně, hojněji než v češtině (Kryński, Encyklopedya polska III m, 90 a násl., Rozwadowski tamt. II m, 300—2). V lužičtině se *-i* praslov. imperativů typu *nesi, beri* zachovalo jen zřídka (*ži, wezmi...*), a to pro ulehčení výslovnosti, ale v starších památkách bývá někdy i tam, kde toho výslovnost neřádala: *buži, wisy, stani se...* (Mucke, Histor. und vergleich. Laut- und Formenlehre... 515, 5116). Mucke (l. c. 546) uvádí z jedné starší památky dva doklady na *-ji* (*přikryji* a *myji* vedle *mej*), ale to jsou nepochybně analogické tvary podle *wezmi* atd. a nejspíše jen tvary grafické. V některých slov. jazycích mají imperativy typu *nesi* koncové *-i* do dneška; srovn. na př. štok. *plèti, tòni, nòsi, dřiži, bëri...* slovins. *krádi, lézi, gòri, hváli...* To zcela zřetelně svědčí o tom, že imperativy *dělaj* atd. jsou starší, praslovanské, a že vznikly ne odsutím *-i*, nýbrž foneticky splnutím *-ji* v *-i*. Podle nich vznikaly teprve časem imperativy typu *nes, piš...*; u nich jde o apokopu, o změnu analogickou, psychologickou. Kdybychom se domnívali, že *dělaj...* vzniklo apokopou, nedovedli bychom si dobře vysvětliti, proč se u ostatních imperativů odsouvalo *-i* později, hlavně až v době historické, a proč je v některých jazycích dodnes *nesi* atd., ale *uměj* atd.

Splnutím *j* s *i* vzniklo dvojslabičné *-a/i, -ě/i...*; historická podoba *-aj...* je už vývoj další. Je otázka, zda se už v praslovanštině *-a/i...* změnilo v *-aj*. Mně se zdá, že nikoli; aspoň pro češtinu třeba předpokládati *-aj* atd. až do kontrakce (*dobra-a* ⇒ *dobrá...*). O tom v uvedené práci Přísp. k čes. hlásk. § 13. Ale to je otázka, na niž zde nezáleží.

Píšeme-li tedy praslovanské imperativy v podobě *dělaji, stojj* atd. je to podoba jen theoretická.

Jiný případ splnutí *j* s *i* v praslovanštině, jak se mi zdá, dosti bezpečný, je dat. a lok. sing. fem. pronominální a složené flexe: *jeji, toji, moji, dobrěji* atpod. Slov. jazyky mají zde od nejstarších dob dílem, *toi, jei...*, dílem *toj, jej*. Že *-oj...* vzniklo z *-o/i*, je jasné. Círk. slovanština má tvary *jei, toi, dobrěi...*; polština *jej (niej), tej, dobrej...*; lužičtina *jej, našej, dobrej* (jen zřídka dialekticky *dobreji*, Mucke l. c. 409); štok. *joj, njôj, mòjôj, nõvôj...*; atd. V češtině tu nastala kontrakce: *jeji* (vlastně *jei*) ⇒ *ji* (*í*), ale *toji* ⇒ *těj* (vlivem genit. *té*) atd. Tento stav rovněž ukazuje, že bylo v praslovanštině *jei, toi, dobrěi* atd. nebo snad už také *jej, toj, dobrěj*. Že by dial. tvary lužic. *dobreji* byly starobylé, o tom pochybují.

Také všude jinde, kde se obyčejně píše *ji*, bylo v praslovanštině *i*: na př. *stoišb*, lok. sing. *na kraji, moichz* atd. Historické slov. jazyky mají dílem *i*, dílem *ji (ju)*: česká nářečí mají podobu obojí: některá *stojíš, na kraji...* — jina *stoiš, kraji* nebo *i stojíš, kraji*; — v polštině je *i*: *stoiš*,

kraik...: — v lužičtině dílem *ji*, dílem *i* (*ĭ*): *stojim*... — *stoim*... (psáno *stojm*) Mucke l. c. 596; — ruština má *ji* (*ĭ*), v pravopise *i*: *cmoum*...: — srbština *ji*: gen. plur. *mòjĭh*...; — cirk. slovanština *i*: *stoišb, krai*: atpod.

Tento stav by bylo možné vykládati tak, že *ji* je původní, praslovanské, *i* (*ĭ* v *oi* atd.) pozdější, vzniklé až ve vývoji jednotlivých slovanských jazyků. Ale tento výklad by odporoval tomu, nač ukazují historické imperativy slovanské s *-ai* atd. a tvary *jei* atd. Se zřením k nim je třeba se domnívati, že *i* je praslovanské a *ji* pozdější. Naskýtá se otázka, proč se v některých slovanských jazycích nebo jen v některých jejich dialektech praslov. *i* změnilo v *ji*: ze snahy, aby se odstranil hiát, skupení dvou samohlásek. Je velmi poučné, že se *i* (*ĭ*) vyskytá v těch nářečích čes. jazyka, jimž nevadí hiát ani jindy. Tato nářečí mají nejen *stoiš, na krai*..., nýbrž i zcela nepochybnou skupinu *ji* změnila splynutím v *i*: *kra | ĭc, za | ĭc, va | ĭčko* atd.; zde *ji* vzniklo ze staršího *jé*, a to z praslov. *jb* (*vaiéčko* \leftarrow *vaiččko*) nebo *je* (*zajéc* \leftarrow *zajęc*). Srovn. výše sub 6. Některá nářečí i tu přece hiát odstranila, totiž tak, že změnila *a/i*... v *ai*: na *krai, bóim se, hnóit* (\leftarrow *gnóiti*). Tak se stalo z části i v lužičtině: *stoim* atd.

Lužičtina má — jak jsem uvedl — dílem *stojm*..., dílem *stojim*: jsou tu rozdíly dialektické. Mucke l. c. 596 praví, že v některých starších textech bývá *-ji-*. Z toho bylo lze usuzovati, že ta nářečí, jež mají dnes *stojm*, měla v starší době *stojim*. To by arciť odporovalo mínění, že v praslovanštině bylo veskrze *-i-*. Ale tak nelze lužická fakta vykládati. Jde prostě o dialektické rozdíly: v jedněch nářečích praslov. *i* zůstalo a změnilo se v *ĭ*, utvořilo s předcházející samohláskou diftong (*stoim*), v druhých se praslov. *stoišb* změnilo ve *stojiš*, a to je arciť doloženo i ve starších textech, v nichž se reflektují nářečí, mající dodnes *stojiš*. Hiátové *j* (*ĭ*) vzniklo tu již v dobách starých vývoje jednotlivých slov. jazyků; srovn. také staročes. *stojiš* atd.

7. Proti mínění, že bylo v praslovanštině *stoišb, krai* atd., a že v některých slov. jazycích časem vzniklo pro odstranění hiátu *stojiš, kraji* atd., lze namítati, že se v některých z těchto slov. jazyků nevyvinulo *ji-* (*ĭ-*) také na začátku slov; je na př. štok. *mòjĭh, stòjĭm*..., ale *ih, i* (spojka), *ĭdēm* atd.; rus. *stojiš*... (psáno и), ale imperat. иди, изба, иго; v češtině dialekticky *stojiš*..., ale *it, ich*... Tato slova bývala a bývají ve větné souvislosti po samohlásce (čes. *i ich, a it, ona im* atpod.), kde čekáme *ji-*. Jak svědčí český jazyk, skutečně se zde vyvinulo *ji-* (*ĭ-*), ale časem v některých nářečích zobecnělo *i-*, jež zůstávalo původně jen v absolutním začátku a v souvislé řeči po souhláskách; viz výše sub 5. A některé okolnosti svědčí, že tomu tak bývalo i v jiných slov. jazycích (viz tamt.). Lze dobře pochopiti, že na začátku slov časem zobecnělo někde *i-*; jednak proto, že střídání *i-* s *ji-*

bylo časem jazyku nepohodlné, a jednak proto, že se tuším častěji vyskytovalo *i-* než *ji-*. Naopak v případech typu *stoišb* bylo *i* stále po samohlásce, a proto snaha po odstranění hiátu neměla překážky, nekřížila se se snahou po stejné podobě téhož slova.

Podle nejčastějších dosavadních výkladů je *ji* v případech typu *stojš*, *-iš* praslovanské, kdežto *ji* v *jich*, *jiti* a *jiti* atd. vzniklo až ve vývoji slov. jazyků jednotlivých. Jen Meillet se domnívá, že *jiti* je praslovanské, a že *iti* vzniklo až později. Podle mého mínění bylo v praslovanštině jak *stoišb...*, tak *ichb*, a *stojš*: *stojš...* i *jich...* se vyvinulo až v samostatném životě jednotlivých slov. jazyků jako následek snahy po odstranění hiátu. Proti tomuto výkladu bylo by dále možné namítati, že v některých slov. jazycích snaha po odstranění hiátu pronikla, v jiných nikoli. Ale tu jde o různý vývoj, jež porozujeme i jinde, a nad nímž se nikterak nepozastavujeme. Dvojice *ich*: *jich*, *stoiš*: *stojš* je právě taková, jako když se na př. praslov. *ě* v některých slov. jazycích zachovalo, v jiných různě změnilo. Když bychom se domnívali, že bylo v praslovanštině *stojšb...*, rovněž by šlo o různý vývoj další (někde *stojš...*, jinde *stoiš*). A tak třeba jen konstatovati, že v praslovanštině hiát ve skupení »vokál + *i*« nebyl odstraňován, protože hiátové *i*, *j* splývalo s *i*, kdežto časem v některých slov. jazycích přece zde snaha po odstranění hiátu zvítězila, t. j. že se vývoj opakoval, ale z části s jiným výsledkem než v praslovanštině. Snaha po odstranění hiátu pronikla nejen zde, nýbrž i v případech, kde se *i* vyvinulo z praslov. *jb-*; srovn. výše uváděné čakav. *jigra*, *jistina...* proti rus. *игра*, *иды* atd. Tyto případy svědčí dosti bezpečně, že hiátové *j*, *ž* je pozdější, protože zasáhlo nejen praslov. *i* (*iti*, *stoišb...*), nýbrž také později vzniklé *i* (*igra...*)¹.

8. Výkladu, že praslov. souhlásky *j-*, *v-* v případech typu *ja-goda*, *vydra* jsou od původu hiátové, nikoli prothetické, zdá se odporovati známé střídání začátečního *jě-* a *ja-* (*jěsti*:*jasti* atd.). Má se zato, že bylo původně veskrze *ěsti*, jež se zachovalo ve složeninách (*szn-ěsti*), jinde se změnilo v *jěsti* a dále *jasti* (změnou takovou, jako je v *kričati...*); o *jěsti* viz dále.

Ze změny *ěsti* v *j-ěsti*, *j-asti* bylo by možné usuzovati, že začáteční *ě-* dostávalo v praslovanštině prothetické *j-*, a že tedy to není od

¹) Tu *i* vzniklo zánikem jerů (*jigra*, *jiskra...*); jak vyložil Rozwadowski v Roczn. Slaw. VII, 9 násl., *jgra* se zachovávalo po samohláskách (*za jgry* = *zajgry...*), změnilo se vokalisací *j-* v *igra*, zejména v absolutním začátku. Další vývoj byl různý: *jgra* se dosti zřídka zachovalo do dneška (čes. spisov. *jdu*, *jmění...*), dílem však zaniklo (*gra*, *skra...*); *igra* se rovněž dílem dochovalo, dílem se změnilo v *jigra* jako praslov. *iti* v *jiti*. Srovn. k tomuto vývoji mé Přísp. k čes. hlásk. § 19.

původu hláska hiátová. Tento vývod by však byl nesprávný. Jestliže slov. jazyky ukazují nejen na *jasti*, nýbrž také na *j-ěsti*, pak z toho vyplývá, že se v té době, kdy se *ě* měnilo po palatálních souhláskách v *a*, střídalo nikoli *jě-*, nýbrž *ě-* s *jě- ⇒ ja-*. Toto střídání si lze vysvětliti jen tak, že *j* vznikalo původně pouze v hiátu (*i jěsti ⇒ jasti...*), a v jiných pozicích že bylo *ěsti*. Další vývoj souhlasí již s tím, co víme bezpečně z češtiny o vzniku dvojice *i-: ji-* (srov. výše sub 5: vyrovnáním tohoto střídání vzniklo v některých jazycích nebo i v různých slovech téhož jazyka *jě- ⇒ ja-* ve všech pozicích, tedy i v absolutním začátku, v jiných jazycích nebo v jiných slovech téhož jazyka *ě-*. Kdybychom předpokládali, že je *j-* v *jasti...* od původu prothetické, pak bychom nedovedli vyložiti *j-ěsti*, protože by prothet. *j-* bylo vzniklo na začátku všudy a vždy, takže bychom čekali veskrze *j-asti*. Vondrák se domnívá (Vergl. Gr. I², 86), že *jě-* vzniklo místo *ja-* dekompozicí složenin (*sən-ěsti*), ale to je tuším výklad málo podobný pravdě. Snad by jej bylo možno předpokládati pro dvojici *jasti: jěsti*, ale sotva pro případy ostatní, kde složeniny někdy ani nejsou anebo jsou řídké.

Nyní se naskýtá otázka, odkud je *jě-* místo *ě-*, vykládáme-li *j-* jako hlásku od původu hiátovou. Je možné se domnívati, že se vývoj hiátového *j-* při *ě-* opakoval jako u slov s praslov. *i-* (*iti ⇒ jiti*), nebo že *jě-* vzniklo kontaminací *ja-* s *ě-*, když nastalo vyrovnávání původního sandhiového střídání. V prvním případě by se bylo *ěsti* střídalo s *jěsti*, a časem zvítězilo *jěsti*; to by se nebylo změnilo v *jasti*, protože změna *ě* v *a* již nebyla živá. Mně se více podobá výklad druhý. Je třeba se domnívati, že tato kontaminace nastala až později, po změně *ě* v *a*.

Ještě jedné okolnosti se chci dotknouti. Co je foneticky psané *ěsti*? Zajisté nic jiného než *ĭěsti* (*e* bylo dlouhé!). A co *jěsti*? zajisté *jiĕsti* nebo *ĭĭěsti*. Ale *jiĕ-* nebo *ĭĭĕ-* jsou útvary foneticky nemožné: *jiĕ-* by musilo dáti *jě-*, *ĭĭĕ-* pak *ĭĕ-*. Předpokládáme-li tedy střídání *ja-* s *ě-*, zapomínáme, že psané *ěsti* je fonetické *ĭĕ-*, a to že by musilo dáti *ĭa-*. Pak by arci vlastně o žádné střídání ve skutečnosti nešlo, nýbrž jen o střídání v nedokonalé grafice. A psáním *jě-* předpokládáme něco, co je foneticky nemožné.

Je však jisto, že nějaké střídání musíme předpokládati, abychom vyložili dvojitost, kterou označujeme obyčejně *ja-: ě-, jě-*. Zbavíme-li se vlivu nepřesné grafiky, je tuším nepochybné, že se střídalo původně podle zákona o hiátu *ĕ-* s *j-ĕ- ⇒ j-a:* |—| *ĕsti* || *sən-ĕsti* || *i ĭĕsti, ĭasti*. To se pak časem vyrovnalo tak, že někdy proniklo, zobecnělo *ĭasti, jasti*, někdy *ĕsti*, později kontaminací *jěsti*. Toto *jěsti* (*ĭĕsti*) bychom mohli psati také *ěsti*, ale nikoli *jěsti*. A píšeme-li *jěsti*, musíme si býti vědomi

toho, že je to foneticky *iěsti*, *jěsti*, tedy totéž, co označujeme jindy psaním *ěsti*.

Domníváme-li se, že se prajazykové *ē*- změnilo nejprve v *ě*- (*ěsti*) a pak že teprve z něho vzniklo *jasti*, zapomínáme, že se začáteční *ē*- v *ě*- (= *iě*) změnit nemohlo. To se mohlo státi jen po souhláskách, na př. ve složenině *sən-ěsti*. Je to změna souvisící s palatalisací: před *ē* se konsonanty palatalisovaly, a mezi palatálním konsonantem a *ē* vznikl přechodný vokál *i* (*sən'ěsti*, *sən-iěsti*). Mohli bychom sice vykládati, že ještě před působením zákona o hiátu proniklo *iě* ze složenin do slov nesložených (*iěsti*), ale není to příliš podobno pravdě: viz výše. Předpokladu, že se začáteční *ē* v praslovanštině zachovalo až do působení zákona o hiátu, tuším nic nebrání.

V podobě *jě*-, vzniklé z *ē*- (*jěsti* ← *ěsti*) podle zákona o hiátu, přechodné *i* není, protože musilo splynouti s *j*-, *i*- (*j'iěsti*, *i'iěsti* ⇒ *jěsti*, *iěsti*). Proto je také další změnou *ja*- (*jasti*), nikoli *ji*a- (*jiasti*, *iiasti*). Srovn. dále *ša* z *chē*, nikoli *šja* atpod.

Namítne se mi, proč *sniěsti* nedalo *sniasti*, *sniasti*, a podobně *jbz-iěsti* ⇒ *jbzasti*. Proto, že změna *-nē*- v *-niē*- atd. je pozdější než přechod *ē* po palatálních souhláskách *j*, *š*, *ž* (*ž*), *č* v *a* (*krikēti* ⇒ *kričati*...). Souhlásky velární *k*, *g*, *ch* se palatalisovaly v *č*, *ž*, *š* před prajazykovým, *i*, *i*, *e*, *ē*, *e* dřívě než souhlásky ostatní; v té době se *ē* měnilo v *a* (*ležati*, *slyšati*...). Vzniklo-li z *ē* před touto změnou *ě* = *iě* (*legiēti*, *ležiēti*) či nikoli, je pro nás otázka nedůležitá: *giē* nebo *žiē* atd. musilo dáti *ža*, nikoli *ži*a..., protože i nepochybné etymologické *gi* (*gi*) dává *ž*, nikoli *ži*; na př. *leža*, *duša*. Vzniklo-li tedy z *gē* atd. *giē*, pak *i* splynulo s předcházející palatální souhláskou jako všudy jindy: srovn. i na př. *colja* ⇒ *vol'a*.

Palatalisace souhlásek velárních nastala dřívě proto, že podléhají palatalisací nejsnáze. Ostatní souhlásky se palatalisovaly později, jak svědčí ta okolnost, že se v různých slov. jazycích reflektují různě, kdežto za *k*, *g*, *ch* je 1. palatalisací ve všech slov. jazycích *č*, *ž* z *ž*, *š*. Tak tedy je docela dobře možné předpokládati, že se *sniēsti* změnilo ve *sniěsti* až v pozdější době, kdy se *ē* po palatálních souhláskách už neměnilo v *a*. Také dosavadní výklady konstatují, že je sice *ležati*..., ale *cěna*, t. j. že později *a* z *ě* nevzniká.

Střídá se *ja*- s *jě*- (*iě*-, *ě*-), nejen kde jde o prajazykové *ē*, nýbrž i tam, kde jde o prajazykový diftong *oi*-, *ai*-; na př. **ědro* (*nědro*): *jadro*, *ěls*: *jadls* atpod.¹⁾ Také zde se mluvívá o střídání *ja*- s *jě*-, a lze o něm opakovati to, co jsem řekl výše: střídalo se *ja*- (*ia*-) s *ē*-, a to se vy-

¹⁾ Zde nezáleží na tom, zda všechna slova, jež se obyčejně uvádívají, mají skutečně *ě*- z diftongu.

rovnalo jednak v *ja-*, jednak v *ē-*, z něhož později kontaminací vzniklo *jē-* (= *īē-*, *ē-*). Z toho by arciť vyplývalo, že se prajazykové *oi*, *ai* nezměnilo hned v *ě*, nýbrž v *ē*, jež pak po palatálních souhláskách přešlo v *iē*, *īē* (**boīdā* ⇒ *bēda* ⇒ *bīēda*, *bēda*...). Toto *ē* vzniklo až po změně *ē* (*ě*) v *a*. Srovn. také tu okolnost, že **koīnā* atd. nedalo *čēna* (*čana*), nýbrž *cēna*. Tedy i rozdíl ve výsledku palatalisace velárních souhlásek ukazuje, že jde o vývoj pozdější než v případech typu *kri-kēti* ⇒ *kričati*.

Výklad, že se *oi*, *ai* změnilo v slovanštině nejprve v *ē*, je tuším a priori právě tak podoběn pravdě jako výklad, že se změnilo hned v *ě* (= *īē*), a není ani nový. Mně jde jen o upozornění, že střídání *ja* s *ě* (*īē*) svědčí dosti zřetelně pro výklad o změně diftongů v nejprve *ē*. Ještě jednu okolnost lze uvést ve prospěch toho výkladu, totiž změnu *tert*, *telt* v *trēt*, *tlēt*. Ta předpokládá podobu *tērt*, *tēlt* nebo *trēt*, *tlēt*, a z ní zcela nepochybně vzniklo *trēt*, *tlēt* (= *triēt*, *tlīēt*) vývojem, o němž je řeč. Podoba *tērt*, *tēlt* (se dlužením před metathesí) nebo *trēt*, *tlēt* (se zdloužením až po metathesí) je jistě pozdní, jako je vývoj **bēda* z **boīdā*; a nedala tedy *trjat*, nýbrž *triēt*.

A bez pochyby pro výklad, že *oi*, *ai* dalo nejprve *ē*, svědčí i *nadro*, vyskytující se v staré ruštině, češtině a v lužičtině (Berneker ESIW. I, 270). Výklady jsou různé; srovn. u Bernekera l. c. Je možný tuším ještě jeden: *nadro* vzniklo kontaminací podoby *jadro* = *jadro* a *nēdro*; tato druhá podoba se vyvinula mylnou dekomposicí ze složení *van-ēdro*. Předpokládám tedy, že se kontaminace provedla již v té době, dokud ještě bylo *van-ēdro*, nikoli už *van-īēdro*, *van-ēdro*. Tento výklad má tuším oporu v tom, že vychází z podob, jež se skutečně vyskytovaly, a že i jinde vidíme kontaminaci: *jēsti* vlivem *ja* s *ě* (*īē*), viz výše.

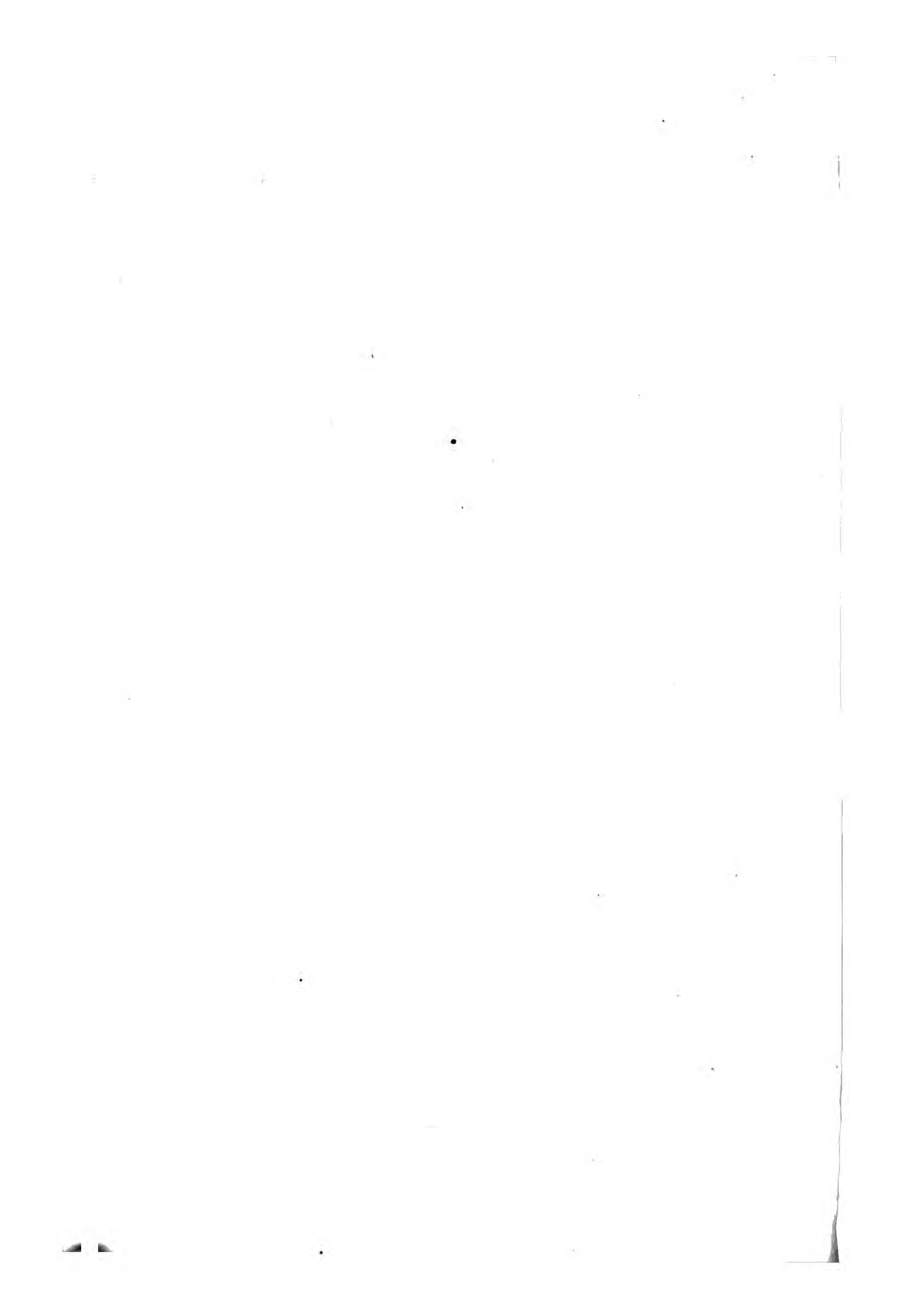
Tak pozorujeme, že střídání *ja-* s *ě-* (*jē-*, *īē-*) v slov. jazycích je podporou pro mínění, že *j-* je od původu hláska hiátová, nikoli prothetická.

9. Za jakých podmínek ve spojení dvou samohlásek vznikalo praslov. hiátové *j-* a *h-*, přesně říci nedovedeme. V historické češtině vidíme, že *i-* dostává hiátové *j-* po každé samohlásce (*i jiný*, *a jiný*...); viz výše sub 5. Podle toho se zdá, že tu rozhodovala povaha samohlásky samé, t. j. samohlásky ve skupení druhé, nikoli povaha samohlásky předcházející (*a jiný*, *i jiný*...). Tak snad bylo v praslovanštině při začátečním *z-*, *y-*, jež dostalo veskrze hiátové *v-* (původně arciť *u-*). Ale výsledky při *a-* (*īagoda*... — *vaje*) již samy ukazují k tomu, že tu byla důležitá i předcházející samohláska, jak předpokládá Zubatý (viz výše sub 2). Podobně dvojítoť *j-elens*...

j-etra... — *vězati* zdá se svědčiti o tom, že nerozhodovala jen druhá samohláska ¹⁾).

Podle toho není nemožné se domnívati, že také *i-* dostávalo v praslovanštině hiátové *v-*. Tomu by nasvědčovaly ojedinělé případy, jako čes. dial. *v-ískati*, *v-izba*. Arciť není vyloučeno, že *v-* vzniklo až ve vývoji pozdějším. Ale to jsou již otázky, o něž mi nejde.

¹⁾ Vondrák Vergl. Gr. I², 209 myslí, že *vězati* vzniklo ve složeninách s *u-* a *sz-*. Lze připustiti jen možnost první, protože v druhém případě bylo pův. *szn-ězati*, nikoli *sz-ězati*; *szvězati* je pozdější novotvar, vzniklý spojením zobecnělého *vězati* s předponou *sz*.

Max Vasmer.

Zu den slavischen Ortsnamen in Griechenland.

Die nachstehenden Beobachtungen, die sich mir bei der Bearbeitung der slavischen Ortsnamen in Griechenland ergaben, veröffentliche ich hier vor der hoffentlich bald erscheinenden grösseren Arbeit, um mich an der Ehrung des grossen Gelehrten und prächtigen Menschen, dem auch die Ortsnamenforschung so viel verdankt, so weit beteiligen zu können, als es meine knapp bemessene Zeit augenblicklich gestattet.

1. Die Lautverbindungen *-tart-*, *-tall-* usw.

Im Rocznik Slawistyczny VI 182 habe ich auf einige süd-slavische Lehnwörter in den Balkansprachen hingewiesen, die noch vor der slavischen Liquidametathese entlehnt sein müssen. Aus dem Mittelgriech. und Neugriechischen erwähne ich: μέρζα 'Fischnetz' in Thrakien und Thessalien aus slav. **merža*: abg. *mrěža* idem, σάλμα 'Getreidehalm', aus slav. **salma* (bezw. **solma*): abg. *slama*, σβάρνα 'Egge' mit prothetischem anlautenden *s-* (nach G. Meyer *Analecta Graeciensia* I ff. zu erklären) aus slav. **barna* bezw. **borna*: abg. *brana* 'Egge'. Dazu stellte ich a. a. O. 182 auch noch neugriech. βαλκός 'Fischnetz, womit Aale gefangen werden' Epirus Ἀραβαντινός Ἡπειρωτικὸν Γλωσσάριον s. v. aus slav. **valkz* bezw. **volkz*: skr. bulg. *vlak* 'dasselbe'. Die neugriechische Nebenform βολκός 'Wurfnetz' im westlichen Peloponnes erklärte ich durch Vokalassimilation aus diesem βαλκός. Es wäre auch noch zu erwägen, ob nicht ein Wort wie ngr. βολικός auf diese letztere Lautform von Einfluss gewesen sein kann. Jedenfalls fand ich (a. a. O.) die Auffassung von Skias Ἐπετηρίς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου 1911 S. 217—224 unhaltbar, der βολκός auf ein dorisches *Φολκός*: ἔλκω zurückführen wollte und die Form βαλκός nicht erklärt. Auch nach dem Widerspruch von Skias muss ich meine frühere Deutung aufrecht erhalten. Das griechische Wort ist bisher nur in Gegenden bezeugt, wo es viele slavische Ortsnamen gibt. Wenn Skias gegen meine Erklärung geltend

macht, aus slav. *vlak* hätte mgriech. ngriech. *βλάκος werden müssen, dann beachtet er nicht die andern von mir a. a. O. angeführten und oben erwähnten slavischen Lehnwörter, die gleichfalls vor der slavischen Liquidametathese entlehnt sein müssen und auch der Einwand, slavisches *o* wäre nicht durch griech. *a* wiedergegeben worden, ist für jeden, der das slavische Lehnwörtermaterial übersieht, nicht stichhaltig¹⁾. Steht somit die slavische Deutung des neugriechischen Wortes auf gesicherter Grundlage, so kann man von der dorischen Deutung dasselbe keineswegs behaupten. Vgl. die Einwände dagegen bei K. Dieterich Byz. Zschr. XXI 286. Dagegen empfiehlt es sich, hier die Frage aufzuwerfen, ob das auf Grund der slav. Lehnwörter im Neugriechischen gewonnene Ergebnis, dass die mit den Griechen in Berührung gekommenen Südslaven die Liquidametathese noch nicht durchgeführt hatten, durch die slavischen Ortsnamen in Griechenland gestützt wird.

Mir sind folgende griechische Ortsnamen mit der *-tart-* Lautfolge bekannt geworden:

Σαλμενίκον ON Achaea Kr. Erineós: slav. **salmenikъ* bezw. **solmenikъ*. Vgl. poln. *Słomnik* in ON (Słownik geograf. X 816).

Βερσοβά ON Achaea Kr. Aigeira: bulg. ON *Vrésoro*. Dazu: Βερσοβίτσι ON Achaea, Kr. Aigeira.

Βεργουβίτσα ON Achaea Kr. Phellōē: bulg. *Brégovo*.

Βερζιανή ON Serres Kr. Serres: abg. *brěžane*: *brěžь*.

Βερζοβζ ON Arkadien Kr. Korýthion: bulg. *Brézoro* ON, poln. *Brzozów*, *Brzozowa* usw.

Γαρδίτσα ON Triphylien Kr. Phigaleía: slav. **gardьcъ* bezw. **gordьcъ*: abg. *gradьcъ*. Καρδίτσα 1. ON Boeotien, Kr. Akraiphnion 2. ON Karditsa Kr. Karditsa. Das anlautende *k-* dieses letzteren Namens erklärt sich als Folge des früh im Griechischen bezeugten Lautwandels *γκ* zu *γγ*, durch den Formen wie ἡ Κωνσταντινούπολις: τὴν Γονσταντινούπολιν aufkamen. Nach einem solchen Verhältnis N. s. *K-*: Acc. s. *G-* konnte zu Acc. τὴν Γαρδίτσαν ein N. s. Καρδίτσα aufkommen. Die Endung *-a* bei Γαρδίτσα erklärt sich als griech. Augmentativbildung zu Γαρδίτσι: abg. *gradьcъ*. Vgl. dazu Kretschmer Byz. Zschr. X 584. Auf das gleiche slavische Wort in einer älteren Lautform führe ich den ON Γαρδίκι zurück. Er begegnet: in 1. Arkadien Kr. Φαλαισία. 2. Messenien Kr. Ampheia (Beleg bei J. Schmitt Chronik von Morea S. 634, heute Παλαιόκαστρο). 3. Phthiotis Kr. Κρεμαστή Λάρισα. 4. Phthiotis Kr. Ὀμιλίων. 5. Trikkala Kr. Ἀθαμάνων. 6. Joannina Kr. Φιλιατῶν. 7. Joannina Kr. Παραμυθίας. 8. Joannina Kr. Joannina. Man beachte den Namen Παλαιόκαστρον, der eine Übersetzung von *gradьcъ* zeigt.

¹⁾ Vgl. dazu Kretschmer JArch. XXVII 228 ff. Verf. KZ. XLI (1906) 157 ff. u. a.

Andere Fälle übergehe ich hier, weil ihre Behandlung ohne eine Mitteilung des ganzen Materials schwierig wäre. In mehreren Fällen kommen ausser der Möglichkeit einer direkten Entlehnung aus dem Slavischen noch andere Möglichkeiten in Frage. So kann man schon bei dem Appellativum βάλτος 'Sumpf, Morast', auch βάλτα 'idem', nicht sicher entscheiden, ob es aus dem Slavischen oder aus dem Illyrischen entlehnt ist (vgl. alb. *bal'te*, entweder uralt, illyrisch, oder aus dem Slav. übernommen). Vgl. dazu G. Meyer Neugriech. Studien II 64. Jedenfalls ist aber auch in solchen Fällen eine Entlehnung aus dem Slavischen durchaus nicht ausgeschlossen. Somit halte ich an meiner früheren Ansicht fest, dass sowohl Ortsnamen als Lehnwörter slavischer Herkunft auf griechischem Gebiet begegnen, in denen die slav. Liquidametathese noch nicht vorliegt. Die albanischen und rumänischen Belege dafür übergehe ich dieses Mal.

2. Durch die Griechen verbreitete Ortsnamen slavischen Ursprungs.

Man war bisher geneigt, die Stärke der einstigen slavischen Bevölkerung verschiedener Teile Griechenlands nach der Zahl der Ortsnamen slavischen Ursprungs in den betr. Gegenden einzuschätzen und im grossen Ganzen wird man dabei auch richtige Ergebnisse erzielen. Nur muss man bei einem derartigen Vorgehen alle diejenigen Ortsnamen als Beweismaterial ausschalten, bei denen die Möglichkeit einer Ausbreitung des slavischen Namens durch die Griechen vorhanden ist. Im folgenden möchte ich eine kleine Auswahl solcher Ortsnamen beibringen, bei denen mir eine solche Annahme sehr nahe zu liegen scheint. Wenn, wie oben festgestellt, ein Appellativum wie βάλτος, βάλτα 'Sumpf, Morast' im Neugriech. ziemlich allgemein verbreitet ist (s. G. Meyer Ngr. Stud. II 64), dann ist die Annahme sehr wahrscheinlich, dass Ortsnamen wie Βάλτα 1. ON auf Kephallenia Kr. Prónnōn. 2. ON in Triphylien Kr. Eránē. 3. Thessalonike Kr. Chalkidike oder Βάλτος: 1. Achaea Kr. Kleitoria. 2. Adrianopel Kr. Adrianopel. 3. Korinth Kr. Trikkala, zum Teil wenigstens durch Griechen verbreitet sind und nicht immer slavischen Siedlern ihren Ursprung verdanken. Wenn man hier den sprachwissenschaftlichen Beweis dafür nicht erbringen kann, so steht es sicherer in einem weiteren Fall: Γαρδικάκι ON in Phthiotis Kr. Herakleiōtōn. Es ist eine griechische Ableitung auf -άκι von einem ON Γαρδίκι 1. Phthiotis Kr. Κρεμαστή Λάρισα. 2. Phthiotis Kr. Όμυλίων. Ich stelle auch ihn zu abg. *Gradice*.

Bei den verschiedenen Namen Γαρδίκι wäre es nur durch genaue siedelungsgeschichtliche Forschungen möglich zu entscheiden, ob grie-

chische Neugründungen vorliegen oder nicht. Bei *Γαρδικάκι* zeigt das Suffix ohne weiteres, dass es von Griechen benannt ist. Ebenso liegen die Verhältnisse bei *Ἀσπροβάλα* ON Thessalonike, Kr. *Λαγκαδά*, *Ἀσπρόβαλτος*; Trikkala, zweifellos von Griechen gebildeten Namen.

Aus der Sippe von abg. *lǫka* 'palus, sinus', bulg. *lǫká* 'Wiese, Ebene, Tal', skr. *lǫka* 'Seehafen, Au' usw. stammt wohl neugriech. *Λαγκός*, 'Bergschlucht', *λαγκάδι*, *λαγκάδα* 'dasselbe' s. G. Meyer Neugriech. Stud. II 37. Ohne Zweifel nicht von Slaven rühren dann Siedelungen her, die *Λαγκαδά* heissen: 1. ON in Akarnanien Kr. *Θύαμος*. 2. Lakonien Kr. *Λεύκτρου*. Ebenso: *Λαγκάδια* 1. Arkadien Kr. *Κλείτορος*, 2. Thera (wo es sonst überhaupt keine slavischen ON gibt), oder *Λαγκαδάκια* ON Zakynthos Kr. *Ἀρτεμισίων*, endlich *Ἀγριολαγκάδα* ON Lakonien, Kr. *Γύθειον*. Aus abg. *lǫgъ* 'Hain', bulg. *lǫg*, skr. *lǫg* stammt neugriech. *λόγος*, 'Wald, Gehölz' (s. G. Meyer Ngr. St. II 38). Es begegnet häufig in ON. So z. B. *Λογγά* 1. Messenien Kr. *Αἴπεια*. 2. Trikkala Kr. *Τυμφαίων*, ferner in *Λογγάκι* ON Trikkala Kr. Trikkala. *Λογγίτσι* ON Phthiotis Kr. *Φαλάρων*, *Λογγός* ON Triphylien Kr. *Ἀλιφύρας*. *Λόγγος*. 1. Achaea Kr. *Αἰγίεις* 2. Trikkala Kr. Trikkala. 3. Phokis Kr. *Εὐπαλίου*. *Λογγός* ON Phthiotis Kr. *Δαφνουσίον*. *Λογγάς* ON Kerkyra Kr. *Λακκιωτῶν*. Wenn die Namen *Λόγγος*, *Λογγός* auch direkt von Slaven stammen können, so ist das bei *Λογγάκι*, *Λογγίτσι* gänzlich ausgeschlossen, ebenso bei *Μεσολόγγι* Akarnanien Kr. Mesolongi, sowie bei *Μεσολογγάκι*. 1. Elis Kr. Elis. 2. Elis. Kr. *Ἐλισση*. Aus bulg. *górnicā* 'wilder Birnbaum' stammt alb. *gōrĩtse* 'dasselbe' mit einem für das Albanische charakteristischen Lautwandel von *rn* zu *r̃*. (Vgl. dazu alb. *keřute* 'gehörntes Schaf' aus lat. *cornūta*). Aus dem alban. Wort weiter entlehnt ist ngrisch. *γκοριτσιά* 'dasselbe' (s. G. Meyer Neugriech. Stud. II 65). Ganz bestimmt auf dieses neugr. Wort sind ON zurückzuführen wie *Γκορτζιά*. 1. Elis. Kr. *Ὀλυμπίων* (in seiner Nähe liegt der Ort *Δάρδιζα*, der sich unzweifelhaft aus alban. *darðe* 'Birne' Demin. *darðeze*, erklärt). 2. Lakedaimon Kr. *Θεραπνῶν*. Ihre Betonungsstelle zeigt, dass sie von Griechen benannt worden sind und nicht einmal von Albanesen.

Aus der Sippe von slav. *bъzъ* 'Holunder' bulg. *bъzъ*, skr. *baz* usw. entlehnten die Griechen *βούζ(ον)* 'Holunder'. Damit zu verknüpfen ist jedenfalls der Ortsname: *Μπούζι* 1. Korinth Kr. *Στυμφαλία*. 2. Phthiotis Kr. *Αταλάντης*. 3. Triphylien Kr. *Φιγαλείας*. 4. Triphylien Kr. *Αύλων*. Es ist schwer zu entscheiden, wie weit es sich hier um ererbte slavische Ortsnamen handelt. Noch schwieriger liegen die Verhältnisse bei *Μαγούλα*. Wir besitzen ein ngr. *μαγούλα* 'Hügel', dann alb. *magul'ε* und rumän. *măgură*, die zu slav. *mogyla* gehören. Ich habe Studien zur alb. Wortforschung I Dorpat 1921 S. 18 ff. eine slavische Deutung für dieses Wort vorgeschlagen. Sehr wahrscheinlich ist slavische Her-

kunft von *Μαγούλιανα* ON Arkadien Kr. *Μυλάοντος*: *mogyl'ane*. Viel schwerer ist eine Entscheidung bei dem ON *Μαγούλα*. 1. Arkadien Kr. Tegea. 2. Attika Kr. Eleusis. 3. Akarnanien Kr. *Παραχελωτίδος*. 4. Elis Kr. *Ὠλένη*. 5. Lakedaimon Kr. Sparta. 6. Messenien Kr. *Οίχαλία*. 7. Karditsa Kr. *Κα'λιφωνίου*. 8. Karditsa Kr. *Ἰθώμη*. 9. Larissa Kr. *Σχοτούσης*. Hier gibt es viele Erklärungsmöglichkeiten. Sie können ebenso gut slavisch wie albanesisch sein. Nicht zu unterschätzen wäre auch die Annahme einer Verbreitung dieser Namen durch die Griechen. Die letztere liegt auch nahe bei ON wie *Πετρομαγούλα* Boeotien Kr. Orchomenos oder *Καρδιτσομαγούλα* Karditsa Kr. Karditsa. Es ist klar, dass solche durch die Griechen weitergetragene Ortsnamen, auch wenn ihnen ein slavisches Appellativum zugrunde liegt, nicht als slavische Ortsnamen gewertet werden können¹⁾ und jedenfalls sind in einer Arbeit, die die slavischen Ortsnamen Griechenlands zum Gegenstand ihrer Untersuchung macht, alle in diesem Abschnitt erwähnten Namen mit grösster Vorsicht zu behandeln.

¹⁾ Das im Vorstehenden besprochene griechische Ortsnamenmaterial entstammt, wenn nicht anders angegeben, folgenden Sammlungen: 1. *Ἰ. Νουχάκις Νέος χωρογραφικός πίναξ* Athen 1885, 2. *Στατιστικά Ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν 27. ὀκτωβρίου 1907*. Athen 1909 2 Bde. 3. *Λεξικὸν τῶν δῆμων, κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος*, Athen 1923.

N. van Wijk.

O rzeczownikach typu *trepetъ* i o czasownikach typu *trepetati*, *trepěštq*.

W językach słowiańskich istnieje kategoria rzeczowników na *-etъ*, *-otъ*, *-stъ*, *-ztъ* o znaczeniu ściśle określonym: używano ich dla zjawisk, dostrzegalnych uchem wzgl. innymi zmysłami, składających się z oddzielnych momentów, które się powtarzają kilka razy. Wyrazy te zawierają znaczny żywioł uczuciowy, objaśniający występującą u nich «harmonję samogłosek»: *trepetъ*: *klopotъ*; ros. *lepet*: c.-sł. **lopotъ* (skąd *lopotivъ* Euch. sin.); *skrěžstъ* (r. *skrežet*): *tzpřstъ* (m. i. w Izbornik-u roku 1073). Obok tej kategorii rzeczowników istnieją czasowniki na *-iq*, *-ati*. Z tekstów starocerkiewnosłowiańskich¹⁾ cytuję następujące wyrazy tego typu: *trepetъ*, *trepetati*, *trepěštq*: **xpřpetъ* (*xpřpetivъ* Izb. 1073), *xpřpetanie* (Greg.-Naz.); *klokotъ* (Paterik), *klokotati*, *-štq* (Suprasl.); *klopotъ* (Euch.), *klopotati*, *-štq* (zob. Miklosich Lex. palaeosl.); **lopotъ* (*lopotivъ* Euchol.); *skrobotъ*, *skrobotati* (Šestodnev 35 a 9); *klěčstъ*, *klěčtati*, *-štq* (Euchol.); *měčstъ*, *měčtati*, *-štq* (w najstarszym znaczeniu 'miganie' wzgl. 'migać się' Šest. 26 b 3 wzgl. 9/10); *skrěžstъ*, *skrěžtati*, *-štq*; *špřstъ*, *špřtati*, *-štq* (*-stъ*, *-stati*, *-zštq*?); *strpřstъ* ('*ποικιλία*' Exod.: *strpřstivъ* 'τραχύς' Ew.; *strpřstivъ* 'στρεβλός, σχολιός' Ps. Apost.), *storpěštetъ* (Pat. Mih., ← starobułg. **strpřštetъ*); *tzpřstъ*, *tzpřtati*, *-štq*; *rzpřstъ*, *rzpřtati*, *-štq*²⁾. Więcej przykładów, także z innych języków słowiańskich, podaje Vondrák Vgl. slav. Gramm I², 584 - 6.

¹⁾ O ile nam chodzi o słownik starocerkiewnosłowiański, musimy uwzględnić teksty, napisane albo przetłumaczone w okresie st. c.-słowiańskim, nawet jeżeli nie zachowały się w rękopisach tego samego okresu.

²⁾ Nie rozstrzygam zagadnienia, jakby można objaśnić wokalizm c.-sł. *rřp-* (skąd *rep-*: *repřtanie* Euchol.) obok *rřp*; por. pol. *rzeptawczy* (w Biblii Król. Zofji): *reptać*. Czy najstarszym wokalizmem było *rřpř-*? Czy obok *rřpř-* istniało *rřpř-*, jak *lepet-* obok *lopot-*?

Omówię w obecnym artykule dwa zagadnienia, związane z kategoriami *trepetē* i *trepetati*, -*štq*, mianowicie: 1. jakiego pochodzenia są przyrostki -*eto-*, -*oto-*, -*uto-*, -*što-*? 2. jakiego rodzaju były najstarsze stosunki między czasownikami na -*t-iq*, -*t-ati* a rzeczownikami na -*to-*? Rozpocznę od drugiego z tych zagadnień, zaznaczę jednak odrazu, iż jedno jest tak ściśle związane z drugim, że oddzielny rozbiór każdego z nich nie da się przeprowadzić aż do końca tej pracy.

Nie ulega wątpliwości, że kategoria na -*iq*, -*ati* (*kažq*, *kazati*; *pišq*, *psati*; *stelq*, *stlati* itd.) zawiera przede wszystkim czasowniki prymarne; nawet takie verba iterativa jak *jemlq*, *imati* (-*emlq*, -*emati*; -*rištq*, -*ristati* z punktu widzenia historycznego są nie mniej prymarne niż verbum perfectivum *imq*, *jēti* (-*emq*, -*eti*). Natomiast -*ričq*, -*ricati*; -*tičq*, -*ticati* (Supr. wzgl. Exarchos) mają drugorzędną formację czasu teraźniejszego zamiast -*ricajq*, -*ticajq*. Ważniejszym dla nas i wogóle trudniejszym jest pytanie, o ile ta klasa zawiera także denominativa. Leskien w swoim Handbuch-u (wyd. 5—6, str. 128) uważał za «sicher oder wahrscheinlich denominativ» czasowniki następujące: *glagolati*, -*lq*; *duχati*, -*šq*; *klečtati*, -*štq*; *kolēbati*, -*blq*; *lobzati*, -*žq*; *stradati*, -*ždq*; *klečtati*, -*štq*; *klokotati*, -*štq*; *rzpātati*, -*štq*; *skrbžtati*, -*štq*; *trepetati*, -*štq*; *špātati*, -*štq*. *Klečtati* (z *klečtati*), *klokotati*, *skrbžtati*, *trepetati*, *špātati*, należące do tej kategorii, która była naszym punktem wyjścia, tymczasem pomijam milczeniem: co do pozostałych czasowników, tylko przy jednym z nich mogę się zgodzić na opinię Leskienu bezwarunkowo. Nie rozumiem, dlaczego Leskien przypuszczał denominatywne pochodzenie dla *lobzati* i *kolēbati*, obok których żadne rzeczowniki nie istnieją oprócz *lobzanie* itd. Istnieje oczywiście wyraz *strada*, ale taksamo jak *strada* możemy i czasownik *straždq*, -*dati* objaśnić jako formację prymarną od rdzenia *strad-*. Nawet *dušq*, *duχati* może być pochodzenia prymarnego: istnieje, owszem, rzeczownik *duχs*, ale z tego jeszcze nie wynika, żeby czasownik *dušq*, *duχati* nie mógł być jednakowo starym jak *duχs*: do *stružq*, jak wiadomo, należy bezokolicznik *stružgati*; zdaje mi się więc możliwym, że z jednej strony *sašq*, *saxati*, z drugiej zaś *dušq*, *duχati* rozwinęły się z paradygmatu o przemianie pełnogłosek tego samego rodzaju. W okresie cerkiewnosłowiańskim i prawdopodobnie już dawno przed końcem okresu prasłowiańskiego poczucie językowe łączyło czasownik *glagolq*, -*lati* z rzeczownikiem *glagols*, ale z tego jeszcze nie wynika, żeby rzeczownik był starszy: czas teraźniejszy **g(h)ol-g(h)ol-ic/o-* byłby formacją indoeuropejską zupełnie regularną i zrozumiałą¹⁾. Więc przy żadnym z tych czasowników pochodzenie denominatywne nie jest pewne: nie da się wprawdzie zaprzeczyć, że

¹⁾ Zob. Brugmann, Grundriss II³ 3, 195 n.

takie stosunki jak przy greckiem $\epsilon\chi\theta\alpha\iota\phi\omega$ obok $\epsilon\chi\theta\rho\acute{o}$; były możliwe także w języku prasłowiańskim (zob. Meillet, *Le slave commun* 187); regularniejszemi z punktu widzenia indoeuropejskiego byłyby jednak praesentia na spółgłoskę $+i$, utworzone od pni rzeczownikowych na spółgłoskę zob. Brugmann, *Grundriss* II² 3, 204 nn.). Czasownikiem niewątpliwie denominatywnym jest ze wszystkich wyrazów powyższych tylko *kletetati*: tutaj jednak wynika z tekstów starobułgarskich, że czas terażniejszy (*o-klevesťo*, *-eši* (Supr. 413, 26: 408, 18) jest pochodzenia późniejszego: najstarsze rękopisy mają praesens *o-kletetajǫ*, *-ješi* (Zogr. Mar. Ass. Savv. Cloz. Ps. sin.); zwrócę uwagę jeszcze na imperfectivum *okletetavati* (*okletetavaiǫštajǫ* dwa razy w Ps. sin.): tego rodzaju iterativa należą wogóle do rzeczowników na *ajǫ*, *-ati*: do *mažǫ*, *mazati*; *išťǫ*, *iskati*: *pišǫ*, *psati* jednak należą iterativa *-mazajǫ*, *-mazati*; *-iskajǫ*, *-iskati*; *-pisajǫ*, *-pisati* i t. d.

O klasie na *-iǫ*, *-ati* pisałem niedawno w IV roczniku czasopisma litewskiego *Tauta ir Žodis*. Zwróciłem tam (str. 77 n.) uwagę na korelacje *-ǫ*: *-ti* z jednej strony, *-iǫ*: *-ati* zaś z drugiej, bez żadnych wyjątków przeprowadzone przy wszystkich czasownikach o rdzeniu na spółgłoskę frykatywą albo eksplozywną: *nesǫ*, *nesti*; *pletǫ*, *plesti* i t. d.: *češǫ*, *časati*; *mešťǫ*, *metati*; *plačǫ*, *plakati* i t. d. Jasnym jest, że te korelacje nie są prastare; co do typu *-iǫ*: *-ati*, uogólniono go według analogji niektórych prastarych czasowników o rdzeniu na i-europ. \bar{a} -wzgl. \bar{o} -, u których prawdopodobnie praesens na $\bar{i}e/o$ - rozwinął się zamiast starszego czasu terażniejszego atematycznego. Jednym z tych najstarszych prototypów było może *stelĭe/o*- (zam. **stels-mi* i t. d.): *stĭā*- (słow. aor. *stela*, inf. *stelati* i t. d.). Pomijając milczeniem rozmaite szczegóły, można stwierdzić, że wiele pni na \bar{a} -, należących do czasów terażniejszych na $\bar{i}e/o$ -, wyparło w okresie prasłowiańskim pierwotne pnie na spółgłoskę, co także wynika z takich przeciwstawięń jak *alkati*: lit. *alkti* i z takich rzeczowników jak *maslo*, które dadzą się objaśnić najlepiej, jeżeli przypuścimy stary infin. *masti* (z **maz-ti*), ptc. praet. pass. **mastz* i t. d., obok których *maslo* mogło się rozwinąć taksamo jak utworzono *čislo* przy inf. *čisti*. Mojem zdaniem większość bezokoliczników na *-ati*, o ile należą do czasów terażniejszych na $\bar{i}e/o$ -, powstała pod wpływem tych ostatnich w tym okresie języka prasłowiańskiego, kiedy poczucie językowe zaczęło uważać typ **maz-ĭe/o*: *maz-a-ti* za normalny. Oduosi się to do wszystkich czasowników prymarnych tej kategorii; jeżeli zaś niektóre czasowniki tej samej kategorii są pochodzenia denominatywnego (jak gr. $\epsilon\chi\theta\rho\acute{o}$: $\epsilon\chi\theta\alpha\iota\phi\omega$, zob. powyżej), także u nich inf. na *-ati* będzie pochodzenia późniejszego. Co do grupy *trepesťo*: *trepetati* wcale nie jest prawdopodobnem, żeby taka konjugacja była prastarą: całokształt konjugacyjnego systemu

słowiańskiego podsuwa nam przypuszczenie, że i tutaj pień na *-a-* jest drugorzędного pochodzenia, i to przypuszczenie stanie się pewnością, jeżeli da się wykazać, że praesens **trepet-je/o-* jest prastarą formacją, odziedziczoną albo z języka indoeuropejskiego albo przynajmniej z odległego okresu języka prasłowiańskiego. Uważam, że mogę to udowodnić.

Przedewszystkiem zwrócę uwagę na grupę jedną czasowników germańskich, co do znaczenia i co do formacji bardzo podobnych do typu słowiańskiego *trepet-je/o-*. Są to czasowniki na *-atjan, -itjan*: got. *kau-patjan, lauhatjan, swogatjan*, st.-g.-niem. *flogazzen, gramizon, swilizzan* i t. d., anglosaks. *gremettan, flogettan* i t. d. Wielką liczbę czasowników tego rodzaju zebrała panna Johanna Richter w swojej dysertacji: *Ursprung und analogische Ausbreitung der Verba auf -αζω*. Excurs: *Die germanischen Verba auf -atjan, -itjan im Vergleich mit den griechischen Verba auf -αζω*, Leipzig 1909. Na str. 154 panna Richter pisze o znaczeniu przyrostku *-atjan, -itjan*: «ein verstärkendes Moment [war] mit dem Gebrauch der Verba auf *-atjan, -itjan* verknüpft... Vorzugsweise wurde diese Verstärkung benutzt bei Verba, denen die Begriffe: subjektive Gemütszustände, heftigere Bewegung und Schall zu grunde lagen». Ponieważ ruchy i dźwięki i usposobienia składają się często z oddzielnych momentów, powtarzających się regularnie, przy takich pojęciach intensywność często jest identyczna z iteratywnością: por. takie wyrazy jak anglos. *flogettan* 'to fluctuate', st.-g.-n. *flogazzen* 'flattern'¹⁾: *flogan* 'latać', a.-s. *droppettan*, st.-g.-n. *troffezen* 'kapać', a.-s. *blīcettan*, st.-g.-n. *blechezen* 'połyskiwać', got. *lauhatjan* 'błyszczyć', st.-g.-n. *lōhazzen* 'płonać', *lougezzen* 'pryskać iskrami', got. *swogatjan* 'wzdychać', a.-s. *sworetan* 'id.', *sicettan* 'id.', st.-g.-n. *agaleizant* 'suspirant', a.-s. *ceahhettan*, st.-g.-n. *kahhatzen* 'śmiać się głośnie', a.-s. *gremettan* 'krzyczeć, szaleć', st.-g.-n. *gramizzon* 'mruczeć'. Te przykłady, do którychby można dodać jeszcze o wiele więcej, pokazują, że pod względem semazjologicznym tę kategorię germańską można porównać z czasownikami słowiańskimi typu *trepetati, -stq*. I tak samo jak obok *trepstq* mamy rzeczownik *trepetъ*, przy niektórych czasownikach na germ. *-atjan* spostrzegamy tego samego rodzaju stosunek do rzeczowników na *-et*: a.-s. *bealcettan* 'wypluwać': *bealcet* 'ructus', *sicettan* 'wzdychać': *sicet* 'westchnienie', st.-g.-n. *heskazzen* 'singultire': *hesket* 'singultus', st.-g.-n. *lougazzen* 'pryskać iskrami': a.-s. *lieget* 'błyskawica'. Chociaż te rzeczowniki na *-et* są rodzaju nijakiego i chociaż prawidła dla używania samogłosek *o* (germ. *a*) wzgl. *e* są poniekąd inne, to jednak podobieństwo do

¹⁾ Umyślnie nie tłumaczę tego wyrazu niemieckiego na *-ern*; albowiem ten przyrostek daje wyraz właśnie pojęciu regularnego powtarzania pewnego ruchu.

rzeczowników i czasowników słowiańskich na *-tš* wzgl. *-t-īp*, *-t-ati* jest uderzające. Jedyłą trudność sprawia różnica konsonantyzmu: germ. *t*, z i.-eur. *d*, nie jest identyczne ze spółgłoską słowiańską *t*, z i.-eur. *t*. Gdyby nie istniała ta różnica, już dawnoby chyba nikt nie wątpił o identyczności formacji słowiańskich z germańskimi. Ta trudność jednak z łatwością da się odsunąć. Zanim to pokażę, omówię krótko niektóre kategorie wyrazów greckich.

Kategorją tego samego rodzaju jak czasowniki germańskie na *-atjan* są czasowniki greckie na *-άζω*, o ile ich ζ powstało z *d-i*; u innych czasowników tego typu ζ rozwinęło się z *g-i*. Najstarszemi czasownikami na *-d-iō* były denominativa od osnów nominalnych na *-d-* i tego samego pochodzenia były najstarsze wyrazy na germ. *-at-jan*. Jeżeliby przyrostek *-itjan*, istniejący obok *-atjan*, rozwinął się z i.-eur. *-id-īe/o-*, a nie z *-ed-īe/o-*, możnaby go porównać z greckim przyrostkiem *-ίζω*; zob. J. Richter, l. l. 135, Brugmann, Grundriss II², 3, 209 n. Greckie *-άζω* było przyrostkiem o wiele produktywniejszym niż germ. *-atjan*, i czasowniki tego typu należą do najrozmaitszych kategorii znaczeniowych. Najwięcej podobne do germańskiej klasy na *-atjan* są te rzeczowniki na *-άζω*, które wylicza panna Richter na str. 130 nn. Na str. 130 pisze: «Es gab eine ganze Anzahl Wörter und Wortstücke, denen der Begriff des Schalles an sich anhaftete. Unter diesen hatten viele den Stammeslaut *-d*, *-g*. Verbale Ableitung mit *-iō*-Formans von diesen Stämmen ergab eine Gruppe lautgesetzlich gebildeter Verba auf *-άζω*, die den Begriff des Schalles ausdrückten. So kam es, dass auch andere verbale Ableitungen von Wortstücken mit dem Begriff des Schalles dieser Analogie folgten». Ta kategoria jednak nie zawiera żadnego czasownika, utworzonego od rzeczownika na *-αδ-*, dla którego byśmy mogli przypuścić wielką starożytność; panna Richter przytacza następujące czasowniki, obok których istnieją rzeczowniki na *-ας* wzgl. *-αδος*: *ἀράζω*, *ροθιάζω*, *κηκιάζω*, *ὀμάζω*, *μηκιάζω*, *βληχιάζω*. Tylko jeden z tych wyrazów pochodzi od starego rzeczownika, a mianowicie *ὀμάζω* 'krzyczę': *ὀμαδος* 'tłum, wrzawa', ale ponieważ czasownik *ὀμάζω* występuje dopiero w tekstach późniejszych, nie mamy prawa, abyśmy przypuścili dla niego pochodzenie indoeuropejskie albo pragreckie. Ciekawszym dla nas jest rzeczownik *ὀμαδος* 'tłum, hałas', który jest prawie zupełnie identyczny z staro-ind. *samūd-* 'klótnia' (zob. Uhlenbeck i Boisacq s. vv.). Nie ulega wątpliwości, że osnowa na *-d-* jest starsza niż osnowa na *-do-* i że st.-ind. *samūd-*, gr. **ὀμαδ-* należy do tej prastarej klasy rzeczowników na *-d-*, od których mamy wyprowadzić najstarsze czasowniki na *-d-īe/o-* (gr. *-άζω*, germ. *-atjan*). Innym wyrazem tego rodzaju jest rzeczownik *χρόμαδος* Ψ 688, przekształcony prawdopodobnie z osnowy na *-d-* (**χρομαδ-*), od której pochodzi także st.-g.-n. *gramízzon*

(zob. Fraenkel, Geschichte der griechischen Nomina agentis auf -τηρ, -τωρ -της; (-τ-) II, 60). Grecki język, o ile wiem, nie zachował nam pierwotnych pni na *-d-* typu *χρόμαδ-* (mamy owszem *μηχάς* i t. d., ale ta klasa ma inne znaczenie: są to nomina agentis), ale można przypuścić, że tego rodzaju osnowy były punktem wyjścia także dla rozwoju typów *ρίγεδανός*, *τυφεδανός*, *τυφεδών*, *σηπεδών* (zob. Debrunner, Griechische Wortbildungslehre 193 n.).

Obok *χρόμαδος*, **χρόμαδ-* istniała niegdyś osnowa **χρεμετ-*, skąd *Χρεμέτης* (nazwa rzeki w Libji), *χρεμετίζειν* 'rzeć', *χρεμετῆ-ήχη!* Hes.; zob. Fraenkel l. l. II, 59. Dla mnie nie ulega wątpliwości, że w gruncie te dwa wyrazy są identyczne, tak samo jak ros. *lepet* i c.-słow. *lopot-(ivz)* są identyczne. Przemiana samogłosek rdzennych jest zjawiskiem zupełnie zwykłym i regularnym i co do przemiany samogłosek w zgłosce drugiej przypomina nam różnaitość słowiańskich typów na *-otz*, *-etz*, *-otz*, *-etz*; w języku słowiańskim mamy do czynienia z jakąś «Vokalharmonie»; język pragrecki zaś miał tendencję tego samego rodzaju. Jak wyglądały najstarsze formy, tego nie mogę rozstrzygnąć; możnaby przypuścić dla rdzeni lekkich *-et-*, *-ed-*, dla ciężkich zaś *-ot-*, *-od-*, ale tego nie można udowodnić. U formacyj z takim żywiołem uczuciowym stosunki asocjatywne były jeszcze więcej skomplikowane niż u innych wyrazów; więc rozwój przedhistoryczny nigdy nie da się rekonstruować ostatecznie, z tem większą stanowczością jednak możemy stwierdzić, że różnica między samogłoskami zgłoski drugiej nie ma wielkiego znaczenia.

Nie więcej trudności robi zmiana *-d-*: *-t-*, którą możemy objaśnić taksamo jak przy gr. *δεκάδ-*: c.-sł. *desęty* (osnowa na *-t-*), lit. *dešimt-*; zob. Kretschmer KZ. XXXI, 348, - Fraenkel, l. l. II, 155. W wielu przypadkach deklinacji osnów na *-t-* i *-d-* te spółgłoski brzmiały zupełnie identycznie, mianowicie w nom. sing. na *-s* (wzgl. bez końcówki) i przed wszystkimi końcówkami o spółgłoskach *-bh-*, *-m-*, *-s-* (*-d-bhis*, *-d-mis* i t. d., ale *-t-su*); rozumie się więc, że pnie na *-t-* mogły się przekształcić na pnie na *-d-* i naodwrot; jeżeli potem tego rodzaju wyrazy przechodziły do klasy tematycznej, rozwijały się osnowy dwójakie: na *-to-* i na *-do-*; uważam więc, że gr. *ῥμαδος*, *χρόμαδος* są w gruncie formacje tego samego rodzaju jak *κοπετός* 'planctus', *παγετός* 'mróz: szron', *νιφετός*, *ύετός*, *πυρετός* (zob. Fraenkel, l. l. II, 136 uw. 2)¹⁾. I tak samo jak od pni na *-d-* utworzono czasowniki na *-d-je/o-* (gr. *-άζω*, germ. *-atjan*), do pni na *-t-* należą czasowniki na *-t-je/o-*: gr. *έμειτ-ο-*: 'vomitus': *έμέσσω* 'vomo', *πυρετός* 'gorączka': *πυρέσσω* 'mam gorączkę' (zob. Debrunner, Idg. Forsch. XXI, 228).

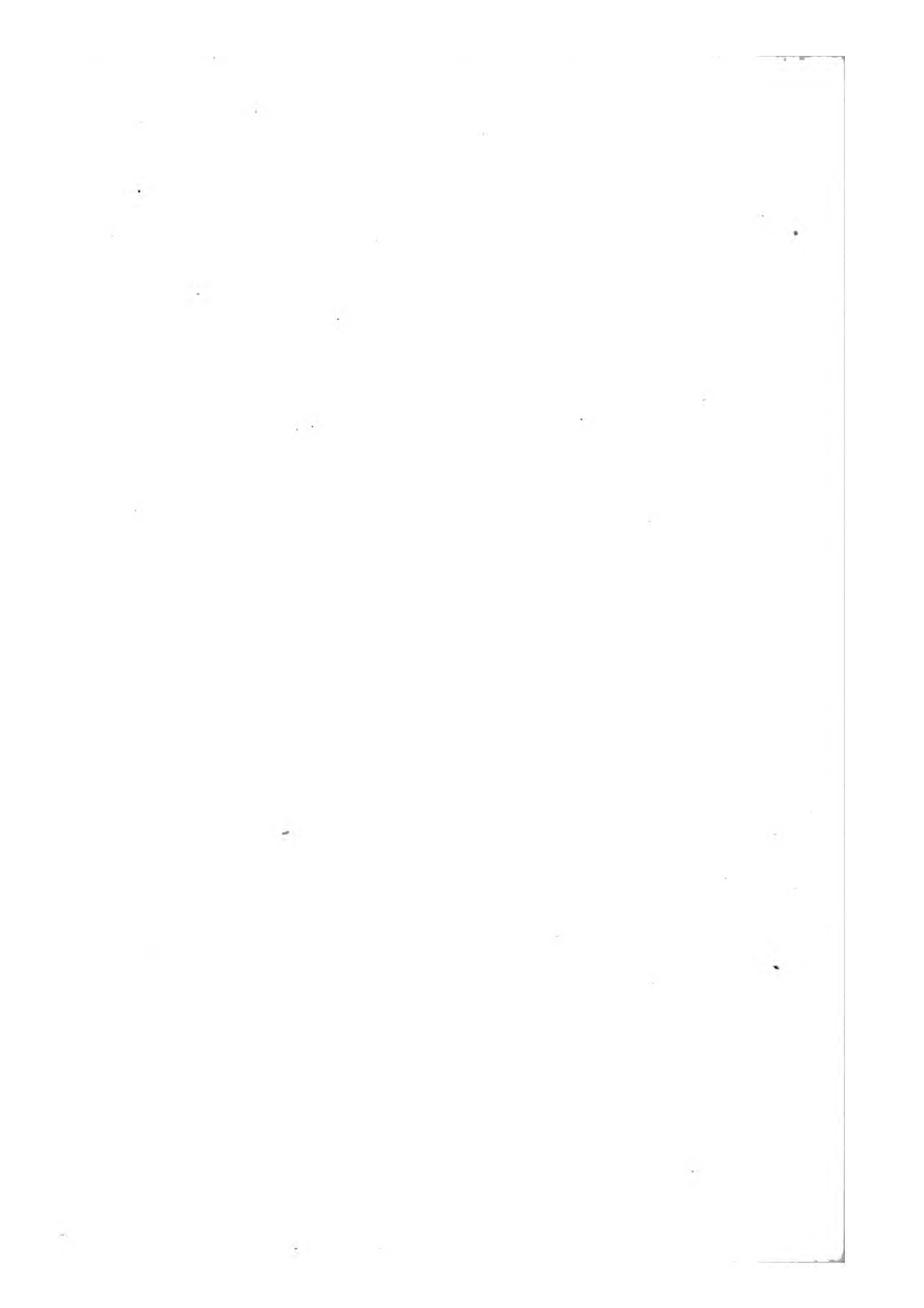
¹⁾ Por. jeszcze got. *liuhap* (przyrostek *-ot(o)-*).

Po długich wędrówkach doszliśmy do jednej grupy rzeczowników i czasowników greckich, ściśle odpowiadających słowiańskiemu typowi *trepetz*, *trepesztō* i bez dalszych objaśnień jasnym jest, że słowiańskie rzeczowniki *trepetz* i t. d. rozwinęły się z tej samej kategorii pni na *-t-*, *-d-* jak gr. **χρεμετ-*, *χρόμαδος*, anglos. *lieget*, i że czasowniki typu *trepesztō* powstały w ten sam sposób jak got. *lauhatjan* i t. d. i niektóre czasowniki greckie na *-ίζω* i *-έσσω*. Nie jest wykluczoną możliwością, że niektóre czasowniki tego rodzaju istniały już w okresie indoeuropejskim: w takim razie moglibyśmy przypuścić pierwotną konjugację atematyczną na *-d-mi-*, *-t-si-*, *-t-ti* i t. d., starszą niż pień na *-t-je/o-*, taksamo jak obok st.-ind. *bhišaj-yá-ti* istnieje *bhišák-ti*. Nie będę się obecnie zastanawiał nad tem zagadnieniem glotogonicznem¹⁾, zaznaczę tylko to, że rozstrzygnięcie tego zagadnienia przedhistorycznego umożliwi dopiero odpowiedź na pytanie, czy najstarsze czasowniki typu *trepesztō* były pochodzenia denominatywnego²⁾. Z punktu widzenia słowiańskiego zaś można stwierdzić, że z dawien dawna obok rzeczowników typu *trepeto-* ← **trepet-* istniały czasowniki typu *trepet-je/o-*, związane z nimi takimi ścisłymi związkami asocjatywnymi, że każdy rzeczownik typu *trepetz* mógł wywołać utworzenie czasownika na *-t-je/o-* i naodwrot. Gdyby rzeczowniki na *-t-je/o-* (*-d-je/o-*) rozwinęły się dopiero w oddzielnych gałęziach językowych, przypuściłbym, że w języku prasłowiańskim ten rozwój się zaczął w przeszłości odległej, kiedy pnie rzeczownikowe na *-et-* (*-ot-*, *-st-*, *-st-*) były jeszcze atematyczne.

Przypuszczam, że już w okresie indoeuropejskim niektóre rzeczowniki na *-t-* (także może niektóre czasowniki na *-d-mi* wzgl. *-t-je/o-*, *-d-je/o-*) miały ten sam odcień znaczeniowy, który występuje u rzeczowników germańskich na *-atjan*, u klasy słowiańskiej na *-etz*, *-et-je/o-* i t. d. i u niektórych wyrazów greckich na *-ετος*, *-αδος*, *-ετ-ίζω*, *-αζω* i t. d. Obok tych pni na *-t-* istniały jednak inne wyrazy tego samego typu z znaczeniami zupełnie innymi. W obecnej pracy ograniczyłem się do jednej klasy znaczeniowej, ponieważ punktem wyjścia była jedna kategoria wyrazów słowiańskich o znaczeniu ściśle określonym.

¹⁾ Zwrócę tylko uwagę na czas przeszły gotycki *kaupasta*, utworzony bezpośrednio z pnia na spółgłoskę.

²⁾ Zagadnienie tego samego rodzaju mamy przy czasowniku *glagolǫq*. Leskien uważał go za denominativum; moglibyśmy jednak przypuścić także, że jest starem *verbum intensivum* z tym samym przyrostkiem *je/o-*, który ma na przykład gr. *καρκαίω* (: *car-kar-mi* RV.) Zob. W. Marcus, *Zur Bildung der Intensiva in den altarischen Dialekten und im Griechischen* (Leipzig, 1914), str. 35.

H. Willman-Grabowska.

sl. *blàzina*, av. *barəziš*, skr. *barhīh*.

Les concordances entre le slave et l'iranien portent, entre autres, sur une partie assez notable du vocabulaire. Et bien que le slave ne possède pas beaucoup de termes pour exprimer les notions religieuses, et encore moins de termes rituels, il y a des mots qui, par leur origine, remontent à l'exercice du culte tel que nous le connaissons dans l'Inde et dans l'Iran.

Pour nommer le «coussin» la plupart des langues slaves ont actuellement un terme qui correspond au français «oreiller». C'est *poduška* (pol., rus., ruthène) qui a pris même de l'extension en dehors de son domaine propre, car, en ruthène, *poduška* se dit aussi pour la «sellette, pièce de bois placée sur l'essieu pour soutenir la partie supérieure d'une voiture». Une partie de baltique s'est fabriqué un dérivé du nom de la tête, cf. lit. *prėgalwis* et le. *paga'lwa* à côté du vieux mot avec le même préverbe *pa* = *po* = sl. *podū* — *paba'lsts* (cité par Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*).

paba'lsts est parallèle au serbo-croate *blàzina* ou *blàzinja* «coussin, couverture de lit», au slovince *blazina* < **bolzina* d'une part; d'autre part au v. pr. *balsinis* où *s* n'est que la graphie de *z*. La forme i.-e. est, par conséquent **bholǵh-* ou **bholǵhi* + un suffixe.

La racine **bholǵh-* attestée aussi en indo-européen occidental par le got. *halgs* «outre», irl. *bolgaim* «j'enfle» (cf. Berneker, *Etymologisches Wörterbuch*) et, peut-être, par le latin *follis* (Pedersen, *Gram.* I, 105, cité par Trautmann, *Die altpr. Spr.*, p. 310), se retrouve aussi en indo-iranien.

Elle est représentée en védique par *barhīh*, **bhelǵh-as*, formation analogue à celles fréquentes en grec: *κρέ(σ)ας*, *κέρας*, *δέπας*, etc. *Barhīh* est un terme d'extrême importance pour l'histoire de la religion des Aryens. C'est un de ces mots qui prouvent jusqu'à quel point le culte védique était organisé en institution sociale, ayant sa tradition et son vocabulaire.

Il était d'usage dans l'Inde, après avoir construit l'autel, de le couvrir d'une couche de gazon, *barhiḥ*. Sur cette couverture, on plaçait des offrandes, les dieux étaient invités à s'y reposer. *Barhiḥ* constituait une partie indispensable de l'autel et nécessaire pour le bon fonctionnement du sacrifice: celui-ci devait être *stīrṇá-barhiḥ* «pourvu de son *barhiḥ* étendu». De ce fait *barhiḥ* était devenu un objet sacré et une puissance mystique: on le personnifiait en lui adressant des prières: *átha barhír gaiati* ŚB. I, 5, 3, 12; *Sa vai khálu barhiḥ prathamám gajati* ŚB. I, 8, 2, 11. On asperge l'autel pour le rendre agréable au *barhiḥ* qui y sera étendu: *átha védim prókṣati | védir asi barhiḥe trā jūṣtām prókṣāmi* ŚB. I, 3, 3, 2, Vāj. S. II, 1; on l'oint de beurre d'offrande: *sám barhír auktām hariṣā gḥtēna* ŚB. I, 9, 2, 31, Vāj. S. II, 22, etc. etc. Un des attributs des Pits c'est d'être *barhiṣádaḥ* «qui s'assoient sur la jonchée sacrée»: c'est leur épithète constante.

Barhiḥ, relevé 138 fois (Grassmann, *Wörterbuch*) dans les hymnes du R̥g Veda, y figure le plus souvent accompagné du verbe *stīr-*. Le locatif absolu *stīrṇé barhiṣi* (des ppes. *stīrṇán barhiḥ* etc. sont plus rares) d'une part, et d'autre part *stīrṇanti barhiḥ* ou d'autres formes verbum finitum sont des clichés abondamment employés. Il n'y a pas d'exemple de *barhiḥ* dans la langue non rituelle. Même *idhmābarhiḥ* de Kātyāyana Śr. Sūtra 8, 2, 24, s'il désigne l'herbe à brûler, c'est toujours pour le feu du sacrifice. Ainsi, la valeur de ce mot est nettement posée.

Pour l'usage profane, en tant que le R̥g Veda nous fait connaître cet usage, il existait un mot de la même racine *barh-*, *bṛh-*: c'est *upabārhana* «coussin, couverture molle etc. R̥V. I, 174, 7 et X, 91, 7. Les lexicographes citent *upa-barha* qui a dû être du langage courant, car *barha* ou *varha* «touffe (de plumes)» et par extension «une touffe de plumes de paon», «la queue (c'est à d. la touffe de plumes de...) d'un oiseau» a été assez productif en sanskrit classique.

Quant à *barhiḥ*, il se retrouve dans qlqs. composés de la vieille langue, entre autres: *vyktá-barhiḥ*, fréquent dans le R̥V. et *barhiṣthá* (1 fois), fabriqué manifestement sur *barhiṣád*. Les Brāhmaṇa ont formé avec *barhiḥ* qlqs. termes techniques. La langue tardive offre un exemple de *barhi-puṣpa* (Diction. de Pétersb.) qui désigne une sorte de parfum (d'herbes?). C'est un mot isolé.

baraziṣ dans l'Avesta, comme terme rituel, n'est plus qu'une survivance. On le rencontre souvent dans les formules, il est vrai, mais il n'y figure pas seul. Il est accompagné d'un doublet formé d'après son modèle sur la base de la racine *star-*. De sa place subalterne dans les phrases rituelles védiques, la notion de *star-* «étendre», s'est élevée au même rang que le mot qu'elle avait autrefois servi: *stairiṣ* est en

avestique juxtaposé à *barəziš* et tend à le remplacer complètement. Mais, dans cette transformation, tous les deux sont demeurés au niveau de la langue usuelle: *barəziš* a perdu le caractère noble qu'il avait en védique et *stairiš* n'en a pas acquis davantage; les deux mots veulent dire: «couverture», «coussin». En voici quelques exemples (Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*):

yō narō hamō gātē nīpaiḍyeinte haṃ vā paiti stairiš haṃ vā paiti barəziš... V. V, 27. «s'il y a des hommes qui seraient assis au même endroit sur des tapis ou sur des coussins...»

aētāt hē aētahē āsti stairišča barəzišča haṃ vərənānte. V. V, 59. «ces (étoffes) doivent servir de couvertures et de coussins»

ēcat aēte stairišča barəzišča aēša druxš yā nāsuš... frāšnaoiti V. VII, 9. «... la partie de cette couverture et de ce coussin que Druj Nasuš aura souillée...»

Dans d'autres phrases *barəziš* désigne clairement un objet d'usage courant, sans aucun rapport avec les rites religieux; n'importe qui peut s'appuyer sur le coussin — *barəziš*.

āat aōšete haxa haša ana barəziš sayamnanam V. XVIII, 26. «alors un des amis assis sur le coussin dit à l'autre...»

L'Avesta récent nous fournit le composé *barəziš-havant* qui signifie tout simplement «pourvu de coussins»: *gātu barəzišhavantəm* Yt. V, 102. «lit pourvu de...»; *gatuš paiti... yā srīra barəzišhavantō* Yt. XVII, 10. «sur les lits... ces belles, avec (= sur) leurs coussins»: *gātava barəzišhavantō* Yt. XVII, 9. etc. etc. Ce sont autant d'expressions toutes faites.

Le persan *bāliš* < **bardiš* (*d* du perse || *z* avestique) signifie aussi «coussin».

Peut-être la différence des cultes, védique et zoroastrien, a-t-elle contribué au passage de *barəziš* de la langue noble ou, au moins technique, à la langue moyenne. Dans l'Inde, la jonchée d'herbe couvrait l'autel; dans l'Iran, elle enveloppait le corps souillé par la présence de Druj Nasuš, car dès qu'un homme pieux était mort, l'esprit malfaisant qui n'y avait pas d'accès durant sa vie, s'emparait de sa dépouille. La couverture d'herbe ou le coussin d'herbe devenait souillé à son tour par le contact avec le cadavre. Le nom d'un objet impur n'avait pas à figurer parmi les termes rituels, tandis que le *barhīh* védique, sur lequel venaient s'asseoir les Mânes, restait pur. Bien qu'en rapport avec les morts, il n'avait rien de commun avec la mort en tant que pourriture du corps, notion particulièrement répugnante au culte indo-iranien.

Un autre mot iranien, dérivé de la même racine, a, au contraire, une grande importance dans le vocabulaire rituel. C'est *barəsman*,

nom d'un petit balai d'herbe qui joue le même rôle que le *paritra* brahmanique, un faisceau d'herbe employé pour filtrer le Soma. Bartholomae (*Altiranisches Wört.*) en donne le sens: «Bezeichnung eines beim Gottesdienst gebrauchten Zweigbündels», bien que, quelques lignes plus bas, il cite un composé *barasmō-starātay* qui est «le fait d'étendre *barasman-*». Darmesteter était évidemment embarrassé de ce mot, car il traduit certains passages par «ont lié le baresman», «lier le faisceau d'herbe» etc., malgré la présence immédiate du verbe *fra-star-* «étendre». C'était initialement une jonchée d'herbe, une couverture de gazon qu'on étendait et non un balai. Les phrases comme celles que voici prises (Bartholomae) parmi d'autres très nombreuses, en témoignent:

sraošaṃ... yō paoiryō barasma frastarānata. Y, LVII, 6. «nous sacrifions à Sraoša (acc.)... qui le premier avait étendu le *barasman-*».

Zarathustra demande à Ahura Mazda quel doit être le procédé du sacrifice; Ahura Mazda répond: «que les hotars l'offrent... qu'ils étendent la couverture d'herbe»...

zaoθrā hē uzbārayan... barasma hē starānayan Yt. VIII, 58.

Quand on prépare le sacrifice, on apporte le feu, la jonchée d'herbe, le Soma et la presse à Soma: *ātrāmēa barasmača hāomača hāvanača* V. V, 39 et XIV, 8.

Ainsi, *barasman-* est analogue à *barhiḥ* et, de même que ce dernier, il a la valeur d'un terme liturgique.

Le sens de «balai» s'est greffé secondairement sur le sens de «fait de touffes d'herbe» - *barasman-* (le suffixe possessif *-mant*). Déjà Oldenberg (*La religion du Vēda*) avait signalé la probabilité de ce phénomène: Bartholomae le mentionne dans les Notes, sans rectifier pourtant la donnée de son Dictionnaire.

Avec l'évolution du sens due au souvenir du paquet d'herbe dans la notion de «fait de...» ou «ayant des touffes d'herbe» est allée parallèlement l'évolution de l'objet lui-même: le paquet d'herbe est devenu un faisceau de fils de métal et c'est sous cette forme qu'on voit aujourd'hui l'ancien *barasman-* dans les temples.

Ainsi l'indo-eur. **bhelǵh*. **bholǵh-* + l'élargissement *-s/-i* a donné *barhiḥ* / *barziš*, *blāzina* et les dérivés *barasman-* | *upa-barha-na*. Leurs sens respectifs se sont croisés:

**bhelǵh-* etc.

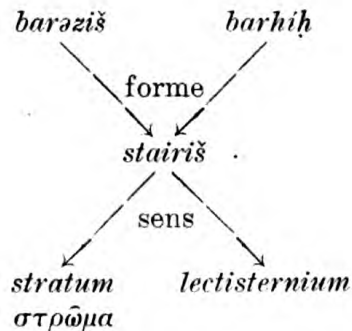
bifurcation du sens en:

terme rituel <i>barhiḥ</i>	X	<i>barziš</i> terme familier
terme familier <i>upa-barh-</i>		<i>barasman-</i> terme rituel
		<i>blāzina</i> etc. terme familier

Une semblable bifurcation de sens s'est produite pour les correspondants occidentaux du mot *stairiš*. Le latin a *strāmen*, *strāmentum* «litière, jonchée de paille» → «matelas», et *strāgulum* «couverture etc.», tous termes familiers, formés sur la racine *star-*, mais gardant les restes de la notion *barh-*. Et à côté, il y a un mot liturgique, *lecti-sternium*, composé, formé de thèmes analogues par le sens: «s'étendre, se coucher» **legh-* et «étendre» **star* || l'analogie de **bhelgh-* et de **star-*. Il désigne le repas solennel offert aux dieux après qu'on a placé leurs statuettes sur des lits, de même que dans l'Inde on offrait après avoir invité les dieux à s'asseoir sur le *barhīh*:

duumiri sacris faciundis lectisternio tunc primum in urbe Romana facto per dies octo Apollinem Latonamque et Dianam... tribus quam amplissime tum apparari poterat stratis lectis placauere. T. Live V, 13.

En grec la langue familière a *στρώμα* et *στρωμνή* où il reste toujours quelque chose de l'ancienne «jonchée», *stairiš*, comme dans *strāmen*.

Ce qui frappe en slave (et en balto-slave, a moins que le v. pr. *balsinis* et le le. *ba'lstis* ne soient des emprunts) c'est le fait que, partageant avec d'autres langues i-e. le développement de la racine «étendre», il reste si près de l'iranien pour la racine **bholgh-* et qu'il ait exactement le même nom pour le même objet: *baraziš* = *blàzina* «coussin». Comme c'est un nom d'objet d'usage journalier, d'usage qui atteste un certain degré de culture, il faut en conclure, une fois de plus, qu'il y a eu un fond de vocabulaire commun aux Slaves et aux Indo-Iraniens (Aryens) résultant d'une certaine communauté de vie. L'époque où cette communauté de vocabulaire a eu ses racines doit être, sans doute, reportée très loin en arrière. M. Meillet (*Rev. d'Et. Slaves*, VI, p. 165) la place dans l'indo-européen.

IV.

**JĘZYKOZNAWSTWO BAŁTYCKO-
SŁOWIAŃSKIE.**

LINGUISTIQUE BALTO-SLAVE.

B.

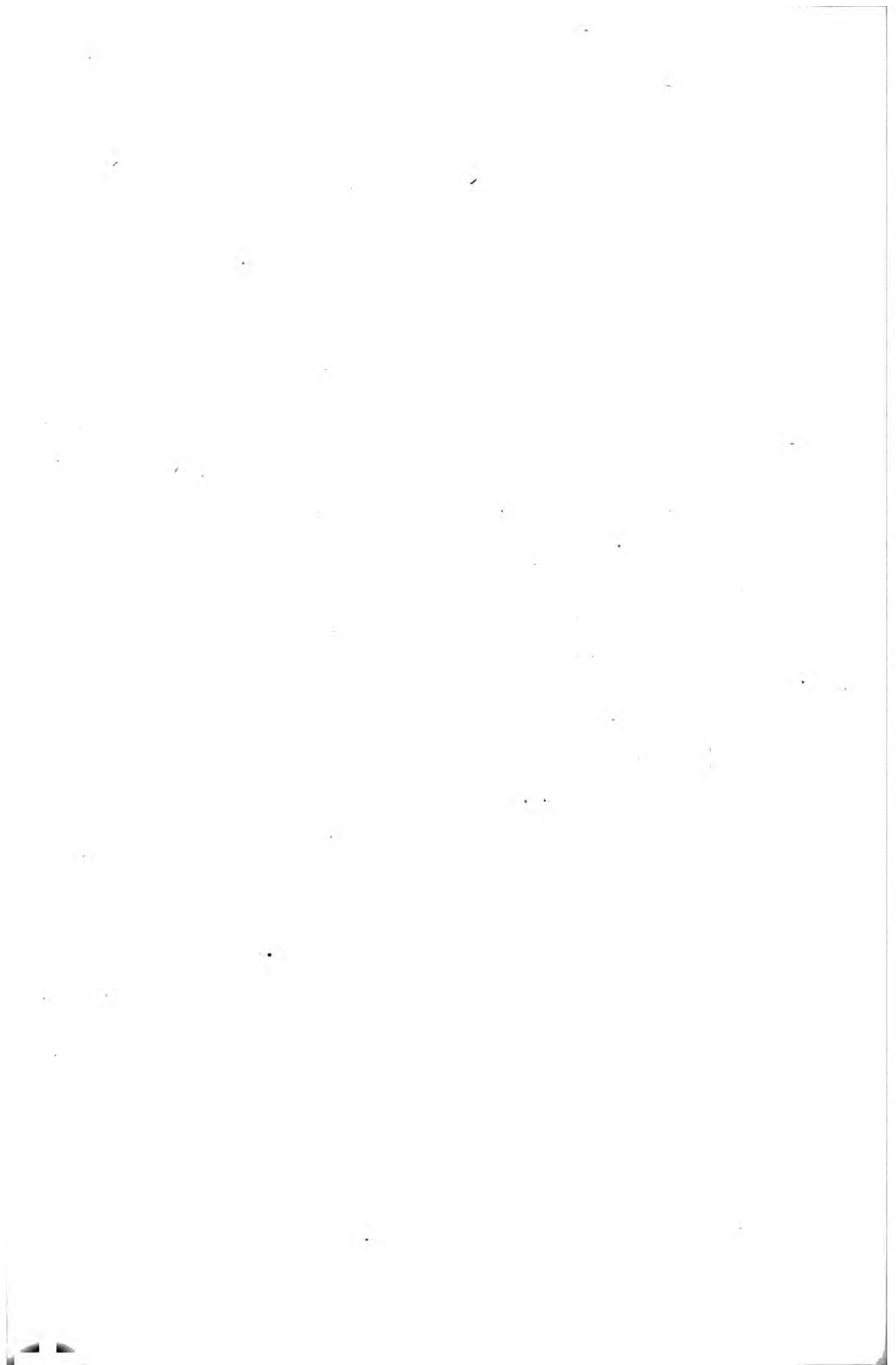
JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE.

LANGUES SLAVES.

2.

JĘZYKI STARO- I NOWOBULGARSKI.

LANGUES VIEUX-SLAVE ET BULGARE.

С. Кульбакинъ.

КЛАССИФИКАЦІЯ ГЛАГОЛА ВЪ СТАРОСЛОВЯНСКОМЪ.

Какъ извѣстно, мы не имѣемъ въ нашей наукѣ одной, общепринятой классификаціи старословянскаго глагола. Двѣ наиболѣе извѣстныя и употребительныя въ современной наукѣ грамматики старословянскаго языка, Лескина и Вондрака, предлагаютъ двѣ различныя группировки. Одна (группировка Лескина) кладетъ въ основу тему презенса, другая (группировка Вондрака) — основу инфинитива. Я во всѣхъ трехъ русскихъ изданіяхъ своей книги „Древне-церковнословянскій языкъ“ (3-е изд. 1917 г.), какъ и во французской и чешской редакціяхъ своей книги, подготовленныхъ къ печати и имѣющихъ выйти въ свѣтъ въ болѣе или менѣе близкомъ будущемъ, держусь группировки Лескина. Той же группировки держится проф. Лось (*Gramatyka starosłowiańska* 1922 г.). Группировка, которую находимъ у Вондрака, какъ извѣстно, не есть его собственная группировка, а представляетъ въ сущности повтореніе классификаціи Миклошича, съ нѣкоторымъ, правда, улучшеніемъ ея. Я не буду тутъ останавливаться на исторіи группировки основателя славистики Добровскаго, который такъ же, какъ и позже Миклошичъ, клалъ въ основу классификаціи основу инфинитива, на различныхъ этапахъ развитія группировки Миклошича, какъ и на группировкѣ Шлейхера, отсылая читателя въ этомъ отношеніи къ извѣстной статьѣ Ягича „*Einige Streitfragen. 7. Klassifikation des slavischen Verbums*“ (*JArch.* XXVIII, 17—27).

Остановлюсь лишь на основномъ вопросѣ, можемъ ли мы окончательно остановиться на одной изъ этихъ двухъ группировокъ. Ягичъ, самъ склоняющійся къ предпочтенію основы презенса, какъ критерія группировки, выставляетъ противъ Миклошичевской класси-

фикаціи слѣдующее возраженіе: „съ точки зрѣнія историческаго развитія никакъ нельзя отдать преимущество словянскому инфинитиву предъ презенсомъ, такъ какъ сравненіемъ съ литовскимъ легко констатировать, что въ словянскомъ образованіи инфинитива часто имѣется новое тематическое расширеніе на *-а*, иногда же на *-ѣ*“ (ор. с. 24 с.). Въ моихъ глазахъ это возраженіе не имѣетъ много вѣса, такъ какъ иногда бываетъ и наоборотъ: т. е. основа инфинитива проще основы презенса: таково отношеніе въ глаголахъ типа **вести, нести, пати, мрѣти, пити, бити, мѣти, плаѹти** и т. п., таковы же они и въ глаголахъ **млѣти, брати, клати**.

Но можно выставить другія возраженія противъ классификаціи Миклошича. Прежде всего она такъ сказать путаниѣ классификаціи Лескина: въ самомъ дѣлѣ, сперва глаголы дѣлятся на двѣ большія группы по основѣ презенса: *A.* глаголы съ основой презенса на гласный, *B.* глаголы съ основой презенса на согласный, — затѣмъ первая изъ этихъ большихъ группъ дѣлится на 6 группъ уже по принципу инфинитивной основы и, наконецъ подгруппы внутри этихъ группъ (нѣкоторыхъ изъ нихъ) устанавливаются опять по различіямъ въ основѣ презенса. Иначе поступить было трудно, такъ какъ атематическіе глаголы затрудняютъ проведеніе группировки по различіямъ въ основѣ инфинитива.

Замѣчу при этомъ, что Вондракъ неудачно сформулировалъ основное дѣленіе на глаголы *A* и глаголы *B*, какъ дѣленіе на глаголы съ основой презенса на гласный и на согласный, такъ какъ изъ группы *B* (основа презенса на согласный) трудно исключить глаголь **имамъ**; у Миклошича формулировка правильнѣе: *A.* Conjugation mit thematischem Vocal и *B.* Conjugation ohne thematischen Vocal. Но эта деталь, конечно, существеннаго значенія не имѣетъ.

Кромѣ того, можно примѣтить слѣдующее:

Вондракъ, конечно, улучшилъ классификацію Миклошича, перенесши глаголы **клати, брати** изъ *V* класса (2 гр.) въ *I* классъ (6-я группа); тѣмъ не менѣе трудности остаются; а именно, граница между глаголами *I* класса **клати, брати** (основа инфинитива = корень на гласный) и глаголами *V* класса можетъ быть всегда проведена лишь теоретически, такъ какъ сознаніе говорящихъ (носителей говора Кирилла и Меѳодія, а также говоровъ X—XI в.) не всегда ясно выдѣляло въ послѣднихъ суффиксъ *-а*: ср. глаголы этого класса **бывати, плакати, гывати** и т. п. Точно также не всегда ясно ощущался суффиксъ *-ѣ* въ глаголахъ *III* класса: ср. такіе глаголы, какъ **бѣдѣти, горѣти**. Слѣдовательно, нельзя вполне строго провести границу между этими глаголами и глаголами *I* класса **мрѣти, стрѣти, жрѣти, млѣти** опять таки съ точки зрѣнія языкового сознанія IX—XI вв.

По крайней мѣрѣ я не вижу съ этой именно точки зрѣнія и въ этомъ именно отношеніи разницы между отношеніями плака-ти: плаче-ши и пла-ти: ко̄л-вши и позже к̄ла-ти: ко̄л-вши или между отношеніями бѣдѣ-ти: бѣди-ши и мрѣ-ти (позже мьрѣ-ти): мьре-ши, ибо если сознание выдѣляло *a*, *ě* въ формахъ плакати, бѣдѣти въ виду формъ плаче-ши, бѣди-ши, то и формы ко̄л-ши, мьре-ши отсутствіемъ гласныхъ *a*, *ѣ* предъ личными окончаніями выдѣляли эти гласные въ формахъ плаати-к̄лаати, мрѣти-мьрѣти. Далѣе отнесеніе къ III классу (суффиксъ инфинитива -ѣ) инфинитивныхъ формъ мьлчати, слышати, бѣжати и т. п. можно оправдать лишь теоретическими, научными соображеніями, но въ сознаніи говорящихъ IX—X—XI вв. такія формы, конечно, представляли одну и ту же группу съ формами инфинитива, отнесенными къ V классу: вьрати, дѣлати и т. п. Нельзя и теоретическими соображеніями оправдать отнесеніе къ этому классу Вондракомъ глагола съпати.

Наконецъ, недостатокъ группировки Миклошича-Вондрака заключается въ ея односторонности: главнымъ образомъ, она дѣлитъ глаголы на классы по основѣ инфинитива, между тѣмъ какъ можно думать, что группы глаголовъ въ сознаніи говорящихъ IX—XI вѣка складывались на основаніи различныхъ формъ отношеній между основой презенса и основой инфинитива. По всѣмъ этимъ основаніямъ мы не можемъ удовлетвориться вполне классификаціей глаголовъ, какую предложилъ Миклошичъ и принялъ съ нѣкоторыми видоизмѣненіями Вондракъ.

Группировка Лескина, наиболѣе употребительная, имѣетъ въ виду, какъ извѣстно, основу презенса прежде всего, а основу инфинитива принимаетъ во вниманіе лишь для установленія подгруппъ въ каждой изъ основныхъ группъ, опредѣленныхъ по основѣ презенса.

Такимъ образомъ, по Лескину имѣемъ: I классъ глаголовъ съ основой презенса на -e- (-o-) а именно а) глаголы съ основой инфинитива, равной корню (несетъ -нести) и в) глаголы съ основѣй инфинитива на -a- (вьретъ -вьрати); II классъ: глаголы съ суффиксомъ въ наст. вр. *ne-*, причемъ въ инфинитивѣ — суффиксъ *-no-* (двигнетъ -двигнѣти); III классъ: глаголы съ суффиксомъ *-je-* въ формахъ настоящаго времени: а) такіе, въ которыхъ основа инфинитива входитъ въ составъ основы настоящ. вр., какъ мьлѣти-мьлѣтъ (мьлѣти изъ **melli*), знати-знаѣтъ, цѣлѣти-цѣлѣѣтъ, дѣлати-дѣлаѣтъ, и в) такіе, въ которыхъ основа инфинитива имѣетъ суффиксальное *-a-*, не входящее въ основу наст. времени: таати-таѣтъ, орати-орѣтъ, коуповати-коупоѣтъ; IV классъ: глаголы съ основой наст. вр. на -i-: а) съ тѣмъ же -i- въ основѣ инфинитива (молитъ: молити) и в) съ

основой инфинитива на *-ě-* (**ВИДИТЬ - ВИДѢТИ**); V классъ составляютъ глаголы нетематическаго спряжения.

Группировка Лескина построена на генетическомъ принципѣ, поэтому, будучи удобной практически, она все же страдаетъ искусственностью. Дѣло въ томъ, что эта группировка, принимая во вниманіе происхожденіе основъ (**пече** — изъ **pek-e*, **пише** — изъ **pis-je-*, **слыша** — изъ **slychē-* и т. п.), еще менѣе соответствуетъ языковому ощущенію старословянской эпохи, чѣмъ классификація Миклошича-Вондрака.

Я хочу сказать, что въ сознаніи говорящихъ эпохи Кирилла и Меѳодія существовали не эти, а другія группы глаголовъ, ибо говорящіе не знали, что **печеть** — изъ **peketz*, а **пишетъ** — изъ **pisjetz* и т. д.

Собственно говоря, группировка, предложенная Лескиномъ, представляетъ классификацію глаголовъ въ прасловянскомъ языкѣ известной эпохи, эпохи, когда въ формахъ презенса **plakjetz*, **pisjetz*, **jem-jetz*, **zna-jetz* и т. п. ясно ощущался суффиксъ *-je-*. Въ эту эпоху существовали еще формы инфинитива **melti*, **kolti*, **borti*, отношеніе которыхъ къ формамъ презенса **mel-jetz*, **kol-jetz*, **bor-jetz* вполне подходитъ подъ формулу Лескина: основа инфинитива входитъ въ составъ основы презенса, между тѣмъ какъ къ языковому ощущенію старословянской эпохи, когда были формы инфинитива **мѣти**, **клати**, **брати**, такая формула собственно не подходитъ. Точно также отношенія основы инфинитива **пѣти** или **клати** къ основѣ формы презенса **пѣнетъ**, **клатнетъ** не подходятъ подъ типъ **нес-ти** — **несетъ**, если не взять эти инфинитивы въ ихъ прасловянской формѣ: **ryn-ti*, **klyn-ti* (или хотя бы **ren-ti*, **klen-ti*).

Или: съ точки зрѣнія языкового ощущенія старословянской эпохи отношеніе основъ инфинитива и презенса **коуп-ов-а-ти** и **коуп-оу-ю-тъ** не таково, чтобы его можно было охарактеризовать формулой „основа инфинитива имѣетъ суффиксъ *-a-*, не входящій въ основу презенса“: такая формула достаточна для опредѣленія отношенія прасловянскихъ основъ **kup-ou-a-* и **kup-ou-je-*, но недостаточна для опредѣленія старословянскихъ отношеній, такъ какъ тутъ на лицо измѣненіе *-ou-*, различное въ основахъ презенса и инфинитива.

Такимъ образомъ, недостатокъ группировки, введенной Лескиномъ, въ томъ, что и она не соответствуетъ языковымъ отношеніямъ старословянской эпохи и является столь же условной, какъ и классификація Миклошича-Вондрака, когда кладетъ въ основу классификаціи основу презенса, ставя основу инфинитива на второе мѣсто, т. е. подчиняя принципъ различія основъ инфинитива принципу различія основъ презенса.

Въ 1906 году въ указанной выше своей статейкѣ Ягичъ предложилъ свою классификацію. По существу онъ примкнулъ къ Лескину, такъ какъ и онъ на первомъ планѣ имѣетъ въ виду основу презенса, а на второмъ — основу инфинитива; отличие его классификаціи отъ группировки Лескина заключается въ томъ, что онъ подчеркиваетъ принципъ различенія первичныхъ и вторичныхъ глаголовъ и съ этой точки зрѣнія рѣзче отдѣляетъ другъ отъ друга нѣкоторыя подгруппы Лескина.

Всѣ глаголы дѣлятся у него на первичные и вторичные. Къ первичнымъ относятся первые два класса Лескина, глаголы III класса типовъ **знаѣж - знати, меляж - мѣти, чаѣж - чаати, пишѣж - писати** и изъ глаголовъ IV класса — глаголы типа **горѣти - лежати**. Ко вторымъ относятся глаголы IV класса типа **хвалити**, которые Ягичъ почему то не выдѣляетъ въ особый классъ, какъ слѣдовало бы въ виду того, что они относятся къ иной основной группѣ глаголовъ (вторичные), чѣмъ глаголы типа **горѣти**; затѣмъ ко вторичнымъ глаголамъ относятся глаголы Лескиновскаго III класса типа **дѣлати** и типа **оумѣти**, — эти глаголы Ягичъ выдѣляетъ въ V классъ, — и наконецъ глаголы типа **коупокати**, которые у Ягича фигурируютъ, какъ глаголы VI класса. Не могу принять и эту Ягичевскую классификацію, такъ какъ она во главу угла кладетъ различеніе первичныхъ и вторичныхъ глаголовъ, которое врядъ ли всегда можетъ быть строго проведено; во всякомъ случаѣ не всегда въ тѣхъ случаяхъ, когда научный анализъ устанавливаетъ вторичное происхожденіе глагола, эта вторичность сознавалась носителями старословянскихъ говоровъ и, конечно, въ ихъ сознаніи всѣ глагольные основы не группировались въ эти двѣ большія группы (первичныя и вторичныя).

Въ остальномъ, поскольку классификація Ягича повторяетъ классификацію Лескина, къ ней применимы тѣ же критическія замѣчанія, которыя выше сдѣланы по отношенію къ этой послѣдней.

Къ Лескину примыкаетъ и польскій ученый Lehr-Splawinski въ своей краткой грамматикѣ старословянскаго языка (*Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, 1923 г., 61 и сл.), хотя внешне его классификація кое чѣмъ и отличается отъ Лескиновской группировки. Леръ-Сплавинскій различаетъ три спряженія въ старословянскомъ: 1. основа наст. времени на *-e*, 2. основа наст. времени на *-i* и 3. основа наст. времени на согласный. Въ I спряженіи г. Леръ-Сплавинскій различаетъ 3 класса по формѣ I sing.: I классъ имѣетъ въ I л. *-o* съ предшествующимъ непалатальнымъ согласнымъ и тутъ опять имѣетъ три подгруппы, уже въ зависимости отъ различія въ основѣ инфинитива: а) основа инфинитива односложная (**нес-ти** и т. п.) б) основа инфинитива двухсложная на *-a-* и в) основа

инфинитива на *-no* (ДВИГНЖ); ко II классу относятся глаголы съ окончаніемъ *-o* въ 1 s. и съ предшествующимъ палатальнымъ согласнымъ, который остается безъ измѣненія во всѣхъ остальныхъ лицахъ; и тутъ — подгруппы въ зависимости отъ основы инфинитива: а) основа инфинитива (двухсложная) на *-a* съ предшествующимъ непалатальнымъ согласнымъ (плагж - плакати) и б) основа инфинитива (односложная) на согласный или гласный внѣшне значительно различается отъ основы презенса (мелж - мѣти, жнж - жати и т. п.); къ III классу относятся глаголы на *-o* въ 1 s. ргаев. съ предшествующимъ *-j-*: а) основа инфинитива на гласный, который въ основѣ презенса стоитъ предъ *-j-* (знаж - знати и т. п.), в) основа инфинитива (трехсложная) оканчивается на *-ova-* (коуповати и т. п.). Что касается глаголовъ II спряженія, то они дѣлятся въ зависимости отъ основы инфинитива на 3 группы: а) основа инфинитива на *-i-*, б) основа инфинитива на *-e-* и с) основа инфинитива на *-a-* послѣ *č, š, ž*.

Какъ видимъ, Леръ Славиньскій, какъ и Лескинъ, на первый планъ при группировкѣ выдвигаетъ основу презенса, а для дѣленія на подгруппы пользуется основой инфинитива; при этомъ у него 3-е спряженіе соотвѣтствуетъ V классу Лескина, 2-е спряженіе IV классу Лескина, а 1-е спряженіе съ 3-мя классами — Лескиновскимъ I—II и III классамъ: Лескиновскій II классъ соединенъ съ первымъ, а Лескиновскій III классъ раздѣленъ на два.

Эта перегруппировка Лескиновскихъ I—II—III классовъ имѣетъ свои неудобства: глаголы съ 1 s. на *-no* не могутъ быть объединены въ одинъ классъ съ глаголами типа несж, берж, ибо въ первыхъ, безъ сомнѣнія, ясно ощущался суффиксъ *-no-*, *-ne-*.

Вообще же она не можетъ такъ же удовлетворить, какъ и Лескиновская. Конечно, всѣ формы презенса съ основой на *-e-* были ассоцірованы въ сознаніи носителей старословянскихъ говоровъ, но также были ассоцірованы и всѣ инфинитивы на *-a-* (бьрати при берешн, писати при пишешн и слышати при слышиши и т. п.), и у насъ нѣтъ основанія считать первыя ассоціаціи болѣе важными, чѣмъ вторыя. Леръ-Славиньскій объединяетъ такіе глаголы, какъ пьнж, жьрж, съ такими, какъ ведж, несж, въ одну группу: 1 а) классъ, хотя отношеніе пьнж : пати и жьрж : жрѣти несходно съ отношеніемъ ведж : вестн и т. п.; врядъ ли въ сознаніи носителей старословянскихъ говоровъ эти отношенія объединялись въ силу указываемаго Леромъ-С. признака односложности основы инфинитива. Объединить эти глаголы можно лишь, стоя на генетической точкѣ зрѣнія. Глаголы типа пишеть - писати пьсати Леръ-С. отдѣляетъ отъ глаголовъ типа беретъ - бьрати, тькж - тьчетъ - тькати, хотя отношенія эти очень сходны: врядъ ли палатальность согласнаго въ первыхъ глаголахъ

(пишетъ) нарушала этотъ параллелизмъ; во всякомъ случаѣ онъ тутъ ббльшій, чѣмъ въ **кѣдѣж - вести** и **пкнѣж : пѣти**, **жърѣж : жръѣти**. Въ то же время Леръ-С. объединяетъ въ одинъ классъ (2) глаголы типа **писати : пишѣж** съ глаголами **коѣж - клѣти**, **коѣж - брати**, **мѣѣж - маѣти**, **жѣѣж - жѣти**, хотя тѣ и другія отношенія совершенно несходны. И тутъ онъ стоитъ скорѣе на генетической точкѣ зрѣнія. Между тѣмъ, отдѣляя глаголы типа **дѣѣѣж : дѣѣѣти** (III кл.) отъ глаголовъ типа **писати - пишѣж** (II классъ), онъ отступаетъ отъ этой генетической точки зрѣнія, какъ отступаетъ отъ нея, когда отдѣляетъ глаголы типа **виждѣж - видѣти** (2 спряженіе группа b) отъ глаголовъ типа **слѣшѣж - слѣшати** (то же спряженіе группа c).

Такимъ образомъ, я затрудняюсь примкнуть къ какой либо изъ разсмотрѣнныхъ научныхъ классифкацій старословянскаго глагола и считаю необходимымъ, вѣдѣвъ за А. Беличемъ (см. ниже), построить новую классифкацію; эта классифкація должна имѣть въ виду тѣ группы, въ которыя, можно думать, глаголы группировались въ языковомъ сознаніи носителей старословянскихъ говоровъ. Можно думать, что въ основѣ этой группировки лежала не основа презенса и не основа инфинитива, а лежало отношеніе той и другой.

Не трудно съ этой точки зрѣнія выдѣлить группы: основа презенса на **-нѣ-**: основа инфинитива на **-нѣж-**; основа презенса на **-и-**: основа инфинитива на **-и-**; основа презенса на **-и-**: основа инфинитива на **-ѣ-**; основа презенса на **-и-**: основа инфинитива на **-а-**; основа инфинитива съ суффиксомъ **-и-**: основа презенса на **-иѣ-**; основа презенса на **-оуѣ-**: основа инфинитива на **-оуѣ-**; основа презенса на **-иѣ-**: основа инфинитива на **-а-**; основа презенса на **-ѣѣ-**: основа инфинитива на **-ѣ-**.

Можно думать, что глаголы типа **вѣр-ѣ-тъ : вѣр-ѣ-ти** въ сознаніи носителей старословянскихъ говоровъ были болѣе или менѣе объединены съ глаголами типа **пис-ѣ-ти : пиш-ѣ-тъ** или **пис-ѣ-ти : пиш-ѣ-тъ**, хотя въ однихъ случаяхъ и имѣемъ измѣненіе согласнаго, а въ другихъ нѣтъ: ср. **тъѣѣ-ѣ-ти : тѣѣѣ-ѣ-тъ**; можно различить въ этой группѣ подгруппы: а) типъ **вѣр-ѣ-ти : вѣр-ѣж - вѣр-ѣ-тъ**, б) типъ **тъѣѣ-ѣ-ти : тѣѣѣж - тѣѣѣ-ѣ-тъ**, в) типъ **пис-ѣ-ти : пиш-ѣж - пиш-ѣ-тъ**.

Особый типъ, конечно, представляли глаголы типа **вѣд-ѣ-тъ : вѣд-ѣ-ти**, **нес-ѣ-тъ : нес-ѣ-ти**, **грѣѣ-ѣ-тъ : грѣѣ-ѣ-ти**, **мож-ѣ-тъ : мош-ѣ-ти** и т. п. и особый глаголы типа **пи-иѣ-тъ : пи-иѣ-ти**, **кры-иѣ-тъ : кры-иѣ-ти**, **зна-иѣ-тъ : зна-иѣ-ти**, **сѣѣ-иѣ-тъ : сѣѣ-иѣ-ти**.

Группу глаголовъ съ основой-корнемъ на гласный въ инфинитивѣ слѣдуетъ отдѣлить отъ глаголовъ съ той же основой-корнемъ на согласный хотя бы въ виду того, что въ другихъ глаголахъ суффиксъ **-ѣ-** въ презенсѣ ясно выдѣлялся сознаніемъ говорящихъ (**дѣѣѣ-иѣ-тъ**, **чита-иѣ-тъ** и др.), а потому это **-ѣ-** могло ощущаться,

какъ особый элементъ основы и въ глаголахъ типа **пи-ю-тъ**, **зна-ю-тъ**, **кры-ю-тъ**, **чу-ю-тъ**, какъ элементъ, отличный отъ элемента *-е* въ глаголахъ типа **нес-е-тъ**. Кроме того, глаголы типа **нести** и т. д. и глаголы типа **пити** и т. д. отличались одни отъ другихъ очень рѣзко въ отношеніи образованія формъ аориста (**рѣхъ**, **реохъ**, **нѣсъ**, **несохъ**, **идъ**, **идохъ** и т. п., но **вихъ**, **крыхъ**, **знахъ** и т. д.).

Остальные глаголы не подходятъ подъ тотъ или другой типъ, не представляютъ достаточно ясно выделяемаго типа и могутъ быть отнесены къ группѣ неправильныхъ глаголовъ. Сюда относятся такіе глаголы, какъ **пѣн-е-тъ** : **пѣ-ти**, **-чѣн-е-тъ** : **-чѣ-ти**, **дѣм-е-тъ** : **дѣ-ти**, **кѣн-е-тъ** : **кѣ-ти**, **им-е-тъ** : **ѣ-ти**; сюда же должны быть отнесены глаголы **мѣр-е-тъ** : **мѣ-ти**, **жѣр-е-тъ** : **жѣ-ти**, **тѣр-е-тъ** : **тѣ-ти**, **пѣр-е-тъ** : **пѣ-ти**, **-стѣр-е-тъ** : **стрѣ-ти**; сюда же отойдутъ глаголы **кѣр-е-тъ** : **кѣ-ти**, **кѣл-е-тъ** : **кѣ-ти**, **мѣл-е-тъ** : **мѣ-ти**; далѣе глаголы **трок-е-тъ** : **тро-ти**, **рек-е-тъ** : **рю-ти**, **плек-е-тъ** - **плек-ти**, **по-ю-тъ** : **пѣ-ти**; **деждѣ** : **дѣ-ти**, **жнѣж** : **жѣ-ти**.

Конечно, теоретически, съ научной точки зрѣнія все эти глаголы правильные и могутъ быть объединены съ той или съ другой изъ выше указанныхъ группъ.

Но въ сознаніи носителей старословянскихъ говоровъ эта связь не чувствовалась, и они являлись въ этомъ сознаніи неправильными, т. е. не отвѣчающими одному изъ указанныхъ выше типовъ, представленнымъ болѣе или менѣе значительной группой глаголовъ. Впрочемъ, не исключена возможность, что глаголы **пѣти**, **чѣти**, **кѣти**, **жѣти**, **ѣти** формировали въ сознаніи говорящихъ одну небольшую группу глаголовъ, также какъ другую маленькую группу могли представлять глаголы: **мѣ-ти**, **жѣ-ти**, **тѣ-ти**, **пѣ-ти**, **стрѣ-ти**. Тѣмъ не менѣе мы не можемъ выделять въ нашей классификаціи эти маленькія группы въ особые классы глаголовъ.

Къ отдѣлу неправильныхъ глаголовъ мы отнесемъ и глаголы и тематическаго спряженія, такъ какъ въ нихъ отношеніе основы инфинитива къ основѣ презенса въ каждомъ глаголѣ иное, но они несомнѣнно въ сознаніи говорящихъ IX, X, XI вѣка формировали особую группу благодаря своимъ особымъ личнымъ окончаніямъ въ формахъ презенса (**-мь**, **-си**).

Такимъ образомъ, мы можемъ сгруппировать все глаголы въ старословянекомъ въ слѣдующія группы:

I группа: глаголы съ основой презенса на **-е-** и основой инфинитива на коренной согласный: **нес-е-тъ** : **нес-ти** или съ измѣненіемъ коренного согласнаго, или же съ его выпаденіемъ: **кѣд-е-тъ** : **кѣ-ти**, **рѣч-е-тъ** : **рѣш-ти**, **грѣк-е-тъ** : **грѣ-ти** и т. п. Можно различать, конечно, глаголы съ измѣненіемъ согласнаго передъ **-е-** основы презенса (**рѣкѣ-**

речетъ, могъ-можетъ и т. п.) и безъ такового измѣненія, но это не значитъ, что въ сознаниі говорящихъ существовали группы, соответствующія именно такому различенію.

2 группа: глаголы съ основной презенса на -іе- и основ й-корнемъ на гласный въ инфинитивѣ, т. е. глаголы типа пи-іе-тъ : пити, кры-іе-тъ : кры-ти, зна-іе-тъ : знати, сѣ-іе-тъ : сѣ-ти, чю-іе-тъ : чю-ти и т. п.

3 группа: глаголы съ основной презенса на -не- и основной инфинитива на -нж-: диг-не-тъ : диг-нж-ти и т. п.

4 группа: глаголы съ основной презенса на -е- и основной инфинитива на -а-; можно различить три подгруппы: а) типъ бър-а-ти : бер-ж - бер-е-тъ, б) типъ тѣк-а-ти : тѣкж - тѣч-е-тъ, в) типъ пис-а-ти : пиш-ж - пиш-е-тъ.

5 группа: глаголы съ основной презенса на сложный суффиксъ -іе- и основной инфинитива на суффиксъ -а-, т. е. глаголы типа дѣла-іе-тъ : дѣла-а-ти.

6 группа: глаголы съ основ й презенса со сложнымъ суффиксомъ -іе- и основной инфинитива съ суффиксомъ -к-, т. е. глаголы типа оум-іе-тъ : оум-к-ти.

7 группа: глаголы съ основ й презенса на -іе- и основной инфинитива, содержащей суффиксъ -іа-, т. е. типъ сѣ-іе-тъ : сѣіати; ча-іе-тъ : ча-іа-ти.

8 группа: глаголы съ основной презенса на -оіе- и основной инфинитива на -ока-, т. е. типъ коуп-оіе-тъ : коуп-ока-ти.

9 группа: глаголы съ основной презенса и инфинитива на -и-, т. е. типъ мол-и-тъ : мол-и-ти.

10 группа: глаголы съ основной презенса на -и- и основной инфинитива на -к-, т. е. типъ вид-и-тъ : вид-к-ти.

11 группа: глаголы съ основной презенса на -и- и основной инфинитива на -а-, т. е. типъ слыш-и-тъ : слыш-а-ти, бѣж-и-тъ : бѣж-а-ти; сюда же съпи-тъ : съп-ати.

Внѣ этихъ группъ стоятъ неправильные глаголы, причѣмъ нѣкоторые изъ нихъ, какъ мы видѣли, могли образовать въ сознаниі говорящихъ небольшія группы; группу глаголовъ типа пати, группу глаголовъ типа мѣти, группу глаголовъ атематическихъ. Иные неправильные глаголы отмѣчены выше (брати, клати, маѣти, троѣти, рѣти, плаѣти, пѣти, дѣти, жнѣж - жати).

Могутъ сказать, что эта группировка громоздка, но и группировки Лескина и Вондрака въ сущности не менѣе сложны, такъ какъ при меньшемъ дѣленіи на основныя группы имѣютъ еще и подгруппы,

каковыя въ предложенной здѣсь группировкѣ являются самостоятельными группами¹⁾).

¹⁾ Предложенная здѣсь группировка сходна съ группировкой, какую даетъ А. Беличь въ своихъ лит. графированныхъ лекціяхъ по старославянскому языку, изданныхъ въ Бѣлградѣ. Чтобы обосновать свои разногласія съ А. Беличемъ, я долженъ былъ бы подвергнуть разсмотрѣнію его группировку, что является неудобнымъ, такъ какъ А. Беличь не опубликовалъ ея въ печати и не обосновалъ ее подробно. Во всякомъ случаѣ считаю себя обязаннымъ констатировать приоритетъ А. Белича относительно самаго принципа группировки, каковымъ является отношеніе основы презенса къ основѣ инфинитива.

Бѣлградъ 1927.

A. Mazon.

Le mode «éventuel» du bulgare.

Le bulgare moderne, à en croire une tradition grammaticale qui remonte au moins aux Cankov, se présente comme doté d'un mode inconnu aux autres langues slaves, à savoir le mode «éventuel» (*eventualis*), suivant la terminologie de V. N. Ščepkin et de G. Weigand, ou tout simplement le «conditionnel», ainsi que le qualifient ordinairement les grammairiens bulgares (условенъ начинъ) mais un conditionnel ayant sa forme propre de présent et non point périphrastique. Il nous suffira de l'illustrer d'un exemple donné par les Cankov¹⁾ et repris par Miklošič²⁾: Да имамъ сега мастило писувамъ (*писвамъ*) до д'вечера «si j'avais maintenant de l'encre, j'écrirais jusqu'au soir», ou plus exactement «que j'aie maintenant de l'encre, et j'écris jusqu'au soir».

La forme писувамъ (*писвамъ*) serait un présent d'une espèce particulière en tant que n'appartenant pas au mode indicatif, mais au mode «éventuel» ou «conditionnel»: ce serait un présent du conditionnel. Telle est la doctrine que nous trouvons communément enseignée depuis un peu plus d'un demi-siècle. Elle est dès l'abord surprenante: on est tenté de l'examiner de près, et cela d'autant plus que les divers grammairiens la formulent de manière singulièrement variable.

Les Cankov, en effet, caractérisent ce «présent du conditionnel» (*Praesens conditionalis*) par des verbes à suffixe -ва- (soit -ва- proprement dit, comme dans у-ши-ва-мъ, soit -ув-а-, comme dans куп-ув-а-мъ), et ils citent à nouveau plusieurs de ces mêmes verbes pour caractériser le «présent de répétition» (*Praesens der Wiederholung*)³⁾. Il est permis

¹⁾ *Grammatik der bulgarischen Sprache*, von A. und D. Kyriak Cankov, Wien, 1852, p. 78.

²⁾ *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, IV, *Syntax*, 2^{or} Abdruck, Wien, 1883, pp. 779—780.

³⁾ *Op. cit.*, pp. 78—79.

de conclure de là, bien que les auteurs ne semblent pas s'en être avisés, qu'il s'agit ici d'une différence d'emploi plutôt que d'une différence de forme. C'est bien aussi ce qu'entend Miklošič, lorsqu'il signale dans sa *Syntaxe*¹⁾, en s'en référant d'ailleurs aux Cankov, que «le présent de certaines formes verbales exprime (nous devons comprendre. «peut exprimer») une action conditionnée (*das bedingte*) et correspond à un conditionnel présent».

Mais cette simple constatation s'est transformée dans les grammaires scolaires en une théorie morphologique. Ainsi Jan Wagner, ancien professeur au gymnase de Plovdiv, enseignait que les formes du conditionnel (*podminkovj způsob*) ont pour caractéristique les terminaisons -ВАМЪ. -ИВАМЪ. -УВАМЪ -ЯВАМЪ²⁾, et il ne manquait pas de leur réserver une place dans chacun de ses paradigmes verbaux. Ainsi encore, de nos jours, M. Ivanov³⁾ fait figurer dans la conjugaison de ВИКАМЪ un «mode conditionnel» (условно наклонение), à savoir ВИКВАМЪ, qu'il fait suivre de la remarque: «de même БОДВАМЪ ОИВАМЪ ou ОРАВАМЪ. МИВАМЪ, ИСВАМЪ, ЛЕЖВАМЪ»; — et D. Mirčev⁴⁾ expose que les formes du «conditionnel» (условенъ начинъ) s'obtiennent par l'adjonction d'un suffixe -ва- soit à la racine même (плет-ва-мъ вик-ва-мъ, хвал-ва-мъ), soit au thème du verbe (ора-ва-мъ, живѣ-ва-мъ). C'est le même enseignement que nous trouvons, accompagné de nombreux exemples, dans les manuels de Kl. Karagjulev⁵⁾, Iv. Kravkov et Chr. Ivanov⁶⁾, Iv. Dorev et D. B. Kojčev⁷⁾, V. Dumev, R. Petkov et St. Dimitrov⁸⁾, etc.

Les écoliers bulgares ne sauraient douter de la réalité de ces formes propres au conditionnel. MM. W. B. Morfill⁹⁾ et Gustav Weigand eux-mêmes n'en ont pas douté non plus. Il existe, écrit en substance ce dernier, une formation modale particulière au bulgare, largement répandue dans la langue populaire, mais qui se rencontre aussi dans la langue littéraire: «l'éventuel» (c'est le nom de cette formation) est caractérisé par l'adjonction de -вамъ au thème du présent; on notera d'ailleurs que les verbes en -на donnent des formes en -нувамъ (викну-

¹⁾ *Op. cit.*, p. 779.

²⁾ *Mluvnice jazyka bulharského*, druhé vydání, v Praze, 1883, p. 49.

³⁾ Българска граматика. за II класъ, 2 изд., Пловдивъ, 1906, p. 36.

⁴⁾ Българска граматика за II класъ. 3 изд. Търново, 1911, p. 76.

⁵⁾ Учебна българска граматика за I класъ на прогимназиите, Пловдивъ, 1919, p. 52.

⁶⁾ Граматика за втори прогимназияленъ класъ. София, 1925, p. 34.

⁷⁾ Граматика за втори прогимназияленъ класъ, София, 1926, p. 103.

⁸⁾ Българска граматика за II класъ на народните прогимназии, София, 1926, pp. 43—45.

⁹⁾ *A short Grammar of the Bulgarian language*, London, 1897, p. 63.

вамъ) et que les verbes à racine vocalique développent des formes en -ввамъ, où la présence de deux -вв- est sensible à l'oreille: отивамъ «je m'en vais» se distinguerait de отиввамъ «je m'en irais, je pourrais m'en aller», et M. Weigand cite encore изливвамъ го «je pourrais le verser», излѣкувамъ го «je pourrais le soigner»¹⁾.

Cependant nous revenons, avec deux grammairiens russes, à une conception qui s'accorde mieux avec le système du verbe slave, tel que nous le connaissons par ailleurs. V. N. Ščepkin, qui signale l'éventuel ou «mode de la potentialité passive du sujet» (наклонение пассивной готовности), ajoute que ce mode «a la forme des verbes dérivés en -амъ, -'амъ (-ямъ), -авамъ, -увамъ»²⁾. Et P. A. Lavrov, tout en faisant figurer dans le paradigme de карамъ, suivant la tradition scolaire, un «conditionnel présent» карвамъ, observe que le présent et le passé des itératifs (многократныхъ глаголовъ) sont souvent employés avec la valeur du conditionnel³⁾.

Nous touchons ici le fait réel à travers la fiction grammaticale. Cette fiction, à dire vrai, avait été dénoncée par A. Teodorov, à propos de la grammaire de Wagner⁴⁾, et At. Pliev, dans sa *Syntaxe*, l'avait ramenée à son exacte mesure⁵⁾. Il n'y a pas de formes à suffixe -ва- propres à l'éventuel; mais les dérivés itératifs en général, et de toutes les formations, apparaissent souvent à la place du conditionnel avec une nuance d'éventualité. C'est là une particularité qui n'a pas à être enregistrée dans un paradigme de conjugaison, mais seulement dans le chapitre de l'emploi des formes verbales.

* * *

Que nous n'ayons là que des dérivés itératifs, c'est l'évidence même, et nous chercherions en vain dans ces dérivés un indice morphologique spécial. Les nombreux verbes où le suffixe -ва- est immédiatement greffé sur une racine consonantique (type каз-ва-мъ) n'ont rien qui doive nous surprendre. Ils s'expliquent par le développement des formes itératives, tel que nous l'apercevons, au moins schématiquement, au cours de l'histoire du bulgare:

¹⁾ *Bulgarische Grammatik*, Leipzig, 1907. pp. 130—131.

²⁾ Учебникъ болгарскаго языка, М., 1909, p. 55.

³⁾ Краткая грамматика болгарскаго языка, Спб., 1910, pp. 82 (paradigme) et 100 (syntaxe).

⁴⁾ Перподическо списание на Българскот книжново Дружество, кн. VI (1883), pp. 162—163.

⁵⁾ Синтаксисъ на българския езикъ. Пловдивъ, 1888, p. 75. Quelques-uns des exemples donnés par Pliev ont été contestés par Panaretov (Перподическо списание, кн. XXVIII—XXX, 1889, p. 673).

développement en vieux et en moyen bulgare d'itératifs où le suffixe -ва- est superposé à un premier suffixe -а- (-я-): о-правд-а-ва мѣ, до-вѣр-я-ва-мѣ;

développement à la dernière période du moyen bulgare et au début du bulgare moderne d'itératifs en -у-ва, provenant d'une contamination des thèmes du présent et de l'infinitif du type originellement dénominatif à suffixe alternant у- | -ов-а-;

tendance de la langue moderne, tout au moins de la langue littéraire, à absorber le type en -у-ва- au profit du type en -ва-.

C'est cette tendance qui a déterminé la création des doublets dont l'abondance nous frappe lorsque nous feuilletons le dictionnaire de Гергов: зарáдувамъ | зарáдвамъ, литурги́сувамъ | литурги́свамъ, припи́сувамъ | припи́свамъ, повѣ́рувамъ | повѣ́рвамъ. Or la forme en -ва- prend de plus en plus le dessus, dans l'usage commun, sur la forme en -у-ва-: elle a pour elle l'analogie avec un type itératif connu; elle a pour elle aussi la phonétique, car l'accent ordinairement présuffixal de 'у-ва- favorise l'amuissement de -у-. Le type en -у-ва- redevient ainsi, comme il l'était à l'origine, surtout dénominatif (il se maintient toutefois dans les dérivées de verbes à nasale, comme ви́кнувамъ). Le type en -ва-, par contre, s'affirme comme le type itératif par excellence.

Mais ces soi-disant formes de l'éventuel n'auraient-elles pas, dans certains cas au moins, un indice morphologique particulier, à savoir la gémination du -в- (-вв-) permettant, pour les verbes à racine vocalique, de distinguer la formation de l'éventuel de celle de l'itératif: отивва́мъ (évent.) et отива́мъ (itér.), изливва́мъ (évent.) et излива́мъ (itér.), etc.² C'est ce qu'enseignent la plupart des auteurs de grammaires scolaires, et Manol Ivanov¹⁾ et M. Gustav Weigand à leur suite. Il est regrettable que les exemples qu'ils invoquent paraissent n'avoir jamais figuré ailleurs que dans la littérature grammaticale et que le -в- géméné (-вв-) n'ait jamais été observé par personne dans les conditions requises: c'est-à-dire chez un sujet exempt de toute influence de l'école. Il me paraît bien, jusqu'à preuve du contraire, qu'une forme comme отивва́мъ n'est qu'une construction de grammairien et n'a d'autre existence que celle qu'elle doit, factice et précaire, à la docilité des écoliers bulgares.

Aussi bien l'emploi du présent en valeur de conditionnel n'est nullement limité aux verbes offrant le suffixe -ва-. Il se constate, comme l'ont noté A. Teodorov, At. Piev, V. N. Ščepkin et P. A. Lavrov, pour les itératifs de toutes formations. Ainsi: *свѣдамъ на вечеря ако има за яденъе*; — *да знаяхъ, дѣто ще дойдешъ, злата трапеза постилахъ, злати*

¹⁾ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, X (1894), p. 366.

панци *нарежовъ*, злати дарове *приготвялъ*..., etc. M. Miletič relève dans le *Damaskin* du XVIIIe siècle publié par ses soins: Скоро п - бѣгнѣ, ... ако ли нѣ, да знаишь. чи ѹтрѣ и ты *умираишь* (371); — ако ни утидешъ, нѣ си омаѣси *погинувами* и тѣхъ ги *посѣкнуватъ* (487); — не дѣи остава тука, че та *излои* този *свѣтъ* (167)¹⁾.

L'emploi du présent des itératifs pour un conditionnel est-il ancien? Quelle en est l'extension actuelle dans les parlers locaux et dans la langue littéraire? Ce sont là questions auxquelles, faute de travaux préparatoires, il est difficile de répondre: nous ne pouvons qu'en saisir nos collègues bulgares. Les exemples littéraires sont rares; les exemples dialectaux plus nombreux, mais difficiles à localiser. Le fait même de cet emploi, cependant, est certain. Comment l'expliquer?

* * *

Les dérivés itératifs, à quelque formation qu'ils appartiennent, ne portent pas en eux-mêmes le sens du conditionnel. Employés isolément, au présent ou à l'imparfait, ils ne peuvent avoir d'autre valeur que celle d'un présent ou d'un imparfait ordinaire. Il leur faut un contexte impliquant une condition pour qu'ils deviennent sinon l'équivalent, du moins le substitut d'une forme de conditionnel: *Прѣстенъ ми падна въ калето, влѣзваш ли да го извадишь?* «Mon anneau est tombé dans l'enceinte de la forteresse: y entrerais-tu pour l'en retirer?» (Piev glose *влѣзваш ли = влѣзълъ би*); — *Попѣвахъ ти, да вѣрвахъ, че ще ме слушашъ.* «Je t'aurais chanté, si j'avais cru être écouté». (Piev glose *попѣвахъ = щѣхъ да попѣжъ и попѣлъ бихъ*).

Cependant ni la glose bulgare ni la traduction française par un conditionnel ne doivent nous faire illusion: elles sacrifient l'exactitude à la scolastique grammaticale, et nous serons plus fidèles à l'original en rendant *влѣзваш ли* par un présent et *попѣвахъ* par un imparfait: «entres-tu dans le château...?»; — «je te chantais...» Cet emploi du présent et de l'imparfait pour exprimer une action éventuelle n'a rien en soi qui puisse nous surprendre. Mais nous devons en préciser la nuance particulière: «es-tu capable d'entrer dans l'enceinte de la forteresse, le peux-tu, es-tu homme à la faire?» et «j'étais tout prêt à chanter, je le pouvais, je le voulais bien». Le sujet peut accomplir éventuellement l'acte considéré parce qu'il est conforme à sa nature ou à son humeur de l'accomplir: la notion d'être capable l'emporte sur celle de vouloir; la volonté du sujet n'est que relative et non pas absolue. C'est cette

¹⁾ Български старини, кн. VII, Свищовски *Дамаскинъ*, новобългарски паметникъ отъ XVIII вѣкъ, София, 1923, pp. 54—55.

nuance caractéristique que V. N. Ščepkin avait saisie et qu'il définissait par la formule quelque peu pédante du «potentialité passive» (пассивная готовность).

On aperçoit, d'autre part, à l'examen, que les dérivés itératifs expriment dans ce cas une action qui se trouve à la frontière du particulier et du général, — ou plus exactement une action particulière justifiée par la façon d'agir habituelle au sujet. Il y a comme un glissement de la notion d'habitude à celle d'aptitude à agir dans une occasion déterminée.

Tantôt le caractère habituel de l'acte persiste si fortement que sa réalisation éventuelle à un moment donné apparaît à peine:

Күме, *идвашъ* ли печено прасе?
Оравамъ, ако не вали...

et nous sommes tout près ici de l'emploi gnomique du dérivé itératif dans des dictons comme:

Турчинъ, като не намѣри кокошка, и сврака *лова*.

Tantôt l'acte est évoqué de manière ambiguë; nous le sentons à la fois habituel et particulier:

Поканили коса на лозе: „*Иовашъ* ли, косьо, да рѣжемъ лозето?“ — „*Идовамъ*, отговорилъ косътъ, защо не, но нека завърша гнѣздото си“ ... Дошло време за копане. „Хайде, косьо, да копаемъ!“ рекли лозаритѣ. Косьо пакъ извикалъ: „*Копвамъ, копвамъ*, другари, само нека измѣтя яйцата си“... Ето и гроздето узрѣло: *Иовашъ* ли, косьо, на грозде?“ рекли лозаритѣ. — „На драго сърце *идвамъ*, щомъ гроздето е узрѣло. И винце да има, *пийвамъ*“, отговорилъ косътъ.

Tantôt, enfin, l'acte s'affirme si nettement comme particulier que nous en oublions la raison profonde, à savoir sa conformité aux habitudes ou plus largement à la nature du sujet. Il en est ainsi de *вѣзвашъ* ли et *попѣвахъ* dans les deux phrases citées ci-dessus. Il en est de même encore dans:

Копavamъ, ако ми платишъ толкозъ.
Дѣлбavamъ, ако не ми пречишъ.
Азъ нему и цѣрвула си не *давамъ*.
Самъ си царътъ да дойде, не *ставамъ*.
Отръзвамъ ти езика, ако кажешъ.
Да можехъ, *изваждахъ* му очитъ.

И азъ *умирвамъ*, викаше майка му... Ами я тѣзи деца на кого да ги оставя? Кой ще ги погледне?

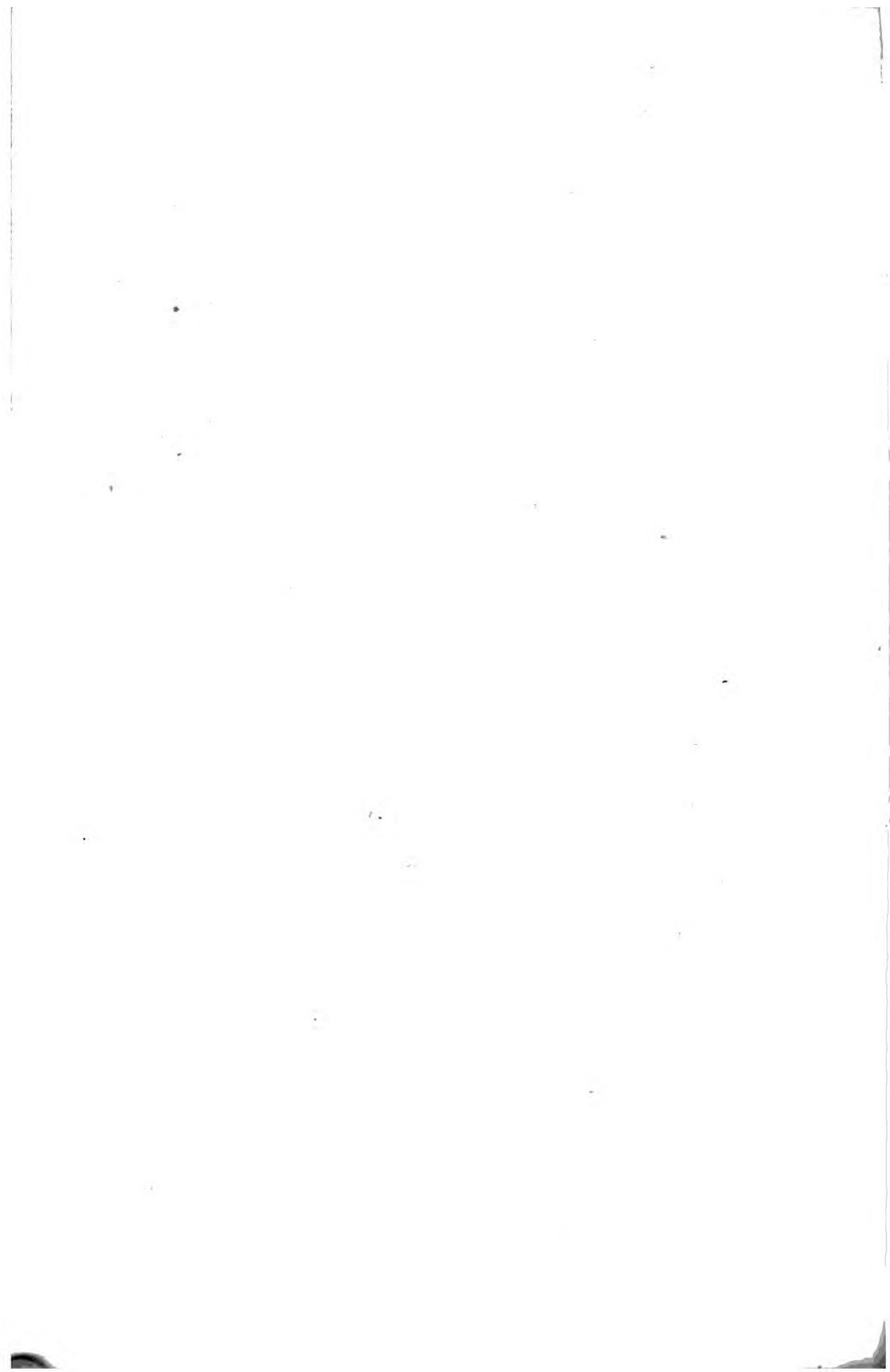
Ainsi nous saisissons la chaîne de cette série d'emplois qui va du présent ou imparfait d'habitude au présent ou imparfait d'éventualité.

Il nous paraît dès lors assez vain de parler d'un «mode éventuel» qui serait propre au bulgare entre toutes les langues slaves. Nous n'avons là, en réalité, qu'un développement normal de la valeur ordinaire des dérivés imperfectifs, et la marque essentielle en est celle que G. Ujanov a notée comme caractérisant le suffixe -a- de dérivation verbale, à savoir l'évocation du sujet «prêt à agir» (готовность)¹⁾.

On voit que le bulgare s'est créé, par des ressources syntaxiques très simples, un moyen original d'exprimer une action future hypothétique autrement que par le conditionnel ou par le futur perfectif. Le dérivé itératif, en cet emploi, est plus net et plus vif que le conditionnel dont il n'a pas la lourde armature grammaticale. Il diffère en même temps du futur perfectif en ce qu'il indique finement une volonté d'agir relative, alors que celui-ci affirme brutalement la volonté absolue du sujet: ако кажешъ нѣкому, щѣ ти *взема* главата²⁾.

¹⁾ Значенія глагольныхъ основъ въ литовско-славянскомъ языкѣ, II, Warszawa, 1895, pp. 186—188.

²⁾ Version bulgare de la légende du roi Trojan (Midas).

Karl H. Meyer,

Der Wechsel von *ě* und *ja* im Codex Suprasliensis.

1. Vorbemerkungen.

Bekanntlich hat in den altkirchenslavischen glagolitischen Denkmälern der Buchstabe **Ѣ** (transskribiert *ě* und *ě*) mehrfache Geltung. Wir finden ihn 1: als *ě* nach schwach palatalen Konsonanten, entstanden aus uridg. *ē* oder hinterem *i*-Diphthong, überwiegend (grundsätzlich) unverändert bis heute (Typus *tělo*, *věděti*); — 2: nach den stark palatalen Konsonanten *ř* (*rj*), *ň* (*nj*), *ľ* (*lj*), ferner nach Vokalen, endlich im Wortanlaut, heute grundsätzlich *ja* (vgl. Typus *koně* Geng. Sing., *volě* Nom. Sing., *země* ds.; *tvoě* Nom. Sing. fem.; *ěko*'wie'). Uns geht in der vorliegenden Abhandlung ausschliesslich dieser zweite Fall an.

Die Auffassung ist verbreitet, daß hier «der Buchstabe *ě* gleichzeitig auch für *ja* gebraucht» werde und dass bald *ě*, bald *ja* «zu lesen sei»: so z. B. Vondrák Aksl. Gr.?, 1912, S. 94.

Wie diese Manier der glagolitischen Autoren zu erklären ist, darüber gehen die Ansichten etwas auseinander. So erklärt Jagić Entstehungsgesch.?, 1913, S. 272 (wo weitere Literatur), dass dem ersten Organisator der glagolitischen Schrift der fortwährende Wechsel despal und *ja*-Lautes im gleichen Worte den Anlass gegeben habe, nur ein einziges Zeichen zu gebrauchen. Dagegen ist allerdings geltend zu machen, dass nach unserer bisherigen Kenntnis dieser Wechsel nur das erste *ě*, aus *ē* oder hinterem *i*-Diphthong, betrifft, wie die Beispiele bei Jagić bezeugen. — Andererseits meint Vondrák aaO., m. E. nicht ganz konsequent zu seiner eben zitierten Auffassung, dass «in dem bulg. Dialekte der beiden Slavenapostel das *ě* dem *ja* lautlich sehr nahe stand» und dass sich in der besagten Manier etwas Altes erhalten habe.

In jüngster Zeit hat ein Aussenseiter der Slavistik, Eduard Sievers, ohne die üblichen Meinungen berücksichtigen zu wollen, rein nach

schallanalytischer Methode das Problem angefasst. Sievers, *Altslawisch ē* und *ja*, Ber. über d. Verh. d. sächs. Ak. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 77, 2, Leipzig 1925, kommt zu dem Ergebnis, dass das erste *ē* (aus *ē* oder hinterem *i*-Diphthong) normalerweise «offen (wie *ä*) zu sprechen» und falltonig sei (S. 9); dagegen sei das zweite *ē* (aus demjenigen *ja*, das nicht in falltoniges [*j*]a übergegangen sei) ein geschlossenes steigtoniges *ē* (S. 10).

Für das letztere *ē* der glagolitischen Quellen haben wir in den kyrillischen Denkmälern zumeist *ja* geschrieben, — aber auch *ě*. Sievers hat für seine Zwecke (S. 15 Anm.) die Proben aus dem Cod. Supr. in Leskiens Handbuch benutzt, die noch nicht den 50-sten Teil des Gesamtcodex ausmachen. Daher ist das Bild, das uns Sievers gibt, in diesem Punkte nicht vollständig. In seinem Stücke kam nur ein einziges *ě* für dieses *ja* vor (*nyně*, S. 25), von dem Sievers sagt, dass «sicher wieder ein Intonationswechsel mit einspiele». Sievers will also auch hier geschlossenes steigtoniges *ē* lesen, während nach der üblichen Auffassung konsequent *ja* erforderlich ist. Vgl. Vondrák aaO.: «Kommt daneben (noch) in demselben Worte noch ein *ja* vor, so ist die Sache klar», und die Erklärung wird darin gefunden, dass eine glagolitische Vorlage mit ihrer einheitlichen Schreibung *ě* zu dieser Schreibung *ě* den Anlass geboten habe; Vondrák sagt: «... glag. Denkm. und ... darnach auch in den kyrillischen»¹⁾.

2. Die Problemstellung.

Die Frage ist also die: Ist das aus ursprünglichem *jā* entstandene *ě* in den kyrillischen Denkmälern, wenn im gleichen Worte auch die Schreibung *ja* vorkommt, als *e* oder als *ja* zu lesen? Durch ein Beispiel ausgedrückt: Wenn wir im Cod. Supr. von dem *jo*-Stamm *koně* als Gen. Sing. bald *koně*, bald *konja* finden, wo urslav. *konja* anzusetzen ist und heute grundsätzlich *konja* vorliegt, sollen wir dann konsequent *konja* lesen oder gemäss dem Wechsel im Denkmal bald *koně*, bald *konja*? — Die Lösung dieses Problems ist von grosser sprachwissenschaftlicher Bedeutung. Die bisherige Sprachwissenschaft, der zwar der Begriff der Sprachdubletten keineswegs fremd ist, wird bei dieser Frage gegen Sievers' Auffassung Stellung nehmen und erklären: «Wenn uridg. *jā* vorlag und heute *ja* gesprochen wird, wenn zudem in den kyrillischen altkirchenslavischen Quellen, die den Buchstaben *ja* besitzen, mei-

¹⁾ Ähnlich arbeitet mit der mysteriösen, allgemein angenommenen, von mir strikte geleugneten glagolitischen Vorlage des Cod. Supr. auch A Margulíés. D. aksl. Cod. Supr., 1927; vgl. namentlich S. 23—29. Weil Margulíés nur «Beispiele», nicht aber das ganze Material gesammelt hat, ist er in unsrer Frage nicht zu positiven Ergebnissen gelangt. Korr.-N.

stens auch *ja* geschrieben wird, und wenn nur in den glagolitischen Denkmälern, die keinen Buchstaben für *ja* haben, konsequent *ě* steht, so dürfte das *ě* der kyrillischen Denkmäler für diese Fälle auf Unachtsamkeit der Abschreiber beruhen und als Glagolitismus zu erklären sein». Die umwälzende Sieverssche Auffassung würde den Nachsatz formulieren: «...so bleibt zu untersuchen, ob nicht eine Aussprache *ě* in den einzelnen Zusammenhängen der kyrillischen Denkmäler aus satzmelodischen Gründen notwendig ist».

3. Versuch einer Lösung.

Da die satzmelodische Forschung einstweilen noch ein jahrzehntelanges Vorstudium erfordert und derzeit vornehmlich ein persönliches Eigentum von Eduard Sievers ist, so kann es nicht wundernehmen, dass ihre Ergebnisse vielfach auf Zweifel stossen. Vorsicht ist durchaus am Platze, denn das Gebiet der schallanalytischen Forschung ist Neuland, und bei der Bahnung von neuen Wegen sind Irrwege kaum vermeidlich. Es geht aber nicht an, mit Berufung auf bisherige Annahmen der Sprachwissenschaft an den abweichenden Annahmen der Schallanalyse vorüberzugehen; sondern es gilt, neue Kriterien zu suchen, die die einen oder die andren bestätigen. In unserem Falle sind wir der Überzeugung, ein Kriterium gefunden zu haben, das die bisherige Auffassung widerlegt, nach der das *ě* in dem kyrillischen Cod. Supr. da, wo dieses für ursprüngliches *ja* steht (Typus *koně, volě, zemlě*), auf Versehen oder Nachlässigkeit des Schreibers beruhe, der die glagolitische Vorlage kopierte. Vielmehr soll unser Kriterium die von Sievers gewonnene Erkenntnis bestätigen, dass auch in dem Cod. Supr. sich bei einer Doppelschreibung *koně: konja* eine Doppelheit in der Aussprache wiederfindet ¹⁾.

Dazu führt uns folgende Erwägung: Da in den glagolitischen Quellen das *ě* (für ursprüngliches *ja*) erstens nach den stark palatalen Konsonanten *ú, ř, ě*; zweitens nach Vokalen (Typus *toě*); drittens im

¹⁾ Wir beschränken uns hier mit Rücksicht auf die vorliegenden Raumverhältnisse auf den Codex Suprasliensis; jede Handschrift erfordert ihr eignes Studium, und was für den Cod. Supr. gilt, gilt nicht ohne weiters etwa für Savva's Evangelienbuch oder gar für die mittelbulgarischen Quellen. Für Savv. Kn. hat uns V. N. Ščepkin, Разсуждение, 1899, S. 270 ff. das volle Material für *ě:ja* geboten. Sehr abweichend vom Cod. Supr. findet sich der Wechsel nur im Wortanlaut und nach *r*. Dagegen steht für das etymologische *nja* grundsätzlich nur *nja*. für das etymologische *lja* stets nur *lě*, und Ščepkin schliesst klug: «Man muss für die lebendige Sprache des Schreibers einen Wandel des etymologischen *ja* in der Richtung nach dem Laute *ě* annehmen», — eine hübsche Bestätigung für unsre weitergehenden Folgerungen.

Wortanlaut (Typus *ěko*) sich findet, so müssten, falls der Schreiber des Cod. Supr. einfach das glagolitische **ѣ** zu *ě* kopierte, bei der grossen Zahl derjenigen Fälle, wo *ě* im Cod. Supr. für *ja* steht, diese Fälle sich naturgemäss auf die drei Kategorien verteilen. Das ist aber keineswegs der Fall, sondern überall, und zwar 206 mal, wo *ě* für *ja* steht, gehören die Beispiele der ersten Kategorie an: *ě* steht also nur nach den Konsonanten *ń, ř, ĺ*, nicht ein einziges Mal nach Vokal¹⁾ oder im Wortanlaut. Dieser Tatbestand erfordert m. E. den Schluss, dass nicht Zufall, nicht Kopistennachlässigkeit vorliegen kann, sondern dass wir Sprachdubletten des Schreibers oder Autors vor uns haben.

4. Statistisches.

Neben den besagten 206 Fällen (*ě* nach *ń, ř, ĺ*, z. B. *koně*) finden sich im Cod. Supr. 761 Fälle derselben Gruppe mit *ja* (z. B. *konja*), also erheblich mehr als ein Viertel mit *ě*. Charakteristisch für die Komposition des Codex ist es nun, dass weit mehr als die Hälfte der Fälle mit *ě* im ersten Drittel der Handschrift vorkommen, d. i. in den Legenden, während der übrige Teil des Codex verhältnismässig weniger *ě*, dafür umso mehr *ja* aufweist. Dabei ist es aber beachtenswert, dass nach *ř* keine merkliche Änderung zu spüren ist; wir haben das Verhältnis *ř: rja (ra)* auf den Seiten 1- 200²⁾ 32:43, S. 201- 400 21:32, S. 401-570 24:37. — Dagegen ist nach *ń* das Verhältnis ein ganz anderes; *ń: nja* auf S. 1-200 steht wie 54:78, S. 201-400 wie 16:117, S. 401-570 wie 5:120. Ganz ähnlich wie bei *ń* zeigt sich die Abnahme bei *ĺ*, und zwar zunächst bei demjenigen *ĺ*, dem ein Vokal vorhergeht (z. B. *rolě*; *ĺě: lja* bei vorhergehendem Vokal steht S. 1-200 wie 27:42, S. 201-400 wie 10:46, S. 401-570 wie 7:86; zweitens bei demjenigen *ĺ*, dem ein Labial vorangeht (Typus *zemĺě: zemja*), S. 1-200 wie 8:30, S. 201-400 wie 0:59, S. 401-570 wie 1:72.

Diesen Unterschied kann man kaum anders erklären, als dadurch, dass die Individualsprache im ersten Drittel eine andre ist als im übrigen Teil. Diese Auffassung soll hier nicht näher begründet werden; aufmerksam gemacht werde nur darauf — was für unsre Statistik von Bedeutung ist — dass die Postposition *děĺě, dělja* in der ersten Hälfte unsres Codex überhaupt nicht vorkommt, sondern erst von S. 320, 27 an, im ganzen 24 mal.

¹⁾ Nicht herangezogen, weil nicht hierhergehörig, sind die zahlreichen Fälle, wo infolge Assimilation *ě* nach *ě* steht, wie Typus *běěše* (z. B. 47, 2) und Typus *ogněněmъ* (z. B. 5, 25). Aus demselben Grunde ist auch die 1., 2. Plur. Imper. von Klasse III (Typus *posteljamъ*, 341, 21) nicht behandelt.

²⁾ Die Zitate erfolgen nach der Ausgabe von Severjanov, 1904. Die Zahlen links vom Komma bedeuten die Seite, rechts die Zeile dieser Ausgabe.

5. Die möglichen Fälle.

Die Fälle, in denen der Wechsel von ě:ja vorkommen kann, finden sich in folgenden grammatischen Kategorien: bei den Substantiven im Gen. Sing. Nom. Akk. Du. der mask. *jo*-Stämme, im Nom. Sing. Dat. Instr. Lok. Plur. Dat. Instr. Du. der fem. *jā*-Stämme, im Gen. Sing. Nom. Akk. Plur. der neutr. *jo*-Stämme, ferner in den entsprechenden Formen der Adjektiva mit palatal auslautendem Stamm, im Nom. Akk. Du. mask. des anaphorischen Pronomens nach Präpositionen; im Imperfektum der Verba nach der Klasse III 1 ab und IV B (nach Leskien's Einteilung)¹⁾ und bei den von Verben der IV. Kl. abgeleiteten Iterativen, endlich in suffixalen Elementen und den Abverbien *nyně* und *děle*.

6. Der Wechsel von ě:ja nach ú²⁾.

Es stehen gegenüber: Gen. Sing. m. *jo*-Stamm: *koně* 192, 27; *konja* 146, 12; 194, 7; 221, 28; 565, 5. *ogně* 6, 1; 6, 17; 82, 11; 88, 7; 158, 3; 179, 10; 232, 17; 260, 30; 263, 30; 516, 29; *ognja* 23, 4; 517, 3; 517, 8; 520, 8; 540, 21. — Fem. *jā*-Stamm: *baně* 76, 17; 92, 21; *blagnjami* 436, 18; 454, 15; *vonjami* 425, 22; 532, 6. Adjektiva: *děnesněago* 35, 4; *děšněago* 53, 10; *děšněnjaago* 199, 23; 200, 20; 532, 11; 552, 18; 560, 25; *děšněnjago* 217, 22; 287, 1; 531, 6; *kšnětině* (mask. Sing.) 202, 23; *kostantině* 486, 19; *kšnětinja* 282, 7; *konstantinja* 332, 12; 343, 1. *vyšněago* 10, 20; 235, 25; *vyšněago* 225, 8; *vyšněnjaago* 1, 29; 10 25; 120, 11; 292, 16; *vyšněnjago* 3, 18; 70, 19; 119, 29; 120, 19; 237, 10; 238, 1; 239, 9; 239, 14. *nynjašněago* 42, 14; *nynjašněnjaago* 498, 5; *nyněšněnjago* 124, 19; 128, 14; 128, 20; 129, 5; *nyniašněnjago* 398, 6. Ohne

¹⁾ Die Möglichkeit besteht, dass im Imperfekt Analogiebildungen vorliegen nach den zahlreichen Verben der Klassen IA und II (Typus *nesěachš*). So sicher z. B. in *prichoděachq* 568, 25 (statt *-žda-*), *děměše* 239, 27 (statt *-mlě* oder *-mja-*). Ich habe aber die vorkommenden Fälle herangezogen, weil ich jene Möglichkeit nicht für Wahrscheinlichkeit halte. Entscheidende Bedeutung haben die Imperfektformen für uns nicht.

²⁾ Genauigkeit der Schreibung in allen Einzelzitate ist aus Raumgründen nur da erstrebt, wo es für unsre Zwecke darauf ankommt; so ist es für uns nicht unbedingt wichtig, ob z. B. *děšněnjaago* oder *děšněnjaago*, ob *manastyrě* oder *manastirě* geschrieben ist; ob *cěsarě* ausgeschrieben oder zu *crě* gekürzt ist. Auch von der Wiedergabe der diakritischen Zeichen wie Bogen, Apostroph usw. sehen wir aus den gleichen Gründen ab. Ebendeshalb erlauben wir uns, bei den verbalen Formen, wo Personalendungen, Präpositionen usw. beim gleichen Stamme wechseln, nur eine, für unsre Zwecke charakteristische Form anzugeben und jeweilig beizufügen uäF (= und ähnliche Formen). Für die schallanalytische Untersuchung sind diese Unterschiede freilich, ebenso wie der ganze Satzzusammenhang, von grösster Bedeutung. — Die von Iterativen gebildeten Imperfakta sind naturgemäss zu den Iterativen gestellt.

Formen mit *ě*: *bližnjago* 305, 28; *dioklitijanja* 535, 1. *drevnjaja* 450, 12. *gornjago* 349, 23; *gospodnja* uäF 18, 20; 205, 8; 322, 15; 225, 5; 246, 22; 424, 24; 365, 24; *gospodnjamz* 546, 30; *gospodnjama* 315, 7; *kainja* 389, 8; *markianja* 279, 3; *poslednjaja* 439, 23; *poslednjago* 409, 22; *prëispodnjaja* 467, 19; *-njaa* 467, 29; *prëispodniago* 461, 28; 487, 22. *sionja* 324, 18; 337, 4. *szveznja* 459, 22. *venjaminja* 347, 12. *vladyčnja* 489, 17; 495, 22; *vladyčnjamz* 526, 30. *vrzchovnjago* 122, 18; *-njaago* 541, 21; 542, 11. *vzskrainjaago* 380, 9. *včerašnjaago* 495, 10; 495, 12. — Pronomina: *na ně* 114, 7; *na nja* 40, 15; 138, 23; 474, 20; *za nja* 114, 5; 199, 6; 205, 16. — Imperfekta: *izmëněaše* 12, 6; *izmënjaše* 121, 25; *prëmënjaaše* 437, 17. Ohne Formen mit *ja*: *lëněaše* 550, 14. Ohne Formen mit *ě*: *činjaaše* 279, 30. *gonjaaše* uäF 214, 16; 467, 17; *izgonjachz* 305, 29. *chranjaaše* 474, 23; 549, 7. *pënjaaše* 399, 10. — Iterativa: *vzbranëjãšte* 94, 22; *vzbranjajãšte* uäF 30, 4; 53, 7; 501, 14. *poklanëjevë* uäF 12, 20; 51, 22; 115, 15; 115, 20; 262, 29; *klanjati* uäF 3, 16; 28, 5; 59, 22; 125, 18; 129, 16; 168, 22; 176, 3; 185, 26; 205, 3; 219, 30; 243, 23; 245, 1; 205, 22; 257, 14; 261, 6; 263, 12; 321, 24; 356, 18; 364, 12; 365, 29; 389, 24; 427, 20; 470, 6; 482, 1; 484, 13; 484, 16; 499, 7; 508, 15; 511, 28; 527, 14; 535, 17. *obonëjãtz* 104, 4; *obonjavãše* 425, 25; 335, 10; *naphnëãtz* uäF 93, 29; 144, 15; *isphnjae* uäF 250, 16; 391, 5; 420, 17; 431, 9; 450, 10; 458, 28. Ohne Formen mit *ja*: *včinëti* 188, 8. Ohne Formen mit *ě*: *proganjaaše* 480, 22; 481, 17; *proganjaaše* uäF 473, 13; 170, 10. *szchranjãe* uäF 459, 15; 560, 25. *izmënjãe* uäF 7, 23; 203, 10. *plënjãachã* uäF 191, 19; 291, 29. *osënjãjetz* 509, 3. *osinjãjetz* 89, 15. *oskvrënjãjãštëmz* 168, 14. *vzslanjãjemz* 342, 22. *prëstranjãjãštu* 563, 8. *vzsynjãe* 374, 3. *vbnjãjãštëmz* 251, 21. — Im Suffix: *chersonëne* 540, 5; *chersonjanemz* 539, 22; 542, 6. Ohne Formen mit *ě*: *solunjãnemz* 488, 9. — Adverb *nynë* 23, 25; 29, 19; 33, 21; 35, 13; 49, 18; 54, 2; 69, 22; 73, 7; 79, 1; 81, 26; 103, 29; 109, 30; 110, 2; 112, 23; 118, 24; 119, 12; 127, 2; 143, 14; 160, 7; 168, 24; 174, 7; 178, 24; 180, 11; 227, 18; 231, 20; 233, 13; 254, 24; 317, 1; 328, 8; 342, 27; 354, 13; 479, 29; *nynëču* 311, 8; *nynëšnii* uäF 84, 11; 124, 19; 128, 14; 128, 20; 129, 5; 127, 29; *nynja* 15, 15; 23, 5; 28, 1; 36, 10; 40, 4; 41, 22; 59, 10; 63, 14; 63, 22; 68, 19; 73, 1; 73, 14; 77, 10; 102, 30; 103, 15, 16, 17; 108, 19; 109, 28; 124, 4; 133, 8; 134, 3; 134, 29; 135, 2, 3, 6, 8; 136, 7; 148, 14; 158, 11; 159, 21, 26; 161, 30; 165, 28; 194, 13, 29; 195, 9; 204, 16; 213, 24; 219, 23; 220, 4; 229, 22; 238, 2; 242, 9; 243, 23; 249, 15; 257, 24; 259, 23; 260, 19; 262, 4; 263, 11; 264, 12; 272, 12, 15; 274, 18; 278, 7; 281, 12; 287, 11, 23; 288, 2; 293, 13; 294, 30; 295, 21; 302, 28; 306, 25; 307, 22; 311, 26; 316, 20; 318, 6; 323, 26; 325, 16, 17; 326, 12; 330, 6; 332, 10; 343, 13, 19, 29; 347, 5; 349, 22; 356, 7, 11, 12; 368, 1, 20; 379, 20, 28; 380, 20; 383, 29;

385, 5, 6; 386, 21; 387, 4, 11; 390, 8; 394, 11; 395, 18; 401, 12; 403, 20; 405, 30; 406, 23; 419, 7, 12; 420, 13, 14; 424, 14; 427, 21; 428, 16; 431, 8; 434, 19; 439, 5, 12; 441, 7; 446, 20; 448, 8; 455, 24; 456, 13; 462, 27; 463, 9; 466, 22; 468, 20; 471, 11; 474, 4; 475, 21; 478, 16, 17; 479, 1; 484, 16; 495, 11, 13, 27, 29; 496, 1; 498, 10; 511, 16; 512, 20, 21; 526, 6; 528, 14; 530, 21; 532, 17; 533, 25; 537, 21; 543, 1; 551, 18; *nynjaču* 312, 26; 359, 15; 396, 10; 401, 3; 403, 26; *nynjašněago* uäF 42, 14; 398, 6; 498, 5; 488, 23; 497, 3.

7. Der Wechsel von ě:ja nach ř.

Die Verhärtung, die der urslav. Laut ř im grössten Teil des Südslav. (ebenso wie im Ukrainischen) erfährt, spiegelt sich in vorgeschrittener Entwicklung auch im Cod. Supr. wieder. Wir finden gegenüber: Gen. Sing. m. *jo*-Stamm: *cěsarě* 59, 22; 87, 6; 91, 13; 165, 8; 192, 17; 198, 17; 254, 28; 336, 5; 375, 22; 435, 17; 512, 27; 539, 15, 24; *cěsara* 19, 24; 61, 8; 61, 20; 63, 15; 68, 24; 69, 26; 69, 29; 85, 2; 87, 23; 93, 4; 97, 28; 124, 24; 132, 14; 162, 4; 178, 4; 186, 16; 188, 14; 190, 20; 193, 1; 194, 6; 194, 29; 197, 7; 197, 11; 198, 24; 210, 1; 220, 11; 226, 3; 244, 16; 257, 16, 20, 26; 264, 1, 18; 267, 29; 269, 22, 28; 319, 16, 21; 326, 29; 327, 15; 435, 16, 21, 25; 450, 29; 457, 5; 463, 21; 513, 9; *cěsarja* 197, 1; 335, 27. *kumirě* 22, 6; *kumira* 35, 20. *manastyřě* 44, 1; 119, 23; 273, 26; 284, 29; 287, 6; 515, 25; 549, 7; *monostyra* uäF 185, 25; 278, 10; 290, 10; 301, 15; 519, 22; 523, 21; 561, 22; 562, 2, 10; 568, 2. Ohne Formen mit *ja*: *zvěřě* 44, 28; 49, 22; 509, 28. Ohne Formen mit ě: *lazarja* 457, 17. *mytara* 507, 15. *sakelara* 121, 14. *savorja* 254, 28. — Gen. Sing. neutr. *jo*-Stamm: *morě* 79, 23; 438, 16; *morja* 473, 18. — Nom. Du. m. *jo*-Stamm: *cěsara* 450, 15. — Nom. Sing. f. *jā*-Stamm: *bura* 77, 20. — Adjektiva: *cěsarě* 156, 27; 56, 18; *cěsara* 144, 24; 194, 7; 200, 7; 212, 3; 260, 2. Ohne Formen mit *ja*: *materě* 240, 14. — Imperfeka: *pokorěachą* 30, 14; *pokoraachą* 33, 23. *tvorěachą* uäF 15, 1; 18, 27; 86, 18; 109, 2; 206, 11; 275, 15; 281, 5, 298, 4; 331, 22; 392, 30; 397, 28; 484, 17, 25; 516, 29; 523, 2; 553, 8; *tvorěše* 19, 29; 56, 24; 98, 23; 434, 1; 516, 21; *tvorěše* 198, 5; *tvorějaše* 438, 19; *tvorjaše* uäF 391, 18; 399, 7; 440, 23; 523, 13; 560, 26; *tvorjaše* 274, 27; 275, 28; 445, 22; 553, 30; *tvorjajaše* 473, 20; *tvorjaěše* 280, 25; *tvoraše* uäF 200, 23; 207, 15; 228, 11; 419, 24; 550, 9, 17; *tvorasta* uäF 25, 18; 387, 18. Ohne Formen mit *ja*: *jarěše* 13, 23. — Iterativa: *razarějetš* 266, 19; *razarati* uäF 190, 28; 432, 9; 433, 15. *pokarěja* uäF 59, 5, 27; 115, 2; 126, 12, 22; 138, 6, 7; 380, 6; 508, 13; 536, 12; *ukaraješi* uäF 12, 12; 59, 25; 61, 22; 102, 23; 109, 14; 125, 21; 554, 2. *utvarějašte* 392, 4; 7, 23; 297, 15; 386, 5; 392, 8; 446, 12; 521, 23; 543, 29; *zatvarjati* 465,

7: *zatvaraješi* 456, 25. *varëjetz* 284, 24; 497, 16: *varaę* uäF 569, 16; 284, 22. Ohne Formen mit *ja*: *rasmaštrëchz* 301, 3. Ohne Formen mit *ë*: *podaraachq* 35, 26. *všdvarati* 546, 10. *umarajetz* 100, 12. — Im Suffix: *samarënz* 517, 15: *samaranz* uäF 514, 15, 24; 517, 23; 521, 9.

8. Der Wechsel von *ë*: *ja* nach *l*, dem ein Vokal vorhergeht.

Gen. Sing. m. *jo*-Stamm: *čistitelë* 220, 8: *čistitelja* 232, 13. *všsedrëžitelë* 131, 28: *všsedrëžitelja* 122, 1, 23; 132, 23; 254, 30; 538, 30. Nur Formen mit *ë*: *ilë* 477, 21. *stroitelë* 283, 29. *vasilë* 81, 30. Nur Formen mit *ja*: *blagodëtelja* 322, 28; 402, 20; 417, 10; 494, 14. *bylja* 230, 1, 6; 233, 20. *datelja* 551, 10; 568, 20. *dëlatelja* 473, 17. *gonitelja* 507, 16. *izbavitelja* 500, 23. *kazatelja* 52, 3. *mačitelja* 6, 2; 274, 12; 462, 27; 463, 12; 467, 22. *natanailja* 350, 6. *nikopolja* 278, 17. *pobëditelja* 489, 23. *pogrebitelja* 455, 25. *sždetelja* 471, 26. *svëdetelja* 337, 8. *sžzdatelja* 510, 13. *tomitelja* 215, 14; 226, 5. *učitelja* 52, 3; 136, 15; 273, 22; 390, 15; 408, 17, 18, 20; 409, 10; 411, 13, 22; 415, 6; 427, 8; 548, 6, 17. *zižditelja* 453, 2; 484, 27. Nom. Akk. Du. m. *jo*-Stamm: *roditelë* 24, 28: *roditelja* 25, 17; 389, 27; 518, 11. *mačitelë* 80, 11; 80, 24: *mačitelja* 79, 12; 79, 21. Nur eine Form mit *ja*: *svëdetelja* 445, 29. — Fem. *jā*-Stämme: Nur Formen mit *ja*: *stelja* 300, 2. *volja* 101, 19; 156, 27; 160, 27; 414, 3. — Adjektiva: *dijavolë* 74, 29; *dijavolëchz* 110, 1: *dijavolja* 388, 23; 490, 6; 382, 2. — Imperfeka: *chulëaše* 41, 20: *chuljaachq* uäF 481, 15; 481, 8. *molëaše* 16, 24; *molëše* uäF 98, 22; 72, 27: *moljaaše* uäF 38, 18; 206, 2; 211, 23; 286, 2; 296, 3; 298, 7, 13; 365, 25; 398, 10; 461, 16; 515, 9; 518, 7; 523, 23; 524, 11; 527, 9, 11; 556, 26; 564, 1, 2, 4; 529, 26; 531, 21; 541, 8, 11; *moljaše* uäF 25, 7; 5, 16; 16, 12; 35, 28; 39, 16; 58, 8; 72, 24; 114, 3; 116, 24; 173, 3; 183, 9; 192, 22; 199, 5; 203, 13, 20; 206, 15; 255, 24; 282, 20; 287, 7; 348, 30; 349, 4; *molaachq* 32, 15. *veselëachq* 541, 16: *veseljaachomz* 312, 13. Ohne Formen mit *ja*: *chvalëše* 218, 23. *palëchq* 39, 7. Nur Formen mit *ja*: *cëljaaše* uäF 480, 22; 481, 18; 556, 6. *meljaaše* 565, 10. *myšljaachq* uäF 37, 3; 434, 4; *myšljaše* 248, 18. — Iterativa: *iscëlëç* uäF (transitiv) 480, 17; 532, 27: *iscëljajašti* uäF 428, 18; 518, 26; 533, 16. *razdëlëç* 77, 13: *nerazdëljajemajq* uäF 189, 15; 207, 25; 492, 4. *pomyšlëjaštu* uäF 50, 24; 78, 5; 165, 22; 210, 19; 225, 24; 274, 10; 563, 17; 259, 25; 50, 22: *primyšljai* uäF 1, 29; 4, 21; 12, 22; 52, 15; 102, 9; 181, 17; 249, 1; 258, 30; 280, 22; 281, 26; 283, 20; 381, 5; 383, 16; 472, 15; 490, 10; 527, 11; 543, 14; 78, 12; 239, 23; 248, 17; 473, 5; 474, 13. *popalëç* uäF 28, 28; 164, 19: *popaljaę* 11, 2; 13, 7; 29, 1. *nasilëjetz* 519, 18: *nasiljajemi* uäF 520, 21, 527, 5; 556, 5; 564, 11; 567, 8; 568, 28. Nur Formen mit *ja*: *pochvaljajaštiimz* 481, 22. *pokaljaite* 507, 29. *uňaljajemz* 474, 3. *všsëljajetz* 546, 8. *valjajetz*

näF 294, 30; 338, 28. — Im Suffix: *boléromz* uäF 58, 2, 21; 66, 5; 101, 29; 104, 14; 281, 13; 202, 14: *boljarinomz* uäF 216, 7; 562, 25; 195, 18; 198, 10. — In der Postposition *dělé* 340, 9: *dělja* 320, 27; 322, 7; 325, 18, 28; 328, 7; 336, 29; 340, 7; 359, 11; 361, 23; 365, 4; 391, 24; 395, 15; 401, 3; 439, 28; 443, 21; 444, 27, 30; 495, 5; 503, 13, 30; 504, 7, 11, 30.

9. Der Wechsel von ě:ja nach ĺ, dem ein Labial *p, b, m, v* vorhergeht.

Dieses sog. *l*-epentheticum steht im Cod. Supr. regelmässig vor ě, dagegen verhältnismässig sehr selten vor *j*-Anlaut. Vor *ja* finden wir es 7 mal (Belege s. u.), sonst ganz überwiegend lautet die Gruppe *ɤja*, vereinzelt *ja*. Wir haben gegenüber: vom Gen. Sing. m. *jo*-Stamm, einerseits *vple* 108, 29, andererseits *ijakovɤja* 325, 19. *korabɤja* 400, 24; 401, 5; 428, 24. — Von fem. *jā*-Stamm: *zemlé* 97, 2: *zemɤja* 322, 10; 448, 4; 485, 4; 495, 16, 20; 503, 17; 555, 6. *kaplemi* 51, 14: *kapɤja* 453, 3. Nur mit *ja*: *kropljami* (*l* mit anderer Tinte) 390, 17. — Adjektiva: *doblégo* 161, 3; *doblěšimz* 542, 27: *dobɤjago* 115, 7; 272, 7: *dobljaišičz* 83, 19; *dobljaišimz* 533, 16. Nur Formen mit *ja*: *avramɤja* 250, 12; 347, 12. *episkupɤja* 233, 15. *ierusalimlja* 337, 4. Imperfeka: *divlěčq* 18, 16; 52, 14: *divɤjachq* 134, 17. Nur Formen mit *ja*: *gotovɤjaše* 191, 22; 300, 30; 399, 8; 569, 21. *javɤjaše* 81, 9; 92, 27; 414, 14; 480, 10; 484, 24. *prijemɤjaše* 274, 24; *prijemljaše* 383, 26. (*u*)*krěpɤjachq* 175, 21; 256, 10. *ljubɤjachq* uäF 138, 16; 383, 26; 562, 3; 568, 7. *krɤmɤjaše* 214, 17. *slavɤjachq* uäF 18, 27; 113, 8; 139, 12; 218, 24; 240, 8; 260, 14; 322, 14; 511, 27; 551, 8; 569, 3. *blagoslovɤjasta* 5, 16. *tomɤjaše* 240, 10. Iterativa: *postavlěe* 49, 25: *postavɤjaješi* uäF 49, 28; 89, 27; 96, 4; 144, 9; 158, 27; 190, 18; 206, 23; 211, 12; 290, 19; 293, 2; 316, 25; 344, 7; 357, 13, 20; 358, 27; 238, 12; 388, 16; 400, 6; 402, 26; 403, 14, 24; 404, 6; 407, 5; 430, 26; 491, 18; 508, 20; 510, 6; 537, 26; 543, 30; 548, 22; 549, 7; 550, 10; 30, 4; 192, 28; 203, 14; 307, 17; 473, 22; 548, 23; 566, 9. Nur Formen mit *e*: *szvɤkuplěe* uäF 7, 20; 66, 26. Nur Formen mit *ja*: *izbavɤjajašta* uäF 4, 20; 269, 20; 242, 4; 468, 10; 566, 17. *obrěmɤjae* 280, 1. *udobɤjajetz* uäF 251, 2; 431, 12. *pogubɤjae* uäF 28, 10; 269, 18; 370, 24; 377, 27. *javɤjae* uäF 285, 7; 338, 22; 449, 25; 451, 4, 9, 11, 14; 474, 26; 508, 23; 511, 22; 545, 28; 551, 7; 563, 27; 569, 14; *javljae* 352, 21; *javljaje* 368, 2. *priklupɤjajašte* 424, 2. *ukrěpɤjajetz* 492, 13; 517, 30; 557, 6. *krɤmɤljacati* 188, 4. *szlamɤjae* 553, 5. *ulavɤjae* uäF 223, 5; 496, 6. 7. *umrvěštrɤjajetz* 479, 20. *obnacɤjae* uäF 190, 22; 266, 16; 473, 14. *oněmɤjajetz* uäF 477, 29; 476, 30. *upravɤjajaštu* uäF 169, 11; 316, 13; 318, 20; 375, 12. *protivɤjae* 516, 29. *oskrɤbɤjae* 553, 4. *oslabɤjae* uäF 289, 8; 33, 25. *oslěpɤjajetz* uäF 439, 24; 399, 4. *svamɤjae*

uäF 2, 16; 116, 7, 14; 118, 13, 15; 161, 21; 227, 8; 251, 8; 259, 12; 310, 29; 402, 23; 445, 14; 503, 12. *ustrymjaše* 558, 16. — Im Suffix: Nur Formen mit ja: *rimjane* 539, 14. *sodomjane* 485, 11.

10. Die Bedeutung des Satzzusammenhanges.

Eine Bestätigung dafür, dass diese Sprachdubletten auf sprachmelodischen (oder satzrhythmischen) Unterschieden beruhen, liegt auch darin, dass niemals der Wechsel *è:ja* in genau dem gleichen Satzzusammenhang vorkommt. Bei denjenigen Formen, die nur hie und da begegnen, entspricht das zwar der einfachen Wahrscheinlichkeitsrechnung. Aber bei einem Fall wie *nyně:nynja* ist es beachtenswert; der bekannte Schlusssatz von Predigten wie Legenden *nyně/ja i prisno i v vėky vėkomz* kommt im Cod. Supr. 29 mal vor. *nyně* wird zunächst immer gebraucht, wenn unmittelbar vorhergeht *čestb* (81, 26), *bogu našemu* (119, 12), *nebeskaago* (174, 7), *troici* (342, 27); dagegen *nynja*, wenn unmittelbar vorangeht *poklanjanije* (124, 4; 243, 23), *vzdajašte* (332, 10), *isprava* (479, 1). Wenn ein Kasus von *duchz* vorhergeht, so verhält sich der Gebrauch folgendermassen: *nyně* steht nach *ducha* (23, 25), *duchomz* (54, 2; 168, 24); dagegen *nynja* nach *duchu* (220, 4; 303, 28), *duchomz* (68, 19; 213, 24; 395, 18; 424, 14; 427, 21; 471, 11), *duchom* (15, 15); der Fall 311, 26 scheidet aus, weil *duchomz* nachträglich über der Zeile hinzugefügt ist. Wo *jemuže slava* vorangeht (227, 24), folgt *nyně*; wo *našemu slava* (278, 7) und *tomu slava* (368, 20) vorhergeht, folgt *nynja*. Nach *čestb država* folgt *nynja* (498, 10). Aber wenn *jemuže slava i država* vorangeht, so folgt einerseits (354, 13) *nyně i pr. i v v. vėkomz*, andererseits (318, 6; 439, 12) *nynja i pr. i v v. vėkomz* und (532, 17) *nynja i pr. i v beskonečnyę vėky vėkomz*.

11. Schlussbemerkungen.

Aus den letzten Sätzen geht auch das deutlich hervor, welche hohe Bedeutung die Qualität der reduzierten Vokale für das klangliche Verständnis einer altkirchenslavischen Quelle wie des Cod. Supr. hat. Wenn nun der Wechsel *è:ja* zusammenhängt mit dem Wechsel eines vorangehenden *duchomz:duchomz*, beides gleichermaßen Instr. Sing., so ist es sicher, dass auch der Wechsel *duchomz:duchomz* bedingt ist durch die vorhergehenden und folgenden Worte, d. h. durch den Satzzusammenhang oder die Satzmelodie. Daraus folgt, dass ein grammatisches Paradigma, welches z. B. einen Instr. Sing. *duchomz* vorschreibt und *duchomz* durch Analogie oder Sandhi oder Schreibermanier zu erklären versucht, theoretische, d. i. für Erlernung notwendige, für wissenschaftliche Forschung unzulässige Willkür ist. — Dass sehr oft (wo nicht im-

mer?) Doppelformen, durch Satzmelodie verursacht, das Primäre, dagegen einheitliche Formen, durch die Kraft der Analogie oder durch Schulzwang durchgeführt, das Sekundäre sind, diese mit den üblichen Begriffen von Lautgesetz und Analogie nicht ohne weiteres übereinstimmende Behauptung, auf die unsere Abhandlung letzten Endes hinzieht, sei hier nur angedeutet. Welche Folgerungen daraus für die Rekonstruktion einer Ursprache, für mundartliche Untersuchungen u. a. m. daraus fließen, das kann nicht einmal angedeutet werden.

Münster in Westf.

Стефан Младенов.

ПО ВЪПРОСА ЗА PRAETERITA INDICATIVI ACTIVI В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.

Ние, българите, цениме професора Яна Розвадовски, чийто многостранни езикови интереси ни са добре известни, особено високо заради неговия прекрасен *Przyczynek do fonetyki bułgarskiej*. В знак на благодарност и почит от страна на българите посвещавам на Високоуважавания Колега следващите бележки из българската морфология и синтакса.

Всеизвестно е, че българският език се отличава от всички други славянски езици по твърде упростеното именно склонение. При това обаче не се обръща достатъчно внимание върху факта, че и по спрежението на глаголите си българският език резко се отличава от всички останали славянски езици.

Една същинска антиномия владее българския език, що се отнася до неговите именни и глаголни форми: колкото именните склонения са обеднели и намалени, толкова по-силно пък се е развило спрежението на глаголите, в което ни поразява изобилието на различни прости и сложни (съставни) форми, напр. само в изявителния начин (*indicativus*) намираме отделни форми тъкмо за седем минали времена, а именно: 1. минало несвършено просто определено (*imperfectum simplex definitum*: *pletéχ*), 2. минало свършено просто определено (*perfectum [false »aoristus«] simplex definitum*: *pletoχ*), 3. минало несвършено сложно или съставно, неопределено или съмнително (*imperfectum compositum indefinitum vel dubitativum*: *pletél sэм vel sэм pletél*); 4. минало свършено сложно или съставно, неопределено или съмнително (*perfectum compositum indefinitum vel dubitativum*: *plel sэм vel sэм plel*); 5. минало отдавнашно или предварително свършено, определено, сложно или съставно (*plusquamperfectum definitum, compositum*: *plel béχ v. béχ plel*); 6. минало отдавнашно или предварително свършено, неопределено или

съмнително, сложно или съставно (plusquamperfectum indefinitum vel dubitativum, compositum: *plel szm bil* v. *szm bil plel*); 7. минало от-
давнашно или предварително несвършено, неопределено или съмнително,
сложно или съставно (plusquamimperfectum indefinitum vel
dubitativum, compositum: *pletél szm bil* v. *szm bil pletél*).

От тия седем различни форми за минало време изявит. нач. (praeterita indicativi) цели петъ (безъ № 3 и 7) са наследени от по-старо време, защото са известни и на старобългарския език, па и на другите славянски езици, стари или нови. За да не повтаряме всеизвестни факти из славянската историческа и сравнителна морфология, нека е простено да изтъкнеме тук из историята само на великоруския език и неговите говори следното. В староруските паметници имаме остатъци от форми и за имперфект (бѣше, вѣдѣше, прославѣше и под.), и за т. н. аорист (се дахъ, уставѣша и др.), па и за двата вида plusquamperfectum (бяху приѣли; былъ отъялъ, ишьло было и под. в паметниците; пошол был, воротѣлася была и др. в северни говори и днес), вж. Н. Дурново, Очерк истории русского языка (Москва-Ленинград 1924) §§ 491, 495—498, 519.

И тъй, петъ от българските форми за минало време изявител. нач. имат съответствие дори в руския език, за който обикновено се казва, че има една форма за минало време. Важното и характерното за българския език е не самото съществуване или създаване на въпросните форми, а тяхното запазване и привеждането им в една определена система. Който не проникне в духа на българския език, би могъл да си помисли, че поне нѣкои от тия многобройни форми за минало време ще да са равнозначни и че, следователно, в случая с българските 5 (7) форми за минало време трѣба да имаме работа с неоправдано езиково разточителство. Така ще да си е представял това и покойният проф. В. Вондрак, който в *Vergleichende slavische Grammatik* II 174 (съвсем погрешно!) пише: »Im Bg. jetzt auch noch *čel szmъ, bilъ szmъ* (auch *čelъ szmъ bilъ*, wodurch in anderen slav. Spr. das Plusquamperf. ausgedrückt wird)«. И наистина, би могло да се разсъждава тъй: щом нѣкои от новите славянски езици могат за всички тия 5 (7) минали времена да си служат само с една единствена форма от причастие на *-lъ* и *jesmъ*, тогава и българският език не би ли могъл да се задоволи со същата единствена форма? Та нали е все работата за минало време (praeteritum)?

Обаче в същност не е работата само в това, че глаголното действие е минало (praeteritum) или свършено (perfectum)! За българина, когато говори, не е достатъчно да каже, че действието е минало или свършено, но и да посочи по-точно, в какво отношение стои това действие към други »минали« действия, па и да отбележи и своето отношение към изказваното в съответните глаголни форми. Ето защо за едно

и също »минало« действие в български трѣба да се употребят различни форми за минало време в зависимост от взаимните отношения на разните глаголни действия, а също и в зависимост от гледището на говорителя или на неговото лично отношение към действията. Ето защо, значи, в българската морфология съществуват толкова различни форми за минало време и защо българският синтаксис изисква за всеки определен случай само една от многобройните съществуващи форми.

Петте форми за минало време, които съществуват и в други славянски езици, българинът е сглобил в едно стройно цѣло, като всѣка от тѣх е получила ограничена служба с известна синтактичка отсенка (нюанс). Така, формите на имперфекта, на т. н. аорист и на съставното минало от причастие на *-lъ* и *bѣхъ* служат да означават действия »определени«, сиречь достоверни, лично възприети от говорителя или такива, които той си представя като близки и познати. Останалите две (от *ѣ-тѣх*) минали времена са неопределени, означават действия лично невъзприети, или такива, които говорителят си представя като съмнителни, по-далечни, непредполагани («*Admirativ*» на проф. Г. Вайгаңд!) и подобни. Мнимият »аорист« е за българина минало свършено определено, а съставното минало от мин. свършено причастие на *-lъ* и *jesmь* («перфект») е съответно нему минало свършено неопределено: така и срещу отдавна миналото определено от причастие на *-lъ* и *bѣахъ* се поставя отдавна миналото неопределено от причастие на *-lъ* и *bylъ jesmь*. И тъй, все за едни и същи »минали« действия ще имаме в български: *áz ti kázvam, če včera viděxъ X.*, но *tě kázvat, če včera szm vidělъ X.*; също: *áz ti kázvam, če togáva toku-što bѣxъ svzršil gimnázija*, но пък: *tí kázvaš, če togáva toku-što szm bil svzršil gimnázija, no tová ne e vérno.*

Заченките на тая българска морфологично-синтактична особеност ще да са доста стари. Че различието на определеност и неопределеност при т. н. аорист и перфект от мин. свърш. причастие на *-lъ* и *jesmь* е явление старобългарско, може да се твърди с положителност, защото не само в редките оригинални старобългарски съчинения като напр. зашитата на славянските писмена от Черноризеца Храбра, но дори и в преводите от гръцки личи яко добре, че формите на т. н. аорист означават действие минало свършено и определено, че това е, значи, *perfectum definitum*, а съставните форми от мин. свърш. причастие на *-lъ* и *jesmь* са неопределени, че това е *perfectum indefinitum*.

В последно време на тия две времена, мнимия аорист и перфект, посветиха по едно изследване двата известни слависти: първенство има полякът Станислав Слоньски, чиято работа »*Tak zwane perfectum w językach słowiańskich*« се яви отделно още в 1923 г. като отпечатък

от Prace filologiczne, т. X от 1926, а на 1925 г. от русина Валерий Погорѣловъ, като втори дѣл на »Изъ наблюдений въ области древнеславянской переводной литературы« излезе »Употребление формъ прошедшаго сложнаго въ тексты Евангелія« в Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě, roč. III číslo 32 (6).

У Слоньски е ценно посочването (с подробна статистика), че съвпадението на формите за 2. и 3. л. ед. ч. на т. н. аорист ще да е било отрицателното условие за усилена употреба на т. н. перфект и по-нататък условие за изчезването на »аориста« и замѣната му с перфект в нѣкои славянски езици: вж. моята рецензия, първи дѣл от »Два въпроса изъ старобългарската граматика« (Списание на Българската Акад. на наукитѣ XXXV, кл. истор.-филол. и филос.-общ. 19, София 1926, стр. 37—46), дето е изтъкнато, че формите на т. н. аористи са били още в старобългарско време определени в противоположност на перфектните, които са били неопределени.

За съвпадението на формите за 2. и 3. л. ед. ч. на »аориста« като отрицателна причина, която докарва засилването на перфекта в 2. л. ед. ч. вместо аорист, говори и Погорѣловъ, ала той забелѣзва, че »прочія форми аориста (1. и 3. л. ед., 2. и 3. мн. ч. лишь очень рѣдко замѣняются формами прошедшаго сложнаго« и че »причина появления послѣднихъ совершенно иная. Въ самомъ дѣлѣ, разсматривая эти случаи, мы замѣчаемъ, что всѣмъ имъ свойственъ особый отгѣнокъ значенія, отгѣнокъ сомнѣнія, неувѣренности въ дѣйствительности факта, или по крайней мѣрѣ неопредѣленности, почему очень часто мы встрѣчаемъ ихъ при передачѣ чужихъ словъ« (отд. отп. 16).

Погорѣловъ, който цитува и Ю. Трифоновите »Синтактични бѣлѣжки за съединението на минало дѣйствително причастие съ глагола съмъ въ новобългарския езикъ« (ПСп. 66, 155—192), има пълно право, когато говори за особенния »отгѣнокъ значенія« на перфекта, само че вместо »очень часто« би требало да се каже »всегда« (за косвената речъ), на особената отсенка на значението би требало да се признае и за 2. л. ед. ч. и 1. л. мн. ч. на перфекта.

Трѣба да се подчертае, че замѣната на т. н. аорист с перфект в косвена реч на български е винаги задължителна, напр. *Az im kázax: xodix v gradá i kupix vsički potrebni neštá*, но *Az im kázax. ée szm xodil v gradá i szm kupil v. p. n.*

За Погорѣловата малка, но интересна работа говори и N. van Wijk в своята рецензия на Слоньски (Slavia, V, 2, 348—50), като отбелѣзва съществуването и на други тенденции в развоја на »аористните« и перфектните форми (вѣн от споменатия, според v. Wijk, »главния«, принцип за съвпадение на 2. и 3. л. ед. ч. у »аориста«). Холандският учен признава, че Погорѣловъ, вземайки за изследване само старобългарските

текстове на Евангелието, си е поставил по-ограничена задача от Слоњски, ала изтъква, че Погорѣловъ се е занимал повечко со случаите, в които имаме други лица при перфекта освен 2. л. ед. ч. и е достигнал до заключение, че в най-вечето случаи старобългарските »аорист« и перфект са разпределени по едно правило, което »напомня« новобългарското. Според холандския учен »nicht auf alle Fälle, welche nicht nach Slońskis Regel zu erklären sind, lässt sich dieses von Pogorélov hervorgehobene Erklärungsprinzip anwenden«, но все пак тоя »für gewisse Fälle das Richtige trifft« (349).

Откак посочва, че новобългарското правило напълно прилѣга за следното мѣсто от Храбровата апология: **ѠЩЕ ЛИ ВЪПРОСИШИ СЛОВЪИ'СКЪА БОУВАРА ГЛА' КТО ВЪ ПИСМЕНА СТВОРИНАЪ ЕСТЬ, ИЛИ КНИГЪ ПРЪЛОЖИНАЪ, ТО ВЪСИ ВЪДАТЬ И ОВЪЩАВШЕ РЕКЪЖЪ: СЪИИ КЪОСТАНИИЪ... ТЪ НАМЪ ПИСМЕНА СТВОРИ И КНИГЪ ПРЪЛОЖИ**, и откак цитува Вайгандовитѣ думи из 2-то издание на Bulgarische Grammatik: »Das Pf. wird gebraucht, um Handlungen der erzählenden Vergangenheit und vollendeten Gegenwart zu bezeichnen, die man nicht selbst als Augenzeuge gesehen hat, sondern mehr vom Hörensagen kennt. Sein Platz wird also besonders in Erzählungen aus der Vergangenheit, in Märchen, in fragenden und zweifelnden Sätzen, in Zeitungsberichten, in der indirekten Rede, kurz, in allen Mitteilungen sein, in denen eine subjektive Unbestimmtheit des Mitgeteilten in Betracht kommt«, Лайденският славист продължава: »Es wäre erwünscht, dass einmal ein geborener Bulgare untersuchte, inwiefern der merkwürdige Wechsel von Aorist und Perfektum auch in anderen Teilen des Traktates Chrabrs von dem jetzigen bulgarischen Sprachgefühl als richtig empfunden wird, und eine solche Untersuchung sollte sich auch auf anderes Material, an erster Stelle auf das von Pogorélov aus dem Evangelium gesammelte, ausdehnen« (349).

Че замѣната на »аорист« с »перфект« е »merkwürdiger Wechsel«, в това van Wijk има пълно право. И тая достобележита замѣна е присъща не само на новобългарски, но и на старобългарски. При други егоден случаи и при повече мѣсто писачът на тия редове ще може негли да посочи, как »новобългарското« правило за въпросната замѣна важи напълно и за старобългарски и как привидните »изключения« от правилото представят успоредна употреба с друга отсѣнка. За класически пример трѣба да се брѣе евангелския разказ за възкръсяването на архисинагоговата дъщеря. За едно и също действие и лице ония, които идат от къщата архисинагогова, казват: **ДЪШТИ ТВОЕ ОУМРЪТЪ** (Марк. V 35), **ОУМРЪТЪ ДЪШТИ ТВОЕ** (Лука VIII 49), а след нѣколко само реда Исус, който не е бил в къщата, говори: **ОТРОКОВИЦА И ЕСТЬ ОУМРЪЛА** (Марк. V 39); **И ОУ. ДЪВНИЦА...** (Лук. VIII 52). Тѣкмо тѣй е и в новобъл-

гарски, само че в новобългарския превод на евангелието на успоредното място Мат. IX 24 стои пак добре »не е умрѣло момичето«, когато в старобългарски (Zograph. ed. Jag. p. 10) четеме: **не оумрѣтъ бо дѣвица, нѣ спитѣ**. Тука тези думи са казани от Исуса, който не е присъствувал, когато е ставало действието: следователно, имаме работа с »изключение«. Не искам да говоря за възможността на влияние от гръцкия оригинал (на 4 места е все ἀπέθανεν, само Лука VIII 49 τέθυγεν), нито за възможността на послешно изменение (сегашния църковнославянски текст има Мк. V 35 **оумре**, а ст. 39 **нѣсть оумерла**, пак Лука VIII 52 **не оумре**, както и Мт. IX 24, Лк. VIII 49, вмѣсто **оумерла**), а ще забележа само, че мнимото изключение се обяснява лесно и другояче: тука говорителят (Исус) се поставя в положението на ония, които знаят за станалото »als Augenzeugen«: »вам се чини, че преди малко девицата умрѣ, но тя не умрѣ, но е си«.

Прекрасна новобългарска успоредница към старобългарското място у Мат. IX 24 имаме в разказа »Наум« от Ив. Вазов (Сбирка »Пѣстъръ свѣтъ« 1902). Не ще бъде излишно да се приведат тука последните два десетина реда от »Наум« (по правописа на самия автор), понеже съдържат изобилни примери по нашия въпрос:

»Прѣзъ страстната недѣля повикахъ Петка за нѣкои поправки въ кнжцата ми. Той ми се видѣ осърнатъ нѣкакъ, им ѣтчаливъ. Първата ми дума бѣше да попитамъ, има ли извѣстие отъ брата си [Naum].

— Имаме, каза той сухо, като плѣщеше съ варъ по искъртеното място на стѣната.

— Ще заминете за Гергьовденъ, нали?

— Той замина веќе, господине.

— Какъ? извикахъ азъ очудено.

Петко спрѣ работата и пофана си машинално шапката:

— Замина за другия свѣтъ.

— Умрѣ бай Наумъ! извикахъ въ страхъ.

— Убиха го.

И той ми разказа просто, че прѣди мѣсець, като се връщалъ отъ Битоля, дѣто ималъ нѣкаква работа, билъ опушнатъ отъ арнаути на пжтя.

— Защо му бѣше да дохажда въ нашата проклета земя, довѣрши той и съзи умокрпха очитѣ му. Па се пакъ извѣрна да работи.

Азъ не можахъ да кажа нищо, азъ само гледахъ прѣхласнатъ, въ нѣма скръбъ Петка, като лѣщеше, и чакъ сега забѣлѣжихъ ивицаата крепъ около шапката му«.

И така, за по-голѣма живост на разказа и за да се даде израз на известни чувства у говорителя, твърде често се употребят формите на минало свършено определено (т. н. адриет) вместо

минало свършено неопределено (сложен перфект) и за действия, на които говорителят не е бил свидетел, но които живо си представи като близки (замина, умрѣ, убиха го). Затова в романи, повести и исторически разкази намираме толкова много пъти формите на минало свършено определено («аорист») и минало несвършено определено (imperfectum). И затова, — да го кажеме веднага, изпълнявайки желанието на почтения холандски колега, — и Черноризец Храбър започва своя разказ съ определени минали времена (imperf. и «аор.») **СЛОВЕНО НЕ ИМѢХЪ КНИГЪ, УТѢХЪ, ГАТАХЪ, ИЖДАХЪ СЛ... И ТАКО БѢШЕ МНОГА ЛѢТА... БОГЪ ПОСЛА ИМЪ СВАТАГО КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА... И СЪТВОРИ ИМЪ ...ИУАТЪ, СЪТВОРИША** (гърците, подобно са жидовскимъ писменемъ: известен, определен факт, ако и станал много години преди Храбра!), **рѣша** (същите), **сподоби са; створи** (сватын кирилъ). Но изведнаж: **дрозни же глаголютъ: поуто естъ .лн. писменъ створиа** у люде, които се отнасят отрицателно към славянското писмо и нито желаят да си представят действието като известно и близко, па и **приложили сѣтъ** на същото мѣсто за нещо по-малко известно, извършено от същите гърци, за които по-горе се говори в «аорист»! По същите причини: **ни того бо естъ богъ створиа** у отрицателите или у невеждите, които **мнатъ, яко богъ самъ естъ створиа писмена**. Тия невежди си въобразяват, че Богъ е створил (създал) буквите, а Храбър мисли, че **и естъ богъ створиа жидовска азыка прѣжде**, нито римския, нито елинския, ами сирекния, **имже и адамъ глагола... богъ раздѣли азыки... якоже са азыци разиѣсиша... богъ небо створи**. Всичко това се предава в «аорист» като добре известно, както е писано или **якоже пишеть** въ свещените книги. Тѣй също се говори и за едините **не имѣхъ сконны азыкомъ писмена, иж финиускимъ писмены писахъ своѣ си рѣуь**. И така **бѣша** много лѣта, докле Панаидъ **о брѣте** 16 писмена, а към тѣх Кадъм Милиси **приложи писмена три**, та тѣй много години е 19 писмена **пислахъ**. Така и Симонид **приложи двѣ писмени**, Епихарий **иѣкъ три писмена о брѣте**, та по този начин **сѣбра са ихъ двѣ десате и устыри**. И нататък, говорейки все за известни факти, които никой не може да отрича, Храбър редовно си служи с формите на минало свършено определено време (което затова тѣкмо не бива да се нарича аорист!), при все че не ги е видел като Augenzeuge: **Дионисъ граматикъ шесть двогласныхъ о брѣте...** и **тако мнози многими лѣты, едел сѣбраша .лн. писменъ**. Подир това, откак минали много години, по божие повеление, за светите книги се намериша тълковници: **о брѣте са .о. мѣжъ, иже прѣложиша** от еврейски на гръцки език. И тѣй много мѣже преведоха гръцките книги, а славянските книги ги преведе единъ човѣкъ — той и буквите створи и книгите преведе: **единъ сватын константинъ, ирицемъи**

кирилъ, и писмена створи и книги прѣложи въ малѣхъ лѣтѣхъ, а ѿни мнози многы лѣты седмь ихъ писмена оустрои (цели векове преди Р. Хр. и още повече преди Храбра!). Старински чист перфект имаме в следващите думи: **тѣмъ же словѣнската писмена сватиша сѣтъ...**, **свѣтъ бо мѣжъ створиша и естъ**; така и по новобълг.: словянските писмена са по-свети..., защото свет човек ги е създал. В последния случай важи свършеният факт, без оглед към отношението на говорителя към действието, както и в следните стихове от една българска народна песен (от Копривница, по правописа на издателя на Каравеловите съчинения):

Добре ми дошѣлъ, драгинко,
Да попредумахъ бача си,
Че сме са снощи карале,

И лоши думи думале... (Съчинения на Л. Каравелова. Томъ I, Руссе 1886, стр. 187). Върху тая старинска особеност на перфекта в български, особито в народните песни, е обърнал внимание А. Т. Илиев во своя »Синтаксисъ на българския езикъ« (Пловдивъ 1888) § 130 стр. 60, без да изтъкне, че в повечето от тия случаи наопаки говорителят се поставя в положението на слушателя, комуто съобщаваното е неизвестно: Станянине, господине,

Добри ти сѣ гости дошли, сир. те дойдоха (факт), ала ти не си знаел, кога сѣ дошли.

Но нека се върнеме към разказа на Храбра. Ако ли нѣкой рече, **яко и естъ оустроилъ добрѣ** (и по новобълг., »че не ги е устроил добре«), **понеже са постраждѣ и еше**, то на такива, които разправят подобни неща (косвена реч!), има да се отговори, че **и гръцъски такожде многѣжди сѣтъ постраждали** (новобълг. »са ги устроивали« неопределено, многократно, т. е. в различна времена). Нататък у Храбра иде един въпрос към гръцките книжовници, подобен на цитувания у van Wijk-а, и затова поставен в перфект: **кто вы естъ писмена створиша, или книги прѣложиша**, дето и по новобълг. ще стои перфект (»е създал«, »е превел«) с очевидно неопределено значение. Отговорът пък на славянските »букарѣ« не може да не бъде в начало с форми за минало свършено определено (»аорист«): **тѣ имѣ писмена створи и книги прѣложи**, защото за букарете това са несъмнени факти, та и по новобългарски, само по себе се разбира, ще имаме: »той ни писмената създаде и книгите превѣде«. Обаче в следното изречение напълно уместно се явява минало свършено неопределено: **сѣтъ же еше живи, иже сѣтъ видѣли ихъ** — новобълг. »още са живи ония, които ги са видели« (или виждали). Формата **видѣша** — новобълг. видѣха би била нѣ допустима, а необходима, ако се говореше за известно действие в определено време, напр. които ги видѣха в еди коя година на еди кое мѣсто или под. Най-сетне и в заключителните Храброви думи

съвсем правилно стои перфект: **тѣмъ разоумѣ, братиѣ, богъ естъ далъ словѣномъ** — новобълг. »такъв разум, братия, Бог е дал на човеците«, понеже не е реч за едно определено конкретно действие.

Изобщо, както се каза, достойната за отбележаване замѣна на »аорист« с перфект в старо- и новобългарски е подчинена на един и същи принцип — принципа на определеността и неопределеността, взети в най-широкия смисъл на думата. Нека пътем повториме, че за всички събрани от Погорѣлова примери из старобългарския превод на Евангелието тоя принцип напълно прилѣга: в Мат. VIII 29, Ио. III 2, Ио. IV 18 напр. трѣба да стои перфект **пришелъ еси** — дошел си, **имѣла еси** — имала си, и наопаки в Мат. XXVI 25, 64, Мрк. XII 32, Ио. IV 17 гръц. *εἶπας* може ѝ трѣба да се предаде на български само с **ты рече**, както и в Мрк. XI 21 за гр. *κατηράσω* е допустим пак само »аорист« **проклатъ** (2 л. ед. ч.) — прокле, защото во всички тези случаи става дума за отскорошни и главно определени, познати действия. Тъкмо последните и тѣм подобните други примери показват, че формалният съвпадеж на 2. и 3. л. ед. ч. в »аориста« не е могло да накара преводача да прибегне към перфект, щом езиковият усет е свързвал веѣка от тия форми с определена семантична отсенка. Колкото повече изучаваме старобългарските наметници откъм употреба на »аорист« и перфект, толкова повече се уверяваме, че още в старобългарско време »аорист« и перфект не са били еднакви по значение. Ако беше противното верно, трѣбаше и в български да изчезне »аористът«, както в толкова други славянски езици, а не щеше да се запази и денъ днешен тъкмо с оная отсенка во значението, която намираме и в старобългарски. Любопитно е да се изследве откъм тая страна Супрасълския сборникъ, в който са посочени досега немалко типични българизми. Веѣкак в едно от житията (**мѣрта ѿл**, св. Иоанъ епископъ Мѣлчаливи) владее редовно »аорист«, а само на стр. 286, 9 и 299, 30 имаме по един перфект (**сѣгрѣшилъ ѣсмь ибуто, затворилъ сѣ ѣстъ**), и то тъкмо съгласно с новобългарското правило, на което напълно се подчинява и единственият plusquamperfectum: **прѣдалъ бѣаше дѣшѣ уловѣкъ** (296, 13—14).

Синтактичната диференциация между »аорист« и перфект е била в старобългарско време доста напреднала, така че ще трѣба да се позмени N. van Wijk-овото твърдение: »Aus Sloński's Arbeit ergibt es sich auf eine unzweideutige Weise, dass zwischen dem aksl. Aorist und dem Perfektum kein Bedeutungsunterschied besteht«¹⁾. По-близу до истината е Погорѣловъ, според когото: »Рѣсмотрѣнные нами выше

¹⁾ Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis в „Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde Deel 59. Serie A Nr. 4. Amsterdam 1925, стр. 15 (95).

примѣры употребленія прош. сложн. въ такомъ же [неопределенном!] значеніи въ языкѣ перевода Евангелія, повидимому, указываютъ что это значеніе [неопределенности] начало развиваться уже въ древне-болгарскомъ языкѣ» (стр. 17 отд. отп.). Вместо »почнало да се развива« би требало според мене да се каже само »е било развито« въ старобългарския езикъ, и на днешните учени би оставало само задълженіето да обяснятъ привидните изключения отъ правилото пак с употребата на »аорист« и перфект в днешния български езикъ.

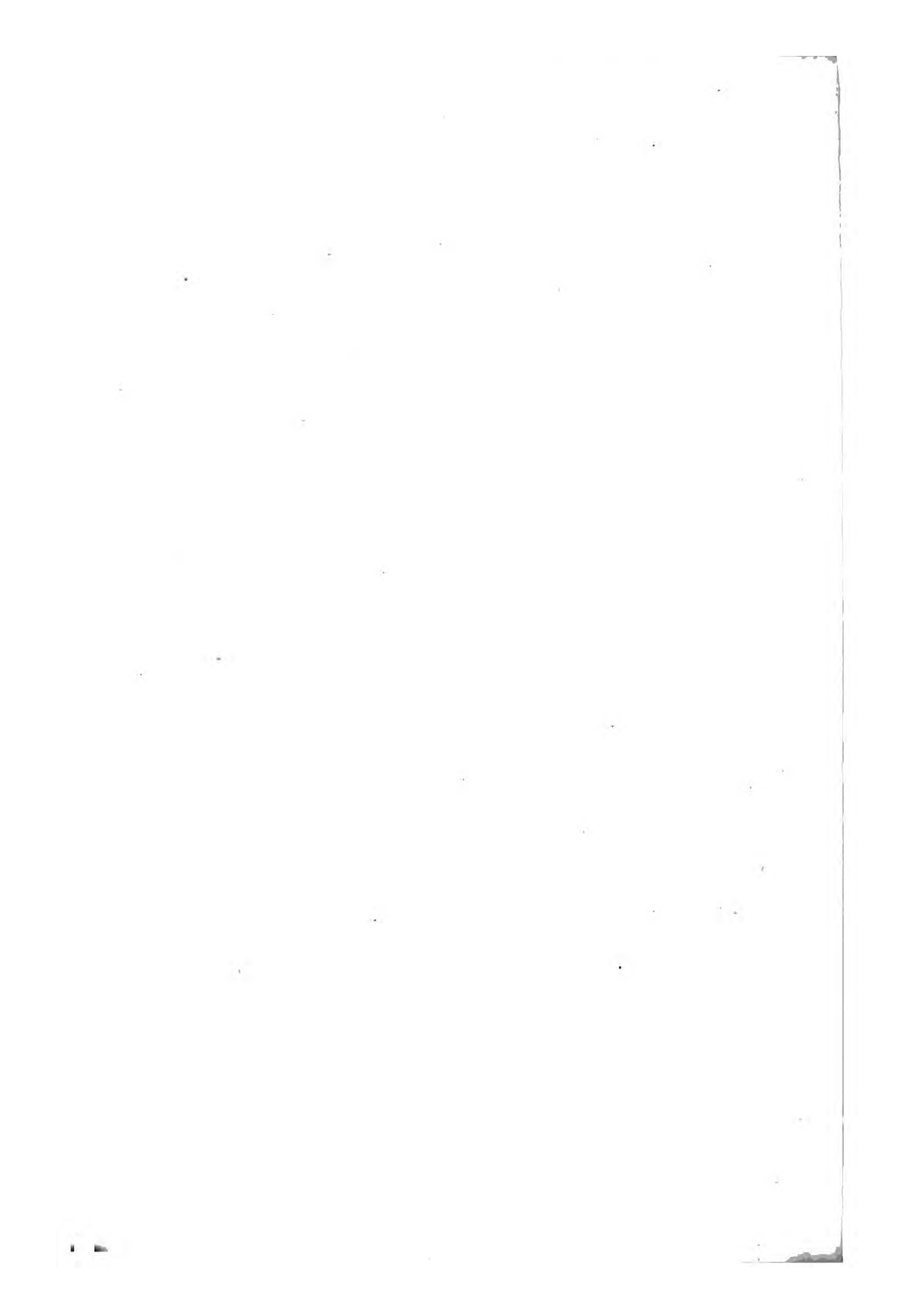
В старобългарски не е била развита употребата на perfectum за praesens indefinitum, а също тъй не ще да са били развити формите за минало несвършено неопределено (imperfectum indefinitum) и особено за достобележитото отдавна минало несвършено неопределено (plusquamimperfectum indefinitum). Появата на тия две форми (№ 3 и № 7), както и употребата на perfectum за praesens indefinitum стои в несъмненна връзка с общата тенденция на българския език да различава определени и неопределени форми при всички времена. И нѣма защо да се предполага, че за появата на нѣкои отъ многобройните български глаголни форми е определена или неопределена отсѣнка е влиялъ тѣкмо турскиятъ езикъ, както бе подхвърлил тая мисъл покойния професоръ Б. Цонев в ректорската си реч отъ 25. XI. 1910 («Опрѣдѣлени и неопрѣдѣлени форми въ българския езикъ», вж. RS V 283 № 138).

В Трифонова та статья, спомената по-горе, има доста примери главно из днешния литературен езикъ, към които бива да притурим и нѣкои още из македонските говори, смѣтани отъ сърбите и нѣкои сърбофили за сръбски. Тия примери, които би могли да се увеличатъ до безконечностъ, показватъ, че и в тая точка македонските говори са неразделни отъ говорите на останалата българска езикова област. Ето imperfectum indefinitum вмѣсто praes. indef. отъ Охридъ в Шанкаревия »Сборникъ отъ български народни умотворения« кн. VIII—IX, София 1892, стр. 49: »Прóстите лъугъе вѣрвеетъ оти зѣміа-ва стóела пóтирена на рогóи-те на еден бийол, та, кога бийол-отъ да си заняшал гла̀а-та, тога се чинело землетресѣние -- се трѣсело зѣміа« (№ 36) или № 37 пак там: »Кога да гѣрмитъ, прóсти-те лъугъе вѣрвеетъ, оти св. Илья со огнѣна-та си ко̀ла тѣрчал по ламіа-та«... Ето и примеръ ст. н. адмиративъ: »Кáко іас, цар, сум немал шчо ти се іáдело тѣбе?« извикалъ царотъ. »Тáка, честити цару, шчо ми се іáйтъ мѣне, ти нѣмашъ, пофтóрила девóйка-та«, стр. 32. И по литературно-български ще имаме: »ти нѣмашъ това, шчо ми се яде на мене« (praes. defin.); »ти нѣмаше това, шчо ми се ядеше на мене« (imperf. defin.) и »ти си нѣмалъ това, шчо ми се ядѣло на мене« (imperf. indef.) или »аз съм нѣмалъ това, шчо ти се ядѣло на тебе« (пак imperf. indef., наричанъ сега безъ нужда »Admirativ«). Значи, за единъ и същи фактъ се употребятъ форми

на разни минали времена в зависимост от гледището на говорителя или на неговото отношение към казаното: девойката говори в сегашно определено, понеже е напълно («ти нѣмаш това, що ми се яде») уверена в истинността на думите си, а царят, който се съмнява во верността на девойчиното твърдение, си служи с «адмиратив» («аз, царь, съм нѣмал това, що ти се ядѣло...»).

Говориме ли за минало несвършено действие с определеност (от «аутопсия», за несъмнен и живо представен факт и под.), ще си послужиме с формите на стария imperfectum, който в български е imperfectum definitum: *stádoto pasése, kúčetata spēža, a ovčárzt svireše pod edin brést*; ако обаче предаваме същите факти като приказка или като чуждо възприятие и твърдение, ще имаме: *stádoto pasélo, kúčetata spēli, a ovčárzt svirel p. e. b.* Също така: *Cézar običaše vinoto* (imperf. defin.), но: *razprávat. že Cézar običal vinoto* (imperf. indefin.). По същия начин ще имаме от една страна: *momíte plátno beléža, nevěsti rizi peréža, mžéte ríba lovéža* в разказ на очевидец с imperf. defin., но от друга страна: *momíte plátno beléli, nevěsti rizi peréli, mžéte ríba lovéli* като чужди възприятия или недостоверни факти с imperf. indefinitum. Ако същото минало несвършено действие се мисли като по-отдавнашно (предарително) и още по-недостоверно, тогава се явява като необходима формата на plusquamimperfectum indefinitum: *Cézar bil običal vino to ošte, predi da bil stánuv beležit čovék*; също тъй: *momíte bili beléli plátno, nevěsti bili peréli rizi, mžéte bili lovéli ríba.*

Ето на край още три примера, от които доста добре личи употребата и значението на формите за 7-те минали времена на иззивителния начин в действителен залог: *Ženáta se béše vžrnala ot bólnicata i perése dréškite na detéto sí, kogáto nie vlézožme* (plusquamperf. defin., imperf. def. и perfectum defin.), но: *sžsédite mi kázvat, že ženáta se bilá vžrnala ot bólnicata i peréla dréškite na detéto sí, kogáto nie sme vlézli* (plusquamperf. indefin., imperf. indefin. и perf. indefinitum); *kato vdovica ta bilá peréla čúždi dréži i ne ráčela da se ožéni, kogáto i predlágali da vzéme někoi-si bogatáš* (plusquamimperf. indefinitum).

J. Németh.

- La provenance du nom *bulgar*.

La réponse à la question de savoir, dans quel groupe linguistique il faut ranger les Bulgares primitifs, a cessé depuis quelque temps d'être une hypothèse, car, autant que je puis m'en rendre compte, ce qui reste de l'ancienne langue bulgare, nous permet de donner une solution claire et précise de ce problème.

Nous savons depuis longtemps que dans les inscriptions tombales de Bolgary sur la Volga, qu'il faut ranger parmi les monuments de la langue bulgare ancienne, on trouve des mots turcs et qu'en ce qui concerne la phonétique, ils se rapprochent du tchouvache, qui comporte à cet égard des innovations importantes, par rapport aux autres langues turques.

La liste bien connue, énumérant les ducs des Bulgares du Danube, liste dont Mikkola a récemment expliqué les expressions bulgares primitives (Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX), nous donne la possibilité de retrouver chez les Bulgares du Danube la même langue que l'idiome auquel appartiennent les restes de la langue bulgare découvertes sur les bords de la Volga. Quoique la plus grande partie des détails soit toujours encore douteuse dans l'interprétation de Mikkola, il n'en est pas moins certain que cet auteur est dans le vrai en ce qui concerne les questions essentielles (Markwart et Bang, v. Ungarische Jahrbücher, V, 297, note 4, sont cependant d'un autre avis). Le fait qu'aussi bien dans la liste des ducs, que dans les inscriptions de Bolgary, on constate la concordance des suffixes des adjectifs numéraux ordinaux, me semble particulièrement probant à cet égard (nous trouvons ici *belem* »le cinquième«, là *altom* »le sixième« et *pillaGamaš* »le cinquième« dans le tchouvache moderne).

Enfin, si nous voulons tenir compte de ce qui reste de la langue des Bulgares caucasiens, qui se compose de noms désignant des peuples, nous y observons une particularité phonétique, propre au tchouvache parmi les langues turques, ainsi qu'au vieux bulgare de Bolgary,

notamment le fait que le *z* turc *y* est remplacé par un *r*. Parmi les noms des Bulgares caucasiens nous trouvons le mot *oyur*, qui correspond au vieux nom turc *oyuz* »flèche > tribu« (V. Thomsen, Saml. Afh. II, 278, n. 5, Németh, Körösi Csoma - Archiv I, p. 148—153; Οὔγουροι = Ογυρ, Ὀνόγουροι »les dix Ογυρς« [Σαράγουροι »les Ογυρς blancs«], Οὔτούργουροι: »les trente Ογυρς«).

Le nom *bulgar* n'a cependant pas été primitivement celui d'un peuple parlant une langue homogène. On sait que Zeuss (Die Deutschen und die Nachbarstämme, p. 710) a exprimé l'opinion que les Bulgares étaient identiques aux Huns, refoulés vers l'est. Cette thèse doit cependant être modifiée dans un certain sens. Le fait que dans ce nouvel empire des Huns nous voyons apparaître de nouveaux noms pour désigner différents peuples, ce fait paraît indiquer d'abord que les Huns se sont mélangés avec les races qu'ils avaient trouvées sur les bords de la Mer Noire et de la Mer d'Azof. C'est pourquoi on ne saurait identifier les Huns refoulés de Pannonie avec ceux de la Mer Noire et de la Mer d'Azof. Et puis, il ne faut pas perdre de vue qu'autant qu'il est possible d'en juger d'après les vestiges peu nombreux de leur langue, les Huns proprement dit (c'est-à-dire la race dominante dans l'empire qu'ils fondèrent) se servaient d'une langue différente de l'idiome que la littérature linguistique connaît sous le nom de langue turco-bulagare, dont nous avons appris à connaître les traits essentiels, en parlant des restes mentionnés. Qu'il suffise de rappeler le mot hun *ki-ts'u*, que nous connaissons par les Chinois, auquel correspond en turc le vocable *kız* »fille«, puis le nom de *Dengizic* fils d'Attila, en turc *tengizir* »auster«, pour montrer que la langue des Huns a conservé le *z* primitif, modifié en *r* dans le »bulgare«.

* Le nom *Bulyar* indique donc à l'origine un peuple formé sous le régime des Huns, durant la seconde moitié du Ve siècle, peuple dont la langue n'était pas homogène. La race, dont la langue avait changé le *z* en *r*, devait dominer dans ce peuple sous le rapport du nombre (les autres races ont peut-être adopté la langue de la première) et c'est précisément à cette circonstance qu'il faut attribuer le fait que nous sommes en présence de la même langue dans tous les territoires habités par des Bulgares.

Le nom bulgar est d'origine turque.

Cette affirmation peut se réclamer des preuves suivantes.

1) Le mot en question est le terme indigène, servant à désigner le peuple bulgare, dont la provenance est certainement turque. La capitale des Bulgares de la Volga s'appelle *Bulyar*, nom qui ne peut

qu'être en rapport avec la façon locale de désigner ce peuple. Les Bulgares des bords du Danube emploient également le même terme pour se désigner eux-mêmes et l'on ne peut douter qu'il n'ait été connu par les Bulgares caucasiens.

2) D'après les essais d'explication tentés jusqu'à présent, les langues germaniques, celtiques, slaves, iraniennes, finno-ougriennes et caucasiennes ne sauraient être prises en considération, lorsqu'il s'agit d'expliquer l'étymologie du nom *bulgar*.

3) Le nom s'explique sans difficultés par le turc.

La forme primitive du nom est *bulgar*, *bulyar*. Nous la rencontrons aussi bien chez les Bulgares du Danube (dans les inscriptions: *βουλγάρων*, *Izv. Russk. Arch. Inst. v Konstantinopolé*, X, 226, *βουλγάρ(οι)ς*, *ibid.* p. 231, *βουλγάρ(οι)ς* *ibid.* p. 546), que dans de nombreuses sources orientales et occidentales, où on la trouve soit non modifiée, soit développée de différentes façons (V. Šišmánov, *Keleti Szemle* IV, 340—363).

Je m'abstiens de parler des essais plus anciens, tentés pour expliquer le nom en question, car, en dehors de l'interprétation de Tomaschek, ils paraissent tous peu probables et artificiels, au premier coup d'oeil (V. Šišmánov, *KSz.* IV, V; Detschew, *Zschr. f. Ortsnamenf.* II).

D'après l'explication de Tomaschek (qu'on trouve exposée la dernière fois dans l'Encyclopédie de Pauly-Wissowa, s. v. *Bulgaroi*), le nom *bulyar* provient du verbe turc *bulya* - «mêler, mélanger, agiter» et signifie «produit d'un croisement» (*'Mischling'* [oder *'Aufmischer'*]). Considérée du point de vue phonétique, cette interprétation est impeccable; de plus, ainsi que nous nous proposons de le prouver dans la suite, elle est parfaite sous le rapport sémantique.

A proprement parler, la forme *bulyar* signifie autant que «mêlant», toutefois ce mot en prend une autre, notamment celle de *bulyar* dans la langue osmanli, où elle indique un «blé bouilli et pelé, gruau» (pour le changement phonétique, comp. *boyaz* ~ *boyuz* «gorge < *boy-* «serrer la gorge»); il est donc permis de la traduire par les mots «mêlé produit d'un croisement». [Dans le sens passif, nous trouvons également le *r* dans le mot osmanli *bilirsiz* «inconscient, ignorant»; comp. aussi le tatar de Kasan (Bálint) *öjör* «troupe, amas» < *öj-* «réunir, rassembler].

Comment faut-il expliquer le fait que ce mot qui signifie «mêlant, mêlé, produit d'un croisement», ait pu devenir le nom d'un peu-

ple? Nous pourrions d'abord nous arrêter à la supposition que le mot en question avait été primitivement celui d'une personne et qu'ayant désigné un chef, il devint ensuite le nom de la nation. Je crois cependant qu'il nous faut écarter cette hypothèse; d'abord, parce que l'histoire ne connaît pas de chef ayant porté ce nom et puis, il faut insister sur le fait que chez les Turcs, les noms donnés à des peuples jouent souvent le nom de personnes, mais qu'on ne voit que très rarement se produire le phénomène inverse. Ce n'est pas tout à fait sans raison que dans une critique de l'histoire de Bochara de Vámbéry, Grigoriev a exprimé des doutes quant à la possibilité de voir en général des noms de peuples se former de noms de personnes chez les Turcs (Schuyler, Turk. I, 376—377). Si les sources historiques orientales font remonter l'origine de presque chaque peuple à un héros éponyme, c'est que dans ces cas-là nous sommes en présence d'une habitude purement littéraire, qui n'a rien à faire avec la réalité. En ce qui concerne les Bulgares, nous connaissons également une source, notamment l'écrivain byzantin Joseph Genesios, suivant laquelle ce peuple descendrait d'un personnage qui aurait porté le nom de *Bulgar* (Hist. IV, 85, 22—86, 1; comp. Dieterich, Byz. Quellen, II, p. 10, note 2). Ce renseignement provenant d'une source relativement récente (Xe siècle) n'a cependant pas de valeur et l'on ne saurait exclure la possibilité de le voir s'expliquer par le *Bulgharioz* de Jean d'Éphèse.

Par contre, nous sommes en état de donner une explication de ce nom, satisfaisante au point de vue sémantique, lorsque nous tenons compte des noms des peuples tures, qui les doivent soit à une particularité caractéristique, soit à un événement important.

Il faut ranger ici en premier lieu les noms qui indiquent un fait quelconque du domaine de la géographie. Une partie des Tatares habitant la Mongolie occidentale s'appelle *Köl Sumyny*, c'est-à-dire «Sumyns lacustres» (Radloff, Phonetik, XXXI). Une tribu de Beltires de l'Altaï se nomme *Su Kakmyna* ou «Kakmyna d'eau», tandis qu'une autre porte le nom de *Tag Kakmyna* «Kakmyna de la montagne» (o. c. XXIV). De même chez les Kargas nous rencontrons les noms de *Su Karga* et de *Tag Karga* (o. c. XXV). Une peuplade tatare dans l'Altaï du nord s'appelle *jyš' kiži* ou «Homme des bois» (o. c. XXVII).

Un autre groupe de noms de peuples appartenant à cette catégorie indique une particularité quelconque, propre au peuple qu'il désigne ou aux animaux de son pays. Voici quelques exemples: *Kara Kalpak* «Bonnet noir», *Košan Kulakly* «les hommes aux oreilles de lièvre», nom que porte une tribu özbègue (o. c. XXXVIII), *Kara*

Kojly et *Ak Kojly*, »les gens aux moutons noirs«, respectivement »aux moutons blancs« (o. c. XXXVIII, XXXIX).

Le nom peut aussi indiquer en turc l'occupation à laquelle se livre un peuple, comme c'est p. ex. le cas pour *tarançi* »le cultivateur«. Le mot *tabyač* »digne de respect«, qui est un des noms donnés aux Chinois en turc, est en rapport avec l'état de culture morale de ce peuple.

Le nom peut caractériser également une particularité psychologique d'un peuple, comme le fait p. ex. celui de *tšuvaš* »le Tchouvache« qu'il faut mettre en rapport avec *džywaš* »doux, calme, modeste, paisible« dans le tatar de Kazan. On sait que les Tchouvaches sont en effet des gens très doux et paisibles. Nous trouvons le même mot: *džuvaš* ou *juvaš* chez les Kara-Kirghiz, où il est le nom d'un clan (Aristov, Živ. Star. 1894, p. 442 3). Une autre forme du même mot, notamment *čabaš* est un nom indiquant un clan chez les Kumandines (Radloff, Phonetik XXVII).

Notre intérêt principal se porte toutefois en premier lieu sur les noms indiquant un fait en rapport avec la formation d'un peuple.

Le premier groupe de ces noms désigne »celui qui a quitté son pays, le fuyard, le peuple errant«. Voici quelques noms de ce genre: *jazar*, nom que porte une tribu ogouze, provenant de *jaz-* »s'écarter du droit chemin, s'égarer, errer, pécher«; *kačar* (la tribu de la dynastie des Kādžāres), provenant de *kač-* »fuir«.

Le nom *kabar* (*kavar*) a été formé d'une façon analogue. Constantin Porphyrogénète (De adm. imp., cap. 39) nous dit en parlant des Kabares qu'ils se sont soulevés contre leur gouvernement chazare, pour s'unir aux Hongrois et qu'on leur a donné le nom de Kabares. Il résulte du récit de Constantin que le nom des Kabares n'est pas étranger aux événements historiques mentionnés. Nous voyons en effet que *kabar* est en rapport avec le mot turc *kaba* »touffu, dense, gros, enflé«, de même qu'avec *kabar-* »se lever, monter« (?*kop-* »se soulever, se lever, se révolter«).

Il est des noms qui indiquent que telle tribu est, à proprement parler, une partie d'un ensemble plus grand. En voici des exemples: *Qyryq* (comp. *qyryq* »brisé, morceau, etc.«) chez les Turcomans (Vámbery, Das Türkenvolk, p. 394; on ne peut guère penser à *qyryq* »40«); *Uvak* nom d'une tribu de la horde centrale, comp. tar. *uvak* »réduit en parcelles«.

Nous connaissons enfin un nom disant que le peuple qui les porte se compose de plusieurs races. C'est le nom *Kurama*. Les Kuramas sont une tribu turque, établie entre Taškend et Khodžend. Ils se

donnent le nom de *Kurama* et »semblent être un mélange d'Ösbèques et de Kirghiz. Les Kirghiz affirment que ce nom s'explique par le fait qu'ils sont un composé de nombreuses tribus« (Radloff, *Phonetik* XXXVII). Nous ne saurions douter de l'exactitude de cette explication populaire. Dans la langue des Kazak, le mot *kurama* signifie »une couverture consue de plusieurs pièces« (comp. également le mot kirghiz *kuram* »petits morceaux de cuir oud'étoffe cousus ensemble« et provient du verbe *kura-* »coudre ensemble des pièces, les réunir«. (V. Barthold, *Enz. des Islām*, s. v. *Kurama*).

Nous sommes par conséquent en présence du nom d'un peuple dont le sens équivaut à »peuple mélangé«.

Ce nom nous permet d'expliquer le sens du nom *bulyar*, qui, en qualité de nomen appellativum, signifie également »mêlé, produit d'un mélange« et nous dit qu'au début les Bulgares étaient une nation mélangée, signification qui, comme nous venons de le voir, s'accorde probablement avec les faits historiques.

La question de savoir, si en dehors des Huns et des Turcs parlant une langue caractérisée par un *r* (*Oyur*), d'autres peuples ont pris part à ce mélange, cette question ne saurait être résolue faute de données historiques suffisantes.

Je veux observer enfin que dans l'inscription de Tonjukuk (l. 22, respectivement 23 dans Radloff) on trouve également un mot dérivé du verbe *bulya-* pour caractériser l'état de la nation: [*türk buduny jimā*] *bulyanč* [*ol timiš*], mots que Thomsen traduit (*Z. D. M. G.*, N. F. III, 165. comp. Samlede Afhandlinger, III, 507): »[Das Türkenvolk] ist in Unruhe, [sagte er]...«, tandis que dans Radloff, *Alttürk. Inschr. Zw. F.* S. 11, nous lisons: (»Das Türk-Volk ist) in Verwirrung..., sagten sie«.

La ville hindoue de Lakhnauti porte également le nom turc de *Bulyak-pur* 'ville du désordre, de l'émeute' (von Le Coq, *Türkische Namen und Titel in Indien*, Mélanges Garbe 1927, p. 2).

Stanisław Słoński.

Prefiksy *ob-* | *o-* i *ot-* | *o-* w języku starobułgarskim i kilka wypadków t. zw. drugorzędnej dekompozycji w języku nowobułgarskim.

Znane są powszechnie już prasłowiańskie wypadki drugorzędnej dekompozycji przy prepozycjach *szn-*, *vsn-*: *szn-jimъ* \Rightarrow *sz-njimъ*, *vsn-jemъ* $>$ *vz-njemъ*, uwarunkowane drugą, oboczną postacią tychże prepozycji *sz*, *vz*. Zjawisko to i w poszczególnych językach słowiańskich jest częste. Z języka polskiego Rozwadowski (Historyczna fonetyka str. 201)¹⁾ podaje następujące wypadki: *o-tworzyć* (*za-tworzyć*) *o-buć* (dial. *roz-buć*) *-zuc* (*z-zuc*), *o-bagnić się* (*bagnić się*), *o-blec* (dial. *se-blec*). Berneker (Slavisches Etymol. Wörterb. str. 24) za takie jeszcze uważa *o-baczyć* (*baczyć*) i (nie tylko polskie) *o-badać* (*badać*)²⁾. Wszystkie więc przytoczone wypadki to czasowniki z prefiksami *ob-* i *ot-* i niewątpliwie uwarunkowane są też drugą postacią tych prefiksów: *o-*.

I.

W zabytkach starsłowiańskich prefiks *ob-* występuje normalnie przed samogłoskami oraz przed *r*, *l*, *v* i — zdaje się — *n*. Przed *n* spotyka się też *o-* w jednym tylko czasowniku *o-něměti* (i *oněmjati*) w Psalterzu (38.3, 10), Supraskim (266.22, 476.30, 477.29) i Euchologjum (43a9). Postać *ob-* mamy w *ob-nažiti* (i *obnažati*) w Supr. (38.21, 89.8, 162.7, 347.28, 367.18, 432.27, 437.28, 485.22, 503.28) i Euchol. (62a22, 68a6); *ob-ništati* (Psalt. 33.11, *obništax(om)ъ* 78.8 = Supr. 77.21; Cloz. II4;

¹⁾ Benni, Łoś, Nitsch, Rozwadowski. Ułaszyn: Gramatyka języka polskiego, Kraków 1923.

²⁾ Inaczej Baudouin de Courtenay: Szkice językoznawcze, Warszawa 1904, str. 439; Brückner: Słownik etymol. jęz. polsk. str. 10 i Prace Filol. VII, 166.

ob-nositi Supr. 509. 18, *ob-noviti* (i *obnavjati*) Psalt. 38. 3, 50. 12, 102. 5, 103. 30, Supr. 94. 3, 190. 22, 266. 16, 18, 268. 12, 269. 19, 338. 16, 342. 11, 473. 14, Euch. 1b 5, 5a 21, 53a 22, 55b 10, 66b 1, 69a 2, 78b 16, 101a 2f.

Poza tem tylko wyjątkowo spotykamy prefiks *ob-* w postaci *ob-* przed innemi spółgłoskami:

obx-xoditi w tłumaczeniu ewangelji Mr. 6. 6, w Supr. 11. 8, 191. 18, 289. 9, 332. 22, 519. 21 i raz jeden w Euchol. w postaci *obi-* (*obixoditi*) 88a 10. W innych wypadkach przed *x* zawsze mamy *o-*: *o-xopiti* Supr. 527. 20, *o-xramnqi* Psalt. 17. 16¹⁾, *o-xudeti* Supr. 327. 30, *oxuditi* Supr. 512. 13, *o-xuliti* Supr. 338. 12, 13.

obx-drižati występuje raz jeden w tłumaczeniu ewangelji: *obx-drižę* = ἀπέχων L. 14. 7 w kodeksie Assemaniego, gdy inne mają *odrižę*. Postać *obx-drižati* spotykamy prócz tego 4 razy w Supr. 157. 4, 224. 26, 529. 13, 535. 9. Poza temi wypadkami wszędzie zawsze spotykamy *o-drižati*.

obx-šedz tylko dwa razy w Psalt. *obx (o) bšedzšiiχz* = ἀπό τῶν κυκλωσάντων 31. 7²⁾ i *obxšedzše* 117. 11. Prócz tych dwu wypadków participium to nie spotyka się wcale.

obx-seniti Supr. 10. 2 = L. 1. 35, gdzie w tłumaczeniu ewangelji mamy *osēniti*; tak samo wszędzie indziej *o-sēniti*: L. 9. 34, Psalt. 90. 4, Supr. 482. 29, Euchol. 32b 8.

obx-stojati: *obxstoimz voi* = κυκλουμένην L. 21. 20 i *obx-stojęstę je narody* = τῶν περιστάτων ἔχλων Supr. 150. 16; prócz tego: *vz gradz obxstoēnē* = εἰς πόλιν περιοχῆς Psalt. 107. 11 i *vz gradz ostoēnē* = ἐν πόλει περιοχῆς; Psalt. 30. 22, gdzie Psalt. Pogodina ma *obxstoaniju*, a Bonoński *obxstoania*. Formy **ostojati* nie spotykamy wcale.

obx-teklo bēaše Supr. 117. 8. Formy **o-tešti* nie spotykamy wcale.

obx-vetšavšija raz jeden w Supr. 231. 12 przy zwykłym *obetšati*.

obx-ziraję raz jeden w Supr. 502. 25 obok: *oziraaše sę* Mr. 5. 11 i *oziraja* Supr. 490. 10.

Wreszcie spotykamy *o-* raz jeden przed samogłoską: *oubožavy* = δ πτωχεύσας Cl. 40 (w tem samem miejscu Supr. 326. 21 ma *obxubožavy*) oraz dwa wątpliwe wypadki użycia *o-* przed *v*: *nošeno ovyšaaše sę* = τὸ φοροούμενον ὑψούτο Supr. 511. 27, gdzie wydawca (Severjanov) wątpi, czy dobrze odczytał, i gdzie Kopitar odczytał *ovyšaaše*. Drugi wypadek to *ovštoriti*, spotykane w Supr. 3 razy: *ne xotēaše ovštoriti jaže o učenicēχz svoiχz juvžajemaja jemu* 569. 13, podobnie 570. 2 i *ovštoriti* 569. 22.

¹⁾ W słowniku wydania: Синайская Псалтырь приготовилъ... С. Северьяновъ, Петроградъ 1922 (Памятники старослав. яз томъ IV) aoryst *oxramq* podano pod *oxramēti*.

²⁾ W słowniku cytowanego wyżej wydania Severjanowa tę formę podano pod *obxoditi*!

Wyraz ten, którego greckiego odpowiednika nie znamy, a który Miklosich w swoim Lexiconie uważa za błąd zam. *otvoriti*, znaczy prawdopodobnie 'powtórzyć', a więc *o-vstoriti*.

Taka sama oboczność istnieje — jak wiadomo — i przy prefiksie *otz-*, który też, lecz bez porównania rzadziej, występuje w postaci *o-*:

o-cězdaiqštei mšica = *oi δουλίζοντες τὸν κώνωπα* Mt. 23. 24. Poza tem przed *c* spotyka się *otz-* raz tylko: *otzcvstetz* = *ἐξανθήσει* Psal. 102. 16.

o-xoditi, które występuje normalnie w tłumaczeniu ewangelji i wyjątkowo w Supr. (95. 23), oraz *otz-xoditi* normalne w Supr., a wyjątkowe w tłumaczeniu ewangelji. Obie postacie znajdujemy w Euchol. (18 a 10, b 3. 26 b 17 i 45 b 16, 59 a 18).

o-šbdz, *o-šbz* oraz *otz-šbdz*, *otz-šbz* występują i w tłumaczeniu ewangelji i w Supr. i w Euchol. Tak samo obok siebie znajduje się

o-stapiti, *o-stapati* oraz *otz-stapiti*, *otz-stapati* w tłumaczeniu ewangelji, Psalterzu, w Supraskim i w Euchologium. Cloz. ma tylko raz *ostapaetz* = *ὑποχωρεῖ* 833. W tymże zabytku znajdujemy *ostapiti* = **ob-stapiti*: *ostapi grobz* = *πολιόρχει τὸ μνημα* 740.

Poza tem tylko wyjątkowo zdarzają się formy z *o-* i *otz-* obocznie:

omęçitz i *otzmeçitz* (λύεται) Supr. 407. 17, 18.

otstrëbivz Supr. 299. 7 zamiast *otrëbivz*, jak jest w J. 15. 2 (*otrëbitz*) i Euchol. 28 a 22 (*otrëbi*).

otrëse... *otz praxa* Supr. 55. 22 zamiast zwykłego *otz-tręsti*, *otz-tręsati*.

Z rozpatrzonego tu dość szczegółowo użycia prefiksów *ob-* | *o-* i *ot-* | *o-* wniosek łatwy: można przypuszczać, że formy z *ob-* przed spółgłoskami (z wyjątkiem *r*, *l*, *n*, *v*, gdzie są normalne) są późniejszymi nowotworami, wprowadzonymi do tekstów przez kopistów na miejscu dawniejszych z *o-*. Inaczej nieco rzecz ma się z formami *obzšbdz*, *obz-stojati*, *obz-xoditi* gdzie postać prefiksu *obz-* uwarunkowana była chęcią uniknięcia niewygodnej tożsamości z *ošbdz* *oxoditi* **ostojati*¹⁾, normalnych zastępstw *otz-šbdz*, *otz-xoditi*, *otz-stojati*), które też zjawiają się obok normalnych *ošbdz*, *oxoditi* dla tem wyraźniejszego zaznaczenia różnicy od form z *obz-*.

II.

Zbyt dużo zajęłoby miejsca historyczne zbadanie ustosunkowania wzajemnego (fonetycznego i znaczeniowego) postaci prefiksu *ob-*: *o-* w późniejszym języku bułgarskim. Rezultat w każdym razie jest taki, że postać tego prefiksu *o-* jest i dziś bez porównania częstsza niż postać *ob-*²⁾.

¹⁾ Form tych przypadkowo niema w tekstach zachowanych.

²⁾ Porównaj np. Правописенъ Речникъ на българския книжовенъ

Nie więc dziwnego, że przy tym właśnie prefiksie najczęściej zachodzą wypadki drugorzędnej dekompozycji, o której była mowa we wstępie. Mamy więc tu:

1. бѣгна се 'rodzić jagnię', obok агна се, ягна се 'idem'; о-бѣгна се 'urodzić jagnię'.

2. бѣся 'wieszać' i pochodne бесѣлка, бесѣло 'szubienica', obok вѣся, вѣсло, вѣсѣлка 'idem'; о-бѣся 'powiesić'.

3. бѣжа, бѣжнѣвамъ 'lizać', бѣжна 'liznąć', бѣжачъ 'lizus, pieczeniarnik' obok: лѣжа 'lizać'; о-бѣжа 'oblizać'.

4. -бѣгна, -бѣгамъ w złożeniach z prefiksami на-, въз-: на-бѣгна 'nacisnąć, położyć nacisk', на-бѣгамъ, на-бѣгнѣвамъ 'naciskać, kłaść nacisk', въз-бѣгна 'oprzeć'¹⁾ obok: лѣгамъ 'kłaść się', лѣгна 'położyć się'; о-бѣгамъ 'opierać', о-бѣгна 'oprzeć'.

5. -бѣтка, -бѣчамъ, -бѣчамъ z prefiksem съ-: съ-бѣтка 'ściągnąć, rozebrać', съ-бѣчамъ, съ-бѣчамъ 'ściągać, rozbierać', разсъбѣчамъ се 'rozbiegać się'. obok вѣка 'wlekę', вѣча 'włóczyć'; о-бѣтка 'oblec', о-бѣчамъ 'oblóczyć'.

6. -бѣя, -бѣвамъ w złożeniach z prefiksem съ-: съ-бѣя 'zdjąć (z nóg)', съ-бѣвамъ 'zdejmować (z nóg)' (Słownik Gerowa: свѣлямъ обувки, чорапи, гащи) obok изъвамъ 'idem', о-бѣя 'obuć', о-бѣвамъ 'obuwać'.

Prawdopodobnie też:

7. бѣша 'uderzyć pięścią', бѣшникъ, бѣшница 'pięść', obok заъшвамъ 'bić w policzek', изъша 'wyciągnąć nitkę z ucha igły', uderzyć w policzek'; о-бѣшвамъ 'bić w policzek'.

8. бѣжда 'stawać się gorzkim, stęchłym', 'psuć się' może z * о-бѣжда 'rdzewieć' = рѣждѣсамъ.

езикъ. Официално издание. София 1925, gdzie na str. 69—84 zestawione są Думи съ представката о (об), najczęściej używane w dzisiejszej literackiej bułgarszczyźnie.

¹⁾ »възбѣгнать на крушата« P. R. Sławejkow. Słownik Gerowa nie podaje tego wyrazu

Warszawa, wrzesień 1926.

U waga. Gdy już powyższy artykuł gotów był do druku, dowiedziałem się na posiedzeniu Komitetu Redakcyjnego »Prac Filologicznych«, że prof. Pjinski nadesłał większą pracę p. t. К вопросу о «переразложении» префикса в словянских языках, gdzie — jak widać z tytułu — bada tę samą kwestję na szerokiej porównawczej podstawie.

Miloš Weingart.

O slovníku jazyka staroslověnského.

Prolegomena.

Bylo tomu nedávno již 60 let, co *Lexicon palaeoslovenico-graecolatinum emendatum auctum* Frant. Miklosiche (Vindobonae 1862—5) slouží jako každodenní chléb všem slavistům. Anastatický přetisk (1922) prodloužil mu život zase na řadu let. O ceně Miklosichova Slovníka netřeba ztráceti slov: bez něho bychom si ani nedovedli představití studium staroslověnštiny za celých těch šest desetiletí. Slavisté všech národů slovanských stejně jako srovnávací jazykozpytci indoevropští čerpají z něho ustavičně jako ze základního díla slovanské filologie.

A přece je nutno dnes říci několik slov, která mají přesněji vymeziti dnešní naše stanovisko k dílu, jehož nehynoucí cenu nepřestaneme vděčně uznávati. Je především třeba pozastaviti se již nad samotným názvem Miklosichova Slovníku. Termin «palaeoslovenicum» zde zřejmě znamená tolik, jako v německých dílech Mistrových «altslovenisch», tedy naší dnešní terminologií «staroslověnský». Ale Miklosichův Slovník není výlučně staroslověnský, nýbrž v širokém smyslu «církevně-slovanský», neboť většina materiálu v něm obsaženého nepochází z památek vlastně staroslověnských, nýbrž z pozdějších textů XII.—XIII. století, z textů sice církevního jazyka, ale redakce buď ruské, nebo srbské (či chorvatskohlaholské) nebo středobulharské. Povšechně lze říci, že poměrně nejvíce je v něm materiálu z pozdějších (od XIII. stol.) textů jihoslovanských, zvláště srbochorvatských.

Tento ráz materiálu Miklosichova Slovníka je ovšem docela přirozený. Především v oboru srbochorvatských textů bylo slovníkové látky nejvíce připraveno již výborným Rječnikem iz književnih starina srpskih G. J. Daničića (u Beogradu 1863—4, ve 3 dílech) a edicemi P. J. Šafaříka. Za druhé, Miklosich, žije trvale ve Vídni, čerpal sám nejvíce z rukopisů vídeňské dvorní knihovny, jako kdysi činil Dobrovský, sbí-

raje látku pro své Institutiones: a vídeňská dvorní knihovna obsahuje v oboru církevněslovanském velkou většinou texty jihoslovanské, zvláště srbochrvatské¹⁾. Kromě vídeňských excerpoval sám Miklosich rukopisy sbírky Mihanovićovy, opět jihoslovanské, nyní v akademické knihovně v Záhřebě²⁾: rukopisy pražské sbírky Šafaříkovy, z nichž nalézáme časté citáty v Miklosichově Lexiku, jsou také většinou srbochrvatského původu. V Rusku Miklosich neexcerpoval, ruské církevněslovanské rukopisy cituje buď podle tištěných vydání (na př. Nestorův letopis podle vlastní své edice, nebo evangeliář Ostromirův podle ed. A. Vostokova) nebo podle chrestomatie, zvláště Buslajeovy Istoričeskaja christomatija cerkovno-slavjanskago i drevne-russkago jazykov (Moskva 1861), a z výňatků, publikovaných v akademických Izvěstijích, nebo podle Opisanija slavjanskich rukopisej moskovskoj sinodalnoj biblioteki A. Gorského a K. Nevostrujeva (cituje sv. 1. 1855, II. 1. 1857, II. 2. 1859), a jiných podobných popisů; ale hlavním Miklosichovým pramenem pro materiál z ruských církevněslovanských rukopisů byl Slovarь cerkovno-slavjanskago jazyka A. Ch. Vostokova (v Petrohradě 1858—1861), dokončený právě před vycházením Slovníka Miklosichova.

Naproti tomu vlastní staroslověnské památky jsou v Miklosichově Slovníku zastoupeny dosti neúplně. Nejvíce dokladů je tu z Codexu Supraslského podle vlastního vydání Miklosichova (Monumenta linguae palaeoslovenicae e cod. Supr., Vindobonae 1851), k němuž si Miklosich pořídil (neznámo, či pomocí) rukopisný slovník speciální ve třech foliových svazcích³⁾. Rovněž v celém rozsahu je vyexcerpován Glagolita Clozianus a Frisinské památky, které tehdy byly po ruce v edici Kopitarově (ve Vídni 1836). Naproti tomu Codex Assemanianus je vyexcerpován úryvkovitě: Miklosich jej cituje podle výňatku v Šafaříkových Památkách hlaholského písemnictví (v Praze 1853, s. 43—7) a poznamenává, že kromě toho měl některé výpisky (Nos praeterea excerptis quibusdam sumus usi; praef. p. VI.). Podle vydání Šafaříkova excerpoval Miklosich také Pražské zlomky hlaholské (v Praze 1857). Jenom z Vostokova, tedy z druhé ruky, cituje «Ev.-Grig., Evangelium, cod. glag. Victoris Iv. Grigorovič» (praef. IX.), což je zřejmě

¹⁾ Srv. A. J. Jacimirskij, Описание южно-славянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ, v Petrohradě 1921 (Sbornik Akad. XCVIII).

²⁾ V. Jagić, Zur Quellenkunde des Miklosichschen akslav. Wörterbuches, JA. 36, 1916, 581—3.

³⁾ Tento rukopisný slovník zaznamenává V. Jagić Историја слав. филологіи (v Petrohradě 1910, 704); prof. Vondrák ho používal. Ale není tak docela přesný, jak napsal Jagić. Mimo to jest ovšem pracován na základě vydání Miklosicha, a jest třeba jej přepracovati podle vydání Sever'janova.

Codex Marianus. Kyrilské lístky Chilendarské (Poučení Cyrilla Jeruzalémského) cituje Miklosich také jen z Vostokova. A to je vše. Ostatních památek staroslověnských Slovník Miklosichův nezná.

Nemůžeme mu to ovšem vytýkati jako nedostatek. Vždyť všechny vědecké edice stsl. textů vyšly až celá desetiletí po Slovníku Miklosichově. I. Račkého vydání Cod. Assem. (1865) vyšlo právě při ukončení Lexika. Codex Zographensis byl teprve r. 1860 darován do Petrohradu a tím učiněn přístupným vědci; vydán byl teprve r. 1879. Codex Marianus byl publikován až r. 1883; i malé ukázky v chrestomatii J. I. Sreznevského Drevnie glagoličeskie pamjatniki vyšly až r. 1866. Žaltář Sinajský byl sice znám od r. 1850, ale tak málo, že Šafařík ve svých Památkách hlaholského písemnictví (1853) ani ho neuvedl; vydán byl až r. 1883. Euchologium Sinaïticum, známé od r. 1853 (ukázky u Sreznevského 1866), bylo vydáno r. 1882. Hlaholské zlomky Ochridské a Makedonské byly publikovány po prvé Sreznevským r. 1866. Listy Kijevské ještě tehdy vůbec nebyly známy a byly objeveny r. 1874. Savvina Kniga byla objevena Sreznevským a publikována v jeho sbírce Drevnie slav. pamjatniki jusovago pis'ma až r. 1868. V téže serii byl otištěn kyrilský zlomek Undořského, kyrilský zlomek žaltáře Sluckého a kyrilský lístek Makedonský (ten otištěn již před tím r. 1863).

Jak viděti z tohoto přehledu textů, Miklosichův Slovník vlastně není «staroslověnský». Z památek skutečně staroslověnských je tu plně obsažen Codex Supraslský a jediná památka hlaholská, Glagolita Clozův právě tak, jako je tomu i v Miklosichově Srovnávací mluvnici, zvláště v Syntaxi.

Tento stav je poněkud doplněn tím, že v Slovníku Miklosichově jsou zastoupeny některé památky sice nikoli staroslověnské, ale přece starobylé, a to takové, jejichž předlohy buď bezprostřední nebo několi-káté, ale nepřilíš vzdálené, byly původu staroslověnského. Sem patří zvláště Apoštol Ochridský (z konce XII. stol., bulharské redakce, přepsaný z hlaholského originálu), u Miklosiche citovaný jen z Vostokova, komentovaný Žaltář Eugeniův (z XI. stol., podle Vostokova), dále Žaltář Pogodinský (z konce XI. st.), rovněž z Vostokova, a Žaltář Boloňský, z něhož měl Miklosich vlastní výpisky («Nos excerptis usi sumus»; p. VI.). Z ostatních biblických knih je to zejména Evangelium Nikolské a Trnovské, a zvláště Evangeliař Ostromirův; všechny tyto tři kodexy znal Miklosich v plném znění: ev. Ostrom. z vydání A. Vostokova, ev. Nikolské z vyd. Daničičova (v Bělehradě 1864), ev. Trnovské z vlastního názoru (patřiloť do sbírky Mihanovičovy). Konečně lze tu uvést komentovaný ruský rukopis Proroků, sice až z XV. stol., ale opsaný z předlohy, která byla psána r. 1047 a opsána «ис кѣриловницѣ» od popa Upira Lichého.

Avšak Miklosich neomezoval materiál svého Slovníku na knihy biblické, nýbrž snažil se vyčerpati všechny obory církevněslovanského písemnictví, aby tak měl co možná všestranný obraz slovní zásoby církevněslovanské. Z těchto ostatních odvětví lze jmenovati jako prameny, jež se aspoň svým původem hlásí k době staroslověnské: Životy Konstantina a Methoděje, traktát mnicha Chrabra Opismenech (obé podle textu Šafaříkova), homilie Řehoře Naziánského, Šestodnev a Theologii Jana Exarcha, Sbornik Svjatoslavův z r. 1073, Kázání Kozmy presbytera na heretiky a oktoich cod. Hankensteinova.

Takovouto mnohostrannou excerpcí vznikla ta veliká přednost Slovníku Miklosichova, že jeho slovní poklad je opravdu přebohatý a že zachycuje všechny směry jazykové tvorby a slovního projevu v oboru církevním, ale kromě toho také mnohé obory světské.

Tato imponantní copia verborum má ovšem také stinné stránky: nelze upříti, že výběr zříděl, z nichž vyprýštila, byl dosti nahodilý, jak na něj působily různé vnější okolnosti, zejména životní osudy samého Miklosiche a tehdejší stav znalosti památek a jejich publikování. Po té stránce Slovník Miklosichův sdílí osud Institucí Dobrovského: ty se také zakládaly na pramenech tehdy přístupných, sice mnohostranných, ale pozdějších, a následkem toho po mnohých stránkách nepodávaly skutečného jazyka staroslověnského. Přes veškeré své nedocenitelné bohatství Slovník Miklosichův není universálním, úplným thesaurem veškerého písemnictví církevněslovanského: k tomu nebylo tehdy vůbec potřebných předpokladů, a pak úkol tak obrovský by byl pro jednotlivce i fysicky nemožný. Ale Slovník Miklosichův z vytčených příčin nemohl se státi úplným ve vymezení daleko užším, v oboru přesně staroslověnském¹⁾.

Z toho plyne, že při citování materiálu z Miklosichova Slovníku je třeba vždy obezřetně přihlížeti k tomu, odkud je v něm každé slovo doloženo. To se často neděje, a materiál Miklosichův se často paušálně

¹⁾ Podobně oceňují Miklosichův Lexicon L. Miletič (CHY, V, 1891, s. 463/4) a T. Maretić (Rad. kn. 112, 1892, s. 99), kteří oba ve svých pohrob-
ních studiích o Miklosichovi pojednávají o Lexiku jen krátce. Maretić zdůrazňuje,
oč vyrostlo Lexicon proti 1. vyd. z r. 1850: kdežto tam litera B čítala 1060
hesel, v definitivním vydání 1979; litera L v 1. vyd. 346 hesel, v 2. vyd. 926.
Miletič l. c. myslí, že by bylo možné uspořádati opravené vydání Lexika,
v němž by byly odstraněny nedostatky, t. j. asi tak, že by byl doplněn ma-
teriál staroslověnský, kdežto přílišná pestrost ostatní zásoby slovní by byla zre-
dukována. Ale takovéto přepracování by nutně zasáhlo tak hluboko do stavby
celého díla, že tak jako tak by musilo vzniknouti dílo zcela jiné a nové. — Srv.
též Murko, Mitteil. d. anthropol. Ges. in Wien, Bd. 36, 108 a Leskien I. F. 19, 205
a Gramm. d. ab. Spr. LII.

přebírá jako staroslověnský. V tom směru je třeba mnohem přesněji lišiti obsah terminů «staroslověnský» (altkirchenslavisch), a «církevně-slovanský» (kirchenslavisch), než se obyčejně dělává. Zvláště pak je ošemetné, na základě Miklosichova Lexika činiti závěry o zeměpisném příslušenství některých slov nebo o místě vzniku některých památek. Že Miklosichův Slovník nemůže býti úplný, a že je stále doplňován edicemi dalších památek, je věc obecně známá: ale naproti tomu, z toho, zda to či ono slovo v Miklosichovi doloženo je či není, nelze činiti žádných závěrů pro datování určité církevněslovanské památky. Vůbec naše dosavadní znalosti lexikografické jsou ještě tak mezerovité, že nutně jakékoli vývody o vlasti těch či oněch církslov. slov či celých památek bývají sporné a dosud nemohou nikdy býti nazvány bezpečnými¹⁾.

Bylo to patrně rozpoznání této skutečnosti, jež přivedlo prof. Václava Vondráka k odhodlání, že výborný Slovník Miklosichův musí býti, ne-li nahrazen, aspoň doplněn novým. Prof. Vondrák měl vždy zájem o studia lexikální: již jeho monografie z mladších let to dosvědčují: tak v *Altslovenische Studien* (1890) rozbíral lexikální zvláštnosti *Codexu Supraslského a Pražských zlomků*, a rok na to znova se obíral slovníkem *Suprasl. (über einige orthographische und lexicalische Eigenthümlichkeiten des Cod. Supr. 1891)*: později studoval slovní zásobu *Jana Exarcha bulharského* (1896) a *Kijevských listů* (1904). Do oboru lexikálního také spadají jeho polemické výklady o vlivech staroslověnských v staré češtině (1893). Pořídil *index verborum z Glagolity Clozova* (1893) a z *Frisinských zlomků* (1896)²⁾. A tak není divu, že z těchto speciálních prací vyrostl Vondrákův úmysl, sestaviti nový slovník církevněslovanský. Počátky tohoto plánu můžeme klásti asi do roku 1909, jednak podle soukromých zpráv, jednak podle toho, že tehdy prof. Vondrák připravoval *Kirchenslavische Chrestomathie* (vyšla v *Göttingách* 1910), k níž připojil vydatnější sbírku slov než jaká bývala v *glossári Leskienova Handbuehu*: vyčerpávala nejen všechny ukázky, otištěné v *chrestomatii*, nýbrž i plný text stsl. evangelii. Byl to ovšem jenom slovníček, určený praktické potřebě studijní, tedy pouhá sbírka slov staro-

¹⁾ Myslím tím zejména na domněnky prof. Coneva o lexikálních shodách stsl. s bulharskými dialekty (*История на бълг. езикъ*, I. Sofia 1919, s. 81 a d.), na snahu prof. Kul'bakina, dokazovati lexikální shody staroslověnštiny s dialekty srbochrvatskými (dosud netištěno), dále na poslední domněnky o ruském původu Hamartolova *Vremenniku* (viz *Slavia* IV, 367 a V, 364) a na domněnku P. A. Lavrova (*Slavia* IV, 471 a d.) o vlivech českého jazyka na překlad *Vremennika*, kterou pokládám za úplně pochybenou methodicky i věcně.

²⁾ Viz studii M. Nohy, *Dílo Václava Vondráka*, ČMM 50 (v Brně 1926), s. 1—84 a zvl. otisk).

slověnských s německým tlumočením; textových dokladů nebylo; místa byla citována jen výjimkou, a jen u výrazů vzácných, rovněž originální znění řecké bylo připojeno jen výjimečně. Také ovšem podrobnější rozčlenění semasiologické nebylo tu provedeno. Druhé, české vydání Vondrákovy *Církevněslovanské chrestomatie* (v Brně 1925) zobrazuje částečně pokrok, který zatím nastal v jeho pracích slovníkářských: slovníček je tu doplněný, výklad hesel je tu podrobnější, častěji jsou uvedeny plné doklady a přesně citovány.

A skutečně, těch 15—16 let (1909—1925), jež jsou jinak vyplněna velkými pracemi, hlavně 2. vyd. staroslověnské a srovnávací mluvnice, bylo zabráno stálým shromažďováním lexikálního materiálu, a ještě ve smrtelné nemoci doplňoval prof. Vondrák svou sbírku z nového vydání žaltáře Sinajského. Nicméně zemřel a zanechal své přípravné práce ve stadiu, které má ještě velmi daleko do ukončení. Přes to bylo by škoda, aby přípravy jím vykonané vyšly nadarmo, zvláště když nového slovníka je opravdu potřebí. Proto hned po smrti prof. Vondráka obrátil jsem se na pp. profesory brněnské filosofické fakulty s návrhem, že prohlédnu materiál po něm pozůstalý a že v případě, bude-li ho lze užiti, chtěl bych o něm dále pracovati. Po příznivé odpovědi prohlédl jsem v Brně literární pozůstalost prof. Vondráka v říjnu 1925, podal o ní zprávu ředitelům tamějšího slovanského semináře, a na to se profesorský sbor filosofické fakulty Masarykovy university usnesl, že vydá staroslověnský slovník, založený prof. Vondrákem, v mém zpracování, dostane-li se fakultě na tento účel potřebné podpory. Na to byl v jarních měsících r. 1926 celý příslušný materiál mně poslán.

Lístkový materiál prof. Vondráka zaujímá šest krabic rozměrů $21 \times 26 \times 18\frac{1}{2}$ cm. Krabice jsou vyplněny lístky čtvrtkovými, na nichž je psáno inkoustem, vesměs vlastní rukou Vondrákovou, a to písmem velmi pečlivým a čistým. Jsou to tedy lístky buď již hotově vypracované nebo aspoň hesla k definitivnímu vypracování naskizzovaná. V sedmé, menší krabici, jsou různé poznámky a předběžné, menší lístky osmerkové a šestnáctkové. Je jich poměrně málo. Patrně tedy Vondrák svůj přípravný materiál, prvotní excerpta a pod., odkládal a ničil, snad z nedostatku místa. Tím je ovšem sledování jeho práce velmi ztíženo. Všech lístků je přes 6.000. Některé obsahují hesla podrobně vypracovaná, jež vyplňují několik, až 6 i více stran čtvrtkových, na jiných čtvrtkách však je pouze několik řádků nebo pouhý odkaz. Jsou rozděleny do dvou abeced, podle toho, jak spisovatel chtěl ta či ona hesla dále zpracovávat.

Po formální stránce je ještě zajímavé to, že starší lístky, psané patrně ještě za doby vídeňského pobytu Vondrákova, podávají překlad heslového slova a celý výklad německy, kdežto mladší lístky, psané

patrně již za brněnského pobytu Vondrákova, a někdy také význačně světlejším inkoustem, podávají překlad i výklad česky. Ba najdou se také taková hesla, která byla vypracována německy, v nichž všech Vondrák později červeným či zeleným inkoustem škrtil německý překlad a výklad a nahrazoval jej českým. Z toho vyplývá, že Vondrák původně založil svůj slovník jako dílo německé, ale po příchodu do Brna pomyslel na to, aby jeho slovník vyšel česky, právě tak, jako počestil svou církevněslovanskou chrestomatii. Patrně již tehdy myslil, že vydavatelkou slovníka bude filosofická fakulta Masarykovy university.

Podle mého mínění bude účelné se zřetelem na zahraniční čtenáře, aby semasiologický výklad každého hesla byl podáván česky i německy.

Tiže jest rozeznání obsahové pojatí Vondrákova Slovníka, zejména když spisovatel ku podivu nezanechal žádný náčrt plánu svého díla ani seznam pramenů, z nichž už čerpal, ani seznam těch, jež se téprve chystal zpracovati. Zdá se podle přípisů ve Vondrákově exempláři Miklosichova Lexika a podle některých zachovaných předběžných lístků, jako by byl Vondrák původně myslil na nové zpracování Miklosichova Lexika nebo na nový církevněslovanský slovník, který by byl podobně všestranný a rozsáhlý co do základu pramenného jako Slovník Miklosichův.

Tomu nasvědčuje zejména ta okolnost, že mezi hesla byla pojata taková slova, kterých nebylo v staroslov. pam., a která Vondrák sám označil jako pozdější, «církevněslovanská» (ksl.), nikoli «staroslověnská» (aksl.). Sem patří ku př. heslo **вѣжа**, u Miklosiche **вѣжа** bez stslov. dokladů, jež reprodukuji na ukázkou:

вѣжа f. ksl. (nach Brückner zu **вѣжа** 'fahre' noch als 'Zelt' und 'Zelle', dann wegen der spitz zulaufenden Gestalt auch 'Turm' KZ. 45, 5, 54; wegen der etwas befremdenden e-Stufe ist an r. *prjáža*, s. *prěda*, b. *príze* 'Gespinnst, Garn' zu *prěda* 'spinne' und aksl. **одежда** 'Kleid' zu denken: urspr. also etwa 'das Gefahrene');

ar. 1) 'Zelt' u. 'Zeltwagen', z. B. **тогда же мстиславу нзваславную поможе богъ на половци, самѣхъ прогна, а вѣжѣ нхъ понма** Lavr. I. 6660. Daraus auch im Pl. 'das Lager'.

2) 'Zelle', 'Vorratskammer', ('Küche'): **нѣкая жсна, раба сѣрци, дѣлаше къ вѣжи гсѣжа своимъ къ днѣ стго никола** Iak. Bor. Gl. 131: **нде къ вѣжю и сварши зелѣ** Žit. Theodul. 4. (Srezn. M.).

3) 'Turm': **ускоуи володимерь изрославнхъ нзъ угоръ нз вѣжѣ каменое** Ip. I. 6698 (ib.).

Vgl. kr. *veža* 'Vorhaus, Küche' (Mikl. Et. Wtb.), slov. *veža* 'Hausflur, Vorhaus', *božja v.* 'Gotteshaus' (Pleteršn.), r. *veža* 'Wartturm' dial. 'Hütte', klr. *vežá* 'Turm, Wagen, Wagenburg' und 'Hütte' (Želech.), p.

wieža, ab. noch häufig *ceže* (z. B. Pass. 311, 484, 485, *ceži* Pass. Klem. 199 a, *ceži* EvOl. 228 b u. and., dial. *ceža*, vgl. Geb. Hist. ml. I. s. 200 - 201), daneben *věžč*, jetzt *věž*, os. *vježa*, ns. *vjaža*, *jaža*. Älter ist also **КЕЖА**.

Jak viděti, podávala by taková hesla spíše etymologický slovník všeslovanský, nežli slovník církevněslovanský. Při tomto širokém pojetí bylo pak ovšem potřeba čerpatí doklady leckdy z druhé ruky, jak jsme pozorovali i na citovaném příkladě, jehož doklady pocházejí z Materiálů Sreznevského.

Prof. Vondrák se tedy záhy přesvědčil, že dílo na takovémto širokém základě by bylo za nynějších okolností fyzicky i technicky nemožné, a proto v pozdějším stadiu práce takovýchto lístků již nenalzáme. Představme si jen, jak obrovské je celé církevněslovanské písemnictví! Počítáme-li je v celém rozsahu dobovém od IX. do XVIII. století, a v celém rozsahu zeměpisném, t. j. v redakci bulharské, srbské, chrvatskohlaholské, moldavské a ve všech redakcích ruských — jsou tu celé tisíce památek, z nichž většina je dosud nevydána a dřímá v knihovnách, roztroušených po větším díle Evropy: některé z nevydaných textů byly sice popsány, jiné nejsou ještě ani bibliograficky zpracovány a dnes ani nejsou přístupné. Za takových okolností je holá nemožnost — a to nejen dnes, ale možná ještě na půl století nebo i na celé — obsáhnouti veškerý, téměř nekonečný slovní materiál církevněslovanský v jediném díle. Je to ostatně materiál tak rozsáhlý, že se vlastně jedinému dílu vymyká. Je sice pravda, že množství slov se v těchto nesčetných památkách opakuje, zejména když jsou to sta a sta opisů těchž knih biblických a liturgických — ale naproti tomu v jednotlivých památkách jsou i celé tisíce slov nových, v staroslověnských textech nedoložených, zejména abstraktních a složených, tvořených ad hoc při překládání z byzantské řečtiny¹⁾. Kromě takovýchto četných novotvarů jest však třeba také mítí na mysli to, že do církevněslovanských památek a jejich opisů vnikala slova místní, dialektická, z vlastní mluvy písařů a literátů, a tím se církevněslovanská zásoba slovní také stále měnila a rozrůstala. Za tohoto stavu věci je nutné, má-li slovník býti dokončen v dohledné době a nemá-li býti nepřehledný, nějaké omezení.

Omezení, k němuž prof. Vondrák došel a které také já přijímám, jest, že slovník má býti v podstatě staroslověnský. To znamená, že má vyčerpatí především slovní poklad známých šesti hlaholských a dvou kyrilských památek, dále Kijevských listů a Pražských zlomků

¹⁾ Jenom příkladem upozorňuji na svůj seznam komposit v překladu Manasseovy Kroniky (srv. mé Byzantské kroniky I. s. 198 - 215). Překlad Vremennika Georgia Hamartola obsahuje asi 6.800 slov, z nichž asi 800 není u Miklosiche (srv. pěkný výklad Istrinův v jeho vydání Vremennika (tom II., 1922, s. 221 a. d.).

hlaholských, a svrchu uvedených drobných fragmentů hlaholských i kyrilských. Ale je otázka, zdali tím má býti materiál Slovníka ukoučen. Po vnější stránce, at tak díím, po stránce paleografické, a formálně mluvnické, bylo by to omezení správné, neboť více staroslověnských památek nemáme. Ale Vondrák si dobře uvědomil, že to jest jenom výsledek vnějších okolností a dílo náhody, nemáme-li více staroslověnských rukopisů zachováno. Máme jisté zpravy o literární činnosti doby staroslověnské, a v ní zvláště o činnosti doby cyrilomethodějské (Živ. Meth. kap. XV.), které ukazují, že literární — či vlastně překladatelská — činnost doby oné byla větší než jak nám jest zachována rukopisy vskutku staroslověnskými. Materiál slovníkový musí se vymeziti s hlediska obsahového, nikoli formálního. Podobně Leskien¹⁾ žádal, aby se budoucí «starobulharská» syntax neomezila «na vykořistění toho malého počtu textů, které nám náhodou zachovaly jazyk ve stbulh. hláskové podobě, zvláště když čtyři z nich mají stejný obsah (evangelia)». Podle pojetí Leskienova budoucí stsl. syntax musí čerpati také z těch děl «starší církevněslovanské literatury», která se nám nezachovala ve formě «starobulharské».

Nieméně tímto rozšířením rámce vzniknou otázky, leckdy sporné, co možno do slovníka staroslověnského z pozdějších památek ještě přibrati. Vondrák postupoval takto: základem pozdějšího zpracování si činil mluvu evangelií, na nichž vybudoval už své příruční slovníčky v obou vydáních chrestomatie. Index k Jagičovu vydání Codexu Mariánskému byl mu při tom dobrým východiskem. Při tom přihlížel k různověstím staroslověnských textů evangelských a také k lexikálním různostem mezi textem perikop a textem úplných evangelií: ale toto důležité srovnávání neměl ještě provedeno důsledně. Vedle toho však přibrál různověstí pozdějších, nestaroslověnských textů evangelských, pokud byly tiskem vydány, nebo aspoň analysovány a mají důležitost pro textovou kritiku, tedy zejména ev. Dobrom. Deč. Trn. Dobřejš. Nikol. Ostrom. Podobně pro žaltář zužitkováno bylo nejen Psalterium Sinaiticum²⁾, nýbrž i Jagičovo vydání Pogodinského a Boloňského s příslušnými varianty jakož i žaltář Čudovský.

Vondrák dále přibrál také mladší texty apoštolské, přihlížeje k tomu, že i tato druhá část Nového Zákona byla přeložena v době staroslověnské. Cituje tedy často Ap. Ochrid., Slěpč. Karp. Strum. Šišat. Krist.; také Hvalův codex. Pro Starý Zákon bylo ve Vondrákových přípravných pracích vykonáno mnohem méně: zdá se, že

¹⁾ Srv. předml. k jeho Grammatik der altbulg. Spr. (1909).

²⁾ Ale v starším vydání Geitlerově; Severjanovovo vyd. Psalt. Sin. dostal Vondrák opožděně a teprve počínal z něho doplňovati svůj materiál.

ještě nebyl rozhodnut, do jaké míry má zde použití pozdějších textů: to znamená, že patrně nezaujal pro Slovník ještě posledního stanoviska ve známém problému o rozsahu staroslověnské překladatelské činnosti v oboru knih starozákonních. Častěji je tu citován Parimejnik Grigorovičův jako znamení, že za jistý pokládal Vondrák staroslověnský překlad výboru ze Starého Zákona: kromě toho jsou také citovány knihy Proroků, ale celkem zřídka.

Vůbec pak třeba říci, že pokud Vondrák stačil pracovat, materiál jeho byl hlavně čerpán z knih biblických: ostatní památky byly vyexcerpovány méně. Pro Glagolitu Clozova a Kijevské listy měl ovšem k dispozici svůj vlastní index, pro cod. Supraslský měl index Miklosichův. Ale mezerovitě měl zachyceno Euchologium Sinajské, k jehož studiu bychom ovšem nutně potřebovali nového vydání přesnějšího, nežli je Geitlerovo. Celkem lze říci, že obor památek staroslověnských a jim blízkých, z nichž Vondrák čerpal, je zhruba znázorněn výběrem textů, které uvádí ve své Církevněslovanské chrestomatii. Cituje tedy také Chrabra, Ilovačkou krměi knihu, homilie Řehoře Nazianského a Pandekty Antiochovy.

Ale na rozdíl od této chrestomatie — a podle mého soudu právem — přibral Vondrák do svého lexikálního materiálu také ty texty, které lze klásti do doby staroslověnské a mají obsah jiný než biblický a liturgický, zkrátka písemnictví doby Symeonovy. Jsou tu excerpta ze Slov Klimenta slověnského, dále ze spisů Jana Exarcha — k obojímu přípravou byly vlastní monografie Vondrákovy: kromě toho se cituje též Sborník Svjatoslavův z r. 1073. Ale je hned třeba říci, že tyto texty nejsou zdaleka tak úplně vyčerpány jako texty staroslověnské, zvláště evangelní.

Zásoba slov, která je z tohoto materiálu vyčerpána, je co do počtu hesel ovšem menší nežli u Miklosiche i u Sreznevského. Srovnajme hesla litery ž:

Miklosich:	Vondrák:	Sreznevskij:
ЖАБА		ЖАБА
ЖАБНИ		ЖАБЬНИ
ЖАБЬНЪ		ЖАКОРОНОКЪ
ЖАВАТИ		ЖАГАЛО
ЖАДАТИ		ЖАДАНИЕ
ЖАВЪНЪ		ЖАДАТИ
ЖААТИ		ЖАДАЬ
ЖААНТИ		ЖАДЬНИ
ЖААНЕ		ЖАДЕТИ
ЖАЛО		ЖАЖА, ЖАЖДА
ЖАЛОВАНИЕ		ЖАЖДАТИ

Miklosich:	Vondrák:	Sreznevskij:
ЖАЛОВАТИ	ЖАЛОВАТИ	ЖАЖДЫНЪИ
ЖАЛОСТНЕЪ		ЖАЖЕЪ
ЖАЛОСТНЕВНО		ЖАЛАТИ
ЖАЛОСТНЕВНЪ		ЖАЛТИ, Ж. - СІА
ЖАЛОСТНЕВНЪ		ЖАЛО
ЖАЛОСТОЛЮБНО		ЖАЛОБА
		ЖАЛОБИТИ СІА
		ЖАЛОБНИКЪ
		ЖАЛОВАНЪИ
ЖАЛОСТЬ	ЖАЛОСТЬ	ЖАЛОВАТИ, Ж. - СІА
ЖАЛОСТЬНО		ЖАЛОСТНЕТИ
ЖАЛОСТЬНЪ		ЖАЛОСТЬ
ЖАЛЬ f. rīpa		ЖАЛОСТЬТИ
— f. sepulcrum	ЖАЛЬ	ЖАЛОЦИ
— indecl. dolor		ЖАЛЬ
ЖАЛЬБА		ЖАЛЬНИКЪ
ЖАЛЬНИКЪ		
ЖАЛЬНО		
ЖАЛЕСТВЕНЪ		
ЖАЛЕСТВО		
ЖАЛЕСТВЕНЪ		
ЖАРАКЪ и. ЖЕРАКЪ		ЖАРАКЪ
ЖАРАТЬКЪ		ЖАРАТЬКЪ
ЖАРТИ		
ЖАРОВЪ		ЖАРОКЪИ
ЖАРЪ		ЖАРЪ
ЖАРАКЪ		ЖАРАКЪИ
ЖАСАТИ		ЖАСАТИ
ЖАСИТИ		ЖАСИТИ, Ж. - СІА
ЖАСИЖТИ		(ЖАТКА)
ЖЕЛИЦЪ		(ЖАТЪИТИ)
ЖЕЛИИЕ		(ЖАТЪАНИИЕ)
ЖЕЛТИ		(ЖАТЪЕЪ)
ЖЕРОУЧА		(ЖАТИ, ЖЪИЕ)
ЖДАТИ		(ЖАТИ, ЖЪИЕ)
ЖДЕ		(ЖЪАНИИЕ)
ЖДЕЩИ		
ЖДЪБИИ		ЖДЪБИИ
ЖДЪБИИНИКЪ		(ЖДЪБЪ)
ЖДЪБИЦЪ		

Miklosich:	Vondrák:	Sreznevskij:
ЖДРЪБА		(ЖДРЪБА)
ЖДРЪЛО		
ЖЕ	ЖЕ	ЖЕ
ЖЕГА		(ЖЕВАТИ)
ЖЕГЛВИЦА		ЖЕВОДАТИВЪН
ЖЕГОВАТИ		ЖЕГАЛО
ЖЕГЪ		ЖЕГОЗВАННЪ
ЖЕГЪЗОУДННЪ		ЖЕГОЗВАИ
ЖЕГЪКЪ		ЖЕГОЛЪ
ЖЕГЪУНИ		ЖЕГЪКЪН
ЖЕЖЕННЪ		ЖЕГЪУНИ
ЖЕЖИМЪ		ЖЕДЕРЪН
ЖЕЖЪКЪ		ЖЕЖЕЛЪ
ЖЕЗАНЪ		ЖЕЖЪНЪ
ЖЕЗЛОБЕНЕННЪ		(ЖЕЗАНЪ)
ЖЕЗЪЛЪ		(ЖЕЗЪЛЪ)
ЖЕЗЪЛННЪ		
ЖЕЛАННЪ		ЖЕЛАННЪ
ЖЕЛАТЪННЪ		ЖЕЛАНЪН
ЖЕЛАТЕЛЪ		ЖЕЛАНЪННЪ
ЖЕЛАТЕЛНО		ЖЕЛАНЪНЪН
ЖЕЛАТЕЛНЪ		ЖЕЛАТЪННЪ
ЖЕЛАТИ		ЖЕЛАТИ
ЖЕЛНО	ЖЕЛОВАНИЕ Io. Ex.	
ЖЕЛЪКА f. fulerum		ЖЕЛКА testudo
ЖЕЛЪКА f. testudo		(ЖЕЛЪДЪ)
ЖЕЛЪКНИ		ЖЕЛЪЗА = žila
ЖЕЛЪКННЪ		(ЖЕЛНА)
ЖЕЛЪВЪ		ЖЕЛОБЪ
ЖЕЛЪВЪНЪ		ЖЕЛОБЪУАТИ
ЖЕЛЪКА		ЖЕЛОВАННЪ
ЖЕЛЪНО		(ЖЕЛЪКЪ)
ЖЕЛЪНЪ		(ЖЕЛЪ)
ЖЕЛЪДКА		(ЖЕЛТАНИЦА)
ЖЕЛЪДНТИ		ЖЕЛЪДНТИ
ЖЕЛЪДЪ		ЖЕЛЪДЪ
ЖЕЛЪДЪБА		ЖЕЛЪДЪБА
ЖЕЛЪЗАНЪ		ЖЕЛЪДЪБА
ЖЕЛЪЗО		ЖЕЛЪЗО
ЖЕЛЪЗОНОГЪТЪНЪ		ЖЕЛЪЗОКОКЪНЪ
ЖЕЛЪЗЪНЪ	ЖЕЛЪЗЪНЪ	ЖЕЛЪЗОМЪДЪНЪ

ЖИТОМЪРЕННЕ	ЖРЪТКА	ЖЪРЪЦЬ
ЖИТЬНИЦА	ЖРЪТЪКЪНИКЪ	ЖЪРЪЦЬСКЪ
ЖИШТЕ	ЖРЪТИ (ЖРЪТИ)	ЖАДАТИ
ЖЛЕДЪБА	ЖРЪБНИ	ЖАТЕЛЪ (ЖАТЕЛЪНИИЪ)
ЖЛЕСТИ	ЖРЪБЪЦЬ	ЖАТКА
ЖРЪВЪНЪ	ЖРЪБА	ЖАТЪКЪНЪ
ЖРЪДЪ	ЖОУЦЕЛЪ (ЖЮЦЕЛЪ)	ЖАТИ
ЖРЪНЪВЪНЪ	ЖЪДАТИ	
ЖРЪНЫ	ЖЪЗЪЛЪ	

Podobně litera ρ má u Miklosiche 1557, u Vondráka jen 204 hesla! Tento ohromný rozdíl se vysvětluje tím, že u Miklosiche je mnohem více slov odvozených, tedy slov pozdějšího původu. Jsou to zvláště komposita, a to buď komposita jmenná či slovesná, která mají vyjadřovati složité pojmy byzantské řečtiny nebo také hojně složeniny s předložkami. Tak pouze ten oddíl litery ρ, v němž se vyskytají složeniny s předponou ραζ- (ραc-), zaujímá u Miklosiche přes 1.000 hesel!

Mnohem více shod co do zásoby slovní pozorujeme mezi rukopisným materiálem a tím slovníčkem, který je otištěn při Vondrákové Církevněslovanské chrestomatii (1925). Můžeme zhruba říci, že zásoba a sled hesel v tomto slovníčku dávají přibližně představu o rozsahu Vondrákovy zásoby slovní. Jsou ovšem i zde různosti. Tak v literě τ má rukopisný materiál tato hesla, jichž v tištěném slovníčku není:

ТАКАТИ	ТОТО	ТРОНИЪ
ТАРАНЪ	ТОУНАЛЪНИКЪ	ТРОУЖДАТИ
ТЕПЕННЕ	ТРАКТИ	ТРЪБЪ
ТЕУЕННЕ	ТРЕТНИНИКЪ	ТРЪБЪНИ
ТИКРЪ (ЗРЪЦЛО)	ТРИКОЛЪ	ТРЪВЪНЪ (sc. ТРАК-)
ТИМИАНЪ	ТРИДЕСАТЬ (!)	ТЪШТИКЪ
ТОГДАЖ(Д)Е	ТРИДЕСАТОРИЦА	ТЪШТИТИ
ТОГДЫ	ТРИКРОВЪНИКЪ	ТЪ
ТОКРАТЬ	ТРИКРОВЪНЪ (а ТРЪ-)	ТЪЛОПЪСАНИЕ
ТОЛА	ТРИСАТЬНЪ (а ТРИСИТЬНЪ)	ТЪМА (r. - ksl.)
ТОЛИШЪДИ	ТРИШЪДИ	ТЪСКЪ.
ТОПРЪКО	ТРОИКА	

Celkem 35. Naproti tomu zase v rukopisném materiálu chybějí tato hesla, která jsou v tištěném slovníčku:

ТАКОЗЕ	ТЕПЛОСТЬ	ТИМАТРЪ
ТАУЕ	ТЕПЪЛЪ	(jméno místní)
ТВОРЪЦЬ	ТЕСАТИ	ТОМТИ
ТВРЪДИТИ	ТИХЪ	ТОИЖТИ
ТВРЪДЪ	ТИЦАТИ	ТОИТИ

ТРОУДЪ	ТРЪГНѢТИ	ТРЪБЕНТИ
ТРОУДЪНЪ	ТРЪСАТИ	ТРЪСЪ
ТРОУПНИКЪ	ТРАСТИ	ТРЖТЬ
ТРОУПЪ	ТРЪБА	ТОУ
ТРЪГАТИ	ТРЪБНИ	ТЪШТАННЕ

Celkem 29 slov chybí. A tu je zajímavé, že tato slova, která ve Vondrákově rukopisném materiálu chybějí, nevyskytají se v textu evangelií, aspoň soudě podle indexu ke Codexu Mariankému. Jen pět z nich jest v indexu obsaženo, a to: **ТРОУДЪ**, **ТРОУПЪ**, **ТРЪСЪ**, **ТОУ**, **ТЪШТАННЕ**. Toto srovnání je novým svědectvím pro skutečnost již výše konstatovanou, že dosavadní materiál je v podstatě slovní poklad evangelií, a že jej bude třeba vydatně doplňovati i v udaném omezeném rámci.

Je-li tedy slovní zásoba Vondrákova mnohem menší než Miklosichova, lze s druhé strany říci, že často propracování jednotlivých hesel bývá podrobnější, a to, jednak že semasiologické členění hesla je vydatnější, jednak že počet dokladů a citátů je větší.

Pro semasiologickou stránku necht' poslouží srovnání:

Mikl. **ΠΡΟΝΥΡΗ** n. **πονηρία** malitia sup. 249. adde greg. naz.

Vondr. **ΠΡΟΝΥΡΗ** n. et. 1) 'špatnost, ničemnost, potměšilost': **МЛАДЕНИШТЪ БО КЕСТЪСТВО НЕ ВЪСТЪ ПРОНУРНИА НИ ПРОСКОУНЪСТВА ИМЪТИ** Supr. 337. 23—25. **ΠΡΑΒΔΥΝΗΜΑ ΒΕΒΗΙΑ ΟΥΣΤΑΚΤΑ ΙΜΗΚΕ ΣΑ ΠΡΕΜΕΡΑΣΤΗ ΠΡΟΝΥΡΗ ΚΑΙ ΟΙΣ ΑΝΤΙΤΑΛΑΝΤΕΥΕΤΑΙ ΠΟΝΗΡΙΑ** jimiž se oplácí špatnost Greg. Naz. XI. v. 253β.

2) 'úlisnost, lichocení': **ΣΕ ΖΕ ΟΥΒΟ ΤΑΚΟ ΠΑΥΕ ΟΥΚΑΖΑ ΥΛΕΚΚΕ ΜΑΔΕ ΒΥΣΕΜΕ ΠΡΟΝΥΡΗΜΕΜΕ Η ΛΑΚΑΝΗΜΕΜΕ ΗΜΥ ΔΨΗΚ ΠΑΣΗΣ ΘΩΠΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΛΑΚΕΙΑΣ ΚΡΕΙΤΤΩ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΕΧΩΝ** Gr. Naz. XI. v. 57γ.

Jiný příklad, zvláště význačný:

ΟΥΒΟ u Miklosiche zaujímá 7 řádek, kde jsou prosté za sebou uvedeny významy: **οὖν** igitur — **τοίνυν** igitur — **ὄντως** vere — **μὲν** — **ἄρα** — **ἄρα** — **δή** — **δέ** — **ἄν** — **λοιπόν** — **πάντως**; **Ν** **ΟΥΒΟ** **ἀλλὰ γάρ**.

Naproti tomu u Vondráka heslo **ΟΥΒΟ** vyplňuje 15 psaných čtvrtěk, s tímto rozčleněním významovým:

• — nejčastěji 1) jako konklusivní částice 'tedy' (v paralelních textech bezpochyby neporozuměním někdy za to **НВО**) a sice zase nejčastěji za a) **οὖν** 'ergo, itaque', b) za **τοίνυν**, c) za **λοιπόν**, d) za **γάρ**, které nabývá též někdy konklusivního významu, e) za **οὐκοῦν** 'tedy', f) za **τοιγαροῦν** 'tedy', g) za **ἄρα** jako konklusivní částice 'tedy', často v tázacích větách, h) ale i tázací částice **ἄρα** byla tak přeložena, ovšem s připojeným **ΛΗ**.

2) Adversativně a sice a) za **δέ** v adversativním významu (pravidelně za to **ЖЕ**), b) někdy je seslaben, c) **ΜΔΕ ΟΥΒΟ** za **καίτοιγε**, viz **ΜΔΕ**. Někdy za to pouhé **ΟΥΒΟ** (snad chybou).

- 3) Za *ἄν* v závěti irrealních souvětí.
- 4) Za *μὲν* v *μὲν... δὲ, ἀλλὰ* 'sice... než, ale'.
- 5) Za *μέντοι* 'ovšem, však'.
- 6) Za *μενοῦνγε* (*μενοῦν*).
- 7) Za *δή*.
- 8) Za *ὄντως* 'skutečně, v pravdě, zajisté'.
- 9) Za *πάντως* 'zajisté, ovšem'.

10) Ojedinelé případy jsou i za *μή-τι*, za *-περ* v *ἐπειδήπερ*, ačkoli slovo to má obyčejné podle řečtiny postavení ve větě a může podle toho vyskytovat se i na 1. místě (doklady), jsou přece ještě zachovány některé stopy, podle nichž můžeme souditi, že začalo nabývatí platnosti enklitika, bezpochyby vlivem *εο*.

V tomto citovaném příkladě všimněme si ještě dvou formálních věcí. Především způsob výkladu bývá u Miklosiche vždy — ve slovníku i v mluvnici — skoupý na slovo, sice jadrný a přesný, ale tak zhuštěný, že méně cvičený čtenář nesnadno jej pochytí. Naproti tomu Vondrák byl od přírody hovornější, na slovník snad až přílišně. Druhý velký rozdíl je v citování památek. Miklosich cituje v hesle *οὔσο* jen ostrom. sup. cloz. greg. naz., a to vždy po jednom místě. Tak to činí vždy; z pozdějších památek, ku př. ze sbírky Mihanovičovy, ani necituje přesně jednotlivých míst, nýbrž jen paušálně jméno památky. Naproti tomu Vondrák cituje všechny památky, na které se omezil, a to z evangelských textů vždy kapitolu a verš, z ostatních vždy stránku (list) a řádek.

Tu jsme u důležité otázky, u rozsahu citování. V původním pláně, dokud prvotní program Vondrákův byl širší, byly doklady při jednotlivých heslech poměrně nečetné a měly zřejmě ráz výběrový. Později však, když Vondrák svůj program zúžil, chtěl, aby jeho slovník byl zároveň *index verborum*, v němž by bylo každé slovo zapsáno ve všech případech, v nichž se vyskytá v jednotlivých památkách, a to nejen ve všech formách, nýbrž i každá forma ve všech případech: a tyto doklady seskupoval podle jednotlivých památek, napřed ovšem vždy texty evangelské, potom Psalt. sin., Euch. sin., Cloz., Supr. Tak ku př. schema hesla *жнвотъ* je toto:

жнвотъ m. stek. () proti *жнзнь* a v jistých případech proti *жнтне*)
 1) proti »smrti« žívot' (*ζωή*) v Mar. a Zogr. výlučně. [Následují všechny případy nom. sg., potom g. sg. *жнвота* («často po *нмѣти*, 2-krát po *дати*«), D. sg., L. sg.]

V Ps. Sin. též výlučně za *ζωή* (*βίος* zde není). [Dokl. na pády].

V Cloz. má slovo převahu (vedle *жнзнь* a *жнтне*).

I v Euch. převládá. [Opět doklady na jednotlivé pády].

V Kijev. l. jen toto slovo.

V Supr..... »Celkem 22-krát (proti as 75-krát ЖИЗНЬ), z čehož připadá 11-krát (tedy polovice) na starší text str. 447—471, jenž je i v Cloz.«.

V Ap. »již trochu řidčeji, ale má ještě převahu nad ЖИЗНЬ, a že tomu nebylo původně tak, vidíme z jednotlivých případů«... [Doklady z Šiš. Christ. Slěpč. Hval. Ochr. Karp.].

U Klim. »se též ještě vyskytuje«...

Cyr... Pochv. Cyr. Meth.... Dan.... »V parim. části Gen. bylo jen ЖИВОТЬ... ale v Ljap. vyskytuje se již ДРЕВО ЖИЗНИ... Parimejniková část Gen. ku čtení zachovala slovo ještě v ž. 14. 17. V mimoparimejnikové části je již jen ЖИТИЕ a ЖИЗНЬ. U Jo. ekz. proti ЖИЗНЬ zřídka«...

Jest ovšem třeba upozorniti, že podobným způsobem je propracována jen menšina hesel, zvláště ta, která jsou z poslední doby Vondrákova života a jsou pracována česky (proti starším německým). Tak uvedené heslo ОУГО было v této formě vypracováno v lednu 1925. Také je třeba říci, že podrobnou sbírku všech vyskytujících se případů jednotlivého slova nalzáme jen u poměrně nečetných hesel, která zpracovávají slova velmi běžná, jako třeba kromě uvedených ИДИНЪ, РЕШИТ a pod., a že podrobné sbírky dokladů jsou založeny jen z památek skutečně staroslověnských.

Ukázkou, jaký ideál tanul Vondrákovi na mysli pro budoucí slovník staroslověnský, může býti heslo ЖЕ, které v rukopise obsahuje 15 stránek. Je to jedna z posledních prací Vondrákových, neboť bylo pracováno v červnu 1925, jak lze zjistiti z údajů na druhé straně papíru (Vondrák leckdy použil ku psaní různých úředních tiskopisů datovaných).

* * *

Úhrnné ocenění pozůstalého materiálu Vondrákova vyzní úctyplně. Práce, kterou tu zesnulý předsevzal, byla založena velmi důkladně a rozhodně cenou vynikala nad zpracování srovnávací mluvnice. Vondrákův Slovník mohl býti krásným vědeckým pomníkem. Nicméně je třeba přiznati, že do jeho ukončení bylo ještě velmi daleko, a že si revise zanechaného materiálu, další sbírání a konečné zpracování vyžádá ještě dlouhé doby, jistě aspoň desetiletí. Vykonána je asi čtvrtina celé práce, tři čtvrtě díla zbývá vykonati. Pro tuto další práci došel jsem dosud k těmto směrnicím:

A. Obsahové:

Budoucí Slovník bude staroslověnský; to znamená: Vyložené budou všechny památky, které vznikly, ať jako překlady ať jako původní díla, po konci XI. století. Pojaty budou do Slovníka památky IX. až XI. století, a to

a) staroslověnské i co do zachovaných rukopisů, tedy Zogr., Mar., Assem., Psalt. Sin., Euch. Sin., Cloz., Savv. Kn., Supr., Kij. l., Praž. zl. a ostatní malé fragmenty hlaholské i kyrilské;

b) ty texty, které se nezachovaly v mluvnické formě staroslověnské, ale svým vznikem do staroslověnské doby náležejí, t. j. ostatní knihy novozákonní, vybrané části Starého Zákona, dále písemnictví Methodějových žáků, čili »literární škola makedonská« podle mé terminologie¹⁾;

c) starobulharské písemnictví doby Symeonovy a po ní až do pádu bulharského carství čili »literární škola přěslavská«;

d) z pozdějších opisů biblických a liturgických knih jen tolik, co slouží k textové kritice textů staroslověnských.

Bylo by ovšem mnohem kratší a snadnější, omeziti látku slovníka na památky přesně staroslověnské. Ale uvažme, že žádná z nich se nám nezachovala v originále, nýbrž že to jsou vesměs opisy z X.—XI. století. Pro lepší názornost a přesnější pochopení této stsl. zásoby slovní se doporučuje poznati celé její slovníkové prostředí, t. j. srovnati slovní zásobu z jejich dalších opisů a z těch textů, které vznikaly asi současně se zachovanými kopiemi staroslověnskými.

Nevýhoda tohoto postupu je ta, že se tím mohou dostati do Lexika slova z textů, jejichž dobové či místní určení může býti sporné. Právem prof. Łoś požaduje od slovníka tohoto druhu, aby byl co možná dílem objektivním, aby z něho byl vyloučen živel subjektivní, který se projevuje již výběrem textů²⁾. Nicméně povaha staroslověnského písemnictví nutně s sebou přináší některé sporné otázky, ku př. redakce textů apoštolských, rozsah textů starozákonních, které musí býti předem řešeny. Bude tedy třeba předběžných studií monografických o slovníku a dobovém určení jednotlivých památek, které se pokusí zaujmouti filologickou analysou jednotlivých památek rozhodující stanovisko v těchto otázkách.

B. Formálně:

1. Hesla budou psána normalisovaným pravopisem staroslověnským, naproti tomu všechny doklady budou v plném rozsahu psány bez jakékoli úpravy pravopisné. V tomto bodě se shodují s Łošem a liším se od Gebauerova Staročeského slovníka, který doklady — kromě heslového slova — transkriboval.

2. Tlumočení každého významu podá se řecky i latinsky při tex-

¹⁾ Viz mou studii »Bulhaři a Cařihrad před tisíciletím« (v Praze 1915).

²⁾ Jan Łoś, O przyszyłym »Słowniku staropolskim«, Rocznik Slawistyczny, t. VIII, 1918, 1—57.

tech přeložených; při všech slovech česky i německy. V tom se liším od Vondráka (viz výše).

3. Doklady budou přesně citovány; doklady z biblických textů podle místa v textu¹⁾; zvláště se přihlíží k záměně synonym a k variantům textů téhož obsahu (ku př. poměr evangelistáře k evangeliu); rovněž bude třeba doplniti a prohloubiti to, co víme o lexikálních vrstvách staroslověnských z Jagičovy Entstehungsgeschichte.

4. Každé heslo zpracuje všechny odstíny významu, ale také zachytí všechny doložené formy a vazby heslového slova, a to ve všech jejích případech. Má tedy tento slovník býti indexem verborum ale jen pro památky staroslověnské; materiál ze skupin *b)*, *c)*, *d)*, který jest přibrán jen pro doplnění obrazu a ke srovnání, bude zachycen jen výběrově a v charakteristických případech. Výrazy a vazby nestaroslověnské budou graficky odlišeny od staroslověnských. V tomto bodě se liším od Gebauera i od Loše. Ale je třeba si uvědomiti, že i materiál je v těchto případech jiné povahy, a také mnohem rozsáhlejší. Naproti tomu výjimečná důležitost staroslověnských památek žádá, abychom měli z každé z nich podrobnou sbírku všech případů každého slova. Je sice vydán index kodexu Mariánského, ale ten je již dávno rozebrán a není přístupný. Podobně je tomu i s ostatními vydáními textů, která indexy mají.

5. Vyloučeny budou všechny výklady etymologické, všecko, co by mohlo býti hypotetické a pomíjivé²⁾.

Jest ovšem otázka, bude-li možno v tomto rozsahu dílo dokončiti a také vydati, pro jeho nákladnost; vždyť samotný index Cod. Mar. čítá 130 tištěných stran, index Psalt. Sin. 211 stran! I když počítáme s tím, že se texty evangelské čtyřikrát opakují (Zogr., Mar., Assem., Savv. Kn.), čítalo by celé dílo asi 1.000—1.200 stran lexikálního formátu ve dvou sloupcích tisku. Vítaným jeho doplněním by byl index řecko-staroslověnský, k němuž náběhy máme v Jagičově vydání Žaltáře Boloňského, v Jagičově Entstehungsgeschichte a ve studii o Apoštolu (1920).

Vzhledem k tomu, že jde o projekt díla vysoce důležitého, byly by vítány projevy o zásadách tuto stanovených.

¹⁾ Zde se s Vondrákem odchyľují od Jagiče, který v Cod. Mar. v indexu cituje — myslím, méně vhodně — podle stránky rukopisu.

²⁾ Srv. odůvodnění Lošovo l. c. 39.

Obsah:

Krátká analýsa Lexikonu Miklosichova. — Potřeba nového slovníka jazyka staroslověnského. — Vondrákovy práce lexikografické. — Popis pozůstalého jeho materiálu lexikálního. — Slovník nikoli z veškerého »církevněslovanského« písemnictví, nýbrž v podstatě »staroslověnský«. — Texty biblické a ostatní. — Cópia verborum; srovnání Miklosiche a Sreznevského s Vondrákem. — Základem Vondrákovým mluva evangelíí. — Semasiologické vypracování hesel. — Doklady a citáty. — Výběr dokladů či index verborum? — Konečná formulace obsahových a formálních zásad pro budoucí slovník staroslověnský.

IV.

**JĘZYKOZNAWSTWO BAŁTYCKO-
SŁOWIAŃSKIE.**

LINGUISTIQUE BALTO-SLAVE.

B.

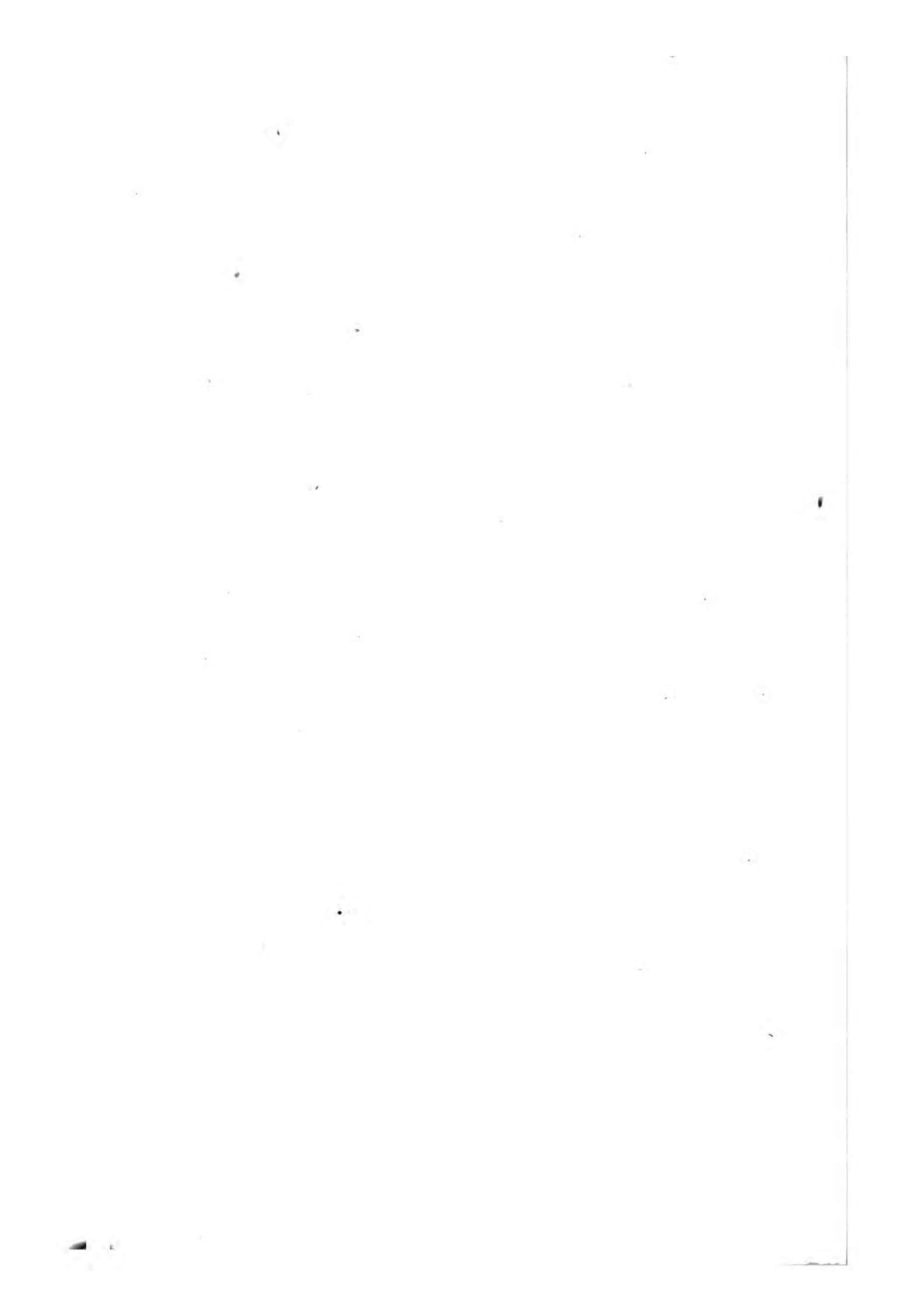
JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE.

LANGUES SLAVES.

3.

JĘZYKI RUSKIE.

LANGUES RUSSES.

Г. ИЛЬИНСКИЙ.

КАК ВОЗНИКЛО ОКОНЧАНИЕ *-ё* В РО 1. П. ЕД. Ч. Ж. Р. В СКЛОНЕНИИ МЕСТОИМЕНИЙ И ПРИЛАГА- ТЕЛЬНЫХ В ВЕЛИКОРУССКОМ ЯЗЫКЕ?

К числу явлений, все еще ждущих удовлетворительного объяснения в истории русского языка — это употребление загадочного окончания *-ё* вм. ожидаемого *-е* (из *-ь*) в род. п. ед. ч. ж. р. местоимений и некоторых прилагательных имен. В литературном русском языке это окончание составляет правило для формы *jejě* \Rightarrow *eě*, но изредка ту же флексию можно слышать в формах *самоё* и *одноё*, по крайней мере в тех случаях, когда они отправляют функцию вин. п. Гораздо распространеннее интересующее нас окончание в народных, особенно северно-великорусских говорах: ср. у *неё* (мбк. у. ярсл. г.), *коса её* (пшх. у. ярсл. г.), *тоё* (ол. г.), со *тоё* тоски, *её* любить (ковр. у. влдм. г.), сыновья *её* (шадр. у. прм. г.), *её, тоё, всеё, самоё* (мск. г.), без *великиё*... милосци (ситск. гов.), от *разумныё* матушки (іб.), середзи дороги *широкиё* (іб.). Повидому, из свр. говоров подобные формы занесены в ювр.: ср. на *тоё* рѣку (смб. у.), *всеё* ночку (іб.), выписывал *её* (нжг. у.), *тоё* косынку (вдвц. у. вор. г.). На Белой Руси формы с окончанием *-ё* встречаются преимущественно на с.-зап., т. е. там, где мы можем предполагать влияние свр. наречия: ср. *лѣ* не взяли; *лѣ* доля (вил. у. вил. г.), *её* вода мыла; *её* косицу (мог. г.?).

Спрашивается, как же объяснить явно незакономерное употребление звука *-ё* вм. *-е* (из *-ё*) в перечисленных формах?

Соболевский, которому принадлежит заслуга первой попытки не только систематического подбора вышеприведенных примеров интересующего нас явления, но и строго научной постановки вопроса, в своих «Исследованиях в области русской грамматики» (Варш. 1881) объяснял их ясно и просто: формы *»её, тоё, употребляясь в значении вин. п.,*

подчинились аналогии таких форм вин. п. ср. р., как *моё, твоё, своё*; ср. совр. нвг. чрез... *ею* съинную каналю, на *ею* красу итп., где форма *ею* образовалась из формы *ее* или *её* по аналогии *мою, твою, свою* и др.: что касается до форм *добриё* итп., то находящемуся в них звуку *ё* не следует придавать особого значения: в свр. наречии *ь* под ударением нередко, а без ударения часто звучит как *ё*: ср. дѣло *повелѣное, медвѣдка, ёствушка, казна иссмѣтная* и др.» (о. с. 24).

Нельзя не признать эти соображения Соболевского весьма острымными, а собранные им фактические данные очень ценными, и потому тем более следует пожалеть, что ни то, ни другое не принял во внимание Брандт, когда, издавая в 1886 г. в русском переводе 3-ий выпуск «Сравнительной морфологии славянских языков» Миклошича, сделал по поводу русск. формы род. п. *той, ей* примечания (стр. 438, 444), что формы *тоё, её* переняты из *тоя, ея* под влиянием м. и ср. р. *того, её*.

Против такого решения вопроса заявил протест в том же году Соболевский. В статье «Заметки проф. Брандта о русском языке» (ЖМНП. ССXLVI 379) он вполне резонно напоминает, что «как известно, формы *тоя, ея* в живом русском языке не существуют: вероятно, их в нем не было и прежде. Таким образом, объяснение Брандта в главной части оказывается более, чем сомнительным. Но не в этом дело. Как мы упомянули выше, в ювр. говорах употребляются теперь формы не *тоё, её*, а *тоё, её*, которым вполне соответствуют древне русские *тоь, еь* (*иь*, между прочим, в Свят. Сб. 1073 г.) и совр. мр. *тоі, еі*: это указано в наших «Исследованиях». Эти формы ясно показывают, что род.-вин. *тоё, её* мог развиваться только из *тое, ее* и что на появление о вм. е всего скорее могли повлиять близкие по звукам образования ср. р. *моё, твоё, своё* итп. (из более древних *мое, твое, свое*)».

Брандт ответил Соболевскому статьей «Несколько замечаний по грамматике славянских языков» в ЖМНП. ССL (1887) 375: «На счет род.-вин. *её, всеё, тоё, самоё* я предложил бы моему рецензенту помириться на половине: ведь я в настоящее время не прохъ признать его старорусские ятевые падежи *иь, всеь, тоь, самоь* и поставить их на месте своих *ісія, всеія, тоія, самоія*, так отчего бы ему, с своей стороны, не согласиться, что выражения *его дом, его корова, его сѣла* могли повлиять на совершенно аналогичные **сь дом, *сь корова, *сь сѣла, *сь люди* и превратить их в *её дом, её корова* итд., тогда как и «близкие по звукам образования ср. р. *моё, твоё, своё* итп.» (характерные падежные формы ср. р.) едва-ли были способны к такому влиянию. (Только соединения в роде *сь село* могли бы примениться к *моё, твоё, своё*)!»

Возражения Брандта не сразу произвели впечатление на Соболевского, и, в 1-м издании своих «Лекций по истории русского языка» (К. 1888 г.), он ни на йоту не изменил своего объяснения о преобразовании

ель в *её* под влиянием *моё, твоё, своё* (стр. 57). Только после того как Ягич в »Критических заметках« (Спб. 1889) на его »Лекции« явно стал на сторону Брандта¹⁾, что »здесь на род. п. ж. р. влиял род. же п. м. р., т. е. что *тоё* поддавалось влиянию произношения *тогó* или, лучше сказать, *егó* влияло на *ее*«, Соболевский сдал свою позицию, и, напр., в 4-м издании своих »Лекций« (М. 1907) уже не отрицает возможности влияния на образование форм *её, тоё* форм типа *того, тово*: но рядом с этими последними, по его мнению, еще в бóльшей степени могли воздействовать существовавшие некогда формы р. и в. пад. *менё, тебё, себё* (стр. 65).

Как ни различны изложенные гипотезы в деталях, по существу все они сводятся к весьма простой идее аналогического видоизменения одних местоименных форм под влиянием других. Но рядом с этим психологическим объяснением в науке делались не один раз попытки изобразить происхождение загадочных форм как процесс или чисто фонетический или, по крайней мере, отчасти фонетический.

Как почти всегда, до уродливых крайностей довел эту фонетическую точку зрения Шахматов. В конце XII-й главы своих »Исследований в области русской фонетики«, посвященной вопросу »Об изменении дифтонгических сочетаний *ie^t* и *ie^a* в монофтонги в наречиях восточно-русских« (РФВ. XXX, 115 sq.), он высказывает предположение, что формы типа *её, тоё, всеё* »должны быть прежде всего поставлены в связь с краткими формами *ей* р. и в. ед.ч., *той, всей, самой, одной*. В них конечный звук *ь* отпал, оставив лишь в сокращенном виде свой первый элемент. Отпадение это не было фонетическим и должно быть тождественным с отпадением звука *-у* в окончании тв. ед. имен ж. р. (*-ой* вм. *-ою*). Следует именно думать, что влияние форм д.-м. ед. ж. р. как *доброю, моею* вызвало стремление сократить форму р. ед. *доброю, моею*: действительно, в склонении имен существительных формы р., д., м. ед. имели одинаковое число слогов. Так явилась форма р. ед., равная по числу слогов с формами д. и м. ед.: ср. сокращение формы тв. ед. в именах сущ., где она имела лишний слог против всех падежей ед. ч.: *горою*, но *гора, горь, горы*. В результате сокращения формы *горою* явилась форма с неслоговым *й* в окончании: отсюда, с одной стороны, *горой*, с другой, *гороу* и *горов*... В результате же сокращения формы *ооброю* явилась форма с неслоговым *е* на конце: *доброе*. Это *е* из форм как *jeg, toę, samoę*, где ударение стояло на корне, переносилось на формы, где ударение падало на окончание, т. е. при *jeg, toę, samoę* явились *jejé, tojé, samojé* также как при *jęjъ, tójъ, samójъ* существовали *jejъ, tojъ, samojъ*. Звук *е* после *ј* должен был необходимо перейти в *о*, отсюда *jejó, tojó, samojó*« (131-132).

Стоит ли подробно опровергать эту гипотезу? Едва ли. Уже одно

¹⁾ Не называя, впрочем, его по имени.

чудовищное порождение гиперфонетической фантазии Шахматова «неслоговое *ѣ* в конце слова» не могло не подействовать устрашающим образом даже на ученых, принадлежавших к родной ему фортунатовской школе. Неудивительно поэтому, что гипотеза Шахматова прошла бесследно в научной литературе.

Может быть, поэтому Шахматов сам отказался от своей гипотезы, и в своей классической статье о русс. яз. в Энциклон. Словаре Брокгауза и Ефрона (LV полутом, стр. 577) он не только не повторяет ее, но даже явно склоняется на сторону психологического объяснения. «Вытеснение — говорит он — форм *моё*, *своё* (по аналогии *лицо*, *плечо*) через *моё*, *своё* вызвало в вр. говорах *моёѣ*, *своёѣ* вм. *моёе* *своёе* в р. ед. ж.».

Но «привычка свыше нам дана», и хотя к изложенному мнению присоединился Будде в своих «Лекциях по истории русского языка» (2 изд., стр. 321), Шахматов в своем последнем большом труде о русском языке, в «Очерке древнейшего периода истории русского языка» (Пгдъ 1915, § 194), опять возвращается на фонетическую точку зрения. Теперь он учит, что еще в общерусс. яз. дифтонг *іе* (= *ь*) превращался в *е*, именно в конце слова, где *ь* восходит к общеслав. носовому *ь*. Напр., *svinьіе*, *sqdьіе*, **dobrьіе* стали звучать как **svinьіе*, **sqdьіе*, **dobrьіе*, откуда далее *scinьіе*, *sudьіе*, *dobrьіе*. Доказательства этого Шахматов видит 1) в произношении конечного гласного как *ѣ* в таких случаях, как *добрьѣ*, *силѣ*, *горошѣ*, моск. *еѣ*, *самѣ*, *твоѣ* и 2) в том факте, что уже древнейшие памятники передают *ѣ* в указанном положении через *ю*, сохраняя *ѣ* во всех остальных. Ср. *ѣ* **БРАТНІЕ** Мст. Ев. (но рядом правильно: **отъ зѣмль**, **отъ волъ** и пр.), **ю** **ДИННОЮ** Чуд. Пс., **одиною**, **раздунуныю** (при единичном **надежѣ**), **натуныю** ів., **сѣфимныю** Мнн. 1095, **софью**, **нокью** (при единичном **надежѣ**) и т. д.

Насколько мне известно, и в новой редакции гипотеза Шахматова не встретила большого сочувствия даже среди лингвистов, причисляющих себя к школе Фортунатова. Так, Поржезинский в своем «Кратком пособии к лекциям по исторической грамматике русского языка» (3 изд. М. 1920) предпочитает ей старое (1881 г.) мнение Соболевского, что на образование формы *еѣ* повлияли формы им.-вин. ер. р. *моё*, *твоё* и пр. А Ляпунов даже открыто высказал сомнение в правильности объяснения Шахматова. «Не отрицая — говорит он — значения диалектических особенностей произношения (*ѣ* вм. *е* из *ь*), я бы однако усомнился в значении *ю* вм. *ѣ* древних памятников: почему **братю** рядом с **земль**, как и **ю** **ДІН**, **ю** **СТИ** в Арх. Ев. 1092 г. и др. памятниках, правильно соблюдающих разницу между буквами *ѣ* и *ю* (напр. в новгород. грамотах XIV в., Лавр. тп.) нельзя объяснить именно дифтонгическим произношением *ѣ* с преобладанием второй части дифтонга, т. е. *іе*, которое в положении после гласных почти не различлось от произношения после согласных (ср. *dobroіе*

в форме род. ед. ж. р. и *dobroje* в форме им.-вин. ед. ср. р.), если только *e* почему-либо не перешло в *ö* и даже в *o* (ср. *moĕ* ⇒ *mojó*)? (Изв. XXIX, 7—9).

Только Дурново, этот правовернейший последователь фортуна-товской школы, открыто встал в защиту гипотезы Шахматова. В своей рецензии на вышеупомянутую книгу Поржезинского (*Slavia* II, 440) он признает совершенно невероятным возникновение конечного *o* в *eĕ* по аналогии с *moĕ*: в то время как для такой аналогии нет никаких оснований, переход *e* ⇒ *o* не только-де легко вытекает из характера произношения **ѣ**, но и подтверждается многими памятниками, не смешивающими **ѣ** с **ѐ**, но имеющими **ѣ** вм. **ѣ** после *j*.

Подробному обоснованию последнего положения Дурново посвятил целый § (216) в своем вышедшем в следующем году «Очерке истории русского языка» (М. 1924), но приведенный им там материал ни качественно, ни количественно почти ничем не отличается от данных, уже известных нам из «Очерка» Шахматова, а потому и к нему вполне относится недоумение Ляпунова, почему букву **ѣ** вм. ожидаемого **ѣ** после *j* нельзя читать в формах типа **софыѣ** (Добр. Ев. 1164 г.) или **ѣхати** (Новг. гр.) как дифтонг *je*. Нет серьезных препятствий видеть этот же двугласный и в том **ѣ**, которое древнейшие галицко-волинские памятники пишут иногда вм. **ѣ** позднейших форм **моѣмь**, **скоѣи**, **строѣныѣ** и пр. А, в частности, что касается начального **ѣ** (из **ѣ**), то сам Дурново принужден сознаться, что его толкование не подтверждают показания современных свр. говоров, где никогда не слышится, напр., **ĕvati* (о. с. 183, 200). Таким образом и общий вывод Дурново, что «конечное *ь* после *й*..., повидимому, очень рано, еще в общерусс. эпоху переходило в *o*: *eĕ*, *moĕ*, *самoĕ*, влгд. *бѣоныĕ*, *горькиĕ* и пр.», оказывается построенным на песке.

Отрицательную позицию по отношению к фонетической гипотезе занял и Meyer в своей «Historische Grammatik der russischen Sprache» (Bonn 1923): как и Брандт (повторивший свое объяснение и в «Лекциях по истории русск. яз.» М. 1913, 107), Ягич и до известной степени Соболевский, и автор первой русской исторической грамматики на немецком языке видит в *eĕ* Reimwortbildung к *ego* (S. 45, 150). Остроумное на взгляд Polivk'и (*Slavia* II, 723), это объяснение признали малоправдоподобным Обнорский (Изв. XXX, 486) и Trubecskoj (ASPh. XXXIX, 111), причем последний явно склоняется на сторону фонетической гипотезы Шахматова-Дурново.

* * *

Изложив историю вопроса, мы должны признать, что психологическая гипотеза в научной литературе пользовалась гораздо большим успехом, чем фонетическая. И вполне заслуженно. Она соединяет в себе величайшую простоту основного принципа с достаточной четкостью изобра-

жения самого процесса, и потому могла бы быть признана неуязвимой, если бы только ей не противоречили некоторые факты истории средне-великорусского наречия, типичнейшим представителем которого уже с давних пор является московский говор. Дело в следующем.

После замечательных исследований Л. Васильева (Изв. X, 2 и XV, 3, 199) и Н. Виноградова (Изв. XXIV, 1—2, 292 sq.) нельзя сомневаться, что в московском наречии XIV в. *ь* строго отличалось в живом произношении от *е*. На это указывают московские грамоты XIV в., которые с поразительной последовательностью ставят *ь* там, где его требует этимология. На фоне этого строгого консерватизма тем более удивляет та странная свобода, какую себе позволяют писцы грамот в отношении форм р. п. ед. ч. ж. р. местоимений *еь*, *тоь*, а также тех же форм прилагательных, которые образованы по аналогии первых: и в тех и других они довольно последовательно пишут *е* вм. ожидаемого *ь*. Ср., напр., *ее*, *моее* (в Дух. Калиты № 1), *ее*, *моее*, *нашее* (Дух. Калиты № 2), *моее володимерское*, *нее*, *своее*, *оьигуниинское* (Дух. Сим. Горд. 1353 г.), *ее* *московское*, *коломенское*, *моее* (Дух. Ив. Ив. № 1, 1356 г.), *ее*, *московское*, *коломенское*, *моее* (Дух. Ив. Ив. № 2), *своее*, *моее*, *ее* (Дух. 1389 г.) и т. д. Формы р. п. ед. ч. ж. р. прилагательных, не подпадавших под влияние местоимений, столь же последовательно пишутся с *ь* на конце им.-вин. мн. ч. *болярский*, *посельский* (Дух. 1353 г.), *московский*, *оийный*, *вчный*, *численный* (Дух. 1356 г.), им. мн. *купленный*, *ошевный* (Дух. Ив. Ив. № 2), им.-вин. мн. *большый*, *можайский* (Дух. 1389 г.) и т. п.¹⁾

Спрашивается, как же объяснить эту странную неохоту писцов сохранять древнее *ь* именно в форме р. д. п. ед. ч. ж. р. местоимений и местоименных форм прилагательных имен?

Соболевский (Лекции⁴ 70) видел в этих формах простые опески, «указывающие на отсутствие для их писцов различия между *ь* и *е*». Но так как, кроме некоторых собственных имен и глагольной формы *цоловати* (которая имеет особую историю), *ь* заменяется буквой *е* только в перечисленных выше формах род. п., то гипотеза Соболевского совершенно не оправдывается орфографией московских грамот. Напротив, Шахматов решительно настаивал на звуковой природе этих фактов и в букве *ь* этих памятников старался услышать дифтонгическое сочетание *je*. И Васильев не дал себе труда задуматься над вопросом, как согласить последовательную замену в грамотах XIV в. *ь* на *е* в формах род. па на *-оь*, *-еь* и столь же последовательное сохранение написания в формах род. ед., им.-вин. мн. *-иль*, *-иль*. Только Виноградов (о. с. 296) рискнул на крайне смелое утверждение, что *-е* в формах р. ед. па на *-е*, *-ее* является обозначением *j*, и, что следовательно, формы *тое*, *ее*, *москов-*

¹⁾ Ср. Виноградов, о. с.

ское. коломенское следует читать как *тој. еј. московској. коломенској*. Но это предположение совершенно невероятно. Ведь если бы в указанных формах действительно слышался на конце *j*, то писцы, конечно, предпочитали бы изображать его посредством *и*, которое неизмеримо точнее выражает физиологическую природу *j* чем *e*!!

Между тем, уже один тот факт, что замена *ь* буквой *e* наблюдается почти исключительно там, где теперь в среднерусских говорах вообще и в московском, в частности, слышится -*ě*, настойчиво приглашает задуматься над вопросом, не находятся ли оба явления во взаимной связи. Если да, то сторонники психологического объяснения происхождения форм типа *eě* не только должны видеть в перечисленных выше формах московских грамот XIV в. прямых предков современных свр. и ср.-русск. форм на -*ě*, но и обязаны и читать их так же, как эти последние, т. е. с -*ě*. Ведь если действительно *eě* возникло из *eь* по аналогии *его*, то, очевидно, *ь* перешло в *ě* прямо, а не посредством -*e*.

Но, вероятно-ли, что москвичи уже в XIV в. произносили в род. п. не только **eě*, **тоě*, но и **московскоě*, **коломенскоě*? Где доказательства этого? Подобные формы так часто встречаются в грамотах, что писцы, конечно, не один раз попытались бы изобразить конечный гласный -*ě* более точно, напр., посредством -*о*, или -*ео*, или -*ьо*, если бы этот звук действительно там слышался. Но на деле мы не видим ничего подобного. Да и вообще нельзя быть уверенным, что переход звука *e* после *j* в *ě* составлял совершившийся факт в великорусском языке того времени. Во всяком случае, памятники, сравнительно часто заменяя уже с XII в. гласный *e* в *о* после шипящих и *ц*, не заключают в себе никаких данных, на основании которых можно было бы утверждать, что той же участи подверглось *e* в языке их писцов после *j* или *ѣ*. Все указывает на то, что этот переход, как и переход после мягких согласных вообще, совершился значительно позже (ср. Соболевский Лекции 4 59, Meyer НГ. 44).

Пока же наличие звука *ě* после *j* остается недоказанной для московского говора XIV в., остается недоказанной и решающая роль форм типа *его, того* в процессе образования форм *eě, тоě* и т. д. Но если так, то «психологическая» теория происхождения последних теряет под собой твердую почву, она виснет в воздухе и, в конечном итоге, оказывается столь же несостоятельной, как и фонетическая.

При таких обстоятельствах, может быть, не будет лишней третья гипотеза, — гипотеза чисто морфологическая.

Мы знаем (П. Г. § 274), что женская парадигма склонения местоимения *яь* \Rightarrow *i*: (*j*)*e* ^{*ě*}/_{*e*}, *jeji*, *jejǫ*, *jeji* с генетической точки зрения представляет нормальные формы иде. сложного местоимения **eǫo*, где к указательному местоимению *e*- присоединен местоименный аффикс

-*jo-*. Нет сомнения, что некогда в прасл. яз. слышались и формы им. п. этого мест. **(j)ejb* (м. р.), **(j)ēja* (ж. р.) и **(j)eje* (ср. р.): по образованию, они были параллельны лт. формам типа *jiñ, jijeñ* (им. ед. ж. р.), *jėñ, jėjeñ* (им. п. мн. ч. м. р.). Хотя первые формы, вероятно, еще задолго до окончательного распада прасл. яз. на говоры, были вытеснены соответствующими формами или мест. *jb* (\Leftarrow иде. **is*) или *onz*, однако в специальных случаях они могли не только сохраниться, но и перейти в полной неприкосновенности в отдельные славянские языки. Если мы вспомним теперь, что в дч. языке употреблялась мест. основа *jej-* (ср. в. п. *jej*, род. ж. *jejie*, дат. *jejiej*, р. п. м. дв. *jeju*, р. мн. *jejich*)¹), и что явные следы такой же основы сохранились и в свр. наречии в виде формы в. п. ед. ч. ж. р. *ею* (ср. выше приведенное *ею красу*)²), то мы получим право допустить, что в прарусс., а следовательно, и в правлр. языке слышалась форма им.-вин. п. ср. р. *jeje*, до некоторой степени параллельная чш. форме *jeji* и имевшая то же самое значение («ейный»). Но если так, то в известных говорах вр. наречия, точнее в северных, должны были некоторое время слышаться синонимические и синтаксические дублиеты в роде *jeje dite* и *jeje pole* и *jeje goře* и т. п. Абсолютное тождество значений подобного рода фраз неминуемо должно было повлечь за собою скрещение форм *jeje* и *jejeñ*. В результате на месте древней формы р. п. *jejeñ* возникла новая форма *jeje*, которая в свр. не ранее XV в. по общему закону должна была измениться в *jejeñ*. А так как при формах р. п. *tojě, sejeñ, mojě, tvojeñ, svojeñ* в свр. наречии слышались формы им.-вин. ср. р. *toje, seje, moje, tvoje, svoje*, то превращение формы им.-вин. ср. р. *jeje* в форму род. п. ед. ж. р. послужило толчком к такому же превращению и форм *toje, seje, moje* и пр.

Образование этих последних форм совпало с временем, когда влияние местоименного склонения на склонение сложных прилагательных находилось в полном разгаре. При таких обстоятельствах, флексии род. п. ж. р. *-oje* и *-ojeñ* сравнительно очень рано проникли в соответствующие падежи прилагательных сложных. Так возникли формы р. п. типа *московское, коломенское* и т. п., формы, которые мы в таком большом числе констатировали в московских грамотах XIV в. В следующем столетии, по аналогии этих последних форм, *-e* стало проникать на место *ь* и в те формы сложных прилагательных, которые не подверглись влиянию местоименного склонения. Так возникли формы им.-вин. мн. *коломенские, княгининские* (Дух. Вас. Дм. № 1, 1406 г.), род. ед. *москов-*

¹) Правда, Gebauer НМ. III, 1, 468 объяснял эти формы как новообразования, но без достаточного основания; ср. наши Сложные Местом. 42.

²) Мнение Соболевского, что это *ею* возникло по аналогии *мою, свою* (см. выше), конечно, не выдерживает критики.

ские, им.-вин. *малинские* (Дух. Вас. Дм. № 2), им.-вин. *оптоновские* (Дух. Вас. Дм. № 3, 1424 г.) и др. (Виноградов о. с. 294). Впоследствии и в этих формах -е, по общему закону, перешло в -ě. Так и возникли прототипы современных свр. форм *сильныѣ*, *широкѣ* и проч.

Таким образом, отправным пунктом в истории развития форм р. п. на -ě были не формы *его*, *того* и даже не *моѣ*, *твоѣ*, *своѣ*, а форма им.-вин. п. ед. ч. ж. р. *jeje*. — все равно, происходит-ли она от иде. мест. **ejo-* (как склонен думать я), или представляет новообразование к род. п. *jej(ě)*, как полагал в свое время Gebauer. И чрезвычайно любопытно, что схожий процесс повторился далеко за пределами север. вр. и сред. вр. наречия. — в нек. словацких говорах. Именно в диалектах б. Гемерск. комитата, а также и во многих других вост.-словацких говорах нередко можно слышать формы вроде след.: *mojo* peňaze, *trojo* peňaze, *šijo* (= *čijo*) peňaze, *deti moja*, *mojo* rodičove, *našo* štyry očka, *mojo* oči, *mojo* volky (Pastrnek: Beitr. zur Lautlehre der slovak. Sprache 40 sq.). Как видно из этих примеров, окончания -jo имеют исключительно формы притяжательных местоимений. А так как подобные формы встречаются не только во мн. ч., но и в ед., — ср. *mojo* serco (Спиш), — то естественно полагать, что и в словацк. яз. **jejo*¹⁾ serco вызвало сначала *mojo* serco, а потом, после смешения **jejo* с *jej(ě)*, *mojo* peňaze, *mojo* volky и даже, как исключение, *gazdinino* kravu (Pastrnek ib.).

¹⁾ Где *jejo* фонетически возникло из **jeje*, формы им. п. ср. р. от мест. **jejъ*.

-*jo-*. Нет сомнения, что некогда в прасл. яз. слышались и формы им. п. этого мест. **(j)ejъ* (м. р.), **(j)ēja* (ж. р.) и **(j)eje* (ср. р.): по образованию, они были параллельны лт. формам типа *jījī*, *jījī̃* (им. ед. ж. р.), *jējī*, *jējē* (им. п. мн. ч. м. р.). Хотя первые формы, вероятно, еще задолго до окончательного распада прасл. яз. на говоры, были вытеснены соответствующими формами или мест. *jъ* (\leftarrow иде. **is*) или *onъ*, однако в специальных случаях они могли не только сохраниться, но и перейти в полной неприкосновенности в отдельные славянские языки. Если мы вспомним теперь, что в дч. языке употреблялась мест. основа *jej-* (ср. в. п. *jej*, род. ж. *jejie*, дат. *jejiej*, р. п. м. дв. *jeju*, р. мн. *jejich*)¹⁾, и что явные следы такой же основы сохранились и в свр. наречии в виде формы в. п. ед. ч. ж. р. *ею* (ср. выше приведенное *ею красу*)²⁾, то мы получим право допустить, что в прарусс., а, следовательно, и в правтлр. языке слышалась форма им.-вин. п. ср. р. *jeje*, до некоторой степени параллельная чш. форме *jeji* и имевшая то же самое значение («ейный»). Но если так, то в известных говорах вр. наречия, точнее в северных, должны были некоторое время слышаться синонимические и синтаксические дублиеты в роде *jeje dite* и *jejë dite*, *jeje pole* и *jejë pole*, *jeje goře* и *jejë goře* и т. п. Абсолютное тождество значений подобного рода фраз неминуемо должно было повлечь за собою скрещение форм *jeje* и *jejë*. В результате на месте древней формы р. п. *jejë* возникла новая форма *jeje*, которая в свр. не ранее XV в. по общему закону должна была измениться в *jejë*. А так как при формах р. п. *tojë*, *sejë*, *mojë*, *teojë*, *svojë* в свр. наречии слышались формы им.-вин. ср. р. *toje*, *seje*, *moje*, *teoje*, *svoje*, то превращение формы им.-вин. ср. р. *jeje* в форму род. п. ед. ж. р. послужило толчком к такому же превращению и форм *toje*, *seje*, *moje* и пр.

Образование этих последних форм совпало с временем, когда влияние местоименного склонения на склонение сложных прилагательных находилось в полном разгаре. При таких обстоятельствах, флексии род. п. ж. р. *-oje* и *-oje* сравнительно очень рано проникли в соответствующие падежи прилагательных сложных. Так возникли формы р. п. типа *московское*, *коломенское* и т. п., формы, которые мы в таком большом числе констатировали в московских грамотах XIV в. В следующем столетии, по аналогии этих последних форм, *-e* стало проникать на место *ъ* и в те формы сложных прилагательных, которые не подверглись влиянию местоименного склонения. Так возникли формы им.-вин. мн. *коломенские*, *клягининские* (Дух. Вас. Дм. № 1, 1406 г.), род. ед. *москов-*

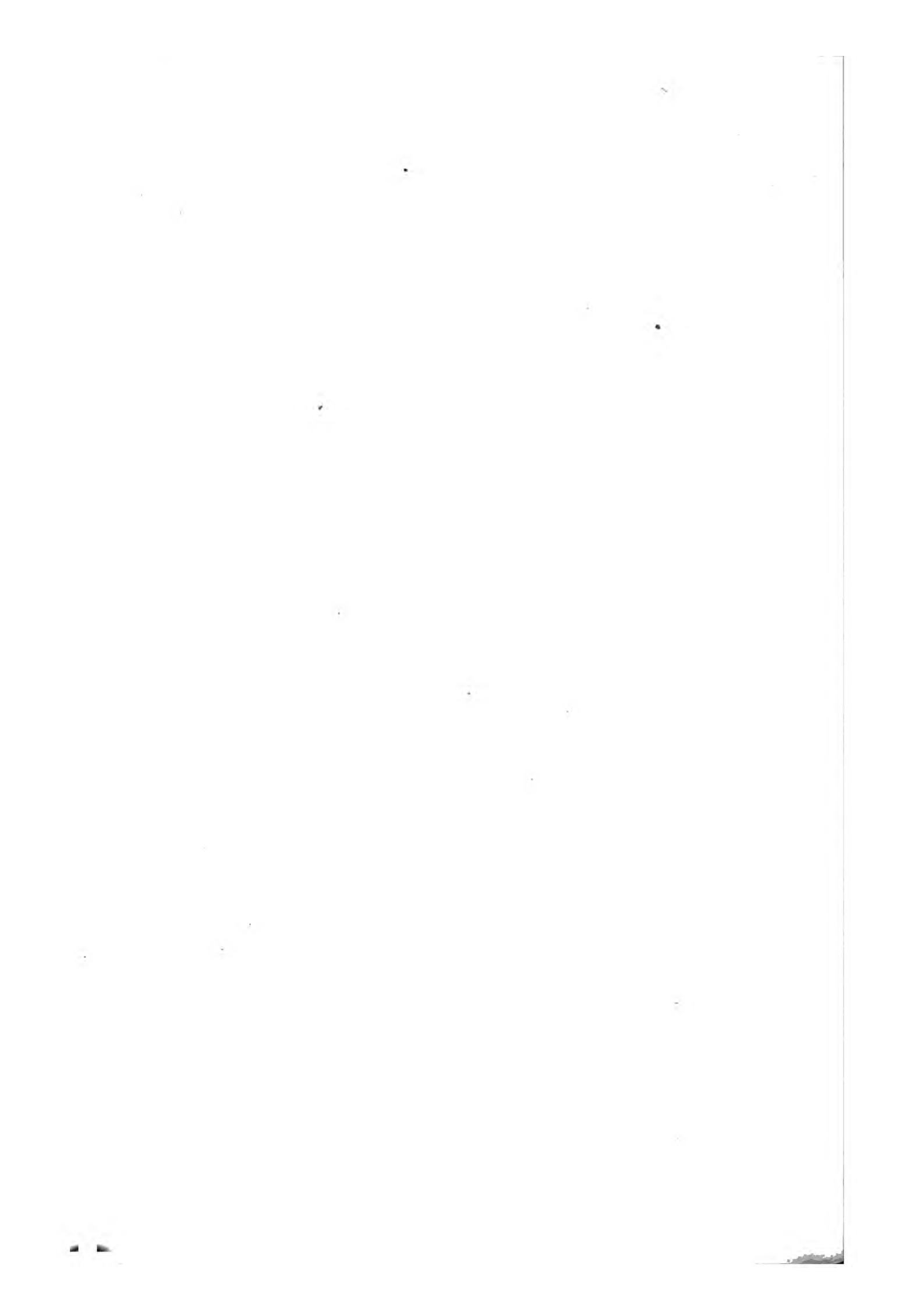
¹⁾ Правда, Gebauer НМ. III, 1, 468 объяснял эти формы как новообразования, но без достаточного основания; ср. наши Сложные Местоим. 42.

²⁾ Мнение Соболевского, что это *ею* возникло по аналогии *мою*, *своею* (см. выше), конечно, не выдерживает критики.

ские, им.-вин. *малинские* (Дух. Вас. Дм. № 2), им.-вин. *оптоновские* (Дух. Вас. Дм. № 3, 1424 г.) и др. (Виноградов о. с. 294). Впоследствии в этих формах *-e*, по общему закону, перешло в *-ě*. Так и возникли прототипы современных свр. форм *сильныѣ*, *широкѣ* и проч.

Таким образом, отправным пунктом в истории развития форм р. п. на *-ě* были не формы *его*, *того* и даже не *моѣ*, *твоѣ*, *своѣ*, а форма им.-вин. п. ед. ч. ср. р. *jejě*. — все равно, происходит-ли она от иде. мест. **ejo-* (как склонен думать я), или представляет новообразование к род. п. *jejě*, как полагал в свое время Gebauer. И чрезвычайно любопытно, что схожий процесс повторился далеко за пределами север. вр. и сред. вр. наречия. — в нек. словацких говорах. Именно в диалектах б. Гемерск. комитата, а также и во многих других вост.-словацких говорах нередко можно слышать формы вроде след.: *mojo* peňaze, *tvojo* peňaze, *šijō* (= *čijō*) peňaze, *dety moja*, *mojo* rodičove, *našo* štyry očka, *mojo* oči, *mojo* volky (Pastrnek: Beitr. zur Lautlehre der slovak. Sprache 40 sq.). Как видно из этих примеров, окончание *-jo* имеют исключительно формы притяжательных местоимений. А так как подобные формы встречаются не только во мн. ч., но и в ед., — ср. *mojo* serco (Спиш), — то естественно полагать, что и в словацк. яз. **jejo*¹⁾ serco вызвало сначала *mojo* serco, а потом, после смещения **jejo* с *jejě*, *mojo* peňaze, *mojo* volky и даже, как исключение, *gazdinino* kravu (Pastrnek ib.).

¹⁾ Где *jejo* фонетически возникло из **jeje*, формы им. п. ср. р. от мест. **jejě*.

Jan Janów.

Z fonetyki gwar huculskich.

Huculszczyzna rozciąga się na pograniczu trzech państw sąsiednich: Polski, Czechosłowacji (dawniej Węgier) i Rumunii (Bukowina). W Polsce zajmuje ona trójkątny obszar, którego podstawa łączy się z Pokuciem, a wierzchołek wrzyna się daleko ku południowi (47°44' półn. szer.). Wschodni kraniec tego obszaru tworzy stara granica z Bukowiną, tj. do Uścieryk Biały Czeremosz, a dalej połączenie jego z Czarnym Czeremoszem (do Prutu), południowo-zachodni zaś kraniec tworzy granica z Rumunią i z Czechosłowacją, idąca grzbietem Karpat (do Łomnicy)¹⁾. Lud huculski przykuwał oddawna uwagę badaczy, poetów i powieściopisarzy, dzięki oryginalności swego charakteru, a także dlatego, że zachował wiele cech odrębnych, skądinąd zupełnie nieznanymi. Przeważnie jednak zajmowano się nim pod względem etnograficznym, na samo zaś opracowanie dialektu huculskiego zwracano stosunkowo niewielką uwagę, z wyjątkiem chyba leksykologii. Największy zbiorek wyrażań huculskich podał Jan Gregorowicz w «Pamiętniku Twa Tatrzańskiego» (z błędami)²⁾, a potem przedrukował go poprawniej w osobnej książeczce pt. «Przewodnik dla zwiedzających Czarnogórę»³⁾. Zbiór ten włączył do swego słownika Żelechowski⁴⁾, a częściowo nawet Szuchiewicz⁵⁾. Sporo wyrazów hu-

¹⁾ Co do bliższego opisu geograficznego por. t. I monografji W. Szuchiewicza «Huculszczyzna» (= Sz. Huc.). Dzieło to ukazało się 1) w języku ruskim (Mater. ukr.-ruśk. etnol. t. 2, 4, 5 i 7, tom piąty osobno), 2) w jęz. polskim (wydawn. Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie, w 4 tomach). W przedmowie do wydania polskiego (t. I, s. VIII) twierdzi autor, że jest ono obszerniejsze od ruskiego.

²⁾ W tomie V 26—35. Kraków, 1880.

³⁾ Lwów, 1881.

⁴⁾ Żelechowski E. Малоруско-німецкий словарь. Lwów, 1886. Tytuł pracy Gregorowicza nie został tam wymieniony, podano tylko pod skrótem Gr. (str. VI) imię i nazwisko autora.

⁵⁾ Sz. Huc. wyd. pol. IV 352—63, wyd. rus. V 280—96. Świad-

culskich zebrał też J. Werchratski w przyczynkach do słownika południowo-ruskiego¹⁾, których znaczna część dostała się stąd do słownika Hrinčenzenki²⁾. Wiele materiału surowego dla dialektologii huculskiej znajduje się w dziełach niektórych autorów ruskich (Fed'kowycz-Hordyński, Chotkiewycz i i.), częściowo też polskich (J. Turczyński³⁾, szczególnie zaś w zbiorach etnograficznych (Kolberg: Pokucie, Mater. ukr.-ruśk. etnologji [= Mat. etnol.], Etnograficznyj Zbirnyk [= Etn. Zb.]), a nawet w pismach publicystycznych (np. w gazecie Hromadskyj Hołos). Naogół jednak materiał ten zwykle jest dla dialektologa i językoznawcy mało użyteczny. Nie mówiąc już o pracy Kaindla⁴⁾ i poprzedników jego, wspomnę, że np. w monografii Sz. Huc. zaniedbano prawie zupełnie oznaczyć w tekstach z opowiadaniem akcenty, jak gdyby w tym względzie nie było wątpliwości⁵⁾, teksty gwarowe oddano tam pisownią literacką tak różnolicie, że nawet do nakreślenia zasięgu poszczególnych cech fonetycznych zupełnie się one nie nadają, a cóż dopiero mówić o wydobyciu podłoża językowego, na jakim gwary te się opierają. Podany tamże (I 33-6) krótki opis dialektu jest bardzo nierównomierny co do wartości, a także charakterystyka gwar huculskich, którą na podstawie trzech początkowych tomów Szuchiewicza podał Łukijanenko, do naukowego poznania tych gwar prawie zupełnie się nie przyczyniła⁶⁾. Ciekawsze nieco, chociaż bardzo dorywcze, są uwagi Kopernickiego, który zauważył półpalatalność spółgłosek (przedniojęz.) przed *e y*, średnie *l*⁷⁾. Nie

czą o tem podobne formy i objaśnienia niektórych wyrażeń u obu autorów, a szczególnie wspólne niedokładności np. *farż'on* = intrygant zam. krętaacz, *cygan*, *prywyl* = pożytek zam. zysk, *zakotiesnyk* = kołodziej zam. dosł. zatyczka u osi (Radnagel, cf. Werch. Znad.), *urytnyj* u Gr. = dokuczliwy, u Sz. Huc. przykry zam. brzydki nudny...

¹⁾ Верхратский И. Знадоба до словаря южнорусского. Lwów, 1877. (= Werch. Znad.).

²⁾ Грінченко Б. Словарь української мови. Kijów, 1909.

³⁾ Por. wstęp do jego «Powieści huculskich». Lwów 1905, 1906, 2 t. Z dziesiątka utworów Turczyńskiego, osnutych na tle przyrody huculskiej, wymienił kołodziejczyk tylko «Straszną drużynę» (Bibliogr. słowianozn. pol.).

⁴⁾ Kaindl R. F. Die Huzulen, Wiedeń, 1894.

⁵⁾ Akcent huculski różni się nieraz od og.-małoruskiego (por. § 19), a o potrzebie oznaczania jego świadczy choćby ten fakt, że sam Szuchiewicz w dodanym do swej monografii słowniczku w dwudziestu przeszło wyrazach inny akcent podaje w polskim tekście, inny w ruskim.

⁶⁾ Лукьяненко А. М. Новые данные для характеристики Гучульских говоров (Изборник Киевский Т. Д. Флоринскому). Kijów, 1904. s. 91—105.

⁷⁾ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, wyd. Komisji antropol. Akad. Umiej. XIII 29—30. Kraków, 1889.

wchodząc bliżej w rozbiór poświęconych huculszczyźnie prac polskich, których spis podaje Kołodziejczyk¹⁾, ani też gwarowych prac ruskich, których wykaz znajduje się u Ziłyńskiego²⁾, zaznaczę, że z tych ostatnich najwięcej danych o dialekcie huculskim z obszarów Rumunii przynosi szkic Werchratskiego, pt. Дещо до говору Буковинсько-руського³⁾, o gwarach zaś na terenie Czechosłowacji niektóre informacje daje Bonkáló w opisie fonetyki gwary małoruskiej Rachowa⁴⁾.

Przy badaniu gwar huculskich ważną jest sprawa ich genezy. Pod tym względem cennymi są prace, które zajmują się stosunkiem słownictwa huculskiego (także nazw miejscowości, rzek, gór i t. p.) do języka rumuńskiego, np. uwagi Kałużniackiego w dziele wydanem wspólnie z Miklosichem (pod imieniem tegoż): «Ueber die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten»⁵⁾. W dziele tem wspomniano nawet o stosunku rumuńszczyzny do jęz. polskiego: Miklosich przyjmował, że oba te języki stykały się kiedyś ze sobą bezpośrednio, zdaniem zaś Kałużniackiego oddziaływały one na siebie tylko za pośrednictwem ruszczyzny. Odsyłając w tej sprawie do pracy Malinowskiego, który dowodził, że bezpośrednia styczność polsko-rumuńska miała miejsce na obszarach zachodnich (Podhale, Śląsk⁶⁾), zaznaczę tu, że Polacy sąsiedowali w przeszłości (przed pochodem Połowców za Karpaty), z przodkami Rumunów na ziemiach znacznie dalej ku wschodowi wysuniętych, mianowicie na obszarach ziemi Czerwieńskiej. Przemawiają za tem leksykalne resztki po Rumunach, znajdujące się nietylko u Huculów, ale też w gwarach ruskich wysuniętych dalej ku północy⁷⁾, a z drugiej strony dawna pol-

1) Kołodziejczyk E. Bibliografia słowianoznawstwa polskiego. Kraków, 1911, nr. nr. 3850.

2) Зілинський І. Проба у порядку українських говорів (Записки Н. Тва Шевченка, t. 117). Lwów, 1914.

3) Zbornik u slavu V. Jagića. Berlin, 1908, s. 423—32 (=Zb. Jag.).

4) Bonkáló S. A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös, 1910. Por. RS IV 319 nr. 292.

5) Denkschriften der Wiener Akad. der Wissensch., phil.-hist. Cl. XXX. Wien, 1880. Pracy tej nie znał Szuchiewicz, co wartość monografii jego obniżyło, por. Kałużniacki, JArch. XXVII 269.

6) Malinowski L. O niektórych wyrazach ludowych polskich. Rozpr. Wydz. Filol. Ak. Um. t. 17. Kraków, 1893. Por. też Wędkiewicz S. Zur Charakteristik der rumänischen Lehnwörter im Westslavischen (Mitteil. d. Rum. Inst. I. 262 n.) Wien, 1914.

7) Sporo śladów języka rum. w ziemi Czerwieńskiej zebrał Kałużniacki (op. cit.), ale ilość ich można powiększyć, a zasięg posunąć znacznie dalej na podstawie bliższego zbadania gwar Podola.

skość ziemi Czerwieńskiej¹). Faktem tym tłumaczą się też prastare pożyczki z polskiego u Huculów, np. *op^lec^ki*²), *k^larva* (w zwrocie: *ty star^lijⁱ k^larvo* 'ty leniu stary' — jak stpol. *karw* 'chudy wół', a nawet *karw* 'leniuch' (np. u Knapskiego), *kark*, *krak* 'krzak' (por. też(?) rum. *cracă* 'gałąź'), *prutko* 'prędko', i t. d., może też niektóre cechy fonetyczne: wylgłos bezdźwięczny, fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca, w pewnych wypadkach akcent odmienny od ruskiego, np. *tra^lig^lty* (lit. *tr^la^lty^lty*), *bar^lan*, *bar^lana* i t. d., *kit*, *k^lota* (por. niżej § 19) i t. d. Jeżeli zważymy, że późniejsze wpływy języka polskiego, widoczne w gwarach zach.-małoruskich (w słownictwie, morfologii)³), nie odbiły się w gwarach huculskich, to wymienione wyżej pożyczki stare i niektóre wspólnoty fonetyczne huculsko-polskie musimy odnieść do czasów bardzo dawnych, do okresu przed rozluźnieniem wzajemnych stosunków, kiedy istniała jeszcze styczność polsko-rumuńska⁴). Kwestja ta zasługuje na osobne zbadanie, a uwagi powyższe usprawiedliwiają chyba dostatecznie ważność ścisłych badań dialektologicznych, dowodzą też, że gwary dostarczą nam nieraz najcenniejszych wskazówek przy rekonstrukcji zamierchłej i — jakby się zdawało — zupełnie zatartej przeszłości. Szczególną wartość mają cechy subtelne, których przeciętnie się nie spostrzega, a więc też się nie ruguje. Wracając jeszcze do prac, które uwzględniają częściowo huculszczyznę, trzeba wymienić badania nad

¹) Brückner A. Dzieje języka polskiego³. Warszawa, 1925, s. 167.

²) Dyspalatalizacja *e* (*pec* 'piec') dowodzi, że wyraz ten zapożyczono jeszcze przed dyspalatalizacją małoruską. Por. podobnie u Łemków *pec*, ale np. GM. *piec*.

³) Por. Z deklinacji małoruskiej, PF. X 342 n.

⁴) Podany przez O. Densusianu spis pożyczek rumuńskich z jęz. polskiego uwzględnia tylko tę część słownictwa rumuńskiego, która istnieje na całym obszarze dakorumuńskim od końca XIV wieku (*Histoire de la langue roumaine* I 385—6). Słusznie zaznaczył St. Wędkiewicz, że wykaz ten wymaga bliższego rozpatrzenia (*Zur Charakteristik der rumänischen Lehnwörter im Westslawischen, Mitteil. der Rum. Instituts* I 266, Wiedeń, 1914), ale myli się P. Buzuk, który zupełnie hipotetycznie za źródło wymienionych tamże przez Densusianu pożyczek uważa język ruski (... *скорпи із української мови взято слова lan, cătuși...*), szczególnie, gdy na tej podstawie przypuszcza on nawet, jakoby w dalekiej przeszłości (в старовину) Polacy nie sąsiadowali z Rumunami tak samo, jak obecnie (Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини, Україна, 1926, ks. IV. s. 44). Negatywną odpowiedź na drugie przypuszczenie Buzuka dają gwary huculskie (cf. wyżej), ale także co do pierwszej hipotezy jego trzeba zauważyć, że przeciw ruskiemu pochodzeniu np. wyrazu *katuś* świadczy szczupły zasięg tegoż na obszarze ruskim (u Huculów).

leksykologią, np. Vasmera ¹⁾, Wędkiewicza ²⁾, R. Smal-Stockiego ³⁾, Scheludki ⁴⁾ i i. Badania te uwzględniają też mniej lub więcej kwestje fonetyczne, a parę cech wspólnych w tym względzie gwarom huculskim i rumuńszczyźnie zestawilem w rozprawce pt. «Ze stosunków językowych małorusko-rumuńskich» ⁵⁾.

Dla naocznego poznania gwar huculskich odbyłem wycieczkę w czasie feryj 1924 r. Przeciałem wtedy pieszo środek huculszczyzny, od Czarnego Potoku ⁶⁾ do Żabiego, i zebrałem nieco materiału leksykalnego. Drugi raz udałem się tam dwukrotnie w czasie feryj 1926 r.: raz spędziłem parę dni w Krasnoili ⁷⁾ i Hołowach, drugi raz w Hryniawie i w Fereskuli. Te trzy ostatnie wsi mają parafję w Fereskuli nad Czeremoszem Białym i zajmują najdalszy zakątek polskiej huculszczyzny, tuż na granicy z Rumunją, pod względem zaś gwary są do siebie bardzo zbliżone. Trzeba od razu zaznaczyć, że z powodu trudności komunikacyjnych, wielkiego rozprószenia siedzib, a wkońcu nieufności tubylców wobec każdego przybysza bliższe poznanie gwary było dosyć trudne. W czasie letnim mieszkańcy zajęci są w dzień powszedni najczęściej pracą koło siana, ale nawet w niedzielę, kiedy zbliżyć się pod cerkwią do żywo gwarzącej grupki Huculów, prawie wszyscy milkną lub są w słowach bardzo wstrzemięźliwi. Szczególnie typy, które mało w świat się zapuszczały i dla dialektologa byłyby najciekawsze, prawie zawsze są nieprzystępne i zamknięte w sobie. Praca w tych warunkach, bez pomocy inteligencji miejscowej, byłaby prawie niemożliwą, bo choć i przed nią trzyma się Hucul na baczności, to jednak umie ona łatwiej znaleźć do niego drogę. Z wdzięcznością zatem wspominam polecenia inspektora szkół w Kosowie p. E. Nowosada i pomoc nauczyciela w Fereskuli p. Ostapiuka, a szczególnie nauczycielki w Hryniawie p. inżynierowej M. Kizymowej. Umiała ona zręcznie zachować potrzebną swobodę ze swymi wychowankami, dzięki czemu udało się wydobyć od nich najwięcej cennych szczegółów o dialekcie hryniawskim. Ulga polegała wreszcie na tem, że do szkoły przychodziła młodzież

¹⁾ Vasmer M. Rumänisch-slavische Berührungen. RS. II 22 n. — Tenże: Kritisches zur neueren slav. Etymologie. RS. IV.

²⁾ Wędkiewicz St. Dialekt rumuński używany na ziemiach polskich. Encykl. Pol. t. III. 2. s. 449. — Tenże: Zur Charakteristik (cf. wyżej). — Tenże: De quelques emprunts du slave occidental au roumain (RS. VII 111 n.).

³⁾ JArch. XXXV 349.

⁴⁾ Scheludko D. Rumänische Elemente im Ukrainischen. Balkan-Archiv II 113 n. Lipsk, 1926.

⁵⁾ W księdze ku czci prof. Sobolewskiego. Leningrad-Moskwa (w druku). Por. też Sprawozd. Twa Nauk. we Lwowie, 1927.

⁶⁾ Wieś nad potokiem Czarnym, prawym dopływem Osławy.

⁷⁾ Na pd.-wsch. od Żabiego nad Czarną Rzeką.

z najdalszych zakątków wsi, dokąd osobno trzebaby iść parę godzin, by wreszcie nikogo nie zastać, gdyż Hucul przed obcymi najchętniej się chowa. Nie będę tu opisywał swych przygód, jak np. w Brusturach ani jednej osoby nie zastałem w domu, choć było po deszczu, a dopiero po kilku godzinach siedzenia na jednym podwórzu doczekałem się gosposi, która po krótkiej rozmowie (odwagi dodał jej wnuk miejscowego proboszcza) opowiedziała, że wszyscy w popłochu chowają tytoń, myśląc o mnie, że przybyłem jako strażnik tytoniowy (*levizor*) do wsi. i t. p., nie będę też zatrzymywać się nad treścią ciekawych wierzeń i powieści Huculów, które, mimo monografji Szuchewicza, dalekie są od wyczerpania - np. od Januszewskiego w Hołowach (Polaka, wywodzącego swój ród od Warszawy) słyszałem parę powiastek o motywie pokrewnym treściowo z «Gestami Romanorum», apokryf o drzewie krzyża św.(!) i t. d. , a przejdę wprost do opisu dialektu. Zajmę się niżej tylko częścią dialektów huculskich, a mianowicie gwarą wsi Hryniawa, Hołowy, Fereskula i Krasnoila (= Krl.), a ponieważ stykałem się też z osobami z Jablonicy, Uścieryk i Żabiego (= Ż.), więc opis poniższy można odnieść naogół do całego kąta, który leży w widłach między Białym i Czarnym Czeremoszem.

Wokalizm

A. Samogłoski bez zaokrąglenia warg.

§ 1. 1. Samogłoski małoruskie w porównaniu z językiem polskim odznaczają się nieco wyższym tonem właściwym. Cecha ta występuje również w gwarach huculskich, a więc także w gwarze Hryniawy i wsi sąsiednich (= Hw.).

2. Samogl. *a* w otoczeniu niepalatalnych ma rezonator wyższy, niż t. zw. *a* normalne, np. *ras* 'raz', *gaz'd'a*, *orat'i*, *s'kin'a* 'ściana', *pan'a* 'pani', *pokl'au* 'położył', *vatra* 'ogień' i t. d.¹⁾

3. Artykulacja *a* przed palatalną przesuwa się ku górze i ku przodowi (*ä*), dochodząc czasem do otwartego *e*^a, np. *täi* || *te'i* (≡ *ta i*) 'i', *zatyhr'äi* 'zagraj', por. niżej 7.

4. Stare *'a* podwyższa się zwykle tylko nieznacznie: akcentowane *'a* oznaczam przez *ä*, nieakcentowane przez *ä*, ale różnica między niemi jest bardzo mała. Fakt ten wyróżnia gwarę Hw. od dalszych gwar huculskich, od pokuckich, a szczególnie od naddniestrzańskich. W gwarze Hw. wymawia się: *do ca'ä*, *do c'isa'ä*, *do kiñc'ä* 'do końca', *xlop-c'äm*¹⁾, *na palc'äx*, *mołodyc'ä*, *zemn'ä*, *keruyc'ä* 'studnia', *połec'ä* 'półka,

¹⁾ Akcentu zwykle nie oznaczam, jeżeli pada na drugą zgłoskę od końca.

haryc'ä, *alt'yc'ä* pachwina u koszuli¹⁾, *brynž'ä*, nom. plur. (zbior.) *polovyc'lä* od *polov'e'k* 'jastrząb', *ces'lä* 'ta tutaj', *starš'ä*, *vaš'ä*, *tapč'lan*, *yz uż'lä* 'z weża' i t. d. Tymczasem bliżej ku Pokuciu 'a dochodzi do *e* (*motodyće*, *połyće*), a nad Dniestrem, np. w GM.²⁾, akcentowane 'a \Rightarrow *y'*, nieakc. 'a \Rightarrow *i* (*motodyci*, *kunyci*, *śiš'y'* 'ta tutaj', *do kińc'y'*...)³⁾.

5. Znacznie więcej podwyższa się 'a \Leftarrow *ja* (**e*): pod akcentem (szczególnie przed *u*) podnosi się do *é*, bez akcentu do *y'*, *y* lub nawet *i*, np. *už'ėti* 'wziąć', *už'ėu* 'wziął', *s'ėdu*, *ziėska* 'wiązka', *pozav'ėzuuuu*, *řet* 'rząd na konia', *potr'ės* 'potrząśł', *zač'ėla*: *xoğy'* 'chodzą', *nos'y'*, *č'ėly* 'ciele', *poğy'* 'ptaszę', *pes'y*, *horš'y'* 'garnuszek', *ly'hağut*, *č'iřiditi* (= *cy-řadyty*) 'wystroić', *proklikiš'ä zem'lä* 'bardziej przekłeta ziemia': wymowa 'a (\Leftarrow *e*) jako *i* najczęstsza jest w liczebnikach: *piė'tnac'ik* '15', *šišnac'ik* '16', *dvan'ac'i'kut'ny* '12 kątów', ale też *aw'ėie'k* || *devik* '9', *devienosto* '90'. Czasem jednak podnosi się także stare 'a do *é* lub *e*, np. *strilėti* 'strzelać', *tanul'ėk* (nazwisko: *Tanulak*), *s'ėke* 'różności', *s'ėkle ta tak'ė* 'takie i owakie (rzeczy)', *uvaž'ėti* 'uważać', *napou'ėie sy* i t. d.

Zaimek zwrotny *ša* 'się' wymawiają w Hw. jak *sy* (bez palatalności spółgłoski *s*), zapewne pod wpływem rumuńskiego *se* (*să*) 'się'⁴⁾.

6. Akcentowane *ja* przechodzi w *je*, np. *je'k* 'jak', *a'je* || *a'je'k* 'tak jest, a jakże', *je'ermarok*, *stoi'ėti* 'stać', *je'ic'a* 'jaja', *bo'jeu sy* 'bał się'. Nieakcentowane *ja* jest nieco wyższe, oznaczam je zwykle przez *je'*: *do je'rm'a*, *je'v'ėu sy* 'jawił się', *je'je'ec* 'jaj': nieraz ulega ono znacznej redukcji w *jo*: *trė v'oj'ki*, *jo'k'as bid'a* i t. d.⁵⁾. Zaimek 1. os. *ja* zwykle się nie zmienia⁶⁾.

7. Zamiast literackiego *a* występuje czasem *e* (nawet poza obszarem Hw.), np. *de'ėko*, *de'ėše* 'dalej', *vy'd'ėlyta sy* 'oddaliła się', *u'd'ėryti*.

¹⁾ Sz. Huc. podaje akcent na trzeciej od końca, ale w Hw. zapisałem też *alt'yc'ä*, co zgadza się z akcentem rum. *alt'i'ä* 'Verzierung an Bauernhemden'.

²⁾ Skrótem GM oznaczam swój opis gwary na północ od Halicza: Gwara małoruska Moszkowice i Siwki naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Lwów, 1926.

³⁾ W górskich okolicach Bukowiny panują zapewne stosunki podobne jak w Hw., por. Werchratski, Zb. Jag. s. 423, punkt 3: «Мина а в є як понайбільше в говорах галицько-руських: шепка, час, тєлє, в горах одна кож найчастііше удержалось а: шапка, час, тєли». Ostatnie przykłady trzebaby zapewne transkrybować: *š'apka*, *č'as*.

⁴⁾ Podobnie wymawia się na Bukowinie, np. Zb. Jag. 424: *po'bum ce* (*cu*) 'robi się', *u'icm ce...*, ale w huculskiej gwarze koło Rachowa w Czechosłowacji palatalność się zachowuje, por. Bonkáló (op. cit. 23): *babä yhraje š'ė* z on'ukamy, a jak my *š'ė* pol'yšyly (ib. 49).

⁵⁾ Podobnie zapewne trzeba rozumieć pisownię *ji* zam. *je* \Leftarrow *ja*, np. Etn. Zb. t. XXVI, str. XIII: *po'ic* 'paś', *za'ic* 'zając', *po'ka'icne*, *ik'ic* 'jakiś'.

⁶⁾ W gwarze Rachowa *ja* nigdy nie przechodzi w *je* (Bonkáló, op. cit. 46).

kr'epelka (lit. *kr'apelka*), *pü'u gr'ejceřü* 'pół centa', *pü'u terel'a* 'pół talerza', *femlelija* 'familja', *pr'eğidok*, *pr'eğidy*, *pr'ešyta uyt pr'eunukiü* 'praszczęta (dzieci) od prawnuków' (Ż.), *dest'ement* 'testament', *utebelu'lay* 'zaintabulował', *perest'as* 'nabożeństwo za spokój duszy': por. też *rerunok*, *v'gre.ru'ut*¹⁾, *uretucaty*²⁾, *zaptenyčucaty*³⁾, *pleneta*⁴⁾, *krešeń'lek* 'serdak czerwonny', *prebapka*⁵⁾ i t. p.

8. W niektórych wyrazach, szczególnie zapożyczonych, słyszy się *a* obok otwartego *e*, np: *sard'ak* || *se'rd'ak* (rum. *sărd'ac*), *saraka*, *dua se'raki* (rum. *săr'ac*), *ray'aš* || *re'a'aš* (rum. *ră'laš*), *mal'ai*⁶⁾ || *me'l'ai*⁷⁾ rum. *mă'lăi*, por. § 2. 5.

9. Drugorzędne *a* występuje sporadycznie przed *l n*: *anž'iner* 'inżynier', *ank'uz(s)* 'inkluz, moneta czarowna', *'alei* || *yl'ej* 'Eljasz' (według pojęć huc. 'duch boży, bóg')⁸⁾, *ard'an* 'Jordan, Trzech króli'. Czasem niezależnie, zdaje się, od zgłoski następnej, np. *arydnyk* || *grod't* 'czart' (≡ *irod* 'Herod')⁹⁾, por. też *ramatus* 'reumatyzm', *manast'gr* 'klasztor' i t. d.

10. Labjalizacji *a* przed *g*, występującej np. w GM., tutaj nie zauważyłem, sporadyczne wahanie między *o:a* najczęściej objaśnia się obniżeniem *o*, np. *tabi'uka* || *tobi'uka* || *tobi'tka* 'torba skórzana', cf. pol. *tobolek*, *karabuška* 'pudelko (od zapalek)' (może z *korobočka* 'króbeczka' *batal'eu*, *batal'ej*¹⁰⁾ || *botel'eu* 'matawka, krążek w maślnicy'¹¹⁾ (rum. *bă-tăl'ău* 'Schlägel, Quirl'), *katr'uc* || *kotr'uc* 'kąt z boku pieca' (rum. *cotruță* 'Schlupfwinkel hinter dem (Kachel) Ofen'), *katr'an* || *kotr'an* 'Riczka' 'szmatka do garnków' cf. rum. *cotreanță* 'Lumpen, Fetzen': czasem współdziałała w tem niezawodnie harmonja wokalna: *katar'e'as* 'Koperwas, witrjol', por. bukow. *kamanak* 'czapka', z rum. *comănac*, i t. d. por. § 5. 3

§ 2. 1. Samogłoska *e* (≡ *e, ɛ*) ma rezonator o tonie właściwym wyższym od polskiego *e* po twardej spółgłosce, więc *e* w *zem'la*, *us'ej*

¹⁾ Mat. etnol. XVIII. 91. Podane tam teksty zapisał Piotr Szekeryk z Żabiego nie podając akcentu, ale pozatem są to najstarsze jeszcze zapisy z gwary huculskiej w Hołowach i Krasnoili.

²⁾ ib. s. 100, 122.

³⁾ Sz. Huc. (rus.) III 119.

⁴⁾ ib. V 223.

⁵⁾ Etn. Zbir. XXVI s. XII.

⁶⁾ Sz. Huc.

⁷⁾ Werchratski, Znad. s. v.

⁸⁾ Por. Sz. Huc. V 1, 216 i i.

⁹⁾ Scheludko (op. cit.) sądził, że wyraz ten jest pożyczką z rum. *avid* 'suchy', ale już Weigand (ib. w przypisku) uznał to za rzecz niemożliwą. Podobnie niektóre inne zestawienia Scheludki są mylne, np. *aršak*, *be'uka*, *buz'a* i t. d.

¹⁰⁾ Werchr. Znad. s. 37.

¹¹⁾ Nie «beczułka» jak objaśnia Sz. Huc. (słownik).

'wszystek', *zeleny* i t. d., wyższe jest od *e* w polskich *zeschły*, *zebrać*. Naogół *e* w Hw. wyższe jest od *e* literackiego, a także np. od *e* w GM.: spółgłoski przedniojęzykowe przed owym *e* zachowały ślad słabej palatalności, np. *ufekt'e* 'uciekły', *na t'ertycy* 'na międlicy', *pi'etero* 'pięcioro', *wilicite* 'wyleczycie', *de'uj'e'k* '9', *z n'en'eu* 'z matką', *za mo'em* i t. d.¹⁾

2. Wyższy odcień samogłoski *e* zachowuje się szczególnie po *č*, *š*, *ž*, *ś* (\Leftarrow *šč*), *ž* (\Leftarrow *žž*), mniej może po *ž* (*ž'*): artykulację *e* można tu oznaczyć jako przednią, o położeniu języka średnim podwyższonym, np. *č'eh'lo* (ale też: *do č'oho*), *č'erteny* 'czerwony', *korč'em*, *splač'em*, *rubač'em* 'drwalem', *oč'e* 'ojcze', (*i-*, *i-*)*še* 'jeszcze'²⁾, *hošše*, *derevešše* 'trumna', *z dožž'em* 'z deszczem', czasem *už'e* || *už'e* 'już'.

3. Oba te odcienie *e* mogą wskutek harmonji wokalnej ulec dalszemu podwyższeniu, jeżeli znajdują się przed zgłoską, która zawiera *i* lub *u*, t. j. samogłoskę wysoką. Wtedy *e* podwyższa się prawie do *i*, co oznaczam przez *e'* lub wprost przez *i*, np. *č'e'm'u* 'dlaczego, czemu', *ie'm'u*, *te'm'u* 'dlatego, temu'³⁾, *č'im'os* 'czemś'⁴⁾; zmiana: *ie'i* \Rightarrow *i'i* \Rightarrow *i*, *iš'e* || *š'e*... występuje też poza obszarem huculskim, np. por. GM. § 11.

4. Napięte *e* występuje w zgłosce zamkniętej przez *u* lub spółgłoskę palatalną, np. *u p'érš'u*, *bér* 'kładka', *tép'ér*, *koč'eu*, i t. d.

5. Samogł. *e* przed zgłoską zawierającą samogłoskę tylną obniża się do *e'*, wtedy też palatalność poprzedzającej spółgl. przedniojęzykowej wzmacnia się tak, że można ją określić wprost jako koronalno-palatalną, np. *tr'e'ta* 'trzecia' (ale *tr'etyi*), *ú'e'na* || *ú'ena* (ale *z n'en'eu*), *s'e'str'a*, *ú'e'_dam* 'nie-dam', *ú'e'_ruš* 'nie rusz(aj)', *ú'e'_xok'liu* 'nie chciał': por. też *šaškir'ú'a* || *šeškir'ú'a* 'cyrkiel'. U wargowych przed *e'* palatalności nie zauważyłem: *ve'sn'a* 'wiosna', *dokume'nta*, *m'e'skały*, *sve'kla* 'burak' *mete'na muk'a* i t. d. Czy wymowa ta odbija wpływ jakiegoś dialektu rumuńskiego, nie można na razie stwierdzić, zauważę tylko, że w zapożyczeniach z rumuńskiego odcień ten jest dość częsty, np. *ú'e'gura* 'mgła' (rm. *ulegura*), *oke'ny* 'lorneta' (rm. *ochlan*) i t. d.⁵⁾

¹⁾ Ślad podobnej wymowy podwyższonej *e*, ze słabą palatalnością spółgl. poprzedniej, sięga nad Czeremoszem znacznie dalej ku północy, np. w notatkach z Rostok (pow. Wyżnica) podano: *вин идѣ маржину бити* 'on idzie...', *пльо нѣ ме ничьб казати* 'że nie będzie nic mówić' i t. d. (Etn. Zbir XXXIII 10). Cechę tę zauważył u Huculów już Kopernicki, który oznaczał to *e* przez *ě*: *něho*, *děn*, *u něvi ně buděm*. (Op. cit. s. 29): por. też RS. VII 95.

²⁾ Ibid. s. 11: *ни ліпшии* 'jeszcze lepszy': por. też w błędach uczniów: *čimny* zam. *čemny* 'grzeczny'.

³⁾ Także w tekstach wydanych już spotyka się: *тимунь*, *тиму*, zapewne nie od *tomu*, ale analogicznie do *ie'm'u*.

⁴⁾ Por. Mat. etnol. XVIII 94: *po čilidyncky* (od *čelad'* 'kobieta') i t. d.

⁵⁾ Chwiejność między *e'* i *e* znalazła niezłe odbicie w zapisach dotych-

6. W formach *mei* 'mej', *tucii*, *sucii*, *własci*, *vłasci* występuje *e* zam. *o*, ale objaw ten należy już do morfologii.

§ 3. 1. Samogłoska *i* występuje w gwarze Hw. (jeżeli pominąć rzadkie okazy *i* z prasłow. *i*, *i̯*) w nagłosie (cf. § 3. 5), czasem tylko na miejscu *ō*, najczęściej zaś jako kontynuacja *ě* lub wydłużonego *ē*, np. *s'ni̯x* 'śnieg', *lis*, *s'lip'ly̯i*, *c'cit*, *s'ino*, *řik'la*, *yz'im* 'zjem', *i̯isti* 'jeść', *ni̯s* 'niósł'. Artykulacja jej zwykle jest przednio-wysoka, a poprzedzająca spółgłoska jest koronalnie-palatalna (cf. wyżej), po *t*, *d* tylko silniejsza, np. *kisto*, *ponegiunok* (*đ* \Leftarrow *d'*) *gli̯č'ina*, *nečila* (cf. § 22. 2); po wargowych lub przed *r* zamiast *i* zostaje czasem dźwięk bliższy do *y*: *zyrn'la* 'zwierzyna', *pobl'yr* 'pobiegł', *dyr'la*, *d'yrka* (cf. GM. *gyr'la gy'rka*¹⁾).

2. Na miejscu wydłużonego *ō* zjawia się *i* tylko po *k* *g*, np. *ki̯i*, *ki̯ko*, *ki̯t*, *cerki̯č'la* (gen. sg. od *cerkor'ec* 'merezka'), ale nie wyłącznie, np. *yz* *yt'ky̯u* 'skąd'. Po wargowych *ō* nietylko zachowało wymowę *y*, ale łączy się z wysunięciem warg (słabszem, niż w niemieckim *ü*), szczególnie w początkowej części tej samogłoski, końcowa bowiem (odstęp) zbliża się mniej lub więcej do *y* || *i*. Dźwięk ten oznaczam przez *i̯*: w dotychczasowych notatkach pisano tu zwykle *y*, co w ośrodkach bardziej ruchliwych, bliższych cerkwi, a szczególnie miasta, przeważnie odpowiada rzeczywistej wymowie. W osadach odciętych od świata, położonych w punktach trudno dostępnych, zachowuje się wymowa starsza *i̯*, np. *mü'st* 'most', *fii'st* 'ogon' *u* *pü't* (\Leftarrow *cz podz*) 'na strych', *wü'n* 'on', *pü'st'u* 'pośle', *u* *liv'yi* *bü'k* 'w (na) lewy bok' i t. d. Przed palatalną przesuwa się powyższe *i̯* (różne zawsze od *y*) ku przodowi i wskutek zatraty wysunięcia warg dochodzi do *i̯* lub *i*, np. *vy̯it*, *vü̯t*, *vü̯t* 'wójt'. Proces ten objął stare *y* w prefiksie *vy-*, który często brzmi: *vi*, np. *vistynay*, *vi̯šta* 'wyszła', *vi̯n'esti*..., choć słyszy się też: *vi̯šušy̯u*, *vi̯c'mo'kau* 'wyrwał', a nawet *vi̯šou* 'wyszedł'. Po innych spółgłoskach w miejsce starego *ō* wymawia się w gwarze Hw. szerokie *i*, mniej lub więcej zbliżone do *y*, czasem z wysunięciem warg (jak wyżej po wargowych): spółgłoska poprzednia zwykle zostaje niepalatalna, np. *nys* (*nü's*) 'noś' (ale *ni̯s* 'niósł'), *ti̯i* 'łój', *por'yx* 'próg', *styx* || *stül* 'stół', *sy̯l* 'sól', *ply̯t* 'plot', 'plód', *vol'ny* 'wołów', *u* *ry̯k* 'po roku', *osy̯bno* *osibno*, *hry̯š* 'pieniądz', *pot'ym* 'potem': czasem spółgłoska poprzedzająca ma lekki odcień palatalności: *u* *po'lik* 'na potok', *s'ni̯p* 'snop', a bardzo rzadko nawet silniejszy: *tri̯ški* 'trochę', *gi̯k* (gen. plur. od *dog'a* 'dega').

czasowych, np. Etn. Zbir. XXVI: гелетка obok дялетка 'ćwierć korca', флетяв 'kawaler' (rm. *fläc'äu* 'Bursche'; u innych zapisywaczy (Sz. Huc.): *flekeu* (= *flek'leu*) i t. d.

¹⁾ Por. Etn. Zbir. XXVI, s. XIII: пидим (GM. *pid'im*) 'pójdźmy', дупа, спрник 'zapalka' i t. d.

3. Dźwięk *i* występuje też w *č'i* ($\leftarrow *ki$), któremu odpowiada literackie *čy*, a ponieważ literackiemu *ča* ($\leftarrow *kē$) odpowiada tu *čē* || *č'g'*, więc niema zmieszania *č'i* z *ča* w jednym *č'g'*. *č'g'*, które występuje w gwarach naddniestrzańskich (cf. GM. § 45. 3). Przykłady *č'i*: *č'itatī*, *pobič'i*, *g'liuč'ina*, *do peč'i* 'do pieca', *xtopč'iš'a* 'chłopczyska' (nom. plur.), *nač'itī sy*, *peč'ina*, *č'likolonok*, *zagl'ěž'itī* 'zapaść (mleko) klagiem', ale: *vinč'etī sy* ($\leftarrow vč'ncati sę$) 'żenić się', *miš'etī* 'mieszać' i t. d. Podobnie także w iteratywach: *viriz'etī* 'wyprawiać np. w drogę', *ukraš'etī* (iterat. od $-*krasiti$), a nawet *p'luž'itī* 'odstraszać'.

4. Nagłosowe *i* wymawia się najczęściej jak *g'* (średnio-podwyższone, środkowo-zewnętrzne *e*) lub wprost jak *y*, np. *toŋ g'ht'ou* 'ta igła', *g'hratī* 'grać', *g'hr'ec*, *g'rstyty* 'chrzcić', *ymš'g'k* 'meh', *g'neŋ* 'szron', *g'lan*, *y* 'i', *g'm'eŋ* 'pojmał', *gd'y*, *g'sceŋi slabostī* ($\leftarrow izo...$). Głoska *g'* (*y*) zjawia się czasem drugorzędnie: *g'zvinč'etī sy* ($\leftarrow sč'n-vč'ncati sę$), *ia yz'im* 'zjem', *yz doŋk'ou*, *ys toŋ* 'z ta', *yzo mn'ou* 'ze mną', *gst'ym* 'z tym', *ys č'isar'euou*, *pot'rafytī yt xaki* ($\leftarrow kč' xatē$), *gd g'čedevy* 'ku ojcu' ¹⁾. Powyższe *g'*, *y* (drugorzędne lub z *i*, *iu*) wymawia się często jak samogłoskę zredukowaną, która wyraźnej lokalizacji artykulacyjnej nie posiada, prawie jak *ə*: *ərk'ta* 'rzekła', *ərc'i* 'rzec', *əhr'ec* ²⁾ ³⁾.

5. Nagłosowe *i*, *iu* zachowuje się czasem w fonetyce międzywyrazowej, jeżeli wygłos wyrazu poprzedniego jest palatalny, np. *p'ereg'ilamy* 'przed świętem Eljasza', także: *vas'yl_ihnafuk'iu* 'Wasyl syn Hnatiuka'.

O zmianie nagłosowego *i* (*y*) w *a* por. § 1. 9: *aleŋ* || *g'leŋ*: imię to notuje Sz. Huc. czasem także w postaci: *liŋa* ($\leftarrow ihja$).

§ 4. Powyżej (§ 3) wymieniłem już kilka odcieni *y* $\leftarrow \bar{o}$. Oprócz tego występuje w gwarze Hw. trzy rodzaje *y*: 1) pod akcentem wymawia się *y* jak *e'* (średnio, środkowe, napięte *e*), 2) w zgłosce nieakcentowanej *y* występuje jako wyższe od poprzedniego (średnio-podwyższone, środkowe *y*), 3) w pewnych kategoriach, np. w zakończ. infin., ale także poza tem, występuje *i*, t. j. *i* przednie, wysokie obni-

¹⁾ Dźwięk *g'* zbliżony jest do rumuńskiego *i*, a ponieważ w alfabecie ruskim niema dlań odpowiedniego znaku, więc jedni zapisywacze oznaczali go przez *e*, np. Gregorowicz pisze: *emszynie*, *engerasz*, *erszczenie*..., inni przez *y*, np. Sz. Huc.: *ymšed'*, *yngerasz*, *yrstyty* i t. d. Por. Ze stosunków mrusko-rumuńskich.

²⁾ Owa redukcja czasem jest bardzo silną; tem tłumaczę też, że niektórzy zapisywacze zamiast znaku dla samogłoski podwajają tylko spółgłoskę, np. *zz'jist* ($\leftarrow zč'ist?$) Sz. Huc. V. 92, *zz'jila* (ib. 93), a nawet *z'jila* (ib. 88). Znaczenie apostrofu u tych zapisywaczy (np. *z'oruduaw*, *z'urytyty*, Sz. Huc.) niezupełnie jest jasne, zapewne oznacza on, że spółgłoska (np. *z*) wymawia się osobno, a więc z jakimś elementem wokalnym w rodzaju *ə*.

³⁾ O ewent. związku *ə* z przystępem mocnym cf. § 7, przypisek 1).

żone; spółgłoski przedniojęzykowe zachowują przed tem *i* słabą palatalność.

1. Pierwszy odcień (*e^o*) słyszy się najwyraźniej po wargowych, pod akcentem, np. *me^oš* 'mysz' (*meš* 'bedziesz' ma *e* o rezonatorze wyższym. jest bardziej przednie), *ve^ožu* 'widzę', *dy^oha^otī*, *pe^os'ma* 'pisma', *be^ou* 'bił', *cy spe^oš* 'czy śpisz', *me^ogla* 'kupa' (rum. *mîglă*, *măglă*), *be^ox* 'bym', *koto korč'm^o*, *be^ok* 'byk' (ale *bū^ok*, *byk* 'bok'); może nie tak silne jest obniżenie *y* po innych spółgłoskach, ale naogół jest dosyć wyraźne: *se^on* 'syn', nawet *s'e^onyĭ* 'siny', *do skin^o* 'do ściany', *č'ine^ota* 'uczyniła, urodziła'.

2. Drugi odcień odpowiada przeciętnemu ruskiemu *y*: *buly* (ale *but^o*) 'byli, były', *s'erdygusy* 'rozniewał się'.

3. Odcień trzeci (*i*) można określić jako *y* zbliżone do szerokiego *i*: *aĭce^otī sy* 'patrzyć się', *č'itī sy*, *ďite^ona*, *sokotīlī* 'strzec', *ad^oi* || *ad^oy* ($\Leftarrow a$ *dyuy*) 'oto', 'patrzno', *z'īm^oi* 'w zimie', *s'id^oi* 'siedź' i t. d. Po innych spółgłoskach trafia się *i* wyjątkowo: *mīxajto* 'Michał' ¹⁾.

4. Po tylnojęzykowych *k g x* akcentowane *y* brzmi jak *e^o*: *ruč^on'ī-k^o* 'ręczniki', *zapas^ok^o*, *sardak^o*, *kóžu^o*, *ž'ég^o* 'brudy, śmiecia'; *y* bez akcentu po *k, g* zbliża się do *i*: *u žy^oki*, *ptaški*, *do g^oyki*, *piški* 'piechota', *feleji* (rum. *f'elegă* 'Lumpen'), po *x h* zostaje *y*: *ptaxy* 'ptaki', *serej dorohy*, *rohly*.

B. Samogłoski z zaokrągleniem warg.

§ 5. 1. Artykulacja *o* przedstawia się naogół zgodnie z opisem Brocha, t. j. nieakcentowane *o* wyższe jest od akcentowanego ²⁾. Cecha ta wyraziście występuje w nagłosie, kiedy *o* podwyższa się do *u*, a ponieważ w gwarze Hw. *u* występuje często zamiast *u*, stąd w nagłosie spotyka się tu zmieszanie *o*) *u*) *u*. W odróżnieniu od gwar naddnie-strzańskich, w których podobne zmieszanie doszło najczęściej do *u*, czasem do zaniku tegoż (cf. G.M. § 22), tutaj przeważnie zachowuje się w nagłosie dźwięk zgłoskotwórczy, nawet przy zredukowanej *o* do trwania samogłosce, którą oznaczam drobnem *o* lub *u*. Cecha ta po-

¹⁾ W zapisach z Rostok (Etn. Zbir. XXXIII 10) infinitivus najczęściej kończy się na *-ti*: *xokiti* 'chcieć', *brati* 'brać', *zagy^oliti* 'zwabić', obok tego: *z^oikatu* *ci* i t. d. Tamże spotyka się inne charakterystyczne przykłady: *za t^oim* (lit. *za tym*), *od^oim* 'jeden', *t^oim* 'ty', i t. d. Por. też u Kopernickiego (op. cit. 29): *tī Pane nasz*, *zima*, *nižkamy* ($i \Leftarrow \bar{o}$), podobnie Etn. Zbir. XXVI.

Zauważył to również Chotkiewicz, który w powieści «Kamiana dusza», pisanej gwara huculską, używa np. takich wyrażen: *haĭ ti Bor pomarae* 'niech ci...', *ci ja t^o imo kay* 'czy ja ci co mówię', i t. d. Odbicie tej wymowy znajduje się też w błędach uczniów tamtejszych: *hrudij zam*, *hrudij*.

²⁾ Broch, Slav. Phon. § 131.

zostaje zapewne w związku ze skupieniem większej energji artykulatoryjnej w nagłosie, któremu towarzyszy pewne napięcie organów mownych, nadające samogłoskom odcień bardziej «metaliczny»; o energii tej może też świadczy częsty dosyć przystęp mocny, cofanie akcentu na zgłoskę początkową, a ewentualnie nawet udźwięcznianie nagłosu (cf. §§ 7. 1, 19, 20).

Występuje tu więc *u* zam. *o*: *un¹e^o* 'oni, one', *un¹o* 'ono', *utro¹ita* 'otrula', *utvoryt¹sy* 'otworzy się'¹⁾, a czasem też odwrotnie *o* zam. *u* lub *v*: *otr¹oba* || *utroba* 'wątroba' wnętrzości', *odov¹ec* 'wdowiec', *odovyc¹a* (≡ *vidovica*) *oserdy¹sy* 'rozgniewał się'; *o* || *u* w zapożyczeniach np. *pute¹ra* || *p¹ote¹ra* 'moc, siła' cf. niżej § 6. 4.

W związku z tem zapewne zamiast akcentowanego *u* trafia się *o*, np. *ka¹am¹otyt* (GM. *ka¹amutyt*) 'ma¹ci, be¹ta'; *kotkod¹akat¹i* cf. rum. *cotcodăci*.

2. W niektórych wypadkach podwyższenie *o* dokonało się wskutek harmonji wokalnej: *tum¹u* || *tóm¹u* (ale *t¹omu*), *č¹um¹u* 'czemu', *sób¹i tã¹i* *i¹um¹u wui¹vat¹i*, *ubut¹i* 'obuć', *uppušeny¹i* (≡ *ob-*); czasem pod wpływem języka rumuńskiego: *fasuli*, *barabuli*.

3. Akcentowane *o* obniża się czasem do *o^a*: *vo^aš* 'wesz', *pyt se¹lo^am*, *mo^atyt* 'prosi'; podobne obniżenie zanotowałem też w zgłosce nieakcentowanej, np. *do ho^arb¹a* (≡ *h¹orba*) 'do pagórka'; tem objaśnia się, że niektóre wyrazy mają czasem *o*, czasem *a*, np. *tab¹ũka* || *tobiũka*, *kara¹buška*, *batel¹ey*, *katr¹uc* (por. § 1. 10).

4. Niektóre wyrazy zamiast ogruskiego *e* mają *o*, zapewne dzięki wpływom obcym: *čistoũka*, 'czyściutka', *fũakor*, *vert¹opy* (nom. plur.), cf. rum. *virt¹op*, scs. *vr̃t¹op̃*, *skolce* 'szkiełko'.

5. Odwrotne zjawisko t. j. *e* zam. ogrus. *o*: *me¹i*, *tũe¹i* i t. d. zam. *mo¹i*, *tvo¹i*... por. § 2. 6. Zmianie nie uległo *o*, np. *žonoča* (GM. *žinoča*), *pozdoim¹ay* i częściej w podobnych warunkach. Wyjątkowo *o* zanika: *h¹ub¹o* zam. *holubo* 'niebiesko'.

§ 6. 1. Samogłoska *u* (szeregu tylnego, o położeniu języka wysokim) występuje w otoczeniu niepalatalnem. Po palatalnych artykulacja *u* przesuwana się ku przodowi do *ũ*, częściej ku *ũ*: *xoč¹ũ*, *č¹ũti*, *ve¹ž¹ũ* *triš¹ũk* 'wołowe oczko'. Jeśli zaokrąglenie warg znika, *ũ* zbliża się do *ĩ*: *tũ¹ĩn* 'tytoń' (GM. *tu¹un*), *hlĩb¹oko* 'głęboko'.

2. W instrum. sing. imion wygłosowe *u*, po zaniku interwokalicznego *ĩ*, przechodzi na *y*: *ruk¹oy* (liter. *rukoju*), *rik¹oy*, *ynč¹ey dorohoy*, *pyt ce¹y re¹po¹y*, *yzo mno¹y* 'ze mną' i t. d. Proces podobny znany jest

¹⁾ Sporo przykładów zmiany *o* ⇒ *u* daje Hnatiuk (Etn. Zbir. XXVI, s. XIII): кордун, курдун 'granica', ун¹а, гудувала, бурдюг, муцувати, дідучьку, кумпанії, припочовати 'spoczywać', видубути 'wydobyć', por. też u Chotkiewycza: припучовай 'spocznij' i t. d.

też z wielu gwar innych¹⁾, ale w Hw. występuje zanik, a przynajmniej znaczne osłabienie pełni głosowej wygłosowego *u* czasem także po zaniku interwokalicznego *u*: *smol^lou* (*smol^lo^u*) *s'rič^lku* (\Leftarrow *smolo^luu*). Podobną zapewne drogą z accus. sing. *h^lolouu* powstała forma *holou*, której używa się też jako nom. sing. dosyć często²⁾. Niektórzy inteligenci miejscowi (p. O.) zapewniali, że forma ta brzmi *holu* (*hol^lyt my^lu'e holu*), ale z powodu krótkiego pobytu w Fereskuli w swobodnej rozmowie nie zdołałem jej usłyszeć³⁾.

3. W nagłosie wskutek zmieszania *u*) *o*) *u* występuje często *u* lub nawet *û* (napięte), np. *ûs^le* (\Leftarrow *vs^le*), *us^lu cu burku*, *u župku* (*vz* z locat.), *u Fabuže*, *u hu^li*, *u lis* (*vz* z accus.) *utroryt sy* 'otworzy się', *utrojila* 'otrula'. Nawet po samogłosce czasem zjawia się podobne *u*: *zahnata y už^leta dro^lu*, *u onu^li*: zwykle jednak słyszy się wtedy *u* lub *u*: **kr^lau* || *ukr^lau*, *y *nes^lut*, *ab^le^l ny^l ub^le^lty*, *sū^lv^li y xaty* (\Leftarrow *u* 'koło'), *ho-riūka ukoc^lta* ('ko-). Zanik jest bardzo rzadki: *kika^lut* 'uciekają'. Zamiast *vz* nierzadko słyszy się *uu*: *uuod^lym seli*, *uuosen^ly* 'w jesieni', *uuobox ruk ax*, *u^les* (\Leftarrow *vs^le*)⁴⁾.

4. Samogl. *u* występuje często zamiast nieakcentowanego *o* (poza nagłosom nawet): *pu^luu* 'podał', *sut^luor^lyu* (*su* \Leftarrow *so* \Leftarrow *sz*, *su*-, *zu*-*stri^lty* 'spotkał', *supere^lka*, *suromota* 'srom': por. wyżej § 5. 1: *utr^loba* || *otroba*. Podobnie też w zapożyczeniach zamiast nieakc. *o* występuje *u*: *bur^lut* (rum. *bur^lut*, z węg. *b^lorkut*), *bur^le^li* 'chata w ziemi' (rum. *bord^le^li*), *čukur^li^li* 'skowronek' (rum. *ciocir^lie*), *kuk^luc* (rum. *coc^lu^lă*, deminutivum od *coc^lă* 'chleb'), *mu^lš^lia* (rum. *mo^lš^lie* 'posiadłość'), *burkny^le'a* 'bortnica' i t. d. Tak powstałe *u* zostaje czasem nawet po cofnięciu akcentu, np. *p^luhar* obok *p^loh^lar* 'kubek', *puhar*, *pu^le^lr^la* || *p^lote^le* (rum. *pu^ltere* 'siła, moc'), podobnie zapewne też *h^lucut* (por. GM. *h^locut*, ale plur. *huc^luty*)⁵⁾.

Przystęp i odstęp.

§ 7. 1. W gwarach ruskich rzadki jest przystęp mocny (por. GM. § 31), tymczasem w gwarze Hw., częściowo też w innych gwarach huculskich, występuje on dosyć często, szczególnie, jeśli samogłoska

¹⁾ Werchratski, Zb. Jag. 429; GM. § 30 i i.

²⁾ Formy *holou* używa też Fed'kowycz, Chotkiewycz i i.

³⁾ Notuje ją jednak, zapewne za Szekerykiem, Hnatiuk (Etn. Zbir. XXVI s. XVI) «голуб а навіть голу — очевидно зам. голубе, голу^л».

⁴⁾ Por. np. Sz. Huc. w opowiadaniu 29: abys *u^lu^lsi* wystynaw, mi^lsto *u^lu^lse* sy zbuntowało, wyn stratyw *u^lu^lže* 'on wytracił już' i t. p. Fed'kowycz pisze nawet *uv* zam. *u*, np. Так то в нас *y-b* УЦІВ [Huculów] БЕТЬ-СЯ (Korol Hucul, opracow. pierwsze).

⁵⁾ Co do pochodzenia tej nazwy twierdził początkowo Kałużniacki, że «ganz gewiss vom rumun. *ho^lul*, tüchtiger, Kriegslustiger Mann, Räuber» (Miklosich, Wanderungen s. 16), ale potem skreślił on ten wywód bez bliższych

nagłosowa jest pod akcentem, np. *ˈadam ɨ ˈɛua* 'Adam i Ewa', *ˈaltɨc'a*, *ˈaie* (por. niżej *aie* || *aiek*), *ˈutɨɨ* 'wąty, słaby', *ˈuki bykɨ* 'produzione byki (do pracy)', *ˈuʒ'e* 'już', *ˈahraie* 'gra', *uon'a ˈarkɨ'a* 'ona rzekła' ¹⁾. Zapewne też przystępem mocnym trzeba objaśnić, że istniejąca tu międzywyrazowa fonetyka udźwięczniająca czasem się nie zjawia przed otwartymi ²⁾, np. *čeres ˈadama* (ale *cez_rɨk*, *čerez rik'u*), *kit ˈannyci*. *spik ɨ porubɨau*, *xlip ˈu pič* 'chleb (dali) do pieca', *uouk ɨʂou*.

2. Częste w gwarach (nie tylko ruskich) protezy przed samogłoską (*h*, *u*, *i*) występują tu rzadziej (np. *hambɨař* 'śpichlerz', ale *oznyc'a* 'oźnica' [u Reja]), co objaśnia się przystępem mocnym albo nawet tylko przystępem słabym. Ten ostatni występuje tu również często, a wtedy stojące obok siebie samogłoski (wygłosowa i nagłosowa) nie odcinają się jaskrawo, jedna przechodzi w drugą bez przerwy w drganiu więzadeł głosowych, ale też bez elementów drugorzędnych, zmienia się tylko kształt rezonatora ustnego np. *na_obɨt* 'na obiad', *šo_unɨy zrobeɨty*, *roznookiɨ* 'zezwoty' ³⁾; podobnie nie zmienia się spółgłoska wygłosu: *yz_onnɨoi* 'z jednej'.

3. Sąsiednie samogłoski ulegają nieraz pewnym zmianom, a mianowicie: 1. redukują się nieco, np. *do_ˈpreʂkiɨ*, *naˈčiti sy*, *ygid_ichˈo_zmɨt*, 2. czasem mają protezę: *samouɨuk* 'samouk'. Tendencja przeciwna, tj. dążność do zachowania samogłosek w podobnych warunkach, jest zapewne silniejsza, dlatego też rozwijają się czasem samogłoski drugorzędne, np. *koukɨkɨ*, *ku-* || *koukɨkɨ* 'koleczyki', por. strus. КОТКИ ts. ⁴⁾, pol. *kietać się* 'chwiać się' ⁵⁾; por. też *špih'un* 'szpieg', a nadto koło Nadwórnej: *korohuɨai*, *korohuɨai* ⁶⁾. Spółgłoski odczuwane jako protetyczne czasem się mieszają: *čah'un* || *čauɨun* 'baniak', *naɨiha* || *naɨiia*; stąd może wy-

objaśnić (ibid. 66). Za tym wywodem skłania się jednak potem Kaindl, Huczulen s. 3 i 42. Fed'kowycz, największy poeta huculski, łączył nazwę Huculów z dawnymi *Uzami* (*Oɨuz* || *Guz* || *Uz*), urobiwszy (pod wpływem wymowy niemieckiej) z *Uzen* formę *Ucy*, por. np. w jego wierszu «Korol Hucul»: «Nu-te *Ucy!* [= Huculi], hodi spaty...», w wierszu p. t. «Nova sicza»: «u hradi czornych *Uciw...*» Idąc potem dalej w tym kierunku, identyfikował on ich z sąsiadami Uzów, t. j. z Połowcami, por. np. «*Hucul Newir Połowczanyn...*» a w końcu, w drugim opracowaniu wiersza «Korol Hucul» (z r. 1886), już z *Gotami*. Przypuszczenia te na razie są bezpodstawne, ale późniejszy domysł Szuchiewiczza, jakoby nazwa *Hucul* została przeniesiona na ludzi z nazwania pewnej rasy koni górskich (Sz. Huc. I 32), jest wręcz nieprawdopodobny.

¹⁾ Por. Broch, Sl. Phon. 188 o przystępie w jęz. bułgarskim.

²⁾ Brak udźwięcznienia wygłosu przed dźwiękami z przystępem mocnym objaśnia się oczywiście tem, że przystęp jest właściwie spółgłoską (krtaniową) bezdźwięczną.

³⁾ Por. np. Sz. Huc. *poobɨnaɨ*, ale w GM. *poɨptynɨau*.

⁴⁾ Срезневский, Матер. слов. др.-русск. языка, s. v.

⁵⁾ Brückner, Słownik etymol. jęz. pol.

⁶⁾ Liter. *korovɨai* 'kołacz weselny'. Por. też w GM. s. 23: *pihoɨyry* 'pionierzy'.

szła postać: *sverbytos* zam. *sverbytos* || *sverby(h)us(-z)* 'głóg'. Por. karp. *kahu* ← *ka(ž)u*, *dohity*¹⁾ ← *do(i)ity*, *pokr¹ahaty* 'pokrajac', *stohačka*²⁾.

Zanik *v* nagłosowego jest nie tylko wynikiem wymowy jego jak *u* (cf. § 11. 3), ale też zmieszania z przystępowem *u*, np. *oznes¹eniie*, *ozmet*, *otroba*.

4. Akcentowane samogłoski wygłosowe mają czasem odstęp mocny, tj. słyszy się artykulację jakby urwaną w krtani, np. *n¹e^a* 'nie', *h¹e* 'jak, co', *a¹i^e* (|| *a¹i¹ek*) 'tak jest'³⁾, *ak¹e^a* (|| *ak¹e^ac*) 'wykrzyknik, którym odpędza się bydło': często słyszy się go w wokatiwach skróconych: *ie¹ta¹* || *ie¹ak¹* 'Eljaszu' i t. d. (cf. niżej § 9. 2). Czy i o ile ze sprawą tą pozostaje w związku 1) zjawienie się spółgłosek drugorzędnych w wygłosie, np. *davik* || *davi* 'dziś rano' (scs. *davè*), *pislek* 'potem'⁴⁾, *te¹m¹ui* 'dłatego'⁵⁾, 2) zanik spółgłoski wygłosowej w 3 os. plur. konjug. na *i* (*syg¹i^e* 'siedzą', *pros¹i^e* 'proszą...') a także w słowach: *da¹g¹i^e* 'dadzą', *u¹g¹i^e*, *zo¹k¹i^e* — to trudno się wypowiedzieć na razie⁶⁾ (por. § 20. 3).

Harmonja wokalna.

§ 8. Jako przykład harmonji wokalnej wystarczy wspomnieć: *ma-nast¹yr¹*, *tèp¹òr¹*, *tóm¹u* || *tum¹u*, *ie¹m¹u*, *è¹um¹u*, *na tyn¹u*, *cu¹uvati*, *u z¹im¹i* (ale *zyn¹u*), *odov¹ec*, *otr¹oba*, *uppušena*, może też *de¹leko*, *s¹e¹str¹a*, *fem¹eli¹a* i t. d.⁷⁾. Przy akcencie ekspiracyjnym objaw to zupełnie zrozumiały.

Redukcja, skrót, haplologja.

§ 9. 1. Jako dalszy skutek akcentu ekspiracyjnego występuje osłabienie zgłosek nieakcentowanych (redukcja), a w końcu nawet ich zanik. Oto parę przykładów, znanych częściowo także z poza obszaru huculskiego: *trā* || *traba* 'trzeba', *kā*, *kē* (← *ka(ž)e*) 'mówi rzecz', *k¹a¹u* 'mówię', a *u¹yn ke*: *vy k¹aly* ... 'a on rzecze: wy mówiliście...', *bo¹u* 'bogu', *nič¹o* (← *ničo¹o*), *pom¹ai byx* 'pomagaj Bóg' (stare pozdrowienie huculskie), *pšou* (← *pyš¹ou*), *hlub¹o cvyt¹et* (← *holubo*...) 'niebiesko kwitnie,

¹⁾ Ogonowski. Stud. s. 63.

²⁾ Werchr. Znad. 51; Die ruthenisch. Mundarten, s. 516 (Oester. Monarchie in Wort u. Bild, Galizien, 1898).

³⁾ Jako przysłówka twierdzącego używa się prawie na całej huculszczyźnie także wyrazu *io* 'tak jest'.

⁴⁾ Mat. etnol. XVIII 100, 110 (шчлеть того 'według tego') i i.

⁵⁾ Por. u Chotkiewycza: дєлнѣ 'dalej'.

⁶⁾ Odstępem tłumaczyłbym postać zapisaną przez Chotkiewycza (jeśli jest ścisłą): то та'ек би сказати, gdzie *ta* ← *tak*, cf. *ie¹ta¹* || *ie¹ak¹*. Por. Broch, Slav. Phon. s. 188.

Inaczej zapewne trzeba objaśnić zanik wygłosu po spółgłosce, por.: *aš¹ tu¹ z lisa šos šeles¹(k)*, *sme¹r¹(k) skosoju uže y iēs¹(k)* (wyjątek z wiersza deklamowanego w szkole hryniawskiej).

⁷⁾ Por. wyżej § 1. 8, § 2. 3, § 5. 2, § 6. 4; GM. § 37.

k'ah(a)nec, *sehorku* || *seh'orič'ka* 'tego (siego) roku', *zvyru'a* 'zwierzyna', *šter(y)nac'ik* '14', *ž'uryny*, *ž'or(y)ny* obok *žum'aryny* (Berezów W.), por. rum. *jumară* 'skwarek', *poč'kaj* 'poczekaj' (por. też odwrotne zjawisko: *č'ič'ika*, § 12. 5), *ad'i* || *ad'y* (≡ *a dy'y*) cf. GM. § 38, *stā na viki bo(h)u* (≡ *stava...*), *ytt'ak* (≡ *y ygd'tak*) 'a potem', 'a następnie', i t. d. Zwroty zmechanizowane upraszczają się jeszcze dalej, np. *o'nac'a* lub *uo'no'ca* (≡ *vo im'ja otca...*), *ny'rost'ovyty* (Cz. Potok) lub *losox'lovyty* (Prawda XII 53) zamiast (cerk.) *lyxost'ovyty* 'kłać'.

2. Dostycie znamienne jest zanik samogłosek wygłosowych, np. *seholit* 'tego lata', *pered'u'er* 'przedwczoraj' (ale *u'er'a*), *holou* (cf. § 6. 2), *poz'a_uš* i t. d. Niektóre przykłady są także poza obszarem huculskim: *tyš'* (-e, -ń, -ki) 'tylko', *xoč'* (-eš). Szczególnie typowym dla gwar huculskich jest zanik zgłosek poakcentowych w wołaczach od imion własnych, np. *dme'* (Dmytre), *hry'* (Hryciu, Hryniu), *yv'a'* (Iwane), *iel'a'* || *iel'ak'* (Eljaszu), *ju'* (Jurku), *lu'* (*Lulijo* 'Juljo', Berezów W.), *ru'* (Ruziu, ib.), *mar'u'* *mar'i'* (Marusiu, Mariko), *mik'lu'* (Mikulo, Hw.) *nyk'lo'* (Nykoło, Berez. W.), *pa'l'a'* (Pałahno), *pa'r'a'* (Parasko), *ta'n'a'* i t. d.¹⁾ Podobnie czasem od imion pospolitych: *xlo'* *xlo'* (≡ *xłope*) 'człowiecze', 'hej ty', *bra'* 'bracie', *klj'* 'klempe' (wołanie na krowę) i t. d.²⁾

3. Wyrazy obce dostosowują się zwykle do bardziej swojskich grup dźwiękowych, ulegają nieraz skrótom lub przekręceniom: *anh'e-ti'e* 'ewangelja', *kapy'lacia* 'kapitulacja' (cf. GM. § 39), *katarv'as* 'koperwas', *tekimacia* 'legitymacja', *iednor'at* 'jenerał', *okoman* 'ekonom', *par-suna* 'persona', *rozodencija* 'rezydencja', 'mieszkanie proboszcza', *frašty-klant* 'dowcipniś, bajarz', *ramatus*, *termik*, *na_c'ly'i t'ermity* 'na tym terminie (sądowym)', *vai'l'o'* (z rum. *vai*, *aole'o* 'o wehe!') i t. d.

4. Niektóre skrócenia można podciągnąć do kategorii t. zw. haploglogji: *stanisl'au*, — *s't'aua* (≡ *stanislawyju*, *-st'auoua*), *s't'avaj'su* (≡ *stava Isusu...*).

Konsonantyzm.

§ 10. W gwarze Hw. obok spółgłosek niepalatalnych istnieje odpowiedni szereg palatalnych, ale stosunek jednych do drugich przedstawia się inaczej, niż w gwarach pozostałych, gdyż 1) wargowe nawet przed *i* z *ě* pozostają czasem niepalatalnymi, a tembardziej więc przed *y* (*ü'*) z *ō*, mającym wysunięcie warg (*mü'st* 'most', cf. § 3. 2), 2) palatalne *ł d' ⇒ k' g'*, stąd nastąpiło zmieszanie *ł d' ⇒ k' g'* z widoczną przewagą artykulacji dorsalnej, co jest bardzo znamienne, gdyż 3) palatalne odpowiedniki spółgl. *s z c z* mają artykulację koronalną (*snas'k*, *-sty* 'oś',

¹⁾ Por. też Sz. Huc. (pol.) I 36; Werchr. Znad. s. v.

²⁾ Bonkáló daje przykłady skrótów silniejszych: *ma'* (Hw. *mam'lo'*), *ńě* (≡ *ńěnu*), *šte!* (Hw. *štel'a'*) 'Stefanie' (Op. cit. 46).

gaz'g'i, ale np. GM.: *gaz'g'i...*), a nadto podobna palatalność występuje tu nieraz drugorzędnie, czego nie ma gdzieindziej, np. *fos'tle'* (GM. *fos't'y*), *ros'trilét'i* 'rozstrzelać', *paškudna* i t. d. Inne cechy konsonantyzmu Hw. są niemniej charakterystyczne, np. wyraźna miękkość spółgłosek powstałych z pierwszej palatalizacji *š', ž' č', č'*, palatalność *č'*, przejście *šč ⇒ š', žž ⇒ ž', (šč ⇒ s)*, wygłos bezdźwięczny, fonetyka międzywyrazowa naogół udźwięczniająca, *v* tylnojęzykowe przed *k g, i i*.

A. Spółgłoski wargowe.

§ 11. 1. W gwarze Hw. istnieje opozycja wargowych palatalnych i niepalatalnych, ale odcień pierwszy jest o wiele rzadszy, niż w języku og.-mruskim. Niema go bowiem przed *y* \Leftarrow *o*, które do *i* nie doszło, np. *fü'st* 'ogon', *püst* 'post', *wü'z* 'wóz', *bü'k* 'bok', *pü'd* *uyku'o...*, a przed *i* \Leftarrow *ě* albo niema palatalności, co prawda dosyć rzadko, albo jest słaba tylko: *zyrn'a* 'zwierzyna', *prīb'ix(-byx)* 'przybiegł', *pyd'u piški* 'pójde piechotą (pieszki)' (cf. § 3. 1). Najwyraźniej jeszcze występuje słaba palatalność przy zwartych *p b m*: *binny'i*, *p'is'n'ä* 'pieśń', *s'm'ix*, a szczególnie: *mišić(!)* 'miesiąc', mniej zaś, jak mi się zdaje, przy szczelinyowych: *s'vidim (s'viġim)* 'świadom', *c'vit*, *na s'viki* 'na świecie'¹⁾. Przed innymi samogłoskami palatalność wargowych wydziela się w *i*, które po *m* najczęściej przechodzi na *ü*: *r'obiē* 'robią', *t'oujē*, *mn'eso* 'mięso', *mn'eko* 'miękko', *zemn'ä* 'ziemia', *kimn'g'* 'ciemie', *ymn'ē* 'imie' i t. d.²⁾

W sąsiedztwie spółgłoski palatalnej *ü(y)* zanika: *bêr* (\Leftarrow **brv*), gen. *beruy* || *ber'i* 'kładka'³⁾, *teplér* 'teraz' (\Rightarrow *-prv*), *s'iet'g'i (s'et'g'i)* 'święty', *na s'jēta* 'na święta', *z'jēska* 'wiązka', *obij'z'au* 'obwiał'.

2. Charakterystyczny dla zachodnich gwar mruskich dźwięk *f* występuje tu nawet zamiast *xv*: *fü'st* (liter. *xvist*), *futko* (lit. *xutko*) 'szybko', *forost* 'chróst', *foja* (\Leftarrow *xvoja*), *ufatiti* 'uchwycić', *sfatuvat'i sy* 'zrywać się', *falyti* 'chwalić', *fyla* 'chwila'. Również liczne są przykłady zachowania *f* obcego: *fustyna* 'chustka', *farij'on* 'cygan, krętacz', *floy* 'wilk' (dosłow. 'żółtek'), *förtuna* 'burza' (por. ukr. *xurt-a, -ovyna, xurtuna*), *š'tefan* 'Stefan, Szczepan' i t. d.: czasem jednak miesza się *x* z *f*: *šluxka* (GM. *šlufka*), *naxta* (cf. GM. § 41), obok *kufnū* 'kuchnia', *farvaty* 'Chorwaci', *fe* || *xe* 'nie', 'nie można'⁴⁾.

¹⁾ Twierdzenie St. Smal-Stockiego jakoby og.-mruskie wargowe były zawsze, a więc też przed *i*, niepalatalne, w znacznej mierze zgadza się z faktami wymowy tutejszej (Україна, 1926, 4 s. 188, Правописна справа). Por. jednak w innych gwarach, np. *vin vü* 'on wódł', *viter*, nawet *buġim* z palatalnością wargowych (GM. § 42. 1).

²⁾ Czasem *m* zanika, por. Sz. Huc. opow. 45: *rozžniakaty kulu* 'rozżuć' (\Leftarrow *rozžmiakaty* zam. *rozžviakaty*?).

³⁾ Częściowo zanik ten można łączyć z wpływem rum. cf. *treaz*, ses. *trēzvō*.

⁴⁾ Por. też Werch. Znad. *rafka* 'naczynie toczone na masło', 'jaszczyk' (Ż.) obok zwykłego *raxua, rakua, r'akūka* (§ 16. 3).

3. Szczelinowa *v* zachowuje najczęściej starą wymowę *u* lub *w*; sprzyja to zanikowi *v* w nagłosie, np. *odov'lec*, *otr'loba*, *'ozmet* 'weźmie', *losmero*: por. też powszechny w małorusk. wyraz *saxid*, w Hw. *sxyt* 'wschód'¹⁾. Zbliżona do *u* niezgłoskotwórczego wymowa *v* współdziałała zapewne przy zmieszaniu *v* (*u*) *u* (*u*) *u* (*uv*), np. *uū ob'lox* 'w obu', *uūonn'lo* 'zawsze', *us'lu* (\Leftarrow *vbsq*), *u xaty* 'u chaty' (cf. § 5. 1, 6. 3, 7. 3). W prasłowiańszczyźnie była ona, jak wiadomo, powszechną i wynikiem jej jest stara zmiana *ob* + *v*... \Rightarrow *ob-* (*obyćai*, *oboz*...); z gwary Hw. można tu zaliczyć także następujące przykłady: *obolikatī* (\Leftarrow *obvelk-*) 'ubierać', stąd nawet *rozbolikatī sy* 'rozbierać się'²⁾, *obory* 'dziurka do sznurowania «postolów» (chodaków)', *b'orsatī* (\Leftarrow *ob vors-*, pień zapożycz.) 'sznurować, ściągać'³⁾.

4. U spółgłosek wargowych trafiają się jeszcze następujące przykłady zmian: a) zmieszanie *m* z *u*, *w*, np. *zauknuti* 'zamknąć', *z'ak'gy* (\Leftarrow *zakym*) 'póki, zanim', *cygntar'* 'cmentarz', *zou'noū* 'ze mną' (Kosm.), ale np. *hum'lo* 'stodoła' (GM. *hun'lo* 'podwórze'); b) asymilacja *bu* \Rightarrow *mu*, np. *srimnyī* 'srebrny', *zrimnyī* 'zgrzebny' (cf. GM. § 41. 3), *m* \Rightarrow *n(w)*, np. *sumka* (\Leftarrow *sumka*) 'torba', *ys krezentu* 'z Kreisamtu' (por. rum. *mancă* 'mamka')⁴⁾: działa ona nawet na odległość: *neresnyč'a* (GM. s. 33: *meresnyči*). Sporadycznie przechodzi *m* \Rightarrow *n*, np. *napa* 'mapa', *napka*, możliwie pod wpływem rumuńskim (cf. rum. *nalbă* \Leftarrow *malva*), który w pewnych wypadkach jest niewątpliwy, np. przy zmieszaniu prefiksu *naī* z *maī* w stopniowaniu: *naīcetykyī* 'największy', *maībyršyī* 'większy', (rum. *mai* z posit. skrzyżował się z słow. *naī* przy compar.).

5. Zapewne obcy wpływ odbił się w przykładach z *b* zamiast *v*: *b'uženyč'ä* (rum. *b'ujeniță* 'geräuchertes Pökelfeisch', *tyrba* 'krew, jucha, posoka' (\Leftarrow *kerva?*), *valub* || *valūy*, *albička* 'żłób dla bydła' (rum. *valăū*, *albie* || *alvie*, węg. *valyu*), *karapk'e* (*p* \Leftarrow *b*) 'fujarka' (rum. *carabă*, *caravă* ts.); stąd też pochodzi objaw odwrotny (*v* zam. *b*), np. *prycyl* 'zysk', por. ros. прибыль; *tulup*, *-b'a* 'tułów' zapewne wprost ze wschodu z *b*.

W zapożyczeniach z rumuńskiego huculszczyzna zachowuje zwykle starsze stadjum fonetyczne, np. *todya* 'gruba deska', ale rum. *lodbă* 'Scheit, Kloben', por. też *bolfa*, *boufa* obok *golfa* 'rana' (Greg. i Sz. Huc.

¹⁾ Z powodu takiej wymowy *v*, a może też wskutek fałszywego dzielenia, mówią tu czasem *aršęya* 'Warszawa'.

²⁾ Dźwięk *b* (z *ob-*) odniesiono tu do pnia; jest to niewątpliwy przykład fałszywego dzielenia wyrazu. Podobnie obok *skor'něti* (z rum. *scorn'i* 'budzić') używa się *kor'něti*, odczuwając *s* jako prefiks.

³⁾ Por. Werchr. Znad.: заборсати, оборсати «оборсайко мені посто.п.» 'schnalle mir meine «postoly» (eine Art Schuhe) um'.

⁴⁾ Por. Sz. Huc. opow. 84: *Klynko* zapewne *Klynko* zam. *Klynko*.

słown.) rum. *bolfă* 'Geschwulst'¹⁾. Częstsze są tylko zmiany zgodne z fonetyką słowiańską, np. *katrajli* 'rodzaj krzewu, tawuła', rum. *caprafotă* 'Spierstaude', *bouta* 'sklep', *boutar* 'kupiec', rum. *boltă*, *boltăș*; porówn. podobne przejście $l(t) \Rightarrow u$ w swojskich wyrazach: *syngi* 'silny', *striubă* 'strzelba', *ves'liunji* 'weselny'.

Rzadkie przykłady przejścia $v \Rightarrow t$, np. *lapno* 'wapno', por. § 15. 4.

B. Spółgłoski przedniojęzykowe.

§ 12. 1. Przedniojęzykowe $t d s z \check{s} \check{z} c \check{z} \check{c} \check{z} n$ mają w gwarze Hw. odpowiedniki palatalne, czasem w dwu odcieniach. Jako objaw charakterystyczny trzeba podkreślić wymowę $t d s z n$ przed $e i$, która zdradza tu wyraźne ślady lekkiej palatalności (koronalnej), tymczasem wymowa og.-małoruska doszła w tej pozycji do zupełnej dyspalatalizacji. Z objawem tym łączy się też odmienna nieco artykulacja samogłosek $y e$ (por. § 2. 1, 5, 4. 3), np. *dive'ti sy* (lit. *dyvty ša*), *pe'sati* 'pisać', *ad'y* || *ad'i* ($\Leftarrow a d'ny$) 'patrz, oto patrz', *to'd'i* 'wtedy', *u'ek'te* 'uciekl', *(y)d n'em'u* 'ku niemu', *u z'im'i* 'w zimie', *s'id'i* (lit. *sydy*): e czasem obniża się ku e^a , wtedy palatalność spółgłoski nieco wzmacnia się: *do n'e'ho* 'do niego', *n'e'xok'iu* 'nie chciał', *ja u'z'le n'e'budu* i t. d.²⁾

2. Og.-ruskie $t d$ są tu bardzo silnie zbliżone do $k g$, mają więc artykulację dorsalną. W powstałym stąd zmieszaniu $t d$) $k g$ postać druga przeważa, np. *šis'k* 'sześć', *uk'ik* 'uciekl', *s'k'eti* 'ściąć, zabić', *per's'kiñ*, *kma km'enna* || *kma kmuš's'a* 'olbrzymia ilość' (dosł.: 'éma émiąca'³⁾), *park*, *-ty* 'szczęście, powodzenie' (rum. *parte*), *gid_y smerk* 'dział i śmierć', *ygit* 'idźcie', *u wo'gi* 'w wodzie', nawet: *gist'au* 'dostał', *lauka do gik* (od *doga* 'dęga, dąga'). Rzadsze są przykłady wymowy $k g$ jak $t d$ ⁴⁾. Przewaga $k g$ potwierdza się błędami uczniów, np. (podaję częściowo

¹⁾ Podobny stosunek gwary huc. do jęz. rum. por. § 13. 4 *zer*, *z'ema*.... § 17. 3 *tygañe*, § 15 *vatulka*, *filena* i t. d., a także por.: Ze stosunków.... Sprawozd. Twa Nauk. we Lwowie, 1927.

²⁾ Prof. Rozwadowski podobne objawy słabej palatalności zauważył w jęz. bułgarskim (Przyczynki do fonetyki bułgarskiej, RS. IV 55 § 202).

³⁾ Werchratski zapisał ten zwrot z okolic Lwowa w postaci: *mał mušča* i objaśniał go jako 'reiche, wohlhabende Mutter... \Rightarrow sehr viel' (Znadob. s. 35). Nietylko więc podzielił go fałszywie, ale nie dosłyszał śladu początkowego t ; por. podobny objaw w wymowie Huculów: *č'ut* \Leftarrow *tčut* 'tkają' (tkacze).

⁴⁾ W zapisach etnograficznych Szekeryka (Mat. etnol. XVIII 86 n.) zachowano zwykle $t d$: *приходе, діти, дівка, тежко* || *книшко* (s. 90), *темыє*. В хаті..., ale zamiast k użyto przeważnie t : na *бите* (88) 'na wieki', *теннув* (89), *тенне* || *кинне* (90) (od *kud-aty*. -*nuty*). *лехти* || *легки* 'lekkie', *тече* (115) 'kiśnie' i t. d. Tymczasem w Etn. Zb. XXVI s. XIII (materiały huculskie przeważnie od tegoż Szekeryka, opracowane przez Hnatiuka) oznaczono przeciwnie zmianę $d \Rightarrow g$ jako bardzo częstą.

w transkrypcji): *poky* zam. *poła* 'ptaszę', *lyske* 'liście', *na sviki, horogit* 'grodzą', *vyžaki* 'wyżęte', a nawet *spivajuk* 'śpiewają'. Co do niektórych innych gwar w tej sprawie por. GM. § 44. 1.

3. Upodobnienie grupy *st zd*, które w gwarach z przewagą artykulacji dorsalnej wyraziło się w asybilacji (*śc źż*), tutaj doszło tylko do *s'k z'g*, tj. pierwszy komponent ma koronalną, drugi zaś dorsalną palatalność, pierwszy pozostał przedniojęzykowym, drugi zbliżył się do kategorii tylnojęzykowych: *gaz'g'i* (dat. i loc. od *gazd'a*), *u hniž'g'i* 'w gnieździe', *mas'k'é* 'maszczą' (GM. *maśc'lyt*), *pus'k'i* *opre'ski* 'zli opryszkowie', *s'k'ec* 'zdjął, ściągnął'. Dość liczne wypadki drugorzędnego zmiękczenia *s z*, np. *pas'ti* (lit. *pasty*), *fos'ty* 'ogony', *pus't'e'u*, *-s't'e'ta* (lit. *pustyū, -ta*), *pus'te* *houoryš*, *pos't'e'hlo* (lit. *postyhlo*), *namas't'e'u*, *ros'tri-l'eti* 'rozstrzelać', *roz'g'il'e' nas* 'rozdziel nas', *uz'dr'iyu*, a szczególnie: *pas'kuda*, *pozys'kat'i*, *pas'k'e'* (GM. *pask'ly**), *zapas'k'e'* 'fartuszki' i t. d., można tylko częściowo objaśnić asymilacją regresywną, w znacznej bowiem części, jak w przykładach np. ostatnich, są one niejasne. Lekka palatalizacja *s z* zjawia się, dzięki asymilacji, także przed innymi dźwiękami: *kyas'n'e' motok'o*, *na ves'n'li*, *yz'ž'iyu* 'zjadł', *z'ity* 'zjedli, zjadły'.

4. Dyspalatalizacja *ś ź* w gwarach huculskich ma zakres szerszy, niż w og.-małoruskiem, występuje nie tylko przed *e i*, np. *ces* (lit. *sej*), *se'ny'i*, *syvy'i*, ale też w wygłosie, np. *kon'ec*, *kup'ec*, *šev'ec* (gen. *šev'c'ia*), *uy'es*, *ces*, *des* 'gdzieś', *u čim'os* 'w czemś', *kud'ys* (ale wyjątkowo, jak się zdaje, *mis'ic* z palat. *č*), a nadto przed *u*: *motodycu*, *połovycu* 'polówkę', *stužinc'u* 'galarety', *cu* || *cy's'u* 'tę', *ocud'a*, *sud'a* 'tędy', *us'u bryngu* 'wszystką bryndzę'; podobnie też: *pracuvat'i*, *cutuvat'i*, *dancuvat'i* 'tańczyć', *cycka* (GM. *čicka*). Przed *a* dyspalatalizacja jest częściowa, tj. właściwa gwarze słaba palatalność koronalna się zachowuje: *ratc'ä* 'radca', *cy's'a* || *c'ä zata* 'ta chałupa', *al'tyc'ä* (§ 1. 4), *šišnac'ik*, *dva-c'ik* (§ 1. 5).

5. Powstałe w czasie pierwszej palatalizacji spółgłoski *š ž č ž šč. žž*, które w ruszczyźnie uległy w znacznej mierze stwardnieniu, zachowują tu wyraźną palatalność, chociaż nie wszystkie w równej mierze. Naogół można stwierdzić, że dyspalatalizacja zjawia się częściej u szczelinowych, niż zwartych, więcej u dźwięcznych, niż bezdźwięcznych.

Najsilniej odbija się palatalność w grupach *šč žž* (*śc*), które tracą zwykle komponent zwarty i brzmią jak długie *š, ž* (*ś*), np. (*i*)*še* 'jeszcze' ¹⁾, *pyš'it* 'piszczy', *najpuš'ij* 'najgorszy', *dort'orš'ina* 'lekarstwo' ²⁾, *ne-šes'ke* 'nieszczęście', *yršen'i* 'chrzczeni', *u h'orše* 'w garnuszek', *xlopč'iš'a*

¹⁾ Por. wyżej § 2. 2; Ogonowski (Studien 76) notuje z gwar huculskich: шыє, ші, шілі 'jeszcze'.

²⁾ Etnogr. Zbir. XXVI. s. XIII: Угорщина, Волощина.

'chłopezyska' (nom. pl.), *upušū* 'wpuszcze', *trīšūk* (\leftarrow *triščuk*) 'wołowe oczko' (ptak), *doš* 'deszcz'¹⁾, (*y*)z *dož'em* 'z deszczem', *uššēta sy* 'uszczała się' i t. d. Wyraźną jest też palatalność \acute{e} : *oč'i*, "noč'i" 'w nocy', *čisto* (por. § 3. 3), *č'e'm'u*, *č'er* 'Czech', *č'ort*, *č'ūtī*, *xoč'ū*, *tapč'ān* i t. d.; jeśli \acute{e} stoi w końcu zgłoski, to słyszy się po niem czasem jakby krótkie \acute{e} : *č'lička* || *č'ička* 'kwiatek', *ruč'(i)n'ik'le* 'ręczniki', *zn'ač'ino*²⁾, *plasočka*, *preč'ka* 'wypadek', *suč'ka* 'suczka' (zwykle przenośnie: 'ulicznica'), *brč'* 'nóż ostry (z kosy)', *mč'* 'miecz'. Dość wyraźna palatalność trafia się też u pozostałych szumiących: *starš'ā*, *perš'ā*, *hyrš'ā*, *meš'ā* 'padlina', z *už'ā* 'z węża', *bž'oly* || *bž'oly* 'pszczoły', *zagliž'itī* 'zapaść mleko kłagiem' i t. d.

§ 13. 1. Przedniojęzykowe w sąsiedztwie zachowują się jak w innych gwarach: ze zwartej przed zwartą (zwartoszczelinową) pozostaje tylko część początkowa (przystępowa) *uř'tak* (lit. *vid tak*) 'potem, następnie'³⁾, *č'ū* (\leftarrow *tč'u*) 'tkam': zwanie dość często przenosi się na następną szczelinową: *uř'cy* (\leftarrow *vid sy*) 'stad', *devič'e*⁴⁾ 'dziewięćsił' (rośl.), *oč'u* (*ot su*) 'tę', *umyč'ācy* (\leftarrow *umyč'iet ša*) 'umywa się' (cf. GM. § 43). Szczelinowa przed szczelinową lub zwartą asymiluje się: *krīššparku* (\leftarrow *kryž...*) 'przez szparkę', *yžžynkou* 'z żoną', *budežžytī* 'będziesz żyć': *šč'yrucala* 'zeczarowała' i t. d.

2. Niema też różnicy w sporadycznej asymilacji na odległość, np. *šuš'čik* (\leftarrow *sušak*) 'wrzód, czyrak', *šušyc'a* 'suchy smrek', *zašušucati*, *šteška* 'ścieżka', *paru tyšič*, *šišnac'ik* '16', *ša-*, *šeškirn'ā* (\leftarrow *šesterina*) 'cyrkiel' (gdyż obwód koła składa się z sześciu promieni), *šoš kažy* 'coś mówi'. Podobnie występują tu inne zmiany: *cy* || *čy*, *ceres* || *č'eres* 'przez'⁴⁾, *ser'en* || *šer'en* 'stwardniała skorupa na śniegu', *sers'k* (GM. *šerśc*), *zgura*, *žgura* 'sadza twarda' (rum. *sgurā* 'Schlacke'), *rzač'i* 'rzec', *zarz'au* 'zarzał', *žen'ėpyn* || *žen'ėpyn* (Sz. Huc. *ženipyn*) cf. rum. *jneapān*, *-pīn*: drugorzędne *t d* występuje: *uzdritī*; *zdrič'ok* 'żrenica'...; przejście *uš* \Rightarrow *uč*: *ynč'ā* (GM. *ynša*) 'inna', *vinč'uatī* 'winszować', *menč'e* 'mniej'; przejście zwartej przed zwartą na szczelinową: *bespešno*, *štiry* (ale *čyertyj* 'czwarty'), *koršma*.

3. Typową dla gwar huculskich jest skłonność ku asymilacji *dn* \Rightarrow *nn*, *tn* \Rightarrow *nn*, np. *onn'a paīa* 'jedna pani', *zanna* 'zadnia, tylna'.

¹⁾ Ogonowski (l. cit.): дошь, борышь..., ale notuje on też odwrotny objaw: дошчытко zam. дошытко 'łoszę'. Por. też rum. *borș* 'barszcz'.

²⁾ Etn. Zbirn. XXVI 226: аби вни були значіні. Identyczny dźwięk powstaje czasem wskutek redukcji $\acute{e}'e$, np. *zač'(i)k'ai* 'zaczekaj'. Podobnie rozwinęło się zapewne *nyūka* 'dziś' (np. GM.), które w Brusturach (pow. Kosów) brzmi *nlyū(ī)ka*.

³⁾ Podobnie zapewne trzeba pojmować pisownię: *vumax* (Mat. etnol. XVIII 91. 92. 100 i t. d.)

⁴⁾ Por. też Mat. etnol. XVIII 98: носит свиням чюбрі obok zwykłego *cebler*, *cebr'y* (rum. *ciubl'ēr* 'ceber').

sxyennea 'wschodnia', *nyna* (\Leftarrow *dynna* 'dzień'), *klann'ä* (cf. GM. s. 37): rzadziej *zlyn'uu* 'zleciał', *krunut'i sy* (\Leftarrow *krutnuty śa*) 'zakrzętać się'.

Objaw odwrotny *nn* \Rightarrow *dn* jest rzadki: *povydna* 'powinna' ¹⁾.

Grupa *td + nlr* przechodzi czasem w *ky + n...*: *ukn'e sy* 'utnie się', *burknyč'a* 'bortnica', *verklux* || *vertlux* (\Leftarrow *-luh*) 'rodzaj kołowrotu', *za vignem* 'za Wiedniem', *gla* || *gla* obok *gila* 'dla' ²⁾, *na vighu* 'na odlew' (cf. GM. § 43. 5). Przeciwny kierunek zmiany rzadki: *hattrovy* \Leftarrow || *haktovy* 'przrzęd złożony z haka i łańcuchów, służący do wożenia drzewa w zimie z lasu', a tylko zmiana przyimka *kz na *t, d* bardzo jest pospolita: (*y*)*d nemu* 'ku niemu', *d m'eni* 'ku mnie', *yd g'edyčvy* 'ku ojeu', (*y*)*t xaki* 'ku chacie', 'do domu', rzadko *k sobi* częściej *yt sobi* ³⁾.

4. Zwartoszczelinowa ze szczelinowej zjawia się tu częściej, niż w innych gwarach, np. *cmok* 'cmoknięcie', por. pol. *smoktać*, *cmoła* 'smoła', *pularec* 'pulares' (GM. *pularuš*), *p'enciä* 'pensja', *ces*, *cyś'a* (GM. § 105: *sej śiś'a*), *capina* || *sapina*: najczęściej w suf. *-skii* po *n*: *bablyncka*, *bukovynckoii*, *cyhanc'ki*, *mtynck'ki*, *pancki*, *pohanc'ki*, ale *popyusk'a* ⁴⁾: *lozero*, *z'eruo*, *z'erkačo*, *obraz'ly* 'obrazy', *z'riz'd'a* 'gwiazda' ⁵⁾. Podobnie w zapożyczeniach z rumuńskiego, w którym *z* zachowało się gwarowo tylko, np. *zer* (cf. rum. *zăr* 'serwatka'), *zeriun'ly* *koč'eu* 'kocioł od «dzeru», *z'ema* (rum. *zeamă*, grec. ζήμα), *sp'enc(z)* (rum. *spinz*, *spint* 'Nieswurz', roślina), *re'nz'ä* (rum. *rinză*), *bre'nz'ä* (rum. *brinză*).

5. Podobnie zam. *i* występuje *ü*: *zaydaite* \Leftarrow *zavdaite*: zachowuje się *ü*: *tygañe* ¹ (rum. *tigae*), *gruñ* (rum. *gruñ* 'Hügel').

C. Płynne.

§ 14. 1. Niepalatalne *r* wymawia się bardzo energicznie, z wyraźnym drganiem końca języka. Palatalne *r'* artykułuje się koronalnie. Miękkosć *r'* zachowuje się wyraźnie przed samogłoską, mniej dobitnie w wygłosie, np. *cař*, *cař'a*, *wü'r*, *uoř'a* 'ogier', *škabřü* 'trzaska', *dřáp'ak* 'jeżyna', *řeska* (GM. *ryska*), *oř'üt* 'orzą', *ceřkya*, *těrx*, *teřxali* 'ładować', *ryb'ař* 'rybak', *št'ěroř_uoř'iu* 'cztery ogierzy', nawet *d'ořtoř'a* 'doktora'.

¹⁾ Por. np. u Chotkiewycza: *Adn'o!* 'Anno', *połodnyk* 'warząchew' (GM. *upołonyk*).

²⁾ Por. Mat. etnol. XVIII. 97: За діля неї 'dla niej', за діля дитини 'dla dziecka' (ib. 105).

³⁾ Zmiana owa spotyka się często w jęz. rum., np. *sagnă* huc. *sann'o* 'sadno', 'sedno'.

⁴⁾ Por. Etn. Zb. XXVI 68: куча година 'kusa (krótka) godzina' (przekleństwo?), валанцати си 'wałęsać się'.

⁵⁾ Mat. etnol. XVIII: гудзиця || гудзица (s. 93), будь на шо си кваци 'kwasi się' (s. 91), вчлідинці заплітки (s. 94), оббираєтци '... się', ушітци (s. 115) i t. d.

Przed *e* tylko słabsza palatalność się zachowała: *prěc*, *prěc'ka*: obok *na_r'gk* (GM. *na r'ik*), *okr'yp* 'okrop', *kryz* || *kriz* 'przez', także *triški* 'trochę'.

2. Dosyć często zjawia się *r* drugorzędnie: *byrše* || *byłše* 'więcej', *k'otokir* 'dzwon', *lokarnyj podatok* 'lokalny...', *arjelskiij pluc* 'angielski plug', *muškatečka* 'nazwa rośliny wazonkowej', *krymin'ar* 'areszt', *koncyar'* 'kancelarja', *lokar* 'lokaj', *zab'aryti sy* 'spóźnić się, zabawić się'. indywidualnie tylko, zdaje się, także: *brystra* || *bryskra uod'a* 'bystra woda', a nawet: *gugla bez ruka'iu jak pararyna* 'gugla jest bez rękawów, jak peleryna¹⁾'. Zanik *r* jest dość rzadki: *m'akinnyc'ä* 'konopie żeńskie' (GM. *m'akyrka*), *vanž'ar* 'placek z kapustą' (z rum. *vărzare* ts.), *manž'in'ar*.

3. Ciekawsze przykłady zachowania się *r* w grupie są: *xorb'aka* || *xrob'aka* (Sz. Huc. *xorb'ak*) 'grzbiet' (por. karpac. *xyrb'et*), *za dr'e'uy* 'za drzwami', *kre'uy pyš'ty* 'krew połała się', *ke'rnyc'ä* 'studnia', *dryž'it* 'drzy'.

O drugorzędnem *a* przed *r* twardem por. § 1. 9.

§ 15. 1. Obok *l* niepalatalnego występuje w gwarze Hw. *l* średnie (półpalatalne), zbliżone do *l* polskiego²⁾. Różnica ich czasem jest tak niewielka, że nieraz mogą się mieszać, np. *obl'yx* || *obl'yx* (GM. *ubl'ix*), *uol'yu* || *uol'yu* 'wołów', *postol'yu* 'kierpców'. Unikając trzeciego znaku, piszę *l* tylko wtedy, gdy różnica od *l* była zupełnie wyraźna, np. *sl'ibec*, *likar'*, *s'lip'e'i*, *lis*, *trila* 'kobieta trąca konopie', *k'loč'ka* 'kwoka', *fer'eskula* 'nazwa wsi', *almužna*, ale *pleneta*, *tud'ine* 'odzież', *sabl'o* 'szabla'. Największe wahania trafiają się w końcu zgłoski, kiedy wskutek wलयryzacji *l* może obok *l*, *l* występować *u*, np. *kilko* || *kiłko* 'ile', *po hucul'skyj*, *zamita'uka* 'miotła', *poneg'itnok* || *-g'itnok*, *sy'nyj* || *syłnyj*, *stri'ub'a* 'strzelba', *(i)ghou'nyk* 'igielnik', nawet *bo'ufa* obok *bol'fa* i *gol'fa* 'rana' (Sz. Huc.) (z rum. *bol'fä*), *bo'uta*, *bout'ar* (cf. § 11.5), *kou'nyk* || *kołnyk* 'cypel skalny nad wodą', *kout'ok* || *kohut'ok* (!) 'kolczyk', strus. КОЛТКИ (por. § 7. 3). Silnie palatalnego *l*, które występuje w innych gwarach mru-skich, nie zauważyłem tutaj, brak też zmiany *i* ⇒ *l* w rodzaju *vil'e*, *lustr'ip* (cf. GM. § 50. 3 i 53), spotyka się tylko zmianę odwrotną, tj. *l* ⇒ *i*, np. *bai* 'bal', *bai'vat'i* 'bawić się', *kajm'an* || *kalman*³⁾ 'zawiadowca

¹⁾ Rzadkie okazy drugorzędnego *r* w innych gwarach mają odmienną podstawę, niż w gwarach huculskich (cf. GM. § 47. 2).

²⁾ W gwarach bukowińskich *l* średnie jest, zdaje się, bardziej rozpowszechnione. por. Zborn. Jag. s. 427 *забыла, ходила...* Ogonowski (Studien s. 69) odnosi rozwój *l* średniego w językach południowo-łowaniańskich na karb wpływów romańskich i germańskich; zapewne wpływ romański działał też w gwarach huculskich.

³⁾ Sz. Huc. pol. I. 206 Por. też błąd w zad. szkoln. *vsijaki zam. vsilaki* 'wszelkie, rozliczne'.

koliby', *fiłena*, *filena* || *f'i(i)na* 'chrześniaczka' (rum. *fin*, *fină* ← *filiānus*, -*ana*), *vatuika*, rzadziej *vatulka* (= *kizlyc'ä*), rum. *vātuŕe*.

2. Grupa *ln* (*tu*) najczęściej asymiluje się w długie *n*, np. *tem'ennyj* 'olbrzymi' (rum. *tem'einic*, stserb. *temel'nz*), *mennyk* 'młynarz', *retennyj* 'rzetelny', *żoukinnyc'a* (Zelech. жовтільниця), *nakovaniä* 'kowadło' i t. d. Zmiany odwrotnej, *nn* ⇒ *ln*, częściej w gwarach sąsiednich, np. w GM. *mizynnyj p'atec* (Hw. *mizynnyj patec*), *veret'ilnyci* 'wrzecienica', *kurovilnyci* 'zameć śnieżna', *uśilnyci* 'gąsienica', a także w języku rumuńskim (*med'elniță* 'miednica', *gašelniță* 'gąsienica', *jertfelnic* 'oltarz'), tutaj nie spotkałem, chociaż najprawdopodobniej ona tu również istnieje¹⁾, por. np. bukowiń. *os'ilnyca*²⁾.

3. *l* epentetyczne zanika bardzo często, rzadko występuje drugorzędnie w 3 os. plur., np. *robiu*, *dyciu sy* || *dyulu sy*, *potraflu*, *r'obie* 'robią', *spie* || *spiut* 'spią', *obrobjet* (← *obroblaie*) 'obrabia'.

4. *l* zjawia się zamiast *u* (*v*): *lapno* 'wapno', *lak'acii* 'wakacje', *sverbytos* (← *sverbytos*, -*huz*), zamiast *n*: *lumir* 'numer'³⁾, por. też zagadkowe *l'udyne* 'odzienie'.

D. Tylnojęzykowe.

§ 16. 1. Spółgłoski tylnojęzykowe *k g x* (γ) *h v* występują też w postaci palatalnej: *k' g' x'*. Stare *ky gy xy* pod akcentem zbliżone są w wymowie do *ke' ge' xe'*, np. *żyak'e'*, *pac'yrk'e'*, *giyk'e'*, *kaqalk'e'* (od *kaqatok*), *kóžu'e'* 'kożuchy', *mura'e'* 'mrówki', *ž'eg'e'* 'śmieci' (wszystko nom. acc. plur.), *ruk'e'* 'reki', *sókl'e'ra* 'siekiera': bez akcentu brzmią prawie *ki gi xi*, np. *ptaški* '(nom. pl.)', *mu'xi* (-*y*), *giyki*, *fustki* (gen. sing.), *p'oki* 'póki'; podobnie przed *i* ← *o*: *kiu*, *kit*, *opre'skiu se'u* 'syn opryszka', ale *hü's'k* 'gość', *toh'ü't* 'tamtego roku' i t. d.

2. O mieszananiu *k' g' t' d'* cf. § 12. 2, o *t' d' k' g'* § 13. 3. W wyrazie *gitto* 'czart' (← *ditko*) zjawia się jakby asymilacja progresywna co do palatalności, ale faktycznie postać ta powstała zapewne pod wpływem przypadków zależnych (np. plur. *gitk'e'* *gitkiu*), które dały podstawę do mieszanania *k' g' t' d'*.

¹⁾ O związku tej cechy z rum. cf. Sprawozd. Twa Nauk, Lwów, 1927 (także Ze stosunków...).

²⁾ Zborn. Jag. 426.

³⁾ Przeciwny kierunek zmiany (*t' ⇒ v + voc*) można upatrywać w wyrazie: *spxovo* 'pochyło, ukośnie' (Mat. etnol. XVIII. 101), por. Werchr. Znad. *spxołyj* 'pochyły'; tenże, Lemk. 469: *spxołom* 'ukośnie'. W innych wypadkach *u* rozwinęło się analogicznie, np. *ter'lijočka* zam. *ter'iločka* pod wpływem *ter'liyka* (*t' + cons.*), por. *spiwočka* 'spółka' GM. s. 49.

⁴⁾ Przykłady podobnej asymilacji z gwar huculskich i bojkowskich przytacza Ogonowski (Studien s. 65 i 78): доньт'я, б'есидоньт'я, малень-тыйй, -т'я,

3. Zamiast *ś* zjawia się sporadycznie *k* np. *térx* 'ładunek', *terxatī* 'ładować', *terx'iuoč'ka* obok *terki'ta* 'juk' (Jasienów), *terki'tka*¹⁾. Używany tu wyraz *rakua*, *r'aki'uka* 'jaszczyk, naczynie toczone np. na masło', zmienia się w innych wsiach (dzięki asymilacji) w *ra'ra* (Bukowiec, *ra'zi'uka*, więc w kierunku odwrotnym (*k* ⇒ *ś*)²⁾.

§ 17. Do bardzo charakterystycznych cech gwary Hw. należą osobiwie artykułowane *h*, częste *g*, a wreszcie *ɳ* tylnojęzykowe.

1. Dźwięk *h* nie zawsze jest spirantem krtaniowym, często bowiem przy artykulacji jego słyszy się tarcie powietrza w okolicy tylnej części podniebienia i powstaje szczelinowa γ . W wygłosie i przed bezdźwięczną, w fonetyce wnętrza lub zewnątrzwyrazowej, zamiast *h* γ zjawia się *x*, np. *verx* (≡ *verch*) 'rzucił', *hlyx* (*ɣlyx*) 'glóg', *s'n'ix* 'śnieg', *lix'taj_spl'e* 'legł i spił': pozatem najczęściej jest *h* dźwięczne: *ostuhva* 'wstążka', *verh'ly*, *hū'dny'i*, *verh_bulay'u* 'rzucił buławę' (cf. § 20). Przed samogłoską rzadko przechodzi *h* w *x*, np. *uxol'obyski*, *porat'abyusky* (= *bez pytkolinnyč*)³⁾, *xos'en xysn'a*⁴⁾ 'korzyść' (z węg. *haszon*), *xyt'ar* 'granica, ścieżka' (rum. *hot'ar* z węg. *h'atar* 'granica')⁵⁾; czasem w przejściu *h* ⇒ *x* współdziałały przypadki zależne: *noxok* 'paznokiec', *dexok* 'dziegieć', według nom. pl. *nyrki* (≡ *nyhki*), gen. sg. *dexku* (≡ *dehtu*)⁶⁾. Najczęściej jednak *h* przed samogłoską zostaje, wyjątkowo tylko jest tak słabe, że miesza się z przystępowem *u* *h*, np. *sverbytos* (z *sverbytuos* ≡ *sverbyhos* ≡ *-huz*). Zanik *h*: *č'etve'r* ale gen. *č'etverh'a* 'czwartku'⁷⁾, zanik *x*: *potata* (GM. *potarla*) 'pograżyla się'.

Dzięki dysymilacji *x* ⇒ *k*: *lekše* (≡ *lehše*) 'łżej', *xlukatī* 'chuchać', podobnie odwrotnie *k* ⇒ *x*: *xto* 'kto', *kontraxt*, *potraxtu'way*, *traxt*, *doxt'orš'ina* 'lek'⁸⁾. Przypadki zależne od wyrazu *xrest* i pochodnych od niego

-тє..., przyjmując nie wiadomo dlaczego, że spalatalizowane *k* przeszło w *č*, a potem w *f*. Zmiękczenie *ka* ⇒ *ča* istnieje w spieszczeniach t. zw. języka dziecięcego (*dońka dońča*, *ruk'a r'uča*...), ale przecież *difla* trudno tak tłumaczyć, boć chyba nikt afektem go nie darzy.

¹⁾ Sz. Huc. *terki'ta* Werch. Znad. *терки'та, -тєа*. Wyraz ten pochodzi zapewne z węg. *terhelö* 'belastend' od *teher* 'ciężar' (?).

²⁾ Zapewne wpływem obcym objaśnia się forma *rafka* (Ż., Werch. Znad. s. v.), por. mołdaw. *raclă* 'Kasten, Truhe', rum. *lacră* (z metatezą)

³⁾ T. j. bez pończoch na kolana, które noszą Hucułki; w GM *hoł'obysky ubutyši* 'ubrać buty bez onuc'.

⁴⁾ GM. *xos'en*, *kos'en* pod wpływem *čisn'a* ⇒ || *kisn'a*.

⁵⁾ Sz. Huc. rusk V 202: *vid xitoru*.

⁶⁾ Por. w GM. *nixol'*, ale *dehoł'*

⁷⁾ Rzadki przykład zaniku *h* przed samogłoską: *з'торбивен* (≡ z *horbyuša*) Etn. Zbir. XXVI. Por. też Werchr. Die ruth. Mundarten s. 517 hucul. *op'lox* 'zam. *hor'lox*. O drugorzędnym *h* cf. § 7. 3.

⁸⁾ Por. Sz. Huc.: *praxtyč'yty* 'praktykować', *fraštykant* (ib.).

mają zanik *x*: *grstytĩ* 'chrzcić', *ršenyĩ* 'chrzczony', *vidořši* 'Jordan' i t. d. Obok *vers* 'z wierzchu' słyzy się też *vers* np. *yde povers* [-z?] *dytyny* (Mat. etnol. XVIII 89).

3. Na gruncie południoworuskim w zamierzchłej epoce przeszło $g \Rightarrow \gamma \Rightarrow h$, dlatego dźwięk *g* na Ukrainie jest rzadki. W gwarach zachodniomałoruskich najczęściej zjawia się on pod wpływem polskim (cf. GM. § 51. 2), w gwarach karpackich, a także Huculów, zaważył nadto wpływ węgierski (*ganč*, *gazda*...), a najwięcej rumuński: *gaura* (GM. *gauratyĩ* 'pyskaty', rum. *gaură*), *gagati* (także łemk., GM. *gegaty*), *glota* 'dziatwa' (rum. *glotă* 'Haufe Menge'), *gražda* 'zagroda dla bydła' (rum. *grajd* 'stajnia'), *gropa* 'grapa' ¹⁾, *grabla* 'żelazna szczotka do wełny' (rum. *greblă* 'grabie'), *gužula*, *gužulė* (Bukowiec) *gužuleŃia* (Greg., Sz. Huc.) 'żuk' (rum. *gujulie* 'owad łączący'), *me^ugla* 'kupa' (rum. *miglă*, *măglă*), *n^egura* 'mgła' (rum. *negură*), *rumegati* ²⁾ 'przeżuwać' (rum. *rumegla*), *tygaŃe* || *reⁿka* = GM. *rynka* (rum. *tigae* 'Pfanne'), *gugla* (rum. *guglă* i *glugă*) i t. d. Obok tego występują czasem postaci dostosowane do fonetyki ruskiej, tj. z *h*, np. *saglan* || *sahlan*, *mohyta* || *me^ugla* ³⁾ i t. d. O $g \Leftarrow d$ por. § 13. 3 ⁴⁾; czasem zjawia się też *g* zam. *k* przed dźwięczną lub półotwartą (por. sandhi § 20. 2) a także np. *nigdy* i t. d.

4. Spółgłoska *n* przed tylnojęzykowymi wymawia się jak *v*, tj. ze zwarciem w tylnej części języka, np. *žynka*, *žynka* 'nazwisko męża kochanki (lubaski) Dobosza', *hrinka* 'kromka' (por. mold. *hrincă* 'geröstetes Stück Polenta, Brot') i t. d. Podobna wymowa *n* panuje też w jęz. rumuńskim i węgierskim, a ponieważ inne gwary ruskie, a także jęz. literacki *n* nie zna, jest to więc cecha bardzo charakterystyczna.

Metateza.

§ 18. Wpływy obce działały na gwary huculskie silniej i dłużej, niż na inne gwary ruskie. Do dziś pozostało w nich wiele elementu niesłowiańskiego w języku, a stąd też stosunkowo dużo jest obcych grup spółgłoskowych, które najłatwiej ulegają przestawkom. Przytoczone niżej przykłady zjawiska tego bynajmniej nie wyczerpują, a pewna część ich znajduje się także poza obszarem huculskim. np. 1) *uohoryty* \Leftarrow *hovoryty* 'mówić', 2) *perevesto* (\Leftarrow *poveresto*) 'powróć', 3) *teřil*, *-reli* ⁵⁾ \Leftarrow || *teřir* 'talerz', 4) *liuorver* 'rewolwer', 5) *m^lakortyk* 'makutra' ⁶⁾, 6) *rys-*

¹⁾ Por. RS VII. 118.

²⁾ Np. *koroua rum^lež'e s'ino* 'krowa przeżuwa siano'.

³⁾ Sz. Huc. rus. V. 215: діли оцу моголку збіжи... обок: складає (зерньита) у купку.

⁴⁾ Mat. etnol. XVIII: колеска на ронілях (\Leftarrow *rondla.c*).

⁵⁾ Sz. Huc. V. 84 два тарелі (Žab.); GM. § 54; *tar^lil*.

⁶⁾ Sz. Huc. (słown.).

k'ial, *rask'ial* 'ryskal, rydel' (z greck. λισγάρι(ον), cf. Berneker EW. 752)¹⁾, 7) *burk'ouana dor'oha* 'brukowana droga', 8) *kotopn'i* 'konopie' 9) *klup'ak* = GM. *kulp'ak* (przestawienie zapewne w drugiej formie, cf. pol. *klupak*), 10) *kropyua* (= *kopryua*) 'pokrzywa', stąd z (częstym tutaj) suf. rum. *an-*: *kropyu'au* 'nieślubne dziecko', 11) *okoman* 'ekonom'. 12) *pr'lytaok* | *pr'lytauk* (Mołodiatyn) = huc. *c'arok* (GM. *c'ar'ok*). Inne przykłady są mniej znane skądinąd: 13) *žon(o)u'a* || *žou'u'a* 'żoła', 'dzieciol', 14) *ahn'il(?)*, *'ahn'eta* 'anioł -a', (GM. *hanel* = *hanhel*), 15) *ž'eura* = || *ž'erua* 'zły pies' (z rum. *jacră*), 16) *nast'uncija* 'nasturcja', 17) *šerskiu'a* = || *šeskir'u'a* (*šaskir'u'a*) 'cyrkiel', 18) *filva'iter* 'Verwalter', 19) *xrob'aka* || *xorb'ak(a)* 'grzbiet', 20) *žertua* || *žretua* 'smok', 21) *klab'uka* 'krzywa laska', ale też *kulbaka* ts.(!) (Brustury), 22) *ž'e'horka* zdrobn. od *žerha* || *žerga* 'derka, koc pod głowę' (z albań. *tšerge* cf. Berneker EW. 145), 23) *v'irynuty* 'wynurzyć się', ale też *pron'yr*, *pronr'y* (Sz. Huc.)²⁾, 24) *v'iejety* = *v'iatyly* 'suszyć' (Sz. Huc. V 220), 25) *hbaty* = *hbaty* 'gnać', 'z(a)ginać'³⁾, 26) *čou'hato* || *č'u'ou'hato* 'miejsce, któredy spuszcza się okrągłaki z gór'⁴⁾, 27) *myr'čit* (GM. *mrač'yt*), 28) *tosort'ovyty* por. wyżej s. 275 i t. d.⁵⁾.

Akcent.

§ 19. 1. Akcentuacja małoruska nie została jeszcze opracowaną, wiadomo tylko, że w kilku kategorjach gwary wschodnie różnią się od zachodnich, np. słowa przerzucające na wschodzie akcent na końcówkę: w 1. os. sing. *vožu*, *nošu*, *božu ša*, *hovorižu*, w formie żeńskiej czasu przeszłego *prymes't'a*, *vez't'a*, a także w niektórych innych: infin. *nest'y*, *vez't'y* i t. d., mają na zachodzie: *v'ožu*, *v'ošu*, *b'ožu ša*, *hov'orižu*, *pryn'esta*, *v'ez'ta*, *v'esty*, *v'ezty* i t. d.⁶⁾, nadto na wschodzie brak czasem cofania akcentu: *do seb'e*, *do men'e*, który zjawia się w gwarach zachodnich *do s'eb'y*, *do m'en'y*. Ponieważ pozatem brak ścisłych opracowań, choćby akcentuacji języka literackiego, nie można więc też kusić się o rozpatrzenie, w jakim stosunku do niego pozostaje akcent huculski. Ten ostatni ma sporo różnic, nie zostaną one tutaj opracowane jednak, jużto z powodów wyżej zaznaczonych, jużto dlatego, że w dotychczasowych

¹⁾ Por. strus. лыскарь, рыскарь 'kirka' (Срезневский, Матер. для словаря древнерусск. языка). У Hucул'ов łopatę nazywają też: *horo(d)n'lyk*, *her'lyc'a* (z rum. *hîr'leț*, scs. *ryl'ecy*), rzadziej *haršity* (Mat. etnol. XV 112) cf. węg. *ásó*.

²⁾ Por. też ukr. *vyrynaty* = *vynyr'aty* 'wynurzać się'.

³⁾ Sz. Huc (słown.) *zabahač* 'nóż składany', Werch. Znad. *zabehač'kyj niž* 'ts'. Mat. etnol. XVIII.

⁴⁾ Sz. Huc. I 213 (pol.) miejsce to nazywa: *s'owato*.

⁵⁾ Etn. Zbir. XXVI ВИМОДОВУВАТИ, ВИМОДУВАТИ - ВИДУМАТИ ЩОСЬ НОВЕ, ВИНАЙТИ.

⁶⁾ Por. T. Lehr (-Spławiński), RS. VII 85.

tekstach huculskich akcentu najczęściej nie oznaczano, moje zaś notatki są zbyt szczupłe, aby tę sprawę przedstawić wyczerpująco. Z konieczności zatem ograniczam się do kilku uwag ogólnych i wykazu pewnych wyrażań, których akcent od normy przeciętnej odbiega.

2. Akcent huculski jest ruchomy, ale trafiają się przykłady z akcentem ustalonym na jednej zgłosce, wbrew stosunkom ogólnoruskim, np. *bar'an*, *bar'ana*, nom. pl. *bar'any*, *koż'ux*, *ukoż'us'i*.

Najczęściej jednak akcent cofa się na zgłoskę początkową (jak w języku czeskim i węgierskim), a mianowicie prawie konsekwentnie u neutrów na *e*, np. *t'ely*, *t'elytko* (serb. *téle*), *p'oros'y* (serb. *práse*), (*šč'e-*) *š'ieny* (serb. *štène*), *ž'ehny* (serb. *jā(h)ne*, *ž'erč'e*, *k'ofo*, *p'ofo* 'ptaszę', *p'es'y*, *loš'e*, *hor'ne* 'garnuszek', *h'orš'e* 'ts¹⁾'), rzadko inaczej, np. *ym'lyu uoroń'e* 'złapał gawrona małego'.

Z maskulinów wymienię: *p'uhar* (*puh'ar*)²⁾, *kit*, *k'lota* (*ko'ta*), *loboryx* 'bróg' (*ubor'ih*), *k'l'evac* (*ky'v'eć*), *p'lož'eř* (Hrincz. *pož'ar*), *l'ixtar* (*lixt'ar*), *u'atax* (ale rum. *vă'tah*, *vă'taj*), *k'lomař* (serb. *kòmâr*), *adam -a* (*Ad'am -a*), *k'opyt* 'dziecko nieślubne' (rum. *copil* 'ts', ale *cop'il* 'ślubne dziecko'), *ys kr'amyyu* (*s kram'iū*), *p'ac'orok*, plur. *p'ac'orki* || *pac'ork'e* (*pac'orok*), *k'otokił(-ir)* (Hrincz. *koťok'il*), *bu'r'inyk* 'chleb z kartofli' (*bu-ř'yški*), *p'opry š'tefana* (*Štefan'a*), *do špy'talu* (*špy'tal'u*), *kińmy* *abo* *bl'e'ky* 'końmi lub wołami'; rzadziej trafia się przesunięcie akcentu na końcówkę: *u iēc'men'y* (*u ięc'meny*), *u kamen'y* (*u k'ameny*), *u paper'y* (*u pap'ery*), *pyu tere'l'a* (*p'iū tar'eli*). Bardzo często akcent Hw. zgadza się z og.-ruskim, np. *na pod'u* (*na pođ'i*) 'na strychu'.

Z femininów wymienię: *al't'yc'a* (ale rum. *alt'itǎ*), *t'elyc'a* (*te'lyci*), *blox'a* (*blyx'a*), *h'olou*, instr. sg. *h'olouou* (*holo'ca*, *holou'ou*), *řavyc'a*, *p'yunyc'a* (*pyun'yći*, serb. *pivnica*), *z'emńa* (*zem'ly*), *k'ahla* (*kaht'a*), *z'adura* 'astma', *kux'ařka*, acc. sing. *tołoku* (*tołok'u*); ale też inaczej: *pyt postle-tyu* (*pit post'etyu*), voc. sing. *mam'o* (*m'amo*), *kołopńi* (*koł'opńi*) i t. d.

Różnice zachodzą też czasem u przymiotników, np. *velyk'e'ŷi* 'wielki', *cař's'k'iŷ!* *se'n*, *z l'iuoži ruk'e'*, *de w'uska rik'a* (*uusk'a*), *ku'lasna* (*kvasn'a*), *p'ered z'eteny s'v'yty*; *h'ostro*, *řehonko* (*te'honko*), *d'eře'uo*, *h'olub'o*, a także *pou'no* (*p'ou'no*), *zapašn'o*.

Podobnie u czasowników: *ža k'ladu* (*kład'u*), *pokladu*, *m'eču v'eržu*, *n'esu*, *dr'yžu* 'drzęć', *kor'ova ř'eč'e* 'krowa ryczy', 3 plur. *ř'eč'ut*, *pobližy uod'ou* (*pobližyt*), *t'ouč'et-sy* (*touč'e si*), *d'yyo p'išto* (*pišt'o*), *bložit'i* 'kipieć', *uod'a bložit*, *u noč'i p'alyst* (*pal'yt*), *z'ak'y'u*, *z'ak'yta sók'e'rou* (*zak'y'u*),

¹⁾ Podobne cofanie akcentu występuje w gwarze koło Syhotu (Werchr. Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruth. s. 19).

²⁾ W tym paragrafie, jeśli przy podanych w nawiasie przykładach żadnego określenia nie podano, to pochodzą one z GM.

(z'ač'g'ty (z'ač'g'ty), ale też inaczej: cy_t'y miŋ'i sap'au (s'apau), doj'x'au (doj'x'au), pryj'x'aję 'przyjeżdża' i t. d.

Tak samo znaczne odstępstwa co do miejsca akcentu występują w innych kategoriach, np. p'očeres 'przez', n'azağ(-k') xaty 'za chałupą', n'auhağ(-k) (nauh'ad) i t. d.

Akcent gwary Hw. jest ekspiracyjny i jednowierzchołkowy, ale w formach ściągniętych czasownika, o ile jedna ze zgłosek ściągniętych była pod akcentem (zwykle pierwsza), z drugiej pozostaje krótkie brzmienie zasymilowane, tworzące w połączeniu z samogłoską poprzednią jeden dźwięk dłuższy, akcentowany w początkowej, nieakcentowany w końcowej części, t. j. samogłoska o akcencie dwuwierzchołkowym, opadającym, np. perežerāš (GM. perežeraješ), ty māš (m'ajęš), ūm xapātsy (xap'aję si), un'a_sy ny' ky'vāt (ny' ky'v'aję si), ly'hāt (ly'h'aję), n'en'a umęū'cy (≡ umy'aję si), box pomahāt (pomah'aję), š'o_takę dobre č'irē 'co tak dobrego cieknie' i t. d. Ze ściągnięcia dwu zgłosek nieakcentowanych powstaje samogłoska nieco dłuższa tylko, np. ja k'ašlu, ty k'ašlaš (k'aš'ajęš), ad'i ūm m'yhat (myh'aję) te'i k'outāt (k'out'aję).

Sandhi.

§ 20. 1. Zwarte i szczelinowe spółgłoski dźwięczne tracą dźwięczność w wygłosie i przed następną bezdźwięczną, np. mit 'miód', zap 'zab', ugryp 'wyrób', buc 'bundz', p'očeres 'przez', hruš 'błoto', plux 'pług', s'n'ix 'śnieg'; v'etko 'widno', prutko 'prędko', u župku 'w dzióbku', k'ęško 'ciężko', knyšk'e¹, zięska 'wiązka', oppadaję (≡ ob..., w zadaniu szkolnem) i t. d. Powyższej asymilacji regresywnej nie ulega *v*, gdyż wymowa jego w tej pozycji nie różni się od półotwartej *u*. Jako wynik tejże asymilacji regresywnej może nastąpić (przed dźwięczną) udźwięcznienie: prožba 'prośba' i t. d., jak w innych gwarach, jednak gwara Hw. odróżnia się od nich tem, że w kilku wypadkach zakres asymilacji jest szerszy, gdyż udźwięcznienie zdarza się nawet przed półotwartą, np. cugru, stąd też cugor 'cukier', drub'ak (≡ xrobak?) 'robak', dragar (GM. gragar), draty || dratvy 'kraty', blama 'plama', glęg(-k) 'kług'¹, a może nawet przed otwartą, o ile należące tu przykłady nie są związane wyłącznie ze sprawą nagłosu, np. destement 'testament', b'oloz(-s) 'położ', garu 'kara, wóz', gaŋa 'kania' (GM. kaŋuga, rum. gae), danec 'taniec', deligraf 'telegraf', baš'kunny || paš'kunny 'paskudny' i t. d.²). Uderza fakt, że podobną zmianę spotyka się sporadycznie

¹) Wyraz bž'oŋa || bž'oŋa 'pszczoła', a może też rizdvo 'Boże Narodzenie' są rzadkimi przykładami asymilacji progresywnej. por. etymologię BEW. 116.

²) Por. też podany przez Kałużniackiego (JArch XI 625) huculski przykład z Rieczki (której?): γερεγυη, γερεγυη (z rum. crăciun) 'Boże Narodzenie'.

w gwarach rumuńskich, np. *kucyne* 'kuchnia', *tugma* || *togma* || *tocma*¹⁾, a także *gaură* (≡ *carula*) (huc. *gaura*, GM. *gauraty*), *garafă*, *gras* (≡ *crassus*), i t. d.

2. W fonetyce międzywyrazowej asymilacja regresywna występuje w zakresie szerszym, nie tylko przed zwartą i szczelinową, ale też przed otwartymi i półotwartymi. Parę przykładów pierwszej kategorii podam tylko dlatego, że w ruszczyźnie mało je dotąd uwzględniano: a) oddźwięcznienie: *ras_pyslou* 'raz...', *aš_pyt* 'aż pod', *skêx_š'ypku* 'zdjął czapkę', *pyt_cycku* (GM. *pit_cičku* ≡ *podă*), *spyt_p'okrytki vyjšou* '(Dobosz) urodził się od nieślubnej matki...²⁾, b) udźwięcznienie: *ber'ed_do slubu* (≡ *beret...*) 'bierze...', *tot_b'uu* (≡ *tot*), *kid_za medvedem* 'kot za...', *ieg_by* 'jak (gdy)by', *ie'k'az_baba* 'jakaś...', *ceγ_drou* (≡ *sux...*), *d_hori*, *yd_nemu*, ale: *(yt_raki, ksobi*, nawet z zanikiem zwarcia: *šiz'_zub'iu* (≡ *šist...*); por. też *šispan'iu* i t. d. Zjawiska powyższe odbijają się w błędach zadań szkolnych: *aš_pid*, *obit*, *dorix*, *medriť*, a wskutek wynikającego stąd zamieszania spotyka się nawet: *potyztoho* zam. *potys*.

3. Udźwięcznienie wygłosu przed półotwartą i otwartą jest bardzo charakterystycznym zjawiskiem gwary Hw., np. a) *gid_iek* (*gíg_iek*), *ieg_na s'viki* 'jak...', *tag_ieg_yn* 'tak jak on', *lehā(d)_na peč'i* (≡ *lehāt* ≡ *lahajet...*), *mud_ist'i* (≡ *mut...*) 'będa jeść', *mež_ist'i* (≡ *meš...*), *ty iγ_ny'kyv'ai* 'ty ich nie ruszaj', *šo ty tud_robys* 'co ty tu robisz', *za cez_r'yk* 'za ten (*ces*) rok', *ieg_lizty* i t. d. b) Przed otwartą bywa udźwięcznienie lub przeciwnie: *a todys'e* (≡ *a tot_ješće*), *kid_uk'ik* 'kot uciekł', *šož_ynč'e* (≡ *šoš* ≡ *šos...*) 'coś innego', *potov'eγ_ub'eγ* (≡ *potovyk...*) 'jastrząb zabił' i t. d.³⁾, ale także: *ul'is_u xatu* (≡ *viz...*), *uouk_γš'o* 'wilk szedł', *spik_γ_pórub'au*, *uouk_ž'e sy vern'uu* i t. d. Czy brak udźwięcznienia w ostatnich przykładach spowodował przystęp mocny samogłoski nagłosowej (cf. § 7), czy może też odbiła się tu inna fonetyka międzywyrazowa, trudno odpowiedzieć stanowczo. Za drugą ewentualnością zdają się przemawiać stare złożenia, w których nawet przed półotwartą brak udźwięcznienia: *ok'ek* 'jakby' (może z *ot_iak*), *as'lek* 'podobno' (z *os_iak*?). W każdym razie fonetyka między-

¹⁾ Gartner, Zeitschr für roman. Philol. XXVI s. 238 (Halle 1902). Por. też *Ze stosunków...* 4) i 5).

²⁾ Mat. etnol. XVIII 119: (даєт закусувати) *позамь* питем (*l* ≡ *d'*), ale *опередь* души мої фінки. Por. też Greg. 17: dusza *lež* [*tyš*] brynyt w tili (wyrażenie o kimś, kto ledwie żyje).

³⁾ U zapisywaczy dotychczasowych wymowa udźwięczniająca odbiła się mimowolnie tylko, a więc bardzo rzadko, np. Mat. etnol. XVIII 104: (варн) *бануш* и дає... Wspomnę tu ubocznie, że wyraz *banuš* występuje też w postaci: *bamuš*, *batmuš*, *-mus* (Żelech.), *banoš* (Greg.); z rum. *balmuș* *-moš...*, cf. Karłowicz, Słownik wyr. obc. 27.

wyrazowa, wśródwyrazowa i wygłosu w gwarach lueulskich jest bardzo ciekawą i zasługuje na porównanie z innymi gwarami karpaccskimi. Związek jej z udźwięczniającą wymową polską i słowacką jest bardzo, jak mi się zdaje, prawdopodobny.

Urywki z tekstów.

1. Zajęcie w domu. (Opowiedział «Mixaiko Tanul'ek», uczeń I klasy w Fereskuli, który na pytanie, ile ma lat, odrzekł: dva «vidl'aj r'oki», potem zaczął liczyć «na palc'ax» i doszedł wkońcu, że ma «vid'ej šiz'g'rik»).

Urano mama k'utaje p'oros'y^e, kurku y nas. N'az_je_dleuitero uxaty. Gégá pšou u butyn sxlopčičš^em star'šym. S'estry starši p'yšl'e^y na sembrey^{lu}, onn'a tep'ér' pryjšl'a t_xaki, p(y)šl'a z n'eneu barabuli brati do Blukove^{ny} koło Kubajčuk'a, na našym grunki. Tam mud_do v'e-č'e^{ra} brati barabuli, a uyt'lak pre^yidut t_xaki sy k'utati. Un'y mud_barabuli var'e^{ty} ta lupe^{ty} ta "renku sle^ypati ta muklou zasy^epati, a potomu mud_miš'let'i, v'lyvernud_na kr'ux y "nes'ut s klity mołok'a u me^ysku y mud_jisti. Taj_jig'e^e.

Popojig'e^e y bo(h)u sy pomoly^e y stelud_y leh'ajut spati. Ne^ana na_p'ostely leh'ã, annyc'a leh'ad_na peči z namy. Rano n'e^ana ustaj'et, umy^ew'ãcy, bohu sy mo^alyt y kluta(t)cy. Daj'e jisti p'eriš_poros'eti a uyt'lak kurci. Zym'i m'alysm'e tre^y kurci, ves'n'i (na v'esni) polov'ég_ubl'eu dvi kurci, onna ostala sy ta nes'ecy. Ieic'a sklad'ajemo uhorše, kup'uje^{mo} kraski do kraš'ini uo^auny na zapas'kle^y, naunuči, nahači y sarda^ke^y. Z uo^auny robij^e nytk'e^y, potomu čut y robij^e petek, bilyj abo čornyj. Uyn ritkyⁱ iek_s'ak: spletoka g'istajut sukn'o, nes'ud_u stupu, tam pixajut, uyt'lak m'ennyk vym'ituje^l hotove sukn'o.

2. Za ž'engólosa. (Opow. «Jurko Rubań'ek Ie'rest'uk», uczeń na 4. stopniu w Hryniawie, lat 12).

Ras pyšou gazd'a u pole orati; s'iu na ymš'y^egi¹⁾ (|| na myš'ygü), a tam bu'lo dvanac'itero ieⁱlec. Gazd'a tot'y ieic'ã uz'l'eu, pryńlis t_xaki te^ai ka(ž)e(t) žybc'i: zvar'e^y me'n'i ci ieic'ã, ja yz'lim. A žyuka zvar'e^{la} te^ai sam'a z'ila, te^ai pot'ym zač'ela č'ine^yti²⁾ xlopc'i. Uč'ine^yla dvanac'ik xlopc'iu (|| -cyi), a dvanac'itij buu ž'ongo'os. Iég_un'e^y v'le^yrosły^e, pü^yšl'e^y "pole orati. O'út kilka o'út, a ž'ongo'os ka(ž)y^e: k'ikajmo. (W d. c. służba u «poh'anoho car'ã», żeniaczka z jego córkami i uciezka. Pojmany ž. unika śmierci, wsadzając do pieca carycę. Potem łapie cara w trumnie i oddaje do niewoli).

¹⁾ na mehu.

²⁾ Por. rum. *face copii* 'rodzić dzieci' (Tiktin, Dict. román-germ 603 5).

Е. Карский.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ БЕЛО-
РУССКОГО ЯЗЫКА.

1. Частицы *сі* и *ёу*¹⁾.

Для выражения вопроса в настоящее время большая часть белорусов пользуется в числе других способов и частицей *сі* (*иі*): она же употребляется и в предложениях разделительных (*иі* — *иі*). Частица эта встречается во всей белорусской области (ср. мои Белорусы, II, 2, стр. 106; 3, стр. 209—210, 248). Она является столь характерной чертой белорусской речи, что в пограничных с великорусами местностях белорусов, даже ассимилировавшихся с ними, отличают по «тиканью». Рядом с *сі* можно слышать и *ёу* (*чы*), известное малорусам, полякам, чехам в старину и некоторым другим славянам. Примеры на *иі* в независимых вопросительных предложениях: *иі ня чорт цябе нес на дыравый мост* Зап. V, 559 Лешельск. у., *озеўка, озеўчына, иі хочаш за мяне замуж іцьці* ів. 702 Бых., *иі ня дўдка мая весялўшка была* — общебелор., *тi будаш мiне, коток, за хойiна* Шейн. Мат. II, 3 Гом., *иі боляць iм зўбы?* ів. 541 Витеб., *иі ў цябе рооу-плямя няма?* Ром. III, 59 Сенн., *иі бацька вў-*

¹⁾ Пользуюсь в примерах из живой белорусской речи современной белорусской орфографией. Сокращения:

Зап. = Записки Географич. Общества по отд. этнографии.

Ляцк. = Ляцкий. Белорусск. пословицы.

Мат. Б. = Материалы для изучения белор. говоров. Изд. А. К.

Никиф. = Никифоровский. Частушки.

Ром. = Романов. Белорусский Сборник.

Сержп. = Сержпутовский. Сказки и рассказы полешуков.

Шейн. Мат. = Шейн. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Запад. края.

чыць к'е́пскаму? Мат. Б. № 8 Игум, 11 Новоал. *ці ты г'этаго не ба́чыў* іб. 10 Мозыр., *ці ня ві́дзіў, ці ні ба́чыў, што мой кварту́г паскула́чыў* Никиф. Част. 19: в зависимых вопросительных предложениях: *і чую́м чую́ць і ві́дзім ві́даць — ці сам бел мо́лаозец наляжа́я* Ром. IV, 50 Черик., *обсма́тріця, ці жы́вы лн́ы ёсь* Ром. VI, 312 Городок., *пыстаю́цца, ці не ба́чылі е́нкі коней* Сержик. 6 Моз.: в предложениях с двухчленным вопросом, разделительных: *лучше́б я ці ута́ніўся, ці цова́іўся, чым я з тн́боў ажа́ніўся* Зап. V, 711 Сураж. (Велиж.), *ці ты ж прн́шн́бу бн́тца, ці мн́рн́тца?* Ром. III, 82, *што я во́кунь якн́й н́будо́зь, ці што* Шейн. Мат. II, 391 Борис. и т. д.

Частица *сі* (*ці*) в смысле 'разве', 'ли', 'или' известна только новому белорусскому языку. По дошедшим до нас памятникам она может быть прослежена лишь с половины XVIII века. Так в рукописи Г. Публ. б. Q. XVII, № 103 в одной из школьных смоленских комедий читаем: *огъци мнѣ, ци ведаецъ то еста моя баба* (Белор. III, 2, 235), *ци ни на-паозьнца чаго гуляючи* (іб.), *ци быв ты луть разъ въ усповеом?* (іб., 236); в Комедии К. Морашевского 1787 г.: *сі ніе знаіsz* (іб. 231). В другой синтаксической роли та же частица встречается в сложных выражениях уже с 1642 г. (печатная сатира: *Белорусы, III, 2, стр. 213*): *ochci тніе, nietucie*; то же в рукописной интермедии второй половины XVII в. (*ochci, ochcia тніе*, где *-а* из *-е* в форме дательного, образованной вторично. *Белорусы, III, 2, 219*) и др. памятниках.

Эта частица (*сі*) *ці*, несомненно, тождественна с тем *ti* (*ти*), которое известно в разном употреблении древнерусским памятникам вообще (ср. Н. Н. Срезневский. Материалы для словаря др.-русского яз., III, 956—957), напр., в роли соединительного и разделительного союза: *не мош-тньо быти сси ти оной работъ случитися* Сборн. Святослава 1073 г., *внндогом в городъ, толко Семцо яща обшого живого ти смероъ нъко-лико* Поучение Влад. Мономаха, *не имми у себе ничьсоже, развъ одежа ти мало хлеба* Нестора Житие Феодосия: для указания и усиления: *не кленитесь..., нъту бо ти нужа никоеяже* Поуч. Влад. Моном., *а мои ти куряне свѣдоми кѣмети* Слово о полку Игор., *Олегъ же... укори кудесники, рекл: то ты не право молвяти волъсви* Ипатьев. л. *Ти* известно и древнему церковнослав. языку в подобном же значении и восходит к энклитической форме дательного падежа от *ты* — *ти* из основного **toj*.

Ничего общего с теперешним белорусским *ці* (*сі*) и древнерусским *ти* не имеет то *ци*, которое встречается нередко въ древнерусских памятниках не западнорусского происхождения, начиная с XIV в. (Н. Срезневский. Материалы, III, 1439—1441) и имеет такое же значение, как и белорусское *ці* (*сі*), напр.: *Святополкъ про волость же ци не уби Бориса и Гльба?* Лавр. л., *ци самъ есмъ стмъ Кйевъ?* іб., *мы есмы ци*

не клязи же ів., миль ли бы послати к тебеь достоино, ци ли тобь ко миль письмо Вл. Мономаха, *постерегите матери моеи и дьтокъ моиѣ,* *цы кто иметъ обидити* грамота 1396 г. и т. д. Во всех приведенных случаях *ци* конечно обозначает *цы* (*су*). В древнейшую пору, напр., в Письме Влад. Мономаха оно могло обозначать и (*сi*), но писец Лаврентьевского списка летописи 1377 г. суздалец, сохранивший его, мог произносить здесь *с* только твердо, так как в это время в русском языке это *с*, какъ и всякое другое *с* из основного *к*, уже отвердело. В виду этого обстоятельства следует думать, что и происхождение в приведенных примерах *ци* = *цы* иное, не как в белорусском языке. Оно предполагает основное **q*oĭ*, ср. греч. *ποι*, также имеющее значение вопросительной частицы. Очень может быть, что в старинное *ти*, давнее в белорусском *ци* (*сi*), стало употребляться в смысле вопросительной частицы отчасти под влиянием этого др.-русского *ци* = *цы*.

Другая белорусская вопросительная частица *чи* (*сy*), имеющая широкое распространение и у малорусов, а также, как уже указано, и у некоторых других славян, известна и древнерусскому языку, напр. (И. Срезневский. Матер., III, 1516—1517): *а вы попове, будуче, оже възгощете служити коли, тѣ чи на много оиѣ отлучается отъ папаоіи своиѣ?* Ил. Новг. поуч., *чи не бываетъ вражда княземъ Сузд. л., и рѣѣ:* *чи не радуяся азъ прити къ господину вишему* Пролог XIII в.: *ино чи не боишия ты, смерое* грам. Вит. 1389 г., *а чи диво ся, братіе, стару помолодити?* Слово о полку Иг., *чили възпѣти было, вѣщюи Болне* ів. и т. д. Знают *чи* и старые белорусские памятники, напр. (Белорусы, II, 3, стр. 210): *чи ты от учновѣ* (чит. *ицѣнов*) его еси Сб. XV в. Публ. б. № 391, *чи ли я естомъ пане* Ев. Тяпинского 1580 г., *и чи мертвыми ж вчиниши чюти...* *и чи выславить кто* Псалт. XVI в. (в польском оригинале *izaż*), *чи нимашиъ жены* Библи. кн. XVII в. Толст. № 158, *сами земля добра чи зли* ів., *чи муорость не вопиеть* Скор. XVI в. Из теперешней живой народной речи (в литературной белорусской его избегают) можно привести примеры на *чи* - *чы* из разных мест: *чи ао кабылы цялѣ рабзилася?* Ляцк. Посл. 58 Борис., *чы ня видзяѣ ты миозвидзя?* Мат. Б. № 6 Днен., *Ничипоре, чи ты чуѣ...* Мат. Б. и М. № 9 Пружан.: ср. еще Мат. Б. № 4 Могил., 8 Пгум., 11 Новоал., 23 Минск. и др.

По происхождению своему *чи* близко к редкому в древнерусском языке *ци* = *цы*. Оно ставится в связь (E. Verneker. E. W.) с вопросительным местоимением *чь*(-то) из **q*i*, именно *чи* = *qii*: его можно видеть в таких формах, как *чи*-*мь*.

2. Белорусское *serce*.

Известная праславянская группа **tbrt* на почве прарусского языка дала сначала замену *tbrt* (в древнейшую пору до XII в.), а затем *tert*, легшее в основу огласовки заместителей плавнотвердых сочетаний в соответствующих образованиях у всех русских наречий. В соответствие греч. καρδία, лат. *cor* — *cordis*, лит. *širdis*, ст.-славянскому *съръце* в древнерусском имеем *съръце* и даже иногда *сърьъце* (Ев. Публ. б. Ф., л. 36, взято из Лекцій³ Соболевского), а затем *серъце*. Из этого последнего во всех говорах великорусского наречия, после утраты гласности слабого *ь* и умягчения *с* перед *е* из *ь* получилось с выпадением *о* — *сѣрце*. Что касается белорусского языка, то в нем, как и в великорусском, ожидали бы *сѣрце*, но на самом деле имеем *сѣрце*, и притом во всей белорусской области *сѣрца* — югозападные говоры и северо-восточные (на -ще сѣрца Никифоровский. Мат. Б. № 18 Витеб.), за исключением разве пограничных с великорусами окраин. В других подобных случаях, не говоря уже о таких сочетаниях, как *шѣрцѣ*, имеем *сѣрп*, *сѣрпак*, с мягким *с̣*. У Скорины П. 55 встречаем *сѣрцѣ* (где *ѣ* лишь орфографический прием, не обозначающий звука), относительно которого трудно сказать, какое было *с*, так как у Скорины еще нет знака *э*, но в Познан. сб. XVI в. 223 уже ясно читаем *сѣрцѣмъ*. Очевидно, что в XVI в. белорусы (может быть не все) уже произносили, какъ и теперь, *serce*.

Как объяснить твердое произношение *с* (*s*) в этом слове? Сами собой напрашиваются два предположения: твердое произношение *s* в этом слове могло быть заимствовано у соседей поляков или малорусов, либо представляет из себя фонетический переход на белорусской почве *с̣* мягкого в *s* твердое, развившийся по какой-то причине. Если примем во внимание, что *serce* известно на севере и на востоке белорусской территории, то вряд ли может быть реч о заимствовании твердого произношения *с* (*s*) в этом слове у южных и западных соседей белорусов, тем более, что и у поляков, по наблюдению проф. Яна Розвадовского (Encyklopedia Polska, II, 405) *serce* встречается только в 1-ой половине XV века, хотя *sierce* рядом с ним употреблялось в течение всего этого столетия. Кроме того, и заимствование только произношения в общеизвестном слове обозначающем вещественное понятие, было бы не совсем обычным делом. Поэтому приходится искать объяснения фонетического. Если сопоставить белорусское *serce* с такими словами, в которых начальный слог сходного состава, напр. *сѣрп*, *сѣрѣты* с мягким *с̣*, то окажется, что не мешали мягкости *с̣* ни прарусское *-ьѣ-*, ни следующие за ним губные и переднеязычные согласные. Ясно, что причина отвердевания *s* в *serce* заключалась в другом, именно во влиянии звука *с* из *k*

соседнего слога, вторично отвердевшего в великорусских и белорусских говорах еще в XIV веке. К этому вела в белорусском и твердость *р*. Таким образом во всем слове *serce* оказались только твердые согласные.

3. Дательный падеж ед. ч. на *-eĭ* у слов мужского р.
типа *žakéĭ, báckeĭ*.

Дательный падеж у слов мужского рода с основами на *-o/-ĭo* в белорусском обыкновенно оканчивается на *и* с предыдущей твердостью или мягкостью согласного: *сталу, бацьшку, каню*. Но в старых памятниках, начиная с самых древних и до конца существования западнорусской письменности, вероятно, не без поддержки соседних малорусских говоров и польского языка, встречаются в этом падеже заимствованные у основ на *-j* окончания *-ovi/-evi -ovi/-evi*, напр. *купцѣви* грам. 1330 г., *войтовѣ* 1432, *волковѣ* Сб. XV в. Публ. б. № 391, *королевѣ* Позн. сб. XVI в. Даниловѣ, *лекаревѣ* Скор. XVI в. Д., Ср., *ку вечоровѣ* Библ. кн. XVII в. Толст. № 158 и т. п. Живая белорусская речь, вообще говоря, не знает этого окончания: однако на крайнем западе по соседству с польскими говорами и на юге по соседству с малорусскими и это окончание не безызвестно. В Сокольском уезде, можно слышать: *žabrakévi, žarabcévi*. в Гродненском — *końevĭ, Júsévĭ*, в Речицком и Слуцком — *báckóvi, kozakóvi* и под. (ср. Белорусы, II, 2, стр. 165—166).

Рядом с указанными окончаниями возле Гродна нам удалось наблюдать в свое время довольно странные образования форм дательного падежа: *о́зякѣй, му́жыкѣй, ба́цькѣй* (Мат. Б. №№ 12, 19). Эти окончания присвоены лишь названиям одушевленных предметов, которые в отмеченных местностях обыкновенно оканчиваются на *-evi*, при том если это будут слова даже твердого различия (основа на *-o*): *жабракѣви, парсючкѣви* и под., не говоря уже о словах с окончаниями отвердевшими в последствии вторично, как *жараби́зѣви*. Это обстоятельство естественно побуждает поставить в связь *-eĭ* и *-evĭ* (из *-evĭ*). В свое время (Белорусы, II, 2, стр. 166) я сделал это, но недостаточно уверенно: последующие мои поиски подтвердили мое предположение. Так оказалось, что в витовском и рогозенском говорах чешского языка на месте *-ovi* встречается и *-oj*: *dej žebrákoj chleba* (ср. I. Hošek. O poměru jazyka písní národních k místnímu nářečí. Rozpravy Č. A. Ročník, VI, tř. III, č. 4, стр. 13). Подобное же явление наблюдается в некоторых македонских говорах, где *-ovi* может переходить в *-oĭ* (ср. A. Mazon. Contes slaves de la Macédoine sud-occidental. Paris, 1923, стр. 31, 36). Правда, здесь имеются в виду не формы дательного п., которые в единственном числе в болгарском языке вообще утратили падежное окончание, а формы

именительного множ. ч., имеющие подобное окончание из более древнего *-ove* (*sinoi*, *klučoi*, *topoi*, *stoloi*) и т. д.). Для объяснения рассматриваемого явления имеем некоторые аналогии и в польских говорах (ср. *Encyklopedia Polska*, III, 296, статья К. Нича). Здесь видим случаи замены *-ovi* на *-evi* (*colevi*, *chlopakevi* и даже *chlopakevi*) и переход *ó* в *ę* (*kuieci*, *coleci*, *kotei*). Формы на *-oju* при *-ovi* и *ejju* при *-evu* отмечаются и в кашубском языке Ф. Лорентцем (*Geschichte der Pomoranischen [Kaschubischen] Sprache*. Berlin, 1925, стр. 146).

Таким образом мы имеем достаточно аналогий перехода мягкого *ó* из *u* в *ę*. Подобный же переход придется предположить и в Гродненском говоре белорусского языка в форме дательного на *-evi*: из последнего окончания получилось *-eji*, а далее, после отпадения конечного *i*, осталось *-eji*. Причиной, вызвавшей утрату конечного безударного *i*, было стремление языка провести во всем единственном числе односложные окончания.

Ленинград Февраль 1927.

Hannes Sköld.

Rosso-Iranica.

1. R. *kanunz*.

Ce mot, omis par Miklosich dans son dictionnaire étymologique des langues slaves, a été rapproché par Grot (chez Dal' s. v.) du gr. *κάνου* 'корзина приношение изъ плодовъ которое присылалось на вечерни въ дни предшествовавшие праздникамъ'.

Cette étymologie semble dater de Golubinskij *Исторія русской церкви* I, 1, 535. Mais, tandis que la phonétique de l'emprunt semble passablement claire, le côté sémantique ne l'est pas. Car le mot grec ne signifie que 'corbeille' tandis que le développement de sens esquissé par Grot est inventé de toutes pièces.

Berneker, dans son dictionnaire étymologique I, p. 481, s'oppose à cette dérivation, mais persévère à vouloir faire dériver le mot du grec, à savoir du mot *κάνων* class. 'gerader Stab; Richtschnur; Regel', plus tard 'Konzilbeschluss; Liste der heiligen Bücher im Gottesdienst, im Ritual ein System von Gesängen'.

Seulement le développement sémantique semble aussi obscur que la phonétique de cette hypothèse. Le mot slave *kanonz* 'canon ecclésiastique etc.' serait un mot savant et la forme *kanunz*, qui est à distinguer du serbe *kàñun* (gén. *kanúna*) 'loi' emprunté par l'intermédiaire de l'osmanli, serait un emprunt populaire. Toutefois, il serait remarquable que la forme populaire ne se fût maintenue que sur territoire russe.

Il est tout aussi clair que le sens de 'lendemain' est le sens primaire du mot, le sens de 'messe de lendemain' un sens secondaire.

Tandis qu'il est assez difficile d'admettre des emprunts de la langue ecclésiastique russe qui ne se retrouvent pas dans les langues slaves balkaniques, le russe possède un certain nombre de mots empruntés à quelque source orientale et qu'il ne partage pas avec les

autres langues slaves. Puisque le mot *kanun* est isolé dans le russe, ne pouvait-il pas être d'origine orientale?

On pourrait être tenté de le rapprocher d'un mot persan qui se rapporte au temps, à savoir کُنُون (à lire: *kānūn*, v. *kanūn*), aussi اَكْنُون (à lire: *ākūnūn*), signifiant 'maintenant'.

Il est évident que le second élément du mot est *nūn*, qui se retrouve dans cette forme en pehlevi, et le premier élément doit être dérivé de la racine pronominale *kā, ki, ku*.

La phonétique de l'emprunt est claire: elle présuppose la prononciation persane ancienne de *ā* comme *u*.

Le développement sémantique a dû être: 'maintenant' ⇒ 'aujourd'hui' ⇒ 'lendemain'. La première étape est attestée par quelques langues iraniennes, cf. av. *nūrem* 'maintenant', oss. *nur*, *nūr* id., mais šīṅnī *nur*, sarikolī *nūr* 'aujourd'hui'. La dernière étape est plus difficile à attester, parce que la plupart des langues manquent d'un mot spécial pour 'le lendemain'. Mais on peut rappeler le fait que 'le soir d'aujourd'hui' est aussi 'la veille du lendemain' et que, dans beaucoup de langues, ces deux idées sont exprimées par les mêmes mots.

2. R. *choz'aïn*.

On est d'accord que ce mot doit être d'origine orientale, et c'est du persan خَوْدَزَا *xōdžā* (anc. *x'ādža*) qu'on le fait dériver.

Le mot ne se retrouve pas dans les autres langues slaves, et l'origine orientale en semble assez probable. Un intermédiaire ture semble aussi vraisemblable, et je ne nie pas la possibilité des rapports entre čouvašien *roz'a* 'patron' et le mot russe. Le développement de sens est aussi sans reproche.

Mais le mot *choz'ai-ka*, le pluriel *choz'aj-eva* et même le mot *choz'aj-in* au singulier lui-même démontrent que c'est d'un mot avec une désinence en *-aj* que les mots russes ont dû être empruntés. Le remplacement de pers. *dž* par r. *z'* semble aussi donner lieu à quelques soupçons¹⁾.

Il y a un autre mot persan qui, tout en satisfaisant aux exigences de la phonétique, donne aussi une meilleure solution du développement sémantique, à savoir خُدَا *xudāy* ou خُدَا *xudā*. Maintenant le mot simple ne signifie guère que 'Dieu', mais le vieux sens de 'maître' s'est encore maintenu dans l'expression کَاد-خُدَا *kād-čhudā* 'maître de la

¹⁾ A remarquer que le v. russe possède aussi une forme *xodča*, *xodža*, qui ne peut guère être dérivé du mot čouvašien, mais dont l'origine doit être pers. *xōdžā*.

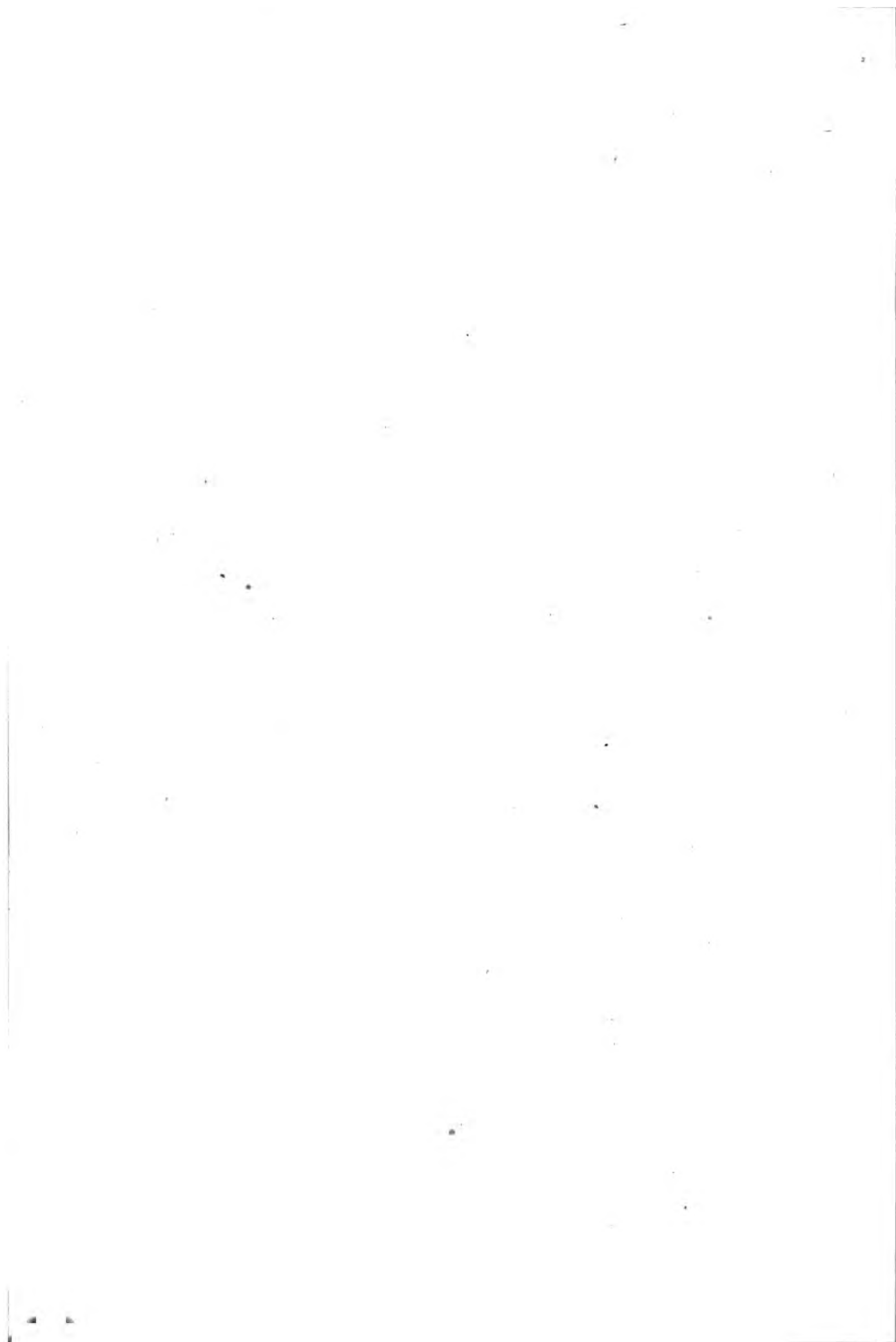
maison, patron?. On sait que c'est là l'un des sens les plus marqués du mot russe.

Pour la dérivation il faut partir de la prononciation plus ancienne: *x^raδāy*, cf. r. *xopou* (**xopu*) ← oss. *xvarz*.

Sur l'étymologie de *xudāy* cf. Horn *Grundriss der neupersischen Etymologie*, p. 104; Meillet *MSL* 17, 104; Andreas chez Lenz *ZJJ*, IV, 293; cf. aussi Rosenberg *Известия русской академии наук*, 1920, 417.

Le mot ne peut pas être dérivé d'une autre langue iranienne, car la forme ossète est *xuḡāi*, la forme soghdienne (sous laquelle furent désignés les rois de Bouchara) était *xudāw*.

Lund.

Іван Зілинський.

ТАК ЗВАНЕ »SANDHI« В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Під »sandhi« розуміємо звичайно такі звукові зміни, яким підлягає у зв'язкій бесіді кінець одного слова під впливом початку наступного слова що до дзвінкості. А що поміж звуковими процесами, які заходять у сполученнях шелестівок між двома сусідніми словами й процесами при збігові шелестівок у середині одного слова, нема осцвної ріжницї¹⁾, то можна говорити про »sandhi«: 1) зовнішнє (= по польськи »sandhi międzywyrazowe«), 2) внутрішнє (= по польськи »śródwyrazowe«)²⁾.

Майже у всіх слов'янських мовах при зустрічі голосових і безголосих шелестівок уподібнюється, як відомо, попередня шелестівка наступній що до дзвінкості не тільки в середині слова, але також у зовнішній фонетиці кінцева голосова шелестівка першого слова стає безголосою перед початковою безголосою шелестівкою наступного слова: і навпаки безголоса кінцева (шелестівка) першого слова стає голосовою перед початковою голосовою (шелестівкою) другого слова. Виїмок з цього фонетичного правила становлять т. зв. сонорні шелестівки *r, l, ʎ, m, n*, котрі ані в середині слова ані в зовнішній фонетиці не впливають звичайно в тих мовах уподібнюючо на попередні шелестівки.

Окреме становище між слов'янськими мовами займає з того погляду в зовнішній фонетиці південно-західня часть польської язикової території, що обіймає стару Польщу, себто Малополющу (крім її частини на північний схід від м. Радомя), Шлеск і Великополющу, а крім того сюди належить ще Словаччина й декотрі узграницні українські говори в Га-

¹⁾ Пор. M. Rudnicki. Z zagadnień psychofonetycznych. MPKJ V, 188 – 189.

²⁾ Пор. St. Słoński. Przyimki w polskiem sandhi (Prace lmgwistyczne obiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921, 181.

личині та на Закарпатті¹). На вище поданому языковому обширі в групі двох або більше замкнених або протиснених шелестівок уподібнюється перша шелестівка другій що до дзвінкості не тільки в середині слова та у зовнішній фонетичі, але надто кожна кінцева безголоса шелестівка першого слова стає голосовою, коли друге з вимовлюваних разом слів починається сононою шелестівкою: *r, l, l, m, n*, або голосівкою, а також *ž* і *ɣ*, н. пр. польські слова: *proźba, liźba, glatki, źypki, proźboga, klaźbała, bradrobi, parladny, kluźleży, boglevy, głoźnarodu, bugmatfardy pėi, vuzi ptuk, ktoźiźe, bradojca, tag-on, kodalbo pės, bradjego, noźvelki, ĩuzem, pludem, mugem, ĩeźmy, pleźmy, byliźmy, jezdem* і т. д.

Натомісь у другій північно-східній частині польської языкової території, себто на Мазовшу, подібно як і в болгарській мові, кінцеві безголосі шелестівки стають голосовими вже тільки перед початковими голосовими замкненими, протисненими та перед *ɣ*- другого слова: а в мові російській, білоруській та чеській лишень перед голосовими замкненими й протисненими шелестівками²).

Вище обговорене фонетичне правило «голосова перед голосовою, безголоса перед безголосою» відноситься у згаданих мовах також до голосових шелестівок у абсолютному визвучі, де, т. є. перед павзою, як безголосим елементом, голосові (з виїмком сононих *r, l, l, m, n*) утратили вони також дзвінкість³.

З усіх слов'янських мов тільки мова сербо-хорвацька та мова українська (в переважній частині своїх говорів) зберігають ще й досі дзвінкість шелестівок у абсолютному визвучі. Коли прийняти, що втрата дзвінкості в шелестівках перед павзою та що взагалі темні розвитку зовнішнього «sandhi» стоїть у причинівім звязку з відпадом старих визвучних *ɣ, ʙ*, то українська й сербська мова виказують під тим оглядом найбільший консерватизм з усіх слов'янських мов і стоять на протилежному становищі до польської мови, де цей процес вже давно закінчився та й взагалі еволюція в зовнішнім «sandhi» поступила найдальше вперед з усіх слов'янських мов.

Зокрема українська мова дуже значно різниться з того погляду від інших слов'янських мов і виказує у своїх говорах, а почасти також у виговорі образованих верств, усі вище подані стадії розвитку зовніш-

¹) Пор. К. Nitsch, Polska fonetyka międzywyrazowa. Z mapą MPKJ, V 394-422 — Докладніше означення дотичних українських говорів буде подано нижче.

²) Пор. К. Nitsch, Przyczynki do wymowy dzisiejszej polszczyzny literackiej. MPKJ IV. 425.

³) Сононі тратять, як відомо, перед павзою дзвінкість що найбільше в другій частині артикуляції (пор. O. Broch, Slavische Phonetik § 199).

нього та внутрішнього »*sandhi*« аж до найдаліше ідучого польського »*sandhi*« включно.

А що це питання української фонетики не є досі як слід вияшене, старатисьму його хоч загально, на скільки дозволять на це вузькі рамки цієї статті, головню на підставі власних дослідів обговорити¹⁾.

Ріжниця між сербською і українською мовою лежить ось в чому: В переважній частині сербо-хорвацьких народніх говорів, себто в цілїм т. зв. штокавськїм діалектї, а таксамо й в виговорї образованих верств що походять із штокавського язикового обширу, задержують ще досі шелестівки дзвінкїсть тїльки в абсолютнїм визвучї, н. пр. *bog, dub, crag* і т. п., зате в зовнїшнїй і внутрїшнїй фонетикї обовязує вже загально

¹⁾ Першїй П. Житецькїй звернув увагу в своїм у »Очерк-у звукової исторїї малорусскаго нарѣчїя«, Київ 1876, 162 нст., на факт зберїгання дзвінкостї в укр. консонантизмі відмінно від російської та инших словянських мов, хоч Мікльосїч не вірив цьому, як і подібним запевненїям Ягіча що до сербо-хорвацької мови (пор. *Vergleichende Lautlehre*², Відень 1879, 424 і 459). З другої сторони Житецькїй не довіривав вісткам, поданим у граматиках Осадїї та Головацького, про втрату дзвінкїх в серединї та на кінцї слів у галицьких говорах подїбно як у російській мовї (ibid.). Пізнїші дослідники й записувачї текстів живої мови звичайно не звертали на це звукове явище належної уваги (що найвище зазначували декуди тїльки затрату дзвінкостї), а також у дотеперїшнїх граматиках укр. мови знаходимо про нього лишень дуже недокладні, поверховні, а декуди навіть невірні відомостї.

Дещо точнїші данї про це питання, а з окрема першї вістки про найдаліше їдуче »*sandhi*« в захїдно-укр. узграничних говорах подають: О. Брок у своїх студїях з укр.-слованького узграниччя та в »Очерк-у физиологїї славянскої рѣчи«, Птб. 1910, і в »*Slavische Phonetik*«, Heidelberg 1911, §§. 63, 167, 197—201; К. Natsch *MPKJ*, V (1912), 400; І. Зілинський, Проба упорядкованя укр. говорів, ЗНТШ, т. 117—118 (1913), 354—5; Т. Lehi-Spławiński в рецензїї на граматику См. Стоцького, *RS*, VII, 82—83; idem, *Z fonetyki małoruskiej* (*Prace Filologiczne*, VIII (1916), 372—380) — Матерїал, на яким я опираю цю статтю, є розмірно невеликїй, бо дотеперїшнї описи укр. говорів і тексти живої мови з малими вїїмками цього явища цілком не узгляднювали і я сам в моїх передвоєнних діалект. студїях звертав увагу головню тїльки на збереження, зглядно затрату дзвінкостї в зовнїшнїй фонетикї. По вїїні доповнив я дещо мїй матерїал, що відносить ся до укр.-польського узграниччя, а крім того простудїював я вимову кількадесяти моїх слухачів і слухачок, що походять з рїжних околиць Галичини й одного Сербя. Через брак достаточного матерїалу я не можу в оцїй статтї докладно означити ізольосами територїального поширення рїжних стадїй розвитку цього фонетичного явища, тому обмежу ся тут до подання тїльки загального перегляду в грубїх рисах, як представляється це питання в українській мовї на підставі теперїшних данїх.

вище згадане правило: *tenuis ante tenuem, media ante mediam*¹⁾. Виїмок становить звук *v*, що в штокавському діалекті перед наступною безголосою звичайно не переходить в *f*, ані не має асимілятивної сили на попередню безголосу шелестівку²⁾.

Значно відмінно представляється та справа в українській мові. В переважній частині укр. народніх говорів і так само в виговорі тамошніх образкових верств голосові шелестівки зберігають досі звичайно дзвінкість у всіх позиціях, себто не тільки перед павзою та в зовнішній фонетиці, але також у середині слова і то без ріжнці, чи вони є протиснені чи замкнені шелестівки. Такий виговор мають найчастіше говори на схід від Дніпра і по правім березі Дніпра говори б. губерній: київської, катеринославської, херсонської, а крім того почасти також і декотрі говірки: волинські, поліські, на захід від Дніпра, підляські й холмські³⁾, н. пр. *bib, did, wiz, muž, maž, šiih, wiz slabýj, niž tupýj, knýžka, blýžko, na wizku, dađko, pid setom, pid plotom, xlib teptýj, holubka, ridko, hrubšyj, motołšýj* і т. п. Притім мушу зазначити, що побіч частіших випадків, де голос видержується виразно до кінця шелестівки, дається завважити (особливо в молодшого покоління

¹⁾ Пор. O. Broch, Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Schriften d. Balkancommission III, Відень 1903, § 15); M. Rešetar, Der štokavsche Dialekt. Відень 1907, §§ 69, 66; Милош Пвковић, О звучним сугласницима на крају речи у српском језику (Јужнословенски филолог, Београд 1913, кн. 1—2, стр. 66—72).

²⁾ Пор. O. Broch, Die Dialekte des südlichsten Serbiens 44 нст.: Rešetar, op. с. стр. 144 нст.: Le-kien, у својој Grammatik der serbokroatischen Sprache. H. idelberg 1914, § 179 тврдить рішучо, що в сербщині *v* в такому положенні є безголосе, але вимовляється не як лябодентальне, а як білябіяльне *f*. Про збереження дзвінкості в абсолютному визвучі не згадує ані словом (пор. ib § 178). — У виговорі мого слухача Сërба Петра Джорджіча, що походить із штокавської території, сконстатував я правильно тільки виразне, голосове губно-зубне *v* як у середині, так і на кінці слова: *lav, protiv, kre, cv, ovcu, ovčar, ovče meso, pravda, popovski, Lovcen* і т. п.: інші голосові шелестівки зберігають у нього правильно голос тільки перед павзою, н. пр. *bog, dub* і т. п.

³⁾ Про говори волинські, поліські, підляські та холмські я маю небагато власного матеріялу, одначе в тих місцях, де я був, звичайно знаходив, що голосові перед павзою і в середині слова частіше зберігалися, ніж н. пр. у говорах подільських, не згадуючи вже про галицькі. Також В. Шимановській, Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси, Варшава 1897, стр. 48; Н. В. Бессараба, Матеріялы для этнографіи сѣдлецкой губерніи, Птб. 1903, стр. 10 потверджують, що на Холмщині та на Підляшшю збереглися голосові на кінці і в середині слів, а подібну вістку для пинських говорів подає М. Довнар-Запольській, Пѣсни Пинчуковъ, стр. XIX.

склонність до затрати дзвінкості в другій часті шелестівки, наслідком чого повстають ослаблені голосові шелестівки або й т. зв. у німецьких фонетиків »stimmlose lenis«¹⁾, н. пр. *did, zaraz, xibaž, molodšyĭ, wažko, hradka, parubkyĭ, nadto* і т. п., а навіть спорадичні приміри цілковитої затрати голосу шелестівки особливо в середині слова, н. пр. *nixli* (≡ *nihli*), *kixli* (≡ *kihli*), *mŷxlitŷ* (≡ *mŷhlitŷ*), *lexkyĭ, workyĭ, wittila* (≡ *vidtila*), *šwŷčce* (≡ *šwŷdce* ≡ *šwŷdše*), *pitstawŷtŷ, žertka* (≡ *žerdka*)... Чим даліше на захід від Дніпра, тим частіше можна почути подібний виговор, а в деяких місцевих говірках на Холмщині, н. пр. у білгородському повіті люблинського воєводства та на Підляшшю, втратили вже голосні дзвінкості у зовнішній та внутрішній фонетичі.

Цілком инакше представляється річ з того погляду в другій, меншій, південно-західній часті українського мовного обшару, себто в говорах подільських, бесарабських, буковинських, галицьких і закарпатських, де можна стрінути всі вище згадані стадії розвитку внутрішнього й зовнішнього »sandhi« в слов'янських мовах — аж до найдаліше ідучого польського »sandhi« включно. На вище поданим мовним просторі можна розрізнити кілька смуг, котрі одначе не дадуться докладніше територіально означити, бо 1) брак на це потрібного, достаточного мовного матеріалу, б) крім більших суцільних мовних обшарів є багато островів, де панують сильні хитання або й мішання що до збереження, зглядно затрати дзвінкості та різних асиміляцій не тільки в тій самій місцевості, але навіть у тій самій родині або й в поодиноких осібників.

В говорах подільських, на схід від Збруча та в бесарабських збереглася дзвінкості у шелестівках тільки в абсолютному визвучі, натомість в середині слова й в шелестівкових сполуках поміж двома словами можна почути голосові шелестівки ще декуди лишень у виговорі старшої генерації²⁾.

На Буковині, у східній Галичині та в східньо-закарпатських говорах держаться ще тільки рештки дзвінкості шелестівок і то виключно

¹⁾ Пор. О. Broch, *Slavische Phonetik*, § 54.

²⁾ Що такий стан починається вже розмірно далеко на сході Поділля, про це свідчить опис говірки села Монастирського, недалеко міста Брацлава (пор. А. Н. Сорочань, *Описание говора с. Монастирського Подольской губ.* (Изв. 2. АН, XVII (1912), 254). — В селі Бодачівці, ушицького повіту, сконстатував Голоскевич в родині 52-л. неграм. селянина, що у всіх його дітей голосові правильно переходять у безголосі в середині слів, хоч батько й мати задержували ще спіранти *ž* і *z* перед безголосою, н. пр. *tažko, worožka, bŷzko, nŷzko* і т. п., одначе також у старих затратилася вже дзвінкості у замкнених шелестівках, н. пр. *solotkyĭ, rŷpka, hotupka* (пор. Г. К. Голоскевич, *Описание говора с. Бодачевки (Колодівки) Ушицького у., Подольской губ.* (Изв. 2. АН, XIV (1909), 118—119).

в абсолютному визвучі, причім виступають різні ослаблені відтінки у цих голосових шелестівках. Попри рідні відтінки шелестівок з повним голосом звичайно чується голос тільки в першій частині тривання шелестівки, а друга її половина є безголоса, себто голос німіє в ній, а нерідкі є також т. зв. »stimmlose lenes«, котрі не все легко даються відрізнити від звичайних безголосих відтінків¹⁾.

Крім того декуди зберігають дзвінкість перед павзою лишень спіранти, натомісць замкнені шелестівки вимовляються вже без голосу. Позатим утратили всі галицькі, буковинські й закарпатські говори цілком дзвінкість шелестівок навіть в абсолютнім визвучі, а тим самим у всіх позиціях, подібно, як це сталося в мові російській, білоруській, польській і н., н. пр. *dit* (≠ *did*), *ditko* (≠ *diłko*), *holupka*, *knýška*, *pit_selom*, *htatko*, *sototko* і т. п. Окреме місце з того погляду займає звук *ɛ*, *ɛ*, що зрештою у всіх досі обговорюваних говорах правильно зберігає голос в середині та на кінці слів і звичайно вимовлюється в такому положенні як губно-губне *w* або *ɥ*, н. пр. *wiwća* || *wiŭća*, *diŭka*, *taŭka*, *zauŭtra*, *krou*, *korou* (g. plur.), *drou*, *kowaliŭ*, *cerw*²⁾. Зате на початку слова тратить *ɛ* часто голос перед наступною безголосою шелестівкою і переходить у безголосу »lenis«, безголосе губно-губне *ɸ* або й в губно-зубне безголосе *f*, але тільки в тих західньо-українських говорах, котрі взагалі знають ці звуки³⁾, себто в Галичині, на Закарпаттю, на Буковині та на

¹⁾ Зрештою панує в способі артикуляції первісно голосових шелестівок у такому положенні дуже велике хитання, так що не тільки в тім самім селі й в тім самім слові можна почути відмінну артикуляцію у старшої генерації, як у молодшої, але дуже часто навіть у виговорі тої самої особи виступають різні відтінки того самого звука. Не менше трудно буде повести ізольову цього виміраючого звукового явища на вище згаданім просторі, бо суцільної більшої території воно не займає, а виступає більше островами в різних повітах східної Галичини. Мені досі удало ся сконстатувати більше або менше виразні визвучні голосові усього в 43 селах (22 повітів) східної Галичини та в кількох місцях на Буковині й в Закарпаттю. Зрештою про стан збереження дзвінкости шелестівок у закарпатських говорах трудно виробити собі якийсь ясніший погляд на підставі досі оголошеного, дуже малого й непевного мовного матеріалу, хочби у Верхратського й Гнатюка. Брок чув в говірці села Ублі, на північ від Ужгороду, також лишень рештки дзвінкости перед павзою особливо у спірантах *z* і *ž* (пор. його: Угрорусское нарѣчіе села Убли, Птб. 1899, § 22). Зате маю усну відомість від др-а І. Панкевича з Ужгороду, котрий простудіював говори цілого Закарпаття, що східні закарпатські говори задержують звичайно дзвінкість у абсолютному визвучі.

²⁾ Лише в декотрих узграничних говірках, н. пр. на Холмщині, стрічав я перед павзою, особливо по шелестівці, ослаблений виговір *ɛ*, зблизнений до *f* або й т. зв. безголосу »lenis«, н. пр. *krov*, *hniv*, *zloroc*, *červ*...

³⁾ У східних говорах, а також у переважній частині говорів волинських, поліських кожне *f* череміюється у *p*, *x*, *xw* || *xɥ*, *kw* || *kɥ*, н. пр.

Поділю її в Бесарабії, н. пр. *ftýsnutýša, fstromýtý, fcéra, fpolý* побіч рідної вимови: *φtýsnutýša, φčera, φpolý* || *xpolý, φčenyž, φfik*¹⁾...

Рівнобіжно з затратою дзвінкості в абсолютному визвучі виступають також поступенно різні асиміляції що до дзвінкості в зовнішній фонетичі.

У говорах, що розрізняють визвучні голосові шелестівки, кінцева безголоса першого слова не переходить звичайно у голосову перед назвучною голосовою другого слова, н. пр. *kit_bížýt, nis_botýt, pič_bila, rik_za rokom, dax_domu, čobit_hotowýx ne maju*...

Зате в середині слова виступає епізодично така асиміляція навіть у східних говорах особливо при звуках *k, t, s*, причім безголоса шелестівка набирає дещо голосу в другій половині звука під впливом наступної голосової або виступають т. зв. »stimmlöse lenes«, н. пр. *welýgden* (≡ *welýkden*), *prožba* (≡ *prošba*), *kižba* (від *kosýtý*) *molodba* (від *molotýtý*).

Чим даліше на захід, тим більше можна стрінути примірів подібної вимови і тим частіше виступають у такому положенні повноголосі відтинки первісних безголосих, н. пр. *welýgden*..., *odže* (≡ *otže*), *žagby* (≡ *žakby*), *xožby* (≡ *xočby*) і т. п.

У тих східно-галицьких говорах, де різниця поміж голосовими й безголосими затирається, виступають подібні асиміляції що до дзвінкості також у зовнішній фонетичі, причім існують великі хитання не тільки між виговором старшої генерації, але часто навіть у вимові тої самої людини, так що дуже трудно уняти це в певні правила, н. пр. *ažagže, tag_bohato* || *tak_bohato, takiž žag_žyt* || ...*žak_žyt, čotovic_dobrýž* || *čotovic_dobrýž, žaras prýidež_domu* || ...*prýideš_domu, piž_bila* || *pič_bila, rik_za rokom* || *rik_za*..., *kid_bížýt* || *kit_bížýt, žag_by to skazaty* і т. п.

Крім того декуди лишень замкнені кінцеві безголосі стають голосовими перед назвучною голосовою наступного слова, а спіранти не підлягають у такому положенні асиміляції, н. пр. *konýž_bížýt, plid_dubowýž, plaž_babskiž, niž_douha*..., але *viz_takiž welýkiž, zmaž_tablýču, dax_blašanýž, pes_bížýt, lis_hustýž, prýideš_do mený*...

Більше консеквентно переведені асиміляції визвучних безголосих що до дзвінкості перед замкненою або протисненою голосовою на початку наступного слова виказують ті галицькі говори, де дзвінкість перед павзою вже цілком затратилася.

kartopla, trapýtý, Pýlýp, xurman (≡ *furman*), *xuga* (≡ *fuga*), *xwabryška, kwasola, kwasola, xwartux, xwirtka* і т. п.

¹⁾ Таку вимову сконстатував я у кількох моїх слухачів, що походять: з Озерян, буцацького повіту, з с. Івча, рогатинського пов., і з с. Трофанівки, коломийського пов. Подібний перехід *v* у *f* стрічається також місцями у волинських говірках і на Холмщині.

Особливе становище займає в зовнішній фонетичі звук *v*, перед котрим звичайно в укр. мові безголосі не стають голосовими, н. пр. *ptit_wyśokŷi*, *snip_welŷkŷi*, *sto kip_wiwsa*, *rič_waźna*, *lyst_waś* і т. п. Побіч такої частійшої вимови стрічав я одначе також деякі галицькі говірки, де в такому положенні кінцева безголоса стає голосовою перед наступним початковим *v*¹⁾, а в виговорі двох моїх слухачів, з котрих один походить із рогатинського пов. (с. Явче), а другий з тернопільського (с. Лучки), завважив я хитання, н. пр. *riž_waźna*, *plaž_welŷkiŷ*, побіч *lyst_welŷkiŷ*, *xlop_weselŷi* і т. п.

Найдальше поступили в розвитку зовнішнього »sandhi« узграничні говори в західній та середній Галичині й на Закарпаттю на словацькому узграниччю, де кожна визвучна безголоса стає голосовою перед всіма назвучними голосовими шелестівками, себто навіть перед наступними півотвертими (сонорними), а також перед кожною голосівкою [i] перед *ž* (*j*) та *v*, подібно як це діється на землях старої Польщі й на Словащині, н. пр. *wiz_matŷi* (g. sg. *woza*), *kiž_matyn* (g. sg. *koša*), *snib_matŷi*, *piž_mala*, *pez_naś*, *xlob_nese*, *ŷag_mu dam*, *plaž_naś*, *brad_može prŷide*, *brad_ne prŷide*, *abyzmośa ne spiznŷtŷ*, *daž_mi knŷsku*, *kluž_težyt*, *pez_lubyt mŷaso*, *rig_rokom*, *brad_robŷt*, *brad_ide*, *xlob_ide*, *wiz_ŷide*, *wiz_i plux*, *plaž_abo ne*, *xtoź_ide*, *kid_ide*, *zanizŷem*, *fŷigŷem*, *brad_ŷide* і т. п.

Це далеко йдуче »sandhi«, котре зрештою не всюди виступає цілком послідовно й місцями або нераз і в індивідуальній вимові виказує різні хитання, обіймає, загально беручи, говори закарпатських і галицьких Лемків, Замішанців і т. зв. долівський говір в долині р. Сяну.

На Закарпаттю сконстатовано досі це явище найдальше на схід у говорі с. Ублі в доріччю р. Ужа, одначе там являється воно тільки перед назвучним *m*, н. пр. *kub mi riwo*²⁾.

Далеко консеквентніше виступає це »sandhi« в говорі галицьких Лемків, Замішанців, а також в доріччю Сяну.

¹⁾ Слушно завважує Лер-Сплавінський, котрий сконстатував також подібний подвійний виговор у коломийському повіті, що він залежить від відмінного способу вимови звука *v*, а саме асиміляція що до дзвінкості повстає тільки перед губно-зубним *v*, а брак її перед відтінками губно-зубними *w*, *u* (пор. Pr. Fil. VIII, 375). Я до того додаю на основі моїх спостережень, що в галицьких говорах, а ще більше у вимові інтелігентних верств, є сильна тенденція артикулювати назвучне *w* як губно-зубне *v* перед наступною шелестівкою і голосівкою (особливо переднього ряду), підчас коли у східних говорах навіть у таких позиціях переважає білябіяльна вимова. Виговор *v* як *w*, а часто навіть як *u*, в середині й на кінці слова є загально-український.

²⁾ Пор. О. Брок, Угрорусское нарѣчіе села Убли, стр. 31.

Через брак потрібного язикового матеріялу неможливо покищо навіть приблизно означити східньої границі цього звукового явища. Певно знаю тільки, що виступає воно в повній силі в околиці Перемишля і на північний схід від цього міста в селах: Сосниця, Торки, Поздяч, Накло. Як далеко сягає воно на схід і даліше на південний схід від Перемишля, це требаби щойно прослідити на місцях.

У вимові одної моєї слухачки, що від 2—7 року життя виховувалася в містечку Гусакові, мостиського повіту, а потім в Перемишлі, та в вимові одного слухача, що походить з м-ка Старої Соли, старосамбірського повіту, сконстатував я хитання що до обсягу цього »sandhi«, н. пр.: І. вимова (Г.): *holos_mii, kiš_matŷn, viz_matŷi, plux_matŷi, bug_molodŷi, snip_matŷi, brat_može_prŷide, daž_meŷi knŷšku, ščobyžmoša ne spiznŷtŷ, ŷag_mu dam, kluž_ŷežyt, pez_ľubŷt mŷaso || pes_ľubŷt, na mŷaso pez_ľasŷi, pez_ľežŷt || pes_ľežŷt, kid_ňaş, xlob_nese || xlop_nese, brat_ne robŷt, liz_ňaş, čotorig_ňedobryŷi, pidňalŷ plaž_ňad nŷm, plaž_rŷdaňa, rik_rokot, brađ_robŷt, vin tag_robŷt; brat_ide, xlob_i baba, xtož_ide, kid_ide, dŷt_ňoho, brat_ňoho, daž_ňomu knŷšku, viz_i plux, tŷz_ide, plač_abo ŷi, rix_oleňa, ŷag_ňa, utigim, zaňiziem, tag_vže_ňe...: II. вимова (Ст. С.): *ŷag_mu dam, holos_mii, kiš_matŷn, rič_mata, vis_matŷi, snip_matŷi, daš_meŷi, ščobyžmoša ne spiznŷtŷ, pez_ľežŷt, pez_ľasŷi || pes_ľubŷt, brat_ne robŷt, brat_robŷt, plaž_ňad nŷm, holos_ňaş, pes_ňaş, kit_ňaş, brat_ne robŷt, plač_rŷdaňa; xlob_ide, xlob_i baba, vis_ňide, zaňisŷm, vis_i plux, xtož_ňle, kid_ide, tŷs_ide...**

Ще більші хитання і притім менше примірів повного »sandhi« знайшов я у виговорі третього слухача, що походить із села: Сілець, віддаленого 14 км. від м. Самбора в південно-східньому напрямі.

На підставі вище поданого хитання можна поки що тільки висказати припущення, що це »sandhi« здається, недалеко, сягає на схід поза приблизну лінію Самбір—Гусаків.

Даліше на сході Галичини стрічав я досі спорадичні приміри, в роді: *ŷag_mu dam, ŷag_ňa tobi dam, xtož_ňde...*, тільки виключно у виговорі т. зв. інтелігентів¹⁾.

На підставі вище сказаного можемо зробити ось які висновки:

І. Українська мова в більшості своїх говорів, а саме найчастіше у східній групі, а почасти також у декотрих говірках: волинських, польських на захід від Дніпра, підляських і холмських зберігає дзвінкість шелестівок у всіх положеннях і з того погляду займає вона найбільше консервативне становище між усіма слов'янськими мовами.

¹⁾ Лер-Сплавінський сконстатував подібні спорадичні приміри цього »sandhi« у вимові одного студента з Дрогобича (Pr. Fil. VIII, 374), де він правдоподібно під впливом польської школи набрався такої вимови.

2) Решта говорів західної групи виказує всі стадії розвитку »sandhi«, які тільки виступають у словянських мовах:

а) Говори подільські, бесарабські, деякі місцеві галицькі, буковинські та східні закарпатські задержують дзвінкість тільки виключно перед павзою і стоять на подібному ступні розвитку, що сербська мова (штокавський діалект). Деякі з тих галицьких говорів також, що до зовнішнього »sandhi« відповідають сербській мові.

б) Всі інші східньо-галицькі говори, приблизно до доріччя Сяну, а так само деякі говірки на укр.-російському, білоруському і польському узграниччю (на Холмщині) втратили дзвінкість у всіх положеннях і що до зовнішнього »sandhi« відповідають теперішньому станові в мовах російській, білоруській і чеській, а декотрі з них стоять знову на ступні розвитку мови польської-мазовецької і болгарської.

в) Полоса узграничних говорів у Галичині приблизно на захід від лінії Самбір—Гусаків (мостиського пов.), а на Закарпаттю на захід від р. Ужа, виказує далеко йдуче »sandhi«, подібно як на землях старої Польщі та на Словаччині.

3. До хронології цього фонетичного явища можна на підставі повищого зробити ось які завваги:

а) Найвчасніше наступила затрата дзвінкості в середині слова, потім у шелестівкових сполученнях між двома словами, а найпізніше в абсолютнім визвучі.

б) Протиснені (спіранти) довше задержують дзвінкість ніж замкнені шелестівки.

в) Що до зовнішнього »sandhi«, то здається легше поветає затрата дзвінкості кінцевої голосної перед наступною безголосою ніж приплив голосу до кінцевої безголосій шелестівки під впливом наступної голосової. Натомісць у середині слова стрічаємо часто навіть у східніх говорах такі приміри як: *welýgdeń* (= *welýkdeń*), *proźba*, *aĭagže*..., хоч там ще загально голосові перед безголосими зберігаються, н. пр. *kładka*, *parubkŷ*, *berizka*, *niźka*...

г) Наперед стають голосовими кінцеві безголосі перед наступними голосовими: замкненими й протисненими, потім перед *v*, півогвертими й перед голосівками.

4. Інтересно що східні говори є найконсервативніші з усіх укр. говорів відносно збереження дзвінкості, хоч з другої сторони саме в цих говорах пішла еволюція т. зв. »ікавізму« в нових замкнених складах найдальше і взагагі ці говори вважаються поміж всіма укр. говорами за найбільше розвинені.

ДОДАТОК.

Вже в часі коректи цієї статті одержав я від др-а І. Панкевича з Ужгороду письмо, в яким він іще раз потверджує свою інформацію, дану мені усно в 1922 р. (пор. вище стр. 6, прим. 1), що в закарпатських говорах на схід від р. Ужа первісні голосові шелестівки зберігають звичайно голос тільки в абсолютному визвучі, натомість у середині слова тратять вони дзвінкість перед наступною безголосою шелестівкою. Коло Ужжа-Волосянки зберігається дзвінкість перед навзою до того ступня, що слово *dub* звучить як двоскладове (певно як *dubə?*). При записуванні деяких речень з уст закарпатських студентів у Празі в лабораторії проф. Хлюмського на т. зв. »machine inscripteur« у слові *pidčas*, вимовленім в реченні студентом з Богдана (на Гуцульщині), *d* було безголосе (себто носова лінія, яка повстає від воздуха, що іде окремою руркою на окреме перо, котре записує не лише носові звуки, але й інші голосові шелестівки, не зазначила дзвінкості звука *d*). У слові *rud*, висказанім студентом з Нанкова коло м. Хуста в реченні: *лыжа стоїт над великым орігом*, звук *d* записала носова лінія як голосовий (дзвінкий). У слові *uz* у реченні: *рыбарь верг рыбы на вуз*, висказанім два рази тим самим студентом, звук *z* записаний як безголосий.

Зовнішнє, далеко йдуче »sandhi« запримітив др Панкевич лишень у двох місцях на чисто українській мовній території, а саме у Свіднику й в с. Звалі, а крім того на самім словацькім узграниччю в селах: Прикопі, Пудгороді й Сомі. У присланих мені прикладах виступає це »sandhi« тільки перед *m* і перед голосівкою *u*: *Koho un tam vidzi ěag_měe* (Prŷkora-Sobrance). *PaŇi ěag_uvidĭta, ta hojkata* (Pudhoroda). *Ĭag_uĝ ŝĭatvĭ...* (Svidnyk). *Jakisme ĭŝli na tu sobitku, vĝalĭsme vodi ŝĭacenej i ŝĭlaŝme uĝali, tazme potim pokropĭli, tazme naklali ohĭa, tazme ŝpĭvalĭ* (Som межн Пряшовом і Орловом коло Сабінова). *No tepĕrky suzme uŝvĭtky tut?* (Zvala, Земплинська жупа, під самою галицькою границею над рікою Ціркою).

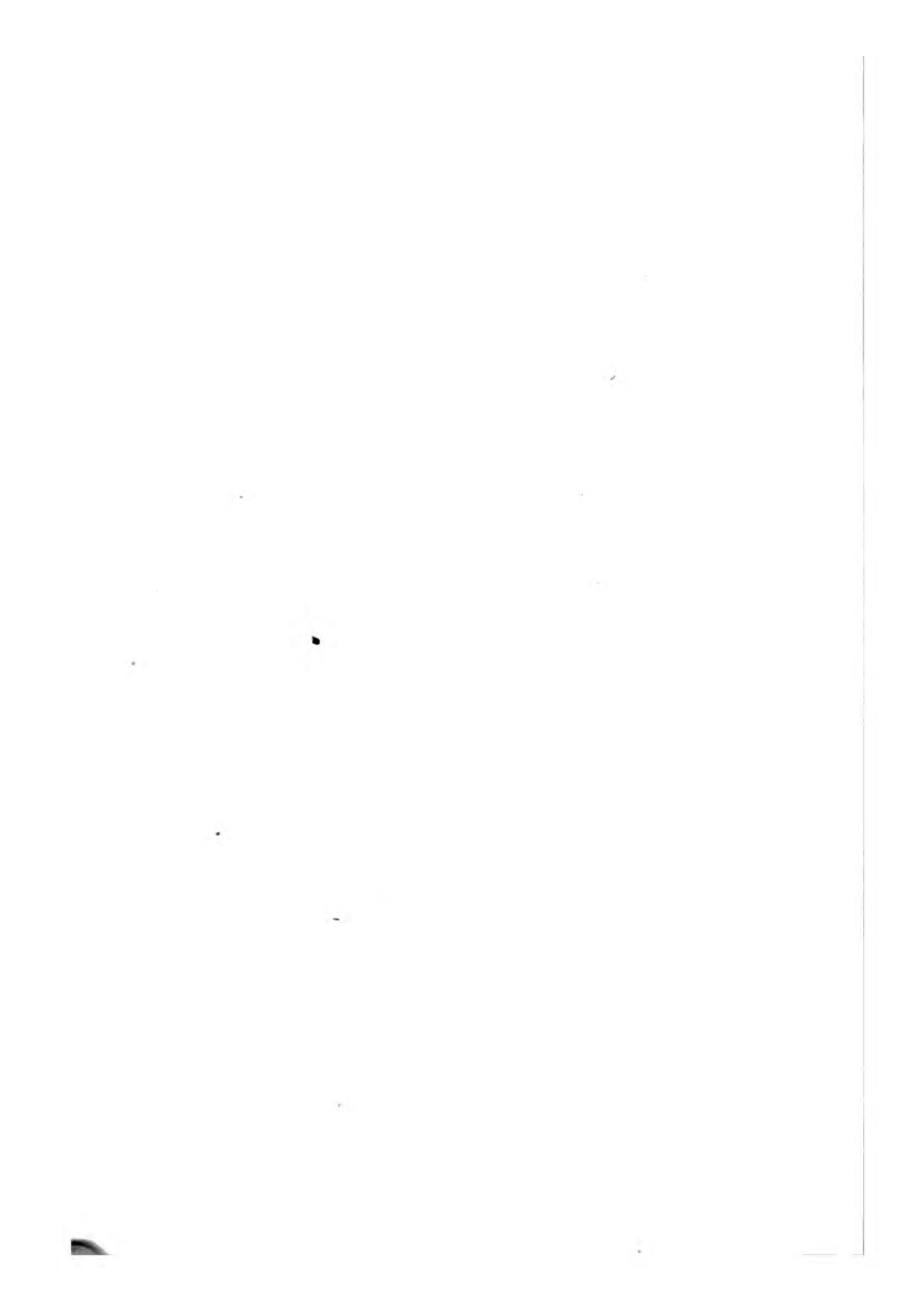
Наприкінці мушу ще зазначити, що через обмежене місце не міг я у цій статті обговорити як слід звука *h* і різних применників, котрі що до голосових асиміляцій у внутрішнім і зовнішнім »sandhi« займають окреме становище, одначе при найближчій нагоді постараюся це зробити депнде.

V.

JĘZYK POLSKI.
LANGUE POLONAISE.

I.

HISTORJA.
HISTOIRE.

Henryk Gaertner.

Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich.

W najdawniejszych tekstach staropolskich znajdujemy dla rzeczowników męskich i nijakich, zarówno twar-dotematowych jak i miękkotematowych, w powszechnym użyciu dwojaką formę miejscownika liczby mnogiej: z końcówką *-'ech* lub *-och*. Ich genezę oraz zakres starali się ustalić: Kalina (Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII w., Lwów 1883), Baudouin de Courtenay (Kilka wypadków działania analogji w języku polskim. Szkice językoznawcze, Warszawa 1904), ostatnio zaś Lehr-Splawiński (Przyczynki do polskiej morfologii historycznej, Spraw. Tow. Nauk. Lwów 1926, nr. 2). Uogólnienia dotyczące języka czeskiego znajdujemy u Gebauera (Historická mluvnice jazyka českého, d. III 1, 61). Formami miejscownika w zakresie gwar małopolskich zajął się Janów (Z deklinacji małopolskiej PF X).

Prace dotyczące form miejscownika l. mn. w staropolszczyźnie opierały się jednak na stosunkowo szczupłym materiale faktycznym, stąd rewizja dotychczasowych poglądów na podstawie obfitego materiału, zgromadzonego z liczego zasobu źródeł, pochodzących z pod pióra autorów kształcących swój język do końca XVI wieku, może rzucić sporo nowego światła na genezę i zakres omawianych form.

1. Końcówka *-'ech*.

Końcówka *-'ech* jest właściwą przedewszystkiem rzeczownikom męskim i nijakim z dawnymi tematami na *-o-*. W zakresie tych rzeczowników kontynuuje ona końcówkę prasłowiańską *-ěχъ*. Formy na *-'ech* spotykamy w wymienionych typach rzeczowników od najdawniejszych czasów np. *wdonbech* (= *dąbiech*) 1399 Kośc(iańskie) Lek(szycki, Die ält. großpol. Grodb.) 2, nr. 2416; *w obloczech* Fl. 17,13, *wroczech* 1394 Sier(adzkie) z(iemskie) Hube Zb(iór rot..., Warszawa 1888) nr. 98; *w...*

vzithczech 1399 Poz(nańskie) Lek. 1, nr. 2885; *w leczech* 1391 Sier. z. Hube Zb. nr. 36; *na skrzydlech* Fl. 103,4 i w. i. — W rzeczownikach nijakich końcówka ta wychodzi z użycia w 2. poł. XVII wieku, w rzeczownikach męskich staje się rzadką w 2. poł. XVIII w.

Brak natomiast w zakresie rzeczowników męskich twar-dotematowych końcówki *-ech* (z poprzedzającą spółgłoską twardą), jako prawidłowej kontynuacji prasl. *-ъхъ* u dawnych tematów na *-ъ-*. W przykładach, spotykanych dopiero od połowy XV wieku, mamy tylko końcówkę *'ech*, analogiczną do dawnych tematów na *-o-* np. *w domyech* BZ 54b, *w synyech* ib. 100a, *po wolech* ib. 105b. Wprawdzie w Kazaniach Gnieź. spotykamy formy zapisane *f domech* 5b 9, a nawet *f nasich grzechech* (sic) 14a 25, wskazujące jakoby na zachowanie końcówki *-ech* \Leftarrow prasl. *-ъхъ* i przeniesienie jej do rzeczownika *grzech*, jednak wobec częstego nieoznaczania miękkości spółgłosek w dotyczącym tekście oraz braku innych przykładów z końc. *-ech* po spółgłosce tylnojęzykowej twardej, należy formę *grzechech* uznać za pomyłkową, a miejscownik od *dom* czytać jako *domiech*.

Kończówka *'ech* ponadto historycznie jest uzasadnioną jako kontynuacja prasl. *-ъхъ* w rzeczownikach z dawnym tematem na *-ъ-* oraz w rzeczownikach męskich i nijakich z dawnym tematem spółgłoskowym, a więc oczekiwalibyśmy form **gościech*, **kościach*, **kamieniach*, **cielęciach*, **siemieniach*, **słowiesiach*. Istotnie odpowiedniki form prasl. wiańskich spotykamy dość obficie w tekstach najdawniejszych np. *dzieciach* 1418 Brzes(ko-Kujawskie) TP 7, nr. 129; 1501 Dzik(owski Kodeks), A(rch.) K(om.) P(rawn.) 3, 102; *goslech* Fl. 146,7; Modl(itwy) Wacł(awa) 53; *głębokoszczach* Fl. 134,6; *kaznech* ib. 118,47; *ludziach* 1420 Brzes. TP 7, nr. 1413. poł. XV Hus. PF 4, 578; BZ 49a (bis), 50b (bis), 83b, 151a, 170b, 179a 248a, 269a, 278a; pocz. XVI Pat(erek) 88v, 109v, 137v PF 5,560; 1522 Opec (Żywot P. Jezu Krysta, Haller) 132v: 1535 Glaber (Gadki o składności członków BPP) 18, 67 (bis), 121, 156: 1543 Const. Łoś P(oczątki) P(ismiennictwa pol.) 288: 1543 Cat(echismus BPP) 89, 92; 1543 Rej (Rozprawa krótka) 48, 61: 1545 Łaski (Napominanie ku zgodzie BZP) 12: 1545 Rej (Żywot Józefa) 69, 138, 150, 185: 1546 Sekl(ucjan, Oeconomia BPP) 17: 1549 Kresc(entyn, Księgi pożytków wiejskich) 11: 1549 Rej (Kupiec BPP) 31, 186; 1550 Nauka PF 3, 322: 1551 Orich(oviana BPP) 380; 1552 Krom(er, Rozmowy dworzanina z mnichem BPP) 166; 1554 Krom. 391; 1557 Rej (Postylla) 3v: 1557 Biel(ski Komedja Justyna BZP) 11; 1558 Tarn(owski Consilium rat. bell. Wilno, 1864) 187; 1561 Mrow(iński, Stadło BPP) 9; 1561 Krzyż(anowski, Krześcijańskie przyprawienie, Łazarz) D₃; 1562 Rej (Zwierzyniec) 16, 20; 1563 Orzech(owski Dialogi) N₄ v, Q₂ v; 1564 Mącz(yński) 77v, 80, 414v; 141v, 99; 1564 M. Biel(ski, Kronika) 338v, 352v; 1564 Prot(eus BPP) 8; 1564 Kwiat(kowski,

O wychowaniu BPP) 21 (bis); 35; 1566 Górn(icki, Dworzanin, ed. Loewenfeld) 17, 21 (bis), 115, 216; 1568 Anon(im Protestant BPP) 79, 117, 147; 1583 Koch(anowski, Jezda do Moskwy, Wyd. Pomn. 2) 323; 1584 Cyg(ański, Myśliwstwo ptasze BPP) 207; 1585 Klon(owicz Żale IV Krak. 1829); 1585 Koch. (Dryas ib.) 235; 1586 Biel(ski, Satyry BPP) 5; 1590 Grab(owiecki Rymy BPP) 143; 1597 J. Biel(ski Kronika) 750; 1607 Pien(iążek Hippika BPP) 10; 1609 Groch(owski Noce Tur.) 291; *postaczech* Fl. 107, 3; *rozkoszech* ib. 138, 10; *swatloszech* ib. 109, 4; *wszech* (= *wsiech*) BZ 235 b; *ptaszoczech* ib. 141 b; *ramieniéch* 1522 Opeć 160 v; *nebesech* Fl. prol. I, 1 i t. d.

Pozostawałoby jeszcze stwierdzić, jaką była normalna forma miejscownika w epoce przedpiśmiennej dla rzeczowników męskich i nijakich z dawnym tematem na *-io-*. Zasadniczo powinny one były kontynuować formy prasłowiańskie na *-iχz*, a więc **konich*, **polich*. Formy tego rodzaju pojawiają się zupełnie wyjątkowo w trzech przykładach: w *pyenandzych(s)* 1421 Wiśl(ickie AKP 8) nr. 904, w *nalonych* («sic pro *nalezonych?*») Fl. 105, 29, w *pokolenych* ib. 109, 7. Pisownię tego rodzaju spotykamy jednak nawet w XVI wieku w rzeczownikach, które powinny kontynuować formy prasł. na *-ěχz* np. w *batwanich* kon. XV R(ozmyślanie) P(rzemyskie) 77; *wdziwich* ib. 216; *poklastorzych* 1524 Eufr. PF 3, 190; o *dwu rządzych wiosł* 1564 Mącz. 25; o *scholthysych* 1501 Dzik. 84; w *Włoszych* 1581 Oczko (Przymiot) 8: — w *lyecznych* BZ 47 b; *wuścich swych* kon. XV RP 419; na *nebessich* 1407 PF 1, 386; — w *goszlich* Fl. 150, 3, w *głoslych* ib. 150, 4. Przykłady te wskazują, że końcówkę *-ich* w trzech formach: *pieniędzych*, *nalezienich*, *pokolenich* można uznać za wtórną, powstałą wskutek ścieśnienia *é* w dawniejszej końcówce *-éčh*, którą spotykamy w dość licznym zasobie przykładów od końca XIV w., do połowy w. XVI także w rzeczownikach z dawnym tematem na *-io-* np. *jeźdźcech* BZ 58 b (bis), *kmieciach* 2. poł. w. XV Święt. ¹⁾; *koniech* BZ 216 b; *krajach* ib. 57 b; *krolech* Anecd. 2, 28; *obyczajach* BZ 77 b; 1564 M. Biel. 333; *pieniądzech* 2. poł. XV Święt. ¹⁾; *przywilejach* Dzik. ¹⁾; *rycerzech* Dzik. ¹⁾; i w. i; — w *fajach* 1399 Kość. Lek. 2, nr. 2291; *mieścach* poł. XV Gl. Wrocł. PF 3, 289; w *polech* Fl. 131, 6 itp. — Znaczny zasób tych przykładów wskazuje, że w epoce przedpiśmiennej, przed ustaleniem się nowych form na *-och*, w rzeczownikach męskich i nijakich z dawnym tematem na *-io-* powszechną była końcówka *-éčh*, przeniesiona z rzeczowników o dawnym temacie na *-i-* i zachowana szczątkowo w XIV i XV w. Ponieważ zaś w silniejszych liczebnie rzeczownikach twar-dotematowych forma miejscownika kończyła się na *-éčh*, z *e* długim,

¹⁾ Por. J. Bystron, O pisowni i języku Ksiąg ustaw polskich, RF XXVIII 188.

wzgl. ścieśnionem, przeto i w rzeczownikach typu *koń, pole* pojawiły się formy **koniéch, *poléch*, a nawet **konich, *polich*.

Tym sposobem doszliśmy do wniosku, że w epoce przedpiśmiennej także w rzeczownikach miękko tematowych wszystkich typów normalną była końcówka *-éch*.

2. Końcówka *-och*.

Również od najdawniejszych czasów spotykamy we wszystkich typach rzeczowników męskich i nijakich drugą końcówkę *-och* np. *w mích bogoch* kon. XIV Błażeja Żywot) PF 5, 321; *w daroch* Fl. 44, 14; *w suchich czaffoch* 1412 Sier. JA 6, nr. 129; *nagego listoch* 1398 Krakowskie) Hube (Roty przysięg krak.) nr. 28; *w pagorcoch* Fl. 77, 64; *we wszech poganoch* ib. 66, 2; *w przebitkoch* ib. 77, 56; *w Psaroch* 1400 SKJ 3 nr. 12; *we trzemoch* Fl. 115, 8; *w uczinkoch* ib. 9, 16; *na wozoch* ib. 19, 8; — *po domoch* BZ 54 a; *w sgnoch* Fl. 88, 7; — *w dzaloch* Fl. 105, 37; *na kolanoch* BZ 149 b; *na lowysskoch* 1501 Dzik. 130; — *o kmjeczoch* 1460 Działyńskich Kodeks AKP 3) 200; *na conoch* Fl. 19, 8; *w craioch* ib. 7, 6; *o krolgloch* BZ 279 a; *w... obyczajoch* BZ 109 b; *w piennygdzoch* 1460 Dział. 184; — *na gey dzeczoch* 1423 Wiśl. nr. 1013; *w góslach* Fl. 32, 2; *w głóbokosczech* ib. 105, 10; *w kaznyoch* PP 118, 15; *w postaczoch* Fl. 78, 10; *w ledzoch* Fl. Cant. Is. 5; — *na gajeczoch* BZ 141 b; *włożoch* kon. XV RP 336; *na... mygesczoch* 2. poł. XV Święt. 234; *po poloch* BZ 163 a; też: *na oczoch* pocz. XVI Pat. 61 v PF 5, 561; *w uszoch* 1550 Rej (Psalterz) 108; — *po gimyenoach* BZ 101 b; *w znamyenyoch* ib. 46 a; ale *w dobitczótoch* ib. 86 a; *po gmyonoch* ib. 97 b; *na... oszlygtoch* ib. 171 b.

Końcówka ta co do swego pochodzenia nie została wyjaśniona. Zupełnie nie do przyjęcia było przypuszczenie Kaliny (Formy 94) oraz Hanusza, jakoby pochodziła ona z prasł. końcówki *-szz* dawnych tematów na *-ǫ-*. Prawdopodobniejszem wydawałoby się wyjaśnienie Gebauera Hist. mluv. III 1, 61 -2), który próbował wytłumaczyć pojawienie się tej końcówki w języku czeskim. Uważając, że fonetycznie mogłoby ono odpowiadać chyba prasł. *-szz*, zaprzecza on możliwości powstania jej na gruncie czeskim drogą normalnego fonetycznego rozwoju. Natomiast rozwój *-szz* ⇒ *-ozz* był prawidłowym dla gwar słowackich, a stamtąd końcówka *-ozz* została przeniesiona do czeskiego, znajdując oparcie w upodabniającem działaniu celownika l. mn. na *-om*; a zatem według szeregu *rybám-rybách, dobrým-dobrych* powstał szereg *chlapom-chlapoch*.

Wyjaśnienie Gebauera, a raczej jego przypuszczenie co do wpływu celownika na *-om* zastosował do polszczyzny Lehr-Spławiński, przyjmując nadto działanie upodabniające form mianownika l. mn. na *-owie* oraz dopełniacza l. mn. na *-ów*: «Forma loc. plur. miała z temi przypadkami od początku tę wspólną cechę, że zawierała w zakończeniu

spółgłoskę (gdy w acc. plur., instr. plur., u wielu rzeczowników także w nom. plur. spółgłoski w zakończeniu nie było), a różniła się od nich jakością samogłoski w końcówce (-'e-, czasem -a-): nie dziwnego, że pole dla działania analogji było tu otwarte» (Przyczynki 61). A zatem na wzór szeregu *bogowie, bogów, bogom* powstałaby forma *bogoch*, na miejscu dawniejszego *bodzech*.

Przypuszczenie Gebauera i zastosowanie go przez Lehra-Splawińskiego do staropolszczyzny, jakkolwiek poparte większą ilością przypadków zawierających w końcówce samogłoskę *o*, jest jednak trudne do przyjęcia. Przedewszystkiem wzajemny wpływ różnych przypadków byłby dopiero możliwy w okresie pełniejszego rozwoju języka piśmiennego, a więc najwcześniej od 2. poł. XV w., kiedy pod wpływem wyobrażeń graficznych i dążności do ustalonego formalnie sposobu ekspresji wytwarzają się w poczuciu językowym świadome czy podświadome paradygmaty deklinacyjne. Wówczas istnieją in potentia w świadomości mówiącego skupienia grupujących się około mianownika form, które mogłyby wzajemnie na siebie oddziaływać. Wprawdzie przykłady przypadkowego skojarzenia i zamiany form dopełniacza i miejscownika l. mn. spotykamy dość wcześnie np. *popysano w ksiągach skutkoch* BZ 226 a lub później *abowiem on żadnych synoch nie miał* 1564 Kwiat. 68, jednak w pierwszym zdaniu jest to widoczny rezultat atrakcji składniowej do poprzedzającego miejscownika, w drugim zaś wpływ poprzedzającej formy przymiotnika, identycznej z formą miejscownika. Wogóle zaś są to przykłady wyjątkowe. Tymczasem formy na *-och* są powszechne już w końcu XIV wieku.

Powtórę od najdawniejszych czasów spotykamy je też w rzeczownikach żeńskich na spółgłoskę oraz w dawnych tematach spółgłoskowych nijakich, a więc *głębokościach, gęśloch, kaźnioch, postaciach, imionoch, znamienioch, imionoch* it. p., a więc w rzeczownikach, w których odpowiednie przypadki (*głębokości, głębokości, głębokościam; imiona, imion*) nie mogły wywoływać w końcówce miejscownika samogłoski *o*.

Również gdyby przypuścić wpływ innych form l. mn. na miejscownik, zwłaszcza wzorowanie się na końcówce *-om* zrazu w rzeczownikach męskich, następnie zaś przeniesienie końcówki *-och* do rzeczowników żeńskich i nijakich, oczekiwalibyśmy, że końcówka ta będzie się rozpowszechniać coraz silniej w rzeczownikach żeńskich na *-a*, oraz na spółgłoskę mięką, w miarę tego jak w XVI wieku zastępowano dawny celownik na *-am* formami analogicznymi do rzecz. męskich na *-om*. A więc na wzór nowszych form *żonom, wodom, kościom, myszom* powinnyby się w XVI w. rozpowszechniać formy *żonoch, wodoch, kościoch, myszoch* itp. Tymczasem w rzeczownikach typu *kość* (poza pluralia tant. *drzwi, dzieci*) formy na *-och* wychodzą zupełnie z użycia już w ciągu XV wieku, ustę-

pując miejsca końcówce *-ach* mimo, że równocześnie coraz częściej spotyka się nowe celowniki na *-om*. Tak samo w zakresie rzeczowników na *-a*, w których poza 5 przykładami podanymi przez Kalinę (s. 195, z tych trzy męskie: *Wandalitoch*, *Lewitoch* i s. 196 *sędziach*) wynotowałem tylko pięć dalszych dla XVI w.: *w kráinoch* 1564 M. Biel. 335 v, *o... pożyteczkoch* 1552 Krom. 123, *w... rozrywkoch* 1560 Rej (Wizerunek) 134, oraz 2 męskie: *o Sámmitoch* 1567 Rej (Zwierciadło) 39 v, *o pothwarczoch* 1501 Dzik. 50, mimo, że współcześnie rozpowszechnia się końcówka *-om*.

Pojawienie się końcówki *-och* trudne do wyjaśnienia przez przyjęcie upodobnienia w zakresie form różnych przypadków, da się wytłumaczyć konsekwentniej przez przyjęcie działania analogii w zakresie różnych form tych samych przypadków. Wychodząc z tego założenia, zwracamy uwagę na dawną oboczność wokaliczną w końcówkach rzeczowników o dawnym temacie na *-o-* z jednej strony, oraz tematów na *-i-* z drugiej strony. Dla najdawniejszych czasów polskich trzeba przypuścić istnienie następujących szeregów formalnych:

C.-N. l. podw.	* <i>koniema</i> <i>bogoma</i>
	* <i>polema</i> <i>latoma</i>
C. l. mn.	<i>koniem</i> <i>bogom</i>
	* <i>polem</i> <i>latom</i>

Formy **koiema*, **polema*, **polem* oznaczam gwiazdką, jako nie zaświadczone przykładami z tekstów. Przykładów na *-om*, *-oma* jako bardzo częstych nie podaję, natomiast przytaczam dość liczne formy celownika na *-em* np. *cesarzem* kon. XV RP 259: 1460 Dział. 219 (bis); 1510 Alex(andra Historia PF 9) 129; 196; 1549 Kresc. 180; 1565 Rej (Apocalipsis) 79 v; *cztirzem ríczierzem* 1471 Mam. Kal. MPKJ 5, 134; *winouatczem* 1375 Ojciec PF 1, 352.

Kończówkę *-em* spotykamy nadto jako kontynuację prasł. *-emz* w kilku bardzo często używanych rzeczownikach z dawnym tematem na *-i-* np. *dzieciem* 1399 Gnieź(nieńskie) Lek. 2, nr. 1341; 1400 Piotr(kowskie) z. Hube Zb., nr. 37; 1405 Sier. gr. Hube Zb., nr. 1; 1420 Brzes. TP 7, nr. 1956; poł. XV Ort. Oss. JA 6, 357; BZ 275 b; 1546 Sekl. 28, 48, 70; też u Świętosława, Wróbla, Krescentyna: *gościem* poł. XV Ort. Oss. Ja 6, 346; BZ 312 a; 1471 Mam. Kal. MPKJ 5, 55; kon. XV Mam. Lub. RF 33, 141; kon. XV RP 81: 1535 Głab. 70; 1564 Mącz. 512: *ludziem* K(azania) Ś(więtokrzyskie) b r 9; 1391 Poz. Lek. 1, nr. 1014; 1393 Poz. Lek. 1, nr. 1369 i 1370; 1399 Pyzdruńskie) Lek. 2, nr. 767; K. Gn. 1 a 14; (*ludzim*) 1400 Kość. Lek. 2, nr. 2626 i t. d.; 1418 Brzes. TP 7, nr. 599; 1423 Wisł. nr. 1022; 1426 Kość. Przyb(owski, Vet. adj. declinatio Poznań 1861) 20; 1429 Pyzdr. Przyb. 22; poł. XV K(azanie na dzień) W(szech) Ś(wię-

tych) 224 a i t. d.: poł. XV Ort. Oss. JA 6, 346: 2. poł. XV Święt. 306: BZ 241 a i t. d.: kon. XV RP 56 i t. d.: pocz. XVI Pat. 87 (10 razy) PF 5, 539: 1510 Alex. 125 i t. d.: 1522 Augustjańskie Kazania) MPKJ 7, 8: 1522 Opeć 15 v: 1524 Fort(uny i cnoty rozność BPP) 9 i t. d.: 1528 O pan(ieństwie) RF 3, 62: 1530/40 Modlitewnik dla kobiet Ak. Um.) 33: 1535 Głaber 19 i t. d.: 1543 Cat. 87 i t. d.: 1545 Łaski 13 i t. d.: 1546 Sekl. 2 i t. d.: 1549 Kresc. i t. d.: 1549 Rej 33 i t. d.: 1550 Nauka PF 3, 315 i t. d.: 1551 Orieh(oviana BPP) 345 i t. d.: 1553 Korcz(ewski, Rozmowy BPP) 4 (bis) i t. d.: 1557 Biel. 17: 1558 Tarn. 184: 1560 Orzech. (Opowiadanie upadku BZP) 14: 1561 Krzyż. A₇ v: 1564 Orzech. (Quin.) M₁ v: 1564 Mącz. 35 i t. d.: 1566 Raf. Działyński, Z wieku M. Reja 2) 31: 1566 Grzep-(ski Geometrja) A₁: 1568 Anon. 128 i t. d.: 1578 Oczko (Cieplice) 494 i t. d.: 1582 Oczko (Przymiot) 29 i t. d.: 1587 Paprocki Upominek BPP) 10 i t. d.: 1573 Górski (Rada BPP) 71: 1611 Błażowski Kronika Kromera) 11 i w. i.

Oboczność *'e* || *o* w końcówkach deklinacyjnych znalazła nadto silne oparcie przez wprowadzenie do dawnych tematów na *-o-*, *-io-* w cel. l. poj. oraz w mian. i dop. l. mn. dawnych końcówek tematów na *-ū-*. Kończówki te zależnie od miękkości lub twardości końcowej spółgłoski tematu utworzyły szeregi: *'ewi* || *-owi*, *'ewie* || *-owie*, *'ew* || *'ow* np. *ogniewi* KGn. 174 a 13 || *człowiekowi* ib. 181 a 12; *wężewie* ib. 172 b 8, *krolowie* ib. 11 b 10 || *ptaszowie* ib. 3 b 15; *krolow* Fl. 149, 8 || *kaplanow* KGn. ib. 11 b 6 i w. i.

Tym sposobem już od najdawniejszych, przedpiśmiennych czasów istniały w całym systemie deklinacyjnym rzeczowników męskich i nijakich następujące szeregi form:

C. l. p.	<i>mężewi</i> <i>sądowi</i>
	<i>gościewi</i> <i>synowi</i>
C.-N. l. podw.	<i>mężema</i> <i>bogoma</i>
	<i>polema</i> <i>latoma</i>
M. l. mn.	<i>mężewie</i> <i>bogowie</i> , <i>synowie</i>
D. l. mn.	<i>mężew</i> <i>bogow</i> , <i>synow</i>
C. l. mn.	<i>mężem</i> <i>bogom</i>
	<i>gościem</i> <i>synom</i> ,

natomiast w miejscowniku l. mn.:

<i>mężech</i> <i>bodzech</i>
<i>gościech</i> <i>syniech</i>
<i>polech</i> <i>leciech</i> .

Na podłożu tego stosunku form z powtarzającą się w pięciu przypadkach obocznością *'e* || *o* musiało się wytworzyć poczucie zależ-

ności elementu samogłoskowego w dwu- lub więcejgłoskowych końcówkach od miękkości czy twardości ostatniej spółgłoski tematu. Nieuniknioną konsekwencją poczucia tej oboczności było wprowadzenie takiego samego stosunku form także do miejscownika liczby mnogiej: a więc jako odpowiedniki do form *mężech, gościach, polech* pojawiły się formy *bogoch, synoch, latoch*.

Kończówka *-och* objęła później wtórnie także rzeczowniki miękkotematowe męskie i nijakię, co da się łatwo objaśnić faktem, że do form rzeczowników miękkotematowych od najdawniejszych czasów przenoszono w odpowiednich przypadkach wokalizm końcówek rzeczowników twardotematowych, a więc zamiast:

<i>mężewi</i>	} mamy	<i>mężowi</i>
<i>gościewi</i>		<i>gościowi</i>
<i>mężema</i>		<i>mężoma</i>
<i>polema</i>		<i>poloma</i>
<i>mężewie</i>		<i>mężowie</i>
<i>mężew</i>		<i>mężow</i>
<i>mężem</i>		<i>mężom</i>
<i>gościem</i>		<i>gościom,</i>

a stąd także:

zamiast: <i>mężech</i>	} mamy	<i>mężoch</i>
<i>gościech</i>		<i>gościoch</i>
<i>polech</i>		<i>poloch.</i>

Przykłady tych form z końcówkami analogicznymi do rzeczowników twardotematowych są wczesne i bardzo liczne np. *dwema braczenzoma* XIV KGn. 182 b 12/3; *kroloma* BZ 160 b (dat. dual.); *kmeczoma* 1398 Kość. Lek. 2, nr. 2112; *panyczoma* ib. nr. 2112; *slaczeczoma* 1411 Sier. gr(odzkie) Hube Zb. nr. 74 (instr.); *pleczoma* Fl. 90, 4; — *cesarzom* kon. XV RP 259; *konyoom* 2. poł. XV Świąt. 243; *rycerzom* 1549 Szczodr(kowic. Rozmowa pielgrzyma BPP) 67; *towarziszom* 1393 Poz. Lek. 1, nr. 1449; *rynocayczom* poł. XV P(amiećnik) L(iteracki) 9, 318; *szyanczom* (= *zięciom*) 1503 Leg. Loś Przegląd zabytków) 542; *dzieciom* poł. XV Ort. Oss. JA 6, 385; 2. poł. XV Świąt. 251; 1460 Dział. 203; 1480 Modl. Wacl. 53; PP 146, 10; kon. XV RP 97; 1501 Ort. Wiśn(iewski Historja literatury pol.) 5, 191; 1501 Dzik. 50; 1503/18 Strad(omskiego Kodeks AKP 3) 368; 1521 Dzik. 165; 1535 Glaber 81; 1549 Chwalcz(ewski, Kronika ed. Gałęzowski) 2, 65; 1550 Rej 19; 1557 Biel. 8; 1558 Lor(ichius, O wychowaniu Scharf.) 78; 1558 Is(okratesa Oracia Scharf.) 189; 1561 Mrow(ński, Stadło małż. BPP) 9; 1563 Orzech. T₃; 1564 Kwiat. 63; 1564 Mącz. 298 i w. i.; *gościom* poł. XV Ort. Oss. JA 6, 346 i t. d.; *ludziom* Fl. 21, 32; 1420 Pyzdr. Przyb. 14; poł. XV Ort. Oss. JA 6, 380/1; poł.

XV Gl. RF 25, 163; 2. poł. XV PP 52, 7; XV Bob(owski, Pieśni rel.) 89; kon. XV RP 62 i cz.: XV/XVI Wisłocki Katalog rp. Jag.) 66; pocz. XVI Pat. 69 v i cz. PF 5, 559; 1501 Dzik. 35 i cz.: 1501 Ort. Wiszn. 5, 192; 1503/18 Strad. 426 i cz.: 1522 Opeć 30 i cz.: 1524 Fort. i w. i.

Zgodnie z tem końcówka *-och* pojawiła się też w miejscowniku rzeczowników miękкотematowych np. *dziecioch* 1423 Wiśl. nr. 1013; 1501 Ort. Wiszn. 5, 250, 256, 278; 1503/18 Strad. 438; 1529 Leg. Eust. SKJ 5, 453; *ludzioch* Fl. Cant. Is. 5 i cz.: PP 43, 16 i cz.; kon. XV RP 427; 1543 Cat. 53 i w. i.; *imienioch* BZ 101 a, 101 b; *znamienioch* BZ 46 a; *- w gajoch* 1398 Krak. Hube nr. 4; 2. poł. XV Święt. 294 i t. d.; *kmiecioch* 1460 Dział. 200; 2. poł. Święt. 242 i t. d.; *konioch* Fl. 19, 8; 1460 Dział. 202 i t. d.; *krajoch* Fl. 7, 6 i cz.; BZ 95 b i cz.; PP 7, 6 i t. d.; *kroloch* BZ 279 a i t. d.; *obyczajoch* BZ 109 b i t. d.; *pieniądzech* 1460 Dział. 184 i t. d.; *placzech* Fl. 30, 20 i t. d.; *-mieśczech* 2. poł. XV Święt. 234 i t. d.; *poloch* BZ 163 a i t. d.; *serczech* Fl. 27, 4 i t. d.; *oczoch* pocz. XVI Pat. 61 v PF 5, 561; *uszoch* 1550 Rej 108.

Tendencja do wprowadzania końcówki *-och* na miejsce dawnej *-'ech* była w zakresie rzeczowników miękкотematowych tak silną, że w końcu XIV wieku objęła wyjątkowo także kilka rzeczowników żeńskich na spółgłoskę miękką: *gęśloch* Fl. 32, 2; 42, 5; 70, 24; 97, 7; PP 70, 24; 91, 3; 150, 3; *głębokościoch* Fl. 105, 10; *kaźnioch* PP 118, 15 i 78; *w postaciach* Fl. 78, 10; 104, 36.

Fakt, że końcówka *-och* objęła tylko 4 rzeczowniki i to w tekście z końca XIV wieku (oraz jego przeróbce z XV w.), pozwala na wniosek, że końcówka *-och* była widocznie poczuwaną jako właściwa rzeczownikom tylko męskim, ewentualnie nijakim.

Ustalić szczegóły tego procesu co do czasu i zakresu jest trudno, ponieważ odbył się on jeszcze w epoce przedpiśmiennej, a wszelkie wnioski możemy opierać na tekstach dopiero od XIV wieku, kiedy już poszczególne tendencje miały się ku końcowi. Że końcówka *-och* musiała się pojawić przedewszystkiem w męskich rzeczownikach twar-dotematowych, da się uzasadnić większą ilością przypadków, zawierających oboczność *'e* || *o*, co znajduje potwierdzenie w fakcie, że form na *-och* w rzeczownikach nijakich w najstarszych tekstach jest stosunkowo niewiele, a wcześniej zaczął się tu wpływ miejscowników żeńskich na *-ach*.

Oboczność końcówek *-'ech* || *-(')och* w miejscowniku l. mn., a także *-'em* || *-(')om* w celowniku l. mn. rzeczowników miękкотematowych miała prawdopodobnie podkład gwarowy, podobnie jak oboczność *-'ewi* || *-(')owi*, *-'ewie* || *-(')owie*, *-'ew* || *-(')ow*. Zwłaszcza formy *ludziem*, *ludziech* ukazują się widocznie częściej i trwają dłużej w tekstach pochodzenia wielkopolskiego, mazowieckiego i sieradzkiego; a więc

w rotach poznańskich, pyzdrowskich, kościańskich, w Kazaniach Gnieźnieńskich, w mamotreptach kaliskim i lubińskim, u Wielkopolan: Paterka, Glabera, Klonowica, u Sieradzan: Łaskiego, Bielskiego i Mańczyńskiego i u Mazurów: Świętosława z Wocieszyna, Paprockiego, Grzebskiego, Górskiego-Jak., Cygańskiego, Oczki, Grochowskiego. Formy te znajdujemy wprawdzie także u pisarzy Małopolan, ale są one u nich wyjątkami, które można pojmować jako refleks językowych właściwości redaktorów lub składaczy. Tak np. mamy formę *ludziech* także u Kromera (ur. w Bieczu) lub Górnickiego (ur. w Oświęcimiu), ale w tychże drukach spotykamy też formy z wielkopolskiem *-ew-* np. *krolewej* 1554 Krom. 392.

Jasność i oczywistość tego procesu mogłoby pozornie zakłócić rozumowanie, że skoro w dopełniaczu i celowniku l. mn. mieliśmy oboczność końcówek z samogłoskami wzdłużonemi (następnie ścieśnionemi), a więc *mężew* || *bogōw*, *mężēm* || *bogōm* (por. *sguow* AKP 3, 243, *sandoom* ib. 252), a w miejscowniku *koniech*, również z samogłoską długą analogicznie do rzeczowników twar-dotematowych (por. *zidzech* AKP 3, 243), przeto i w końcówce *-och* należałoby oczekiwać samogłoski dłuższej, ew. ścieśnionej.

Moment ten nie może jednak osłabić wniosków co do genezy końcówki *-och* z kilku powodów. Przedewszystkiem obok form, w których była oboczność samogłosek wzdłużonych *'ē* || *ō* istniały formy *konienā* || *bogonā*, *mężewie* || *bogowie*, w których alternowały *'e* || *o* krótkie.

Powtóre końcówka celownika l. mn. *-em* w rzeczownikach męskich miękkotematowych miała dwojakie pochodzenie: a) \Leftarrow prsl. *-iomz* (w rzeczownikach z tematem na *-io-*) lub b) \Leftarrow prsl. *-omz* (w rzecz. o tem. na *-i-*). Oczywiście końcówka *-em* \Leftarrow prsl. *-omz* była krótką, a krótkość ta uogólniona na *-em* \Leftarrow prsl. *-iomz*, oddziaływała na końcówkę *-om*, w której często w XV wieku nie oznacza się długości, w XVI zaś wieku ścieśnienia np. *darom* 1563 Orzech. A₃v, *królom* ib. I₄ (ok. 14 razy) obok *blędóm* ib. G₂, *kráióm* ib. I₄.

Po trzecie: podobnie też końcówka *-ech*, pochodząca częścią z prsl. *-exz* (w rzecz. o tem. na *-i-*), zawierała samogłoskę krótką, a więc prawidłowym jej refleksem w rzeczownikach twar-dotematowych była końcówka *-och* z samogłoską krótką. Oczywiście, ponieważ końcówka *-ech* \Leftarrow prsl. *-exz* zlała się na gruncie polskim z końcówką rzeczowników twar-dotematowych *-ech* \Leftarrow prsl. *-exz*, przeto możnaby się spodziewać, że jako wynik tego zmieszania będą się pojawiać formy na *-ōch*, ew. *-óch*. Istotnie formy takie, chociaż rzadko, spotykamy od połowy XV w. np. *y chodzily slugy fylystinsci po stooch* (in centuriis) BZ 192 b, *w ludzióch* 1563 Orzech. P₄ v, *w kraióch* 1578 Oczko 503, 508, 524. Odwrotnie też krótkość końcówki *-ech* \Leftarrow prsl. *-exz* mogła być uogól-

nianą na końcówkę *-'ech* \Leftarrow *-ěžs*, czego prawdopodobnym objawem są niekonsekwencje w oznaczaniu długości, ew. ścieśnienia samogłoski *e* w XV i XVI wieku np. *Włoszech* I₅63 Orzech. P₁, *sejmicch* ib. T₄ v, *ludziech* ib. Q₂, ale *Włoszéch* I₃ v, *błędziéch* I₄ v.

3. Zakres form na *-'ech* i *-och*.

Ponieważ obie końcówki: *-'ech* i *-och* są genetycznie ze sobą związane, przeto dla dopełnienia obrazu należałoby jeszcze rozpatrzyć ich zakres w poszczególnych typach deklinacyjnych.

Kończówka *-'ech* w rzeczownikach miękkotematowych, zarówno męskich jak i nijakich, wychodzi z użycia ostatecznie z początkiem XVI w., ustępując miejsca już od początków XV w. końcówce *-och*. W rzeczownikach twardotematowych nijakich końcówka *-och* jest wogóle rzadszą, ponieważ bardzo wcześnie rozpowszechnia się tu żeńska końcówka *-ach*. Natomiast *-och* pozostaje w powszechnym użyciu w rzeczownikach męskich jako fleksyjna oboczność dawnej końcówki *-'ech*, przyczem, jak zauważył Kalina, końcówka ta przeważa w rzeczownikach z tematem na spółgłoskę tylnojęzykową.

Otóż zachodziłoby przedewszystkiem pytanie, czy spostrzeżenie Kaliny, poparte przez niego stosunkowo niewielką ilością przykładów, jest trafne, a w danym razie, jakie są przyczyny tego rozgraniczenia. Sprawdzenie uogólnienia Kaliny oparłem na materiale obejmującym 1271 przykładów form miejscownika l. mn. rzeczowników męskich twardotematowych z końcówką *-'ech*, 436 — na *-och*. Materiał ten pochodzi z tekstów najdawniejszych do końca XVI wieku, wliczając tu też pisma datowane po 1600 roku, ale pochodzące od autorów, wychowanych jeszcze w XVI wieku. Teksty do 1550 r. wyczerpałem w całości, późniejsze już to w całości (Maczyński, Rej, Orzechowski, Kochanowski, Knapski i i.), już to w większych urywkach (np. Wujek, Strykowski). Materiał był gromadzony bez uprzednio postawionej tezy tak, że mogą być pewny jego obiektywnej równomierności. Rozpowszechnienie obu końcówek oraz ich zakres zależny od wygłosu tematu uwidoczni najlepiej zestawienie na stronie następującej.

Zestawienie to unaocznia przedewszystkiem fakt, że już przed 1500 r. zakres obu końcówek się różniczkował. Wprawdzie przewaga końcówki *-och* w tematach na spółgłoskę tylnojęzykową jest stosunkowo nieznaczna (w 34 wyrazach, a 80 przykładach — na 28 wyrazów w 50 przykładach z końcówką *-'ech*), ale końcówka dawna widocznie przeważa w rzeczownikach na spółgłoskę nietylnojęzykową (w 89 wyrazach i 290 przykładach na 29 wyrazów w 107 przykładach na spółgłoskę tylnojęzykową).

Stosunek ten staje się jaskrawszym w XVI wieku: końcówkę *-och*

Tematy na	Końcówka <i>-ech</i>				Końcówka <i>-och</i>			
	do 1500 r.		od 1500 r.		do 1500 r.		od 1500 r.	
	wyra- zów	przy- kładów	wyra- zów	przy- kładów	wyra- zów	przy- kładów	wyra- zów	przy- kładów
<i>p, b, m, w, f</i>	21	80	47	195	4	8	6	13
<i>s, z</i>	11	21	22	97	3	5	—	—
<i>n</i>	9	45	26	76	5	17	4	8
<i>t</i>	16	30	22	104	3	7	5	15
<i>t, d</i>	25	101	77	282	8	8	6	9
<i>r</i>	7	13	26	64	5	5	3	3
Suma	89	290	220	818	28	50	24	48
<i>k, g ch</i>	29	107	18	56	34	80	95	258

mają rzeczowniki na spółgłoskę tylnojęzykową w 95 wyrazach, 258 przykładach, podczas gdy inne tylko w 24 wyrazach, 48 przykładach. Uogólnienie Kaliny było zatem mimo szczupłego materiału zupełnie trafne.

Zestawienie to naprowadza zarazem na przyczyny, które zadecydowały o ustaleniu się końcówki *-och* w rzeczownikach na spółgłoskę tylnojęzykową, a zachowaniu się końcówki *-ech* w innych typach tematów. Widzimy bowiem, że ilość przykładów z końcówką *-ech* w rzeczownikach z tematami na spółgłoski nietylnojęzykowe widocznie wzrasta w XVI wieku (z 89 wyrazów i 290 przykładów na 220 wyrazów i 818 przykładów), natomiast zakres końcówki *-och* maleje (z 28 wyrazów w 50 przykładach na 24 wyrazy w 48 przykładach). Natomiast odwrotny stosunek mamy w tematach na spółgłoskę tylnojęzykową: końcówkę *-ech* ma do 1500 r. 29 wyrazów w 107 przykładach, zaś po 1500 r. już tylko 18 wyrazów w 56 przykładach, a więc zakres jej w tej kategorii rzeczowników maleje mimo to, że ilość wyrazów, a zwłaszcza z tematami na spółgłoskę tylnojęzykową, w ogólności ogromnie wzrasta (z 187 przykładów na 314). Widać z tego, że rozpowszechnienie końcówki *-och* w tematach tylnojęzykowych musi mieć jednorodną przyczynę z obfitszem zachowaniem dawnej końcówki *-ech* w rzeczownikach na spółgłoski wargowe oraz przedniojęzykowe twarde.

Przyczyną tą była dążność do zachowania jednakowej postaci fonetycznej tematu w całej odmianie. Najłatwiej dążność tę spostrzegano w zakresie składu samogłoskowego tematów, zwłaszcza na wprowadzaniu w wielu wyrazach bez względu na następującą spółgłoskę samogłoski $o \leftarrow e$ lub $a \leftarrow e$ np. *Msc. jeziorze, czole, żonie, działo, sianie* i t. p. Dążność ta rozstrzygała też o wyborze końcówki *-u* lub *-e* w wołaczach i miejscownikach l. poj. rzeczowników męskich twar-dotematowych, na co odnośnie

do deklinacji czeskiej zwrócił uwagę Gebauer. Ta sama przyczyna zdecydowała także o zakresie końcówek *-'ech* i *-och*. Tematy z podstawową spółgłoską wargową *p, b, m, w, f* wymieniały ją przed końcówką *-'ech* na odpowiednią miękką. Wygłos tematu przyjmował więc tylko poboczną artykulację średniojęzykową, przyczem miejsce artykulacji głównej oraz jej stopień pozostawały bez zmiany. Stąd też poczucie jedności tematów typu: *chlop-* || *chlop'-*, *grob-* || *grob'-*, *dom-* || *dom'-*, *rękaqe-* || *rękaq'-*, *traf-* || *traf'-* trwało nienaruszone.

Wygłosowe spółgłoski tematu *s, z, n, l* przed końcówką *-'ech* wymieniały się na *ś, ź, ů, l*, przyczem miejsce artykulacji ulegało nieznacznemu przesunięciu, a pozostawał ten sam jej stopień. To samo można powiedzieć o tematach zakończonych na *t, d, r*: spółgłoski te wymieniły się wprawdzie na *ć (= tś), ź (= d'ź), rž*, a więc zmieniły też stopień artykulacji, ale w powstałych stąd obocznościach *t, d, r* || *ć, ź, rž* pozostawał w poczuciu językowym łącznikiem obu alternantów element zwarty, ew. wibracyjny. A zatem zasadnicza postać tematu na spółgłoskę przedniojęzykową nie ulegała tak zasadniczej zmianie, by poczucie jedności tematu mogło ulec naruszeniu.

Inaczej rzecz się miała w zakresie tematów z wygłosem tylnojęzykowym. Spółgłoski *k, g, ŋ* wymieniały się przed końcówką *-'ech* na *c, ž, š*, wskutek czego odpowiednie tematy oboczne kończyły się na spółgłoski o dwu wręcz przeciwnych miejscach artykulacji (tylnojęzykowa || przedniojęzykowa), a przy głoskach *k, g* || *c, ž* także o różnych jej stopniach. W związku z tem pojawiła się skłonność do końcówki *-och*, która nie wywoływała zmian w składzie głoskowym osnowy¹⁾.

Że w rozpowszechnieniu końcówki *-och* w rzeczownikach na spółgłoskę tylnojęzykową, a w zachowaniu końcówki *-'ech* w innych typach tematów działała dążność do ujednostajnienia tematu, dowodzi jeszcze jeden szczegół. Kończówka *-'ech*, pojawiając się sporadycznie w XVI wieku w żeńskich rzeczownikach twar-dotematowych na *-a*, łączy się tylko z tematami na spółgłoski wargowe (*dupa: głowa, potrawa, trawa, ustawa, wdowa*) i przedniojęzykowe (*chusta, karta, lysta, niewiasta, pieszczota, roboty, szata, Sarmata; gospoda, jagoda, podwoda, przygoda; prasa: miara, obora; Ateny, brana, grzywna, jalmużna, rana, strona*) razem w 27 wyrazach, a 54 przykładach, natomiast wyjątkowo dwa razy z tematem na

¹⁾ Równie wybitna różnica w postaci tematu mogła także powstawać w rzeczownikach zakończonych na *-l*, o ile ono było wymawiane jako *u*, na co mamy dowody już z XVI wieku. Wówczas powstawała oboczność *u* || *l*, a więc glosek również o widocznie różnych miejscach artykulacji. Tem tłumaczyłby się stosunkowo większy odsetek form na *-och* (15) w zakresie tematów na spółgłoskę przedniojęzykową.

tylnojęzykowe *g* w rzeczowniku *sluga* (*studzech* 1539 Kłos Algorithmus BPP 40: 1539 Tobias Scharf. D₁ v.).

Odwrotnie zaś końcówkę *-och*, wogóle wyjątkową w rzeczownikach żeńskich, spotykamy w 4 rzeczownikach na spółgłoskę tylnojęzykową (*pożyczka, ręka, rozrywka, uwłoka*), a dwa razy tylko w rzeczownikach z tematem na spółgłoskę zębową (*Samnita, kraina*).

Zachodziłoby jeszcze pytanie, czy przypuszczając istnienie i działanie tendencji do wyrównania postaci tematu, temsamem nie popieramy hipotezy o rzekomej dążności do wokalicznego ujednostajnienia postaci końcówek *-owie, -ów, -om, -'ech* ⇒ *-och*. Zarzut ten jednak nie byłby uzasadniony z dwu powodów:

1) wobec zasadniczej dążności morfologicznej do podtrzymania różnicy końcówek w rozmaitych przypadkach, wskutek czego właśnie rozpowszechniły się najbardziej formalnie wyraziste, chociaż pierwotnie niewielkiej liczbie tematów właściwe końcówki *-owie, -ów*:

2) gdyby obejmować tendencją do wyrównania tematu także część wokaliczną końcówki, trzeba byłoby przypuścić działanie postępowej absorpcji morfologicznej, co byłoby trudne do przyjęcia wobec normalnej zasady, że końcówki pochłaniają część tematu, np. *woda-mi* ⇒ *wod-ami*.

Pozatem pozostawałoby jeszcze do rozważenia, czy na pojawienie się końcówki *-och* nie miały wpływu sąsiednie języki słowiańskie. Wpływ czeski, tem więcej słowacki, nie da się pomyśleć, jedynie możnaby przypuszczać wpływ małoruski, gdzie końcówka *-och* była prawidłową kontynuacją prasł. *-szъ* z dawnych tematów na *-ŭ-*. Na prawdopodobieństwo tego wpływu zdawałby się wskazywać fakt, stwierdzony jeszcze przez Szomka (SKJ 3, 446) i często później wspomniany, że końcówkę *-och* wybitnie często spotykamy u Reja. Ponieważ zaś Rej urodził się i wychował w Żórawnie nad Dniestrem¹⁾, przeto wydawałby się możliwym wpływ na jego fleksję gwar naddniestrzańskich, zachowujących dziś końcówkę *-och* w rzeczownikach miękkotematowych (Janów, Z deklinacji małoruskiej, PF X).

Przypuszczenie to, jakkolwiek mające za sobą pozorne racje, należałoby również odrzucić. Jeśliby bowiem można dzisiejszy stan gwar naddniestrzańskich odnieść też do XVI wieku, należałoby się spodziewać, że Rej także będzie używał zgodnie z nim końcówki *-ach* dla rzeczowników twar-dotematowych, tem więcej, że i w języku polskim, literackim, od 1543 roku staje się ona coraz powszechniejszą. Tymczasem formy te są w rzeczownikach męskich u Reja zupełnie wyjątkowe.

¹⁾ Przebywał tam do 9. roku życia, następnie bawi 2 lata w Skalmierzu, ale potem wraca na Ruś (1516 i 1517 Lwów, następnie Żórawno).

Istotna obfitość form na *-och* zwłaszcza w rzeczownikach na spółgłoskę tylnojęzykową pochodzi natomiast z jego indywidualnych upodobań do deminutiv-ów oraz nomin-ów agentium. Na 56 wynotowanych przykładów z tematami na *k* mamy 18 deminutiv-ów (*biretek, domek, garnuszek, kołpaczek, kramik, kwiatek, tańcuszek, mieszek, ogródek, pojazdźek, rozumek, sadeczek, sudek, sajanik, sнопек, śmieszek, węzelek, worek*), oraz 6 nom. agent. (*harcownik, fatesznik, nędznik, nierządnik, niewdzięcznik, sprzeciwnik*), a więc w sumie blisko połowę wyrazów. Treści te u innych pisarzy były przeważnie wyrażane rzeczownikami (lub przymiotnikami) podstawowymi, zawierającymi temat na spółgłoskę wargową lub przedniojęzykową (np. *biret, dom* etc.).

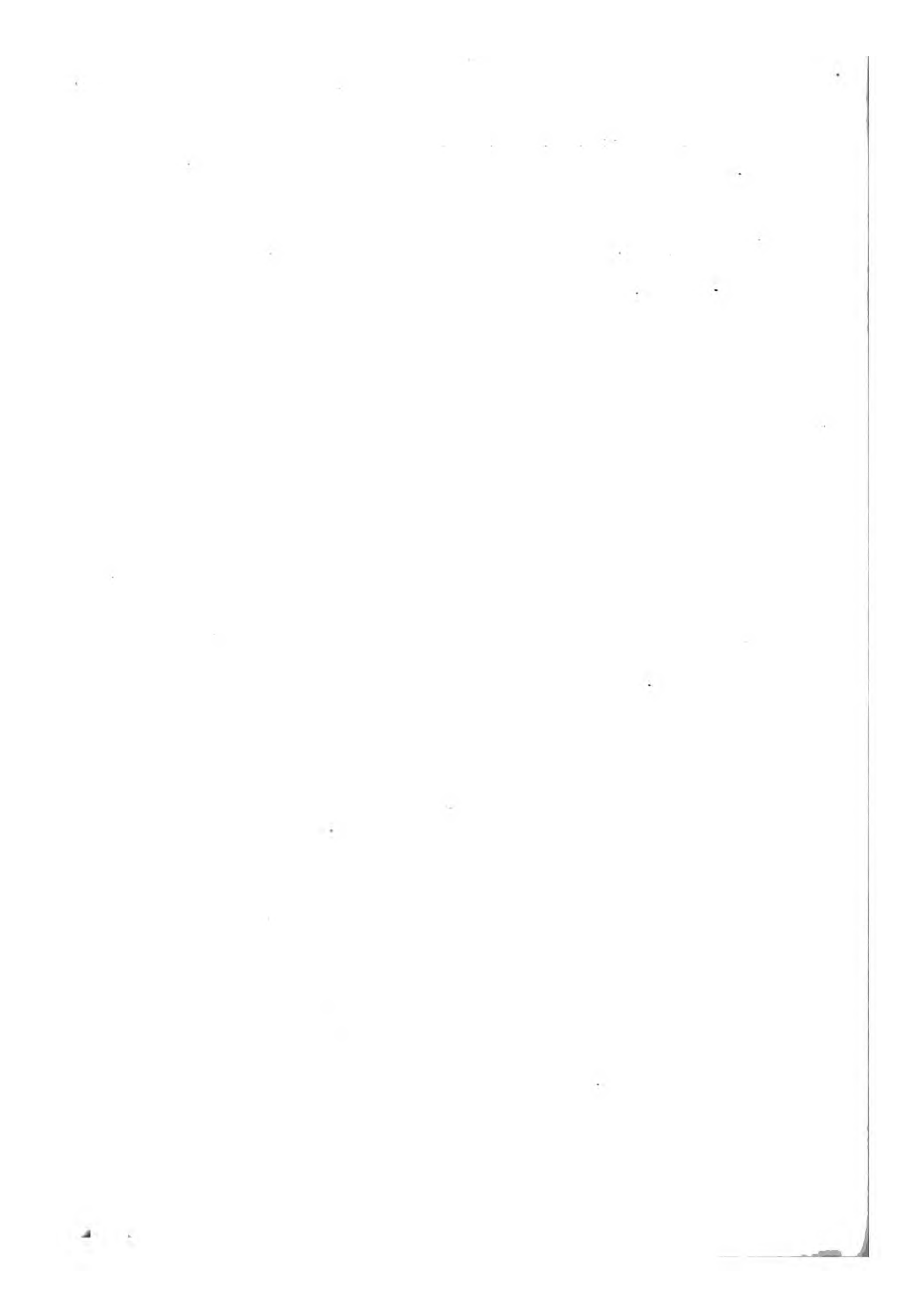
Tym sposobem doszliśmy do pełnego ujęcia rozwoju i stosunku obu końcówek ¹⁾, co dałoby się streścić w następujących punktach:

1) końcówka *-och* powstała w miejscowniku rzeczowników męskich twar-dotematowych na tle wymiany fonetycznej (*i/e o*, uogólnionej na formy wszystkich tematów twardych i miękkich, męskich i nijakich:

2) wskutek dążności do ujednostajnienia końcówek tych samych przypadków w deklinacji miętko- i twar-dotematowej objęła ona także rzeczowniki na spółgłoskę miękką;

3) z powodu dążności do ujednostajnienia tematu rozpowszechniła się przede wszystkim w rzeczownikach na spółgłoskę tylnojęzykową.

¹⁾ O przyczynach rozpowszechnienia się trzeciej końcówki *-ach* p. osobny artykuł p. t.: Pochodzenie form miejscownika l. mn. rzecz. męskich i nijakich z końc. *-ach*, Prace Polonistyczne of. J. Łosiowi, PF XII, 305—322.

Adam Kleczkowski.

Wyrazy niemieckie w staroczeskim i staropolskim.

Zadaniem mojem jest w skrócie przedstawić wpływ niemiecki w staroczeskim i staropolskim, przedewszystkiem zaś wykazać, które wyrazy z niemieckiego musiały za pośrednictwem czeskim przejść do polskiego. Wzmianki o tem mamy w niejednej pracy niemieckiej, czeskiej i polskiej, ale systematycznie nikt tego dotąd nie badał, chociaż właśnie ten problem można uchwycić metodycznie w fonetyce, pomijając już słowotwórstwo i semantykę.

Materiału polskiego dostarczyli mi Linde, Knapki, Troc, Nehring, Korbut, Brückner (w całym szeregu prac), Loś (materiał piśmienny do Słownika staropolskiego) i Cińciała (Słownik dialektyczny cieszyński w rękopisie); czeskiego Gebauer, Kott, Bartoš, Hora...; niemieckiego Grimmowie, Lexer, Benecke-Müller-Zarncke, Kluge, Hirt-Weigand, Schade, Schmeller (Słownik bawarski), Weinhold (Słownik śląsko-niemiecki), Jelinek (Słownik czesko-niemieckiego dialektu), Ziesemer (Das große Ämterbuch des deutschen Ordens. Gramatyki i prace niemieckie Paula, Wilmannsa, Behaghela, Kehreina, Mosera, Bahdera, dialektyczne Weinholda i Paula (średniowysokoniemieckie), Schmellera i Weinholda (bawarskie), Mourka (prasko-niemieckie XIV w.), Frankego (górnosaskie), Böhmego (Vogtland i saska kancelarja), Petersa (średnioniemieckie w północnych Czechach), Trötschera i Schiepeka (Eger), Wellera (język Zakonu krzyżackiego), Weinholda, Rückerta, Arndta (śląsko-niemieckie), Unwertha, Gusindego, moje wilamowskiego (obecne śląsko-niemieckie); czeskie Gebauera, Šembery, Bartoša; polskie Rozwadowskiego, Łosia, Nitscha pozwalały mi dążyć do konstrukcji obejmującej trzy języki i ich dialekty.

Przedewszystkiem trzy wielkie słowniki w rękopisie dostarczyły mi przebogatego materiału z polskiego względnie niemieckiego, tj. wymienione już: Słownik staropolski Łosia, Słownik cieszyń-

ski Cińciały, a nadto drukujący się obecnie Słownik dialektu śl.-niemieckiego Wilamowic zmarłego dr. med. Mojmira. Punktem wyjścia była dla mnie praca Gabrijela Korbuta, Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym. Prace Filologiczne t. IV, str. 345 nn., r. 1893, i rozprawka Edmunda Schneeweisa, Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Tschechischen, XV. Jahresbericht der Landes-Oberrealschule in Zwittau über das Schuljahr 1911/12.

Dziwna rzecz, że Schneeweis w układzie wpada w ten sam błąd co Korbut. Na usprawiedliwienie, ale tylko Korbuta z r. 1893, można zaznaczyć, że dawniejsi germaniści, nawet Weinhold i Rückert..., wychodzili ze znaków graficznych, a nie z dźwięków. Ale w r. 1912 trzeba było już wychodzić genetycznie z dźwięków niemieckich, jeżeli nie starowysokoniemieckich to średniowysokoniemieckich, a nigdy z odpowiedników niemieckich w czeskim. To jest metodycznie najslabszy punkt pracy Schneeweisa i Korbuta. Obaj mieszają w ten sposób dźwięki niemieckie różne: $e : \bar{e}$ tj. $e \Leftarrow a$ przegłoszonego i \bar{e} pierwotne, które w germańskim alternuje z i : obaj mieszają długie i krótkie, dawne i nowe dyftongi, spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne, zwarte i spiranty, nie rozróżniają $s : \mathfrak{z}$... Schneeweis z 1912 r. wykazuje mniej błędów niż Korbut z r. 1893, nie tylko z powodu różnicy prawie 20 lat, ale i ze względu na rozmiary: praca Korbuta jest prawie pięć razy tak wielką jak Schneeweisa.

Trzymałem się z początku studjowania mego problemu jak najściślej pracy Schneeweisa, zmieniałem jednak często jego układ, usuwałem błędy w niemieckim i czeskim, dodałem przykłady polskie, a często dodawałem i czeckie, mając przed oczyma zupełnie inny problem: niemiecko-czesko-polskich zapożyczeń. Tak powstała praca kilka razy większa od rozprawki na 40 stron Schneeweisa, rozmiarami równa Korbutowej.

Przedewszystkiem brałem czeckie i polskie zapożyczenia średniowieczne, uwzględniając jeszcze w. XVI do połowy mniej-więcej: późniejsze czasy i najnowsze, zwłaszcza dialekty współczesne, to tylko ilustracja dawniejszych stosunków, pozatem problem niezmiernie interesujący sam dla siebie. Zanim przejdę do szkicu systematycznej fonetyki, daję kilka ogólnych uwag o kolonizacji niemieckiej w Czechach i w Polsce, zwłaszcza o dialektach niemieckich na tem nowem polu.

Naokoło Czech węższym lub szerszym pasem ciągną się dialekty niemieckie, łącząc się ściśle z macierzą poza granicami czeckimi. Na zachodzie mamy najdawniejsze osadnictwo niemieckie: w XI w. zalali Niemcy okolice Chebu (Egerland), a stąd szli dalej już za Hohensztaufów. Na południu dawne drogi handlowe, potem związki rodzinne pa-

nujących sprzyjały kolonizacji. Na północy górnictwo i przemysł pociągały przybyszów. Panujący sprowadzali Niemców, a wypadki polityczne, np. walki husyckie i późniejsze walki o niepodległość, wzmagaly napływ niemiecki.

W Czechach mamy cztery dialekty niemieckie: na południu bawarsko-austrjackie (das Bayrisch-österreichische) zajmuje 1/6 terytorjum niemieckiego, na zachodzie wschodniofrankońskie (das Ostfränkische = das Nordgauische) 2/6 terytorjum, na północnym zachodzie i częściowo północy górnosaskie (das Obersächsische) 2/6 terytorjum, na północnej reszcie, na wschodzie i na południowym wschodzie śląskie (das Schlesische) 1/6 terytorjum.

Dwa z tych dialektów należą zupełnie i stanowczo do średnio-niemieckiego (das Mitteldeutsche) tj. górnosaskie i śląsko-niemieckie, których głównem terytorjum poza Czechami Królestwo Saskie i Prowincja Saska, względnie niemiecki Śląsk. Dialekty bawarsko-austrjackie, których macierzą Bawarja górna i dolna i dzisiejsza Austrja, to górnoniemieckie (oberdeutsch). Wschodniofrankońskie, do którego oprócz Czech należy Górny Palatynat (Oberpfalz), to średnioniemieckie, ale zbliżone do czysto-górnoniemieckiego (rein-oberdeutsch.). Rozdział tych dialektów czasem w Czechach (i wogóle) trudny, ponieważ są dialekty przejściowe i tylko większość pewnych cech rozstrzyga. Upraszczaając, bierzemy tylko dwa dialekty charakterystyczne: bawarski, górnoniemiecki i śląski, średnioniemiecki. Dla naszego okresu to wystarcza — dla żyjących dialektów dzisiejszych trzeba by naturalnie podział na cztery dialekty jeszcze bardzo różniczkować.

W Pradze stykały się dialekty górnoniemiecki (bawarsko-austrjacki) i średnioniemiecki (górnosaski, miśnieński, wtedy zbliżony do śląsko-niemieckiego). Z kompromisu obu powstał w Pradze nowowysokoniemiecki język literacki. Tak zwany kancelaryjny język praski XIV w. to dialekt, jakim Niemcy w Pradze powszechnie mówili. Rozwój jego idzie w tym kierunku, że staje się coraz bliższy średnioniemieckiemu czy lepiej nowowysokoniemieckiemu.

W Polsce średniowiecznej mamy dwa dialekty niemieckie: śląsko-niemiecki obejmuje Śląsk, Spiż, Małopolskę (b. Galicję i południową część b. Królestwa Kongresowego), Wielkopolskę (południową część Poznańskiego i zachodnią b. Królestwa Kongr.); dolnoniemiecki północną część Poznańskiego i dawnego Królestwa Polskiego, tj. Pomorze, Mazowsze, Prusy, kraje nadbałtyckie, które niegdyś należały do Polski.

A więc między dialektami niemieckimi w Czechach i w Polsce tylko jeden jest wspólny tj. śląsko-niemiecki, inne tj. trzy czeskie i jeden polski stanowią różnicę. Jednakże w praktyce dialekt

śląsko-niemiecki sprawia wielkie trudności nie tylko dlatego, że był wspólny, lecz przede wszystkim dlatego, że mieści w sobie oprócz średnioniemieckiej podstawy zasadniczej wiele elementów górnoniemieckich tj. czesko-niemieckich. Możemy jednak historycznie śledzić te wpływy na Śląsku, np. we Wrocławiu, i przekonać się, że mimo wszystkie wpływy język kancelaryjny praski w średniowieczu znacznie się różnił od języka wrocławskiego. Dobrze można to zobaczyć na podstawie porównania prac Mourka a Arndta i Rückerta.

Trudność stanowi również i to, że dialektycznych cech w wiekach średnich mimo wszelkiego zróżniczkowania języka niemieckiego trzeba w utworach literackich często z największą trudnością się doszukiwać. Jednakże różnice zasadnicze górnoniemieckiego (bawarskiego) i średnioniemieckiego (śląsko-niemieckiego czy górnosaskiego) przecież występują zwłaszcza w dokumentach wyraźnie, oczywiście jeśli analizujemy całą fonetykę.

Może największa trudność jednak polega na często niezależnym a równoległym rozwoju niemieckim i słowiańskim, czeskim i polskim. O tem trzeba pamiętać zwłaszcza przy dyftongach, długich i przegłoszonych czeskich.

Wokalizm.

a = cz., p. *a*, *o*, *e*; właściwie niema w tem nic charakterystycznego, jednakże zupełna prawie zgodność (zwłaszcza przy *o*, *e*) wskazuje na zależność polskiego od czeskiego (co zresztą w tych wyrazach inne wyraźne cechy silniej potwierdzają): *jalmużna*, cz. *jalmužna*; p., cz. *post*; *dzięk*, stcz. *diek*; *szlachta*, cz. *šlachta*.

Przegłos *a* = n. *e* = cz., p. *e*; również niema tu nic charakterystycznego, ale uderza zgodność, nawet w nieracjonalnym przegłosie (*dzięk*, cf. *a*), choć w czeskim naogół przegłos częstszy: *jedwab*, *hedbaw*, stcz. *hedvábie*; *kielich*, stcz. *kalich*, *kelich*.

ě ⇒ cz. *e*, *a* (b. rzadko, jak w dawnym baw.), p. *e*, *a* (b. często, jak w śl.-n.): *berta*, pl. *berta*, cz. *berta*; *żegnać*, cz. *žehnati*; *rachować*, cz. *rachovati*.

i niecharakterystyczne: podobnie jak w wyrazach rodzimych polskich przejście p. *i* ⇒ *e* przed płynnymi w zapóżycezeniach: p., cz. *biskup*, *mnich*; *cel:cyl*, cz. *cíl*; *szerm:szjrm*, cz. *šerm*.

o pozostaje przeważnie w cz. i p.: cz. *a* zapewne baw.; niezależne p. *a* ze śrn., zależne przez czeskie z baw.(?). Także wymianę *o:u* trudno wziąć jako kryterjum: *ofiara*, cz. *ofěra*; *proboszcz*, cz. *probošť*; p., cz. *biskup*; *kloc*, cz. *klacek*; *organy*, cz. *jargany*?

ö, mało charakterystyczna pozycja, cz., p. *e*, co zresztą jest tylko

substytucją *ö* a nie *n. e*; *o* z formy nieprzegłoszonej raczej śrn.: *hebel: hobel*, stecz. *hobl*; *kuedlik*, cz. *knedlik*...

u. mało charakterystyczne; uderza tylko, że w polskim zapewne pod wpływem czeskim (baw.) rzadko występuje tu *o*, które jako śrn. powinno było wystąpić: *kuchnia*, *kucharz*, *kuchta*..., cz. *kuchyně*, *kuchař*, *kuchta*...; *putnia*, cz. *putna*: *kutelhof*, *kutlof*, *Kottóv*, cz. *kutlof*...

ü, pozycja niecharakterystyczna; brak przegłosu występuje zarówno w śl.-n. jak i baw. Uderza w polskim brak śrn. *o* za śrwn. *ü*, z wyjątkiem *fortuch: fartuch*, śl.-n. *vor-: var-*. Zresztą: *minca*, cz. *mincě*; *winszować*, cz. *vinšovati*...

u: o. Przejście gwarowe lit. cz. *u: o* łączy się z podobną wymianą *n. u* na śrn. (śl.-n.) *o*: *ortel*, *ortyl*, cz. *ortel*: *szoldra*, mor. *šoldra*: *szoltys*, *soltys*, cz. *šoltys*, *šultajš*.

ā. Mimo to, że w bawarskim istniało ściśnięte *ā* \Leftarrow *ā*, czeskie ma prawie wszędzie *á* tj. *ā*, natomiast *o* tylko b. rzadko (właściwie raz, i to w specjalnym śrn. wyrazie, terminie prawniczym 'wyprawy'); wobec tego, że w polskim za *ā* występuje często śrn. (śl.-n.) *o*, można uważać dawne *p. a* za przeważnie czeskie: *ottarz*, cz. *oltář*; *drót*, *drut*, *dratwa*, cz. *drát*, *dratva*; *gierada: grat*, cz. *gerad*, *grad*, *gród*; *malarz*, cz. *malěř*; *malżonka*, cz. *malženka*.

ae. Przykłady niepewne; dziś śl.-n. i baw. unikają raczej przegłosu (choć śl.-n., wil. ma tu 1. *ȳ*, 2. *ā*, *ā*, 2. lit. *e*, szynw. *ēā*, *ā*); w śl.-n. dawnym było *e* (także *a*) = *ae*, natomiast w XVI w. niema przegłosu (pod wpływem gn.?): śl.-n. *ā* w *hawsgerāthe*, *p. grat*, śrwn. *geraete*; *hasać*, stecz. *hesovati*?

ē (ai). W śl.-n. *a* b. rzadko (raz przed *r*), zresztą *ee*, *e*; tak samo w baw., tak że z tego niepodobna coś o dialekcie rozstrzygnąć; w śl.-n. jest też *i* sporadycznie, dziś w śl.-n. *i* w dialektach pierwotnych, *ai*, *é*, *éi* w dyftongicznych: w wil. *ȳ*, w szynw. *ē*: *lenno*, *lennik*, stecz. *léno*, *lejno*, *lénnik*, *lejník*.

ī. Dyftongizacja *n. ī* \Rightarrow *ei* jest bawarska (XIII w.), a ma analogję w czeskim *ȳ* \Rightarrow *aj* \Rightarrow *ej*. Przez czesko-niem. wnika ta dyftongizacja baw. do śl.-niem.; *p. aj*, *a gn.*, przez czeskie w dawnym średniowiecznym okresie, natomiast *gn.*, austriackie w czasach nowszych zwłaszcza porozbiorowych: *rzesza*, *rzsza*, cz. *říše*: sufiks *-lin*, cz. *-lín*: *stp. fryj*, stecz. *frej*; *frymark*, cz. *frímark*...

ō. W czeskim pod wpływem niemieckim *ó* \Rightarrow *uo* \Rightarrow *ū*. Polskie *a* \Leftarrow cz. *á*, *a* (baw. wymowa otwarta): *klasztor*, cz. *klášter*, *klášterš*; *szonować*, *szanować*, cz. *šonovati*: *šanovati*...

oe. W baw. i śl.-n. daje śrwn. *oe* = *é*, o ile nie brak przegłosu. Przykłady nieliczne i niepewne w cz., *p.* Czy w nazwach geograficznych z *schoene* = *p. y*, cz. *e*, *i*, *u*, *o*, nie przebijają się różnice dia-

lektyczne czeskie? *Szymbark, Szynwałd*, cz. *Šumbark, Šemberk, Šimberk, Šenava, Šinar, Šonor, Šunava*: p. *kreza, kryza, kresa*.

ū. W cz. *au, ou* to dyftongizacja bawarska; *aj, ej* nowy przegłos (baw.?) tego *au*. Pod wpływem cz.-n. dyftong *au* w śl.-n. (późno), pod wpływem cz. czy śl.-n. *au* w polskim. Wedle fałszywej analogji zwrotnej w czeskim utworzono *ú* \Leftarrow *ou*. W dawnych słow. zapożyczeniach germ. *ū* \Rightarrow cz., p. *y*. Przykłady: *gbur*, cz. *būr*: *puzan, puzon, bazon, bażan*, cz. *pozoun*; *hausknecht, usnacht*, cz. *hausknecht*: ciesz. *trufać*, cz. dial. *trúfať* do *troufati*: dawne *myto, tyn*, cz. *mýto, tyn*.

iu (przegłos *ū* i dawne *eu*). Dawne *i, y* w cz., p. mało charakterystyczne: dyftongizacja *ej, aj* pod wpływem baw., gdzie *eu* \Leftarrow *iu* było już w XIII w. ustalone dla germ. *eu* czy przegłosu *ū* (1263): to *eu* miało rozmałą wymowę: *oi, ui, ai* miejskie, *ou, á, é*. Polskie *ej, aj, e* z czeskiego, bo w śrn., śl.-n. stare *u* skrót \Leftarrow *eu*, lub dyftongizacja późna także pod wpływem czesko-niem. z bawarskiego. Przykłady: *bita, bitunk*, stecz. *bita, bitunk*: *grajcar, grejcar, krajcar*, stecz. *grajcar, krajcar*: p., cz. *pytel; cejkwart, cegwart, cekwart*, nowe *cajg*, cf. cz. *cejk, caik*: p. *lušnia*, stecz. *lušně?*

ei (germ. *ai*). Można przyjąć, że cz. (i śl.-n.) *aj (ai), á, a* pod wpływem baw.: w śl.-n. (na końcu okresu śrn.) *ei* ustępuje bardzo miejsca *ai*, które w XVI w. prawie wyłącznie panuje, gdy natomiast w kancelarji praskiej z początku tylko mamy baw. *ai*, a potem śrn. *ei*. Polskie dawne *aj, a* z cz., najnowsze z austriackiego: p. *i (mistrz...)* z cz., gdzie analogja zwrotna do *i* \Rightarrow *ej*. Przykłady: *mistrz, mistr, cz. místr, mistr*: p., cz. *ortel,fortel; gmina, gmin, gmen*, cz. *kmán; lejce, lice... cz. lácaly...*

ie (germ. *ē*). Monoftongizacja śrn., śl.-n.: natomiast utrzymanie dyftongu cz. *ie, ē* może być baw.: *ej* dyftongizacja czeska lub górnopalatynaeka, gdzie *ei* \Leftarrow *ie*. Przykłady: *cycha*, stecz. *cicha, ciecha, cajcha, cejcha*: *ceglu*, stecz. *cihla*.

ie (eu). Jak poprzednio tak i tu monoftongizacja śrn. *ie* \Rightarrow ? śrn., śl.-n.: utrzymanie dawnego dyftongu *ie* w czeskim to zapewne bawarskie: *e* skrót z *ě*. Polskie *ie:ia* czeskie(?): *wierdunk:wiardunk*, cz. *věrdunk; Dzietrzech, Dzietrzych, Wietrzych, wnytrych*, cz. *Dětrich; flis*, stecz. *flisovati*.

ou. W cz. *au, á, a* wpływ baw.: z czeskiego p. *aw, a*, pomijając naturalnie p. najnowsze *au* z austriackiego: *bawelna*, cz. *baelna*: *bukspan*, stecz. *bušpan, pušpan*: *cofać, cafać, cować*, cz. *coufati, coucati* (*ou* czy *ā*, śrn. *ō?*); *hawerz*, stecz. *hacěř*; p., cz. *limba*; *rabować*, cz. *raborati*.

ou. Przegłos *ou* daje w baw. *eu* (pisane *oi*, potem *äu, eu*): zamiast *eu* używane *ei* (XIV w.), jak *eu* za *ei*. Przykłady na przegłos *ou* w polskim prawie wszystkie pochodzą z czeskiego, a to ze śrn.,

pozatem formy bez przegłosu mają *u*, chociaż śl.-n. obok *u* ma tu *eu*, *ei*, *oi*. Tak *hetman*, *haitman*, *heitman*, *heutman*, stecz. *hýtman*, *hajtman*, *hejtman*, *hútman*: *kuglarz*, stecz. *kauklěř*, *kajklěř*: p. ciesz. *frela*, *frelka*, cz. *fragle*.

uo (germ. *ō*). Monoftongizacja w *u* śrn. występuje w cz., p.: w baw.-austrjackiem jeszcze dziś dyftongi. Jak śrnw. *ō* = cz. *ó*, *u*, *uo*, *ů*, tak tu wtórna analogja. Przykłady: *jalmużna*, cz. *jalmužna*, *almužna*; *loktusza*, stecz. *loktušě*; stp., stecz. *fóra*: *musiec*, cz. *musiti*; *pończocha*, *punczocha*, cz., *punčocha*, śrnw. *buntſchuoch*.

üe. Monoftongizacja śrn. w cz., p.: w baw.-austr. dziś jeszcze dyftongi. Jeden przykład ze śrn., a przecieź prawdopodobnie polskie z czeskiego ze względów rzeczowych nie fonetycznych: stp. *frywolt*, *frywolta*, *frywort*, stecz. *frywort*, *frynort*?, śrnw. *crüe-ürte*, *-orte*, *-ort*, cf. p. *ort* 'pieniązek'.

Skrót samogłosek długich na krótkie nie występuje w czeskim często:

1. Gdzie występuje w zgłosce drugiej, pochodzi z pozycji nieakcentowanej: *Jindřich*.

2. Często skraca się pierwsza zgłoska, poniewaź druga zgłoska jest długa: *kramďř*.

3. Grupa konsonantyczna *-rb*, *-rl*, *-rm* skraca: cz. *jarmark*...

Wzdłużenie krótkich samogłosek jest rzadkie: 1. z powodu analogji do cz. końcówki długiej: *maršál(ek)*; 2. z n. dialektycznego wzdłużenia: stecz. *glét*, *glajt*, *glejt*, śrnw. *glete*, p. górń. *glejta* raczej śl.-n.

Zanik samogłosek (jak w gn.) charakteryzuje czeskie, cf. prefiksy *cer-*, *ge-*..., końcówki: stecz. *gvar*, stp. *gvar*, śrnw. *gwar*; cz. dial. *kcalt*, p. *gwalt*; cz., p. *mnich*. Płynna lub nosowa po wypadnięciu samogłoski obejmuje w czeskim funkcję sonantu: *druszlak*, *durszлак*, cz. dial. *dršlák*, n. *Durchschlag*.

Wstawianie samogłosek zwłaszcza *e* w nom. jak w rodzimych rzeczownikach tak w cz. jak i w p.: p., cz. *rynek*.

Konsonantyzm.

r. Cały rozwój n. *r* jest identyczny w czeskim i polskim, a więc cz. *r:ř* (z *r* przed palatalną, *rs*, *rsch*): *l* = p. *r:rz:l*, *l*: także równoległy zanik *r* i nowe *r*. Ważny sufixs *-āri* :-*aere* :-*er* = cz. *-ďř* (od 1200) :-*ěř*, *-ř* (po miękkich): *-ar*, *-er*, *-r*, p. *-arz* (już 1136): *-erz*, *-'erz*, *-irz*, :-*ar*, *-er*, *-r*.

l. Mało charakterystyczne, zwłaszcza po zaniku *l* w czeskim. Ważny sufixs *-lín*.

n. Mało charakterystyczne, pozatem zmiany (często dialektyczne), czasem tylko równoległe: *n* przed *i* = cz. *n*, p. *ń* (nieoznaczone): p., cz.

nnich: inaczej w grupie *ng, nk*: *dank:dziek*, stecz. *dañk:diek*: rzadko zgodne dialektycznie, jeśli poprzedza *ei*: p. dial. *faju. feju. fañ. mor. fañ. n. feiu*: zgodne tylko naturalne przejście $n \Rightarrow m$ przed *b*: *hynbalek, ambalek, cz. hambalek*. niezgodne przejście $n \Rightarrow cz.$ dial. *t*: zgodny zanik *n* i zgodne wstawienie *n*: p. ciesz., cz. dial. *hadra. handra*.

t. Najważniejsza pozycja to $d \Leftarrow t$ w nagłosie: może być sporadyczne śl.-n. pod wpływem gn., ale raczej jest baw., gdzie występuje często: *tynkować, stecz. dynchovati, cz. dynchovati, dynkovati*. Natomiast *d* szczególnie po płynnych w śródgłosie może być zarówno baw. jak i śl.-n., jest to proces ogólnoniem.: *faldować, cz. faldovati; szoldra, cz. dial. šoldra: maldr, cz. malder*. Inne pozycje dla dialektologii niem. nie wchodzi w rachubę. Ciekawa jest swojska palatalizacja p. $t \Rightarrow c, č(?)$: *rycerz, cz. rytř: Walcerz, cz. Valteř; rzecica, cz. řitice(?)*.

d. Charakterystyczne *t* zamiast lit. *d*: w śl.-n. dawnym zachowane jest w nagłosie *t* tam, gdzie nwn. odmiennie od śrwn. ma *d*, jednakże wymiana *t:d* jeszcze częściej występuje w baw. Przykłady: p., cz. *tulich*: p. *tublowany, dublowany, ciesz. tuplem, cz. tuplocaný*. W śródgłosie *t* może być baw. lub analogiczne do wygłosu, gdzie było *t*: *koldung, kaldung, stecz. kaltún: pantlik, patlik, pětlik, cz. pentlik*. Poza tym ciekawa palatalizacja w czeskim i polskim: *Dzietrzech, cz. Dětřich: Jetřich; dziek, stecz. diek; cz. dial. gl \Leftarrow dl jak w baw. i morawskim. Natomiast $t(d)š = č$, zanik *d*, nowe *d* mało są charakterystyczne.*

p. Śródgłosowe *pp, mp* zostaje *p* jak w śrn. tak w cz., p.: *kapa, stecz. kápě: szopa cz. šopa: cyp, cypel, cyplik, cz. čip. cipel. ciplik; żap, cz. žumpa*. Nagłosowe (baw. czy śl.-n.) $p \Leftarrow k$. *p* zostaje: *proboszcz, cz. probošt: papież, cz. papež*; nagłosowe *p* z *k*, rom. $b = p:b$: *putar, cz. pohár(?) : pukiel, puklerz: buklerz, cz. pukla, puklěř cf. *b*: w dawnym śl.-n. *b* ze śrwn., nwn. *b* występowało w piśmie rzadko, dziś w wymowie daleko częściej. Gn. *pf* daje jak w nagłosie tak i w śródgłosie i wygłosie cz. *f*, stąd stp. *f* (nowe z austrjackiego). Przykłady: *pucht, mor. facht, n. Pacht: Pfacht: stempel: sztefel, cz. dial. štefel, n. Stempel: gn. Stempfel, cf. pf*.*

pf. Nagłosowe *pf* gn. (baw.) i śrn. (śl.-n.) daje w cz., p. w najdawniejszych zapożyczeniach *p*, później *f*: śródgłosowe (gn., baw.) *pf* daje w cz., p. *f*: śródgłosowe *pp, mp* (śrn., śl.-n.) daje w cz., p. *p* jak wyżej. Stąd oboczność *f:p* zależnie od czasu i dialektu: *pieniądz: fenig, cz. peniz: feněk: pilerz: pilar, cz. pilř: pipa: fajka, cz. pápa: fajká; p. f:p: knafel, knefel: knópa, cz. knoflik, kneflik: trunf, triumf, cz. trunf(?)*

b. Przejścia charakterystyczne *p, w, cw. f \Leftarrow b*: n. dial. $p \Leftarrow b$ występuje zarówno w baw. i cz.-n. jak i śl.-n.; to że w starym śl.-n. wy-

stępuje dość rzadko (rzadziej niż dziś), a przede wszystkim, że w polskim mamy przeważnie formy na *b*, przemawia za pochodzeniem p. form (z *p*) z czeskiego i bawarskiego: *plach*, *placha*, *blacha*, cz. *plech*; *pończocha*, cz. *puňčocha*; p., cz. *pytel*; *piżmo*, cz. *pižmo*; *puszka*, cz. *puška*. Również w śl.-n. jak cz.-n. i baw. przechodzi *b* w spiranty (dźwięczny czy bezdźwięczny), jednak polskie raczej z czeskiego: ciesz. *rywik*, *ré-wik* 'zraz', cz. *řeva*; *hevar*, *hever*, *heber*, *levar*, cz. *hever*. I przejście $b \Rightarrow m$ pod wpływem etymologii ludowej jest czeskie: *mary*.

u. Przejście n. *u* \Rightarrow cz. *b* przeważnie niepewne: także z nowych często procesów dial. cz., mor., słowackich trudno wyprowadzać wnioski co do średniowiecznych dialektów niem. i łączyć to ze specjalnie baw. przejściem $b \Leftarrow u$ w nagłosie. Przejście $u \Rightarrow f$ rzadkie i niepewne z powodu możliwych etymologij ludowych. Przejście $u \Rightarrow$ cz. *m* ciekawe ale sporadyczne. Inne szczegóły bez znaczenia: ciesz. *trufać*, cz. *trou-fati*; *kment*; *gment*; *gment*, cz. *kment*.

f. Ciekawy jest rozwój n. *f* (germ. *f*, *p*, rom. *v*, *p*, *f*) w cz., p. Najdawniejsza substytucja słowiańska to *p*, potem *b* (skąd różnica?): p., cz. *post*; *opica* z cz. *opice*; *bierzmować*, cz. *biřmovati*; *barica*, cz. *barca*; *hrabia*, *grabia*, cz. *hrabě*. Późniejsze n. *f* = cz., p. *f*; cz. *v*, *p*, *u* świadczy w nagłosie i śródgłosie o dźwięcznej wymowie, cf. n. *v*, *u*, które w śródgłosie wielu uważa tylko za pisownię w dialektach niemieckich: baw., śl.-n. (tak Weinhold w przeciwieństwie do Rückerta: czy można w tym widzieć cechę śl.-n., czy rodzimą? *wójt*; *fojt*, cz. *vojť*; *fojt*; *wiertel*, cz. *věrtel*; *wiardunek*; *fordan*, cz. *věrduněk*, *verdunk*).

m. Niecharakterystyczne: w przejściu $-m \Rightarrow -n$ w wygłosie i w zaniku *m* uderzająca zgodność cz. z p.: *bukspan*, stecz. *bušpan*; p., cz. *limba*; *bawetna*, cz. *baetna*.

k. Ciekawe przejście n. $k \Rightarrow g$ zwłaszcza przed *r*, *l* występuje w baw. i śl.-n.: *grajcar*, *grejcar*, *kraicar*, cz. dial. *grejcar*, *krejcar*; stp. *golcz*, stecz. *golč*, *kolč*. Przejście dn. $k \Rightarrow$ wn. *ch* widać w wyrazach n. literackich z dolnoniemieckiego: *loktusza*, stecz. *loktuše*, dial. *lochtuše*, du. *Laken*, gn. *Lachen*. Równoległy jest w cz. i p. rozwój n. $sk \Rightarrow$ *šk*, *š*, p. *sk*, *szk*, *sz* na podstawie niem.: p., cz. *biskup*; *skrzyńia*, cz. *skříně*; *szkoda*, cz. *škoda*; *skiba*, *szjba*, *szajba*, cz. *skýva*, *šejba*. Niestety niema tak charakterystycznego gn. *ch* w nagłosie zamiast lit. n. *k*.

g. Charakterystyczne jest gn. (baw.) *k* zamiast n. lit. *g*, także po apokopie *-e* w $ge- \Rightarrow k-$: *gieszeft*; *kszeft*, cz. *kšaft*; *tragarz*, cz. *trakař*; *gmina*, *gmin*, cz. *kmán*; p., cz. *kment*; p. *ksztall*, stecz. *kštall*, ale *qcalt*, cz. *kvall*. — Wybitnie cz. jest $h \Leftarrow g$: *hrabia*, cz. *hrabě*; *wahać*, cz. *vá-hati*. Przejście $g \Rightarrow i$ lub zanik w pozycji interwokalicznej mogą być o tyle ważne, jeśli tak powstanie ciekawy dyftong: zresztą samo przejście jest ogólnoniemieckie, tak baw. jak i śrn. (śl.-n.): *wójt*, *fojt*, cz. *fojt*;

mistrz, cz. *místr*; *szynal*, cz. *šinál*; *tadynka*, stcz. *tádynek*. Zanik *g* przed spółgłoską nie jest charakterystyczny: zanik w połączeniu *ng* jest tylko czeski, nie polski.

ch. Śródgłosowe i wygłosowe *ch* pozostaje w cz., p.: niejasne cz., p. *h* w *pohár*, *puhar* cf. węg.: zrozumiałe cz. *h* \Leftarrow n. *lh*, *rh*. W substytucji cz., p. *k* \Leftarrow n. *h*, *ch* trudności, które tylko w części tłumaczy analogja do rodzimych słów i sufiksów: *szukać*, cz. *šukati*; *piekło* *pkiet*, cz. *peklo*, sterk. *pkltz*. Przejście *chl* \Rightarrow cz. *fl* sporadyczne. Ciekawy stosunek dn. *cht*: wn. *ft*, czy wymiana rodzima?: stp. *sycharz*: *syftarz*, cz. *šjtarš*, n. *Schaft*, *Schacht*; stp. *szachta*, cz. *šachta*, n. *Schacht*, *Schäft*. Zanik *ch* albo już niem., albo mało charakterystyczny. Przejście *ch* \Rightarrow *š* jest w obu wyrazach czeskie, a stąd przeszło do polskiego: *rzesza*, *toktusza*.

h. Mało charakterystyczne. Przejście czy substytucja w słow. *ch* czy *k* (?) należy do prasłow. Zanik *h* czy proteza słow. *j*, *c* (dial.) nie należą do dialektologii niem.

s = cz. *š*, p. *š*, względnie rzadziej *š*, *sz* w dawnych zapożyczeniach; skąd ta oboczność? cf. rozwój *f* \Rightarrow *p*: *b*. Grupy *sk*, *sl*, *sm*, *sn*, *sp*, *st*, *se* wykazują równoległy rozwój w cz., p. jak w niem. W nagłosie cz. *s* (gn., baw.), p. *s* (niepewne, raczej cz. czy romańskie); w śródgłosie *ss* = cz., p. *s*. Nagłosowe n. *s* = cz., p. *z* (dźwięczne jak w śrn. śl.-n.); w śródgłosie *z*. Przejście *d*, *t* + *s* = cz., p. *c*, a również zanik *s* mało charakterystyczne. Przykłady: *žaltarz*, cz. *žaltář*; *žegnać*, cz. *žehnati*; *žold*, cz. *žold*; *jalmažna*, cz. *jalmužna*; *bažant*, cz. *bažant*; *papiež*, cz. *papež*; *szukać*, cz. *šukati*; *msza*, cz. *mše*; *ratusz*, cz. *rathús*...; *czynsz*, cz. *činže*; p., cz. *sak*: *sala*, cz. *sal*; *luza*, cz. *lúza*.

ž w śródgłosie i wygłosie daje cz., p. *s*, b. rzadko *z*; zresztą niecharakterystyczne: p., cz. *flus*; *fresować*, *frasować się*, cz. *fresovati se*; *musieć*, cz. *musiti*.

sch = cz. *š*, p. *sz* niecharakterystyczne. Przejście *d*, *t* + *sch* \Rightarrow cz. *č*, p. *cz* naturalne: cz. *šp* \Rightarrow *čp* dialektycznie: cz. *č*, p. *cz*, *c* sporadyczne: *čatun*: *catun* (c mazurz.), cz. *čaloun*, śrwn. *schalūne*; również rzadkie cz. *ž*, p. *ž*: *žart*, cz. *žert* raczej śrwn. *sěrtěn* niż n. *Scherz*.

z (*tz*) = cz., p. *c* niecharakterystyczne: cz., p. *z* sporadyczne; dawne i nowe dial. cz. *č*, p. *cz*, *c*, *ć*, *k* to zmiany rodzime: niepewne dawne cz. *ž*, p. *ž*, raczej rom., ł. *x*, czy słow. sufiks *-ž*, czy wpływ etymologij ludowych: *krzyž*. Przykłady na *c*: *warcaby*, cz. *vrhcáb*; *cecha*, cz. *cajch*, *cejch*; p., cz. *cech*; na *č*: *czynsz*, cz. *činže* f.; *szpaczek*, *szpak*, cz. *špaček*.

Morfologia.

Końcówek samych nie zapożyczają się, lecz tylko całe wyrazy; jednakże sufiks pewnej liczby wyrazów może potem działać silnie na inne wyrazy

Wogóle panuje tendencja do zastępowania obcych końcówek przez znane, rodzime. Najważniejsze sufiksy:

1. n. *-āri*, *-aere*, *-er* = cz. *-ař*, *-ar*, *-ěř* (*-ieř*, *-iř*), *-ar*, *-er*, *-r*; p. *-arz*, *-ar*, *-erz* (*-ierz*, *-irz*), *-ar*, *-er*, *-r*, prasłow. *-arjā*, cf. *r*.

2. n. *-el* = cz. *-el*, *-l*, *-lík*, *-líček*, *-le*, *-la*, *o*, *-lo*?; p. *-el*, *-lík*, *-liczek*, *-la*, *o*, *-lo*? cf. *l*.

3. n. *-lín* = cz. *-lín*, p. *-lin*: stp. *cyndelin* 'kitajka', stcz. *condelin*, stwn., cz.-n. *zindál*, *zindel*; stp. *kapalin*, *kopalin* 'hełm', stcz. *kapalín*, śrwn. *kaplín*, *koplín*: stp. *szafelin*, *szefelin*, stcz. *šafelín*, *šefelín*, śrwn. *schavelín*, fr. *javelin*. Cf. *ī*.

W czeskim sufiks- *lín* jest częsty i niezawsze śrwn. pochodzenia: czasem zupełnie nowy; natomiast w polskim rzadki z czeskiego(?): *cyndalin* roślina, ł. *santalum (album)*, śrwn. *zindalín*, *zēndalín* adj. do *zindál*, czy śrl. *condalum* z etymologią ludową do *cyndelin* jak wyżej; *sentalin* 'lin', pomieszanie 'sandacza' i 'lina'.

4. n. *-ung* = cz. *-unk* (*-uňk*), p. *-unk*, *-unek*.

5. n. *-ing* = a. prasłow. *-ędz*, cz. *-ěz*, *-'az*, *-iz*, p. *-'adz*, *-'edz*, *-'ez*, b. cz. *-ink*, *-inek*, *-ík*, *-ník*, p. *-ag*, *-ing*, *-ink*, *-inek*, *-ynek*, *-ik*, *-ynka*...

Prefiksy przedewszystkiem *ge-*, *ver-*: *vor-*:

1. *ge-* = cz. *ge-* (raz), *g-* (rzadko), *k-* (najczęściej), *o* (często): p. *gie-* (rzadko w stp., często obecnie), *g-* (najczęściej), *k-* (b. rzadko), *o* (b. rzadko): *glejt*, cz. *glejt*, *klejt*, śrwn. *geleite*, *geleit*: *gmina*, *gmin*, cz. *kmán*, śrwn. *gemeine*: *gwent*, *gment*, *kment* 'plótno'. cz. *kment*, śrwn. *gewant*; *gierada*: *grat*, cz. *gerad*, *grad*, *gród*, n. *Gerade* f., *Gerät* n.: *gieszeft*, *kszeft*, cz. *kšaft* 'testament', śrwn. *gescheft*: *ksztalt*, cz. *křtalt*, *kštalt*, śrwn. *gestalt*; *giewalt* 1397: *gwalt*, cz. *gralt*, *kcalt*, śrwn. *gewalt*; *gbur*, cz. *būr*, ncz. *būr*, śrwn. *gebūre*, *būr*.

To łączy się się z gn. synkopą *-e-* i wskutek tego ubezdźwieżeniem *g*.

2. *ver-*: *vor-*, śl.-n. *ver-*, *vor-* (najczęściej), *var-* (rzadko), *fur-* (rzadko), śrwn. *ver-*, *vor-* (śrn.), *vür-*, śrn. *vür-*, *vor-*, *var-*, cz. *for-*, *fēr-*, *fr-*, p. *for-*, *fol-*, *far-*, *fr-*, *fir*, (*fry-*, *fyr-*, *fara*-?): *forwark*, *folwark*, cz. *forberk*, *forberg*, n. *Vorwerk*: *fortel*, *fortyl*, cz. *fortel*, śl.-n. *fortel*: *fortil*; *fortuch*: *fartuch*, cz. *fěrtuch*, *fěrtuch*, n. *Vortuch*, *Fürtuch*: *fresować*, *frasować*, cz. *fresovati*, śrwn. *verēzzen*: *foranka*, *firanka*, n. *Vorhang*: *forzpan*, *foszpan*, cz. *fřpan*, *fořpan*, n. *Vorspann*.

Przejdźmy jeszcze raz krótko fonetykę zapożyczeń niemieckich w czeskim i polskim.

W wokalizmie czeskie lepiej przeprowadza przegłos (Umlaut), choćby już z tego powodu, że samo ma przegłos własny, częścią pod wpływem niemieckim, częścią niezależnie. W zakresie prze-

głosu na czeskie działało w wielu wyrazach średnioniemieckie, gdy tymczasem górnoniemieckie w tych słowach zwłaszcza przed pewnymi spółgłoskami tego przegłosu nie miało.

Dyftongizacja w czeskich zapożyczeniach jest wcześniejsza i pełniejsza niż w polskich: nie dziw, bo pod wpływem bawarskim, w kierunku specjalnie bawarskim i zgodnie z własną dyftongizacją, która idzie częścią pod wpływem niemieckim, częścią niezależnie. W bawarskim dyftongizacja ta odbyła się w XII i XIII w., tak że w końcu XIII w. niema już monoftongów: w czesko-niemieckim w pierwszej ćwierci XIV w., w śląsko-niemieckim zaczyna się przy końcu XIV w., a przechodzi zupełnie przy końcu XV w., czy na początku XVI w. A zatem różnica między Pragą a Wrocławiem jest 100–150 lat. Prócz tego dyftongizacja w Czechach w pewnych formach czeskich poszła w swoim kierunku bawarskim albo specjalnie czeskim, i tu też polskie zapożyczenia idą również za czeskim:

śrwn. \bar{i} = cz. *ej, aj, ú, a*; p. *aj, a* stare jest czeskie, najnowsze zaś austrjackie:

śrwn. \bar{u} = cz. *au, ou, aj, ej, a, ur*; p. *au, a* czeskie:

śrwn. *iu* (przegłos \bar{u} , dawne *eu*) = cz. *í, i, ai, ej, aj* (dolnobaw.); p. *aj, ej* czeskie.

Co się tyczy śrwn. monoftongizacji *ie, uo, üe* to czeskie ma (prawdopodobnie) jeszcze pod wpływem bawarskim stary dyftong śrwn. *ie* = *ie, é*; z czeskiego zatem w polskim *ie:ia*. Może cz. \bar{u} zachowuje ślady dyftongu śrwn. *uo*? Natomiast śrwn. *üe* ⇒ cz., p. monoftong *y*.

Pod wpływem bawarskim śrwn. *ei* (germ. *ai*) ⇒ cz. *aj, ú, a*, p. *aj, a*. Tak samo, jeśli śrwn. *ae* ⇒ cz. *a*, p. *a*, gdy tymczasem śrwn. *ae* = \acute{e} , a w śl.-n. zawsze *e*, dopiero w XVI w. niema tu na Śląsku przegłosu.

W czeskim następuje często wzdłużenie samogłosek np. $i \Leftarrow$ śrwn. *i*: *blíkati, cíl, cip, fraid, frejd, frýd, fríd*: występuje tu n. dialektyczne wzdłużenie śrwn. *i* ⇒ \bar{i} , jak *ie* → \bar{i} , *i*. W śl.-n. jest to rzadsze i znacznie późniejsze, stąd p. *glejta*, śl.-n. *glete*, cz. *glejt*... Słowem monoftongi przechodzą w czeskim w dyftongi i odwrotnie, dalej w długich i dyftongach jest w czeskim dążność do otwartych: *aj, ú, a*.

W konsonantyzmie wymiana dźwięcznych (mediae) i bezdźwięcznych (tenues) raczej lenes i fortes i odwrotnie prędzej górnoniemiecka, bawarska niż średnioniemiecka, śląsko-niemiecka: tak samo wymiana zwartych i spirantów: $d \Rightarrow t$, $t \Rightarrow d$; $g \Rightarrow k$, $k \Rightarrow g$: dn. *cht*: wn. *ft*? Zachowane śrwn. *p* w grupie *pp, mp*; gn. *pf* daje i w tej pozycji *f*, stąd wymiana cz. *p:f* i w polskim; $b \Rightarrow \alpha$, f (raczej baw. niż śl.-n.): n. $w \Rightarrow$ cz. $b?$, n. $w \Rightarrow$ cz. $f?$, cf. n. $f \Rightarrow$ cz., p. w .

Rozwój *r* swoisty; ważniejszy identyczny rozwój n. $f \Rightarrow$ cz.,

p. p, b, f, c:w; rozwój *ch* \Rightarrow cz., p. *ch, h, k*; rozwój *h* = słow. *ch, k*?; rozwój *s* = cz. *ž, p. ž, cz. š, p. sz, cz., p. s, z*. Wybitnie czeskie przejście *g* \Rightarrow *h*.

Skróty przeważnie czeskie, bawarskie.

Mamy więc w zapożyczeniach niemieckich szereg cech bawarskich, lub cech swoistych czeskich, ale oprócz tego uderza zgodność, niemal identyczność, ogromnej ilości kulturalnych wyrazów czeskich i polskich w formie fonetycznej, w sufiksie, w znaczeniu. Taka identyczność nie mogła powstać przypadkowo: wprawdzie źródło było to samo tj. język niemiecki, ale wybitne już wtedy różniczkowanie dialektów niemieckich w Czechach a w Polsce i brak wówczas jednolitego języka literackiego, poza poetami rycerskimi, to wszystko świadczy, że musiała być zależność polskiego od czeskiego nawet tam, gdzie jej fonetyka dialektyczna niemiecka i czeska nie wykazuje.

Tu wkroczyć może i powinna filologia i historia kultury, zresztą Nehring i Brückner tyle już na tem polu zdziałali.

Fonetyka stwierdza, że główna fala kulturalna niemieczyzny szła do języka polskiego nie wprost od Niemców średnich, lecz od Niemców południowych (górných), Bawarów, przez Czechy, Morawy, Śląsk: tam gdzie niema wybitnych cech dialektycznych bawarskich czy swojskich czeskich, można analogją także domyślać się wpływów czeskich, naturalnie z mniej lub większem prawdopodobieństwem. Tu względy historyczne, pomijając już znaczeniowe, mogą zażyć.

Te najważniejsze wyrazy identyczne w czeskim i polskim odnoszą się do państwa i urzędzeń państwowych, chrześcijaństwa, rodziny, miast i urzędzeń miejskich, sądu, budownictwa, rzemiosł, ubrania, kuchni, szkoły, instrumentów muzycznych, tańców, gier i zabaw, handlu, wag, miar, monet, do górnictwa, przedewszystkiem rycerstwa i żołnierstwa, mniej do gospodarstwa, wiele do natury: drzew, roślin, leków, zwierząt, minerałów, do imion, abstraktów, przezwisk i nieco do nazw geograficznych.

Państwo: prsł. *książe*: *ksiądz, władać?*, *król, rada?*, nowsze *kancierz, strukczasz*, cf. rycerstwo: *lenno, hrabia, szlachta, rycerz*.

Chrześcijaństwo: *krzest?*, *krzyż?*, *kościół?*, *klasztor, jatmżna, żegnać, bierznować, msza?*, *oltarz, papież, biskup, ksiądz, proboszcz, pop, mnich, post, jedwab, kielich, fara, fararz, żattarz, tacmo* 'dziesięcina', potem *kacierz, stos*. Rodzina: *matżonka, matżenstwo, szwagier, szwagrowa*.

Miasto, budownictwo: prsł. *tyu, izba?*, *mur?*, *murarz, cegła, alkierz, komin?*, *komnata?*, *furta, filar: pilerz, szedziol?*, prsł. *szkto: plac, rynek*; urzędzenia: *wójt, burmistrz, soltys*; sąd: *rychtarz, ortel, tudynka, fant, fantować, kat?*, *katować, pręgierz*; rzemiosła: *mistrz, cechy, war-*

sztal. prsł. *młyn, pytel, lół, lutować, dratwa, drót, flaszka, wanna, rura, blacha*: *blach, śruba, sznur, walec, lata, konec, puhar?*; tkactwo, materje: *ochlica, kment, loktusza, bawelna, grepla, cyndelin* 'kitajka', *calun*...

Ubranie i sprzęty: *jaka, jupka, koc, prucelik, kitel, knaflik, skrzywnia?*, *truna, hadry, walcarz, pończocha, pentlik, szorc, fartuch, jircha, futro, puszka*: *piksła, materac, taszka, kufer, mary*...

Kuchnia: prsł. *kuchnia, kociół, panew*; nowsze *smakować, kapłon, kosztować, knedel, spiża, preclik, żemta, cellta* 'kołacz', *buta, strucla, kal-dun, szoldra, kutle, faramuszki*: *warmuszka, żujka, wurszt, szpek, cukier*...

Szkoła: *mistrz, ćwiczyć, papier, blajwas* 'ołówek', *rysować, malować, malarz, barwa*: *farba, kunszt, bryłowaty* = cz. *bryle, rachować, cyfra, sztuka, kształt*.

Instrumenta muzyczne: *puzon, flet, harfa, szulamaia, fajfka, fajfer, drumla*, tańce: *taniec, rej?*, gry: *warcaby, as, tuz, dryja, zyz, flus*; zabawy: *żart, figiel, fortel, frywort, śmigus, dyngus, kuglarz*...

Handel, wagi, miary: prsł. *kupiec, pieniądz*; nowsze *szeląg, kszeft, szynk, kram, kramarz, litkup, frymark, jarmark, kiermasz, gwar* 'rękojmia', *pachciarz, szwindel, krach, szachrować*: *mila?*, *cal, lół, para, bal, wiertel, wierdunk, tublowany, funt, żedlik, mendel, strychulec, tuzin, ryza*...

Podatki i moneta: prsł. *myto, czynsz?*; późniejsze: *clo, celnik, szos, grosz, halerz, ort, grajcar, talar, reński, minca, pac*: *pacok* 'Batzen', *elbik* 'helblinc', $\frac{1}{2}$ *feniga*, *bank, los, trafić, szparować*...

Górnictwo i hutnictwo: prsł. *szkło, mosiądz*; nowsze *gwerk, szłota, huta, fajstel, perlík, szербel, hawierz, latr, glejta, hamry, szacht, szychta, mielerz, hunt, waka*...

Rycerstwo: prsł. *putk, miecz, trąba, szłom*; nowsze: *dziek, dank, rycerz, turniej, lenno, lennik, man, hrabia, grabia, burgrabia, margrabia, hetman, ordynek, harcerz, harc, huf, cel, helm, szlachta, herb, klejnot, hold, marszałek, masztalarnia, marcha, ochmistrz, płatnerz, szpica, wał?*, *plech, płat, giehynk, szyk, abszyt, glejt, szanic, szermować, kula, fryz, horz, sztandar, halabarda, spisa, deka, tulich, lanca, kapalin, szafalin, puklerz*.

Żołnierstwo: *żold, żołnierz, draby, markietanka, bitunek*: *rabować, plondrować, puszka, moździerz, śrół, rajtar, tanistra*

Gospodarstwo: prsł. *stodół, skot?*, później *spichrz, skiba, grunt, lejce, wasąg*: *fasunek, fura, szopa, szkopek, szaflik, ceber, wębor, kubel, rafa*: *refa: ryfa, cofać, brok, folwark, lan?*, *luśnia?*

Drzewa, rośliny: prsł. *buk, owoce*; nowsze *bukszpan, limba, rzodkiew?*, *marchew?*, *opich, ruta?*, *cebula, ryż, pieprz?*, *bawelna, datle, szalwia?*, *bertram, wędlik* 'jabłko winne', *sznytlík, rywik* 'zraz', *knafliczka: knefliczka* cf. *knafel*.

Leki: prsł. *lek, lekarz*; nowe: *flaster, felczer, balwierz, obrot*; choroby: *flus, szlak*...

Zwierzęta: prsł. *struś, wielbłąd, lew*; nowsze: *bażant, paw?*, *malpa* (cz. z pol.), *opica* (pol. z cz.), *szpaczek, rap* 'gąsienica', *lewart* 'leopard'...; ryby: prsł. *karp?*, *karaś?*, *wyz*; nowsze: *wieloryb, harynek*.

Minerały: *kryształ?*, *bertram, kreda, waka*, = *blajcas, nikiel, cyna, cyuk*, cf. górnictwo.

Imiona: prsł. *Włodzimierz*; nowsze *Jindrzych* (= *Heinrich*), *Oldrzych, Dzietrych; Wietrzych, Biedrzych, Zebrzyd, Wolfram; Olbrom, Walcerz*.

Abstrakta: *musieć, dziękować, frasować się, kosztować, miarkować, folgować, trufać, traf, warować; wierować, wieszować, ratować, szanować, szacować, szukać; fasz, gwałt, szkoda*.

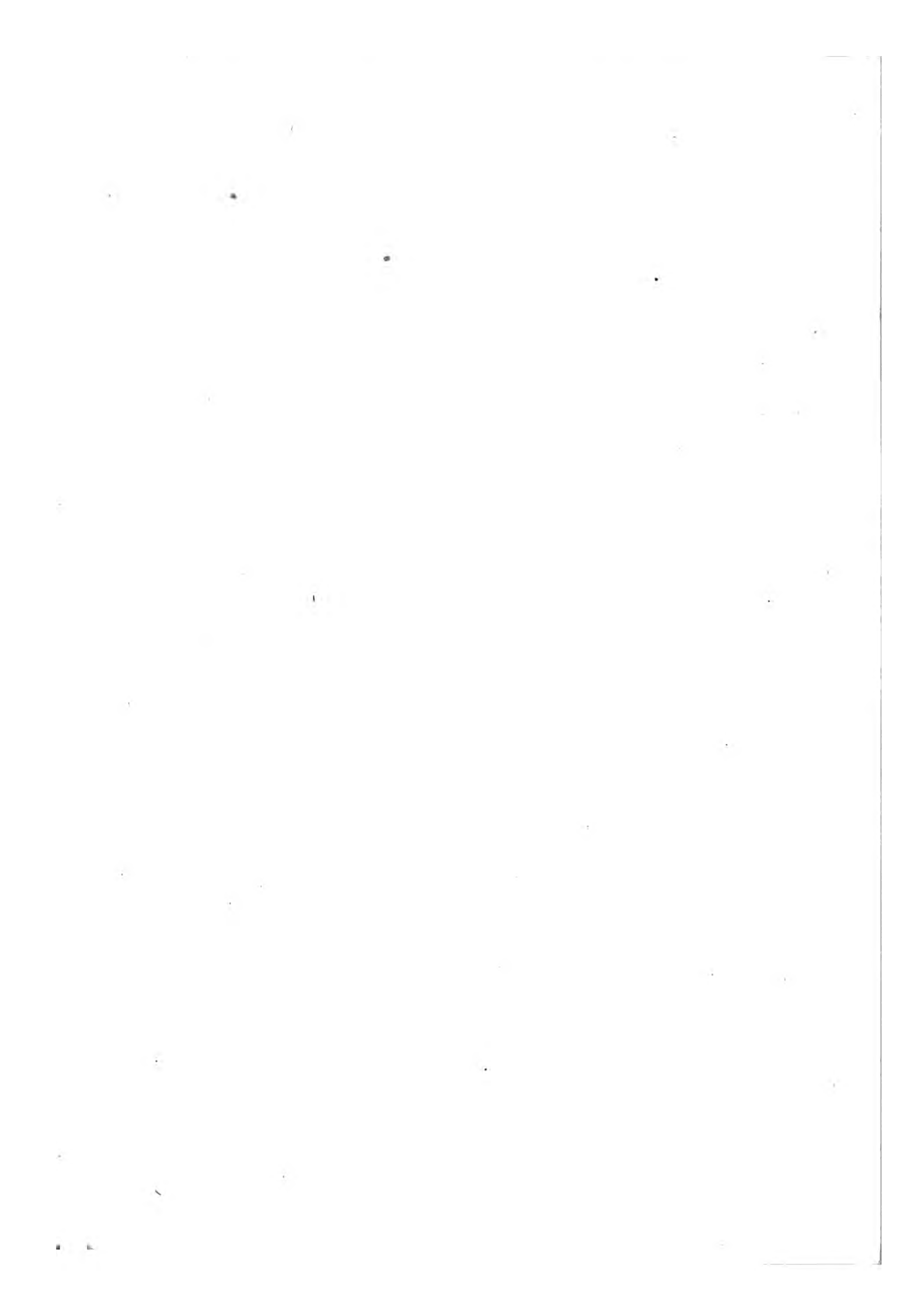
Pogadliwe, przezwiska: prsł. *kurwa*; nowsze: *żebrak, szelma, galgan, lotr, bękart, flondra, marcha, myrcha, luza, huncfoł, drab...*

Nazwy ludów, krajów: prsł. *Włochy, Kzym*; nowsze: *Rzesza, Francuz, Cachy, Auszpurk, Inszpruk*.

Tłumaczenia z niemieckiego, zróżniczkowanie formy, znaczenia *miasto: miejsce, pokój, zamek, dwór* 'pański i chłopski', *jutrzyina* 'Morgen': 'jutro' i 'morga', *koziol* (wozu)...

Odwrotnie z polskiego do czeskiego w średniowiecznym okresie niewiele przeszło; w najnowszym czasie tj. w XIX w. były czeskie pożyczki z polskiego.

Należałoby dać inny spis: wyrazów niemieckich, które bezwarunkowo musiały przejść przez czeskie do polskiego, jak to wykazują kryteria fonetyczne, słowotwórcze, znaczeniowe. Na razie w tym szkicu poprzestaję na ramie. Przedtem trzeba by poczynić jeszcze pewne studia, przede wszystkim systematycznie zbadać łacińsko-romańskie zapożyczenia w polskim i czeskim w wiekach średnich. Ale kiedy wyjdzie słownik czeski średniowieczny do końca, kiedy zacznie wychodzić słownik staropolski, słowniki średniowiecznej łaciny w Czechach i w Polsce, słownik średniowiecznej niemieczyny w Polsce?

Tadeusz Kowalski.

W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim.

Pośród zapożyczeń wschodnich w języku polskim można wyróżnić kilka wyraźnych grup, między innymi: 1) wyrazy zapożyczone z obszarów objętych kulturą Islamu, które przyszły do nas wprost ze Wschodu, bądź to bezpośrednio, bądź za pośrednictwem języków wschodniej i południowo-wschodniej Europy, 2) wyrazy z tychże samych pochodzące obszarów, ale które dostały się do polszczyzny drogą okrężną przez Zachód, za pośrednictwem języków Europy zachodniej i środkowej. Te ostatnie są świadectwem naszych stosunków raczej z Zachodem niż ze Wschodem, podczas gdy pierwszą grupę zapożyczeń zawdzięczamy naszemu położeniu geograficznemu i uwarunkowanym niemi stosunkom kulturalnym ze Wschodem. Na pierwszą grupę składają się zapożyczenia z języków tureckich, tudzież z arabskiego i z perskiego, przekazane w przeważnej ilości wypadków za pośrednictwem języków tureckich; drugą grupę stanowią prawie wyłącznie wyrazy arabskie, które dostawały się w wielkiej ilości do języków europejskich, dzięki wybitnemu stanowisku kulturalnemu Arabów w średniowieczu.

Opracowania ogółu zapożyczeń wschodnich w polszczyźnie, z uwzględnieniem wiążących się z nimi zagadnień historyczno-kulturalnych, jeszcze nie posiadamy, chociaż zwrócono na nie dość wcześnie uwagę i chociaż już spora ilość autorów, tak polskich jak obcych, zajmowała się niemi, że tylko wymienię z dawniejszych Muchlińskiego¹⁾.

¹⁾ A. Muchliński, *Źródłownik wyrazów, które przeszły wprost czy pośrednio do naszej mowy z języków wschodnich etc.*, Petersburg 1858.

Karłowicza¹⁾ i Miklosicha²⁾, a z nowszych Brücknera³⁾ i Lokotscha⁴⁾.

Zadanie to, nadzwyczaj ciekawe i rokujące obfite wyniki, jest zarazem bardzo trudne, jak zawsze, kiedy pewne zagadnienie leży na pograniczu dwóch obszarów wiedzy, nie dających się ogarnąć równocześnie przez jednego człowieka. Wymaga ono bowiem zarówno znajomości języka polskiego, w całym jego wielowiekowym rozwoju, jak rozległej wiedzy w zakresie języków wschodnich, w szczególności języków tego Wschodu, który był nam najbliższy i mógł na nas oddziaływać. Ponieważ taki zespół wiadomości jest u jednego badacza prawie nieosiągalny, przeto zadanie opracowania wschodnich zapożyczeń językowych w polszczyźnie domaga się koniecznie współpracy dwóch specjalistów, jaką to współpracę widzimy już coraz częściej na Zachodzie, stosowaną z pomyślnym wynikiem do zagadnień leżących na pograniczu dwóch obcych sobie zresztą dziedzin wiedzy.

Wszystkie dotychczasowe, znane mi, opracowania zapożyczeń wschodnich w języku polskim, nie wyłączając najlepszych, odznaczają się pewną jednostronnością, pochodzącą stąd, że autor, poruszający się zupełnie swobodnie na właściwym sobie obszarze wiedzy, nie może się uchronić od potknięć, przekroczywszy granicę swojej specjalności.

Z dwóch grup, o których była mowa na wstępie, większe trudności dla polonisty przedstawia grupa pierwsza, obejmująca zapożyczenia wprost ze Wschodu. Przy wyrazach zapożyczonych ze Wschodu za pośrednictwem języków zachodnio- i środkowoeuropejskich może się nieorientalista posiłkować obfitą literaturą w różnych językach europejskich, poświęconą zapożyczeniom wschodnim w hiszpańskim, włoskim, angielskim, francuskim, niemieckim i t. d. Ma się tu bowiem do czynienia przeważnie z wyrazami znanymi we wszystkich językach europejskich.

Tymczasem z wyrazami przejętymi bezpośrednio ze Wschodu, drogą stosunków handlowych, wojennych i i., sprawa jest o tyle trud-

¹⁾ J. Karłowicz, *Mémoire sur l'influence des langues orientales sur la langue polonaise*, Actes du Sixième Congrès International des Orientalistes tenu en 1883 à Leide. 2e partie, section 1e sémitique, Leide 1885. Tenże, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia*. Kraków 1894-1905.

²⁾ F. Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost- und ost-europäischen Sprachen*, Denkschriften der K. Akademie d. Wiss. in Wien, Philos.-Hist. Klasse Bd. 34, 35, 37, 38. Porówn. Fr. v. Kraelitz Greifenhorst, *Corollarien zu F. Miklosich, Die türk. Elemente etc.* Wien 1911, Sitzungsber. d. K. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-Hist. Klasse 166. Bd. 4. Abh.

³⁾ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.

⁴⁾ K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927.

niejsza, że prac przygotowawczych mamy mniej, materiał leksykalny turecki — a o ten tu przedewszystkiem idzie — jest gorzej skodyfikowany niż arabski, a wreszcie przychodzi też pewna trudność w zorientowaniu się, co jest rdzennie tureckie, a co tylko przekazane za pośrednictwem tureckiem z arabskiego i perskiego. Wiadomo bowiem, że ludy tureckie, z którymi mieliśmy bliższe stosunki, wchłonęły w swoje języki, po przyjęciu religji i kultury Islamu, olbrzymią ilość wyrazów obcych, pochodzenia arabskiego i perskiego.

Zasadniczym błędem metodycznym, który uderza niemal we wszystkich opracowaniach zapożyczeń z języków tureckich, jest posługiwanie się przez autorów głównie, jeżeli nie wyłącznie, słownikami współczesnego języka osmańskiego, jako najłatwiej dostępnymi. Za przykład może tu posłużyć wspomniany już Lokotsch, który w spisie prac, którymi się posilkował, cytuje z zakresu języków tureckich, prócz nienaukowego *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* Vámbérego jeszcze tylko praktyczny słownik współczesnego języka osmańsko-tureckiego Kélékiana¹⁾, a nie zna widocznie zupełnie słownika narzeczy tureckich Radłowa²⁾, nie mówiąc już o innych bardziej specjalnych.

Tymczasem, o ile idzie o zapożyczenia tureckie w polskim, wiele względów zdaje się za tem przemawiać, że źródła ich należy się doszukiwać raczej w północnych stronach kotliny morza Czarnego, aniżeli w południowych, czyli innemi słowy, że powinno się bardziej uwzględnić grupę t. zw. kipczaacką języków tureckich, aniżeli język osmański wraz z dialektami, na który kierowano dotychczas niemal wyłącznie uwagę. Pod tym względem inaczej przedstawiają się języki słowiańskie na Bałkanach, dla których język osmański zdaje się być istotnie najważniejszym źródłem zapożyczeń tureckich.

Kipczaacka grupa języków tureckich zasługuje jeszcze i przez to na szczególniejszą uwagę, że do niej należały językowo te żywioły wschodnie, które od wieków przenikały w głąb naszych ziem i osiedlały się na nich na stałe. Wchodzą tu w grę przedewszystkiem Ormianie, którzy prócz swego języka ormiańskiego indoeuropejskiego, przynieśli ze Wschodu do Polski i na Ruś także pewien dialekt kipczaacko-turecki, którym posługiwali się tak w życiu prywatnem jak publicznem, nie wyłączając kościoła. Dzięki Ormianom, ruchliwym i przedsiębiorczym, a przedewszystkiem skłonny do asymilacji, przedostał się z pewnością niejeden wyraz wschodni do naszego słownika. Niestety

¹⁾ D. Kélékian, *Dictionnaire turc-français*, Constantinople 1911.

²⁾ W. Radłow (Radloff), *Опыт словаря тюркскихъ нарѣчій*, Petersburg 1893—1911.

kipczacki ich język, bardzo zbliżony do języka dawnych Połowców, jest jeszcze dotychczas prawie zupełnie nieznan. pomimo obfitości źródeł. Kipczackim był także prawdopodobnie — ale tego jeszcze napewno nie wiemy — język naszych Tatarów kresowych, zapomniany przez nich już od dawna. Tatarzy ci, asymilując się i przyjmując język polski czy ruski, mogli bardzo łatwo ocalić ze swego ginącego języka przynajmniej garść terminów technicznych, w związku ze swym zawodem wojskowym i życiem religijnem, i rozpowszechnić je wśród otoczenia polskiego czy ruskiego.

To samo można powiedzieć — *mutatis mutandis* — o Karaimach polskich, którzy, co prawda, żyli zawsze w pewnym odosobnieniu od sąsiadów, ale zato zachowali swój język wiernie aż do dziś dnia. Język ten, należący również do grupy kipczackiej języków tureckich, jest nam już dziś dosyć dokładnie znany.

Kończąc rozważania ogólne, chciałbym wykazać na dwóch przykładach, że istotnie przez poznanie języków kipczackich możemy zyskać niejedno dla etymologii naszych zapożyczeń wschodnich. Na etymologję dwóch wyrazów, które zaraz przytoczę, zwróciło moją uwagę dokładniejsze zaznajomienie się w ciągu kilku ostatnich lat z językiem Karaimów polskich. Nie twierdzą oczywiście, jakoby te wyrazy dostały się do języka polskiego właśnie przez Karaimów, natomiast uważam za bardzo prawdopodobne, że stało się to za pośrednictwem żywiółów kipczackich wogóle. W każdym razie pośrednictwo Turków-Osmanów jest tutaj wykluczone. Idzie o wyrazy *ciura* i *suhak*.

Wyraz *ciura*, *ciora* w znaczeniu 'pacholek obozowy' i t. p. uważa prof. Brückner¹⁾ zdaje się za rodzimy, skoro zestawia go z *ciurkiem*, *ciurczeń* *ciurkać*, *ciurknąć* i t. d. O ile dobrze zrozumiałem, wyraz *ciura* miałby tedy charakteryzować powolne ruchy takiego pacholka, podobne do powolnego cieczenia płynu, bo wedle prof. Brücknera ma się używać wyrazów *ciurkiem*, *ciurczeń*, *ciurkać*, *ciurknąć* właśnie «o 'powolnem cieczeniu'».

Wywód ten wydaje mi się nieprawdopodobny już choćby z tego powodu, że, o ile wiem, wyrazy *ciurkiem*, *ciurczeń* i t. d. nie oznaczają cieczenia powolnego. Przeciwnie: 'krew leje się ciurkiem', w przeciwieństwie do 'kapie', 'sączy się kroplami', znaczy 'leje się obficie i szybko'. W innych wypadkach *ciurczeń* odnosi się znów raczej do cieczenia skąpej ilości płynu i do szmeru spadających kropli, czy też rozpryskującej się strugi. Nie można naprzykład żadną miarą powiedzieć o gęstym, cicho i leniwie ciekącym płynie, jak maź, dziegieć

¹⁾ Słown. etym. jęz. pol. 65.

i t. p., że *ciurczy*. A nawet gdyby tak było jak chce prof. Brückner, przejście od *ciurczec* 'ciec powoli' do *ciura* 'pacholek obozowy', 'łózak wojskowy' (Linde), byłoby zgoła dziwne i niezwykle.

Uważam wyraz *ciura*, *ciora* za pożyczkę turecką, dokładniej kipczacką. W języku karaimskim (narzecze północne, obejmujące Poniewież, Troki i Wilno) spotykamy wyraz *čora* w znaczeniu 'służący, parobek do koni', bez żadnego odcienia pogardliwego. W narzeczu południowym (Łuck, Halicz) brzmi ten wyraz *cora*. Że nie mamy do czynienia z zapożyczeniem odwrotnym, z polskiego do karaimskiego, świadczy rozpowszechnienie wyrazu w innych, odleglejszych narzeczach tureckich. I tak w karakirgiskim, t. j. w języku właściwych, rdzennych Kirgizów, spotykamy *čor* w znaczeniu 'низкий пабъ' (Radłow III 2018), *چور* (= *čora*, może *čora*) notuje Pavet de Courteille, Dict. T. O.¹⁾ 294, we «wschodnio-tureckim» czyli t. zw. czagatajskim-literackim, w znaczeniu 'serviteur, page' Zenker²⁾ 372 jako «wschodnio-tureckie»: *چور* lub *چور* *čura* (czy może *čora*?, przy niedokładnej wokalizacji pisma arabskiego nie podobna stwierdzić z pewnością) 'Diener, die Vertrauten'. W słowniku czagatajskim Szejcha Sulejmana Efendi (opracowanie Kúnosa³⁾ 50: *čure* (prawdopodobnie *čura*, końcowe *č* arabskie oddane, w odróżnieniu od *č*, niesłusznie przez *e*) 'Gefährte, Paar, geeignet'. Vámbéry, Čagataische Sprachstudien⁴⁾ 280: *چور* *čura* 'Geliebter, Freund, Gefährte'.

Tutaj należy zdaje się także *čuri*, Zenker 372, 'Magd, Mädchen' (pisane *چوری* i *چوری* *čuri*!; *čuri* Kúnos 50 'Magd, Odaliske'; *چوری*, *čori* Vámbéry 280, 'Sklavin (so lange sie Mädchen ist: im verheirateten Zustande heisst sie *kirnak*): *چوری* (tj. *čori*, *čuri*, *čory* lub *čury*, Pavet de Courteille 294, 'fille servante'. Przejście od znaczenia 'parobek' i t. p. do 'dziewka' i t. p. byłoby w językach tureckich, nie znających rodzaju gramatycznego, najzupełniej zrozumiałe: zastanawiająca byłaby tylko dyferencjacja wokaliczna przy przeniesieniu znaczenia na indywidualium żeńskie.

Być może należy tu także osmańskie *čyrah*, *čyrah*, dialektyczne *čyra*, w znaczeniu 1) 'robotnik, parobek', 2) 'chłopiec w terminie u rzemieślnika' 3) 'pupil, faworyt, pensjonista'. Jest to zdaje się wyraz rdzennie turecki, nie mający z perskim *čirāy* 'latarnia, przewodnik'

¹⁾ Pavet de Courteille, Dictionnaire Turk-Oriental, Paris 1870.

²⁾ J. Th. Zenker, Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch, Leipzig 1866—1876.

³⁾ Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch, bearbeitet von Dr. Ignaz Kúnos, Budapest 1902.

⁴⁾ H. Vámbéry, Čagataische Sprachstudien, Leipzig 1867.

pierwotnie nie wspólnego, jakkolwiek i w perskim *čirāg* występuje też w znaczeniu 'klient', być może pod wpływem tureckim, przez utożsamienie, wskutek podobieństwa brzmienia, dwóch pierwotnie różnych wyrazów.

O *suhaku* (Antylope saiga Pall., jedynej antylopie europejskiej, żyjącej niegdyś także na stepach Ukrainy) czytamy w Słowniku etymologicznym języka polskiego prof. Brücknera: «*suhak*, *sumak* 'antylopa ukraińska', zniekształcone z tatarskiego *saigak saiga*». I w tym wypadku naprowadziło mię na właściwą drogę studjum języka karaimskiego. Wyraz *suhak* nie jest bynajmniej zniekształcony, lecz przejęty bez żadnej zmiany z języków tureckich, prawdopodobnie za pośrednictwem kipczaackim. W karaimskim (narzecze północne) spotykamy wyraz *soyax* (≡ *soyak*) w znaczeniu 'młode (jelenia, antylopy i t. p.)'. Ponieważ Radłow wyrazu tego nie notuje, cytuję źródło. W północno-karaimskim tłumaczeniu Pieśni nad pieśniami 2, 9 czytamy: *ukšattı tartarın şavırım ğurğa, ğem soyayına oleñlarını* 'mój kochanek uczynił góry podobnymi do antylopy i do młodego jeleni'¹⁾, tamże 4, 5 *ukšaşy eki toşlarını koşen da naçı, eki soyaxtar kibik, egi-żakları kibik ğurını ot kuturñular ğilaffiklarda* 'podobieństwo dwóch piersi: kapłan i prorok, jak dwa młode (jelenie), jak bliźnięta antylopy, pasący w ogrodach róż'²⁾.

soyak (gdzie *y* oznacza dźwięczne *h*) notuje Radłow³⁾, na podstawie jednego miejsca w Kutadŭ bilik, w znaczeniu 'какое-то большое животное'. Wyraz jest znany również w czagatajskim: *sukay* (Radłow IV 752) 'козудя': سوكاي *sukay* (może raczej *sukay*) (Vámb. Čag. Sprachst. 298) 'das Reh'; *sukay* (Kúnos. Čag. Wört.) 'eine grosse Gazellenart': سوكاي tj. *sukay* lub *sokay* (Pavet de Courteille) 'cerf de la grande espèce, dont le bois sert à faire des manches de couteau': *sukay* (Zenker) 'Antylope, Gazelle'.

Etymologia turecka wyrazu jest zupełnie przejrzysta: pięć *sok* 'wtykać, wbijać (róg, żądło i t. p.)' + sufiks *-ak*, a więc niejako: 'bodzieć' [por. *sok-uş* 'das Aneinanderstossen zweier Widder' (Vámb. Čag. Sprachst.): *sok-um* 'Hornvieh' (tamże)].

Wyraz *saiyak*, oznaczający pewien rodzaj antylopy, prawdopodobnie ten sam co *suhak*, istnieje również w językach tureckich: *saiyak* (Dsch.) 'eine Art Gemse' — Radłow IV 222: سايغاق *saigak* 'die wilde Ziege' — Vámb. Čag. Sprachst. 295; سايغاق tj. *saiyak* ewent. *saigak*

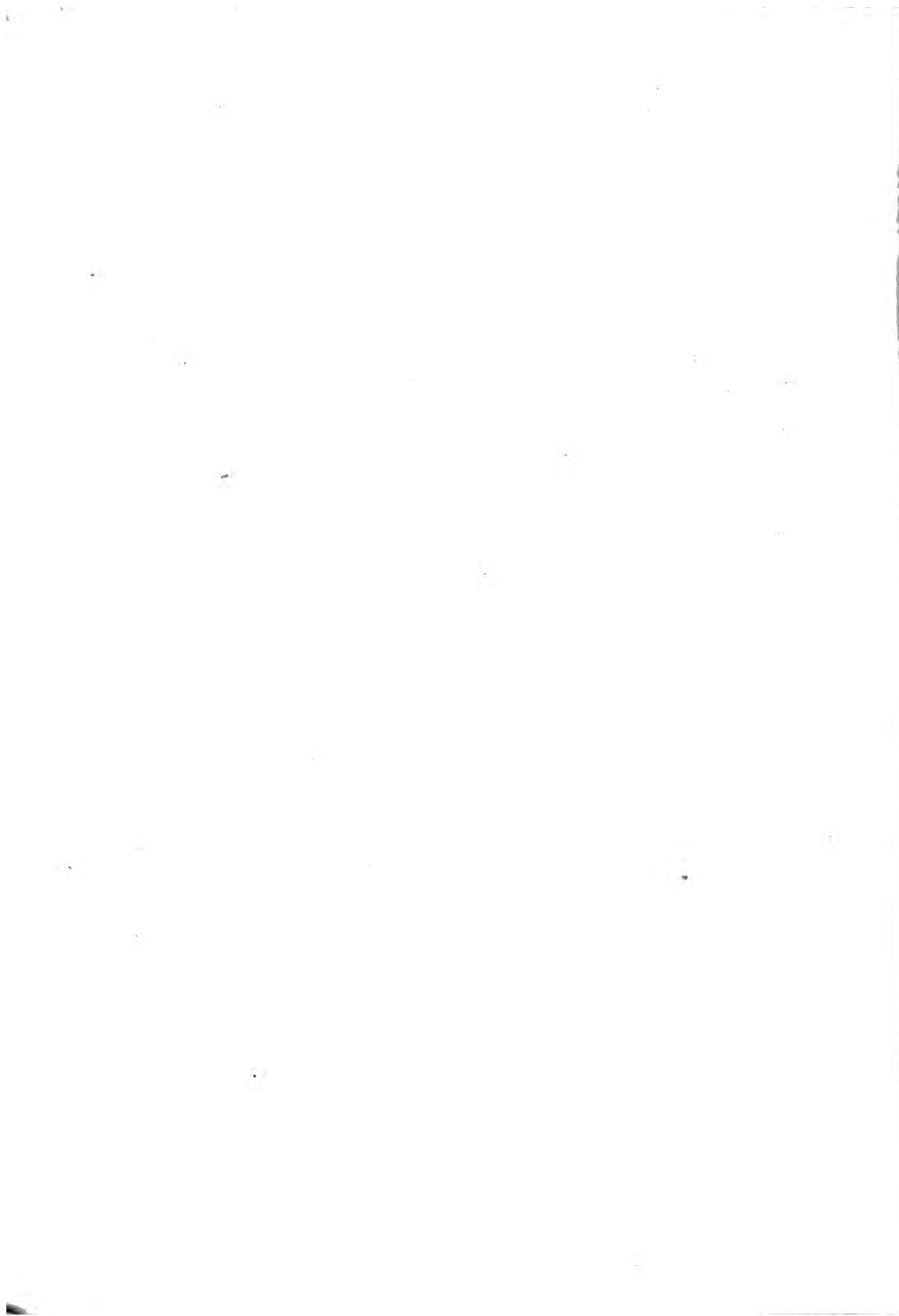
¹⁾ Mamy tu do czynienia raczej z parafrazą alegorystyczną niż z właściwym tłumaczeniem, stąd różnice w stosunku do tekstu hebrajskiego.

²⁾ Wyraz ten spotyka się jeszcze w Pieśni nad pieśniami 2, 17 i 7, 4 w podobnym związku jak poprzednio.

³⁾ ОПЫТЬ IV 528.

'espèce d'antilope' — Pavet de Court. 346. Jest jednak oczywiste, że nie z niego bierze początek nasz *suhak*.

Co się tyczy formy *sudak*, pod którą Linde przytacza *suhaka*, jest zupełnie jasne, że pochodzi ona z omyłki druku (a może i autora) w jednym z przytoczonych źródeł (Paszkowski, Dzieje tureckie). Jak sobie wytłumaczyć podaną przez Brücknera obok *suhak* formę *sumak*, nie wiem. Znam tylko roślinę tej nazwy, rozpowszechnioną w Europie, a której nazwa pochodzi z arabskiego *summāk* (por. I. Löw, Aramaeische Pflanzennamen 43).

Ks. Stanisław Kozierowski.

Niektóre nazwy geograficzne na dawnym pograniczu wielkopolsko-pomorskiem.

W tomach VI i VII, których druk opóźnił się nie z mojej winy o rok i dopiero się skończy w tych dniach, opracowałem imiennictwo topograficzne wschodniej Wielkopolski po Pilicę, Bzurę i Skrwę, w VIII zaś tomie przygotowuję materiał geograficzny Ziemi Lubuskiej oraz Pomorza Szczecińskiego i Sławińskiego, tj. siedlisk dawnych Lubuszan, Lutyków, Wołynian i Pomorzan. Podaję z tej pracy garść nazw charakterystycznych, po części do dziś w zmienionej postaci zachowanych. Sporo z nich zidentyfikowałem po pierwszy raz przy dokładnym badaniu map t. zw. sztabowych w podziale 1:100,000, a niektórych 1:25,000.

Skrócenia:

CPD	Codex Pomeraniae diplomaticus (Hasselbach, Kosegarten).
KBG	Kozierowski, Badania nazw topograf. archid. gnieźn.
KBP	« « « « « poznań.
KBW	« « « « zach. i środk. Wielkopolski.
MU	Meklenburgisches Urkundenbuch.
Muka	Muka, Die slav. Namen der Neumark.
PU	Pommersches Urkundenbuch.
PPU	Perlbach, Pommerellisches Urkundenbuch.
RCDB	Riedel, Codex diplomat. Brandenburg.
Wohlbrück	Wohlbrück, Geschichte des Bistums Lebus.

1. *Białogórzyno*: *Bulgrin*, w. na pld. zach. od Koszalina, PU II. 320 r. 1276 *Balgurino*, r. 1286 *Bulgarin*. Nazwę przeniesiono następnie w okolicę Drachima, gdzie dziś także w. *Bulgrin*, KBW str. 87, r. 1361 *Bul-*

gorin. Ponieważ nazwa topograficzna *Białogóra* jest bardzo częsta, możliwe więc także *Białogórzyno*, kiedy już r. 1136 (bulla Innocentego II) istniały *Podgorino*, *Zagorin*.

2. *Białybór* (Słow. geogr. I. 86): *Baldenburg* m. W pobliżu jest *Bölzig See* (*Bielsko*), w. *Wittfelde* (= *Białe pole*) i rz. *Ballflies* (*Biała*).

Z przejętych do niemieckiego nazw wykazują wtrącone *d* jeszcze następujące formy:

**Białobórz*: *Baldebus*, w. na zach. od Trzebiatowa n. Regą, PU VI. 75 r. 1321 *Baldebusz*, str. 78 *Baldebusz*.

Białokury: *Baldekow*, w. na płd. zach. od Kołobrzega, PU I. 167 r. 1224 *Bialcur*, II. 210 r. 1269 *Bialdecur*.

**Białybuk*: *Boldebuck*, w. na zach. od Güstrowa, por. *Bielybuk*, *Belbuck*, w. pod Trzebiatowem n. Regą, PU I. 112 r. 1208 *Belbuc*.

Białydąb: *Baldim*, *Balm*, jez. i w. na Uznamiu, PU II. 180 r. 1267 *Byaldedamb*, V. 344 r. 1317 *Baldim*.

Białyzdrój: *Balsdrey*, w. na płn. wsch. od Regenwaldu, KBW I. 9 *Balsdrey*, *Baldesdruge*.

Gołębiów: *Goldenbow*, w. na zach. od Hagenowa w Meklenburgji, MU I. 369 r. 1230 *Golenbowe*; *Gołębiów*: *Goldenbaum*, w. pod m. Neu Strelitz, RCDB A. XIII. 337 r. 1393 *Goldenbowe*; *Gołębice*: *Goldenbeck*, w. w okolicy Segeberga, Schlesw. Holst. Reg. I. 317 r. 1249 *Golenbitze*.

Jazy: *Iaasde*, w. na płd. wsch. od Kołobrzega, PU II. 383 r. 1278 *Iasde*... *Iasick*, VI. 343 r. 1263 *Iaes*, III. 48 r. 1288 *Iaze*.

Kołowice: *Coldevitz*, w. na Rugji, PU V. 193 r. 1314 *Colovitze*.

Mielnica: *Mildenitz*, rz. pod Dobbertinem w okolicy Goldberga w Meklenburgji, MU I. 465 r. 1237 *Milnitz*.

**Milobratowo*: *Milmersdorf*, w. na wsch. od Templina, r. 1320 *Milde Braderstorp* i im. *Mildebrath*, PU III. 269 r. 1296.

Orle: *Wordel*, KBP I. 551 r. 1349 *Urle*, pow. walecki itd.

Połomin: *Poldemin*, w. na płd. wsch. od Kołobrzega, PU VI. 343 r. 1263 *Pollemyn*. Por. *Połomin* pow. sokólski.

Stanomin: *Standemin*, w. w okolicy m. Polzina. Por. *Stanomin* pow. inowrocławski.

Sułomin: *Soldemin*, w. na płn. zach. od m. Wollina, PU I. 79 r. 1186 *Szulomino*.

Sulechów: *Soldikow* i *Soltikow*, w. na płd. od Rügenwaldu, PU II. 188 r. 1267 *Solchowe*, III. 255 r. 1295 *Sulechowe*.

Uznam: *Usedom*, m. i wyspa, CPD str. 36 r. 1140 *Huznoim*.

Stosunek *Białybór*: *Baldenburg* przypomina *Karsibór*: *Caseburg* na Uznamiu, CPD str. 661 r. 1242 *Karsibuor* i *Włóścibórz*: *Lossburg* pod Sępólnem, KBW II 482 r. 1383 *Loszow*, r. 1432 *Włosczybore*.

3. *Bosia: Pössing*, strum. na pld. wsch. od Marienwaldu, CPD str. 540 r. 1237 *Bossia*, dziś przys. *Brand Pössing* pod Tankowem w okolicy Friedeberga. Jez. *Bosin* w okolicy Kostrzyna n. Odrą, RCDB A. XIX. 60 r. 1412 *den Bossin* i w tejże okolicy na zach. od Frankfurtu w. *Boossen*, RCDB A. XXIII. 16 r. 1317 *Boz*, str. 23 r. 1325 *Boesz*. Por. rz. *Bosak* w Radomskim, niezn. staw *Bosiniec* w okolicy Zbąszynia i czes. miejsc. *Bosyně*.

4. *Bród: Bruder See*, jez. między jez. Gr. Kaemmerer See i Pielburger See, Raczynski KDWP str. 231 r. 1549 stagnum dict. *Brode*.

5. *Cholm: Gollenberg*, wzgórze i *Gollendorf*, w. na wsch. od Koszalin, PU II. 373 r. 1278 *in Cholme*; *Cholm: Gollenberg*, miejsc. pod Kołobrzegiem, PU I. 124 r. 1214 *Cholm* (błęd. *Cholin*).

Wymianę *ch:g* spotykamy częściej.

Chartów: Gartow, w. w pobliżu Łaby pod Lenzen, r. 1277 *de Gartow*, r. 1300 *de Chartowe*, Rost Die Sprachreste der Drawäno-Pol. str. 204 r. 1332 *Chartowe*, w. pod Wusterhausen, r. 1293 *Garthowe*, pod Sonnenburgiem w N. Marchji, RCDB A. XX. 229 r. 1354 *Gartow*.

Charzyn: Garrin, w. na pld. od Kołobrzega, PU II. 320 r. 1276 *Charin* (por. *Charzyny* pow. sierpecki).

Chocibądz: Gädebehn, jez. i w. na pln. zach. od Neubrandenburga, MU I. 90 r. 1170 *Chotibanz*, II. 1249 r. 1272 *Ghotebant*.

Chodyn: Goddin, w. pod m. Stavenhagen, PU III. 414 r. 1300 *Chodyn* (por. rz. *Chodynia* w Styryi KBW I. 107).

Chmielin: Gammelín, w. na wsch. od Wittenburga w Meklenburgji, MU I. 236 r. 1219 *Chemelin*. Ob. Rost. l. c. str. 203 *Gamehlen*.

6. **Chomąta: Kummant*, wzgórze pod w. Mienken, pow. Dramburg. Por. w tych stronach niezn. jez. *Chomatowo* r. 1250 KBW I. 109.

7. *Chramęcín: Kranzinbruch*, jez. na pld. zach. od Lubiatu w okolicy Drezdenka, KBP I. 83 r. 1251 (f.) *Chrammentschin*; *Kranzin*, w. na pld. wsch. od Arnswaldu, RCDB A. XVIII. 103 r. 1319 *Crantzín*. Nazwiska **Chramęta* i **Chramęt* (*Chramentowo* KBP I. 83). Jest jednak także *Krajęczyn* pow. płoński od im. *Krajęta* (KBG I. 128), z czego możliwa jest ściągnięta forma jak *Zajęczków* (*Zagenzcowe*): *Sanskow* (MU IV. 98).

8. *Chwarstnica: Quast*, w. pod m. Tuczmem, KBP I. 92 r. 1391 *Chwarstnicza*, r. 1472 *Chwarszniczca*, *Charszniczca*; *Quast. Eichquast*, miejsca na wsch. od Berlinka w N. Marchji; *Chwarszczan: Quartschen*, miejsc. na pln. od Kostrzyna n. O., Kod. d. wpl. I. 124 r. 1232 *Chwart-sane*, Wohlbrück I. 115 r. 1247 *Quarsan*; niezn. w. *Chwarstnica* w okolicy Chodzieży, KBP I. 92.

9. *Ciemno: Temmen, Alt, Neu*, wsie i jez. tamże *Düster See* na pld.

wsch. od Templina, r. 1473 *Themmen*; *Ciemno*: *Zemmen*, w. na płd. zach. od m. Bytowa, r. 1686 *Ciemno*.

10. *Cydyni*: *Zehden*, m. n. Odra, Mon. Pol. I. 248 r. 972 *Cidini* (*Cydyni* = *Cydynia* jak (*J*)askynji: *jaskynja*: *jaskinia*), PU I. 82 r. 1187 *Cedene*, CPD str. 146 r. 1187 *Zedin*, PU VI. 330 r. 1248 terra *Cedene*; *Cednik*: *Zehdenick*, miejsc. na płd. zach. od Templina, r. 1257 *Cedenic*; *Zeddenick*, miejsc. na wsch. od Magdeburga, r. 1404 *Czedenic*; *Cedniwice*: *Zettelwitz*, w. na płd. od Gryfji, PU I. 373 r. 1248 *Cedniwiz*. Por. rz. i w. *Cedzyna* pow. kielecki, *Cydzyń* w. pow. kolneński, czes. rz. *Cidlina*.

11. **Czartoryja*: *Sartoria*, łąka niegdyś pod Rębowem w okolicy m. Słupska, PPU II. 477 r. 1282; prawdopodobnie także **Czartowice*: *Sartawice*, w. nad Wisłą pod Świeciem, l. c. str. 67 r. 1243 castrum *Sartawiz*: *Czapple*: *Saple* l. c. str. 349 r. 1284, w. pod Kartuzami.

12. *Czertyń*: *Zehrten*, jez. na płn. od Rahnwerderu i os. na płd. od Nörenberga, RCDB A. XVIII. 133 r. 1354 *Czertyn* (w pobliżu jez. Teufels See); *Zerten See*, jez. na płd. od w. Treppeln w okolicy Neuzelle. Por. rz. *Czerteń* a. *Czortyn* pow. mozyrski.

13. *Crzessieka*: *Streitzig* (*Streizke*), jez. i w. pod Szczecinkiem (*Neustettin*), PPU str. 191 r. 1268 *Cerisseke*, str. 442 r. 1288 stagnum *Cerresseke*... versus Poloniam. Przyimek *crzez* jak w nazwie plemienia *Crzeczpienian*. Zwykła na obszarze polskim jest *Przesieka*, dziś *Przysieka*, również na Rugji w. *Preseke*. PU V. 414 r. 1318 *Prystzke*.

14. **Deszna*: *Dessel Fliess*, strum. z jez. Kemmin ku Człopie, tamże niegdyś jez. *Deszenko*, KBP I. 125 r. 1532 *Deschenko*; *Deszno*: *Dechsel*, os. nad Wartą pod Landsbergiem, KBW I. 164 r. 1316 *Desna*, r. 1409 *Desczno*, r. 1422 *Deszno*; *Dessino* Gr., Kl., jeziora na płn. od Berneuchen w N. Marchji; może także *Deichsel See*, jez. między Zwierzynem a Sternbergiem w Meklenburgji.

15. *Dretyń*: *Trettin*, w. naprzeciw Frankfurtu n. Odrą, RCDB A. XXIII. 8 r. 1308 *Dretthyn*; nasz *Ratyń* pod Łądkiem, KBW I. 186 r. 1261 *Dretino*; *Dretowo*: *Bredow*, w. nad Odrą na płn. od Szczecina, PU I. 327 r. 1243 *Graboho*... *Dretoho*; *Dratow* Gr., Kl., wsie na zach. od Neubrandenburga, MU III. 143 r. 1284 *Dratow*; czy i *Drethem*, w. nad Łabą na płn. zach. od m. Hitzacker?

16. *Drzyżno*: *Drietz See*, jez. między jez. Szczuczarem a Linowem pod Człopą, KBP I. 151 r. 1532 *Drzyzno*. Por. jez. *Drzeżno* pow. gostyński na Mazowszu.

17. *Gardno*: *Garn See*, jez. na płn. Tankowa pod Bernsteinem, KBW I. 216 r. 1564 *Garde*; *Görne*, jez. i w. na płn.-wsch. od Rathenowa, XIV w. *Gorden*.

18. *Grzybno*: *Rüben See*, jez. na płd. zach. od w. Dolgen, a na płn.

od Falkenburga, PU II. 5 r. 1254 stagnum *Gribeno*; *Greiben See*, jez. na pld. zach. od Ośna (Drossen), Wohlbrück III. 437 r. 1400 *Der Griben*. *Grieben*, RCDB A. XX. 168 r. 1486 *Griffen Sehe*; jez. pod Dolskiem na pld. od Soldina, RCDB A. XXIV. 206 r. 1486 *den Grossen Griben*; jez. pod Bukowem w okolicy Müncheberga, RCDB A. XII r. 1300 stagnum ...*Gryben*; *Grieppe See*, jez. pod Klebowem na pfn. zach. od Kolbacza, PU I. 83 r. 1187 *Gribin*; jez. w okolicy m. Prenzlau, RCDB A. XXI. 20 r. 1326 *Cyst vnd Gryben*; *Grzybnica*: *Griepnitz*, rz. na pld. od Marienfliessu w okolicy Starogardu na Pomorzu, PU I. 369 r. 1248 fluu. *Gribenitz*.

19. *Ińsko*: *Enzig See*, jez. w zlew. rz. Iny pod Nörenbergiem. PU I. str. 369 r. 1248 stagnum *Intzke* quo *Ina* fluuius profluit, II. 216 r. 1269 stagnum *Ginz*.

20. *Jamno*: *Jamund*, jez. i w. na pfn. od Koszalina, PU II. 286 r. 1274 stagnum *Iamene*, V. 85 r. 1313 *Iamele*; *Gamel*, jez. na pfn. zach. od Człopy; *Gamel*, jez. na pfn. zach. od Ośna (Drossen), Wohlbrück II. 57 *Der Iamen*; *Gamen See*, jez. pod Gersdorfem na zach. od Freienwaldu; *Iamel*, w. na wsch. od Schönberga w Meklenburgji, MU I. 372 r. 1230 *Iamene*; *Iamen*, w. na pld. wsch. od m. Laage, MU I. 437 r. 1235 *Iamin*. Rost str. 217 wiąże nazwy *Iamel* i *Iameln* z *jemiota* — tylko w tym razie słusznie, gdzie pierwotnie w wygłosie nie było nosówki *n*.

21. *Jelenino*: *Gellen See*, Gr., Kl., jeziora pod Pritten na pfn. zach. od Falkenburga, KBW I. 310 r. 1254 *Gelinino*; *Gellen See*, Gr., Kl., jeziora na pld. wsch. od Welschenburga, KBW I. 268 r. 1297 *Gellenze* tj. *Jelenice* (zamiast błęd. *Grellenze*); *Gellen See*, jez. i w. i tamże *Gellin*, w. na pld. zach. od Szczecinka; *Gellen See*, jez. w okolicy Stralsundu, CPD str. 600 r. 1240 *Ielenine*; *Jelenie*: *Gehling See*, jez. pod Swornegaciami, PPU str. 432 r. 1291 *Gelene*. Ob. Muka str. 163.

22. *Kleśna*: *Klitzing*, jez. na pfn. od Lubiatu a na pld. od jez. Lubowa Polskiego w N. Marchji, KBW I. 354 r. 1539 das Burgersecken auf Polnisch *Klesna* genant. Por. rz. *Kleśnica*, dziś *Roztoka* dp. Piaśnicy nad Bałtykiem i w. *Kleśniska* pow. częstochowski; miejsc. *Klesna* PPU str. 575 r. 1307 na Kaszubach.

23. *Kobice*: *Kaatz See*, Gr., Kl., jez. na pfn. wsch. od m. Tuczna, KBW I. 364 r. 1251 (f.) *Kobitz*. Por. bagno Kobien KBP I. 368 i *Chobiena*: *Köben* na Śląsku. Ob. KBP I. 77 *Chobienice*.

24. *Kolpin*: *Kloppin*, bagno, strum. i jez. na zach. od Himmelstädtu w N. Marchji, PU III. 410 r. 1300 stagnum *Colpin*.

25. *Konotop*: *Köntopf*, jez. i w. na pld. wsch. od Welschenburga, KBW I. 381 r. 1237 in *Konotope*, PU V. 485 r. 1320 *Koningtop*, RCDB A. XVIII. 205 r. 1519 *Konigtop* (ob. Muka str. 95); *Kahntopfen* Gr., Kl., jeziora na zach. od Szydłowa n. Odrą a na pld. od Fürstenberga; *Kon-*

toppe, rz. p. dp. Odry pod Szydłowem; *Kontoppen*, rz. p. dp. Pliszki pod Kunersdorfem w okolicy Sternberga, KBW I. 381 r. 1249 *Konothope*; *Kontop*, jez. na zach. od Redęcina a pld. od rz. Drawy; miejsce niegdyś pod m. Prenzlau, RCDB A. XXI. 445 r. 1557 Ucker Strom... bis an den *König Topf*; na Rugji nad zatoką Breetzer Bodden w. *Contop*, PU V r. 1318 *Conentop*.

26. *Kosobudy*: *Kotzbude*, jez. i w. na pld. zach. od Falkenburga (niemożliwie tłumaczy Muka str. 106); *Kossebode*, w. na pln. od Parchimia, MU I. 602 r. 1250 *Kozzebode*; *Kosobudy*: *Kossabude*, w. pow. chojnicki i t. d.

27. *Koziagóra*: *Koseeger*, w. na pld. wsch. od Kołobrzega i tamże Ziegenberg, w. na wsch. od tego miasta. Por. Ziegenberg wzgórze pod Kashagen, RCDB A. XXIV. 302 r. 1564 *Kossehagen* na pld. zach. od Nörenberga; czy *Kosse* = *Kozia*? Z członem *-ger* por. Meesiger, PU I. str. 332 r. 1243 *Metzhsegure* (tj. *Międzygórze*), na pld. od Demmina.

28. *Krzekna*, rz. i *Krzekno*, jez.: *Kreck Graben*. *Kreck See*, na pld. zach. od Neumarku w okolicy Kolbacza, PU I. 231 r. 1234 in *Crekenam*, de *Crekena*, str. 182 r. 1255 in... *Creknam*. Por. KBG I. 132 *Krzekotowo*: KBW II. 302 *Skrzekowo*.

29. *Lednik*, jez. i *Lednica*, rz. l. dp. Warty na pln. od Sonnenburga: *Ledling* (rz.), RCDB A. XIX. 60 r. 1412 jez. *Lodenick*, Wohlbrück II. 128 r. 1412 rz. *Ladenitz*. Por. jez. *Lednica* w Gnieźnieńskim. Niem. sufiks *-ing* jak *Bosia*: *Pössing*, *Mosina*. PU VI. 29 r. 1321 *Mossene*: *Müssing*, bagno na pln. wsch. od m. Pölitz, w Górnej zaś Austrii *Sirnich* (Kos, Gradivo za zg. Slov. I. 256 r. 777): *Sierning*, *Bernsnicha* l. c. II 150 r. 853: *Perschling* itd. (ob. I. Schnetz, Die *-(bn)ika*-Flussnamen Österreichs, Archiv f. sl. Phil. 39, 153 i n.).

30. *Lublin*: *Nöblin*, jez., rz. i w. pod Freienwaldem w okolicy Nörenberga, PU I. 369 r. 1248 stagnum *Lubelin*, II. 525—6 r. 1284 stagnum *Lvbelyn* et per riwlum *Lubelin*. Odwrotną wymianę, tj. *n:l* wykazują np. rz. i jez. *Liellose* w okolicy Trzebiatowa n. Regą, PU I. 59 r. 1180 stagnum *Niflose*, II. 209 r. 1269 *Nifloza*, V. 64 r. 1312 flumen *Livelose*, także w. *Nobbin* a. *Lebbin* na Rugji, CPD str. 902 r. 1250 *Nobin* i *Lensin*, w. na zach. od Trzebiatowa nad Regą, PU IV. 308 r. 1308 *Nansyn*.

31. *Lobez*: *Labes*, m. na Pomorzu, PU II. 253 r. 1271 de *Lobis*, VI. 366 r. 1285 in *Lobse* (tj. w *Lobzie*). Ob. KBP I. 424 *Lobez* ad Góra.

32. *Losośnica*: *Lasbeck* (= *Lachsbeck*), rz. między Gollnowem a Masowem na Pomorzu, PU II. 216 r. 1269 *Luzusuiza* (pewnie = *Luzusniza*). Por. rz. *Łosośna* w zlewku Niemna.

33. *Mąkowary* czy *Mękarzów*: *Ankrow*, jez., przys. i strum. w zlewku Drawy na wsch. od Reetzu w okolicy Nörenberga. Por. Anker, w. w okolicy Ratzeburga, MU I. 152 r. 1194 *Mankre*, str. 365 r. 1230

Mancre... Mankere; Manker, w. na wsch. od Wusterhausen, RCDB r. 1390, 1425 *Manquar*, r. 1478 *Mancker*; dolina pod Nieszynem w okolicy Kołobrzega PU III. 221 r. 1294 tieffen Thall den mahn *Wendisch Manceuare* nennet. Ob. KBW II. 18 r. 1306. *Manchowarsco* = *Mąkowarsko*, str. 20 *Mękarzowice* pow. pińczowski i nazw. *Møkarz* r. 1400, *Mankarius* r. 1423. Muka str. 162 wiąże naszą nazwę z *węgorzem*.

34. *Mętnica. Mętno: Mantel See*, Gr., Kl., jez., rz. i w. na pld. zach. od Königsberga w N. Marchji, RCDB A. VII. 243 z r. 1270 *Mantey*, XIX. 174 r. 1271 versus *Mantel* vsque in flumen *Mantenitz*, XXIV. 218 r. 1499 ein See *Mantel* genannt, XIX. 434 r. 1545 fließ die *Mantelis* aus dem *Mantelsehe*. Por. jez. *Mętno* pod Brussem na Pomorzu, rz. *Mutnica* w zlewie Sprewy pod Lübbenau w okolicy Chociebuża. Niewiadomo czy tu należą: łąka niegdyś pod Fürstenbergiem RCDB A. XXI. 176 r. 1300 *Tynkemantel*, Wohlbrück I. 176 t. r. *Czuckemantel* i miejsce niegdyś pod m. Alt Damm, PU III. 376 r. 1299 *Tuckemantel*. Ob. Muka str. 125.

Wymiana słow. -no na niem. -el częstsza np.:

Deszno: Dechsel (ob. wyżej),

ad Iunnem ok. r. 1175 (Adam Bremeński): *Iulin*,

Rumia, PPU str. 17 r. 1220 *Rumina: Rahmel*, w. pod Puckiem,

**Świbno: Schiefel See*. jez. pod Kolskiem na pfn. zach. od Woldenberga, RCDB A. XIX. 492 r. 1458 *Schielsehe*,

Trzemeszno: Schermeisel (ob. niżej),

Żabno: Sabel, w. na pfn. od Güstrowa w Meklenburgji, MU r. 1235 nazw. *de Sabene*. r. 1271 *de Zabene*.

35. *Modrzewo: Moterow See*. jez. na pfn. od Noblin w Wałeckiem, Raczyński KDWP str. 230 r. 1549 stagnum *Modderowe*. Por. *Moddrow*, w. na pfn. wsch. od Miastka (Rummelsburg), r. 1686 *Modrzewo*; może także *Medrow*, w. na zach. od m. Loiz, CPD str. 654 r. 1242 *mederowe*.

36. *Mogilno: Möglin See*, jez. na pfn. od Tankowa w okolicy Berlina, KBW II. 44 r. 1564 *Mogelin*; *Möglin*, w. na zach. od Odrzycy w okolicy m. Wriezen; *Mögelin*, miejsc. na wsch. od Stendalu, r. 1345 *Megelyn*, r. 1541 *Mogelin*; *Möglin*, w. na zach. od Kilonji w pobliżu Starej Eidory.

37. *Mokre: Ocker See, Bach, Wiesen* na pld. od m. Daber w okolicy Naugardu, PU II. 216 r. 1269 stagnum *Mokere*. Co do nagłosu ob. wyżej *Mąkowary: Ankrow*.

38. *Objezierze: Wubiser See*, jez., w. pod Murzynnem (Morin) w okolicy Königsberga w N. Marchji, RCDB A. XXIV. 10 r. 1311 *Wobiser*, XIX. 183 r. 1317 *Wobyser*; *Wobeser*, w. na pld. od Słupska na Pomorzu; *Boviser See*, jez. na zach. od Hitzdorfu w okolicy Marienwaldu, KBW II. 83 r. 1237 *Obeser*; *Objezierze: Wittstocker See* jez. i Butzendorf w., pow. chojnicki,

Słow. geog. VII. 328 r. 1356 *villa Obersyr*. Muka str. 101 wychodząc od późniejszych form *Bobyserun* itd.: *Wubiser* tłumaczy = *Babie jezioro*.

39. *Oćwieka*: *Ortwig*, w. na zach. od Kostrzyna n. Odrą, RCDB A. XII. 493 r. 1349 *Othwick*, XIX. 23 r. 1351 *Otwich*, XXIV. 210 r. 1495 *Otwick*. Por. KBG str. 198 r. 1145 *Othveca*, dziś *Oćwieka* pod Gąsawą i stosunek *Wutzig*: *Osiek*.

40. *Odmęt*: *Gutmund*, jez. w zlewie Odry pod Gartzem, PU I. str. 378 r. 1249 stagnum *Wotmunde*, RCDB A. XIII. 326 r. 1347 *Wutmunt*, str. 449 r. 1503 *Wntermundt*; Gothmann: castrum *Wotmunde* PU I. 123 r. 1214 w okolicy Boizenburga w Meklenburgji; *Gothmund*, miejsce w okolicy Lubeki, MU I. 268 r. 1222 *Vutmunde*.

41. *Okrzeja*: *Ueckeley*, rz. na pñ. od m. Daber w okolicy Naugardu, PU II. 525 r. 1284 fluv. q. d. *Wokreya*. Por. *Okrzeja* nad *Okrzejką*, pow. łukowski i tego typu *Dźwieja*, rz. pow. nowogrodzki, *Oświeja*, jez. i rz. pow. drysieński. *Rudzieja*, rz. p. dp. *Resty* w gub. mohylewskiej.

Niem. końcówkę *-ley* wykazują jeszcze:

Uklei See, jez. na wsch. od Berlinka, RCDB A. XVIII 87 r. 1392 *Hückleinsee*.

Peiskerley, jez. na pñ. od Rudna (Rauden) w okolicy Landsberga.

42. *Okunin*: *Wucken See*, jez. w zlewie Drawy na pñ. od Dramburga, KBW II. 94 r. 1254 *Vocunino*; *Wuckel See*, jez. na pñ. zach. od Pielburga; *Wuckel See*, jez. na wsch. od jez. Bytynia pow. walecki. KBW II. 93 r. 1651 *Okunek* seu *Okulek*; *Wukuhl See*, jez. pod Mirowem w Meklenburgji, RCDB I. 182 r. 1285 *Wukun*. Są jeszcze *Wokuhl See*, jez. na pñ. zach. od Krzemienia w okolicy Nörenberga, *Wokul See*, jez. na pñ. zach. od Czaplinka, które są *Okunie* (lub = *Okole*, por. *Okole* KBW II. 91?). Ob. Muka str. 173.

43. *Oleszna*, rz. i *Oleszno*, jez. i miejsc.: *Welschenburg*, *Wels See*, jezioro tamże w okolicy Dramburga, RCDB A. XVIII. 215 r. 1297 stagnum *Welsen*, IV. 134 r. 1433 fl. *Oleschna*... castrum *Olsembork*. Ob. Muka str. 159.

44. *Osiek*: *Wutzig*, w. pow. Dramburg i Friedeberg. Nie może to być *Wysoka*, jak chce Muka str. 110, bo *Wysoka* jest na całym ziemczonym obszarze *Wittstock*. Por. *Osiek*: *Wodzek* pow. inowrocławski Słow. geog. XIII. 730 i *Lisowo*: *Lietzow*, w. pod m. Plathe, PU V. 528 r. 1320 *Lisowe*.

45. *Otusz*: *Guthus See*, jez. pod Witnicą na pñ. wsch. od Königsberga w N. Marchji, RCDB A. XIX. 68 r. 1306 *Gusthus* (!), XXIV. 157 r. 1450 vsz dem *Gothusz*, XIX. 115 r. 1512 *Wuthwsen*. Ob. *Otusz* KBP I. 576. Por. *Ostów*: *Güstow*, w. pod Szczecinem, PU I. 305 r. 1242 *Wostow*, str. 327 r. 1243 *Wzłoho*. Odwrotnie *Goślin*: *Wesselin*, w. na

Rugji, PU V. 412 r. 1318 *Goslyn* i *Gostowice*: *Wostewitz*, w. na Rugji l. c. *Ghustavitze*.

46. *Pamięcin*(?): *Pammin*, w. na płn. wsch. od Arnswaldu w pobliżu wsi Denkhaus, RCDB A. XVIII. 144 r. 1371 *Pamien*. Drugi *Pammin*, w. na płn. od Kalisza N. w N. Marchji, RCDB A. XVIII. 134 r. 1354 *Pannyn*. Por. *Pamięcin* pow. kaliski. Ob. Muka, str. 81.

47. *Panięcin*: *Fräwendorf*, w. na pld. od Gorzycy w okolicy Lubusza, RCDB A. XX. 236 r. 1367 vill. *Vrouwendorff* et allod. *Pamezyn*, *Wohlbrück* III. 510 r. 1367 *Pannezyn*, str. 511 r. 1461, 95 *Pomsyn*.

48. *Parządy*: *Parządew*: *Persante*. rz. i *Persanzig*, w. nad tą rzeką, PU I. 24 r. 1159 per fluuium *Parsandi*, dalsze formy *Parsant*, *Parszandi*, *Parzan*, *Parzand*, *Parzandi*, *Persandi*, *Persanta*, II. 204 r. 1268 w. *Persantika*, III. 60 r. 1289 iuxta villam *Persantuam* (tj. *Parządew*). Por. *Parządzie* (*Parządzie*) pow. łęczycki. *Parządy*: *Parządew* jak *Kry*: *Krew*, *Nary*: *Narew*, *Petty*: *Pettew*.

49. *Piargów*: *Pargow*, w. na pld. od Szczecina, PU II. 168 r. 1267 *Pyarch*. *Piarg* = żwirowe usypisko z odłamów skał, Słow. warsz.

50. *Piaseczno*: *Piasecznik*: *Petznick See*, jez. na zach. od Kolbacza, PU I. str. 301 r. 1240 *Piaseczno*, RCDB A. I. 22 r. 1242 *Piasecna*; *Petznick See*, jez. na płn. od Próchnowa Starego a na wsch. od Frydlandu March., KBP II. 25 r. 1251 (f.) *Petzenigh*; *Petznick See*, jez. na płn. od Czaplinka, KBP II. 25 r. 1361 stagnum *Pecznic*; *Petznick See*, jez. na pld. od Grüneberga w okolicy Człopy, KBP II. 21 r. 1532 *Piaseczno*... *Piasseczenko*; *Petznick See*, jez. na pld. zach. od Neuwedellu; *Pätznik See*, jez. na zach. od Redęcina a na pld. od Neuwedellu; *Petznick*, jez. i w. na płn. wsch. od m. Pyrzyce, RCDB I. 135 r. 1278 *Pecenik*; jez. pod Beyersdorfem w okolicy Gartza n. O., PU VI. 345 r. 1263 stagnum *Peznic*; jez. niegdyś pod Rytwinami (Reitwein) w okolicy Frankfurtu n. O., RCDB A. XXIII. 13 r. 1316 stagnum *Pithzeneken*, str. 29 r. 1336 lac. *Piscenige*, str. 458 r. 1536 *die Piscene*... *den Pischenisch winkel*; jez. i w. na płn. wsch. od Templina (1321 *Petzenic*): jez. na pld. od Fürstenwerderu a na zach. od m. Prenzlau; *Piaseczno*: *Petznick*, w. pod Sepolnem, KBW II. 143 r. 1511 *Pyasszczeczno*, i jez. pod Stawnicą pow. złotowski. Ob. KBP II. 21 staw *Piasecznik* i jez. *Piaseczno*. *Piaski*: *Paatzig*, jez. i w. na wsch. od m. Wollina, PU VI. 203 r. 1324 *Latzeke* et *Patzeke* (*Laski* i *Piaski*). *Piasno*: *Paschen See*, jez. na wsch. m. Goldberga (w sąsiedztwie jest *Sandhof*); *Piaschen See*, 3 jeziora na wsch. od Miastka (Rummelsburg). *Piesno*, jez. pow. wyrzyski, KBG str. 220 r. 1454 *Pyesczna*; *Piesno* i *Pieski*: *Patsch See*, jez. na płn. od Starogardu na Pomorzu, PU I. 368 r. 1248 *Peizno* (al. *Peazno*), II. 216 r. 1269 *de Pezik*. *Pieski*: *Peetzig*, w. nad Odrą na zach. od Königsberga a na pld. stąd wzgórze *Sandberge*, RCDB A. XIX. 219 r. 1350 *Peczick*;

Peetzig See, jez. na zach. od m. Angermünde; *Pätsch See*, Berge, jez. i wzgórze na pñ. zach. od m. Pölitz, PU II. 436 r. 1280 *Pezk*; *Peetz See*, jez. na pñd. od Mielna (Möllen See) w okolicy Fürstenwaldu. Ob. Muka str. 127.

51. *Plawie*: *Plawno*: *Plagow Alt, Neu*, jez. i wieś na pñ. zach. od Marienwaldu, RCDB A. XIX. 448 r. 1305 *Nienplawen*, str. 449 r. 1306 in *Plawe*; *Plage Gr.*, bagno na pñ. zach. od Müllrosy w okolicy Fürstenwaldu, Wohlbrück III. 317 r. 1432 *Plawe*; *Plage See Gr.*, Kl., jeziora na pñ. zach. od Oderberga w okolicy Freienwaldu. Ob. Muka str. 98 i 81 (*Plagow* = *Blagow*?)

Stosunek fonetyczny $w \Rightarrow g$ przy zniemczeniu słowiańskich nazw spotykamy częściej.

Iawore: *Iager See*, jez. pod Goldbergiem w Meklenburgji, MU I. 465 r. 1237 *Iawir*.

Lubowidze: *Luggewiese*, w. na wsch. od m. Lęborka, 1686 *Lubowidze*.

Lawno: *Laage*, m. w Meklenburgji, MU I. 209 r. 1216 *Lauena*.

Sławie: *Schlage*, ob. niżej.

Zawal: *Sagel*, w. na pñd. od Teterowa, PU III. 433 r. 1247 *Zawal*.

52. *Pomianow*: *Pumlow*, w. na wsch. od Belgardu, PU III. 378 r. 1299 *Ponmanow*.

53. *Poźrzadło*: *Spiegelberg*, jez. i w. na pñd. zach. od m. Łagowa w N. Marchji, KBW II. 195 r. 1249 *Pozirzadło*, Wohlbrück I. 596 r. 1350 *Spegelberg*. Podobnie może *Spiegel See Gr.*, Kl., jeziora i wieś na pñ. od m. Reetz w okolicy Nörenberga. *Poźrzec* (u Kochanowskiego) = spojrzec, Słow. warsz. *Poźrzadło* = zwierciadło *Spiegel*.

54. *Prześlíce*: *Ress See*, jez. na pñd. od Sulęcina (Zielenzig) w N. Marchji, KBW II. 207 r. 1249 *Prestlice*.

55. *Przysiekiercze*: *Prosskel*, jez. na pñ. od Osieczna naddrawskiego, KBP II. 107 r. 1532 *Male Przyszycyercze*, r. 1532—55 lacus *Przesiekierski*... lacus *przeszyckyrse*. Por. jez. *Siekiera* na pñd. zach. od Szamocina.

56. *Radrang*, jez. niegdys na Stbiewie pow. wałecki, KBW II. 228 r. 1759 *Radrang* i *Rodran See*, Gr., Kl., jeziora na pñd. zach. od Człopy. Por. *Rederank*, w. na pñd. zach. od m. Rostoku, MU I. 286 r. 1224 *Rederanche*, str. 532 r. 1244 *Rederanke*; *Rederang*, jez. w zlewie jez. Müritz na wsch. od m. Röbel, MU II 495 r. 1274 aque (gen.) *Roderanche*; *Raderank*, pustk. w okolicy Dranse w Brandenburgji, RCDB A. I. 454 r. 1574 Feldmark *Raderank*; *Raderang*, jez. i w. na pñ. wsch. od m. Wittstocku w Przegnicy, r. 1224 stagnum *Rideranke*, r. 1296 *Roderanc*, ok. r. 1300 vill. *Rodenranke*; niewiadomo czy tu należy *Rarang See*, jez. na pñ. od Eberswaldu. Niejasne.

57. *Rady*: *Radew*: *Radië*, rz. dp. Parządwy pod Kołobrzegiem, PU I. str. 24 r. 1159 super ripam *Radua*, II. 19 r. 1255 in fluuio *Radi*, III. 20 r. 1287 *Roduge*, V. 211 r. 1315 *Roduyge*, VI. 26 r. 1321 *Raduge*. Podobnie *Parządy*: *Parządew*.

58. *Rak*: *Raak See*, Gr., Kl., jeziora i na płu. od nich *Krebs See* pod Neuentemblem na wsch. od Müncheberga.

59. *Rega*, rz. dp. Bałtyku, PU I. str. 59 r. 1180 *Rega*. W zlewie *Regi* jez. *Resko*, dziś *Kamper See*, PU I. 190 r. 1227 *Reszko*. *Regeta* a. *Reglica*: *Reglitz*, rz. w zlewie Odry w okolicy Gartza n. O., PU I. 177 r. 1226 in *Regetam*, str. 302 r. 1240 *cum aqua Regatle*, str. 310 r. 1241 in *Regatla*, II. 4 r. 1254 *Regelitz*, str. 451 r. 1281 *Regelycze*, str. 503 r. 1283 *Regata*.

Co do sufiksu *-ta* nadmieniam, że *Stara* a. *Wielka Rega* zwana była także *Sagata*, PU r. 1277 *maior Rega = Sagata*, r. 1307 *antiqua Rega = Saghata*. Por. *Rgielsko*, KBG str. 255 r. 1153 *Erglzko*, r. 1218 *Regliz?* — Nazwa rz. *Regi* brzmiała prawdopodobnie pierwotnie *Ruga*, kiedy Ptolomeusz u ujścia Odry wspomina πόλις Ῥούγιον, co nas wprowadza na nazwę wyspy *Rugji*, PU I. 2 r. 844 *Rugacensis* insule Slaus, I. 19 r. 1149 a Theutonicis *Rujana*, a Sclavis autem *Rana* dicitur¹⁾. Por. jeszcze *Rugen See*, jez. i w. na płu. od m. Zwierzyna w Meklenburgji, MU III. 157 r. 1284 *Runse*, *Rugnitz*, las na płu. wsch. od Rathenowa, *Rzuno*, jez. na płu. od Lipusza na Kaszubach, PPU str. 422 r. 1290 *Rugno* (tj. *Rujno?*). Stosunek *Rugja*: *Rega* przypomina Lubiń. w. na wyspie Wollinie, CPD str. 119 r. 1181 *Lebin*: dziś *Lebbin*, również w narzeczach niem. np. Kos, Gradivo za zg. Sl. II. 297 r. 891 *Ruginesveld... Reginger* habebat.

60. *Sambor*: *Zammer See*, Gr., Kl., jeziora na pld. zach. od m. Labes w zlewie Okrzei, PU II. 525 r. 1284 de stagno *Sambur...* in *Wokregan*. Podobnie *Sambor*: *Sommersdorf*, w. pod Pieńkuniem w okolicy m. Prenzlau, PU I. 305 r. 1240 villa *Samborii*.

Asymilację spółgłoski *b* do nosówki wargowej spotykamy częściej. *Dąbrowa*: *Damerow*, np. w. na płu. zach. Naugardu. Pospolita wymiana na całym zniemczonym obszarze.

Gąbin: *Gummin*, w. na pld. od Trzebiatowa nad Regą, PU I. 59 r. 1180 *Gunbin*.

Grobница: *Grömitz*, m. i rz. na wsch. od m. Eutin, Schlesw. Holst. Reg. I. 109 r. 1198-99 super riuum *Grobniize*.

Jastrzębowagóra: *Habichtsberg*, wzgórze niegdyś w okolicy Even-

¹⁾ Prof. M. Rudnicki w rozmowie ze mną przypuszczał związek między *Rugją* a *Regą*.

thina pod Koszalinem, PU r. 1299 *Stremogure*, IV. 249 r. 1306
Iastremowogora sive Haveskelberg.

Kłęba: *Klemmen*, w. na płn. wsch. od Starogardu na Pomorzu,
PU I. 236 r. 1235 partem *Clembe* (ob. Słow. geog. IV. 175
Kłębin).

Rębiechowo: *Ramkau*, w. pod Gdańskiem, PPU str. 13 r. 1212
Rambecowe.

Żabienica: *Sahms*, w. na pld. zach. od Ratzeburga MU I. 377 r. 1230
Sabenize.

61. **Sarbia*: **Serbia*: **Sorbia*: *Serbowo*: *Sorbanowo*: *Zerbin See*, jez. na pld. wsch. od Mierzęcina za Drawą, *Zerbst Fliess*, strum. w okolicy Königsberga, *Zorben Fliess*, strum. na pld. zach. od Friedeberga, *Zorbenow*, jez. pod Nordhausen w okolicy Königsberga, RCDB A. XXIV. 225 r. 1505 *Zorbenow*; *Zorndorf*, w. na płn. od Kostrzyna n. Odrą, RCDB A. XIX. 6 r. 1262 *Torbamstorp*, str. 196 r. 1335 *Tzorbendorf*, Wohlbrück I 100 r. 1400 *Czorbindorff* i tamże **Serbiki*: *Zerbicke*, w.; *Serbowo*: *Zerbow*, w. na pld. zach. od Ośna (Drossen), Wohlbrück III. 508 r. 1400 *Szerbow*, RCDB A. XXIII. 211 r. 1439 *Zcorbow*. Wszystkie te miejscowości leżą w jednej okolicy. **Sarbia*: *Zarben*, w. na pld. zach. od Kołobrzega, PU r. 1269 *Zirbe*, III. 134 r. 1291 *Czerben*, IV. 289 r. 1308 *Cerben*; *Sarbia*: *Zarpen*, w. na zach. od Lubeki, Schlesw. Holst. Reg. I. 88 1189 *Cerbene*, str. 169 r. 1221 *in Serben*.

62. *Sieraków*: *Zirke See* Gr. Kl., jeziora na pld. wsch. od Jacobs-
hagen w okolicy Nörenberga. Por. *Sieraków*: *Zirke* m. pow. między-
chodzki.

63. *Skąpe*: *Schamp See*, jez. na płn. od Falkenburga, jez. pod w.
Wutzig pow. Friedeberg; *Schampen See*, jez. na płn. wsch. od Miastka
(Rummelsburg); *Schamper Mühle* w okolicy Sitowa w Meklenburgji MU
IV. 161 r. 1342. Podobnie Muka.

64. **Skrzynki*: *Kriening*, jez. i w. na płn. od Tankowa w N. Mar-
chji, KBW II. 303 r. 1337 *Crynyc*; *Krieningswerder*, przys. na wsch.
od Santoka; *Krienke*, jez. i w. na płn. od Uznamia, PU II. 232 r. 1270
Crinisitz, V. 343 r. 1317 *Crinik*... *Crinike*; *Krienke*, jez. i w. na zach.
od m. Neu Strelitz; **Skrzyn*: *Crien*, w. w okolicy Anklam, PU r. 1253
Krina, r. 1266 *Crin*, r. 1267 *Kryn*; *Krien Graben*, strum. na pld. od
Redlina a na pld. wsch. od *Parchimia*; *Krinert See*, Gr., Kl., jeziora na
pld. wsch. od Templina; **Skrzynków*: *Krienkow See*, jez. na pld. zach.
od Boitzenburga w okolicy m. Woldeck.

65. *Stawa*: *Stawie*: *Słowie*: *Stawino*: *Słowino*: *Schlage See*, jez. na
płn. zach. od w. Dolgen w okolicy Woldenberga, KBW II. 307 r. 1286
Schlagaw; *Schlage See*, Gr., Kl., jeziora na pld. Redęcina a na wsch.
od Marienwaldu, KBW II. 307 r. 1286 *Slawe*, ok. r. 1450 *Slaw*; *Schlage*,

Alt, w. nad Regą, na płn. zach. od m. Polzina na Pomorzu, PU VI. 139 r. 1322 in castro *Slawe*; *Schlage*, w. na pld. wsch. od Rostoku, r. 1264 *Schlaue*; w. niegdyś pod Frydlandem nad Odrzycą, RCDB A. XII. 413 r. 1300 vill. *Slawe*; *Stawie*: *Stowie*: *Stawno*: *Schlawe*, m. i ziemia na Pomorzu, PU I. 80 r. 1186 Wartizlaus *Zlauinie* (dux), II. 230 r. 1270 *Slawen*, RCDB B. I. 192 r. 1289 terra que *Zlowe* vocatur... terra *Zlawe*... *Zlowe*; *Stawa* i *Stawica*, rzeki w zlewie Wełny i wsie tamże w okolicy. Skok KBP II. 211; *Stawa*: *Schlawe*, jez. i m. na Śląsku, KBW II. 307 r. 1312 *Slava*; *Stawice*, jez. niegdyś w okolicy Sulęcina (Zielenzig), KBW II. 308 r. 1249 *Stawice*; prawdopodobnie także dawniejsze nazwy wodne *Stawno* pow. gnieźnieński, KBW II. 311 r. 1235 *Slavna*, pow. czarnkowskiego, KBP II. 212 r. 1381 *Stawno*, *Stawsk* pow. koniński, KBW II. 310 r. 1145 (!) *Slawsko*, *Stawsko* pow. strzelenieński, KBW II. 310 r. 1255 i inne przytoczone KBG str. 287; *Stawin* pow. ostrowski w Wielkopolsce, KBW II. 308 r. 1336 *Slavino*.

Stowie: *Schlowe*, w. na pld. od Borkowa w okolicy Goldberga w Mecklenburgji, MU II. 327 r. 1267 possessionem *Zlowe* nuncupatam cum quatuor stagnis; *Stowie*: *Stawie*: *Stawno*, ob. wyżej. *Stowin*: *Schlawin* *Alt. Neu*, bagno i wsie na zach. od m. Sławna na Pomorzu, PU II. 92 r. 1262 *Slouin*; *Stowino*: *Stowinko*: *Stowimo*: *Schlaffähnen* *See*, jez. przy Welschenburgu w okolicy Dramburga, PU II. 5 r. 1254 *Slouimo* (czy *Slouinco*?); *Schlavenken* *See*, jez. pod Bredenfeldem na pld. zach. od m. Woldeck; *Slabymke*, jez. niezn. między Frankfurtem a Kleszczowem, RCDB A. XXIII. 394 r. 1516 den sehe *Slabymken* an der Oder, Wohlbrück III. 31 w XVI w. *der Schlabynten* ¹⁾. Ob. prof. Rozwadowskiego referat o nazwie *Stowian* w Spraw. Pol. Akad. Umiej. t. XXVII. r. 1922 nr. 7 str. 4 i n.

Innego znów pochodzenia są *Stawęcín*: *Schlagenthin*, w. na płn. od Arnswaldu, PU V. 160 r. 1313 *Schlagenthin*, KBW II. 308 r. 1316 *Zlawencyn*; *Stawęcín*: *Schlagenthin*, jez. i w. na płn. zach. od Müncheberga, RCDB A. XX. 131 r. 1253 *Slautin*, str. 170 r. 1492 *Slawentin*; *Schlagenthin*, w. na płn. wsch. od Burgu nad Łabą; *Stawcy*, *Stawoborzycy*: *Schlagsdorf*, *Schlagsbrügge*, wsie w okolicy Ratzeburga, MU I. 58 r. 1158 uilla. *Zlanti*, str. 152 r. 1194 *Sclawekestorp*; *Stowienkowo*, w. niegdyś w okolicy Kołobrzega, PU I. 306 r. 1240 *Zlouenkow*.

66. *Somite*: *Zamith* *See*, jez. między Nakielnem a Strącznem, jez. w okolicy Arnswaldu, KBW II. 333 r. 1237 *Somite*; *Samith* *See*, jez. na zach. Eberswaldu; *Sammit*, *Alt*, *Neu*, wsie pod Krakowem w okolicy

¹⁾ Zdaje się, że Pomorze i Wielkopolska mają więcej nazw tego typu od innych dzielnic tak, że się mimowoli nasuwa pytanie, czy tu nie trzeba szukać starszych i dawniejszych siedlisk Słowian.

Goldberga w Meklenburgji, MU II. 501 r. 1274 *Samith*; *Szumit*, jez. niegdys w zlewie jez. Müritz na pld. od m. Röbel, MU III. 413 r. 1291 *Szumit*; *Sumice*: *Zamit See*, jez. pod Szczuczczarem, KBP II. 277 r. 1532 *Sumyze*; *Sumin*: *Zemmin*, w. na wsch. od Demmina, PU IV. 170—1 r. 1305 *Summyn*; *Zemmin See*, jez. na pld. od Szczecinka; *Zemmin*, w. na pln. zach. od Czaplinka, PU VI. 29 r. 1321 *Cemine*; *Somin*, jez. niegdys pod Berneuchen (r. 1347). Ob. KBW II. 333.

67. *Stbiewo*: *Stübbescher Busch*, niegdys wyspa, dziś półwysp na wsch. od w. Lauchstädt w okolicy Woldenberga, KBW II. 347 r. 1250 *Stbewo*, Muka Neum. Nachtr. str. 84 r. 1341 prope villam *Stubbowe*; prawdopodobnie także *Stbiewo*, później *Stubowo*, *Sztybowo*: niem. *Stibbe*, w. pod m. Tuczmem, KBW II. 363 r. 1349 *Stubbow*, r. 1579 *Stibowo* oraz *Zbyczno* (Izbiczno), *Stubice*: niem. *Stabitz*, jez. pod Sypniewem waleckiem KBW II. 363 r. 1290 *Stubicze*, r. 1400 *Stebis*. *Steb* i *zdeb* ⇒ *źbik*.

68. *Stechów*: *Steg See*, jez. i os. na pld. wsch. od Gardzka, a na pln. od Landsberga i drugie większe jez. na zach. stąd, KBW II. 348 r. 1300 *Stechou*. Por. *Stechow*, w. na wsch. od Rathenowa, r. 1319 de *Stechow* i *Stechow*, w. pod Darguniem w Meklenburgji, PU III. 74 r. 1289 *Stechow*. Por. *Stechowo* pow. mohylewski.

69. *Steklno*: *Stechlin*, 2 jeziora pod Landsbergiem, KBW II. 348; *Stecklin*, jez. i w. na wsch. od Gartza n. O., PU I str. 121 r. 1212 *Stikilyn*, VI. 194 r. 1323 *Stekelyn*; *Stechlin See*, Gr., Kl., jeziora na pln. wsch. od Rheinsberga, RCDB r. 1530 *Stechelin*¹⁾. Ob. KBP II. 250 *Steklna*.

70. *Swemin*: *Świemin*: *Schwemmin*, w. na pld. zach. od Kołobrzega, PU II. 320 r. 1276 *Swemyn*. Por. *Świemice*, dziś *Świnice* pow. kaliski, KBW II. 376 r. 1507 *Szwyemycze* i im. *Swema*, *Świema*, KBG str. 258 r. 1377 *Swema*, KBW II. 261 r. 1426(?) *Swyema*, r. 1462 *Sfema*.

71. *Świecie*: *Schwetz*, m. nad Wisłą, PU I. 99 r. 1198 *Zwece*, RCDB B. I. 296 r. 1310 *Zweth*; *Schwedt*, w. na pld. od Kołobrzega, PU I. 167 r. 1224 *Szwetie*, II. 210 r. 1269 *Szuet*, II. 320 r. 1276 *Zvete*; *Schwetig*, w. nad Odrą na pld. wsch. od Frankfurtu, RCDB A. XXIII. 64 r. 1354 *Sweyt*, Wohlbrück III. 559 *Suuetz*, RCDB A. XXIII. 434 r. 1525 tamże rz. *Schwasz*; *Schwedt*, m. nad Odrą, RCDB A. XIX. 174 r. 1271 *Zweth*, XIII. 227 r. 1295 *Zswet*; *Schwedt See*, jez. pod Fürstenbergiem w okolicy Rheinsberga, RCDB A. XIII. 8 r. 1299 *Zwett*; *Schweez*, w. na zach. od Dargunia w Meklenburgji. Por. jez. *Świelica* pow. piński. *Świat*: *świecie* jak *kwiat*: *kwiecie*.

72. **Szumot*: *Zumbolt See*, jez. między Neuenburgiem a Golina, na wsch. od Soldina, RCDB A. XVIII. 443 r. 1298 stagnum *Tzumoch* (za-

¹⁾ Por. także *Steklna*, 2 jez., KBP II. 250 r. 1528—31, niem. *Stöckel See*, na pld. od Wschowy.

miast *Tzumoith*), str. 450 r. 1334 *Ztumoith*; *Zumbolt See*, jez. w pobliżu Odry pod w. Altlietzegöricke za Königsbergiem. Czes. *szumot* = kłokotanie. Czy **Szczumot*?

73. *Trzciągów*: *Stengow*, w. na wyspie Wollinie, PU I. 79 r. 1186 *Trestingowe*; niezn. w. *Tristingoue* CPD str. 975 r. 1236 na pld. od Seehausen w okolicy m. Prenzlau. Por. bagno *Trzciągowo* KBW II. 418 w Poznańskim.

74. *Trzemeszno*: *Schermeisel*, os. pod Sulęcinem (Zielenzig) w N. Marchji, KBW II. 423 r. 1420 *Crzemessno*... *Trzemeszno* i obok tego z niem. formy pochodząca postać *Cermysl* r. 1424; *Zirmoissel*, w. na pld. od Neuenkirchen na Rugji, PU V. 192 r. 1314 *Crimoysne* (por. *Trzemeszno* pow. mogileński, KBG str. 332 r. 1145 *monasterium Cheremesense*, r. 1146 *Sciremusine* i *Trzemoszna* pow. kielecki); *Schermützel*, jez. na wsch. od Bukowa w okolicy Müncheberga, RCDB A. XII. 413 r. 1300 *schermützel*; *Scharmützel*, jez. na zach. od Beeskowa, RCDB A. XX. 341 ok. r. 1314 *stagn. Tschermützel*... *Tschermizel*, Wohlbrück II. 463 *Schermussel*; *Scharmützel*, os. pod Ferdinandshofem w okolicy Pasewalku; *Zermützel See*, jez. i w. na pld. wsch. od Wittstocku w Przegnicy, RCDB A. XII. 504 r. 1370 *Schermuzzel*, XXV. 39 r. 1370 t. s., IV. 160 r. 1525 *Zermützel*; *Termitzelsche Pachtmühlen*, młyny niegdys w okolicy m. Bärwaldu, RCDB A. XIX. 64 r. 1554; *Scharmünzel See*, jez. na zach. od m. Bahn, PU I. 121 r. 1212 lac. ...riuul. *Sereniz*, str. 177 r. 1226 riuul. *Zyremzke*, str. 237 r. 1235 lac. *Serenis*... riuul. *Scerenisk*, str. 321 r. 1242 lac. *Scriniz* (czy to *Kräning*?), III. 230 r. 1295 riu. *Zirempzke*, V. 117 r. 1313 riv. *Zyremke*, str. 119 *Ziremzke*. Czes. rz. *Třemošná*, r. 1238 Rivus *Zrimussil*, Sedláček, Snůška starých imen str. 103. **Trzemesznica*, bukowina niezn. w okolicy Naugardu, PU II. 264 r. 1272 in solitudine faginea *Zirmiszna*. *Trzemeszno*: *Schermeisel* jak *Desczno*: *Dechsel* w tejże okolicy pod Landsbergiem.

75. *Unibórz*: *Tonnebuhr*, w. pld. zach. od Greifenberga, PU IV. 308 r. 1308 *Unibur*; *Unin*: *Tonnin*, w. na wyspie Wollinie, l. c. III. 34 r. 1288 *Vnin*. Niem. przyimek *to:tu* = *zu*.

76. *Warszków*: *Waschow*, w. pod Anklamem, PU V. 546 r. 1320 *Warsekow*; *Vaschwitz*, w. na Rugji, l. c. V. 196 r. 1314 *Warsecovitze*.

Zanik spółgłoski *r* wykazują następnne zniemczone nazwy:

Boryszów: *Büssow*, w. na pld. od Kołobrzega, PU II. 320 r. 1276 *Borizsowe*.

Darczów czy *Dańsów*: *Dassow*, w. w okolicy Schöneberga w Meklenburgji, MU I. 58 r. 1158 *Dartsowe*, str. 73 r. 1163 *Darsowe*.

Darsków: *Daschow*, w. na pld. od Goldberga w Meklenburgji, MU I. 434 r. 1235 *Darsekow*.

Jarszów: *Iassow*, w. na pld. m. Kamienia, PU IV. 308 r. 1308 *Iarsow*.

Karczów: Kassau, w. w okolicy Eutina, Schlesw. Holst. Reg. I. 141 r. 1214 *Cartzowe*.

Karśnica: Lutterbecker Au, strum. i tamże *Kasse Teich*, jez. w okolicy Kilonji, Schlesw. Holst. Reg. I. 150 r. 1216 fluu. qui *Carzniz* appellatur.

Karśniewice: Casnewitz, w. pod Gartzem na Rugji, PU V. 413 r. 1318 *Karsenevitze*.

Karszewice: Casselwitz, w. na Rugji, PU V. 195 r. 1314 *Karseritze*.

Karszów: Kaschow, w. i strum. pod m. Grimmen, PU V. 329 r. 1276 riuuł. *Karschor*.

Morzów: Müssow, w. w okolicy Anklam, PU VI. 22 r. 1321 *Mursowe*.

Parczyn czy *Parszyn: Passin*, w. w okolicy Güstrowa w Meklenburgji, MU I. 453 r. 1236 *Partzin*.

Parszów: Passow, w. na płd. wsch. od Demmina, PU VI. 95 r. 1322 *Parsowe*.

Parzenów: Pasenow, w. na płd. od Friedlandu w Meklenburgji, MU IV. 69 r. 1298 *Parsenow*.

Parzęcice: Pastitz, w. na Rugji, PU V. 413 r. 1318 *Parsetitze*.

Perzelin: Peeschin, w. na płd. wsch. od Demmina, MU I. 465 r. 1237 *Perselyn*.

Skorzów: Schossow, w. na płn. od Neubrandenburga, MU I. 588 r. 1249 *Scortsowe* (r. 1245 *Scorsuwe*).

Starzów: Stassow, w. na płd. zach. od m. Triebsees, MU I. 489 r. 1239 *Startsowe*.

77. *Węgorznica: Warnitz*, niegdys rz., dziś łąki w dorzeczu Świni, na wsch. od Uznamia, PU II 30 r. 1256 riuuł. qui *Wangernisce* dicitur; *Warnitz*, jez. i w. na płd. od Schildberga w N. Marchji, RCDB A. XXIV. 46 r. 1349 *Warnitz*, str. 229 r. 1517 *Wernitz*; *Warnitz*, jez. na zach. od m. Angermünde; *Warnitz*, jez. niegdys pod Wahrlangiem na płn. zach. m. Pölitz, PU II. 436 r. 1280 cum stagno *Warnitz*. **Węgorznik: Warnick*, jez. i w. pod Kostrzynem nad Odrą, RCDB A. XIX. 60 r. 1412 *See... den Warnick*. Wchodzi w rachubę także *warna: wrona*, choć dla nazw wodnych węgorz wydaje się bliższy. Ob. Muka str. 172.

78. *Wierzbka: Werbig*, jez. i w. na płn. wsch. od Seelowa, a na zach. od Kostrzyna nad Odrą, Wohlbrück I. 171 r. 1224 *Wirbeke*, RCDB A. XIX. 60 r. 1412 *See... den Werbig*, XX. 199 r. 1311 *Werbek*, str. 201 r. 1317 *Werbeck: Werbig*, w. na płn. od Lietzen, RCDB A. XX. 182 r. 1244 *Wirbeke; Vorbeck*, w. na płn. wsch. od Regenwaldu, PU VI. 341 r. 1260 *Virbecka* (r. 1276 *Vyrbeke*); *Vorbeck*, w. na płd. zach. od m. Schwan, MU III. 196 r. 1285 *Uerbeke*. Por. *Wierzbka* pow. olkuski, opatowski.

79. *Wierzenie; Farin See*, jez. w okolicy Dramburga, KBW II. 462

r. 1297 *Werene*. Por. w. Wierzenica, KBP II. 385 r. 1153 *Vereniz* pod Poznaniem.

Stosunek głosowy *i(e):a* znajdujemy jeszcze w następujących nazwach:
Milogoszcz: Mahlgast. jez. pod Templinem.

Mirzęcin (Mierzęcin): Martenthin. PU III. 34 r. 1288 *Merentin*. w. na pld. od m. Kamienia.

Świerczów: Schwarzwow, w. na pñ. zach. od Szczecina, CPD str. 962 r. 1253 *Swerzow*.

Trzebuń: Trabun See. jez. i rz. p. dp. Drawy na zach. od Kalisza N., KBW II. 421 r. 1362 lac. d. *Trebin*, str. 422 r. 1337 *Trebutynsche vliet*. Podobnie *Trzebuń: Trabonia*. miejsce niegdyś pod Kcynią KBW II. 413, 421.

Zięmięcin: Sammenthin. w. na pld. zach. od Choszczna (Arnswalde), KBW II. 275 r. 1282 *Sammentin*.

80. *Wierzchnica: Ferknitz See*, jez. na pñ. wsch. od Nörenberga, PU I. 369 r. 1248 stagnum *Virchutitz*. Jeżeli to *Wierzchnice*, nie sposób z dzisiejszą nazwą niem. ich powiązać.

81. *Wietrza*: dziś *Grabow*, rz. dp. Bałtyku pod Rügenwaldem, PU I. 366 r. 1248 *Vettra*, II. 201 r. 1268 *Thra*, r. 1287 *Wtra*. U źródeł rzeki znajduje się w. *Vettrin* na pld. od Pollnowa. *Wietrzyca: Fietze*, rz. dp. *Wietrzyca* na Kaszubach, PPU I. 7 r. 1198 *Vethrica*. Por. *Wietrzyca: Wietrzyca* pow. lepelski, a co do wygłosu *Westrza* pow. ostrowski. Czy i *Retra = Retrza*?

82. *-wilk* w nazwach złożonych.

Drzywilki: Drewołtke. w. na Rugji, PU V. 412 r. 1318 *Drywolke*. Por. *Wydrzywilk* KBG str. 353.

Poździwilki: Posewalk m., CPD str. 61 r. 1168 *Pozdeuolk*, str. 61 r. 1168 (*vita Viperti*) urbem que *Posduuolk* i. e. urbs *Wolfi barbarica lingua dicitur*, PU I. 46 r. 1177 *Pozdeuolk*; *Pasewald*. w. na Rugji, PU V. 413 r. 1318 *Posovoltze*; nazw. PU II. 208 r. 1269 *Pozewalt*.

Przestawilki: Pritzwalk m., r. 1267 *Prezwalk*. r. 1300 *Prizceualc*; *Pritzwald*, w. na Rugji, PU V. 414 r. 1318 *Priszewolk*. Por. czes. *Přestavlký* (kilka wsi w Czechach i Morawach).

Zwiwilki (?), os. niezn. w okolicy Trzebiatowa nad Dołęczą, PU I. str. 411 r. 1251 *Zuuiualc*. Por. *Zaczywilki* pow. skierniewicki.

Wspomnę jeszcze nasze nazwy i przezwiska: *Bojowilk*, *Cieszowilk*, *Goniowilk*, *Grzebiowilk*, *Kręciowilk*, *Oszczyowilk*, *Suchowilk*, *Szczebiowilk*, *Widziowilk*, *Wydrzyowilk*, *Zaczyowilk*.

83. *Wrzączka: Fracek: Fratzig*. w. pod Białą zanotecką, KBP II. 582 r. 1640 *Wracka*, r. 1726 28 *Fracek*. Por. *Wrząca: Fronze* pod Wąsoszem na Śląsku, RSG nr. 93 r. 1203 *Vrance*; *Frąca: Fronza*, w. pod

m. Nowem, PPU str. 579 r. 1307 *Francze*; *Frauzen*, w. na pld. zach. od Słupska; *Fronzke* pow. prądnicki.

84. *Ząbrowo: Semmerow*, w. na pld. od Kołobrzega, PU VI. 341 r. 1260 *Zymbrar*, II. 320 r. 1276 *Zymbrowe*. Podobnie *Ząbrcz: Sommerkau*, w. pow. kartuski, *Ząbrowo: Sommerau*, w. pow. suski, *Ząbrsko: Zemsko: Semmritz*, w. pow. międzyrzecki.

85. *Zbiroże: Woltersdorf*, w. na pld. zach. od Kolbacza, PU I. 177 r. 1226 *Ziberose*, str. 181 r. 1255 *Zibberose*, II. 297 r. 1274 *Zipberose*. Por. *Zbiroża* pow. błoński, *Zbirogi* pow. kobryński.

Jan Łoś

Prasl. **tort* ⇒ pol. **t̥rot*?

W RS II 186—9 prof. J. M. Rozwadowski wyraził pogląd, że «w zgłoskach pierwszych wyrazów takich, jak *młody, wrota, środek, sromota, człowiek*, był niegdyś, w epoce dawniejszej od najdawniejszej znanej polszczyzny, słaby element wokaliczny, podobny do niezgłoskotwórczych (słabych) jerów, który też sprawił, że poprzedzające *z* prepozycji, a zatem w grupie odnośnej pierwszej zgłoski, wzmacniało się, czyli stawało się zgłoskotwórczem». Pogląd ten został tam poparty pewną liczbą dowodów, wziętych głównie z Psalterza puławskiego np. *we młodości, we sromotę*. poczem autor dodaje: «Stało się to nie w tych samych warunkach, co podobna regulacja jerów pod wpływem słabych jerów następującej zgłoski, bo podczas gdy w najdawniejszej polszczyźnie oboczność *we- ze-* wzgl. *se-* i t. d. + zgłoska z dawnemi *z̥ b̥* || *w-* z- wzgl. *s-* i t. d. + zgłoska z inną pełnogłoską — jest jeszcze stała i nie naruszona i nie zależy od zbiegu spółgłosek (w znacznej mierze i dziś jeszcze), to oboczność *we- ze-* i t. d. + zgłoska z *ro ře* — jest w tej samej epoce już tylko szczątkową. A więc jedno z dwojga: albo stało się to dawniej, albo też element wokaliczny, zawarty w owych zgłoskach, był nieco inny niż *z̥ b̥*». W końcu swego artykułu prof. Rozwadowski dodaje, że «byłoby rzeczą bardzo pożądaną rzecz we wskazanym kierunku gruntowniej zbadać».

Przeciwko poglądom J. Rozwadowskiego oświadczył się prof. A. Brückner, który w Przyczynkach do dziejów języka polskiego (Serja II, w Rozpr. Filol. XLIX 31) powołuje się na argumenty następujące: 1. Nigdy nie podobnego nie było w języku staroczeskim, gdzie np. czytamy *w mladi*, a nie **we mladi*; 2. mamy formę *zdrowie* ← **szdrovije*, nie **zedrowie*; 3. formy takie jak: *zesromem, wekrolu, wegłosie* nie są widać resztkami dawnego stanu językowego, skoro w tych samych za- bytkach, gdzie owe domniemane resztki się zachowały, pozostały nie naruszone wpływem żadnej analogji formy takie jak: *weczności, zećmą*.

gdzie utrzymało się *e* z dawnego *z* mocnego; przeto ta sama tradycja byłaby zachowała *we błogim, we krolu, we glosie* i t. d.: 4. te domniemane resztki znajdujemy tylko w zakresie wyrazów z dawnym **tort*, a niema ich w szeregu wyrazów z dawnym **tert*, gdyż «zawsze jest tylko: *wprzebytku, zbrzegu, wtrzenie*».

Argumenty wyżej przytoczone mają niejednakową siłę dowodową: przedewszystkiem w języku staroczeskim nastąpił inny proces fonetyczny w formach typu *tort, tert*, gdyż mamy tam prócz przedstawienia głosek jeszcze stare wzdłużenie samogłoski rdzennej: następnie prawidłowość kontynuacji typów *weczności, zećmą* na gruncie polskim została naruszona częściowo już w wieku XIV, na co poniżej przytaczamy przykłady: wreszcie formy przyimków *we, ze* również w wieku XIV ukazują się niekiedy przed formami typu **tert*, co także stwierdzają niżej przytoczone dowody. Pozostaje więc *zdrowie*, istotnie nigdzie nie zapisane, jako **sedrowie*, forma bądź co bądź wyjątkowa, obok której trafia się też zresztą *otewrocić* (według prof. Brücknera wywołane przez wpływ analogji do *otewrzeć*). Formy wyjątkowe mają to do siebie, że wzbudzają przypuszczenie działania jakichś czynników szczególnych, czyli również wyjątkowych. Mimo więc przeciwnych argumentacji przypuszczenie o przejściowym typie **t̥rot* może zasługuje na ponowne rozpatrzenie¹⁾.

Ponieważ procesy, o których prof. Rozwadowski mówi, mogły się dokonać tylko w okresie przedpiśmiennym, przeto «gruntowniejsze zbadanie rzeczy» musi polegać na szczegółowym i możliwie wyczerpującym poznaniu wyniku późniejszych wyrównań czyli uchyleń od dawnej zasady fonetycznej i na statystycznym ich porównaniu, o ile to dotyczy każdego zakresu oddzielnie, t. j. losów prasł. jerów oraz dawnych polskich domniemanych półgłosek przed płynnemi *r l* w typie **trat, *tlot* i t. p. W tym celu trzeba zbadać najstarsze zabytki polskie, t. j. pochodzące najpóźniej z XIV wieku. Bierzymy więc tu pod uwagę Kazania świętokrzyskie (Kśw.), oba psalterze, t. j. florjański (Fl.) i puławski (P.), bo choć ten ostatni jest późno napisany, stanowi jednak kopję wczesnego pierwowzoru, Kazania gnieźnieńskie (Gn.) i zapiski sądowe.

Kśw. mają formy normalne: *we zborze* a v, *we księgach* a v, *we złem, we złych* b v, *we złe* c v, *we krzu* d v obok: *w stawę, wstań,*

¹⁾ W drugim artykule (Przyczynki. Serja III, Rozpr. Filol. LIII 28—30) prof. Brückner do dawnych argumentów, skierowanych przeciwko teorii prof. Rozwadowskiego, dodaje jeszcze jeden, mianowicie, że różnica między dolnoślążyskim *proch* a *pszoso, pszosys* jest wynikiem nie tego, jakoby *proch* powstał z **p̥roch*, lecz wypływa stąd, że w *proch* jest *pr* nowe, a w *proso. prosie* — stare, albowiem dolnoślążyskie «nowe *pr* i t. d. musiało energiczniej brzmieć, niż owe pierwotne *pr* i t. d., chylące się wcześniej ku upadkowi».

wstać, w świętem, w grzeszech, w błędnem b v, [s] świętą, podkłonit c v, w trojakiem, w trojakiej, w długiem c v. Uchylają się od normy: *we trzech* c v, wbrew teorii prof. Rozwadowskiego [w] *wrziemniem* b r; tu jednak zauważyć trzeba, że w rus. zamiast form z pełnogłosem ukazuje się *wremja, bremja* (obok *beremennyj*).

Oba psalterze mają szczególne dla nas znaczenie, gdyż są odpisami prawdopodobnie z jednego pierwowzoru, pochodzącego zapewne z początku XIV wieku, i P. jest odpisem blisko o sto lat późniejszym od Fl. Nie idzie za tem, żeby Fl. zawsze konsekwentniej zachował starsze formy niż P.; czasem bywa odwrotnie, np. tylko w Fl. dwukrotnie znajdujemy formę przyimka *ze* przed wyrazami, rozpoczynającymi się także od pojedynczej spółgłoski z ż: *ze zakona* 118, 18 (obok *z zakona* 118, 29), *ze ziemie* 148, 7 (obok częstszego *z ziemie* np. 108, 14), a więc tak, jak i dziś mówią w Krakowie i Poznaniu w przeciwieństwie do mowy warszawskiej.

W zakresie wymian słabego lub mocnego jeru w zależności od tego, czy następną grupą spółgłoskowa nigdy nie zawierała w sobie słabej półgłoski ʒ ʔ, czy też ją wymieniła na zero dźwięku, w obu psalterzach naogół zachowują się formy normalne, ale z pewnymi uchyleniami w jedną lub drugą stronę.

1. W przyimkach niema końcowego e, gdy następny wyraz zaczyna się od grupy spółgłosek, między którymi nie było słabego jeru np. *w bładości* 67, 14, *w prorocach* 104, 15, *w grobiech* 67, 7, *przed światłością* 126, 3, *z grzeszonymi* 27, 3, *z stad* 49, 10 i t. d. W obu psalterzach jednakowo, ogółem (gdy pominiemy powtórzenie tych samych połączeń) 65 razy (z powtórzeniami 180 razy).

Uchylenia częstsze są w Fl., a mianowicie: *we szkodę* 68, 27, *we sławie* 101, 17, *we słowa* 140, 4, *ze sławą* 73, 23, *we święta* 133, 3, *ze slugą* 118, 65; 142, 2, *we swej* An. 14, *we trojcy* At. 25, *we zvonkach* 150, 5, *we zvonkoch* 150, 5, *ze studzien* Is. 4, *ze płaczem* 110, 10, a więc (bez powtórzeń) 11 razy i tylko w zakresie przyimków *w z s*. Natomiast w P. są tylko trzy uchylenia: jedno wspólne z Fl. *we zvonkoch* 150, 5 (obok *w zvonkoch* 150, 5) oraz: *we światłości* 88, 16 (Fl. *w światłości*) i *ze studzien* 67, 28 (Fl. *z studzien*).

Co się tyczy przedrostków, to tu utrzymuje się stan, wywołany warunkami fonetycznymi: np. *obstąpić* 16, 12, *odkłoń się* 27, 1, *odplata* 18, 12, *wskrzęsi* 40, 11, *wstanę* 56, 11, *zgladzę* 17, 46, *zgnicia* 15, 10, *[z]stąpa* 132, 3 i t. d. w obu psalterzach 17 razy, a w P. nadto jeszcze 5 razy w miejscach, których brak w Fl., albo które tam zostały inaczej wyrażone.

Tak więc na ogólną liczbę 82 przyimków i przedrostków w Fl., mających normalną postać bez e przed pierwotną grupą spółgłosek,

znajdujemy uchyleń 11, a w P. na 87 takich połączeń liczba uchyleń wynosi 3, czyli w stosunku procentowym: Fl. stan normalny w 86·6‰, wyjątki w 13·4‰, a w P. stosunek ten wyraża się jako 96·6‰ i 3·4‰.

2. Zwyczają jest też w obu psalterzach prawidłowa kontynuacja jeru mocnego w przyimkach np. *we cziach* 59, 11, *ote dnia* 60, 8, *ze drzeniem* 2, 11, *nade mną* 6, 2, *przede mną* 73, 16, *we śmierci* 77, 55, *we skryciu* 27, 9, *ode wszelki[ej]* 118, 101, *ode wschoda* 74, 6. *we zborze* 81, 1, *we zgubę* 108, 12, *ode lkania* 37, 8 i t. d. przeszło 60 razy, od czego jednak są dość liczne odstępstwa, przyczem nieraz ukazują się oboczności np. *we mnożstwie* 32, 17 || *w mnożstwie* 36, 11, *nade wszystkę* 144, 9 || *nad wszystka* 70, 15, *ote złego* 33, 13 || *od złego* 33, 14 i t. d. Również oba psalterze w tym względzie niezawsze się z sobą zgadzają, co notujemy w następującym szczegółowym wykazie.

W obu psalterzach ukazuje się przyimek bez końcowego *e*: *ot człowieka*¹⁾ 134, 8, *w człowiece* 36, 7 (obok *we człowieka* 117, 8), *w którykoli* 101, 2, *od mnożstwa* 63, 2, *w mnożstwie* 36, 11 (obok *we mnożstwie* 32, 17), *w sprawiedności* 71, 2, *ot sstapających* 29, 3, *ot śmierci* 77, 55, *ot świadectw* 118, 157, *w wnętrza* 108, 17, *nad wszystkę* 70, 15, (obok *nade wszystka* 144, 9), *nad zbawieniem* 20, 1, *od zbawienia* 21, 1, *od złego* 33, 14 (obok *ode złego* 33, 13). W Fl. przyimki bez *e* (w P. jest albo zwrot inny, albo też przyimek z końcowym *e*): *w chceniu* 68, 26 (obok *we chceniu* Fl. 103, 12), *z ksiąg* 68, 33 (P. *ze ksiąg*), *w książęta* 145, 2, *w mnożstwie* 32, 16 (P. *we mnożstwie*), *w slutowaniu* 102, 4, *ot szez* 114, 8 (P. *ze szez*), *w spowiedzi* 94, 2 (obok *we spowiedzi* Fl. 99, 4), *przed wszemi* 134, 5 (P. *nade wszemi*), *z wszech* 127, 6 (obok *ze wszech* Fl. 24, 23), *w zbawienie* 117, 14 (P. *we zbawienie*), *od złości* 34, 20, *w zdradzie* 23, 4. Bywa jednak i odwrotnie, t. j. w P. jest przyimek bez *e*, a natomiast Fl. ma przyimek z *e* lub zwrot inny: *od człowieka* 139, 1 (Fl. *ode człowieka*), *w dniach* 71, 7 (Fl. *we dniach*), *od krwi* 50, 15 (Fl. *ode krwi*), *w książęta* 117, 9 (Fl. *we książęta*), *w skryciu* 80, 7 (Fl. *we skryci*), *w sprawiedności* 66, 4, *od wstających* 17, 52 (Fl. *ode wstających*), *w wszelkie* Ez. 23 (Fl. *we wszelkie*), *w zbawieniu* 117, 28 (Fl. *we zbawieniu*), *z zginienia* 106, 20 (Fl. *ze zginienia*), *od złości* 50, 3. Mamy więc odstępstw czyli wyrównań z formą przyimków przed pierwotnymi grupami spółgłosek, między którymi nigdy nie było jeru, w Fl. (bez uwzględnienia powtórzeń) 25, w P. 24.

¹⁾ Prof. Rozwadowski zgodnie z innymi językoznawcami zalicza rzeczownik *człowiek* do typu **telt* i wywodzi go z **čelvěkz*, sądzą jednak, że raczej należy wychodzić z formy prasł. **čelověkz* ← *čelověkz*; w przeciwnym razie w językach południowosłowiańskich oraz czeskim i słowackim oczekiwalibyśmy formy **člěvěk* lub **člavěkz*, gdyż podobny proces metatezy zaszedł nawet w złożeniach; por. stesł. *pladbnije* ← **poldbnije*.

Przedrostki w obu psalterzach lepiej odbijają w sobie stan dawniejszy, t. j. mają *e* na miejscu jeru mocnego: *otegnat* 43, 11, *otejmuj* 118, 43, *podeźrzany* 67, 16, *zebrał* 106, 12, *zełzę* 88, 35, *zeschnie* 89, 6, *weszcia* 120, 8, *wetchnienia* 17, 18, *wezbrały* 77, 23, *wezdrżała* 17, 9, *wezkwicie* 131, 19, *wezwał* 17, 7, *weźrzyć* 34, 20, *weźda* 48, 16, *weźdy* 31, 11 obok *wźdy* At. 32, *nadpwał* 118, 8, a więc i tu na 14 typów normalnych z punktu widzenia fonetyki mamy 2 przykłady wyrównań. Gdy i tę pozycję wyrazimy zapomocą liczb, to na 60 przykładów normalnej formy przyimków i 14 przedrostków, czyli razem 74 mamy w Fl. 27 a w P. 26 przykładów. gdzie przyimek lub przedrostek utracił końcowe *e*, więc w stosunku procentowym na 64% form prawidłowych mamy 36% form będących wynikiem wpływu analogji do formy przyimków i przedrostków z jerem słabym.

W Kazaniach gnieźnieńskich, które najprawdopodobniej w przeciwieństwie do psalterzy nie są odpisem starszego oryginału, a przeto dają obraz języka z końca wieku XIV, panują takie stosunki:

1. Przyimki i przedrostki przed wyrazami, rozpoczynającymi się od grupy spółgłoskowej, wewnątrz której nie było jeru słabego, ukazują się bez *e* np. *wstąpili* 14 a, *w swem* 14 a, *w twe woli* 171 b, [z] *swym* 173 a, [z] *swymi* 173 a, [z] *stąpiła* 181 b, *wstało* 183 b (\leftarrow **wzsstało*) i t. d. ogółem przeszło 30 razy bez wyjątku, a więc w 100%.

2. Też przyimki i przedrostki, które niegdyś miały jer mocny, wymieniły je na *e*: *wewizan* 1 b, *wezwał* 4 a, *we wtore* 2 a, *nade wszystkim* 3 a, *we strawie* 5 b, *we wczorajsze* 171 b, *ze złym* 173 a, *we czci* 19 a, 174 b, 180 b, *we dwojakie rzeczy* 178 b, *ze wszycką* 181 a, ogółem 10 różnych form, obok czego aż 6 nieprawidłowych: *ot wchodu* 2 b, *ot stworzenia* 4 b, *w czwartem* 4 b, *z niesktorego* (zam. *nie s ktorego*) 12 a, *przez ktorego* 179 a, *nad złymi* 181 b, czyli obie grupy w stosunku procentowym dają 62·5% i 37·5%.

W zapiskach wielkopolskich, wydanych przez Lekszyckiego, przyimek lub przedrostek, niegdyś mający jer słaby, ukazuje się bez *e*: *przed trzemi* 1393 I nr. 1545, *z twirdze* 1393 I nr. 1545, *wgwesic* 1395 I nr. 2031, *w twirdzę* 1397 I nr. 2456, *s prawem* 1398 I nr. 2576, *ot Przybytkowej rzeczy* 1398 I nr. 2630, *z swym zięciem* 1398 I nr. 2775, *wstrącił* 1398 I nr. 2792, *z bracią* 1399 I nr. 2840, *z swego posagu* 1399 I nr. 2849, *z Gryżyńskim* 1399 I nr. 2906, *przez stryja* 1399 I nr. 3017, *przed trzmi laty* 1399 I nr. 3106, *podstole* 1394 II nr. 331, *z prawem* 1398 II nr. 1142, *ot swych* 1399 II nr. 1215, *z swymi* 1399 II nr. 1369, *w swem* 1394 II nr. 1638, *w prawie* 1397 II nr. 1967, *z bracią* 1399 II nr. 2257, więc w 17 różnych połączeniach, z wyjątkiem: *ze trzy grzywien* 1391 I nr. 1070 i *we trzech* 1399 I nr. 2842, co można objaśnić wpływem analogji do form: *we cztery grzywony* 1391 I nr. 975 i t. d.

Tak więc na 100 mamy form prawidłowych 89·5%, nieprawidłowych 10·5%.

W przyimku lub przedrostku ukazują się *e* na miejscu jeru mocnego: *po wesczy* 1387 I nr. 252 (ta forma od wyrazu *wstecz* powtarza się często i prawie jednakowo), *wezbranie* 1395 I nr. 1987, *otegnać* 1396 I nr. 2182, *we zwiadzie* 1396 I nr. 2192, *we Mścigniewowej wsi* 1398 I nr. 2607, *we dwudziestu* 1399 I nr. 2842, *ote dwu* 1397 II nr. 1065, *ze wszystkich* 1397 II nr. 1071, *obstał* 1399 II nr. 1189, *ze dwiema* 1398 II nr. 2112, *wegnał* 1400 II nr. 2515, ogółem 10 razy. Ze zniknięciem *e*: *po wesczy* 1387 I nr. 244, *w czterech* 1393 I nr. 1438, *obstać* 1399 I nr. 3115, co w stosunku do 100 przedstawia się jako 77% i 23%.

Roty przysiąg krakowskich, ogłoszone przez Hubego, dają dla wieku XIV tekst tak szczupły, że nie mogą się przyczynić do wyjaśnienia zmian w formie ówczesnych przyimków i przedrostków: mające niegdyś jer słaby ukazują się bez *e* (7 razy, w tej liczbie [z] *swym* 1399 nr. 56), a na miejscu jeru mocnego ukazują się *e*: *we dwudziestu* 1398 nr. 24, 25, *we czterech* 1399 nr. 57.

Gdy dotychczasowe obliczenia, dotyczące Fl. P. Gn. i zapisek wielkopolskich, sprowadzimy do wspólnego mianownika, otrzymamy stosunki procentowe następujące: przyimki i przedrostki z pierwotnym jerem słabym ukazują się bez *e* w 93·2% oraz z *e* w 6·8%; przyimki i przedrostki z pierwotnym jerem mocnym mają *e* w 67·8%, tracą *e* w 32·2%.

Widzimy z tego, że jakkolwiek z wieku XIV zachowały się ślady wpływu wzajemnej analogji, czyli wyrównywania form w obu sprzecznych kierunkach, co stanowi proces naturalny w różnych dziedzinach gramatyki, to jednak z tych prądów jeden jest znacznie silniejszy od drugiego, a mianowicie panującym prądem jest wyrównanie form przyimków i przedrostków mających *e* na miejscu niegdyś jeru mocnego do form takichże przyimków i przedrostków bez *e*, jako mających niegdyś jer słaby. Odwrotny kierunek zawsze był słabszy i z czasem zanikał, jak na to wskazuje porównanie psalterzy: w Fl. 86·6%, wobec 13·4%, w P. już 96·6%, wobec 3·4%.

Jakże się zachowują przyimki z końcowym dawnym jerem przed wyrazami typu **tort *tert *toll *telt*? W Kśw. znaleźliśmy tylko jeden przykład [w] *wrzeniennem* 6 r; w psalterzach często się ukazują w formach obecnie używanych, t. j. bez *e*: *w brodę* 132, 2, *w błogostawienie* 20, 6, *w błogostawieństwiech* 20, 3, *w brzemię* 20, 9 (Fl.), *z drogi* 2, 12, *w drogach* 13, 7, *od drogi* 43, 20, *nad drogie kamienie* 118, 127, *od głosow* 92, 5, *w głosie* 41, 5, *w głowie* 39, 11, *nad głową* 139, 8, *w głodzie* 32, 19, *w krolewstwa* 105, 27, *z krolewstw* 106, 2, *nad krolmi* 88, 27, *przed krolmi* 118, 46, *w krolu* 149, 2, *w krowach* 67, 33, *od młodości*

70, 6, z *prochu* An. 11, w *proch* 7, 5, w *prożność* 23, 4, z *prożności* 61, 9, stale przed wyrazami, zaczynającymi się od *prze-*, *przez-* np. w *przebytcie* 60, 4, s *przewrotnym* 17, 29, w *przeciwstwie* 25, 11 i t. d. (około 30 razy), w *stodkości* 67, 11, w *stoność* 106, 34, *ot sromoty* 140, 10, w *strzeżeniu* 18, 11, w *trzemiach* 91, 13, z *wrot* 9, 13, *nał włosy* 68, 5, *od złota* 71, 15, *nał złoto* 18, 11. Przykłady te, wybrane z Fl., znajdujemy również w P., o ile użyto tam tych samych wyrazów: liczba tych przykładów wynosi (bez powtarzań) 35 w Fl. oraz 46 w P. (p. niżej).

Obok tego w tych samych połączeniach spotykamy też przyimki z *e*, mianowicie w Fl.: z *blota* 39, 2; 68, 18, *we glosie* 97, 7, *we głowę* 117, 21, z *królestwa* 104, 13, *ode młodości* 128, 1; 128, 2, z *młodymi* 148, 12, *we prożność* 126, 2, z *strożej* 141, 10, *we strzeżeniu* 118, 9, z *szrebrem* 104, 36, *we trzemach* 115, 8, z *złotem* 104, 36, natomiast w P. z *blota* 68, 18, w *głowę* 117, 21, s *królestwa* 104, 13, *od młodości* 128, 1, z *młodymi* 148, 12, w *prożność* 126, 2, z *stroże* 141, 10, w *strzeżeniu* 118, 9, z *szrebrem* 104, 36, w *trzemiach* 115, 8, [z] *złotem* 104, 36. W obu psalterzach zgodnie przyimek z *e*: *we młodości* 143, 13, *we proch* 103, 30, *we sromotę* 131, 19, *we wrota* 99, 4, *we wrociech* 68, 15; 72, 28; 126, 6. Wreszcie w P. *we szrodę* 126 arg., An. arg. Ogółem (bez powtarzań jednakowych połączeń) w Fl. 15 razy, w P. 5 razy.

Również w zakresie przedrostków znajdujemy oboczności. Z jednej strony: *obroci* Fl. P. 6, 4, *odmładzających* Fl. 47, 6, *sprochniały* Fl. 37, 5, *sprochnie* Fl. 111, 9, *otwacaj* Fl. P. 142, 8, z drugiej – *otewracaj* Fl. 131, 10 (P. *odwracaj*), *otewracasz* Fl. 88, 45 (P. *odwracasz*), *otewroci* Fl. 13, 11; 50, 10; 53, 5; 84, 4; 118, 37, w P. tylko raz *odewroci* 53, 5; *otewrocili* Fl. 77, 63, *otewrocil* Fl. 74, 22; 88, 38; 88, 42 (w P. *od-*), nadto jeszcze w obu psalterzach *weśzrod* 47, 8; 73, 13; 137, 8, *weszroszyli* 5, 12 i *weszrocon* 117, 13 (z dawnym przedrostkiem *wez-*). Przedrostków bez *e* i z *e* w obu psalterzach po 4, ale w P. uderza konsekwentne tępienie przedrostka *ote* w połączeniu z *wrocić* i jego zamiana przez formę *od*.

W Gn. przed wyrazami typu **tort* i t. p. przyimki bez *e*: z *królewny* 1 a, w *królestwie* 4 b, 5 b, 12 a, 173 b, z *królestwa* 1 b, 178 b, w *drogiem odzieniu* 182 a, w *drogie kamienie* 182 a, obok czego *we złoto* 182 a, z *królestwa* 157 a (w glosach). W zapiskach wielkopolskich: w *królowem sądzie* 1393 I nr. 1552, *zmłocić* 1398 II nr. 2110, *odgrodzon* 1400 II nr. 2618; także przedrostek *roz-*, który nie miał jeru, i stąd nie tylko *rosproszeniu* 1399 I nr. 3108, ale także *rozynał* 1398 II nr. 634. Raz jeden z *ktody* 1398 II nr. 755.

Tutaj mamy do wyboru tylko jedno z dwojga: albo w tej pozycji przyimki bez *e* uznać za fonetyczną kontynuację stanu dawnego, a przyimki z *e* uważać za upodobnione do form, w których *e* jest kontynuacją

jeru mocnego, albo odwrotnie. W tym względzie do dowodów, przytoczonych przez prof. Rozwadowskiego na poparcie jego poglądu, przybawają jeszcze, jak się zdaje, rozstrzygające wskazówki obu psalterzy. Gdyby przyjąć, że formy takie, jak *we młodości* powstały przez analogję do takich np. jak *we czci*, przypuszczenie to sprzeciwiałoby się stwierdzonym przez nas faktom: 1) panującemu oddawna, jak to dowodnie wykazaliśmy, kierunkowi wyrównywania form przyimków i przedrostków, mających niegdyś jer mocny, przez upodobnienie ich do typu bez *e*: byłoby więc rzeczą wręcz niezrozumiałą, dlaczego tutaj miałyby być odwrotnie. A zatem jak *w czwartem, nad złymi* i t. d. zastąpiło dawniejsze formę *we czwartem, nade złymi*, tak samo *w młodości* jest formą nowszą w porównaniu do *we młodości*. 2) Dowodzi tego samego i chronologia zmian w tychże formach, ustalona przez oba psalterze: gdy w Fl. typ *we młodości* daje liczbę 15 w stosunku do 35 przedstawicieli typu *w młodości* (a więc *we* 30%, *w* 70%) to w P. mamy stosunek liczbowy 5 i 46 (czyli *we* 9·8%, *w* 90·2%) a z biegiem czasu procent typu *we* jeszcze się zmniejszył. Porównanie obu psalterzy stwierdza niewątpliwie, że proces ten wyrównywania form trzymał się jednego kierunku od czasów najdawniejszych, a zatem, sądząc po całym okresie historycznym, możemy twierdzić, że im dalej się cofniemy w czasy przedhistoryczne, tem mniej znajdziemy przyczyn do ukazywania się form typu *w z s* w pozycji przed **trot* i t. d. czyli, że możemy zgodnie z prof. Rozwadowskim wychodzić z form *vъ gъłowѣ, sъ gъlową*.

Nie jest to pogląd w nauce odosobniony: wyszedł teraz nowy przyczynek do tego zagadnienia, mianowicie broszura R. Ekbloma p. t. Zur Entwicklung der Liquidaverbindungen im Slavischen (odbitka z Skrifter utgivna av K. Humanistisk Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 24:9, r. 1927). Autor na podstawie analizy faktów językowych odtwarza przypuszczalny rozwój polskich typów *trot, tret* i t. d., jak również innych słowiańskich, i dochodzi do wniosku, że postaci w rodzaju p. *trot*. cz. i południowosłowiańskiego *trat* przechodziły przez fazę rozwoju, którą oznacza zapomocą symbolu *trot*, a więc z bardzo krótkim elementem samogłoskowym przed spółgłoską płynną. Słusznie też wykazuje, że z jego teorią w istocie rzeczy godzą się dawniej wypowiedziane poglądy Pedersena (Die Nasalpraes. u. d. slav. Akzent w Zeitschrift für vergl. Sprachforschung XXVII str. 308) o stopniu przejściowym *trot, tret*, oraz Torbiörnssona (Liquida-Metathese i późniejsze przyczynki), który znów za stopień przejściowy uważał typy *trot, tret*.

Eino Nieminen.

Polska końcówka *-och* w loc. pl. rzeczowników.

W literaturze polskiej średniowiecznej i XVI w. końcówka *-och* bardzo jest rozszerzona, mianowicie w rzeczownikach należących do deklinacyj na *o-*, *io-*, *u-* i *i-*. O tej końcówce pisano dużo: szukano przyczyn jej powstania, dawano statystyczne przeglądy jej użycia w różnych zabytkach. Ponieważ jednak przytem prawie zupełnie ignorowano materiał, jaki dla oświetlenia kwestji dają zapiski średniowiecznych sądów ziemskich i grodzkich, a mianowicie wciągane tam po polsku zeznania świadków, przeto nie będzie pozbawiona szczególnego interesu praca, uwzględniająca te właśnie językowe zabytki. Podjąłem więc tę pracę, przyczem skontrolowałem prawie wszystkie dotąd wydane akta.

Najznamienniejszym faktem, jaki się da ustalić przy lekturze tych dokumentów, jest ten, że końcówka *-och* ogranicza się do obszaru małopolskiego i czerwonoruskiego (którego akta językowo mają wyraźne piętno małopolskie). W tamtejszych zapiskach sądowych występuje *-och* głównie u rzeczowników męskich, np. Kraków *w gajoch* 1398 Hu¹⁾ 4, *na listoch* 1398 Hu 28, *w Psaroch* 1400 U²⁾ 9774 = *we Psaroch* Ua³⁾ 12, *na krzyżoch* 1473 He⁴⁾ 4112, Przemyśl *w langowch* 'w łęgoch' 1446 AGZ⁵⁾ XIII 2771, *na rokoch* 1466 *ibid.* 6109, Sanok *w kijoch* 1465

¹⁾ = Hube, Roty przysięg krakowskich z końca wieku XIV. Warszawa 1875.

²⁾ = Ulanowski. *Antiquissimi libri iudiciales terrae cracoviensis* (= Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. VIII) Kraków 1884—1886.

³⁾ = Ulanowski, Roty przysięg krakowskich z lat 1399—1418 (= Sprawozdania Komisji Językowej, t. III, str. 185—197). Kraków 1884.

⁴⁾ = Helcel, Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nieużytych, głównie zaś z ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej t. II. Kraków 1870.

⁵⁾ = Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. XI—XVIII. Lwów 1886—1903.

AGZ XVI 251, *w łęgoch* 1500 ib. 2604, *Halicz przezyskoch* 1466 AGZ XII 3264, *Lwów w kwartnikoch* 1498 AGZ XV 2732, ale też w innych, np. *Wiślica na dzieciach* 1423 Pi¹⁾ 1013, *Opoczno we czterdzieściach grzywnien* 1420 Pi 866. Trzeba przytem zauważyć, że czasem zamiast *-och* pisano *-ow*, np. *Radom we trzech mieszanczow* 'miesiącoch' 1427 B²⁾ 69, *Kraków we trzechdziesiąt*³⁾ *grzywnen* 'trzechdziestoch' 1400 U 9739 = Ua 11. Pisownia ta (por. też przemyskie *langowch*) pokazuje, że przejście *-ch* w *-f*, znamienne dziś dla niektórych gwar małopolskich⁴⁾, nastąpiło już w średniowieczu. Przygodnie pojawia się to zjawisko też w innych zabytkach, np. w Psalterzu Puławskim, gdzie spotykamy loc. pl. *w smętkow*. Też same wymowy *-ch* i *-f* na Rusi Czerwonej dowodzi m. i. ich mieszanie w techniczno-prawnym wyrazie *wyderkow* (z niem. *Wiederkauf*), pojawiające się np. w aktach sanockich w postaciach *vyderkuch* 1465 AGZ XVI 250, *wyderkoff* 1465 ib. 1469, *widerkow* 1482 ib. 1563 i t. d.⁵⁾

Przytoczone wyżej formy loc. na *och* możnaby z naszych źródeł pomnożyć chyba tylko o kilka przykładów. Obok *-och* mają męskie i nijakie pnie na *o-* nieraz końcówkę *-ech* (z prasl. **-ěxъ*), przeniesioną w polszczyźnie od najdawniejszych czasów także na pnie miękkie, np. *Kraków nazwa miejsc. Wojsławicech* 1400 U 9859, *Czechów w stawiech* 1403 Ua 72, *Wiślica nazwa miejsc. w Czukomloczech* (nie transkrybowane) 1420 Pi 850, *na błociech* 1421 Pi 904, *po godziech* 1423 Pi 1011, *Radom po godziech* 1425 B 52, *w rocech* 1427 B 69, *Chęciny w potugroszech* 1467 Kr⁶⁾ 32, *Przemyśl w ulech* 1439 AGZ XIII 1110, nazwa miejsc. *na Lubieńcech* 1447 ib. 3289, *w płociech* 1470 AGZ XVII 301, *w pieniądzech* 1475 AGZ XVIII 633, *Halicz na poroczach* 1440 AGZ XII 770, *w placiech* 1463 ib. 4420, *Sanok na rocech* 1450 AGZ XI 2815, *na obszarzech* 1493 AGZ XVI 2162, *w jezierzach* 1500 ib. 2604. Pierwotna końcówka pni na *io-*: *-ich* (*Wiślica w pieniądzych* 1421

¹⁾ = Piekosiński, *Zapiski sądowe województwa sandomirskiego* (= Archiwum Komisji Prawniczej, t. VIII, str. 61—175). Kraków 1907.

²⁾ = Baudouin de Courtenay, *Roty przysięg z archiwum radomskiego* (= MPKJ II, 1907, str. 295—309).

³⁾ Niema potrzeby uważać tu *w* za błąd druku zam. *-ch*, jak to przypuszcza Łoś, *Gramatyka polska* III 154.

⁴⁾ p. Benni, Łoś, Nitsch, Rozwadowski i Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1923, str. 507.

⁵⁾ W Kodeksie Świętojerskim, z XVI w., bywa dość często *-w* zam. *-ch* i odwrotnie, np. loc. pl. *o gaiow* Arch. Kom. Prawn. III 396, gen. pl. *s trzeciow* 388, gen. pl. *czasoch* 447.

⁶⁾ = Pawiński-Kryński, *Z papierów po A. Pawińskim. Materiały językowe* wydał M. Z. Kryński. II. *Roty przysięg chęcińskie* (= Pr. Fil. VIII, 1913, str. 16—20).

Pi 904), w staropolskich zabytkach bardzo rzadka, ukazuje się, przeniesiona do twardych pni na *o-* raz *w stawich* Kraków 1448 He 3342, jak też *w trzech* w Psalterzu Florjańskim i w kilku innych wypadkach¹⁾.

Co się tyczy przykładów na *-och*, to trzeba tu jeszcze podnieść, że U zamiast przytoczonych wyżej krakowskich form *w gajoch* i *na listoch* w tychże rotach przysięg czyta *w gajach* 6389 i *na listach* 7610. Bez oryginałów nie można oczywiście rozstrzygnąć, który z dwu wydawców ma słuszość. Przejęcie *-ach*, końcówki żeńskich pni na *ā-*, już przed r. 1400 bynajmniej nie jest niemożliwe, skoro w Ps. Fl. obok innych przykładów mamy *we zvonkach*, *w nalazach*. Ale bądź co bądź końcówka ta jest u rzeczowników męskich w rotach przysięg całej Polski bardzo rzadka i spotyka się ją głównie w plur. tant., mianowicie bardzo wcześnie w nazwach miejscowych, np. *w Krzyżewnikach* Poznań 1396 L²⁾ 2277, *w Budzewiczach* (nie transkrybowane) Kraków 1405 Ua 88, *w Paniewicach* Sieradz 1411 Ka³⁾ 96, pozatem jednak dopiero w późniejszych aktach w. XV w kilku przykładach, np. *w stawach* Kraków 1444 He 3210, *w gajach* ziemia Czerska 1479 Lu⁴⁾ XLII. W tym przykładzie może być jednak mazowiecka zmiana głosowa 'e na 'a, jak we *w lesiach* tegoż aktu. Kończówkę *-ach* w plur. tant. można objaśnić ich wcześnie się objawiającą skłonnością do przechodzenia do deklinacji żeńskiej. W szczególności takie rzeczowniki utrzymują m. i. bezkończówkowość gen. pl., np. *Krzyżewnik*. *Wojstawic*, *god*, *rab*⁵⁾. *Dziatki* zatraciły swój rodzaj pierwotnie męski (cerk.-śl. *dětkā*) na korzyść żeńskiego już w średniowieczu tak, że stare formy, jak instr. *z dziatki* Poznań 1406 P⁶⁾ 992, są nadzwyczaj rzadkie. Natomiast u neutrów *-ach* wypływa już wcześnie, chociaż częściej dopiero w 2. połowie XV w.: pierwsze przykłady są *w siodlach* obok męskiego *w samostrzałach* Poznań 1399 L 3066, *w żytach* obok męsk. *w gaiech* Kościan 1399 L 2291, *na stajach* Sieradz 1407 H⁷⁾ 30.

1) p. Sprawozd. Kom. Jęz. II 225 n., Łoś, Gram. pol. III 58.

2) = Lekszycki, Die ältesten grosspolnischen Grodbücher. B. I: Posen 1386—1399. B. II: Peisern 1390—1400, Gnesen 1390—1399, Kosten 1391—1400. Leipzig 1887—9.

3) = Kalina, Anecdota palaeopolonica, III (= Jagić-a Arch. VI, 1882, str. 184—215).

4) = Lubomirski, Księga ziemi czerskiej 1405—1425. Warszawa 1879.

5) Przykłady na dwie ostatnie formy u Łosia, l. c. 48 n.

6) = Piekosiński, Wybór zapisek sądowych grodzkich i ziemskich wielkopolskich z XV wieku, t. I, zes. I. Kraków 1902.

7) = Hube, Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyszyckich z końca wieku XIV i pierwszych lat wieku XV. Warszawa 1888.

Poza Małopolską zjawia się *-och* tylko raz w pogranicznym Sieradzkim w formie *w czasoch* Sieradz 1412 Ka 129. Zresztą tamtejsze rotę przysięg mają w masc. i neut. tylko *-ech*: Sieradz *w rocech* 1390 Ma¹⁾ 338 n., 1394 H 98, 1399 H 151, Hb²⁾ 262, *we trzech leciech* 1391 H 36, *w pieniądzech* 1406 H 3, *na dzielech* 1406 H 13, *w lesiech* 1410 Ka 76, *w świadcech* 1411 H 94, *na liściech* 1417 Ma 349, Piotrków *na podwodziech* 1401 H 48, *na dzielech* 1402 66, Radomsko *w leciech* 1405 H 26.

W Wielkopolsce występuje w tematach na *o-* tylko *-ech*, np. Poznań *w rocech* 1391 L 1071, 1400 P 43, nazwa miejsc. *w Szamotulech* 1396 L 2184, *w użytcech* 1399 L 2885, *w samostrzałach* 1399 L 3066, *po leciech* 1400 P 27, *przy leciech* 1400 P 105, *w leciech* 1409 P 1320, 1411 P 1447, *po godziech* 1401 P 121, *kopcech* 1401 P 166, *w żerzech*, *w gajech* 1402 P 260, nazwa miejsc. *na Gorzyszewicach* 1402 P 269, *na Krzyżewnicach* 1404 P 655, *na koniech* 1413 Pr³⁾ 10, *na okniech* 1430 Pr 23, Kościan *swych zapuszczech*⁴⁾ 1395 L 1757, *w pieniądzech* 1398 L 2108, *w leciech* 1399 L 2276, 1405 P 948, 1408 P 1290, *w gajech* 1399 L 2291, *w cisiech*⁵⁾ *ani w dębiech* 1399 L 2416, *w rocech* 1399 L 2428, nazwy miejsc. *na Kietliczach* 1405 P 970, *w Krajewicach* 1407 P 1178, *w Piotrkowicach* 1408 P 1269, *w Tłoczech* 1424 Pr 17, Kalisz nazwa miejsc. *w Prusiech* 1416 Ul⁶⁾ 736, *na koniech* 1423 Kb⁷⁾ 5,

¹⁾ = Maciejow-ki, Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian, jako dodatek do Historji prawodawstw słowiańskich przez siebie napisanej. Pamiętnik II. Petersburg i Lipsk 1839.

²⁾ = Hube, Prawo polskie w XIV wieku. Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV wieku. Warszawa 1886.

³⁾ = Przyborski, Vestustissimam adjectivorum linguae polonae declinationem monumentis ineditis illustravit. Poznań 1861.

⁴⁾ Prepozycji tu brakuje, bo grupę *w + spółgłoska + w* często się w języku mówionym tak upraszczało, że pierwsze, albo częściej drugie, *w* wypadło. Takie traktowanie wykazują m. i. nazwa miejsc. *w Chalikowicach* Puzdry 1410 P 1403 (*z w Chw-*) i *w toj dom* Warka 1476 Pe 105 (*z w twoj*). Pe = Piekosiń-ki, Nieznane średniowieczne rotę przysięg wareckie (= Arch. Kom. Prawn. VIII, 1907, str. 43—59).

⁵⁾ W oryginale *w kyszech*. Pisarz użył przez pomyłkę litery *k* zam. *c*, bo gdzieindziej używał ich promiscue na oznaczanie dźwięku *k*. Podobnie w księgach sądowych dość często, np. 40 napisane jest w rocie zakroczymskiej 1435 T 1132 *dezirdceszky* i *czirdzeszky*. T = Tymieniecki, Księga ziemską zakroczymską druga 1434—37 (= Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie, t. III). Warszawa 1920.

⁶⁾ = Ulanowski, Wybór zapisek sądowych kaliskich z lat 1409—16 (= Arch. Kom. Histor. III, 1886, str. 153—270).

⁷⁾ = Kobierzycki, Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej, cz. I Warszawa 1915.

Gniezno *we trzech leciech* 1402 P 386. W poznańskich lokatywach *na uiasdech* 1397 H 353 i *w szapustech* 1402 P 260 (w tejże rocie *w żerzech*) *d* i *t* oznaczają chyba według dawniejszej grafiki *dź* i *ć*, w którym to wypadku trzeba czytać *na ujażdziech* i *w zapuściech*; nie utrzymała się tu dawna końcówka pni na *u-*: *-ech* \Leftarrow *-ɔχɔ*, która zdaje się występować w formie *f nasich grzechech* wielkopolskich Kazań Gnieźnińskich.

Tylko formy na *-ech* wykazują też rotę przysięg Kujaw i Łęczyckiego, np. Brześć *w pieniądzech* 1418 K¹⁾ 683, *w rocech* 1420 K 1941, końcówka także rzeczowników *ludzie* i *dzieci*, np. *na ludziach* 1420 K 1413, *na dzieciach* 1418 K 129; Łęczyca *po rocech* 1394 Pa²⁾ 3469, *w rocech* 1396 Pw 5333, 5369, 1399 Pw 6067, Brzeziny *w kącich* 1419 Pw 3359.

Wreszcie ten sam stan rzeczy na Mazowszu, np. Płońsk *w płociach* 1403 Ha³⁾ 409, *w rocech* 1405 Ha 594, 1413 Ha 1991, Warka *po ciosniach* 1447 Tm⁴⁾ 61, *w półgroszach* 1477 Pe 112, ziemia Czerska *w pozwiech* 1462 Lu XLI, *w półgroszach* 1469 Lu LXXXV 4 razy, *w lesiach* 1479 Lu XLII, Zakroczym nazwa miejsc. *w Rzebrzech* 1426 R⁵⁾ 2050 2 razy, *na komolcech* 1426 R 2118, *w pieniądzech* 1426 R 2132 2 razy, *w półgroszach* 1473 Ty⁶⁾ 280, Nur nazwa miejsc. *w Kąszacech* (nie transkrybowane) 1443 Ty 343, Ostrołęka *w dochodziech* 1466 Tn⁷⁾ 39, Wizna *działach* 1476 Ty 222.

Loc. pl. pni na *i-* kończy się w aktach wielkopolskich i mazowieckich zawsze na *-ach*, np. Poznań *po rzeczach* 1404 P 701, *w rzeczach* 1435 Ło⁸⁾ 283, *na drzwiach* 1430 Pr 23, Płońsk *na śmieciach*

¹⁾ = Kochanowski, Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418 - 24. Warszawa 1905.

²⁾ Pawiński, Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419. Warszawa 1897. Cz. I tu = Pa, cz. II = Pw.

³⁾ = Handelsman, Księga ziemna płońska 1400—17 (= Najdaw. księgi sąd. mazow., t. I). Warszawa 1920.

⁴⁾ = Tymieniecki, Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalenie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich. Poznań 1922.

⁵⁾ = Rybarski, Księga ziemna zakroczymska pierwsza 1423—27 (= Najdaw. księgi sąd. mazow., t. II, cz. 1). Warszawa 1920. — Mianownik tej nazwy miejscowej brzmi *Rzebry* 1426 R 2050, 2137 albo *Rzebrzy* 1426 R 2127, 2220 i jest l. mnogą imienia osobowego *Rzebro* 1434 T 396. To nieraz poświadczony użytek osobowego nom. pl. *Rzebrzy* jako nazwy miejscowej jest godne uwagi, bo nom. pluralnych nazw miejscowych oznaczających pierwotnie osoby — a jest ich w księgach sądowych bez liku — w zasadzie zastąpiony jest przez formę *accus*.

⁶⁾ = Tymieniecki, Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich. Warszawa 1921.

⁷⁾ = Tymieniecki, Wolność kmieca na Mazowszu w wieku XV. Poznań 1921.

⁸⁾ = Łoś, Początki piśmiennictwa polskiego. Wyd. drugie. Lwów 1922.

1402 Ha 195, Zakroczym *na piędziach* 1425 R 1605, *na pirszach* 1468 Tm 163, Wąsosz *we drzwiach* 1471 Tm 15.

Tak więc język pisarzy sądowych uprawnia nas do uważania lokatywnego *-och* za właściwość pierwotnie specjalnie małopolską, nie może być bowiem czystym przypadkiem, iż go niema w aktach wielkopolskich i mazowieckich, które mają stosunkowo więcej przykładów niż południowopolskie. W tych zaś *-och* występuje przeważnie w takich rzeczownikach, które przed końcówką mają spółgłoskę miękką lub tylnojęzykową, ale też w *listoch*, *Psaroch*, *czasoch* i *trzechdziestoch*.

Co do genezy końcówki *-och*, to zwykle uważa się ją za nowotwór, urobiony zam. *-ech* według *-om* dat. pl. Ta hipoteza przyjmuje oczywiście, że *-och* powstało najpierw w deklinacji twardych pni na *o-*, z nich zaś rozszerzyło się później analogicznie na inne klasy¹⁾. Takie ujęcie nie wydaje mi się właściwym, bo *-och* w najdawniejszych za- bytkach średniowiecznych u twardych pni na *o-* mało jest rozprze- strzenione, podczas gdy w deklinacji na *io-*, poza sporadycznie uży- wanem *-ech*, występuje jako końcówka regularna, a buja też w pniach na *i-*, co bez wątpienia przemawia za jej pochodzeniem z tych właśnie klas. Odsyłając do szczegółowych wywodów Łosia²⁾ o wzajemnej czę- stości tych końcówek w literaturze staropolskiej, ograniczam się w dal- szym ciągu do przyjrzenia się językowi Psalterza Florjańskiego i Bi- blii Zofji.

W Ps. Fl. loc. pl. masc. i neutr. na *io-* kończy się 16 razy na *-och* w rzeczownikach *w końcoch*, *na konioch*, *w krajoch*, *w pałacoch*, *w płacoch*, *we dniach* i *w siercoch*, podczas gdy tylko 2 razy mamy tu *po nieprzyjaciech* i *w polech*. Nadto do *ludzie* loc. pl. ma zawsze, tj. 11 razy, formę *ludziach*. Natomiast występuje z jednej strony u twardych męskich pni na *o-* (i *u-*) *-ech* 43 razy, a *-och* tylko 17 razy, z drugiej zaś strony u twardych nijakich pni na *o-* *-ech* 37 razy, a *-och* tylko 2 razy, przyczem godna uwagi, że *-och* mamy przeważnie u takich rzeczowników, których pnie kończą się na spółgłoskę tylnojęzykową, i u dawnych pni na *u-*, a te, jak pnie na *io-*, mają w loc. sg. *-u*. Z pni na *u-* znajdujemy w tym tekście Psalterza 3 razy *w stanoch*, obok 2 razy *w staniach*, i 1 raz *w synoch*. U męskich pni na tylnojęzykową *-och* występuje 9 razy, podczas gdy *-ech* jest prawie 2 razy tak częste, występuje mianowicie 16 razy. Czytamy 3 razy *w przebytkoch* i też 3 razy *w przebytcech* (w loc. sg. *w przebytku* i *w przebytce*), 1 raz *w bogoch* i 1 raz *w bodzech*, 2 razy *w uczynkoch*, po 1 raz *w pagorkoch*, *w poślądkoch* i *we zwonkoch*, ale pozatem tylko

¹⁾ p. Łoś, Gramatyka polska III 57.

²⁾ p. Łoś, tamże 57 nn., 80 nn., 89, 127 n.

w *barłodzech*, w *grzeszech*, w *obłoczech*, w *ostatcech*, w *zamętcech* (w loc. sg. tylko w *zamętce*) i t. d. W loc. sg. pni tylnojęzycznych pierwotna końcówka *-e* występuje 40 razy — drugorzędne *-u* tylko 14 razy. Poza-tem po raz użyte są w *daroch*, w *obrazoch* (obok w *obraziech* 1 raz), w *trzemoch* (obok w *trzemiech* 4 razy) i na *wozoch*. Loc. pl. pni na *i-* przybiera tu 8 razy *-och*, a 7 razy *-ech*.

W Biblii Zofji *-u* pni na *io-* obok form lokatywnych na *-och* występują formy na *-ech* zupełnie wyjątkowo¹⁾, gdy tymczasem pnie na tylnojęzyczną, których pierwotny loc. sg. na *-e* jest w tym zabytku jeszcze zupełnie żywotny²⁾, poza niewielu wyjątkami mają tylko tę końcówkę³⁾. Lokatywów na *-ach* nie brałem tu pod uwagę. Dla przykładu wymienię *po bocech*, w *bodzech*, w *dobytcach*, w *obłoczech*, na *pagorcech*, obok sg. na *boce*, w *bodze*, w *dobytce*, w *obłoce*, na *pagorce*. Wyjątkowo rzadkie są inne loc. sg. na *-och*, np. na *baranoch* (obok *po baraniech*), *po domoch*, *po skopoch*⁴⁾. Godna uwagi, że loc. sg. brzmi *po baranu*; *dom* jest pniem na *-u-* (loc. sg. w *domu*), również *skop*, jak pokazuje acc. sg. m. i. w *oferuje zań skopu* 3. Mos. 5, 16.

Wobec tego nie będzie nieprawdopodobnem przypuszczenie, że *-och* wyszło od loc. sg. rzeczowników mających przed końcówką spółgłoskę miękką. Z drugiej strony, skoro według wyraźnych świadectw aktów sądowych kolebką końcówki *-och* jest Polska południowa, której język od najdawniejszych dokumentów znamionuje bardzo silną dążność do zamiany w pewnych końcówkach i zgłoskach przyrostkowych *'e* przez *'o*, to powstanie jej bez trudu przez tę właśnie dążność można określić. Równocześnie z gen. pl. *gajow*, dat. pl. *gajom*, *ludziom*, *dzieciom* i t. d. powstały w małopolskich dialektach loc. w *gajoch*, w *ludziach*, w *dzieciach* i t. d. Jak wiadomo, te pierwotne końcówki pni na *io-*, co zawierają *e* (tj. *-ewi*, *-ew*, dat. pl. *-em*), są już w Ps. Fl. i Biblii Zofji w wyraźnym stadium zaniku.

Co się tyczy pni twardych, to jak już w kilku miejscach zaznaczyłem, dla powstania loc. pl. na *-och* decydującym był przedewszystkiem loc. sg. Ps. Fl. i B. Z. pokazują naocznie, że szerzenie się w loc. sg. końcówki *-u* a w loc. pl. końcówki *-och* u pni tylnojęzycznych stoją z sobą w związku; nie ulega też wątpliwości, że ich loc. pl. *-och* powstał na wzór pni na *io-*, skoro się loc. i voc. sg. obu kategorii co do końcówki *-u* zrównały. Przypuszczenie, że to podobieństwo fleksji odegrało tu decydującą rolę, znajduje podporę w tem, że *-och* wtar-

¹⁾ Przykłady form na *-och* i *-ech* u Łosia, tamże 58, 61, 80.

²⁾ Przykłady u Łosia, tamże 31, 73.

³⁾ Przykłady tamże 58, 61.

⁴⁾ Przykłady tamże 61.

gnęło najpierw w znaczniejszej mierze do loc. pl. pni na *u-* i innych rzeczowników mających w loc. sg. końcówkę *-u*. Że istotnie tak się rzeczy mają, tego chyba wystarczającym dowodem są przytoczone formy lokatywne. Z B. Z. można jeszcze szczególnie wspomnieć loc. pl. neutralnych pni na *u-* i *ut-*. W związku mianowicie z loc. sg. na *-u* kończy się on zwykle na *-och*, gdy tymczasem neutra na *o-* rzadko tę końcówkę przybierają²⁾, np. *po imionoch, przy książętoch*. Także co do sieradzkiego loc. *w czasoch* można podnieść, że loc. sg. w średniowieczu nieraz brzmi *w czasie*, m. i. 2 razy w Ps. Fl., częściej w B. Z. A skoro *-och* tak się silnie usadowiło w deklinacji twardych pni na *o-*, to nic dziwnego, że już wcześniej przechodziło sporadycznie także do innych rzeczowników, które w loc. sg. miały *-e*.

Punktem wyjścia loc. pl. na *-och* była więc Polska południowa, a pierwszy powód do tego nowotworu dał fakt, że w tamtejszej mowie ludowej samogłoska *e* w pewnych końcówkach przypadkowych miękkich pni, także w loc. pl., cofał się przed *o*. Ruch ten posunął się potem ku północy, jak świadczą zabytki pisane w różnych częściach Polski. Polegał on po części na wpływie literackim politycznego i kulturalnego ośrodka, jakim był Kraków, którego sposób pisania i mówienia pod wielu względami zapanował powoli w literaturze całej Polski. Co do form na *-ow-* zwrócił na to uwagę Łoś³⁾, według którego *-ow-* wyparło *-ew-* najpierw na Mazowszu a potem w Wielkopolsce. Mimo to jestem przekonany, że ponieważ wszędzie panowały jednakie warunki, przeto wyrównanie końcówek twardej i miękkiej deklinacji na *o-* w różnych okolicach polega głównie na organicznym procesie dialektów ludowych. Tylko że ten rozwój, w Małopolsce w istocie rzeczy dokonany już przed r. 1400, w Wielkopolsce i na Mazowszu miał pewien odrębny charakter.

¹⁾ Co do tworów na *-ew-* p. Łoś, Gramatyka polska, I 47.

²⁾ p. tamże III 80, 89.

³⁾ p. tamże I 48.

Henryk Oesterreicher.

Łazy.

Łazy są to 'trzebieże w lesie, pola orne powstałe z karczunku'. Wyraz ten pojawia się nietylko na gruncie polskim: we wszystkich językach słowiańskich znajdziemy jego odpowiedniki, zadziwiająco zgodne tak co do brzmienia jak i znaczenia. Na całym obszarze słowiańszczyzny zachowały się też *łazy* (i pochodne *łazki*, *łaziska* i t. p.) nietylko jako imiona pospolite, ale i w bardzo licznych nazwach miejscowych, związanych stale z terenami leśnymi. Od Słowian znów zapożyczyli *łazy* 'karczowiska' Węgrzy, Rumuni, Albańczycy (Berneker Et. Wb. 696—7). Słowem, znaczenie tego wyrazu, jasno określone i zdawien dawna dobrze znane, nie pozostawia żadnych wątpliwości. Trudność zaczyna się dopiero z chwilą, gdy oglądamy się za krewniakami etymologicznymi *łazów*, czy to w obrębie samej słowiańszczyzny, czy też wychodząc poza jej granice. Próby czyniono już oddawna, przyczem znaczeniem i etymologicznym pochodzeniem *łazów* zajmowali się nietylko językoznawcy.

O rozwiązanie zagadki tej dziwnej nazwy kusili się u nas przede wszystkim co wybitniejsi historycy, zajmujący się pierwotnym osadnictwem w Polsce, od T. Wojciechowskiego począwszy poprzez O. Balzera, Fr. Bujaka i K. Potkańskiego do Romana Grodeckiego, który w *Języku Polskim* X 108—11 przedstawił stan badań nad tem zagadnieniem w naukowej literaturze historycznej. Okazało się, że naogół oparli się ci badacze (bezpośrednio czy pośrednio) na Słowniku Lindego, zawierającym s. v. w postaci mocno okrojonej cytaty z dzieła Haura (Jakub Kazimierz Haur, ur. 1632) p. t.: *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów Oekonomii ziemiańskiej* (wyd. z roku 1693, str. 28), który przytaczam tu w pełnym brzmieniu za prof. Łosiem (*Język Polski* X 111—2): «W lasach, gajach, krzewinach, zarosłych chróstach kopią z korzenia takowe zagaiska na rolę motykami, *łazy* na nich potym wypalają dla obszerności tej ziemie, dopiero one lemieszem wruszają oraniem, i połownikami a jęczmionami sieją». Na tej zasadzie oraz na pod-

stawie jeszcze młodszych źródeł historycy uważali *łazy* za pozostałość «pierwotnego gospodarstwa ogniowego» (Wojciechowski, Potkański) i skłonni byli ograniczyć tę nazwę wyłącznie do karczowisk, uzyskanych drogą wypalania lasu. Że tak nie jest i że «związek etymologiczny nazwy *łazy* z wypalaniem lasu nie opiera się na źródłach dawnych ani na podobieństwie wyrazu *łaz* z jakimkolwiek słowem, oznaczającym 'wypalanie', wykazał prof. Łoś w *Języku Polskim* X 111—14. Oto poprostu na mało jasne etymologicznie *łazy* przeniesiono czasem znaczenie 'wypaleniska' wskutek bezpośredniego skojarzenia tej nazwy z czynnością poboczną wypalania wykarczowanych drzew i krzewów.

Inaczej etymologizuje Słownik Wileński, łącząc *łazy* z *łoziną*, bo wedle niego są to «miejsca nizkie lub bagniste, gdzie rosną rozmaite chrósty, a szczególnie wierzba *łozina*». *Łaz* zaś w znaczeniu 'karczowiska' uważa za prowincjonalizm z Podhala.

A teraz próby językoznawców:

Miklosich zrazu myślał o jakimś pokrewieństwie ze starogórnoniemieckim *las* w wyrazie *ca-lasueo* 'commarcanus' (Etymol. Wb. str. 162), ale już na str. 428 zestawia z *łazami* lit. *lažas* 'pańszczyzna', która polegała właśnie na wyрубie lasu i wyczynianiu karczowisk.

Norbert Jokl (Ein urslavisches Entnasalierungsgesetz, Archiv f. sl. Phil. 28, 1—17 i 29, 11—49) wywodzi *łaz* z **lęd-z-*, łącząc go z cerkśl. *lędina* 'terra inculta', słoweń. *ledina*, s.-ch. *lédina* i t. d. i popierając tem swą teorię o przejściu ideur. *ŋ* t. j. słow. *sn* w *a* przed *ch* oraz przed *s*, *z*, odpowiadającym indoeuropejskiemu *s*, *z*.

Wystąpił przeciw tej etymologii Jarl Charpentier, który w 29. tomie Archiv-u (str. 1—10: Kritische Bemerkungen zum urslavischen Entnasalierungsgesetz) uważał zrazu lotewskie *lēfs* 'płaski' za pokrewne z *łazami*; później jednak zmienił zdanie, o czem niżej.

Wreszcie Sigurd Agrell w pracy «Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte», której druga część nosi tytuł: «Zur Herkunft des slavischen *z*» (Lund 1918), dowodzi, że w pewnych warunkach dawne słowiańskie *s* między samogłoskami może przejść na *z*, i w tym związku wspomina też o *łazach* (str. 61—2). Zestawia je tam z ros. *lása*, *lāsina* 'plama, plamka podłużna', małorus. *lasij* 'czarny albo czerwony z białymi bokami' (o bydle), pols. gw. *lasij* wół 'którego grzbiet i wierzch wogóle ciemniejszy, spód i podbrzusze jaśniejsze' (z Podola), a dalej z stgniem. *lāri* 'pusty', wychodząc z podstawowego znaczenia 'czegoś pustego na większym ciemnym tle'. Etymologia, jak widać, oparta fonetycznie i semajologicznie na bardzo kruchych podstawach.

Osobną większą grupę stanowią językoznawcy, którzy wiążą *łazy* z czasownikiem *łazić*. Uczynił to już mimochodem Nehring w Indogerm. Forschungen 4, 401 (Bemerkungen zu den *z*-Lauten im Slavischen,

vornehmlich im Altslovenischen). To samo czyni Berneker (Et. Wb. 696—7), tłumacząc *taz* jako 'grunt, który dzięki wykarczowaniu stał się możliwy do przechodzenia, przełazenia'. Ścisłą łączność z czasownikiem *tazić* podkreśla też Jagić, wbrew Agrellowi, w Arch. f. sl. Ph. 37, 532. W tymże duchu objaśnił Grodeckiego (Jęz. Pols. X 111—14) prof. Łoś, że mianowicie «*tazy* leśne były to pierwotnie 'przejścia'; zczasem zaś «na... wszystkie miejsca, leżące na *tazie*, t. j. na szlaku, mogła być przeniesiona nazwa *taz*, *tazy*». Trochę inaczej brzmią wywody J. Czubka, idące jednak po tej samej linii (Jęz. Pols. XI 20—5): nie godzi się on na określenie *tazu* jako 'przejścia', natomiast wedle niego «*taz* albo *tazy* jest to pierwotnie miejsce w lesie, nieco niżej położone, niezarosłe drzewami wysokopiennymi, rodzaj polany, gdzie się wpędza konie i bydło na *taz*, *tażenie*, t. j. pasienie; do dziś jeszcze u ludu: bydło *chodzi*, t. j. pasie się dobrze w przeciwieństwie do: *lata*, t. j. nie chce się paść spokojnie... Kiedy następnie w miarę wzrastającej potrzeby *taz* wykarczowano i zamieniono na grunt uprawny, treść pojęcia się zmieniła, ale dawna firma, że się tak wyrażę, została». Jak widzimy, pomimo identycznego brzmienia, sprawa powiązania semantycznego tych wyrazów nie jest łatwa. To też Brückner, któremu co jak co, ale pomysłowości nikt nie odmówi, w tym wypadku jednak uznał, że zgodność z *tazić* jest chyba pozorna (Słown. etymol. 308). Skończyło się zatem na «non liquet».

Mojem zdaniem na właściwym tropie znalazł się Charpentier, który, odrzuciwszy dawniejszą swą etymologję (patrz wyżej), oświadczył się w Arch. f. sl. Phil. 37, 53—4 za pokrewieństwem *tazów* z awest. *razuran-*, *razurā* f. 'las; wilczy dół' (Slavische Etymologien, 6. Russ. *lazina* und Verwandtes). Na poparcie swej hipotezy zaznacza, że samo położenie geograficzne usprawiedliwia pewne specjalne zgodności leksykalne słowiańsko-irańskie, zwłaszcza jeśli, jak w tym wypadku, chodzi o termin myśliwski. Zastrzeżenie to jest zbędne. Wyraz awestyjski wcale nie jest tak odosobniony, jak to sądził Charpentier, który poza słowiańszczyzną nie znalazł dla niego żadnych odpowiedników. Tymczasem, wychodząc ze znaczenia 'dołu' jako zasadniczego (Bartholomae, Altiran. Wb. 1515, a za nim Charpentier l. c., niesłusznie uważa je za przenośne), należy aw. *razura-* co do pochodzenia etymologicznego postawić w jednym rzędzie z greckim *λαχαίνω* 'kopać, ryc', *λαχή* f. 'rów', ir. *log* 'dół, zagłębienie', gall. *logan* 'grób', jak to ostatnio w innym związku uczynił J. Scheftelowitz (Idg. *zgh* in den Einzelsprachen. Kuhn's Zeitschrift 54, 243). Badaczowi temu chodzi między innymi o udowodnienie tezy, że ideur. media aspirata + sufiks *-ks-* daje na gruncie słowiańskim *zg*, czego dowodem także ros. *lozgz* 'rozpadlina, wądół', ros. *ložžitъ* 'żłobić', zestawione z co dopiero wymienionymi odpowiednikami greckimi, celtyckimi

i awestyjskim. Nie przesądzając sprawy, czy istotnie konieczne tu jest przyjęcie sufiksu *-sk-*, czy nie wystarczy mianowicie sufiks *-g-*, samo zestawienie należy uznać za trafne. Niepotrzebnie tylko autor dodaje ros. *prolaz* 'przełaz', który etymologicznie bez żadnej wątpliwości łączy się z czasownikiem *lazic*, nie wspomina natomiast zupełnie o *lazach*, których pokrewieństwo z ros. *lozga* i *ložžit* wydaje się więcej niż prawdopodobne.

Z tego punktu widzenia na baczną uwagę zasługuje artykuł Piotra Galasa w Jęz. Pols. XII 153—55: «*Lazy* w powiecie bocheńskim», w którym podano zasięg niezanotowanego dotychczas czasownika *lazować* w znaczeniu 'siekać motyką ziemię, okopywać' np. ziemniaki lub buraki. Znaczenie to jest z pewnością stare i pierwotne, a wobec tego dodam, że i *łażony dół* na perki, o którym wspomina Kolberg, Pozn. I 95 i III 131, może niekoniecznie tak się nazywa, że doń dodano daszek i drzwi aby weń *wleźć* można, ale jest to poprostu stara nazwa wybranego dołu w przeciwstawieniu do usypanej *mogiety*. Trudniej już natomiast rozstrzygać, czy np. *laz* górniczy 'otwór roboczy' nazywa się tak jako 'dół, jama', czy też jako 'wejście'; to samo dotyczy i ros. rzeczownika *lazeja*, przytoczonego przez Scheftelowitza. Tutaj istotnie różne pochodzeniem wyrazy nie tylko utożsamiły się co do brzmienia, ale i znaczeniowo tak się zbliżyły, że dzisiaj już trudno je rozrywać.

Natomiast co do *lazów* 'karczowisk' nie ulega wątpliwości, że najpierwotniejsze ich znaczenie to 'rozkopy', jak tego dowodzą odpowiedniki pozasłowiańskie a także szczątkowe pozostałości semantyczne na gruncie słowiańskim, które jednak rzecz prosta musiały wyginać się z zupełnym zlaniami się fonetycznym z wyrazami o całkiem innym rodowodzie. Że zaś karczowiska istotnie biorą nazwę od *kopania*, dobrze wiadomo choćby z polskich wyrazów gwarowych: *kopane*, *kopanina*, *wykopka*, *wykopisko*, wszystkie ze znaczeniem 'karczunku', że nie wspomnę o niemieckim *roden* czy *reuten*, które wszak spokrewnione jest z polskim *ryć*.

Marja Rytarowska.

Kilka słów o skróceniu grupy *tort* w narzeczu słowińskim.

Prof. Rozwadowski w «Przyczynkach do historycznej fonetyki języka polskiego»¹⁾ stwierdził, że rozwój prasłow. *tort* w *tart* na gruncie pomorskim i polskim był wynikiem skrócenia, które zaszło jeszcze na gruncie prasłow. w związku z położeniem tych połączeń przed ciężkimi sufiksami, w złożeniach oraz przed niektórymi akcentowanymi końcówkami. Ujęcie to jest tylko «stwierdzeniem zasadniczego faktu» i — jak sam autor przypuszczał — «nie wyklucza jeszcze większego sprecyzowania całego stanu rzeczy»²⁾. — Ponowne rozpatrzenie tego zagadnienia jest tem bardziej pożądane, że po wydaniu drugiego tomu słownika słowińskiego F. Lorentza³⁾ rozporządzamy obecnie nieco obfitszym materiałem pomorskim niż uwzględniony przez prof. Rozwadowskiego, a tylko na gruncie pomorskim możemy znaleźć klucz do rozwiązania tego problemu.

Z analizy całego materiału wynika, że słusznem jest zasadnicze twierdzenie profesora Rozwadowskiego, iż rozwój prasłow. grupy *tort* w *tart* jest wynikiem skrócenia, jednakowoż warunki, w jakich to skrócenie zostało przeprowadzone, dadzą się ująć nieco inaczej niż je ujmował autor. Widoczny jest mianowicie bliski związek tego procesu z pierwotnem miejscem akcentu wyrazowego. Najwyraźniej fakt ten da się zauważyć u rzeczowników oraz przymiotników o najprostszej budowie słowotwórczej, tj. z jednozgłoskowymi sufiksami. Weźmy najpierw pod uwagę takie rzeczowniki rodzaju żeńskiego i nijakiego oraz przymiotniki.

¹⁾ R. S. V (1912) 37—53.

²⁾ l. c. 53.

³⁾ F. Lorentz: *Slovinzisches Wörterbuch. Zweiter Teil. Orts- und Personennamen. Nachträge. Unsichere Wörter.* Petersburg 1912.

I. Rozwój *tort* \Rightarrow *tart* widoczny jest w następujących tworach: słowiń. *bǎrnǎ*, s-ch. *brána*, wr. борона́ acc. бópony, cz. *brána*: słowiń. *bǎřďǎ*, s-ch. *bráza*, wr. борозда́, cz. *brázda*: słowiń. *χǎrnǎ*, s-ch. *hrána*, wr. хорона́, cz. *chrana*: słowiń. *stǎrnǎ*¹⁾, s-ch. *strána*, wr. сторона́, cz. *strana*: słowiń. *vǎřťǎ*, s-ch. *vráta*, wr. воротá || voróta, cz. *vráta* || *vrata*: słowiń. *pǎřxno*, wr. порохно́, cz. *práchno* || *prachno*: słowiń. *pǎřsa*, s-ch. *práse* *práseta*, wr. поросǎ́, cz. *prase -ete*: słowiń. *vǎřńǎ*, wr. воронǎ́; słowiń. *sǎřǎ*, słoweń. *sračè -ěta*: słowiń. *pǎřsčǐ* por. wr. поросǎ́чнǐ, s-ch. *prásecǐ*, cz. *prasecǐ*: słowiń. *pǎřsnǎ*, wr. поросена́, cz. *prasný*: słowiń. *pǎřšńǐ*, wr. порошнǐ́; słowiń. *sǎřčǐ*, s-ch. *serǎčǐ*: słowiń. *vǎřńǐ*, sch. *vrǎńǐ*, wr. воронǐ́ || воронǐ́.

II. Rozwój *tort* \Rightarrow *trot* mamy w następujących przykładach: słowiń. *brǎřďǎ*, s-ch. *bráda*, wr. борода́, cz. *brada*: słowiń. *drǎřǎ*, s-ch. *drǎga*, wr. дорога́: słowiń. *krǎřvǎ*²⁾, s-ch. *krǎva*, wr. корова́; słowiń. *vobrǎřńǎ*, s-ch. *öbrana*, wr. оборона́: słowiń. *zdrǎřǎ*, s-ch. *zdrǎvlje*, wr. здорǎвье́: słowiń. *drǎřčǐ*, s-ch. *drǎg*, *drǎga*, *drǎgi*, wr. дорого́й: słowiń. *drǎřńǐ*, wr. дорожный́; słowiń. *krǎřtkǐ*, *krǎřtke*, s-ch. *krǎtkǐ*, wr. корótkнǐ́: słowiń. *krǎřǎ*, wr. корóви́; słowiń. *mrǎřńǐ*, wr. морóзннǐ́: słowiń. *sřǎřčǐ*, *vrǎřčǐ*, wr. здорǎвнǐ́.

W pierwszej grupie przeważają ogromnie twory, w których połączenie *tort* znajduje się w zgłosce pierwotnie nieakcentowanej. Jedyne tylko w przykładach: słowiń. *sǎřkǎ*, wr. copóka, s-ch. *sǎka*, oraz słowiń. *vǎřńǎ*, s-ch. *vrána*, wr. воронǎ́, cz. *vrána*, połączenie *tort* nosiło na sobie stale akcent. W grupie drugiej przeważają twory, w których połączenie *tort* znajdowało się stale pod akcentem. Odstępstw jest tylko dwa: *brǎřďǎ*, *strǎřńǎ*. Z zestawienia tego nasuwa się wniosek, że skrócenie grupy *tort* \Rightarrow *tart* zachodziło w zgłoskach nieakcentowanych, pod akcentem zaś połączenie *tort* rozwijało się normalnie w *trot*. Obecność *stǎrnǎ* || *strǎřńǎ* da się wyjaśnić akcentem ruchomym, który w kilku przypadkach padał na zgłoskę pienną, por. wr. сторона́ || сторона́: to samo odnosi się też do formy *brǎřďǎ*, której oboczna *bǎřďǎ* została drogą analogji wyeliminowana. Skrócenie w formach: *sǎřkǎ*, *vǎřńǎ* może znaleźć objaśnienie w przypuszczeniu możliwości obocznej akcentuacji sufiksanej w prasłowiańskim tak, jak np. wr. дорога́ || doropá (por. pol. *droga* || dial. *dróga*).

W zasadzie podobne stosunki panują i u maskulinów. Część ich miała akcent na piennej zgłosce cyrkumfleksowej; istniały więc w nich

¹⁾ Obok tego *strǎřńǎ*.

²⁾ Formy polskie takie jak *Karwowo*, *Karwodrze* nie stoją zupełnie w sprzeczności ze słowińską formą *krǎřvǎ* między pniem polskim a słowińskim może zachodzić różnica intonacji podobna jak w wyrazach: wr. ворон || воронǎ. Por. także słowiń. *kóřǎnc*.

warunki do przerzucania akcentu w szeregu przypadków na końcówki (akutowane i nowoakutowe). Jeden i ten sam wyraz miał przeto formy z *tart* i *trot*. Należy przypuszczać, że w świadomości mówiących wytworzyło się poczucie takiego mieszanego paradygmatu dla wszystkich maskulinów. Podciągnięto pod ten także rzeczowniki o nieruchomym akcencie na pienej zgłosce akutowanej. Z biegiem czasu na podstawie takiej odmiany, drogą wyrównań, powstały trojakiemu rodzaju typy: 1) z formami obocznymi *tart* || *trot*, 2) z uogólnionem *tart*, 3) z uogólnionem *trot*. Do grupy pierwszej należą słowiń.: *kārt* || *χρόστ*; *mārk* || *mrūoz*; *mārz*, *pūomōrz*. *šadūomōrz* || *mrūoz*; *pārχ*, *pūopōrχ* || *prūoz*. Do grupy drugiej słowiń. *pāry*, *svārb -ārbū*, s-ch. *svrāb*; słowiń. *smārd*, wr. *смóрод* || *сморóд*, s-ch. *smrād*; słowiń. *knārz -ārzā*, wr. *кнóрос*; słowiń. *vūogórd*, *vogārtk*, wr. *óгopод*; słowiń. *pūovórt*, *pūevórt*, wr. *пóворот*; słowiń. *pūovōrz*, wr. *пóвороз*. Uogólnienie *trot* mamy w słowiń.: *brōuy*, *grūoz*, *krōyl*, *pūozdrōuy*, *srōuy* i *vrōubel*.

Twory, zarówno imienne jak werbalne, z sufiksami więcejzłoskowemi wykazują taki sam rozwój: grupa *tort* nieakcentowana uległa skróceniu, któremu nie podlegało połączenie *tort* akcentowane.

I. Słowiń. *bōrdāicā*, s-ch. *brādavica*; słowiń. *Bārnovāu*, *Bārnovāo*, *Bārnovā*; słowiń. *mārvjīšče*, *Mārvjicā*, *Mārvjīnskā*, słoweń. *mravljīšče*; słowiń. *pārsēznā*, wr. *порощіна*; słowiń. *pārc*, *pārc*, s-ch. *prāsac*, mr. *поросіок*; słowiń. *pārsācānā*, *pārsācēznā*, *pārsācīna*, s-ch. *prāsetina*; słowiń. *pārχnīcā*, por. wr. *порощіца*, mr. *порохніна*; słowiń. *vārūōutke*, *vārūīšče*, *Vōrnevūu*, por. wr. *вороня*; słowiń. *vārūnīcā*, *vārūnīk*, por. wr. *воротā*, mr. *воротāp*; słowiń. *Vārblāno*, por. wr. *воробьїний*, słowiń. *bārdovate*, *bārdovjate*, *bōrdātī*, *bōrdovātī*, słoweń. *brazdovīt*, wr. *бороздїстыї*; słowiń. *bōrnūovī*, cz. *bránový*; słowiń. *pārsācī*, *pārsācēnī*, *sōupārsā*, s-ch. *prāsecī*, wr. *поросячії*; słowiń. *pōrχanī*, wr. *порохнāvнїї*; słowiń. *pōrχnīstī*, wr. *порохнїстыї*; słowiń. *pōcārzanī*, *pōcārznūovī*, *pōcārznīcī*, por. wr. *пóвороз*; *gāržīnskī*, por. wr. *городїна*, *gāržōuy*, mr. *горожāнин*, *gāržōynkā*, mr. *горожāнка*; słowiń. *gāržec*, s-ch. *grāditi*, wr. *городїть*; słowiń. *mārcēc*, wr. *морочїть*, s-ch. *mrācīti*; słowiń. *pāršec*, s-ch. *prāsīti*, wr. *порощїть*; słowiń. *pārsēc*, s-ch. *prāsīti*; słowiń. *pārχnēc*, *pōrχnēuy*, *pōrsnēuy*, mr. *порохнїти*; słowiń. *vārcēc*, *zavārcēc*, s-ch. *vrātīti*, *zavrātīti*; tu należy też zapewne słowiń. *skovārnek*, dla którego niema odpowiedników w innych językach słow., ale por. mr. *жаїтворонок*.

II. Słowiń. *drōuškā*, wr. *дорóжка*; słowiń. *grōxōiznā*, wr. *горóховина*, s-ch. *grāhovina*; słowiń. *grōxōnīšče*, wr. *горóховица*; słowiń. *krūevjōř*, s-ch. *krāvar*, wr. *корóвар*; słowiń. *krōykā*, wr. *корóвка*; słowiń. *přestruogā*, wr. *перестрогā*; słowiń. *pūozdrōuy*, *prōužnosc*, wr. *порóзность*; słowiń. *mrūozec*, s-ch. *mrāzīti*, wr. *морóзить*; słowiń. *mrūoznōuy*, wr. *морóчить*; słowiń. *prōužnīc*, wr. *порóжнїть*. Odstępstwa od tej zasady po-

legają przedewszystkiem na dostosowaniu formy wyrazu pochodnego do wyrazu, który posłużył mu za podstawę słowotwórczą. Przykłady: słowiń. *bārtřicā, bārtřičkā, bārtka* według *bārtā*; słowiń. *Xārnoejōunkā, Xārnoeo, xārno-iskī, Xārnoyn, Xārnounkā* według *Xārna*; słowiń. *pāršk, pāržēščo* według *pāry*; słowiń. *Kārcānoyn, Kārcānounkā, Kārcāulkā, kārcānskī, Kārcōyn, Kārcōunkā, Kārnicā, kārnīckī, Kārnicōyn, Kārnicōunkā* według *kařt*; słowiń. *māřnicā* według *māřz*; słowiń. *nāvōrcōrkā, nāvōrcōř* według *pūvōrt, vārcēc*; słowiń. *vogārdūpvi, vogārdni, vogōrnīckī, vogōrnīčī, vūgāržēščo* według *vūgōrt*; słowiń. *pevārzničk, pevārznicā, pevārzničkā, povārzništvo* według *pūvōrz*; słowiń. *Pūmōrk, Pūmōřčok* według *mārk*; słowiń. *zdrovjāuc* według *zdrūpvi*: tu należą też słowiń. *postārněk, Vārblānoyn, vārblīnskī, Vārblōyn, Vārblōunkā* || *Vrōuběl, Vrōubělkā, Vrōublōy*. Wyrównaniem w odwrotnym kierunku są słowiń. *brūpnīc, s-ch. brāniti*. wr. брoпнїть: słowiń. *drežāuc, s-ch. drāžati*. por. słowiń. *drokī*: *krūpēc, s-ch. krūtiti*. por. słowiń. *krōutkī*: słowiń. *prōūžnīc, s-ch. prāzniti*. por. słowiń. *prōūžnī*.

W wyrazach złożonych występuje zawsze *tārt*: słowiń. *Bjelōgārdā, Starōgārdā, kūplovārt* i pochodne od nich: *bjelōgārckī, Bjelōgāržōunkā, starōgārckī*. Uzasadnienie tego zjawiska trudno znaleźć z powodu braku identycznych twórców w innych językach słowiańskich.

Lwów, wrzesień 1927.

Henryk Ułaszyn.

O pewnej kategorii wtórnej nazalizacji w języku polskim.

SKRÓTY: A(rchiv für S(lavische) Ph(ilologie). — B(iblija królowej) Z(ofji). — B(iblijoteka) P(isarzy) P(olskich). — E(tymologisches) W(örterbuch). — K(uhns) Z(eit-schrift). — L(inde, 2. wyd.). — P(race) F(ilologiczne). — R(ocznik) S(lawistyczny). — R(ozprawy) W(ydziału) F(ilologicznego). — S(łownik) E(tymologiczny). — S(łownik) G(war) P(olskich Karłowicza). — S(łownik) O(rgelbranda, «Wileński»). — S(łownik) W(arszawski). — S(prawozdania) K(omisji) J(ęzykowej).

Na pojedyncze wypadki wtórnej nazalizacji w języku polskim zwracano u nas uwagę już dość dawno, poprzestając wszakże przeważnie na stwierdzaniu poszczególnych faktów, nie wchodząc w genezę zjawiska, ani też nie czyniąc jakichkolwiek uogólnień.

Najdawniejszym znanym mi zbiorem przykładów z wtórną nosówką jest zbiorek w pracy Brücknera «Cywilizacja i język» [1901], str. 45, przypisek; przytoczył tu autor 5 przykładów. W pracy popularnej «Z dziejów języka polskiego» [1903], str. 38 i 124—6, przytoczył tenże autor już 8 przykładów. W następnych swych pracach, dotykając tejże kwestji, przykłady te pomnażał («Dzieje języka polskiego», wyd. 1 [1906], str. 130; wyd. 2 [1913], str. 106; wyd. 3 [1927], str. 230), najobszerniejszy zaś zbiór podał w KZ. 42 [1909], str. 335—6, a mianowicie 26 przykładów, w tem 5 gwarowych. Ogółem w tych wszystkich pracach zebrał Brückner około 30 przykładów. Jeszcze obszerniejszy zbiór, około 67 przykładów, lecz wyłącznie gwarowych, zebrał Dobrzycki (PF. VII [1911], str. 538—43). Oczywiście, że w obu tych zbiorach (Brücknera i Dobrzyckiego) niektóre wyrazy się powtarzają (niektóre z gwarowych są zarazem ogólnopolskimi), więc suma ogólna wypadnie niżej 30 + 67.

Oba te zbiory porównałem z moim (oczywiście zebrany jeszcze przed wojną): wynosił on ok. 100 przykładów, a zatem przewyższał liczbą oba poprzednie razem wzięte. Oczywiście i mój zbiór nie jest

kompletny, gdyż nie był zbierany systematycznie, lecz dorywczo, przygodnie.

Z pierwszą próbą uogólnienia zjawiska wtórnej nazalizacji w polskim spotkałem się u Brücknera w jego «Z dziejów języka polskiego». Zdaniem Brücknera zachodzi ono «szczególniej przed *sz, ż, k, g* i t. d.» (str. 124). Uogólnienie to («i t. d.»!) właściwie nie mówi. Powtarza je Brückner i w innych swych pracach z pewnymi wszakże modyfikacjami¹⁾.

Około r. 1907 zaznajomiłem się z pracą G. Panconcelli-Calzia z zakresu eksperymentalnej fonetyki p. t. *De la nasalité en italien. Avec 98 illustrations (palatogramy i fotografie krzywych)*. Paris, 1904. Nasunęła mi ona pewne myśli i w rezultacie analizy zebranych przykładów przyszedłem do pewnego uogólnienia. Praca wszakże przez mój wyjazd z Lipska w r. 1914 została przerwana. W roku 1915 ukazała się bardzo cenna praca Rozwadowskiego «Historyczna fonetyka czyli głośownia języka polskiego» (w «Encyklopedji Polskiej» tom II: «Język polski i jego historia», str. 289—422), w której po raz pierwszy w naszej literaturze gramatycznej w systematycznym wykładzie historycznej głośowni polskiej w osobnym paragrafie (§ 50, str. 365—6) omówione i sformułowane zostało zjawisko wtórnej nazalizacji w języku polskim. Wyniki, do jakich doszedł Rozwadowski, w zasadzie pokrywają się moimi: ja idę tylko nieco dalej w systematyzacji.

W roku 1922 ukazała się «Głośownia historyczna języka polskiego» Łosia, w której autor również poświęca tejże sprawie osobny paragraf (§ 71, str. 59—60). Wszakże uogólnienie Łosia, aczkolwiek ukazało się w kilka lat po pracy Rozwadowskiego, jest, według mnie, w stosunku do uogólnienia Rozwadowskiego, poniekąd cofnięciem się wstecz. Widocznie uogólnienie Rozwadowskiego nie przemówiło Łosiowi do przekonania: może też uszło jego uwagi. Łoś wpływ spółgłosek nosowych na samogłoski czyste uznaje tylko w wypadkach, kiedy te ostatnie stoją przed spółgłoskami nosowymi, takie zaś przykłady jak *między, tęsknota* i t. p. wylicza w osobnym ustępie razem z takimi (w przemieszaniu) jak *banwól* (stp.) *ˈbawół*, *paszczęka* i t. p. W tych wszystkich przykładach nosowa samogłoska powstała, jego zdaniem, «bez widocznej przyczyny» (§ 71, por. też § 170). Do tej rubryki dostało się też i stp. (? bez źródła) *dąsna* (dziś *dziaśta*), gdzie wszakże nosówka jest pier-

¹⁾ Dzieje, str. 130: «pojawia się szczególnie przed syczącymi i gardłowymi» (podobnie w wyd. 2, str. 106); w KZ. 42, str. 335 już tylko «vor Zichlauten», podobnie w SE. s. v. *drążyć*. O roli spółgłoski nosowej Brückner nigdzie wcale nie wspomina. Zwróciłem na to uwagę w r. 1905 w mej recenzji «Z dziejów jęz. pol.» w Изв. Отд. русск. яз. и слов. А. Н. XII, 2, str. 487. Nie wspomina też o roli nosówki i Dobrzycki, op. cit.

wotna, jak na to wskazują wszystkie słowiańskie odpowiedniki; ros. дечна (które przytacza Łoś) jest wtórne zam. дясна (strus.), por. podobnieж ястребъ, тетива i t. p.

Sądzę, że wobec tych okoliczności nie będzie zbytecznym niniejszy mój przyczynek. Nie zamierzam w nim wszakże podawać wszystkiego zebranego materiału, ani dzielić się swemi poglądami na całość tego materiału. Na razie poprzestaję na analizie i uogólnieniu tych tylko przykładów, które zawierają spółgłoskę nosową. A przykłady te stanowią przeszło połowę (ok. 65) zebranych przeze mnie; do pozostałych należą przeważnie gwarowe.

Przykłady, w których powstawanie wtórnej nosówki znajduje, mojem zdaniem, wytłumaczenie, rozpatruję w dwóch grupach, a mianowicie: pierwszą grupę (A.) stanowią przykłady, w których wtórna nosówka powstała na skutek bezpośredniego lub pośredniego sąsiedztwa spółgłoski nosowej, drugą zaś (B.) — przykłady, w których wtórna nosówka powstała na skutek współdziałania dwóch czynników: asymilacji fonetycznej i morfologicznej. — Kwestję chronologii zjawiska odkładam do innego artykułu, w którym omówię pozostałe przykłady.

*

A. Przykłady wtórnej nosówki powstałej na skutek bezpośredniego lub pośredniego sąsiedztwa spółgłoski nosowej.

Przykłady te dadzą się ująć w następujący sposób:

I. Sąsiedztwo dźwięków bezpośrednie: 1) V(ocalis) + N(asalis), asymilacja wsteczna, 2) N(asalis) + V(ocalis), asymilacja postępową, 3) N(asalis) + V(ocalis) + N(asalis), asymilacja obustronna.

II. Sąsiedztwo dźwięków pośrednie (w ciaśniejszem znaczeniu): wchodzące w grę dźwięki mogą być oddzielone spółgłoską lub grupą spółgłoskową, wszystko jedno jaką¹⁾: V(ocalis) + K(onsonans) + N(asalis), gdzie, oczywiście, K oznacza też grupę spółgłoskową: asymilacja wsteczna.

III. Wchodzące w grę dźwięki nie sąsiadują bezpośrednio ani pośrednio w sensie sub II. Grupa ta obejmuje wypadki t. zw. asymilacji na przestrzeń: chodzi tu o asymilację wygłosów sąsiadujących wzgl.

¹⁾ Zaznaczam to ze względu na uwagi Rozwadowskiego z powodu *teskny* («Język polski i jego historia» I. 366 = «Gramatyka jęz. polskiego» (akademicka), 138), jak również i Rudnickiego z powodu *Stagniewice* («Prace lingwistyczne ofiarowane J. Baudoninowi de Courtenay», 257) — a na podstawie eksperymentalnych badań Panconcelli-Calzia (op. cit.). Nie zmienia sprawy, że praca ta dotyczy języka włoskiego, chodzi tu bowiem o ogólno-antropofoniczne warunki artykulacji.

niesąsiadujących (co jest rzadsze) sylab: 1) V(ocalis)... N(asalis), asymilacja wsteczna, 2) N(asalis)... V(ocalis), asymilacja postępowa.

Nazalizowaną wtórnie samogłoskę oznaczam V^n — i wszystko jedno, czy mamy tu istotną samogłoskę nosową, czy też, odpowiednio do przyzwyczajeni wymawianiowych polskich: V(ocalis) + N(asalis), co, oczywiście, jest tylko możliwe w grupach: I, 2, II i III.

I. 1) $VN \Rightarrow V^nN$. (por. str. 301).

stp. *jeno* 'jeno, tylko' (Skrodzki 1616, SKJ. IV. 57): też gw. *jeno. jano* (SGP.): zwykle *jeno*.

gw. *ramot* (z Derdowskiego, SGP. V. 72), zwykle *romot, rumot*.

stp. *żenie* (Ezop, RS. IV. 87), zwykle *żenie*.

stp. *piąka* u Lindego (z cytata z Bielawskiego «Myśliwca», 1595 r., też w SO. jako wyraz przestarzały z odesłaniem do *gajówki*; nie znajduję natomiast *piąki* ani w SGP., ani SW., ani u Majewskiego («Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich», 1889); w dwóch ostatnich źródłach znajduję natomiast: *piónka* 'pokrzewka (*carruca*), ptak wróblowaty zębodzioby z rodziny gajówek' (SW.). Niema wszakże *piónki* ani u Lindego, ani w SO. Oczywiście *piąka* jest nazalizowaną formą *piónki*. Tę ostatnią sprowadzam do formy pierwotniejszej **piąnka*, której wszakże nie znajduję w żadnym z wymienionych źródeł (L., SO., SW., SGP., Majewski). Formę tę (*piąnka*) zestawiam z ros. *пѣнка, пѣночка* 'rodzaj małego ptaszka, regulus', czes. *pěnice, pěnička* 'piegża', *pěnkava, pěnkavka* 'zięba', sł. *penkava*, słu. *penica* 'curruca' — czyli sprowadzam do formy **pěnzka*¹⁾.

I t. d., i t. d. przykładów bowiem tego rodzaju (VN) z dawnych tekstów i gwar dzisiejszych przytoczyć można sporo, por. np. Karłowicz PF. I. 423 (tamże literatura); Malinowski «O języku komedji Fr. Bohomolca» RWF. XXIV. 100.

I. 2) $NV \Rightarrow NV^n$. (por. str. 301).

stp. *aksamient, aksamint* (Bartł. z Bydg. 1532) 'aksamit'.

gw. (śl.) *domocy* 'domowy'. Malinowski (RWF. IX 300) tłumaczy nosówkę analogią do imiesłowów, jak *niosący, gorący*, co trudno, mojem zdaniem, przyjąć (por. czes. *domáci*, kasz. *domóci*).

¹⁾ Brückner (SE. s. v. *pienka*) zna tylko odpowiednik czeski, nie zna natomiast ani słoweńskiego ani rosyjskiego i stąd wnioskuje błędnie: «nazwy te nie wychodzą, zdaje się, poza zachodnią Słowiańszczyznę». Cytowanych przez niego form polskich *pienka* (zapewne *pieńka* 'Motacilla', SGP.), *pienica* w dostępnych mi źródłach nie znajduję. Transkrybowanie (tamże) *piąka* jako *piąka* jest, chyba, błędne.

gw. *geomęter*, *jómętra*, *omętra*, *ómętra*, *mętra* itp.; por. SGP. s. v. *gieometra*.

stp. *komiega* || *komiega* 'statek wodny, łódka wydłubana, fasa'. Nie ulega wątpliwości, że za pierwotną postać trzeba przyjąć formę *komiega*, aczkolwiek etymologia wyrazu tego nie przedstawia się jasno, por. Berneker EW., też Brückner SE. (gdzie sam sobie przeczy).

gw. *lemięcha*, *lemieszka* || *lemiecha*, *lemieszka* 'potrawa z mąki z wodą, ciasto gotowane, bryja, kluski'. Zestawienia słowiańskie (Berneker EW., aczkolwiek etymologia nie przedstawia się jasno, por. też Brückner SE. s. v. *lemiesz*) prowadzą do uważania za pierwotną formę *lemiecha*.

stp. *lemiesz*, *lemież* || *lemiesz* 'nóż u pługą'; por. stesł. *лемець*.

stp. *małdrzyk* || *małdrzyk*; por. też *mądrzyk*, *mędrzyk*, *mondrzyk* 'rodzaj pierożków z sera'. Wymieniam przykład ten w tej właśnie rubryce przykładów, gdyż tylko takie przykłady jak *mądrzyk* mogą wskazywać na asymilację do *mądry* (por. Karłowicz Słown. wyr. obc. s. v. *małdr*); stp. *małdrzyk* (1566, PF. VI. 38) wskazuje na nazalizację pod wpływem poprzedzającego *m*.

stp. *maupa* (SW.) || *maupa*.

gw. *mąskotać* 'tłuścić', *mąskotanie* (tak SW., ale SGP. zna tylko *mąskotać* 'odtłuścić się'). SW. tłumaczy: <? por. *maścić*>; dokładniej powinno być: por. *mastki* 'tłusty, mazisty', *mastka* 'maść', *mastkość* 'mazistość, tłustość'; zatem *mąskotać* ← **mastkotać*.

gw. *mędykować* || *mędykować* (por. też gw. *medycić*) ← *medytować*.

gw. *męble* (SGP. III. 135) || *meble*.

gw. *mędal*; *mędal*, *mędel*; *mętal*, *mętel*, *mental* 'medal'; *mędalik*, *mętelik*, *mentalik* 'medalik'. Formy przytoczone w SGP. z *a*, np. *mętel*, *mętelik* są albo ze Śląska, albo — np. *mędelik* — z Kasiny, gdzie też *mązy* ← *męzy*.

stp. *mędzelan*, *mędzelan* (Linde) || *mezelan*, *medelan* 'tkanina wełniana lub lniana'; por. wł. *mezzalana* wzgl. *mezzolana*, fr. *mézeline*.

gw. *męsówka* (SW. ze SO.) || *mesówka* 'gorzałka drugi raz pędzona, szarówka'. SW. tłumaczy: <może z niem. *Messe* 'jarmark'>.

gw. *mętel*, *mętal*, *mętyl*, *myntel* 'motyl'. Form z *o* niema; *matylka* fem. z Tykocińskiego (PF. IV. 841) niejasna. Przytoczone w SGP. *mętelik* (w źródle *mantelik*) jest z Miedznej (pow. pszczyński na Śląsku).

gw. *mętryka*, *mentryka* || *metryka*.

gw. *miączać* (SGP.) || *miauczać*.

gw. *międza* || *miedza* (ogp. i stp. *miedza*).

ogp. i gw. *między* || stp. i gw. *miedzy*.

stp. i gw. *mięsić* || *miesić* (też ogp.) 'rozczyńać, ugniatać ciasto, glinę itp.' Malinowski (PF. III. 757—8) tłumaczy nosówkę wpływem «błędnego poczucia wspólności z wyrazem *mięso*», ale o takiej asocjacji,

wobec znaczenia wyrazu *miesić*, trudno myśleć. Co innego przy *mięsie-
niu* w znaczeniu 'masażu': jest to nowotwór (w SW. pod *masaż* jest też
mięsenie z wykrzyknikiem, co znaczy, że, zdaniem redaktorów, wyrazu
tego «należy unikać») — wszakże jest to dziś powszechnie używany wy-
raz, który, oczywiście, w tem ostatnim znaczeniu kojarzy się z wyra-
zem *mięso*.

stp. *mięspór* (1521, RWF. XIX. 238) \Leftarrow **miespór* (*nieszpór*).

stp. i gw. *mięszac* || *mieszac* (w ogp. przeważa).

gw. *mięszczanie* (PF. VII. 540) || *mieszczanie*.

stp. i gw. *mięszek* (SW., RWF. IX. 271 gw.) || *mieszek*.

stp. i gw. *mięszkać* (ogp. rzadko) || *mieszkać*.

gw. *-*mieścić*: *pomięścić*, *zmięścić* (por. Dobrzycki PF. VII. 540)

z $a \Leftarrow e$ || *mieścić*.

stp. (za) *nie* (acc. sg. neutr., acc. pl.; RS. IV. 87) || (za) *nie*.

gw. *na!* 'exclamatio aggravans' (SGP.) || *no!*

gw. *pomiętać* || *pomietać* 'poronić' (o krowie, klaczy).

stp. *rzemiąsto*, *rzemięsto*, *rzemięś(l)nik* || *rzemiosło*, *rzemiesło*, *rze-
mieślnik*.

gw. *zna(u)* (SGP.) || *znouu*.

I. 3) $NVN \Rightarrow NV^nN$. (por. str. 301).

stp. *jięmie* 'mienie, majątek, posiadłość' (Skrodzki 1616, SKJ. IV. 57), zwykle *imienie*.

stp. i gw. *mięnić* 'uważać, poczytywać' (Skrodzki 1616, SKJ. IV. 60) || *mienić*.

stp. *panięński* (Bobowski, RWF. XIX. 69), zwykle *panieński*.

II. $VKN \Rightarrow V^nKN$. (por. str. 301).

gw. *będnia* || *bednia*, gw. i prow. (SW.) *będnarz* || *bednarz*. Por. Ber-
neker EW. 106.

gw. *brantnal* || *bratnal*, *bretnal*; por. niem. *Brettnagel*.

stp. *sandno* (ASPh. XIV. 494) || *sadno* 'cartallum i. e. sporta seu-
tellarum' (PF. V. 44).

Stągniewice w Miechowskiem. Malinowski (PF. I. 287) słusznie upa-
truje tu wtórną nosówkę, wywodząc z formy podstawowej *Stogniew*
(|| *Stojgniew*), niesłusznie wszakże, zdaniem mojem, upatruje tu wpływ
formy *stągniew*; słusznie natomiast przyczynę wtórnej nazalizacji upatruje
Rudnicki za Rozwadowskim w *n*, op. cit. por. wyżej str. 301; por. tamże
moją uwagę.

tesknić || stp. *tesknić*, *tesknota* || stp. *tesknota*; por. też stp. *teszny*,
tesznica, *tesznić* itp. Już Mikkoła RS. I. [1908], 16 dopuszcza wpływ *n*;

podobnie Rozwadowski, op. cit. por. wyżej str. 301; por. także moją uwagę.

gw. *trześnia* || *trześnia*. Dobrzycki (PF. VII. 543) tłumaczy wpływem *trześę*: wydaje mi się to mało przekonującym: *trześni* właśnie nie *trześą*.

Do tejże kategorii wliczam też:

stp. *sztębnować*; ogp. i gw. *stębnować*, *stębnować* || *stębnować*; stp. *sztębnowanie*; ogp. i gw. *stębnowanie*, *stębnowanie* || *stębnowanie*; są też formy z *p*. W stp. obok przytoczonych z grupą *bn* (|| *pn*) spotykamy również bez *n*, np. *usztępować* (Oczko), *stepowanie*. Zdaje mi się, że niem. *steppen* zostało dwukrotnie i dwojako zapożyczone: w postaci zwykłej — mam na względzie elementy słowotwórcze — *stepować* (stp.) i w postaci niezwyklej, włączającej niemiecką końcówkę bezokolicznika do tematu: **stepnować*¹). Tu mogła się już wtórna nosówka rozwinać drogą fonetyczną pod wpływem owego *n*.

dzięgna 'zapalenie ust wrzodziejące, stomatitis'. Etymologia niejasna (wyraz znany tylko w języku polskim), por. Berneker EW. za Pogodinem (z pierwotną nosówką); przeciwko tym wywodom Brückner (PF. VII. 163—4) zestawia z csł. ДЪГНА lub ДЪГНА 'οὐλή, cicatrix', ale też i z ДАГЪ 'ιμάς, lorum'; wszakże w SE. zestawia już tylko ze csł. ДЕРНА, ДОГНА (XI w.) — więc nosówka wtórna. Trudno uznać wywody Brücknera za wystarczające, ale, jeśli pierwotna forma brzmiała w polskim **degna*, wtórna nosówka da się wytłumaczyć fonetycznie. Wówczas gw. *dzięgła*, *dziangło* traktować należy jako powstałe pod wpływem formy *dzięgna*.

III. 1) $V... N \Rightarrow V^n... N$. (por. str. 301).

Inflanty. Korbut pierwotnie, wywodząc z *Liwland*, tłumaczył za Karłowiczem asymilacją do zbitki łacińskiej *inf-*; następnie, przekonawszy się o istnieniu w średniowiecznej niemczyźnie jeszcze form *Iflant* i *Niflant*, wywodził *Inflanty* z tej ostatniej, tłumacząc *in-* metatezą *ni-* (PF. IV. 666). Brückner natomiast (PF. VI. 19) wywodzi *Inflanty* z formy *Iflant*, nie wskazując wszakże na przyczynę «pojawienia się» owego *n* (*in-*). Moim zdaniem forma *Inflanty* z *Iflanty* (np. *Ifflanty* spotykam u Orzechowskiego «Rozmowa... około egzykueyjej...», 1563. BPP. str. 126 i nst.) powstała na skutek asymilacji na przestrzeń.

koleżanka (SGP. dość częsta «przemówka») || *koleżanka*.

kwandrans (SGP., «przemówka» spotykana i w druku; walczy z tą

¹) Por. podobny proces w języku niemieckim, gdzie nawet ten właśnie sposób zapożyczania wyrazów francuskich został uogólniony i doprowadził do wytworzenia nowego sufiksu *-ieren*, w którym *-ier-* jest końcówką francuskich bezokoliczników.

formą L. Szczerbowicz-Wieczór, O skażeniu obecnym języka polskiego w prasie [1881], str. 52) || *kwadrans*.

rynsztunek || *rysztunek* (rzadkie). Asymilacja prawdopodobnie zaszła wówczas, kiedy *n* znajdowało się w wygłosie sylaby, por. stp. *rystung*, *rustunk* (z niem. *Rüstung*).

Sanhendryu por. niżej.

III. 2) $N... V \Rightarrow N... V^n$. (por. str. 301).

demonstrancja («przemówka», PF. IV. 426 || *demonstracja*.

konstantować («przemówka») || *konstatować*.

Sanhendryu (M. J. Walewska «Pani El», wyd. 2, str. 97, 99) || *Sanhedryn*. Właściwie przykład ten stanowi osobną grupę:

$N... V... N \Rightarrow N... V^n... N$.

B. Przykłady wtórnej nosówki, powstałej przy współudziale dwóch czynników: asymilacji fonetycznej i morfologicznej.

Poddziałów, odpowiednio do podziałów w rozdziale A (str. 301), tu nie czynię.

gw. *bębnarczyk* z *bednarczyk* pod wpływem *bęben* za pośrednictwem formy nazalizowanej fonetycznie: *będnarczyk*, por. wyżej str. 304, II.

gw. *ciemierzyc*, *ciemieżyc* (obie formy spotykamy też i w pracach botanicznych naukowych XIX wieku, por. J. Rostafiński, «Słownik polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień roślin», 1900, || *ciemierzyc* (\Leftarrow *czemierzyc* stp.). Drugi czynnik: asymilacja morfologiczna do *ciemieżyc*.

stp. *męchyrz* (Ps. fl. 77, 16 'uter'; BZ. 'Beule'), *męcherz* 'pęcherz'. SW. tłumaczy kontaminacją; *miech* \times *pęcherz*; Brückner SE. (328, 331 tłumaczy: «wedle *pęcherz* urobiono (z *miech*) i *miechyrz* ze wszystkimi odmianami: *mięcherz*» itd.; oczywiście uwaga ta dotyczy sufiksu, ale, jeśli o sufiks chodzi, to zwrócić należy uwagę, iż i w innych językach słowiańskich mamy identyczne twory: čes. *puchýř*, gł. *pucher*, ukr. *пучир(ь)*, — csł. *мѣхырѣ, мѣхирѣ*, čes. *měchýř*, slc. *mechúr*, ros. *мѣхырѣ*, ukr. *міхур*, s.-ch. *mjèhûr, mjèhîr*, b. *мехурѣ*. Por. też ros. *пузырь, пупырѣ, волдырь*. Na nosówkę więc w wyżej przytoczonych formach zapatrywać się należy jako na rezultat dwóch czynników: fonetycznego i morfologicznego. Formy zaś z *m* twardem to niewątpliwie rezultat wpływu *pęcherza*.

gw. *mękolija*, rzadkie, zwykle *mankalija, mankulija* z *melancholja*. Wobec znacznego rozpowszechnienia form z *an* więc i na terytorjach z dwoma nosówkami, trzeba uznać asocjację z *męka* (Malinowski, PF.

II. 245; też SW.) za wtórną; pierwotnie prawdopodobnie było **mąkolija* z *a* nosowem.

mięsenie 'masaż'. Wtórną niewątpliwie jest tu asocjacja z *mięsić*, por. wyżej str. 303 - 4; też Malinowski PF. II. 460.

stp. *mętopyrz*, *mętopyrzowy*, gw. *mętoperz*, *mentoperz* z *nietoperz*, por. csl. **нѣтопырь**. Jeśli — jak chce Malinowski (PF. I. 155) — formy te powstały pod wpływem skrzyżowań z *męty* (i *pierze*), to mniemać należy, że stało się to wtórnice na podstawie wymowy *ńęto-* || *ńęto-* z wtórną nazalizacją pod wpływem poprzedzającej nosówki.

gw. *mętnąs*, *męcynąs* (Malinowski, PF. I. 311) z *mecenas*. Niewątpliwie działały oba czynniki: fonetyczny i morfologiczny (*męcić* 'kręcić', też *męczyc*).

gw. *niezbędnny* 'sprostny, wstrętny, obmierzły' || stp. i gw. *niezbędnny*, gw. *niezbędnica* 'jędza, maskara' || stp. i gw. *niezbędnica*; *niezbędnice* 'ts' spotykany u Trembeckiego (Linde z «Syna Marnotrawnego» 1780), ale też u tegoż i *niezbędnny* 'brzydki, wstrętny' (Łoś, Słotwórstwo, 216). Niewątpliwie działały oba czynniki (morfologiczny: *będe*). Zapożyczenie z czes. *nezbedný* 'zuchwały, rozpustny, swawolny'; uwagi co do genezy dalsze por. Berneker EW. s. v. *bzděti*, też Iljiński *Праславянская грамматика*, 97 i 99.

Ostreżnica (w Chrzanowskiem) dawniej (w XV wieku) *Ostrożnica*; formy z *o* istnieją dotychczas na Śląsku Górnym, por. Malinowski PF. I. 281. Badacz ten tłumaczy nosówkę upodobnieniem do *ostreżnica* 'jężyny', ale mogła tu być już uprzednio afekcja nazalna: **ostrążnica*.

ściegno || *ściegno* 'ligamentum, femur, coxa'. Wobec świadectwa odpowiedników słowiańskich: stesl. **стерно** (Sup.) 'μῆρος, femur', čes. *stehno*, gł. *scehno*, dł. *śógno*, slń. *stegno*, s-ch. *stègno*, ros. *стерно* — należy uznać za pierwotną postać *ściegno*, zatem *ściegno* z nosówką wtórną, powstała pod wpływem dwóch czynników, fonetycznego i morfologicznego (*ściągać* || *ściegać*). — Brückner SE. 529, mojem zdaniem, niedokładnie.

Do tejże grupy wliczam też:

drażyć ogp. stale, bardzo rzadko *drożyć* (SW.), w stp. stale natomiast *drożyć*, *dróżyć* (*družyc*) 'wydrażyć, wyźłobić'. Zastanawia — według cytata z Lindego i SW. — że jedyna forma stp. z nosówką jest *drażnik* 'ten co wydraża, tokarz' (u Mączyńskiego [SW.], u tegoż *drożyciel* [L.]), w której pojawienie się nosówki jest fonetycznie zrozumiałe. Może więc z tej formy nosówka przeszła i do *drożyć* ⇒ *drażyć*. Wpływ *dragu* (Miklosich EW. 49; Berneker EW. 212; Rozwadowski: «zmieszanie dwu wyrazów **doržiti* i **dražiti* od *drag* = drag», Gramat. jęz. pol., 137—8; Brückner: «prawdopodobnie *drag* wlaźł komuś w drogę», Z dziejów jęz. polsk., 126, ale w PF. VII. 163 występuje przeciwko podob-

nemu tłumaczeniu przez Bernekera: «nie draga lecz dłóta przy drażeniu używamy») byłby drugorzędny, o ile przyjmować go należy.

*

Przykłady kategorii A (str. 301—6) najważniejsze dla mego tematu (wpływ spółgłoski nosowej na samogłoski czyste) upoważniają mnie, jak mi się zdaje, do następujących uwag:

Przykłady asymilacji obustronnej (NVN, str. 304), np. *mięnić*, pod względem losów swoich są identyczne z przykładami asymilacji regresywnej, wstecznej, bezpośredniej (VN; str. 302), np. *piąnka*: obie kategorie są bardzo częste, w dawniejszych zabytkach i gwarach również często spotykane; wtórna nosówka nie ma tu charakteru «językowego» («psychofonetycznego»), lecz wyłącznie «fonetyczny» («antropofoniczny»), toteż żaden z przykładów tej kategorii nie przetrwał na piśmie dłużej i nie spotyka się w języku współczesnym — zjawisko zresztą zupełnie zrozumiałe fonetycznie. Pociągnęło to nawet za sobą denazalizację pierwotnego *ę* w pozycji przed *n*: **pomeńati* (stosł. **ПОМЕНАТИ**) ⇒ stp. *-*pomienić* (por. stp. *wspomionąć*; zresztą o tem na innym miejscu).

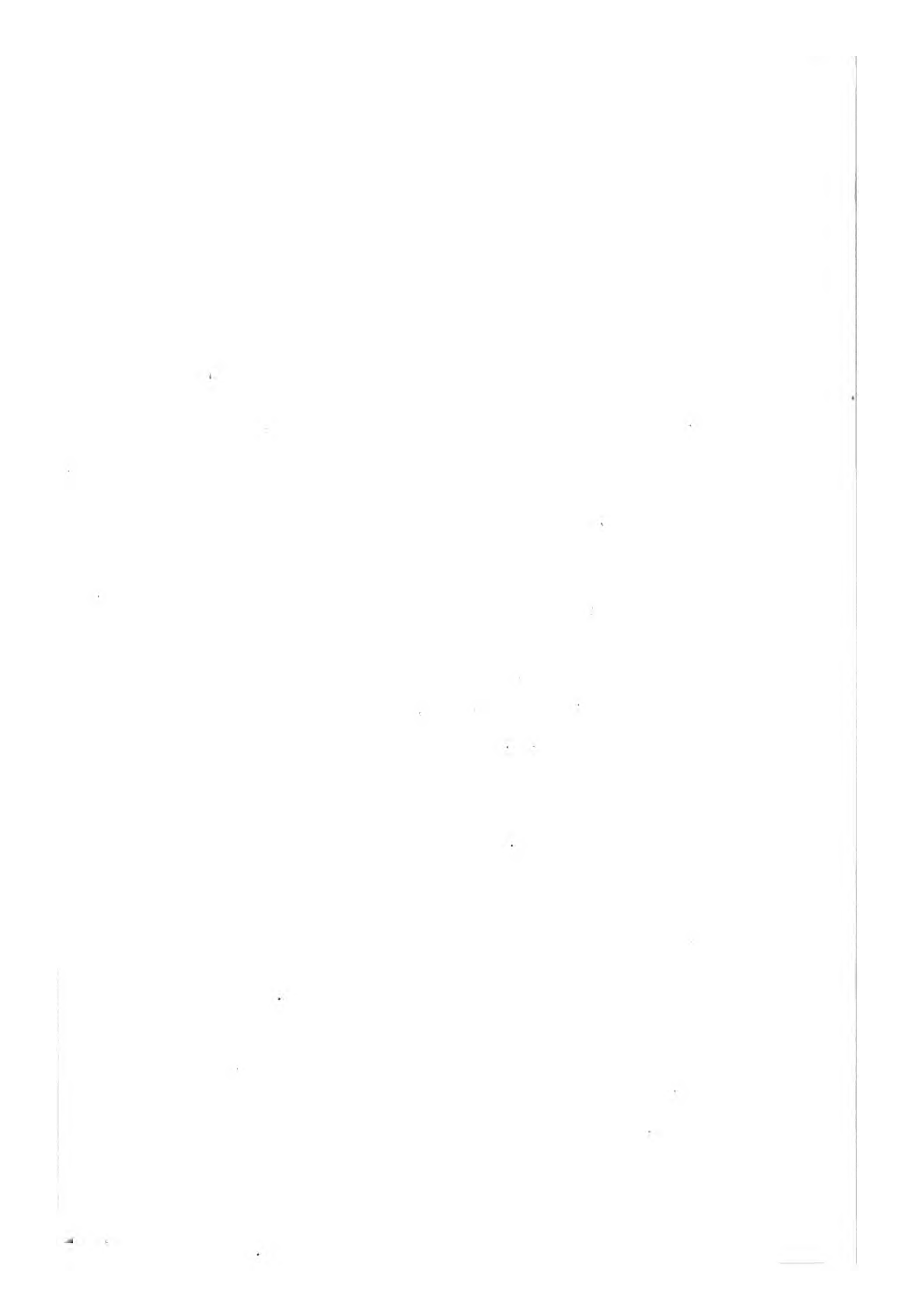
Natomiast z przykładów asymilacji progresywnej, postępowej (NV, str. 302—4), np. *między*, oraz regresywnej, wstecznej pośredniej (VKN, str. 304—5), np. *tesknić*, dość znaczna ilość ze stadjum «fonetycznego» przeszła w stadjum «językowe»; niektóre z nich albo wiodły dłuższy żywot, albo też od dłuższego już czasu stale — wyłącznie lub jako dublety — istnieją w języku współczesnym.

Analiza przykładów kategorii A, jak też zestawienie i porównanie przed chwilą omówionych dwóch grup przykładów z tej właśnie kategorii (A) w dostatecznej, zdaniem mojem, mierze uzasadniają następujące uogólnienie: bezpośrednio lub pośrednio (łącznie z «na przestrzeń») sąsiedztwo nosowej spółgłoski z samogłoską czystą jest powodem sporadycznie przejawiającej się wtórnej nazalizacji tej samogłoski; nazalizacja ta nie jest zależna od następującej spółgłoski («syczącej lub gardłowej», por. str. 300); natura tej spółgłoski ma wpływ tylko na «formę» wtórnej nosówki.

Formułę więc tę, sędzę, stosować niewątpliwie można i przy objaśnianiu przykładów, gdzie nasuwa się również możliwość udziału czynnika drugiego — asymilacji morfologicznej. Niektóre przykłady, w tej właśnie rubryce (B, str. 306—8) omówione, niewątpliwie budzą pewne wątpliwości w poszczególnych wypadkach, lecz nie zdaje mi się, by zachwiewały ogólną, wyżej podaną formułą, obejmującą pewną kategorię wypadków wtórnej nazalizacji.

V.
JĘZYK POLSKI.
LANGUE POLONAISE.

2.
DIALEKTY.
DIALECTES.

Stanisław Bąk.

O pochodzeniu form typu *vzon, vzena*.

Czasowniki o temacie bezokolicznika na *-o-* i *-no-* mają w gwara-
rach dwie formy czasu przeszłego: na *-l* (*pól, sunół*) lub na *-n* (*mon,
żvignon* i t. d.)¹⁾. Oczywiście postać z końcówką *-n* jest drugorzędna
i nowsza. W literaturze naukowej zwracano na ten fakt niejednokrotnie
uwagę, jednakże procesów, które spowodowały, że np. *óól* \Rightarrow *ón*, dotąd
nie zostały wyjaśnione. Zwykle w monografiach gwarowych badacze
ograniczają się tylko do stwierdzenia, czy na danym obszarze zjawisko
to występuje, czy też brak go zupełnie.

Przed z górą trzydziestu laty problem ten poruszył prof. G. Blatt²⁾.
Uważał on, że formy: *zon, klon* i t. d. polegają na tym, że *-l* \Rightarrow *-n*, a ra-
czej *-o-* rozłożyło się na *-o + n*, mianowicie: *zól* \Rightarrow *zon-l* \Rightarrow *zon*³⁾.

W ostatnich czasach pojawiło się znowu kilka prób, zdążających
do objaśnienia tego zjawiska. — Prof. K. Nitsch w «Dialektach języka
polskiego»⁴⁾ zaznacza, że fonetyczne zmiany doprowadzają *-ól, -óla* do
-ól, -óla lub *-on, -ena*. — Parokrotnie poruszył tę kwestję prof. J. Łoś.
Po raz pierwszy wzmiankę o tych formach spotykamy w jego «Krótkiej
gramatyce historycznej języka polskiego»⁵⁾, gdzie jednak poprzestaje
tylko na stwierdzeniu, że *-ól, -óla* wymawiano w XVIII wieku bez na-
zalizacji, n. p. *wziól, wziela* albo *wzion, wziena*, co zresztą zrzadka obja-
wia się w pisowni ówczesnych zabytków. Pogląd swój na powstanie

¹⁾ Poprzedzająca samogłoska nosowa rozwinęła się na obszarze języka
polskiego bardzo niejednolicie, jednakże w tym wypadku jest to rzeczą obojętną.

²⁾ Por. «Gwara ludowa we wsi Pysznicza w powiecie Niskim» (Rozprawy
Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności), tom XX. Kraków 1894).

³⁾ Por. op. cit. str. 381.

⁴⁾ Por. «Język polski i jego historia», część II, str. 285, 291 (Encyklo-
pedja Polska, dział III, tom III). Kraków 1915, oraz «Gramatyka języka pol-
skiego», str. 458, 463—4. Kraków 1923.

⁵⁾ «Lwowska Biblioteka Słowistyczna», tom V, str. 165. Lwów 1927.

form z *-n* wyraził dopiero w trzecim tomie swej «Gramatyki polskiej»¹⁾, podając objaśnienie zupełnie zgodne z tem, które swego czasu sformułował Blatt. Przyjmuje on mianowicie, że w gwarach samogłoska nosowa uległa rozkładowi na *-ou-*, *-en-*, poczem *-l* w wygłosie odpadło.

Możnaby przypuszczać, że proces ten był bardzo podobny do tego, jaki zaszedł w formach typu: *mógl*, *wiódl*, *tlukl*, *plótl* i t. d. We wszystkich tych wypadkach *-l*, znalazłszy się na końcu wyrazu po spółgłosce²⁾, zatraciło swój charakter głosowy i osłabiało się do tego stopnia, że z czasem znikło zupełnie. Powstały więc formy: *muk*, *út*, *tluk*, *plut*³⁾ i t. d. Należałoby więc przyjąć, że także w formach: *zmógl*, *vzógl* spółgłoska *-l*, skutkiem rozkładu nosówki na samogłoskę ustną i samogłoskę nosową, znalazła się również po spółgłosce (w tym wypadku po *-n-*). Po ubezdźwięcznieniu *-l* w takiej pozycji formy te przybrały ostatecznie postać: *žon*, *čon*, *zamknou* i t. d.⁴⁾

Objaśnienie form typu: *pon*, *čognou* na tej drodze napotyka na dwie trudności. Jakkolwiek bowiem rozkład nosówek na samogłoskę ustną i spółgłoskę nosową objął znaczny obszar gwar polskich⁵⁾, to jednak zjawisko to występuje tylko przed spółgłoskami zwartymi. Istnieją wprawdzie gwary, w których *o*, *e* ⇒ *o*, *e* + *n*, *m* także przed szczelinowemi; na tej jednak podstawie nie można opierać żadnych wniosków, są to bowiem fakty dość rzadkie i nowszego pochodzenia⁶⁾. Na-

1) Lwów, Warszawa, Kraków 1927, str. 281.

2) Jest rzeczą zupełnie obojętną, czy spółgłoska ta była dźwięczna, czy też bezdźwięczna.

3) Niektórzy starają się *l* po spółgłosce zachować, wymawiając: *jablko*, *mugl*, *tlukl* i t. d. Przyczyna tego leży w oddziaływaniu na wymowę wzrokowego wyobrażenia wyrazu.

4) Jeśli chodzi o rodzaj żeński i nijaki: *žena*, *čeno* i t. d. — to objaśnienia tego nie można stosować w całej rozciągłości. Jakkolwiek bowiem rozkład nosówki i tu mógł nastąpić: *žęła*, *čęło* ⇒ *ženta*, *čento*, to *-l*, chociaż znalazło się po spółgłosce, nie było jednak w absolutnym wygłosie, lecz przed samogłoską. Wobec tego dźwięk ten nie mógł tu zniknąć z przyczyn fonetycznych, lecz został wyrugowany przez analogję do form rodzaju męskiego.

5) Por. Nitsch K: «Dialekty...» («Język polski...» część II), str. 268—9; «Gramatyka...», str. 440—1.

6) Spotyka się je w gwarach, leżących w pasach przejściowych, czy to między polskim obszarem językowym, a jakimś innym (n. p. niemieckim, jak to jest w środkowym Mazowszu pruskim — por. Nitsch K.: «Dialekty...» w zbiorze: «Język polski...», część II, str. 269; «Gramatyka...», str. 441), czy też między dwoma kompleksami gwar z nosówkami i bez nosówek, jak n. p. gwara pysznicka (por. Blatt G.: «Gwara ludowa wsi Pysznica...», str. 378—9). Rozwój nosówek w gwarze pysznickiej jest taki sam, jak w języku literackim, tj. *o* (zarówno po niepalatalnej, jakoteż po palatalnej) oraz *e* (w tych samych pozycjach). Podobny stan panuje także w gwarze lasowskiej (por. Matusiak Sz.:

tomiast nieznanne są przykłady, w których nosówka ulega rozkładowi przed spółgłoską półotwartą.

Druga rzecz, o którą to objaśnienie się rozбивa, to rozmieszczenie terytorjalne form: *vžon, čon, žvignon* i t. d. Na podstawie opracowań poszczególnych gwar można dojść do wniosku, że zjawisko to występuje na całym obszarze języka polskiego, a więc zarówno w Wielkopolsce, na Śląsku, jakoteż w Małopolsce i na Mazowszu. Najważniejsze zaś jest to, że formy te są dość częste w Małopolsce północnej¹⁾, t. j. na terytorjum, na którym rezonans nosowy samogłosek naogół zanikł zupełnie, co świadczy o tem, że w tej części Polski dźwięki *to* w żadnym razie nie mogły ulec rozkładowi na *o, e + m, n*, inaczej bowiem to *m, n* byłoby się zachowało. Jeżeli tego procesu nigdy tu nie było, więc także *vžol, čol* i t. d. nie mogło (przed półotwartą) rozwinąć się w jakies **vžonl, *čonl*. Z tych tedy powodów objaśnienia tych form na drodze rozdziału artykulacji nosówki przyjąć nie można.

Krótkie, ale dobre wyjaśnienie tej kwestji podał prof. J. Janów²⁾. Według niego, w słowach tego typu (*wżena, zacżena, rozpienam*) *n* rozwinęło się z przesunięcia nosowości samogłoski na przedniojęzykowe *-l,*

«Gwara lasowska w okolicy Tarnobrzega» — Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademji Umiejętności, tom VIII. Kraków 1880). Dziś w gwarze lasowskiej nosówek niema zupełnie; zanik ich można stwierdzić także w Pysznicy, coby wskazywało na wspólną dążność obu gwar w tym kierunku. Obok tego jednak pojawiają się w gwarze pysznickiej ślady rezonansu nosowego w postaci odpowiedniej spółgłoski nosowej. Trudno przypuścić, by na tym obszarze panowały równocześnie dwie rozbieżne tendencje. Przyjąć więc trzeba, że nosowość została tu wprowadzona drugorzędnie, już po przejściu ogólnopolskich *o, e ⇒ o, e*. Mogło do tego dojść pod wpływem gwar sąsiednich, ciągnących się w kierunku północno-wschodnim aż poza Janów Lubelski, w których nosówki (w innym nieco układzie) dotąd się utrzymały. Z tych tedy gwar przeniesiono mechanicznie rezonans nosowy, przyczem, ponieważ był on dla gwary pysznickiej obcy, przeto zastąpiono go przez dźwięki znane i najbardziej podobne, tj. przez *m, n* (zależnie od następującej spółgłoski): *domp, zmencony* i t. d. Inaczej trudno byłoby objaśnić takie formy, jak: *genś, gonski, jenzor* i inne. — Zjawisko to jest zupełnie podobne do tego, jakie występuje w języku ruskim. Mianowicie w wypadkach, gdy Rusini przejmują żywcem wyrazy polskie, zawierające nosówki, wtedy objawiają skłonność, by te obce dla ruskiej fonetyki dźwięki wymawiać we wszystkich pozycjach jako połączenie samogłoski ustnej i spółgłoski nosowej: *gemiśi 'gęsi'* (Jazów Stary obok Jaworowa), acc. sing. *blažem 'blachę'* (Załaże ad Jaworów). [Informacyj tych udzielił mi p. Łew Bazyli, student uniwersytetu, rodem z Jaworowa].

¹⁾ Według określenia prof. Nitscha (por. «Dialekty...», passim).

²⁾ W artykule p. t.: «Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich» («Język polski», tom X, str. 16. Kraków 1924).

które w ten sposób przeszło w przedniojęzykowe *-n*¹⁾. Wyjaśnienie to wymaga jednak pewnego uzupełnienia.

Zmiana *-l* po *-o-*, *-e-* w *n* łączy się z pewnemi specyficznemi cechami wymowy polskich głosek nosowych wogóle. Artykulacja zarówno samogłosek *o*, *e* jak i spółgłosek nosowych, *m*, *n* zaczyna się od wytworzenia odpowiedniego układu narządów mownych w jamie ustnej, poczem dopiero wtedy, gdy wydech przez jamę ustną już się rozpoczął, dołącza się rezonans nosowy. Ponieważ czas jego trwania równa się mniejwięcej iloczynowi trwania całej głoski, więc w chwili, gdy artykulacja ustna już się kończy, wydech powietrza przez jamę nosową przez moment odbywa się jeszcze w dalszym ciągu. To przeciągnięcie rezonansu nosowego poza czas trwania właściwej nosówki może łatwo spowodować nazalizację następnej głoski. Widzimy to np. w zmianie form staropolskich *mezy*, *meza* oraz *meškać*, *řemešniki*. *mešać* na: *męzy*. *męza*. *męškać*. *řemęšniki*²⁾. *męšać* i t. d. Możliwe, że do tej kategorii należą dzisiejsze formy gwarowe: *męntal*, *męndyk*. *męntryka*, *komęndyja*³⁾. Naturalnie, że w razie, gdy po *o*, czy *e* następowało zębowe *-l*, to przy nazalizacji spółgłoska ta zmieniała się w najbliższą jej co do miejsca artykulacji spółgłoskę nosową, tj. w zębowe *-n*.

To przypuszczenie o przedłużeniu i przesunięciu rezonansu nosowego na *-l* popiera do pewnego stopnia jeszcze inne zjawisko głosowe, spotykane nie tylko w gwarach, ale także wśród inteligencji wiejskiego pochodzenia. Chodzi tu o formy takie, jak: acc. sing. *tom*, *iom* oraz 3. os. plur. praes.: *χοzom*, *robom*, *šezom* i t. d.⁴⁾. Przykłady tego rodzaju spotyka się w Krośnieńskim⁵⁾, na Śląsku⁵⁾, w Wielkopolsce⁵⁾. Spółgłoska *-m* powstała tu oczywiście w ten sposób, że przy wymowie wygłosowego *-o* wargi dążyły już do zamknięcia tembardziej, że otwór między nimi jest przy artykulacji tej samogłoski stosunkowo niewielki. A ponieważ zwanie warg dokonuje się tuż po zakończeniu artykulacji

1) Podobnie tłumaczył to zjawisko prof. St. Dobrzycki. Por. «Samogłoski nosowe w gwarach polskich» («Prace Filologiczne», tom VII, str. 534. Warszawa 1911).

2) Por. Łoś J.: «Gramatyka polska», część I, str. 60. Lwów, Warszawa, Kraków 1922.

3) Należałoby je może sprowadzić do starszych literackich: **mętal*, **mędyk*, **mętryka*, *komęd'ia*. Powstanie nosówki objaśnić trzeba w ten sposób, jak w formie *męšać* i t. d.

4) Formy instrum. sing. tematów na *-a-*, *-ja-* (*babom*, *dusom*), czy instrum. sing. zaimków (*mnom*, *tobom*) nie mogą tu służyć za dowód, mogły one bowiem powstać pod wpływem instrum. rzeczowników męskich i nijakich. Podobnie ma się rzecz z formami 1. os. sing.: *robem*, *bedem* i t. d., na które oddziałł prawdopodobnie typ: *śalałam*, *gadałam* i t. d.

5) Istnienie tych faktów stwierdziłem osobiście.

ustnej *-o*, kiedy wydech przez nos trwa jeszcze pewien okres czasu, przeto wytworzenie się tego dźwięku jest całkiem zrozumiałe z punktu widzenia fonetycznego.

Powstanie form: *žon, klon* i t. d. pozostaje w ścisłym związku z rozwojem samogłosek nosowych w języku polskim. Z drugiej strony fakt ten rzuca pewne światło na artykulację spółgłoski *l*. — Czas powstania typu *čon, čena* można określić tylko w przybliżeniu. Wobec tego, że formy: *zajon, žon*, a także *žviqnon, křyknon*¹⁾ i t. d. są rozrzucone po całym terytorjum języka polskiego, trzeba przyjąć, że tendencja w tym kierunku obejmowała niegdyś całą Polskę. Oczywiście proces przemiany *l ⇒ n* mógł się dokonać tylko w czasie, gdy jeszcze na całym obszarze istniały samogłoski nosowe. Ponieważ w Małopolsce północnej nosówki zanikły prawdopodobnie z końcem XVI lub z początkiem XVII wieku²⁾, przeto powstanie tych form należy odnieść do okresu nieco wcześniejszego (może na początek XVI wieku). Przekonywających jednak dowodów na to niema. Po raz pierwszy nowotwory te pojawiają się w zabytkach z XVII wieku, mianowicie w «Peregrynacji Maćkowej»³⁾: *počeno* (102) oraz w «Farsalji»⁴⁾: *wzieni* (38), *wzieny* (79) i t. d.⁵⁾. Nie znaczy to jednak, by te formy powstawały dopiero w tym czasie. Istniały one już wcześniej, a podówczas poczęły się szerzyć tak dalece, że zwracały na siebie uwagę swoją niepoprawnością. Wskutek tego w różnych humorystycznych pisemkach wyśmiewano je jako prowincjonalizmy.

Sprawa rozwoju *-ol, -el ⇒ -on, -en-* łączy się pozatem ze sposobem artykulacji *l*. Pierwotnie była to spółgłoska przedniojęzykowo-zębowa⁶⁾. Tak było jeszcze w wieku XVI; inaczej powstanie form: *čon, čena* i t. d. byłoby niezrozumiałe. Później jednak (może pod koniec XVI wieku) poczęto *l* wymawiać bez zwarcia przodu języka z zębami, co z czasem doprowadziło do wytworzenia się *u*. Pierwsze ślady takiej wymowy spotykamy w zabytkach mazowieckich z XVII wieku. We wspomnianej już «Peregrynacji Maćkowej» z roku 1612 jest takich przy-

1) Co do czasowników o temacie bezokolicznika na *-no-*, to naogół częściej tworzą one czas przeszły na *-l*. Jeśli zaś pojawiają się formy na *-n*, to zdaje się, że są one wynikiem oddziaływania form pierwszej kategorii.

2) Do takiego wniosku można dojść na podstawie materiału, jaki zestawił J. Hanusz (por. «O pisowni i wokalizmie zabytków języka polskiego w Księgach sądowych krakowskich z wieków XIV—XVI». Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności, tom IV, str. 109—121. Kraków 1891).

3) Por. Bartoszewicz J.: «Księgi humoru polskiego». Petersburg 1897.

4) Chrościńskiego tłumaczenie «Farsalji» Lukana. Drukowano w oliwskim klasztorze roku 1690 i 1693.

5) Naogół form tych niema wiele.

6) Dowodzą tego jeszcze gwary dzisiejsze, które dźwięk ten (często już bez zwarcia przednio-językowo-zębowego) dotąd zachowały.

kładów dość dużo: *byo* || *było*, *opusyo* 'wzdęło', *wysumiau* 'wyszumiał', *mao*, *zostao*, *ulzyo*, *trzymao*, *poryciau* i t. d. Podobnie jest w uniwersale mazowieckim¹⁾, gdzie zamiast *l* pojawia się *w*: gen. sing. *maswa* 'masła', *swoniny*, *twustości*, *smarowidwa* i t. d. Fakty te świadczą, że *l* brzmiało wtedy już jako *ɥ*. Proces ten odtąd szerzył się coraz bardziej i dotąd jeszcze nie jest zakończony.

¹⁾ Por. Erzepki B.: «Próbki gwary mazowieckiej z końca XVII i początków XVIII wieku» (Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, tom XXI. Poznań 1895).

Tytus Benni.

Kilka palatogramów pełnogłosek polskich.

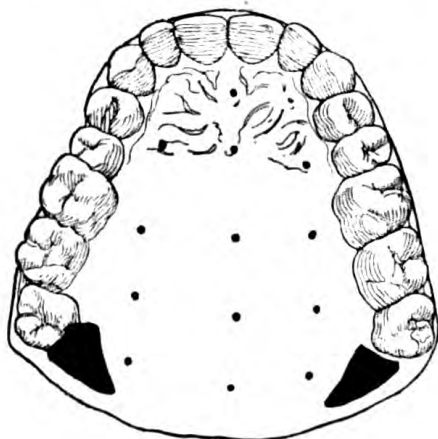
Uprzejmie zachęcony przez profesora Nitscha, bym «dał coś ze swoich palatogramów», chciałbym pokrótce przedstawić, w jakim stopniu metoda ta może się przysłużyć dla wyjaśnienia szczegółów artykulacji samogłosek. Dość rozpowszechnione jest mniemanie, że właściwą dziedziną palatografji jest wyłącznie konsonantyzm, gdyż samogłoski jako dźwięki «otwarte» nie mogą pozostawiać śladów zetknięcia języka z podniebieniem w środkowej części kanału ustnego. Toteż oczywiście przy wszystkich samogłoskach mamy wolne przejście środkiem kanału ustnego; jednakże kształt tego kanału, jego stopień i miejsce zwężenia w jamie ustnej daje niekiedy bardzo charakterystyczne ślady po bokach, przy zębach trzonowych. Ślady te, te miejsca zetknięcia, te różne «kontakty» pozwolą nam nie tylko wyróżnić z łatwością główne typowe samogłoski, lecz pokażą nam, że ta sama samogłoska, jakkolwiek w zamiarze i intencji ta sama, nie daje stale jednego palatogramu, któryby wskazywał na stale taką samą artykulację, lecz że otrzymujemy dla jednej samogłoski cały szereg odmiennych odbić, odmiennych wykonań artykulacyjnych. Im więcej się zagłębiam w tę sprawę, im więcej udoskonalam metodę, tem więcej się przekonywam, że różnice te nie sprowadzają się, jak mi się początkowo często wydawało, do przypadkowo odmiennej wymowy i do niedokładności w przeprowadzeniu doświadczenia, lecz że ta skonstatowana wymowa odmienna jest rzeczywiście obiektywnie odmienna, gdyż stale w pewnych warunkach się powtarza, i że jest uzależniona od stałych warunków fonetycznych. Dlatego też uważam za bardzo korzystne ponowne przeglądanie, porównywanie i opracowywanie dawnego swego materiału palatograficznego po parę razy w dłuższych odstępach czasu. Zapomina się wtedy o utworzonych poprzednio uogólnieniach lub kiełkującej teorji, która miała wpływ na wybór dalszego materiału wyrazów do badania, a może nawet podświadomie na sposób wymawiania tych wyrazów, i traktuje się swój własny dorobek, zebrany przez siebie materiał rysunków, zupełnie obiektywnie, jako rzecz cudzą, układając tych sto kilkadziesiąt zdjęć w sposób inny,

odmienny, przeprowadzając inne paralele i odnajdując w ten sposób nowe, niedostrzeżone dotąd czynniki, które objaśniają odmienny wynik artykulacyjny danego dźwięku. W ten sposób to, co mi się wydawało najprzód przypadkowym, — albo jako źle wymówione, albo jako źle uchwycone i często wskutek tego odrzucone, — okazywało się później jako mające swój sens wewnętrzny i uzasadnienie. Oczywiście, że po wykryciu takiego nowego czynnika, modyfikującego stale wynik artykulacyjny, należy poczynić nowe doświadczenia dla kontroli. O ile się jednak robi wszystkie doświadczenia na sobie samym, jak w danym wypadku, trzeba się z tem wstrzymać do czasu późniejszego, by świadomość danego przypuszczenia, czy teorii, miała czas zaniknąć. Należy więc zapisać same wyrazy, mające służyć do dalszych doświadczeń na przyszłość, później zaś wykonywać je bezmyślnie, dowolnie pomieszawszy materiał wyrazowy.

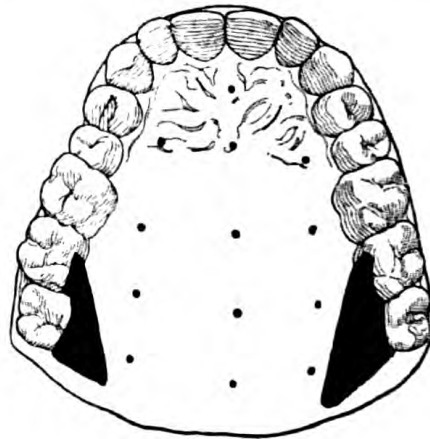
Całość mego materiału palatograficznego pochodzi z przed dziesięciu laty, a więc i ten, który obecnie chcę zużytkować, nie był dotykany przeze mnie od tego czasu, mianowicie od czasu wydania mej pierwszej pracy z tej dziedziny¹⁾. Podaję go narazie w tej formie, w jakiej się zachował, dodając niezbędne wyjaśnienia.

I. Samogłoski typu [a].

Rysunki 1-3 przedstawiają nam wymowę dźwięku [a] w trzech wyrazach *pan*, *Staś*, *Janie*: są to wypadki: obustronnego sąsiedztwa

Rys. 1. [a] z wyrazu *pan*.

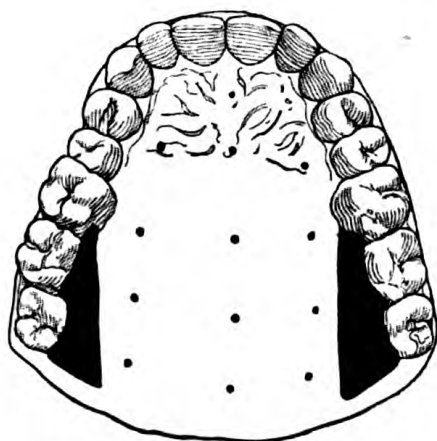
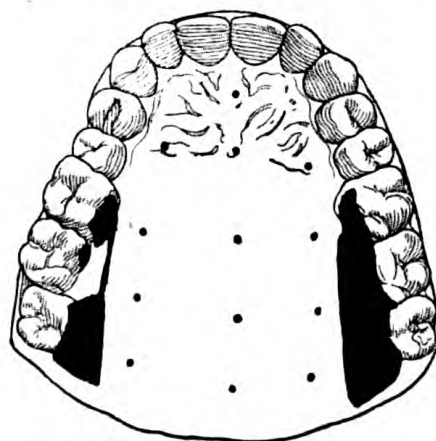

Rys. 2. [a] z wyrazu *Staś*.

twardego, jednostronnego miękkiego i dwustronnego miękkiego, a we wszystkich trzech wypadkach zgłoska mocna. O sposobie zdobywania

¹⁾ Metoda palatograficzna w zastosowaniu do spółgłosek polskich, Warszawa 1917 (Prace Tow. Nauk. Warsz.).

rysunku tutaj nie będę wspominał, gdyż metoda została już opisana dość szczegółowo w przytoczonej pracy dawniejszej. Widzimy znaczne przesunięcie się artykulacji językowej ku przodowi jamy ustnej na rys. 2, jeżeli go porównać z rys. 1, co najlepiej jest mierzyć tutaj wydłużeniem samej przestrzeni zetknięcia przy zębach trzonowych. W innych wypadkach znów lepszym punktem oparcia mogą być punkty orientacyjne. Na rys. 1 kontakt zakrywa obustronnie jeden ząb i leży naprzeciwko pierwszego bocznego punktu orientacyjnego, licząc od tyłu. Na rys. 2 kontakt zakrywa obustronnie $1\frac{3}{4}$ zęba i obejmuje dwa punkty orientacyjne. Wreszcie na rys. 3 przestrzeń zetknięcia zagarnia $2\frac{1}{3}$ zęba po obu stronach i obejmuje trzy punkty orientacyjne. Rys. 2 uważam za charakterystyczny i dla wypadku, gdy miękkość (miękką spółgłoska

Rys. 3. [a] z wyrazu *Janie*.Rys. 4. Położenie spoczynkowe
narządów mowy.

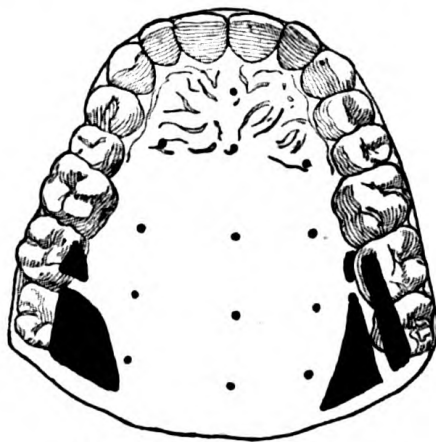
lub [i] i [i]) poprzedza [a], i nazywam tę pozycję ogólnie jednostronnem sąsiedztwem miękkim, a to dlatego, że różnice w otrzymywanych palatogramach nie były stałe. Chciałem stwierdzić, że np. [a] jest zawsze nieco miększe (dłuższy kontakt) w położeniu między twardym a miękkim sąsiadem i zawsze nieco twardsze między miękkim a twardym, por. *Stas* i *siano*, ale mi się to nie udało. Mogą tu wchodzić w rachubę jeszcze różnice działania między różnymi miękkimi sąsiadami i analogicznie między twardymi, a tak daleko subtelność metody naszej nie sięga.

Rys. 4 będzie miał swoją wartość porównawczą nie tylko przy odmianach dźwięku [a], lecz przy różnych innych samogłoskach: przedstawia on położenie neutralne, obojętne, narządów mowy, a raczej stosunku języka do sklepienia ust, przy zamkniętych ustach i zębach nieco od siebie oddalonych, zwyczajnie jak w chwili milczenia, a więc pozycję spoczynkową (podstawę artykulacyjną). Takie zdjęcie palatograficzne,

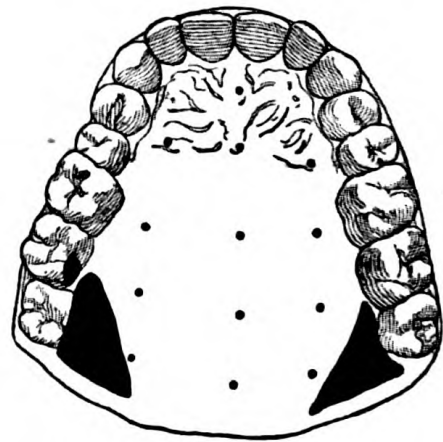
przy którym język leży zupełnie biernie na dnie jamy ustnej, należy naturalnie robić z głową starannie podniesioną, gdyż każde nachylenie głowy modyfikuje wynik: czujemy zresztą te przesunięcia języka zależnie od pozycji głowy i dotykowo, np. przy leżeniu i przewracaniu się z boku na bok.

II. Samogłoski typu [o].

Z różnych zdjęć samogłoski [o] w obustronnym sąsiedztwie twar- dem, które oczywiście nie dają identycznych kontaktów, podaję tutaj

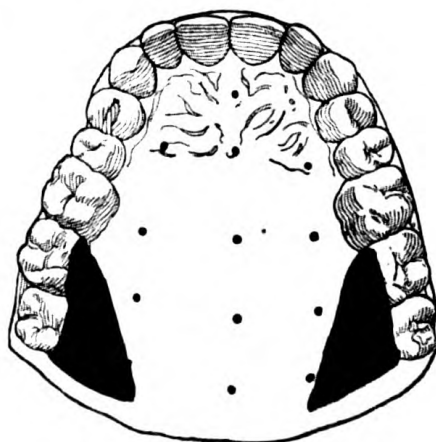

Rys. 5. [o] z wyrazu *sos*.

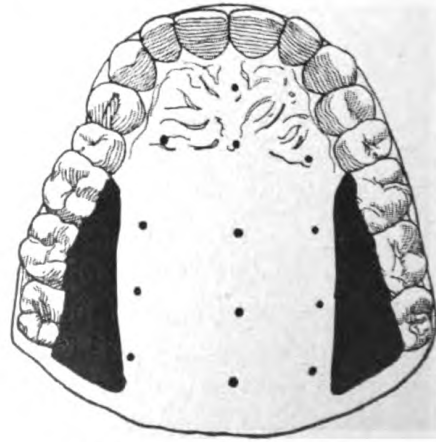

Rys. 6. [o] z wyrazu *skok*.

dwa znamienne. Wyraźnie widzimy, że ta sama samogłoska w otoczeniu dwu tylnojęzykowych, w wyrazie *skok*, znacznie się cofa ku tyłowi w porównaniu z tymże dźwiękiem w wyrazie *sos*. Niejednorodność kontaktu tłumaczy się tem, że płaszczyzna, którą pokrywa powierzchnia języka, nie jest równa, wobec czego przy mało energicznym zetknięciu

Rys. 7. [o] z wyrazu *osiem*.

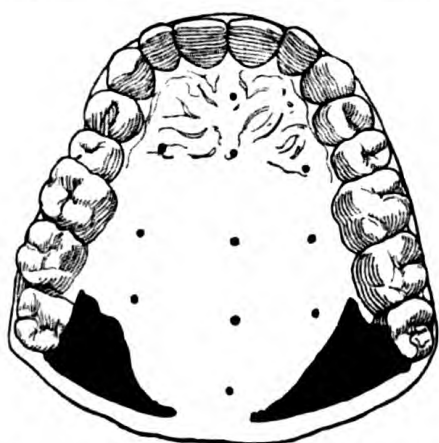
Rys. 8. [o] z wyrazu *ciocia*.

głębsze miejsca sklepienia ustnego pozostają nietknięte przez język, np. kąty, tworzone przez zęby i dziąsła.

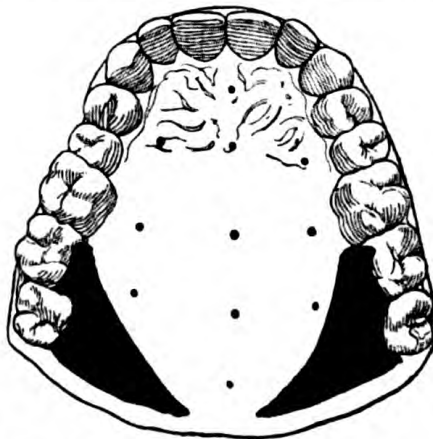
Rys. 7 i 8 dają zdjęcia podniebienne tejże samogłoski [o], lecz już ze znacznie zmodyfikowanymi przestrzeniami zetknięcia z powodu palatalizującego wpływu miękkich sąsiadów: pierwszy z nich daje [o] jednostronnie zmiękczone, jak w wyrazie *osiem*, drugi tę samą samogłoskę, obustronnie zmiękczoną, przyczem kontakt obejmuje już całe trzy zęby trzonowe. Palatogram ten nadaje się już do porównania z [e] z powodu dużego podobieństwa, por. rys. 14.

III. Samogłoski typu [u].

Bardzo trudno zdecydować, które z licznych zdjęć danego dźwięku, oczywiście zawsze branego w jego naturalnem otoczeniu i w natural-

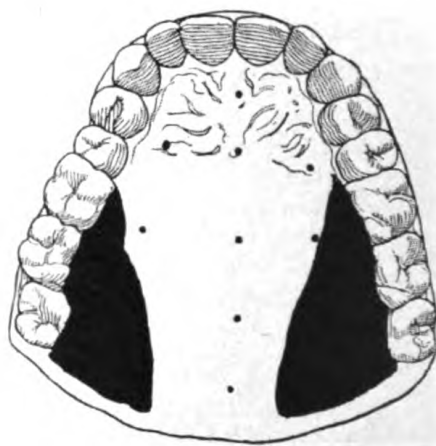
Rys. 9. [u] z wyrazu *ul* (potocznie).

Rys. 10. [u] z wyrazu *ul* (wyrzuciście).

nych warunkach, a więc zawsze w określonym połączeniu w wyrazie, uważać należy za «normalne», czy też «typowe». Osobno wymawiać danego dźwięku nie należy, gdyż jest to coś sztucznego, wszelkie zaś połączenie jak i sposób wymówienia tego samego połączenia dźwięków w wyrazie odbija się na artykulacji, jeżeli nastawienie psychiczne jest inne. Na obu rys. 9 i 10 mamy samogłoskę [u] z tego samego wyrazu *ul* ale w pierwszym wypadku wymówioną potocznie, w drugim starannie i wyrzuciście. Wyrzucistość ta przedewszystkiem odbija się na niezarejestrowanym ruchu warg, które dadzą mniejszy otwór i znaczniejsze wysunięcie naprzód, ale i artykulacja języka daje znacznie inny palatogram. Zwężenie kanału ustnego w tyle jamy ustnej jest takie samo, ale jest on staranniej wyciągnięty ku przodowi, plama kontaktu sięga dalej, aż do końca drugiego zęba trzonowego po obu stronach (licząc, jak zawsze, od tyłu).

Ten wydłużony ku przodowi kontakt zupełnie inaczej wygląda, niż również ku przodowi wydłużony kontakt, powstający przez palatalizację wskutek miękkiego sąsiedztwa. Na rys. 11 i 12 mamy, analogicznie do podobnych zdjęć przy samogłoskach [a] i [o], jednostronnie i obustronnie zmiękczone [u], jak w wyrazach *u nich* i *niunia*. Wystarczy spojrzeć na ilość zakrytych przez kontakt punktów orientacyjnych, by od razu uchwycić różnicę. Kontakty rys. 9 i 10 różnią się tylko wzniesieniem grzbietu języka bez przesunięcia go ku przodowi, natomiast na rys. 11 i 12 jest przesunięcie ku przodowi, połączone z wzniesieniem ku górze, co właśnie stanowi istotę palatalizacji. Należy

Rys. 11. [u] z wyrazów *u nich*.Rys. 12. [u] z wyrazu *niunia*.

zwrócić uwagę na wewnętrzne linie graniczne kontaktów na palatogramach, które są wypukłe, a nie wklęsłe, przy podniebiennej skłonności grzbietu języka. Widoczne to jest najlepiej na rys. 12, ale i na rys. 11 tendencja ta daje się zauważyć.

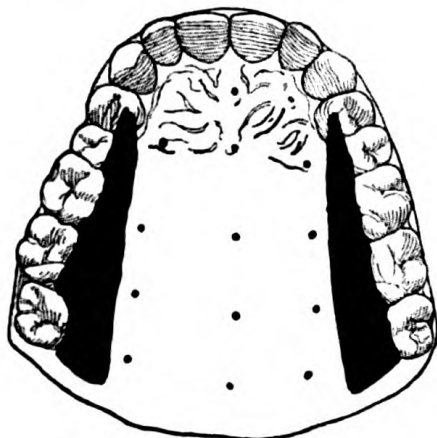
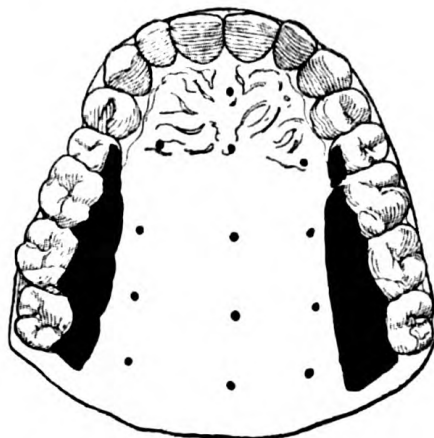
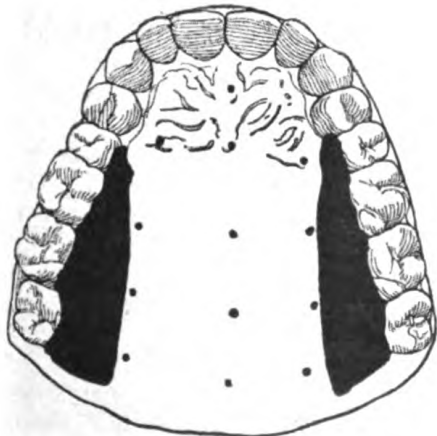
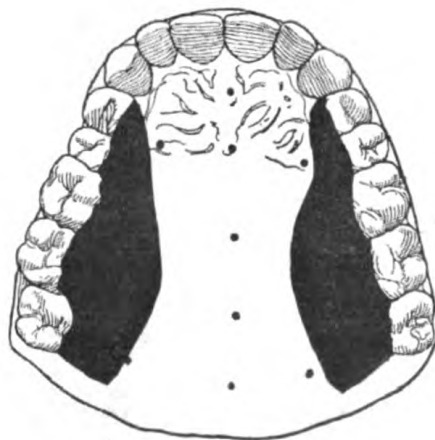
IV. Samogłoski typu [e].

Najwięcej różnorodności odmian ze wszystkich samogłosek polskich ma [e], gdyż prócz takich samych odmian, jakie stwierdzaliśmy poprzednio, mamy tutaj jeszcze do zanotowania zjawisko szczególne, mianowicie powstanie specjalnego [e] bardzo wąskiego w dwu odmianach na tle dyftongicznym.

Najprzód podajemy samogłoskę [e] zupełnie bez sąsiedztwa zmiękczającego, ale w dwu odmianach. Na rys. 14 w wyrazie *mewa* to sąsiedztwo nie zobowiązuje języka do żadnej artykulacji. W tym wypadku język, oddany całkowicie tylko artykulacji samogłoskowej, nie dochodzi w kontakcie do piątego zęba trzonowego, natomiast przy wyrazie *ten* zakrywa przestrzeń aż do połowy piątego, oczywiście jedynie

dlatego, że sąsiedztwo jest obustronnie przedniojęzykowe. Poza tym jednym szczegółem innych różnic nie dostrzegamy.

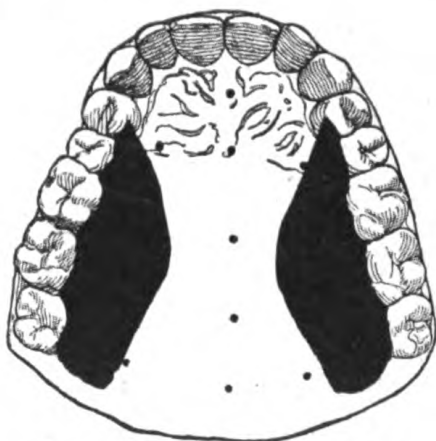
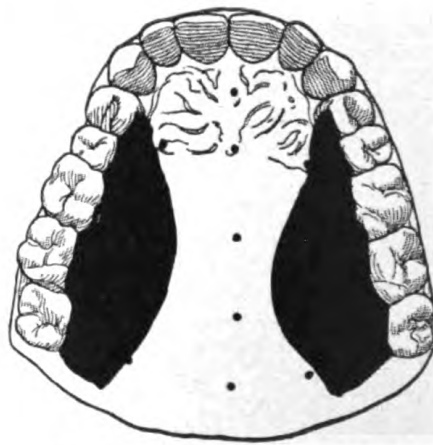
Dalej przedstawiamy wpływy palatalizujące sąsiedztwa. Na rys. 15 mamy działanie jednostronnej miękkości, które wydaje się nieznaczne, jeżeli porównać z rys. 14, w rzeczywistości jednak w tym miejscu podniebienie jest głęboko wklęsłe po obu stronach i najmniejsze zbliżenie

Rys. 13. [e] z wyrazu *ten*.Rys. 14. [e] z wyrazu *mewa*.Rys. 15. [e] z wyrazu *weź*.Rys. 16. [e] z wyrazu *jesień*.

do punktów orientacyjnych bocznych na płaskim rysunku odpowiada faktycznie znacznemu przesunięciu języka ku górze. Podobne będą palatogramy przy wpływie palatalizującym po drugiej stronie samogłoski, a więc przy [e] z wyrazów *dziecko*, *nie*, *niech*, *jechać*, przyczem zawsze oczywiście liczyć się należy z małymi odstępstwami. Na rys. 16 mamy o wiele znaczniejsze wzniesienie grzbietu języka wskutek dwustronnego zmiękczenia: zakrytych pięć zębów i zakryte punkty orientacyjne po obu bokach. Jest to wyraz *jesień*. Zauważyć możemy już

tutaj, że artykulacja [i], gdy znajduje się w połączeniu dźwiękowym przed [e], działa tak samo, jak każda spółgłoska miękka, a więc w *je-sień* będziemy mieli w pierwszej zgłosce to samo [e], co w *sień, wiecie, jedzie, Mickiewicz* (również w mocnych sylabach).

Wymowa samogłoski [e] przy następującym [i] musi być omówiona osobno. Zmuszają nas do tego i odmienne wrażenie słuchowe i palotogramy, przyczem znów odróżniać będziemy wypadek z poprzedzającą spółgłoską twardą (jak w wyrazach *łżejszy* i *Matejko*) i poprzedzającą miękka (jak w wyrazach *mniej, dzisiejszy*, jak również i *jej*, j. w.) Zdaje się jednak, że istotnym warunkiem tej specjalnej, jeszcze bardziej zwężonej wymowy, jest pozatem zamkniętość sylaby, a więc dyftongiczność połączenia [ei]. Przy heterosylabicznym [i], np. *dzieje, pieje, top-*

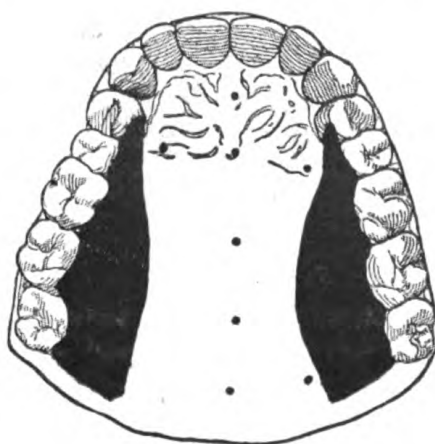
Rys. 17. [e] z wyrazu *łżejszy*.Rys. 18. [e] z wyrazu *jejność*.

nieje, mamy znów szerszą wymowę omawianej samogłoski, taką samą, jak na rys. 16.

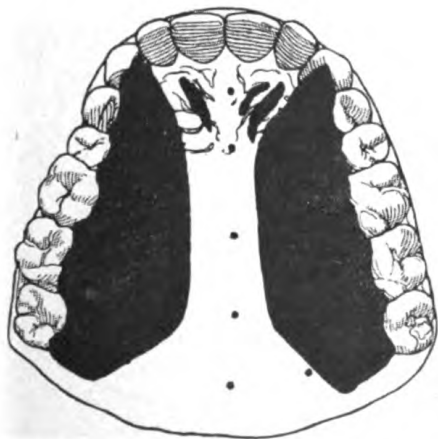
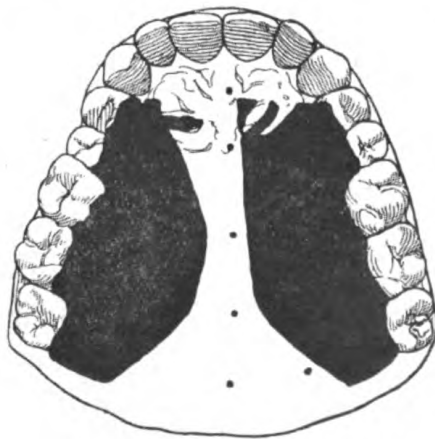
Rys. 17 i 18 dają właśnie zdjęcia wymowy [e] przed [i] w odmianie twardszej i miększej. Różnica w porównaniu z rys. 16 leży wyłącznie w zwężeniu środkowym kanału ustnego, które zostało spowodowane znacznym wzniesieniem języka. Dlaczego jednak [e] na rys. 19 wypadło u mnie o tyle mniej palatalnie niż na rys. 17, skoro warunki sąsiedztwa są takie same? Przypuszczam, że tutaj gra rolę tendencja psychologiczna staranniejszego wymawiania nazwiska. Tendencja ta przeciwstawia się tendencji asymilacyjnej. Wogóle wiele osób, jak zauważyłem, z nieuświadomionych motywów staranności skłonna jest wymawiać [e] odmiany rys. 15 i 16, gdzie inni normalnie wymawiają odmiany rys. 17 i 18. Stąd powstaje wymowa rys. 19, przy naturalnej wymowie byłaby może identyczną z wymową na rys. 17, ale przy dążności do wymowy rys. 15 powstaje kompromisowo pośrednia artykulacja rys. 19.

V. Samogłoski typu [i] i [y].

Przy dotychczas badanych samogłoskach [a o u e] odmiany stosunkowo najniezależniejszej szukaliśmy w zgłosce mocnej i w sąsiedztwie spółgłosek twardych. Tym wszystkim samogłoskom należy zasadniczo przeciwstawić [i]. Ze wszystkich odmian czy postaci samogłoski [i] ta z nich jest «idealna», t. zn. odpowiada najwięcej wyobrażeniu tego dźwięku, którą wymawiamy w obustronnym sąsiedztwie miękkim, gdyż wtedy artykulacje sąsiadujące nie przeszkadzają jej w całkowitem wykonaniu jej właściwych artykulacyj. Natomiast sąsiedztwo niepalatalne powoduje pewne obniżenie środka języka, wskutek czego powstają odmiany dalsze, więcej odbiegające od idealnej, czy normalnej, czy niezależnej odmiany.

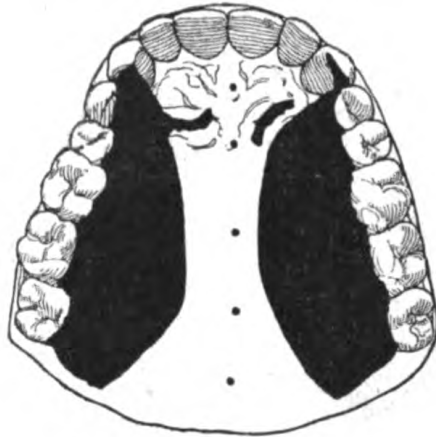
Rys. 19. [e] z wyrazu *Matejko*.

Ale i sąsiedztwo obustronnie palatalne może być różne. Podajemy przeto na rys. 20 i 21 najprzód [i] w dwu takich wypadkach. W wyrazie *mimika* samogłoska pierwsza akcentowana ma jeszcze większą swobodę, wobec sąsiedztwa dwu spółgłosek niejęzykowych, niż w wy-

Rys. 20 [i] pierwsze z wyrazu *mimika*.Rys. 21. [i] z wyrazu *dziś*.

razie *dziś*, toteż w pierwszym wypadku kontakt w przodzie ust pozostawia niezakryte tylko cztery siekacze, w drugim zaś sześć, oczywiście dlatego, że [s] i [ʒ] wymagają opuszczenia przodu języka, a przy wargowych punkt ten nie odgrywa żadnej roli. Po wtóre, w pierwszym wypadku środek języka podnosi się tak wysoko, jak tego wymaga sa-

mogłoska, i nie wyżej, w drugim zaś środkowojęzykowe zwarcie i szczelina, sąsiadujące z samogłoską, wciągają ją jeszcze nieco wyżej, zwężając kanał ustny jeszcze bardziej. Z tego wniosek, że z dwu rysunków podanych rys. 20 daje lepsze zbliżenie do idealnej samogłoski, niż 21,

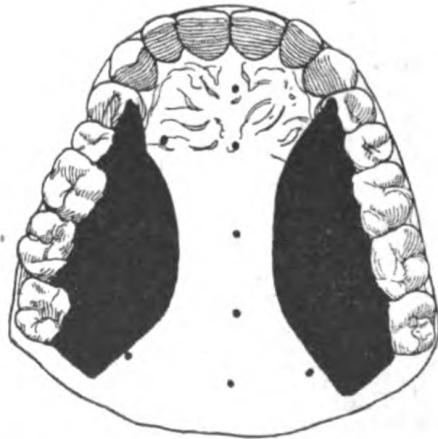

Rys. 22. [i] z wyrazu *siny*.

jakkolwiek oba mają obustronną palatalność. — Zdjęcie 22 przedstawia jeszcze jedną odmianę naszej samogłoski: w wyrazie *siny* poprzedzające [ś] odchyła nieco przód języka ku dołowi (por. rys. 20), zaś następująca spółgłoska twarda obniża środek języka. Czarne paseczki i plamki w przedniej części podniebienia wskazują, iż język tutaj tylko zlekka dotyka nierównej powierzchni w wydatniejszych miejscach.

Zdjęcia 23 i 24 przedstawiają niezgłoskotwórcze [i̯] w wyrazach

jajko (pierwszy dźwięk) i *łżejszy*. Widzimy, że artykulacja daleko odbiega od normalnego [i]. Dwa czynniki, twarde sąsiedztwo obustronne i nieakcentowana pozycja, gdyż oczywiście niezgłoskotwórcza samogłoska jest słabą w stosunku do mocnej zgłoskotwórczej, powodują znacznie

Rys. 23. [i̯] pierwsze z wyrazu *jajko*.

Rys. 24. [i̯] z wyrazu *łżejszy*.

mniejsze wzniesienie środka języka, stojące już prawie na połowie drogi do [y] w wyrazie *tysiąc* (rys. 26).

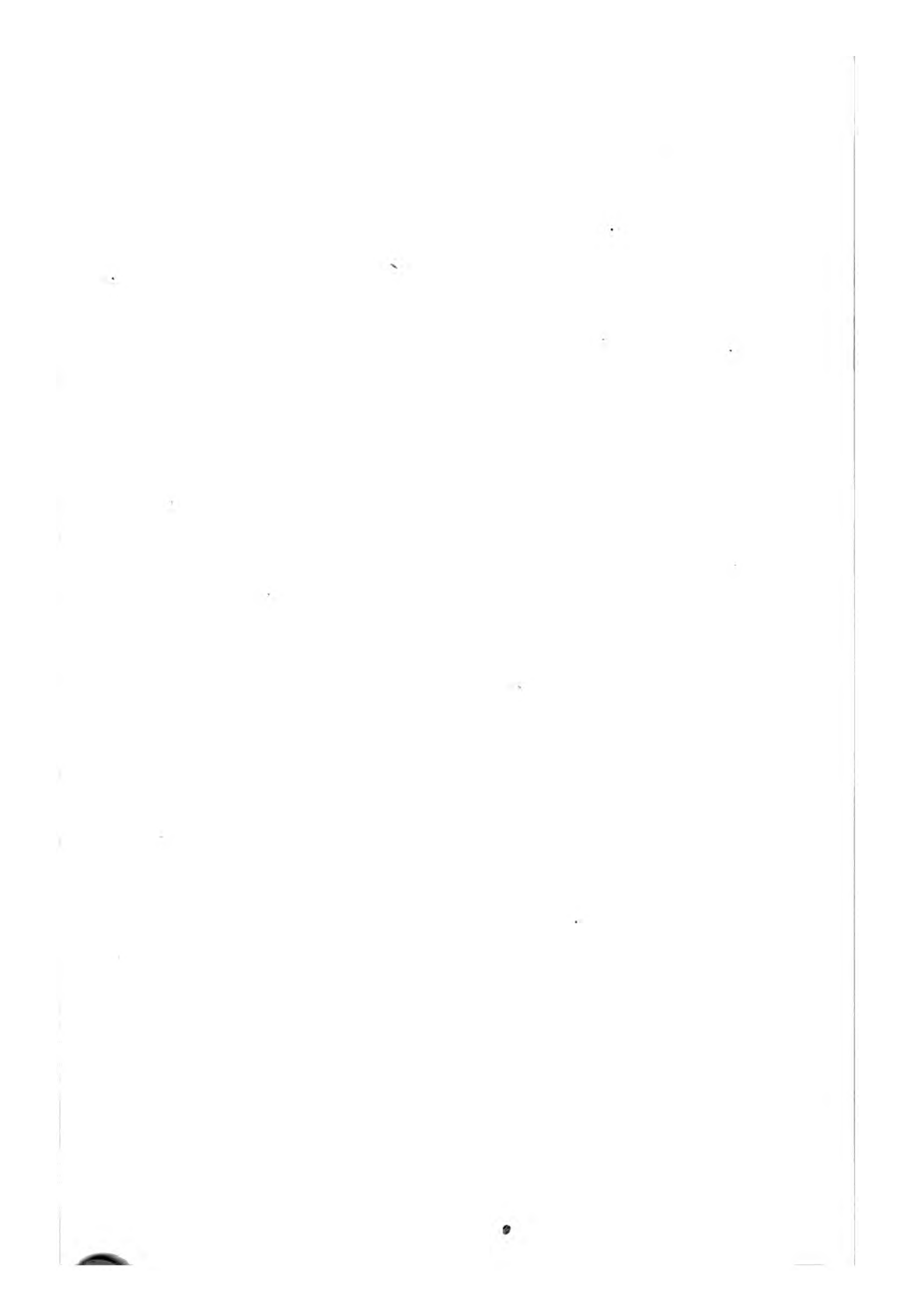
Dalszy mój materiał do artykulacji [i̯] pomijam tutaj zupełnie, gdyż wymaga on teraz przerobienia na nowo całej serii doświadczeń: w obecnym stanie pozostawia zbyt wiele punktów niejasnych, by mógł

być z pożytkiem ogłaszany. Dodam tylko, że rys. 24 należy porównać z rys. 17, by stwierdzić, jak mały odstęp oddziela oba elementy składowe dyftongu [ei] w wyrazie *łżejszy*. Upodobnienie wzajemne jest tak znaczne, że połączenie to można identyfikować z angielskim dyftongiem w *take*, *place* i t. p. Jeszcze krok, a otrzymamy niemieckie [ɛ] w *Leben*.

Rys. 25. [y] z wyrazu *my*.Rys. 26. [y] z wyrazu *tysiąc*.

Na zakończenie podaję dwa palatogramy dla dźwięku [y]. Rys. 25 przedstawia odmianę więcej niezależną, w sąsiedztwie spółgłoski wargowej. Widzimy, że język leży niżej i więcej ku tyłowi, niż na rys. 26, gdzie poprzedzające [t] ciągnie go ku przodowi (4 zęby wolne) w porównaniu z normalnym dźwiękiem (prawie 6 zębów), a potem następujące [s] wyrazu *tysiąc* przesuwa go ku górze, zwążając kanał ustny w kierunku [i]; por. rys. 23: wyraz *jajko*.

Jan Czekanowski.

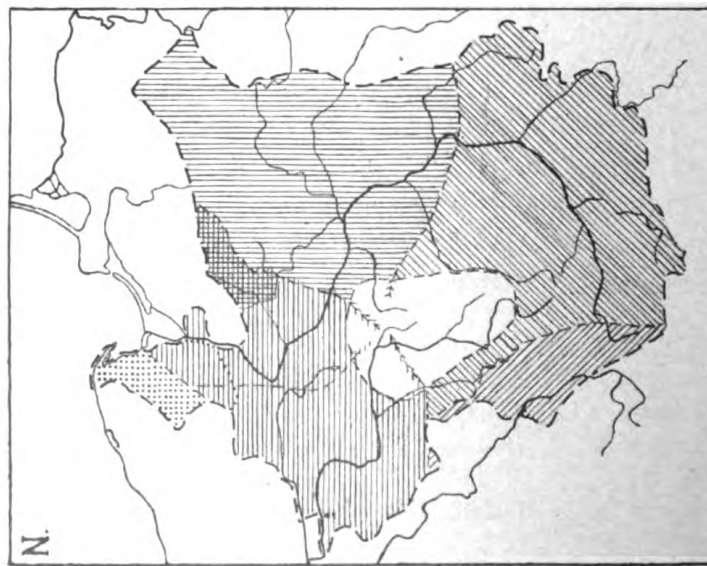
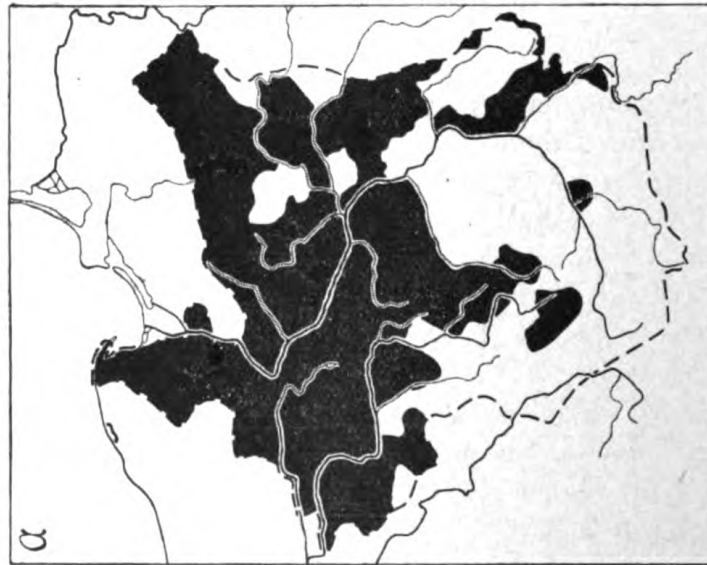
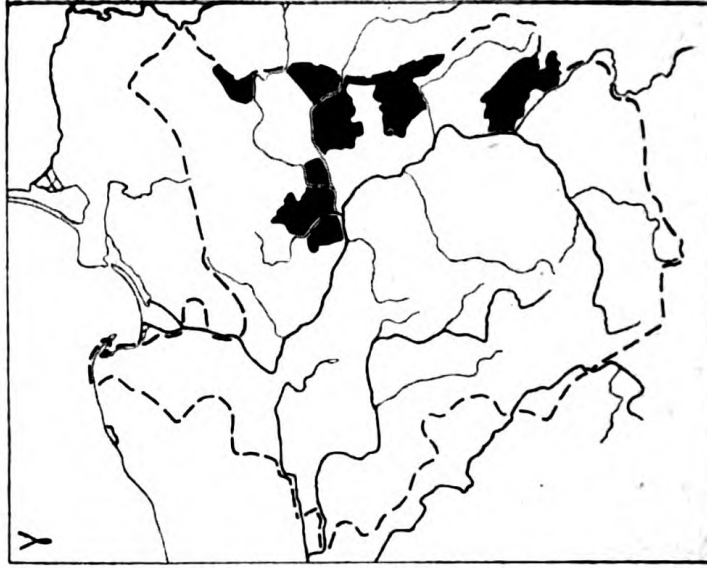
Terytorja antropologiczne i różniczkowanie dialektyczne polskiego obszaru językowego.

W swej syntezie dialektologicznej Kazimierz Nitsch¹⁾ uskarżał się na brak danych antropologicznych, które dałyby się zestawić ze zjawiskami gwarowymi. Lukę tę starałem się uzupełnić w latach 1911 i 1920, ogłaszając ujęcia syntetyczne²⁾, odpowiadające ówczesnemu stanowi naszych wiadomości. Brak materiałów nie pozwalał jednak jeszcze wówczas na danie tak szczegółowego obrazu, któryby umożliwiał nawiązywanie danych antropologicznych do wyników badań dialektologicznych. Mimo to już wtedy zwróciłem uwagę na istnienie łączności pomiędzy różniczkowaniem dialektologicznym a składem antropologicznym ludności. Obecnie możemy podać znacznie dokładniejsze wiadomości w tym względzie. Być może przyczynią się one i do wyjaśnienia niektórych zagadnień dialektologicznych.

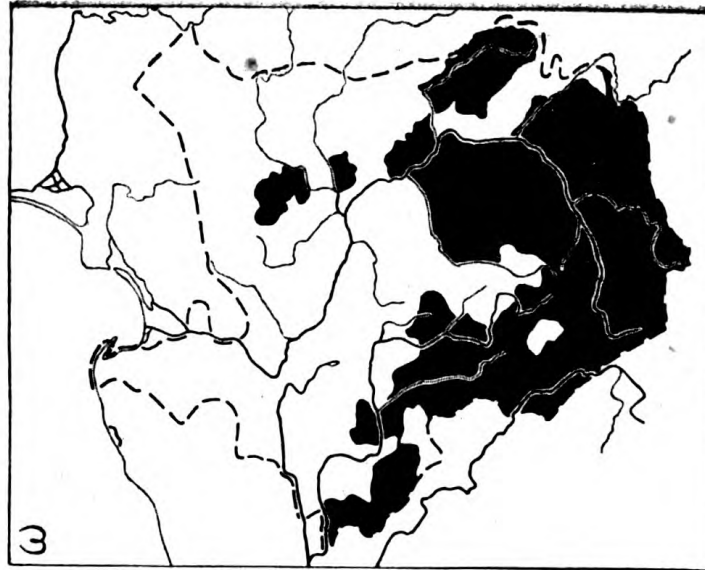
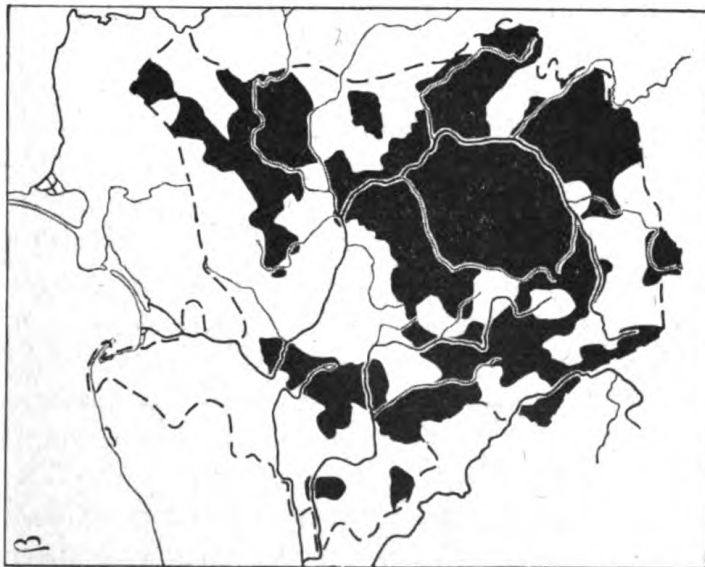
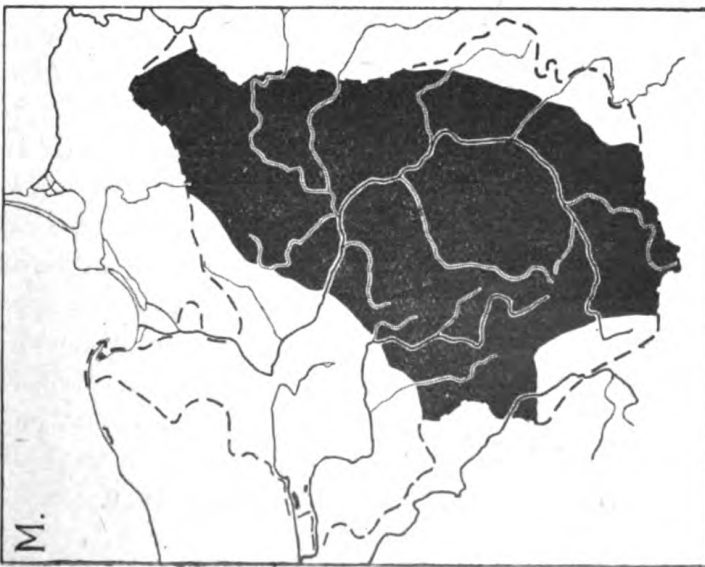
Dzięki materiałom oddanym mi do dyspozycji przez dra Jana Mydlarskiego, oraz dzięki przeliczeniom dra Stanisława Klimka, które później zostaną ogłoszone wraz z uzasadnieniami, mogę już obecnie podać przybliżone zasięgi stref intensywniejszego występowania głównych składników antropologicznych naszej ludności. Ograniczam się tu do typów nordycznego (α), presłowiańskiego (β), alpejskiego (ω) i subnordycznego (γ). Poza nawiasem naszych rozważań pozostaje typ laponoidalny (λ), stanowiący słabszy liczebnie składnik naszej ludności. Zasięgi powyższych typów podają załączone kartogramy.

¹⁾ Nitsch K. Próba ugrupowania gwar polskich. Rozprawy Filologiczne Akademji Umiejętności XLVI (1910) 338.

²⁾ Czekanowski J. Beiträge zur Anthropologie von Polen. Archiv für Anthropologie, N. F., t. X (1911). Recherches anthropologiques de la Pologne. Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris 1920.

Zasięgi na polskim obszarze językowym:
 N — terytorja dialektologiczne, α — typ nordyczny, γ — typ subnordyczny.

Zasięgi na polskim obszarze językowym:
 M — mazurzenie, β — typ preśłowiański, ω — typ alpejski.

Uwidoczniają one prócz tego jeszcze terytorja poszczególnych narzeczy¹⁾ oraz zasięg mazurzenia.

Terytorjum nordyczne zajmuje strefę narzeczy wielkopolsko-kujawskiego, kaszubskiego i mazowieckiego, oraz strefy ich ekspansji. Tutaj należy nietylko narzecze chełmińsko-mazowieckie, ale też bez wątpienia i narzecze centralne. Oderwane enklawy typu nordycznego, ciągnące się wzdłuż Wisły i Sanu, mogą natomiast stanowić ślad ruchów powtarzających się w różnych czasach, gdy enklawa u ujścia Dunajca będzie przypuszczalnie stanowiła ślad późniejszej kolonizacji.

Terytorjum typu presłowiańskiego stanowi bezwątpienia ślad stosunków bardzo dawnych. Zdradza to poszarpany charakter jego granic. Charakterystyczne dla tego elementu rasowego, przedstawiającego remanent odwieczny jeszcze przedśłowiańskiego zaludnienia naszego obszaru, jest jego występowanie w strefach rubieżnych. Najliczniej jest on reprezentowany w strefie pogranicza małopolsko-mazowieckiego, oraz w strefie ekspansji sandomierskiej, wychodzącej przypuszczalnie z tego pogranicza. W sposób najbardziej jaskrawy charakter rubieżny zajmowanej przezeń strefy zaznacza się na pograniczu kujawsko-wielkopolskiem, gdzie tworzy on bardzo daleko na północ wysunięty klin.

Terytorjum typu alpejskiego obejmuje strefy narzeczy śląskiego i małopolskiego. W kierunku północno-wschodnim zasięg tego elementu jest przypuszczalnie znacznie przesadzony. Niestety materiały, jakie posiadamy obecnie, nie pozwalają jeszcze na przeprowadzenie dokładniejszej granicy pomiędzy Wisłą i Pilicą, oraz na stwierdzenie, czy jest on istotnie tak liczny nad Wieprzem, jak to zaznacza nasz kartogram.

Typ subnordyczny występuje przede wszystkim na dalszem Mazowszu i stanowi skrawek wielkiego terytorjum na wschodzie, leżącego już poza granicami naszego obszaru językowego. Liczyć się należy z prawdopodobieństwem, że utworzenie się tych enklaw na zachodzie należy do okresu ruchów ludów litewskich (Jadźwingów), poprzedzających ekspansję polską.

Rozpatrzenie map powyższych rzuca bardzo ciekawe światło na t. zw. narzecze centralne. Powstanie oszlifowanego narzecza na terytorjum leżącym na uboczu od wielkich ośrodków stanowić musi zagadkę. Otóż tutaj widzimy, że to wyrównane terytorjum językowe stanowi strefę pogranicza dwu terytorjów antropologicznych, presłowiańskiego i alpejskiego, w które wbija się z północy klin terytorjum nordycznego, sięgający dorzeczem górnej Warty ku górnej części dorzecza Wisły. Powyższy fakt antropologiczny w sposób zupełnie obiektywny

¹⁾ Nitsch K. *Mapka narzeczy polskich*. Kraków 1919.

stwierdza nam istnienie nawarstwienia o charakterze migratywnym. Wyklucza to oczywiście interpretację, tłumaczącą oszlifowanie jako konsekwencję zetknięcia się graniczących ze sobą terytorjów dialektologicznych. Dlatego też musimy się tu liczyć z prawdopodobieństwem, że terytorjum centralne stanowi ślad wysiłków wielkopolskich uwieńczonych opanowaniem Małopolski.

Już ogólny rzut oka na nasze kartogramy wystarcza, aby zdać sobie sprawę z tego, że istotnie zachodzi bardzo ścisły związek pomiędzy różniczkowaniem dialektologicznym naszego obszaru językowego oraz składem antropologicznym ludności poszczególnych jego części. Ponadto nietrudno jeszcze zauważyć, że zaznacza się dość wyraźna łączność pomiędzy zasięgiem mazurzenia a strefą typu presłowiańskiego. Ogólne to wrażenie nie wystarcza jednak dla dokładnego zorientowania się w stosunkach, zachodzących pomiędzy zjawiskami przedstawionymi kartograficznie. Dlatego też zastosujemy tu metodę ilościową, używaną przez nas już dawniej¹⁾.

Określiwszy powierzchnie, na których poszczególne zjawiska występują bądź razem, bądź osobno, bądź też wogóle nie występują, możemy na tej podstawie oprzeć ilościową ocenę stopnia zachodzącego pomiędzy nimi powinowactwa. Zastosujemy w tym celu wzór:

$$r = \sin \frac{\pi}{2} \frac{ad - bc}{\sqrt{(a+b)(c+d)(a+c)(b+d)}}$$

We wzorze tym a oznacza powierzchnię, na której dwa zjawiska występują razem, b , c powierzchnie, na których występują one osobno, wreszcie d powierzchnię, na której nie występują one wogóle. $a + b + c + d$ oznacza powierzchnię całego obszaru językowego.

Miernik powinowactwa zdefiniowany przez powyższy wzór posiada tę właściwość, że przy braku powinowactwa równa się 0, przy tendencji dwu zjawisk do wzajemnego wykluczania się posiada znak $-$, a przy maksymalnym powinowactwie osiąga wielkość 1.

Przeprowadzając obliczenia tego rodzaju dla poszczególnych kombinacji badanych zjawisk, otrzymujemy tabelę poniższą. Jest ona skonstruowana w ten sposób, że każdemu zjawisku odpowiada zarówno jedna kolumna pionowa, jak i jeden wiersz poziomy. Wskutek tego w przecięciu kolumny, odpowiadającej jednemu zjawisku, z wierszem, odpowiadającym drugiemu zjawisku, znajduje się wartość liczbowa, odpowiadająca powinowactwu danej kombinacji dwu zjawisk. Na prze-

¹⁾ Czekanowski J. Wstęp do historii Słowian. Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. Lwowska Biblioteka Słowistyczna, 1927, tom III, s. 54.

kątnej zaś, w przecięciu kolumn i wierszy, odpowiadających tym samym zjawiskom, widzimy wszędzie współczynnik $+1$. Te maksymalne wielkości stanowią konsekwencję tego, że mamy tu do czynienia z tożsamościami.

TABELA.

Współczynniki powinowactwa zjawisk antropologicznych i dialektologicznych na polskim obszarze językowym.

Terytorja antropolog. i dialektol.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
1. Kaszubskie	+1.	-.07	-.04	-.32	+.20	-.06	-.15	-.22	-.27	-.16	-.19	-.06
2. Centralne	-.07	+1.	-.07	+.02	+.27	-.16	-.20	-.24	+.17	+.29	-.04	-.01
3. Chełmińsko-mazowiec.	-.04	-.07	+1.	+.41	+.20	-.06	+.36	-.22	-.27	-.16	-.19	-.06
4. Wielkopolsko-kujaw.	-.32	+.02	+.41	+1.	+.55	-.26	-.49	-.42	-.81	-.36	-.37	-.21
5. Typ nordyczny	+.20	+.27	+.20	+.55	+1.	+.37	+.45	-.70	-.08	-.85	-.95	-.43
6. Typ subnordyczny	-.06	-.16	-.06	-.26	+.37	+1.	+.50	-.39	+.33	-.08	-.39	-.13
7. Mazowieckie	-.15	-.20	+.36	-.49	+.45	+.50	+1.	+.21	+.73	-.62	-.49	-.26
8. Typ presłowiański	-.22	-.24	-.22	-.42	-.70	-.39	+.21	+1.	+.37	+.39	+.70	+.05
9. Mazurzenie	-.27	+.17	-.27	-.81	-.08	+.33	+.73	+.37	+1.	+.55	+.49	-.06
10. Małopolskie	-.16	+.29	-.16	-.36	-.85	-.08	-.62	+.39	+.55	+1.	+.65	-.27
11. Typ alpejski	-.19	-.04	-.19	-.37	-.95	-.39	-.49	+.70	+.49	+.65	+1.	+.46
12. Śląskie	-.06	-.01	-.06	-.21	-.43	-.13	-.26	+.05	-.06	-.27	+.46	+1.

Aby unaocznic wyniki naszych obliczeń, dane liczbowe przedstawimy graficznie. W tym celu w siatce odpowiadającej powyższej tabeli zaznaczymy poszczególne kwadraty według następującej skali:

Współczynniki od $+0.51$ do $+1.00$ polami czarnymi,

« od $+0.26$ do $+0.50$ polami czarno-białymi,

« od $+0.06$ do $+0.25$ polami gęsto kreskowanymi,

« od $+0.01$ do $+0.05$ polami rzadko kreskowanymi,

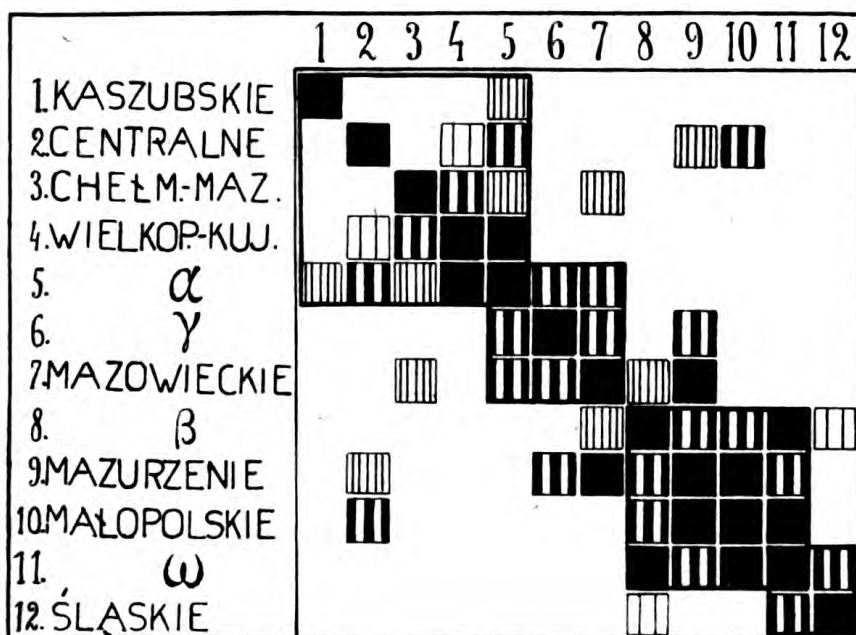
zaś negatywne pozostawimy niezaznaczone. Daje nam to załączony diagram (patrz str. 407).

Widzimy tu, że rozpatrywane przez nas zjawiska antropologiczne (typy) i dialektologiczne tworzą szereg zwartych zespołów, tworzących większe kwadraty, złożone ze znaczniejszej ilości drobnych kwadracików. Ponadto zaznaczają się pewne skażenia. Polegają one

bądź na ściślejszym zespaleniu się sąsiadujących zespołów, bądź też na występowaniu zaznaczonych kwadratów nie nawiązujących się do poszczególnych zespołów.

Otrzymany wynik można ująć w sposób następujący:

1. poszczególnym narzeczom odpowiadają zarysowujące się zespoły,
2. skażenia są spowodowane przez to, że strefy poszczególnych typów antropologicznych sięgają na terytorja różnych narzeczy, oraz przez procesy ekspansji, wytwarzające pod względem językowym terytorja mieszane,

Powinowactwa zjawisk antropologicznych i dialektologicznych.

3. mazurzenie, podobnie jak typy antropologiczne, wykazuje nawiązania do różnych zespołów.

Do narzecza śląskiego nawiązuje się wyłącznie typ alpejski. Typ presłowiański daje coprawda współczynnik dodatni, ale bardzo mały. Przez wzgląd na to należy wnioskować, że elementem rasowym charakterystycznym dla Śląska jest typ alpejski.

Do narzecza małopolskiego nawiązuje się nie tylko typ alpejski, ale też i presłowiański. Dla ludności małopolskiej zatem są charakterystyczne te dwa elementy rasowe. Musimy się coprawda liczyć z prawdopodobieństwem, że typ presłowiański odgrywa tu większą rolę od alpejskiego, aniżeli tego na podstawie naszych obliczeń oczekiwać należało. Nasz materiał na tem terytorjum mieszanem nie pozwolił nam na wyodrębnienie strefy słabszego występowania typu al-

pejskiego, zajmującej przypuszczalnie terytorja na północ od gór Świętokrzyskich i nad Wieprzem. Powoduje to nadmiernie wysoki współczynnik powinowactwa pomiędzy typem alpejskim i typem presłowiańskim. Zaznacza się to w naszym diagramie w postaci poważnego skażenia ogólnego obrazu, dającego oderwane czarne pole. Bardzo ciekawy wynik stanowi to, że mazurzenie weszło tu w skład zespołu małopolskiego mimo swych wyraźnych nawiązań do dwu elementów zespołu mazowieckiego.

Do narzecza mazowieckiego nawiązują się dwa typy antropologiczne; nordyczny i subnordyczny. Nawiązanie się typu nordycznego stanowi bezwątpienia ślad stosunków dawniejszych, gdy narzecze mazowieckie nie sięgało jeszcze tak daleko na wschód. Nawiązanie się typu subnordycznego do zespołu mazowieckiego musimy natomiast uważać za konsekwencję ekspansji polskiej na terytorjum dalszego Mazowsza. Wreszcie nawiązanie atypowe typu presłowiańskiego do narzecza mazowieckiego stanowi przypuszczalnie konsekwencję zajęcia przez nie strefy rubieżnej, oddzielającej terytorjum typu nordycznego od terytorjum typu subnordycznego. W łączności z nawiązaniem się typu presłowiańskiego do narzecza mazowieckiego pozostaje bezwątpienia i nawiązanie się mazurzenia do narzecza mazowieckiego. Powinowactwo pomiędzy mazurzeniem a typem subnordycznym nie może tu być brane w rachubę, gdyż typ ten zajmuje stosunkowo bardzo małe terytorjum i nie stanowi tego ewentualnego ogniwa antropologicznego, które mogłoby wiązać Małopolskę z Mazowszem, podobnie jak to się tak jaskrawo zaznacza co do mazurzenia.

Do narzecza wielkopolsko-kujawskiego nawiązuje się jedynie typ nordyczny. Podobnie przedstawia się i nawiązanie antropologiczne narzecza kaszubskiego. Narzecze chełmińsko-mazowieckie prócz nawiązań do typu nordycznego wykazuje jeszcze nawiązania do narzeczy wielkopolskiego i mazowieckiego. W sposób powyższy zaznacza się jego charakter mieszany. Ścisłe nawiązywanie się jedynie do typu nordycznego stanowi charakterystyczny rys naszych narzeczy północno-zachodnich. Oczywiście na tych terytorjach występują i inne elementy rasowe. Tworzą one tam jednak tylko drugorzędne przymieszki, gdy natomiast narzecza mazowieckie i małopolskie, stanowiące przypuszczalnie strefę ekspansji polszczyzny, uderzają swym bardzo różnorodnym składem antropologicznym ludności.

Skażenia ogólnej prawidłowości diagramu, powodowane przez mieszany charakter narzecza chełmińsko-mazowieckiego, wyjaśniają nam przyczynę skażeń diagramu, wykazywanych przez narzecze centralne. W diagramie przedstawia się ono jako narzecze mieszane. Znamienne jest przytem, że wykazuje ono wielki współczynnik powinow-

wactwa z typem nordycznym, charakterystycznym składnikiem rasowym ludności wielkopolsko-kujawskiej, i bardzo duży z narzeczem małopolskim, oraz nieco mniejszy z mazurzeniem, a bardzo słaby natomiast z narzeczem wielkopolsko-kujawskim. Stan powyższy można interpretować jedynie w ten sposób, że elementy wielkopolsko-kujawskie, zachowane pod względem antropologicznym, pod względem językowym uległy Małopolanom. Ślad ich oddziaływania zaznacza się w oszlifowaniu językowem, charakterystycznym dla narzecza centralnego. Przewaga małopolskiego narzecza uzewnętrznia się natomiast w mazurzeniu, które ogarnęło już przeważną część tego terytorjum.

Już poprzednio zwróciliśmy uwagę na to, że zjawiska wiążące zespół małopolski z zespołem mazowieckim, to mazurzenie i typ presłowiański. Jeśli uwzględnimy ponadto, że pozostałe zjawiska fonetyczne na polskim obszarze językowym zachowują się zupełnie odmiennie od mazurzenia, gdyż nie wykazują nawiązań pomiędzy Małopolską i Mazowszem, to musi się nasunąć pytanie, czy przyczyna odrębnego stanowiska mazurzenia nie polega na tem, że to zjawisko fonetyczne jest uwarunkowane momentami fizjologicznymi, stanowiącymi przejaw różnic rasowych. Można się przecież liczyć z tem, że mazurzenie jest spowodowane odmienną budową organów głosowych u typu presłowiańskiego. Gdyby tak było istotnie, to rozpowszechnianie się mazurzenia byłoby przejawem przystosowywania się wymowy do właściwości fizjologicznych ludności mówiącej danem narzeczem.

Nawiązanie mazurzenia do właściwości typu presłowiańskiego tłumaczyłoby nam dotychczas należycie jeszcze nieuzasadnione twierdzenie J. Baudouina de Courtenay o łączności t. zw. mazurzenia z podłożem fińskim. Nie zdołano dotąd mianowicie stwierdzić śladów fińszczyzny na naszym terytorjum mazurzącem. Ścisłejsze nawiązanie się t. zw. mazurzenia do Małopolski czyni wyjaśnianie mazurzenia przy pomocy fińskich elementów językowych jeszcze mniej prawdopodobnem. Ponieważ jednak typ presłowiański stanowi również bardzo poważny składnik rasowy ludności fińskiej, oraz mieszkańców terytorjów niegdys fińskich, a obecnie już zeslawizowanych na wschodzie, przeto przyjmując, że przyczyna t. zw. mazurzenia tkwi we właściwościach fizjologicznych typu presłowiańskiego, łatwo zrozumiemy, dlaczego t. zw. mazurzenie jest właściwością poniekąd wspólną terytorjom Małopolski i Mazowsza z zeslawizowanymi obszarami, niegdys fińskimi, w Rosji. Wspólność ta była, jak wiadomo, punktem wyjścia dla hipotezy J. Baudouina de Courtenay o związku mazurzenia z podkładem językowym fińskim.

Jeśli mazurzenie stanowi przejaw przystosowania wymowy do właściwości fizjologicznych ludności, to w takim razie staje się rzeczą

zrozumiałą rozszerzenie się t. zw. mazurzenia na terytorjach o znacznej przymieszce typu presłowiańskiego, jak na przykład na Mazowszu, oraz osiągnięcie przez nie przewagi na terytorjum centralnem, które posiada bodaj jeszcze większą przymieszkę tego typu.

Zupełnie analogicznie można również tłumaczyć fakt podnoszony przez przeciwników wielkopolskiej genezy polskiego języka literackiego. Zwracają oni uwagę na to, że w dokumentach pisanych na terytorjum małopolskiem ślady mazurzenia występują dopiero w okresie późniejszym, gdy pierwotnie ich niema. Ta różnica chronologiczna na tle podniesionych powyżej faktów (przy wybitnej roli typu presłowiańskiego na obszarze małopolskim) tłumaczy się łatwo stopniowem wnikaniem małopolskich elementów tubyleczych (typu β) do środowiska wielkopolskich zdobywców, stanowiących w Krakowie warstwę panującą. Warstwa ta musiała pierwotnie przez dłuższy czas zachowywać swoje dawne narzecze, które stopniowo dopiero ulegało ewolucji analogicznej do narzecza centralnego. Oczywiście proces ten nie ogarnął równomiernie całej tej warstwy panującej, jak widać z tego, że mazurzenie nie zwyciężyło w języku dokumentów.

Kończąc to krótkie ujęcie głównych wyników tej pierwszej próby nawiązania pomiędzy antropologją Polski a dialektologją, należy raz jeszcze podnieść istnienie bardzo ścisłej łączności pomiędzy zróżnicowaniem antropologicznem i dialektologicznem na naszym obszarze językowym.

Lwów 1927.

F. Lorentz.

Pomoranische Isoglossen.

Die folgenden Zeilen sollen nur einige rein tatsächliche Feststellungen der Grenzen gewisser sprachlicher Erscheinungen des Pomoranischen bringen, irgendwelche Versuche, die Grenzzüge zu erklären, werden nicht beabsichtigt. Angegeben sind die Grenzen nach Ortschaften und zwar möglichst genau, jedoch ist zu beachten, daß die Feststellungen aus den Jahren 1908—1912 stammen, also heute wohl nicht mehr ganz zutreffen.

1. Die Entwicklung des χ vor palatalen Vokalen.

In der Entwicklung des χ vor palatalen Vokalen zeigen sich starke dialektische Verschiedenheiten, indem teils Erweichung eintrat, teils unterblieb. Es sind folgende Einzelfälle zu bemerken:

a. Vor stammhaftem $i: \ddot{i}$ (urslav. y) ist nur im Slovinzischen erweicht: $\chi i \acute{c}e$ $\chi i \acute{t}r \ddot{i}$, sonst $\chi \acute{c}e$ $\chi i \acute{t}r \ddot{i}$. Die Grenzlinie fällt genau mit der Grenze des Slovinzischen zusammen, sie ist scharf und eine Schwankungszone ist nicht vorhanden.

b. Vor suffixalem i und \acute{e} — es kommen nur Formen der Adjektiva in Betracht — sind Formen mit Erweichung: $s \acute{e} \chi i$, $s \acute{e} \chi \acute{e}$, nur im Slovinzischen, im Glowitzer und Zezenower Dialekt vorhanden, aber nicht außerhalb, die Grenzlinie fällt also mit der Grenze dieser Dialekte zusammen. Die Grenze des Nichteintretens der Erweichung: $s \acute{e} \chi i$, $s \acute{e} \chi \acute{e}$, durchschneidet aber dies Dialektgebiet: in Klenzin, Zedlin, Großendorf, Warbelin, Zipkow, Vixow, Ruschütz und Zezenow kommen auch Formen dieser Art vor.

c. Vor dem beweglichen e fällt die Südgrenze der Formen mit Erweichung: $mar \chi \acute{e} v$, $\acute{v} i \chi \acute{e} r$, mit der Grenze zwischen Nord- und Südpomoranisch zusammen, nur Gloddau und Hedille liegen südlich von ihr. Die Nordgrenze der Formen ohne Erweichung: $mar \chi \acute{a} v$, $\acute{v} i \chi \acute{a} r$, liegt etwas weiter nördlich, sie zieht sich nördlich von Koliebken, Wittomin,

Völtzendorf, Steinfließ, Quaschin, Wertheim, Kolletzkau, Czernia, Bieschkowitz, Steinkrug, Schönwalderhütte, Groß und Klein Dennemörse, Wyschetzin, Kantrschin und südlich von Klein Katz, Bernorda, Birkenberg, Vitzlin, Groß Katz, Espenkrug, Dohnasberg, Bojahn, Gloddowken, Pinsk, Grabowitz, Schönwalde, Jägerberg, Glashütte, Heidekrug, Grünberg, Lepka, Barlomin.

d. Vor suffixalem *-i* fallen die Südgrenze der Formen mit Erweichung: *meži*, *m^uži*, und die Nordgrenze derer ohne Erweichung: *mexo*, *m^uxo*, mit den entsprechenden Grenzen vor beweglichem *e* zusammen, doch finden sich die Formen ohne Erweichung im Nordosten des Sprachgebiets innerhalb der Linie, welche südlich von Kußfeld, Rewa, Putzig, Darslub, Mechau, Gluschau, Karlekau, Kartoschin, Rauschendorf, Gnewin, Mersin, Chottschow, Sassin und nördlich von Heisternest, Mechlinken, Brück, Rutzau, Blansekow, Polzin, Brusdau, Leßman, Groß Dommatau, Schwetzin, Tillau, Klein Damerkow, Uhlingen verläuft. Die Formen mit Erweichung reichen nach Nordosten bis zu einer Linie, die nördlich von Heisternest, Putzig, Werblin, Klein Starsin, Reddischau, Parschkau, Klanin, Schwetzin, Karlekau, Kartoschim, Rauschendorf, Gnewin, Sterbenin, Wierschutzin, Odargau, Dembeck und südlich von Kußfeld, Gnesdau, Löbsch, Strellin, Miruschin, Sulitz, Sobiensitz, Nadolle, Prüssau, Lübkau, Zarnowitz zu ziehen ist.

2. Urslav. *sedmъ und *osmъ.

Das urslav. *sedmъ erscheint im Pomoranischen in den Formen *sětmə*, *sědmə*, *sětäm* und *sědäm*, urslav. *osmъ entsprechend als *uosmə* und *uosem*. Es handelt sich um satzphonetische Dubletten, ihre Verteilung ist folgende:

a. *sětmə* (*uosmə*) wird im Norden gesprochen. Die Südgrenze deckt sich zunächst mit der Südgrenze des Oxhöfter, Kielauer und Rhedaer Dialekts. Dann durchschneidet sie das Lesakische, so daß Pinsk, Bieschkowitz und Czernia eingeschlossen werden, und den Schönwalder Dialekt, von dem Steinkrug, Schönwalderhütte, Jellenschehütte mit Abbauten und Klein Dennemörse ausgeschlossen bleiben. Dann schneidet sie vom Lusin-Neustädter Dialekt Grünberg mit seinen Abbauten Lepka und Schäferlei, Wyschetzin und Kantrschin ab, und verläuft südlich der pommerschen Dialekte des Nordwestkaschubischen und des Slovinzischen, aber nördlich des Zezenower und Glowitzer Dialekts.

b. *sětäm* (*uosem*) wird nur im Slovinzischen, im Glowitzer und Zezenower Dialekt sowie in Vietzig, Speck und Babidoll gesprochen.

c. *sědmə* (*uosmə*) wird im mittleren Teile des Pomoranischen gesprochen. Die Nordgrenze fällt zunächst mit der Südgrenze von *sětmə* zusammen, sie wird gebildet durch die Südgrenze des Oxhöfter und

Kielauer Dialekts und durchschneidet dann den Rhedaer und den Lusin-Neustädter Dialekt, so daß Reschke, Pretoschin, Soßnowagora, Lusin südlich, und Sbichau, Soppieschin, Damerkau, Schwichow, Robbakau, Koslowski, Strobielin nördlich fallen. Die Südgrenze verläuft zunächst südlich Brösen, Brentau, Mattern, Bissau, Ramkau, Banin, Dombrowo, Gross Mischau, Malkau, Pieklo, Willanowo, Pomietschin, Lebnoerhütte, Neu Lebno, Zemblau, Lewinno, Starahutta, Nowahutta, Pottengowo, Wahlendorf und nördlich Nenkau, Klein Kelpin, Kokoschken, Czapeln, Pempau, Smolsin, Seefeld, Kable, Zalensee, Hoppen, Barwick, Kurmacya, Karwatin, Schoppe, Stonskowo, Mirchau, Kaminitzamühl, Schrödersfelde. Nach einer Unterbrechung durch deutsches Sprachgebiet schneidet sie dann vom Südwestkaschubischen die nordwestliche Ecke ab, so daß Zerrin, Reckower Brinken, Reckow, Woysk, Smolsin, Sobczyn, Kiedrau, Liepnitz, Heidemühl, Upilka und Oberchotzen ein- und Reckow Abbau Lubon, Rudnik, Sontoczno, Ossusnitza, Ossowo und Haberberg ausgeschlossen werden.

d. *sédäm* (*yosem*) ist die Form des südlichen Teils. Die Nordgrenze verläuft nördlich Steinfluss, Espenkrug, Groß und Klein Tuchom, Popowze, Kopponiewo, Romb, Lebnoer Ottalsin, Lebno, Gloddau, Smasin, Hedille, Waldeck, Klutschau, Linde, Wahlendorf und südlich Koliebken, Groß Katz, Dohnasberg, Quaschin, Wertheim, Warschnauerhütte, Kassarren, Kowalewo und der Südgrenze des Nordwestkaschubischen.

3. Suffixe *-isko* und *-išće*.

Die Suffixe *-isko*, pomor. *-isk^o* *-ask^o*, und *-išće*, pomor. *-išće* *-aşće*, sind in allen drei Verwendungsarten gleichwertig, z. B. *ϕognisk^o* *ϕognišće* «Herd», *top^oorask^o* *top^oorășće* «Stiel des Beils», *b^oćask^o* *b^oćaşće* «großer, unförmiger Schuh», die Verwendung des einen oder des andern Suffixes ist rein dialektisch und zwar haben die nördlichen Dialekte *-išće*, die südlichen *-isko*. Die Grenzlinien verlaufen im Einzelnen in folgender Weise:

a. Die Südgrenze des Suffixes *-išće* fällt im Osten zunächst mit der Grenze zwischen Nord- und Südpomoranisch zusammen, der sie von Zoppot bis südlich von Quaschin folgt. Dann durchschneidet sie den Köllner Dialekt und zwar liegen nördlich Kölln, Grasdorf und Bieschkowo, südlich Groß und Klein Tuchom, Warschnau, Rembisko, Jägerhof, Köllnerhütte, Lekno und Psale. Sie folgt dann der Südgrenze des Nordwestkaschubischen und damit des Nordpomoranischen, doch bleiben Gloddau und Hedille südlich.

b. Die Nordgrenze des Suffixes *-isko* folgt im Osten zunächst der Grenze zwischen dem Oxhöfter und Kielauer Dialekt einerseits und dem Ostkaschubischen andererseits, wobei jedoch das nordostkaschubische

Wittomin südlich bleibt. Dann durchschneidet sie den Rhedaer Dialekt so, daß Reschke südlich fällt, folgt der Grenze zwischen dem Nordostkaschubischen und dem Lusin-Neustädter Dialekt bis Worle, das nördlich bleibt, umschließt Gohra, läßt jedoch Seelau, Kamlau und Strebielin außerhalb, um nach Westen zu südlich der nordpommerschen Dialekte zu verlaufen.

Bei den Ableitungen von Stämmen auf *k* und *g* (nicht auf *χ*) sind diese vor dem Suffix *-isko* teils in *č ž*, teils in *c z* übergegangen, z. B. *biask^o bicask^o* «Peitschenstiel», *drožask^o drozask^o* «Feldweg». Die Verteilung von *č ž* und *c z* ist auch hier rein dialektisch, die nördlichen Dialekte haben *c z*, die südlichen *č ž*. Im Einzelnen liegen folgende Verhältnisse vor:

a. Die Südgrenze der Form *-cask^o -zask^o* setzt im Osten ein zwischen Kahlbude (nördlich) und Klein Bölkau, Prangenu und Ziegelei Babenthal (südlich), folgt der Ostgrenze des Pomoranischen bis südlich Schatarpi, geht dann nach Westen zwischen Schönfließ (nördlich) und Ober Schriedlau und Neukrug (südlich), und weiter nach Süden zwischen Neu Lipschin und Liniewken (östlich) und Lubahn und Sobonsch (westlich). Dann wendet sie sich nach Westen und verläuft zwischen Stawisken, Schönheide und Sanddorf (nördlich) und Neu Kischau, Golluhn und Zabroddi (südlich). Jetzt wendet sich die Grenze scharf nach Norden, verläuft zwischen Juschken, Rottenberg, Neu Klinsch, Neuhöfel östlich) und Funkelkau, Lissaken, Riebaken, Berent (westlich) und schlägt, wieder westliche Richtung ein, südlich von Kornen, Nakel, Polschen nördlich von Lubianen, Lubischewo, Squirawen, Czarndamerow, Libienz laufend. Endlich durchschneidet sie den Damsdorf-Briesener und den Borzyskower Dialekt, von denen sie die Ortschaften Reckow Abbau, Reckow, Woysk, Borzyskowo, Ostrowitt und Unter Ostrowitt ein-, alle übrigen aber ausschließt. Eine etwas größere Ausdehnung hat nur *rzisk^o*, dies wird noch in Ober Schriedlau, Neukrug, Neu Lipschin, Liniewken und Golluhn gesprochen.

b. Die Nordgrenze der Form *-čask^o -žask^o* deckt sich mit der Südgrenze der Form *-cask^o -zask^o* bis Schatarpi, das jedoch südlich bleibt und verläuft dann in westlicher Richtung zwischen Schönfließ, dem Grabauer Dialekt, Klobschin, Sikorschin nebst Althütte und Neuhütte, Skorschewo, Czenstkowo, Gostomie, Ogonken, Summin, Schülzen, Grabowo, Jamen im Norden und Ober Schriedlau, Neukrug, dem Berenter und Lippuscher Dialekt, Nakel, Parchau, Golzau und dem Südwestkaschubischen im Süden.

4. Die Endung des Gen. Sing. der fem. *ja*- Stämme.

Der Gen. Sing. der fem. *ja*- Stämme hat teils die Endung *-e*, teils *-i -ə*, z. B. *zeme zemi*, *gowne gownə*, und zwar haben ersteres die

nördlichen, letzteres die südlichen Dialekte. Im Einzelnen ist die Verbreitung folgende:

a. Die Endung *-e* hat das gesamte Nordpomoranische mit Ausnahme von Danziger und Putziger Heisternest, Warschenko, Cetschau, Popowze, Gloddau und Hedille.

b. Die Endung *-i -o* haben ausser dem gesamten Südpomoranischen die südlichen Dialekte des Nordpomoranischen bis zur Nordgrenze des Gohraer, Lusin-Neustädter, Rhedaer und Oxhöfter Dialekts, sowie der Schwarzau-Strelliner Dialekt, Ceynowa, Kußfeld, Putziger und Danziger Heisternest.

5. Die Endung des Dat.-Lok. Sing. der fem. *ja*- Stämme.

Die Endung des Dat.-Lok. Sing. der fem. *ja*- Stämme tritt auf als *-i* und als *-i -o*, z. B. *zemī zemī, uovci uovco*, ersteres in den nördlichen, letzteres in den südlichen Dialekten. Im Einzelnen liegen folgende Verhältnisse vor:

a. Die Südgrenze der Endung *-i* beginnt im Osten südlich des Oxhöfter Dialekts nördlich von Klein Katz, Koliebken und Steinfließ, dann folgt sie bis nördlich Pomietschiner Ottalsin der Grenze des Nord- und Südpomoranischen. Von hier an durchschneidet sie das Westkaschubische: nördlich bleiben Lebnoer Ottalsin, Lebnoerhütte, Wiesenthal, Borrowo, Bendargau, Lewinno, Starahutta, Nowahutta, Bontscherhütte, Boor, Miechutschin, Oberhof, Lindendorf, Welk, Kujatti, Tuchlin, Rembinitza, Lehmanni, Althütte, Neuhütte, südlich Karwatin, Schwanauerhütte, Wilhelmshuld, Stonskowo, Nieder Mirchau, Mirchau, Bontsch, Zeschin, Röskau, Zajezora, Borschestowo, Langbusch, Nußdorf, Neu Lossinitz, Eufrosinenhof, Podjaß, Borreck, Borrowilaß, wo jetzt deutsches Sprachgebiet beginnt.

b. Die Nordgrenze der Endung *-i -o* fällt anfangs mit der Südgrenze der Endung *-i* zusammen, jedoch bleibt ausser Klein Katz, Koliebken und Steinfließ auch Wittomin südlich. Dann durchschneidet sie den Quaschiner, Köllner und Schönwalder Dialekt, wobei Espenkrug, Dohnasberg, Wertheim, Kölln, Jägerhof, Köllnerhütte, Steinkrug, Schönwalderhütte, Groß und Klein Dennemörse nördlich und Quaschin, Groß und Klein Tuchom, Warschnau, Rembisko, Jägersburg, Lekno, Jellenschehütte südlich bleiben. Zuletzt folgt sie der Südgrenze des Lusin-Neustädter Dialekts, Gloddau und Hedille fallen dabei südlich.

6. Der Instr. von *dva*.

Als Instr. von *dva* werden — außer zahlreichen, aber nur vereinzelt auftretenden Formen, s. Gesch. d. pom. Sprache 162 — gebraucht *dvema, dv'uma, dvoḡma* und *dvūma*. Ihre Verteilung ist folgende:

a. *dvéma* ist vor allem die Form der nördlichen Dialekte, seine Südgrenze verläuft südlich der Ortschaften Oxhöft, Kossakau, Bresin, Schmollin, Celbau, Brusdau, Brusdau Abbau, Lehmfeld, Groß und Klein Piasnitz, Tillau, Klein Damerkow, und nördlich von Gdingen, Oblusch, Pogorsch, Eichenberg, Kasimir, Polchau, Klein und Groß Schlatau sowie des Lusin-Neustädter Dialekts. Außerdem haben *dvéma* zwei kleine Bezirke im Lesno-Bruß-Wieller Dialekt, der erste besteht aus den Ortschaften Menschikal, Struga, Pokrzywno, Gildon, Olschinni, Czarniß, Kienitz, Kossabude, der zweite aus Borsk und Weitsee.

b. *dv^uma* ist die gebräuchlichste Form, sie fehlt nur im Nordwesten und Südosten. Ihre Nordwestgrenze ist die Grenze des Ossekener Dialekts mit dem Zarnowitzer und dem Gnewin-Sauliner, ihre Südostgrenze läßt nur Klein Bölkau, Prangenu, Ziegelei Babenthal, Miedzno, Klonia und Klonn nach außerhalb fallen.

c. *dvqma* ist die Form des Südostens. Die nordwestliche Grenzlinie läßt im Südosten Klein Bölkau, Prangenu, Ziegelei Babenthal, Schönfließ, Ober Schriedlau, Liniewken, Poldersee, Stawisken, Neu Kischau, Golluhn, Sanddorf, Ostrow Wdzidzen, Row, Czarne, Königsdorf, Raduhn, Lesno, Kaszuba, Rolbick, Czapiewitz, Kossabude, Kienitz, Czarniß, Klonia, Klonn, im Nordwesten Kahlbude, Czapielken, Stoffershütte, Neukrug, Neu Lipschin, Lubahn, Groß Klinsch, Neu Podleß, Juschken, Schönheide, Piechowitz, Dzimianen, Glowczewitz, Klein Chelm, Czarnowo, Bruß, Zabno, Gildon, Parowa.

d. *dvima*, gesprochen *dvima*, ist eine dem Westkaschubischen eigentümliche Form. Sie kommt vor in dem Bezirke, der begrenzt wird durch die Ortschaften Linde, Wahlendorf, Schrödersfelde, Wilhelminenthal, Wildbergshof, Lehmanni, Gowidlino, Sierakowitzerhütte, Welk, Lindendorf, Langbusch, Borschestowo, Lonsk, Bontscherhütte, Olschewoblotto, Nowahutta, Starahutta, Stonskowo, Miloschewo, Grünhof, Linde. Außerhalb der Grenzlinie bleiben Klutschau, Neuhütte, Althütte, Borrowilaß, Borreck, Rembinitza, Tudlin, Kujatti, Nußdorf, Mettkau, Zajezora, Mieczschin, Boor, Mirchau, Glusino, Bendargau, Lewinno, Strepsch.

Mieczysław Małecki.

Spiskie -x.

«Małopolskie -x» tj. przejście $-x \Rightarrow -k$ lub $-x \Rightarrow -f$ doczekało się już monograficznego opracowania. Autor monografii, prof. K. Nitsch, zwraca uwagę, że ze względu na «brak wiadomości o znacznej części Spiżu»¹⁾ nie może wykreślić dokładnych granic przejścia $-x \Rightarrow -f$ na tym obszarze. Rozporządzając, z okazji swych studjów nad dialektami Orawy, Spisza i Podhala, dosyć dużym materiałem, pragnę w niniejszym artykule: 1) podać dokładny przebieg izofony $-x \Rightarrow -f$, 2) zastanowić się nad możliwością oznaczenia czasu tej zmiany fonetycznej, 3) rozpatrzyć możliwość cofnięcia się granicy przejścia $-x \Rightarrow -f$ w gwarze kilku wsi spiskich.

Najdokładniejsze wiadomości mieliśmy o przebiegu izofony $-x \Rightarrow -f$ na obszarze Podhala: zaczynam od tego obszaru, aby i te drobne wątpliwości czy niedokładności najpierw usunąć. Przejście $-x \Rightarrow -f$ mają wsie, leżące nad Dunajcem od Nowego Targu aż po Łąkcicę koło Krościenka. Poczynając od Niwy w dół Dunajca wymowę tę mają następujące małopolskie miejscowości: Niwa, Nowy Targ, Waksmund, Ostrowsko, Łopuszna, Harkłowa, Knurów, Dębno, Szlembarg, Huba, Maniowy, Czorsztyń, Sromowce Wyżnie i Niżnie, Krościenko i Łąkcica. Ponadto zaś wsie, leżące po jednej i drugiej stronie obniżenia między Gorcami i Pieninami, a mianowicie: Kluszkowce, Mizerna, Krośnica, Hałuszowa, Grywałd i Tylka, oraz leżące na południowy wschód od Krościenka Szczawnice (Niżnia i Wyżnia). Łąkcica leży przy granicy przejścia $-x \Rightarrow -f$ i $-x \Rightarrow -k$. Granica ta, wijąc się od Niwy wzdłuż grzbietu Gorców, przechodzi między Kłodnem (ad Tylmanowa) a Łąkcicą Dunajec i biegnie przez pasmo Beskidu Sandeckiego aż po Piwniczną;

¹⁾ Monografie polskich cech gwarowych. Nr. 2. Małopolskie *ch.* Kraków, Akademia Umiejętności, 1916, str. 24.

objąwszy to miasteczko oraz spiskie wsie: Mniszek¹⁾, Kacze i Pilchów, jest identyczna w dalszym ciągu z granicą zasięgu polskiej ludności na Spiszu! Przejście $-x \Rightarrow -f$ obejmuje więc nietylko zwarty obszar polskiego (językowo) Spisza, ale nawet wsi leżące nieco na uboczu od tego zwartego obszaru, jak Jurskie, Krzyżową Wieś i Mały Sławków. Na 48 polskich²⁾ gmin Spisza tylko 5 ma przejście $-x \Rightarrow -k$, reszta zaś (43) zna jedynie przejście $-x \Rightarrow -f$. Przejście $-x \Rightarrow -k$ mają następujące spiskie wsie: Żdziar (Zâr), Jaworzyna, Jurgów, Rzepiska i Czarna Góra, leżące nad granicą Podhala i Spisza. Z tych pięciu zaś wsi przynajmniej w czterech (jak to niżej postaram się wykazać) była niegdyś wymowa $-x \Rightarrow -f$, ale później się cofnęła przed podhalańską wymową $-x \Rightarrow -k$. Inne wsie na północ od Czarnej Góry, mimo położenia na granicy Podhala i Spisza, mają tak, jak na całym Spiszu, przejście $-x \Rightarrow -f$. Są to wsie: Trybsz, Nowa Biała i Krempachy.

W obrębie wyżej wyznaczonych granic przejście $-x \Rightarrow -f$ następuje na końcu wyrazu w każdej pozycji, tj. tak w końcówkach: *na nogaf*, *po lasaf*, *tyf*, *dobryf*, ewentualnie *bylef*, *byf* i t. d., jak też i w wyrazach odosobnionych, kończących się w języku literackim na *x*, a więc *daf*, *grof*, *laf*, *cybuf*, *tańcuf*. Podobnie też w grupach spółgłoskowych *xc-* i *xć-* *x-* przechodzi stale na *f-*, więc $\Rightarrow fc-$ i $fć-$, i tak mamy stale tak na Spiszu, jak i w pasie naddunajeckim np. *jà fcem* lub *jà fce* oraz *fćć*. Również *kt-* \Rightarrow *ft-*. np. stale *fto*. Jedynie w grupie spółgłoskowej przy dwóch szczelinowych *x-* najczęściej przechodzi na *k-*, znacznie rzadziej utrzymuje się lub zupełnie ginie. I tak prawie na całym Spiszu typ *kfila* 'pogoda' obok bardzo rzadkiego *xfila* (Krzyżowa Wieś). Ale najczęściej *fata*, rzadsze *kfata* (Sromowce, Szwabry, Lendak)³⁾.

Prócz omówionego wyżej obszaru, gdzie $-x \Rightarrow -f$ przechodzi na końcu wyrazu w każdej pozycji, leży przy zachodniej granicy tej izofony pas wsi, w których mamy przejście $-x \Rightarrow -k$ jedynie w końcówkach, $-x \Rightarrow -f$ zaś w wyrazach odosobnionych. Mamy więc tam: *na tyk gurak*, *po vysokik bryskak*, ewent. *bytek* i *byk*, ale *daf*, *grof*, *kof*, *laf*, *cybuf*, *kozuf*, *tańcuf*. Tutaj należą: Jurgów, Rzepiska, Czarna Góra, Brzegi, Gronków, Ludźmierz, Długopole, Dział i Morawczyna. Czasem znów przejście $-x \Rightarrow -f$ występuje tylko w niektórych wyrazach. I tak w Maruszyńcu zanotowałem *kof* i *daf* obok *lak* i *kozuk* u tego

1) S. Czambel mylnie zalicza polski Mniszek do wsi ruskich. Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turč. Sv. Martin, 1906, str. 78.

2) Można tu jeszcze zaliczyć ruską Osturnię, mającą również $-x \Rightarrow -f$.

3) O zachowaniu się *x-* w innej grupie dwóch szczelinowych brak mi dostatecznych wiadomości. I tak mam zanotowany *křân* tylko w St. Lubowni, Krygu i Relowie.

samego osobnika; podobnie na Łosiówkach (na granicy Zakopanego i Poronina) *daf*, a nawet *s Cef* 'z Czech', ale *lak* i *kozuk*. Kryński¹⁾ podaje dla Zakopanego tylko *dak*, *duk*, *cebuk*. Ponieważ na występowanie *-f* jedynie w wyrazach odosobnionych (obok *-k* w końcówkach) zwróciłem dosyć późno uwagę, dlatego nie mogę podać dokładniejszych granic tego zjawiska. W każdym razie nie sięga ono zbyt daleko na zachód i północ, gdyż tak w Cichem, Chochołowie i Witowie, jak też Rdzawce, Ponicach i Chabówce przejście $\chi \Rightarrow k$ następuje na końcu wyrazu w każdej pozycji: *na nogak*, *tyk dobryk*, *dak*, *duk*, *grok*, *gryk*, *cybuk*, *kozuk*, *tańcuk*.

Przejście $-\chi \Rightarrow -f$ w wyrazach takich, jak *daf*, *laf*, *kozuf* i t. d., ale *na tyk gurak* i t. d. zaliczyćby można do zakresu zapożyczeń wyrazowych²⁾. Narzuca się jednak przypuszczenie, że właśnie jako cecha wyrazów odosobnionych może to być ślad dawniejszej takiej wymowy końcowego $-\chi$ w każdej pozycji. Łatwiej mogło się ogólnie przyjąć z okolicy *-k* jako cecha kilku końcówek (gen. i loc. pl., 1. os. czasu przeszłego, trybu warunkowego) niż *-f* w całym szeregu odosobnionych wyrazów, w których nie było coś znaczącą końcówką, ale częścią tematu. Chociaż brak dokładnych wiadomości o rozprzestrzenieniu tego zjawiska nie pozwala narazie kwestji tej stanowczo rozstrzygnąć, to jednak omówiony poniżej «jurgowski» typ *v lasuk* zdaje się przemawiać za drugą z tych możliwości³⁾.

Przebieg izofony $-\chi \Rightarrow -f$ wskazuje wyraźnie, iż to zjawisko fonetyczne jest wybitną cechą spiską. Fakt występowania przejścia $-\chi \Rightarrow -f$ w podhalańskim pasie naddunajeckim nie może świadczyć przeciwko spiskiemu pochodzeniu omawianego zjawiska, gdyż wobec silnej w wieku XIV ekspansji spiskiej należy przyjąć i na tym obszarze wybitną rolę spiskiego elementu osadniczego. Dlatego staram się podkreślić spiski charakter przejścia $-\chi \Rightarrow -f$, ponieważ sądzę, że w ten sposób będziemy mogli uzyskać pewne dane chronologiczne. Będziemy się tu musieli uciec do pomocy historii osadnictwa na Spiszu, które na szczęście jest znane nawet dosyć szczegółowo⁴⁾. Wystarczy pewny fakt, że polskie osadnictwo na Spiszu wywodzi się z Małopolski z okolic Sącza i że

¹⁾ Gwara zakopańska. Rozprawy Akad. Umiej. X (1884) 211.

²⁾ Ważnym jest tu też wpływ «miasta» (N. Targu), mającego $-\chi \Rightarrow -f$.

³⁾ Nie mam przykładów na zachowanie się $-\chi$ w gen. pl. niektórych żeńskich rzeczowników, jak *blach*, *cuh*. Zanotowane jednak na tym obszarze *voduf*, *izbuf*, *muxuf* (Długopole), *buduf* (Morawczyna) kazały wątpić, czy wogóle utrzymały się tu takie formy, nierozszerzone przez *-uf* (*-ów*).

⁴⁾ St. Zachorowski: Węgierskie i polskie osadnictwo Spiża do połowy XIV w. Rozprawy Akad. Um. LII (1909) 252, oraz Wł. Semkowicz: Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym. Pamiętnik Tow. Tatrzań. 1919—20.

skolonizowany przez Polskę obszar przez długi czas do Ziemi Sądeckiej zaliczano. Ponieważ zaś w okolicy Sącza, nawet dosyć szeroko pojętej, nie mamy przejścia $-x \Rightarrow -f$ lecz $-x \Rightarrow -k$, więc narzuca się przypuszczenie, że: 1) w czasie, kiedy polscy osadnicy wyruszyli na Spisz, nieznanne jeszcze było przejście $-x \Rightarrow -k$, lecz musiało się jeszcze $-x$ wymawiać, 2) dopiero po zajęciu przez polskich kolonistów Spisza rozwinęło się tu samodzielnie $-x \Rightarrow -f$ w przeciwieństwie do całej Małopolski, gdzie przeszło znów $-x \Rightarrow -k$. Pierwsze polskie osady na Spiszu (Lubowła, Gniazdy) istnieją już w XIII wieku. Mniej więcej zatem do tego czasu utrzymywała się wymowa $-x$. To jest dosyć — jak mi się zdaje — pewny, chociaż nie bardzo sprecyzowany, *terminus a quo* przejścia $-x \Rightarrow -f$ i $-x \Rightarrow -k$. Trudniej jest oznaczyć *terminus ad quem* tego spiskiego zjawiska, tj. kiedy przypuszczalnie proces przejścia $-x \Rightarrow -f$ mógł już być ukończonym. Najprawdopodobniej nastąpiło to przed przyłączeniem 13-u miast spiskich do Polski (1412 r.), kiedy to granica polityczna przecięła i polską językowo część Spisza na dwie części. Łatwiej bowiem przypuścić, że wymowę $-x \Rightarrow -f$ przynieśli koloniści ze sobą, zajmując północne stoki Magury, dorzecze Białki i pas naddunajecki (wszystko przeważnie w XIV w.¹⁾), aniżeli, że przejście $-x \Rightarrow -f$ objęło później magurską część Spisza (polską językowo, a nigdy do Polski nie należącą²⁾), kiedy granica polityczna oddzieliła ją na długie wieki od reszty osadnictwa polskiego na Spiszu.

Podobną metodę większego prawdopodobieństwa możemy zastosować, chociaż z mniejszą dokładnością, i przy oznaczeniu czasu przejścia $-x \Rightarrow -k$. Ponieważ $-x \Rightarrow -k$ obejmuje całą Orawę, więc prawdopodobniejszą jest hipoteza, że osadnicy przynieśli już tę cechę z kraju macierzystego, tj. z Żywiecczyny, aniżeli, że dopiero po zajęciu przez nich Orawy, oddzielonej od Żywiecczyny wysokim pasmem Beskidu, przejście $-x \Rightarrow -k$ później od nich z Małopolski dotarło. Kolonizacja Orawy przypada na wiek XVI³⁾. Przed tym terminem miałyby się odbyć i proces przejścia $-x \Rightarrow -k$. O ile przy spiskim $-x$ mogliśmy dosyć łatwo

¹⁾ Por. Zachorowski j. w. str. 275.

²⁾ W roku 1412 Polska dostała w zastaw przeważnie tylko miasta, ale nie czysto polskie t. zw. Zamagurze, które może należało do Polski, ale jeszcze przed kolonizacją tego obszaru. Do reszty osadnictwa polskiego na Spiszu zaliczam obok dwóch miast (Lubownia, Gniazdy) także szereg wsi, które po r. 1412 już to razem z miastami Polsce przypadły, już to przez sam fakt przyłączenia 13-u miast straciły łączność z t. zw. zamagurską częścią polskiego (językowo) Spisza. Do wsi tych należą: Krzyżowa Wieś, Jurskie, Nowa Lubownia, Kołaczków, Mniszek, Pilchów, Kacze, a prawdopodobnie też i Ruźbachy Górne i Dolne oraz Toporzec.

³⁾ Wiadomość tę zawdzięczam ustnej informacji prof. Semkowicza.

i pewnie oznaczyć czas przejścia $-\chi \Rightarrow -f$, to przy próbie oznaczenia czasu przejścia $-\chi \Rightarrow -k$ napotykamy na znaczniejsze trudności. Poprzestaję więc narazie na tej próbie chronologii omawianego procesu fonetycznego i przechodzę z kolei do ostatniego punktu mych uwag, tj. do możliwości innego dawniejszego przebiegu izofony $-\chi \Rightarrow -f$ w gwarze kilku wsi spiskich (a może i podhalańskich).

Należą tu: Czarna Góra, Jaworzyna, Jurgów i Rzepiska, a więc, z wyjątkiem Żdziaru, wszystkie wsie mające w przeciwstawieniu do całego Spisza przejście $-\chi \Rightarrow -k$. Przedmiotem mych uwag będą przede wszystkim rzeczownikowe końcówki dopełniacza i miejscownika l. mnogiej. Zaczniemy od dosyć jasnej genetycznie końcówki dop. l. mn. na $-ik$, $-yk$ zam. ogólnie pol. $-i$, $-y$, np. *gaćik*, *lużik*, *perśik*, *tyżnik*, *zouńeřik* i t. d. Ta jurgowska¹⁾ końcówka nie jest odosobniona, gdyż możemy się z nią spotkać nie tylko na Podhalu, ale i południowym Śląsku. Ukazała się ona — jak na to wskazał prof. Nitsch²⁾ — pod wpływem końcówki zaimkowej $-ik$, $-yk$ względnie $-i\chi$, $-y\chi$. Niemalą też rolę odegrały zapewne przytem przymiotnikowe rzeczowniki, gdyż na wzór *leśnyk*, *znotyk*, *kośćelnyk* i t. p. można było tem łatwiej przenieść końcówkę $-k$ i do innych rzeczowników. Znamiennem jest też, że końcówka $-ik$, $-yk$ wzgl. $-i\chi$, $-y\chi$ występuje na tym obszarze, gdzie jest jeszcze żywotny dawny aoryst w l. os. l. poj. (typ *robitek*, $-e\chi$), gdzie często można usłyszeć np. *lużik vižãu*, *gaćik ñe praua* i t. p. Możliwe więc, że istnienie form aorystu na $-k$ przyczyniło się też do wprowadzenia końcówki $-k$ w tych rzeczownikach. Każda zmiana językowa jest zjawiskiem bardzo skomplikowanym i trudno nieraz wyróżnić w takim splocie różnych czynników przyczynę decydującą. Jak widzieliśmy, fakt występowania końcówki $-ik$, $-yk$ (literackiego $-i$, $-y$) nie jest wyłączną właściwością gwary jurgowskiej, ale jedynie charakterystyczną jest tu konsekwencja w przeprowadzeniu tej końcówki. Ustalenie się tej końcówki w gwarze jurgowskiej stoi w ścisłej zależności od wytworzenia się tu silnej kategorii rzeczowników z końcówką $-uk$ w dop., a częściowo i miejsc. l. mn. Nic więc dziwnego, że liczne rzeczowniki z końcówką $-uk$ wzmocniły wpływ zaimkowej genetycznie końcówki $-k$ w typie *zouńeřik* i tendencję, istniejącą na obszarze Podhala i południowego Śląska³⁾, zamieniły w gwarze jurgowskiej na stałą zasadę.

Dosyć niejasnym jest natomiast samo pochodzenie końcówki $-uk$ w dop. i miejsc. l. mn. Moglibyśmy ukazać się tej końcówki w dop.,

¹⁾ Wymienione wyżej cztery wsie spiskie obejmują dla krótkości nazwą «gwara jurgowska», a występujące tam formy nazywam «jurgowskiemi».

²⁾ Dialekty języka polskiego, str. 470—1.

³⁾ Na obszarze przejścia $-\chi \Rightarrow -f$ mam notowane formy dop. l. mn. na $-i$, $-y$. Form w rodzaju **lużif* nie udało mi się zanotować.

jak również często występujące przy rzeczownikach męskich zlanie się miejsc. z dop. l. mn. tłumaczyć wpływem końcówek zaimkowych, a mianowicie, że wskutek połączeń takich jak: *tyk dobryk panuf* i *f tyk dobryk panak*, zaimkowa końcówka *-k* dostała się najpierw do dop. (*panuf* \Rightarrow *panuk*), a wskutek identycznych form zaimkowych tak dop. jak i miejsc. oraz częściowego podobieństwa końcówek rzeczownikowych tych dwóch przypadków (*-uk*, *-ak*) nastąpiło zlanie się ich w formie dopełniacza. Tłumaczenie to byłoby dosyć przekonujące, gdyby nie to, że końcówka *-uk* występuje tylko w gwarze jurgowskiej, a gdzieindziej zupełnie nie jest znana. Fakt ten każe nam szukać innego sposobu tłumaczenia, wypływającego raczej z położenia gwary jurgowskiej przy granicy przejścia $-\chi \Rightarrow -k$ i $-\chi \Rightarrow -f$.

Na tłumaczenie, biorące pod uwagę położenie geograficzne gwary jurgowskiej, naprowadziło mnie to, że zlanie się dop. i miejsc. l. mn. występuje nieraz na Spiszu, tj. na tym obszarze, gdzie wskutek zmiany fonetycznej ($-\chi \Rightarrow -f$) różnica między temi końcówkami jest bardzo mała: *tyf panuf* i *f tyf panaf* zlewa się w jedną formę dop. *tyf panuf*. Formy miejsc. l. mn. jak: *v zembuf*, *v lasuf*, *při panuf*, *v Břeguf*, *v Łapsuf* i t. d. notowałem w różnych miejscach Spisza. Jeżeli więc teraz zwrócimy uwagę na położenie graniczne gwary jurgowskiej ze względu na przejście $-\chi \Rightarrow -f$ i $-\chi \Rightarrow -k$ oraz na przejściowy charakter tego dialektu między typem spiskim a podhalańskim, to łatwo przychodzi na myśl, że i tu mogło być kiedyś przejście $-\chi \Rightarrow -f$, jak i na całym Spiszu, ale następnie cecha ta cofnęła się (oczywiście nie bez śladów) przed podhalańskim przejściem $-\chi \Rightarrow -k$. Na miejscu więc dawnych spiskich form z *-f* zaczęły się ukazywać formy podhalańskie z *-k*. Wskutek zatraty poczucia etymologicznego tego *-f* ($\Leftarrow -\chi$ czy $-v$ właśc. *-f*) ukazały się formy z *-k* nie tylko takie, jak: *f tyk gurak*, *bytek*, *byk* \Leftarrow *f tyf guraf*, *bytef*, *byf*, lecz też: *panuk*, *lasuk* \Leftarrow *panuf*, *lasuf*. Kiedy zaś powstały formy dop. *tyk dobryk panuk* i miejsc. *f tyk dobryk panak*, nie dziwnego, że przy identyczności końcówek zaimkowych, a małej różnicy końcówek rzeczownikowych, nastąpiło zlanie się tych dwóch przypadków¹⁾, a właściwie zanik jednego z nich (miejsc.) na korzyść drugiego, silniejszego, bo bezsprzecznie częściej używanego, tj. dopełniacza. Identyczność tylko zaimkowych końcówek dop. i miejsc. jeszczeby nie wystarczała, bo np. przy rzeczownikach żeńskich, gdzie również końcówki zaimkowe w dop. i miejsc. są identyczne, ale rzeczownikowe zupełnie

¹⁾ O ile już wcześniej nie nastąpiło zlanie się dop. i miejsc. l. mn. (jak to dziś bywa na Spiszu) jeszcze w czasie wymowy $-\chi$ jako $-f$. Po cofnięciu się wymowy $-\chi \Rightarrow -f$ przed $-\chi \Rightarrow -k$ wspólna końcówka dop. i miejsc. l. mn. *panuf* przeszła na *panuk*.

różne, zlanie się tych przypadków nie nastąpiło: *tyk dobryk báb* ale *f tyk dobryk babak*.

Końcówka dop. *-uk* \Leftarrow *-uf* występuje stale w gwarze jurgowskiej nawet w tych wypadkach, gdzie jest ona wtórna. Stąd więc mamy nietylko formy *lasuk, satasuk, zbujúikuk, synuk, chłopakuk, rokuk, domuk, gřibuk, tovařisuk, cyganuk*, ale i *polanuk, buduk, muzuk, třuk, štýruk* i t. d. W miejsc. występuje końcówka *-uk* tylko przy rzeczownikach męskich, mających *-uk* także w dop.: *v lasuk, při synuk, v domuk, f křakuk*, ale *po gurak, f χustkak, po polak*. Tylko wyjątkowo *-ak*, obok *-uk*, utrzymuje się i w miejsc. rzeczowników męskich: *po břyskak || břyskuk, v lasak || lasuk*.

Przejsiowy charakter gwary jurgowskiej usprawiedliwia podany wyżej sposób wytlumaczenia końcówki *-uk*, której przyczyną było posunięcie się wymowy $-\chi \Rightarrow -k$ na obszar, który miał przedtem $-\chi \Rightarrow -f$. Dialekt podhalański nietylko w ten sposób wpływ swój tutaj uwidocznił. I tak Rzepiska, bardziej oddalone od Podhala, niż Jurgów, mają mimo to jedną z wybitnych cech podhalańskich, a mianowicie t. zw. archaizm, t. j. wymowę *si, zi, ci, ži, ři*, gdy tymczasem Jurgów i Czarna Góra, chociaż leżą przy samej granicy Podhala, mają zgodnie z większą częścią Spisza wymowę *sy, zy, cy, žy, řzi*. Widocznie więc ludność Rzepisk przywędrowała z Podhala, a Jurgów i Czarna Góra, wystawione w ten sposób z dwóch stron na działanie dialektu podhalańskiego, a nadto bdcięte niemal od reszty Spisza przez położenie geograficzne, tembardziej musiały i muszą ulegać ciągle wpływowi ludzi, mówiących *cysto po polsku*.

Na obszarze też gwary jurgowskiej formy takie, jak *daf, laf, grof, kof, cybuf, kozuf, tańcuf*, możemy zupełnie słusznie uważać za ślad dawniejszej takiej wymowy końcowego $-\chi$ w każdej pozycji. Ponieważ zaś nie mamy powodu inaczej tłumaczyć występowania *-f* w wyrazach odosobnionych obok *-k* w końcówkach na wspomnianym wyżej pasie podhalańskim (Morawczyzna — Gronków — Brzegi), wobec tego i tutaj trzeba przyjąć jako dawniejsze przejście $-\chi \Rightarrow -f$, które później ustąpiło przed $-\chi \Rightarrow -k$.

Kazimierz Nitsch.

Z historii narzecza małopolskiego ¹⁾).

Językoznawcy żywemu a głębokiemu, odczuwającemu radość przy rozpatrywaniu szczegółów językowych, ale zawsze rozumiejącemu, że w pozornym ich chaosie, także w gwarowym, niewątpliwie zawsze istnieje przyczyna takiego a nie innego ich układu, cóż mogę lepszego ofiarować, jak nie próbę wytłumaczenia największej chyba na polu polskiej dialektologii zawilosci, jaką jest dialekt małopolski.

W pracach swych zwracałem już uwagę, że wewnętrzny układ innych głównych polskich dialektów naogół jasno się tłumaczy. — Wielkopolska ma wyraźne jądro centralne, różnemi właściwościami łączące się to z północą, to z zachodem, to z południem, a nawet z mniej dziś indywidualnym wschodem tej językowej dzielnicy. — Mazowsze wyraźnie się dzieli na pas Mazowsza starego, bliższego, bardzo mało zróżniczkowany od Płocka do Siędlec, i na dość jasne genetycznie Mazowsze nowsze, dalsze, na którego obszarze Kurpie są wyraźną kolonią z południa. Jednolitość starego Mazowsza wystąpi jeszcze silniej, gdy się zważy, że linje *a* (wymowa *y* równa *i*), *g* (końcowe *-g*, nie *-om*) i południowa granica przerywanych pionowych kresek (wymowa *ę* jak *a*) mojej mapy ogłoszonej z r. 1923 — na którą się w całym niniejszym artykule wciąż powołuję i którą w szczegółach uściślam i poprawiam — według wszelkiego prawdopodobieństwa biegły pierwotnie razem z północnem odgałęzieniem linii *h* (typ *jat-em*) i z linią *j* (*śv- ⇒ śf-*) w jej przebiegu na lewym brzegu Wisły; pograniczny charakter mazowiecko-małopolski tego pasa, od Rawy przez Radom po Puławy, w dalszym ciągu wyraźnie nam wystąpi. — Śląsk, językowo o wiele mniej samodzielny, ma izoglosy dwojakie: jedne oznaczają związki jego pd.-za-

¹⁾ Literatury uwzględnionej w akademickiej Gramatyce języka polskiego z r. 1923 już tu nie powtarzam.

chodniej części z dialektami morawskimi, drugie całym pękiem dzielą go na pd.-wschodni, bliższy Małopolsce, i pn.-zachodni, bliższy Wielkopolsce (por. mapę w MPKJ IV). — Nawet Kaszuby, mimo niezwyklej obfitości najrozmaitszych cech drugorzędnych, w zasadzie wyraźny mają wewnętrzny rysunek. — Jedyne tylko małopolski układ izoglos wszelkiego, zdawałoby się, pozbawiony jest uzasadnienia. Podział tego obszaru, podany przeze mnie w § 32 opracowania z r. 1923, jest podziałem kulawym, nieopartym mocno ani na ugrupowaniu pierwotnym, ani na późniejszych przesunięciach.

Otóż zdaje mi się, że mogę obecnie dać nić przewodnią do historycznego rozwikłania tej, oczywiście pozornej, gmatwaniny.

Przyjmuję więc przedewszystkiem, że pierwotnie cała Małopolska, t. j. województwa krakowskie i sandomierskie¹⁾, wymawiała *ę* jak *a*. Opieram się przytem na fakcie, że wymowa ta lub jej konsekwencje do dziś właściwe są wszystkim kresom pierwotnej Małopolski. I tak mamy *-a* na tej części zachodniej Małopolski, którą połączenie ze Śląskiem odcięło od udziału w dalszym rozwoju dialektu małopolskiego, t. j. w Bytomskim i wschodniej części Pszczyńskiego; że nie jest to późniejszy wpływ śląski, to widać nietylko ze szczątkowości tego właśnie zjawiska, występującego tylko w wygłosie, ale też z istnienia na tym pasie małopolskich: mazurzenia, *-k* \leftarrow *-χ*, *igly*; po «polskiej» stronie wymowę *ja bana* (= *będa*), *śęza* mają na zach. od Częstochowy nad Lizwartą Kamieńsk i Bór Zajański, bądźcobądź w granicach dawnego województwa krakowskiego. W *ę* przeszło dawne *a* w pasie ciągnącym się od Imielienia nad Przemszą, na pd. od Chrzanowa, przez Wadowice poza Limanową, a znów w postaci *ą* spotykamy je na pn. od Myślenic (Krzyszkowice, Borzęta), tuż na pd. od Bochni (Stary Wiśnicz), pod Brzeskiem (Porąbka Uszewska, Perła). Wymowa *ę* na pd. od Tarnowa i Pilzna nie jest dobrze znana — może to jest szerokie *ę* —, ale pamiętać trzeba, że Rusini, tak Łemki jak i Zamiszańcy, przejmowali tę polską głoskę stale jako *an* (*am...*)²⁾. Po przerwie zaczyna się to zasadnicze *a* zaraz na wsch. od Kolbuszowej i ciągnie się stąd przez Lubelskie aż do pd.-wschodniego Mazowsza, bądź w postaci *ą*, *ąN*, bądź jako *aN* lub *eN* powstałe hiperpoprawnie z *aN*. I tak *ą*, *ąN* jest — obok rzadziej, ale stale trafiających się przykładów typu *véksy*, *stót* — panującą formą na obszarze, którego południową granicą są między Kolbuszową a Sokołowem wsi Werynia, Przewrotne i Mazury, a który na pn.

¹⁾ Oczywiście i późniejsze lubelskie; że północ lubelskiego, jak i ziemia stężycka, należą językowo do Mazowsza, to tutaj obojętne, bo w nich *a* do dziś przetrwało.

²⁾ O tem świeżo I. Ziłyński w Pracach polonistycznych ofiarowanych J. Łosiowi (= Pr. Fil. XII, 1927) str. 375 nn.

sięga przynajmniej po Krzątę¹⁾; na pn. od tej grupy w gwarze lasowskiej typ *réka*, *móka*, ale równorzędnie też wtórne zjawisko przejścia *aN* w *eN*, którego najbardziej zachodnim punktem są nad Wisłą Stale, najbardziej południowym nad Sanem Sarzyna: ku wschodowi zaś nad Sanem przy ujściu Tanwi mieszanina typów *zǫby* i *zeby*, *tǫn* i *penóve*; w Lubelskiem wzdłuż Wisły typ »normalny«, t. j. *zemby* lub *zymby*, mają w p. janowskim Janiszów, Seecyn, Zdziechowice, Gościeradów, Wierzbica, w puławskim Rybitwy, Wolica, Wólka, Kazimierz, ale dalej od niej mamy znów *a* lub jego ślady: w p. janowskim Potok obok *gǫsi* miewa *renkema*, Wolica *leńisuf*, *żćemi*, *za Modlibożćemi*, Batorz *prǫt*, *vǫgły*, *na kapusta* obok *uwezadto*, *fkreći se* i *lanǫs*, *z batam* obok *żżęcenny*, Łada *tǫdy*, *vǫcy*, *proša*, *moga* obok *żekovać* i *stǫpǫ* (= *stapa*), w p. lubelskim Zosinek, Pietrawin, Krzczonów *zǫby* i *żǫń*, Policzyzna *pšyńesa voda*, Żuków też *z grabema*, *z roǫema*, w p. puławskim nietylko Karolin i Piotrowice, ale nawet pod samemi Puławami leżące Rudy mają niezmacony typ *pǫta* i *żǫma*. Tu *a* przechodzi Wisłę: jest w Przewozie pod Kozienicami i w Rykach pod Grójcem, niema go w Ignacówce (p. kozienicki) i dokoła Rawy: Błogosław (p. grójecki), Ryłsk, Rosławowice, Żelechlin (p. rawski)²⁾; zaznaczyłem wyżej, że na bliższem Mazowszu granica ta jest już granicą cofniętą.

Pominawszy więc przerwę między Tarnowem i Kolbuszową, wymowa *a* otacza środek Małopolski od zachodu, południa i wschodu, niema jej tylko na pn.-zachodzie, gdzie właściwa Małopolska graniczyła z Sieradzkim i Łęczyckim. Wobec bardzo starej kulturalnej, a i dzisiaj mimo wszystko językowej jednolitości tej dzielnicy niepodobna przypuścić, by to był układ pierwotny. Co innego brak *a* na kresach później skolonizowanych, jak podgórze od Żywieczyzny aż po Spisz (z czem się może łączy i Cieszyńskie?) Tu, nie wchodząc w szczególne rozpatrywania, stwierdzić jednak należy silne analogje innych stron Polski: Mazowsze dalsze z Lubawszczyzną, ziemia Malborska, nawet północne Kociewie mają wymowę polegającą na *e*, ale od tak samo mówiącego środka Polski są ściśle oddzielone obszarami z wymową *a*. Godna też uwagi, że nad dolnym Sanem i w Lubelskiem wymowa *a* sięga tak daleko, jak mazurzenie, czyli do dawniejszej wschodniej granicy polsko-ruskiej.

¹⁾ Tę i inne wiadomości z obszaru na pn. od Rzeszowa i na wsch. od Kolbuszowej mam z magisterskiej pracy p. St. Pastuszeńkówny.

²⁾ W swoim zarysie dialektologii z r. 1923 (§ 9, A I 1) nie byłem pewny jednolitości lubelskiego obszaru z *a*, myliły mnie bowiem na pd.-zach. od Lublina leżące Kiełczowice i Wierzchowiska z typem »normalnym«. Ale ta normalność jest chyba drugorzędym rezultatem zaznaczanego już (§ 32, 3) dla tych okolic silnego wpływu języka kulturalnego.

Jakże więc wyjaśnić fakt, że omawiany tu środek Małopolski ma wymowę typu *ɛ*, i to, na ogromnie przeważającej części, z zaturą nosowości? Gdyby to było *e* szerokie, bliskie *a*, toby jeszcze można myśleć o powstaniu go z *ą*, że jednak to *e* nie jest nigdy szerokie, ale albo normalne (*reka*), albo nawet, zwłaszcza po palatalnych, mocno zwężone (*śfŷty*, rzadziej *ryka*), przeto spontaniczny rozwój nie jest do pomyslenia. Przypuścić tu więc trzeba przejście wymowy sąsiedniej, przejście, jak zwykle w takich razach, niedokładne. Uzasadnienie tej hipotezy stanowi jądro niniejszej rozprawki. Musi zaś ono być dwojakie: fonetyczno-gramatyczne i geograficzno-językowe.

Pod względem fonetyczno-gramatycznym (określenie to przeciwstawiam fizjologiczno-fonetycznemu) przejmowanie przez ludność mówiącą *ą* obcego *ɛ* jako *e* czy *é* jest najzupełniej możliwe. Przecież przyczyną przejmowania jest uznanie swojej wymowy za gorszą, w tym wypadku uznanie, że w danych połączeniach głosowych czy w całych wyrazach lepszym jest *e* niż *a*. Ponieważ zaś główna uwaga skierowana jest tu na ustny element samogłoskowy, przeto towarzyszący mu element nosowy, wspólny obu sposobom mówienia, spada do roli drugorzędnej: jeżeli trudno jest przejść w całości wymowę głoski, której się w swoim systemie nie posiada, to zamiast tej trudnej głoski obcej podstawią się przynajmniej najpodobniejszą własną: tak dzieje się jeszcze i dziś, nawet w sferach wykształconych, cóż dopiero przed kilku wiekami w epoce niepiśmiennej. W naszym wypadku najpodobniejszą głoską własną było *e* lub *é*; na miejsce więc swojego *rąka*, *źąc* wprowadzono nie idealne *ręka*, *źęc* (ewent. *ręka*, *źęc*), ale *reka*, *źec* (ewent. *reka*, *źec*). Kwestję wąskości tego *e* tu tylko zaznaczam; przyjąć ją trzeba tak z powodu niemal ogólnej dziś zachodnio-polskiej wymowy *ryka*, *pyść*, jak i z powodu trafiającego się północno-małopolskiego stosunku: *reka* : *pyść*, równoległego do tamtejszej wymowy ogólnopolskiego *é*: *gżęx* : *śmųx*. — Że powyższe rozumowanie jest nie tylko jasną dla każdego lingwisty teorią, ale że odpowiada faktom rzeczywistym, na to jako dowód mogę przytoczyć zjawisko zupełnie równoległe, ale odwrotne: dialekt nieznający *é* przejmuje je jako *ɛ*, gdy tę głoskę posiada. Dzieje się to w pd.-wschodnim kącie Łowickiego — którego dialekt nie ma *é* —, najbardziej otoczonym wsiami niełowickimi, mianowicie w Gzowie, gdzie obok normalnych łowickich *mleko*, *vyberać*, *śešp...*, a nawet obok *pšeliže* (z wyjątkowo w Łowickim zachowanym og.-pol. *é*, oczywiście jako *i*) notowałem też *śuėnk*, *xlėf*, *ięs* (= *jeź*), *pšelėže*, rzadziej po twardych: *ženka* obok *gżęx*; to samo podobno w sąsiednich Byczkach.

W ten sposób można wyjaśnić powstanie typu: *reka*, *peta* czy *pėta*. Ale jak wyjaśnić, że na całym obchodzącym tu nas wielkim obszarze mamy też typ: *rącka* i *pątka*, mimo że małopolskie *ɔ* różniło się

od zachodnio-polskiego tylko rodzajem nosowości, ale co do wartości ustnej było, podobnie jak ono, nosowem *â*? Koniecznością systemu.

Zważmy przedewszystkiem, że polskie śródgłosowe samogłoski nosowe przy całej swej ustnej różnitości zawsze idą z sobą równolegle co do wartości nosowej (jedynym odmiennym przykładem są niektóre gwary zach.-kaszubskie z zanikiem nosowości tylko przy *o*, a więc o typie: *dóp — dąbo*): albo obie utrzymują się jako czyste samogłoski nosowe przed wszystkimi spółgłoskami (typ: *dop dąby — vøš vąže*), albo obie rozwijają przed zwartemi spółgłoską nosową, pozostając samogłoskami nosowemi przed szczelinowemi (typ: *domp demby — vøš vęže*), albo obie mają przed zwartemi spółgłoską nosową, przed szczelinowemi zaś zanik nosowości (typ: *dómp démby — vøš véže*), albo wreszcie wszędzie tracą nosowość (typ: *dâp deby — vâs veze*).

Powtóre zwróćmy uwagę na obszary trzeciego z wymienionych typów (*dómp démby — vøš véže*), które — tak liczne, a jednak nigdy nie leżące w środku obszarów co do wymowy *ę* jednolitych, naodwrot, zawsze na pograniczach wymowy *ę* i *a* — bodaj czy nie wszystkie są rezultatem oddziaływania dialektów o wymowie *démby vęže* na dialekty z wymową *dąby vąže*. Widoczne to jest 1) na obszarze północnym, od północnego Kociewia po pd.-zachodnią Warmję, z którego tylko małe części Kociewia i Warmji mają typ nie *gýsi* ale *gaši*, 2) na zachodniej Krajinie i zachodnich Pałukach po obu stronach Noteci między Złotowem, Czarnkowem i Wągrówcem, 3) w St. i N. Kramsku, 4) w Imieleniu, 5) u pn.-wschodnich Kurpiów (Cieciorzy, Pupki, Zabiele; Popiołki mają *nyjsa*, *drążek = mięso, drążek*, a więc typ znany z Malborskiego i północnej Warmji). Napozór mniej to zrozumiałe 6) w południowej Wielkopolsce, ale resztki śląskie pod Rawiczem i Wschową, resztki wymowy typu *kemiń* (Oporowo pod Leszmem), a więc tego samego, co lasowskie, pałuckie i dawniejsze kujawskie *seno*, wymownie świadczą o istnieniu tam dawniej wymowy *ę* jak *a*, choć z drugiej strony bardzo możliwe, że typ *gýsi*, *úzac* posunął się w tych okolicach ku północy znacznie poza pierwotne granice wymowy *gaši*.

Otóż sam fakt, że we wszystkich tych wypadkach odnosowieniu uległo nie tylko *ę*, ale i *o*, dowodzi, że działał tu system, zupełnie zrozumiały. Polskie *ę* i *o* tak często stoją z sobą w żywej oboczności, że wymowa jednego z nich nie mogła być bez wpływu na wymowę drugiego; (końcowe *-ę* i *-o* mogły się rozwijać różnie właśnie dlatego, że znaczeniowej oboczności nie przedstawiały). Skoro się mówiło: *vęža*, *vęžovi*, *vęžem*, o *vęžu*, *vęže...*, to nic dziwnego, że zatraciła się nosowość także w *vøš*; liczniejsze i częstsze formy rzeczownika *gés* czy przymiotnika *gésty* odnosowiły też pierwotne tam nosowe *gòska* czy *gòšć*, a usuwanie nosowości z samogłoski *o*, raz rozpoczęte, ogarnęło z cza-

sem cały jej zasób, t. j. także te wyrazy, w których \acute{o} nie miało obok siebie $\acute{e} \leftarrow \acute{e}$.

Nie widzę powodu, by sobie inaczej wyobrażać bieg rzeczy na obszarze środkowo-północno-małopolskim: *dop*, *krqk*, *kśqc* nie mogły się tu utrzymać wobec *debu debem deby debami...*, *kregu...*, *kśęza kśęzy...*, co z czasem doprowadziło do zupełnego zaniku nosowych samogłosek. Uwydatnia się to przy rzucie oka geograficznym i historycznym.

Obszar typu *reka*, *laka* ograniczają następujące znane punkty: na pn.-wschodzie powiatu krakowskiego Węgrzce, Batowice, Prusy; w p. bocheńskim Świdówka, Brzeźnica; w p. brzeskim Jadowniki Podgórne i Biadoliny; na północy p. tarnowskiego Kobierzyn; w p. pilźnieńskim Jaźwiny; w p. mieleckim napewno brak nosówek dopiero na pn. od Mielca w Chorzelowie i Trześni, gdy na pd. od niego są jeszcze w Dobryminie; dalszy przebieg granicy niepewny, napewno jednak Wolica Piaskowa w p. ropczyckim i grupa wsi p. rzeszowskiego: Świlcza, Pogwizdów, Rudna i Wola Cicha nie są pod tym względem zupełną wyspą, bo przez wymienioną wyżej okolicę na pn. od Kolbuszowej i Sokółowa, gdzie obok \acute{a} trafia się też \acute{e} , łączą się ku pn.-zachodowi z odległymi wsiami bez nosówek w p. tarnobrzeskim nad Wisłą: Wolą Gołego i gwarą lasowską (Stale—Grębów); ku pn.-wschodowi następują wsi z typem dialektu kulturalnego (Zaczernie, Nowa Wieś, Stobierna, Miedynia, Nienadówka, Trzeboś, Wydrze), a brak nosówek mają dopiero na północy p. łancuckiego Brzoza Królewska i Wola Harczycka; tu też należy Sarzyna, od której ku północy nad Sanem w p. niskim występuje mieszanina typów *raika* i *reka* (też *tân* i *penoúe*), tak mianowicie w Stróży i Przedzelu, Bielinach i Borkach, brak nosówek jeszcze w Zarzeczu, gdy w Pyszniicy podobno już tylko typ *pañi*; nad samą Wisłą koło Tarnobrzega jest typ *reka*, *ten*, *pañi* (Miechocin, Wielowieś); tenże typ bez nosówek, ale bez innych zmian, panuje po lewym brzegu Wisły od Sandomierza aż przynajmniej po Zęborzyn w p. ilżeckim; ponieważ mają już nosówki w tym powiecie Jaworska Wola i Peinolas, w kozienickim na zachód od Zwolenia Józefów, Janów i Lucin, a w radomskim mają je Bardzice, nie ma jednak Wierzbica, przeto grupa wsi bez nosówek przy zbiegu granic tych trzech powiatów (Wincentów, Brzezinki, Bartodzieje, Teczów i Rawica) jest ostatnią na pn.-wschód wysuniętą placówką cofającej się wymowy, a Jastrzębia i Mąkosy na prawym brzegu Radomki na granicy powiatów radomskiego i kozienickiego są już wyspą; do jednolitego obszaru bez nosówek może jeszcze należą Skrzyńsko i Smogorzów na wschodzie p. opoczyńskiego, ale już chyba wyspę nad Drzewiczką i Pilią tworzą Idzikowice, Brzóza, Ose i Brudzewice w p. opoczyńskim, Roskowola i Lubocz w p. rawskim (dokoła nich mają nosówki w p.

opoczyńskim Brzeżki, Sulgostów, Modrzew i Studzienna, w p. rawskim Rzeczyca i Rylsk), napewno wyspą są na lewym brzegu Pilicy w p. piotrkowskim Swolszewice; w p. koneckim nie mają nosówek Wólka Plebańska, Cisownik i najbliższa okolica Pilezyce, mają je Mościska i nad Pilicą Dobromierz; na południu p. włoszczowskiego do niedawna musiał nie mieć nosówek Dzierzgow, skoro mówi wprawdzie *gys* i *zymby*, ale też *bżynk* (= *brzeg*), a do dziś uchodzą za mówiące *reka*, *pátka* wsi na prawym brzegu Pilicy: Brzostek, Starzyny, Tarnowa Góra, Goleniowy, Przybyszew, Wywła, Sprowa, na lewym Grabiec i Dąbrowica, na samym pd.-zachodnim skraju powiatu: Ślężany, Sokolniki, Bliżyce, a w olkuskim przyległe do nich Dobrogoszczyce i na pd.-wschód od Olkusza jako wyspa Zederman i Osiek; Chodów i Iwanowice na zachodzie p. miechowskiego zamykają krąg pn.-małopolskiego obszaru bez nosówek, które posiadają już na południowej granicy powiatów jędrzejowskiego i włoszczowskiego Moskorzów, Słupia, Raszków, Nowa Wieś i Swaryszów, na zachodzie włoszczowskiego Nakło, Biała Wielka, Bystrzanowice, w miechowskim Lgota Wielka, w olkuskim Rzędkowice, Dzwonowice i Sułoszowa, w krakowskim Bibice i Witkowice. W całości jest to dziś zupełnie widocznie obszar cofający się, w niektórych z wymienionych wsi brak nosówek jest właściwością tylko ludzi starszych. O względnej świeżości tego cofania się świadczą też nieraz zjawiska uboczne. Tak np. w Sułoszowej jest typ *krýncã*, mimo że od zachodu z typem *kreca* zwykle wprost sąsiaduje typ *krýncom* — widocznie Osiek i Zederman odniedawna dopiero są pod omawianym tu względem wyspą; tak samo w Mościskach. To znów w Głuszynie, w pn.-wschodniej części p. opoczyńskiego oprócz normalnych nosówek też hiperpoprawne *scembla*; ale tamże *vízom całom rote*, a *dażom*, *nesom* również w Pomykowie na wsch. od Opoczna i w Dobromierzu, z czego widać, że cofnięcie się typu *reka* z nad Pilicy w p. koneckim i opoczyńskim jest nieco dawniejsze. I t. p. Natomiast w środku omówionego tu obszaru, poza dość słabymi zewnętrznymi wpływami języka kulturalnego, niema co do nosówek różnic dialektycznych.

Stosunek geograficzny typu *reka*, *rãcka* do typu *rãka*, *rãcka* jest trojaki: 1) ściśle z sobą graniczą, 2) zachodzą na siebie, 3) rozdzielone są typem »normalnym«. Stosunek 1) występuje w całej swej czystości tylko między Rabą a Dunajcem, gdzie możnaby poprostu powiedzieć, oto dotąd dotarła nowa cecha małopolska, szerząca się z pn.-zachodu i wypierająca cechę pierwotną; (oczywiście sprawa nie jest tak prosta: nasuwa się n. p. pytanie, czem wyjaśnić zupełną identyczność w tem miejscu południowej granicy końcówki 1. os. l. mn. *-va*, ale w to już tu wchodzić nie chcę). Mniej przejrzyste wygląda ten stosunek między

Rzeszowem a Niskiem, bo tu typ *rąka* graniczy tylko częściowo z typem *reka, pańi*, od północy zaś z typem *reka* ale *páni*, ku pn.-wschodowi wreszcie przechodzi w okolicę o typie 2), mieszanym. Wyjaśnienie stosunków dialektycznych tych okolic wymaga szczegółowych badań, zachodzi bowiem możliwość, że ma się tu do czynienia nie tylko z szerzeniem się typu nowo-małopolskiego na podkładzie staro-małopolskim, ale też z oddziaływaniem dialektu mazowieckiego. Między innymi z cytowanej wyżej nieogłoszonej pracy magisterskiej p. Pastuszeńkówny wynika, że południowa granica tego obszaru z *ą* jest również południową granicą kilku innych cech, bądź wyraźnie mazowieckich, jak końcówki instr. pl. *-my* \leftarrow *ni*, typu *sfyńa* (obok *sfat*), twardego *l* w *li*, bądź przynajmniej północnych w stosunku do południowej Małopolski. Że cecha mazowiecka może się rozszerzyć aż w widły między Wisłą a Sanem, tego dowodem dojdzie tam nieudźwiczniającej fonetyki międzywyrazowej, co się zaś tyczy stosunków pozajęzykowych, to wiadomo, że ta lesista okolica bardzo długo była słabo zaludniona, późniejsze więc sprowadzenie osadników z Mazowsza nie jest wykluczone; taka przymieszka tłumaczyłaby większą tu gmatwaninę stosunków językowych. Wreszcie bardzo godne uwagi są 3) okolice o normalnym typie dialektu kulturalnego, bo tylko z częstym zwiężaniem *ę* *o* w *é* *ó*, leżące między typami *rąka* i *reka*. Jeden z nich, ciągnąc się od Częstochowy aż poza Kraków, obejmuje pn.-zachodnią Małopolskę, oczywiście taką, jaką pozostała po odpadnięciu od niej Bytomskiego, drugi wciska się najpierw między typ mazowiecki a nowo-małopolski, uszczuplając oba, a potem dość daleko w górę prawym brzegiem Wisły między stary a nowy małopolski, wiadomo zaś, że dialekt kulturalny najlepsze ma warunki rozwoju na pograniczu dwu uważanych za gorsze. Że oba wdzierające się tu prądy są nowszego pochodzenia, to, pominiawszy ich nowopolską kulturalną postać, widać ze sterczących jeszcze ponad nie tu i ówdzie półwyspów i wysp typu beznosówkowego, resztek nieraz przed naszymi oczyma ginących.

Zanim przejdę do dalszych wywodów, dotyczących głównie tej środkowo-północnej Małopolski między Wisłą a Pilicą, chcę jeszcze rzucić okiem na inne w Polsce gwary beznosówkowe. Przedewszystkiem trafiają się one na Podkarpaciu, koło Wadowic czy na pd. od Bochni (Rajbrot), ale tamtejszy typ *rąka, rącka*, pochodząc w prostej linii z dawniejszego *rąka, rącka*, nie ma nic wspólnego z typem *reka, rącka*. Powtóre są takie dwie wsie na zachodniej Krajnie: pod Złotowem Stawnica o typie *pyńc, pūti* i Święta o typie *pec, poti*; leżą one wśród wsi o typie *pyńc, pūnti* ale *gyś, kśuśka*, a razem z niemi na obszarze, gdzie dawniej panować mógł typ *pac, gas*. Po trzecie zupełny brak nosówek typu *geba, oglądać* występuje w Żabnie w p. krasnostawskim; gwara

to o wyraźnym podkładzie ruskim, bez mazurzenia, ale leżąca tuż na wsch. od gwar mazurzących typu *a*. Z tego powodu mimo terytorjalnego odosobnienia i mimo że wiadomości pochodzą z tekstów zapisanych ortografją literacką dla celów etnograficznych, uważam je w zasadzie za pewne i tłumaczę brak nosowości w zasadzie tak samo jak na obszarze między Wisłą a Pilicą, w bliższe jednak rozważanie, tak wątplą mając podstawę, wdawać się oczywiście nie mogę.

A teraz inne pytanie: skąd różnica między powstaniem typu o zaniku nosowości tylko przed szczelinowemi a typu o zaniku jej zupełnym? Sądzę, że przyczyna jej leży w chronologii tych zjawisk.

Zanik tylko przed szczelinowemi jest wyraźnie późniejszy. Przemawiają za tem różne okoliczności: przedewszystkiem taki system mógł powstać dopiero po wytworzeniu się przed zwartemi drugorzędnych spółgłosek nosowych, a im później powstawał, tem były one silniejsze i trudniejsze do usunięcia, przyczem, im bardziej rósł wpływ dialektu kulturalnego, tem silniej przeciwdziałał on zbyt wielkim zniekształceniom; nadto, większość obszarów typu *zýmby, gýsi* ma dialekty bez wątpienia nowsze, czy to wskutek późności kolonizacji tych obszarów: północna gałąź Kurpiów, Ostródzkie, Warmja nie przed XV wiekiem —, czy wskutek późnego kształtowania się dzisiejszego ich stanu: mazowieckie i kujawskie wpływy na północnem Kociewiu nie pochodzą chyba ze średniowiecza; zachodnia Krajna nie tak dawno usunęła swe pierwotne *a*, skoro jego ślady w postaci hiperpoprawnego $eN \leftarrow aN$ do dziś istnieją i na Krajnie (Sypniewo) i na Pałukach.

Natomiast pn.-małopolski zanik nosówek we wszystkich położeniach już swoją wielką rozległością, po części też faktem, że już się znajduje w stanie rozkładu, wskazuje na nieco głębszą przeszłość. Oczywiście, że nowopolska wartość ustna jego odnosowionych samogłosek nie pozwala na cofanie się przed 1. połowę w. XV: Łoś¹⁾ nad podstawie zabytków umieszcza nowy rozdział nosówek ogólnie na przełomie XIV i XV w., Ziłyński²⁾ w dokumentach z nad Wisłoka najdawniejszy niewątpliwy przykład znajduje z r. 1487. Że zaś na naszym obszarze zanik nosowości istniał już w połowie XVI w., o tem świadczą pewne zjawiska z historii języka literackiego, mianowicie rymy. Jest rzeczą uderzającą, że wszyscy trzej Kochanowscy mają tego ślady: u Jana jest on rzadki i tylko co do *ę*: *nárzékam — lękam, niéstéty — wzięty* i *tákim sie ty — zakręty*, ale u Jędrzeja nietylko *rzeki — dzięki, niesie — trzęsie*, ale też *matkę — pamiątkę, kazal — obwiązał*³⁾; naj-

1) Krótka gram. hist. j. pol., 1927, str. 39.

2) o. c., Pr. Fil. XII 391—2.

3) Łoś, Gram. pol. I (1922) str. 57—8; podane bez rozróżnienia *a* i *á*.

częstszy u ich synowca Piotra. Tak uderzającą zgodność u trzech członków tej samej rodziny pn.-małopolskiej, z pod Zwolenia, może za przypadek uważać chyba ktoś wszędzie same widzący przypadki. Że u Jana tak rzadko się to trafia, nie nie znaczy, bo tak staranny poeta napewno świadomie unikał niezgodnych z krakowską normą dialektyzmów; mniej artystyczni jego krewni nie tępilili już tak naturalnych w ich domowym języku, tak łatwo się im nasuwających zgodności głosowych. Nie jest również kontrargumentem dzisiejsze istnienie nosówek w rodzinnej Jana Sycynie, na pd. od Zwolenia, bo istnieją tam one w najnowszej postaci *zēmbŷ, śfēntŷ*, wciskającej się między mazowieckie *zǎbi, śfǎti* a pn.-małopolskie *zeby, śfēty*. Że granice tego zjawiska nie były wtedy ściśle te same co dziś, to rzecz prosta, jak i to, że nie odrazu objęło ono cały obszar: w w. XVI mogło ono ogarniać ten pn.-wschodni kąt województwa sandomierskiego, prawdopodobnie zaś nie doszło jeszcze było do kąta między Wisłą a Sanem, którego świeża mieszanina językowa dobrze się godzi z jego położeniem geograficznym, najdalszem od przypuszczalnego punktu wyjścia zjawiska, od Sieradzkiego. — Co się zaś tyczy strony czysto fonetycznej, to nowe badania¹⁾ wskazują, że nosówki małopolskie jeszcze w w. XV, może nawet do początku w. XVI, wymawiane były przed zwartymi bez wyraźnych spółgłosek nosowych, że więc zrozumiałe jest jednakowe wtedy przejmowanie wielkopolskiego *ę* we wszystkich położeniach. Skoro zaś dzisiejsza dialektologia poucza, że taka wymowa właściwych nosówek wiąże się niemal ściśle z typem *a*, to otrzymujemy jeszcze jeden argument za pierwotnością tej wymowy dla całej Małopolski.

Wytłumaczywszy gramatycznie powstanie głównej właściwości tego dialektu wpływem dialektów leżących od niego na pn.-zachód, zapytać trzeba, czy ten wpływ nie uwydatnił się także w innych cechach. Otóż tak.

Uderzającą jest n. p. rzeczą, że na tym obszarze, pierwotnie rdzennie małopolskim, nie mamy małopolskiej formy *mele*, ale typowo wielkopolskie *mele*, sięgające po Chrzanów i Olkusz, poza Miechów, niemal po Opatów, poza Końskie i Opoczno, niemal po Łowicz. Gdy zważymy, że *mele* jest również postacią mazowiecką, to zobaczymy, że obszar formy *mele* ma tenże kształt wrzynającej się w obcy ład zatoki, tylko nie sięgającej tak daleko ku południu i wschodowi. Różnica jest też na pd.-zachodzie, gdzie *mele* mamy koło Olkusza, Będzina i Bytomia, ale to sprawa innego rzędu: Bytomskie mogło tę formę dostać z północnego Śląska,

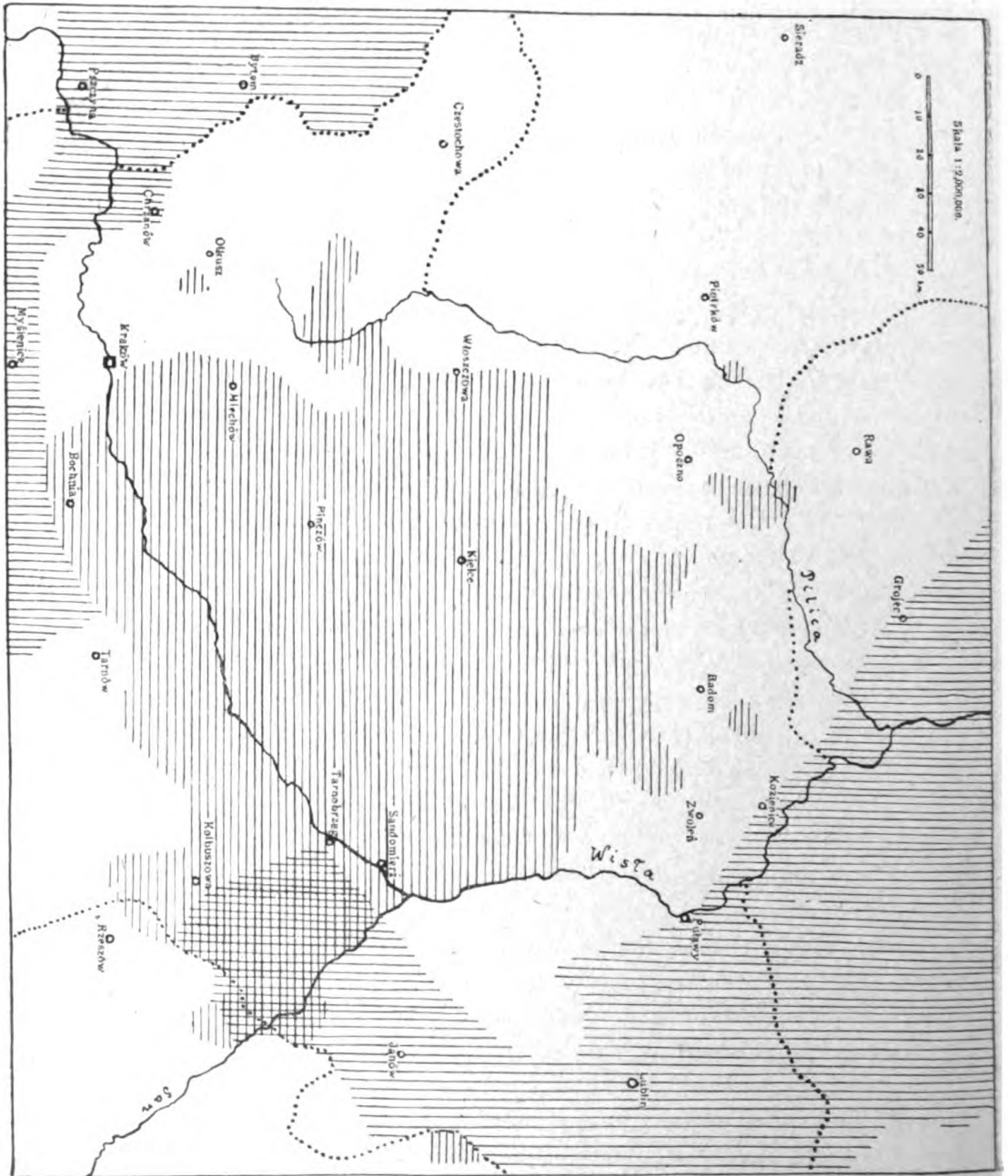
¹⁾ Lehr-Spławiński, Przegląd Współczesny. nr. 53 (wrzesień 1926) str. 327—330; Wł. Kuraszkiewicz, Pr. polonist. ofiar. Łosiowi (= Pr. Fil. XII) str. 135—144.

nietylko pod tym względem łączącego się z Wielkopolską, gdy Śląsk południowy bliższy jest Małopolsce, istnienie zaś tej formy na przyległej części Śląska ułatwiło jej zwycięstwo pod Będzinem i Olkuszem. Ze *mele* nie dotarło w Ilżeckie i Radomskie, mające oddawna zanik nosowości, to stoi w związku z istnieniem tam całej północno-polskiej odmiany tego słowa z *m* także w czasie przeszłym: *mól, motta, melli*. — Że w całej pn.-zachodniej Małopolsce *mele* nie jest jakimś wytworem miejscowym, ale importem wielkopolskim, tego prócz ogólnej sytuacji geograficznej dowodzi także pn.-małopolskie *pele*. Skoro cały Śląsk, aż na pn. od Sycowa, zachował pierwotny pierwiastek *plev-*, skoro utrzymał się on w południowych częściach powiatów ilżeckiego i lubelskiego, to wszystko przemawia za tem, że był on własnością całej Małopolski, tymczasem dziś nie sięga nawet po linię łączącą te dwa najbardziej ku północy wysunięte punkty. — Zastanawia natomiast wyspa z wymową *mele* na pn.-wsch. od Kolbuszowej, między wsiami Krzątka, Werynia, Przewrotne i Mazury¹⁾. Przyznaję, że jej geograficznie nie rozumiem, ale chyba napewno stoi ona w związku z mieszanem pochodzeniem mieszkańców tej okolicy, o czem już wspomniałem wyżej.

Drugą właściwością, która się zdaje wskazywać na mieszaną genezę omawianego tu dialektu środkowo-północno-małopolskiego, jest występowanie w nim staropolskich grup *šř žř* w postaci *rś rź*, a więc typ *rsoda, vyrzi*. Takie usunięcie niewygodnej grupy nie wygląda na samodzielny rozwój, niewątpliwy w wielkopolsko-małopolskim i literackim typie *šroda, wyjrzy*, w spotykanych po różnych stronach Polski *χšoda* i *šoda*, nawet w śląsko-kaszubskim typie *střoda, obezdři*. Metatezę natomiast najłatwiej pojąć jako przejęcie obcych *šř žř* z wyraźnym jeszcze elementem *r*-owym przez ludność, która już tego *r* nie czuła, mówiła raczej *ššoda, dožžaty*. Dotychczasowe dane nie pozwalają niestety wyjść poza przypuszczenie co do dokładnego brzmienia tych grup spółgłoskowych w dialekcie dającym i biorącym, wolę więc w to nie wchodzić. Przytoczę jednak bardzo znamienny dzisiejszy przykład mimowolnej metatezy przy naśladowaniu znanej ale obcej sobie grupy: oto chłop z Chodowa pod Miechowem, ze wsi mówiącej *žrudło, žrebe*, twierdził, że pod Skalmierzem mówią *žerbe*, co oczywiście było przekręceniem przezeń tamtejszego *ržebe* czy *ržebe*.

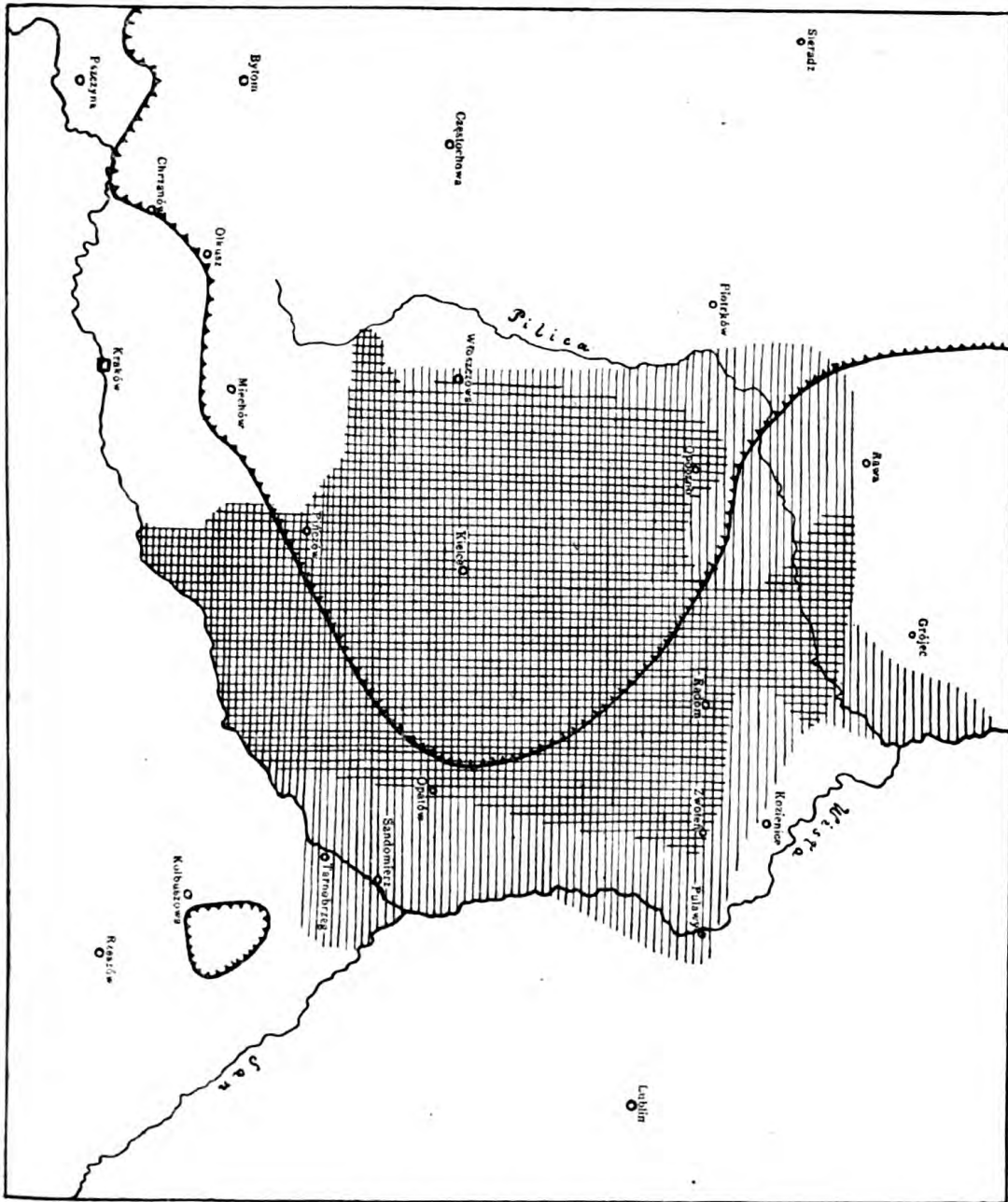
Zewnętrzne granice form *rsoda, rsodek, rzudło, ržebe* lub *ržubek, pšeržadło* lub *pšeržátko* i odmiany *do- po- spo- u- vy- za- + -rze -rzi -rziŃ -rzić* lub *-rzić -ržăt -ržata* (*šrěbło* i *šrěň, šrezoga* nigdy nie ulegają przestawce) są: Jaksice przy ujściu Szreniawy do Wisły, Dzierżąż-

¹⁾ Wiadomość o tem, nieznaną mi podczas pisania monografji o »Prasłowiańskim Ń« (1917), mam od p. Pastuszeńkówny.

Zacienianie pionowe oznacza wymowę *ę* jak *q* (typ *rqka*) lub jej konsekwencje, jak *rqka*, *šeno* i t. p.; zacienianie poziome oznacza nowopolski zanik nosowości (typ *rka*, *răcka*); przestrzeżenie niezacieniane mają typ literacki (*ryńka*, *ryńka*), ewent. z *ę*, *ó* zwężonemi.

Linje punktowane, z włączeniem w nie odcinkami Wisły i Pilicy, oznaczają granice województw małopolskich. Tylko punktowana linja, idąca od Pilicy ku północy, na zachód od Rawy, oznacza zachodnią granicę historycznego Mazowsza.

Zakrątkowanie oznacza powszechność typu z metalczą: *rsoda, rżódło...*, *sporzi...*; na obszarach zacieńowanych tylko poziom występuje ona tylko w czasowniku *-rzi, -rżód*.

Linja ząbkowana oznacza wschodnią granicę wielkopolskich form *mele* i ewent. *pele*.

nia, Grudzyń i Raków na prawym brzegu Nidy, Starzyny na prawym brzegu górnej Pilicy, Mikułowice na zach. od Opoczna, Wolbórz, Żelechlin, Rzeczyca i Rylsk po lewej stronie Pilicy między Piotrkowem i Rawą, Budzieszyn, Czachówek i Baniocha pod Czerskiem, Ignacówka na pn.-zach. od Kozienic, Zwoleń, Rudy pod Puławami i Głodno pod Kazimierzem na prawym brzegu Wisły, bieg Wisły do ujścia Sanu, gwara lasowska pod Tarnobrzegiem, bieg Wisły. Oczywiście nie znaczy to, by na całym tym obszarze były używane wszystkie wymienione wyżej formy. Tak jest tylko z czasownikiem *-rze -rzyć*, który wyjątkową okazuje żywotność; rzeczowniki z *rs- rż-* nie istnieją już w Dzierżąni i Grudzyńcach, w żadnej miejscowości na lewym brzegu Pilicy prócz Rylska, w Głuszynie i Pomykowie we wschodniej części p. opoczyńskiego, pod Czerskiem, w Zielonce na pn. od Radomia i wogóle na wsch. od linii Zwoleń, Opatów, ujścia Czarnej i Wisłoki. Uderza daleko idąca zgodność tego obszaru z obszarem bez nosówek: oba sięgają na zach. i pn. zasadniczo po Pilicę czyli granicę Małopolski, oba częściowo tylko sięgnęły poza Wisłę; zwłaszcza przy metatezie uderza, że całe nasilenie leży na zachodzie, Wisły zaś ona — prócz koło Sandomierza — albo nie przechodzi albo dochodzi do niej tylko typem *sporzi*, co zupełnie wygląda na szerzenie się jej od zachodu na wschód. — Z bardzo licznych, ale też nieścisłych przykładów zebranych w Słowniku gwar Karłowicza dwa tylko wychodzą poza wskazany tu obszar: *wyjrzi* z Płochocina od Błonia (według Kolberga) i »*wyr-ze* a. *wyr-że*« z rękopiśmiennego słowniczka gwary wielkopolskiej Milewskiej. Pierwszy przykład od biedy możnaby przyjąć, bo szerzenie się tej formy od Czerska ku Warszawie nie było wykluczone, ale że Kolberg nie troszczył się o pochodzenie śpiewającej osoby ani śpiewanej pieśni, przeto lepiej tu być ostrożnym. Gorzej jest z przykładem drugim: czyżby ta metateza istniała i w Wielkopolsce? Niestety co do obu tych form musi się mieć wielkie wątpliwości: *wyr-ze* byłoby możliwe tylko zamiast *wyrże*, tak też jest, ale w mazurzącej Małopolsce; *wyr-że* jest dla konjugacji na *-i-* wogóle niemożliwe. Wszystko więc przemawia za tem, że jest to jakieś z tych niedbalstw albo zapisującego amatora albo słownikarza, od których roi się to dzieło.

Z przeszłości wiemy tylko¹⁾, że w połowie XVI w. istniała już *rsioda* i *dordzały*, druga z tych form \leftarrow **dorżały* \leftarrow **dorżały* znana tylko z Jana i Piotra Kochanowskich, a więc z pod Zwolenia, gdzie dziś ten wyraz nie istnieje (tylko *dostały*), ale istnieje ten typ²⁾.

Tak więc mamy w centralno-północnej Małopolsce trzy cechy dru-

¹⁾ Por. mój artykuł w Jęz. Pol. XIII (1928) 88—90.

²⁾ Ta i inne wiadomości z okolic Zwolenia od dr A. Obrębskiej.

gorzędne, z nich dwie napewno przybyły z pn.-zachodu, trzecia prawdopodobnie też pod tym wpływem. Tą dającą pn.-zachodnią dzielnicą było oczywiście Sieradzkie, ale czy dającą z siebie, czy raczej pośrednio z Wielkopolski? Sądzę, że raczej to drugie, a to na podstawie ogólnego kierunku językowej i politycznej historii tej ziemi.

Że Sieradzkie było pierwotnie bliższe Małopolsce, tego językowo dowodzi wspólne z nią mazurzenie i tylko z nią wspólne $-k \Leftarrow -\chi$, obie cechy bardzo stare. Co do $-k$ przypominam, że resztki jego dziś sięgają pn.-zachodniego krańca Wieluńskiego, pod Odolanów; linja łącząca ten punkt z Masłowem na pn. od Kielc, gdzie dziś drugi najdalszy (nieznany mi w monografji z r. 1916) punkt tego zjawiska, odetnie nie tylko Wieluńskie, ale i południową część właściwego Sieradzkiego. Ale przejście $-\chi$ w $-k$ lub w $-f$ znamionowało niegdyś chyba całą Małopolskę: przecie to cecha cofająca się; dodaję, że w Zwoleniu dziś jeszcze nierzadki gen. pl. na $-u\chi$: *oścucχ*, *óepškuχ*, *papirosuχ*, widoczna hiperpoprawność, przeciwieństwo $-f \Leftarrow -\chi$, czego ślady z XV w., między innymi z Radomia, podaje w niniejszej księdze (str. 382) p. Nieminen; w takim zaś razie przyjąć trzeba to małopolskie $-\chi \Rightarrow -k (-f)$ dla całego Sieradzkiego, co zresztą jasne z geograficznego układu, boć Wieluńskie nie mogło tej cechy wziąć z Krakowskiego, do którego ledwie że przytyka, ani ze Śląska, który jej nigdy nie miał. Dziś zaś niemal wszystkie cechy późniejsze — rozpatrywanie ich rozsądziłoby już ramy niniejszego artykułu — łączą Sieradzkie z Wielkopolską, w zgodzie z historją polityczną, która pod koniec wieków średnich zmieniła dawniejszy jego związek z Małopolską na przynależność do Wielkopolski.

Rzecz prosta, że Sieradzkie musiało mieć od początku także niektóre cechy bliższe Wielkopolsce, a ta pośredniość jego języka plemiennego ułatwiła mu odegranie roli pośrednika w historycznym rozwoju języka narodowego. Bo — nie mówiąc już o historii narzecza małopolskiego, której kawał starałem się tu naszkicować — niewątpliwy fakt, że system gramatyczny polszczyzny kulturalnej i literackiej pochodzi z Wielkopolski, z bronioną przez historyków tezą, że mógł on powstać tylko w Małopolsce, jedynie tą drogą da się pogodzić: mógł powstać w Małopolsce, ale w Małopolsce, której mowa mocno już była zmieniona pod wpływem dialektu wielkopolskiego, uchodzącego za lepszy. O tem jednak na innem miejscu.

Adam Tomaszewski.

Stosunek gwary Łopienna do innych wielkopolskich.

Łopienno leży w pd.-wschodniej części powiatu wągrówieckiego. Prócz gwary łopińskiej zbadano dla celów porównawczych również cztery okoliczne, a to w Mieścieisku — na zachód, w Juncewie — na północ, w Kowalewie — na wschód, w Polskiej Wsi — na południe od Łopienna. Artykuł niniejszy ma bliżej oznaczyć granice szeregu izofon wielkopolskich, przebiegających przez ten teren, jak wogóle mając się stwierdzeniem istnienia lub braku różnych cech gwarowych, charakteryzujących tę część Wielkopolski. Oczywiście podstawę tych dociekań stanowi praca prof. Nitscha p. tyt. «Dialekty jęz. pol.», Enc. III 238—343 lub Gramatyka jęz. pol. 409—520, gdzie granice poszczególnych izofon opisane zostały w grubszych zarysach. Aby wykazać różnice, przytacza się tu i owdzie przykłady z Chłudowa, także z Maniewa i Wargowa, położonych między Poznaniem a Obornikami.

W zakresie głosowni jedną z najbardziej znamiennych cech wlkp. jest brzmienie og.-pol. *ą* jako *ou* (*au*), które obejmuje zachód Wlkp. aż po Kępno, Jarocin, Środę, Gniezno, Bydgoszcz; np. w Chłud. *iaū*, *d^obraū*, *ptāk* *špyraū* (praes.), *χuepāk* ob. *žūt*, *uobāt*, bo dyftong uwydatnia się szczególnie na końcu wyrazu, w środku przeważnie niedostrzegalny. W Łop. nietylko brak zupełnie dyftongu, lecz *u* wymawia się na przestrzeni między *o* a *ó* z równoczesnym silnym zaokrągleniem warg, co oddają przy pomocy znaku *ω*. Jedynie w Mieście. prócz form z *ω* zapisałem kilka z pałucko-krajniackim *ó*, jak *celó^ok*, *χuepó^ok*, *kó^o-zali*, *só^oli*, *žó^ot* || *žωt*.

Forma *ijźmo* istnieje nietylko na Kujawach, bo i w Łop. znane są *ijźm^o* *ijźma*, *ijźmice*; nauczycielstwo zapewniało mnie o rozpowszechnieniu postaci *ięźmo* także w pow. jarocińskim i koźmińskim. — Pałuckiej wymowy *k^oolyn^o*, *ścyna* poza formą żartobliwą *pynna* nie napotkałem.

Na badanym terenie nie znalazłem także drugiej wybitnej cechy wlkp., wymowy *y* jak *yĭ* lub *ÿ*, chociaż Łop. leży na zachód od linii Ostrzeszów, Pleszew, Września, Żnin; np. w Chłud. *myśyĭ*, *zuyĭ*, *myĭ* *szymyĭ*, w Łop. *myśy*, *zuy*, *my* *szymy*.

Zachód Wlkp. posiada dotąd w dat. sg. końc. *-'eĭi* po palatalnych a *-'oĭi* po niepalatalnych, tak samo w przymiotnikach końc. *-'eĭy* || *-'oĭy*. Granica biegnie na wschód od Miejskiej Górki, Gostynia, przez Środę, na wschód od Wągrówca, Nakła, Sępólna, więc przez nasz obszar. Tutaj możemy granicę bliżej określić, bo w Mieśc. przeważa *-'eĭi*: *gosp*odożeĭi*, *mal*ożeĭi*, *vuĭeĭi*, *k*ovoleĭi* || *-'oĭi*, w Kow. i Junc. jest tylko *-'oĭi*: *gosp*odożoĭi*, *mul*ożoĭi*, *k*ovoleĭi*, *vuĭoĭi*. a w Łop. i Pol. Wsi możliwe są formy *mul*ożeĭi*, *stryĭeĭi*, *vuĭeĭi* ob. *gosp*odożoĭi*, *k*ovoleĭi*; inne przykłady: *burmišeske*, *prob*ošeske*, *rūževe ĩapka*, *ĕpševina*, *višnevy* || *višnove*, nawet *voĭceve*, *krafceve*, *čusevy*, *uosevy* || *uosovy*, *rasevy* || *rasueve* i t. p. Tak samo *-'yĭka* na miejscu **-'oĭcka*: *coĭyĭka*, *gn*oĭyĭka*, *ĭaĭyĭka*, *maĭyĭka*, *colšyĭki*.

Dla przejścia *el* ⇒ *âl*, rozpowszechnionego na pd. od linii Konin, Ślesin, nieco na pn. od Gniezna, Wągrówiec do ujścia Gwdy do Noteci, trudno ustalić granicę, gdyż wszędzie mamy *ou* || *eu*, z małą przewagą na korzyść *ou*, np. *kukouka* || *kukouka*, *koubasa*, *rouno*, *pouno*, *škouk*o*, *rouna*, *roube* 'we Ibie', *vidouki* ob. *beuk*ot*, *uouseka*, *šydeuk*oe*, *žžebeuk*o*. W Łop. rozwielniona jest postać *vy'ouga* (ewtl. *zof'iu*) — na zachód od Ostrowa, Żnina, Złotowa (Gram. 427).

Warto zaznaczyć, że na całym obszarze nie odróżnia się *y* (≡ *y*) od *y* (≡ *é*), zatem *gžyĭ*, *ĭyĭ*, *kalyka*, *šnyk*, *žyka* jak *gžyp*, *kšyk*, *žyt*o*. Zachowana też różnica między *vy* a *špi*, między *šnyk* a *niĭt*, w Łop. raczej *niĭt*, sięgająca «ku wschodowi aż po górną Noteć. skąd granica idzie ku Kołu i dalej mniej więcej Wartą» (Gram. 434).

Co się tyczy wymowy *o*, to wszędzie przeważa dyftongizacja, często b. silna, np. *cue*, *puet*, *kuet*, *k*orbol*, *duetry*, *szuedy*, *suosna*, *pa-k*evno*, *žech*o*, *želazuo*... Nagłosowe *o-*, *to-*, *vo-* brzmią jednolicie jako *uo-*, *ue-*, *ue-* lub *vo-*, *vu-*, *vu-*. *cue-*, jak to powszechnie w środkowej i pn. Wlkp. od Międzyrzecza na pn. od Nowego Tomysła i Śremu do Konina, skąd górnym biegiem Noteci do Nakła i przez Złotowo, np. *uesy*, *uesk*, *vostry*, *uekć*, *uek*o* lub *voko*, *uežufka*, *Ueĭtek*, *vuoda*, *vuoda* || *ueda*. Podkreślić jednak wypada, że formy z *vo-* na miejscu *o-*, szczególnie *to-*, i naodwrot z *uo-* zam. *vo-* przynajmniej w okolicy Łop. są rzadkie, prawie nigdy w środku wyrazu w rodzaju *prauo*, *na leuo*. — Og.-pol. *ó* w większości wypadków jest także dyftongiem o postaci *oy*, *ÿy*, rzadziej *uy*, ewtl. tylko **ó* lub **ã*, np. *bóyr*, *bóyt*, *škóylue*, *gŭyrol*, *porc*ós*, *br*ătka*. I jako monoftong *ó* różni się od *u*

poza nielicznymi wyjątkami w grupach *-ól*. Nagłosowe *vó-, ló-, ó-* przybierają również jednolitą postać *yy-* lub *vó-*.

W Łop., Mieśc. i Pol. Wsi powszechna też forma wielkopolska *dróuga* obok nowszego *dr^oogoskas*, lecz w Junc. i Kow. tylko kuj. *dr^eega, ta dr^oogoskaza*; natomiast nigdzie niema wlkp. *χtó*, zawsze *kt^o* lub *χt^o*; *χtó* jest w Chlud.

Wartość ustna *o* przechyła się stanowczo na korzyść *o*, rzadko *ó(û)*, bo też Łop. znajduje się na pn. od terenu z wymową *púnty, kśyška*, t. j. od linii Chodzież — Września; np. w Chlud. *púntyj, vúzac, zúmp, súm* 'sa' i 'sam', w Łop. *pónty, vózac, zomp, som* 'sa' (*sóm* 'sam'). — Typy *gyśi, iýzyk*, rozpowszechnione na pn. po obu brzegach Noteci, od Złotowa pod Czarnków, stąd po Wągrówiec, nie dochodzą do naszego terenu: tutaj tylko *gyśi, iýzyk*.

W końc. instr. plur. jest *-mi* z palatalnem *m̃*, również w dat. i acc. sg. zaimka *mi, me*, chociaż cała okolica leży na pn. od linii Wągrówiec — Słupca. Granica biec musi w każdym razie na pn. od Łop. Dziwnym zbiegiem okoliczności nie zanotowałem z Junc. ani jednej formy w instr. plur., wskutek czego uszło to mej uwagi; lecz wymowę *nogami, z_vami, mi podej* zauważyłem u jednego z kolegów, rodem z Turzy, nieco na pn. od Junc.

Spółgł. *v* nie upodabnia się do poprzedzającej bezdźwięcznej, zatem *kwosek, kóitnie, zmortóic se, uyn mo zosve, śvat, ćówtka, χóyuka*, nawet *brátvanna*, z wyjątkiem *dykfowu*; w Chlud. częściej *tfvûj, kfóatek, uotfvožûu, m^oodlitva*, trafia się też *śfat, m^oodlitfa*.

Złanie się połączeń *r + z, r + ž, r + s, r + š* w *ž(ř)* lub *š*, jak *zmažnoć, zmoš, žnoić* || 'uržnoć, *uobežw, žyžwk, skažyc* ob. *ržy zaržow, nopaštec, gowška* || *gowška, vašta, powšxw, bowšc, smowščki, vušta*, także *gowśc, pęścûnek* || *pęścûnek*, nie obejmuje zupełnie przymiotników na *-rski* i rzeczowników na *-rstvo*, więc *g^ospodarski, mularski, pykarski, brukarstvo, g^ospodarstv^o, lykarstv^o*. Tak samo uproszczenie grupy *-śc ⇒ -s* nie jest powszechne: mamy *ducś, kopuś, šeś, syrś* (nawet *syrsi*), *úžqś, ues* ob. *χšyść, k^oaeść, pjęść, pšqść, 'upleść, zuwiść*. Przyczyna takiego stanu w tem, że obie właściwości są typowe dla połud. części Wlkp. po lewy brzeg dolnej Warty, Oborniki, Słupcę, Koło. Z innych uproszczeń zaznaczam tylko istnienie postaci wlkp. *šur* wobec kuj. *šeur*, dalej wlkp. *túyś tyeža* (zob. Nitsch «Monografje pol. cech gwar.», nr. 1 i 2, str. 45).

Dużo ciekawego materiału zawierają formy czasownikowe. Zakończeniem 1. os. plur. praes. jest *-my*, z *-m* zapisałem tylko trzy formy: *póuizym, my zaižym, z^oobym*, przeniesione widocznie z Pałuk, dokąd przedostawają się z za Noteci. W 1. os. plur. imper. przeważa *-ma* (*bežma, napužma*), rzadko pojawia się *-my*. Natomiast teren zbadywany różniczkowany jest pod względem wyrównania spółgłoskowego

w 1. os. plur. praes. do 1. os. sg. Typ *bydymy, m*ogymy, pěkymy, ńesyymy, pęcymy* panuje tylko w Pol. Wsi, w pozostałych miejscowościach wyłącznie *m*ožymy, pęcymy, ńesyymy, pęcymy*. Północną granicę wymowy *mogymy* tworzy linja Babimost — Szamotuły — Wągrówiec — Witkowo.

Forma 2 os. plur. kończy się na *-ta* na wschód od Wyrzyska, Wągrówca, Witkowa i Proсны. Granica przecina nasz obszar, bo w Mieśc. Pol. Wsi i najbliższej okolicy Łop. przewagę mają formy z *-će*, w Junc. z *-ta*, a w Kow. w użyciu tylko końc. *-ta* (*mota, 'iżeta*).

W 1. os. plur. praet. potwierdzamy istnienie typu na *-m*: *byłim, śeżelim, pýłim*, w Mieśc. częściej *-lym*: *bralym, melyłym, ńeslym*. Jest to zgodne z granicą, wytkniętą przez prof. N i t s c h a na pn. od Chodzieży — Wrześni — Konina — Łęczycy; w Łop. jak w całej pn.-zach. części tego terenu możliwe też wzmacnianie tych form przez *-że-*: *myżym pěkli, żym byli, iagżym fkużni spali*. Na południe od tej linii mówi się *my wiżeli* lub *wiżeli my*, np. w Chlud. *myż mójóhli, myż ńesli, myż pęšli* obok *latali myż*, nie dochodzi to jednak do Pol. Wsi.

W imper. wraz z całą Wlkp. używa się często form bez *-i*: *li gu, li vylice, spima, zetnima*, wymawia się *-ai* jak *ei*: *cytej, deżce, pójzej, tuc, dopámóc, 'ustşyż mi tr*oże vyesuf*.

Łop. posiada wspólnie z pn. Wlkp. formy *lete letom* oraz *deptom, kowom, skowom, strugom, ştyrgutom, zaplontom, zurowś* ob. *depce* (nigdy *depće!*), *kowze, struze*, wspólnie z Krajną i Kujawami *stanu, congny, żżornu*, wreszcie wspólnie z całą prawie Wlkp. nieściągnięte *b*oić se, st*oić i b*oiwu se, b*oieli se, st*oiwu, st*oieli*.

Ogólne *mlec, plec* przeszły także w bezokoliczniku do konj. IV: *melic, pelic*, b. rzadko *zymlyc, vplyc*; jak w Wlkp., Krajnie i na Kujawach, zatraciło *m* swą palatalność w formach praes. *mele meliš melymy, pele peliš pelymy* przez analogję do praet. *mely melýlim, pely pelýli*; w part. praet. pass. tylko *zmeláne, vypelúnw*.

Między Wągrówcem a Żninem w kierunku na Mogilno idzie połud.-zach. granica używania form bezokolicznikowych *şeżić, şuyşyc*. Cechę tę odnalazłem także na badanym obszarze, posiada ją, choć tylko częściowo. Kowalewo, gdzie *şeżić, myşlic* ob. *şuyşec, şuuzyc || şużec*, także *rozumic*. W Łop., nawet i w Junc., regularnie *şeżec, şuyşec, myşlec*, z wyjątkiem *uobeiżyc, sp*oiżyc*.

W rzeczownikach r. n. na *-*uje* nie zwięża się końcowe *-e*, więc *kowané, mycynie, şnodané*, także *iaje, puele*, podczas gdy w połud. i pn.-zach. Wlkp. (pod Wągrówcem) występuje *kowaný, iaý, p*olý*. Tak samo w przymiotnikach r. n. nigdy *żelóný*.

Razem z całą Wlkp. ma Łop. końc. *-gu* w gen. sg. r. m. i n. przym. i zaimków: *mondrygu, uolnygu, taýygu, takygu, gu, tegu, cegu*,

w Mieśc. ze słabszym zwężeniem: *g^o, d^o neg^o, teg^o d^oobryg^o хуера*, w Chlud. *gu^oygu, d^oobryg^o*.

Nom. plur. rzecz. r. ż. o tematach spółgłoskowych wykazuje jeszcze wiele form na *-i*: *gyśi, myśy, śici, pyrśi, pėsni, nići, myśli*, ob. form na *e*: *fśe, tśy cverće, ganyże, zwop^ooveże, uose*, przedewszystkiem w tematach na *-śc*: *uśće, xśyśće, pśiśće*, lecz *k^ośće* || *k^ości*, oraz na *-ew*: *bruk^ove, x^oorong^ove, marx^ove*.

Tematy spółgl. rzeczowników nijakich na *-nt-* zostały prawie doszczętnie wyparte przez suf. *-wk*, np. *źryb^owk, ćel^owk, pr^oaeś^owk, ścyń^owk* || *ścyńe*, w Mieśc. *gyś^owk, z^oyż^o*k*, w plur. niekiedy *bliznynta, z^oyżynta*. Tematy na *-n-* utrzymały się całkowicie w nom., bo w gen. obok prawidłowych *rami^ona, imi^ona* pojawiają się *čym^oa, vym^oa*, nawet *vym^oin^ow* (według typów na *-*^oje*); w plur. *vym^oina, rami^ona* || *ram^oina, im^oina*. Oba typy obejmują pn.-wsch. Wlkp. po linię, idącą niedaleko Warty od Koła do Poznania, na zach. od Wągrówca ku Krajnie, która zostaje rozpołowiona. Twory na *-^oak* znaleźć można także w Chludowie, jak *kurč^o*k, źryb^o*k*, lecz zanik odmiany na *-n-* i w okolicy Łop. rzadki.

Podwojone przyimki zanotowałem tylko w Mieśc.: *zes^oškoy, vef^o P^oznaniu, zez^oz^oMeściska* || *z^oMeściska*, i sporadycznie w Kow.: *vef^oferg^oyx, vev^ouśku*. Często napotkać je można w samym Poznaniu, chociaż w Chlud.: *bu^oyym ce Varg^ove, pśyśedym z^oVarg^oova*.

Dla oznaczenia koloru niebieskiego używa się razem z całą Wlkp. nazwy *iasny*; zam. *wrona - gapa*, co koło Poznania (Chlud.) brzmi *glapa glap^oni*, w niedalekiem Wargowie i Maniewie też *gap^oni*; formę *kaj* 'gdzie' zapisałem raz koło Łop.: *kaj tam zaleciś!* 'gdzie ty tam zalecisz!' (z powątpiewaniem).

Form męsko-osobowych od nie-męsko-osobowych nie odróżnia się we wschodniej Krajnie i w pn.-wsch. części Wlkp. po Wągrówiec, Gniezno, Prosnę. Granicą tą objęte są także okolice Łop., gdzie stan wcale nie jednolity; w Łop.: *naše g^oosp^ood^ože śpyvali, te pracovite хуеры робыли, te d^oobre somśady som pokuycyni, žandary zuapali, te stare baby śli d^oo byeru na betki*, lecz przy nazwach zwierząt i przedmiotów przeważnie formy nieosobowe: *k^og^one stawy f stajni, psy śceka^oy, kr^oovy by^oy na p^oclu*, ob. *pt^owki zjedli*; tak samo jest w Mieśc. i Kow.; w Junc. *te d^oobre luże* ob. *ci d^oobzy g^oospod^ože, te g^oospod^ože poie^oxy na twrk, te stare хуеры śek^oy*.

Zestawienie powyższe wykazuje, że przeważna część izofon Wlkp. przecina okolicę Łop. Od centralnego dialektu Wlkp. gwara Łop. i okolicy różni się przedewszystkiem brakiem wymowy *myśy^o, p^onty^o, ues^omy, my styśeli*, mieszaniam form męsko-osobowych i nie-męsko-osobowych. Z Pałukami, które obejmują nie tylko okolice Żnina i Szubina,

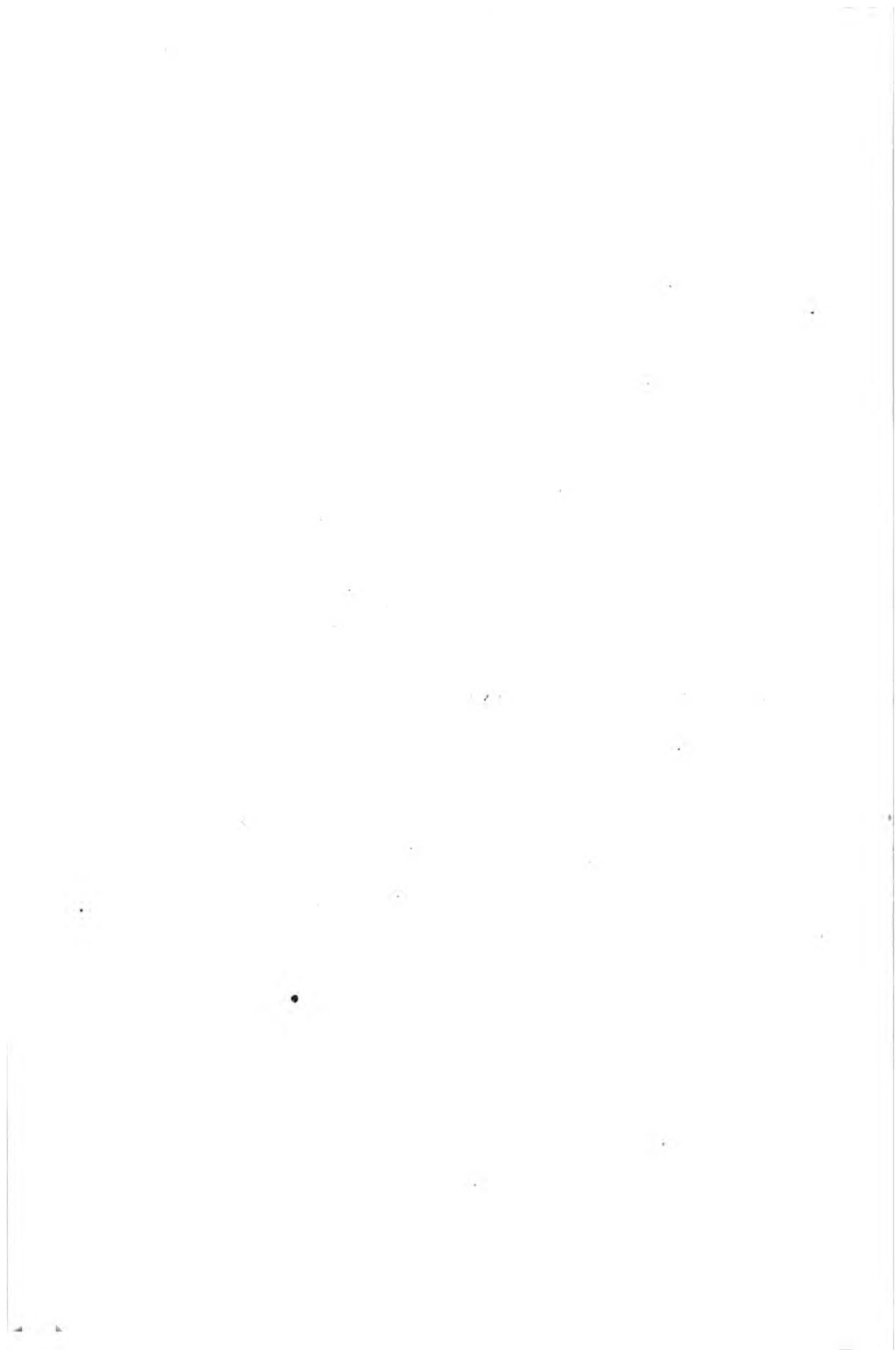
lecz według mapy ks. Kozierowskiego (Badania. nazw topograf. zach. i środk. Wlkp., t. I) także Wągrówiec, łączy ją posiadanie częściowe wymowy *ǫ* jak *ó**, przejścia *et* \Rightarrow *ǫt*, form *zaiǫym*, oraz z Pałukami i Kujawami końc. 2 os. plur. *-ta*, nadto z Kujawami monoftongiczne *ǫ*, wymowa *myǫy*, rozpowszechnienie też form *k*ovǫl*ovǫi*, typ *ǫelǫk*, wymowa *χto*, *pǫs^ć* oraz we wschodniej części terenu *droga*. Zatem przynależność gwary Łop. do dialektów północno-wschodnio-wielkopolskich nie ulega żadnej wątpliwości.

V.

JĘZYK POLSKI.
LANGUE POLONAISE.

3.

KULTURA JĘZYKA LITERACKIEGO.
FORMATION DE LA LANGUE LITTÉRAIRE.

Ign. Chrzanowski.

Konserwatyzm językowy Jana Śniadeckiego.

Od młodości był Śniadecki gorącym miłośnikiem języka ojczystego. Dowiódł tego po raz pierwszy w dwudziestym szóstym roku życia, kiedy to, po powrocie z zagranicy, objął wykłady matematyki w Akademii Krakowskiej, pierwszy wykład (dnia 9 listopada roku 1781) wygłosił nie po łacinie, tylko po polsku; a i dalej wykładał w języku ojczystym — on pierwszy: «Dawane były w Akademii nauki po łacinie, jam obstawał za językiem polskim i pierwszy tego na sobie dałem przykład»¹⁾. «Niemąla to była zasługa wtenczas — pisze biograf Śniadeckiego — ośmielić się wykładać publicznie naukę w języku narodowym. Taki był nałóg do łaciny starych profesorów i tak zacięty opór do wprowadzenia potrzebnej i pożytecznej dla oświecenia nowości, że mówić z katedry po polsku było w ich oczach świętokradztwem»; oprócz ślepego przywiązania do tradycji niemąla rolę w tem uprzedzeniu odgrywało lenistwo umysłowe: oto nie chciało się poprostu profesorom suszyć sobie głowy nad polską terminologją naukową²⁾. Na szczęście Komisja Edukacyjna była innego zdania, niż profesorowie krakowscy: aprobując polskie wykłady Śniadeckiego, poleciła wydrukować jego pierwszy wykład. Weielił go później Śniadecki do swoich *Pism rozmaitych* (1814), nie zmieniając nic; dlaczego, wyjaśnił sam we własnoręcznej nocie: «Niektóre myśli, rzucone... w rozprawie, dziśby autor prościej i dobitniej życzyłby mieć wyrażone, ale nie chciał odmienić pisma, przed trzydziestu laty wypracowanego, kiedy mu, po powrocie z zagranicznych akademij, pierwszy raz przypadło mówić w języku narodowym o matematyce»³⁾. Nie dziw, że pierwotny tekst wykładu wstępnego był mu tak drogi: zdawał sobie jasno sprawę z tej nietylko «niemąlej», ale

¹⁾ Baliński, Pamiętniki o Janie Śniadeckim, I, 48.

²⁾ Tamże. ³⁾ Tamże, 50.

wręcz wielkiej, nieśmiertelnej zasługi, że on pierwszy «ośmielił się wyklądać publicznie naukę w języku narodowym».

Lecz nierównie szersze pole do zasług około języka ojczystego otworzyło się przed nim w roku 1807, to jest od czasu, kiedy, jako rektor Uniwersytetu Wileńskiego, był jednocześnie zwierzchnikiem wszystkich szkół na Litwie i Rusi. «Od mego do Wilna przybycia — pisał do Niemcewicza 1 marca roku 1811 — pracuję nad tem, aby zaprowadzić i rozszerzyć sposób mówienia i pisania czystą polszczyzną»¹⁾. A trzeba wiedzieć, że nie go więcej nie drażniło, jak prowincjonalizmy i błędy językowe na Litwie, gdzie «mówią, że z trzech prowincyjów najwięcej mają jeziorów, słomków i wilgociów»²⁾. Kiedy mu książę generał Czartoryski przysłał w roku 1809 w rękopisie swój «Rzut myśli w różnych piśmiennych materyjach», nie poprzestał na propozycji zmiany tytułu na «Myśli o pismach polskich w różnych materyjach», ale wytknął autorowi różne prowincjonalizmy litewskie w sposób bardzo delikatny wprawdzie, ale stanowczy³⁾. Nie przebaczył ich i Naruszewiczowi: «Každy, znający się na sztuce pisania, pochwali... styl Naruszewicza w «Historji»; jego tłumaczenie Tacyta jest wyborne: ależ wiele to błędów gramatycznych języka i nieznośnych dla Polaka litwinizmów można spotkać w tym szanownym pisarzu!»⁴⁾.

O troskliwej opiece Śniadeckiego nad językiem ojczystym w szkołach Okręgu Naukowego Wileńskiego daje pojęcie list do profesora literatury polskiej i rzymskiej w Krzemieńcu, ks. Alojzego Osińskiego, z dnia 26 listopada r. 1811: «Znając W. Pana troskliwość o czystość narodowego języka, widzę, że prefekt gimnazjum nie dał W. Panu do przejrzenia ogłoszonego rozkładu nauk w Krzemieńcu, żebyś był w nim błędy języka wytknął i poprawił. Niepięknie bowiem, że gimnazjum, tyłu ucząc zagranicznych języków, tak mało ma starania o swój rodowity. Nie mówi się w polskim języku *dnie*, ale *dni*,... mówi się *wednie* (*adverbium*),... mówi się *tygodnie*, ale nie mówi się *dnie*. W żadnym dobrym pisarzu polskim dawnym i teraźniejszym nie czytałem podobnego przykładu; może to jest kaprys języka, odstępujący od prawidła powszechnego, ale kto chce w swym i w każdym języku dobrze pisać, powinien znać jego nawet kaprysy, które się stają prawidłem, skoro są zwyczajem i powagą pisarzy potwierdzone... Jeżeli w pismach szkolnych, gdzie się dzieci powinny uczyć języka z prawideł, wychodzić będą takie skazy i zepsucia, instrukcja publiczna więcej zaszkodzi,

¹⁾ Tamże II, 375.

²⁾ List do Czartoryskiego z d. 28 listopada 1809 r., Baliński j. w. I, 618—619. ³⁾ Tamże.

⁴⁾ Uwagi nad Historją literatury Bentkowskiego, Baliński II, 395.

jak pomoże, oświeceni, którego najważniejszym narzędziem i owocem być powinien język narodowy, od tyłu już sprzysiężonych na jego zgubę bazgraczywielitościwie dziś skaleczony i zarażony»¹⁾.

Lecz nietylko litewscy, ale i warszawscy «bazgracze» drażnili Śniadeckiego, tem więcej, że, jak pisał do Niemcewicza²⁾, «młódź nasza, rozumiejąc, że Warszawa być powinna i stolicą, i wzorem dobrego pisanania, chwytając niektóre stamtąd wychodzące języka wady i te czasem naśladowuje».

Do tych «bazgraczywielitościwie» warszawskich zaliczał pomiędzy innymi (nie bez słuszności) Staszica, jak widać z tegoż listu do Niemcewicza.

Aby zaradzić złemu, projektował utworzenie «trybunału krytycznego języka», trybunału, «który najwłaściwiej byłoby powinien przy Towarzystwie Warszawskim»³⁾. Warto jeszcze dodać, że, jak świadczy Baliński, Linde, pomimo hojnej pomocy Czartoryskich i innych mecenasów, «nie prędkoby doszedł do końca w ogłoszeniu swojego znakomitego dzieła, gdyby mu nie przyszedł w pomoc Jan Śniadecki, zbierający z rzadką gorliwością prenumeratorów w Litwie: nie było roku, żeby nie wysyłał do Lindego na ten rachunek po kilkaset czerwonych złotych»⁴⁾.

Lecz na tem jeszcze nie poprzestał Śniadecki: wśród pism jego jest cały jeden dział, poświęcony językowi ojczystemu. Składają się nań, oprócz rozdziału piątego części pierwszej, «Filozofji ludzkiego umysłu», dwie rozprawy: «O języku polskim» (1814) i «O języku narodowym w matematyce» (1814), oraz pięć «listów»: «List damy, urodzonej w ziemi Przemyślskiej, do redaktora Dziennika Wileńskiego» (1815), «List Żmudzina do redaktora Dziennika Wileńskiego» (1815), i trzy listy Zygmunta Szczeropolskiego do «redaktora Pamiętnika Warszawskiego» (1816).

Sprawa tworzenia nowych wyrazów w języku naukowym, literackim i potocznym: nowa ortografja; posługiwanie się wyrazami cudzoziemskimi; kryterja poprawności języka literackiego; obowiązek patriotyczny pielęgnowania języka ojczystego; «przysługi dla języka z religji» (to jest olbrzymie znaczenie kazalnicy dla krzewienia piękności i czystości języka): oto główne tematy tych pism.

Nie kusząc się o ich szczegółowy rozbiór (którego naprózno szukać w dotychczasowych pracach o Śniadeckim, a którego dokonać może tylko specjalista), poprzestajemy na wyjaśnieniu ich genezy, na kilku wskazówkach, dotyczących ich źródeł i pokrewieństw, oraz na uwypatnieniu ich myśli przewodniej.

Dwie główne pobudki skłoniły Śniadeckiego do zabrania głosu

1) Tamże, 377—378. 2) Tamże, 375. 3) Tamże. 4) Tamże I, 564.

o języku: jego pogląd na znaczenie języka w życiu umysłowym i jego patriotyzm; obydwie te pobudki były w jego duszy od siebie nieodłączne.

«Myślimy zapomocą języka i słów»¹⁾; a jeżeli tak, to kto nie zna własnego języka, kto nie rozumie dobrze znaczenia wyrazów, kto zmienia dowolnie ich stare znaczenie, kto się posługuje wyrazami nowymi, porywczo i nieuważnie utworzonymi, ten nie będzie logicznie, jasno, ściśle myślał. «Dobry język prowadzi do czystego i szczerego pojęcia rzeczy, język zły rodzi pojęcie ciemne lub błędne»²⁾.

«Narodowość stoi na języku i na charakterze»³⁾;... «zaniedbanie się w mowie krajowej prowadzi do jej lekceważenia i do zguby narodowości»⁴⁾. Jako myśliciel, rozumiał Śniadecki jaśniej od innych patriotów, którzy za główne hasło swojej pracy wzięli sobie ratowanie narodu po upadku państwa, jak wielką rolę w tej świętej pracy odgrywa pielęgnowanie języka ojczystego — i to jeszcze języka tak pięknego, tak bogatego, który «w swym rodowitym kroju nie da się przewyższyć żadnemu inszemu do wyłożenia najgłębszych myśli i wynalazków»⁵⁾. Trzeba tedy język ten ratować przed zepsuciem, trzeba, żeby był «dobry», a nie «zły». Oto źródło, z którego wypłynęły rozprawy i listy Śniadeckiego o języku polskim. Podyktowała mu je miłość ojczyzny, podobnie jak słynną rozprawę «O pismach klasycznych i romantycznych» i inne pisma o literaturze: bez względu na to, czy myśli, zawarte w jednych i drugich, są słuszne, czy nie, pod względem literackim stoją one najwyżej ze wszystkich pism Śniadeckiego, posiadają bowiem to, czego, naogół biorąc, jego pismom brakuje: pierwiastek uczuciowy, są wyjęte nietylko z głowy, ale i z pod serca.

Lecz wyjaśnienie genezy psychologicznej pism Śniadeckiego o języku nie tłumaczy jeszcze w całości ich powstania: trzeba tu jeszcze wziąć pod uwagę chwilę dziejową. Że pozostają one w jaknajściślejszym związku z temi hasłami narodowymi, które przyświecały wszystkim wogóle patriotom po rozbiorach i wskutek rozbiorów, zwłaszcza członkom warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, tego dowodzić nie potrzeba: jako obrońca i miłośnik języka ojczystego, stanął Śniadecki w jednym szeregu z Niemcewiczem, Stanisławem Potockim, Brodzińskim, Kopczyńskim, Euzebjuszem Słowackim, Felińskim i wielu innymi. Nie trzeba także dowodzić, że hasła narodowe, a wśród nich hasło pielęgnowania języka ojczystego, nie byłyby u nas tak głośne, gdyby

¹⁾ Fil. ludz. umysłu, Dzieła (Warszawa 1837), V, 199.

²⁾ O języku narodowym w matematyce, Dzieła, III, 199.

³⁾ Tamże, V, 200. ⁴⁾ Tamże, V, 203.

⁵⁾ Żywot Hugona Kołłątaja, Dzieła, II, 73.

ich z sobą nie przyniósł «*duch czasu*», gdyby mianowicie nie ten wspa-
niały rozkwit świadomości narodowych, jaki się rozpoczął już w epoce
oświecenia pomimo jej tendencji «*ogólnoludzkich*», a na który tak po-
tężnie wpłynęły wojny napoleońskie; czem jest dla narodu jego język,
to uświadomiono sobie w całej pełni dopiero wtedy, kiedy zrozumiano
i odczuto, czem jest naród. W innej chwili dziejowej nie byłoby u nas
na początku XIX wieku tylu pism o języku polskim, a w ich liczbie —
pism Śniadeckiego.

Nie dosyć na tem. Pamiętajmy o tem, że wiek XVIII, któremu
XIX tak wiele zawdzięcza, stanowi w historii języków Europy zachod-
niej epokę niezmiernie ważną. Dzięki postępowi, a nadewszystko dzięki
popularyzacji nauki i filozofji, nastąpił silny napływ nowych wyrazów
nietylko do języka literackiego, ale i do mowy potocznej; rozumie się,
że ogromną rolę odegrał tu rozkwit prasy, zwłaszcza tego jej działu,
który za jedno ze swoich głównych zadań wziął sobie popularyzację
nauki i filozofji, to znaczy «*czasopism moralnych*». A zasób nowych
wyrazów tworzyły nietylko neologizmy, kute z pierwiastków rodzimych:
przecie wiek XVIII to epoka rozkwitu «*kosmopolityzmu literackiego*»,
(jak nazwał jeden z uczonych francuskich, *Texte*, wzajemne oddziały-
wanie na siebie różnych literatur; dawne wieki nie znały takiego mnó-
stwa przekładów, jak XVIII, te zaś przekłady wносиły do języka
literackiego nietylko wyrazy, ale i zwroty cudzoziemskie.

Otóż napływ neologizmów wywołał w różnych krajach żywe pro-
testy ze strony miłośników języka, nadewszystko oczywiście we Fran-
cji¹⁾, gdzie około roku 1720 rozszalała się burza ataków na tych, co
kuli nowe wyrazy. Na razie ataki te odniosły zwycięstwo, przynajmniej
częściowe; na jego szalach zaważyła głównie powaga Woltera, który
wprawdzie zaklętym wrogiem neologizmów nie był, którego jednak na-
czelna zasada brzmiała: «*L'essentiel est de savoir se servir avec art
des mots qui sont en usage*»; na nowe wyrazy zezwalał pod trzema
warunkami: żeby były konieczne, zrozumiałe i dźwięczne; za
kryterjum zaś poprawności i piękności języka poczytywał język zna-
komitych pisarzy. I oto dzięki Wolterowi zwyciężył we Francji około
połowy wieku konserwatyzm językowy. Lecz w drugiej połowie
stulecia zaczęła napływać do słownika francuskiego powrotna fala neo-
logizmów i zwrotów cudzoziemskich: pełno ich w dziełach Rousseau'a,
którego zasada brzmiała: «*Ma première règle, à moi, qui ne me soucie
nullement de ce qu'on pensera de mon style, est de me faire entendre;
toutes les fois qu'à l'aide de dix solécismes je pourrai m'expliquer plus*

¹⁾ Ob. rozprawę F. Brunota o języku francuskim XVIII wieku (*Petit de
Julleville'a* tom VI).

fortement ou plus clairement, je ne balancerai jamais; pourvu que je sois bien compris des philosophes, je laisse volontiers les puristes courir après les mots».

Otóż nie wolno zapominać, że Śniadecki bawił długo we Francji, że literaturę francuską znał dobrze: czy mogły ujść jego uwagi te wszystkie zmiany, jakie się dokonywały w języku francuskim? A kto zna charakter, zasadę i upodobania Śniadeckiego, ten nie będzie się chyba długo zastanawiał nad odpowiedzią na pytanie: czyj pogład przypadł mu bardziej do serca, Woltera, czy Rousseau'a?

Lecz Śniadecki bawił także długo w Anglii i znał dobrze literaturę angielską. Nietrudno się domyślić, który z poetów angielskich najbardziej mu się podobał: w czyich oczach największym poetą polskim jest Krasicki, dla tego największym poetą angielskim będzie Pope. A największym krytykiem — oczywiście Johnson. Trzy razy powołuje się nań Śniadecki w rozprawie «O pismach klasycznych i romantycznych»: i jak nie miał się powoływać, kiedy — pod niejednym względem — były to duchy pokrewne? Kult tradycji (*scholar's reverence for antiquity*) i nie tylko niechęć, ale często i pogarda dla innowacyj w dziedzinie języka i literatury; głębokie przekonanie, że całe wogóle życie duchowe powinno być ujęte w ścisłe karby reguł, bo inaczej zejdzie na bezdroża: szacunek dla ludzi, którzy te reguły stworzyli; cześć dla ideałów moralnych, religijnych i patriotycznych; bezwzględna szczerłość, stanowczość, apodyktyczność, uczciwość, siła przekonania w wypowiedaniu sądów o ludziach i rzeczach; stanowcza przewaga rozumu nad uczuciem, pociągająca za sobą pewną ciasnotę, która tak często, jeżeli nawet nie najczęściej, znamionuje ludzi o silnym charakterze: oto węzły pokrewieństwa pomiędzy Johnsonem a Śniadeckim.

To zaś pokrewieństwo występuje na jaw nie tylko w rozprawie «O pismach klasycznych i romantycznych», ale i w pismach o języku; tutaj wprawdzie nie powołuje się Śniadecki na Johnsona (z pisarzy angielskich powołuje się na Adama Smitha i na Swifta), niepodobna jednak ani na chwilę przypuścić, żeby, bawiąc w Anglii, nie posługiwał się «Słownikiem» Johnsona i żeby nie czytał jego przedmowy do tego znakomitego dzieła. Jakaż myśl główna przyświecała Johnsonowi? Niech on sam odpowie: «I have... attempted a Dictionary of the English language, which, while it was employed in the cultivation of every species of literature, has itself been hitherto neglected; suffered to spread, under the direction of chance, into wild exuberance; resigned to the tyranny of time and fashion; and exposed to the corruptions of ignorance, and caprices of innovation. When I took the first survey of my undertaking, I found our speech copious without order, and energetick without rules: wherever I turned my view there was perplexity to be

disentangled, and confusion to be regulated; choice was to be made out of boundless variety, without any established principle of selection; adulterations were to be detected, without a settled test of purity; and modes of expressions to be rejected or received, without the suffrages of any writers of classical reputation or acknowledged authority». Zdawał sobie wprawdzie Johnson sprawę, że się język z różnych przyczyn ustawicznie zmienia, że jedne wyrazy i zwroty wymierają, a inne się rodzą, że tedy niema mowy o unieruchomieniu języka, że wszelkie próby jego «balsamowania» przez leksykografów są równie śmieszne, jak próby wynalezienia cudownego eliksiru na przedłużenie życia ludzkiego w tysiącolecie: ale, jak w życiu człowieka, tak w życiu języka odróżniał wolność od swawoli, potrzebę od kaprysu, świadomą swego celu pracę od niechlujstwa; był przekonany, że pomimo zmian duch języka może i powinien zostać niezmienny, że tedy można i trzeba przeciwdziałać jego zepsuciu, broniąc się z całych sił przed napływem niepotrzebnych neologizmów i barbaryzmów i poczytując za normę język pisarzy, których ogół uznaje za «klasycznych». Wszystkie te swoje myśli streszcza Johnson w słowach następujących: «Life may be lengthened by care, though death can not be ultimately defeated: tongues, like governments, have a natural tendency to degeneration: we have long preserved our constitution, let us make some struggles for our language. In hope of giving longevity to that which its own nature forbids to be immortal, I have devoted this book, the labour of years, to the honour of my country, that we may no longer yield the palm of philology, without a contest, to the nations of the continent».

Słowa te mogłyby śmiało posłużyć Śniadeckiemu za motto wszystkich jego pism o języku, i on bowiem, chociaż także zdawał sobie sprawę, że języka unieruchomić nie można, poczytywał niepotrzebne innowacje językowe za «winę obrażonego narodu» (jak się niezbyt fortunnie wyraził na wzór *crimen laesae majestatis*), a już w najlepszym razie za *malum necessarium*.

Konserwatyzm językowy — oto myśl przewodnia wszystkich jego pism o języku, ich naczelny postulat. Nieraz w tym swoim konserwatyzmie zapędzał się Śniadecki za daleko, zwłaszcza kiedy piorunował na wszelkie próby reformy ortografji. Miał wprawdzie najzupełniejszą słuszność, twierdząc, że jest utopją, albo raczej absurdem, silić się na ortografję idealną, któraby wiernie oddawała wszystkie odcienie wymawiania, że «jest to szukać w gramatyce coś podobnego do kwadratury koła albo do filozoficznego kamienia»¹⁾. Takiego to ka-

¹⁾ Dzieła, IV, 47.

mienia, mówiąc nawiasem, szukał za czasów Śniadeckiego (pomiędzy innymi) Staszic, który się uparł np. pisać *dotond* zamiast *dotąd* — i do niego to zapewne pije Śniadecki, mówiąc, że, «jeżeli po francusku pisać będziemy *dotond* zamiast po polsku *dotąd*, wprowadzimy ton gruby wielkopolski mówienia»¹⁾; (Staszic był Wielkopolaninem).

Wogóle, żeby sprawiedliwie ocenić zarówno myśl przewodnią, jak ton pism Śniadeckiego o języku, trzeba zważyć, że za jego czasów pełno było u nas najróżnorodniejszych pomysłów reformy języka, od rozsądnych, a przynajmniej nie pozbawionych słuszności, aż do idjotycznych, w rodzaju pomysłu księdza Wyszomierskiego, który doradzał Towarzystwu Przyjaciół Nauk, żeby «wyrzuciło» z języka wyrazy «zbyt-
nio piskliwe», jak *trzask* i *wrzask*, i zbyt «spieszzone», jak *mdłość* i *boleść*²⁾. Miał więc Śniadecki przeciwko czemu protestować i na co się irytować: ale czy miał słuszność, kiedy proponowaną przez Felińskiego jotę (*j*) obrzucał gradem wyzwisk, nazywając ją «prawdziwie złym duchem gramatycznego odmetu i niepokoju», «podrzuceniem dzieckiem zarazy i zepsucia», «bękartem gdańskim?»³⁾. Tę sprawę, jak wiele innych, przegrał Śniadecki z kretelem: ale, raz jeszcze, zasada, że ortografia nigdy nie będzie, bo nie może być, idealną, jest słuszna.

Jak w dziedzinie ortografji, tak i w dziedzinie słownika konserwatyzm językowy Śniadeckiego nieraz przebierał miarę, czy też... nie miał szczęścia. Oto np. (w drugim liście do redaktora «Dziennika Wileńskiego») Żmudzin, Zacharjasz Krytykiłło, mówi ironicznie, że «*istnać* i *istnieć* jest wyraz fabryki mazowieckiej», że «słowo to, jako językowi polskiemu niepotrzebne, nietylko go nie zbogaca, ale go owszem psuje i cudzoziemczyzną zarąza» (bo jest nieudolnym przekładem francuskiego *exister*). I pisze jeszcze Krytykiłło do redaktora: «...chociaż szczycę się być Żmudzinem, zamawiam sobie jednak, żebym się nie spotkał w Jego dzienniku z wyrazami: *szczytność*, *zaszczytny*, jako także językowi naszemu niepotrzebnymi, a drażliwe moje żmudzkie ucho swą twardością boleśnie drapiącemi»⁴⁾. Że zaś wyrazy te drapały także wielkopolskie ucho Śniadeckiego, tego dowodzi jedna z jego «przemów» (t.j.

¹⁾ Dzieła, IV, 11. — Za kryterjum, albo raczej za wzór wymawiania, poczytywał Śniadecki żywą mowę ludu, ale nie wielkopolskiego, pomimo że sam był Wielkopolaninem: «Póki Lwów nie zniemczał, był stolicą i szkołą najprzyjemniejszej polskiej mowy. Dziś, chcąc nauczyć ucho o słodyczy języka, trzeba słyszeć wieśniaków i włościan, w bliskości Jarosławia w Galicji mówiących; a ci więcej nas o przyjemności języka naszego swem mówieniem nauczą, jak wszystkie uczone spory i rozprawy» (tamże, 11—12).

²⁾ Kraushar, Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, III, 165 nast.

³⁾ Dzieła, IV, 52; Feliński pisał, że jota ukazała się po raz pierwszy w Biblii Gdańskiej. ⁴⁾ Tamże, 39 i 41.

przedmów), w której wprost już od siebie mówi: «Godziło się... do języka wprowadzić *szczytność, zaszczytny, zarząd, bezrząd, przygotawcze, pomocnicze* i t. d., wyrazy, przedtem nieznanne, całe nam niepotrzebne, a dla ucha nielitościwie drapieżne?»¹⁾ Dzisiaj chyba już niczyjego ucha wyrazy te nie «drapiają», jak nikogo nie razi słowo *wyobraźnia*, którego Śniadecki nie mógł wybaczyć Felińskiemu²⁾.

Z drugiej jednak strony nie brak w pismach Śniadeckiego o języku takich myśli, które do dziś dnia nie przestały i nigdy zapewne nie przestaną być słusznymi. «Żeby nauki wydały pożytki prędkie i rozległe w narodzie, trzeba język nauk, ile być może, zbliżyć do mowy pospolitej, nie kwapić się z wymyślaniem nowych słów, ale szukać w języku znanych, które mają jakieś podobieństwo do rzeczy i myśli nowych»³⁾. Jeżeli się w gotowym zasobie słownika nie znajdzie wyrazu dla nowego pojęcia, wolno i trzeba utworzyć wyraz nowy, ale pod sześciu warunkami: «wyraz nowy powinien mieć skład, zakończenie i całą, że tak powiem, fizjonomję narodową...; nie powinien być dla ucha twardy...; powinien mieć precyzją, to jest dosadność, dobitność czyli dobrze ustanowione znaczenie...; ...być powinien poważny i skromny, nie dający powodu do przeciągania go na znaczenie śmieszne lub wstyd obrażające...; starać się jeszcze należy, żeby wyraz nowy nie był rozwlekły i z wielu razem słów sklejonny...; najważniejszym warunkiem w porządnym tworzeniu nowych słów jest zachowanie analogji: nie masz rzeczy ani myśli nowej, któraby w czem nie była podobna, któraby się w czem nie stykała, albo nie wypadła z rzeczy i myśli znanej; z podobieństwa więc myśli lub rzeczy wypływać powinno podobieństwo nazwiska»⁴⁾. Tworzenie wyrazów technicznych, nie odpowiadających tym warunkom, to «prawdziwy jakobinizm literacki, gdzie każdy ma się za prawodawcę i nikogo nie słucha»⁵⁾. «Na stworzenie dobrego wyrazu tyle prawie potrzeba talentu, ile na stworzenie wielkiej myśli»⁶⁾; a więc tylko pisarze utalentowani mają prawo tworzyć nowe wyrazy, oni to są prawodawcami języka⁷⁾. «Człowiek z nadzwyczajnym talentem gdy stworzy wyraz na objawienie nowej myśli, nowego obrazu lub na wzbudzenie nowego w czytających poruszenia, wyraz taki powinien być święty...»⁸⁾. Język narodowy powinien być jak owa «Arka święta», «której nie godziło się dotykać, tylko uprzywilejowanym, to jest nadzwyczajnym talentem udarowanym ludziom»⁹⁾. «Język nie jest strojem kobiecym, wystawionym na dziwactwa mody i wymysły przymilenia, któryby wolno było giąć, wykręcać i przerabiać, żeby go potem porzucić

¹⁾ *Dzieła*, V, str. IX. ²⁾ *Dzieła*, IV, 56. ³⁾ *Dzieła*, V, 197—198.

⁴⁾ *Dzieła*, III, 196—197. ⁵⁾ *Dzieła*, IV, 22. ⁶⁾ *Tamże*, 65.

⁷⁾ *Tamże*, 7. ⁸⁾ *Tamże*, 8. ⁹⁾ *Tamże*, 4.

i zaniechać; jest to owszem ustawa, skazana przez towarzyską potrzebę, wyrabiana wiekami ze skłonności, obyczajów i charakteru Narodu, doskonalona postrzeżeniami i talentem znakomitych ludzi, a utwierdzona zgodnym przyjęciem i powszechnem całego ludu używaniem»...¹⁾ «Dobrze powiedział Swift, iż «lepiej jest mieć język w czym trochę niedoskonały, jak ustawicznie się odmieniający»²⁾.

Nikt chyba nie zaprzeczy, że te wszystkie myśli są słuszne. W narodzie, który z jednej strony już w XVI wieku wydał wielkich mistrzów języka, a który z drugiej nigdy się nie odznaczał dobrą znajomością i należnym poszanowaniem swojej tradycji, nawoływania do konserwizmu językowego muszą być poczytane za wielką zasługę narodową; w tak bogatych językach, jak nasz, stare wyrazy powinny być jak gwardja Napoleona: mogą umrzeć, mogą, a czasami muszą, być pobite, ale poddawać się im nie wolno!³⁾.

Jedno jeszcze. W rozprawie «O języku polskim» pisze Śniadecki: ... «Polakowi w staczaniu i zakończeniu obcych słów, które dawno przyswoił, każą słuchać prawideł greczyzny, żadnego związku z jego językiem nie mającej, jak gdyby prosty rozsądek tego nie uczył, że słowo obce nie może rzędu nowej ojezyny burzyć, ale musi iść pod prawidła tego języka, który je sobie przyswoił». Szczegółowiej wyjaśnia Śniadecki tę swoją złotą myśl w liście do Lelwela z dnia 12 listopada roku 1814: «Starożytne słowo, przyjęte do naszego języka, bierze prawidło odmiany i zakończenie od nas, ale nie my od niego. Greckie naprzykład słowa giąć się powinny do naszego języka, nie nasz język do greckiego, z którym żadnego nie ma związku. Któżby to WMPanem napisał i wymówił *Egyptian, Europeów, Aristotela* i t. d., kiedy dobrzy dawni pisarze i terazniejsi, a nawet powszechnie przyjęty zwyczaj inaczej każe. Radziłbym WMPanu wystrzegać się pedantów niemieckich, którzy najczęściej przy nauce nie mają smaku ani rozsądku. Skromnemu i rozsądnemu pisarzowi we wszystkim wystrzegać się należy nietylko tonu, ale nawet pozoru osobliwości»⁴⁾. Miał tutaj Śniadecki na myśli świeżo wydaną rozprawę Le-

¹⁾ Tamże, 3.

²⁾ Tamże, 12. Ma tutaj Śniadecki na myśli zapewne to samo pismo Swifta, na które się w swej przedmowie do *Słownika* powołuje Johnson: «Swift, in his petty treatise on the English language, allows that new words must sometimes be introduced, but proposes that none should be suffered to become obsolete».

³⁾ Czy wolno np. wyrazowi *wyzyskać* poddać się takiemu nowotworowi i potworowi, jak *wykorzystać*? albo czy wolno pisać: *zawinić co*, zamiast *być winnym czemu*?

⁴⁾ Baliński II, 408.

lewela: «Opis Skythii Herodota», rozprawę, w której mamy takie kwiatki ortograficzne i fonetyczne, jak *Egypt*, *Asja*, *Kiklików pienia* (dlaczego nie *Kyklików?*), *Skythowie* i t. d. Otóż i tutaj czuł się Śniadecki dotknięty w swoim konserwatyzmie językowym: bolało go, że się Lelewel sprzeniewierza tradycji; wiedział przecie, że Kochanowski pisał *macedoński* — nie *makedoński*, *Menelaus* — nie *Menelaos*, *Scea* brama — nie *Skaja* brama, że Krasicki i Golański pisali *Cymon* — nie *Kimon*, *Mardonjusz* — nie *Mardonios*, *Alceusz* — nie *Alkajos*, to znaczy, że posługiwali się imionami łacińskimi, naginając je do swojego języka, nie nasz język do greckiego.

Czy jednak tym razem konserwatyzm językowy Śniadeckiego nie idzie zbyt daleko? Czy nie miał słuszności raczej Lelewel? Różne były i są odpowiedzi na te pytania.

Mickiewicz, pomimo całej swojej czci dla Lelewela, nie poszedł jego śladami: pisał *Perykles* — nie *Perikles*, *Orfeusz* — nie *Orfeus*, *Eneasz* — nie *Aineias*. Słowacki pisał *Agezylausz* — nie *Agesilaos*, *Arcezylausz* — nie *Arkesilaos*. Sienkiewicz pisał wprawdzie *Kipryda* zamiast *Cypryda*, ale pisał nie *Dajdalos*, tylko *Dedal*, nie *Fojbos* tylko *Feb*, nie *Eunike* tylko *Eunice*. Żeromski, kiedy się zwrócono do niego z zapytaniem, jak mówić i pisać: *Alkibiades* — czy *Alybjades*, *Ajschylos* — czy *Eschylos*, *Arysteides* — czy *Arystydes*, *Faidon* — czy *Fedon*, odpowiedział dosłownie, co następuje: «Skąd w naszym polskim języku *Arysteides*? Mamy polski wyraz *Arystydes*, jak mamy *Monachjum* — a nie *München*, *Medjolan* — a nie *Milano* i t. d. Małachowski jest «*Arystydesem* polskim», i będzie dziwołagiem nazywać go «*Arysteidesem* polskim». Ze wszystkiego — *Fajdon* jest najlepszy. «A przed nim leży *Fedon* i *Żywot Kationa*»¹⁾.

Nie brakło jednak i takich, którzy poszli raczej za Lelewalem, niż za Śniadeckim. Korzon, zapalony wielbiciel Lelewela, pisał w swojej «Historji starożytnej»: *Kodros*, *Pejzylstratos*, *Klejstenes*, *Fejdyas* i t. d. Wyspiański pisał: *Oineus*, *Althea*, *Aojdes*, *Mykeny*. Dzisiejsi filologowie oświadczają się stanowczo za transkrypcją grecką, która jednak nie zyskała sobie jeszcze powszechnego prawa obywatelstwa, skoro się odzywają przeciwko niej protesty. Sami filologowie przyznają zresztą, że «bez kompromisów się nie obejdzie», że «nikt rozumny nie będzie postępował radykalnie», że «tą transskrypcją powinienby się... zająć jakiś zjazd filologów i polonistów i ustalić krytyczne jej zasady». Do tej mądrej rady Stanisława Witkowskiego²⁾ niechaj wolno będzie dodać

¹⁾ Ten list Żeromskiego (z dnia 2 października r. 1923) ogłoszono w *Myśli Narodowej* (r. 1926, nr. 2).

²⁾ W przedmowie do pierwszego tomu «Historjografji greckiej», str. XII.

jeszcze dwie. Pierwsza, żeby w tym zjeździe wzięli udział nie tylko filologowie i poloniści, ale także wybitni pisarze, a to zgodnie z mądrym poglądem Śniadeckiego, że «wprzód zaczęto dobrze mówić i pisać, a potem z dobrych mów i pism, jako z podanych wzorów, wyciągniono prawidła mówienia i pisania; bo prawidła nie tak są środki doskonalenia języka, jako raczej prawa policyjne do utrzymania go w porządku»¹⁾. A druga rada — żeby się ów przyszły zjazd gruntownie zastanowił nad pytaniem, czy nie miał czasem zupełnej, bezwarunkowej słuszności Śniadecki, kiedy pisał, że «prosty rozsądek» tego uczy, «że słowo obce nie może rządu nowej ojczyzny burzyć, ale musi iść pod prawidła tego języka, który je sobie przyswoił». Gdyby tę zasadę uchwalono, uczczonoby godnie przypadającą na rok 1830 setną rocznicę śmierci Jana Śniadeckiego.

¹⁾ *Dzieła IV, 7.*

Zenon Klemensiewicz.

Cel nauczania gramatyki języka ojczystego w szkole.

Jest rzeczą znamioną, zarazem pożądaną, że w ostatnich kilkunastu latach pojawia się w naszej, ubogiej zresztą, literaturze dydaktycznej stosunkowo dużo rozważań o celu i kształcącej wartości nauczania gramatyki. Na uwagę zasługują zwłaszcza poglądy Szobera, Nitscha, Rozwadowskiego i Rudnickiego. Zagadnienie to ma niezmierną doniosłość dla dydaktyki przedmiotu. Bowiem dopiero odpowiedź na nie może uspokoić wątpliwości, czy nauczanie gramatyki ma wogóle uzasadnienie i widoki powodzenia.

Rozważania szczegółowe poprzedzić wypada wskazaniem dwu odrębnych, a poniekąd przeciwstawnych, typów gramatyki: teoretycznego, który usiłuje możliwie dokładnie przedstawić i wyjaśnić język, oraz praktycznego, który służy do czynnego lub tylko biernego opanowania języka.

Badając cel nauczania gramatyki ojczystej w szkole, staje się wobec konieczności jasnego określenia stosunku do tych obu jej rodzajów. Bo każdy z nich przez swą zawartość i właściwości już rozstrzyga o dydaktycznych środkach i wynikach swego szkolnego zastosowania. Mamy wybrać między celem teoretycznym, poznawczym, którego nie waham się nazwać językoznawczym, a celem praktycznym, albo normatywnym.

Jeśli idzie o przeszłość, to z badań prof. Rudnickiego¹⁾ wynika, że od Kopczyńskiego aż do ostatnich czasów mają stanowczą przewagę wśród gramatyków zwolennicy typu normatywnego. Ja zwrócę uwagę na zapatrywania kilku autorów popularnych i wpływowych gramatyk szkolnych. Małecki, Kryńscy, Stein i Zawiliński mają na oku raczej cel praktyczny, normatywny. Zasadniczo odmienne jest stanowisko Sz-

¹⁾ Z dziejów polskiej myśli językowej i wychowawczej.

bera, który upatruje w nauczaniu gramatyki szkolnej raczej wartość teoretyczną niż praktyczną. W tym samym kierunku podążają autorowie najnowszego podręcznika gramatyki szkolnej: Lehr-Spławiński i Kubiński.

Widać stąd, że i dziś niema jeszcze zgody w pojmowaniu celu gramatyki szkolnej, chociaż wydaje się, iż długo i niepodzielnie panujący ideał normatywny ustępuje z wolna ideałowi językoznawczemu. Nie dzieje się to łatwo. W szerokich warstwach nauczycielstwa, kształconego gramatycznie na starych normatywnych podręcznikach, napotyka się na wyraźną niechęć do innego ujęcia tej nauki¹⁾. A także reszta społeczeństwa, o ile wogóle zajmuje się takim zagadnieniem, odnosi się raczej nieufnie do nowinek gramatycznych, czego pouczającym objawem choćby krytyka gramatyki Szobera, zawarta w mowie St. Grabskiego, ówczesnego ministra W. R. i O. P., z 23 czerwca 1925 r. na posiedzeniu Senatu²⁾, lub entuzjastyczny wstęp do sprawozdania o artykule prof. Rozwadowskiego «O nauce języka ojczystego w szkołach»...³⁾, ogłoszonego w «Myśli Narodowej» z 23 maja 1926⁴⁾.

Szukając odpowiedzi na pytanie, czy w nauczaniu szkolnym może mieć uzasadnienie gramatyka praktyczna o celu normatywnym, musi się przyjąć za podstawę dalszego rozumowania niezaprzeczony fakt, iż dziecko, przychodząc do szkoły, posiada przecież swój język ojczysty. Droga niezliczonych aktów naśladownictwa, wiodącego do przyzwyczajenia, drogą ciągłych kojarzeń wyrazów i odpowiedników pozajęzykowych dziecko pod wpływem bliższego (zwłaszcza matka, por. *langue maternelle*, *Muttersprache*) i dalszego otoczenia wznosi się na niższy lub wyższy poziom władania mową ojczystą, ale w każdym razie nie potrzebuje w szkole uczyć się jej w całości i we wszystkich szczegółach, jako zupełnej nowości, co się dzieje tylko przy poznawaniu języków obcych.

Atoli nasuwają się tu pewne ważne zastrzeżenia. Prawda, że dziecko posiada język ojczysty, ale i to prawda, że włada nim niepewnie i niezupełnie. Uderza ubóstwo słownika i niektórych form fleksyjnych, ale zwłaszcza niedołęstwo w wiązaniu dłuższych zdań. Pozostaje to w najściślejszym i koniecznym związku z ogólnym rozwojem duchowym dziecka, a w miarę jego postępu także język staje się pewniejszym i bogatszym. Ale dydaktyk musi się liczyć jeszcze z błędnością języka

¹⁾ W. Osterloff w «Metodyce języka ojczystego w zakresie elementarnym» Warszawa 1925, poddaje surowej a nawet złośliwej krytyce «Gramatykę polską w ćwiczeniach» (zwłaszcza zeszyt pierwszy) Szobera głównie za «bałamutne nowatorstwa».

²⁾ Monitor Polski nr. 150 z 2. V. 1925.

³⁾ Język Polski XI (1926) nr. 1.

⁴⁾ Nr. 22, str. 315—7.

dziecka. Nietylko brak mu sprawności, ale co gorsza, poprawności. Jest to przede wszystkim wpływ środowiska, które młodemu pokoleniu przeszczeplia własne błędy językowe. Czasem dziecko samorzutnie naśladuje fałszywie i niedokładnie mowę swych wzorów, przekręca formę i znaczenie, a starsi nie zwracają na to uwagi, nie mając czasu, ochoty lub uzdolnienia, albo nawet walczą z błędami bezskutecznie. Zupełnie osobny a ważny wypadek zachodzi, gdy dziecko przynosi do szkoły gotowy język, ale jest nim gwara, niekiedy tak różna od obowiązującego w szkole języka kulturalnego. Wynika stąd dla szkoły obowiązek: rozwijania w uczniu umiejętności biegłego i możliwie pełnego wypowiedania się w języku ojczystym; dbania o jego poprawność, zatem zgodę z obowiązującymi w danej epoce zwyczajami mowy ludzi wykształconych.

Pierwszy obowiązek mieści się niezawodnie w zadaniach nauki języka ojczystego, a środkami metodycznymi będą tu nade wszystko ćwiczenia w mówieniu, pisaniu i stylistyczno-słownikowe, wprawiające ucznia w językowe ujmowanie myśli i uczuć. Gramatyka, czy praktyczna, czy teoretyczna, nie może tu oddziaływać bezpośrednio żadną miarą.

Drugi obowiązek to opieka nad poprawnością języka. Jest ona konieczna. Wymaga jej wzgląd idealny na czystość i prawidłowy rozwój mowy ojczystej, oraz wzgląd praktyczny na doskonałość tego środka porozumiewania się, jaki człowiek posiada w języku. Nauczyciele szkół wszelkich typów i stopni stwierdzają bezwątpienia konieczność normatywnego oddziaływania na język uczniów. Jak to uczynić? Idzie o usunięcie przyzwyczajzeń błędnych, a spowodowanie przyzwyczajzeń prawidłowego mówienia. Ogromnie dużo działa tu wzór poprawny, którym powinna być mowa nauczyciela, a nade wszystko dzieła wzorowych pisarzy. Ale gdzie jest już zakorzeniony nałóg wadliwego wyrażania się, lub choćby wątpliwości w wyborze stosownej formy, tam takie oddziaływanie nie wystarczy. Tam potrzeba umyślnego zwrócenia dowolnej uwagi ucznia na postać prawidłową, potrzeba sądu, że jakieś powiedzenie w określonych warunkach jest złe, a inne dobre, trzeba rozwagi, refleksji. Czyżby właśnie tutaj nie oddała usług gramatyka normatywna?

Zanim się odpowie na to pytanie, dobrze byłoby zdać sobie sprawę z tego, jakie to błędy bywają najczęściej popełniane, czyli, gdzie zachodzi największa potrzeba rad, wskazówek i prawideł. Niestety, nie rozporządzamy dotąd materiałem, któryby pouczał o szczegółach. Łatwo będzie zebrać go przy zorganizowanej pomocy nauczycieli języka polskiego. I w mowie i w piśmiennych wypracowaniach uczniów znajdzie się bez trudu typowe i najczęstsze usterki. Oczywiście będą one różne, zależnie od wieku i środowiska językowego uczniów, ale przy umiejętnym po-

stępowaniu uda się wydzielić to, co powszechne i dla dydaktyka najważniejsze.

Pewne wskazówki może nam dać zbadanie językowych wątpliwości ludzi starszych, bo niezawodnie występują one w jeszcze wyższym stopniu u dzieci i młodzieży. W tym celu przejrzałem kilkanaście roczników «Poradnika Językowego»¹⁾. W każdym jego numerze znajduje się dział «Zapytań i odpowiedzi», które rzucają dużo światła na to, w czym dbały o staranne mówienie, przeciętny inteligent polski czuje się mniej pewnym. Pośrednio możemy stąd wnosić, czego mu szkoła nie dała, choć dać była powinna.

Rozważając ten materiał, stwierdza się przedewszystkiem, że zupełnie oczywiście każdy Polak posiada różne wątpliwości co do poprawności poszczególnych wypowiedzi. Wielu z nich nie usunie żaden prawodawca gramatyczny, ale są i takie, którym zapobiec można przez umiejętne pouczenie lub правило. Jest to dla dydaktyka o tyle cenne, iż przestrzega go przed całkowitem usunięciem celu normatywnego w nauczaniu gramatyki ojczystej.

Ale jeszcze bardziej pouczającym jest dla niego to, które zakresy gramatyki wymagają pouczenia normatywnego. Dziedziną, wykazującą najwięcej zapytań, jest słownik, frazeologia, słowotwórstwo. W związku z nią pozostają wątpliwości co do składniowego użycia form gramatycznych, zwłaszcza w zwrotach. Stosunkowo nieliczne zapytania dotyczą fleksji, a najskromniej wypada dział zagadnień fonetycznych. Pomijam bardzo liczne wątpliwości ortograficzne, mając na uwadze narazie język rzeczywiście mówiony.

Wracam do usterek mowy dzieci i młodzieży szkolnej. Dokładne ich zbadanie jest zadaniem przyszłości. Mamy jednak dwa artykuły, które mogą się przyczynić do rozświetlenia tego zagadnienia: Kubińskiego «Błędy ortograficzne i językowe uczniów lwowskich»²⁾ oraz Janowa i Nitscha: «Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich»³⁾. Chociaż autorowie zaznaczają, że nie wyczerpują przedmiotu, niemniej zwracają uwagę na objawy najważniejsze, a przecież o te przedewszystkiem chodzi dydaktykowi. Z powyższych prac wynika, zgodnie ze spostrzeżeniami o języku starszych, iż błędów fleksyjnych i w budowie zdania jest bardzo niewiele. Natomiast pokazuje się, jak doniosłym może być wpływ gwary, czy nawet pobratymczego języka, na system głosowy ucznia gimnazjalnego.

¹⁾ Poradnik Językowy 1901—12; Język Polski (przedtem Poradnik Językowy) 1913—14; Język Polski i Poradnik Językowy 1916; Poradnik Językowy 1919—22, 1925—6.

²⁾ Język Polski VIII, 145.

³⁾ Język Polski IX, 12, 16, 51, 52.

Zespoliwszy wyniki, wysnute z rozważania powyższych źródeł, z osobistym doświadczeniem nauczycielskim, któremu przyświadczać może inni nauczyciele polskiego, ustalają, że w języku polskiego dziecka szkolnego napotyka się zasadniczo na usterki gramatyczne, wymagające oddziaływania normatywnego, w następujących zakresach:

1. W niektórych, ogółem nielicznych i łatwo uchwytnych szczegółach systemu głosowego, co przedewszystkiem zawisło od ewentualnego wpływu gwary, którego stopień zależy znowu od wielkości oddalenia tej gwary od języka ludzi wykształconych oraz od wieku i rozwoju duchowego dziecka.
2. W stosunkowo nielicznych, szczegółowych wypadkach deklinacji i konjugacji, także składni rzędu i zgody.
3. Przedewszystkiem w dziedzinie słownika i frazeologii, częściowo słotwórstwa, oraz w budowie wieloczłonowego zdania złożonego; tu znowu może się silniej uwydatnić wpływ gwary.

Wobec tego należy uznać, że wśród celów nauczania gramatyki języka ojczystego musi się znaleźć także poprawność i prawidłowość mówienia. Czy jednakże dlatego trzeba uprawiać nauczanie gramatyki praktycznej w całej rozciągłości i szczegółowości? Bynajmniej. Błędy i niepewności w dziedzinie leksykalnej, frazeologicznej i słotwórczej można usunąć jedynie umiejętnym ćwiczeniem, oraz pouczeniem o wartości słownika, którego, niestety, w szkolnej, podręcznej postaci dotkliwy brak. Także osobliwości czy wady wymawiania wypleni się przez ćwiczenia ortoepiczne, a nie teoretyczne rozważania gramatyczne. Zostają błędy fleksyjne i składniowe. Ale przecież ich ilość jest bardzo ograniczona w stosunku do tej niezmierzonej obfitości faktów, które tworzą pełny system językowo-gramatyczny, przedstawiany w naszych podręcznikach gramatyki normatywnej. Czyżby dla poprawnego mówienia nieznacznej grupy różnorodnych szczegółów wątpliwych miano zmuszać ucznia do poznawania owego całego systemu, którego część przeważna jest mu doskonale znana? Nie waham się odpowiedzieć przecząco. Ta praca nie zaspokaja żadnej potrzeby, nie może żadną miarą wzbudzić zainteresowania. A nawet te nieliczne, cenne ze względów normatywnych wskazania i prawa giną wśród mnóstwa rzeczy znanych i oczywistych, bo razem z nimi uchodzą uwagi i nikną w pamięci. Wobec dużej różnorodności typów deklinacyjnych i konjugacyjnych spaamiętanie kilku wzorów nie uchroni przed błędem, będącym wynikiem błyskawicznego przebiegu psychicznego, a nie zapobiegnie mu nawet w razie uprzedniego zastanawiania się mówiącego. Wyczerpujące opracowywanie systematycznej gramatyki praktycznej jest tedy w szkole czynnością bezcelową a marnującą duchową energję dzieci i młodzieży.

Należy natomiast wybrać z opisowej gramatyki współczesnego

języka literackiego te tylko szczegóły, które naprawdę językowi dzieci i młodzieży szkolnej nie są zupełnie lub dostatecznie znane, a przeto zasługują na oświetlenie i odpowiednie przyswojenie. Obok przeważającej ilości normatywnych wskazówek, wspólnych dla całego obszaru językowego polskiego, potrzeba będzie niewielu specjalnych, godnych uwzględnienia w pewnej tylko okolicy. Tutaj urzeczywistnia się częściowo wymagania regionalizmu.

Nie zastanawiam się w tym artykule nad metodą nauczania normatywnych wskazań gramatycznych i poprzestanę na kilku uwagach. Szczególniejsze znaczenie posiadzie ono w pierwszych latach nauki. Dokonywać się będzie okolicznościowo, ale według zgóry ułożonego planu, który zapewni pełnię, porządek i celowość opracowania wybranych szczegółów. Nie wykluczam powstania odrębnego podręcznika, zamykającego kodeks potrzebnych prawideł językowych, który jednakże musiałoby się okolicznościowo uzupełniać szczegółowym materiałem. To uzupełnianie mogłoby być zadaniem nauczycielstwa szkoły powszechnej i średniej danego obszaru pod opieką władzy szkolnej, a przy wydatnej pomocy językoznawców; raz porządnie wykonana, pozostałaby taka praca na przyszłość, wymagając co najwyżej drobnych poprawek i uzupełnień. Nauczanie polszczyzny dzieci, których język ojczysty nie jest polski, należałoby urządzić według wskazań dydaktyki obcych języków nowożytnych z temi zmianami, jakiego dopuścił wzgląd na stosunkowo znaczne osłuchanie się i bierne posiadanie, czyli rozumienie, języka państwowego.

Nie wspominałem dotąd o ortografji, która słusznie powinna być troską szkoły początkowej i średniej. Ale także poprawna pisownia nie uzasadnia uczenia pełnej gramatyki normatywnej. Zdaniem znawców, i tutaj nie teoretyczne formułki, ale pisanie, odpisywanie, naśladowanie doskonałych wzorów, zatem ćwiczenia prowadzą do celu. Nadto gramatyka, zajmując się zasadniczo zjawiskami języka mówionego, ogromnie mało tłumaczy i objaśnia, dlaczego pisze się tak, a nie inaczej. Gdyby zaś okazała się potrzeba wskazówek i prawideł obok ćwiczeń praktycznych, co, sądzę, rzeczywiście istnieje, wystarczy posługiwać się w szkole celowo i metodycznie ułożonym zbiorem zasad ortografji, niezależnie od całego, olbrzymiego materiału językowo-gramatycznego, który tutaj na nie się nie przyda.

Rozważania o normatywnym celu w nauczaniu gramatyki języka ojczystego zamykam następującymi wnioskami. Wobec tego, że w języku dzieci i młodzieży szkolnej znajdują się niewątpliwie usterki, nieprawidłowości, niepewności, należy im w stosowny sposób przeciwdziałać. Uczyni się to najskuteczniej i z najmniejszym wydatkiem sił przez wprowadzenie w naukę wskazówek normatywnych dokładnie

tylu i takich, ilu i jakich rzeczywiście potrzeba. Nie można tego zadania zlecić gramatyce praktycznej. Chce i ona nauczyć poprawnego języka, ale w odniesieniu do języka ojczystego jest zbyt ciężka a nawet szkodliwa, gdyż przedstawiając wyczerpująco cały system językowo-gramatyczny, mówi uczniowi o zjawiskach przeważnie znanych i praktycznie już opanowanych.

Pozostaje typ drugi: gramatyki teoretycznej. Jej przedmiotem jest opis i wyjaśnienie składników i rozwoju języka. Szkoła miałaby tedy dostarczyć uczniom wiadomości o mowie ojczystej, opartych na poznaniu należycie dobranych jej zjawisk. Stąd wypływa jednakże ważne żądanie: celowego wyboru, a przez to samo wzmożenia wartości kształcącej i ilościowego ograniczenia zagadnień. Dotyczy zaś to zwłaszcza opisowej gramatyki współczesnego języka literackiego.

Mam wrażenie, że wprawdzie nauczaniu gramatyki opisowej pragnie się wyznaczyć zadanie poznawcze w miejsce praktycznego, to jednak ujmuje się rzecz po staremu: daje się pełny i szczegółowy opis całego systemu językowo-gramatycznego. W gramatyce naukowej taka ścisłość jest konieczna, w gramatyce szkolnej szkodliwa. Popularyzacja językoznawstwa nie może poprzestać na łatwym sposobie przedstawienia, ale przede wszystkim musi ograniczyć się do zjawisk prawdziwie ważnych, podstawowych, a przez to zajmujących i przystępnych. Jak w gramatyce normatywnej radbym dokonać wyboru szczegółów rzeczywiście przez praktykę życia pożądaných, tak w gramatyce teoretycznej przemawiam za uwzględnieniem tego tylko, co ogólnemu elementarnemu poznaniu języka sprzyjać może. Wystarczy, mniemam, jeżeli uczeń zda sobie sprawę z tego, czym jest zjawisko fonetyczne, słotwórcze, fleksyjne, składniowe, opierając zdobyte o nich pojęcie na niewielkiej ilości ale różnorodnych, wyrazistych, pouczających przykładów. Natomiast należy unikać systematycznego, dokładnego wyczerpywania bez reszty wszystkich objawów każdego działu gramatyki opisowej, w ramach schematów klasyfikacyjnych przyjętych przez naukę, co i czasu dużo wymaga, i wielokroć swą jednostronnością nuży i — gorzej nawet — nudzi.

Nie mogę w tym artykule rozwijać całego programu gramatyki opisowej, tak pojętej. Dla ilustracji poglądu poprzestanę na przykładzie opracowania deklinacji rzeczownika. Oto zagadnienia, tematy: zmienność form czyli odmiennosc rzeczownika; pojęcie przypadku, liczby i rodzaju; temat i końcówka; możliwość różnego podziału na grupy deklinacyjne i jego podstawa: końcówki oboczne w tym samym przypadku tej samej deklinacji (kilka przykładów) z ewentualnem wskazaniem warunków oboczności; zmiany głosowe w temacie, jako współczynnik charakterystyki formy fleksyjnej; osobliwe wypadki w odmianie

rzeczownika; funkcja syntaktyczna form przypadkowych; różność znaczenia tej samej formy, tożsamość znaczenia różnych form. Zagadnienia te określi się i oświetli na kilku czy kilkunastu celowo dobranych i stosownie zanalizowanych przykładach. Odpadnie natomiast przykry obowiązek mniej czy więcej szczegółowego omówienia kilkunastu paradygmatów z 14 przypadkami, co zmusza do zajmowania się setkami utworów językowych nie wzbudzających żadnego zainteresowania. W zasadniczo podobny sposób ująćby należało najważniejsze zagadnienia pochodzenia, rozwoju i dziejów języka, jego stosunku do innych przejawów kulturalnych, jego różnicowania się jednostkowego i grupowego, podstaw i warunków psychologicznych zjawisk i przebiegów językowych i t.d., co wszystko przypadłoby na wyższy, ostatni okres nauczania w szkole średniej.

Wynikiem takiej nauki powinno być rozumienie istotnych składników języka ojczystego, ich wzajemnego stosunku oraz funkcji życiowej. Ponadto wdroży się ucznia, zwłaszcza w szkole średniej, do językoznawczego myślenia. Ono nie tylko wzbogaca ogólną kulturę umysłu, nie tylko jednostkom specjalnie uzdolnionym i zamiłowanym uprzystępnia owocną pracę w szkole akademickiej, ale także, co ma szczególniejszą wartość w praktyce szkolnej, ułatwi nauczanie i uczenie się języków obcych. Niezawodnie będzie ono lepsze, jeśli się wesprze na tem rusztowaniu językoznawczem, które uczeń zbuduje, poznając język ojczysty. A jeśli uwzględnimy, że wszystkie uczone w naszych szkołach języki należą do tej samej rodziny indoeuropejskiej, że zatem pewne podstawowe ich rysy gramatyczne są wspólne, można się spodziewać, że należyte wyzyskanie tej okoliczności pogłębi znajomość języka własnego, a ułatwi, uprzyjemni i uszlachetni naukę języków obcych.

Narzucają się teraz jednakże dwa dręczące pytania: czy nauczanie gramatyki teoretycznej języka ojczystego, choćby zacieśnione do pojęć elementarnych i podane w postaci bardzo uproszczonej, jest pożądane i czy jest możliwe. Na pierwsze musi odpowiedzieć organizator wykształcenia i wychowania narodowego, na drugie znawca psychologii wychowawczej oraz nauczyciel-praktyk. A w odpowiedzi, zwłaszcza pierwszej, liczyć się trzeba niezbędnie z ogólną podstawą pojmowania celu i istoty wykształcenia i jego stosunku do wychowania. Napotykamy tu na splot najróżnorodniejszych czynników, których ocena zmienia się i wypada bardzo rozmaicie, zależnie od poglądu na samo życie, którego funkcją i przygotowaniem ma być nauczanie.

Bezpośrednim celem nauczania jest dostarczenie wiedzy i rozwijanie umysłu w związku z jej podawaniem. W dalszym i ostatecznym wyniku ma nauczanie przyczynić się do osiągnięcia ideałów wychowania, które zmieniają się z konieczności rozwoju społecznego. Na to jednak

zgodzić się można, że człowiek wykształcony powinien posiadać uzdolnienie twórczego życia, do czego potrzebnym mu jest także zorientowanie się w złożoności objawów tego życia. Dlatego uważa się dzisiaj za pożądane zaznajamiać wychowanka z najwybitniejszymi cechami i wynikami kultury narodowej, której produktem i współtwórcą on sam się staje. Dla pełniejszego oświetlenia kultury rodzimej uwydatnia się w mniejszej czy większej mierze szersze podłoże kultury ogólnoludzkiej, ale zwłaszcza grecko-rzymskiej. Dlatego obok kulturalnej działalności człowieka przyroda jest drugim głównym przedmiotem zainteresowania, badania i poznania, przyroda, stanowiąca konieczne tło życia ludzkości i jednostki.

Niezawodnie ciekawym przedmiotem dla kształcącego się umysłu jest sam człowiek, jako zjawisko przyrodnicze i jako sprawca oraz wytwór kultury. Stąd w rzędzie przedmiotów nauki szkolnej znajdują się i takie, które mówią o różnych właściwościach, składnikach i działaniu człowieka, jako okazu rodzajowego. Tak np. w ramach przyrodoznawstwa mówi się o organizmie ludzkim i o człowieku w przestrzeni i czasie z przyrodniczego punktu widzenia. W związku z geografją podkreśla się przystosowanie bierne i czynne człowieka do fizycznych i biogeograficznych warunków powierzchni ziemi. W nauce psychologii omawia się życie psychiczne człowieka i jego stosunek do życia fizycznego, zaś w logice roztrząsa się właściwości prawidłowego myślenia ludzkiego. W higienie rozważa się ze stanowiska praktycznego warunki utrzymania zdrowia człowieka. Wśród tych różnorodnych wiadomości o psychicznym i fizycznym życiu człowieka powinny się znaleźć także elementy nauki o języku, ponieważ właśnie on ma znaczenie rozstrzygające zarówno w rozwoju ludzkości i człowieczeństwa, jak jednostki.

Poznanie człowieka bez zwrócenia uwagi na język, tak potężny i konieczny składnik życia człowieczego, jest niemożliwe, a zatem szkoła, która pragnie dać swym uczniom i wychowankom elementarne pojęcie tego, czym jest człowiek, nie może pominąć podstawowych wiadomości z zakresu teoretycznej gramatyki, jako nauki o języku. A jest oczywiste, że może to uczynić najłatwiej i najskuteczniej na jedynie doskonale znanym i bezpośrednio danym materiale języka ojczystego.

Wolno jeszcze zapytać, jakie to wartości kształcące tkwią w nauce gramatyki teoretycznej. Wymieniam niektóre tylko i zwięźle, gdyż temat ten w opracowaniu szczegółowym może zająć całą książkę¹⁾. Gramatyka teoretyczna zaznajomi ucznia z fizjologiczną stroną mówienia, z psychologiczną podstawą mówienia, słyszenia, pisania i czytania, z budową utworów językowych różnego rzędu, z ich formą i znaczeniem

¹⁾ Por. n. p. Rudnickiego «Wykształcenie językowe w życiu i w szkole».

w tak różnorodnym wzajemnym ustosunkowaniu. Wskaże na zmiany rozwojowe w czasie, przestrzeni i społecznym skupieniu, co będzie doskonałą ilustracją zmienności cechującej wogóle objawy życia. Okaże się jednak, że w tej zmienności istnieją pewne ograniczenia, że panuje w niej ład i porządek, jako konieczny warunek społecznej funkcji języka, środka wymiany myśli i uczuć między jednostkami, a to zawiedzie do pokazania możliwości teoretycznego doszukiwania się podstaw i wytycznych tego ładu językowego, znajdującego swe odbicie w systemie gramatycznym. Zjawiska językowe, zwłaszcza różne objawy rozwojowe, przyczyniają się do oświetlenia psychologii człowieka. Niemniej stanowią one doskonały materiał dla objaśnienia wytworów kultury duchowej i materialnej w jej powolnym stawaniu i przeobrażaniu się. Rozważanie zagadnień językowych rozbudzi zmysł spostrzegawczy i zaostrzy uwagę na objawy z tej dziedziny. Ścisła obserwacja symbolów językowych i ich odpowiedników pozajęzykowych wzmocni umiejętność celowego i możliwie doskonałego doboru środków ekspresji językowej, co wzbogaca całą osobowość. Gramatyka teoretyczna dopomoże wreszcie skutecznie gramatyce praktycznej, i to w najtrudniejszych zagadnieniach, gdzie bez oświetlenia historyczno-genetycznego żadnej wskazówki ani rady w wątpliwościach normatywna gramatyka dać nie umie.

Zapewne może ktoś powiedzieć, że bez tego wszystkiego można się obejść, że to do życia niepotrzebne, bo co komu z tego przyjdzie i t. p. Tak rozumując, możnaby podać w wątpliwość potrzebę i pożytek wielu, jeśli nie wszystkich przedmiotów nauki szkolnej. Taki sceptycyzm zburzyłby dzisiejszy, długą tradycją i doświadczeniem zbudowany system nauczania i torował drogę i tak panoszącemu się, płaskiemu i krótkowzrocznemu, bo nie liczącemu się z rzeczywistymi potrzebami i możliwościami życia, utylitaryzmowi.

Rzecz inna, że w doborze materiału z gramatyki teoretycznej i w sposobie jego podania należy być ostrożnym, strzec się przesady, uwzględniać rodzaj szkoły i stan umysłowego rozwoju uczniów. To wszystko nie należy do zakresu niniejszego artykułu, wobec czego porzestaną na kilku, zasadniczych uwagach. Jeśli idzie o szkołę początkową, to musi się wziąć na uwagę jej socjalno-kulturalną funkcję, co do czego dziś właśnie, jak wiadomo, niema zgody. Zgrubsza można rozróżnić dwa typy tej szkoły: minimalny i maksymalny. Minimalny, 3—4 letni, podaje nielicznym uczniom przygotowanie do nauki wyższej, a masie wiadomości niezbędne do życia praktycznego, nadewszystko czytanie, pisanie, rachowanie w ścisłym związku z nauką o rzeczach najbliższego, typowego otoczenia. Nie przeczę, że w tej szkole niema miejsca dla gramatyki teoretycznej, natomiast duża potrzeba wskazówek normatywnych. Typ maksymalny szkoły początkowej liczy więcej lat

(u nas 7), chce być samodzielny i samowystarczalny, daje nie tylko owe wiadomości najniezbędniejsze dla życia praktycznego, ale usiłuje zaznajomić wychowanka ze składnikami otaczającego życia w jego najważniejszych przejawach przyrodniczych i kulturalnych. Zarazem wchodzi się tu w dziedzinę teorii, choćby się ją, i słusznie, na podstawie najbardziej pogładowej opierało. Tutaj język, którego doniosłość w rzędzie składników człowieczeństwa powyżej wskazałem, powinien doczekać się umiarkowanego teoretycznego oświecenia, co zgoła nie wyłącza także normatywnego wpływu szkoły na sprawność wypowiadania się słowem i pismem. Dla tych samych powodów, ale w stopniu jeszcze wyższym, uprawniona jest teoretyczna gramatyka języka ojczystego w szkole drugiego stopnia, szkole średniej, dającej szerszy zasób wiadomości o człowieku, życiu i świecie i przygotowującej wykwit społeczny do twórczej działalności naukowej, artystycznej i praktycznej po ukończeniu odpowiednich uczelni wyższych.

Do powyższych wniosków prowadzi analiza zagadnienia dokonana ze stanowiska budowniczego programu, który jest niejako przedstawicielem dojrzałego pokolenia, zarządzającego szkołę i nauczanie dla pokolenia młodego, wchodzącego w życie. Uważa on pewne wiadomości za potrzebne lub pożyteczne i umieszcza je w planie nauk. Czy można poprzestać na tej analizie? Nie; dziś jest to niemożliwe. Dzisiaj buduje się programy i metody nauczania, biorąc za punkt wyjścia dziecko, jego duszę, jego potrzeby; dziecko narzuca nam pewne zasady urządzenia szkoły i nauczania, a nie my narzucamy dziecku to, co na miarę dorosłego wydaje się dobre i słuszne. I stąd drugie pytanie: czy nauczanie gramatyki teoretycznej jest w szkole początkowej i średniej możliwe?

Dla celów naszego rozumowania trzeba wprzód rozważyć, czy wiadomości z dziedziny gramatyki teoretycznej języka ojczystego mogą obudzić zainteresowanie. Jest to ważne, bo bez zainteresowania niema żadnego skutecznego uczenia, a nadto, najczęstszy zarzut, wymierzony przeciw gramatyce, podnosi jej nudę. Ażeby to zainteresowanie rozbudzić, przemawiałem za ograniczeniem i umiejętnym doborem zagadnień zarówno w zakresie gramatyki praktycznej, jak teoretycznej. Ale to nie wszystko. Niestety, dydaktyk szczegółowy nie dostaje tu należytej pomocy ani od psychologii ogólnej, spierającej się, czem właściwie «interes» jest, ani od psychologii dziecka, której charakterystyka wrodzonych zainteresowań dziecka jest tak ogólnikowa, że nie można z niej wysnuć wskazań szczegółowych. Ceniony psycholog-pedagog Claparède wypowiada w tej sprawie pouczające spostrzeżenie¹⁾, że interesuje nas

¹⁾ «Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale» 509—10.

ta rzecz, która zaspokaja jakąś potrzebę fizyczną lub umysłową; interes wyraża tedy należny stosunek podmiotu i przedmiotu. Przedmiot sam w sobie nie jest nigdy interesującym, to, że wywołuje zainteresowanie, tkwi w psycho-fizjologicznej dyspozycji podmiotu. I oto pouczające dla nas pytania: czy ta dyspozycja dziecka lub młodzieży przeciwstawia się stanowczo nauczaniu gramatyki, czy te zjawiska, o których ona mówi, muszą być z naturalnej psycho-fizycznej konieczności obojętne? Jest to sprawa nadająca się do ścisłej obserwacji, nawet eksperymentalnego badania; narazie jednakże trudno przypuścić, aby tak było, bo wiadomo, że dziecko interesuje się samorzutnie wszelkimi objawami życia, bada ich skład, dochodzi przyczyny. Zapewne jedne objawy bardziej je pochłaniają, bo się same narzucają, inne wydają się obojętne, bo trzebaby na nie skierować spostrzeżenia dziecka, a do tych należy także język.

Sądzę, że rozstrzygającym w tej sprawie czynnikiem jest metoda, t. zn. właśnie wywołanie pewnej dyspozycji podmiotu względem określonego przedmiotu. Zadaniem metody będzie postawić ucznia w takiej sytuacji, iżby odczuł potrzebę zajmowania się zagadnieniami językowymi. A wspomniany już Claparède powiada: «Dans les écoles les diverses matières d'enseignement sont souvent abordées sans que l'on ait préalablement intéressé l'élève à leur acquisition, sans qu'on lui ait montré à quels «pourquoi» et à quels «comment» elles permettraient de répondre. C'est un grave défaut, auquel il serait bien facile de remédier. Une leçon ne doit pas être autre chose qu'une réponse, réponse que l'enfant accueillera avec d'autant plus d'avidité qu'il aura été amené à formuler lui-même les questions auxquelles elle s'adresse»¹⁾. Zgoda; idzie zatem o to, żeby należycie lekcję zbudować, aby jej zagadnienie uczynić żywotnym, aby do postawienia zagadnienia ucznia umiejętnie nakłonić. A to wszystko w gramatyce teoretycznej języka ojczystego nieraz łatwiejsze i bardziej możliwe, niż w innych przedmiotach. I da się też uczynić to bez pogwałcenia przyrodzonych właściwości duchowych dziecka, jeśli raz przyjmujemy zasadę celowego doboru zagadnień, a porzucimy tradycję pełnego wyczerpywania całego systemu językowo-gramatycznego.

O wprowadzeniu nauki gramatyki teoretycznej rozstrzygnie prócz warunku zainteresowania także stopień duchowego rozwoju uczniów, umożliwiające wykonanie tych prac umysłowych, które dla skutecznego uprawiania tej nauki są niezbędne. I tutaj, niestety, doznaje zawodu, kto poszukuje pewnych, na przedmiotowej podstawie opartych wskazówek w psychologii dziecka i wychowawczej. Badania dotychczasowe, aczkolwiek gorliwe i ładnymi wynikami uwieńczone, dotyczą pojedyn-

¹⁾ Op. cit. str. 527.

czych objawów życia duchowego, i to głównie dziecka w najwcześniejszym okresie pierwszych lat. Coby najwięcej pouczyła dydaktyka gramatyki, to psychologiczne podstawy myślenia i rozumowania dziecka i młodzieży. Ale w tej właśnie dziedzinie najmniej zrobiono. Przytaczam wyznanie Ruska:¹⁾ «Badania w dziedzinie psychologii myślenia rozpoczęły się dopiero w ostatnich latach, i to tylko nad ludźmi dorosłymi, wiadomości nasze o myśleniu dziecka w wieku szkolnym opierają się dotąd prawie wyłącznie na badaniach prowadzonych w innych celach, a nie bezpośrednio w celu poznawania myślenia, głównie na próbach kojarzenia skierowanego i na badaniach inteligencji».

Z dotychczasowych badań psychologii pedagogicznej i pedagogiki doświadczalnej nad dyspozycjami i pracą umysłu dziecka możnaby wysnuć następujące wskazówki. W nauczaniu gramatyki, zwłaszcza w okresie początkowym, należy dbać o konkretną podstawę, prostotę i pogłębienie przedstawienia, powolne tempo pracy, niewygórowane żądania w zakresie abstrahowania, oszczędzanie mechanicznej pamięci dziecka. Wreszcie, łącząc mniemania teoretyków²⁾ o okresach rozwojowych dziecka z doświadczeniami dotychczasowej praktyki, należałoby w nauce gramatyki języka ojczystego rozróżnić trzy okresy: od 6 – 10, od 11—14, od 15—18 roku życia. W każdym z nich inaczej będzie się ona przedstawiać w przedmiocie, zakresie i metodzie, dostosowując się do ówczesnego poziomu i wydolności umysłowej uczniów. Bliższej charakterystyki okresów nie podaję, ponieważ należy ona częścią do rozdziału o programie, częścią do rozdziału o metodzie.

Nauczanie zarówno praktycznej, jak teoretycznej gramatyki dostarczy uczniom pewnych wiadomości, ułatwi im opanowanie i rozumienie mowy ojczystej. Wszakże sam przebieg nauczania powinien pozostawić pożądane ślady w umysłowym rozwoju dzieci i młodzieży. Dlatego dydaktyk musi postawić nauczaniu języka ojczystego obok zadań merytorycznych także inne, dotyczące się formalnego kształcenia umysłu. Zagadnienie formalnego kształcenia mimo wielu badań i — sprzecznych niestety — wyników nie zostało dotąd rozwiązane. Ale nawet sceptycy, np. Sleight³⁾, przyznają, że istnieje możliwość wyzyskiwania i dostosowywania różnych czynności umysłowych, wykonywanych w jednej dziedzinie, także w innych dziedzinach. Z tego stanowiska na rzecz patrząc, musi się przyznać gramatyce, zwłaszcza teoretycznej, wyjątkowe zalety i wartości dydaktyczne. Opiera się bowiem na materiale bezpośrednio danym, a przeto dopuszcza stosowanie w najszerszej mierze po-

¹⁾ Pedagogika eksperymentalna w tłumaczeniu Ziemińskiego, str. 153.

²⁾ Meumann i Vierordt.

³⁾ W Educational Values and Methods.

glądu, a nieraz doświadczenia. Kształci bystrość spostrzegania, zmusza do rzetelnej obserwacji szczegółów, do ich zestawiania i porównywania, wreszcie do indukcyjnego wnioskowania i uogólnienia. W tych wszystkich czynnościach jest uczeń związany oczywistością faktów, które wypada mu ująć ostrożnie a ściśle. To właśnie liczenie się z rzeczywistością ma wybitną wartość wychowawczą, i to tem większą, im więcej młodzież skłonna jest do lekceważenia rzeczywistości, do pokrywania niewiedzy frazesem, do przekręcenia przedmiotowego stanu rzeczy pod hasłem i pozorem swobody podmiotowego zapatrywania.

Ostatnia uwaga prowadzi nas z dziedziny oddziaływania na umysł w sferę wpływu na uczucie i wolę. Jest usiłowaniem szkoły wszczepić w swych wychowanków miłość i poszanowanie języka ojczystego. Idzie o to, by każdy wykształcony człowiek, zdając sobie sprawę z istoty i doniosłości mowy rodzinnej, posługiwał się nią świadomie w sposób nie zubożający tego dorobku długich wysiłków kulturalnych i rozwoju historycznego, owszem, żeby okazał dobrą wolę wzbogacenia tego społecznego, narodowego mienia. Zapewne sama gramatyka tego nie osiągnie; w znacznie większej i rozstrzygającej mierze czynią to ćwiczenia w mówieniu i kompozycji, lektura i śledzenie dziejów piśmiennictwa, wreszcie samo wychowywanie, ale szeroko i serdecznie pojęta nauka o języku może się waleń do osiągnięcia tego celu przyczynić.

W wyniku rozważań stwierdzamy, że nauczaniu gramatyki języka ojczystego wyznaczyć należy przede wszystkim cel teoretyczny, poznawczy. Obok niego w umiarkowanej, bo rzeczywistemi potrzebami życia określonej, postaci stanie cel praktyczny, normatywny. Owocem będzie rozumienie języka i poprawne władanie nim. Pobocznem, acz nie podrzędnem, zadaniem jest jeszcze oddziaływanie na ogólny rozwój umysłu, na uczucie i wolę ucznia i wychowanka.

Stanisław Wędkiewicz.

Cywilizacja czy kultura?

Z zagadnień terminologii nauk humanistycznych.

I.

Prof. Rozwadowski należy do tych nie nazbyt licznych uczonych polskich, którzy używają wyrazów *kultura* i *cywilizacja* w konsekwentny sposób i posługują się nimi w znaczeniu nie budzącym wątpliwości. Są to dla niego, naogół biorąc (t. j. z pominięciem utartych i w mowie potocznej odcieni), synonima, stawiane obok siebie dla stylistycznej conajwyżej odmiany¹⁾, przyczem *kultura* jest wyrażeniem najczęstszym, w ostatnich czasach już niemal jedynym (por. n. p. *Kwartalnik filozoficzny* I 1922 s. 19 n.; *Przegląd Współczesny* styczeń — marzec 1927). Rozwadowski określił również, i to niejednokrotnie, treść tego tak spornego pojęcia:

»Nauka, jako jeden z zasadniczych składników kultury, pozostaje w ścisłym związku z nią całą, nie istnieje osobno. sama dla siebie, wyrasta i wyrosła z życia dla życia, łączy się więc najściślej z religią, moralnością i sztuką, a także z życiem codziennym, polityką i wojną, z całą wogóle materjalną i duchową *kulturą*, z całym życiem społeczeństwa. Na czym polega *kultura*? Jest to ogromny, zbiorowy wysiłek poznawania rzeczywistości, działania przy jej pomocy i tworzenia jej w pewnym sensie. Przez poznawanie mam tu na myśli poznanie wogóle, nietylko ściśle t. zw. poznawcze, ale także moralne i artystyczne. Miejsce nauki jest więc jasne w tym związku: ona łączy się równie ściśle z religią, moralnością i sztuką i całą wogóle *cywilizacją*, jak znowu religja — z nauką« (*Nauka polska* III 1920 s. 6).

¹⁾ »...nauka jest wytworem tej kultury. objawem i częścią tej właśnie cywilizacji i jej dźwignią potężną...« (*Nauka polska* III 1920 s. 6); — »język jest zupełnie oczywiście wytworem kultury ludzkiej czyli cywilizacji w szerokim tego słowa znaczeniu« (*O zjawiskach i rozwoju języka*, 1921 s. 5).

Albo:

»Kulturę dzielimy zazwyczaj na duchową i materialną, zaliczając do pierwszej n. p. religję etykę, prawo, zwyczaje, literaturę, sztukę, do drugiej n. p. narzędzia, sprzęty domowe, ubranie, domy i wiele innych rzeczy« (*O zjawiskach i rozwoju języka*, 1921 s. 5).

Albo:

»Nasze życie duchowe, to znaczy zatem *kultura* ludzka, dziedzina religji, nauki i sztuki i całe wogóle nasze działanie« (Artykuł: »Społeczne znaczenie nauki« w zbiorowym tomie *O naprawie Rzeczypospolitej*, 1922 s. 77).

Albo:

»Różnica między trzema wielkimi dziedzinami *kultury*, to jest między twórczością religijną, naukową i artystyczną, jest każdemu dobrze znana. Są to niewątpliwie trzy różne kierunki albo sposoby zachowywania się człowieka wobec jednej rzeczywistości..« (*Nauka polska* IV 1923 s. 1).

Albo wreszcie:

»Czasby był, aby nareszcie szkoły, wyższe i niższe, raz rozpoczęły naukę o *kulturze*, etnologję w szerokim tego słowa znaczeniu, aby ludzkość raz zobaczyła swoją własną ewolucję. Niezmiernie pouczające i zajmujące studjowanie *kultury* duchowej i materialnej ich tak różnorodnych, a przecież w istocie swej jednakich przejawów i tworów; porównywanie t. zw. materialnej *kultury* z duchową, zaznajomienia się z ich wielkimi wytworami, jakimi są zwyczaje, religja, język i t. d....« (*Kwartalnik filozoficzny* I 1922 s. 37).

Jak już nadmienilem, tak prosta ale zarazem ścisła terminologja stanowi niemal wyjątek w chaotycznych nawywkach polskiej (ale nie tylko polskiej) literatury naukowej. Przeważnie wybiera się bezładnie raz jeden raz drugi wyraz, albo *kulturę* albo *cywilizację*, nieraz oba obok siebie się zestawia i, dając do zrozumienia, że nie są to synonima, treść tych pojęć przekazuje się domyślności czytelnika.

Oboczność dwu, znaczeniem conajmniej zbliżonych wyrażen drażniła oddawna wielu systematyczniejszych badaczy i skłaniała do indywidualnych z reguły rozstrzygnięć. Rozpatrywał tę kwestję Tadeusz Korzon w kwietniu 1903 r. na Międzynarodowym Kongresie nauk historycznych w Rzymie, w referacie zatytułowanym: »Définition de l'histoire générale« (*Atti del Congresso internazionale di scienze storiche*, Roma 1903, tom III s. 587—97, oraz *Listy otwarte mowy rozprawy rozbiory* II 1916 s. 146—58)¹⁾. Z różnych stron podniesiono skargi na zaciemnienie sensu terminów *kultura* wzgl. *cywilizacja*, n. p. Antoni Sujkowski:

¹⁾ Cytuje tę rozprawę E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode* (Leipzig 1908 s. 61 nota).

»W ostatnich kilkunastu latach często używano a nawet czasem i nadużywano wyrazu *kultura*, jednakże najczęściej nie usiłowano określić wyraźnie treści tego pojęcia... Wydaje mi się rzeczą wielkiej wagi ustalenie pojęcia *kultury* polskiej...« (*Nauka polska* II 1919 s. 77).

Zdzisław Dębicki:

»Niema wyrazu bardziej nadużywanego w mowie potocznej, niż wyraz *kultura*, a jednocześnie niema wyrazu, co do którego panowałoby więcej nieporozumień. Na każdym kroku słyszymy o *zadaniach kulturalnych*, o *potrzebach kulturalnych*, o *wysokiej* lub *niskiej kulturze* tego lub innego narodu, o *współzawodnictwie kulturalnym*, bardzo rzadko jednak zdajemy sobie sprawę z tego, na czym właściwie polegają te zadania, potrzeby i to współzawodnictwo« (*Podstawy kultury narodowej*, Warszawa b. d. s. 7).

Zygmunt Wasilewski:

»Do najbardziej utartych w słownym użyciu, bo potocznych, ale pozbawionych żywej treści wskutek osłabienia wyobraźni i wyparowania pierwiastka uczuciowego — należy pojęcie wyrażone w słowie *cywilizacja*... Wyrazu *cywilizacja* zaczęto używać w najrozmaitszych znaczeniach i nie wiedziano, co by właściwie znaczył...» (*Dyskusje*, Poznań b. d. s. 83—4).

II.

Takie same bolączki nękają różne inne języki. Mgliste coprawda ale od wielu stuleci aktualne pojęcie ukrywa się pod najrozmaitszemi wyrazami, a wskutek tego budzi jałowe nieraz spory i utrudnia porozumienie w najistotniejszych przecież zagadnieniach. Nie mnie przypada obowiązek udowodnienia tego faktu, powszechnie zresztą podkreślanego. Żałuję, że nieznaną mi jest żadna rozprawa, któraby w wystarczającym stopniu uwzględniała terminologję głównych kulturalnych języków z tego właśnie zakresu (*kultura — cywilizacja*)¹⁾. Pozostają więc słowniki, niestety w rzadkich tylko wypadkach źródło wyczerpujących wiadomości. Nie wolno mi tedy myśleć o oparciu moich rozważań na solidniejszej porównawczej podstawie. Przytaczam zaledwie drobną ilość przygodnie zgromadzonych przykładów; do romańskiej terminologii wrócę niebawem na innym miejscu.

Łaciński źródłosłów obu wyrazów, i *kultury* i *cywilizacji*, zaleca przedewszystkiem orjentację w łacińskich sposobach określania zawartych w nich dzisiaj pojęć. W dykejonarzach łatwo odszukać doty-

¹⁾ Pożyteczna popularna książeczka Jerzego Burckhard'ta, *Geschichte des Kultur- und Bildungsproblems nach den wichtigsten Dokumenten* (Leipzig Quelle u. Meyer 1922) przynosi w zasadzie materiał niemiecki. — Dość dobre zestawienia zawiera tomik Alfreda Niceforo, *Les indices numériques de la civilisation et du progrès* (Paris Flammarion 1921 s. 25 n. i 142 n.).

czące ustępy. Wynika z nich, że używano kilku różnych wyrazów, względnie ich kombinacyj. Nie były to synonima: zarysowywały się w nich rozmaite odcienia. Należy zwrócić w pierwszym rzędzie uwagę na terminy następujące: *urbanitas*, *humanitas* (por. G. Boissier, »A propos d'un mot latin. Comment les Romains ont connu l'*humanité*«, *Revue des deux mondes* z 15 grudnia 1906 s. 762 n., oraz A. Farinelli, *Umànità*, Milano »Corbaccio« 1925 s. 217), *cultus*, *cultura*, *civilitas*. Jakób Bainville stwierdza: »Cicéron, pour dire approximativement ce que nous pouvons entendre par la civilisation opposée à la barbarie, a dû se servir de trois mots: *cultus humanus civilisque* (*Revue universelle* z 1 marca 1922 s. 586). Zapytany przeze mnie prof. Seweryn Hammer wskazał Cezara z jego *cultus atque humanitas*. Śledzono rozwój znaczeniowy wyrazu *cultura* od cycerońskiej *cultura animi* aż po definicję Pufendorfa w jego *De iure naturae et gentium libri octo* (1672, por. m. i. artykuł Emanuela Hirsch'a, »Der Kulturbegriff«, *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwiss. und Geistesgesch.* III 1925 s. 398—400). O *civilitas* niektóre szczegóły podaje Niceforo, *l. c.* s. 26—7. Warto przypomnieć Dantejską *humana civilitas* (*De Monarchia* I 3), przez Niemców tłumaczoną poprostu wyrazem *Kultur* (por. n. p. Konst. Sauter, *Dantes Monarchie*, Freiburg i. Br. 1913 s. 87 i sporny zresztą komentarz Fr. Kern'a, w *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* XI 1913 s. 289—306, oraz w obszernej rozprawie: *Humana Civilitas*, Leipzig 1913).

Francuski wyraz *civilisation* występuje późno, właściwie dopiero w XVIII wieku, gdy przedtem znano tylko *civil*, *civilement*, *civiliser*, *civilisé*, *civilité*, i to w znaczeniu 'courtois, honnête', 'courtoisement, honnêtement', 'rendre civil, polir les moeurs', 'honnêteté, courtoisie' i t. p. Po wojnie, przy sposobności debat nad »upadkiem kultury zachodniej« przypomniano perypetje tych różnych wyrażen i stwierdzono datę ukazania się neologizmu *civilisation*¹⁾. Czytam więc o tem u pisarzy takich, jak Alfred Niceforo (*l. c.* s. 24), Jakób Bainville (*Revue universelle* z 1 marca 1922 s. 585 n., artykuł: »L'Avenir de la civilisation«), Karol Renel (*Le »décivilisé«*, Paris Flammarion 1923 s. 225—6), Jerzy Clemenceau (*Au soir de la pensée*, Paris Plon 1927, II s. 350 n., rozdział: »Notre civilisation«), Karol Richet (*L'Intelligence et l'homme*, Paris Alcan 1927 s. 1 n., rozprawa: »Qu'est-ce que la civilisation?«) i t. d. Jest to od początku XIX wieku wyraz najpospolitszy, bezwzględnie częstszy od *culture* (z odmiennym naogół sensem), ustalony

¹⁾ Już o tem trafnie pisał Tadeusz Korzon, *Listy etc.* II 149. Por. nadto F. Cohin, *Les Transformations de la langue française pendant la deuxième moitié du XVIII-e siècle* (Paris Belin s. d. p. 266).

n. p. w dziełach pani de Staël (»...les Allemands, plus avancés que les Esclavons dans la *civilisation* européenne...«, *Dix années d'exil*, éd. Plon 1904 s. 273), Guizot'a (*Histoire générale de la civilisation en Europe*, 1828), Artura de Gobineau (*Essai sur l'inégalité des races humaines*, por. w drugim wydaniu z 1884 r. tom I s. 76 n.: »Définition du mot *civilisation*«) i t. d., aż do czasów nam współczesnych, por. n. p. Remy de Gourmont, *Epilogues* wyd. z 1921 r. s. 215 n., artykułik: »Civilisation«; — Klaudjusz Farrère, *Les Civilisés* 1905, rozdział X, gdzie mowa o »des civilisations plus avancées que nos civilisations occidentales«; — zbiorowy tom wojenny: *Un demi-siècle de civilisation française*, Hachette 1916; — konkursowa rozprawa Wiktora Giraud p. t. »La Civilisation française«, *Revue des deux mondes* z 15 grudnia 1916 s. 849—77; — Jerzy Duhamel, *Civilisation: 1914—1917*, Mercure de France 1918 s. 257 n.; — Lucjan Romier, *Explication de notre temps* (Paris Grasset 1925 s. 153 n.: »Le Préjugé de civilisation«); — tenże, *Nation et civilisation*, Paris S. Kra 1926; — Hugo P. Thieme, *La Civilisation française jugée par un américain*, Paris Champion 1924; — tytuły dzieł: G. Contenau, *La Civilisation phénicienne*, Payot; G. Jéquier, *Histoire de la civilisation égyptienne*, Payot; P. Cloché, *La civilisation athénienne*, A. Colin 1927; R. H. Towner, *La Philosophie de la civilisation*, Champion 1928; — seria tomów pod ogólnym tytułem *Peuples et civilisations*, wydawana przez firmę F. Alcan'a 1926 n.; — nomenklatura: »professeur de littérature et civilisation américaines à la Sorbonne«, por. *Nouvelles littéraires* z 12 maja 1928; — dyplomy »de civilisation française«, wydawane przez Instytuty francuskie zagranicą; — i t. d., i t. d.

Culture, dawny wyraz francuski (także starofranc. *couture*), używany nie tylko w pierwotnym, z »uprawą« (rolnictwem i t. p.) związanym znaczeniu, ale już w XVI i XVII stuleciu, podobnie jak zresztą u Cicerona, także z sensem przenośnym (por. ostatnio E. Lerch, *Idealistische Philologie*, Jahrbuch, III 1927 s. 201—2) — zachował wyraźny odcień znaczeniowy, różny od *civilisation*, upowszechniony n. p. w wyrażeniu *culture générale*. Zwrot *cultiver l'esprit (la raison)* tłumaczy w wystarczającej mierze pierwotne metaforyczne użycie¹⁾. Ale pomału oba wyrazy wchodzą do potocznej konwersacji i stają się często stylistycznymi synonimami. Gdy spotykamy je razem, tuż obok siebie umieszczone, przypuszczamy, że użyto ich jako dwu niepokrywających się jeszcze znaczeniem terminów, które dopiero złączone dają pełne pojęcie »całokształtu twórczości ducha ludzkiego«, n. p. »...la transmission du flambeau... nous montre précisément la *civilisation* et la *culture* trans-

¹⁾ Typowy tytuł: Remy de Gourmont, *Culture des idées*.

mises, de main en main...» (Léon Daudet, *Etudes et milieux littéraires*, Paris Grasset 1927 s. 111). Podobne wątpliwości nastrecza zdanie: »...la France et la *civilisation* sont en danger permanent, la *haute culture* est menacée...» (Maurycy Barrès, *Pour la haute intelligence française* s. 195). Jednakże niewątpliwymi synonimami są u tegoż samego Barrès'a określenia: »la *haute culture*« i »la *haute civilisation*« (*ib.* s. 267 i 272), i to należy dzisiaj do bardzo pospolitych objawów. Prof. A. Meillet pisze n. p.: »La masse des emprunts au latin n'est pas le seul trait auquel se reconnaisse, dans la langue, l'unité de *culture* de l'Europe Occidentale. Les langues romanes ont beaucoup emprunté les unes aux autres pour les choses de la *civilisation*... Donc le latin a tendu à se différencier en langues diverses dans la mesure où la *civilisation* romaine, héritière de la *civilisation* hellénique, s'est affaiblie et appauvrie... L'unité de langue qui avait provoqué l'extension de la *culture* gréco-latine s'est brisée, dès que cette *culture* a perdu son action...« (Artykuł p. t. »L'Unité romane«, *Scientia* XVI 1922 s. 151—3). Tak samo: »...la pauvre *culture* gréco-romaine, grelottante, épuisée... cette vieille *civilisation*...« (N. Ségur, *Dernières conversations avec Anatole France*, Paris Fasquelle 1927 s. 64—5).

Culture napotyka jednakże na przeszkody uczuciowej natury. Wyraz, zaczerpnięty z łaciny i zadomowiony w francuskim, nabrał dziwnym trafem »niemieckiego« posmaku. Szeroka dyskusja, toczona w Niemczech na temat różnicy »cywilizacji« i »kultury«, teorie idealistów-romantyków niemieckich, n. p. Wilhelma Humboldt'a, a potem H. St. Chamberlain'a i innych — zmierziły niektórym Francuzom ich własny twór językowy. Rozprawiano o tem już przed wojną. F. Baldensperger w tezie doktorskiej *Goethe en France* (1904, drugie wydanie 1920) w cudzysłowach wymieniał pojęcie »kultury« u Goethe'go (s. 285) i stwierdzał: »Pour que la notion de *culture* soit vraiment un principe agissant, il faut peut-être que, de la vie et de l'homme, subsiste une arrière-pensée pessimiste... Dans une *civilisation* rousseauiste, on n'aurait que faire de l'idée de *culture*...« (s. 352). Ostro krytykował nacjonalistycznie nastrojony Piotr Lasserre: »La seconde des équivoques qui obscurcissent le sujet tient à un mot, au mot *culture*... Malheureusement, les Allemands ont accoutumé de donner au mot de *culture* certaines significations aussi obscures qu'ambitieuses qui ne se comprennent que par allusion à des conceptions plus ou moins barbares de métaphysique et de philosophie de l'histoire et que des Français germaniseurs ont introduites chez nous. Il faut écarter d'une manière absolue ce nuage, si l'on ne veut embrouiller et stériliser irrémédiablement le discours« (*La Doctrine officielle de l'Université*, Paris 1913 s. 377—8).

Wielka wojna przyniosła istną epidemję broszur i książek, przeciwstawiających romańską »cywilizację« niemieckiej »kulturze«. Według biblijografji Jana Vic'a, *La Littérature de guerre* (Les Presses françaises 1923, tom I s. 42 n., III s. 39 n. i 45 n.), zestawiam tytuły kilku publikacyj: H. Bourgin, *La Culture allemande devant la civilisation moderne* (1915); G. Fonsegrive, *Kultur et civilisation* (1916); H. de Régnier, *La Faillite de la Kultur* (1915); G. Gaillard, *Culture et Kultur* (1915); A. Vanuci, *Kultur et civilisation* (1915); Ltcl Bernard, *Civilisation et Kultur* (1916); G. Gaillard, *Langue et Kultur* (1917). Ponadto: »La Kultur (made in Germany) avec un k majuscule, rectiligne et de quatre pointes, comme un cheval de frise...« (R. Rolland, *Au-dessus de la mêlée*, 1915 s. 87); »les représentants de la Kultur allemande...« (A. Morel-Fatio, *Revue des deux mondes* z 1 maja 1915 s. 76 i 78); »ce que d'autres appellent culture, la langue française l'appelle, de son vrai nom, barbarie; à cette barbarie, d'autant plus barbare qu'elle est plus savante, s'oppose trait pour trait la civilisation française« (Wiktor Giraud, *Revue des deux mondes* z 15 grudnia 1916 s. 877); »...la Deutsche Kultur... la Kultur...« (Jerzy Valois, »Le Cheval de Troie« 1917, przedrukowane w tomie *Histoire et philosophie sociales* 1924 s. 437); »...l'ennemie, c'est la Deutsche Kultur, par laquelle l'Allemagne, identifiant civilisation et germanisme, s'est séparée de la civilisation générale...« (*ib.* s. 438).

Echa tej lingwistycznej sprzeczki nie ucichły z zawieszeniem broni i trwają po dzień dzisiejszy. Oto parę przykładów: »...c'est tout le programme social de la Kultur qui s'inscrit dans ces lignes; et c'est au contraire l'»anarchie« toute pénétrée de civilisation, secrètement chère au peuple français, qui s'inscrirait dans toute formule opposée à celle-là« (F. Baldensperger, *L'Avant-guerre dans la littérature française*, Paris Payot 1919 s. 71); — »...Entre ce que les Occidentaux appellent la civilisation et ce que les Allemands appellent la Kultur un abîme est apparu« (M. Muret, *Le Crépuscule des nations blanches*, Paris Payot 1926 s. 8); — »...deux nations se massacrent parce qu'elles ont donné la même signification à deux termes différents: Culture n'est pas Civilisation. La Nature peut-être cultivée. La culture commence à l'individu et y finit. L'Humanité se civilise elle-même. La Civilisation commence au couple... Culture est bien; Civilisation est mieux: ce sont deux étapes successives, mais non pas deux concepts opposés...« (E. P. Caraguel, *Napoléon V*, Paris Georges-Anquetil 1926 s. 9); — »...la chrétienté évangélique n'a rien à faire avec la civilisation ni avec la culture. Pas plus avec la culture latine... qu'avec la Kultur germanique...« (M. de Unamuno, *L'Agonie du christianisme*,

Paris Rieder 1926 s. 91)¹⁾; — »La Machine tue la Renaissance. Elle prépare une nouvelle époque, l'époque de la *civilisation*. La *culture* pleine de symbolique sacrée meurt...« (M. Berdiaeff, *Un nouveau moyen âge*, Paris Plon 1927 s. 48); — «...fallait-il donc que ce peuple de l'action (= les Allemands)... ait été ébranlé dans sa foi pour qu'il renonçât ainsi aux prérogatives de sa *culture*« (w cudzysłowie; H. Massis, *Défense de l'Occident*, Paris Plon 1927 s. 21—2); — «...Spitteler s'est dressé, au nom de la *civilisation*, contre la *barbarie cultivée*...« (R. Lote, *L'Allemagne d'après-guerre*, Paris Alcan 1928 s. 267) i t. p.

W rezultacie, we Francji od końca XVIII wieku po dni obecne przeważa wyraz *civilisation*; *culture* ma odmienny odcień znaczenia i, chociaż dzisiaj dość często występuje na miejscu *civilisation*, nie ma chwilowo widoków zwycięstwa. Niemiecka *Kultur* rzuca na ten rdzenie francuski wyraz cień niemiły i paraliżuje w ten sposób jego wzrost w stylu literackim. Naogół u Francuzów nie cieszą się popularnością teorie żonglujące temi dwoma, przeciwstawianymi sobie wyrazami. Zna się pomysły Chamberlain'a, Spengler'a czy Tomasza Mann'a²⁾, ale ocenia się je raczej jako symptom cudzoziemskiego nacjonalizmu, niż jako płodne idee intelektualnej analizy. Nowy obszerny *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* (Paris Alcan 1928), zredagowany na zlecenie »Société française de philosophie« przez prof. Andrzeja Lalande'a, przemilcza prosto tę kwestję.

We Włoszech również oboczność: *civiltà* (*incivilimento*, *civile condizione*) i t. p. — i *cultura* (*coltura*). Słowniki dostarczają wielu interesujących cytat, ale nie są informacją wystarczającą. *Civiltà* kontynuuje poniekąd *civilitas humana* Dantego, *il vivere civile* Machiavellego (por. Fr. Ercole, *Dante e Machiavelli*, Roma 1922 s. 53 n.; tenże, *La Politica di Machiavelli*, Roma 1926 s. 97), *lo stato delle città* Jana Baptisty Vico (por. B. Croce, *La Filosofia di Giambattista Vico*, Bari 1911 s. 167 n.; G. B. Vico — *volume commemorativo*, Milano, »Vita e Pensiero« 1926 s. 162 n.) — to znaczy w tym wyrazie tkwi reminiscencja łacińskiego *civis*, a stąd pojęcie ustroju społeczno-państwo-

¹⁾ Unamuno już w 1913 r. ujemnie oceniał pojęcie określane przez Niemców wyrazem *Kultur* (por. Unamuno, *Pages choisies*, Paris J. Povolozky 1923 s. 33).

²⁾ Por. n. p. E. Seillière, *H. St. Chamberlain* (Paris 1917 s. 83 n.); A. Fauconnet, *Oswald Spengler* (Paris Alcan 1925 s. 63); A. Fauconnet, »Culture et Civilisation selon les Allemands« (o teorii Tomasza Mann'a, *Mercur de France* z 1 sierpnia 1923 s. 577—610); E. Seillière, *Les Pangermanistes d'après guerre* (Alcan 1924 s. 7 n., o T. Mann'ie; s. 109 n., o terminologii Spengler'a); tenże, *Morales et religions nouvelles en Allemagne* (Payot 1927 s. 52 n., o opinjach T. Mann'a).

wego¹⁾. Tak było także w okresie walk wolnościowych XIX wieku. Romagnosi w swym *Risorgimento dell' incivilimento italiano* (1831) wyróżniał włoską *cultura* (t. j. literaturę, sztukę, przemysł i t. p.) od *incivilimento* wzgl. *civiltà* ze społecznymi właściwościami; podobnie Cesare Balbo (por. B. Croce, *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono*, Bari 1921 II s. 7 n.; *Critica* tom XIII październik 1915). Vincenzo Gioberti często pisał o tem zagadnieniu, co wynika chociażby z wyjątków zebranych przez Antoniego Bruers'a (V. Gioberti, *L'Italia, la Chiesa e la Civiltà universale*, Torino G. P. Paravia 1926 s. 24 n.).

Ten wyraz i dzisiaj nie wyszedł z obiegu. Dyskutuje się powszechnie powojenną *crisi di civiltà* (por. n. p. *Rivista d'Italia* z 15 czerwca 1922 s. 151 n.). Henryk Corradini używa niemal wyłącznie tego określenia (*Discorsi politici*, Firenze 1923 s. 39, s. 65 i t. p.: »Anche la Cina che ha una *civiltà* tanto antica, si *civilizza* vale a dire, lascia la sua, riluttante ancora, e prende la *civiltà* europea...«). Benedykt Croce tytuł dzieła Jakóba Burckhardt'a: *Die Kultur der Renaissance in Italien* tłumaczy: *La Civiltà del Rinascimento* (*Critica* XXII 1924 s. 322).

Cultura, także we Włoszech rozumiana naogół jako t. zw. »kultura duchowa«, należy do najpopularniejszych wyrazów. Benedykt Croce wydał tom p. t. *Cultura e vita morale*, oraz *Pagine sparse* z podtytułem: *Pagine di letteratura e di cultura*. Józef Prezzolini ogłosił znaną książkę: *La Cultura italiana* (Firenze »La Voce« 1923; przekład francuski p. t. *La Culture italienne*, Paris Alcan 1925). W Rzymie działa »Istituto Nazionale Fascista di Cultura«. Forges Davanzati wydał broszurę: *Fascismo e Cultura* (Firenze Bemporad 1926). Mam wrażenie, że termin ten coraz bardziej się upowszechnia ze szkodą tradycyjnej *civiltà*; staje się jej synonimem: »...quei grandi organismi che sono le *civiltà* o *culture*...« (Adriano Tilgher, *La Visione greca della vita* (Roma 1926 s. 107).

Niemiecka *Kultur* już przed wojną zastanawiała włoskich badaczy. Croce dyskutował zwłaszcza pojęcie t. zw. *Kulturgeschichte* (por. *Teoria e storia della storiografia*, drugie wydanie 1920 s. 135; *Critica* XXII 1924 s. 335 n.), a nawet uznawał je poprostu za trudne do przetłumaczenia (*La Letteratura della nuova Italia* Bari 1915, IV s. 313). O wojennym sporze: »cywilizacja czy kultura«²⁾ rozsądne uwagi za-

¹⁾ Ten sam odcień znaczeniowy we francuskim. Maurycy Maeterlinck stale pisze o »une civilisation des termites« (*La Vie des termites*, Paris Fasquelle 1927 s. 25, 60, 83 i t. d.).

²⁾ Hugo Schuchardt przytacza w broszurze *Aus dem Herzen eines Romanisten* (Graz 1915 s. 6) zwrot antropologa G. Sergi'ego, że wojna toczy się »per la *civiltà*, vera e completa, e non per la *cultura*«.

mieścił w *Critica* z października 1915 (przedrukowane w *Randbemerkungen eines Philosophen zum Weltkriege*, Zürich 1922 s. 70—72) i w *Critica* XXVI z maja 1928 s. 183. Podobnie i inni, n. p. Jan Gentile (»I luoghi comuni della guerra: Idealismo e Kultur«, *Guerra e Fede* Roma 1927 s. 217 n.), Antoni Pagano (»...alla civiltà si sostituisce... la Kultur, cioè la scienza positiva e la tecnica...«; *Politica* z kwietnia 1923 s. 10) i t. d.¹⁾

O zwyczajach angielszczyzny poucza Słownik Oxfordzki. Oba wyrazy pędzą żywot obok siebie, por. dwa tytuły dawniejszych, sławnych książek: *History of Civilisation in England* Henryka Tomasa Buckle'a (1857 n.) i *Primitive culture* E. B. Tylor'a (1871, ale *Anthropology, an introduction to the study of man and civilisation*, 1881). I tu wartoby zagłębić się w szczegóły.

O subtelnych dociekaniach Niemców należałoby zapisać mnogie stronic. Nie mnie o tem rozprawiać. Sporo wiadomości daje przytoczona już książka Jerzego Burckhardt'a (*Geschichte des Kultur- und Bildungsproblems* 1922), dalej słowniki: R. Eisler, *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* (Berlin 1910 I s. 683 n.), Fr. Mauthner, *Wörterbuch der Philosophie* (München 1910 II s. 39 n.), H. Schmidt, *Philosophisches Wörterbuch* (Stuttgart 1920 s. 170 n., 314 n.); R. Eucken, *Geschichte der philosoph. Terminologie* s. 84; H. Schultz, *Deutsches Fremdwörterbuch* 1913 I s. 409—11; i t. d. W żadnym innym narodzie nie wytworzono tylu najrozmaitszych teoryj o istocie, genezie i rozwoju »cywilizacji« czy »kultury«. Roi się tu od indywidualnych pomysłów i dziwactw, nie brak też banalności osnutych w tajemniczą napozór i rzekomo głęboką, w gruncie rzeczy jałową frazeologję. Termin *Kultur* zdobył niemal monopol w nauce, a więc w językoznawstwie (por. pierwsze zdanie w *Prinzipien der Sprachgeschichte* Hermanna Paula; Karola Vossler'a, *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung* 1913 i 1923²⁾, i t. d.); — w teorii literatury (O. Walzel, *Gehalt und Gestalt*, por. »Sachregister«: H. Cysarz, *Literaturwissenschaft als Geisteswissenschaft*, Halle a. d. S. 1926 s. 192 n., i t. d.); —

¹⁾ Co do innych języków romańskich, to hiszpańszczyzna idzie mniej więcej zgodnie z francuskim (por. Rafael Altamira, *Historia de España y de la civilización española*, 1900 n.). W języku rumuńskim góruje dzisiaj *cultură*, por. n. p. ostatnie dzieło profesora C. Rădulescu-Motru, *Personalismul energetic* (București 1927 s. 103 n.).

²⁾ Vossler określił zwięźle pojęcie »kultury« w *Sprache als Schöpfung und Entwicklung* (1905 s. 47 n.); por. nadto: *Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie* (München 1923 s. 21 n., 51 n., »...Zivilisation oder Kultur«), *Geist und Kultur in der Sprache* (Heidelberg 1925 s. 32 n.), *Die romanischen Kulturen und der deutsche Geist* (Bremen 1925 s. 9 n.).

w metodologii historii (pojęcie *Kulturgeschichte*, por. A. Feder S. J., *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*, Regensburg 1924 s. 11 n., 16, 311 n.). Wiele sposobności do pogłębiania tego pojęcia daje koncepcja t. zw. *Kulturwissenschaften* (H. Rickert i t. d., por. literaturę przedmiotu: Erich Rothacker, *Logik und Systematik der Geisteswissenschaften*, München-Berlin 1927 s. 10 n., oraz Bogdan Suchodolski, *Przebudowa podstaw nauk humanistycznych* 1928 s. 27 n.), a dalej powojennej *Kulturkunde* o bardzo spornym zakresie (por. n. p. *Die neueren Sprachen* 1925 s. 161 n. 437 n., 1926 s. 1 n. 211 n. 343 n., 1927 s. 1 n., 81 n. 249 n., 1928 s. 1 n.; K. Voretzsch *Philologie und Kulturkunde*, Halle a. S. 1926 s. 12 n.; Bogdan Suchodolski, *Reforma szkolnictwa średniego w Niemczech* 1927 s. 34 n.). Ale ilość dyskusyj nie przesądza o ich jakości: wyraz *Kultur* ustalił się wprawdzie w Niemczech, ale nie ustaliła się jeszcze bynajmniej jego treść pojęciowa. Raczej naodwrot: powiększył się zamęt i wzmożyły się nieporozumienia.

Pozatem wśród Niemców kwitnie moda odróżniania pojęć określanych wyrazami: *Zivilisation* i *Kultur*. Przypominam kilka najbardziej typowych koncepcyj: system Wilhelma Humboldt'a (trzy stopnie: *Zivilisation* — *Kultur* — *Bildung*, *Gesammelte Schriften* VII 1907 s. 22 n.); — poglądy na istotę »kultury« u Nietzsche'go¹⁾, z czem łączy się szereg wniosków najrozmaitszych badaczy (por. n. p. Fr. Muckle, *Friedrich Nietzsche und der Zusammenbruch de Kultur*, München 1921 1—3, 6—7 i t. d.); — Houstona Stewarta Chamberlain'a przeciwstawienie dwu pojęć i dwu wyrazów (*Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, München 1899 s. 72, 744 n.; w przekładzie francuskim R. Godet'a, *La Genèse du XIX-e siècle* 1913 I s. 40); — słynna czy osławiona teoria Oswalda Spengler'a (*Der Untergang des Abendlandes* I 1918)²⁾; — inteligentne, ale i paradoksalne uwagi Tomasza Mann'a (*Betrachtungen eines Unpolitischen*)³⁾. Obok tego bardzo liczne, przy-

¹⁾ Pojęcie »kultury« u Jakóba Burckhardt'a: por. C. Neumann, *Jacob Burckhardt* (München F. Bruckmann 1927 s. 148 n.).

²⁾ Wygodne zestawienie dotyczących ustępów z dwutomowego dzieła Spengler'a: A. Messer, *Oswald Spengler als Philosoph* (Stuttgart 1924 s. 12 n. i 23 n.); Spenglerowskie formuły rozpleniły się szeroko w literaturze naukowej Niemiec, z romańskiej filologii cytują n. p. K. Vossler'a (*Geist und Kultur in der Sprache*, Heidelberg 1925 s. 33) albo Konrada Falke'go monografię *Dante* (München C. H. Beck 1922, rozdział wstępny p. t. »Vom Wesen der Kulturen« s. 3 n.).

³⁾ Korzystałem z wydania 1922 r. (Berlin S. Fischer). Systematyczne ugrupowanie różnorodnych cech »cywilizacji« i »kultury« w rozumieniu Mann'a daje A. Fauconnet w *Mercure de France* z 1 sierpnia 1923 s. 577 n. Zwięźlejsze określenie problemu w artykule Tomasza Mann'a w *Preussische Jahrbücher* z kwietnia 1928 s. 24 n. Paryski odczyt tego samego autora na ten

godne nieraz wypowiedzenia, n. p.: »*Kultur* ist lange genug verwechselt worden mit *Zivilisation*, Polizierung und Politur. Wenn uns die Mechanismen blosser *Zivilisation* beherrschen, haben wir nur die leeren Formen, doch nicht mehr die *Kultur*, die immer organisch ist. Die *Kultur* sucht und will Gestalt und Gestaltung und nicht nur die Form und Formen« (G. Burckhardt *l. c.* 1922 s. 167); — »*Zivilisation* ist für uns der Inbegriff aller Dinge und Einrichtungen, die der grösseren Komfortabilität und Annehmlichkeit des Lebens zu dienen bestimmt sind, die technische Apparatur, die der Mensch um sich herum baut. *Kultur* hingegen bedeutet in Abgrenzung dazu die Welt der für die Sinnggebung, Heiligung, Lebenserhöhung und Lebenssteigerung bestimmten Dinge« (Erik Nölting, *Das Problem einer nationalen Kultur*. Leipzig Quelle u. Meyer 1925 s. 8—9); — »...Das Leben der Nation gibt sich teils als *Zivilisation* (materielle Werte) teils als *Kultur* im engeren Sinne (geistige Werte) kund« (P. Merker w zbiorowym tomie: *Weltpolitische Bildungsarbeit an preussischen Hochschulen*, Berlin R. Hobbing 1926 s. 90); — »...Ich verstehe unter *Kultur* den sittlichen, schöngeistigen, nach Vervollkommung strebenden Hochstand des einzelnen und der Gesamtheit der Volksgenossen. Mit andern Worten, die bewusste und darum vernünftige Pflege ethischer Werte. Unter *Zivilisation* verstehe ich den allgemeinen, sagen wir bürgerlichen Hochstand eines Volkes auf den Gebieten der Wissenschaften, der politischen un sozialen Einrichtungen, der Rechtspflege, der Technik, des Komforts. *Kultur* ist die Pflege der Volksseele, *Zivilisation* des Volkskörpers. *Kultur* ist persönlich, *Zivilisation* unpersönlich. *Kultur* ist angeboren, *Zivilisation* anerzogen. *Kultur* ist die ältere Schwester der *Zivilisation*...« (H. Schüler w czasopiśmie *Iberica*, Hamburg, marzec 1927 s. 122); — »...die Wiederherstellung des zerstörten Gleichgewichts zwischen lateinischer und germanischer *Kultur* in Europa, zwecks gemeinsamen Kampfes des Abendlandes gegen den verhängnisvollen Zwang *zivilisatorischer* Veräusserlichung, von dem es durch die rasende technische Entwicklung bedroht ist...« (W. Kuchler, *Die Neueren Sprachen* 1927 s. 617)¹).

sam temat (wygłoszony w styczniu 1926) streszcza E. Seillière, *Morales et religions nouvelles en Allemagne* (Paris Payot 1927 s. 52 n.).

¹) Dla potocznej niemieczyzny charakterystyczne są aforyzmy prof. A. Friedländer'a, przytoczone p t. »Was ist Zivilisation? Was ist Kultur?« w *Berliner Tageblatt* z 12 lutego 1928: *Ziv.*: Wenn ich jemand anstosse und sage: bitte tausendmal um Verzeihung. *Kult*: »Wenn ich nicht anstosse«. — *Ziv.*: Verschiedene Sprachen sprachen. *K*: Die Muttersprache beherrschen. — *Ziv.*: Gebildet reden. *K*: Klug zuhören. — *Ziv.*: Sein Vaterland lieben. *K*: Das Vaterland anderer nicht schmähen. — *Ziv.*: Vor Gericht die Wahrheit sagen. *K*: Dies auch sonst tun. — i. t. d.*

Łatwo zauważyć, że oddawna wielu teoretykom przyświeca różnicowanie niemieckiej »kultury« i romańskiej, zwłaszcza francuskiej, »cywilizacji«. O tem piszą n. p. oprócz Tomasza Mann'a (w *Betrachtungen* etc.)¹⁾: Edward Fueter (*Geschichte der neueren Historiographie*, München 1911 s. 507 uwaga); — Ernest Robert Curtius w znamiennym artykule p. t. »Zivilisation und Germanismus« (*Der neue Merkur* styczeń 1925 s. 283—302; przedrukowane w tomie: *Französischer Geist im Neuen Europa*, Stuttgart 1925 s. 217—288); — Edward Wechsler w obszernym dziele *Esprit und Geist: Versuch einer Wesenskunde des Deutschen und des Franzosen* (Bielefeld-Leipzig 1927), chociaż posługuje się inną nomenklaturą; i t. p.

Często są to tylko nacjonalistyczne formułki, zabawa w terminologję. Trafnie ujął to Hugo Schuchardt w broszurze: *Aus dem Herzen eines Romanisten* (Graz 1915 s. 6 n.), i słusznie stwierdził prof. de Munnynck, rektor uniwersytetu w Fryburgu szwajcarskim: »Do jakich okropności może doprowadzić gra słów, mieliśmy tego przykład podczas wojny... Wszystko to są dzieciństwa, lecz jakże szkodliwe! Uragano sobie wzajemnie, gdyż nie rozumiano się nawzajem. Podobieństwo dźwięków słów, należących do dwóch różnych języków, nie pociąga za sobą koniecznie tożsamości znaczenia. W języku niemieckim słowo *Kultur* może być przeciwstawione słowu *Zivilisation*, podczas gdy francuskie słowo *civilisation* odpowiada prawie zupełnie niemieckiej *Kultur*« (*Studja katolickie* I Warszawa 1927 s. 46—7).

Języki skandynawskie — o ile widzę — kroczą w ślad za niemieckim. Jeżeli Jerzy Brandes odróżniał »cywilizację« od »kultury« (por. n. p. *Le grand homme*, Paris 1903 s. 34 n.), to naogół w duńskim panuje *kultur*: por. serję popularną *Kultur og Videnskab*, Kopenhaga V. Pios Boghandel, i u K. Nyropa: »fransk Kultur og Sprog« (*Frankrig*, Kopenhaga Gyldendal 1916 s. 73 i t. d.). W szwedzkim jest to najpospolitsze wyrażenie, por. n. p. serję *Natur och Kultur*, oraz parę tytułów książek, wydanych przez P. A. Norstedt'a w Sztokholmie i wchodzących w skład zbiorowego przedsięwzięcia *Det Nittonde Århundredet: Vetenskapen och kulturutvecklingen, Rätt och kultur, Slavisk kultur och litteratur, Amerikansk kultur, Islams kultur*.

III.

Przechodząc do stosunków w języku polskim, przestrzegam, że nie kuszę się o napisanie jakiegś w przybliżeniu chociażby wyczer-

¹⁾ Mann idzie m. i. za aforyzmem Nietzsche'go o »Deutschtum gegen die Zivilisation« (por. *Betrachtungen* s. XXXVI).

pującej historii wyrazów *kultura* i *cywilizacja*. Nie stać mnie na to, i nie leżało to zresztą w moich zamiarach.

Za Tadeuszem Korzonem powtarzam, że Stanisław Staszic używał terminu *cywilizacja* (*Listy* etc. II s. 149)¹⁾, i przypominam, że był to istotnie wyraz uświęcony potem przez nasz romantyzm. Wystarczy przytoczyć pierwsze zdanie w rozprawie *O literaturze polskiej* Maurycego Mochnackiego («...kszał *cywilizacji*...») albo z *Ksiąg* Adama Mickiewicza dobrze pamiętne ustępy: »Nieraz mówią Wam, iż jesteście wpośród narodów *ucywilizowanych* i macie od nich uczyć się *cywilizacji*; ale wiedźcie, że ci, którzy Wam mówią o *cywilizacji*, sami nie rozumieją, co mówią. Wyraz *cywilizacja* znaczył obywatelstwo i t. d...«, albo: »Zaprawdę powiadam Wam: nie wy macie uczyć się *cywilizacji* od cudzoziemców, ale macie uczyć ich prawdziwej *cywilizacji* chrześcijańskiej...« Na wybór tego wyrazu wpływał język francuski, a także angielski, zwłaszcza tak popularna u nas później *History of Civilisation in England* Buckle'a²⁾. W okresie pozytywizmu co krok natknąć się można na to, rozmaicie zresztą określane, pojęcie; *cywilizacja*, zwłaszcza w Kongresówce, ale także i w innych zaborach, przedewszystkiem wśród starszej generacji po dzień dzisiejszy cieszy się rozległą sympatją³⁾: Erazm Majewski napisał czterotomową *Naukę o cywilizacji*; Michał Bobrzyński »religię, oświatę i obyczaje« obejmuje »ogólnem mianem *cywilizacji*« (*Dzieje Polski w zarysie*, wyd. czwarte 1927 II s. 293); Aleksander Brückner wydał »szkice z dziejów obyczajowości polskiej« p. t. *Cywilizacja i język* (1904); Kazimierz Filip Wize wygłosił odczyt p. t. »Etyka a *cywilizacja*« (*Wykłady filozoficzne*, Poznań M. Niemierkiewicz 1917 s. 33—64); Ludwik Ehrlich odróżnia »*cywilizację* materjalną« i »*duchową*« (*Prawo narodów*, Lwów 1927 s. 4). Powtarzamy także i dzisiaj formułę Szujskiego o »młodszości *cywilizacyjnej* Polaków« i t. d.

Wcześniej ukazują się i drugi wyraz: *kultura*. Kazimierz Bro-

¹⁾ O różnych sposobach określania pojęcia »kultury« w wieku XVIII tego i owego dowiedzieć się można, czytając n. p. książki Wł. Smoleńskiego. *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII* (1923) lub jego *Monteskjusza w Polsce wieku XVIII* (1927), oraz Czesława Leśniewskiego monografię *Stanisław Staszic* (1926).

²⁾ Kilka tego dowodów u Kazimierza Wóycickiego, *Walka na Parnasie i o Parnas* I 1928 (s. 94 n.). Przekład Władysława Zawadzkiego p. t. *Historja cywilizacji w Anglii* wyszedł w latach 1862—1868. Por. nadto n. p.: Michał Bobrzyński, *Szkice i studja historyczne* (Kraków 1922 s. 70) albo Stefana Żeromskiego, *Szyzyfowe prace* (wyd. z 1927 s. 238 i 242).

³⁾ Tadeusz Korzon używa niemal stale wyrazu *cywilizacja* (por. *Listy* etc. I s. 13, 26, 365 i t. p., »*kultura* czyli *cywilizacja*« II 78) A. S. Kraśniński, *Słownik synonimów polskich*, Kraków 1885, zna tylko *cywilizację*.

dziński w mowie *O powołaniu i obowiązkach młodzieży akademickiej* z 1826 wymienia »dzieje kultury i nauk« (*Bibl. Narod.* nr 94 s. 25), a Joachim Lelewel w *Historycznej paralleli Hiszpanji z Polską* z 1820 (1833) mówi o »kulturze dawnego Rzymu«, o »kulturze obyczajowej i umysłowej«, o »naukowej i moralnej kulturze« i t. p. (wyd. z 1855 s. 8, 32 i 43). Zapewne nie bez wpływu niemieckich książek naukowych kultura w Polsce wypiera cywilizację i staje się codziennym zjawiskiem w potocznej mowie. Znamienne są n. p. tytuły następujące: Eugenjusz Krasuski, *Zagadnienia kultury* (Warszawa 1913); *Polska w kulturze powszechnej* (dzieło zbiorowe, Kraków 1918); Bronisław Chlebowski, *Rozwój kultury polskiej* (Warszawa 1917); Ignacy Chrzanowski, *Idea kultury średniowiecznej* (w tomie: *Wśród zagadnień, książek i ludzi* 1923 s. 1 n.); Jan Ptaśnik, *Kultura włoska wieków średnich w Polsce* (1922); tenże, *Kultura wieków średnich* (1925); *Zagadnienia słowiańskiej kultury ludowej* (książka zbiorowa, Warszawa 1927); Artur Górski, *Kilka potrzeb z dziedziny historii kultury polskiej* (*Nauka Polska* I 1918 s. 393 n.); Tadeusz Zieliński, *Historja kultury antycznej* (Warszawa 1922; definicja »kultury« na str. 1). Istniały u nas czasopisma o tytule »Kultura«. Terminologia nauk humanistycznych podąża w tym właśnie kierunku (por. n. p. »Skorowidz rzeczowy« we *Wstępie do historii Słowian* Jana Czekanowskiego, Lwów 1927). Utarła się, sporna zresztą, nazwa: »historja kultury« (por. m. i. Marcei Handelsman, *Przegląd historyczny* XXVI 1926 s. 108; Jan St. Bystron, *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, Lwów 1926 s. 13 n.), oraz, jeszcze sporniejsza: »katedra kultury« na wydziałach filozoficznych (humanistycznych) uniwersytetów polskich. Rządowe czynniki posługują się konsekwentnie tym wyrazem (dawne »ministerstwo kultury i sztuki«, »departament kultury i sztuki«, »fundusz kultury narodowej«). Ministerstwo Oświecenia Publicznego zaleca w swym oficjalnym »Programie«: »wprowadzić za pośrednictwem arcydzieł literatury polskiej i powszechnej w dziedzinę kultury narodowej (z uwzględnieniem różnych jej faz i kierunków), oraz ogólnoludzkiej« (por. *Wskazówki metodyczne: Język polski*, Warszawa 1923 s. 3). Zgodnie z tem zaleceniem wyrażają się pedagogowie. »Związek zawodowy nauczycieli polskich szkół średnich« przygotował w r. 1925 memorjał na temat znaczenia »historji kultury w najszerszym tego słowa znaczeniu, materialnej zarówno, jak duchowej« (por. H. Pohoska, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1928 s. 71)¹). K. Hartleb i M. Gawlik ogłosili »wypisy źródłowe« p. t. *Kultura Pol-*

¹) Ale w 1916 r. »Program szkoły średniej« Wydziału Oświecenia przy Kom. Obyw. miasta Warszawy polecał nauczycielom »danie uczniom obrazu rozwoju współczesnej cywilizacji« (H. Pohoska, *l. c.* s. 40).

ski (Lwów 1925). Identyczną terminologję przyjęły naogół wszystkie¹⁾ podręczniki »nauki o Polsce współczesnej«, n. p. L. Sawicki i H. Witkowska, *Nauka o Polsce współczesnej* (wydanie V, Kraków 1928 s. 177 n.: »Kultura duchowa«); A. Gruszecka-Nitschowa, *Podręcznik do nauki o Polsce* (Lwów 1922 s. 169: »Społeczeństwo i kultura«); Pawłowski-Bystron-Peretiatkowicz, *Polska współczesna* (Lwów 1923 s. 73 n.: »Kultura duchowa«); A. Sujkowski, *Polska niepodległa* (Warszawa 1926 s. 169 n.: »Kultura Polski i stosunki społeczne«; s. 200 n.: »Kultura duchowa Polski«).

Kultura i cywilizacja, chociaż po dzień dzisiejszy nie stały się w naszym poczuciu językowym symbolami identycznej treści pojęciowej, coraz częściej, o ile jeszcze *cywilizacja* nie poszła w całkowite zapomnienie u niektórych autorów, występują obok siebie tylko dla stylistycznego kaprysu. Stanisław Brzozowski z reguły posługiwał się *kulturą* (por. *Legendę młodej Polski*, z której wiele cytat z tym wyrazem zebrał M. Zdziechowski w książeczce: *Gloryfikacja pracy*, Kraków 1921; *Pamiętnik* s. 1, 15, 39, 41 i t. d.; *Głosy wśród nocy: studja nad przesileniem romantycznym kultury europejskiej*), ale i on napisał n. p. szkic p. t. »*Cywilizacji współczesnej wizja zbiorowa*« (*Widma moich współczesnych* 1914 s. 1 n.). Kazimierz Morawski na tej samej stronie maluje niebezpieczeństwa, »które się piętrzą nad kulturą«, i wspomina Ozanama, »historyka *cywilizacji*« (*Ku czci pracy i w obronie nauki*, Kraków 1922 s. 15). Tak było i dawniej; w 1884 r. pisał n. p. Bolesław Prus, że »Dybowski ma prawo do tytułu filantropa i pioniera *kultury*..., a do zdobycia podobnych rezultatów... pomogły mu: znajomość przyrody, ściśle związki z *cywilizacją*...« (cyt. u Z. Szweykowskiego, »*Lalka*« B. Prusa 1927 s. 230).

Niemniej, jak wspomiałem, zdajemy sobie dotychczas sprawę, że oba obchodzące nas tu wyrazy nie są jeszcze pokrywającymi się ściśle synonimami. Odczuwamy różnicę między określeniem »lud cywilizowany« a »człowiek kulturalny«, wyrażamy się często, że »ten i ów nie ma *kultury*«, ale nie mówimy, że »nie ma *cywilizacji*«. Same za siebie mówią następujące zwroty: »Każda z tych bab..., każda, nawet ta stara, to istota nowoczesna, wyobrazicielka tego, co tytułujemy *kulturą*« (St. Żeromski, *Ludzie bezdomni*, wyd. 1927 s. 20); »Nie pożałuje ramion... Niechże wiedzą, jak się wywdzięcza ten z motłochu, kogo przyjmą do swej *kultury*...« (*ib.* s. 143); »Nikt może bardziej na świecie nie uwielbiał tak *kultury*, jak właśnie pani Sabina — kanap, luster, lamp, dywanów...« (*Nawracanie Judasza*, wyd. z 1925 s. 185); »Śmiech bu-

¹⁾ Bujak-Pazdro-Próchnicki-Sobiński, *Polska współczesna* (wyd. drugie, Lwów 1926), mówią o »kulturze i cywilizacji« (s. 309 n.).

dziła w nim manja srok literackich... znoszących to do kupy, ażeby olśnić ogromem błyskotek *kultury* siostry sroki...» (*ib.* s. 294); »Mazurowski odwiedzał zawsze Genię w Warszawie i cenił w niej wysoko pewne zalety charakteru, które określał cudzoziemskim wyrazem *kultura!*« (Wł. Perzyński, *Znamię* 1927 s. 163)¹⁾. *Kultura* nie straciła zresztą w polskim, jak i w innych językach, pierwotnego, etymologią uzasadnionego znaczenia: »Artykuł 1« *Projektu kodeksu agrarnego* Wł. Leop. Jaworskiego (Warszawa 1928 s. 15) brzmi: »przedsiębiorstwo, obejmujące nieruchomość pod *kulturą* rolniczą...«

Wyróżniają, albo przynajmniej pozornie wyróżniają sens dwu terminów ci wszyscy, którzy się niemi posługują w bezpośrednim sąsiedztwie: »Poza mojem osobistem *kulturalnem* i *ucywilizowanem* »ja«, ciasnym obrębem moich osobistych doświadczeń, tkwi we mnie człowiek-zwierzę...« (Stanisław Przybyszewski, *Moi współcześni*, Warszawa 1926 s. 27); »...Belgja, Holandja, Szwajcarja, idą na czele *cywilizacji* i *kultury*...« (Marcin Szarski, *Przegl. Współczesny* z lutego 1928 s. 217), »...jako zachowawcy chcemy konserwować wszystko, co dobre z przeszłości, a więc *cywilizację* i *kulturę*...« (tenże, *ib.* s. 224); »...*kultura* i *cywilizacja*; obowiązki obywatela polskiego...« (z *Programu* oficjalnego Min. W. R. i O. P., cytowane u H. Pohoskiej *l. c.* s. 113)²⁾; »...ta sama autorka opracowała syntetyczny obraz *kultury* i *cywilizacji* powszechnej i polskiej...« (H. Pohoska, *l. c.* s. 219) w *Bibliografji historii polskiej* (1906) L. Finkla jeden z działów zatytułowano: »Oświata (*Cywilizacja* i *kultura*)«, por. s. 895; »...i to się nazywa *kultura*, *cywilizacja*...« (Wł. Perzyński, *Dwoje ludzi* 1928 s. 172).

Bieda z tem, że w zakresie kryterjów, odróżniających »cywilizację« od »kultury«, panuje najzupełniejszy chaos. Różne wysunięto koncepcje. Dla jednych »cywilizacja« oznacza t. zw. postęp materialno-techniczny, a »kultura« zasób zdobyczy duchowych, dla innych — pozostających pod wpływem francuszczyzny — odwrotny sposób oznaczania tych pojęć ma istotną wartość. Jedni mówią o ponadnarodowej czy międzynarodowej »cywilizacji«, a o narodowej »kulturze«, inni jeszcze o społecznej »cywilizacji« a jednostkowej, indywidualnej »kulturze«. Przypominam kilka ogólnie znanych pomysłów:

W *Poradniku dla samouków* (część II 1899) zamieścili na ten

¹⁾ Podobnie we francuskim: »Ne vous y trompez pas, j'ai ce qu'on appelle: de la *culture*« (A. Gide, *Les faux-monnayeurs* 1925 s. 420); »il avait le sens de la *culture* et de la *qualité*« (*Revue des deux mondes* z 15 czerwca 1928 s. 925).

²⁾ W myśl tych przepisów w *Polsce współczesnej* Bujaka-Pazdry i t. d. zamieszczono rozdział: »Kultura i cywilizacja. Obowiązki obywatela polskiego« (s. 309 n.).

temat charakterystyczne uwagi L. Krzywicki (s. 201 n.) i Adam Mahrburg (s. 459—61), L. Krzywicki ponadto w *Wielkiej Encyklopedji* (1908 t. XLI s. 760).

W *Encyklopedji Macierzy Polskiej I* (1905) s. 250 czytamy: »*kultura* odnosi się bardziej do materialnego dobrobytu (przez który rozumie się mieszkanie, odzież, pożywienie i t. p.), a *cywilizacja* do duchowych czyli umysłowych potrzeb człowieka (nauki, piśmiennictwo, sztuka i t. p.)«.

Zygmunt Wasilewski sądzi, że »w interesie metody należy rozgraniczyć *kulturę* od *cywilizacji*. Mianem *kultury* określamy dziedzinę uprawy ducha, jako wewnętrznej własności jednostki; mianem zaś *cywilizacji* wszystkie zjawiska przez człowieka wytworzone, nawet w dziedzinie duchowej, ale uzewnętrznione i będące własnością powszechną. I *kultura* duchowa jest z tego stanowiska produktem *cywilizacji*, wszakże wyodrębnia się z całości w sposób naturalny, nie tylko dialektycznie, ale jako źródło twórczości, zdolne do tworzenia przemian w *cywilizacji* i nadawania kierunku dążeniom. *Cywilizacja* — to cały człowiek, *kultura* — to sprawy jego psychiki. Między temi światami istnieje wynikliwa łączność...« (*O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej*, Warszawa 1921 s. 2—3)¹).

Zdzisław Dębicki: »...Každy naród, posiadający samowiedzę, broni czystości swojej *kultury* przed naleciałościami i wpływami obcemi. Obrona ta jest konieczna i na tle tej obrony zarysowuje się dopiero kapitalnie różnica, jaka istnieje pomiędzy *cywilizacją* a *kulturą*. *Cywilizacja* z istoty swojej jest *międzynarodowa*. Mówimy dzisiaj o *cywilizacji* europejskiej... i o *cywilizacji* kuli ziemskiej... W ten sposób życie upodobniło się ogromnie na całym świecie. Pozornie jednak tylko. Bo wzamian tych różnic, które zatarła idąca naprzód *cywilizacja*, uwypukliły się różnice inne, które wydobyły na jaw i uwypukliły rozwijające się *kultury narodowe*« (*Podstawy kultury narodowej* s. 14—16).

Florjan Znaniecki: »Używamy terminu *kultura* dla oznaczenia wszelkich wytworów działalności świadomej, włącznie ze zmianami psychologicznymi, mniej lub więcej dobrowolnie wywołanymi w świadomości działającego osobnika lub grupy. *Kultura* przeciwstawia się *naturze*. *Cywilizacja* zaś jest to pewna część *kultury* ludzkiej wogóle, wytworzona przez poszczególne społeczeństwo lub przez grupę społeczeństw, połączonych ze sobą, i stanowiąca wskutek tego pewną jed-

¹) Por. nadto tegoż autora *Dyskusje* s. 15 n. i artykuł w *Myśli Narodowej* z 15 lutego 1927 s. 62 n.

ność organiczną, dzięki przewadze określonego kompleksu ideałów« (*Upadek cywilizacji zachodniej*, Poznań 1921 s. 1)¹⁾.

W *Ilustrowanej Encyklopedji* Trzaski-Ewerta-Michalskiego, tom I s. 708: »*cywilizacja*, wyraz używany dla określenia stanu społecznienia wyższego niż *barbarzyństwo*, wszelako niższego gatunkowo od stanu społecznienia, określanego obecnie jako *kultura*«; — tom II s. 1189: »*kultura*, zespół zbiorowych wytworów ludzkich, właściwych pewnej grupie społecznej w zakresie dóbr duchowych i materialnych; dawniej *kultura* utożsamiana była z *cywilizacją*«.

W *Encyklopedji powszechnej* »*Ultima Thule*« tom II s. 614: »*cywilizacja* ...często utożsamia się z terminem *kultury*, używanym przeważnie w językach germańskiego szczepu. Oba przeciwstawiają się *barbarzyństwu*, przeciwstawność więcej jest zaakcentowana w pierwszym. O *cywilizacji* mówimy tam, gdzie społeczeństwo wznosi się ponad pierwotne szczeble *kultury*, a przytem udoskonalenie osiągnięte łączymy w pewną całość syntetyczną«.

Stanisław Przybyszewski: »...Polska jest bądź co bądź *naikulturalniejszym*, bynajmniej nie sądzę, by najwięcej *ucywilizowanym* — narodem w Europie« (*Moi współczesni* 1926 s. 112—3).

Stanisław Sobiński: »Rozwój *kultury* polskiej na tle *cywilizacji* zachodnio-europejskiej« (to znaczy koncepcja taka, jak u Dębickiego, wręcz odmienna od schematu Znanieckiego; por. Bujak-Pazdro-Próchnicki-Sobiński, *Polska Współczesna*, 1926 s. 310 n.).

Marceli Handelsman »*kulturą* lub *cywilizacją*« nazywa »całość kształt form panowania człowieka nad naturą lub nad człowiekiem« (*Historyka*, wyd. drugie 1928 s. 7), i historii przypisuje badanie »zjawisk *kultury* lub *cywilizacji* (s. 13); niejasno tłumaczy się tu wyróżnianie *kultury* fizycznej od *kultury* umysłowej i społecznej, skoro tylko dwie ostatnie kategorie nazwane są, w nawiasie, także »*cywilizacją*« (por. s. 8).

Terminologia Jana K. Kochanowskiego nie jest łatwą do rozgrznięcia: »Czem jest w zasadzie *kultura* w znaczeniu *cywilizacji*?... Gdzie biją źródła dziejowe tej treści, której formą jest *kultura* i *cywilizacja* nasza?...« (*Postęp ludzkości* 1917 s. 116—7); »Dzieje... *kultury* Narodu... Poczucie godności historycznej i bogatej *cywilizacji* duchowej Narodu...« (*ib.* s. 260); »...*kultura* prawdziwa a t. zw. *kulturalność*...« (*ib.* s. 266); »*kultura* wyższą podstawą *cywilizacji*...« (*Polska w świetle psychiki własnej i obcej*, wyd. drugie 1925 s. 204) i t. p.

¹⁾ Bliższe określenie treści pojęcia »*kultura*« w innych książkach Znanieckiego, n. p. *Wstęp do socjologii* (Poznań 1922 s. 29 n.) albo *Socjologia myślenia* (Warszawa 1928 s. 40 n., 225 n.).

Także i inne rozbieżne poglądy utrudniają orientację w dorobku naszej humanistyki. To też słusznie stwierdza Oskar Halecki, że »rozróżnianie dwóch terminów (*kultura* i *cywilizacja*) w języku polskim — tylko zaciemnia sprawę...« (*Przegląd Historyczny* XXVI 1927 s. 397).

Dodajmy do tego jeszcze fakt ubolewania godny, że nawet ci, którzy dla swoich wynurzeń naukowych wybrali tylko jeden z dwu rywalizujących z sobą wyrazów, najczęściej zanedbują podać definicję oznaczanego tym wyrazem pojęcia. A rozbieżność mniemań powoduje zakłopotanie czytelników. Najprostszy pogląd przeciwstawia *kulturę* — t. zw. *naturze*; niestety i pod *naturą* rozmaite kryją się wyobrażenia, o czym dobrze wiadomo n. p. znawcom Rousseau'a¹). Bądź co bądź, przeważa chyba koncepcja *kultury* jako całokształtu twórczości człowieka. Dziwi więc zarówno »ministerstwo kultury i sztuki«, jak pospolite w Polsce²) i zagranicą wyodrębnianie literatury z zakresu działań objętych nazwą *kultura*. Najjaśniej wypadają określenia w rodzaju: »kultura materialna«, »duchowa«, »społeczna« i t. p.

IV.

Chaotyczność i dowolność terminologii nauk humanistycznych utrudnia ich rozwój. Podnoszą się więc oddawna głosy wzywające do uporządkowania symbolów językowych i zdefiniowania pojęć niemi określanych. Chodzi o ścisłość, ale zarazem o zbliżenie terminów naukowych do mowy potocznej; słuszne zastrzeżenia wywołuje manja kłecenia sztucznych nowotworów³).

Kultura i cywilizacja — to tylko dwa wyrazy, ilustrujące pilną potrzebę autorytatywnego ustalenia nomenklatury humanistycznej. Podobnych faktów — dziesiątki⁴). Idąc w ślad za przedsięwzięciami za-

¹) Por. A. Peretiatkowicz, *Filozofja społeczna J. J. Rousseau'a* (wyd. drugie 1921 s. 28 n.).

²) Por. n. p. »wybór źródeł« prof. I. Chrzanowskiego i St. Kota p. t. *Humanizm i reformacja w Polsce* (Lwów 1927), gdzie w przedmowie mówi się o »rozwoju i wzroście kultury i literatury narodowej«.

³) Por. n. p. uwagi »O jasnym i niejasnym stylu filozoficznym« (Kazimierz Twardowski, *Rozprawy i artykuły filozoficzne*, Lwów 1927 s. 203—5), oraz ankietę: Constant Bourquin, *Comment doivent écrire les philosophes?* (Paris »Monde Nouveau« 1924).

⁴) N. p. wyraz *rasa* (por. bogaty materiał zebrany u Teofila Simar'a, *Etude critique sur la formation de la doctrine des races au XVIII-e siècle et son expansion au XIX-e siècle*, Bruxelles M. Lamertin 1922), — albo *naród* (mnóstwo informacji daje René Johannet, *Le Principe des nationalités*, drugie wyd. Paris 1923; por. także: M. Handelsman, *Rozwój narodowości nowoczesnej* s. 3 n.).

granicy¹⁾, rozszerzając od wielu lat dyskutowaną u nas inicjatywę *Słownika filozoficznego*²⁾, należałoby przystąpić do opracowania *Słownika terminologii nauk humanistycznych*. Któraż instytucja może rościć sobie bardziej uzasadnione prawa do roztoczenia opieki nad takim *Słownikiem*, jeżeli nie Polska Akademia Umiejętności? To też w tej właśnie myśli przedkładałam niniejsze uwagi życzliwej ocenie jej Prezesa, prof. Rozwadowskiego.

¹⁾ N. p. ustalanie terminologii przez »Centre international de synthèse: Section de synthèse historique« (por. *Revue de synthèse historique* 1925 s. 5 n. i 1926 s. 69), o czym pouczają sprawozdania ogłaszane w osobnym *Bulletin*, dołączonym do *Revue de synthèse historique*, tom XLI 1926 i n. — Na VI »Congrès international des sciences historiques« w Oslo (sierpień 1928) działała specjalna sekcja poświęcona pracom nad »Vocabulaire historique« (*Programme des travaux du Congrès* s. 30). — »Institut International de Coopération Intellectuelle« podjął inicjatywę dotyczącą »L'Unification des termes linguistiques« (por. *Bulletin de la Section d'Information et de Documentation* nr 23, sierpień 1928, s. 17).

²⁾ Por. Kazimierz Twardowski, *Rozprawy i artykuły filozoficzne* (Lwów 1927 s. 141 n.).

**RÉSUMÉ FRANÇAIS (OU ALLEMAND)
DES TRAVAUX ÉCRITS EN LANGUES
AUTRES QUE LE FRANÇAIS
ET L'ALLEMAND.**

IV. LINGUISTIQUE BALTO-SLAVE.

A. Langues baltiques.

30. D. Bubrich. *Existaient-ils des changements d'accentuation communs au baltique et au slave?* (Czy istniały wspólne słowiańsko-bałtyckie zmiany w dziedzinie akcentuacji?) pp. 3—10.

L'auteur constate en baltique et en slave l'existence de plusieurs divergences accentuelles datant de l'époque antérieurs aux déplacements d'accent définis par la loi de Saussure — Fortunatov. Voici les faits les plus importants: 1) L'intonation rude de la syllabe finale est devenue douce en baltique si à la fin d'un mot ont disparu les consonnes *r* ou *n* (*duktē akmā*). 2) Les différents effets causés par l'analogie morphologique en ce qui concerne l'accentuation dans la déclinaison des thèmes en *-ā-* et en *-(i) iē-* ont eu pour résultat le remplacement de l'intonation rude de la finale *-ām* de l'acc. sing. par l'intonation douce en slave commun (*rōkq*), tandis qu'en baltique l'intonation rude de la même finale a subsisté (*rañkq*, avec *-q* abrégé régulièrement suivant la loi de Leskien). 3) En baltique l'accent a reculé de la syllabe finale longue intonée rude sur l'initiale, si ces deux syllabes ont été séparées par un groupe des syllabes (à n'importe quelle intonation) où une seule syllabe à l'intonation rude (p. ex. *dárbus eřžilus* à côté de: *darbū eřžilū*). 4) En baltique l'accent a été déplacé sur la syllabe finale intonée rude de la syllabe précédente, si elle était courte ou longue à l'intonation douce (p. ex. acc. plur. *ratūs dalykūs* à côté du gen. plur. *rātu dalyķu*). Après avoir examiné les effets qui ont été produits à la suite de ces lois dans la déclinaison et la conjugaison baltiques, l'auteur conclue qu'il n'y avait jamais de changements d'accentuation communs en même temps au baltique et au slave.

31. I. Endzelin. *Quelques contributions à l'histoire des langues baltiques* (Przyczynki do historji języków bałtyckich) pp. 11—17.

1. La disparition du genre neutre. Le nom. pl. des thèmes neutres en *-o-* avait en balto-slave la désinence *-ā* identique à celle du nom. sg. des thèmes en *-ā-*. Cela n'avait aucun inconvénient en slave

où le nombre est facile à reconnaître d'après le prédicat verbal; il en était tout autrement en baltique qui n'a qu'une seule forme pour la 3-e personne de tous les nombres. On s'est servi alors, en baltique, du flottement qui a lieu dans certains cas, au nom. pl., entre la désinence des neutres *-ā* et celle des masculins *-ai*, et l'on a étendu *-ai*, qui n'appartenait d'abord qu'aux thèmes masculins, sur tous les nom. pl. des thèmes neutres en *-o*. De tels cas de flottement avaient lieu dans les paradigmes des diminutifs. Le v. pr. *malnijkiku* montre que les diminutifs en baltique pouvaient être du genre neutre, même quand le mot dont ils dérivait était msc. ou fém.; ainsi à côté de **brālis* «frère» il y a eu probablement un diminutif au nom. pl. **brālītjā* parallèle au msc. **brālītjai*. Mais dès que *-ā* du nom. pl. fut remplacé par *-ai*, la désinence du neutre au nom. sg. a dû céder à son tour à la terminaison des masculins en *-as*. Les thèmes neutres en *-o* étant ainsi éliminés, les peu nombreux neutres dans les autres thèmes ne pouvaient plus se maintenir. — La place des thèmes neutres en *-o* ne pouvait être occupée que par les thèmes masculins en *-o* et jamais par les féminins en *-ā*.

2. Sur le baltique *i* \leq *e* devant les consonnes. Devant les consonnes, mais selon toute probabilité seulement après *r*, *l*, *n*, *m*, et jamais entre les deux occlusives, tout *e* en baltique se réduisait à *i*, ainsi: li. *brīsti*, le. *brist*. Comme dans le le. *ticināt* (: *tecēt*), *dzist* etc. *i* a été introduit pour *e* grâce à l'analogie, il en a été de même en lituanien, dans les formes du présent avec l'infixe nasal, ex. *tīškū* (: *teškiū*) etc. sur le modèle de *drimbū* (: *drebiū*) etc. Par ailleurs, *i*, produit apparemment par la réduction de *e*, n'est en réalité que le degré faible de *-ei*, ex. li. *tviskėti*: *tvīškia* etc.

3. Le changement de l'intonation en lettre à l'intérieur d'un paradigme. Exemples: *viēns* «un»: *viēn* (ancien nom.-acc. sg. neutre) «seulement»; dial. *duōt* «donner»: *duōd* (3-e pers. prs.); *ūēmt* (ou *jeūmt*) «prendre»: *ūēmu* «je pris»; *dzeīt* «boire»: *dzēru*² «je bus»; *vilt* «tromper»: 3-e pers. prt. *vīle*²; *mēd* «il est habitué»: *mēdzu*² «j'étais habitué». L'infinitif portait le ton tantôt sur le radical, tantôt sur la terminaison, de même qu'en slave. A *dzēru*² et *mēdzu*² correspond le v. pr. *weddē-din* avec le ton sur le suffixe. Cependant *vīle*² venu probablement de **cīle* montre que tous les thèmes de prétérit en *-ē* ne portaient pas le ton sur la finale et que l'intonation lituanienne des prétérits est l'effet d'une normalisation.

33. W. Porzeziński. *Quelques notes sur la grammaire historique de la langue lituanienne* (Przyczyunki do dziejów języka litewskiego) pp. 27 - 33.

1. Anciens *q* et *ę* dans certaines finales. Il s'agit des *q* et *ę* avec

intonation rude qui sont devenus *a* et *e* dans la langue littéraire et *o*, *u* resp. *e'*, *i* dans certains dialectes.

2. Le *â* nasalisé, qui a existé dans l'acc. pl. des thèmes masc. en *o* indoeurop., est devenu *û*.

3. Le *ǣ* dans les dialectes orientaux.

4. Le développement dialectal des groupes *tī*, *dī*.

34. T. Torbiörnsson. *Questions d'accent slavo-baltiques*
(Bałtycko-słowiańskie zagadnienia akcentowe) pp. 35—44.

I. L'accentuation des nombres ordinaux. La plupart des savants ont jusqu'ici regardé des nombres ordinaux lituaniens comme originairement paroxytonés. On a considéré seulement l'accentuation des formes indéterminées du nom. sing. masc. (p. e. *ketviřtas*). En effet cette accentuation n'est pas originale. Les autres formes du paradigme montrent que les nombres ordinaux dissyllabiques sont accentués d'après le schéma II a de Kurschat (*pīrmās*, d. *pīrmāsīs*) ou d'après I a (tous les autres, p. e. *šēstas*, d. *šēstāsīs*) et sont par conséquent, au point de vue du lituanien, des oxytons. Cela s'applique aussi aux nombres ordinaux à trois syllabes (p. e. *ketviřtas*, d. *ketvirtāsīs*). Cela ressort nettement des formes féminines: nom. *šēstà*, *ketvirtà*; gen. *šēstōs*, *ketvirtōs*; dat. *šēštai*, *ketvirtai* etc. — Aussi en slave les formes indéterminées des nombres ordinaux étaient originairement oxytonées.

II. L'accentuation des comparatifs en lituanien. Les formes indéterminées du comparatif sont au singulier des paroxytons (p. e. nom. sg. fem. *gerèsnė*), au pluriel des oxytons (p. e. gén. pl. *geresnių*). L'accentuation paroxytonique du singulier est probablement originaire, pendant que l'oxytonaison au pluriel dépend de la tendance des adjectifs lituaniens à devenir des oxytons.

III. L'accentuation des thèmes paroxytons en *-ja-* en lituanien. Les mots du type **ba-land-ja-* sont accentués ainsi: nom. *balañdis*, gén. *balañdžio*, dat. *balañdžiui* etc. Dans la plupart des formes la syllabe intérieure était originairement fermée au point de vue de l'accent. Dans ces formes l'accent ne pouvait être retiré de la syllabe intérieure, cf. Torbiörnsson, Litau. Akzentverschieb., p. 39 et suiv. Le nominatif est accentué *balañdis* (non **bàlandis*) sur le modèle des autres formes.

IV. L'accentuation des thèmes paroxytons en *-ē-* en lituanien. La plupart de ces thèmes étaient originairement des thèmes en *-jē-*, où la syllabe intérieure était fermée au point de vue de l'accent, p. e. *melāgė* de **melagjē*.

B. Langues slaves.

35. A. Belić. *Sur l'indicatif et le »relatif«* (О синтаксичком индикативу и „релативу“) pp. 47—55.

Il est évident pour tous les spécialistes qu'il serait très utile, pour pouvoir fixer la signification des faits syntaxiques, de prendre comme point de départ l'emploi des faits morphologiques et non pas leur forme. Mais cette manière d'envisager les choses, pour toute naturelle qu'elle soit, présente de grandes difficultés, du fait que l'emploi syntaxique des formes dans nos langues ne donne pas toujours un signe formel nouveau d'après lequel on pourrait le discerner, et considérée isolément, la modification de signification possible n'est pas toujours assez probante. Mais en combinant l'un et l'autre, on pourrait peut-être parvenir à s'en rendre mieux compte. Nous prendrons pour en faire l'essai, quelque faits verbaux du serbocroate.

Il existe en serbocroate deux espèces de parfait: le parfait indicatif (ou le parfait complet avec le verbe *jesam* — *sam*: *ja sam došao*), par lequel l'action verbale est mesurée d'après le moment du présent où se produit l'action du discours, et le parfait »relatif« (ou le parfait incomplet, sans le verbe *jesam* — *sam*: *ja došao*), par lequel l'action verbale est mesurée d'après un moment du passé ou d'après la situation du passé. Ex. *čovjek je došao* — quand on relate au présent l'arrivée d'un homme laquelle s'est produite au passé; *čovjek došao, seo i počeo govoriti* — quand on relate des faits appartenant au passé ou quand on raconte une histoire.

La différence entre ces deux formes réside, à mon avis, dans leur emploi, la première en effet présentant l'indicatif syntaxique indique les faits dans leur relation avec le présent et l'autre, au contraire, présentant les fait en relation avec le passé, n'a aucun rapport avec le présent.

J'emploie donc le terme général de relatif ou relatif syntaxique pour tout emploi des formes verbales ne présentant pas l'indicatif.

Une fois établie cette différence syntaxique qui se reflète dans les formes du parfait, je passe à l'analogie des différentes formes verbales employées pour la même fonction. En serbocroate on use, pour présenter les faits d'une histoire, de toutes les formes du présent, du passé et du futur. Cela prouve qu'il doit exister quelque chose de commun entre toute ces formes reliées seulement avec le passé. C'est le relatif qui les unit et qui réduit la signification de leurs formes à leur aspect verbal, à l'aspect qui se trouve déjà dans leur base verbale ou encore à celui qui découle de la signification de leur temps verbal transposé de l'indicatif au relatif.

Par conséquent le relatif ôte aux formes verbales leur signification particulière de temps en les réduisant à l'aspect verbal et en leur appliquant la signification générale du temps ou de la situation temporelle à laquelle ces formes sont rattachées. Ceci démontre clairement que le relatif n'a aucune signification temporelle constante. La signification varie constamment d'après le verbe principal ou la situation temporelle auxquels les formes du relatif sont subordonnées.

Si l'on emploie le relatif de façon indépendante, il peut indiquer tous les temps, c'est-à-dire la possibilité de l'accomplissement de l'action aussi bien au passé qu'au présent et au futur. Il s'emploie généralement pour les proverbes et toutes autres propositions dans lesquelles les formes verbales, indiquant morphologiquement un temps verbal, sont employées sans signification temporelle spéciale.

Je n'ai fait ici qu'esquisser les traits généraux de cette catégorie syntaxique. J'espère avoir sous peu l'occasion de montrer les différentes espèces du relatif et la manière dont on l'emploie dans les diverses propositions.

37. Z. Gombocz. *Slavo-Turcica* pp. 71—76.

1) Le v. sl. (rédaction russe) *bračina*, v. serbe *bračin* 'sericum', ne provient pas du latin *barracanus*, *barchanus* (Sreznevskij), ni du lat. *brāca* 'braie', cf. le dial. russe *brāki* (Berneker). Il faut en chercher la source dans le v. tchouvache, respectivement dans le protobulgare **barčyn*, qu'il est possible de faire dériver du néo-tchouvache *puržân*. Ce mot tchouvache est passé dans trois langues ougro-finnoises: le tchérémissie connaît la forme nouvelle *porsân*, mais le votiaque et le hongrois ont encore conservé le *b-*: votiaque *burčin*, hongr. *bársony* 'velours soie', connu depuis 1221 et qu'il est possible de faire dériver au point de vue phonétique du hongrois primitif **baršin*. Il faut noter que les emprunts faits au turc ont *-rš-* ← *-rč-*. Le mot tchouvache *puržân*, inconnu aux autres langues turques, est probablement un emprunt iranien, quoique *wršm* n'en soit pas la source directe. — *bračinz* et *bársony* peuvent provenir de la même source. La possibilité d'emprunts protobulgares dans le v. slave est attestée par *dox̄tor* Supr. 'προσκεφάλαιον' ← protobulgare **žoydor*; *chorogy*; *tikr̄z* || tchouvache *təgər* (hongr. *tükör* 'miroir'). Le v. slave *bračinz* ← **barčyn* donne lieu à une certaine difficulté phonétique; cf. toutefois le russe *klobukz*, *klobukz* ← turc *kalbuk*.

2) On s'accorde presque généralement à faire dériver du finnois le mot *chymel̄b*, lat. moyen *humulus*, nordique *humall*, quoique cette explication offre parfois des différences en ce qui concerne les détails. Cf. le vogoule *quml̄ix* etc. On a cependant négligé de tenir compte de

l'étymologie ougro-finnoise et turque en donnant l'explication en question. Tous les mots finnois représentant ce type, proviennent de la langue germanique ou du slave, p. ex.: le finnois *humala*, le votiaque *umala*... ← v. nordique *humli*, ou sl. *čumelb*, ou du turc; le mordv. *komla*, le tchérém. *umla* ← le tchouvache *χumla*; le vogoule *komlāχ*, l'ostiaque *χomlāχ* ← le tatare *kolmak*; le hongr. *komló* ← le protobulgare **kumlay*. Les Votiaques connaissent des noms différents: *tug* ainsi que les Zyriens: *tag*. On ne peut donc chercher la source des mots européens que dans les langues turques, où des noms analogues sont fréquents; en turc primitif, on aurait **kumlak*, en v. bulgare *kumlay*, en v. tchouvache *χumla*. En ce qui concerne le slave, les difficultés d'ordre phonétique nous feraient douter de l'existence d'un rapport direct, même si le mot v. tchouvache *χumla* avait déjà existé à l'époque du slave commun.

3) Le mot slave *konopa*, gr. *κάνναβις*, v. h. allem. *hanaf*, est censé provenir de l'ougro-finnois, mais cette provenance ne paraît pas vraisemblable. Schrader et Helm le font dériver de *kana-pis* (cf. le tchéremisse *kyne* 'chanvre', le zyrien-votiaque *piš* 'ortie'). Cependant, d'après toutes les sources, *piš* signifie 'chanvre' et non pas 'ortie', de sorte que la signification du mot équivaldrait à 'chanvre-chanvre' (cette erreur paraît avoir sa source dans l'ouvrage suranné d'Ahlqvist). Quant au mot tchéremisse *kyne* et au mordv. *kanč*, *kančf*, ils ne font pas l'impression d'être finnois dès l'origine. Il se pourrait que Thomsen eût eu raison en disant: »mord. *kanč*.. (čer. *kyne*?) stammer snarest umiddelbart eller dog ad andre Veje erd de för naevnte Ord fra samme (skythiske) Kilde som dels gr. *κάνναβις* dels slav.-lit. og germ. Form« (Beröringer 178). Du reste, les langues ougro-finnoises n'ont pas de terme commun pour désigner le chanvre. Le mot turc *kändir* (d'après Schrader **kän-dir*) ne saurait non plus entrer en ligne de compte, surtout parce que le turc ne connaît pas le suffixe dénominal *-dir*.

38. S. Ivšić. *Au sujet de la 1-ère personne du singulier de l'optatif vieux slave en -ěmъ* (Uz 1. lice sing. staroslovenskog optativa na -ěmъ) pp. 77—84.

L'optatif v. sl. *otspaděmъ* Ps. Sin., douteux pour quelques savants (v. Vondrák, Altkirchensl. Gr.² pp. 489 et 493), est attesté dans les textes (manuscrits et imprimés) glagolitiques croates (1359 jusqu'à 1561). De même, dans un autre manuscrit glagolitique croate («Ivančičev zbornik») du commencement du XVe siècle on trouve l'ancien optatif **mozěmъ* attesté deux fois sous la forme correspondante croate. A côté de *otspaděmъ*, on cite ordinairement *bođěmъ* de quelques psautiers sans en donner une localisation précise qu'on trouve cependant

dans le commentaire du psaume 101, 3^a (v. Jagić, Ps. Bon. 478). Chez deux écrivains serbocroates de Raguse (Dubrovnik) du XVIe siècle, on lit aussi la forme *budijem* qu'on ne doit pas expliquer comme le reflet de v. sl. *boděmъ*, mais comme une innovation serbocroate.

Au sujet de la forme v. sl. en *-ěmъ*, l'auteur remarque qu'elle n'est peut-être qu'une très ancienne innovation slave (**berěmъ*: *berěmъ* comme *damъ*: *damъ*) qui, de même que la forme grecque en *-οιμι*, ne peut pas être expliquée par i. e. *-*οϊμι*; *-ěmъ* et *-οιμι* n'accusent qu'un développement parallèle.

39. T. Lehr-Splawinski. *La plus ancienne loi de recul de l'accent en slave commun* (Najstarsze prasłowiańskie prawo cofania akcentu) pp. 85—100.

L'auteur réfute la plupart des objections faites par A. Meillet et N. van Wijk contre la loi de recul de l'accent sur la syllabe précédente intonée rude, la loi qu'ont formulée H. Hirt et J. J. Mikkola. Après avoir cité quelques dizaines de mots slaves qui diffèrent de ceux du grec et du sanscrit par l'accentuation de la syllabe intonée rude, précédant la syllabe accentuée en grec et en indien, et après avoir examiné l'accentuation de quelques types de formes verbales slaves, l'auteur démontre qu'en slave commun l'accent a reculé de toutes les syllabes courtes et longues à l'intonation douce sur la syllabe précédente intonée rude. Ce recul de l'accent est un corrélatif au déplacement de l'accent des syllabes brèves et longues intonées douces sur les suivantes à l'intonation rude que l'on connaît sous le nom de la «loi de Saussure». Ces deux lois doivent être réunies dans une seule formule qui constate qu'en slave commun les syllabes longues accentuées à l'intonation rude conservaient toujours leur accent tandis que les mêmes syllabes inaccentuées attiraient sur elles l'accent qui frappait la syllabe précédente ou suivante brève ou longue intonée douce. L'auteur voit la cause de ce double déplacement de l'accent dans la prépondérance expiratoire et tonique qu'ont acquise les syllabes longues intonées rude en rapport aux syllabes brèves ou longues à l'intonation douce à l'époque plus récente du développement du slave commun.

40. J. Melich. *De quelques noms de rivières en Hongrie et en Transylvanie* (O kilku nazwach rzek na Węgrzech i w Siedmiogrodzie) pp. 101—110.

Pour réfuter l'opinion suivant laquelle une partie des noms topographiques slaves, concernant la Transylvanie et les régions situées à l'est de la Theiss, remonterait au Ve ou au VIe siècle ap. J.-C., l'auteur soumet à l'analyse les noms des rivières: 1) hongr. *Temes*, serbe

Tämiš; 2) hongr. *Maros*, serbe *Mörīš*; 3) hongr. *Körös* — slovaque *Kereš*; 4) hongr. *Szamos* — roumain *Someș*; 5) hongr. *Tisza* — slave *Tisa*. Vers la fin du IXe s., ces noms étaient les suivants d'après les sources de l'époque: a) *Samūs*; b) *Gris*, *Maris*, *Tibis*; c) Πάτισσος ou Τίσσοσ, plus tard ἡ Τήσα. Ils ont été adoptés par les Hongrois qui s'établissaient dans le pays au commencement du Xe s., sans subir presque aucun changement: v.-hongr. *Timis*, *Maris*, *Kiris*, *Szomus*, *Tisze* ou *Tesza*, car le -s changé en -š était une adaptation aux noms hongrois désignant des eaux, terminés en -š. *Tisza* peut provenir du germanique occidental *Tīsa*; quant à d'autres d'entre les noms mentionnés, les Hongrois les empruntèrent à des langues (indoeuropéennes) qui avaient gardé le -s, tandis que, chez les Slaves du IXe s., ces noms devraient avoir les formes suivantes: **Tisz* (respectivement **Tbšz*, **Tichš*, **Tbchš*), **Samz* (**Somz*), **Grš*, **Marš* (**Morš*), **Tibš* (**Tbšš*).

41. J. Mikkola. *La limite méridionale de l'habitat slave chez Jornandès* (Południowa granica Słowian u Jordanesa) pp. 111—114.

Dans la description de l'habitat slave chez Jornandès le passage que voici: *Sclaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur* a provoqué des explications divergeantes. Le *lacus Mursianus* est cherché par les uns (Mommsen, Westberg, Niederle) loin de Noviodunum dans la Pannonie, par les autres (Kulakovskij) dans le système de lacs situés sur la rive gauche du Danube en face de Noviodunum.

L'auteur préfère les vues de Kulakovskij cherchant pourtant le *lacus Mursianus* non au nord du Danube, mais au sud de ce fleuve. Le contexte du passage cité montre qu'il s'agit de deux points situés non loin l'un de l'autre. Le *lacus Mursianus* est identique avec *stagnus Morsianus*; or ce «stagnus» (stagnum) est situé non loin de l'endroit ubi Ister oritur amnis. Pour Jornandès le *Danubius* est la dénomination du fleuve dans toute son étendue, le *Ister* ou *Hister* indiquant seulement le Danube inférieur. Il dit aussi: qui lingua Bessorum Hister vocatur; et les Besses ont habité la Dobroudja, voir Weiss, Dobrudža im Altertum p. 26. Aussi Ὑποτύπωσις γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ appelle le Danube Δάνουβις; des sources jusqu'à Noviodunum et Ἴστρος; de là jusqu'à l'embouchure.

Or, la ligne passant par *Noviodunum* et le *lacus Mursianus* est une frontière stratégique s'étendant d'Isakča le long de la rivière Talica jusqu'à la lagune de *Razim*. Le triangle déterminé par cette ligne, par le cours inférieur du Danube (le bras de St. Georges), par la Mer

Noire, la lagune de Razim et le mont Babadagh était justement »l'île« Peuce, comme l'a bien démontré C. Škorpil dans la publication collective, La Dobroudja, p. 143 et s.

A côté des formes *Mursianus*, *Morsianus* on trouve les variantes *Musianus* et *Morsiamon*. Tout rapprochement de *Mursa*, *Mursia* en Pannonie est à écarter. On pourrait plutôt songer à *Moesia*, si la variante *Musianus* représentait vraiment la forme originale. Mais la confrontation des manuscrits nous montre que la préférence donnée par Mommsen à la forme avec *r* (*Mursianus*, *Morsianus*) est légitime. La syllabe initiale *Mur-* *Mor-* se rattache au *-myr-* du nom gréco-latin de la lagune Razim, car *Halmyris* (ἄλμυρις) est évidemment la déformation grecque d'un nom ancien, probablement gétique. La forme *Salmorude* dans le *Itinerarium Antonini* est une survivance de *Halmyris* (*-idis*); seulement la syllabe initiale en est latinisée. On pourrait voir le phonème *mors-* dans le nom bulgare de *Razim*, s'il provenait de **mrazimz* et le rattacher à la variante *Morsiamon*. Mais l'hypothèse est peut-être trop hardie.

En outre le triangle en question a plusieurs fois joué un rôle éminent. C'est ici même que s'était établi pour un certain temps une partie des Huns sous Hernac et plus tard la horde Hunno-bulgaré. Pour démontrer que le nom de *Ister* désigne le cours inférieur du Danube, l'auteur cite le passage des *Getica* 33 qui décrit les sièges des Gépides: »In... Scythia prima ab occidente gens residet Gepidarum, quae magnis opinatisque ambitur fluminibus. Nam Tisia per aquilonem eius chorumque discurrit; ab africo vero magnus ipse *Danubius*, ab eo *Flutausis* secatur, qui rapidus ac verticosus in Istri fluente furens divolvitur«. Ce *Flutausis* évidemment un nom celtique apparenté au nom de *Vltava* en Bohême. De même qu'en prononciation allemande de Bohême ce nom a pris la forme de *Moldau*, il s'est changé, probablement chez les Gépides, en *Moldau* (Moldavie), d'où roum. *Moldova*. Seulement chez Jornandès *Flutausis* désigne non pas le fleuve Moldova, affluent du côté droit du Séreth, mais le fleuve principal.

42. L. Miletic. *Les pronoms démonstratifs et leur fonction postpositive* (Показателнитѣ мѣстоименія въ постпозитивна служба) pp. 115—126.

Le fait qu'il existe entre l'article postpositif dans la langue bulgare et le même article dans la langue russe une identité de forme et de fonction nous amène à conclure que les origines typiques du complexe syntaxique qui s'est peu à peu développé dans les deux langues pour arriver à la véritable forme de l'article conservant la flexion des deux parties du compositum respectif se rapportent à la période du

slave commun. Une preuve sérieuse en est la forme complexe de l'adjectif dans les langues slaves qui, en réalité, contient l'article postpositif. La position suffixale du pronom transmet une certaine détermination relative au sens démonstratif. Grâce à elle l'article se distingue par sa fonction du pronom purement démonstratif. Cela est prouvé également par la syntaxe des pronoms démonstratifs dans la langue allemande.

L'ancienneté du prototype de l'article postpositif laisse supposer les origines non développées d'une fonction postpositive du pronom démonstratif dans les autres langues slaves. Un rapide coup d'oeil sur la syntaxe des pronoms démonstratifs dans la langue polonaise moderne et celle d'une époque plus reculée confirme jusqu'à un certain point — c'est l'opinion de l'auteur — cette hypothèse. Une étude plus approfondie de la question est nécessaire.

43. W. Taszycki. *La situation du sorabe par rapport aux autres groupes du slave occidental* (Stanowisko języka łużyckiego) pp. 127—138.

Le problème des rapports entre la langue sorabe et les autres langues slaves occidentales n'a pas encore été l'objet d'une étude systématique. Ce n'est qu'à l'occasion de certaines autres questions qu'on lui a consacré quelques pages dans les travaux d'ordre général et parmi ces opinions il n'y a que celles de M. Nitsch (La parenté des langues dites léchites, MPKJ. III. 1907) et de M. Rozwadowski (Du rapport entre le polonais et les autres langues slaves, Enc. Pol. II. 1915) qui aient une importance. L'auteur a d'abord examiné les particularités de la langue sorabe qui, d'après son opinion, concordent avec l'évolution générale du territoire léchite, ensuite les traits communs du sorabe avec le groupe tchécoslovaque et enfin les particularités du sorabe non connues des autres familles linguistiques du slave occidental. Il a tiré de ces recherches la conclusion que la langue sorabe d'aujourd'hui conserve beaucoup de tendances léchites. A l'époque où le vieux slave se désagrégait peu à peu en dialectes ou en groupes de dialectes, le sorabe restait en relation étroite avec les langues léchites. Cette relation fut ébranlée par la dénasalisation survenue avec le temps dans le sorabe. A partir de cette époque la langue sorabe présente en regard des langues léchites des différences de plus en plus grandes. Le résultat en est que la langue sorabe forme aujourd'hui un groupe à part du léchite et du tchéco-slovaque.

44. F. Trávníček. *Prothèse ou hiatus?* (Prothese či hiát?)
pp. 139—151.

Les consonnes *j-* (*i-*) et *v-* dans des mots slaves comme *j-ugoda*, *j-elenn*, *v-z*, *v-ydra*... sont expliquées d'une part comme consonnes prothétiques qui se sont produites en tête du mot, après une pause (|—|), d'autre part comme consonnes empêchant l'hiatus qui se sont développées originairement dans l'intérieur de la phrase (sandhi) quand la voyelle finale d'un mot se rencontre avec la voyelle initiale du mot suivant (*i estb* ⇒ *i iestb*, *u ydry* ⇒ *u vydry*). Dans les deux explications il faut supposer que l'état de choses originaire s'est changé au cours du temps. Les consonnes prothétiques se sont généralisées même dans des cas d'hiatus (originairement |—| *iestb* mais *i estb* ⇒ *i iestb*) et les consonnes empêchant l'hiatus se sont produites même après la pause et devant une consonne (originairement *i iestb* mais |—| *estb* ⇒ *iestb*)

Mais toute une série de faits linguistiques montre que *j-* et *v-* se sont produits dès l'origine pour empêcher l'hiatus et ne sont point prothétiques: a) vieux slaves *ašte*, *az* mais *da jašte*, *i jaz*; b) **paqkz* à côté de **pa-jqkz* (pol. *paiak*...) et **pa-vqkz* (tchèque *pa-vouk*); c) **aie ajbce* || *jaie jaibce* || *vaje vaibce* (vieux slave *aice*, pol. *jaie*, tch. *vejce*...); d) **j-agoda*, *j-agne*... mais les conjonctions *a*, *ale*. C'est surtout le dernier fait qui atteste que *j-* et *v-* tirent leur origine de l'hiatus: la conjonction *a* se trouvait régulièrement au début de la phrase, après pause et c'est pourquoi elle n'a pas de *j-*, *v-*.

Cette manière de voir est corroborée par la circonstance que dans la plupart des langues slaves les initiales se pronocent jusqu'à nos jours avec l'attaque vocalique, les cas avec l'attaque forte dont le résultat est le coup de glotte (tch. *'oko*...) représentant un état de chose évidemment postérieur. Il s'en suit que, dans le slave commun, l'attaque vocalique a été de règle, ce qui exclut l'origine prothétique de *j-* et *v-*.

Pour le tchèque il est évident que *j-* devant *i-* du slave commun et devant *i-* issu de *jb-* avait dès l'origine le rôle d'empêcher l'hiatus. Il y a des parlers où jusqu'à nos jours *i-* alterne avec *ji-* selon la loi d'hiatus: |—| *im* || *tak im* || *dala jim*. Dans la plupart des patois une normalisation s'est produite dans un ou l'autre sens: |—| *im* || *tak im* || *dala im* — |—| *jim* || *tak jim* || *dala jim*.

On pourrait objecter contre cette manière de voir que dans la plupart des langues slaves l'*i-* se maintient (*iti*, *imz*...), tandis que d'autres voyelles palatales ont *j-* (*j-edbnz*, *j-elenn*...). Mais cela s'explique aisément par le fait que *j* s'est fondu avec *i*: |—| *iti* || *vzn-iti* || *i jiti* ⇒ *i iti*. Or en slave commun on a eu l'impér. *délai*..., dat. loc. fem. *toi jei*, *stoiš*..., *na krai*... et non *délaji*... C'est au cours du temps que dans

des différentes langues (patois) *j-* s'est produit pour empêcher l'hiatus: serb. *i ih ïdēm...* mais *mòjĭh stòjĭm*.

Notre explication est confirmée encore par l'alternance de *jě-* à côté de *jā-* (*jěsti* || *jasti*) issu d'*ĕ-* originaire: *ĕ-* alternait avec *j-ĕ-* (|—| *ĕsti* || *sxn-ĕsti* || *i jěsti*) qui a *jā-* pour résultat (*jěsti* ⇒ *jasti* = **le-gĕti* ⇒ *ležati*). Plus tard *ĕ-* (*ĕsti*) a reçu son *j-* (*jěsti*) par l'influence de *jā-*. Il est donc correct d'écrire *jesti* (*ĭesti*) ou bien *ĕsti* mais non *jěsti*.

On a une alternance de *jā-* avec *ĕ-* dans les cas où il s'agit des diphtongues originaires *oi-*, *ai-*: *j-ĕdro* ⇒ *jādro* || *ĕdro*. De cet *ĕdro* on a eu plus tard *j-ĕdro* sous l'influence de *jādro*. Il faut donc écrire *jĕdro* (*ĭĕdro*) ou *ĕdro* mais non *jĕdro*. Il s'en suit certainement que *oi* *ai* ont abouti d'abord en *ĕ* qui s'est développé comme *ĕ* originaire.

Quant aux conditions qui touchent de plus près la production des consonnes empêchant l'hiatus — c'est à dire si dans la rencontre de deux voyelles c'est celle qui terminait le mot ou celle qui commençait le mot suivant qui prévaut et décide, ou si toutes les deux décident de concert — c'est une question qu'il faut étudier en détail ensuite.

46. N. van Wijk. *Note sur les substantifs du type trepetz et les verbes du type trepetati, trepeštq* (O rzeczownikach typu *trepetz* i o czasownikach typu *trepetati, trepeštq*) pp. 159—165.

Les substantifs du type *trepetz, klopotz, tzeptz, klčctz* et les verbes du type *trepetati, -t-iq* se sont développés de thèmes consonantiques de l'indo-européen qui se terminaient en *-t-*, *-d-* (nom. sing. *-t-s*, loc. pl. *-t-su*: instr. pl. *-d-bhis*; 1. pers. sing. *-d-mi*, 2. pers. *-t-si* etc.). Ces catégories nominales et verbales se sont conservées aussi en germanique et en grec dans les types suivants: got. *lauhatjan*, v. h. all. *lōhazzen, lougezzen*; a.-sax. *lieget*, gr. *ῥμαδ-ος* (comp. scr. *samād-*); *ῥμαζειν; χρομαδ-ος, χρεμετ-ιζειν, χρεμετ-ῆ, Χρεμέτ-ης*. On remarquera l'harmonie vocalique des mots slaves (*e-e, o-o, z-z, b-b*), bien compréhensible dans une catégorie de mots designant des bruits et des mouvements qui se répètent par intervalles réguliers.

48. S. Kuĭbakin. *La classification du verbe en vieux slave* (Классификация глагола въ старословянскомъ) pp. 175—184.

L'auteur donne la classification des verbes du v. sl. au point de vue de la grammaire descriptive, c'est-à-d. de celle qui exprime les groupements dont étaient conscients les Slaves du IX—XIe s. Les deux méthodes de classement, de Miklosich-Vondrák et de Leskien, ne conviennent pas ici, car toutes les deux prennent pour base le thème de l'infinitif ou du présent, ce qui donne une construction artificielle

qui ne correspond pas au sentiment des sujets parlants. Plus encore: Leskien, qui appuie son groupement sur les principes historiques du sl. commun, s'éloigne dans sa classification de la méthode descriptive, et Vondrák et Lehr-Splawiński (ce dernier se sert de la classification de Leskien), tout en adhérant surtout à la méthode descriptive, laissent échapper des inconséquences au point de vue du sentiment linguistique de cette époque. Ainsi Vondrák place **БЪДЪТИ, ГОРЪТИ** dans la IIIe classe, et **МРЪТИ, СТЪТИ, ЖРЪТИ, МЛЪТИ** dans la I^e cl., ce qui est inexact, car les deux types peuvent être perçus comme des infinitifs en **-Ъ-**. Quant à Lehr-Splawiński, il place les verbes en **-НС-** dans la I^e conjug., sans distinguer ce suffixe même dans les subdivisions.

L'auteur pense d'accord avec M. Belić que les sujets parlant le v. sl. percevaient des types entiers de conjugaison qui se distinguaient par de strictes paires thématiques du présent et de l'infinitif. C'est sur ce principe que l'auteur établit 11 types de conjugaison, après en avoir éliminé les verbes dont l'originalité phonétique permet de voir en eux des verbes irréguliers. Ainsi:

Le groupe Ier: les verbes avec le thème du présent en **-Є-** et le thème de l'infinitif en consonne radicale: **НСЄ-Є-ТЬ : НЄС-ТИ**, ou bien en consonne altérée: **ВЕД-Є-ТЬ : ВЕС-ТИ, РЕУ-Є-ТЬ : РЕШ-ТИ**, ou bien en consonne réduite: **ГРЕБ-Є-ТЬ : ГРЕ-ТИ** etc.

groupe 4°: le thème du prés. en **-Є-**, le thème de l'infinit. en **-А-**: on a ici 3 subdivisions: a) le type **БЪРА-ТИ : БЕР-Ъ, БЕР-Є-ТЬ**, b) **ТЪМА-ТИ : ТЪК-Ъ, ТЪУ-Є-ТЬ**, c) **ПЪС-А-ТИ : ПИШ-Ъ, ПИШ-Є-ТЬ**.

groupe 11°: le thème du prés. en **-Н-** et le thème de l'infinit. en **-А-**: **СЛЫШ-Н-ТЬ : СЛЫШ-А-ТИ; БЪЖ-Н-ТЬ : БЪЖ-А-ТИ**; de même **СЪП-Н-ТЬ : СЪП-А-ТИ**.

Les verbes **БРАТИ, КЛАТИ, МЛЪТИ, РЮТИ, ПЛОУТИ** et autres composaient la catégorie des verbes irréguliers, mais quant à **ПАТИ, УАТИ, КАТИ** ou à **МРЪТИ, ЖРЪТИ, ТРЪТИ** — ou encore pour les verbes athématiques où l'attention était attirée surtout par la netteté des désinences personnelles (**-МЪ, -СИ**) — il y a des difficultés: théoriquement ils se laissent introduire dans les types établis de conjugaison, mais leur aspect phonétique différent des types connus fait d'eux ou bien des verbes irréguliers ou bien des groupes de conjugaison que les Slaves de ces temps-là concevaient comme étant à part.

51. S. Mladenov. *Sur la question des prétérits d'indicatif actif en bulgare* (По въпроса за praeter. ind. act. в българския език) pp. 205–215.

L'auteur montre qu'en bulgare moderne il y a 7 formes du prétérit de l'indicatif actif dont 5 sont anciennes et leur correspondantes se trouvent même en russe qui n'a aujourd'hui qu'une forme du pré-

térit, et les deux autres sont neuves et ne se trouvent dans aucune des autres langues slaves. Les 3 formes anciennes sont: 1° imperfectum simplex definitum — *pletěx*; 2° perfectum simplex definitum, false «aoristus» — *plétox*; 3° perfectum compositum indefinitum vel dubitativum vel nonpropinquum — *plél szm* ou *szm plél*; 4° plusquamperfectum definitum, compositum — *plél béx* ou *béx plél*; 5° plusquamperfectum indefinitum vel dubitativum, compositum — *plél szm bil*. Le nouveau qui est à noter en bulgare moderne c'est que ces formes sont groupées au point de vue de leur «définivité» (определеност, Bestimmtheit) dans un système, à savoir l'imperfectum, le perfectum simplex et le plusquamperfectum *béx plél* sont tous des formes définies, mais le perfectum compositum *plél szm* ainsi que le plusquamperfectum *plél szm bil* sont conçus comme des formes indéfinies. La langue bulgare est dominée par une tendance de mouvement vers une distinction des formes définies et indéfinies dans le domaine des formes nominales. Et l'esprit linguistique bulgare, dominée par la dite tendance dans le domaine des formes verbales, a fini par créer aussi des formes indéfinies de l'imperfectum vis-à-vis des formes indéfinies du perfectum: 1° un imperfectum compositum indefinitum vel dubitativum — *pletěl szm*, et 2° une forme tout à fait singulière qu'on pourrait appeler plusquamimperfectum indefinitum — *pletěl szm bil*. Aux formes indéfinies du perfectum et de l'imperfectum M. Weigand donne la dénomination de l'Admirativ, c'est à dire modus admirativus, une dénomination qui est bonne pour la nuance spéciale du sens dans certains cas. Quelle est celle des formes différentes du perfectum, du plusquamperfectum ou de l'imperfectum que l'on doit employer dans un cas donné, cela dépend non seulement du fait, si l'action du verbe est finie (perfectum, si encore plus tôt plusquamperfectum) ou non finie dans le passé, mais aussi et surtout du point de vue du sujet parlant à l'égard de l'action même, à savoir si cette action est pour le sujet parlant une action sûre ou vraisemblable ou non, si le sujet parlant est témoin personnel de l'action, etc.

Pour désigner une même action finie on emploie en vieux bulgare et en bulgare moderne deux «temps» distincts et bien différents, p. ex. Marc. V 35, Luc VIII 49: *dzšti tvoé umrětz* et, un peu après, Jésus qui n'a pas été à la maison de l'archisynagogue dit: *otrokovica něstz umrěla*. En comblant un voeu de M. v. Wijk l'auteur observe le même phénomène dans l'apologie de Černorizec Chrabr. M. M. Słoński, Pogorélov et v. Wijk ont contribué à l'éclaircissement du changement de l'aoriste et du perfectum en vieux bulgare. Le changement de l'aoriste et du perfectum dans l'oratio obliqua est obligatoire en bulgare moderne, p. ex. *áz im kázax : xodíx v gradá i kupíx vsičko*, mais: *áz im kázax, če*

szm xodil v gradá i szm kupil vsičko. Sont présentés des exemples de l'emploi des formes de tous les 7 »temps« préterits.

53. S. Słoński. *Les préfixes ob- |o- et ot- |o- dans le vieux bulgare (vieux slave), quelques cas de la décomposition secondaire dans le bulgare contemporain* (Prefiksy ob- |o- i ot- |o- w języku starobułgarskim i kilka wypadków t. zw. drugorzędnej dekompozycji w języku nowobułgarskim) pp. 223—226.

Les cas de la décomposition secondaire des prépositions *szn-*, *vzn-*: *szn-jimь* ⇒ *sz-njimь*, *vzn-jemь* ⇒ *vz-njemь* dans le slave commun conditionnés par la forme parallèle de ces prépositions *sz*, *vz* sont généralement connus. Ce phénomène est fréquent dans les langues slaves. Rozwadowski (*Historyczna fonetyka*, 201) et Berneker (*Slav. Etym. Wörterb.* 24) en donnent quelques exemples; ce sont exclusivement des formes verbales avec les prépositions *ob-* et *ot-*. Il est hors de doute, que ces cas ont été conditionnés par la seconde forme de ces prépositions *o-*.

De l'analyse détaillée de l'emploi des prépositions *ob- |o-* et *ot- |o-* dans des textes vieux slaves il ressort ce qui suit: les formes avec *ob-* devant les consonnes (à l'exception de *r*, *l*, *n*, *v* ou elles sont normales) sont de date récente et ont été introduites par les copistes au lieu des formes anciennes avec *o-*. L'explication des formes *obz-šьdzь*, *obz-stojati*, *obz-xoditi* est quelque peu différente. La forme de la préposition *obz-* s'y explique par le désir d'éviter une identité de son incommode avec *ošьdzь*, *oxoditi*, **ostojati*¹⁾, représentants normaux de *otz-šьdzь*, *otz-xoditi*, *otz-stojati*, qui apparaissent aussi à côté des formes normales *ošьdzь*, *oxoditi* pour souligner la différence entre ces formes et les formes avec *ob-*.

L'analyse historique des rapports réciproques (phonétiques et sémantiques) des formes prépositionnelles *ob-:o-* dans les périodes récentes de la langue bulgare prendrait trop de place. Il en résulte, en tout cas, que la forme de cette préposition *o-* est même aujourd'hui sans comparaison plus fréquente que la forme *ob-*. Rien d'étonnant alors, qu'avec cette préposition-même arrivent les cas de décomposition secondaire, que je note ici: 1. багна се 'mettre au monde un agneau' à côté de агна се, обагна се. 2. бeся 'pendre' et dérivations à côté de вeся, обeся. 3. блiжа 'lécher' et dérivations à côté de лiжа, облiжа. 4. -блeгна et dérivations avec des prépositions на-, въз- à côté de лeгна 'se coucher', облeгна 'appuyer'. 5. -блъка et dérivations avec

¹⁾ Cette forme par hasard ne se trouve dans aucun de textes.

préposition съ- à côté de влекá 'trainer', облѣка 'vêtir'. 6. буя et dérivations avec préposition съ- à côté de обѹя 'chausser'. 7. бѹша 'donner un coup de poing' et dérivations à côté de обѹшвамъ 'giffler'. 8. брѣжда 'se gâter' dérivé, peut-être, de *о-брѣжда 'rouiller' = рѣждясамъ.

54. M. Weingart. *Du dictionnaire vieux slave* (O slovníku jazyka staroslověnského) pp. 227—246.

L'auteur a repris le travail que avait été commencé par Vondrák. L'examen du matériel laissé par ce savant lui permet d'arriver aux conclusions suivantes:

Le résultat de l'examen du matériel qui nous a été laissé est extrêmement satisfaisant. Le plan du travail est très précis et l'ensemble est évidemment de beaucoup supérieur à l'exposé de la grammaire comparée. Le Dictionnaire de Vondrák aurait été un imposant monument scientifique. Il faut avouer cependant qu'il était bien loin d'être achevé, et la révision du matériel existant de même que la réunion de nouveaux matériaux et leur élaboration finale demanderont un temps bien long encore, environ une dizaine d'années. Un quart seulement est fait. Pour le reste du travail l'auteur se permet de poser les principes suivants:

A. La matière du Dictionnaire.

Ce sera un dictionnaire v. slave, c'est-à-d. les textes originaux ou traduits écrits après la fin du XIe s., n'y trouveront pas place. Le Dictionnaire comprendra:

a) les textes v. sl. conservés en manuscrits (Zogr., Mar., Assem., Psalt. Sin., Euch. Sin., Cloz., Savv. Kn., Supr., fragments de Kijev, fragments de Prague) et les débris des textes glagolitiques et cyrilliques.

b) les textes qui ne se sont pas conservés en langue v. sl., mais qui sont le produit de l'époque v. sl., c'est-à-d. les autres livres du Nouveau Testament, les parties choisies de l'Ancien Testament, les ouvrages des disciples de Méthode ou ce que l'on pourrait appeler »l'école littéraire de Macédoine«.

c) la littérature v. bulgare de l'époque de Siméon et après lui, jusqu'à la chute de l'empire bulgare, ou ce qu'on appelle »l'école littéraire de Prěslav«.

d) la partie des copies tardives des textes bibliques et des livres liturgiques qui peut servir à la critique des textes v. slaves.

Tout irait plus vite et plus facilement, si on limitait les matériaux du Dictionnaire aux textes purement v. sl. N'oublions pas cependant qu'aucun de ces textes ne nous est parvenu en original: ce ne sont que des copies datant du Xe—XIe s. Afin de mieux faire voir et mieux comprendre la provision de mots en v. sl., il serait bon de con-

naître l'extension du lexique, c'est-à-d. le comparer avec le vocabulaire des copies tardives et des textes plus ou moins contemporains des copies v. sl. qui nous sont parvenues.

Il y a là un inconvénient: on risque d'introduire dans le Dictionnaire des mots provenant de textes douteux au point de vue de l'époque et du lieu de leur origine. Le prof. Łoś a raison d'exiger pour un tel ouvrage l'objectivité parfaite et l'élimination de tout élément subjectif qui pourrait naître pendant le choix des textes. Indépendamment de cela certains autres problèmes doivent être résolus d'avance, p. ex. concernant la rédaction des textes des apôtres, le volume des textes de l'Ancien Testament etc. Des études préalables et des monographies seront nécessaires sur le vocabulaire et l'époque de chaque document, études qui vont résoudre définitivement ces problèmes par la voie de l'analyse philologique.

B. La méthode du Dictionnaire.

1. Les en-tête (les «mots» de Dictionnaire) seront écrits en orthographe v. sl. normalisée; les citations, au contraire, seront écrites tout entières sans aucun changement de leur orthographe. Sur ce point je suis du même avis que M. Łoś et je diffère du Dictionnaire du v. tchèqe de Gebauer où, sauf les en-tête, tout est mis en transcription.

2. Les nuances de sens pour chaque mot seront données en grec et en latin auprès des textes traduits; pour le reste en allemand et en tchèqe. Sur ce point-là je ne suis pas d'accord avec Vondrák.

3. Les citations seront soigneusement indiquées; celles de textes bibliques d'après l'endroit du texte. On fera surtout attention aux synonymes et aux variantes des mêmes textes fondamentaux (p. ex. quant à la relation entre les Evangiles et leur choix pour les dimanches). Il faudra compléter et creuser davantage ce que nous savons sur les couches du vocabulaire d'après »Entstehungsgeschichte« de Jagić.

4. Pour tout mot en-tête il sera donné toutes les nuances de sens, toutes les *formes conservées et la syntaxe de ce mot toutes les fois qu'il se recontre. Le Dictionnaire sera ainsi un index verborum, mais seulement pour les textes v. sl. Quant aux matériaux des groupes *b, c, d*, pris uniquement pour compléter, comparer et mieux présenter l'image du v. sl., il n'en sera fait qu'un choix des faits les plus caractéristiques. Tout ce qui ne sera pas v. sl. sera imprimé en caractères différents. Ici je suis d'un autre avis que Gebauer et M. Łoś. Mais il ne faut pas oublier que les matériaux sur lesquels ont travaillé G. et Ł. sont d'une autre espèce et très abondants. Quant aux textes v. sl., au contraire, leur importance elle-même exige que nous ayons, pour chacun d'eux, un recueil complet de toutes les formes de chaque mot, d'autant plus

que l'index du Codex Marianus est déjà épuisé et il en est de même pour d'autres éditions de textes pourvus d'index.

5. Les étymologies seront exclues, de même tout élément hypothétique.

La question se pose, si l'on pourra mettre sur pied et éditer l'oeuvre d'une telle envergure. L'index seul de Marianus a 130 pages imprimées, celui de Psalt. Sin. 211 pages! Et puisque le texte de l'Evangile se répète 4 fois (Zogr., Mar., Assem., Sav. Kn.), l'ouvrage entier aurait 1000—1200 pages du grand format (de lexiques), de deux colonnes chacune. Un complément désirable du Dictionnaire serait l'index grec-v. slave, comme nous en avons des fragments dans l'édition de Jagić du Psautier de Bologne, dans son »Entstehungsgeschichte« et dans son étude sur les Actes des Apôtres (1920).

Comme il s'agit du plan d'un ouvrage d'extrême importance, la discussion sur les principes posés ci-dessus serait très bienvenue.

55. G. Iljinskij. Origine de la désinence -ĕ au gén. sg. fm. des pronoms et des adjectifs en grand russe (Как возникло окончание -ĕ в род. п. ед. ч. ж. р. в склонении местоимений и прилагательных в великорусском языке?) pp. 249—257.

On passe d'abord minutieusement en revue les explications déjà existantes: basées sur l'analogie (Sobolevskij et Brandt) ou, en principe, sur la phonétique (Šakhmatov, L'apunov et Dournovo). Dans les dernières années Meyer s'est prononcé pour l'analogie, Troubetzkoï pour la phonétique.

L'explication de *eĕ*, *moĕ* et du dialectal nord-grand-russe *разумнĕ* par l'analogie aurait selon l'auteur l'avantage de simplicité qui fait défaut aux explications phonétiques. Mais les faits du dialecte de Moscou s'y opposent. Vasilyev a démontré qu'on y distinguait du XIVe s. *e* et *ь* bien qu'on y avait toujours *ee*, *московское* etc. Si *eĕ* avait apparu sous l'influence de *eo*, on devrait lire -*io* déjà dans ces formes du XIVe s. L'histoire nous enseigne cependant que *je* ⇒ *jo* était inconnu avant le XVe s. Il faut donc admettre une explication purement morphologique et partir du slave commun *(*j*)*ejb*, *(*j*)*eja*, *(*j*)*eje*, cf. vieux tchèque gén. sg. f. *jeje*, dat. *jejijej*... (que Gebauer cependant considère comme des innovations), en admettant l'existence d'anciens doublets en grand-russe du nord: *jeje dite* et *jeĕ dite*, *jeje pole* et *jeĕ pole*. *Jeje* et *jeĕ* ayant absolument le même sens, *jeje* a pris aussi la valeur du génitif; il a été suivi par *tojĕ*, *moĕ*... ⇒ *toje*, *moje*, prononcés plus tard *jejo*, *tojo*, *mojo*... On en trouve des parallèles dans les dialectes slovaques (surtout de l'est), p. ex. *dety moja*, *našo štyry očka*; là aussi on rencontre *mojo serco*, on voit donc le même chemin parcouru: sur

le modèle de **jejo serco* s'est formé *mojo serco*, et la confusion de **jejo* et de *jej(ě)* a donné aussi *mojo volky* etc.

56. J. Janów. *Sur la phonétique des dialectes huculs (houtsouls)* (Z fonetyki gwar huculskich) pp. 259—290.

Introduction. On s'intéresse depuis longtemps aux dialectes houtsouls, mais les travaux qui leur sont consacrés ne sont pas satisfaisants au point de vue de dialectologie; ils ne fournissent que des données de lexique. Nous avons mentionné ces travaux dans l'Introduction, en attirant à cette occasion l'attention du lecteur sur les traces de l'ancienne relation entre les dialectes houtsouls et le polonais; nous avons en même temps exprimé l'hypothèse que l'élément roumain est resté autrefois en contact avec le polonais non seulement à l'ouest (Podhale ou le Piémont polonais et la Silésie), mais aussi à l'est, sur le territoire de Halicz (Ziemia Czerwieńska). Les preuves en sont d'anciens emprunts au polonais dans les dialectes houtsouls (développés, il semble, en grande partie, sur le substrat roumain, ainsi *karv* »paresseux«, cf. v. pol. *karw* »un boeuf maigre«, métaphoriquement »paresseux, fainéant«; *kark* »nuque«, *krak* »buisson«, *katuš*, *opecki* (cf. chez les Lemks *pec*, pol. *piec*) etc. Une certaine communauté houtsoul-léchite c'est-à-d. entre le houtsoul et le polonais serait indiquée par les finales sourdes des mots, par le sandhi sonorisant et par quelques traits de morphologie, p. ex. *meji* »de la mienne« pol. *mej*, *tveji* »de la tienne« pol. *twej* (§ 2, 6), *dağj* pol. *dadzą* »ils donneront«, *xògy* pol. *chodzą* »ils marchent« (§ 7, 4), *māš* pol. *masz* »tu as«, *perežerāš* \Leftarrow *perežeraieš...* (§ 19), *matysme* pol. *mieliśmy* »nous avons eu«, *-sme* pol. *-śmy* — aussi par le vocabulaire, p. ex. *vü'r*, *vořà* 'étalon' v. pol. *orz*, *horz*, *lauka* 'passerelle' v. pol. *lawka* (même sens), *drugaty* 'filer' pol. dial. *drugac* (m. s.), *šyrynka* v. pol. et dial. *szyrznka* 'paniculus', *oznyca* v. pol. *oźnica*, *podybnyj* v. pol. *podobny* »beau«, *kùjevvy* »les (nus) sommets des montagnes« pol. *kujawy* »terrain nu au milieu des forêts« etc.

Vocalisme (264—75). On n'a décrit ici que les dialectes des villages situés entre les rivières de Čeremoš Blanc et de Čeremoš Noir, c'est-à-d. dans le coin de la Pologne le plus avancé vers le sud-est, à partir du village Hryniewa le dialecte est désigné par Hw. Nous avons décrit: A) les voyelles sans arrondissement des lèvres, B) les voyelles avec l'arrondissement des lèvres.

Traits principaux du groupe A): l'articulation plus haute de *a* (§ 1) et de *e* (§ 2), le passage '*a* \Rightarrow *e*', mais pas toujours (§ 1, 4), le passage *o* \Rightarrow *i* après les vélares (§ 3, 2) à côté de l'état plus ancien après d'autres consonnes (*y*, *ü^v*), le maintien de *i* dans *ei* (§ 3, 3), traces de palatalisation devant *e* (§ 2), surtout devant une syllabe à voyelle vé-

laire, aussi devant l'ancien *i* (§ 4, 3), hésitation pour l'initial *y'* (approuchant de *i* roumain) au lieu de *i*, **jb* ou secondairement (§ 3, 4), enfin l'articulation baissée de l'ancien *y*, surtout après labiales et sous l'accent (*me's*, pol. *mysz* «souris» (§ 4, 1) etc.

Traits principaux du groupe B): souvent *u* (tendu) au lieu de *o u* initiaux (§ 5, § 6, 3), l'abaissement de *o* jusqu'à *o^a*, le passage de *o* non accentué en *u*, surtout dans les emprunts du roumain (§ 6, 4), là aussi l'observation sur le mot *Houtsoul*.

D'autres traits importants du dialecte Hw. sont: le coup de glotte assez fréquent devant les voyelles initiales (surtout sous l'accent, § 7) et beaucoup plus rare après voyelles finales (§ 7, 4), le développement des syllabes secondaires (*kohutkij^a* à côté de *koutkij^a*, v. rus. *kottki* «boucles d'oreille» (§ 7, 3), les phénomènes de l'harmonie vocale (§ 8 et § 1. 7, 8, 9, § 2. 3, § 5. 2, § 6. 4) de la réduction, des agrègements et de haplogogie (§ 9) où l'amuissement des syllabes après l'accent dans le vocatif (§ 9, 2) est caractéristique.

Consonantisme (275—85). 1° Observations générales: les labiales concourent à la non-palatalisation, *t' d'* sont mêlés aux *k g* cependant les voisins *s' z'* maintiennent la palatalisation coronale (§ 10). 2° Examen des consonnes A) labiales, B) prépalatales, C) liquides et D) postpalatales.

Caractéristiques du groupe A): *xv* tend à *f* (il y a cependant des exemples contraires: *f* ⇒ *x* § 11, 2); *v* souvent conservé sous la forme du plus ancien *u* porté à disparaître (*bér* ← *bjv^a* «passerelle», *odovèc* «veuf», *sxyt* «est» § 11, 3), mélange de *v u u uy* et, plus rarement, *m* avec *u w* (§ 11, 4), l'assimilation de *bn* ⇒ *mn*; le passage de *m* à *n* (n). Le dernier fait est en relation avec l'influence roumaine, certaine dans les degrés de comparaison pour les préfixes *mai*, *nai* (sc. *nai* + comp. X roum. *mai* + positiv: *nai^avetykyj^a*, *mai^abyršy^a* «plus grand»). Traces de l'époque antérieure de l'influence étrangère dans *v* ⇒ *b* (§ 11, 5) ou dans l'existence *b* || *g* (*golfa^a* || *bolfa* et *boufa* «blessure, endroit douloureux»).

Caractéristiques du groupe B): une faible palatalisation maintenue devant *e i* (§ 12, 1), création *s'k z'g* (de *sk, zg* + voy. palatale) et, surtout, la palatalisation secondaire de *s, z*, p. ex. *fos'ty* (← *fú^ast* «queue»), *pas'ky^a* (12, 3). La dépalatalisation de *c, s*, connue aussi des autres dialectes, apparaît nettement à la finale et devant *u*, plus faible devant *a*, p. ex. *atlyc'ä*, *cy's'ä* «celle-ci» (§ 12, 4). Les fricatives chuintantes et les mi-occlusives chuintantes *š' ž' č' ž'* gardent leur palatalisation; *šč, žž'* passent aux longues *š, ž* (*doš*, pol. *deszcz* «pluie», § 12, 5); les groupes *td* + *n* s'assimilent en *nn* (le contraire est rare); *td* + *nlr* tendent à changer la première consonne en *k, g* (*uknè sy*, pol. *utnie się* «on coupera», *gla* || *gilà* (!) pol. *dla* «pour» § 13, 3). Assez fréquentes sont aussi les

fricatives pour les mi-occlusives ce qui reflète, dans les emprunts roumains, l'ancien état phonétique, p. ex. *z'ema*, roum. *zeamă* du gr. *ζῆμα* (§ 13, 4); même chose arrive pour *ń* (*gruń*, roum. *gruńŭ*, *tygańe*, roum. *tigae* ← gr. *τήγανον*, § 13, 5), pour *ϋ* (*ptoua*, roum. *ploae* ← *plovia*, cf. aussi pol. *tawuła* et roum. *tańlă*), pour *l* (*filena* || *f'i(i)na*, roum. *fină* ← **filiāna*); ce dernier phénomène est frappant en présence de la tendance du Houtsoul à $l \Rightarrow \dot{i}$ (*baĭ*, pol. *bal*, *vsijaki* pour *vsilaki*) et de l'absence $\dot{i} \Rightarrow l$ (dém. *vilcè* ← *oje* 'timon'), fait connu dans d'autres dialectes ruthènes.

Caractéristiques du groupe C): maintien de *r* palatal; *r* secondaire au lieu de *l* (*ř*) (§ 14, 2); disparition sporadique de *r* (*vanzăr* du roum. *vărzare*), *yr* (*ər*) ← *rz(š)*; à côté de *l* moyen (*xlo!* *xto!* *kločka* pol. *kwoka* »poule qui glousse, poule-mère«) l'existence de *ř* qui peut se vélariser jusqu'à *ϋ* en fin de syllabe (*sylnyĭ*, *syłnyĭ*, *syłnyĭ*, pol. *silny* »fort«); le groupe *ln* (*ln*) assimilé le plus souvent en *nn* (*n* long); le changement contraire, fréquent en roumain et dans les dialectes ruthènes plus éloignés (*kurovilnyĭ* »tourbillon de neige« § 15, 2), arrive ici plus rarement, cf. bukovin *osilnyĭca* »chenille«; *l* épenthétique manque souvent (§ 15, 3); au lieu de *ϋ* (*v*) sporadiquement *ř* (§ 15, 4).

Groupe D): à côté de *k*, *g*, *x* (*γ*), *h*, *v* leurs variétés palatales; la tendance à *k* $\bar{\gamma}$ *š* (16, 3); *g* fréquent pour *h*; l'articulation de *h* va vers *γ* et même vers *x*, ce dernier mode de prononciation étant constant à la finale (§ 17, 1). Le groupe *x + s* se dissimile souvent en *k + s*; *x* disparaît quelquefois devant *r* (17, 2). Le maintien de *g* est le résultat des influences étrangères, du polonais, hongrois et surtout du roumain (§ 17, 3). Trait caractéristique du dialecte Hw.: *v* devant les vélares (§ 17, 4).

L'accent, le sandhi etc. Le croisement de différents éléments linguistiques dans les dialectes houtsouls est prouvé par de nombreuses mé-tathèses (§ 18), par l'accent qui dévie souvent du ruthène commun (§ 19) et par le sandhi externe sonorisant (§ 20, 3); importants sont aussi es faits d'assimilation régressive devant une ouverte ou demi-ouverte (*cugor*, *cugru*, pol. *cukier* »sucre«, *gaura*, roum. *gaură* ← *cavula* § 20, 1). Ces derniers caractères des dialectes houtsouls étaient ignorés jusqu'ici.

A la description du dialecte on a ajouté deux fragments de textes en transcription phonétique.

57. E. Kariskij. *De quelques particularités de la langue blanc-russe* (О некоторых особенностях белорусского языка)

pp. 291—296.

1. Les particules *ci* et *čy*. L'interrogatif *ci*, connu dans tout le blanc-russe et attesté historiquement à partir de la moitié du XVIIIe s.,

est identique avec le v. russe $ti \leftarrow *toi$, connu depuis le XIe s. Tout différent est le v. russe ci (du XIV s.) $\leftarrow q*oi$ et son apparenté *čy. — 2. serce*: la consonne dure *s* est due à l'assimilation à *c*. — 3. Le dialectal dat. sg. msc. en $-e\dot{i}$ du type *báčekēi* vient de $-e\dot{v}i$; il a des parallèles dans les dialectes tchèques, bulgares et polonais.

59. I. Zilyńskij. *Le sandhi en ukrainien* (Так зване sandhi в українській мові) pp. 301—311.

Les recherches de l'auteur sur ce point encore obscur de la phonétique ukrainienne lui permettent les conclusions suivantes:

1. Les dialectes ukrainiens orientaux (à l'est du Dnieper) et certains dialectes de Polesie (à l'ouest du Dnieper), de Wolhynie, Podlasie, Chełm et de Podolie orientale maintiennent la sonorité des consonnes en toute position, sont donc les plus conservateurs parmi les langues slaves.

2. Le reste de dialectes ukrainiens occidentaux montre tous les degrés du développement de sandhi:

a) les dialectes de Podolie occidentale, Bessarabie, quelques dialectes locaux de la Galicie orientale, de Bukowine et de la partie orientale de l'Ukraine autrefois hongroise n'ont les consonnes sonores que devant la pause; ils sont ainsi analogues au serbe (dial. štokavien).

b) tous les autres dialectes à l'est de la Galicie jusqu'au San et certains dial. à la frontière de l'Ukraine et de la Russie, de la Russie Blanche et de la Pologne (voïevodie de Lublin) ont perdu la sonorité des consonnes devant les sourdes dans toutes les positions. Ils sont ainsi analogues au russe, blanc-russe et tchèque. Certains sont parallèles aussi au polonais du Nord-Est (Mazovie) et au bulgare.

c) la frontière dialectale en Galicie, plus ou moins à l'ouest de la ligne Sambor-Husakow (district Mościska) et en Ukraine autrefois hongroise à l'ouest de la rivière Ung montre le sandhi complet, par conséquence le parallélisme avec le Sud-Ouest du territoire polonais et avec la Slovaquie.

3. Données chronologiques:

a) L'assourdissement des consonnes s'est accompli d'abord en position médiale, puis à la rencontre des mots et enfin à la finale absolue.

b) les spirantes restent sonores plus longtemps que les occlusives.

c) quant au sandhi externe, l'assourdissement de la sonore finale devant la sourde initiale est plus fréquent que la sonorisation de la sourde devant la sonore. Au contraire, à l'intérieur du mot, même les dialectes orientaux (à l'est du Dnieper) présentent: *vely'gdeň* ($\leftarrow vely'kdeň$), *aĭagže* ($\leftarrow aĭakže$), *prožba* ($\leftarrow prošba$) etc. Mais généralement les sonores s'y maintiennent encore devant les sourdes: *kładka*, *berizka*, *knyžka*.

d) se sonorisent d'abord les sourdes finales devant les sonores occlu-

sives et spirantes, ensuite devant *v*, devant les semivoyelles et devant les voyelles.

Il est intéressant que les dialectes ukrainiens orientaux, considérés comme les plus évolués, sont les plus conservateurs au point de vue du maintien de la sonorité des consonnes.

V. GRAMMAIRE POLONAISE.

60. H. Gaertner. *Les plus anciennes formes du locatif pl. des noms masculins et neutres en vieux polonais* (Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich) pp. 315—329.

L'origine des locatifs v. pol. en *-och* n'a pas encore été suffisamment expliquée. Hanusz et Kalina la voyaient dans la désinence *-ɛχz* du slave commun, ce qui s'oppose à l'alternance $z \Rightarrow e$, généralisée en polonais. Gebauer expliquait cette désinence en tchèque par l'action des dialectes slovaques, où $-oχ \leftarrow -ɛχz$, action secondée par l'analogie du datif pl. en *-om*. Lehr-Splawiński accepte après Gebauer l'action du datif sur le locatif et y ajoute la contribution des désinences du nom. pl. *-owie* et du gén. pl. *-ów*.

L'hypothèse de Gebauer et de Lehr-Splawiński ne peut pas être maintenue pour le polonais; en voici les raisons:

1) l'action réciproque des différentes formes casuelles est peu probable à côté de la tendance à garder justement les différences de formes comme exposants des fonctions particulières des cas;

2) cette action serait plutôt possible à l'état relativement tardif de la langue, lorsque ceux qui l'écrivaient avaient pris conscience des paradigmes de flexion.

3) *-och* apparaît aussi exceptionnellement, il est vrai, dans les noms du type *kość*, même au XIVe et XVe s. c'est-à-d. lorsque ces noms ne présentaient pas *-o-* dans les cas en question (*kości*, *kości*, *kościom*); au contraire, nous ne le rencontrons jamais au XVIe s. justement quand la nouvelle désinence *-om* (ou *-óm*) prend pied au datif.

4) la désinence *-om* se fixe aussi au XVIe s. pour le datif pl. des féminins en *-a-* (type *woda*), ou s'attendrait donc, d'après la théorie de Gebauer et de Lehr-Splawiński, à rencontrer fréquemment le locatif en *-och* p. ex. *wodoch*; ces formes sont pourtant exceptionnelles.

Ainsi, il faut expliquer autrement la désinence *-och* et chercher dans les analogies phonétiques des mêmes cas. Comme point de départ on prendra deux faits confirmés par les exemples trouvés dans les plus anciens textes:

A) Les textes permettent de conclure qu'à l'époque qui précède

la littérature écrite les noms masc. et neutres avaient la même désinence *-'ech* dont l'origine est double.

a) \Leftarrow sl. com. *-ěχz* dans les anciens thèmes en *-o-* et, par analogie, dans les thèmes en *-u-* (au lieu de *-ech* \Leftarrow sl. com. *-zχz*).

b) \Leftarrow sl. com. *-iχz* dans les anciens thèmes en *-i-*, dans les thèmes consonantiques et, par analogie, dans les thèmes *-io-* (au lieu de *-ich* \Leftarrow sl. com. *-iχz*).

B) Les désinences des anciens thèmes en *-u-* s'étant étendues sur tous les datifs sg. et l'alternance *o* \Rightarrow *e* après les palatales s'étant généralisée au nom. et au gén. pl., il s'est produit toute la série de formes à vocalisme parallèle des désinences:

datif sg. *mężewi* || *sądowi*, *gościewi* || *synowi*;
 datif du. *mężema* || *bogoma*, *poloma* || *latoma*;
 nominatif pl. *mężewie* || *bogowie*, *synowie*;
 génitif pl. *mężew* || *bogow*, *synow*;
 datif pl. *mężem* || *bogom*, *gościem* || *synom*.

Le résultat en a été le sentiment de la relation entre le vocalisme des désinences et la dernière consonne du thème, pré- ou postpalatale. De là la conclusion que, sur le modèle de l'alternance *'e* || *o* dans tous les 5 cas de la flexion, la nouvelle série: *mężech* || *bogoch*, *gościech* || *synoch*, *polech* || *latoch* a remplacé la série ancienne: *mężech* || *bodzech*, *gościech* || *syniech*, *polech* || *leciech*.

Les désinences des thèmes à consonne dure s'étaient étendues avec le temps, sur les thèmes à consonne palatale (ainsi: *mężowi*, *gościowi*, *mężoma*, *poloma*, *mężowie*, *mężow*, *mężom*) et au lieu des formes *mężech*, *gościech*, *polech* il y a eu *mężoch*, *gościoch*, *poloch*. Ce phénomène avait la base dialectale, car le type *ludziech* et autres, avec le vocalisme *e* après la consonne palatale, persistent le plus longtemps chez les écrivains de la Grande-Pologne, de la Mazovie et de Sieradz.

La statistique des formes en *-'ech* et en *-och* a montré que la désinence *-och* (et la nouvelle dés. *-ach*) s'est surtout généralisée dans les thèmes à consonne vélaire, tandis que d'autres types conservent la désinence *-'ech*.

Ce fait s'explique par la tendance de garder, dans tous les cas, la même forme du thème. L'ancienne désinence *-'ech* provoquait, dans les thèmes à vélaire, les parallélismes *k* || *c*, *g* || *ǰ*, *χ* || *š*, c'est-à-d. l'alternance des consonnes dont les points d'articulation diffèrent totalement et dont le degré d'articulation est aussi différent. La désinence *-och* (év. *-ach*) qui n'attirait pas d'altération de la finale du thème a eu toutes les chances pour se répandre.

On a déjà remarqué que *-och* est surtout fréquent chez Rej, né

et élevé aux bords du Dniestr. Quelqu'un pourrait en conclure que la dés. *-och* chez cet écrivain, et en polonais en général, vient du ruthène. Mais la raison en est que Rej se servait beaucoup de diminutifs en *-ek*, *-ik* et de noms d'agent en *-nik*: ces thèmes à consonne vélaire ne pouvaient que suivre l'usage général en prenant *-och* au locatif pl.

61. A. Kleczkowski. *Deutscher Wortschatz im Altpolnischen und Alttschechischen* (Wyrazy niemieckie w staroczeskim i staropolskim) pp. 331—345.

Die Aufgabe dieser kleinen Skizze beruht darin, kurz den deutschen Einfluß im Alttschechischen und Altpolnischen darzulegen und vor allen Dingen zu zeigen, welche Ausdrücke aus dem Deutschen unter Vermittlung des Tschechischen in das Polnische kommen mußten. Bis jetzt hat noch niemand systematisch dieses Problem untersucht, trotzdem man es methodisch durch die Phonetik erfassen könnte, wenn wir schon Wortbildungslehre und Semantik außer acht lassen.

Das polnische, tschechische und deutsche Material lieferten mir bekannte Wörterbücher und Grammatiken, außerdem bildeten drei große handschriftliche Wörterbücher eine reiche Fundgrube für das Polnische, bezw. das Deutsche, nämlich: Łoś, Słownik staropolski (Das altpolnische Wörterbuch); Cińciała, Słownik cieszyński (Wortschatz der poln. Mundart von Teschen); und besonders das sich im Druck befindliche Wörterbuch des verstorbenen Dr. med. Mojmir, Der schlesisch-deutsche Dialekt des Städtchens Wilamowice im früheren Westgalizien

Den Ausgangspunkt für mich bildete die Arbeit von Gabriel Korbut. Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym, Prace Filologiczne, Bd. IV, Warschau 1893 (Deutsche Ausdrücke im Polnischen in sprachlicher und kultureller Hinsicht), und die kleine Abhandlung von Edmund Schneeweis, Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Tschechischen, XV. Jahresbericht der Landes-Oberrealschule in Zittau über das Schuljahr 1911/12.

In Böhmen finden wir vier deutsche Dialekte, die teils zum Ober-, teils zum Mitteldeutschen gehören: das Bayrisch-Österreichische, das Ostfränkische, das Obersächsische und das Schlesisch-Deutsche. Gerade in Prag entstand im XIV. Jahrhundert, zur Zeit der Luxemburger, durch eine Verbindung des Oberdeutschen (des Bayrisch-Österreichischen) mit dem Mitteldeutschen (dem Obersächsischen) die neuhochdeutsche Schriftsprache.

Im mittelalterlichen Polen sehen wir zwei deutsche Dialekte: das in kultureller Hinsicht viel bedeutendere Schlesisch-Deutsche im Süden und das weniger wichtige Niederdeutsche im Nor-

den. Unter den deutschen Dialekten Böhmens und Polens besteht also einer, den beide gemeinsam haben, das Schlesisch-Deutsche, während die andern, das heißt: drei tschechische und ein polnischer, eine Ausnahmestellung einnehmen.

Die Schwierigkeiten der Untersuchung liegen darin, daß sich im Schlesisch-Deutschen viele Einflüsse des Oberdeutschen, das heißt Böhmisch-Deutschen, befinden; dialektische Eigenheiten treten in den mittelalterlichen deutschen Kanzleisprachen des östlichen Kolonisationsgebietes nicht deutlich hervor; und vor allen Dingen verläuft die phonetische Entwicklung im Deutschen und im Slawischen, besonders die Diphthongierung und der Umlaut im Tschechischen, oft parallel, wenn auch unabhängig.

Wir durchgehen die Phonetik der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Polnischen. Im tschechischen Vokalismus ist der Umlaut besser durchgeführt als im Polnischen. Die Diphthongierung langer Vokale ist früher und voller, die ursprünglichen Diphthonge sind noch erhalten wie im Bayrischen. Kurze Monophthonge werden lang und gehen in Diphthonge über und umgekehrt. Bei den langen Vokalen und den Diphthongen sieht man das Bestreben, offen zu werden. Der tschechische Konsonantismus zeigt den Wechsel zwischen stimmlosen und stimmhaften Explosivlauten (*mediae: tenues*), zwischen Explosivlauten und Spiranten, außerdem die oberdeutschen (bayrischen) Kürzungen. Das mhd. (obd.) Suffix *-in* hat tschech. die Form *-lin*, poln. *-lin*.

In den deutschen Lehnwörtern im Polnischen weist die Phonetik mancherlei tschechische Eigenarten nach, die entweder aus dem Bayrischen genommen oder tschechisch-bodenstämmig sind. In Veränderungen, die phonetisch uncharakteristisch sind, findet man außerdem bei einer großen Anzahl tschechischer und polnischer Kulturausdrücke eine Übereinstimmung, fast sogar Identität in der phonetischen Form, im Suffix und in der oft verschobenen Bedeutung. Dies kann nicht zufällig sein und bezeugt vielmehr die Abhängigkeit des Polnischen vom Tschechischen. Die Hauptkulturwelle des Deutschen ist nicht unmittelbar von den Mitteldeutschen in die polnische Sprache gekommen, sondern von den Süddeutschen (Oberdeutschen), das heißt von den Bayern über Böhmen, Mähren und Schlesien.

Diese Einflüsse beziehen sich auf den Staat, das Christentum, die Familie, die Städte, die städtischen Einrichtungen, das Gerichtswesen, das Baugewerbe, das Handwerk, die Kleidung, die Küche, die Schule, Musikinstrumente, Tänze, Spiel und Unterhaltung, den Handel, Gewichte, Maße, Geld, das Berg- und das Hüttenwesen,

vor allem das Rittertum und den Soldatenstand, weniger auf die Wirtschaft, dann auf die Natur: auf Bäume, Pflanzen, Arzeneien, Tiere, Mineralien, auf Namen, Abstrakta, Spitznamen und auch auf fremde geographische Bezeichnungen. Kurz gesagt, kam im Mittelalter der deutsche Kultureinfluß über Böhmen und von hier aus über Schlesien in die polnische Sprache.

62. T. Kowalski. *Sur quelques emprunts orientaux en polonais* (W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim pp. 347—353.

L'auteur distingue deux grands groupes d'emprunts orientaux en polonais: 1° les emprunts des territoires de culture islamique, venus directement de l'Orient, 2° les emprunts originaires des mêmes territoires, mais parvenus au polonais par la voie de l'Occident.

Au premier groupe appartiennent surtout les mots d'origine turque, ou d'origine arabe ou persane, transmis au polonais par l'intermédiaire des langues turques. L'auteur constate qu'un défaut de méthode a souvent lieu dans les monographies que l'on connaît sur les emprunts orientaux. Il consiste à exagérer l'importance de la langue turque osmane comme source des emprunts.

En revanche l'auteur souligne à cet égard l'importance du groupe kipčak des langues turques qui n'a pas encore été pris en considération. Les dialectes kipčak sont extrêmement importants, car non seulement ils voisinent avec le territoire du polonais, mais ils empiètent sur ce territoire-même. C'est le fait du dialecte kipčak-turc des Arméniens polonais, de la langue des Karaïms polonais, enfin du parler probablement kipčak des Tatares établis dans les marches de l'Est de la Pologne.

Pour illustrer sa thèse, l'auteur analyse deux emprunts: *ciura* 'serviteur de camp' et *suhak* 'Antilope saiga Pall.' Ces deux mots, très répandus dans les langues turques, inconnus dans l'osmane, existent dans le karaïm sur les territoires de Pologne; cela prouve le rôle intermédiaire du kipčak dans les emprunts en question.

63. S. Kozierowski. *Quelques noms géographiques sur le territoire de l'ancienne frontière entre la Grande-Pologne et la Poméranie* (Niektóre nazwy geograficzne na dawnym pograniczu wielkopolsko-pomorskiem) pp. 355—372.

Les noms pris des plus anciens documents, identifiés avec ceux d'aujourd'hui. Le travail est extrait du vol. VIIIe des »Recherches quant aux noms topographiques sur le territoire de l'ancienne Grande-Pologne«.

64. J. Łoś. *Slave commun *tort* ⇒ *pol. *ṭrot?* (Prasl. *tort ⇒ pol. *ṭrots?) pp. 373—380.

L'opinion du professeur J. M. Rozwadowski, d'après laquelle le groupe du slave commun muta + % + liquida + muta aboutissait en polonais d'abord au groupe muta + z + liquida + % + muta, est corroboré par des faits de la phonétique historique du polonais.

Les monuments polonais de la fin du XIVe siècle, de même que le Psautier de Puławy (remontant à un texte de la première moitié du XIVe siècle) démontrent que le type *w grzesze* ← **ṿz grěšē* n'apparaissait qu'exceptionnellement sous la forme *we grzesze* (3·4%—13·4%). Par contre, on trouve beaucoup plus fréquemment le changement de l'ancien type *we zlych* ← **ṿz zlyχz* en *w zlych* sous l'influence de l'analogie d'après *w grzesze* (32·2%). Il est évident qu'il y avait une tendance à se servir, dans tous les deux types, des préfixes et des prépositions sans l'e final. Si l'on admettait donc que le type *we złocie* (30% dans le Psautier de St. Florian, 9·8% dans celui de Puławy) soit plus récent et ait été formé par analogie d'après *we zlych*, on supposerait une tendance à employer des préfixes et des prépositions avec un e final au lieu d'une forme ancienne *w złocie* laquelle remonterait à un prétendu type du slave commun **ṿz zlotě*; en outre, cela ne s'accorderait pas avec le fait que dans la première moitié du XVe siècle, comme le prouvent les Psautiers de St. Florian et de Puławy, le type *we złocie* disparaissait rapidement. Par contre tous ces arguments corroborent la théorie, d'après laquelle tous les deux types, de même *we zlych* que *we złocie*, remontent aux formations: *ṿz zlyχz*, *ṿz zlotě*.

65. E. Nieminen. *La terminaison -och du locatif pl. des substantifs en polonais* (Polska końcówka -och w loc. pl. rzeczowników) pp. 381—388.

L'origine peu claire de cette désinence est recherchée ici pour la première fois par la voie de l'examen systématique des notes judiciaires du moyen âge. La désinence -och apparaît exclusivement dans les documents de la Petite Pologne (et de la Ruthénie occidentale), pour la plupart après les consonnes palatales et gutturales. L'hypothèse de -och remplaçant l'ancien -ech par analogie du dat. pl. en -om serait acceptable, si -och apparaissait d'abord dans les thèmes durs (non palataux) en -o. Mais c'est le contraire que l'on voit autant ici que dans le Ps. Fl. et dans la B. Z. Par conséquent -'och vient phonétiquement de -'ech, de même que *gajow*, *gajom*, *ludziom* a remplacé *'gajew*, *ludziem* en Petite Pologne où cette tendance est évidente. Dans les thèmes à gutturale -och coïncide avec l'extension de -u au loc. sg.

66. H. Oesterreicher. „*Łazy*“ pp. 389—392.

L'étymologie de *łazy* «les terres en défrichage» restait obscure jusqu'aujourd'hui malgré les efforts des linguistes comme Miklosich, Nehring, Jagić, Jokl, Berneker, Łoś et Brückner, et des historiens polonais tels que T. Wojciechowski, O. Balzer, Fr. Bujak, K. Potkański et R. Grodecki.

Les difficultés disparaissent dès que l'on suit la voie indiquée déjà en partie par Charpentier et Scheftelowitz et dès que l'on compare *łazy* avec l'avestique *razura-* nt., *razurā* f. «la forêt, la fosse aux loups», gr. *λαχαίνω* «bêcher, creuser», *λαχή* f. «le fossé», ir. *log* «la fosse, l'enfoncement», gall. *logan* «la tombe». On verra alors que *łazy* sont les terres qu'on défriche par le bêchage.

On trouve à l'appui de cette hypothèse des parallèles sémantiques que nous fournissent les dialectes polonais: *kopane*, *kopanina*, *wykopka*, *wykopisko* signifient «le défrichage»; de même all. *roden* ou *reuten* «défricher», apparenté au sl. *ryti* «creuser». Il existe, enfin, dans le polonais dialectal un verbe *łazować* «hacher la terre avec une houe creuser autour», noté pour la première fois par P. Galas en 1927.

67. M. Rytarowska. *Quelques remarques sur l'abrègement des syllabes contenant l'ancien groupe tort en slovince* (Kilka słów o skróceniu grupy *tort* w narzeczu słowińskim)

pp. 393—396.

L'auteur montre que la règle de l'abrègement de l'ancien groupe *tort* (\Rightarrow *tjt*) \Rightarrow *tart* en poméranien formulée par M. Rozwadowski (v. RS V 37—53) peut être précisée par la constatation que cet abrègement a eu lieu surtout dans les syllabes inaccentuées (du slave commun). Dans les syllabes portant l'accent primitif le groupe *tort* a subi régulièrement une métathèse (\Rightarrow *trot*). Les alternances, assez fréquentes, des formes à *trot* avec celles à *tart* dans les mêmes paradigmes morphologiques supprimées par l'action de l'analogie, les anciens rapports de ces formes héritées par le poméranien de l'époque antérieure sont maintenant assez difficiles à reconnaître quoiqu'en slovince on en rencontre de traces évidentes.

68. H. Ułaszyn. *Sur une certaine catégorie de la nasalité secondaire en polonais* (O pewnej kategorii wtórnej nazalizacji w języku polskim)

pp. 397—406.

Les exemples étudiés (ca 65) forment deux groupes: l'un, quand la nasalisation est une conséquence du voisinage d'une nasale, et l'autre, quand à la condition mentionnée se joint encore la possibilité d'une analogie («association morphologique»). Nous nous contentons donc de

donner ici la formule de la nasalisation secondaire pour le premier groupe des exemples:

Le voisinage immédiat (1) ou médiat (2), conjointement «par espace» (3), d'une voyelle nasale avec une apparition sporadique de la nasalité secondaire de cette voyelle, par exemple:

1: a) *piąka* || *pionka* (← **pianka*) etc.; b) *komiega* || *komiega*, *mędzelan* || *mezelan*, *między* || *miedzy* (vp.), *mięsić* || *miesić*, *mieżać* || *mieszać*, *rzemiąsto*, *rzemięsto* || *rzemiosło*, *rzemiesło* etc.; c) *mięnić* || *mienić* etc.

2: *tesknić* || *tesknić* (vp.) etc.

3: a) *Inflanty* || *Iflanty* (vp.), *kwadrans* || *kwadrans*, *rynsztunek* || *rysztnunek* etc.; b) *konstantować* || *konstatować* etc.

69. S. Bąk. *De l'origine des formes du type vzon, vzena* (O pochodzeniu form typu *vzon, vzena*) pp. 409—414.

L'origine des formes dialectales *zon, żvignon* dans les verbes en *-o- -no-* à l'infinitif était expliquée jusqu'à présent par la décomposition de la voyelle nasale en articulation bucale et la résonance nasale qui a donné ensuite la consonne *n*. Cette explication rencontre cependant quelques difficultés. Il faut donc admettre que les formes en question sont le résultat de l'élargissement de la résonance nasale sur le *t* suivant qui a passé, par conséquent, en consonne *n*, la plus proche au point de vue d'articulation. Un tel processus a eu lieu dans les mots comme *męza, między* du polonais commun au lieu du v. pol. *męza, między, męśać* pour *męśać*, le dialectal *męśkać* et l'acc. sg. fém. du pronom *tom, iom*, la 3e pl. praes. *żozom, robom* etc. Les données linguistiques permettent de conclure que les formes *con, gon* etc. se sont développées vers le début du XVIe siècle.

70. T. Benni. *Quelques palatogrammes de voyelles polonaises* (Kilka palatogramów pełnogłosek polskich) pp. 415—425.

Dans un fascicule des Travaux de la Société des Sciences de Varsovie, en 1917, l'auteur a publié les représentations palatographiques des consonnes polonaises. L'article actuel est consacré à la seconde partie des documents réunis par lui dès cette époque. Vu le peu de place à la disposition, il se borne à expliquer les gravures, pour que le lecteur étranger puisse les comparer aux faits analogues empruntés à d'autres langues.

Fig. 1: Voyelle [a] en position indépendante.

Fig. 2: [a] entre consonne palatale et non-palatale.

Fig. 3: [a] entre deux palatales.

Fig. 4: Position de repos de la langue.

Fig. 5: [o] entre deux [s].

- Fig. 6: [o] entre deux [k].
 Fig. 7: [o] précédée ou suivie d'une palatale.
 Fig. 8: [o] entre deux palatales.
 Fig. 9: [u], en position indépendante (articulation courante).
 Fig. 10: [u] en position indépendante (articulation soignée).
 Fig. 11: [u] précédée ou suivie d'une palatale.
 Fig. 12: [u] entre deux palatales.
 Fig. 13: [e] entre deux consonnes dentales non-palatales.
 Fig. 14: [e] entre deux consonnes labiales non-palatales.
 Fig. 15: [e] précédée ou suivie d'une palatale.
 Fig. 16: [e] entre deux palatales.
 Fig. 17: [e] entre non-palatale et [i] tautosyllabique (nuance plus fermée).
 Fig. 18: [e] entre deux [i] tautosyllabiques.
 Fig. 19: [e] entre non-palatale et [i] tautosyllabique (nuance plus ouverte).
 Fig. 20: [i] entre deux consonnes palatales labiales.
 Fig. 21: [i] entre deux consonnes palatales linguales.
 Fig. 22: [i] entre consonne palatale et non-palatale.
 Fig. 23: [i] en position initiale devant [a].
 Fig. 24: [i] comme second élément du diphtongue [ej].
 Fig. 25: [y] au contact avec une labiale non-palatale.
 Fig. 26: [y] entre palatale et non-palatale dentale.

71. J. Czekanowski. *Les aires anthropologiques et la différentiation dialectale du domaine linguistique polonais* (Terytorja antropologiczne i różniczkowanie dialektyczne polskiego obszaru językowego) pp. 427—436.

Les recherches récentes sur l'anthropologie de la Pologne nous fournissent une carte anthropologique relativement précise. On y distingue des aires définies par la prépondérance de différents types anthropologiques de la population. Ceci permet d'aborder la question suivante: y a-t-il un rapport entre la différentiation anthropologique et la différentiation dialectologique du territoire linguistique polonais?

On peut tout d'abord constater que les aires géographiques des dialectes sont en relation avec les aires des types anthropologiques. Ceci suppose des éléments anthropologiques distincts pour chaque tribu polonaise. Le caractère nordique des tribus grand-polonaises et kujaviennes, le caractère alpin de la tribu silésienne sont nettement visibles. Le dialecte petit-polonais s'étend sur deux aires anthropologiques différentes: celle du type alpin et celle du type préslave. Ceci implique une ancienne expansion passant sans doute du territoire préslave au terri-

toire alpin. On rencontre une situation analogue en Mazovie où, à côté d'une aire nordique, il y a aussi une aire subnordique. Si l'on considère que la Vieille Mazovie présente des traits nordiques, et que la Nouvelle Mazovie possède, au contraire, un caractère subnordique, la nature et la direction de l'expansion qu'il faut supposer, ne laisseront lieu à aucun doute. Enfin le territoire du dialecte central combine des traits linguistiques du petit-polonais avec le type anthropologique nordique. Il faut en conclure qu'une autre tribu, probablement grand-polonaise (ou kujaviennaise), a recouvert l'ancien substrat petit-polonais.

Les correspondances régulières qu'on observe entre la différenciation anthropologique et la différenciation dialectologique sur le territoire de la Pologne, nous obligent à admettre que ce territoire linguistique est le résultat d'une expansion de tribus de caractère nordique. Cette conclusion s'accorde avec les données historiques.

Il est très significatif que la repartition du «*mazurzenie*», trait phonétique consistant en la prononciation de *ś, ć, ź, ż* comme *s, z, c, ż*, est tout à fait différente de celle des autres phénomènes phonétiques. Son aire comprend en même temps le territoire petit-polonais et le territoire mazovien. On est incliné de considérer ce trait phonétique comme dû au substrat finnois. Mais comme l'existence de ce substrat ne se laisse pas démontrer pour le territoire petit-polonais, force est de recourir à une autre interprétation. La plus simple consiste dans l'hypothèse que ce phénomène phonétique est dû au type préslave, élément anthropologique commun aux Petit-Polonais, Mazoviens et Finnois.

73. M. Małecki. -*χ* de Spisz (Spiskie -*χ*) pp. 443—449.

L'auteur donne les limites précises d'isophone -*χ* ⇒ -*f* et l'essai de la chronologie de -*χ* ⇒ -*f* et de -*χ* ⇒ -*k*. Le commencement du XVe siècle est le *terminus ad quem* de -*χ* ⇒ -*f*, le XIIIe siècle est probablement le *terminus a quo* de ce phénomène. L'isophone -*χ* ⇒ -*f* occupait autrefois le territoire plus large qu'aujourd'hui; les formes du dialecte de Jurgów comme *tyk panuk* (gen. et loc. pl.) et -*f* (⇐ -*χ*) dans les formes isolées (par ex. *daf, laf* etc.) à côté de -*k* (⇐ -*χ*) dans les catégories grammaticales (par. ex. *na tyk gurał* etc.) prouvent cela d'une manière assez convaincante.

74. K. Nitsch. De l'histoire du dialecte de la Petite-Pologne (Z historii narzecza małopolskiego) pp. 451—465.

L'auteur cherche à éclaircir l'origine de l'état actuel de ce dialecte, seul parmi les principaux dialectes polonais qui se présente au point de vue géographique comme un embrouillement désordonné. L'état le plus ancien est représenté par les parties du territoire dialectal où

l'ę du polonais actuel a le timbre de *a* nasal (*a*) (cf. sur la carte p. 462 l'espace rayé de lignes verticales). L'état postérieur se laisse voir dans les parties du dialecte du milieu et du nord de la Petite-Pologne où la nasalité s'est complètement perdue (rayures horizontales). Cette perte de la nasalité eut pour cause le fait que les habitants de la Petite-Pologne percevaient l'ę de la Grande-Pologne, c'est-à-d. du dialecte nord-ouest par rapport à eux, comme *e*, *e* leur étant inconnue. En présence de la corrélation habituelle de *ę*:*o*, la perte de la nasalité de *o* n'a été que la conséquence naturelle. Un pendant très instructif est donné par les parlers où la nasalité ne se perd que devant les spirantes. Cette prononciation existe dans les différentes régions de la Pologne, mais là seulement où les dialectes qui reculent et qui ont la prononciation du type *gaśi* empruntent la prononciation, considérée comme meilleure, de *gŷsi* pour *gŷśi*, suivie toujours de la perte de la nasalité du type *gaska*. Cette dernière perte de la nasalité est postérieure à celle mentionnée plus haut, car elle ne s'est produite qu'après la formation des consonnes nasales dans les groupes: voyelle nasale + consonne. Le troisième état c'est l'état que présentent les dialectes avec les nasales du type actuel littéraire. Elles se répandent à l'époque moderne à partie du nord-ouest (la région de Sieradz) et gagnent surtout du terrain là où se rencontrent les types *raĳa* et *reĳa*: cela se passe ainsi à partir de Częstochowa jusqu'à Cracovie et depuis Radom vers le sud-est jusqu'au delà de la Vistule (les régions sans rayures sur la carte). — La carte p. 463 présente deux autres traits des régions à perte complète de la nasalisation: c'est le type *mele* s'étendant de l'ouest et remplaçant l'ancien petit-polonais *miele* (ligne dentelée) et le type *rsoda*, métathèse du plus ancien *środa* (espace quadrillé). On ne peut pas y voir un développement spontané. Ces deux traits prouvent l'expansion de l'influence de la Grande-Pologne sur le nord-ouest et le centre de la Petite-Pologne. — La constatation de ce phénomène peut aider à résoudre l'énigme posée par le fait qu'en Petite-Pologne, à foyer de culture à Cracovie, s'est développée une langue littéraire caractérisée presque exclusivement par les traits propres à la Grande-Pologne (Posnanie).

75. A. Tomaszewski. *La relation entre le dialecte de Łopienno et les autres dialectes de la Grande-Pologne* (Stosunek gwary Łopienna do innych wielkopolskich) pp. 467—472.

L'auteur décrit soigneusement les traits dialectaux de Łopienno et les compare avec la disposition de ces traits dans toute la Pologne occidentale d'après C. Nitsch. Il reconnaît le dialecte de ce district comme appartenant nettement au groupe nord-est de la Grande-Pologne.

76. I. Chrzanowski. *Le conservatisme de la langue de Jean Śniadecki* (Konserwatyzm językowy Jana Śniadeckiego) pp. 475—486.

L'auteur expose les opinions de Jean Śniadecki, illustre mathématicien et philosophe (1756—1830), sur la langue littéraire en Pologne, démontre leurs conservatisme et l'explique par les idées courantes au XVIIIe siècle en France et en Angleterre, particulièrement par l'influence des opinions conservatrices de Voltaire et de Johnson.

77. Z. Klemensiewicz. *Le but de l'enseignement de la grammaire de la langue maternelle à l'école* (Cel nauczenia gramatyki języka ojczystego w szkole) pp. 487—500.

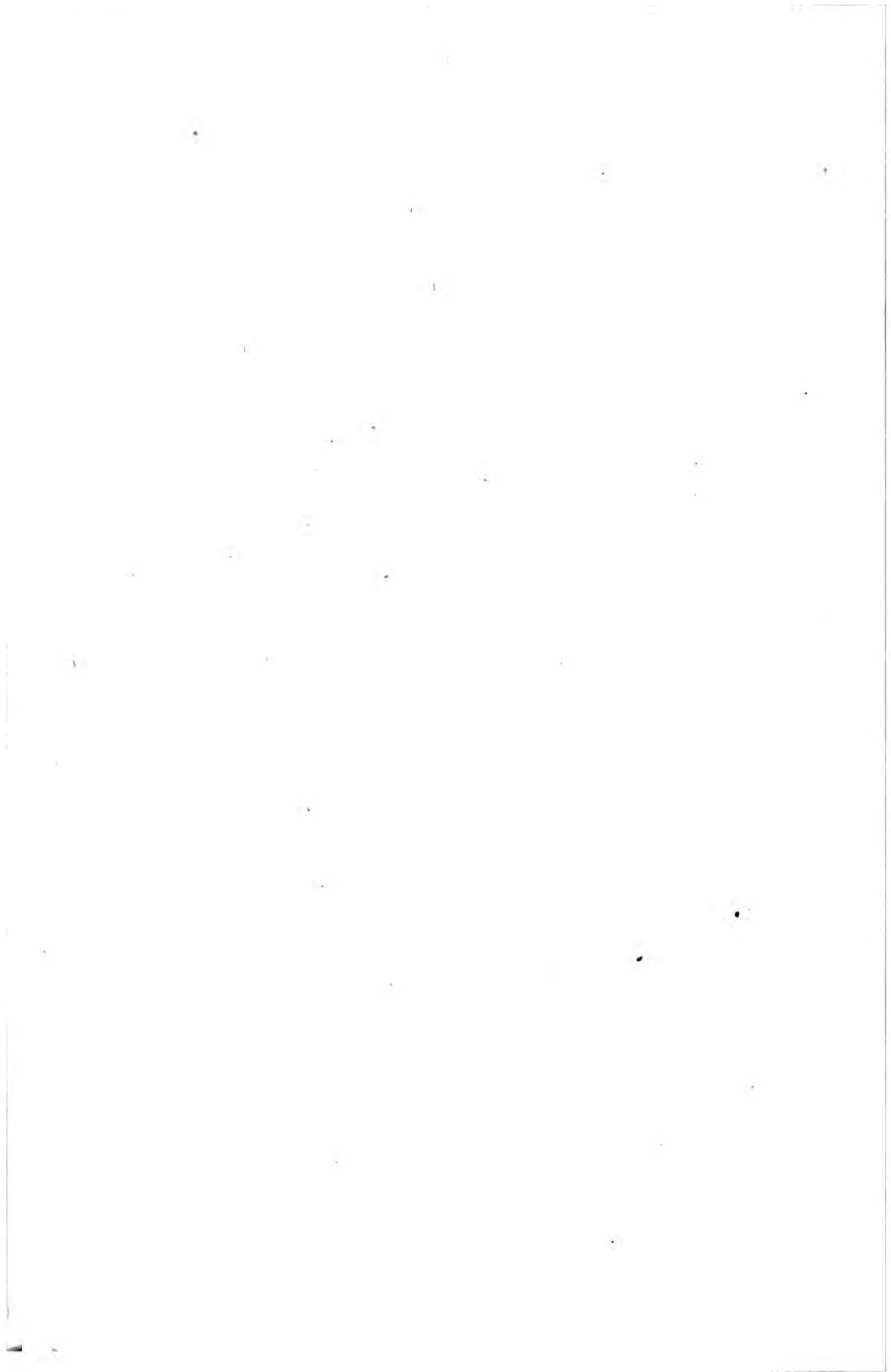
Selon l'auteur l'enseignement de la grammaire de la langue maternelle dans l'école primaire et moyenne a pour but principal et particulier la connaissance théorique des plus importants phénomènes et processus linguistiques. La norme de la correction de la langue parlée et écrite est une chose accessoire, qui doit être la tâche des exercices aparts. L'étude de la langue maternelle, ainsi compris, peut éveiller l'intérêt, enrichir la culture générale de la vie intellectuelle, et contribuer beaucoup au développement de la pensée réfléchie.

78. S. Wędkiewicz. „*Civilisation*“ ou „*culture*“? *Un chapitre d'histoire de la terminologie scientifique* (Cywilizacja czy kultura? Z zagadnień terminologii nauk humanistycznych) pp. 501—521.

L'auteur rappelle quelques distinctions, plus ou moins exactes, mais pour la plupart inutiles et gênantes, qui ont été faites entre la *civilisation* et la *culture* dans les langues romanes et germaniques, et surtout en polonais. Après avoir démontré qu'en somme, il n'y a là qu'une question de mots ou de théories purement subjectives, il insiste sur l'utilité d'un *Vocabulaire* destiné à définir rigoureusement les termes dont se servent les historiens, les linguistes et les philologues (cf. l'initiative du »Centre international de synthèse« à Paris).

H. OESTERREICHER.

INDICES.

I. Index des mots ¹⁾.

(v. = vieux; m. = moyen).

Sanskrit.

<i>ámhatih</i> I 100	<i>abhivartá-</i> I 99	<i>iyarti: irte</i> I 127
<i>amhatí</i> I 100	<i>abhivṛta-</i> I 99	<i>irmá-</i> II 89
<i>amhītiḥ</i> I 100	<i>ambu</i> I 200	<i>iše</i> I 103
<i>akśaḥ</i> II 14	<i>amblāḥ</i> I 200	<i>úkṣati</i> I 97
<i>akṣā-náh-</i> I 100	<i>ámhah</i> I 199	<i>ucchāti</i> I 97
<i>ájá-</i> I 241	<i>árjuna-</i> I 101	<i>uditá-</i> I 97
<i>ájati</i> I 257	<i>aruhāt</i> I 126	<i>úpāka-</i> I 97
<i>ájras</i> II 89	<i>arohāt</i> I 126	<i>upabarha</i> II 168, 170
<i>án̄cati</i> I 98	<i>áršati</i> I 98	<i>upabárhana</i> II 168, 170
<i>adhivāsá-</i> I 98, 104	<i>ava</i> I 248	<i>upabda</i> I 97
<i>ánapāvṛt-</i> I 99	<i>a-vasran</i> I 97	<i>upārúh-</i> I 99
<i>ánika-</i> I 97, 98	<i>avāyatí</i> I 97	<i>ubhán</i> I 100
<i>anūka</i> I 98	<i>ávāvarit</i> I 99	<i>usánti</i> I 100
<i>anūpa-</i> I 97	<i>avidat</i> I 126	<i>uš-</i> I 30
<i>anūrúdh-</i> I 99	<i>avindat</i> I 126	<i>ušás</i> I 30
<i>annāvṛdh-</i> I 98	<i>dśvāmagha</i> I 100	<i>ṛcchāti</i> I 104
<i>ápa</i> I 99	<i>véd. ástar</i> I 258	<i>ṛjyati</i> I 258
<i>apáh</i> I 97, 98	<i>véd. astariḥ</i> I 258	<i>ṛñjāti</i> I 104, 258
<i>áparivṛta-</i> I 99	<i>asmákam</i> I 100, 105	<i>ṛñóti</i> I 104
<i>ápā</i> I 99	<i>ānaḥ</i> I 98	<i>ṛtā-vṛdh-</i> I 98
<i>ápāka-</i> I 97	<i>āp</i> I 97	<i>ṛdū-vṛdh-</i> I 98
<i>apām</i> I 200	<i>ápah</i> I 98	<i>ṛdhāti</i> I 98, 99
<i>ápāvṛkta-</i> I 99	<i>áriṣṭa-</i> I 104	<i>ṛhāt</i> I 104
<i>ápāvṛta-</i> I 99	<i>ávar</i> I 99	<i>kakhati</i> I 129
<i>ápāvṛti-</i> I 99	<i>āvidhyat</i> I 100	<i>katarás</i> II 38
<i>ápiṅvṛta-</i> I 99	<i>āvṛṇak</i> I 99	<i>kanyā</i> I 90
<i>abhí</i> I 98	<i>āsat-</i> I 97	<i>kanyāyāḥ</i> I 90
<i>abhí</i> I 98, 100	<i>āhutī-vṛdh-</i> I 98	<i>kapilāḥ</i> II 91
<i>abhíka-</i> I 97	<i>iti</i> I 88	<i>kurkuṭa-</i> I 129
<i>abhīpa(taḥ)</i> I 97	<i>idhmābarhiḥ</i> II 168	<i>kurkura-</i> I 129
	<i>iyar-: arti, ārta, arāṇa-</i>	<i>kyntāti</i> I 110
	I 133	<i>kyṣṇás</i> II 85

¹⁾ L'index ne contient pas les articles des MM. C. C. Uhlenbeck: «L'absence de la notion de datif en pied-noir» (I 71—82, 326) et E. Klich: «La phonétique du dialecte tzigane des environs de Rabka» (I 267—82, 332—3).

- véd. *khidāti* I 107
gacchati I 128
gartārūh- I 99
 véd. *grṇāti* I 258
gāurāḥ I 246
grīvā II 85
glāuḥ I 238
gharmāḥ II 89
ghṛtā-vṛdh- I 98
cakati I 129
cakara I 103
cakāra I 103
cakra- I 129
caturthās II 35, 38
cand- I 30
candrās I 30
 véd. *carkarmi* II 165
cike-: *acet* I 132
ciketi I 135
citrāmagha- I 100
cirāḥ II 91
chinādmi I 107
jak-: *aghas*, *akṣan* I 133
jakṣati I 134, 327
jahā-: *ahāt* I 133
jāgarti I 128
jigāmi I 125—136, 326, 327, 328
jigāti I 127, 128, 130, 131; *agāt* I 132, 136, 328
jighn-: *hanti*, *ahan* I 133
jighnate I 127, 134
jighrati I 127
jighrā-: *ghrāti* I 133
jihar-: *harmi* I 133
jiharti I 132
juhoti I 128, 134; *juhāva* I 128
juhū-: *hūmahe*, *ahūmahi* I 133
jñātār- II 89
jñāti- II 89
jīrā- II 89
jīvāḥ I 86; II 92, 100
jīvās II 87
tākṣati I 98
tanākti I 98
tāntra- I, XX
tāpas I 30
tamrāḥ II 91
tārati I 102
tarkuṣ I 120
tavas- I 209
tāsmin II 20, 29
timirāḥ II 91
tirāti I 102
tiṣṭhati I 127, 131, 132; *asthāt* I 133
tisraḥ I 247
tugryāvṛdh- I 98
tuvmagha- I 100
trayāḥ I 243
trayam I 243
triśú II 20
tvākṣati I 98
tvanākti I 98
tviṣ- II 16
tveṣaḥ II 16
dakṣiṇāvṛt- I 99
dadā-: *dāti*, *adāt* I 132; *adāma* I 136
dadāti I 131
dadāmi I 134, 327
dadhā-: *dhāti*, *adhāt* I 132
dadhāti I 128, 131
damyāḥ I 236
dardarti I 129
dātār II 89
devār II 89
dītsati I 128
didṛkṣate I 128
-divam I 211
dīdhī- I 135; *dhīmahi* I 133
ḍīrghās II 85
duhām I 103
drāti I 128
dvayāḥ I 243
dvayam I 243
dvāyos II 19
dvīlīyāḥ I 107
dvīpa- I 97
dhanu- I 316
dhārā I 316
dhūmāḥ II 89
dhūmās II 85
nagha- I 317
nadī, *nadyai*, *nadyāḥ* I 89
nāpāt I 200
nāva I 209
naś I 98
ninij-: *nijāna* I 133
ninī-: *netha*, *anītām* I 133
 véd. *niṣkḥīdam* I 107
nīcā- I 97
nīḍaḥ II 14
nīḍam II 14
nītīs II 86
nīpa- I 97
nīpātīhi I 97
nenekti I 129
pacati I 114
pacāmi, *pacāmas* I 15
pañca I 114
patati I 130
patáyati I 130, 131, 327
pānthāḥ I 90, 91, 99; *pathībhiḥ* I 90
parī-nāh- I 100
pārīvṛta- I 99
parūt I 97
parvatā-vṛdh- I 98
pavitra II 170
pipar-: *pūrdhi* I 132
piparti: *pipṛmas* I 127
pipṛk-: *parcas-*, *prcāna-* I 133
piba-: *pāti*, *apāt* I 132
pūrnās II 85
ped I 97
pyānās II 85
prātīka- I 97
pratīpa- I 97
prathamāḥ I 107
prācā- I 97
prāvargā- I 99
prāvṛta- I 99
prā-vṛś- I 98
prā-vṛśīna- I 98
prśniḥ I 117
plavāmi I 296
psā-ti I 86
pāt I 97, 98; *padāḥ* I 97
bāpsati I 86, 134
babhasti I 128, 134
barhīḥ II 167—172
barhipuṣpa II 168

- barhiśādaḥ* II 168
barhiśthā II 168
bahulāḥ II 91
bibhar-: *bharti* I 132
bibharti I 135; *bibhṛmas*
 I 127
bibhe-: *bhema* I 132
bibhēti I 34, 129, 327
bibhemi I 134
bharati I 135
bhāsma I 86
bhāsman- I 86
bhā I 26
bhiśākti II 165
bhiśajyāti II 165
bhūtā- II 89
bhūtis II 86, 88
bhūrja- I 99
manhate I 100
maghām I 100
mati-, *matyai*, *matyaḥ* I 89
madhulāḥ II 91
mānthah, *māthibhiḥ* I 90
mamatti I 134
mamad-: *matsva*, *mandus*
 I 133
maman-: *amata* I 133
mayūkhaḥ I 105
mālam I 30
malīnaḥ I 113
māmsā II 97
minōti I 105
mimā-: *māti* I 133
mīvati I 201
mukhām I 106
yāvac(chreśthā-) II 25
yuyo-: *yavanta-* I 133
yōś I 215
rajju- I, XIV
rarate I 132
rāraṇa I 100
riri-, *rārā-*: *rāsva* I 133
rukṣaḥ I 116
rucās I 27, 324
rudh I 99
rudhirāḥ- I 246
ruh I 99
rocaḥ I 116
lelāyati I, XV
vacas- I 15
vāñcati I 98
vādati I 97
vartati I 135
vartman- I 225, 226
vārdhati I 98, 99
vārṣati I 98
vavāksa I 97
vavartti I 134, 135, 327
vavṛt-: *vartti*, *avṛtran* I
 133; *avṛtat* I 136, 328
vaś I 99
vas I 98; *vāvasānā-* I 98
 104
vāsati I 101
vasantā- I 101
vasu- I 98
vāk I 98
vār- I 316
vāvakré I 98
vāvārt- I 99
vāvṛje I 99
vāvṛt- I 99
vāvṛṣānā- I 98
vidām I 103
vidyam I 248
vidyā I 248
vidhāvā I 211
vivak-: *vacmi*, *ucyāsam* I
 133
vivakti I 134, 327
vivaś-: *vaśti* I 133
viśūvṛt I 99
vīrāḥ II 100
vīrūdh- I 99
vṛktā-barhiḥ II 168
vṛṇōti I 99
vṛdh I 98, 99
vṛṣṭih, *vṛṣṭih* II 88
vépate I 122, II 16
vyadh- I 104
śákṛt II 15
śatāmagha- I 100
śayām I 103
śaśaḥ I 117
śitāḥ I 93
śuśkāḥ I 137
śúśyati I 138
śṛṇāti, *aśarīt* I 259
śōṇa- I, XX
śośāyati I 138
ścand- I 30
śmāsru II 14
śyāmaḥ I 113
śyāmākaḥ I 113
śrāti I 133
śrutāmagha- I 100
śvitrah I 246
śaś I 98
śaśthās II 38
sākhā I 90, 91, 99;
sākhibhiḥ I 90
sani- I 102
saptatth I 107
saptāthaḥ I 107
saptāthas II 35, 38
samā- II 97
samād- II 163, 536
savitār- I 102
saścati I 128
sasas-: *sasti* I 133
sahasrabharṇas I 238
sahāsrāmagha- I 100
siñcāti I 137
siśak-: *sacāna* I 132
siśakti I 134, 327
smē- I 98
suprāvargā- I 99
suṽti I 102
suśu-: *sotu*, *sutam* I 133
sūtē I 102
se- I 98
śécate I 137
 loc. sg. *senāyām* II 29
 véd. *star* I 258
stāritave I 258
stārtave I 258
stṛṇāti I 258
stṛṇōti I 258
stómaḥ II 89
sthātrām II 89
sphúraḥ I 108
sphurāti I 108
sphūrjati I 30, 249
syūtās II 85
svadhā I 122
svāpnas I 122
hantār- II 89
hemantā- I 101
hrādunivṛt- I 99

Tzigane.

Voir la note ¹⁾, page 561

Iranien.

hu I 316
wršm II 529

Vieux-perse.

amāxam I 105
fratamā I 107
rauča I 116

Avestique.

aoDrəm I 98
airime I 100
armaē-šad- I 100
armaē-štā- I 100
ahmākəm I 105
āxtūirīm I 97
gaya- I 86
xšvaš I 98
-jyā'ti- I 86, 89
jyā-tu-š I, 86, 89
gātb. daibitīm I 107
Swisra- II 16
barəsmān- II 169, 170
barəziš II 167—172
barəzišhavant II 169
bityō I 107
fratəmō I 107
frastər II 170
naēza- I, XX
nūrem I 298
majava- I 241
yaoš I 215
yaoždadaiti I 215
yār- I 182
vār- I 316
vāša- I 99
raoxšnō I 116
raočō I 116
raDa- I 99
ravas-čarāt- I 216
ravō I 216
razura- II 391, 553
razurā II 391, 553
stairiš II 168, 169, 171
haečah- I 137

(*us...*) *haēčayāt* I 137

haxā I 90, 91
haptaDō I 107
hāmā- II 97
hiku- I 137—140
hinčaiti I 137
hišku- (fém. *hiškvē*) I
137—140
**hunāmi* I 102
huška- I 137—140
x'adāy II 299
x'adža II 298

Sogdien.

xudāw II 299
chrét. *m'x* I 105
bouddh. *m'yw* I 105
myyk I 105
chrét. *mzyx* I 105
bouddh. *mz'yγ* I 105

Persan.

āknūn II 298
bāliš II 169
čirāg II 351—2
kād-chudā II 298—9
v. *kanūn* II 298
kānūn II 298
mā I 105
mēx I 105
xōdžā II 298
xudā II 298
xudāy II 298, 299

Afghan.

wrēšam II 72

Wakhi.

waršüm II 72

Chighni.

nur II 298
waršüm II 72

Sariqoli.

nür II 298

Ossète.

max I 105
nj̄r II 298
nur II 298
xučāi II 299
xvarz II 299

Arménien.

acem I 257
andrank I 101
artasuk' I 247
artausr I 247
aužit I 100
getamoyñ I 105
gitak I 105
gitun I 105
glux, glxoy I 105
goy I 101
əncay I 100
ənjay I 100
xtir I 107
xrax I 105
cowamoyñ I 105
cowamux I 105
harkanem, aor. hari, čar
I 258
matn I, XV
māxem I 106
mux I 105, 106
phol'pholim I XV
p'arat I 108
jeřnum I 257
spařnam I 108
sp'ir I 108
tgēt I 105
txur I 105
čtem I 107
urax I 105

Thraco-phrygien.

Dardapara II 107
Tarpodizos II 107

Dace.

ribor- I 311
riborasta I 306

Préhellénique.

κασαλβάς I 306
 κασωρίς I 306
 λῆς I 306
 σέριφος I 299
 σέρφος I 299

Grec ancien¹⁾.

hom. ἀσχετος I 187
 ἄβρός I 199
 Ἀγάθυροι II 106
 ἄγγελος I 199
 ἄγιος I 180, 182
 ἄγνός I 180, 182
 ἄγρός II 89
 ἄγω I 257
 Ἀδραμυττιον I 289
 ἀέμμα I 104
 ἄζομαι I 180, 182
 ἀθάνατος I 186
 αἰγινδος I 309
 αἰπόλος I 191, 192
 αἰρετός I 92
 αἰσθάνομαι I 218, 331
 αἰχμαλωτός I 92
 ἀκάματος I 186
 Ἀκεσινῆς I 317
 ἄκρος I 199
 ἀλλάσσω, ἠλλάγη I 107
 ἀλλαγή I 107
 ἀλλαχόθεν I 107
 ἀλλαχού I 107
 ἀλλοδαπός I 97
 Ἄλμος II 110
 ἄλμυρις II 133, 533
 ἄλφι I 235
 ἀλφούς II 89
 ἀμφί I 199
 ἀμφιλύκη I 27
 ἀμωσγέπως I 176, 177
 ἀνάγκη I 86, 101
 Ἀνάδραϊμος I 297
 ἀναλίσκω I 92
 ἀναλώ I 92
 ἀναλωτός I 92
 ἐρέτοῖς ἀναμαι I 102
 ἀναξ I 144—145

ἄνθινος I 116
 ἀντί I 101
 ἀόριστος I 136
 ἀπατηλός II 91
 ἄπιον I 200
 ἀράζω II 163
 ἀραρίσκω I 201
 ἀργής I 101
 ἀργυρος I 247
 ἀρέσκω I 201
 Ἀρκεισιάδης I 186
 Ἀρκείσιος I 186, 187
 Ἀρκέσιος I 186
 ἀρώ I 92, 93
 ἀρχή I 151
 ἀρῶ I 92
 Ἄσαμος II 110
 ἄσπετον I 190
 ἄσπινδος I 200
 ἀστεμφής I 201
 ἄστριχος I 106
 Ἀτραμυττιον I 289
 ἄττα I 176
 αὐδή I 97
 αὐός I 139, 140; II 38;
 att. αὔος I 139
 αὐτίς I 193
 αὐτως I 194
 αὐχμός I 140
 ἄφαρ I 199
 ἄφενος I 199
 ἄφνω I 199
 Ἀχαιοί I 288
 hom. Ἀχιλεὺς I 188
 Ἀχιλλεύς I 299
 ἄχνη I 112
 dor. ἀχώ I 89
 ἄψινδος I 200
 ἄψορρον I 193
 βαλανος I 200
 βαλεῖν I 127
 βάλλω, aor. hom. βλήτο,
 pl. 3 βάλον I 258
 βάρναμαι I 200
 βασιλεύς I 144
 βασιλεύω: ἐβασίλευσεν
 I 136
 βῆσκω I 128, 135

βίβαμι I 125—136,
 326—328; ἐβα I 133
 βιβῆσκω I 128, 135
 βίβημι I 127, 128; βί-
 βησι I 127—8, 130—
 131; ἐβην I 136, 328
 βιβρώσκω I 128; ἐβρων
 I 133
 βίος I 86
 βιοτή I 86
 βίοςτος I 86
 βιῶναι I 89
 βληχάζω II 163
 βολίζω I 200
 βόλιμος I 200
 βόλινδος I 309
 βολίς I 200
 βόλυβδος I 200
 βόρμαξ I 200
 Βοσπάρη II 107
 βουκόλος I 191, 192
 ion. Βουτούν I 90
 βρατάναν I 99
 βρένδος I 309
 Βρίπαρος II 107
 βύρμαξ I 200
 dor. γάζομαι I 212
 γαργαίρω I 129
 γενέτειρα I 88
 γέρων I 144—145
 γῆ I 150
 ion. γηδέω I 212
 γίγλυμος I 237—8
 γίγνομαι I 127, 132
 γιγνώσκω I 128, 134—
 135; ἐγνων I 133
 γλαυκός I 27
 γλαύσσω I 27
 γλουτός I 237—8
 γλώσσα, γλώσσας I 89
 γλώττα γλώττης I 89
 γνώμα I 298
 γνώσκω I 128, 135
 γογγύζω I 129
 γόνυ I 237
 γύγγλυμος I 238
 γύγλυμος I 237
 δᾶρη II 89

¹⁾ Voir aussi l'Anonymi Oxoniensis lexicon tome I, pp. 157—75.

- δαίομαι I 111
 δαίς I 111
 δάκρυ I 298
 δανείζω I 89
 δάνος I 89
 Δάνουβις II 532
 δείκνυμι I 32
 δεῖν I 88
 δέος I 189
 δέπας II 167
 δεσμός I 88
 δέω, -δῶ I 92—3
 δηδέχεται I 128
 δηλόω, δηλῶ, δηλώσω,
 δηλοῦν I 92; δηλώ-
 σαι I 93
 lesb. δήλωμι I 92
 δηλωτός I 92
 δήπουθεν I 176—7
 δὲ I 241
 διδάσκω I 128
 δίδημι I 88, 92, 93; δι-
 δεμεν I 88; δετός I
 88, 91, 92
 διδράσκω: ἔδραον I 128,
 133
 δίδωμι I 92, 93, 95,
 131—2, 134, 327;
 δός I 93; δοτός I 89,
 91—3; ἔδομεν I 133,
 136; ἔδωκας I 93
 Διέρνα II 101
 δίζα I 241
 Διζατελμῖς I 241
 δίζημαι I 127
 δίχα I 107
 δίχως I 107
 δίψα I 87
 lesb. δίψαισι I 92
 διψῆν I 85—88; διψῶ-
 μεν, δίψαισι I 88;
 δίψης, δίψη I 89
 διωμοτός I 92
 béot. Διωνυστικός I 106
 Δράβος II 108
 δράκαινα I 309
 δράκων I 309
 δράστην I 310
 Δωδόπαρος II 107
 δῶρον I 89
 δωτήρ II 89
 dor. ion. att. hom. εἶ I
 122
 Ἐβόρα I 242
 Ἐβοῦρα I 242
 ἔβρος I 241
 Ἐβρουτελμῖς I 241
 ἐγκικρᾶ I 133
 ἐγώ I 104
 εἶς I 187
 εἶρση I 104
 εἶβω I 189
 εἴκοσι I 104
 εἰμί: hom. impf. ἦν I
 187
 hom. εἰνάλιος I 183
 hom. εἰνατέρες I 180
 εἴση I 104
 ἐκείνος I 145
 ἐκποδών I 177
 ἔκτος II 38
 ἐλαφρός I 104
 ἐλαχὺς I 104
 ἐλευθερός I 104
 ἐλίκη I 121
 ἐλίσσω I 121
 ἐμέσσω II 164
 ἔμετος II 164
 ἐμπύρευμα I 177
 ἐναίρομαι I 190
 ἔνδον I 104
 ἐνιαυτός I 97, 182
 Ἐννέα ὁδοί I 297
 ἔννεπε I 230
 ἔννυμι I 104
 ἐνωπή I 97
 ἔξ I 122
 ἔξοχ' ἄριστος II 24
 ἐπί I 104
 ἐπιβδαι I 97
 ἔπομαι I 230
 ἔπος I 15
 ἐρείκω I 104
 ἐρευνα I 87
 ἐρυθρός I 246
 ἐρχομαι: ἦλυθε I 259
 ἐσπιφράναι: ἐσφρήναι.
 φέρτε I 133
 ἐστίασις I 177
 ἔτοιμοι I 177
 ἐτός I 88
 εὐρος I 151
 hom. εὐρυνόπα I 87
 εὐρύς acc. εὐρέα I 183
 εἷς I 104
 εὖσσελμος I 122
 ἐχθαίρω II 161
 ἐχθρός II 161
 εἰς I 180, 182
 Φελικῶν I 121
 Φέδος I 122, 182
 Φώς I 122
 ζεῖά I 179, 182
 ζεῖγυμι I 179
 ζέω I 179, 182
 ζῆμα II 281, 545
 ζῆν I 85, 86, 88, 89;
 ζῆς, ζῆ I 85; ζῶ I 88;
 ἔζων I 88; ζῆω I 88;
 hom. ζῶω I 88
 ζυγόν I 179, 182
 ζύμη I 179, 182
 ζωμός I 179, 182
 ζώννυμι I 179
 ζῶον I 177
 ζωρός II 86, 180, 182
 ζωστήρ I 179, 182
 ζωστός II 100
 ἦ I 39
 ἦ I 143—152
 ἦ I 180
 ἠγέομαι I 257
 ἠλιος I 144, 150
 ἠμέρα I 90
 ἠνίκα I 180
 ἠπαρ I 180, 182
 lesb. ἠρων I 90, 94
 ἠρως I 144—145
 ἠχώ I 85 94; ἠχοῖ I 90
 θάλαττα I 144, 150
 θεράπαινα I 309
 θεράπνη I 309
 θεράπων I 309
 θέραψ I 309
 θετός I 88
 θέω, θῶ I 92
 θρώσκω, θόρνυμαι, ἔθο-
 ρον I 258
 θυμός II 85, 89
 hom. θυός, θύεος I 214

- Δώραξ* I 298
ιαύω I 101
ἴημι I 180, 182; *ἐφέτην* I 133
 ion. *Ἰοῦν* I 90
ιστάμι I 92—3, 95; *στατός* I 88, 91—2; *ἔστα* I 133
ἴστημι I 131—2; *ἔστη* I 107
Ἰστρος II 532
ισχνός I 138—9
ἴσχω I 127
κακία I 177
κάλανδρος I 309
καλός II 91
καλῶ I 177
κάνδαρος I 30
κάνναβις II 75—6, 530
κανοῦν II 297
κανών II 297
καρδία II 294
καρκαίρω I 129, 165
κατά I 232
καταδῶ I 88
Κεγχρεαί I 111
κεγχρηίς I 111, 112
κεγχρηίς I 111, 112
κεγχρίνη I 113
κεγχρίς I 111, 112
κέγχρος I 111—14
κέδρινος I 116
κέρας II 167
κέρκος I 114
κέρκος I 129
κερχνεία I 111
κέρχνη I 111
κερχνηίς I 111
κερχνής I 111
κεφαλή I 90
κηκάζω II 163
κίκιννος I 109—10
κνήν I 85, 88
κόκκυξ I 129
κοναβίζειν I 176—7
κοπετός II 164
κορέννημι I 110
κορμός II 89
κόρος I 110
κρέας II 167
κρί I 112
κρίδη I 112
κριός I 110
Κρίσος II 103
κύκλος I 129
κύβαλον I 201
κύμβη I 201
κύμινδις I 309
**κυνδος* I, XXIII
 ion. *Κυψοῦν* I 90
κύων I 309
κῶνος I 93
λαβαι I 305
λαμβάνω: *ἐλάμβανεν*, *ἔλαβεν* I 126
 éol. *Λατων* I 89, 90; *Λατω* I 90; *crét. Λατων* I 90
λαχαίνω II 391, 553
λαχή II 391, 553
λέαινα I 309
λείβω I 189
λείπω: *ἔλειπεν*, *ἔλιπεν* I 126
λείων I 309, 312
λέων I 296—9, 302—3, 309—10, 312; *hom. λείουσι* I 186—7
λευκός I 27, 324
arcad. λευτον I, XXIII
 ion. *Λητοῦν* (*Λητουν*) I 90; *ion. Λητούς* I 90
λιλαίομαι I 129
λῆς I 296—99, 302—3, 312
λισγάρι(ον) II 286
λύχνος I 112, 116
μαγδῶλον I 304
μάλον I 102
μανία I 248
Μάρις ποταμός II 103, 106
Μάρισος II 103
μαρμαίρω I 129
μάρναμαι I 200
hom. μαχειόμενος I 186
hom. μαχεούμενος I 186
μέγ' ἄριστος II 24
 éol. *Μεγιστω* I 89
μέδομαι I 230
μέδος II 106
μείλιχος I 106
μέλας I 30, 113, 200
μελίνη I 113
μέριμνα I 87
μετά I 232
μηκάζω II 163
μήκος I 151
μηλολόνη I 309
μήτηρ: *μητρῶς* I 90
 ion. *Μητροῦν* I 90
μμηλός II 91
μίμνω I 127
μοναχή I 107
μοναχός I 107
μοναχοῦ I 107
μολβίς I 200
μολίβδος I 200
μόλιβος I 200
μόλυβδος I 200
μολυβουργός I 200
μολυβρός I 200
μολύνω I 200
Μορήσης II 103
μορμύρω I 129
μύρμηξ I 200
μύρμος I 200
Μυσία II 113
μυχός I 106
μῶν I 176
dog. Μῶσα, Μώσας I 88
ναύτης I 90
νεανίας I 90
νέος: *hom. νείατος*, *att. νεάτος* I 296
hom. νεφελγηρέτα I 87
νηπίαχος I 106
νήπιος I 200
νήσος II 114
νίζω I 129
béot. Νιονμων I 90
νιφετός II 164
νοσηλός II 91
ὁ I 143—52
ὄ I 180
ὄ τι II 24
ὄδε I 145
hom. Ὀδυσσεύς I 188
hom. οἶ I 122
οἰκία I 90

- Οἰκλειης I 187
 Οἰκλήης I 187
 οἰνός II 89
 ὄκνος I 189
 ὄκρις I 199
 ὀκτώ I 242
 ὀλέκω I, XIV
 ὄμαδος II 163—4, 536
 ὀμάζω II 163, 536
 ὄμματα I 189
 ὀμός II 97
 ὄμπνιος I 199
 ὄμφαξ I 200
 ὄνομα I 309
 ὀπάων I 199
 ὀρέγω I 104, 258
 ὄρμικας I 200
 ὄρμος II 89
 ὄρρος II 104
 ὀρτάλιχος I 106
 ὀρφνός I 247
 hom. ὄς I 122, 180, 182
 ὄσον II 25
 ὄσσα I 107
 ὄσσιχος I 106
 ὄσ(σ)ος I 180
 ὄσφ μάλιστα II 25
 οὐ I 39
 Οὐαρδάνης I 316, 333
 οὐδὲν ἦττων II 24
 hom. Οὐλυμπος I 186
 hom. οὐνομα I 188
 οὐτός I 145
 ὄχεα I 113
 παγετός II 164
 πάγη I 201
 Πάδισος II 105—9, 532
 παιφάσσω I 129
 παῖω I 102
 παλάμη I 32
 Πάμπανον I, XVI
 παμφαίνω I 129
 Παναβλημης I 307
 ion.-att. πανταχῆ I 106
 πανταχόθεν I 106
 πανταχοῖ I 106
 πανταχόσε I 106
 πανταχοῦ I 106
 πανταχῶς I 106
 παρά I 232
 hom. παραιφάμενος I 186
 hom. παραιφασίς I 186
 Παρτίσκον II 104
 hom. παρφάσθαι I 186
 πατήρ: πατρώρ I 90
 παχυλός II 91
 παιδοῖ I 90
 έολ. παιδως I 90
 hom. πείκω I 186
 πείνα I 87
 πεινήν I 85—88; πει-
 νῶμεν I 88; πείνης,
 πείνη I 89; lac. πει-
 νάντι I 88
 πελιός I 113
 πένης I 88
 πένητος I 88
 πενία I 88
 πένομαι I 88
 πέντε I 114
 περιβολιβῶσαι I 200
 περιέρχεσθαι I 226
 περιέναι I 226
 περκνός I 114
 πέρκος I 114
 πέρυσι I 97
 πετάννυμι I 107
 πέτομαι I 130
 Πήγασος I 310
 πηγῆ I 199
 πηλός II 89, 91
 πιπίσκω: πίδι I 133,
 135
 πιπλημι; πίπλημεν
 I 127; πλήτο I 133
 πίπτω I 132; ἔπεσον
 I 133
 Πλαμος I 307
 πλατύς I 107
 πλέω, hom. πλείω I 296
 πλήθος I 91
 πόα I 296
 ποί II 293
 πόλις I 120
 πολλόν ἄριστος II 24
 πολλῶ πλείστοι II 25
 πολὺν κρείττων II 24
 πόνος I 88
 πόντος I 55
 πόρτις I 107
 ποταμός I 177
 ποτέομαι I 130—31, 327
 πότερος II 38
 πρεκνός I 117
 πτόλις I 120
 πῦον I 215
 πῦος I 215
 πυρέσσω II 164
 πυρετός II 164
 πύρριχος I 106
 ραγήναι, ἔρραγη I 88
 ρατάναν I 99
 ρίγεδανός II 164
 ροδιάζω II 163
 πόλις Ροίγιον II 365
 Σάβα πόταμος II 108
 Σάβος II 108
 Σάκαι I 315, 333
 σάλος I 121
 syracusain σαυκός I 140
 Σάος II 108
 έολ. Σαπφως I 90
 σεκούα I 299
 σέλμα I 122
 σηπεδών II 164
 σιγαλός II 91
 σικύα I 299
 σκάπερδα I 87
 σκολοπένδρα I 309
 Σκολότοι I 315, 333
 σκότος I 113
 σκυτάλη I, XVI
 σμερδαλέον I 176
 σμῆν att. σμηται, ion.
 σμάται I 85, 86, 88
 σμῶδιξ I 86
 σπαίρω I 107
 σπάω I 92—3
 σπείρω I 107
 σποράς I 108
 σταφυλή I 201
 στέμβω I 201
 στέμφυλα I 201
 στέρνον I 258
 στέρφος I 201
 στέφω I 201
 στίφος I 199
 στόβος I 201
 στοιβή I 199

στόμαχος I 106
 στόρνυμι I 258
 στράγγιξ I 199
 στρεβλός II 91
 στρέφω I 199, 201
 στρόβιλος I 149
 στρώμα II 171
 στρωμνή II 171
 σῦς I. XXII
 Σφαδάζουσα I 176
 σφάγιον I 248
 σφαίρα I 108
 σφαραγέομαι I 108, 249
 σφυρόν I 108
 Σχέτων I 176
 σχίδα I 107
 σχίζα I 107
 σχίζω I 107
 σωφροσύνη I 151
 ταπεινός I 201
 Τέμπεα I 201
 τέρπω I 201
 τέτανος I 299
 τέταρτος II 35, 38
 τήγανον II 545
 τήκω: τήκει I 104
 Τήσα II 104—5, 107—8, 532
 Τίβισις II 103
 Τίβισκον II 103
 Τίβισκος II 103
 Τίγας II 104—5, 107
 τίθημι I 95, 131—2;
 τίθεμεν I 127; ἔθε-
 μεν I 133; θῶ I 88
 τικτώ I 127, 132; ἔτε-
 κον I 133
 Τιμάκος II 110
 τιμᾶν, τιμάω, τιμῶ I 85,
 88, 93; τιμᾶσθαι I 88;
 δογ. τιμᾶσαι I 93
 τιμᾶτός I 93
 Τιμήσης II 103
 Τίσσός II 104—5,
 107—9, 532
 τίτανος I 299
 Τίτζα II 104
 τίτρημι: τίτραμαι I 127
 Τιφήσας II 103
 τό I 143—152

hom. τόδ' I 193
 τόλμα I 87
 τονδορύζω I 129
 τόνος I 30
 τοπέιον I 201
 τόπος I 201
 τότε, καὶ τότε I 193
 τραπέω I 201
 τράφηξ I 201
 τρέπω I 199, 201
 τρίχα I 107
 τρίχως I 107
 τρόπηξ I 201
 τρυγών I 309
 τυγχάνω: ὁ τυχών I 144
 Τυρόδιξα II 107
 τυφεδανός II 164
 τυφεδών II 164
 τυφλός II 91
 ὕγγεμος I 199
 ὑετός II 164
 Ὑπαχαιοί I 292
 ὑπερδεν I 193
 ὑποδμός I 191—192
 ὑς I. XXII, 215; ὑός
 I 215
 ὑσμίνη I 180, 182
 ὕψος I 151
 φάεα I 189
 φαίδιμος I 200
 ιον. Φανικως I 90
 φερνή I 238
 φέρω: φέρει I 104
 φέψαλος I 86
 φήγιος I 116
 φημί I 102; ἔφη I 229
 φιλέω, φιλῶ I 92—3;
 φιλήσαι I 93
 le. b. φίλημι I 92
 φιλητός I 92
 Φοίνικες I 288
 φορέω I 131
 φύσις I 93
 φωνή I 102
 χάσκω I 120
 χεῖρ I 132
 Χέσινος I 317
 χθές I 120
 χθών I 120
 χίμαιρα I 309

χλωρός I 246
 Χνούβις I 308
 Χνούμις I 308
 χρεμετᾶ II 164, 536
 Χρεμέτης II 164, 536
 χρεμετίζειν II 164, 536
 ιον. χρέομαι I 88
 χρή I 85—94
 χρῆν I 85, 88; χρῆσθαι
 I 85—88; ἐχρῆν I 87;
 χρώμαι, χρώμεθα I 88
 χρομάδος II 163—5, 536
 χρόνος I 150, 182
 alt. χρώμαι I 88
 ψῆν I 85, 86, 88; ψῆς,
 ψῆ I 85, 86
 ψωμός I 86
 ὠκίς I 317; hom. ὠκέα
 I 296
 ὦρα I 180, 182
 ὡς I 180, 182; II 25
 ὠς I 194

Grec moderne.

Ἀγριολαγκάδα II 156
 Ἀσπρόβαλτα II 156
 Ἀσπρόβαλτος II 156
 βαλκός II 153
 βάλτα II 155
 Βάλτα II 155
 βάλτος II 155
 Βάλτος II 155
 Βεργουβίτσα II 154
 Βερζιανή II 154
 Βερζοβά II 154
 Βερσοβά II 154
 Βερσοβίτσι II 154
 βολικός II 153
 βολκός II 153
 βουζι(ον) II 156
 Γαρδικάκι II 155, 156
 Γαρδίκι II 154—5
 Γαρδίτσα II 154
 Γκορτζιά II 156
 γκοριτσιά II 156
 Δάρδιζα II 156
 Καρδίτσα II 154
 Καρδιτσομαγούλα II 157
 κεγχρί I 111

Κωνσταντινούπολις II
154
λαγκάδα II 156
Λαγκάδα II 156
Λαγκαδάκια II 156
λαγκάδι II 156
Λαγκαδία II 156
λαγκός II 156
Λογγά II 156
Λογγάκι II 156
Λογγάς II 156
Λογγίτσι II 156
λόγγος II 156
Λόγγος II 156
μαγούλα II 156
Μαγούλα II 156—7
Μαγούλιανα II 157
μέρζα II 153
Μεσολογγάκι II 156
Μεσολόγγι II 156
Μπούζι II 156
Παλαιόκαστρον II 154
Πετρομαγούλα II 157
σάλμα II 153
Σαλμενίκον II 154
σβάρνα II 153
χούμέλη II 74
χουμέλι II 74

Préalbanais.

Αλβανοί I 306
arben- I 306
troke I 309

Albanais.

guégué **arǵand**, -di I 240
ballte II 155
beršë I 241—6; guégué
beršëni I 242
brqš I 243
brqje I 243
brum I 239
guégué **burgǵ** I 240
darðe II 156
darðeze II 156
tosque **deleñe** I 244
» **deleñe** I 244
guégué **deleḷ** I 244
tosque **deleñe** I 244

dem I 236
tosque **den-te** I 236
guégué **djal(ε)ǵ** I 240
» **djelm** I 241
» **dlj** I 244
» **duleḷ** I 244
» **duleḷ** I 244
dii I 243
düş I 243, 244
düşe I 243
tosque **den-te** I 236
guégué **del(ε)** I 249
» **de'nt** I 236
tosque **den-te** I 236
guégué **dit** I 249
tosque **ǵjete** I 249
el'bi I 235
el'p I 235
emakǵ I 241
tosque **erǵent** I 240
guégué **frak** I 247, 248
» **fraki** I 247
» **ftof** I 248—9
» **ftofte** I 248
tosque **ftoh** I 248—9
» **ftohete** I 248
glu I 237—8; **gluri** I 237
gořitse II 156
graǵ(ε) I 240
guégué **grǵǵ**, **grǵ'ǵi** I 240
grun I 239
grur I 239
grüne I 239
güñera I 239
gušt I 242, 243
tosque **ǵu**, **ǵuri** I 237
ǵuñazi I 238
guégué **ǵu**, **ǵuni** I 237—
39
kañi I 241
kermin̄te I 244
keřute II 156
krande I 239—40, 244,
246
krande I 239
kranǵ I 240
guégué **kranndǵ** I 240
krannulli I 240
kranđš(krândç) I 240, 244
tosque **krende** I 240

krimp I 244
kiše I 242
guégué **lukǵ** I 240
tosque **lumeñte** I 244
lumëj I 244
magule II 156
guégué **makǵ** I 240, 241
250
mbruj I 239
mbriñ I 239
guégué **mif** I 249
guégué **mih** I 249
mik I 242
ngraǵte I 240
guégué **ngrof** I 249
ngroh I 249
nerǵ I 241
guégué **nof** I 249
tosque **noh** I 249
pelim I 240
guégué **pelimǵ** I 240
perǵun I 238—9
perǵun I 239
perǵunur I 239
calabr. **řeðe** I 242
řjeǵ I 248
rmate I 242
sü I 242, 243
škreh I 249
guégué **šof** I 249
tosque **šoh** I 249
guégué **špreh** I 249
» **te šprehunt** I 249
» **tand(ε)** I 240
tetëš I 243
tete I 242
tis I 241, 245
traste I 310
tre I 243
treš I 243, 244
treše I 243
tšerge II 286
varze I 243
vaše I 243
veře I 236, 246
veři I 236, 246
vogelë I 243
voglš I 243
vrike I 236
zi I 241

Illyrien.

Carpis I 306
Clambetae I 306
Colapis I 306
Crambeis I 306

Illyro-ligure.

Alpes I 306
Fulfinium I 306
Furfinium I 306
Rip(h)aei I 306

Ombrien.

habia I 200
haburent I 200
hahtu I 200
ite-k I 88
çersnatur I 100
šesna I 110
persklu I 114
seples I 201
seso I 122
sonitu I 201
stahu I 93

Osque.

Gene-tai I 88
hafiest I 200
hipid I 200
karanter I 110
caria I 110
kerssnaís I 110
pestlum I 201
prúfatted I 259
svai I 122
vereiiaí, vereias I,
 XV

Volsque.

covehriu I 209
sepis I 122

Latin.

a I 39
abdūcō I 207
abeō I 207

abiciō I 207
abluō I 211, 330
abolēfaciō I 208
abolēre I 203—208
abolēscere I 208
abolitiō I 208
abolitor I 208
abolitus I 208
abripīō I 207
accendere I 205
acer I 116
acernus I 116
acētum I 92
Achiui I 288
acus I 112
acutus I 30
addūcō I 207
adeō I 207
adiciō I 207
adnúmeraut I 331
adolēfaciō I 203
Adolenda I 204
adolēre I 203 - 208
adolescō I 203, 206, 208
adripare I 19 - 20
aetās I 213, 214, 331
aeternus I 213, 214, 331
aeuitas I 213, 214
aeuitermus I 213, 214
agō I 257
agustus I 242
albēre I 87
Albis II 107
albus: alba (hora) I 27
alcis II 107
aliō I 219—20
aliōrsum I 219, 332
Almus II 110
alō I 205, 257
altāre I 205
altāria I 203
alveolus I 219, 331
ambo I 199
amentum I 199
amīcus I 242
amnis I 199
ampla I 199
amplus I 199
ancus I 199
angustiae I 33, 34

anniversarius I 225
ante I 101
anxare I 199
apate I 199
apere I 199
apex I 199
apiculum I 199
apiscor I 199
aptra I 199
aptus I 199
apud I 199
aqua I 91
ardeō, ardēs, ardet, ar-
dent I 93; *ardēre* I 93,
 205
argentum I 240
arripīō I 207
Asia II 113
Asianus II 113
asper I 200
au- I 248
auārus I 220
auceps I 212, 330
audēo I 212, 330; *so-*
des \Leftarrow *sī audes* I 220
audiō I 218; *audīs* I 92
audus I 212, 330
auēna I 112
augeo I 97
augēre I 207
augustus I 242
avis I 212 216, 331;
auem I 91
aurōra I 97
auspex I 212
a(y)udiō I 331
axamenta I 199
barchanus II 71, 529
barracanus II 71, 529
bibo I 127
bonitās I 213
bonus I 217, 330
bos: gen. pl. boum I 211,
 330
brāca I 71, 529
caldus I 211, 330
calidus I 211, 330
Candavia I, XVI
candeo I 317; *candere*
 I 30

- candidus* I 317
canus I 26, 117
capere I 24
captivus I 24
sabin cātus I 93
cauos I 216, 331
celare I 26
cēna I 110
Cerēs I 110
ceu I 212, 330
ciconia I 109
cincinnus I 110
cirrus I 109
ciuilis II 504
ciuilitas II 504; *ciuilitas humana* II 508
ciuis II 508
coepi I 199
cogito I 201
cogo I 201
Coinquenda I 204
colere I 206
color I 26
columba I 200
colurnus I 116
Commolanda I 204
Commolenda I 204
commoueo: commōrat I 221
compleo: complēsti I 219
concupere I 30
prēnestin conea I 109, 110
conūueō I 211
compleo: complērunt I 219
contemplo I 201
contiguos I 214
cōntiō I 216, 331
conuentio I 216
conuocō I 216
copula I 199
coquō I 114, 211, 330
cor, cordis II 294
corbis I 201
corbita I 201
corbula I 201
corulnus I 115
corulus I 115
corylus I 115
cōs I 93
couentiō I 216
couentionid I 216, 331
crūma I 298
cucūlus I 129
cultura II 504
cultus II 504
cūlus I, XIV
cumulāre I 206
cūria I 209
curuus I 238
dacruma I 247
Danubius II 114, 532—3
Danuvius II 111—112
Deferunda I 204
definire I 30
dēleō I 208
dentio, dentiōnis, dentiōne I 115
dentitiō, dentitiōnis, dentitiōne I 115
deorsum I 210—11, 330
depeculārī I 223
dēpunio I 211, 330
deus I 212
dicere I 32
diēcula I 91
dies I 91
dignitās I 213
dilūtus I 221, 332
directum I 14
dissipo I 201
disturbāt I 218
ditiāe I 211
dītior I 211
dīua I 212
dīues I 212; gen. sg. *dītis* I 211
diuidia I 248
di[ui]tiis I 330
do: dās, dant, dā, dāre, dātus I 93; *dāt* I 92—3
doctus I 210
duenos I 330
duritia I 225
e I 39
Ebora I 242
Ebura Cerealis I 242
Eburācum I 242
Eburobriga I 242
Eburodunum I 242
Eburomagres I 242
Eburones I 242
Eburouices I 242
Eburum I 242
ecclēsia I 242
edūlis I 223
edūlium I 223
ēlūtus I 221
emō I 257
erro I 104
erus I 217
est, est I 92
Euera I 242
exemplum I 199
3. sing. perf. exmuccaut I 218, 331
extempulo I 201
facētus I 92
facilumed I 211, 330
facultās I 213
faginus I 116
fāmēs I 87—8, 91; *famē, famis, famem* I 91
familia I 211, 330
famulus I 211, 330
fastīdium I 224
fastus I 224
fero: fert I 96
ferus I 217
ficatum I 20, 21
fīdēs I 87, 91; *fīdēi* I 91
fīliolus I 219, 331
finio: fīnīstī I 219
flavus I 26
flēō, flēs, flet, flent, flere I 93
foedus I 114
follicis II 167
fontēs I 217
fore I 93
foueō, fōtus I 209
frango I 201
frondēs I 217
frundēs I 217
fulgeo I 26
fūmāre I 205
funtēs I 217
garriō I 258
gaudeō I 212, 330; *gāuisus* I 212

- geminus* I 199
genu I 237
gigno I 132
gingrīre I 129
glomus I 114
grauis I 30
habeo I 200
Haemus I, XVI
Hebrus I, XVI
Hecoba I 211, 330
hērēdium I 223
heri I 120
hiare I 120
hisco I 120
holitor I 201
hora: alba (hora) I 27
hordeum I 112
hōrsum I 219, 332
humanitas II 504
humanus II 504
iacēre I 87
Ia(n)trus I, XVI
iecur I 20, 21
incendere I 205
incendium I 30
innocuos I 214
inquit I 229
inrītāt I 218
inseque I 230
insipo I 201
insolens I 121
insula I, XVI; II 114
intendere I 31
intro: intrāre I 102
iouesat I 215
ita I 88
iudex I 32
iugis I 199
iuncinus I 116
iūnior I 115, 210—11
iūs I 214—215, 331
iūstus I 215
iuuenis I 115
lābrum I 220, 221, 222, 332
lacrima I 298
lacruma I 247
lāna I 210, 330
lātrīna I 220, 221, 222, 332
lauabrum I 220, 221, 222, 332
lauātiō I 220
lauātrīna I 220, 221, 222, 332
laudo: laudāuistī, laudāstī, laudāuit, laudāt I 331
lauō, lauī, lauāre, I 222; perf. lāuī, lauāui I 221, 332, sup. *lauātum* I 220; *lautus* I 221—2, 332, *lōtus* I 222
laurīnus I 116
lectisternium II 171
leo I 296—7, 312
lēuis I 216
linō I 212
liuitus I 211
liuor I 200
lōrīca I 298
prénestin losna I 112
lōtus v. *lauō*
lūcēre I 205
lūna I 112
lux I 27
māceria I 91
mactāre I 206
macte estō I 206
mālo I 213, 330; *māuis, māuolt, māuoltis* I 213
malus I 30
mare II 113
Mārs I 218—9
māteria I 91
māteriēs I 85, 91
Mauors I 218
meāre I, XIV
medeor I 230
mens I 203
mīlium I 113
miseria I 91
Moesia II 113, 533
Moesiacus II 113
molere I 113
mollitiēs II 224
momentum: temporis momento I 201
monēo I 203
mordere I 30
moueō I 201, 209, 221; *mōuī* I 221; *mōtus* I 209, 221, 329
murmurāre I 129
neco I 101
necto I 100, 317; *nexi* I 317
neo: neunt I 93
nesapius I 200
nesapus I 200
neu I 212, 330
nictāre I 212
nīdus I 210, 330, II 14
niger I 246
nītor I 211—12, 330
nōlō I 209, 213, 330—31
nomen I 309
nōnāgintā I 209
nondin(um) I 217, 331
nontiata I 216
nōnus I 209
nōscō I 92; *nōuī* I 93; *nōrit* I 219
nouem I 216
nouember I 216, 331
nouerca I 216—7, 331
nountios I 216
nouos I 216, 331
nubēcula I 91
nūbēe, nūbis I 91
nūdus I 209
nundinae I 217, 331
nuntiāre I 216, 331
nuntius I 216, 331
nutrimentum I 224
nūtrīre I 223, 224
nūtrīx I 223, 224
oblīscor I 212
oblītus I 211, 330
oblīuīscor I 212
oboediō I 218, 331
obsipo I 201
o culere I 257
-odiouestod I 215
officīna II 115
omnis I 129
op I 199
opifex I 115
opificīna I 115
ops I 199

- opto: optārō* I 219
optumo I 211, 330
opus I 199
oriundus I 204
ouis I 216, 331
Paculus I 201
Pacuius I 201
falisque pafō I 110
pagus I 201
pallidus I 200
palma I 32
palumbes I 200
Parthiscus II 104
pāscor I 102
pāstor I 102
patientia I 224
pauperiēs I 91
pecu I 223
pecūlārī I 223
pecūlātus I 223
pecūlium I 223
pecūnia I 223
 3. sing. perf. *pedicaud* I 218, 331
perennis I 199
perennis I 200
perpetuos I 214
persica I 297, 299
pes: pedis I 98
pinso I 113
planta I 91
plantō, plantās, plantat, plantant, plantāre I 93
plēbēius I 91
plēbs, plēbēs, plēbēī, plēbem I 91
plumbum I 199—200
polūbrum I 220, 221, 332
pondus I 114
pons I 55, 91; *pontium* I 91
portitor I 115
portitōrium I 115
portōrium I 115
possum: potuī I 93
posterī I 115
postrīdiē I 115
praesumere I 30
prehendere I 24
premo: pressi I 113
prō I 219
probo: probāsti I 219
procus I 114
prodigium I 199
propinquus I 97
prōrsus I 219, 332
prōrsus I 219, 332
prūdēns I 209, 211, 329
pullus I 113, 200
pūs I 214—216, 331
quam II 25
quinque I 114
quo — eo II 21
quōquō I 219
quōrsus I 219, 332
quōrsus I 219, 332
raucus I 212, 330
recordari I 30
regō I 258
repraesentare I 30
rigare I 248
rōbur I, XV, 246
rōbustus I, XV
rota I 99
rotella I 238
rūrsum I 217
rūrsus I 217, 331
rūs I 214—215, 216, 331
saeta I 101
sāgiō I 257
saliua I 200
salix I 121
santalum II 341
sapa I 200
sapientia I 224
sapio I 200
Scardus I, XVI
scelestus I 215
scelus I 215
scindō I 107
sē, sibī I 122
sēcors I 122
secundus I 204
sēd I 122
segnitiēs I 224
sella II 67
sēluo I 122
seorsum I 220
sequor I 230
serit I 127
seu I 212, 330
seuērus I 220
sex I 122
sī I 122
siat I 139
sibus I 200
sīc I 122, 231
siccus I 139—40
Sicilia I 211
Siculus I 211
sīdo I 127
sīdus I 122
simpludiarea I 199—201
simpulum I 199, 201
simpuvium I 201
sincinium I 201
sine I 122
sīs v. uolo
sisto I 127
sōc I 122
sodalis I 122
sodes v. audeo
solium I 122
sollemnis I 199
sollennis I 200
somnus I 122
sopor I 122
soror I 211, 330
spargere I 30
speciēs I 85, 91
sternō I 258
sterquilinium I 244
stipes I 199
stō, stās, stat, stant, stāre I 93
strāgulum II 171
strāmen II 171
strāmentum II 171
studium I 248
sūdus I 138
sumpuuium I 201
supo I 201
Tanaīs I, XXIV
temperare I 201
templum I 199, 201;
templa I 201
tēmpus II 109, 201; *tempora* I 201

teneo I 30
tener I 30
tenta I 240
tenuis I 30
tepo I 30
terra I 203
tintinnāre I 129
tītillāre I 129
tonus I 30
torpeo I 201
torqueo I 120
torreō I 203, 205; *tostus*
 I 210
torrēscō I 205
tōtus I 209
trabs I 201
trepido I 201
trepidus I 201
trēs II 109
tribūlis I 223
tribūnus I 223
trīduyom I 211
tristitia I 224
 3. sing. perf. *triumphaut*
 I 217, 331
tūs, tūris I 214—16, 331
uārus I 102
ūdus I 211, 330
ueclus II 67
uersus I 225
uerto: uertens I 225
uespa I 200
uestis I 104
uetulus II 67
uibrare I 122
uices I 225
uidua I 211
uiginti I 100
Uistula II 114
uīta I 23, 211, 330
uiuere I 23
uīuos I 86
uiuus I 23
ulciscor I, XIV
ululāre I 129
uncus I 199
uolo: sīs ← *sī* *uīs* I 219,
 220, 332; *sultis* ← *sī*
uoltis I 220; *uolt, uīs* I
 92; *non uult* I 331—2

uoluendus I 204
uoluo I 99, 121
uoueō, uōtus I 209
urbanitas II 504
urgeō I 211, 330
uro I 30, 205
ūuidus I 211

Moyen-latin.

Bersobio II 101
cendalum II 341
Draus II 108
Drava II 108
Drova II 108
Flutausis II 114, 533
Gresia II 103
Gris II 104, 107—9,
 532
Grisia II 103, 105
Grissia II 103
Halmyris II 113, 533
Hister II 532
Hiulca II 101
humlo II 74
humulus II 73, 74, 529
Ister II 112, 114, 532—3
Maris II 105, 108—10,
 532
Marisia II 103
Marisus II 103
Mathis II 110
Morsiamon II 112, 113,
 533
Morsianus stagnus II 112,
 532—3
Mursa II 111, 112, 533
Mursia II 112, 533
Mursianus lacus II 111,
 112, 532—3
Musianus II 112, 113,
 533
Mysi II 113
Novietunensis civitas II
 111
Noviodunum II 111
Pelso lacus II 112
Pelsois II 112
rēno I, XIV
Ad Salices II 113

Salmorude II 113, 533
Salsovia II 113
Samum II 104
Samus II 104—10, 532
Saus I 108
Sava II 108
Sazavia II 105
Sova II 108
Thyscia II 104
Tibhis II 105
Tibis II 103, 105, 107—
 110, 532
Tibisia II 103
Tibissus II 103
Ticia II 104
Timachus II 110
Tisa II 105, 108, 110
Tisia II 104
Tissa II 105, 107
Titia II 104
Tiza II 104, 105, 107
Tyrnavia II 105
Ulca II 101
Vagus II 114
Varsovia II 105

Italien.

armata I 242
atto II 59
braca, pl. brache II 71
cattivo I 24
città: lo stato delle città
 II 508
civille: il vivere civile,
civile condizione II 508
civiltà II 508—10
collura II 508—9
v. corbezza I 110
cultura II 508—9
erede I 242
il Tasso I 150
incivilimento II 508—9
frioul. kočē I 110
dial. kóler I 115
kottsā (dans les Abruz-
zes) I 110
piém. kusa I 110
la Materna, la Patti I
 150

mezzalana II 401
mezzolana II 401
Milano II 485
rotella I 238
torno: in quel torno I 226
umanità II 504
zucca I 110

Vieux-français.

brunur I 26
carmin I 28
châtain I 28
citrin I 28
couture II 505
doré I 28
embrasé I 28
escarlate I 28
flamboiant I 28
flori I 26—27
granat I 28
javelin II 341
pers I 27, 324
pourpre I 28
rose I 28
sanglant I 28
sanguin I 28
teil I 28
vair I 27, 324
vermeil I 28

Français.

acte II 59
après: et après I 193;
voir d'après
arriver I 19, 20, 323
asperger I 30
aube I 27
Avrolles I 242
barbarie II 507
bien I 24; *ou bien* I 193
blanc I 26, 27
blé noir I 113
boche I 16
bon I 24
Bram I 242
brun I 26
chétif I 24
civil II 504

civilement II 504
civilisation II 504, 505—
 508, 513, 558
civilisé II 504
civiliser II 504, 507
civilité II 504
coudre I 115
cultiver II 507; *cultiver*
l'esprit (la raison) II
 505
culture II 504, 505—8,
 517, 558; *culture gé-*
nérale II 505
d'après I 231
décivilisé II 504
dire: dit-il I 229
droit I 14
Embrun I 242
entendre I 31
épaule II 67
et, et après, et de plus,
et puis I 193
exister II 482
Évreux I 242
fièvre miliaire I 116
foie m. I 20, 21
gris I 27
hêtre I 345
Houtsoul II 544
houblon II 73
humanité II 504
suisse romand kajon I 110
» » kikajon I 110
langue maternelle II 448
logis I 64
Madeleine II 60
maternel: langue mater-
nelle II 488
mézeline II 401
miliaire v. fièvre miliaire
millet noir I 113
moule II 67
orange I 117
ou, ou bien I 193
paille I 117
pas I 24
personne I 24
puis: et puis I 193
plus: et de plus I 193
rien I 24

rôle II 67
rosé I 117
rouge I 26
selon I 231
Sémite I 285
sémitique I 285
sinople I 27
slave I, XXII
suivant I 231
tille I 28
tilleul I 28
tour I 226
tourner I 127
Verdouble I 236
verne I 236
vie I 23
vif I 23, 24
vite I 24
rivre I 23
voici I 146
voilà I 146
Yèvre I 242
Yèvre-la-Ville I 242
Yèvre-le-Château I 242
Yverdon I 242

Espagnol.

acto II 59
civilización II 510
corva I 238
rodilla I 238

Portugais.

rodella I 238

Rhêto-roman.

kóler I 115
rudé I 238

Roumain.

albie II 277
altiță II 265
alvie II 277
balmoș II 289
balmuș II 289
bătălău II 266
bolfă II 278, 282

boltă II 278
boltaş II 278
bordei II 272
borş II 280
bragă I 245
brînză II 281
bujeniță II 277
caprafoiū II 278
carabă II 277
caravă II 277
cătuși II 262
cețăți II 109
cînți II 109
ciocîrlie II 372
cîuběr II 280
cocă II 272
cocută II 272
comănac II 266
copil II 287
cotcodăci II 271
cotreanță II 266
cotruță II 266
cracă II 262
crăciun II 288
crezi II 109
Criș II 103, 109
cultură II 510
face copii II 290
felegă II 270
fin II 283
fină II 283, 545
flăcău II 268
gae II 288
garafă II 289
gaselnița II 283
gaură II 285, 289, 545
glotă II 285
glugă II 285
grajd II 285
gras II 289
greblă II 285
gruū II 281, 545
guglă II 285
gujulie II 285
hirleț II 286
hotar II 284
hoțul II 272
mold. hrincă II 285
javră II 286
jertfelnic II 283
jneapăn II 280
jneapîn II 280
joî II 109
jumară II 275
dial. kuyne II 289
lacră II 284
lan II 262
lăudați II 109
lobă II 277
măglă II 270, 285
măgură II 156
mai II 277, 544
mălaiū II 266
mancă II 277
mare I 245
marți II 109
medelnița II 283
mîglă II 270, 285
Moldovă II 114, 533
Moreș II 103, 109
moșie II 272
Murăș II 103, 109
Mureș II 103
nalbă II 277
negură II 267, 285
oamenî II 109
ochian II 267
Ohabă II 102
Ohabiță II 102
ohabnic II 102
parte II 278
ploae II 545
putere II 272
mold. raclă II 284
răvaș II 266
rînză II 281
rumega II 285
să II 265
sagnă II 281
sărac II 266
sărdac II 266
scorni II 277
sgură II 280
Someș II 104, 109, 532
spînț II 281
spînz II 281
Șchei II 102, 109
Șchian II 102
Taiță II 112
taulă II 545

temețnic II 283
tigae II 281, 285, 545
Timiș II 103, 109
țimp II 109
Tisă II 104, 109
dial. tocma II 289
> togma II 289
treaz II 276
treț II 109
dial. tugma II 289
vai, aoleo II 275
valău II 277
vărzare II 545
vătah II 287
vătap II 287
vătuie II 283
vinzi II 109
virtop II 271
zăr II 281
zeamă II 281, 545

Vieux-celtique (gaulois).

Brigulos I, XV
Druentia I, XV
eburo- I 242—3, 245—6
eburos I 242
Eburos I 242
Iantamarus I 245
logan II 391, 553
μάρκα I 244
orgē I 258
τριμαρκισία I 244
verno- I 246
Verno-dubrum I 236

Irlandais.

adeir sé I 230
v. adrobotat I 263
ag I 241
v. ag- I 255, 257; *aiges*,
rodaacht I 255
v. al- I 255, 257; *notail*,
rommaltsa I 255
v. anag- I 255, 257;
aingid, *anacht* I 255
v. ar I 229—31; *ar sé*,
ar siat I 229; *ar san*
 I 230

v. *ar-chena* I 232
ars I 230
arsa I 230
v. *asinrubartat* I 263
v. impér. sg. 2. *at-raé* I 259.
m. *bad fiadnaisi* I 251—254, 332
v. (*ess-*) *ball-*, *atbail* I 255, 258; *-balt* I 258; *átrubalt* I 255
m. *bar* I 230
v. *ber-* I 255, 257, 259; *berid*, *birt* I 255
bolgaim II 167
braich I 245
bé:kfaɣ I 261
v. *cel-* I 255, 257; *ní ceil som nichelt* I 255
cóic I 114,
v. *conaitachtat* I 263
v. *dar-* I 256, 258; *no-daired. co rodart* I 256
dér I 247
dessel I 121
diorain I 248
do réir I 231
v. *docer* I 259
dubhairt sé I 230
v. *é* I 229
v. *éigid* I 259—62; *síreigim*, *síreigheamh*, *aréigi* I 260
v. *em-* I 257
v. (*di-*)*em-*, *dunem side*, *doret* I 256
erc I 117
v. *err* I 104
fern I 236
m. *fiad* I 254
m. *for* I 230
v. *gair-* I 258
v. (*ar-*)*gair-*, *argair*, *argart* I 256
v. *gel-*, *rogelt* I 256; *gelt* I 257; *gelid* I 256, 258
v. (*fo-*)*ger-* I 256, 257; *fogeir. fosngert* I 256
v. *glún* I 237—8

goɫʔ I 261
v. *grend* I 239
grinne I 240
gyrímh (gUrímh), *gyrám (gUrám)* I 261
v. *iachtaid* I 259—62
v. *iat* I 229
ibar I 242
m. *ifiadnaisi* I 254
itar-gninim I 237
kɣ:niuw (ky:niuw) I 261
log II 391, 553
lón I 116
luan I 116
v. *luid* I 259
v. *mag-* I 257
v. (*tofor-*)*mag-*, *dofor-maig dorormacht* I 256
már I 245
v. *mairn-* I 256, 257; *nodamairn*, *rodmert* I 256
med-ón I 232
v. *mel-*, *melim*, *connelt som* I 256; *melt* I 257
midiur I 230, 232
mór I 245
v. *mug* I 241
odar I 246
v. *ol* I 229—31; *ol sé*, *ol siat* I 229
v. *ol-chena* I 232
ol-s-é I 231
v. *ol-shodain* I 232
v. *ol-shuide* I 232
or I 231
v. *org-*, *orcaid*, *rohort* I 256; *ort* I 258
v. *reg-* I 258
v. (*ess-*)*reg-*, *adreig*, *atracht* I 256
v. *roth* I 99
v. *saig-* I 257
v. (*comdi-*) *saig-*, *condieig*, *conaitacht* I 256
v. *sail* I 121
m. *samaisc* I 138
v. *scar-* I 262
v. *scart-* I 262
sé I 229

seasc I 138
secc I 140
sech I 230—32
sech-s-é I 231
m. *seisc* I 138
v. *sem-* I 258
v. (*tood-*)*sem-*, *dofuissim*, *dorósat* I 256
v. (*com-*)*sern-*, *cosrad*, *consert coibnis* I 256; *sert* I 258
sesc I 138
siat I 229
sioc, gén. *seaca* I 140
skarɫ I 261
skarɫuw I 261
v. *tachtad* I 262
v. *techtaid* I 262
teoir I 247
v. *tuaithe* I 85
uuL (uəL) I 261
v. *huisse* I 215
úr I 247

Gaélique d'Écosse.

greann I 239
os I 230
osa I 230

Brittonique.

amuc I 256
amwyth I 256, 258
cant I 256
dyduc I 256
dyduyth I 256, 258
gwant I 256

Gallois.

aeth I 255
angeu I 101
blawr I 246
brag I 245
brawd I, XIV
chwel I 121
crys I, XIV
cymerth I 255
cymyrth I 255

dafad I 236
datwyreith I 256
differth I 255
diffyrth I 255
ffraeth I 249
ffrec I 249
 m. *heb* I 230-32; *heb ef* I 229 232; *heby*, *heb yr ef* I 229
heb-daw I 232
 v. *hep* I 230
 m. *hesp* I 138
hysb, té m. *hesb* I 138
glîn I 237
maeth I 256
 m. *med* I 230; *med ef* I 229, 232
meddu I 232
mewn I 232
sych I 140
tagu I 262
teir I 247
toes I, XIV
yn ol I 231-2

Cornique.

dauat I 236
kemert(h) I 255
meth I 230, 232; *meth-e* I 232
taga I 262
yn I 232
yth I 255

Breton.

v. *aruuoart* I 256
aez I 255
ankou I 101
 v. *dacr-* I 247
dauat I 236
davedoun I 232
e I 232
egedoun I 232
 m. *em metou* I 232
eme I 229, 231
emez- I 230; *emez-an* I 229-233; *emez-oun*, *emez-out*, *emez-i*, *emez-om*, *emez-oc'h*, *emez-o* I 229

en I 232
estregedoun I 232
eveldoun I 232
glîn I 237
hervez I 231
hervezoun I 231
hervezout I 231
hesk I 138
hesp I 138
larein I 230
larout I 230
lavarout I 230
-mez- I 230
mez I 232
nemedoun I 232
paneredoun I 232
panevet-an I 231
seac'h I 140
sec'h I 140
taga I 262

Germanique.

blank I 26
Feld II 107

Prégotique.

silubr I 299

Gotique.

afswaggwan I 121
alan I 257
alêw I 297
ana-hneiwán I 212
anpar II 38
balgs II 167
brakja I 248
brikan I 248
faihu- I 223
filu mais II 24
fôn I 102
gáurjan I, XV
guma I 120
hneiwán I 212
iusiza I 98
kaupasta II 165
kaupátjan II 162
kuni I 248

lauhatjan II 162, 165, 536
liuhap II 164
magus I 241
maljan I 113
mip I 232
naqaps I 209
niun I 209
rign I 248
sáths I 122
sidus I 122
sik I 122
sokja I 257
stainahs I 244
swē I 122
swogatjan II 162
tagr II 89, 247
pwairhs I 120
ufrakjan I 258
ufswalleins I 121
wôpjan I, XIV

Nordique.

abann I 200
criss I, XIV
elc I, XIV
humall II 73, 529
humoll II 74
olc I, XIV
taes I, XIV
tais I, XIV

Vieux-norrois.

aka I 257
hárr I 247
hrukka I 112
humall II 74
humli II 74, 530
jarpr I 247
kné I 237
lióss I 116
regn I 248
sá I 122
siðr I 122
svella I 121
veifa I 122
vella I 121
gén. vers I 112
piggja I 262

Viell-islandais.

nökkrveðr I 209
rauf I, XIV
ylr I 203

Norvégien.

humli II 74
mogr I 241

Suédois.

akta II 59, 60
ala I 203
bar II 38
 v. gén. *folsens* I 112
humle II 74
kultur II 513
medla II 60, 63

Danois.

humle II 74
kultur II 513

Germanique occidentale.

Tisa II 532

Vieux-haut-allemand.

agaleizant II 162
agana I 244
aganahi I 244
ahorn I 116
ars I 104
bero I 309
bibēm I 134
bibēt I 34, 129
blechezen II 162
calasueo II 390
chindahi I 244
chnān I 89
chunna II 108
cluwi I 237
dwerah I 120
erpf I 247
fergōn I 114
fēsa II 107
fiogan II 162

flogazzen II 162
forhana I 117
frāgēn I 114
fuolen I 32
gersta I 112
gramizzon II 162—3
grana I 239
hanaf II 75, 530
hano I 309
helan I 257
heskazzen II 162
hesket II 162
hīrsi I 109—10
hīrso I 109—10, 112—114
hovar I 114
kahhatzen II 162
kekk(e)tra I 112
kind I 244
kuningas II 107
kurbiz I 110
langez I 112
lāri II 390
las II 390
lenzo I 112
leo I 295
lewīn I 296, 309, 312
lêwo I 296
lōhazzen II 162, 536
lougazzen II 162
lougezzen II 162, 536
louwīn I 296
louwo I 296—99, 304, 309, 312
milli I 109
nest I 210
regan I 248
rin-(nan) I, XIV
rōr I 244
rōrahi I 244
runza I 112
salbōn I 54
sīgan I 137
sō I 122
sprehhan I 249
stein I 244
steinahi I 244
sweibōn I 122
sweifan I 122
suellan I 121

swelli I 122
swilizzan II 162
swinga I 122
trahan I 247
troffezen II 162
wallan I 121
wanchōn I 122
weibōn I 122
wenchen I 122
wēsan I 101
wisa II 107
zahar I 247, II 89
zēssa II 107
ziga I 241
zindāl, zindel II 341

Moyen-haut-allemand.

albiz II 89
buntschuoeh II 337
būr II 341
eberboum I 242
gebūre II 341
geleit(e) II 341
gemeine II 341
geraete II 335
geschefte II 341
gestalt II 341
gewalt II 341
gewant II 341
gewar II 337
glete II 337
gran I 239
hīrs I 109
hīrse I 109
hoger I 114
Iflant II 403
kaplīn II 341
kekker I 112
kirmesse I 112
kirspil I 112
kirwīhe I 112
koplīn II 341
lêwe I 296
louwe I 296
Nīflant II 403
schalūne II 340
schavelīn II 341
sērten II 340

swenken I 122
verëzzen II 341
vîst II 16
vîvalter I 110
vrëie-ürte, -orte, ort II 337
zëndalîn II 341
zindäl, zîndalîn II 341

Allemand.

silésien *Abresch* I 242
 dial. *amper* I 200
Ampfer I 200
Angst I 33, 34
Anker II 360
Ankrow II 360 - 1
Apfel I 200
Aschonsifin II 102
auffassen I 30
bald I 199
Baldebus II 356
Baldekow II 356
Baldenburg II 356
Baldim II 356
Ballflies II 356
Balm II 356
Balsdrey II 356
beben I 34, 134
begreifen I 30
Belbuck II 356
Bildung I 511
Blei I 200
Boldebuck II 356
Bölzig See II 356
Boviser See II 361
Brand Pössing II 357
Bredow II 358
Brei I 113
Bruder See II 357
Brettuagel II 402
Bulgrin II 355
Büssow II 369
Caseburg II 356
Casnewitz II 370
Casselwitz II 370
Coldevitz II 356
Contop II 360
Cottbus II 134
Damerow II 365
Daschow II 369

Dassow II 369
Dechsel II 358, 361, 369
Deichsel See II 358
derb I 201
Dessel Fliess II 358
Dessino II 358
Dratow II 358
Drethem II 358
Drewoldke II 371
Drietz See II 358
Durchschlag II 337
Düster See II 357
eberboum I 246
Eberesche I 242
Ebrisch I 242
Eichquast II 357
Enzig See II 359
Falter I 110
Farbenton I 30
Farin See II 370
fein II 338
Ferknitz See II 371
Fietze II 371
 silésien *fortel, fortil* II 341
Franzen II 372
Fratzig II 371
Frauendorf II 363
Fronza II 371
Fronze II 371
Fronzke II 372
Fuchs I 114
fühlen I 32
Fürtuch II 341
Gädebehn II 357
Gamel II 359
Gamen See II 359
Gammelin II 357
Garn See II 358
Garrin II 357
Gartow II 357
Gehling See II 359
Gellen See II 359
Gellin II 359
Gerade II 341
Gerät II 341
 silésien *glete* II 342
Goddin II 357
Goldenbaum II 356
Goldenbeck II 356

Goldenbow II 356
Gollenberg II 357
Gollendorf II 357
Görne II 358
Gothmund II 362
Grabow II 371
Granne I 239
Greiben See II 359
Griepe See II 359
Griepnitz II 359
Grömitz I 365
Grütze I 113
Gummin II 365
guter, gute, gutes II 117
Guthus See II 362
Gutmund II 362
Güstow II 362
Habichtsberg II 365
 silésien *hawsgeräte* II 335
Hermannstadt II 102
Heinrich II 345
 dial. *der Hirs* I 109
Hirsacker I 111
Hirsau I 111
Hirschelen I 111
Hirschlanden I 111
Hirse I 109
Hirseln I 111
Hirsenegg I 111
Hirseven I 111
Hirslanden I 111
Hopfen II 73
Hotzenplotz I 69
Hundertbucheln II 102
Iaasde II 356
Iager See II 364
Iamel II 359
Iameln II 359
Iamen II 359
Iassow II 369
indigoblau I 28
Iulin II 361
Jamund II 359
Kaatz See II 359
Kamper See II 365
Kaschow II 370
Kassau II 370
Kasse Teich II 370
Klangfarbe I 30

- Klemmen* I 366
Klitzing II 359
Kloppin II 359
Köben II 359
König Topf II 360
Kontop II 360
Köntopf II 359
Kontoppe II 359—60
Kontoppen II 360
Körösch II 103
Koseeger II 360
Kossabude II 360
Kossebode II 360
Kossehagen II 360
Kotzbude II 360
Kranzinbruch II 357
Krebs See II 365
Kreck Graben II 360
Kreck See II 360
Kreisch II 103
Kriening II 366
Krien Graben II 366
Krieningswerder II 366
Krienke II 366
Krienkow See II 366
Kries II 103
Krinert See II 366
Krisch II 103
Krischow II 134
Kronstadt II 102
Kultur II 507, 509—13
Kulturgeschichte II 509, 511
Kulturkunde II 511
Kulturwissenschaften II 511
Kummant II 357
Kürbis I 110
Laage II 364
Labes II 360
Lachen II 339
langis (patois modernes du Tirol) I 112
Lasbeck II 360
lau I 296
Lebbin II 360, 365
Ledling II 360
Lensin II 360
Leobschütz I 69
Liebelose II 360
Lietzow II 362
Lodenick II 360
Logis I 64
Lossburg II 356
Löwe I 309
Luggeweise II 364
Lutterbecker Au II 370
Mahlgast II 371
Manker II 361
Mantel See II 361
Marosch II 103
Martenthin II 371
Medrow II 361
Meesiger II 360
Messe II 401
Mieresch II 103
Mildenitz II 356
Milmersdorf II 356
Moddrow I 361
Mögelin II 361
Möglin See II 361
Mohrenhirse I 113
Moldau II 114, 533
Moterow See II 361
München II 485
Müssing II 360
Müssow II 370
Muttersprache II 488
Nobbin II 360
Nöblin II 360
Ocker See, *Bach, Wiesen* II 361
Oder I 316
orange I 28
Ortwig II 362
Paatzig II 363
Pacht II 338
Pammin II 363
Paschen See II 363
Pasenow II 370
Pasewald II 371
Passin II 370
Passow II 370
Pastitz II 370
Patsch See II 363
Pätsch See II 364
Pätznik See II 363
Peeschin II 370
Peetz See II 364
Peetzig II 363
Peetzig See II 364
Peiskerley II 362
Perg II 102
Perl II 102
Persante II 363
Persanzig II 363
Perschling II 360
Petznick See II 363
Pfacht II 338
Piaschen See II 363
Plage See II 364
Plagow II 364
Poldemin II 356
Polster I 114
Posewalk II 371
Pössing II 357, 360
Preseke II 358
Pritzwald II 371
Pritzwalk II 371
Prossekel II 364
Pumlow II 364
Quartschen II 357
Quast II 357
Quasthirse I 109
Raak See II 365
Raderang II 364
Raderank II 364
Radrang See II 364
Radüe II 365
Rahmel II 361
Ramkau II 366
Rarang See II 364
Rederang II 364
Rederank II 364
Regen I 248
Reglitz II 365
Ress See II 364
reuten II 392, 553
roden II 392, 553
Rodran See II 364
Rüben See II 358
Rugen See II 365
Rugnitz II 365
Rüstung II 404
Sabel II 361
Sagel II 364
Sahms II 366
salben I 54
Samith See II 367
Sammenthin II 371

- Sammit, Alt-, Neu-* II 367
Samosch II 104
Sandberge II 363
Sandesneben I 68
Sandhof II 363
Schacht II 340
Schaft II 340
Schamp See II 366
Schampen See II 366
Schamper Mühle II 366
Scharmünzel See II 369
Scharmützel II 369
Schermeisel II 361, 369
Schermützel II 369
Scherz II 340
Schiefel See II 361
Schlaffähnen See II 367
Schlage II 364, 366—7
Schlage See II 366
Schlagenthin II 367
Schlagsbrücke II 367
Schlagsdorf II 367
Schlavenken See II 367
Schlawe II 367
Schlawin II 367
Schlowe II 367
Schmerz I 30, 34
Schossow II 370
Schwarzow II 371
Schwedt II 368
Schwedt See II 368
Schweez II 368
Schwemmin II 368
Schwetig II 368
Schwetz II 368
Semmerow II 372
Semmriz II 372
Sierning II 360
Slabymke II 367
Soldemin II 356
Soldikow II 356
Soltikow II 356
Sommerau II 372
Sommerkau II 372
Sommersdorf II 365
Spiegelberg II 364
Spiegel See II 364
sprechen I 249
Stab I 201
Stabitz II 368
Standemin II 356
Stappel I 201
Stassow II 370
Stechlin (See) II 368
Stechow II 368
Stecklin II 368
Steg See II 368
Stempel, Stempfel II 338
Stendsitz I 69
Stengow II 369
steppen II 403
sterben I 201
Stibbe II 368
Stöckel See II 368
straff I 201
Strassburg II 102
Streitzig II 358
Stübbescher Busch II 368
Teiss II 104
Teisse II 104
Temesch II 103
Temisch II 104
Temmen, Alt-, Neu-, II 357
Timesch II 104
Tonnebuhr II 369
Tonnin II 369
Trabun See II 371
Trettin II 358
trinken I 126—127
Tümesch II 104
Ueckeley II 362
Uklei See II 362
Usedom II 356
Vaschwitz II 369
Vettrin II 371
violett I 28
Vorbeck II 370
Vorhang II 341
Vorspann II 341ⁿ
vorstellen I 30
Vortuch II 341
Vorwerk II 341
wahrnehmen I 30
Warnick II 370
Warnitz II 370
Waschow II 369
Wechsel I 225
Welschenburg II 362
Wels See II 362
Werbig II 370
Werder I, XVI
Wesselin II 362
Wiederkauf II 382
Wittfelde II 356
Wittstock I 69, II 362
Wobeser II 361
Woche I 225
Wokuhl See II 362
Wokul See II 362
Woltersdorf II 372
Wordel II 356
Wostewitz II 363
Wubiser See II 361—2
Wuckel See II 362
Wucken See II 362
Wukuhl See II 362
Wusterhausen I 69
Wutzig II 362
Zamit See II 368
Zamith See II 367
Zammer See II 365
Zanzegneve I 68
Zarben II 366
Zarpen II 366
Zeddenick II 358
Zehden II 358
Zehdenick II 358
Zehrten II 358
Zemmen II 358
Zemmin II 368
Zemmin See II 368
Zerbicke II 366
Zerbin See II 366
Zerbow II 366
Zerbst Fliess II 366
Zermützel See II 369
Zerten See II 358
Zettelwitz II 358
Ziege I 241
Ziegenberg II 360
Zirke See II 366
Zirmoisell II 369
Zivilisation II 510—13
Zorben Fliess
Zorbenow II 366
Zorndorf II 366
zu II 369
Zumbolt See II 368—9

Francique.*hestr* I 245**Vieux-saxon.***magu* I 241*selmo* I 122*sō* I 122*sprēkan* I 249*swingan* I 122*wallan* I 121*wenkian* I 122*wilgia* I 121**Bas-allemand.**m. *dings(e)dach* I 112*dinstach* I 112*Laken* II 339*ložis* I 64*to* II 369*tu* II 369m. *vīst* II 16**Hollandais.***weifelen* I 122*zweep* I 122**Anglo-saxon.***bealcet* II 162*bealcettan* II 162*blicettan* II 162*ceahhettan* II 162*droppettan* II 162*earp* I 247*eorp* I 247*flogettan* II 162*gremettan* II 162*hār* I 247*helan* I 257*līeget* II 162, 165, 536*reg(e)n* I 248*séar* I 139*selma* I 122*sicet* II 162*sicettan* II 162*sprecan* I 249*swefn* I 122*sworetan* II 162*welig* I 121*wrinclē* I 112**Anglais.***actor* II 59, 60*civilisation* II 510, 514*culture* II 510*maudlin* II 60*smart* I 30*York* I 242**Balto-slave.***abaja* I 199*abeja* I 199*abluka* I 200*baga* I 201*tempjō* I 201**Vieux-prussien.***anters* II 37*apus* I 200*au-* I 248*balsinis* II 167, 171*buttan* II 12*dessimts* II 35*kerdan* I 225*malnijkiku* II 12, 526*median* II 12*pintis* I 55*pirmas* II 37*prassan* I 113*schisman* II 20*septmas* II 38*warto* II 12*weddēdin* II 17, 526**Lette.***āva* II 13*alvs* II 13*atmaņa* I 248*atviept lūpu* II 16*au-* I 248*aumanis* I 248*āzis* I 241*bagāts* II 89*ba'lsts* II 171*brist* II 14, 526; *briedu*

II 15

būt II 88*cērtu* I 110*cipt* II 16*divi* II 20*duodāš* II 17dial. *duōt*, *duōd* II 17, 526*dzeřt*, *dzēru*² II 17, 526*dzīsla* II 89*dzist* II 526*dzīvs* II 92*gāva* II 94*glābt* II 88*jeṃt*, *jēme*² II 17dial. *jeṃt* II 17*juo* II 22*juo—juo* II 22*jūs* II 11*kaipties* II 16*krešu* II 14*krist* II 14, 15*kuksis* I 114*kukurs* I 114*kulksnis* I 114*kuprs* I 114*kībināt* II 16*lauva* I 296*lāks* II 89*maina* II 13*mauju* I 106*mēdz*, *mēdzu*² II 17, 526*mēl̄ns* I 113*miet* I 105*miets* I 105*naūda* II 94*neṃt*, *ņēmu*² II 17, 526dial. *neṃt* II 17*nuōgs* II 92*paba'lsts* II 167*paga'lwa* II 167*pats labais*, *pats labā-**kais* II 23*puksis* I 114*pūlka* II 13*pūlks* II 13*pulkstis* I 114*pušu* II 19*rādīt* II 88*raguōts* II 89*runāt* II 88*sapnis* I 122*sekškēt* II 15*-siek* II 15*siēts* II 89

škišts II 89
škiēdra, gén. sg. *škiēdras*,
 dat. sg. *škiēdrai*, acc.
 sg. *škiēdru* II 16
spurgt I 249
tecēt II 526
ticināt II 526
tieku II 15
vēzums II 15
viēn II 16, 526
viēns II 16, 526
vīlt, *vīle*² II 17, 526
virināt, *veŗu* II 15
vislabais II 23
vizināt II 15
zināt II 88

Prélituanien.

dárbas I 309
sidābras I 299

Lituanien.

akis I 242, 243
akmũ II 3, 525; gén. pl.
akmenũ II 8
álkti II 161
alvas II 13
ankstì II 20
ankstiē II 20
aŗtra ttek II 21
aŗtras II 36, 37
apeigà II 37
āpjũkas: gén. pl. *āpjũkũ*
 II 6, 7; acc. pl. *āpjũ-*
kus II 7; nom.-acc.
 du. *āpjũku* II 6, 7
artì II 20
artiē II 20
asiũklis II 42
aŗis II 14
āŗmas II 36, 38
aŗtuŗntas II 37--8
aŗtuoniesu II 20
atbulēikis II 42
ateŗvis II 42
ātvedē II 17
atvĩpti II 15, 16; -*vĩmpũ*
 II 15
aukschtie II 20

aviētē II 43
avis: acc. pl. *avis*, gén.
 pl. *aviũ*, nom.-acc. du.
avi II 8
āviŗos I 112
aŗaũgtis II 33
balāndis II 42—3, 527;
 gén. sg. *balāndŗio*, dat.
 sg. *balāndŗiui* II 527;
 acc. pl. *balandŗiũs* II
 42
bambēti I 129
barzdũtas I 92
bāŗsas II 38, 41
beaũsis II 42
bediēvis II 42
benāgis II 42
bĩzdas II 16
bĩzdŗius II 16
brāidŗioti II 15
brĩsti II 14, 526; *bredũ*
 II 14; dial. *brindũ*,
brendũ, *bridaũ* II 15
bũtas, nom. pl. *butā*, *bu-*
tai, acc. pl. *butũs*. nom.
 -acc. du. *butũ* II 13
 dial. *cēsà* II 33
ciāudēti II 33
 dial. *cĩkras* II 33
czēsos II 21
czĩlbu II 33
 v. *daiktosu* II 20
dalỹkas: instr. sg. *dalykũ*
 II 6; gén. pl. *dalỹkũ*
 II 6—7, 525; acc. pl.
dalykũs II 6—7, 525;
 nom.-acc. du. *dalykũ*
 II 7
darbàs, instr. sg. *dárbu*
 II 6; loc. sg. *darbē*
 II 8; gén. pl. *darbũ*
 II 5—7, 525; acc. pl.
dárbus II 5, 7, 525;
 nom.-acc. du. *dárbu* II 7
darŗzas II 12
 gén. pl. *debesũ* II 8
deŗĩŗntas II 35—8
deviŗntas II 35—8
Dēwēp II 30
didēŗsas II 28

didgalŗvis II 42
dienosu II 20
drabũŗis II 42
drebiũ II 15, 526
drĩbti II 15; *drimbũ* II
 15, 526
dũ II 19; *dvi* II 20
duktē II 3, 525; gén. pl.
dukerũ II 8
dweja tiek II 21
dvej II 19; *dviējos* II 21
dvējis II 21
drēŗja II 21
dviejau(s) II 19—21
dviēje II 21
duŗtejos II 21
 žém. *dviejuo* II 21
dviese II 20
dvilỹpis II 42
 dial. *Dzēŗas* II 33
dziāuti II 33
 instr. sg. *eŗŗilu* II 6;
 loc. sg. *eŗŗilē* II 8;
 gén. pl. *eŗŗilũ* I 5—7,
 525; acc. pl. *eŗŗilus*
 II 5, 7, 525; nom.-
 acc. du. *eŗŗilu* II 7
eŗŗeras, nom. pl. *eŗŗerai* II
 13
galvà II 7, 94, 105; acc.
 sg. *gálvą* II 94; instr.
 sg. *gálva*, nom. pl. *gál-*
vos, gén. pl. *galvũ*, acc.
 pl. *gálvas*, nom.-acc.
 du. *gálvi* II 7
ganyklà, instr. sg. *gany-*
klà, nom. pl. *ganyklos*,
 gén. pl. *ganyklũ* acc.
 pl. *ganyklàs*, nom.-acc.
 du. *ganyklì* II 7
geguŗē I 129
gendũ II 15
gēŗas II 36; *geràŗis* II
 37, 117; *gerà* II 37;
 instr. sg. *gerũŗju* II 31;
 acc. pl. *gerũŗsas* II 30;
 instr. sg. *geráŗja* II 28;
 acc. pl. *geràŗsas* II 28
gerēŗsnis II 41, 42; *ge-*
resnỹs(is) II 42; *ge-*

- rėsnė* II 40; dial. *ge-rėsnė* II 40, 41, 527;
geresniū II 527
gerjybė II 43
gyras I 86—7, 100
gyvatà II 37, 211
gyvėnti, dial. *gyviánti*, *gyvianù* II 32
lgas II 87
imù I 257
ištĩško, *tĩškù* II 15
jamė II 28
v. *jamimpi* II 29
jáutis, *jáutio*, *jáutiu* II 32, *jáutĩ*, *jáuti y)je* II 33
dial. *jėmė* II 17
jėjĩ, *jėjė* II 256
jĩ: acc. pl. *jás*, *jàs*, *jás* II 28
jijĩ, *jijė* II 256
juo II 22, 25
žém. *juo* II 22
juo-juo II 21, 22
žém. *juoba* II 22
» *juočiũ* II 22
» *juojaũ(s)* II 22
jũstas II 100
kā II 24
kabėti II 15
kadà II 29
kadą II 28
kadagėnė I 244
kadangi II 29
kadu II 29
kaĩp II 25
kanāpės II 43
karėvis II 42
instr. sg. *karvė* II 28
kàs II 23—24
kebėklis II 15
keleĩvis II 42
kelėnas I 239
kelĩ II 37
kelĩntas II 37
kelỹs I 237
kelystė I 237
kertũ I 110
keturi, *kėturios* II 38
keturiesė II 20
keturiesu II 20
ketviřtas II 35—8, 527;
ketvirtasis II 38, 527;
ketvirtà, *ketvirtõs*, *ketviřtai* II 527
kibinti II 16
kĩbti II 15, 16; *kimbũ* II 15
žém. *kieturijsu* II 20
3. sg. prėtėr. *kĩrto* II 3
kõ II 25
kol kas II 24
žém. *kou* II 25
kraštė II 21
krečiũ II 14
kristi II 14
krũmos II 21
kũ II 24
žém. *kũ* II 25
kulĩkis II 42
kuõ II 21, 25
kuprà I 114
kuř II 25
kur kas II 24
kvepiũ II 15
kvėpti, *kvimpũ* II 15
dial. *lādas* II 31
laũkas I 27, 324
lažas II 390
dial. *ledas* II 31
» *leduotas* II 31
lelĩja II 32
leĩngvas II 31
lentà II 31
lėpa, instr. sg. *lėpa*, gėn. pl. *lėpu*, acc. pl. *lėpas*, nom.-acc. du. *lėpi* II 7
lėvas, *lėvas*, *liavas* I 296
dial. *lyngvas* II 31
» *lynta* II 31
lĩzdas II 14
dial. *longvas* II 31
» *lonta* II 31
» *lungvas* II 31
» *lunta* II 31
maĩnas II 13
malnos I 113
marginė II 44
matiaũ II 32; *mateĩ* II 33
mĩudyti I 106
meciaũ II 33
melāgė II 42—3, 527
melāgis II 42—3
mėnũ II 3
mergà II 7, 29; dat. sg. *meřgai*, acc. sg. *meřgà* II 41; instr. sg. *mergą* II 7; loc. sg. *mergojė* II 29; nom. pl. *meřgos*, gėn. pl. *mergũ*, acc. pl. *mergàs*, nom.-acc. du. *mergĩ* II 7
mokėti, *moku* II 9
nabāgė II 43
namė II 30; *namiė* II 20
naudà, acc. *nāudą* II 94
naujamėũme II 30
acc. pl. *nõsis*, gėn. pl. *nõsiũ*
nom.-acc. du. *nõsi* II 8
nušĩšės II 15
orė II 21
oriė II 20
ožỹs I 241
pabaigà, instr. sg. *pābaiga*, nom. pl. *pābaigos*, gėn. pl. *pabaigũ*, acc. pl. *pābaigas*, nom.-acc. du. *pābaigi* II 7
paklõdė II 43
palaĩkė II 43
pamuštĩnė II 43
panėlė II 31
dial. *paniāli* II 31
pāšaras I 110
pasigendũ II 15
paslĩpti II 15
pàts II 23
penkĩ I 114
penkiesė II 20
peñktas II 35—7
peršũ I 114
pėva I 296
pirkaũ, *pirkaũ*, *pirkõ* II 32
pĩlnas II 87
pĩrmas II 36—7, 527;
pĩrmasis II 36, 527;
pĩrmà II 36
plāuju I 296
prašỹti I 114
prėgalcis II 167

- v. prisakimusu* II 20
pulkas II 13
pusiaũ II 19
pusiãunaktis II 19
ragaĩšis II 42
rãgana, instr. sg. *rãgana*,
 g n. pl. *rãganũ*, acc.
 pl. *rãganas* nom.-acc.
 du. *rãgani* II 7
rankà, instr. sg. *rankà* II
 7; loc. sg. *raĩkoje*,
raĩkoj, *raĩko* II 29;
 nom. pl. *raĩkos*. g n.
 pl. *raĩkũ*, acc. pl. *ran-*
kàs. nom.-acc. du.
ranki II 7
rãnkioju I 33
rãtas, instr. sg. *ratũ*, voc.
 sg. *ratè* II 6; g n. pl.
rãtũ, acc. pl. *ratũs* II
 6, 7, 525; nom.-acc.
 du. *ratũ* II 7
rãžaus. *rãžytis* I 258
renkũ II 32
 dial. *riaĩku* II 32
ritũ I 99
rokè I 248
rõkia I 248
rõkti I 248
šãikioti II 15
 3. sg. pr s. *šãko* II 3
 ž m. *saldziõji* II 33
sãpnas I 122
saũsas II 38, 139, 140
sẽkmas II 36, 38
sekti I 139
semiũ I 258
 ž m. *senam je* II 30
senkũ, *sèkti* I 137; *seĩka*
 II 15
septyni, *septynios* II 38
septiĩntas II 35, 37—8
sesũ II 3
sidõklis II 42
silis I 122
siũtas II 87
skẽdžiu I 107
skiedrã, g n. sg. *skiedrõs*,
 dat. sg. *skiedrai*, acc.
 sg. *skiedrã* II 16
skutul  I, XVI
slepiũ II 15
smakrã II 14
smãkras II 14
sodẽlos(e) II 21
sóra I 113
sprag li I 249
 instr. sg. *stĩrnã* II 28
subĩzdũ II 16
svid li I 122
šãšas II 15
šerti I 110
šẽštas II 36—7, 527;
šẽštãsis II 38, 527;
šẽštã. *šẽštõs*, *šẽštai* II
 527
šiẽnas II 12
šikti, *šikũ* II 15
šim  II 20
šiĩntas, *šiĩntãsis* II 36
širdis II 294; g n. pl.
širdžiũ, acc. pl. *širdis*,
 nom.-acc. du. *širdi* II 8
šĩšta II 15
 dat. sg. *šĩn*, g n. pl. *šunũ*
 II 8
tadà II 29
tadã II 28
tadãngi II 29
tadu II 29
taĩ II 11
tãkas: instr. sg. *takũ* II
 6; loc. sg. *tak * II 8;
 voc. sg. *tak * II 6; g n.
 pl. *takũ* II 6—7; acc.
 pl. *takũs*, nom.-acc. du.
takũ II 7
tam  II 28
 ž m. *tami* II 29
v. tamimpi II 29
tãs: instr. sg. *tũ*, *tũmĩ*
 II 31; loc. sg. *tam *
 II 20, 29—30; acc.
 pl. *tũs*, *tũs* II 30; instr.
 sg. f m. *tã* II 28
tenkũ II 15
teškiũ II 15, 526
 3. permiss. *tevežĩ* II 3
tiltas, instr. sg. *tiltu* II
 6; g n. pl. *tiltũ* II
 6—7; acc. pl. *tiltus*
 II 7; nom.-acc. du.
tiltu II 7
tĩškũ II 526
tolĩ II 20
tolĩ  II 20
toliese II 20, 21
trẽcias II 36
trižjos II 21
triese II 20
 dial. *triẽse* II 20
 ž m. *trijuo* II 21
trikaĩpis II 42
trinžčiai II 42
trĩjs II 19
trise II 20
trisu II 20
tuõ II 22
tvask li II 16
tveriũ I 199
tviẽskia II 16, 526; *tvi k-*
sti II 16
twisk li II 16, 526
up  I 200
vaipytis II 16
vãrna II 11
vãrnas I 117
vediaũ II 32; *vedei* II 33
wengti I 122
vepalis II 15
v piza II 15
v plinti II 15
verciũ I 99
 3. sg. pr t r. *v ž * II 3
vĩlkas II 41; instr. sg.
vilkũ II 31
wingis I 122
vĩjras II 100
vĩslãb II 28
 ž m. *visũ* II 23
žãlias I 117
ž m  II 41
ž m  I 85, 91
žol  II 3, 41, 117
žvirgždai I 65
žviržd  I 65
Slave commun.
a II 140
alkati II 161

- bersky* I 297, 299
běda II 150
bělz I 26
bratz I, XIV
bukz I 245
buky I 245
bzděti II 405
cěna II 149, 150
čemerz I 65
časati, češq II 161
čislo I 161
čisti II 161
impérat. dělaji II 144
duša II 149
gnězdo II 14
žmlel II 73—75, 529—530
žytrz I 199
iti II 148
jadro II 149—50, 536
jadz II 149, 150
jagne II 140
jagoda II 139—42, 147, 150, 535
jasti II 147, 148, 149, 150
javiti II 140
jelenz II 139, 150, 535
jeti, imq II 160
jetra II 139, 151
jěsti II 147, 148, 149
jmog II 139
kanonz II 296
kazati, kažq I, 160
klopocz II 159
koleso I 226
kolěno I 238—9
kolo I 226
konopa II 75—76, 530
kopriva I, XV
kričati II 147, 149—50
krinica I, XV
krinz, krina I, XV
kropiva I, XV
impérat. kupuji II 144
kyla I, XIV
lelěti, lelějo I, XV
ležati II 149
ljudz I 298
lžžu II 149
- lvz* I 295—313
maslo II 161
mazati II 161
měna II 13
mijati I, XIV
mogyla II 156
mstz I, XIV
nesti, nesq II 161
njiva I 296
osoje I, XVI
pizda I, XIII
plakati, plačq II 161
plaskz II 112
pleso II 112
plesti, pletq II 161
ploskz II 112
po II 23
porsky I 297
proso I 112—14
přlkz II 13
přsati, přšq II 160
-ricati, -ričq, -ricajq II 160
roniti, ronjo, -niši I, XIV
runo I, XIV
riipa I, XIV
ryti II 553
sěno II 12
skřěžbz II 159
slyšati II 149
stblati, stelq II 160; aor. *stbla* II 161
sz II 223
szněsti II 147, 148, 149
szvčzati II 151
szrebro I 299
těsto I, XIV
-ticati, -tičq, -ticajq II 160
Tisa II 532
tisz I 241, 245
t[j]udjz I 298
tonqti II 4
trepetz II 159—165
tz: tomz II 29
tzpřtz II 159
u- I 248
impérat. uměji, umějite II 144
vabiti I, XIV
- včzati* II 139, 151
vitz I, XIV
volja II 149
vz II 139, 223, 535
vydra II 139, 142, 147, 535
zemlja I 309
zmija I 309
žuriti I, XV
- Slave méridional.**
- dan* I 14
dom, domon I 14
hrom I 14
sam I 14
ženan I 14
- Vieux-slave.**
- abie* II 140
aice II 140, 535
ašte II 140, 535
azs II 140, 535
běžati II 177, 183, 537; *běžitz* II 183, 537
biti II 176; *bižz* II 182
blagostyni I 225
blagostz I 225
blagyni I 225
bo II 242
bračinz II 529
bradatz I 92
brady I 92
brana II 153
brati II 176, 178, 181—3, 537; *bořq* II 181; *bořetz* II 182
brěgz II 154
brěza I 99
brěžane II 154
bzděti II 176—7, 537
byvati II 176
bbrati II 177, 180, 181, 183, 537; *berq* II 180, 181, 183, 537; *beresi* II 180; *beretz* II 180, 181, 183, 537
cělěti II 177
čajati II 179, 183; *čajetz* II 183

- čęti II 182, 537; -čęnetę II 182
 čitati, čitajetę II 181
 čřęda I 225
 čuti II 183; čujetę II 182—3
 davę II 274
 desętę II 164
 dělati II 177, 179, 181, 183; dělaję II 181; dělajetę II 181, 183
 dělja (delę) II 196, 197, 201
 deti II 182—3; deždę II 182
 dobryi II 116—117; dat. dobręi II 145
 doęstę II 73, 529
 dęti, dęmetę II 182
 duęati, -ę II 160
 duęę II 160
 dvignęti II 177, 180, 183; dvignętę II 183
 dęva: dęvoju II 19
 dęvoje II 21
 dęnę I 217
 glagolati I 129, II 160; glagolę II 160, 165
 glagolę II 160
 glava I 105
 goręti I 257, II 176, 179, 537; goritę I 257
 gradęcę II 154—5
 greti II 181—2, 537; grebę II 181; grebetę II 182, 537
 gybati II 176
 ęmelę II 74
 ęoręgy II 73, 529
 ęrepetanie II 159
 ęrepetivę II 159
 ęuęota I 114
 ęvaliti II 179
 ide ubę II 241
 imams II 176
 imati, jemlę II 160
 imę I 257
 iskati, iętę, -iskaję II 161
 iti: idę, idoęę II 182
 jabie II 140
 jako (ęko) II 193, 196
 jasti II 536
 jaęte II 140
 jazę II 140
 jedinę II 243
 dat. jei II 145
 dial. jezerę II 13
 jęti, imetę II 182
 klakolę I 129
 klati II 176—8, 181—3, 537; kolję II 181; koljetę II 182
 klečętati, -ętę II 160
 klevetati, řtę II 160, 161
 kleęti II 178, 182, 537; kļęnetę II 182
 klokotati -ętę II 159, 160
 klokotę II 159
 klopotati, -ętę II 159
 klopotę II 159, 536
 kļęčętati, -ętę II 159
 kļęčętę II 159, 536
 kolębati, -blę II 160
 kolęno I 237
 kolo I 113, 114
 konję: konę, konja II 193—7
 krai II 146
 kryti, kryjetę II 181—3; kryęę II 182
 kupovati II 177—80, 183; kupujetę II 183
 lemeęę II 401
 leęati II 179, 536
 lobęzati, -ęę II 160
 lopotivę II 159, 164
 lęgę II 156
 lęka II 156
 ľvę I 295
 mazati maęę, -mazaję II 161
 metati, meętę II 161
 meęda II 19
 meędu II 19
 mlęti II 176—83; melję II 181; meljetę II 182
 mlęčęti II 177
 modrę I 247
 moliti II 177, 183; molitę II 183
 moęti II 181; mogę II 183; moęetę II 181, 183
 mręti II 176—7, 182—3, 537; męretę II 182
 mreęa II 153
 myti II 176
 męčętati, -ętę II 159
 męčętę II 159
 nesti II 176—7, 179—82, 537; nesę II 180, 181; nesetę II 182, 537; nęsę, nesęęę II 182
 nevęrie I 225
 nevęręstvie I 225
 nevęręstvo I 225
 nę ubę II 241
 nynę (nynja) II 194, 197—9, 202
 obetęęati II 224
 obnavjati II 224
 obnaęati II 223
 obnaęiti II 223
 obniętati II 223
 obnositi II 224
 obnoviti II 224
 obędręęati II 224
 obęęoditi II 224—5, 539
 obęstoanije II 224
 obęstoęnie II 224
 obęstojati II 224—5, 539
 obęębdę II 224—5, 539
 obęęęti: obęteklo II 224
 obęuboęavji II 224
 obęęirati II 224
 obęęęnitę II 224
 obęvętęsavęęija II 224
 ocęędajęętei II 225
 odeęda II 233
 odręęati II 224
 oęęoditi II 225, 539
 oęęępiti II 224
 oęęręmnęti II 224
 oęęudęti II 224
 oęęuditi II 224
 oęęuliti II 224
 oklevetati, okleveętę, oklevętaję II 161
 oklevętavati II 161
 omęčęitę II 225

- oněměti* II 223
oněmjati II 223
orati II 177
osěnniti II 224
ostopati II 225
ostopiti II 225
ošbdz II 225, 539
ošblz II 225
otrěse II 225
otřebi(ta) II 225
otzcvbtetz II 225
otzχoditi II 225, 539
dtzmcčitz II 225
otzstojati II 225, 539
otzstopati II 225
otzstopiti II 225
otzšbdz II 225, 539
otzšblz II 225
otztrěsti, otztrěsati II 225
otztrěbivz II 225
oubožavy II 224
ovztoriti II 224—25
ovyšaaše se II 224
ozirati se II 224
oglz II 90
ozlz II 90
paqkz II 140
pekq I 114; *pečetz* II 178
pěti I 176, 178, 180—83, 537; *pyňq* II 180, 181; *pynetz* II 182
pěti II 182—3; *pojetz* II 182
pisati II 179—181, 183; *pišq* II 181, 183; *pišeši* II 180; *pišetz* II 180, 181, 183
piti II 176, 181—3; *pijetz* II 181—3
pladbnije II 376
plakati II 176—7, 180
pluti II 176, 182—3, 537; *plovetz* II 182
pomenqti II 406
pqtz I 55
prędq II 233
prěti, přetz II 182
pronyrie II 241
prositi I 114
pbklz II 340
psati II 161, 180, 181, 537; *pišq* II 161, 537; *-pisajq* II 161; *pišetz* II 178, 181, 537
pstrz I 247
psenica I 113
pseno II 113
acc. pl. radošstę I 225
repťanie II 159
rešti II 182—3, 243, 537; *rekq* II 182; *rečetz* II 182—3, 537; *rěχz, rekoχz* II 182
-ristati, -rištq II 160
rjuti II 182—3, 537; *revetz* II 182
řditi I 87
řpřtati, -štq II 159—60
řpřtz II 159
sebě I 122
sęknqti I 137, 139
sęjati, sęjetz II 183
sěřz I 247
sěti, sęjetz II 181, 183
skrobotati II 159
skrobotz II 159
skřžbtati, -štq II 159—60
skřžbtz II 159
slama II 153
slyšati II 177, 180—1, 183, 537; *slyšq* II 181; *slyšiši* II 180; *slyšitz* 183, 537
směχz I 106
spěχz I 106
stegno II 405
strada II 160
stradati, -ždq II 160
strěti II 176, 537
-strěti, -střetz II 182
stręgati, strųžq II 160
strępřtz II 159
strępřtbnz II 159
strępřtivz II 159
suxqta I 114
suxz I 139
svěňz I 122
svyšaaše se II 224
sz II 539
szχati, szšq II 160
szpřtati II 177, 183, 537; *szpřtz* II 183, 537
sbcati I 137
sbrđbce II 294
špřtati, -štq II 159—60
špřtz II 159
špřtati, -štq II 159
špřtz II 159
tače II 240
tajati II 177
řakati II 240
takoze II 240
taranz II 240
tatbba I 225
tatbbina I 225
tečenie II 240
tepenie II 240
teplostz II 240
teplz II 240
tesati II 240
tě II 240
tělo II 193
tělopsanie II 240
těnja II 240
těskz II 240
ti II 292
ticati II 240
tiχz II 240
Tijatrz II 240
tikřz II 73, 240, 529
timianz II 240
točilbnikz II 240
togdaž(de) II 240
togdy II 240
dat. toi II 145
tokratz II 240
tola II 240
tolišbdz II 240
tomiti II 240
tonqti II 240
topiti II 240
topřtvo II 240
toto II 240
traviti II 240
trepetati, trepeštq II 159—165, 536
trepetz II 159, 536
treťiniikz II 240
tręsti II 241
trěblji II 240

- trěbъ* II 240
trěti II 182, 537; *tvretъ*
 II 182
trěvъnъ II 240
tridesetorica II 240
tridesetъ II 240
trikrovъnikъ II 240
trikrovъnъ II 240
trisatъnъ II 240
trisitъnъ II 240
trišъdi II 240
trivolъ II 240
troiba II 240
troinъ II 240
trōba II 241
trōbii II 241
trōbiti II 241
trōszъ II 241
trōtъ II 241
trudъ II 241
trudъnъ II 241
trupije II 241
trupъ II 241
truti II 182—3; *trovetъ*
 II 182
truždati II 240
trūžati II 241
trūgati II 241
trūgnōti II 241
trūje: *trūžъ* II 20
trūkrovъnъ II 240
tu II 241
tvoj: *tvoja* II 193, 195
tvorъcbъ II 240
tvorъditi II 240
tvorъdbъ II 240
tzkati, *tzkō*, *tzčetzъ* II
 180—1, 183, 537
tzpъtati. -*štō* II 159
tzpъtzъ II 159, 536
tzštanie II 241
tzštiti II 240
tzštivъ II 240
ubo II 241—3; *ubo li, ide*
ubo. nъ ubo II 241
uměti II 179, 183; *umě-*
jetъ II 183
vapa I 200
velěti, *veljō* I 209
vesti I 130, 176, 180—
 182, 537; *vedō* II
 180—181; *vedetzъ* II
 182, 537
vezō II 233
veža II 233—4
věděti II 193
věža II 233
videti II 178, 181, 183;
viždō II 181; *viditzъ*
 II 183
voditi I 130—1
volja (volě) II 193, 195,
 196
vranъ I 117
vrěmę I 225
vrsta I 225
vъ II 539
vdova I 211
zemlja (zemlě) I 65, 85;
 II 193, 195—6
zmii I 65
znati II 177, 179—83;
znajetzъ II 181—3;
znaxъ II 182
žaba II 236, 239
žabii II 236
žabъnъ II 236
žabъnyi II 236
žadanije II 236
žadati II 236
žadeti II 236
žadlbъ II 236
žadъnyi II 236
žagalo II 236
žakъnъ II 236
žalati II 236, 237
žalije II 236
žaliti II 236, 237
žaljestvъnъ II 237
žaljestъno II 237
žaljestъnъ II 237
žalo II 236, 237
žaloba II 237
žalobiti se II 237
žalobъnikъ II 237
žalostivъ II 237
žalostivyi II 237
žalostivъně II 237
žalostivъno II 237
žalostivъnъ II 237
žalostoljubъno II 237
žalostъ II 237, 239
žalostъno II 237
žalostъnъ II 237
žalostъnyi II 237
žalošti II 237
žalovalъnyi II 237
žaloranije II 236, 237
žalovati II 239
žalovati (se) II 237
žalbъ II 237, 239
žalbъba II 237
žalbъnikъ II 237
žalbъno II 237
žaratъkъ II 237
žaravъ II 237
žariti II 237
žarjavъ II 237
žarjavyi II 237
žarovъ II 237
žarovyi II 237
žarъ II 237
žasati II 237
žasiti (se) II 237
žasnōti II 237
žavati II 236
žavoronokъ II 236
žaža II 236
žažda II 236
žaždati II 236
žaždъnyi II 237
žaželbъ II 237
žbansъcbъ II 237
ždati II 237
žde II 237
ždešti II 237
ždrěbę II 238
ždrěbii II 237
ždrěbъ II 237
ždrěbъcbъ II 237
ždrěbъnikъ II 237
ždrělo II 238
že II 238—9, 241, 243
žederyi II 238
žega II 238
žegalo II 238
žegavica II 238
žegolъ II 238
žegovati II 238
žegozulinъ II 238

- žegozulja II 238
 žegz II 238
 žegzčii II 238
 žegzčz II 238
 žegzkyi II 238
 žegzgulinz II 238
 želanije II 238—9
 želanyi II 238
 želanьnikz II 238
 želanьnyi II 238
 želatelb II 238
 želatelbno II 238
 želatelbnz II 238
 želati II 238—9
 želatovnikz II 238
 želedb II 238
 želeno II 238
 železa II 238
 želēditi II 238
 želēdva II 238
 želēdb II 238
 želēdba II 238
 želēdba II 238
 želēje II 239
 želenije II 239
 želēsti II 239
 želētelnz II 239
 želēti II 239
 želētva II 239
 želētvs II 239
 želētvs II 239
 želētovnikz II 239
 želētovnz II 239
 želētovnyi II 239
 želēznje II 238
 želēznz II 238—9
 želēzo II 238—9
 želēzozadъ II 238
 želēzokovъ II 238
 želēzonogъtnz II 238
 želēzъ II 239
 želēzъ II 238
 želēzъnyi I 239
 želja II 239
 želna II 238
 želobz II 238
 želobъcati II 238
 želovanije II 238—9
 želqdevz II 239
 želqdivz II 239
 želqdzkz II 239
 želqdb II 239
 želqdivnyi II 239
 želtjanica II 238
 želtzčz II 238
 želtb II 238
 želva II 238
 želzka II 238
 želzva II 238
 želzvnz II 238
 želzvii II 238
 želzvinz II 238
 želzъ II 238
 želbno II 238
 želbnz II 238
 želbnyi II 239
 želbr II 239
 žemčugz II 239
 žemčuzъkz II 239
 žemčuzъnyi II 239
 žena II 239
 ženixovz II 239
 ženixъ I 106, II 239
 ženiti sę II 239
 žensskz II 239
 žeravz II 237
 žestokz II 239
 žestosrъdie II 239
 žešti II 239
 ževati II 238
 ževodativyi II 238
 žeziije II 238
 žezlobijenije II 238
 žezъ II 238
 žezъ II 238
 žezъbnikz II 238
 žeželb II 238
 žeženije II 238
 žežimz II 238
 žežbkz II 238
 žežъ II 238
 žeđati II 240
 žeđteljaninz II 237, 240
 žeđtelb II 237, 240
 žeđti II 180, 240
 žeđti. žьmq II 237
 žeđti. žьnjъ II 181—3,
 237
 žeđva II 237, 240
 žeđvbnz II 240
 žeđvbnyi II 237
 židovinz II 239
 židovskz II 239
 žila II 239
 žilište II 239
 žište II 240
 žitelb II 239
 žiti II 239
 žitie II 239, 242—3
 žitiiskz II 239
 žito II 239
 žitomērenie II 240
 žitbnica II 240
 živiti II 239
 življati II 239
 živo II 239
 životz II 239, 242—3
 životbnz II 239
 živъ I 86, II 239
 žiznъ II 239, 242—3
 žiznbnz II 239
 žlēdba II 240
 žlēsti II 240
 žrēbę I 65, II 240
 žrēbii I 65, 240
 žrēbъ II 240
 žrēti II 176, 180—2,
 240, 537; žьrę II
 180—1; žьretz II 182
 žrъdb II 240
 žrъbnzbnz II 240
 žrъny II 240
 žrъti II 240
 žrъtva II 240
 žrъtvbnikz II 240
 žrъvbnz II 240
 župelz II 140
 žvanije II 237
 žvati II 237
 žvoruna II 237
 žъdati II 240
 žъrъ II 240
 žъrъčъskz II 240
 žъvanije II 237
 žъzъ II 240
 žьpъ II 403
 žьqz II 403

Slavon ecclésiastique.

degna II 403
 đęqz II 403

dětský II 383
dogna II 403
džgna II 403
đgna II 403
leđina II 390
měxírě II 404
měxýrě II 404
nepřěbrědomz II 15
netopyrě II 405
oxaba, vz oxabo II 102
stropěštětě II 159

**Slavon ecclésiastique,
 rédaction russe.**

azno I 241
bračinz II 529

Moyen-bulgare.

pobogatz II 23
polěpša II 23
sb II 118

Bulgare.

ágnja se II 226, 539
bágnja se II 226, 539
bára II 13
besílo II 226
besílka II 226
bésja II 226, 539
blizáčz II 226
blízna II 226
blíznuvamz II 226
blíža II 226, 539
bódvamz II 186
Brěgovo II 154
Brězovo II 154
brěždá II 226, 540
búja II 540
búša II 226, 540
bušnica II 226
bušníkz II 226
bz II 156
čtvěrti II 38
desěti II 39
devěti II 39
dověrjávamz II 188
górnica II 156
čválnvamz II 186
izlěkúvnamz go II 187

izlívamz, izlívamz II 188;
izlívamz go II 187
izúša II 226
izúvamz II 226
jágnja se II 226
kakěvto II 121
káramz, kárvamz II 187
kázvamz II 187
kójto II 121
kupúvamz II 185
légna II 226, 539
lev I 295
léžvamz II 186
légamz II 226
liturgísvamz II 188
liturgísvamz II 188
lžza II 226, 539
Lomz II 110
lžg II 156
lžká II 156
lžv I 295
médlen II 63
mexírě II 404
mívamz II 186
nablégna II 226, 539
nablegnúvamz II 226
nablégamz II 226
nájmkiját II 23
nájvisok II 23
nósvamz II 186
obágnja se II 226, 539
obésja II 226, 539
oblégna II 226, 539
oblégamz II 226
oblěká II 226, 540
oblěčamz II 226
oblžza II 226, 539
obúja II 226, 540
obúšvamz II 226, 540
obúvamz II 226
onz II 118
opravđavamz II 188
orávamz, órvamz II 186
ósmi II 39
Oszmz II 110
otlívamz, otívamz II
 187—188
ovz II 118
Pánega II 316, 333
pěti II 38

plétvamz II 186
pógolém II 23
pověruvamz II 188
pověrvamz II 188
póvisok II 23
pripísvamz II 188
pripísvamz II 188
pěrví II 38
Razelm II 113
Razim II 112, 113, 533
razszblěčamz se II 226
rzěđjásamz II 540
Sakulata I 315
Sakulate I 315
Sakuleva I 315
Sakulevo I 315, 333
Sakulevska I 315
sědmi II 39
szblěčamz II 226
szblěká II 226, 539—40
szblěčamz II 226
szbúja II 226, 540
szbúvamz II 226
šěsti II 39
Tímokz II 110
Tisa II 104
trěti II 38
tz II 118
uštvamz II 185
Vardar I 316, 333
vesílka II 226
vesílo II 226
vésja II 226, 539
věkamz II 186
víknuvamz II 186—8
víkvamz II 186
vláča II 226
vlak II 153
vleká II 226, 540
Vrěsovo II 154
vtóri II 38
vzszblégna II 226, 539
zaráđuvamz II 188
zaráđvamz II 188
zaušvamz II 226
živěvamz II 186

Serbo-croate.

bāk II 94
bāz II 156

- bàzdjeti* II 16
 impérat. *bëri* II 145
bik, bika II 94
biti II 86, 88; *bïo* II 90, 91, 93, 95, 96; *bïla* II 90—93, 95, 96; *bïlo* II 90, 96; dial. *bïlo* II 90—93, 95, 96; *bï* II 92; *bïl* II 96; *bïli* II 93, 95, 96
bjëmati II 95
blàzina II 167—172
blàzinja II 167
bògat II 89
Bosna I 316, 333
bosòtinja I 225
bòsti II 88
 v. *bračin* II 71, 529
bráda II 394
bràdavica II 395
 dial. *brâlo* II 92
brána II 394
brániti II 396
 dial. *brâo* II 90; *brála* II 90—1; *brâlo* II 90; *brâ* II 92
brázda II 394
brúđiti I 201
búđiti I 201
čio, cijëla, cijëlo II 90
črñ II 85
 čak. *četrti* II 39
 četrtó II 36
četvrti II 38; *četvrti* II 35
číslo II 90—1
čist, čista, čisto II 89, 94, 96
čüti II 88
däti II 17, 88; dial. *däo* (*dô*) II 90; *dála* II 90, 91, 95; *dálo* II 90, 95; dial. *dâlo* II 90, 92; *dáli* II 95; *dâ* II 92
 čak. *děl, dělà* II 90
dësët II 36
dësëti II 35, 39; čak. *desëti* II 39
dëvët II 36
dëvëti II 39; čak. *devëti* II 36, 39
đim, đima II 85, 89, 94—6
đio, đijela II 90
divlakaña I 200
đjèlo II 90
đjèvër II 89
đđbio II 96
đđbrâ II 144
drâg, drâga, drâgi II 394
drâga II 394
Dráva I 316, 333, II 108
drâžati II 396
Drin I 316
drügî II 38
 impérat. *đrži* II 145
düg II 85, 87; *düga, dügo* II 87, 94
dûž, dûži II 98
gláva II 93
-glédati II 95—6
gluhoća I 225
gluhota I 225
gnjio, gnjïla, gnjïlo II 90
gôj I 86
gráđiti II 395
grâhovina II 395
grîva II 85, 96; *grîvë* II 96
 čak. *grîzla, grîzlo* II 90
hrána II 394
hrániti I 102
hvála II 93, 95
i II 146
đëm II 146
ih II 146
in, ina, ino II 89
jä(h)ne II 287
jéla II 90
jëlo II 90
 čak. *jigo* II 143
 jigra II 143, 147
 jih II 143
 jima II 143
 jin II 143
 jistina II 143, 147
 dat. *joj* II 145
kànün, kanúna II 297
küo, kála II 89
-kídati II 95—6
kïsao, kïsla, kïslo II 90
 čak. *kläla, klälo* II 90
klëti II 88
kòmâr II 287
krâo II 93—6; *krâla, krâlo* II 90, 93—6
Krašovani II 109
krátiti II 396
krâtki II 394
kräva II 394
krävar II 395
krüti II 88; *krïo krïla, krïlo* II 93
kupòvati II 88; impérat. *küpüj* II 144
läbud II 89
läv I 295
lédina II 390
lëglo II 90
lïk II 13
lïko II 13, 89, 94—7; pl. *lïka* II 97
liti: lï II 92
lüg II 156
lúka II 156
mäslo II 90
mâst, mâsti II 98
Mat II 110
mëso II 97
mëta II 90
mïti II 88; *mïo, mïla, mïlo* II 90
mjëhîr II 404
mjëhür II 404
mlâd, mlâda, mlâdo II 92, 96
 gén. pl. *mòjîh* II 146; dat. *mòjõj* II 145
Mòrîš II 103, 110, 532
 kajk. *mosti* II 81
 mozbit II 81
 mozibiti II 81
mráçiti II 395
mräziti II 395
 čak. *nadüla, nadülo* II 90
nâg, nága, nâgo II 92
nâgao, nâgla, nâglo II 90
nagl, nâgla. nâglo II 90
nemoj II 81
nësti II 88
nïti II 86

dat. *njôj* II 145
 impérat. *nôsi* II 145
 dat. *növôj* II 145
öbrana II 394
öd zlāta II 36
Odra II 316
okrúgla, okrúglo II 90
omèlo II 90
ösmī II 39; čak. *ösmī*
 II 38
özīm II 36
 čak. *pāla pālo* II 90
pauk II 140
 čak. *peklā, peklō* II 90
pēti II 38
 čak. *pētō* II 36
 dial. *pō, pīla, pīlo* II 90
pīr, pīra II 89, 94—5
pīsati II 88
pīti II 88; *pīla* II 91, 94;
pīlo II 94; *pīli* II 95;
pī II 92
pivnica II 287
pjān II 85
plāšt, plāšta II 94
 čak. *plelā, plelō* II 90
 impérat. *plēti* II 145
pīla II 91
 čak. *pomoglā, pomoglō*
 II 90
porèklo II 90
povrijèslo II 90
prāsac II 395
prāse II 287, 394; *prā-*
seta II 394
prāseči II 394—5
prāsetina II 395
prāsiti II 395
prāšiti II 395
prati: prála II 91, *prā* II 92
prāzniti II 396
prāv, prāva, prāvo II 92
prēda II 233
prélo II 90
proлити: prolīla II 91
přvī II 38
pūn II 85, 87, 94; *pūna,*
pūno II 87, 94
rāmo II 89, 95—6; *rāme*
 II 89

rōgat II 89
Sakulja II 315, 333
sālo II 90
sām, sāma, sāmo II 97;
sāmo II 97
samòtinja I 225
Sáva I 316, 333, II 108
 dial. *savīla, sāvilo* II 90
sēdmī II 39
sèlo II 90
sīn, sīna II 98
sīpati II 95
sīto II 89, 97; pl. *sīta*
 II 97
slāb, slāba, slābo II 92
smrād II 395
spāla II 91
srāka II 394
stāblo II 90
stān, stāna II 98
stēgno II 405
stō, stōla II 90
stōbōr I 201
stōjīm II 146
strāna II 394
svrāb II 395
svrāčjī II 394
šēstī II 39
šīti II 88; *šīt, šīta, šīto*
 II 87
štēne II 287
Tāmiš II 103, 110, 532
 v. *temelbnz* II 283
tīh, tīha, tīho II 92
Tīmok II 110
Tīsa II 104, 110
 impérat. *tōni* II 145
tōpal, tōpla, tōplo II 90
trāva II 93, 95—6; *trāvē*
 II 96
trēči II 38
trēsti II 88; čak. *trēslā,*
trēslō II 90
trijebiti I 201
trōp I 201
trōpina I 201
trpati I 201
Ūb I 200
ūba I 200
ūbao, gén. sg. ūbla I 200

Ubavac I 200
ūgao, ūgla II 90
 impérat. *ūmēj* II 144
 * *ūmīj* II 144
ūzao, ūzla II 90
 čak. *užilā* II 91
vēslo II 90—1
veža II 233
viti: vīla II 91; *vī* II 92
vlak II 153
vrāna II 394
vrānjī II 394
vrāta II 394
vrātiti II 395
Vuka II 102
zavrātiti II 395
zdrāv, zdrāva, zdrāvo II 92
zdrāvlje II 394
zēt, zēta II 89
 impérat. *znāj* II 144
 čak. *zneslā, zneslō* II 90
zrēo, zrēla, zrēlo II 90
zvati: zvdāla II 91, *zvā*
 II 92
žīla II 89—90
živ. žīva, žīvo II 92, 96;
žīvo II 96

Slovène.

blazīna II 167
brazdovīt II 395
 v. *crilatcem* II 66
četřti II 38
 impérat. *délaj* II 144
desėti II 39
devėti II 39
Drāva II 108
drūgi II 38
 impérat. *gōri* II 145
 * *hvāli* II 145
kolčnac I 237
 impérat. *krādi* II 145
ledina II 390
lèv I 295
 impérat. *lézi* II 145
 v. *modliti ze* II 66
mravljīšće II 395
od grāda II 36
ósmi II 39

dial. *pe* I 14
penica II 400
dial. *pet* I 14
pěti II 38
dial. *pot* I 14
prosénec I 116
proseníca I 116
přvi II 38
Sáva II 108
sědmi II 39
sračè, -ěta II 394
stálo II 89
stegno II 405
šěsti II 39
trětji II 38
impérat. *uměj* II 144
věža, božja věža II 233
v. *vzedli* II 66
znátelj II 89

Slovaque.

Cisa II 104
čijo II 257
gazdinino II 257
jarabý I 247
Kereš II 103, 532
Kerež II 103
mechúr II 404
mojo II 257
našo II 257
penkava II 400
instr. sg. *rukou* II 141
Tisa II 104
Trnava II 105
tvojo II 257

Tchèque.

Adam II 139
ai II 141—2
aji II 142
akt II 62
almužna II 337
an II 141
bai II 141—2
dial. *baji* II 142
barva II 339
bavlna II 336, 339
bažant II 340
bdíti II 62

běhati II 95
berla II 334
bíhati II 95—6
biřmovati II 339
biskup II 334, 339
v. *bíta, bitunk* II 336
blłkati II 342
dial. *bójm se* II 146
Bosyně II 357
brada II 394
brach I 106
brána II 394
bránový II 395
brázda II 394
brýle II 344
bur II 336, 341
bůř II 341
v. *bušpan* II 336, 339
v. *býkati* II 94
cajch II 340
v. *cajcha* II 336
cajk II 336
cech II 340
cejch II 340
cejcha II 336
cejk II 336
v. *cendelín* II 341
Cidlina II 358
v. *ciecha* II 336
v. *cíhla* II 336
v. *cícha* II 336
čl II 334, 342
číp II 338, 342
čipel, ciplík II 338
coufati, couvati II 336
čaloun II 340
činže II 340
dial. *čistéi* II 141
v. *daňk* II 338
impérat. *dělaj* II 144
desátý II 40
Dětřich II 336, 338
devátý II 40
impérat. *di* II 144
v. *diek* II 334, 338
fém. *dobrá* II 144—5
dojlt II 143
domáci II 400
donoho II 141
doufati II 141

dozajista II 143
drát, dratva II 335
dial. *dršlák* II 337
impérat. *drži*, plur. *držim*,
-me, -my II 144
dynchovati, dynkovati II
338
dial. *esli, ešli* II 141
mor. *facht* II 338
fajfka II 338
faldovati II 338
mor. *faň* II 338
feněk II 338
fěrtoch, fěrtuch II 341
fiřpan II 341
flisovati II 336
flus II 340
fojt II 339
v. *fóra* II 337
forberg, forberk II 341
fořpan II 341
fortel II 336, 341
frajd II 342
frajle II 337
v. *frej* II 335
frejd II 342
fresovati II 341
fresovati se II 340
frid II 342
frímark II 335
frýd II 342
v. *frynort, fryvort* II 337
gerad II 335, 341
v. *glajt* II 337
v. *glejt* II 337, 341—2
v. *glét* II 337
v. *golč* II 339
grad II 335, 341
v. *grajcar* II 336
dial. *grejcar* II 339
gród II 335, 341
gvalt II 341
v. *gvar* II 337
dial. *hadra* II 338
v. *hajtman* II 337
hambalek II 338
dial. *handra* II 338
hausknecht II 336
v. *havěř* II 336
v. *hedvábie* II 334

- v. *hejtman* II 337
 v. *hesovati* II 335
hever II 339
hlídati II 95—6
hned II 142
 dial. *hnójt* II 146
 v. *hobl* II 335
hrabě II 339
 dial. *hucho* II 139, 141
 • *humím* II 139
 v. *hútman* II 337
 dial. *huzda* II 139
hvězda II 68
 v. *hytman* II 337
chrana II 394
chvála II 95
i II 142—3
ihned II 142—3
ich II 142—3, 146
íkra II 142
im II 142
ímat II 142
ináč II 143
inheď II 142—3
inu II 142—3
iný II 142; dial. *iny* II 143
iskra II 142
istý II 142
ít II 142—3, 146; dial.
 it II 143
izba II 143
jalmužna II 334, 337, 340
jargany II 334
jarmark II 337
 v. *jeda* II 141
jeden II 141
jedle II 141
 v. *jedyž* II 141
 v. *jej*, *jejie*, *jejiej*, *jeju*,
 jejich II 256
jejl II 256
jelen II 141
jeřáb I 246, 247
jeřabina I 246
jesli (ješli) II 141
jestli(že) II 141
Jetřich II 338
 dat. *jí* II 145
jich II 142—3
Jindřich II 337
jinoch I 106
jiny II 142, 144, 150;
 dial. *jiny* II 143
jiskra II 143—4
jistota II 143
jistý II 142
jt II 142, 144
jíti: *jdu* II 147; imperat.
 jdí II 144
 dial. *jizba* II 143
jmění II 147
 v. *kajklér* II 337
 v. *kalich* II 334
 v. *kaltún* II 338
 v. *kapalín* II 341
 v. *kápě* II 338
 v. *kauklér* II 337
kdyby II 62
 v. *kelich* II 334
klacek II 334
klášter, klášteř II 335
klejt II 341
kmán II 336, 341
kment II 339, 341
knedlík II 335
kneflík, knoflík II 338
 v. *kolč* II 339
 dial. *krač* II 144, 146;
 kraic II 144
kraj, krai, na kraji II
 145; dial. *na krai* II
 146
 v. *krajcar* II 336
krajíc II 144
kramář II 337
 dial. *krásně* II 141
 • *krejcar* II 339
křtalt II 341
kšaft II 339, 341
 v. *kštalt* II 339, 341
kuchař II 335
kuchta II 335
kuchyně II 335
 imperat. *kupuj* II 144
kutlof II 335
 dial. *kvalt* II 337, 339,
 341
lácaly II 336
 v. *lejník* II 335
 v. *lejno* II 335
 v. *lénník* II 335
 v. *léno* II 335
lev I 295
limba II 336, 339
 dial. *lochtuše* II 339
 v. *loktuše* II 337, 339
 v. *lušně* II 336
lúza II 340
malder II 338
malěř II 335
malženka II 335
maršál(ek) II 337
mary II 339
maso II 97
měchýř II 404
mincé II 335
mistr II 336
místř II 336, 340
mnich II 334, 337—8
modliti se II 63, 66, 69;
 imperat. *modl se* II 144
 dial. *móka* II 140
Morava I 316, 333
motouz II 141
mše II 340
musiti II 337, 340
mýto II 336
nadra II 150
naheň II 141
nesti II 65; *nesúci, nesúc,*
 nesouc, imperat. *nes,*
 nesi II 144
 dial. *neuškodí* II 141
nezbedný II 405
nůžil II 141
obáslo II 90
odímat II 143
odinád II 143
ofěra II 334
 pl. *okna* II 62, 64
oko II 139, 141, 535
oltář II 335
opice II 339
ortel II 336
ortyl II 335
papež II 338, 340
pátý II 40
pauk II 140—1

- paúk* II 140
pauza II 141
pavouk II 140, 535
pavúk II 140
peklo II 340
pěnice II 400
pěnička II 400
peníz II 338
pěnkava II 400
pěnkavka II 400
pentlík II 338
pilíř II 338
pípa II 338
pižmo II 339
plaský II 94
plech II 339
 impérat. *plet* II 144
ploský II 94
pócina II 140
pohár II 338, 340
 dial. *pók* II 140
post II 334, 339
 impérat. *pošli* II 144
 dial. *póza* II 141
pozoun II 336
prachno, práchno II 394
prase, -ete II 394
prasecí II 394
přáslo II 90
prasný II 394
probošt II 334, 338
Přestavky II 371
přijímat II 143
příze II 233
 impérat. *prosi* II 144
pták II 62
puchýř II 404
pukla, puklér II 338
punčocha II 337, 339
puška II 339
 v. *pušpan* II 336
putna II 335
pytel II 336, 339
 v. *Kadota* I 225
rathús II 340
rabovati II 336
rachovati II 334
réva II 339
říše II 335
řítice II 338
rynek II 337
rytíř II 338
sak II 340
sal II 340
Sázava II 105
skříně II 339
skýva II 339
stádlo II 89
stehno II 405
stati: dial. *stoš, stojš* II 145—6; imperat. v. *stói* II 144
strana II 394
sýpati II 95—6
 v. *šafelín* II 341
šachta II 340
šanovati II 335
 v. *šefelín* II 341
šejba II 339
Šemberk II 336
Šenava II 336
šerm II 334
šiftař II 340
Šimberk II 336
šinál II 340
Šinav II 336
škoda II 339
šlachta II 334
 mor. *šoldra* II 335, 338
šoltýš II 335
Sonov II 336
šonovati II 335
šopa II 338
špaček II 340
 dial. *štemfel* II 338
šukati II 340
šultajš II 335
Šumbark II 336
šumot II 369
Šunava II 336
tádynk II 340
 impérat. *táhni* II 144
ten II 126; dat. *těj* II 145
tento II 126
Tisa II 104
 impérat. *tiskni* II 144
trakař II 339
tráva II 95
Třemošná II 369
 impérat. *tři* II 144
troufati II 336, 339
 dial. *trúfat* II 336
trumf II 338
tulich II 338
tuplovaný II 338
týn II 336
 impérat. *uměj, umějte* II 144
váhati II 339
 dial. *vatčko* II 146
vajce II 140
Valteř II 338
vejce II 140, 535
verdunk II 339
věrdunk II 336
věrduňk II 339
věrtel II 339
věž II 234
 dial. *veža* II 234
 v. *věžě* II 234
 v. *věžě* II 234
vidati II 95—6
vinšovati II 335
 dial. *viskati* II 151
vizba II 151
Vltava II 114, 533
vojť II 339
vrána II 394
vrata, vráta II 394
vrhcáb II 340
Zach I 106
 dial. *zaíc* II 144, 146;
 zaic II 144
zajíc II 144
zobák I 64
žaltář II 340
žehnati II 334, 340
žert II 340
žold II 340
žumpa II 338

Sorabe supérieur.

- blóto* II 129
bóz II 133
brémjo II 129
bréza II 129
brjóđ II 129
brođa II 129
brođzić II 134

brózda II 129
 četa II 132
 čělo II 134
 čerň II 130
 čotm II 130
 čoto II 131
 čop II 132
 dołhi II 130
 dosć II 134
 drjewo II 129
 dróha II 129
 dub II 136
 dzeń II 133
 hłós II 129
 horb II 130
 hrjebło II 132
 husor II 131
 kačor II 131
 kholm II 130
 khort II 130
 klon II 131
 kołbasa II 130
 kołk II 134
 kopć II 134
 korćma II 130
 kormić II 130
 kózlatko II 136
 kozot II 132
 křidło II 134
 law I 295
 lód II 131
 łacny II 129
 łohć II 129
 macocha II 132
 mjaso II 136
 mjeřec II 130
 mjeřwić II 130
 mloko II 129
 mlody II 129
 mlodźenc II 134
 morjo II 137
 moršćec II 130
 morwy II 130
 nadra II 150
 pčola II 131
 pjelnić II 130
 pjerchać II 130
 pjerchnyc II 130
 pjeršćen II 130
 połny II 130

popjet II 132
 popjot II 132
 porskać II 130
 přećiwo II 134
 pucheř II 404
 pušćće II 134
 radło II 129
 rjec II 137
 rola II 129
 ruka II 136
 scehno II 405
 sernjo II 130
 seršć II 130
 slónco II 130
 smierć II 130
 son, són II 133
 sorna II 130
 sotra II 131, 134
 stołp II 130
 sułžoh II 132
 susod II 132
 tołe II 130
 třěska II 134
 wjelk II 130
 wjerba II 130
 wjes II 133
 wjesoty II 134
 wježa II 234
 wlec II 129
 wosoł II 132
 woš II 133
 wotmołwić II 130
 ženić II 132
 žłob II 129
 žolty II 130
 žona II 131, 132
 žorawa II 131

Sorabe inférieure.

baz II 133
 bez II 133
 błoto II 129
 brjaza II 129
 brjemje II 129
 brjeza II 129
 broda II 129
 brozda II 129
 broziš II 134
 impérat. buži II 145

coln II 131
 (p)cola II 131
 colo II 131
 cop II 132
 custo II 133
 dlūg II 131
 dlūjki II 131
 dosć II 134
 drjewno II 129
 drjowo II 129
 dobrej, dat. dobreji II 145
 droga II 129
 dub II 136
 geńce II 129
 gerdy II 129
 gjarb II 129—30
 gjardy II 129
 gjerb II 129
 gjerdy II 129
 głos II 129
 gniw II 133
 griobło II 132
 gusor II 131
 humarły II 130
 chart II 129
 Chósebuz II 134
 jaža II 234
 dat. jej II 145
 kacor II 131
 kjalbas II 131
 kjarcma II 130
 kjarmiš II 129
 kjercma II 130
 klon II 131
 kótk II 134
 kops II 134
 kózletko II 136
 kózot II 132
 kśidło II 134
 Kśišow II 134
 law I 295
 lod II 131
 łacny II 129
 łokś II 129
 macocha II 132
 marscaś II 129
 měso II 136
 milcaś II 131
 miuso II 133
 mjelcaś II 131

mjerwiś II 130
mleko II 129
mloko II 129
młody II 129
młóżeńc II 134
morjo II 137
 impérat. *myji* II 145
nadra II 150
 dat. *našej* II 145
Nimc II 133
parskaś II 129
 (p)*cola* II 131
pjas II 133
pjuty II 133
popjeł II 132
popjoł II 132
 impérat. *přikryji* II 145
proch II 374
pszoso II 374
pszosys II 374
pšešiw II 134
pušćo II 134
radło II 129
rjac II 137
 (w)*rjod* II 129
rola II 129
ruka II 136
śočno II 405
seršć II 130
skeržba II 129
stunco II 131
stŭp II 131
stŭńco II 131
smjers II 130
son II 133
sotša II 131, 134
 impérat. *stani se* II 145
stojim II 146
stojm II 146
sułžog II 132
sused II 132
šeto II 134
šern II 130
šota II 132
tlŭsty II 131
tšeska II 134
wałma II 131
weś II 133
 impérat. *wezni* II 145
wilk II 131

wilk II 131
 impérat. *wisy* II 145
wjas II 133
wjasoły II 134
wjaža II 234
wjelcyca II 131
wjelk II 131
wjerba II 130
wjerses II 130
wósoł II 132
woś II 133
wóžog II 132
 (w)*rjod* II 129
zawartnuś II 130
zbytk II 134
zeleny II 132
zelony II 132
žen II 133
 impérat. *ži* II 145
žiše II 133
ženis II 132
žlob II 129
žolty II 131
žona II 131, 132

Polabe.

bās II 133
dan II 133
forda II 130
vas II 133

Polonais.

a I 11, 39, II 535
abszyt II 344
Adam I 17
Agésilao II 485
Agezylausz II 485
Aineias II 485
Ajschylos II 485
 v. *aksamient* II 400
 v. *aksamint* II 400
Alceusz II 485
Alcybjades II 485
ale II 535
Alkajos II 485
Alkibiades II 485
alkierz II 343
Althea II 485

ambatek II 338
Aojdes II 485
Arcezylausz II 485
Arkesilaos II 485
Arystejdes II 485
Arystydes II 485
as II 344
Asja II 485
ateusz I 16
Auszpurk II 345
baczyć I 30—1, 32, II 223
bać się I 34
badac II 223
bagnić się II 223
bal II 344, 545
balwierz II 344
bank II 344
 v. *banwól* II 398
barbarzyństwo II 519
barwa II 339, 344
bawelna II 336, 339, 344
bazon II 336
bażan II 336
bażant II 340, 345
Bączylas I 68
bednarczyk II 404
bednarz II 402
 dial. *bednia* II 402
Bełczylas I 68
berło II 334
bertram II 344—5
Beskidy I, XX
bez II 133
bezzqd II 483
bęben I 129
 dial. *bębnarczyk* II 404
będę: będemy I 15
 dial. *będnarczyk* II 404
 > *będnarz* II 402
 > *będnia* II 402
bękart II 345
Biała II 356
białawy I 12
Białe pole II 356
 dial. *białki* I 13
 > *białny* I 13
Białogórzyno II 355
Białokury II 356
biały I 12, 13, 26—28

- Białtybór* II 356
Białtydąb II 356
Białtyzdrój II 356
Biedrzych II 345
bieg I 3
Bielsko II 356
bieluchny I 12
bieluński I 12
bieluteński I 12
Bietybuk II 356
bierzmować II 339, 343
biskup II 334, 339, 343
bita II 336
bitunek II 344
bitunk II 336
blach II 344
blacha II 339, 344
blajwas II 344—5
Bog II 114
bóg II 548
bojać się I 34
Bojowilk II 371
boleść II 482
bolszewik I 16
Boryszów II 369
Bosak II 357
Bosia II 357, 360
Bosin II 357
Bosiniec II 357
brac I 126; *bioreę, biorę,*
biereę, bierę I 15; *brac*
udział I, XXI
dial. brantnal II 402
» bratnal II 402
Brda I, XV
bretnal II 402
brok II 344
Bród II 357
brylowaty II 344
Brzeczka I 66
brzeg: *dial. bżynk* II 457
Brzostownica I 66
Brzozowa II 154
Brzozów II 154
Bug II 114
buk II 344
buklerz II 338
bukszpan II 336, 339,
 344
buła II 344
burgrabia II 344
burmistrz II 343
burżuj I 16
być v. *będeę; być w stanie*
 I, XXI
bdurstwo: bdurstw I 11
Bzura I, XV, XXIV
Cachy II 345
cacko I 65
cafać II 336
cajg II 336
cał II 344
całun II 340, 344
ceber II 344
cebr I 65
cebula II 344
cech II 340, 343
cecha II 340
Cedniewice II 358
Cednik II 358
Cedzyna II 358
cegła II 336, 343
cekwart II 336
cejkwart II 336
cekwart II 336
cel II 334, 344
celnik II 344
celta II 344
Cezar I 17
Cham I 17
Chartów II 357
Charzyn II 357
Charzyny II 357
Chąsinowo II 67
chirurgiczny: operacja
chirurgiczna I 21
chjenopiast I 16
chlew: *dial. chlęf* II 454
Chmielin II 357
Chobiena II 359
Chobienice II 359
Chocibądz II 357
Chodyń II 357
chodzić I 126, II 391;
chodziemy I 15
cholera I 16
Chołm II 357
Chotno I 67
Chowcanowo I 67
Chramęcın II 357
dial. chwąła II 95
Chwarsnica II 357
Chwarstnica II 357
Chwarszczan II 357
ciarcia I 65, v. *czarcia*
Ciążeń I 67
Ciążym I 67
ciemierzycza I 65; II 404
dial. ciemięrzycza II 404
» ciemięzycza II 404
Ciemno II 357, 358
ciemny I 26
Cieszywilk II 371
ciora II 350, 351
Cis II 104
ciura II 350, 351, 551
ciurczeń II 350, 351
ciurkać II 350
ciurkiem II 350
ciurknąć II 350
clo II 344
co I 14; II 24
cofać II 336, 344
cować II 336
Crzessieka II 358
cuchnąć II 65, v. *czuchnąć*
cukier II 344, 545
cupnąć I 65, v. *czupnąć*
cwał I 65, v. *czwał*
cycha II 336
Cydyni II 358
Cydzyn II 358
cyfra II 344
cyl II 334
Cymon II 485
cyna II 345
cyndalin II 341
 v. *cyndelin* II 341, 344
cynk II 345
cyp II 338
cypel II 338
cyplik II 338
Cypryda II 485
dial. cyrznie I 64
 v. *Cyssa* II 104
cywilizacja II 501—521
czalun II 340
czapka II 62
Czapple II 358
czarcia I 65, v. *ciarcia*

- dial. *czarnki* I 13
czarny I 13, 26
czas I 61
 v. *czemierzycyca* II 104
czempzędzej II 25
Czerteń II 358
Czertyń II 358
 dial. *czerwonki* I 13
czerwony I 28
człón I 65
człowiek II 373, 376
czoło, czele I 15
Czortyn II 358
czosnek I 57
czostek I 57
cztery I 6
czuch I 65
czuchnąć. czuchnie I 65,
 v. *cuchnąć*
czuć I 31, 32
czupnąć I 65, v. *cupnąć*
czwał I 65, v. *cwał*
czwierci I 65
czynsz II 340, 344
czysty I 54
 impérat. *czytaj* II 144
ćwiczyć II 344
dać: daje I 135
 dial. *daf* II 556
Dajdalos II 485
dank II 338, 344
Darczów II 369
Darsków II 369
Darsów II 369
Datk II 134
datle II 344
dawać I 132
Dąbrowa II 365
 v. *dąsna* II 398
Dedal II 485
deka II 344
demonstracja II 404
demonstrancja II 404
Desczno II 369
deszcz II 544
Deszenko II 358
Deszno II 358, 361
dla II 544
Dobczyn I 67
- fém. dobra* II 144; *do-
 brej* II 145
Dobszyn I 67
Dobszyno I 67
dojrzeć: dial. dorzeć II
 461
Domk II 134
 dial. *domocy* II 400
 v. *dordzały* II 464
dostały II 464
dotąd II 482
draby II 344—5
dratwa II 335, 344
Drawa II 108
drąg II 405
drązek II 455
drąznik II 405
drążyć II 398, 405
Dretowo II 358
Dretyń II 358
droga II 394
drożyciel II 405
 v. *drożyć* II 405
 dial. *dróga* II 394
drót II 335, 344
 v. *dróżyć* II 405
 dial. *drugać* II 543
drumba II 344
druszlak II 337
drut II 335
 v. *drużyć* II 405
Drwęca I, XV
dryja II 344
Drząstownica I 66
Drzeczka I 66
Drzeźno II 358
Drzywilki II 371
Drzyźno II 358
dublowany II 338
Dułgota II 131
durszlak II 337
dwa I 6
dwoje: iść we dwoje II 21
dwór II 345
dyngus II 344
dzban I 65
 dial. *dziangło* II 403
dziatki II 383
dziąsła II 398
- Dziekczyn* I 65
Dziekta II 65
dzień II 133; *dnie, dni*
 II 476
dziesiąty II 40
Dzietrzech II 336, 338
Dzietrych II 338, 345
dziewiąty II 36, 40
dziewiętnaście I, XIV
 dial. *dzięgła* II 403
dzięгна II 403
dzięk II 334, 338, 344
dziękować II 345
 dial. *dźgać* I 65
Dźwiga II 362
Egypt II 485
elbik II 344
endek I 16
Eneasz II 485
Eschylos II 485
Eunice II 485
Eunike II 485
Ewa I 17
Fajdon II 485
fajfer II 344
fajfka II 344
fajka II 338
 dial. *fajn* II 338
fajstel II 344
faldować II 338
falsz II 345
fant II 343
fantować II 343
 dial. *fań* II 338
fara II 343
faramuszki II 344
fararz II 343
farba II 344
farmazon I 16
fartuch II 335, 341, 344
fasunek II 344
Feb II 485
Fedon II 485
Fejdyas II 485
 dial. *fejn* II 338
felczer II 344
fenig II 338
figiel II 344
filar II 338, 343

- franka* II 341
flaster II 344
flaszka II 344
flet II 344
flis II 336
flondra II 345
Floryjanki I 67
flus II 340, 344
Fojbos II 485
fojt II 339
folgować II 345
folwark II 341, 344
foranka II 341
fordan II 339
forszpan II 341
fortel II 336, 341, 344
fortuch II 335, 341
fortyl II 341
forwark II 341
foszpan II 341
v. fóra II 337
Francuz II 345
fasować (się) II 340—1, 345
Frąca II 371
Frącek II 371
dial. frela II 337
• frelka II 337
fresować II 340—1
v. fryj II 335
frymark II 335, 344
v. frywołt II 337
v. frywołta II 337
frywort II 337, 344
fryz II 344
funt II 344
fura II 344
furta II 343
futro II 344
gaj II 552
gajówka II 400
gałyan II 345
gapa II 471
Garbin I 68
Gardno II 358
Garmin I 68
garsztko I 63
Gąbin II 365
gbur II 336, 341
geometra II 401
dial. geomęter II 401
gęś I 55
giaur I 16
Gidkowice I 67
giehynk II 344
gierada II 335, 341
gieszeft II 339, 341
giewalt II 341
glejt II 341, 344
glejta II 337, 342, 344
gładki II 302
Głodowo I 68
głowa I 105
głód: z głodu I 64
gmen II 336
gment II 339, 341
gmin(a) II 336, 339, 341
go v. jen
Godowo I 68
goj I 16
v. golcz II 339
Golub I, XXIII
Gołębice II 356
Gołębiów II 356
Goniwilk II 371
Gorszewice I 68
gorzeć I 30
gorzki I 30
Gorzyszewice I 68
Gostowice II 363
gość II 548
Goślin II 362
gra II 147
grabia II 339, 344
grajcar II 336, 339, 344
granatowy I 27
grat II 335, 341
grejcar II 336, 339
grępla II 344
Grobńca II 365
grosz II 344
gród I 54
Grudziądz I, XV
grunt II 344
Grzebiwilk II 371
Grzybnica II 359
Grzybno II 358
gwalt II 337, 339, 341, 345
v. gwar II 337, 344
gwent II 339, 341
gwerk II 344
gwiazda II 68
gzło I 64, v. *zgło, źgło*
dial. hadra II 338
hadry II 344
hajtman II 337
halabarda II 344
halerz II 354
hamry II 344
dial. handra II 338
harc II 344
harcerz II 344
harfa II 344
harmider I, XVIII
harynek II 345
hasać II 335
hausknecht II 336
hawerz II 336
hawierz II 344
hebel II 335
heber II 339
hedbaw II 334
hejtman II 344
helm II 344
herb II 344
heretyk I 16
hetman II 337, 344
hewar II 339
hewer II 339
hewtman II 337
historja kultury II 515
hobel II 335
hold II 344
v. horz II 344, 543
hrabia II 339, 343—4
hreczany: hreczana mąka
I 65
huf II 344
hunefot II 345
hunt II 344
huta II 344
hymbatek II 338
i I 39
v. Iflanty II 554
igła II 452
im — tem II 21
v. imienie II 402
Inflanty II 403, 554
Inszpruk II 345

- Ińsko* II 359
istnąć II 482
istnieć II 482
iść I 126
izaż II 293
izba II 343
jaje II 140, 535
jak (najlepszy) II 25
jaka II 344
jakby II 62
jałmużna II 334, 337, 340, 343
Jamno II 359
Jarduniec I 68
jarmark II 344
Jarszów II 369
jarząb I 246
jarzębina I 246
jarzmo: dial. *jiżmo* II 467
jasny I 26, 27; dial. *jasny* II 471
Jastrolesie I 67
Jastrzębowagóra II 365
Jawore II 364
Jazy II 356
 dial. *jaño* II 400
jeden I 6; *jeden jedyny* I 192
jedwab II 334, 343
jedyny v. *jeden jedyny*
jego v. *jen*
 dat. *jej (niej)* v. *jen*
Jelenie II 359
Jelenino II 359
Jelenice II 359
jemu v. *jen*
jen: *jego, go, jemu, mu* I 14; dat. *jej (niej)* II 145; dial. *jich* II 143
jeno II 400
Jezus I 17
jeździć: *jeżdżę* I 61
jeź: dial. *jęs* II 454
 v. *jeno* II 400
 dial. *jich* v. *jen*
 v. *jiwienie* II 402
Jindrych II 345
jircha II 344
Jordanowice I 68
 dial. *jómętra* II 401
junoch I 106
jupka II 344
jutrzyzna II 345
już I 14
kacierz I 16, II 343
Kain I 17
 dial. *kaj* II 471
kałduny II 338, 344
kamień: dial. *keńin* II 455
kanclerz II 343
kapa II 338
 v. *kapalin* II 341, 344
kapłon II 344
karaś II 345
Karczów II 370
karp II 345
Karpaty I, XX
Karsibór II 356
Karsko I 66
Karspol I 66
Karszewice II 370
Karszów II 370
Karśnica II 370
Karśniewice II 370
 v. *karw* II 262
 v. *karw* II 262
Karwodrza II 394
Karwowo II 394
Kasprał I 66
kat II 343
Katon I 17
katować II 343
kazać I 32
 v. *kaźn* I 32
Kąsinowo I 67
kielich II 334, 343
kiełtać się II 273
kiermasz II 344
Kiklików pienia II 485
kilka I 6
kilkadziesiąt I 6
kilkanaście I 6
kilkaset I 6
Kimon II 485
Kipryda II 485
kitel II 344
klasztor II 335, 343
klejnot II 344
Klejstenes II 485
Klesna II 359
Kleśna II 359
Kleśnica II 359
Kleśniska II 359
kloc II 334
klupak II 286
kłaść I 132
Kłęba II 366
kment II 339, 341, 344
knafel II 338, 344
knafliczka II 344
knaflik II 344
knedel II 344
knedlik II 335
knefel II 338
knefliczka II 344
knópa II 338
Kobice II 359
kobieta I, XVII
Kobryń I, XVI
koc II 344
kociół II 344
Kodros II 485
koleżanka II 403
kolężanka II 403
kołduny II 338
Kołowice II 356
Kołpin II 359
 dial. *komëndyja* II 412
komiega II 401, 554
 v. *komiega* II 401, 554
komin II 343
komnata II 343
konew II 344
koniec: *położyć koniec* I, XXI
Konin I 67
Konotop II 359
**konstantować* II 404, 554
konstatować II 404, 554
 v. *kopalin* II 341
kopane II 392, 553
kopanina II 392, 553
Kosobudy II 360
kostur I 65, v. *kosztur*
kosztować II 344—5
kosztur I 64—5, v. *kosztur*
kościół II 343
kość I 55, II 547

- Kotłów* II 335
Koty I 67
Kowanowo I 67
Koziagóra II 360
koziół II 345
krach II 344
kraik II 146
krajcar II 339
Krajęczyn II 357
kram II 344
kramarz II 344
 dial. *krása* II 95
krąg I 3
kreda II 345
kresa II 336
Krew II 363
kreza II 336
Kręciwilk II 371
Krostawc II 134
Krotczyno I 66
Krotecz I 66
Krotszyno I 66
król II 343
Krucz I 66
Kruczyn I 66
Kry II 363
Krynice I 67
kryształ II 345
kryza II 336
Krzekna II 360
Krzekno II 360
Krzekotowo II 360
krzest II 343
krzyż II 340, 343
ksiądz II 343
ksiączę II 343
kszeft II 339, 341, 344
kształt II 339, 341, 344
kto I 14, II 469
kubeł II 344
kucharz II 335
kuchnia II 335, 344
kuchta II 335
kucnąć I 65
kuczać I 65
kuczki I 65
kufer II 344
kuglarz II 337, 344
kujawy II 543
kukulka I 129
kula II 344
kultura II 501—521;
 historja kultury II 515
kulturalność II 519
kulturalny II 517
Kunino I 67
kunszt II 344
kupiec II 344
kurwa II 345
kutelhof II 335
kutle II 344
kutlof II 335
kwadrans II 404, 554
kwandrans II 403, 554
kwiat II 68
kwoka II 545
lach I 16
 dial. *laf* II 555
lanca II 344
las I 3
Laski II 363
latacz I, XXI
latać II 391
lato II 548
Lednica II 360
Lednik II 360
lejce II 336, 344
lek II 344
lekarz II 344
lemiecha II 401
lemiesz II 401
lemieszka II 401
 dial. *lemięcha* II 401
 v. *lemiesz* II 401
 dial. *lemieszka* II 401
 v. *lemież* II 401
lennik II 335, 344
lenno II 335, 343—4
lew I 295; II 345
lewar II 339
lewart II 345
łękać się I 34
lice II 336
liczba II 302
limba II 336, 339, 344
Lisowo II 362
litkup II 344
las II 344
lotnik I, XXI
lót II 344
łsnic: *łsniący* I 26
Lubiń II 365
Lublin II 360
Lubocześnica I 67
Lubowidze II 364
ludzie II 552
łuśnia II 336, 344
lutować II 344
luza II 340, 345
Łakominy I 66
łan II 344
 dial. *łasij* II 390
łata II 344
łatr II 344
 v. *ławka* II 543
Ławno II 364
łaz II 391—2
łazić II 390, 391, 392;
 łazony dół II 392
łaziska II 389
łazki II 389
łazować II 392, 553
łazy II 389—392, 553
łażenie II 391
łążęga I 64
łęk I 34
Łękominy I 66—7
Łobez II 360
łoktusza II 337, 339—40,
 344
Łosośna II 360
Łosośnica II 360
łotr II 345
łozina II 390
łót II 344
Łuczydłno I 68
Łuczywno I 68
Łuszczanow I 68
macedoński II 485
makedoński II 485
malarz II 335, 344
malować II 344
małdr II 338
małdrzyk II 401
 dial. *małki* I 13
mało I 6
małpa II 345, 401
mały I 13
małżeństwo II 343
małżonka II 335, 343

- man* II 344
 dial. *mankalija* II 404
 » *mankulija* II 404
 » *mantelik* II 401
marcha II 344—5
marchew II 344
Mardonios II 485
Mardonjusz II 485
margrabia II 344
markietanka II 344
marszałek II 344
mary II 339, 344
masaż II 402
mason I 16
mastka II 401
mastki II 401
mastkość II 401
maształarnia II 344
materac II 344
 dial. *matylka* II 401
 » *mądelik* II 401
mądrzyk II 401
Mąkowsko II 361
Mąkowary II 360—1
mąldr II 401
 v. *mąldrzyk* II 401
 dial. *mąskotać* II 401
 » *mąskotanie* II 401
 » *mątel* II 401
 » *mątelik* II 401
 v. *mątuła* II 401
mąż II 548
mdłość II 482
meble II 401
mecenas II 405
Mechowo I 67
medelan II 401
Medjolan II 485
 dial. *medycić* II 401
 » *medykować* II 401
melancholja II 404
 dial. *mendal* II 401
 » *mendalik* II 401
mendel II 344
 dial. *mendel* II 401
 » *méndyk* II 412
 dial. *mendykować* II 401
Menelaos II 485
Menelaus II 485
 dial. *mental* II 401
 dial. *mentâl* II 412
 » *mentalik* II 401
 » *mentoperz* II 405
 » *mentryka* II 401
 » *méntryka* II 412
 » *mesówka* II 401
metryka II 401
mezelan II 401, 554
 dial. *męble* II 401
 v. *męcherz* II 404
 v. *męchyrz* II 404
męcić II 405
 dial. *męcynâs* II 405
 » *mędal* II 401
mędrzyk II 401
 v. *mędzelan* II 401, 554
 v. *mędzelan* II 401
Mękarzowice II 361
Mękarzów II 360
 dial. *mękolija* II 404
 » *męsówka* II 401
 » *mętal* II 401
 » *mętel* II 401
 » *mętelik* II 401
Mętlica II 361
Mętno II 361
 dial. *mętoperz* II 405
 v. *mętopyrz* II 405
 v. *mętopyrzowy* II 405
 dial. *mętra* II 401
 » *mętryka* II 401
 » *mętyl* II 401
 » *mętynâs* II 405
Miana I, XV
miarkować II 345
miasto II 345
miauczeń II 401
 dial. *miączeń* II 401
Michowo I 67
miecz II 344
miedza II 401, 412, 554
 v. *miedzy* II 401, 412, 554
miejsce II 345
mielierz II 344
Mielnica II 356
Mienia I, XV
mienić II 402, 554
Mień I, XV
Mierzęcin II 371
miesić II 401, 402, 554
mieszać II 402, 412, 554
mieszczanie II 402
mieszek II 402
mieszkać II 402, 412
mieścić II 402
 dial. *międza* II 401, 412, 554
między II 398, 401, 406, 412, 554
Międzygórze II 360
miękki I 30
 v. *mięnić* II 402, 406, 554
 v. *mięsić* II 401, 405, 554
mięsienie II 402, 405
mięso II 455
 v. *mięspór* II 402
mięsząć II 402, 412, 554
 dial. *mięszczanie* II 402
 v. *mięszek* II 402
 v. *mięszkać* II 402, 412
mila II 344
Milin I 66
Mitogoszcz II 371
minca II 335, 344
Mirzęcin II 371
mistrz II 336, 340, 343—344
mleć II 470; *mele*, *miele* II 557
młody II 373; *młody pan* II 116
młyn II 344
mnich II 334, 337—8, 343
mnóstwo I 6
modlić się II 63, 66, 69
Modrzewo II 361
 dial. *mogiela* II 392
Mogilno II 361
Mokre II 361
Moldawa II 114
motwić II 130
Monachjum II 485
mondrzyk II 401
morze II 113
Morzów II 370

- mosiądz* II 344
Mosina II 360
moskal I 16
moździerz II 344
móc I, XXII; *mogemy* I 15
mój: *mojego*, *mego*, *moja*,
ma I 14
mówić I 126, 130; *mó-*
wiemy I 15
Mroga I, XV
mrużyć I 126
mrużnąć I 126
msza II 340, 343
mu v. *jen*
mur, *murarz* II 343
musieć II 337, 340, 345
muszlin I 65
muslin I 65
Mykeny II 485
dial. myntel II 401
myrcha II 345
mysz II 544
myto II 336, 344
nad(e) II 376 - 9
napisać I 126
Napoleon I 17
Narew II 363
naród II 520
Nary II 363
nasierszały I 64
dial. naski I 62
nasz I 62
natura II 518, 520
dial. nq! II 402
nic I 14
niebieski I 13, 28
niemiec I 16
nieszpór II 402
niesić I 126; *niosę*, *niosą*,
niesę, *niesą* I 14; im-
pérat. nies II 145
nietoperz II 405
v. niezbednica II 405
v. niezbedny II 405
dial. niezbednica II 405
v. niezbedny II 405
nigdy II 62
nihilista I 16
nikiel II 345
nikt I 14, II 468
no! II 402
nos I 3
nosić I 126
obaczyć II 223
obadać II 223
obagnić się II 223
Objezierze II 361
oblec II 223
obretka I, XIX
obuć II 223
ochlica II 344
ochmistrz II 344
Obwieka II 362
od(e) II 376 - 9
Odmęt II 362
Odrycie I 68
ofiarą II 334
ogół I, XIX
ogudy I, XIX
Oineus II 485
pl. okna II 62, 64
oko II 143
Okole II 362
Okrzeja II 362
Okrzejka II 362
Okunie II 362
Okunin II 362
Olbrom II 345
olbrot II 344
Oldrzych II 345
Oleszna II 362
Oleszno II 362
Olza I, XVI
ołów II 13
oltarz II 335, 343
dial. omętra II 401
opica II 339, 345
opich II 344
operacja I 21
ordynek II 344
Orfeus II 485
Orfeusz II 485
Organy II 334
Orle II 356
ort II 337, 344
ortel II 335-6, 343
ortyl II 335
v. orz II 543
Osiek II 362
Oskobłok I 67
Oskobok I 67
Ostów II 362
ostrężnica II 405
Ostrężnica II 405
Ostrolesie I 67
Ostroznica II 405
ostry I 30
Oszczywik II 371
Oświeja II 362
otewrócić II 374
otewrzeć II 374
Otrucie I 68
Otusz II 362
otworzyć II 223
owoce II 344
oźnica II 543
dial. omętra II 401
ów II 123, 124
pac II 344
Pacanowice I 67
pachciarz II 344
pacht II 338
pacok II 344
Pacynowice I 67
pająk II 140, 535
Palczyn I 66
Panięcin II 363
pan młody II 116
panew II 344
panieński II 402
Panięcin II 363
v. panieński II 402
pantlik II 338
papier II 344
papież II 338, 340, 343
paplać I 129
papuczyki I 65
papuc I 65
para II 344
Parądzice II 363
Parczyn II 370
Parszów II 370
Parszyn II 370
Parządew II 363, 365
Parządy II 363, 365
Parządzie II 363
Parzenów II 370
Parzęcice II 370
paszczecka II 398
paw II 345

- v. pąć* I 55
pątlík II 338
pchła I 54
Pejzustratos II 485
Pelczyn I 66
Peltew II 363
Petty II 363
pentlík II 344
Períkles II 485
perlík II 344
Perykles II 485
Perzelin II 370
pęk I 3
pętlik II 338
piarg II 363
Piargów II 363
Piasecznik II 363
Piaseczno II 363
Piaski II 363
Piasno II 363
v. piąńka II 400, 406, 554
piąty II 40
piec I, XXII; II 543
Piechanin I 67
Piechnino I 67
piekło II 340
pieniądz II 338, 344
pienica II 400
pienka II 400
pieńka II 400
pieprz II 344
pierzeja I, XIX
Pieski II 363
Piesno II 363
piętnaście I, XIV
piksla II 344
pilerz II 338, 343
piotka II 400, 554
piosnka I 57, 132, 326
piostka I 57
pipa II 338
pisać I 126; impérat. *pisz* II 145
piżmo II 339
pkieł II 340
plac II 343
plach II 339
placha II 339
plech II 344
pleć II 470
pleść: impérat. *pleć* II 145
plondrować II 344
plakać I 126
plaski II 94
pląt II 344
plątnerz II 344
Plawce I 67
Plawie II 364
Plawno II 364
v. płcha I 54
płoski II 94
Płowce I 67
podawać I 152
podgórze I 64
v. podobny II 543
podrygiwać I 132
poduszka II 167
pogwizdywać I 132
pokazywać I 32
pokój II 345
pole II 548
Połonin II 356
położyć koniec I, XXI
połykać I 132
Pomianow II 364
dial. pomietać II 402
» pomięścić II 402
» pomiętać II 402
pomocniczy II 483
Ponczyn I 66
Ponin I 66
pończocha II 337, 339, 344
pop II 343
popijać I 132
popłakiwać I 126
poprawiać I 132
porosa I 64
porosza I 64, 65
poskakiwać I 132
posłuszeństwo v. *poszuszeństwo*
post II 334, 339, 343
poszuszeństwo I 63
pot I 3, 4
potrząsać I 132
powietrze I 23
Póździejwilk II 371
poźrzadło II 364
Poźrzadło II 364
poźrzeć II 364; dial. *po-rzyć* II 461
pożerać I 132
pożoga I 132
póldziesiąta II 40
póldziewięta II 40
półpięta II 40
prastu I 65
preclík II 344
pręgierz II 343
proboszcz II 334, 338, 343
proso I 113
prośba II 302
pruclík II 344
Przecianowo I 67
przed(e) II 375—8
przepierzenie I, XIX
dial. przerządło (pšerządło), pšerzátko II 461
przesłać: *przeszle, prześle* I 64
Przestawice I 67
Pzestawilki II 371
Prześlíce II 364
przez II 377
przygotowawczy II 483
Przysieka II 358
Przysiekiercze II 364
Przystanki I 67
puhar II 338, 340, 344
pukiel II 338
puklerz II 338, 344
pułk II 344
punczocho II 337
Punczyn II 66
Punin I 66
puszka II 339, 344
putnia II 335
puzan II 336
puzon II 336, 344
pytel II 336, 339, 344
rabować II 336, 344
Rabowice I 66
rachować II 334, 344
racuszki I 65, v. *recuszki*
rada II 343
Radew II 365

- Radrang* II 364
Rady II 365
rafa II 344
rajtar II 344
Rak II 365
rasa II 520
Raszkowo I 67
ratować II 345
ratusz II 340
Ratyń II 358
Rawowice I 66
raz I 3
 dial. *ramot* II 400
rdest I, XV
rdzeń I, XV
recuszki I 65, v. *racuszki*
refa II 344
Rega II 365
Regeta II 365
Reglica II 365
rej II 344
reński II 344
reptać II 159
Resko II 365
Retra II 371
 dial. *réwik* II 339
Rębiechowo II 366
Rgielsko II 365
romot II 400
Roszkowo I 67
rozbuć II 223
Roztoka II 359
ród I 3, 4
różga I, XIV
 dial. *rśoda* II 557
Rudzieja II 362
Ruga II 365
Rugja II 365
Rumia II 361
rumot II 400
rup II 345
rura II 344
 v. *rustunk* II 404
ruta II 344
Rybocznica I 67
rycerz II 333, 343—4
rychtarz II 343
ryć II 392
ryfa II 344
rynek II 337, 343
rynsztunek II 404, 554
rysować II 344
 v. *rystung* II 404
ryszunek II 404, 554
 dial. *rywik* II 339, 344
ryza II 344
ryż II 344
Rzebro II 385
Rzebry II 385
Rzebrzy II 385
rzec I 126
rzecica II 338
rzeka: dial. *żęka* II 454
 v. *rzemięsto* II 402, 554
 v. *rzemiesło* II 402, 554
rzemieślnik II 402, 412
 v. *rzemięsto* II 402, 554
 v. *rzemięś(l)nik* II 402, 412
rzemiosło II 402, 554
rzepławy II 159
rzęsa II 335, 340
Rzęsa II 345
rzodkiew II 344
Rzuno II 365
Rzym II 345
rzysza II 340
 dial. *rżubek* II 461
Rżenica I 67
sadno II 402
Sagata II 365
sak II 340
sala II 340
Sambor II 365
Samnieszewo I 68
Sancygniów I 68
 v. *sandno* II 402
Sanhedryn II 404
Sanhendryn II 404
Sarbia II 366
Sartawice II 358
Sawa II 108
sąd II 548
sążeń I 64
Scea II 485
seblec II 223
sentalin II 341
seplenić I 63
Serbowo II 366
serce II 294
siano: dial. *śeno* II 455
siast I 65, v. *szast*
siąść I 126
siedzieć I 126
Siekiera II 364
Sienkiewicz I 17
Sieraków II 366
sierce II 294
Sierszeński I 64
siewrać I 64, v. *szewrać*,
siwrać
silny II 545
siny I 27
siolo, siele I 15
siostra, siestrze I 15
siurek I 65, v. *szurek*,
szczurek
siwrać I 64, v. *siewrać*,
szewrać
Skaja II 485
Skąpe II 366
skiba II 339, 344
Skobielice I 67
Skorzów II 370
skot II 344
Skowielice I 67
skra II 147
skrzynia II 339, 344
Skrzynice I 67
Skythowie II 485
Sliszczyny I 68
Śława I 366, 367
Ślawcy II 367
Ślawęcín II 367
Ślawica II 367
Ślawice II 367
Ślawie II 364, 366—7
Ślawin II 367
Ślawino II 366
Ślawno II 367
Ślawoborzycy II 367
Ślawsk II 367
Ślawsko II 367
Śłocin I 68
Śłomnik II 154
śłoneczny: operacja śło-
neczna I 21
śłoń I 29
Śłowianie I, XXIII
Śłowie II 366, 367

- Słowienkowo* II 367
Słowimo II 367
Słowin II 367
Słowinko II 367
Słowino II 366, 367
smakować II 344
smoktać II 281
socjał I 16
soltys II 335, 343
Somin II 368
Somite II 367
Sorbanowo II 366
spichrz II 344
spisa II 344
spiza II 344
spojrzeć: dial. *sporzyć* II 461, 463
srebro: dial. *śrębło* II 461
sromota II 373
Stach I 106
stać: *stoisz* II 145; *stojemy* I 15
stan: *być w stanie* I, XXI
Stanisław I 106
Staniszewo I 68
Stanomin I 356
Starczów II 370
stawiać I 132
Stągniewice II 399, 402
Szbiewo II 368
stebnować II 403
stebnowanie II 403
Stechowo II 368
Stechów II 368
Steklina II 368
Steklno II 368
 dial. *stebnować* II 403
 » *stebnowanie* II 403
stempel II 338
 v. *stepować* II 403
stepowanie II 403
 dial. *stębnować* II 403
 » *stębnowanie* II 403
stodoła II 344
Stogniew II 402
Stojgniew II 402
stos II 343
Stromany I 67
strucla II 344
struczaszy II 343
Strumiany I 67
struś II 345
strychulec II 344
strzec: *strzegemy* I 15
Stubice II 368
Stubowo II 368
Suchywilk II 371
sudak II 353
suhak II 350, 352—3, 551
Sulechów II 356
Sułocin I 68
Sułomin II 356
sumak II 352
Sumice II 368
Sumin II 368
Swemin II 368
swój: *swojego*, *swego*, *swoja*, *swa* I 14
 v. *sychtarz* II 340
 v. *syftarz* II 340
syn II 548
szachrować II 344
szacht II 344
 v. *szachta* II 340
szacować II 345
szafalin II 344
 v. *szafelin* II 341
szaflik II 344
szajba II 339
szalamaja II 344
szatuja II 344
szanować II 335, 345
szańc II 344
szast I 65, v. *siast*
szastu I 65
Szczebiwilk II 371
szczur II 469
szczurek I 65, v. *siurek*, *szurek*
szczytność II 482, 483
 v. *szefelin* II 341
szeląg II 344
szelma II 345
szepielak I 63
szepiół I 63
szepiołka I 63
szepłuń I 63
szербel II 344
szerm II 334
szermować II 344
szerszeń I 64
szewrać I 64, v. *siewrać*, *siurac*
szewrany I 64
szędziół II 343
szklany v. dial. *śklany*
szkło I 64, II 343—4, v. *śkło*, dial. *śkwo*
szkoda II 339, 345
szkopek II 344
szlachta I 64, II 334, 343—4, v. *ślachta*
szlak I 64, II 344, v. *ślak*
Szląsk I 64, v. *Śląsk*
szłom II 344
sznur II 344
sznytlik II 344
szoldra II 335, 338, 344
szoltys II 335
szonować II 335
szopa II 338, 344
szor II 344
szos II 344
szpaczek II 340, 345
szpak II 340
szparować II 344
szpek II 344
szpica II 344
sztandar II 344
 v. *sztembnować* II 403
 v. *sztembnowanie* II 403
sztęfel II 338
sztola II 344
sztuca II 344
Sztybowo II 368
szukać II 340, 345
Szumit II 368
 dial. *szur* II 469
szurek I 65, v. *siurek*, *szczurek*
szwagier II 343
szwagrowa II 343
szwindel II 344
szyba II 339
szybki II 302
szychta II 344
szyja II 61

- szyk* II 344
Szymbark II 336
szynal II 340
szynk II 344
Szynwałd II 336
szym II 334
 v. et dial. *szyrzynka* II 543
ścięgno II 405
ścierwo I 64
ścięgno II 405
śkło I 64, v. *szkło*, dial. *skyo*
 dial. *sklany* I 64
 » *skyo* I 64, v. *szkło*, *śkło*
ślak I 64, v. *szlak*
ślachta I 64, v. *szlachta*
Śląsk I, XVI, 64, v. *Szląsk*
śmietana I, XVIII
śmigus II 344
śnieg: dial. *śnieżek* II 454
 dial. *śreń* II 461
 dial. *śrezoga* II 461
środa II 557; dial. *rsoda*, II 461, 463, 464; *χsoda*, *soda* II 461
środek II 373; dial. *rsodek* II 461
śrót II 344
śruba II 344
Świecie II 368
Świebia II 368
Świebice II 368
Świebin II 368
Świerczów II 371
Świelica II 368
Święciec I 67
świnia: dial. *sfyńa* II 458
Świnice II 368
Świniec I 67
Świsłocz I, XV
Świślina I, XV
tacno II 343
tadynka II 340, 343
talar II 344
taniec II 344
tanistra II 344
taszka II 344
Tatry I, XVII, XXI, XXIII
tawola II 545
ten, ta, to II 121, 122, 123, 124, 125; dal. *tej* II 145
 v. *tesknić* II 402, 554
 v. *tesknota* II 402
 v. *tesznica* II 402
 v. *tesznić* II 402
 v. *teszny* II 402
teśknić II 402, 406, 554
teśknota II 398, 402
teśkny II 399
to I 11
tobotek II 266
traf II 345
tragarz II 339
trawa I, XVIII; dial. *tráva* II 95
trawić I, XVIII
trąba II 344
tryumf II 338
trop I 201
truć I, XVIII
trufać II 336, 339, 345
trumf II 338
truna II 344
trzask II 482
Trzciągowo II 369
Trzciągów II 369
Trzeboń II 371
Trzebuń II 371
Trzecianów I 67
Trzemeszno II 361, 369
trześnia II 403
 dial. *trześnia* II 403
trzos I, XIV
trzy I 6
tublowany II 338, 344
tulich II 344
 dial. *tuplem* II 338
turniej II 344
tuz II 344
tuzin II 344
twarz I 55
Tworzyjanki I 67
twój: twójego, twego, twoja, twa I 14
tym II 336, 343
tynkować II 338
Tysza II 104
ucho II 143
ucywilizowany II 517
udział: brać udział I, XXI
Ujelino I 66
ujrzeć: dial. urzeń II 461
Ulejno I 66
ulica II 143
Ułomie I 66
 impérat. *umiej* II 144
Unibórz II 369
Unin II 369
Unomie II 66
Urzazowo I 66
usnacht II 336
Uszczonowo I 68
usztepować II 403
Uzarzewo I 66
uzda II 143
Uznam II 356
w(e) II 374—380, 552
wahać II 339
waka II 344—5
Walcerz II 338, 345
walec II 344
wał II 344
walkarz II 344
wanna II 344
warcaby II 340, 344
warmuszka II 344
warować II 345
Warszawa II 105
Warszków II 369
warsztat II 343
Warta I, XV
wasąg II 344
we II 552
Wendowie I, XXIV
Westrza II 371
weźdy II 377
wębor II 344
wędlík II 344
Węgornica II 370
wiardunek II 339
wiardunk II 336
Wiardunki I 68
wiatr, na wietrze I 23
Widziwilk II 371
wiek I 3
wielbłąd I 29, II 345
wiele I 6

- Wielim* I 67
Wielonek I 67
wieloryb II 345
wierdunk II 336, 344
wierny I, XIX
wierować II 345
wiertel II 339, 344
Wierzbka II 370
Wierzchnica II 371
Wierzenie II 370
wieś II 133
wieść I 130
Wietrza II 371
wietrzenie I 23
wietrzny I 23
Wietrzyca II 371
Wietrznych II 336, 345
Wietrzyn II 371
wietszeń I 22, 23
wieża II 234
winien II 484
winny II 484
winszować II 335, 345
wiotchy I 22, 23
wiotki I 23
wiotszeń I 22
Wirzchrzeka I 68
Wisła I, XXII
Witkowice I 67
władać II 343
Włochy II 345
Włodzimierz II 345
Włoszibórz II 356
Włóczyn I 65
włóc I 65
woda II 547
wodzie I 130
Wolfram II 345
wójt II 339, 343
wóz I 3
Wrąbczynek I 67
wrona II 471
Wronczyn(ek) I 67
wrota II 373
wrzask II 482
Wrząca II 371
Wrzączka II 371
v. wrzemienny II 375
Września I 316
v. wspomionąc II 406
- wstecz* II 378
wurszt II 344
wyderkow II 382
Wydrzywilk II 371
Wydzga I 65
wyjrzyć: dial. *vyrzyć* II 461
wykopisko II 392, 553
wykopka II 392, 553
wykorzystać II 484
wyobrażenia II 483
Wyrzeka I 68
wytrych II 336
dial. wywołga II 468
wyz II 345
wyzyskać II 484
wziąć I 126
wždy II 377
z(e) II 374—380; *z głodu* I 64
Zacywilki II 371
Zaczywilk II 371
zaistnieć I, XXI
zajrzeć: dial. *zarzeń* II 461
zamek II 345
zarząd II 483
zaszczytny II 482, 483
zatuworzyć II 223
Zawal II 364
zawinić co II 484
zażgać, zażgał I 65
Ząbrcz II 372
Ząbrowo II 372
Ząbrsko II 372
Zbąszewo I 68
Zbirogi II 372
Zbiroża II 372
Zbiroże II 372
zdrowie II 373, 374
Zebrzyd II 345
zegar I, XVIII
Zemsko II 372
zgać: *zgał* I 65
zgło I 64, v. *gzło, zgło*
zgłosić I 64
zglupieć I 64
ziebro I 65, v. *ziobro,*
zebro
zielazo I 65, v. *żelazo*
- zielony* I 28
ziemia I 65
Zięmięcin II 371
ziębnać II 62
ziobro I 65, v. *ziebro zebro*
Złoniszew I 68
Złonczewo I 68
Złyszczyny I 67
dial. zmięścić II 402
» zną(u) II 402
znouu II 402
dial. zofja II 468
zuc II 223
Zwiwilki(?) II 371
Zwonzewo I 68
zyz II 344
zzuc II 223
dial. żgać, żganych I 65
żrebie I 65; dial. *rżębe*
II 461, v. rżubek
Żrenica I 67
dial. żróbek voir rżubek
źródło: dial. *rżudło* II 461, 463
Żabienica II 366
Żabno II 361
żaltarz II 340, 343
żart II 340, 344
żqy II 338
że I 14
żebrak II 345
zebro I 65, v. *ziebro,*
ziobro
zedlik II 344
żegnać II 334, 340, 343
żelazo I 65, v. *zielazo*
żelw I 64
żelwica I 64
żemla II 344
żenie II 400
v. żenie II 400
dial. żgac I 65
żgać, żgają I 65
żgło I 64, v. *gzło, zgło*
żgnąć: *żgnęło* I 65
żłób I 65
żmija I 65
żoń I 64
żobać: *żoba, żobał, żobie*
I 64

- žobia* I 64
žold II 340, 344
žolnierz II 344
žolwica I 64
žona, ženie I 15
 dial. *žółtki* I 13
 v. *žrzebi* I 65
žufka II 344
Žuławy I. XVI
žwir I 65
žycie I 61
žyd I 16, 62
žynoy I 61
- Kachoube.**
 (sl. = slovince).
- sl. Bärnovä* II 395
sl. Bärnoväq II 395
sl. Bärnoväy II 395
sl. bärnä II 394
sl. bärđä II 394, 396
sl. bärđovjatö II 395
sl. bärđovato II 395
sl. bärđka II 396
sl. bärđricä II 396
sl. bärđričkä II 396
*bičask*o* II 440
*bičask*o* II 440
sl. bjelogärckü II 396
sl. Bjelogärđä II 396
sl. Bjelogäržöyunkä II 396
sl. börnüövi II 395
sl. börđäyicä II 395
sl. börđätü II 395
sl. börđovätü II 395
sl. bröyq II 395
sl. brüöđä II 394
sl. brüöñic II 396
*b*öcask*o* II 439
*b*öcäsšce* II 439
cúardé II 130
čěřñ I 64
čěš I 64
Dolgen II 130
domöci II 400
döymk II 134
*sl. Dö*ufé (jězoro, brüö-
 dä)* II 130
*drožask*o* II 440
*drožask*o* II 440
sl. dröüškä II 395
sl. drošit II 394, 396
sl. drožäyuc II 396
sl. drožñi II 394
sl. drugä II 394
dva: dvema, dvüma,
dvöma, dvüma II 441—
 442
ešle II 141
sl. gäržec II 395
sl. gäržinšü II 395
sl. gäržöyün II 395
sl. gäržöyunkä II 395
sl. gröxö iznä II 395
sl. grüöx II 395
sl. grüöxñiščö II 395
sl. xärñö isfi II 396
sl. Xärñöyöyunkä II 396
sl. Xärñovo II 396
sl. Xärñöyün II 396
sl. Xärñöyunkä II 396
sl. xärnä II 394
sl. Xärna II 396
xütri II 437
xütri II 437
sl. xróust II 395
iešle II 141
üc, üdq II 143
sl. Kärčänöyunkä II 396
sl. Kärčänöyün II 396
sl. Kärčäyulkä II 396
sl. kärčcünstfi II 396
sl. Kärčöyün II 396
sl. Kärčöyunkä II 396
sl. Kärñicä II 396
sl. kärñicü II 396
sl. Kärñičöyün II 396
sl. Kärñičöyunkä II 396
sl. kart II 396
sl. kārť II 395
sl. knärz, -ärzä II 395
sl. kröykä II 395
sl. kröül II 395
sl. kröüthü II 394, 396
sl. kröütke II 394
sl. krüöcéc II 396
sl. krüövä II 394
sl. krüövjü II 394
sl. krüövjör II 395
sl. küölovärt II 396
kvjäytk II 134
ložiš I 64
sl. löužiš I 64
sl. märčic II 395
marxäv II 437
marxev II 437
sl. märk II 395—6
sl. Märvjicä II 395
sl. märvjüščö II 395
sl. Märvjünskä II 395
sl. märz II 395—6
sl. mäřnicä II 396
sl. mröznü II 394
sl. mrüöx II 395
sl. mrüöxñöyuc II 395
sl. mrüöx II 395
sl. mrüöxžec II 395
sl. nävörcörkä II 396
sl. nävörcörš II 396
paik II 140
païok II 140
sl. pärpörč I 64
sl. pärsäcünä II 395
sl. pärsäcözñä II 395
sl. pärsäcina II 395
sl. pärsäcü II 395
sl. pärsäcñi II 395
sl. pärsäc II 395
sl. pärsčt II 394
sl. pärsčc II 395
sl. pärsnä II 394
sl. pärsšec II 395
sl. pärsšezñä II 395
sl. pärsžěščö II 396
sl. päřc II 395
paüok II 140
sl. päry II 395—6
sl. päřx II 395
sl. päřxñö II 394
sl. päřxñec II 395
sl. päřxñicä II 395
sl. päřsq II 394
sl. päřšk II 396
sl. päřšñi II 394
sl. pörxanü II 395
sl. pörxñäyuc II 395
sl. pörxñüstü II 395
sl. pöršñäyuc II 395
sl. pestärñek II 396

- sl. *pevārzanī* II 395
 sl. *pevārznīcā* II 396
 sl. *pevārznīctvo* II 396
 sl. *pevārznīči* II 395
 sl. *pevārznīčkā* II 396
 sl. *pevārznīk* II 396
 sl. *pevārznīpvi* II 395
 sl. *prōūžnī* II 396
 sl. *prōūžnosc* II 395
 sl. *prōūžnīc* II 395—6
 sl. *prūež* II 395
 sl. *přestruogā* II 395
 sl. *přiešovt* II 395
 sl. *Pūgmōrčōk* II 396
 sl. *Pūgmōrk* II 396
 sl. *pūgmōrz* II 395
 sl. *pūgpōrč* II 395
 sl. *pūgpōrt* II 396
 sl. *pūgpōrt* II 395
 sl. *pūgpōrz* II 395—6
 sl. *pūgzdrōu* II 395
 sl. *pūgzdrōuv* II 395
 sl. *sārčq* II 394
 sl. *sārči* II 394
 sl. *sārkā* II 394
sāsac I 63
sédām II 439
sédma II 438
sēxi II 437
sēxi II 437
seszmiēn I 63
sētām II 438
sētma II 438
 sl. *skovārnek* II 395
 sl. *smārd* II 395
 sl. *sōypāršā* II 395
 sl. *srōum* II 395
 sl. *srožī* II 394
 sl. *starogārčki* II 396
 sl. *Starogārčā* II 396
 sl. *stārnā* II 394
Stqžeca I 69
 sl. *stēypsfi* II 130
 sl. *strūpnā* II 394
 sl. *svārb*, *-ārbū* II 395
 sl. *šadūgmōrz* II 395
šāsmjēn I 63
ščiř I 64
šeršl I 64
šēšet I 64
še-štēřema I 64
šišā I 63
šīžen I 63
šūsāu I 63
*top*ořask*o* II 439
*top*ořasče* II 439
*uognīsk*o* II 439
uognīšce II 439
uosem II 438—9
uosma II 438
 sl. *Vārblānōun* II 396
 sl. *vārblānški* II 396
 sl. *Vārblōun* II 396
 sl. *Vārblōunkā* II 396
 sl. *vārcēc* II 395—6
 sl. *vārnā* II 394
 sl. *vārni* II 394
 sl. *vārnoūtke* II 395
 sl. *vārtnīcā* II 395
 sl. *vārtnīk* II 395
 sl. *vārnoūtke* II 395
 sl. *vārnišce* II 395
 sl. *Vārblāno* II 395
 sl. *vārnaq* II 394
 sl. *vārtā* II 394
vīxār II 437
vīxer II 437
 sl. *vobrūpnā* II 394
 sl. *Vōrnōvāu* II 395
 sl. *vogārdūpvi* II 396
 sl. *vogārdnī* II 396
 sl. *vogārtk* II 395
 sl. *vogōrnīčkī* II 396
 sl. *vogōrnīči* II 396
 sl. *vrōubel* II 395
 sl. *Vrōubel* II 396
 sl. *Vrōubēlkā* II 396
 sl. *vrōublī* II 394
 sl. *Vrōublōu* II 396
 sl. *vūggāržēšce* II 396
 sl. *vūggōrd* II 395
 sl. *vūggōrt* II 396
vžqčnī I 64
Wysoka I 69
 sl. *zavārcēc* II 395
 sl. *zdrovjāuc* II 396
 sl. *zdrūpvi* II 394, 396
 sl. *zdrūpve* II 394

Vieux-russe.

- bračina* II 71
bračinz II 71—73
brēncina II 71
ci II 546
cy II 293
črtu I 111
čy II 546
djasna II 399
χodca II 298
χodža II 298
koltki II 273, 282, 544
lyskarь II 286
nadro II 150
ovsz I 112
Rszь I 317, 333
Rša I 317
ryskarь II 286
serdьce II 294
sъrdьce II 294
sъrdьce II 294
ti II 292, 546

Grand-russe.

- Ardon* I 316
Avnega I 317
Baraxta I 317
Baraxtjanka I 317
bédnyj: *bednyē* II 253
bégaty, *-begátb* II 95;
begátb II 96
béremennyj II 375
bérek II 13
berēka II 13
borodá II 394
boroná II 39, 394; *bó-*
ronu II 394
boronítb II 396
borozdá II 394
borozdístyj II 395
bosój II 39
bostí II 88
Bozna I 316
brága I 245
 dial. *bráki* II 71, 529
braty: *bralá* II 90, 91
brémja II 375
byk, *byká* II 94

- byt, býta* II 89
byť: bylá, býlo II 90, 91, 95 *byl, býli* II 95
býto II 89
cel, celá, celo II 90
cečava I 316
čem — tem II 21
Čerebesna I 316, 333
čered I 225
čeredá I 225
čéres I, XIV
čeresló II 90
čtvěrtyj II 35, 38; *čtvěrtoje* II 36
čisló II 90
čist, čistá, čistó II 95
čto ni II 24
čutb II 88; *čúju* I 32
čúvstvo I 32
datb II 88; *dadútb* II 17; *dalá* II 90—91; *dan, daná, danó* II 95
dáteľ II 89
délo II 90
dérevo, nom. pl. derevá II 97
desjátj II 35, 39
désjats II 36
desná II 399
devjátj II 35, 36, 39
dévjats II 36
Dobosna I 316, 333
dóbryj: dobryè II 250, 252
dológ, dolgá, dólgo II 95
Don I 316, 333
dorógá II 394
dorogój II 394
doróžka II 395
doróžnyj II 394
dva s polovínoy II 33
dvínutb II 68
dym, dýma II 94, 95
dýrá II 93
eš II 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256; *éju* II 250, 256
ěstvuška II 250
Fosa I 316
gde II 68
goló II 90
golová I 105, II 93
gorá II 251
Goredva I 316
gorodína II 395
gorodítb II 395
goróřovina II 395
goróřovišča II 395
górčkj: gorčkiè II 253
grebló II 90
gryzť: grýzla, grýzlo II 90
Guretšina I 316, 333
řoróna II 394
řoróš II 299
řoróšij: řorošie II 252
řozjáin II 298—9, *čozjáeva* II 298
řozjájka II 298
řvalá II 93, 95
Xvosa I 316
idť: idú II 147; *impérat. idí* II 146
ígo II 146
igrá II 147
izbá II 146
jajcó II 140
járo II 87
járyj II 86
jástreb II 399
Jukonda I 317
júnoša I 106
kal, kála II 89, 90
kanún II 297—8
kidátb II 95
kilá II 93
klabúk II 73, 529
klastb: klála, klálo II 90
klobúk II 73, 529
knóros II 395
Kodra I 316
koléno I 237
Konda I 317
Kondoma I 317
koróva II 394
koróvar II 395
koróvij II 394
koróvka II 395
korótkij II 394
Korsa I 317, 333
kotóryj, kotóroje II 38
krasá II 93, 95!
krastb: krála, králo II 90
kupováť II 88
kvínta II 68
Laxta I 317
lása II 390
lásina II 390
lazejá II 392
lazína II 391
Lekta II 317, 333
lépet II 159, 164
levz I 295
lítb: lílá II 91
lozg II 391, 392
ložžítb II 391, 392
lýko II 89, 94
malínovyj zvon I 30
máslo II 90
médlítb II 63, 64, 66, 69
medvėdka II 250
meřyřb II 404
metlá II 90
mílo II 90
mjáso, nom. pl. mjasá II 97
močb: moglá, mogló II 90
moj: moè, moeš II 252
mólod. molodá, mólodo II 92
Moravna I 316
moročítb II 395
moróžitb II 395
moróžnyj II 394
Mudrin I 316
nag. nagá, nágo II 92
Nereřta I 317, 333
Neretva I 316, 333
nesmětnaja (kazná) II 250
nestí II 88; *neslá, nesló* II 90
nítka II 62
nógti II 68
núdá II 93
oboróna II 39, 394
oborót I 226
óčeredb I 225
odín: odnoè II 249
Odra I 316
Odrin II 316

- Odronb* I 316
ógorod II 395
Oxta I 317, 333
 pl. *ókna* II 62, 64
Ola I 316
Olava I 316, 333
ólovo II 13
on v. *eě*
Onega I 317
Onego I 317, 333
Orava I 316, 333
Osa I 316
 dial. *ósmyj* II 39
Osvica I 316
pastb: *pála, pálo* II 90
pečb: *peklá, pekló* II 90
Penega I 316, 317
pénka II 400
pénočka II 400
perestoróga II 395
pérvyj II 38
Pinega I 316, 333
pisáts II 88
pitb II 88; *pilá* II 90, 91
plvpjata II 40
pjátyj II 35, 38; *pjátoje*
 II 36
plašč, plaščá II 94
plyts: *plylá* II 91
podúška II 167
polčetvertá II 39
polón, polná, pólno II 95
polóts: *plelá, pleló* II 90
polovína: *dva s polovínoj,*
tri s polovínoj II 39
poltorá II 38, 39
poltretjá II 39
porochnístyj II 395
porochnó II 394
porochnjavij II 395
porosjá II 394
porosjáčij II 394, 395
porósna II 394
porošica II 395
porošína II 395
porošítb II 395
porošnýj II 394
poróznostb II 395
poróžnitb II 395
poskorée II 23
povelènoe (délo) II 250
póvorot II 395
póvoroz II 395
prats: *pralá* II 91
príblyts II 277
prjáslo II 90
prjáža II 233
probél I 27
proláz II 392
prórubts II 36
prosjanica I 116
prosovídnaja sypb I 116
pupýrbs II 404
puzýrbs II 404
rámja II 89
razúmnyj: razumnyě II
 249
Rexta I 317
Rekta I 317
rjabína I 246, 247
rjabínovája nočb I, XV
rjad I 226
rvats: *rvalá* II 91
sálo II 90
sam, samá, samó, sámó
 II 97; *samoě* II 249,
 250, 252, 253
sámyj nóvyj, sámymj nověj-
šij, lúčšij II 23
Ščerbica I 316
sedsmój II 39
seló II 90
 dial. *sěmyj* II 39
Senaxta I 317
Seneg I 317
Senego I 317
Senežskoje ózero I 317
sérce, sérdce II 294
sévritb I 64
sílnyj: sílnyě II 257
Sinega I 317, 333
sínij: siniě II 252
síto II 89
skalá II 93
skazáts I 32
skréžet II 159
smélo II 90
smóród II 395
soróka II 394
spatsb: *spalá* II 90, 91
spervá II 39
stebló II 90
stegnó II 405
stojáts: *stoiš, stoit* II 146
stol II 90; *stolá* II 91, 91
stopá I 201
storoná, stóronu II 394
Suxodrovka I 316
svérstnik I 225
svinéc I 200
svoj: svoě, svoeě II 252
sypb v. *prosovídnaja sypb*
sypatsb II 95; *sypátsb* II
 95, 96
šestój II 39
širókij: širokiě II 249,
 257
šitb II 88; *šityj* II 85
Šižexta I 317
tepló II 90
Tereхта I 317
Terekta I 317, 333
Teresica I 317, 333
Tersa I 317
Tersb I 317, 333
teslá II 90
tesló II 90
tetivá II 399
togdá II 68
tónkij II 63
tot: toě II 249, 250, 251,
 253, 255
travá II 93, 95
trétij II 38
tri s spolovínoj II 39
trjastí II 88; *trjaslá,*
trjasló II 90
tropá I 201
tvoj: tvoeě II 252
tyl, týla II 90
úgol, uglá II 90
Uxta I 317
Uxtoma I 317
Unava I 316
úzel II 90; *uzlá* II 90, 91
vdrugórjadb II 226
v dvoěm II 21
Vedra I 316
Vedrojanka I 316
velíkij: velikiě II 249

Verepenš I 316
Veresna I 316
Verkudo I 316
verstá I 225, 226
verstáts I 226
ves̄: vseš̄ II 249, 250, 251
vesló II 90
věža II 233
vidáts II 95, 96
vits: vilá II 90, 91
vjaslo II 90
Vodava I 316
voldjyr̄ II 404
vorobšnyj II 395
vóron II 394
voróna II 394
Voronega I 316
vorónij II 394
voronjá II 394, 395
voronój II 394
vorótá II 394, 395
vosmój II 39
vrémja II 375
vtorój II 38, 39
vysokó, vysókoje II 38
zá gorod II 36
zjats, zjátja II 89
zaviróxa I 106
zdoróvyj II 394
zdoróvje II 394
znátel̄ II 89
zvat̄: zvalá II 90, 91
zvon: malínovyj zvon I 30
žará II 93
žátel̄ II 89
žezl, žezlá II 90
žezló II 90
žila II 90
žir, žtru II 89
žit̄: žilá II 91
živ, živá, živo II 92
živój II 39

Blanc-russe.

ci, ci - éi II 291—3, 545
čy II 291—3, 545
šaržity II 294
šarpok II 294
šěmyj II 39

sérca II 294
serce II 294 - 5, 546
šerp II 294
šmerc II 294
šóstyj II 39

Petit-russe.

houts. *ad̄i* II 275, 278
 » *ad̄i* II 270
 » *ad̄y* II 270, 275, 278

houts. *ahn̄il(ł), áhn'ela*
 II 286

aġagže II 546

houts. *aġé* II 274
 » *aġě* II 265
 » *aġék* II 274
 » *aġěk* II 265
 » *aké̄c* II 274
 » *aké̄c* II 274
 » *albiġka* II 277
 » *đlej* II 266
 » *đltjč'ä* II 265, 279, 287, 544

houts. *anz̄iner* II 266
 » *anhéłiġe* II 275
 » *anklúz(s)* II 266
 » *ardán* II 266
 » *arđelskiġ plux* II 282

houts. *arydnyk* II 266
 » *as'ék* II 289

bačyty I 31

houts. *bai* II 282, 545
 » *baiuvat̄i* II 282
 » *bałmus* II 289
 » *bałmuš* II 289
 » *bamuš* II 289
 » *banoš* II 289
 » *banuš* II 289

bar II 13

houts. *barabuli* II 271
 » *barán* II 262, 287
 » *bas'kunnyi* II 288
 » *batałej* II 266
 » *batałej* II 266
 » *batełej* II 271
 » *bž'otá* II 288
 » *běš* II 267, 276, 544; *beruy, ber'i* II 276

berizka II 546

houts. *be'k* II 270
 » *bhaty* II 286
 » *blama* II 288
 » *bloxa* II 287
 » *bóiti, yodá bóit*
 II 287

houts. *bolfa* II 277, 282, 544

houts. *bótoz(-s)* II 288
 » *bórsati* II 277
 » *botelėj* II 266
 » *bovfa* II 277, 282, 544

houts. *bovta* II 278, 282
 » *bovtár* II 278
 » *bra!* II 275
 » *bréc'* II 280
 » *bre'nyč'ä* II 281
 » *buc* II 288

burcút II 272

houts. *burđej* II 272
 » *búr'inyk* II 287
 » *burknyč'a* II 272, 281

houts. *burkóyana doróha*
 II 286

houts. *burkút* II 272
 » *bü'k* II 270, 276
 » *búženyc'ä* II 277
 » *byk* II 270
 » *byłše* II 282
 » *byrše* II 282
 » *bž'otá* II 288
 » *cárok* II 286
 » *caš'kíġ* II 287
 » *cebér, cebryj* II 280
 » *ceres* II 280
 » *cerkovéc, cerkiučá*
 II 268

houts. *ces* II 279, 281;
ces'ä II 265; *cy'sá* II 281; *cy's'á* II 544

čiplatysa II 16

houts. *cmok* II 281
 » *cmolá* II 281
 » *cugor, cugru* II 288, 545
 houts. *cułuvat̄i* II 274, 279

- houts. *cuyntar* II 277
 » *cy* II 280
 » *čahún* II 273
 » *čayún* II 273
 » *čelad* II 267
 » *č'e'mú* II 267
 » *č'eres* II 280
 » *č'ertenyi* II 267
 » *č'etvér, č'etverhá* II 284
č'etvértij II 38
 houts. *č'ic'ka* II 280
 » *č'ic'ika* II 275, 280
 » *č'ine'ti* II 290
 » *č'óyhato* II 286
 » *č'ukurlij* II 272
 » *č'umú* II 271, 274
 » *č'úóyhato* II 286
č'uty I 32
 houts. *č'y* II 280
 » *datetka* II 268
 » *dancvatí* II 279
 » *danec* II 288
 » *davi* II 274
 » *davik* II 274
 » *dexok* II 284
 » *deligraf* II 288
 » *delše* II 265
 » *deléko* II 274
 » *deliň* II 274
 » *děreve'sše* II 267
 » *des* II 279
 » *děšeyo* II 287
desjátyj II 39
 houts. *destément* II 266, 288
devjátyj II 39
 houts. *devjec'čt* II 280
d'iver II 89
 houts. *dive'ti sy* II 270, 278
 houts. *doga* II 268, 278
 » *dox'toršina* II 279
 » *doš* II 280, 544;
 (y)z *dožém* II 280
 houts. *dragar* II 288
 » *drápák* II 281
 » *dratvy* II 288
 » *draty* II 288
 » *drubák* II 288
 houts. *drugaty* II 543
dyvyty ša II 278
 houts. *ž'ema* II 278, 281, 545
 houts. *žer* II 278, 281
 » *žerjūnyj kotě'ų* II 281
 houts. *žvizardá* II 281
 » *ž'e'horka* II 286
 » *ž'égé* II 270, 283
 » *žerga* II 286
 » *žerha* II 286
 » *ž'or(y)ny* II 275
 » *žumáryny* II 275
 » *ž'úryny* II 275
 » *ž'č'i, ž'č'tá* II 269
 » *fatytí* II 276
 » *farijón* II 276
 » *farijón* II 260
 » *farvaty* II 276
 » *fasuli* II 271
 » *fe* II 276
 » *feleji* II 270
 » *famélija* II 274
 » *fijakor* II 271
 » *filena* II 278, 283, 545
 houts. *filvaiter* II 286
 » *fléna* II 283
 » *fijina* II 283, 545
 » *fina* II 283, 544
 » *flekeu (= flekéų)* II 268
 houts. *flelav* II 268
 » *floy* II 276
 » *foja* II 276
 » *forost* II 276
 » *fórtuna* II 276
 » *fraštykánt* II 275, 284
 houts. *futko* II 276
 » *fustyna* II 276
 » *fjüst* II 268, 276, 544; *fos'tj* II 544
 houts. *fjüst* II 268, 276, 544; *fos'tj* II 544
 houts. *fyla* II 276
 » *gagati* II 285
 » *gaňa* II 288
 » *gara* II 288
 houts. *gaura* II 285, 289, 545
 dial. *gauratyj* II 285, 289
 houts. *gazdá* II 264
 dial. *gegaty* II 285
 houts. *geletka* II 268
 » *gilá* II 281, 544
 » *gitlo* II 283
 » *gla, gła* II 271, 544
 houts. *glég(-k)* II 288
 » *glota* II 285
 » *golfa* II 277, 282, 544
 houts. *grabla* II 285
 » *gražda* II 285
 » *gropa* II 285
 » *gruň* II 281, 545
 » *gugla* II 282, 285
 » *guzúla* II 285
 » *guzute'ija* II 285
 » *gužulė* II 285
 » *hakłovy* II 281
 » *hambár* II 273
 dial. *hanel* II 286
 houts. *haršijų* II 286
 » *hatłovy* II 281
 » *he* II 274
 » *her'týca* II 286
 » *hlíbóko* II 271
 » *htubó* II 271, 274
 » *hlyx* II 284
 dial. *hócuł, hucúly* II 272—273
 dial. *hołóbysky* II 284
 houts. *hóloy, instr. sg. hóloyou* II 287
 houts. *hólubó* II 287
 » *horne* II 287
 » *horo(d)nýk* II 286
horožánka II 395
horožányn II 395
 houts. *hórše* II 287
 » *horšy'* II 265
 » *hóstro* II 287
 » *hrinka* II 285
 » *hruš* II 288
 » *hryš* II 268
 » *húcuł* II 272—3
 » *humnó* II 277

- dial. *hunó* II 277
 houts. *hü's'k* II 283
 » *že* II 276
 » *žerečún* II 288
 » *žlo!* II 275, 545
 » *žto!* II 275, 545
 » *žorbák(a)* II 282, 286
 houts. *žosén, žysná* II 284
 houts. *žrečún* II 288
 » *žrobáka* II 282, 286
 houts. *žto* II 284
 » *žúkatī* II 284
žurta II 276
žurtovyna II 276
žurtuna II 276
žutko II 276
žvist II 276
 dial. *žyrbét* II 282
 houts. *žytár* II 284
 » *ža* II 265
žaslá II 90
 houts. *žednorát* II 275
 » *žéhny* II 287
 » *žéj'c'a* II 265
 » *žék* II 265
 » *žistī* II 268
 » *(ži)šé* II 267, 279
 » *žo* II 274
 » *žše* II 267
 » *žišī* II 279
 » *žyhožnyk* II 282
 » *káh(a)nec* II 275
 » *káhla* II 287
 » *kažmán* II 282
 » *kažman* II 282
 » *kažamótyt* II 271
kažamutyt II 271
 bukov. *kamanak* II 266
 dial. *kažuga* II 288
 houts. *kažylácija* II 275
 » *kažabuška* II 266, 271
 houts. *kažapké* II 277
 » *kark* II 262, 543
 » *karv* II 543
 » *kárva* II 262
 » *katarvás* II 266, 275
 houts. *katrafīž* II 278
 » *katrán* II 266
 » *katruč* II 266, 271
 » *kažuš* II 262, 543
kazaty I 32
 houts. *kežnyč'ä* II 264;
kežrnyč'ä II 282
 houts. *kežško* II 288
 » *kilko* II 282
 » *kitko* II 282
 » *kimn'ye* II 276
 » *kit* II 262, 287;
kóta II 287
 houts. *klabúka* II 286
 » *kloč'ka* II 282, 545
 » *klupák* II 286
 » *kly'* II 275
kladka II 546
 houts. *klévec* II 287
 » *kma kmežna, kma, kmušš'a* II 278
knyžka II 546
 houts. *kohutkij'* II 273, 544
 » *kohutók* II 282
 » *kožnyk* II 282
 » *kóžokit* II 287
 » *kóžokir* II 282, 287
 houts. *kóžopní* II 286, 287
 » *kónar* II 287
 » *koncežrár* II 282
 » *kóžpył* II 287
 » *kordún* II 271
 » *kornéti* II 277
 dial. *korohožai* II 273
 dial. *korohužai* II 273
korováž II 273
 houts. *kotkodákatī* II 271
 » *kotrán* II 266
 » *kotruč* II 266
 » *kožnyk* II 282
 » *kožtkij'* II 273, 544
 » *kožtók* II 283
 » *kožúž* II 287
 » *krak* II 262, 543
 » *krešéžek* II 266
 » *kriz* II 282
 » *kropyža* II 286
 » *kropyžán* II 286
 houts. *krunutī sy* II 281
 » *kryž'minár* II 282
 » *kryž'* II 282
 » *kufnā* II 276
 » *kužárka* II 287
 » *kuževy* II 543
 » *kukúč* II 272
 » *kulbaka* II 286
 dial. *kulpák* II 286
 houts. *kurdún* II 271
 » *kurovilnyči* II 283, 545
 houts. *kužtkij'* II 273
 » *ližtar* II 287
 » *ližorver* II 285
 » *lokař* II 282
 » *lokarnyž podatok* II 282
 houts. *lakáciji* II 283
 » *lapnó* II 278, 283
łasyj II 390
 houts. *łauka* II 543
 » *łavyc'a* II 287
 » *łehožko* II 287
 » *łekimacija* II 275
 » *łekše* II 284
łev I 295
 houts. *łevizor* II 264
 » *łodža* II 277
 » *łosožłóvyty* II 275, 286
 houts. *łošč'etko* II 280
 » *łúdižne* II 282, 280
 » *łumir* II 283
 » *łüž* II 268
tyžostovyty II 275
tyž' II 275
tyž'é II 275
tyž'éž II 273
tyž'éžki II 275
 houts. *mažbyršyž* II 277, 544
 houts. *mážkinyč'ä* II 282
 houts. *mážkoryk* II 285
 dial. *mážkyrka* II 282
 houts. *małái* II 266
 houts. *manastýž* II 266, 274
 houts. *měč* II 280
 » *metái* II 266

- houts. *menč'e* II 280
 » *mennyk* II 283
 » *meš'ä* II 280
 » *me'gla* II 270, 285
 » *meš* II 270, 544
mičur II 404
 houts. *mišič* II 276, 279
 » *miš'etī* II 269
 » *mit* II 288
 » *mn'eko* II 276
 » *mn'eso* II 276
 » *mohyta* II 285
 » *mušija* II 272
 » *muškatérka* II 282
 » *mü'st* II 268, 275
 » *načta* II 276
 » *načvetykyj* II 277, 544
 houts. *nakovannä* II 283
 » *napa* II 277
 » *nastrúncija* II 286
 » *na viglu* II 281
 » *názač(-k)* II 288
 » *ně* II 274
 » *ňěgura* II 267, 285
 houts. *nešéske* II 279
 » *nočok* II 284
núdá II 93
 houts. *nü's* II 268
 » *ny'čostóvyty* II 275
 houts. *nyna* II 281
 » *nýn(č)ka* II 280
 » *nys* II 268
 » *obolikatī* II 277
 » *obory* II 277
 » *óboryč* II 287
 » *odovéc* II 271, 274, 277, 544
 houts. *odovyc'a* II 271
 » *oke'ny* II 267
 » *okék* II 289
 » *okoman* II 275, 286
 houts. *okryp* II 282
 » *opécki* II 262, 543
orabyna I 246
 houts. *oratī* II 264
 » *oróč* II 284
 dial. *osiňnyča* II 545
oslá II 90
ósmyj II 39
 houts. *ostuhva* II 284
 » *otróba* II 271, 272, 274, 277
 houts. *oznyc'a* II 273, 543
 » *páč'orok. páč'orki, pac'orké* II 287
 houts. *paňä* II 264
 » *pararyna* II 282
 » *park, -ty* II 278
 » *parsuna* II 275
 » *pas'kunnyj* II 288
 » *pas'kye* II 544
 dial. *pec* II 543
 houts. *péncija* II 281
 » *peredúč'er* II 275
 » *perestás* II 266
 » *perevesto* II 285
pérvyj II 38
 » *pe'satī* II 278
 dial. *pihoný'ry* II 273
 houts. *pislek* II 274
 » *p'is'n'ä* II 276
 houts. *piški* II 270
pív'pjáta II 39
pívtorá II 39
pívtretjá II 39
pjátyj II 38
plaskyj II 34
 houts. *plova* II 545
ploskyj II 94
 houts. *pluž* II 288
 » *plyt* II 268
 » *póčeres* II 288
 » *po čilidyncky* II 267
poduška II 167
 houts. *podybnyj* II 543
 » *póhář* II 272
 » *počatábyuský* II 284
 houts. *póke* II 287
 » *póki* II 283
 » *pokrytka* II 289
 » *poky* II 265
 » *pote'c'ä* II 264
 » *połodnyk* II 281
 » *połovék* II 265, 289
 houts. *połovyc'ä* II 265
 » *pomáji byč* II 274
porochnity II 395
porochnyna II 395
porošúk II 395
 houts. *póros'y* II 287
 » *porýč* II 268
poša II 279
 houts. *póteřa* II 271
 » *pótéře* II 272
 » *potým* II 268
 » *pounó* II 287
 » *póž'er* II 287
 » *pračtyč'yty* II 284
 » *pre'č'ka* II 280
 » *préšyta* II 266
 » *prožba* II 288, 546
 houts. *prutko* II 268, 288
 » *prýlačok* II 286
 » *prypoč'uvaty* II 271
 houts. *prýučatok* II 286
 » *pryvyl* II 260, 277
 » *púhar* II 287
 » *púhar'* II 272
pučyr, pučyr' II 404
 houts. *pularec* II 281
 dial. *pularuš* II 281
 houts. *puteřa* II 271
 » *putérä* II 272
 » *(u) püt* II 268
 » *púž'itī* II 269
 » *pyst* II 276
 » *pyjunc'a* II 287
 » *rafka* II 276, 284
 » *račijka* II 284
 » *račya* II 276, 284
 » *rákička* II 276, 284
 houts. *rakya* II 276, 284
 » *ramatus* II 266, 275
 houts. *ras* II 264
 » *raskál* II 286
 » *ratc'ä* II 279
 » *raučš* II 266
 » *re'nž'ä* II 281
 » *řét* II 265
 » *re'učš* II 266

- houts. *retennyj* II 283
rizdvó II 288
 houts. *ros'trilétí* II 276, 279
 houts. *rozbolikatí sy* II 277
 houts. *roznookiž* II 273
 » *rozodencja* II 275
 » *rozžnykaty* II 276
 houts. *řšenyj* II 285
 » *rumegatí* II 285
 » *rybár* II 281
 » *ryskál* II 285—6
 » *rzatí* II 280
ša II 265
 houts. *sabló* II 282
 » *sagán* II 285
 » *sahán* II 285
 » *samožuk* II 273
 » *sannó* II 281
 » *saraka* II 266
 » *sardák* II 266
 » *se'rdák* II 266
 » *s'e'strá* II 274
 » *sehólit* II 275
 » *sehórička* II 275
 » *sehorku* II 275
 dial. *sej. šíšá* II 281
sémyj II 39
 houts. *serén* II 280
 » *s'etyj* II 276
 » *se'n* II 270
 » *s'e'nyj* II 270
 » *sfatuvatí sy* II 276
sxid II 277
 houts. *sxyt* II 277, 544
 houts. *s'žetyj* II 276
 » *šíšý* II 265
 » *s'ketí* II 278
 » *škiná* II 264
 » *skolce* II 271
 » *skornětí* II 277
 » *snas'k, -sty* II 275
 » *s'niž* II 268, 284, 288
 houts. *s'n'ip* II 268
 » *sóké'ra* II 283
 » *sokotíli* II 270
 houts. *sóvalo* II 286
 » *spe'nc(ž)* II 281
 dial. *spižočka* II 283
 » *spožolom* II 283
 » *spožolyj* II 283
 houts. *spožovo* II 283
 » *srimnyj* II 277
 » *stíl* II 268
 » *stoičeti* II 265
 » *strilétí* II 265
 » *strižbá* II 278, 282
 houts. *styj* II 268
 » *sučka* II 280
 » *sudá* II 279
 » *sunka* II 277
 » *suromota* II 272
 » *sve'kla* II 267
 » *sverby(h)us, sverby(h)uz* II 274
 houts. *sverbytos* II 274, 283, 284
 houts. *s'vidim (s'vižim)* II 276
 houts. *sy* II 265
 » *syl* II 268
 » *sylnyj* II 545
 » *sylnyj* II 545
 » *syrnyk* II 268
 » *syžnyj* II 278,
 » *šaskirná* II 267, 280, 286
 houts. *ščény* II 287
 » *še* II 279
 » *šény* II 287
 » *šerén* II 280
 » *šerskižná* II 286
 » *šeskirná* II 286
šestyj II 39
 houts. *šeškirná* II 267, 280
 houts. *ševéc, šežc'a* II 279
 » *ši* II 279
 » *šis'k* II 278
 » *škabřá* II 281
 » *šlufka* II 276
 » *šlužka* II 276
špižún II 273
 houts. *šteška* II 280
 houts. *šuš'ek* II 280
 » *šušyc'a* II 280
 » *šyryška* II 543
 » *tabižka* II 266, 271
 houts. *táži* II 264
 dial. *taríl* II 285
téle II 287
 houts. *teltr* II 285
 » *tély* II 265, 287
 » *télyc'a* II 287
 » *télytko* II 287
 » *teménnyj* II 283
 » *te'mún* II 267, 274
 houts. *tépér* II 274
 » *tepér* II 276
 houts. *těřx* II 284
 » *těřxatí* II 281, 284
 houts. *teržžič'ka* II 284
 » *teril, tereli* II 285
 » *terkilá* II 284
 » *terkilka* II 284
 » *termik, na_cyjí térmity* II 275
 houts. *títin* II 271
 » *tobilka* II 266
 » *tobižka* II 266, 271
 houts. *tođ* II 278
 » *tohút* II 283
 » *tómú* II 271, 274
 » *trā* II 274
 » *traba* II 274
 » *tratýty* II 262
trétij II 38
 houts. *trila* II 282
 » *tríški* II 268, 282
 » *tríšúk* II 271, 280
 houts. *tulup, -bá* II 277
 » *tumú* II 271, 274
tužún II 271
 houts. *tygaže* II 278, 281, 285, 545
 houts. *tyrba* II 277
Tysa II 104
 houts. *u* II 272
 houts. *žataž* II 287

- houts. *ubutĭ* II 271
 » *ufatĭtĭ* II 276
 » *uxolobyski* II 284
 » *ukraš'etĭ* II 269
 » *uohoryty* II 285
 » *urytnyj* II 260
 » *usĕj* II 266
 » *"s'ĕke* II 265
 » *'utlyj* II 273
 » *utrŏba* II 271, 272
 houts. *uonno* II 277
 » *uūšilnyĕi* II 283
 » *uvĕs* II 272
 » *uycy* II 280
 » *uyryp* II 288
 » *uytāk* II 280
 » *už'ĕ* II 267
 » *'už'ĕ* II 273
 » *už'ĕ* II 267
 » *uuaž'etĭ* II 265
 » *už'etĭ, uz'ĕu* II 265
 » *vajlŏ!* II 275
 » *valancaty sy* II 281
 houts. *valĭu* II 277
 » *valub* II 277
 » *vanzār* II 282, 545
 houts. *vatra* II 264
 » *vatuĭka* II 283
 » *vatulka* II 278, 283
 houts. *ve'snā* II 267
vely'gdeñ II 546
 houts. *velykĕ'i* II 287
 » *veretĭllyĕi* II 283
 » *verx* II 285
 » *verkluḡ* II 281
 » *vers* II 285
 » *vertluḡ* II 281
 » *vertŏpy* II 271
 » *ves'tunyi* II 278
 » *ve'tko* II 288
vežā II 233
 houts. *vidorši* II 285
 » *viĭt* II 268
 » *viĭt* II 268
 dial. *vilcĕ* II 545
 houts. *vinč'etĭ sy* II 269
 houts. *vinčuuatĭ* II 280
 » *viŕidĭtĭ* II 265
 » *virynuty* II 286
 » *viriz'etĭ* II 269
 » *vleĭety* II 286
vorotār II 395
 houts. *vo's* II 271
 » *vsijaki* II 545
vtŏryj II 38
 houts. *vü'r, vořā* II 543
 » *vydubuty* II 271
 » *vyĭt* II 268
 » *vymodovvaty* II 286
 houts. *vymoduvaty* II 286
 » *vyrynaty* II 286
 » *wü'n* II 268
 » *wü'r, uořā* II 281
 » *wü'z* II 276
 » *y* II 269
 » *y'hratĭ* II 269
 » *y'neĭ* II 269
 » *y'rstyĭ* II 269
 » *y'zvinc'etĭ sy* II 269
 » *ylĕj* II 266
 » *ymn'ĕ* II 276
 » *ymšy'k* II 269
 » *yrod(t)* II 266
 » *yrstyĭ* II 285
 » *yttāk* II 275
 » *yz uytkyu* II 268
 » *zabahāč* II 286
 » *zabāryĭ sy* II 282
 » *zabehač'kyĭ niž* II 286
 » *zāduḡa* II 287
 » *zaglĕž'itĭ* II 280
 » *zaglĕž'itĭ* II 269
 » *zahulyti* II 270
 » *zakotesnyk* II 260
 » *zākyy* II 277
 » *zamitaḡka* II 282
 » *zapašnŏ* II 287
 » *zauknutĭ* II 277
 » *zdrič'ŏk* II 280
 » *ziĕska* II 265, 276, 288
 houts. *zemn'ā* II 276
 » *zēmna* II 287
 » *zen'ĕpyn* II 280
 houts. *zgura* II 280
 » *zrimnyĭ* II 277
 » *zup* II 288
 » *zvyrnā* II 268, 275, 276
žājvoronok II 395
 houts. *žen'ĕpyn* II 280
 » *žertya* II 286
 » *žĕrya* II 286
 » *ž'eyra* II 286
 » *žgura* II 280
 » *žounā* II 286
 » *žon(o)uā* II 286
 » *žretya* II 286
- Préassorien.**
- labbu* I 306, 308
qiššū I 301
ribbu I 303
- Assyrien.**
- ašlu* I 304
dagālu I 305
damkaru I 307
hiṭtu I 308
hiṭu I 308
labbu I 300, 303—4, 307, 309, 311
lamassu I 300, 301
lamaššu I 301
lū I 297, 300—303, 312
mū I 300
našīr I 306
nēšu I 300, 301, 306, 312
pīlu I 306
pīru I 306
ribbu I 306—7, 309, 311
šĕdu I 301
šemu I 308
ūmu I 300, 306, 308, 313
ussībila I 301
uštĕbila II 301
- Assyro-babylonien.**
- Elamtu* I 286

Hébreu.

Aram I 285
Arpakšad I 285
Assur I 285
Elam I 285, 286
Gimirri I 286, 287
Ham I 287—8, 290—91, 294
Hatti I 291, 293
Het I 287
Hšrmwt I 289
'ājōm I 308
'ešēl I 304
hāhivvi I 288
hašmal I 305
'Eber I 286
Yahweh I 287
Japhet I 286, 288, 290, 292—4
Javan I 287
Canaan I 286, 287
Kūš I 287
lābī I 303—4, 307
lajiš I 297, 301, 312
l'ā'im I 311
l'bi'ā I 303
Lud I 285
Lūd I 288
Lūdim I 287, 291
Madaī I 286, 287
Mešek I 287
miqdōl I 304
Mišraīm I 287, 291
No^h, Noé I 293
Pelištim I 291
Sem, Šēm I 285—294
šūm I 87
Tubal I 287

Araméen.

laiṭā I 301, 312

Arabe.

al-labū'u I 303, 304, 307, 308, 311
baḥr plur. *biḥār*, *buḥūr* I 303
'apl I 304

plur. *hamīr* I 303
lab'atuⁿ I 303, 304, 311
labū'atuⁿ I 303, 304, 311
labū'u voir *al-labū'u*
laipuⁿ I 301—303, 312
 plur. *luiūp* I 303
layn I 304
laupuⁿ I 302
libuatuⁿ I 303
lubbūⁿ I 305
summāk I 353
šāma I 87

Égyptien.

bgj I 305
bgšw I 308
bndt I 308
bngj I 304
bsšt I 305
bsj I 305
ḏ'g I 304
dgj I 305
dng I 304
h'b I 304
hb' I 304
Hmw I 308
hsmn I 305
jb I 305
jbj I 307
j'kb I 308
jsr I 304
jwn I 304
l'bj I 299, 300, 304—306, 311—12
lw I 297, 299—305, 308, 312
m'gšw I 308
m'j I 304, 308, 313
m'jt I 308, 313
m'jw I 305
mndt I 308
mw I 300
nb I 308
nht I 308
qrš I 306
q's I 306
rd I 300
rw I 299, 300, 304, 305, 308, 312

rw'b[j]w I 312
rw'bw I 299, 300, 304, 306, 311
rw I 300
sdb I 308
š I 304
šb' I 305
wsšt I 305

Copte.

αμου I 305
αυαν I 304
Ἰωλεπ I 306
Ἰωρεπ I 306
χοσεμ I 305
λαβαι I 299, 304
λαβοι I 299, 300, 304—307, 311, 312
μεῖτολ I 304
μη I 308, 313
μοι I 308
μου I 304, 308, 313
νιβεν I 308
νιμ I 308
νοφρε I 304
νουφε I 304
νουθε I 308
οσι I 304
οιισι I 305
σαδμ I 308
σατβε I 308
σιου I 305
σοι I 304
ωκεμ I 308

Libyco-berbère.

Tillibaris I 302
tlintit I 302

Finois.

hamppu II 76
heinä II 12
humala II 74, 530
opettaja I 11
rengas II 107
tarha II 12

Vepse.

humal II 74

Estonien.*õpetaja* I 11**Live.***umal, umäl* II 74**Lapon.***hampa* II 76*hombel* II 74**Mordve.***kañž* II 76, 530*kañť* II 76, 530*komblä* II 74*komla* II 74, 75, 530*komlä* II 74*komola* II 74*komula* II 74**Tchérémissé.***kañe* II 76*kiñe* II 76, 530*kyñe* II 75, 530*parsên* II 72*porsên* II 72, 529*persên* II 72*pořsen* II 72*umala* II 74*umla* II 74, 75, 530**Permien.***pis* II 75**Zyriène-votiak.***piš* II 75, 76, 530*puš* II 75, 76**Zyriène.***pečer* II 76*pis* II 75*tag* II 75, 530**Votiak.***burčín* II 72*burčín* II 72, 529*paš* II 75*pušner* II 76*tug* II 75, 530*umala* II 74, 530**Vogoule.***χomlay* II 74*komlāχ* II 74, 530*kumlχ* II 74*qumlāχ* II 74, 529*ponäl* II 76**Ostiak.***χomDāχ* II 74*χomtāχ* II 74, 530*pōlen* II 76*pūdēn* II 76**Hongrois.***Abrud* II 106*ásó* II 286*bársony* II 71—73, 529*bársonyos* II 72*Barsun* II 72*Barsunus* II 72*Borzava* II 101*Bodrog* II 72*Bolgárszeg* II 102*borkut* II 272*bors* II 72*borsó* II 72v. *Borza* II 101v. *Borzva* II 101*Cserna* II 101v. *Drava* II 108*Dráva* II 108v. *Droa* II 108v. *Drova* II 108*haragos* II 72*haszon* II 284*hatar* II 284*kender* II 76dial. *Keres* II 103, 105*Kerezs* II 105v. *Kiris* II 103, 105,

108, 109, 532

komló II 74, 75, 530*koporsó* II 72*Körös* II 103, 105, 532*Körözs* II 105v. *Kris* II 105, 106, 108, 109v. *Kürüs* II 103, 105v. *Maris* II 103, 105—108, 532*Maros* II 103, 105, 106, 532v. *Moris* II 103, 105, 110v. *Morus* II 105*Ohába* II 102*Ohábica* II 102*Ompoly* II 106*Somogy* II 72*Szamos* II 104, 105, 532v. *Szamus* II 105, 108v. *Szava* II 108*Száva* II 108*Széklér* I 315, 333v. *Szoa* II 108v. *Szomis* II 104v. *Szomus* II 104, 532v. *Szova* II 108*Temes* II 103, 105, 531*terhelő* II 284v. *Tesza* II 104, 532v. *Tica* II 104, 105, 108v. *Tice* II 104, 105v. *Timis* II 103, 105, 106, 108, 110, 532*Tisza* II 104—5, 108—110, 532v. *Tisze* II 104, 105, 532*Tömös* II 105*tükör* II 73, 529v. *Tümüs* II 105v. *Valkóvize* II 102*valyu* II 277v. *Volkov* II 102**Turc.***arpa* I 235*bulya-* II 219, 222*Bulyak-pur* II 222*burč* II 72*burčák* II 72

jaz- II 221
kaba II 221
kabar II 221
kabar- II 221
kač- II 221
kačar II 221
kalbuk II 73, 529
kāndir II 76, 530
kavar II 221
koburčak II 72
kop- II 221
Kurama II 221—222
kyz II 218
kyrk II 221
kyryk II 221
v. oyuz II 218
saigak (saigak) II 352
saiyak (saiyak) II 352
tabyač II 221
taranči II 221
tengizix II 218

Ouïgour.

soyak II 352

Altaï.

Su Kakmyna II 220
Tag Kakmyna II 220

Koumandy.

čabaš II 221
kumunak II 75

Téléoute.

kumdak II 75

Chor.

kubanak II 75

Sagaï.

kumnak II 75

Kuérik.

kumnag II 75

Karagasse.

Su Karga II 220
Tag Karga II 220

Kirghiz.

kumdan II 75
kura- II 222
kuram II 222

Kazak-kirghiz.

kurama II 222

Kara-kirghiz.

čor II 351
džuvaš II 221
juvaš II 221

Bachkir.

komalak II 74
kumalak II 75

Kazan.

baš II 72
bat II 72
bər II 72
börčä II 72
burčak II 72
jarat II 72
kolmak II 74, 75
sakal II 72

Turcoman.

Qyryq II 221

Euzbeg.

Ak Kojly II 221
Kara Kolpak II 220
Kara Kojly II 220—21
Košan Kulakly II 220

Djaghataï.

čora II 351
čori II 351
čory II 351
čura II 351
čure II 351
čuri II 351
čury II 351
žora II 351

žori II 351
žura II 351
kirnak II 351
kolmak II 75
sokay II 352
sokum II 352
sokuš II 352
sukag II 352
sukay II 352

Oghouz.

jazar II 221

Kiptchak.

komlak II 75

Turc-bulgare.

altom II 217
belem II 217
bulgar II 217—222
Bulyar II 218
bulyar II 219
Krum II 104
oyur II 218, 222

Osmanli.

bilirsiz II 219
boy- II 219
boyaz~boyuz II 219
bulyur II 219
čyra II 351
čyray II 351
čyrak II 351

Tchouvache.

χâmla II 74, 75
χomla II 75
χoz'a II 298
χumla II 74, 75, 530
pər II 71
pârza II 72
pillə Gəməš II 217
póršın II 71
pórsum II 71
póršun II 71
porza II 72
pórzəñ II 71

poržân II 71
poržzen II 71
puržân II 71
pūržân II 71
pyržân II 71—2
puržân II 529
puřžân II 71
puš II 71
put- II 71
syçal II 72
šêDar II 73
šurat- II 72
təGər II 73, 529
tšêvasš II 221

Tatar.

çomlak II 74
jyš kiži II 220
kolmak II 530
Köl Sumyny II 220
saiga II 352
saigak II 352
wak II 221
Uvak II 221

Tatar de Kazan.

džywaš II 221
öj- II 219
öjör II 219

Caraïte.

cora II 351
čora II 351
soyaç II 352

Hun.

Dengizix II 218
kits'u II 218

Mongol.

žoydar II 73
horongo II 73

Sumérien.

ab I 301, 307
áb I 307
abgal I 307
ad I 301
agam I 307

aka I 301
al I 301, 306
alad I 301
alam I 301
am I 307
amar I 301
ara I 305
arali I 305
áš I 301
ázag I 301
azbal I 306, 307
azgú I 306
azlal I 306
azu I 301
-bal I 310
bar I 305, 307
b g'alub I 308
bi I 308
bil I 307
bu I 308
bur I 301, 305, 306
dab I 308
dakan I 301
deš I 301
dib I 308
dili I 301, 306
dingir I 301
dâ I 307
dúb I 301, 307, 308
dumu I 307
dun I 301
dušsu I 301
esír I 306
eš I 305
gabtinnu I 307
gal I 306, 307
gar I 307
garaš I 306
gašam I 307
ge I 301
gême I 307
gírgal I 301
giš I 307
gu I 301
gú I 306
gub I 307
gud I 301
gur I 301, 306
gúr I 306
gúti I 307

g'al I 306
g'ara I 306
g'arub I 308
g'ul I 306
íb I 301
ibila I 301, 306
ibira I 307
íl I 306
imi I 301
išib I 301
izi I 301
[j]imi I 307
[j]imma I 307
kaáš I 306
kirim I 308
kisim I 308
lag'-tan I 301
lamma I 300, 301, 308
lamma-ra I 301
lammubi I 307, 308
libiš I 301
lium I 307
ma I 308
mà I 308
me I 308
mel I 307
meme I 307
meš I 308
mú I 308
múd I 307
murub I 301, 307
murum I 307
nigin I 301
Nim I 286
nurma I 308
pa I 305
pab I 305
par I 307
peš I 301, 305, 308
pirig I 300, 301, 306,
 307, 309, 310
rig I 301
ru I 301, 306
sìg I 301
sil I 306
sim I 308
sug I 301
suku I 301
sum I 308
šabgal I 307

šám I 307
 šeir I 306
 šilam I 301
 šilig I 306
 šúb I 301
 šumu I 308
 tab I 307
 tam I 307
 te I 307
 temen I 301, 307
 tibira I 307
 tinūru I 301
 tu I 306
 tukul I 301
 tur I 306
 udug I 301
 udun I 301
 ug I 301, 306
 ùg I 300
 ugur I 301
 ug'tibal I 308
 ukuš I 301
 unu I 301, 307
 ur I 301
 uru I 301, 306
 ušu I 301
 uzu I 301
 uzug I 301
 zà I 301
 zabalum I 308
 zag I 301

Élamite.

Hatamti I 286
 kinti I 302
 Sakas I 287

Hittite.

-a- I 104
 ad I 104
 anda(n) I 104
 apiia I 104
 ar I 104

arnumi I 104
 arraš I 104
 aššuš I 104
 dá I 104
 daššuš I 102
 dašuwahhi I 102
 ed I 104
 eš I 104
 gimanza I 101
 hamešhanza I 101
 hantezzi I 101
 hark- I 101
 harkiš I 101
 henkan I 101
 hingan I 101
 hinkan I 101
 hūiš(u) I 101
 idálawwahmi I 102
 idáluš I 102
 išhiia I 101
 išhuowa I 102
 it I 104
 itten I 104
 lá I 104
 labarnaš I 298
 maḥlaš I 102
 nebiš I 101
 paḥhur I 102
 paḥš I 102
 šanḥ I 102
 šarazzi I 101
 šuhḥ I 102
 tabarnaš I 298
 tarḥ I 102
 ug(g)a I 104
 veš I 104
 waḥ-nu I 102
 weḥ I 102

Lydien.

akad I 302
 qitollad I 298

Lycien.

atli I 299
 etli I 299

Étrusque.

aranš I 310
 axle I 299
 aiser- I 299
 *Appovtos I 310
 *Appov I 310
 *Appwovos I 310
 clan I 299
 elenar I 299
 cis. I 299
 esar- I 299
 grūma I 298
 HeDaria I 298
 iser I 299
 lautniša I 302
 lautnita I 302
 LeDaria I 298
 Nepe: Nepete I 310
 pakste I 310
 patruni I 299
 pitrunia I 299
 zilaχ: zila[χ]š I 310

Basque.

begit- I 302
 edur I 298
 elur I 298
 iltrcescen I 302
 lur I 309

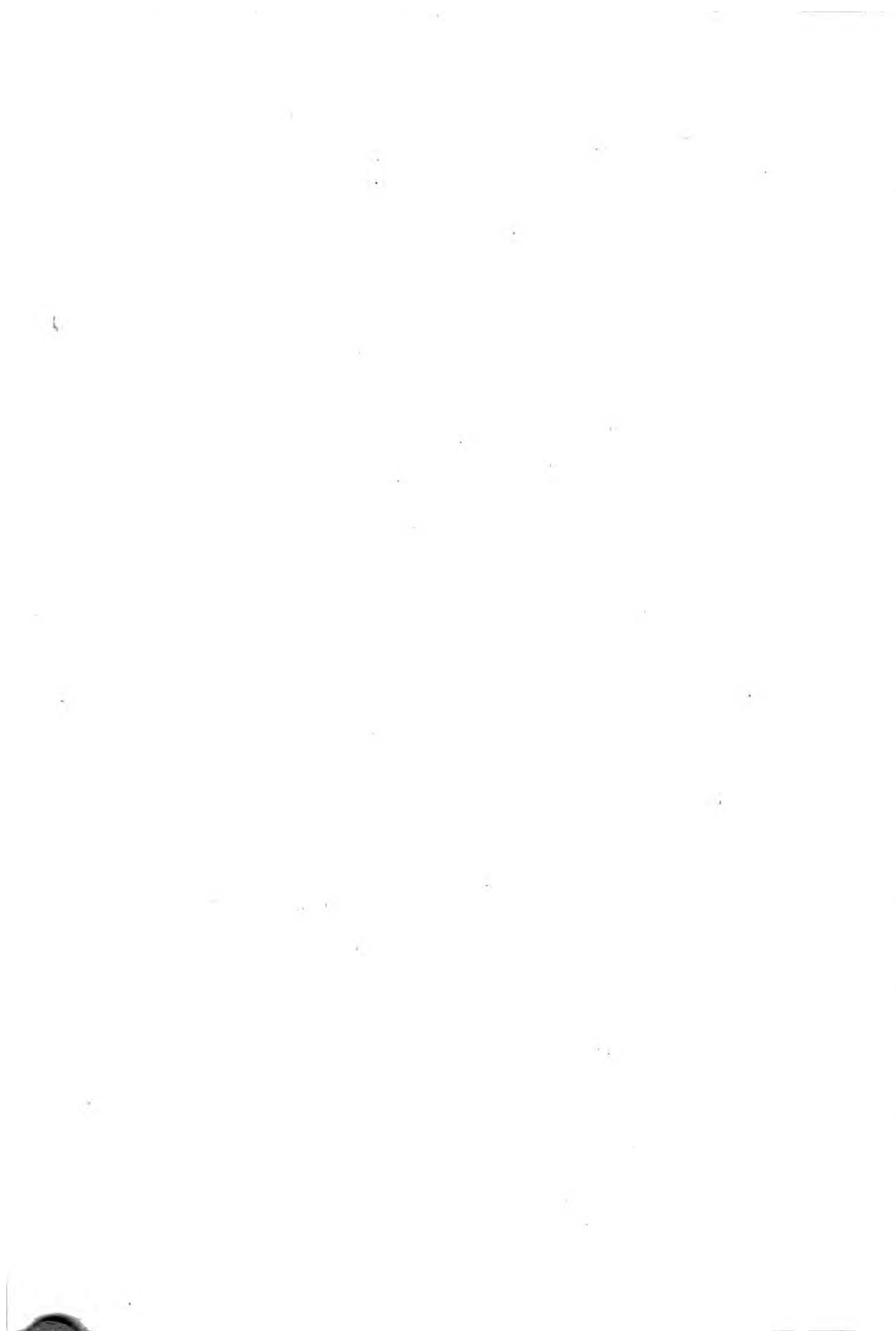
Pieds-noirs.

Voir la note¹), page 561.

Index des noms de langues.

	page		page
Afghan	564	Égyptien	623
Albanais (v. Préalbanais)	570	Élamite	627
Allemand (v. Bas-allemand, Moyen - haut - allemand, Vieux - haut - allemand)	581—583	Espagnol	576
Altaï	625	Estonien	624
Anglais	584	Étrusque	627
Anglo-saxon	584	Euzbeg	625
Arabe	623	Finnois	623
Araméen	623	Français (v. Vieux-français)	576
Arménien	564	Francique	584
Assyrien (v. Préassyrien)	622	Gaélique d'Écosse	578
Assyro-babylonien	622	Gallois	578—579
Avestique	564	Gaulois	577
Babylonien v. Assyro-baby- lonien		Germanique	579
Bachkir	625	Germanique occidental	580
Balto-slave	584	Gotique (v. Prégotique)	579
Bas-allemand	584	Grand-russe	614—617
Basque	627	Grec ancien (v. Préhellé- nique)	565—569
Berbère v. Libyco-berbère		Grec moderne	569—570
Blanc-russe	617	Hébreu	623
Breton	579	Hittite	627
Brittonique	578	Hollandais	584
Bulgare (v. Moyen-bulgare, Turc-bulgare)	593	Hongrois	624
Caraïte	626	Hun	626
Celtique v. Vieux-celtique		Illyrien	571
Chighni	564	Illyro-ligure	571
Chor	625	Iranien	564
Copte	623	Irlandais	577—578
Cornique	579	Islandais v. Vieil-islandais	
Croate v. Serbo-croate		Italien	575—576
Dace	564	Kachoube	613—614
Danois	580	Karagasse	625
Djaghataï	625	Kara-kirghiz	625
		Kazak-kirghiz	625
		Kazan	625
		Kiptchak	625

page	page
Kirghiz (v. Kazak-kirghiz, Kara-kirghiz)	Sariqoli
625	564
Koumandy	Saxon v. Vieux-saxon, An- glo-saxon
625	Serbo-croate
Kuériq	593—595
Lapon	Slave v. Balto-slave, Vieux- slave
624	Slave commun
Latin (v. Moyen-latin)	587—588
571—575	Slave méridional
Lette	588
584—585	Slavon ecclésiastique
Libyco-berbère	592—593
623	Slavon ecclésiastique, re- daction russe
Ligure v. Illyro-ligure	593
Lituanien (v. Prélituanien)	Slovaque
585—587	596
Live	Slovène
624	595—596
Lycien	Slovince
627	613—614
Lydien	Sogdien
627	564
Mongol	Sorabe inférieur
626	599—600
Mordve	Sorabe supérieur
624	598—599
Moyen-bulgare	Suédois
593	580
Moyen-haut-allemand	Sumérien
580—581	626—627
Moyen-latin	Tatar
575	626
Nordique	Tatar de Kazan
579	626
Norvégien	Tchèque
580	596—598
Oghouz	Tchéremisse
625	624
Ombrien	Tchouvache
571	625—626
Osmanli	625
625	Téléoute
Osque	564
571	Thraco-phrygien
Ossète	624—625
564	Turc
Ostiak	625
624	Turc-bulgare
Ouïgour	625
625	Turcoman
Permien	625
624	Tzigane
Persan (v. Vieux-perse)	564
564	Vepse
Petit-russe	623
617—622	Vieil-islandais
Phrygien v. Thraco-phrygien	580
Pieds-noirs	Vieux-celtique
627	577
Polabe	Vieux-français
600	576
Polonais	Vieux-haut-allemand
600—613	580
Portugais	Vieux-norrois
576	579
Préalbanais	Vieux-perse
570	564
Préassyrien	Vieux-prussien
622	584
Prégotique	Vieux-russe
579	614
Préhellénique	Vieux-saxon
565	584
Prélituanien	Vieux-slave
585	588—592
Prussien v. Vieux-prussien	Vogoule
Rhétoroman	624
576	Volsque
Roumain	571
576—577	Votiak (v. Zyriène-votiak)
Russe v. Blanc-russe, Grand- russe, Petit-russe, Vieux- russe	624
Sagai	564
625	Zyriène
Sanskrit	624
561—563	Zyriène-votiak
	624

II. Index alphabétique des noms de personnes.

- Abele A. I 4
Aeschylus I 111, 289
Afranius I 220
Agrell Sigurd II 13, 14, 390, 391
Ahlqvist II 71, 74, 76, 530
Aldegheri A. I 249
Allen I 187
Alsó II 104
Altamira Rafael II 510
St. Ambrosius I 208
Andreas II 299
Antiochus II 236
Antoninus II 533
Apollonius I 192
Apollonius Dyscolos I 39, 41
Apuleius v. Pseudo-Apuleius
D'Arbois de Jubainville Henri I 236, 242, 245
Aristarchus I 114
Aristophanes I 111
Aristoteles I 45, 112, 114, 292
Aristov II 221
Arndt II 331, 334
Arnobius I 204
Arnold I 98
Arnolt I 300, 306
Ašmarin II 71
Aubert I 112
St. Augustinus I 206
Autran C. I 285—294

Babiaczyk Adam I, XVII
Bahder II 331
Bainville Jacques II 504

Bał Stanisław II 409—14, 554
Balbo Cesare II 509
Baldensperger F. II 506, 507
Bálint II 75, 219
Baliński II 475, 476, 477, 484
Bally Ch. I 23, 48, 49, 126
Balzer Oswald II 389, 553
Bang II 217
Baranowski II 21
Barrès Maurycy II 506
Barsov E. V. II 120
Barthold II 222
Bartholomae I 90, 137, 139, II 169, 170, 391
Bartoš II 331
Bartoszewicz J. II 413
Basilus Minimus I 154, 177
Baškimi I 238—240, 242, 243, 249
Baudouin de Courtenay Jan I, XIV, 3—18, 31, 321—323, II 127, 223, 315, 382, 399, 435
Bédier I 65
Beer A. I 126—127
Behaghel II 331
Bekker J. I 156, 157
Belić A. II 35, 36, 39, 47—55, 143, 181, 184, 528—9, 537
Bender II 13
Benecke II 331
Benni Tytus I 57, 62, II 64, 223, 382, 415—25, 554—5
Bentkowski II 476
Benveniste I 239
Berčić II 81, 82, 84

- Berdiaeff M. II 508
 Bernard II 507
 Berneker Erich I, XVII, 111, 246,
 295—6, II 71, 73—4, 150, 167,
 223, 286, 293, 297, 389, 391,
 401—6, 529, 539, 553
 Bernhardy God. I 157, 176
 Bernheim E. II 502
 Bessaraba I. V. II 304
 Bezzenberger II 19, 20, 21, 22
 Bielawski II 400
 Bielski J. II 317, 324
 Bielski M. II 316, 317
 Blatt G. II 409, 410
 Błażowski II 321
 Boas F. I 71
 Bobowski II 323
 Bobrzyński Michał II 514
 Bogdan I 239
 Bogdan Juon II 102
 Böhme II 331
 Bohomolec Fr. II 400
 Boisacq I 86, 88, 101, 102, 104,
 110, 121, 247, II 163
 Boissier G. II 504
 Bonkáló S. II 261, 265, 275
 Bopp Franz I 179
 Bork I 302
 Bourgin H. II 507
 Bourquin Constant II 520
 Brandes Georg II 513,
 Brandstetter I 111, 113
 Brandt II 78, 250—1 253, 542
 Branković Mladen II 78
 Braune I 296, II 108
 Bréal I 30
 Brinkmann I 201
 Broch Olaf I 275, II 141, 270, 273—4,
 302—306, 308
 Brockelmann I 301—3, 306, 308
 Brockhaus II 252
 Brodziński Kazimierz II 478, 514—15
 Bronisch I 64
 Broz II 81, 82
 Brückner Aleksander I, XX, 63, 65,
 II 24, 94, 140—3, 223, 233, 262,
 331, 348, 350, 353, 373—4, 391,
 397—8, 400—1, 403—5, 514, 553
 Bruers Antoni II 509
 Brugmann K. I 37, 38, 86, 89—90,
 106, 112, 114, 119, 125, 127—8,
 130, 138—9, 183, 186, 211, 225,
 237—8, 243—4, 247—9, 259, 296,
 II 19, 21, 24—5, 29—30, 32,
 35—6, 79, 160—1, 163
 Brunot F. I 127, II 479
 Brzozowski Stanisław II 516
 Bubrich D. W. II 3—10, 525
 Buecheler I 201, 217
 Buckle Henry Thomas II 510
 Budde II 68, 252
 Budimir M. I 199—201
 Buga I 106, II 14—16, 20, 40
 Bugge I 247
 Bujak Fr. II 389, 516—7, 519, 553
 Burckhardt Georg II 503, 510, 512
 Burckhardt Jakob II 509, 511
 Buseti I 242
 Buslajev II 23, 24, 228
 Buzuk P. II 262
 Byington C. I 71
 Bystron J. II 317
 Bystron Jan St. II 122, 515, 516
 Caesar II 504
 Caesellius I 211
 Callimachus I 111, 185
 Cankov A. Kyriak II 185, 186
 Cankov D. Kyriak II 185, 186
 Cantarella R. I 154, 156
 Caraguel E. P. II 507
 Carnoy A. J. I 143—152
 Cassius I 204
 Cato I 208, 219
 Catullus I 224
 Cauer I 189, 193—4
 Chamberlain Houston Stewart II 506,
 508, 511
 Charm I 29
 Charpentier Jarl I 140, II 390, 391,
 553
 Chlebowski Bronisław II 515
 Chlumský II 311
 Chotkevych II 260, 270—272, 274,
 281
 Chrabr II 207, 209, 211, 212, 236,
 538
 Chróściński II 413

- Chrzanowski Ignacy II 475—486, 515,
 520, 558
 Chwalczewski II 322
 Cicero I 208, 220, 224, 504
 Ciñciała II 331—2, 549
 Ciszynski Jakub II 123
 Claparède II 497, 498
 Clemenceau George II 504
 Cloché P. II 505
 Cnapius Gregorius I 63, II 262, 325,
 331
 Cohin F. II 504
 Conev B. II 214, 231
 Constantinus Porphyrogenetos II 103,
 104, 108, 221
 Contenau G. II 505
 Corradini Enrico II 509
 Cortsen I 310
 Coxe H. A. I 155, 156
 Cramer I. A. I 155, 156
 Croce Benedetto II 508—9
 Čubranović A. II 82, 83
 Cuny A. I 85—94, 95
 Curtius Ernst Robert II 513
 Curtius Georg I 183
 Cygański II 317, 324
 Cysarz H. II 510
 Czambel S. II 444
 Czartoryski II 476
 Czekanowski Jan I 246, II 427—36,
 515
 Czubek Jan II 391
 Czubinow I 181

 Dal II 71, 93, 297
 Daničić II 78, 80, 227, 229
 Danielsson I 89, 184
 Dante I 27, II 504, 508
 Darmesteter I 216, II 170
 Daudet Léon II 506
 Dauksza II 30
 Davanzati Forges II 509
 Dębicki Zdzisław II 503, 518—9
 Debrunner II 164
 Delbrück B. I 125, 130, 132, 134,
 II 25
 Delitzsch I 300—1, 305—307
 Densusianu O. II 262
 Derdowski II 400
 Detschew II 219
 Devarius Matthaeus I 157
 Diels Paul I, XXIII 39, 45
 Dieterich K. II 154, 220
 Dimitrov St. II 186
 Diogenes Laertius I 45
 Diomedes I 204, 216
 Dittmeyer I 112
 Długosz II 104
 Dobrovský II 175, 227, 230
 Dobrzycki St. II 397, 398, 402, 403,
 412
 Domaszewski II 104
 Đorđić Petar II 304
 Dorev Iv. II 186
 Doroszewski Witold I 19—35, 126,
 323—5
 Döttin Georges I 229—233, 236, 242,
 244
 Dovnar-Zapoljskij II 304
 Dudziński I 63—4
 Duhamel Jerzy II 505
 Dumev V. II 186
 Durnovo N. II 206, 253
 Dybowski II 516
 Działyński Raf. II 321

 Ebel I 230, 232
 Ebering I 112
 Ebert I 245
 Efron II 252
 Ehrlich Ludwik II 514
 Einhard II 104
 Eisler R. II 510
 Ekblom R. II 57—70, 87, 380
 Elien I 112
 Endzelin I. I 114, 241, II 11—17,
 19—23, 88, 525—6
 Ennius I 203, 204
 Ennodius II 101
 Epirus II 153
 Ercole Fr. II 508
 Erman I 299
 Ernault I 231
 Ernout A. I 203—209, 223—4
 Ersä II 76
 Erzepki B. II 414
 Estreicher Stanisław I, XXI
 Eubulos I 111
 Eucken R. II 510
 Euripides I 289

- Eustathius I 157
 Evans Gw. I 256

 Falk I 247, 248, 249
 Falke Konrad II 511
 Farinelli A. II 504
 Farrère Claude II 505
 Fauconnet A. II 508, 511
 Fay I 120
 Feder A. II 511
 Fedkovyč II 260, 272, 273
 Feliński II 478, 482, 483
 Ferrer I 290, 292
 Festus S. Pomp. I 199—200, 201, 203—5, 223
 Fick I 121—2, 241, 247—9, 299
 Finck I 261
 Findeis Richard I 117
 Finkel L. II 517
 Fischer I 120
 Flor M. II 102
 Florianus M. II 72
 Florinskij T. D. II 260
 Fonsegrive G. II 507
 Fortunatov F. F. I 125, 327, II 3, 30, 32, 98, 252, 525
 Fraenkel Ernst II 19—25, 164
 France Anatole II 506
 Franck I 122
 Franke II 331
 Fredro M. I 63, 65
 Friedrich J I 102, 104
 Frinta II 62, 64, 65
 Froehde I 211
 Fueter Eduard II 513

 Gaertner Henryk II 315—329, 547—9
 Gaillard G. II 507
 Gaisford Thomas I 157, 176
 Galas Piotr II 392, 553
 Gałęzowski II 322
 Gartner II 289
 Gatschet A. S. I 71
 Gauthiot I 105, II 21, 23—4
 Gawlik M. II 515
 Gawroński Andrzej I, X
 Gebauer II 65, 141, 144, 244—5, 256—7, 315, 318—9, 327, 331, 541—2, 547
 Geitler II 81, 235

 Genetz II 75
 Gentile Giovanni II 510
 Georgius Choeroboscus I 155
 Georgius Mocenus I 154
 Gerov II 188, 226
 Gerth II 24, 25
 Gesenius I 304
 Gide A. II 517
 Gioberti Vincenzo II 509
 Giraud Victor II 505, 507
 Glaber II 316, 321, 322, 324
 Glavinić F. II 83
 Glinka I 63, 65
 Gloy I 68
 de Gobineau Arthur II 505
 Godet R. II 511
 Goethe I 17, II 506
 Golański II 485
 Goldmann I 215
 Goloskevič G. K. II 305
 Golubinskij II 297
 Gombocz Zoltán II 71—76, 529
 Górnicki II 317, 324
 Górski Artur II 515
 Górski Jak. II 321, 324
 Gorskij A. II 228
 Goszczyński I 64
 Götze A. I 102
 de Gourmont Remy II 505
 Grabowiecki II 317
 Grabski St. II 488
 Grammont I 50, 110, 200
 Grapow I 299
 de la Grasserie Raoul I 117
 Grassmann I 98, II 168
 Gregorius Nazianzenus I 153—177, II 236
 Gregorowicz Jan II 259, 269
 von Grienberger II 103, 105
 Grigoriev II 220
 Grigorovič Victor Iv. II 228, 236
 Grimm J. I 309, II 331
 Grimm W. II 331
 Gröber I 218, 240, 242
 Grochowski II 317, 324
 Grodecki Roman II 389, 391, 553
 Gröhler I 242
 Grot II 297
 Gruppe O. I 292
 Gruszecka-Nitschowa A. II 516

- Grzegorzewicz W. I, XIV
 Grzepski II 321, 324
 Guizot II 505
 Güntert II 98
 Gusinde II 331

 Hahn Ed. I 238—9, 245
 Halecki Oskar II 520
 Hamilton I 45
 Hammer Seweryn II 504
 Handelsman Marcelli II 385, 515, 519—
 520
 Hanusz J. II 318, 413, 547
 Harpocraton I 156
 Hartleb K. II 515
 Hasselbach II 355
 Haur Jakub Kazimierz II 389
 Hauzenberga E. II 42, 43
 Havers II 24
 Havet L. I 179
 Hehn Viktor II 73—5, 530
 Heiberg I. L. I 176
 Hektorović II 51
 Helbig I 239, 243
 Helcel II 381
 Helm I 201
 Herbig G. I 292, 299
 Hermann E. II 21, 22
 Hernac II 533
 Herodianus I 114, 192
 Herodotus I 147, 288, 290, 315, 317,
 333, II 103, 106
 Hesiodus I 186, 193
 Hesychius Alexandrinus I, XVI, 99,
 111—2, 114, 117, 140, 156, 176,
 238, 241
 St. Hieronymus I 207
 Hirsch Emanuel II 504
 Hirt Herman I 87, 89, 90, 95—7, 103,
 113, 119, 242, II 35, 85—6, 331,
 531
 Hnatjuk II 271, 272, 278, 306
 Hoffmann O. I 214
 Hofman J. B. I 115, 217, 219
 Holder II 101, 104
 Holovačkyj II 303
 Homerus I 32, 113—4, 144—5, 148,
 151, 157, 183—95
 Hommel F. I 291, 300, 302—3
 Hoops I 242, 245—7, II 107

 Hora II 331
 Hordyński II 260
 Horn II 23, 299
 Hórnik M. II 129
 Hošek I. II 295
 Houtsma II 75
 Hrinčenko B. II 93, 260
 Hrozný I 102—4
 Hube II 315, 316, 318, 323, 381,
 383—4
 Hübschmann I 100
 Hujer Oldřich II 88, 98
 Hülsen I 215
 Humboldt Wilhelm II 506, 511
 Hume I 35
 Hüsing I 298, 302

 Iliev A. T. II 187, 188, 189, 212
 Iljinskij G. II 226, 249—257, 405,
 542—3
 Ioannes Ephesinus II 220
 Ioannes Exarcha II 236
 Ioannes Zonaras I 157, 176
 Ipsen I 298, 299
 Iširkov A. I 315
 Isocrates II 322
 Istrin II 234
 Ivančić II 530
 Ivanov Chr. II 186
 Ivanov Manol II 186, 188
 Ivković Miloš II 304
 Ivšić Stjepan II 77—84, 90, 530—31

 Jablonski II 19, 20, 22, 23, 24
 Jacimirskij A. J. II 228
 Jacobsohn I 110, 221
 Jagić Vatroslav I 112, II 78—80, 175,
 179, 193, 228, 235, 245, 251, 253,
 261, 303, 391, 531, 541—2, 553
 Jahn Albertus I 153, 156
 Jakubica II 131
 Janów Jan II 259—290, 315, 328,
 441, 490, 543—5
 Jaunis II 20—22, 28—30, 32, 40, 42
 Jaworski Wł. Leop. II 517
 Jelinek II 331
 Jéquier G. II 505
 Ješina J. I 268, 275, 276
 Jespersen I 274, 275, II 59, 60, 62,
 65

- Jireček Konst. II 101, 102, 105, 110
 Johannet René II 520
 Johnson II 480, 558
 Jokl Norbert I 112, 113, 235—50,
 310, II 390, 553
 Jordanes II 103, 111—14, 532—3
 Josephus I 206
 Josephus Genesios II 220
 de Josselin de Jong J. P. B. I 72, 78
 Jud I 110
 Jungg I 239, 249
 Juret I 209, 216
 Juškevič II 21, 22

 Kaegi I 110
 Kaendl R. F. II 260, 273
 Kalina II 315, 318, 320, 325, 383,
 547
 Kałużniacki II 261, 272
 Kannisto A. II 74
 Karagjulev Kl. II 186
 Karavelov L. II 212
 Karłowicz J. II 289, 348, 400—1, 464
 Karskij E. II 291—296, 545—6
 Kaspers I 242
 Katarinskij II 75
 Keating I 231
 Kehrein II 331
 Keith I 113
 Kélékian D. II 349
 Kërçiku Kadri I 240
 Kern Fr. II 504
 Kętrzyński W. II 122
 Kézai II 72
 Kitowicz I 63
 Kittel I 288
 Kizymowa M. II 263
 Kleczkowski A. II 549—51
 Klemensiewicz Zenon II 487—500,
 558
 Klich Edward I 267—282, 332—3
 Klimek Stanisław II 427
 Klonowicz II 317, 324
 Kluge I 110, 112, 235, 296, II 74,
 331
 Klos II 328
 Knapjusz v. Cnapius
 Kobierzycki II 384
 Koch I 143
 Kochanowski Jan I 26, II 317, 325,
 364, 459, 460, 464, 485
 Kochanowski Jan K. II 385, 519
 Kochanowski Jędrzej II 459
 Kochanowski Piotr II 460, 464
 Kojčev D. B. II 186
 Kolberg Oskar II 122, 260, 464
 Kołłątaj Hugo II 478
 Kołodziejczyk E II 260, 261
 Konopnicka I 64
 Kopeczyński I 64, II 478, 487
 Kopernicki Izydor I, XXIV, 267, 282,
 332, II 260, 267
 Kopitar II 228
 Korbut Gabrjel II 331—2, 403, 549
 Korczewski II 321
 Korzon Tadeusz II 485, 502, 504, 514
 Kos II 360, 365
 Kosály II 104
 Kosegarten II 355
 Košutić II 39
 Kot St. II 520
 Kott II 331
 Kowalski Tadeusz II 347—353, 551
 Kozierowski Stanisław I, XXI, 65, 66—
 67, II 355—72, 472, 551
 Kraelitz-Greifenhorst, Fr. v. II 348
 Kranz II 72
 Krasicki II 480, 485
 Krasiński I, XIII, 17
 Krasuski Eugenjusz II 515
 Kraszewski I 65
 Kraushar II 482
 Kravkov Iv. II 186
 Krček Franciszek I, XVII
 Krescentyn II 316, 320
 Kretschmer I 103, 122, 235—6, II
 102—3, 106—7, 154, 164
 Kristoforići I 238—240, 247, 249
 Krokiewicz Adam I 37—46, 325
 Kromer II 316, 324
 Krüger I 296
 Kryński A. A. II 145, 445, 487
 Kryński M. Z. II 382, 487
 Krzywicki L. II 518
 Krzyżanowski II 316
 Kubiński II 488, 490
 Kūchler W. II 512
 Kuhn E. I 115, II 73—4, 391, 397

- Kühner I 143, II 24, 25
 Kulakovskij J. II 111, 532
 Kuljbakin I, XVII, II 40, 175—84,
 231, 536—7
 Kúnos Ignaz II 351
 Kuraszkievicz Wł. II 460
 Kurschat II 21, 22, 23, 28, 29, 30,
 36—7, 42, 527
 Kuryłowicz Jerzy I 95—104
 Kwiatkowski II 316
 Кънѣчонъ V. I 315
- Lachmann I 218, 220
 Laclotte Fauste I 115
 Lactantius I 203—204
 Lalande André II 508
 Lamanski II 78
 Łaski II 316, 321, 324
 Lasserre Pierre II 506
 Lavrov P. A. II 187, 188, 231
 Le Coq II 222
 Legrand I 106
 Łęgowski J. II 137
 Lehr-Spławiński Tadeusz I, X, 62, II
 85—100, 133, 136—7, 179—81,
 286, 303, 308—9, 315, 318—19,
 460, 488, 531, 537, 547
 Lekszycki II 315, 377, 383
 Lelewel II 484, 485, 515
 Lenz II 299
 Leopolita I 32
 Lerch E. II 505
 Le Roux Pierre I 230
 Leskien A. II 8, 9, 28, 32, 36, 69,
 90, 131, 160, 165, 175—80, 183,
 194, 197, 230—1, 235, 304, 525,
 536—7
 Leśniewski Czesław II 514
 Leumann I 115
 Lexer II 331
 Lidén I 236, 258
 Lienhart I 109
 Linde Samuel Bogumił I 26, 31, 104,
 331, 353, 389, 397, 400—1, 405,
 477
 Lindsay I 199—201, 210, 221
 Lipszky I 102—3
 Livius, Titus I 208
 Ljackij II 291
 Ljapunov II 252, 253, 542
- Lobeck Chr. A. I 112, 156
 Loewenfeld II 317
 Lokotsch K. II 348, 349
 Longnon I 242
 Lorentz Fr. I 63—4, 106, II 40, 127,
 140—1, 143, 296, 393, 437—42
 Lorichius II 322
 Łoś Jan I, XVII, 65, 106, II 25, 66,
 78, 94, 175, 223, 244—5, 316, 322,
 329, 331, 373—80, 382—3, 385—
 391, 398—9, 405, 409, 412, 452,
 459, 541, 549, 552—3
 Lote R. II 508
 Loth J. I 140, 237, 239, 255—6
 Löw I. II 353
 Lübke I 110
 Lubomirski II 383
 Lucanus II 413
 Lucilius I 218
 Lucretius I 39, 203, 205—6, 225
 Łukijanenko A. M. II 260
- Macdonell I 113
 Machiavelli II 508
 Maciejowski II 384
 Mączyński II 316, 324, 325, 405
 Maeterlinck Maurycy II 509
 Mahlow II 20
 Mahrburg Adam II 518
 Majewski Erazm II 400, 514
 Malinowski L. II 261, 400—2, 404—
 405
 Małachowski II 485
 Małeckie Antoni I, XVII, XXIII, II 125,
 487
 Małeckie Mieczysław II 443—449, 556
 Mann M. I 27
 Mann Thomas II 508, 511, 513
 Marcus W. II 165
 Maretic T. II 80, 81, 230
 Marguliés A. II 194
 Marquart II 217
 Marouzeau J. I 47—51
 Marstrander I 105, 257—8, 261, 262
 Martin I 109
 Massis H. II 508
 Matlakowski I 64
 Matusiak Szymon II 410
 Mauthner Fr. II 510
 Mazon A. II 185—191, 295

- Megiser H. II 129, 131
 Meillet A. I 19—25, 29, 32, 85—90, 102, 105—8, 110, 112, 114, 117, 138—9, 143, 192, 225, 237—9, 257—9, 323—4, II 11, 19, 35—6, 60, 63, 69, 70, 86—9, 92, 98, 117, 140, 144, 147, 161, 171, 299, 506, 531
 Meinhof I 82
 Meister Karl I 183—187, 190, 192, 194, 195
 Melich J II 101—110, 531—2
 Melioranskij II 73
 Meringer I 21
 Merker P. II 512
 Messer A. II 511
 Mészáros Gy. II 71
 Meumann II 499
 Meyer Ed. I 96, 286, 291
 Meyer G. I 183, 237, 238—241, 247—9, 261, II 153, 155—6
 Meyer Karl H. II 86, 128, 132, 143, 193—203, 253, 255, 542
 Meyer L. I 186
 Meyer Lübke I 110, 115, 236, 238, 240, 242—3
 Mickiewicz I, XIII, 17, 32, II 485, 514
 Mihanović II 228, 229, 242
 Mikkola J. J. I, XX, II 73—4, 85—9, 111—14, 217, 531—3
 Miklosich I 26, 37, 267, 274—6, II 78, 102, 175—8, 185—6, 227—231, 233—4, 236—42, 246, 250, 261, 272, 297, 303, 348, 390, 405, 536, 553
 Milčetić II 80
 Miletič Lj. II 102, 109, 115—26, 189, 230, 533—4
 Miller W. Th. I 316, II 101, 103
 Mirčev D II 186
 Mladenov Stefan II 205—215, 537—9
 Mochnacki Maurycy II 514
 Moeris I 156
 Mojmir II 332, 549
 Mokša II 76
 Moldovan II 102
 Möller H. I 87, 89, 94, 120
 Mommsen II 111, 113, 532—3
 Monro I 144, 147
 Montacutius I 176
 Montagn R. I 176
 Moraševskij K. II 292
 Morawski Kazimierz I, XVI, 154, II 516
 Morel-Fatio A. II 507
 Morfill W. B II 186
 Morgan, J. de I 293
 Moser II 331
 Mossé F. I 126
 Mourek II 331, 334
 Mrowiński II 316, 322
 Much I 242
 Muchliński A. II 347
 Muckle Fr. II 511
 Muczkowski I 64
 Mueller C. F. W. I 201
 Mühlenbach I 114, 241, II 12
 Muka II 132, 133, 134, 138, 145—6, 355, 359—64, 368, 370
 Müllenhoff II 104, 107
 Müller C. II 112
 Muller F. I 109, 111, 120, 199, 212
 Müller Fr. I 100
 Müller Wilhelm II 331
 Munkácsi II 71, 72, 75
 de Munnynck II 513
 Muret M. II 507
 Murko II 230
 Musić II 55
 Muss I 300, 306
 Mydlarski Jan II 427

 Naber S. A. I 157
 Naim Be Frašeri I 239
 Namysłowski I 64
 Naruszewicz II 476
 Naumann II 107
 Navarro Tomás II 59
 Naville E. I 288
 Negri A. I 64
 Nehring II 125, 331, 390, 553
 Németh J. II 217—222
 Neue F. I 221
 Neumann C. II 511
 Nevostrujev K. II 228
 Niceforo Alfred II 503, 504
 Niederle II 105, 111, 532
 Niedermann Max I 109—117, 214, 216, 218, II 23, 40
 Niemcewicz II 476, 477, 478

- Nieminen Eino II 12, 381—8, 465, 552
 Nietzsche Friedrich II 511, 513
 Nikiforovskij II 291, 294
 Nikoljskij II 71
 Nitsch Kazimierz I, X, XVII, XXII,
 58—60, II 127, 133, 136, 143, 223,
 296, 302, 303, 331, 382, 409—11,
 415, 427, 430, 443, 447, 451—65,
 467, 469—70, 487, 490, 534,
 556—7
 Nitschowa A. II 516
 Noha M. II 231
 Nölting Erik II 512
 Nonius Marcellus I 206, 220
 Norden Eduard I 154, 156
 Noreen I 112, 119, 122
 Nosi Lef I 248
 Nowosad E. II 263
 Nuchakis I. II 157
 Nyrop K. II 513

 Obnorskij II 253
 Obrębska Antonina II 464
 Oczko II 321, 324, 403
 Oder I 115
 Oesterley II 108
 Oesterreicher Henryk II 389—392, 553,
 559
 Ogonowski II 274, 279, 280, 282, 283
 Oldenberg II 170
 Opeć II 316, 317, 321
 Orth I 111
 Orzechowski II 316, 325
 Osadca II 303
 Osiński Alojzy II 476
 Ostapink II 263
 Osten-Sacken II 15, 16
 Osterloff W. II 488
 Osthoff I 110, 116, 183, 246, II 25
 Oštir K. I 199, 200, 295—313, II 86
 Otrębski Jan I 209—222, 329—32
 Ott A. I 26
 Ovidius I 204, 205
 Ozanam Frédéric II 516

 Paasonen H. II 71, 74—5
 Pagano Antonio II 510
 Paluza Ant. I 240
 Panaretov II 187
 Panconcelli-Calzia G. II 398, 399
 Pankevyč I. II 306, 311
 Paprocki II 321, 324
 Pastrnek II 257
 Pastuszeńkówna St. II 453, 461
 Paszkowski II 353
 Paterek II 316, 324
 Paul H. I 126, II 331, 510
 Pauly I 111, II 103, 219
 Pausanias I 244
 Pavet de Courteille II 75, 351
 Pawiński A. II 382, 385
 Pawłowski II 516
 Pazdro II 516—7, 519
 Pedersen H. I 127, 138, 140, 179,
 215, 231, 235, 240—2, 244, 248—
 249, 251—7, 259, 262—3, 332,
 II 85—6, 167, 380
 Pekmezi I 243, 244
 Peretiatkiewicz II 516, 520
 Perlbach II 355
 Persson I 99, 104, 119—22, II 16
 Pertz II 104
 Perzyński Wł. II 517
 Peters II 331
 Petersson H. I 237, 238
 Petkov R. II 186
 Petronius I 204
 Photius Patriarcha I 157, 176
 Phrynichus I 156
 Piccolomini Aeneas I 154, 156, 176
 Piekosiński Fr. II 125, 382—4
 Pieniążek II 317
 Pierrehumbert I 110
 Piłsudski Bronisław I, VIII, XVIII
 v. Planta I 213
 Plato I 45, 418, 290
 Plautus I, XIII, XIV, 109, 205, 207,
 211, 214, 218, 221, 330, 332
 Pleteršnik II 233
 Plinius Maior I 204, 205, 208, II 104
 Plinius Minor I 208
 Plutarchus I 45
 Poblócki I 63
 Pogodin II 403
 Pogorelov Valerij II 208, 209, 213,
 538
 Pohoska H. II 515, 517
 Pokorny J. I 237, 248
 Pokrowsky M. M. I 115, 223—226
 Polívka II 253

- Polybius I 195
 Pope II 480
 Porzeziński Wiktor I, X, II 27—33,
 252—3, 526—7
 Potkański K. II 389, 390, 553
 Potocki Stanisław II 478
 Pott I 212
 Prellwitz I 237—8
 Preobrażenskij I 173, II 93
 Prezzolini Giuseppe II 509
 Priscianus I 204
 Priscus Rhetor II 103, 104, 106,
 107
 Próchnicki II 516, 519
 Procopius II 113
 Prosperus I 208
 Prus Bolesław II 516
 Przyborowski II 320, 384
 Przybyszewski Stanisław II 517, 519
 Pseudo-Apuleius I 207
 Ptaśnik Jan II 515
 Ptolemaeus II 104
 Pufendorf II 504
 Pantoni Victorius I 154, 156
 Puścariu II 103, 105, 109
 Puškin I 32

 Quigstad II 74

 Rački I. II 229
 Radloff II 75, 108, 220—2, 349, 351—
 352
 Rădulescu-Motru C. II 510
 Ramstedt I 235
 Ramuŭt S. II 127
 Räsänen II 72, 74
 Rask Rasmus I 115
 Regnaud I 26, 29
 de Régnier H. II 507
 Reimer E. I 241, 245
 Reitzenstein A. I 176
 Rej Mikołaj II 316, 320, 322, 323,
 325, 328, 548—9
 Renel Karol II 504
 Renou I 103
 Rešetar II 82, 83, 84, 304
 Reymont Wł. II 123
 Richet Charles II 504
 Richter Johanna II 162, 163,
 Rickert H. II 511

 Riedel II 355
 Ries J. I 37, 38, 39, 40, 41
 Ritschl Fred. I 157
 Robert R. II 74
 Rodziewiczówna I, XXIV
 Rogerius II 102
 Rolland R. II 507
 Romagnosi II 509
 Romanov II 290
 Romier Lucien II 505
 Rosenberg II 299
 Rost II 357, 359
 Rostafiński J. II 404
 Rothacker Erich II 511
 Roudet II 57, 59, 61, 62, 65
 Rouff I 143
 Rousseau II 479, 480, 520
 Rousselot I 115, II 65
 Rozwadowski Jan I, V—XXIV. 3, 4, 19,
 38, 47, 51, 55, 57, 66, 181, 200,
 210, 217, 246, 267—8, 321, II 40,
 86, 101, 115, 128—31, 134, 145,
 147, 205, 223, 278, 294, 331, 367,
 373—6, 380, 382, 393, 398—9,
 402—3, 405, 487, 501, 521, 534,
 539, 552—3
 Rückert II 331—2, 334
 Rudnicki M. I, XXI, 53—69, 325—6,
 II 301, 365, 399, 402, 487, 495
 Rusk II 499
 Rybarski II 385
 Rytarowska M. II 137, 393—6, 553
 Sachmatov II 66, 67, 128, 132, 251—
 254, 542
 Šafařík P. J. I 315, II 104, 227, 228,
 229, 230
 Sajdak Jan I 153—177
 Sallustius I 208
 Sarauw I 259
 de Saussure I 23, 94—6, 122, 139,
 II 3, 12, 38, 85—8, 91, 98, 100,
 525, 531
 Sauter Konst. II 504
 Savilius Henricus I 176
 Sawicki L. II 516
 Scaliger I 200
 Ščepkin V. N. II 78, 185, 187, 188,
 190, 195
 Ščerba L. V. II 128, 132, 133
 Schade I 296, II 331

- Scheftelowitz I. II 391, 392, 553
 Scheil I 286
 Scheludko D. II 263, 266
 Schen II 22
 Schiepek II 331
 Schleicher II 19, 21—3, 32, 127, 175
 Schmalz I 115
 Schmeller II 331
 Schmidt H. II 510
 Schmidt Johannes I 3, 97, 120, 139, II 20, 154
 Schmidt Mauritius I 156
 Schneeweis Edmund II 332, 549
 Schnetz I. II 360
 Schrader I 110, 214, 242, 291, 297, II 74—6, 530
 Schrijnen Jos. I 119—123, 247
 Schuchardt Hugo II 509, 513
 Schüler H. II 512
 Schultz H. II 510
 Schulz II 107
 Schulze W. I 179, 183, 184, 186, 187, 212, 292, 298, II 24
 Schuyler II 220
 Schweizer I 109
 Sèchehaye A. I 22, 23
 Sedláček II 369
 Ségur N. II 506
 Seillière E. II 508, 512
 Šejn II 291
 Seklucjan II 316
 Šembera II 331
 Semkowiez Wł. II 445, 446
 Seneca I 208
 Sergi G. II 509
 Servius I 206, 207, 208
 Setälä II 74
 Sethe I 299, 300, 304—8
 Severjanov II 196, 224, 228, 235
 Sidonius I 204
 Siebs I 120
 Sienkiewicz I 65, II 123, 485
 Sievers Eduard I 109, 193—5, II 33
 Šimanovskij V. II 304
 Simar Théophile II 520
 Simeon II 236, 244, 540
 Sinko Tadeusz I 154, 176—7
 Šišmánov II 219
 Skias II 153
 Skok I 242
 Sköld H. I 245, II 297—9
 Skorpil C. II 112, 114, 533
 Skoryna II 294
 Skrodzki II 400, 402
 Skutsch I 213, 215
 Ślaski B. II 122
 Slavejkov P. R. II 226
 Sleight II 499
 Sljakov II 78
 Słoński St. II 125, 207—9, 213, 223 - 226, 301, 538—40
 Słowacki Euzebjusz II 478
 Słowacki Juljusz I, XXIV, 32, 64, II 485
 Smal-Stocki R. II 263
 Smal-Stocki St. II 276, 303
 Smieszek Antoni I 179—182, 328—329
 Smith Adam II 480
 Smoleński Wł. II 514
 Śniadecki Jan II 475—486, 558
 Sobiński Stanisław II 516, 519
 Sobolevskij A. I. I 315—317, 333, II 78, 249, 250, 252—5, 263, 294, 542
 Soerensen II 25
 Solmsen I 98, 119—22, 184, 200, 209—10, 212—13, 218—20, 329, 332
 Sommer F. I 101—2, 104, 119—21, 179, 209—14, 217, 221
 Sommerfelt Alf I 255—263
 Soročan A. I. II 305
 Sowa, R. v. I 267, 268, 270, 273, 274, 275, 276
 Specht II 19, 20, 21, 24, 29, 32
 Speck F. G. II 71
 Spengel I 213
 Spengler Oswald II 508, 511
 Spiegelberg I 299, 304
 Spitteler II 508
 Sreznevskij II 71, 229, 234, 236—9, 246, 286, 292—3, 529
 de Staël II 505
 Staszic II 477, 482, 514
 Stein II 487
 Steinmeyer I 109
 Stężyca I 69
 Stinghe Sterie II 102
 Stojanović G. Ljub. II 47, 48

- Stokes Whitley I 230, 240—1, 249, 260—1
 Stolz I 115, 209, 214
 Strabo I 242, 288, 294, 317, II 103, 113
 Strachan I 230, 231
 Stradomski II 322
 Streitberg I 112, 125, II 30, 86, 128
 Strykowski II 325
 Sturzium Frid. Gul. I 157
 Suchodolski Bogdan II 511
 Suetonius I 208
 Suidas I 157, 176
 Sujkowski Antoni II 502, 516
 Sejj Sulejman Efendi II 351
 Sundevall I 112
 Stutterlin L. I, XIX
 Svjatoslav II 236
 Świętochowski Aleksander II 123
 Świętośław z Wocieszyna II 320, 324
 Swift II 480, 484
 Syburgius Frid. I 157
 Szamota II 72
 Szarski Marcin II 517
 Szczerbowicz-Wieczór L. II 404
 Szczeropolski Zygmunt (Śniadecki Jan) II 477
 Szekeryk Piotr II 266, 272, 278
 Szlupas II 28
 Szober Stanisław I 125—136, 326—328, II 487—8
 Szomek II 328
 Szuchiewicz W. II 259, 260, 261, 264, 273
 Szujski II 514
 Szweykowski Z. II 516
 Szyrwid II 31

 Tacitus I 204, 206, 208, II 476
 Tarnowski II 316
 Taszycki Witold I, XI—XXIV, II 127—138, 534
 Tentor II 143
 Teodorov A. II 187, 188
 Terentianus Maurus I 210
 Terentius I 211, 330
 Tertullianus I 208
 Texte II 479
 Theocritus I 106
 Theodulus Monachus I 157
 Theophanes II 104
 Thieme Hugo P. II 505
 Thomas Magister I 157
 Thompson I 112
 Thomsen V. I 139, II 12, 74, 76, 218, 222, 530
 Thumb A. I 37, 38, 89, 90, 119, II 79
 Thurneysen I 138, 210—11, 221—2, 230, 232, 247, 255—6, 259, 261—3
 Tiktin II 102, 290
 Tilgher Adriano II 509
 Tittmann I. A. H. I 157
 Togan II 102
 Tomaschek W. II 102, 104—6, 219
 Tomaszewski Adam II 467—472, 557
 Torbiörnsson Tore II 35—44, 86, 380, 527
 Torma Carolus II 104
 Torp I 247, 248, 249
 Towner R. H. II 505
 Trautmann I 99, 113, 241, 258, II 24, 37, 89, 167
 Trávníček František II 139—151, 535
 Treimer I 245
 Trembecki II 405
 Trifonov Ju. II 208, 214
 Troc II 331
 Troester II 104
 Trombetti I 242, 302
 Trötscher II 331
 Trubeckoj I 298, II 69, 70, 253, 542
 Tumas II 20, 22, 24
 Turczyński J. II 260
 Twardowski Kazimierz II 520, 521
 Tylor E. B. II 510
 Tymieniecki II 384, 385

 Uhlenbeck C. C. I 71—82, 101, 298, 326, II 163
 Uhlig I 39
 Ulanowski II 381, 384
 Uljanov G. K. I 125, 130 4, 327, II 191
 Ulmann I 114
 Ułaszyn Henryk I 64, II 123, 223, 382, 397—406, 553—4
 de Unamuno M. II 507, 508
 Unwert II 331
 Upir Lichyj II 229
 Uspenskij II 105

- Vaižgantas II 20, 22, 24
 Vajs II 77—8
 Valerius Antias I 203, 204
 Valjavec II 77, 80
 Vallée François I 231
 Valois George II 507
 Vámbéry II 220—1, 349, 351
 Vaniček I 212
 Vanuci A. II 507
 Varro I 201, 208, 213, 216, 220
 Vasiljev L. II 254, 542
 Vasmer I 235, 241, 244, 153—7, 263
 Vazov Iv. II 210
 Vendryes I 88—90, 102, 114, 126, 137—40, 143, 215, 230, 237, 258—9
 Verbickij II 75
 Verchratskij J. II 260, 261, 265, 266, 272, 278, 306
 Vergilius I 115, 203—4, 206, 208
 Vic Jean II 507
 Vico Giambattista II 508
 Victorinus Marius I 217, 220
 Vierordt II 499
 Vietor II 59, 62
 Vinogradov N. II 254
 Voltaire II 479, 480, 558
 Vondrák I 106, 225, II 23, 77—8, 81, 83, 140, 148, 151, 159, 175—178, 183, 193—4, 206, 228, 231—243, 245—6, 530, 536—7, 540—1
 Voretzsch K. II 511
 Vossler Karl II 510, 511
 Vostokov A. Ch. II 228, 229
 Vürtheim I 121

 Wackernagel J. I 97, 100, 119, 138, 184, 200, II 25, 55
 Wagener C. I 221
 Wagner Jan II 186, 187
 Walde I 100—2, 104, 109, 111, 139, 200, 212, 217, 223, 238, 248, II 74
 Walewska M. J. II 404
 Walzel O. II 510
 Wasilewski Zygmunt II 503, 518
 Weber II 21
 Wechsler Edward II 513
 Wędkiewicz Stanisław II 261, 262, 263, 501—21 558
 Weidner I 104
 Weigand Fr. L. K. II 74
 Weigand Gustav I 240, 242, 244, II 23, 185—8, 207, 209, 266, 331, 538
 Weingart Miloš II 227—46, 540—2
 Weinhold II 331—2
 Weiss II 112, 532
 Weller II 331
 Wenzel II 72
 Werner II 102
 Westberg II 111, 532
 Westermann I 82
 Whitney I 100, 103, 132
 Wichmann II 71, 72
 Wiedemann O. II 6, 36, 75
 Wierzbński I 65
 van Wijk Gerth I 109
 van Wijk N. I 122, II 36, 40, 86—87, 89, 91—2, 95, 99, 159—65, 208—9, 211—13, 531, 536, 538
 Willkomm I 243, 244
 Willman-Grabowska Helena II 167—171
 Wilmanns I 3, 112, II 331
 Wimmer I 112
 Windisch I 231, 251—4, 261, 332
 Wislocki II 323
 Wissowa I 111, II 103, 219
 Wiszniewski II 322
 Witkowska H. II 516
 Witkowski St. I 183 195, II 485
 Witte C. I 184
 Wize Kazimierz Filip II 514
 Wohlbrück II 355, 359, 360, 361, 363, 364, 366, 367, 368
 Wojciechowski T. II 389, 390, 553
 Wolff I 112
 Wóycicki Kazimierz II 514
 Wróbl II 320
 Wujek II 325
 Wundt I 19, 20, 24, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 129—30, 324
 Wustmann R I 126
 Wypiański II 485
 Wyszomierski II 482

 Xenophon I 147—9

 Zachorowski St. II 445, 446
 Zahn II 108

- Zarnecke II 331
Zawadzki Władysław II 514
Zawiliński Roman II 487
Zdziechowski M. II 516
Želechovski E. II 233, 259
Zenker J. Th. II 351
Žeromski Stefan I, XXIV, II 485, 514,
516
Zeuss II 218
Zieliński Tadeusz II 515
Ziemiński II 499
Ziesemer II 331
Zilynśkyj Ivan II 261, 301 – 311, 452,
459, 546 – 7
Zima L. II 51
Zimmermann II 102
Žitečij P. II 303
Zlatarski II 113
Znanički Florjan II 518, 519
Zolnai II 72
Zolotnickij II 71—2
Zubatý II 19, 20, 140, 150
Zupitza I 138
-

Corrigenda et addenda:

VOLUMEN I.

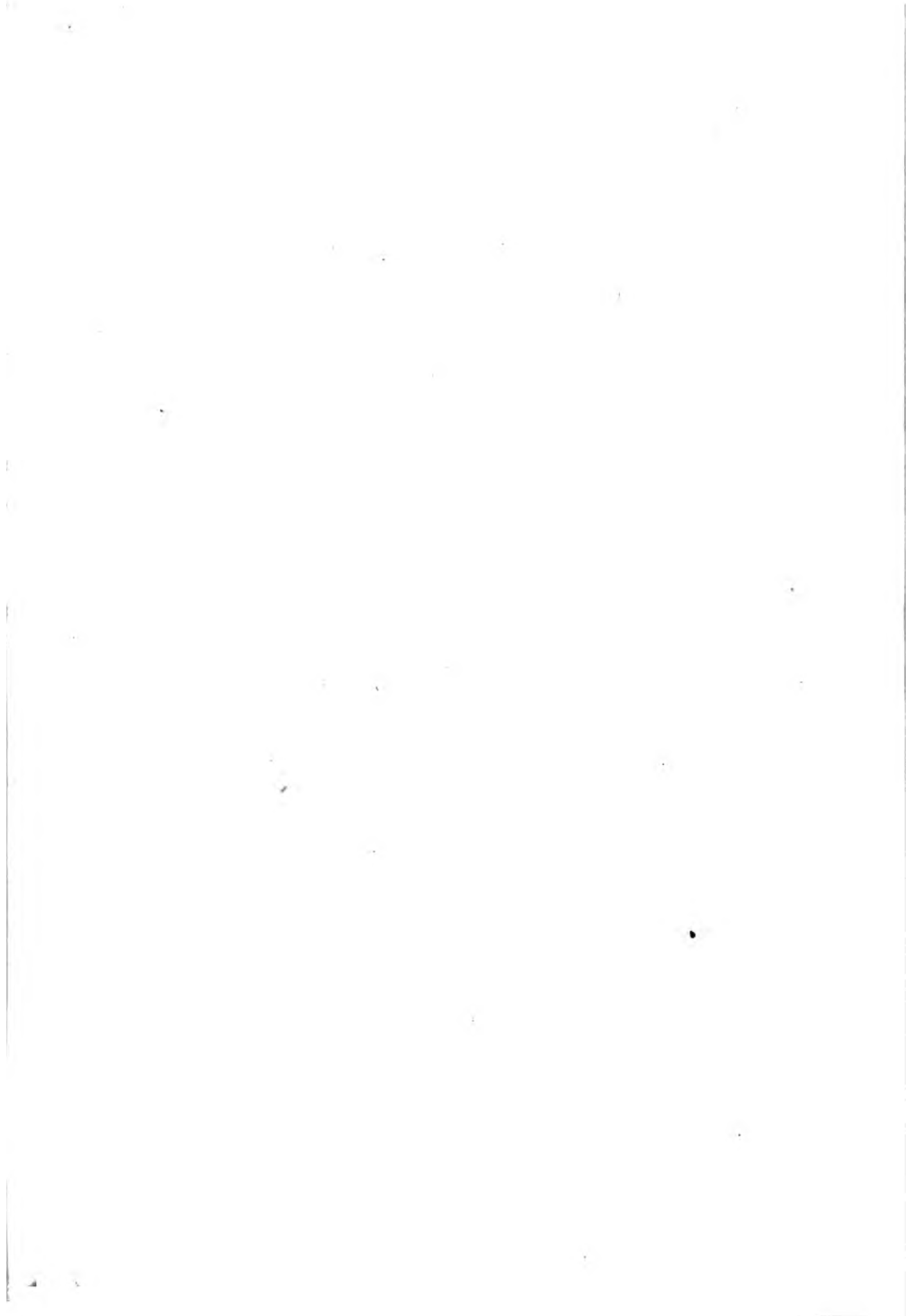
pagina	versus	pro:	lege:
67	8	<i>Swiniec</i>	<i>Świniec</i>
67	15	¹²).	¹²):
67	16	<i>chqsic</i>	* <i>chqsic</i>
86	6	- <i>jyā'ti-</i>	- <i>jyā'ti-</i>
240	23	diesen Nomen	dieses Nomen
241	9	avest. <i>majava-</i>	avest. <i>maḵava-</i>
250	6	Überstimmungen	Übereinstimmungen
258	28	Dans ce las	Dans ce eas
288	15	nour le dit	nous le dit
289	35	ne sauraient guère	ne sauraient guère
309	38	* <i>arbé</i> «exlave»	* <i>ārbé</i> «esclave»

VOLUMEN II.

7	25	(jawisko nowe)	(zjawisko nowe)
19	27	der leiden Grenzen	der beiden Grenzen
24	12	viel schimmere Taten	viel schlimmere Taten
31	5	<i>tūmí</i>	<i>tāmí</i>
36	13	słowiń. <i>od grāda</i>	słoweń. <i>od grāda</i>
47	7	ко̀н̄у̀ктив	ко̀н̄у̀ктив
51	30	у̀ б̄у̀д̄у̀щ̄но̀сти	у̀ б̄у̀д̄у̀щ̄но̀сти
51	38	ла̀го̀л̄с̄кѐ ра̀д̄њѐ	гла̀го̀л̄с̄кѐ ра̀д̄њѐ
59	14	<i>lāche</i>	<i>étroite</i>
75	9	Pawel de Courteille	Pavet de Courteille
75	12	sog. (Radloff) <i>kumnak</i>	sag. (Radloff) <i>kumnak</i>
75	12	Izor. (Radl.) <i>kubanak</i>	szor. (Radl.) <i>kubanak</i>
88	8	<i>čut</i>	<i>čut'</i>
91	40	posaw. <i>bīlo</i>	posaw <i>bīlo</i>
92	26	sch. <i>živ, živa, živo</i>	sch. <i>živ, živa, živo</i>
93	12) <i>bīti</i> :	(<i>bīti</i> :
95	8	r. <i>bēgat</i>	r. <i>bēgat</i>
100	19	gr. <i>ξωστός</i>	gr. <i>ξωστός</i>
125	28	od pokoyenya tego	od pokolyenya tego
129	34	dł. gr. <i>mloko</i>	dł. gl. <i>mloko</i>
130	25—26	<i>pjeršćen' pierścien'</i>	<i>pjeršćen' pierścien'</i>

pagina	versus	pro:	lege:
130	42	<i>Dö'ufé</i>	<i>Dö'ufé</i>
130	42	<i>bruødü), stò'upsfj</i>	<i>brüødü), stò'upsfj</i>
147	13	porozujeme	pozorujeme
162	9	<i>gramizon</i>	<i>gramizzon</i>
167	19	slovince <i>blazína</i>	slovène <i>blazína</i>
178	6	* <i>pek-e</i>	* <i>pek-e</i>
193	20—21	desp- und <i>ja</i> -Lautes	des <i>ě</i> - und <i>ja</i> -Lautes
222	6	consue	cousue
237	2	жаждѣныи	жаждѣныи
241	8	Codexu Mariankému	Codexu Mariánskému
252	42	произношения после со- гласных	произношения <i>e</i> после гласных
253	3	7—9	79
265	13	<i>a'evje'k</i>	<i>d'evje'k</i>
270	15	<i>äive'ti sy</i>	<i>dive'ti sy</i>
277	17	<i>zrimnyj</i>	<i>zrimnyj</i>
282	28	<i>bout'ař</i>	<i>bout'ař</i>
284	13	(\Leftarrow <i>verch</i>)	(\Leftarrow <i>verh</i>)
284	24	Dzięki dysymilacji	2. Dzięki dysymilacji
286	5	<i>an-</i> :	<i>-an-</i> :
286	10	'Vervalter'	'Verwalter'
304	17	покоління	покоління)
341	7	<i>-lin</i>	<i>-lin</i>
344	38—39	<i>szalwia</i>	<i>szalwja</i>
388	16	cofał się	cofała się
395	25	воробѣнный	воробѣнный
396	6	<i>Kāřničoun</i>	<i>Kāřničoun</i>
396	8	<i>vogórničĭ</i>	<i>vogórničĭ</i>
396	10	<i>povārznictvo</i>	<i>povārznictvo</i>
396	15	<i>drofĭ</i>	<i>drofĭ</i>
400	7, 29	(por. str. 301)	(por. str. 399)
401	18	stp. <i>mqupa</i>	stp. <i>mqulpa</i>
402	20, 26	(por. str. 301)	(por. str. 399)
403	25	(por. str. 301)	(por. str. 399)
404	7	(por. str. 301)	(por. str. 399)
404	16	w rozdziale A (str. 301)	w rozdziale A (str. 399)
404	19	por. wyżej str. 304, II	por. wyżej str. 402, II
405	4	por. wyżej str. 303—4;	por. wyżej str. 401—2
406	3	(str. 301—6)	(str. 399—404)
406	6	(<i>NVN</i> , str. 304)	(<i>NVN</i> , str. 402)
406	8	(<i>VN</i> ; str. 302)	(<i>VN</i> ; str. 400)
406	17—18	(<i>NV</i> , str. 302—4)	(<i>NV</i> , str. 400—402)
406	18—19	(<i>VKN</i> , str. 304—5)	(<i>VKN</i> , str. 402—3)
406	30	por. str. 300	por. str. 398
406	35	(B, str. 306—8)	(B, str. 404—6)
439	paginatio	339	439
440	8	<i>biaskʷo</i>	<i>bičaskʷo</i>
440	41	<i>uovə</i>	<i>uovə</i>

pagina	versus	pro:	lege:
568	10—11	adde:	πυρός II 89
576	38	<i>altifä</i> II 265	<i>altifä</i> II 265, 287
577	13	<i>värzare</i> II 545	<i>värzare</i> II 282, 545
603	14—15	adde:	<i>Glupczyce</i> I 69
607	50	<i>Oskobłok</i> I 67	<i>Oskobłok</i> I 67, 69
624	27	<i>terhelõ</i> II 284	<i>terhelõ</i> II 284

SPIS PRAC ZAWARTYCH W TOMIE II.

IV. Językoznawstwo bałtycko-słowiańskie. Linguistique balto-slave.

A. Języki bałtyckie. — Langues baltiques.

	Strona
30. D. W. Bubrich: Czy istniały wspólne słowiańsko-bałtyckie zmiany w dziedzinie akcentuacji?	3
Résumé français: Existaient-ils des changements d'accentuation communs au baltique et au slave?	p. 525
31. J. Endzelin: Przyczynki do historii języków bałtyckich	11
Résumé français: Quelques contributions à l'histoire des langues baltiques	p. 525
32. E. Fraenkel: Zur baltischen Morphologie	19
33. W. Porzeziński: Przyczynki do dziejów języka litewskiego	27
Résumé français: Quelques notes sur la grammaire historique de la langue lituanienne	p. 526
34. T. Torbiörnsson: Bałtycko-słowiańskie zagadnienia akcentowe	35
Résumé français: Questions d'accent slavo-baltiques	p. 527

B. Języki słowiańskie. — Langues slaves.

1. Dział ogólny. — Partie générale.

35. A. Белић: О синтаксичком индикативу и «релативу»	47
Résumé français: Sur l'indicatif et le «relatif»	p. 528
36. R. Ekblom: Le développement de <i>dl, tl</i> en slave	57
37. Z. Gombocz: Slavo-turcica	71
Résumé français	p. 529
38. S. Ivšić: Uz 1. lice sing. staroslovenskog optativa na <i>-ěmъ</i>	77
Résumé français: Au sujet de la 1-ère personne du singulier de l'optatif vieux-slave en <i>-ěmъ</i>	p. 530
39. T. Lehr-Spławiński: Najstarsze prasłow. prawo cofania akcentu	85
Résumé français: La plus ancienne loi de recul de l'accent en slave commun	p. 531
40. J. Melich: O kilku nazwach rzek na Węgrzech i w Siedmiogrodzie	101
Résumé français: De quelques noms de rivières en Hongrie et en Transylvanie	p. 531
41. J. J. Mikkola: Południowa granica Słowian u Jordanesa	111
Résumé français: La limite méridionale de l'habitat slave chez Jordanès	p. 532

	Strona
42. Л. Милетичъ: Показателните мѣстоимѣния въ постпозитивна служба	115
Résumé français: Les pronoms démonstratifs et leur fonction postpositive	p. 533
43. W. Taszycki: Stanowisko języka łużyckiego	127
Résumé français: La situation du sorabe par rapport aux autres groupes du slave occidental	p. 534
44. F. Trávníček: Prothese či hiát?	139
Résumé français: Prothèse ou hiatus?	p. 535
45. M. Vasmer: Zu den slavischen Ortsnamen in Griechenland	153
46. N. van Wijk: O rzeczownikach typu <i>trepetъ</i> i o czasownikach typu <i>trepetati</i> , <i>trepěštъ</i>	159
Résumé français: Note sur les substantifs du type <i>trepetъ</i> et les verbes du type <i>trepetati</i> , <i>trepěštъ</i>	p. 536
47. H. Willman-Grabowska: Sl. <i>blázina</i> , av. <i>barziš</i> , skr. <i>barhīh</i>	167

2. Języki staro- i nowo-bułgarski. — Langues vieux-slave et bulgare.

48. С. Кульбакинъ: Классификація глагола въ старословянскомъ	175
Résumé français: La classification du verbe en vieux-slave	p. 536
49. A. Mazon: Le mode «éventuel» du bulgare	185
50. K. H. Meyer: Der Wechsel von <i>ě</i> und <i>ja</i> im Codex Suprasliensis	193
51. С. Младенов: По въпроса за praeter. ind. act. в българския език	205
Résumé français: Sur la question des prétérīts d'indicatif actif en bulgare	p. 537
52. J. Németh: La provenance du nom <i>bulgar</i>	217
53. S. Słoiński: Prefiksy <i>ob-</i> <i>o-</i> i <i>ot-</i> <i>o-</i> w jęz. st.-bułgarskim i kilka wypadków t. zw. drugorzędnej dekompozycji w jęz. n.-bułgarskim	223
Résumé français: Les préfixes <i>ob-</i> <i>o-</i> et <i>ot-</i> <i>o-</i> dans le vieux-bulgare et quelques cas de la décomposition secondaire dans le bulgare contemporain	p. 539
54. M. Weingart: O slovníku jazyka staroslověnského	227
Résumé français: Du dictionnaire vieux-slave	p. 540

3. Języki ruskie. — Langues russes.

55. Г. Ильинский: Как возникло окончание <i>-ě</i> в род. п. ед. ч. ж. р. в склонении местоимений и прилагательных в великорусском языке?	249
Résumé français: Origine de la désinence <i>-ě</i> au gén. sg. fm. des pronoms et des adjectifs en grand-russe	p. 542
56. J. Janów: Z fonetyki gwar huculskich	259
Résumé français: Sur la phonétique des dialectes huculs (houtsouls)	p. 543
57. Е. Карский: О некоторых особенностях белорусского языка	291
Résumé français: De quelques particularités de la langue blancrusse	p. 545
58. H. Sköld: Rosso-iranica	297
59. І. Зілінський: Так зване »sandhi« в українській мові	301
Résumé français: Le sandhi en ukrainien	p. 546

V. Język polski. — Le polonais.

1. Historja. — Histoire.

60. H. Gaertner: Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich 315
 Résumé français: Les plus anciennes formes du locatif pl. des noms masculins et neutres en vieux-polonais p. 547
61. A. Kleczkowski: Wyrazy niemieckie w staroczeskim i staropolskim 331
 Résumé allemand: Deutscher Wortschatz im Altpolnischen und Altschechischen p. 549
62. T. Kowalski: W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim 347
 Résumé français: Sur quelques emprunts orientaux en polonais p. 551
63. S. Kozirowski: Niektóre nazwy geograficzne na dawnym pograniczu wielkopolsko-pomorskim 355
 Résumé français: Quelques noms géographiques sur le territoire de l'ancienne frontière entre la Grande-Pologne et la Poméranie p. 551
64. J. Łoś: Prasl. **tort* ⇒ pol. **t̥rot*? 373
 Résumé français: Slave commun **tort* ⇒ pol. **t̥rot*? p. 552
65. E. Nieminen: Polska końcówka *-och* w loc. pl. rzeczowników . 381
 Résumé français: La terminaison *-och* du locatif pl. des substantifs en polonais p. 552
66. H. Oesterreicher: *Łazy* 389
 Résumé français p. 553
67. M. Rytarowska: Kilka słów o skróceniu grupy *tort* w narzeczu słowińskim 393
 Résumé français: Quelques remarques sur l'abrègement des syllabes contenant l'ancien groupe *tort* en slovence p. 553
68. H. Ułaszyn: O pewnej kategorii wtórnej nazalizacji w języku polskim 397
 Résumé français: Sur une certaine catégorie de la nasalité secondaire en polonais p. 553

2. Dialekty. — Dialectes.

69. S. Bąk: O pochodzeniu form typu *v̋zon, v̋žena* 409
 Résumé français: De l'origine des formes du type *v̋zon, v̋žena* p. 554
70. T. Benni: Kilka palatogramów pełnogłosek polskich 415
 Résumé français: Quelques palatogrammes de voyelles polonaises p. 554
71. J. Czekanowski: Terytorja antropologiczne i zróżniczkowanie dialektyczne polskiego obszaru językowego 427
 Résumé français: Les aires anthropologiques et la différentiation dialectale du domaine linguistique polonais p. 555
72. F. Lorentz: Pomoranische Isoglossen 437
73. M. Małecki: Spiskie *-χ* 443
 Résumé français: *-χ* de Spisz p. 556
74. K. Nitsch: Z historii narzecza małopolskiego 451
 Résumé français: De l'histoire du dialecte de la Petite-Pologne p. 556
75. A. Tomaszewski: Stosunek gwary Łopienna do innych wielkopolskich 467

	Strona
Résumé français: La relation entre le dialecte de Łopienno et les autres dialectes de la Grande-Pologne	p. 557
3. Kultura języka literackiego. — Formation de la langue littéraire.	
76. I. Chrzanowski: Konserwatyzm językowy Jana Śniadeckiego	475
Résumé français: Le conservatisme de la langue de Jean Śniadecki	p. 558
77. Z. Klemensiewicz: Cel nauczania gramatyki języka ojczystego w szkole	487
Résumé français: Le but de l'enseignement de la grammaire de la langue maternelle à l'école	p. 558
78. S. Wędkiewicz: <i>Cywilizacja czy kultura?</i>	501
Résumé français: <i>Civilisation ou culture?</i>	p. 558
—————	
H. Oesterreicher: Indices	559
Index des mots	561
Index des noms de langues	628
Index des noms de personnes	631
Corrigenda et addenda	646

SPIS PRAC ZAWARTYCH W TOMIE II.

IV. Językoznawstwo bałtycko-słowiańskie. Linguistique balto-slave.

A. Języki bałtyckie. — Langues baltes.

	Strona
30. D. W. Bubrich: Czy istniały wspólne słowiańsko-bałtyckie zmiany w dziedzinie akcentuacji?	3
31. I. Endzelin: Przyczynki do historii języków bałtyckich	11
32. E. Fraenkel: Zur baltischen Morphologie	19
33. W. Porzeziński: Przyczynki do dziejów języka litewskiego	27
34. T. Törbiörnsson: Bałtycko-słowiańskie zagadnienia akcentowe	35

B. Języki słowiańskie. — Langues slaves.

1. Dział ogólny. — Partie générale.

35. A. Белић: О синтаксичком индикативу и «релативу»	47
36. R. Ekblom: Le développement de <i>dl, tl</i> en slave	57
37. Z. Gombocz: Slavo-turcica	71
38. S. Ivšić: Uz 1. lice sing. staroslov. optativa na <i>-ěmb</i>	77
39. T. Lehr-Splawiński: Najstarsze prasłow. prawo cofania akcentu	85
40. J. Melich: O kilku nazwach rzek na Węgrzech i w Siedmiogrodzie	101
41. J. J. Mikkola: Południowa granica Słowian u Jordanesa	111
42. Л. Милетићъ: Показателнитѣ мѣстоимѣнья въ постпозитивна служба	115
43. W. Taszycki: Stanowisko języka łużyckiego	127
44. F. Trávníček: Prothese či hiát?	139
45. M. Vasmer: Zu den slav. Ortsnamen in Griechenland	153
46. N. van Wijk: O rzeczownikach typu <i>trepetz</i> i o czasownikach typu <i>trepetati trepeštq</i>	159
47. H. Willman-Grabowska: Sl. <i>blàzina</i> , av. <i>baraziš</i> , skr. <i>barhîh</i>	167

2. Języki staro- i nowo-bułgarski. — Langues vieux-slave et bulgare.

48. С. Кульбакинъ: Классификация глагола въ старословянскомъ	175
49. A. Mazon: Le mode «éventuel» du bulgare	185
50. K. H. Meyer: Der Wechsel von <i>ě</i> und <i>ja</i> im Codex Suprasliensis	193
51. С. Младенов: По въпроса за praeter. ind. act. в българския език	205
52. J. Németh: La provenance du nom <i>bulgar</i>	217
53. S. Słoiński: Prefiksy <i>ob- o-</i> i <i>ot- o-</i> w jęz. st.-bułg. i kilka wypadków t. zw. drugorzędnej dekompozycji w jęz. n.-bułg.	223
54. M. Weingart: O slovníku jazyka staroslověnského (Prolegomena)	227

3. Języki ruskie. — Langues russes.

55. Г. Ильинский: Как возникло окончание <i>-ě</i> в род. п. ед. ч. ж. р. в склонении местоимений и прилагательных в великорусском языке?	249
56. J. Janów: Z fonetyki gwar huculskich	259

	Strona
57. Е. Карский: О некоторых особенностях белорусского языка . . .	291
58. H. Sköld: Rosso-Iranica	297
59. И. Зілінський: Так зване «sandhi» в українській мові . . .	301

V. Język polski. — Langue polonaise.

1. Historja. — Histoire.

60. H. Gaertner: Najdawniejsze st.-p. formy miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich	315
61. A. Kleczkowski: Wyrazy niemieckie w staroczeskim i staropolskim	331
62. T. Kowalski: O niektórych wyrazach tureckich w polszczyźnie . . .	347
63. S. Kozierowski: Niektóre nazwy geograficzne na dawnym pograniczu wielkopolsko-pomorskim	
64. J. Łoś: Prasł. * <i>tort</i> ⇒ pol. * <i>tęrot</i> ?	
65. E. Nieminen: Końcówka <i>-och</i> w loc. pl. rzeczowników	
66. H. Oesterreicher: <i>Łazy</i>	
67. K. Piekarski: Oboczność <i>-ow-</i> <i>-ew-</i> w staropolszczyźnie	
68. M. Rytarowska: Kilka słów o skróceniu grupy * <i>tort</i> w narzeczu słowińskim	
69. H. Ułaszyn: O pewnej kategorii wtórnej nazalizacji w języku polskim	

2. Dialekty. — Dialectes.

70. S. Bąk: O pochodzeniu form typu <i>vžon, vžena</i>	
71. T. Benni: Palatogramy samogłosek polskich	
72. J. Czekanowski: Terytorja antropologiczne i różniczkowanie dialektyczne polskiego obszaru językowego	
73. F. Lorentz: Pomoranische Isoglossen	
74. M. Małecki: Spiskie <i>-χ</i>	
75. K. Nitsch: Z historii narzecza małopolskiego	
76. A. Tomaszewski: Stosunek gwary Łopienna do innych wielkopolskich	
77. S. Wędkiewicz: W sprawie terminologii pasterskiej i nomenklatury topograficznej polskich Karpat	

3. Kultura języka literackiego.

78. I. Chrzanowski: Konserwatyzm językowy Jana Śniadeckiego . . .	
79. Z. Klemensiewicz: Cel nauczania gramatyki języka ojczystego w szkole	

Résumé français des travaux écrits en langues autres que le français et l'allemand

Index

